

II.
Interdiszciplináris
Doktorandusz
Konferencia
2013

Pécs május 15-17.

KONFERENCIAKÖTET
CONFERENCE BOOK

**II. INTERDISZCIPLINÁRIS DOKTORANDUSZ
KONFERENCIA 2013**

**2nd INTERDISCIPLINARY DOCTORAL
CONFERENCE 2013**

**2014
PÉCS**

Felelős kiadó

Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat

Szerkesztette

Dr. Szabó István

Pécs, 2014.

ISBN 978-963-642-598-2

Minden jog fenntartva. A kiadvány szerzői jogvédelem alatt áll.
A kiadványt, illetve annak részleteit másolni, reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus vagy más módon – a kiadó és a szerzők írásbeli engedélye nélkül tilos.

Tisztelt Olvasó!

A Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzatának (a továbbiakban PTE DOK) jelen kiadványa nem kisebb feladatra vállalkozik, minthogy – a tavalyi évhez hasonlóan – összefoglalja és szervezeten, tudományterületek szerint csoportosítva megjelenítse és széles körben megismertesse az Olvasókkal az annuálisan megrendezésre kerülő Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencián prezentált tudományos műveket.

Célkitűzésünk volt, hogy a kimagasló tudományos előadások prezentálásán túlmenően konferenciánk megfelelő felületet biztosítson a fiatal, de ambiciózus doktorandusz hallgatók számára arra, hogy a jelenkor szakmai vezetőivel és ismert kutatóival konzultálhassanak, tudományos eredményeiket megvitathassák. Az esemény alatt és azt követően kapott pozitív visszajelzések és a széleskörű elégedettség ismeretében örömmel jelentem, hogy célunkat elértük, melynek ékes bizonyítékeként szolgál jelen kötetünk.

A PTE DOK elnökségének nevében szeretnék köszönetet mondani minden olyan személynek, akik nélkül ezen tudományos találkozó nem jöhetett volna létre. Köszönet illeti továbbá oktató (vagy már nyugalmazott) előadóinkat és lektorainkat, hogy idejüket és energiájukat nem kímélve elfogadták invitálásunkat és magas szintű előadásukkal illetve magas szintű szakmai hozzáértésükkel hozzájárultak a konferencia és jelen konferenciakötet létrejöttéhez. Szeretnék továbbá köszönetet mondani minden doktorandusznak és kutatónak a részvételért, akik prezentációjukon túlmenően közleményükkel is emelték az esemény színvonalát. További jó és eredményekben gazdag munkát kívánunk! Találkozzunk jövőre is!

Pécs, 2014. 08. 06.

A Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzatának elnöksége

TARTALOM

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

Current issues in criminal law as a measure of last resort (ultima ratio) <i>Erzsébet, Amberg, dr. jur.</i>	11
A munkaerő-kölcsönzés és intézmény-rendszerének változása a jogharmonizációt követően Magyarországon <i>Békési László</i>	25
A magyar környezeti jog dilemmái <i>Dr. Börcsök Tamás</i>	43
A szerződésellenes használat kérdése a haszonkölcsönnél a római jogban és az új Ptk.-ban <i>Dr. Csoknya Tünde Éva</i>	57
A prospektusfelelősségről <i>Dr. Halász Vendel; Dr. Kecskés András PhD</i>	67
A kommunista hatalomváltás Csehszlovákiában: politikai provokációk és perek 1945 és 1950 között <i>Jančár Mónika</i>	87
Árfolyam-stabilizáció az IPO során <i>Dr. Kecskés András PhD</i>	95
A goodwill, és a jó hírnév egyes kérdései a franchise kapcsolatokban <i>Dr. Mátyás Melinda</i>	109
Bayesi interdiszciplináris párhuzamok a műszaki, a klinikai és a kriminalisztikai kivizsgálásokban <i>Orbán József</i>	119
Az adófelfüggesztés szerepe a jövedéki adójogban <i>dr. Potoczki Zoltán</i>	133
A vámmentességek az Európai Unióban <i>dr. Szendi Antal</i>	143
Valószínűség a büntetőeljárásban <i>Dr. Várdai Viktória Jáde</i>	153

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNY

The Use of ICT in Conservatory Education <i>Buzás Zsuzsa</i>	169
A vállalatok és a tér kölcsönhatásának elemzése tekintettel a kiválóság kultúra terjedésére <i>Bükiné Foki Ariel</i>	179
Az ifjúsági misszió innovatív módja Németországban: a Jugendkirche-Projekt <i>Mgr. Erdélyi Anita</i>	193

A nyelvi sokszínőség új formái – a kutatás új kihívásai <i>Heltai Borbála Éva</i>	201
Autizmus spektrum zavarral élő és tipikus fejlődésmenetű gyermekek tárgyi játékának összehasonlító vizsgálata <i>Kékes Szabó Marietta; Szalkai Anna; Szokolszky Ágnes</i>	215
A játékban rejlő erő. A gyermek játéktevékenységének fejlődést támogató hatásai <i>Kékes Szabó Marietta</i>	229
A temetés, temetési szertartás, lélekhit (Kelenyei példa) <i>Mgr. Koncz Klaudia</i>	239
A Jobbik-jelenség: magyar fiatalok a jobboldali radikalizmus útján <i>Kovács Tamás</i>	251
A demokratikus tömegkezelés alapelvei <i>Less Ferenc</i>	263
Kelet népe Nyugaton Utazási irodalom és kultúrakritika a magyar művelődéstörténetben <i>Németh Ákos</i>	273
Jelenlét Petri György „politikai költészetében” <i>Pataky Adrienn</i>	287
„Volt egy álomom múlt éjjel...” – Narratív szerkezet Alain Robbe-Grillet <i>A szép fogolynő</i> és David Lynch <i>Lost Highway</i> – <i>Útvesztőben</i> című filmjében <i>Prax Levente</i>	307
Ez volt a Forrás. A kisebbségi önrendelkezésért vívott harc előzménye Kárpátalján <i>Bayerné Sipos Mónika</i>	315
Internacionalizmus és posztkolonializmus. Multikulturalitás az 1960-as évek magyar pedagógiai szaksajtójának fényképanyagában <i>Somogyvári Lajos</i>	325
A pályaorientáció a regionális különbségei. Merre tovább felsőoktatás? <i>dr. Suhajda Csilla Judit</i>	337
Az egyéni és közösségi éneklés a református liturgiában A hagyomány és megújulás lehetősége <i>Süll Kinga</i>	351
Az Európai Unió felsőoktatás politikáját alakító tényezők <i>dr. Szabó Andrea</i>	357
The historiography of Roman religious studies in Apulum <i>Szabó Csaba</i>	365
Egy fiú gyermekkorra az 1940-es években Csehszlovákia déli falujában – esettanulmány <i>Tóth Zsuzsanna Napsugár</i>	379
Adalékok a belmisszió történetéhez a Komáromi Református Egyházmegyében 1918-1945 között <i>Mgr. Tömösközi Ferenc</i>	387

A The Impact of the Russo-Japanese War on the Young Turk Movement between 1905 and 1908 from the Viewpoint of the Hungarian Political Elite <i>Dr. Várnai Gergely</i>	409
--	-----

EGÉSZSZÉG- ÉS ORVOSTUDOMÁNY

Attitudes to dietary practice of children with regular sporting activity <i>Kata Füge; Pongrác Ács, PhD; László Rátgéber; Mária Figler, PhD, MD</i>	419
Yarrowia törzsek izolálása húsokról és rendszertani azonosításuk <i>Nagy Edina Szandra</i>	427
Az idegsejtek komplex funkcionális sajátosságai az orbitofrontalis kéregben <i>Dr. Szabó István; Dr. Nagy Bernadett; Csetényi Bettina; Hormay Edina; Bajnok Góré Márk; Prof. Dr. Karádi Zoltán</i>	435

KÖZGAZDASÁG- ÉS GAZDÁLKODÁSTUDOMÁNY

A gyógy- és termáلتurizmus helyzete 2000-től napjainkig Nyugat-Dunántúlon és Dél-Dunántúlon <i>Bozóti András</i>	447
Adaptív pénzügyi piacok és a gazdasági teljesítmény – magyar példa <i>Czelleng Ádám</i>	457
A közösségi energiapolitika helyzete és kihívásai - a megújuló energiaforrások alkalmazásának lehetőségei <i>Haffner Tamás</i>	473
A megújuló energiaforrások értékelésekor használt műszaki és gazdasági mutatók <i>Hartung Katalin</i>	491
Inventory management and competitiveness: a quality-based approach <i>Hauck Zsuzsanna</i>	509
Issues and solution in obtaining regional data for renewable systems A calculation method for estimation of the regional electricity demand pattern <i>Viktor Kiss</i>	517
Dél-Dunántúli régió ipari versenyképességének helyzete, sajátosságai és lehetőségei <i>Kovács Szilárd</i>	523
Interkulturalitás angol, német és magyar nyelvű reklámokban <i>Lócsi Dóra</i>	535
Megoldási alternatíva a fenntartható vállalat problémamegoldó folyamatának informatikai támogatására <i>Nagy Tamás</i>	545
Egy bankfiók szervezeti kultúrájának elemzése <i>Posza Alexandra</i>	557
Business Presentations – Culture does matter <i>Pozdena Emese</i>	575
Versenyképesség és stratégia a Toyota termelési rendszerében <i>Rideg András</i>	585

A munkaelégedettségrel kapcsolatos Sipos-modell a DPR alapján <i>Sipos Norbert</i>	593
A marketing felelősségének értelmezése a gyerekeknek szóló reklámok <i>Szakó Tímea</i>	605
Helyi termelés és értékesítés a Sellyei kistérségben <i>Weber Erika</i>	619
MŰSZAKI- ÉS ÉPÍTÉSTUDOMÁNY	
The south tower of the Strasbourg Cathedral and the drawings of Hans Hammer <i>Bereczki Zoltán</i>	633
Termék-szolgáltatás rendszerek elemzése <i>Csортán Beáta Zsuzsanna; Dr. Horák Péter</i>	647
Javaslatok az ittas gépjárművezetés eredményesebb megelőzésére <i>Kiss Diána Sarolta</i>	657
Folyószabályozás hatása a tájhasználatra <i>Valánszki István</i>	667
TERMÉSZETTUDOMÁNY	
A magyar honvédség hulladékgazdálkodása korunk kihívásai közepette <i>Bársony Róbert</i>	683
Járműfelhasználás optimalizálási lehetőségek <i>Fáskerty Péter József</i>	695
Tanulmányok egy délkelet-ázsiai bodobács (Rhyparochromidae) genuszon <i>Varga Katinka; Kondorosy Előd</i>	707

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

Current issues in criminal law as a measure of last resort (ultima ratio)

Erzsébet, Amberg, dr. jur.

National University of Public Service
Faculty of Law Enforcement
Budapest

Absztrakt

A különféle jelenségek, magatartások folyamatos értékelést igényelnek jogi hatókörbe vonásuk előfeltételeként. Az emberi magatartások az élet különféle területein megjelenve rendkívül színes képet mutatnak. Kardinális, hogy az ártalmas magatartások hatását adott érában a jogalkotó egy képzeletbeli ártalmassági skálán miként értékeli, mely jogi eszközzel látja kezelhetőnek.

A büntetést érdemlőnek nyilvánított magatartásokra a jogrendben a büntetőjog eszközszerrendszere adja meg a választ. E magatartáshalmaz azonban változásoknak lehet kitéve, így elengedhetetlen annak folyamatos tudatosítása, hogy a büntetőjog a jogrendszer szankciós zárkó szerepének ellátására hivatott.

A tanulmány a büntetőjogi ultima ratio követelményt mint az alkotmányos büntetőjogból fakadó tartalmi kritériumot vizsgálja. Középpontba helyezi az Alkotmánybíróság legújabb büntetőjogi tárgyú döntését az önkényuralmi jelkép használata büncselekmény vonatkozásában, mely a vörös csillag használatának általános büntetőjogi tilalmával kapcsolatban értelmezi a büntetőjog ultima ratio szerepét.

Kulcsszavak: *büntetőjog, ultima ratio, önkényuralmi jelkép használata*

Abstract

The various phenomena and conducts require continual assessment as the pre-requisite of taking them under legal authority. Human conducts appearing in various life situations produce a very colourful image. It is a crucial question, however, how the legislation in a given era judges and legally manages the effects of harmful conduct on an imaginary harm scale.

Conducts deemed as blameworthy are managed by the tools of criminal law in the legal system. The scope of punishable behaviour types may be modified corresponding to the continuously changing environment. Accordingly, it is a continuous duty to be aware that criminal law is there to function as a sanctioning cornerstone in the legal system.

The paper examines the ultima ratio nature of criminal law as a criteria derived from the constitutional criminal law. It focuses on the latest decision of the Constitutional Court on the crime use of totalitarian symbols. The decision interpretes the last resort nature of criminal law in connection with the general prohibition of using a red star symbol.

Keywords: *criminal law, last resort, criminal law as last resort, ultima ratio, use of totalitarian symbols*

I. Introduction

This study focuses on a rather neglected aspect of criminal law: its ultima ratio (last resort) nature. The Latin term, ultima ratio's everyday meaning is last try or last argument. This paper will outline how this requirement manifests itself in the legal dogmatics of substantive criminal law and what significance it has in a given legal system that criminal law is taken into consideration only as a last resort among all legal tools.

The punitive power of the state can be disclosed based on the norms of the criminal code. The rules of this judicial branch are able to legally constrain one of the most precious values of humankind, freedom, thus it is highly recommended to give it profound considerations while determining its limits and the extent to which the state may interfere with this value.

The issue of ultima ratio can arise quite frequently, whether it applies to the qualification of a behaviour type as culpable (punishable), or to the scale of penalty for a particular crime becoming more austere, or to the drafting of amendments to statutes affecting the scope of punitive actions. An example of the latter is the Constitutional Court annulling the provision of the Criminal Code prohibiting the use of totalitarian symbols and declaring it as unconstitutional. This decision refers to the fact that criminal law can be regarded as a last resort of protection and in connection with this specific crime, as a restructuring and orientational guideline. This paper will attempt to provide an overview of the factors that influenced the decision to amend the Criminal Code in banning totalitarian symbols. These aspects cannot give a general directive regarding all facts listed in the Criminal Code of Hungary, they can, however, contribute to fill the abstract content of ultima ratio.

II. A brief summary of the Ultima Ratio nature of criminal law

The everyday meaning of the Latin term ultima ratio is last try, ultimate decisive argument. The Decision Nr 30/1992 issued by the Constitutional Court bestowed the ultima ratio nature on criminal law, and the reasoning for the decision initiated the usage of this term in the legal jargon: „*Criminal law is the ultima ratio in the system of legal responsibility. Its social function is to serve as the sanctioning cornerstone of the overall legal system. The role and function of criminal sanctions, i.e. punishment, is the preservation of legal and moral norms when no other legal sanction can be of assistance.... It is a requirement of content following from constitutional criminal law that the legislature may not act arbitrarily when defining the scope of conducts to be punished. A strict standard is to be applied in assessing the necessity of ordering the punishment of a specific conduct: with the purpose of protecting various life situations as well as moral and legal norms, the tools of criminal law necessarily restricting human rights and liberties may only be used if such use is unavoidable, proportionate and there is no other way to protect the objectives and values of the State, society and the economy that can be traced back to the Constitution.*”¹ Based on the cited lines, ultima ratio is to be understood from an aspect outside criminal law.² It sets the requirement that in the legal treatment of specific behaviour types criminal

¹ The Constitutional Court Decision 30 of 1992 (26. V.), http://hunmedialaw.org/dokumentum/154/01_301992_Abh_final.pdf, (download: 06. 06. 2013), Justifying Part IV. point 4.

² According to Ferenc Nagy and Géza Tokaji, from an aspect outside criminal law, ultima ratio refers to the comparison of criminal law and tools outside it, whereas from an aspect inside criminal law, it refers to the comparison of the measures of the criminal code and the preference for a more lenient measure. See: Ferenc Nagy- Géza Tokaji: The General Part of the Hungarian Criminal Law, Korona Kiadó, Budapest, 1998, pp 59- 60

sanctioning should be selected as the appropriate measure, if no other judicial branch is able to provide assistance in the sustention of norms. When the Decision was issued (1991), in the years following the change of regime in Hungary, there was clearly a great deal of uncertainty regarding the role of criminal justice.

The role of criminal law as a sanctioning cornerstone in the overall legal system projects a role well beyond criminal law itself. Emphasising this role of this judicial branch, as pointed out by the preamble of the new Criminal Code³, is still necessary in order to raise awareness about the authority of criminal justice. The Ministerial Reasoning of the new Criminal Code does not explicitly mention the term *ultima ratio*, but it does emphasise its significance, when proposing to restore the role of criminal law as a cornerstone, as a requirement with regards to the new code. The European Union also urges the application and more precise development of criminal justice in the sense of *ultima ratio*, as it was pointed out in one of the press releases on criminal policy issued by the European Commission. In the above-mentioned document, the organisation defines the requirements of coherent and consistent criminal policy. The first most crucial guideline to be mentioned was criminal measures only to be applied as a last resort. It decrees that criminal sanctions are to be preserved for especially severe crimes. It points out that the strict respect of fundamental rights guaranteed by the EU Charter of Fundamental Rights and the European Convention on the Protection of Human Rights are adhered to. Finally, it states that „every decision on what type of criminal law measure or sanction to adopt must be accompanied by clear factual evidence and respect the principles of subsidiarity and proportionality.”⁴ So, it is apparent that the application of criminal law as last resort, its subsidiarity and proportionality play a crucial role in international and EU context of criminal justice.

The actual and precise meaning and content of *ultima ratio* is little developed in Hungarian legal literature. The statements and comments of the textbooks on criminal law are contradictory and are not clear on whether *ultima ratio* ought to be treated

- a) as a characteristic within the dogmatic system of criminal law defining its role or
- b) as a basic principle. Should it be considered a basic principle, several questions arise:
 - ba) Is it the synonym and/or the explanation of subsidiarity?⁵
 - bb) Is it a completely independent principle⁶, or
 - bc) does it appear as a umbrella term for necessity and proportionality?
 - bd) Or in a triad with the afore-mentioned two terms, can it be regarded as a criminal judicial cornerstone and does it play a role in the legitimation of criminal law?⁷

³ The Act C of 2012 on the new Hungarian Criminal Code comes into force at 1th July 2013.

⁴ European Commission – Press Release Towards a reasonable use of criminal law to better enforce EU rules and help protect taxpayers' money, Brussels, 20th September, 2011., http://europa.eu/rapid/press-release_IP-11-1049_en.htm, (download: 05. 06. 2013.) p 1

⁵ This view is represented by the following authors:

1. Ágnes Balogh – Szabolcs Hornyák: The Basics of Criminal Law, Educational material, Kódex Nyomda Kft., Pécs, 2008, pp 19-20;
2. Ágnes Balogh- Mihály Tóth (szerk.): Hungarian Criminal Law General Part, Osiris Kiadó, Budapest, 2010, p 35;
3. József Földvári: Hungarian Criminal Law General Part, Osiris Kiadó, Budapest, 1997, pp 36-37;
4. Ilona Görgényi- József Gula- Tibor Horváth- Judit Jacsó- Miklós Lévy- Ferenc Sántha- Erika Váradi: Hungarian Criminal Law General Part, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomsgélgáltató Kft., Budapest, 2007, pp 69- 70;
5. Ferenc Nagy: The General Part of the Hungarian Criminal Law, Second Edition, HVG- ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2010, pp 43-44, pp 59-60

⁶ See:

1. Károly Bárd- Balázs Gellér- Katalin Ligeti- Éva Margitán- Imre Wiener A.: Criminal Law General Part, KJK Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest, 2002, p 29;
2. Ferenc Sántha: Substantive Criminal Law Learning (General Part), Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004, p 12

From a criminal political point-of-view, ultima ratio may seem to be a counter-criminalization argument prior to the decision on penalisation as well as a decriminalisation argument with regards to the current law. The latter can be observed in the Decision of the Constitution Court on the use of totalitarian symbols.

III. The blameworthiness of using totalitarian symbols

The various phenomena and conducts require continual assessment as the pre-requisite of taking them under legal authority. Human conducts appearing in various life situations produce a very colourful image. In a given social context, specific behaviour types can be deemed as useful or as harmful. It is a crucial question, how the legislation in a given era judges and legally manages the effects of harmful conduct on an imaginary harm scale. Conducts deemed as blameworthy are managed by the tools of criminal law in our legal system, with due consideration of the point, though, that it is no duty of this judicial branch to persecute and criminalise all conducts of negative impact. Criminal justice cannot establish a presence in life's all harmful behaviours; it may only respond with the punitive power of the state at the most severe manifestations of ill-conduct that threatens life and its most essential, particularly precious assets. The scope of punishable behaviour types may be modified corresponding to the continuously changing environment. Accordingly, it is a continuous duty to be aware that criminal law is there to function as a sanctioning cornerstone in the legal system.

The fact on the use of totalitarian symbols was not listed in the Criminal Code when taking effect in 1978, even though totalitarian regimes did appear Europe-wide in the first half of the 20th century. The delictum was entered into force in 1993.⁸ Among crimes against public peace, the Article 269/B declared the use of the symbols of exhaustively listed totalitarian regimes as a criminal act, formulating it as immaterial - or in certain criminal judicial systems, as so-called abstract dangerous – and as subsidiary norm.

According to the preamble and reasoning of the law criminalising the above-mentioned type of behaviour, the background of the new fact is **the** following: „*Political extremism in the 20th century in Europe as well as in Hungary by means of violent acquisition and exclusive possession of power has produced dictatorial regimes that ignored Human Rights and led to the mass massacre of Hungarian citizens...The use of symbols of states, organisations and movements subscribing to the afore-mentioned extremist views rips up sore wounds and cannot be reconciled to our constitutional values.*”

Some events shaking the sense of security of the current political power has led to criminal law being applied as prima ratio by the legislation to find protection against this behaviour type. The state did not attempt to find protection by the tools of the petty offence law, however it also contains punitive sanctions, but it instantly criminalized the behaviour. During the last 20 years, the fact has established itself to such an extent that its culpability and its ultima ratio nature did not get to be questioned when the new code was created. It was therefore drafted identically in the new Criminal Code in Article 335 among crimes against public peace.

⁷ Ervin Belovics, Dr.- Imre Békés, Dr.- Béla Busch, Dr.- Andrea Domokos, Dr.- Balázs Gellér, Dr.- Éva Margitán, Dr.- Gábor Molnár, Dr.- Pál Sinku, Dr.: Criminal Law General Part, Fourth Edition, HVG- ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2009, p 55

⁸ The fact were enrolled under the Article 269/B by the Act XLV. of 1993., Article 1, on 21th may 1993.

IV. The use of totalitarian symbols as offence in a normative approach

According to the original Article of 269/B. Section (1) of the Hungarian Criminal Code, „The person who *a*) distributes; *b*) uses before great publicity; *c*) exhibits in public; a swastika, the SS sign, an arrow-cross, sickle and hammer, a five-pointed red star or a symbol depicting the above, -unless a graver crime is realized - commits a misdemeanour, and shall be punishable with fine.”

The protected legal interest against the crime is the social interest related to the preservation and sacredness of public tranquility, an undisturbed public atmosphere that can manifest itself in an unthreatened democratic political public life.⁹ Public tranquility is „the peaceful social atmosphere, in which the observation of legal order, mutual respect and the rightful acknowledgment of the personalities and interest of one another prevail.”¹⁰

The symbols of totalitarian regimes are exhaustively listed as a swastika, the SS sign, an arrow-cross, sickle and hammer, a five-pointed red star or a symbol depicting the above are the objects of crime on whatever medium. The ban applies to the listed symbols exclusively as political symbols, thus the law is not applicable to their appearance and use without political content, according to the interpretation.

Commentaries, also taking into account the statements in the Constitutional Court Decision Nr 14 of 2000 (12. V.) regarding the case in confirmation of its constitutionality, interpret this decree in the following manner: It claims that the purpose of a symbol is that it can be related to the person, event or idea signified by it, thus its appearance is always related to by emotions or attitude. The listed events when the above-mentioned symbols were used also indicate a peculiar relationship with the ideas, which in fact means identification with certain denoted ideologies and the intention to promote those. The personal and subjective relationship with the object of crime is also reflected in the following statement of the legislation: no criminal offence can be reported, if a symbol merely resembles a totalitarian symbol, but the perpetrator clearly and categorically did not mean to use it as such.

Regarding objects of crime, the law considers unlawful and provides names for the following criminal acts:

a) distribution, in the process of which individuals, not identifiable in advance, on possibly different occasions, and with or without remuneration, come into possession of an object of crime. The authors of the cited writing consider the criteria of conduct satisfied, and consequently the case established, if the perpetrators, beside establishing objective conditions for ongoing distribution, transfer one of the objects into the possession of at least one person.

b) use before great publicity, in the event of which the perpetrator uses any one of the objects of crime on vintage clothing or other vintage object or medium with the intention of imitating the original purpose or in an absolutely clear and in a recognisable manner to all, in a stylized way. In order to meet the criteria of the criminal offence, a restricted location must be used, which is specified by the legislation, namely large public gatherings. The location of the offence can be defined as public, if there is a large group of people present, whose exact number cannot be determined by sight, or if there is a realistic chance of a larger group of identities not disclosed in advance is aware of the behaviour is question.¹¹ According to the relevant passage in the Hungarian Criminal Code¹² „broad publicity shall mean, among others, when a crime is committed through publication in the

⁹ Béla Blaskó- Irén Miklós- László Schubauer: Criminal Law Specific Part II., Rejtjel Kiadó, Budapest, 2010, p 80

¹⁰ Blaskó- Miklós- Schubauer op.: p 14

¹¹ Blaskó- Miklós- Schubauer: op: p 76

¹² Act IV of 1978 on the Criminal Code, Article 137., point 12.

press, another mass media or by reproduction, or by the publication of electronic information in a telecommunications network.”

c) the criterion of public exhibition is satisfied, if any of the objects of crime are enabled by the perpetrator to be seen by or presented to others in a perceptible, recognisable and intentional manner, whether with or without remuneration. It is no pre-requisite of the criminal offence that the totalitarian symbol is perceived by several people simultaneously. According to Béla Blaskó and his co-authors, based on the above-mentioned restriction, the ban does not apply when only a small number of people in a non-public area can sight the symbol. As a consequence, no criminal offence is committed when our relatives come to our home and on this occasion take a look at a souvenir in a showcase depicting a totalitarian symbol.

The perpetrator of the offence is the individual who satisfies the general criteria of becoming a subject of crime¹³. The offence can be committed intentionally, either as a direct or as a conditional intent. The perpetrator must be aware that his act can disturb public tranquility.

The commentary suggests that the perpetrator's purpose must cover identification with ideology behind the symbol and there must be a political motive behind the behaviour. Without the drive to distribute the ideology, no criminal offence can be said to be committed. Regarding the perpetrators, Paragraph (2) of this fact contains reasons excluding any threat against society and therefore punishability. „The acts set out in Paragraph (1) are not punishable if performed for the purpose of disseminating knowledge, education, science, art or information on historical or contemporary events”. Restricting the scope of symbols, Paragraph (3) states that „the provisions of Paragraphs (1) and (2) do not apply to current official State symbols.”

There is merely one change in the new Criminal Code¹⁴, regarding the definition of the type of penalty. Whereas originally, the offence, representing the majority solution even in an international context, was punishable by a fine, the new Criminal Code deems the offence to be punishable with a custodial arrest.

The ultima ratio nature of criminal law can be interpreted within and outside of the context of criminal law.¹⁵ Accordingly, a rule can have an effect of ultima ratio, if it departs from the gravest penalty within the responsibility system of criminal law. As a result, this last resort can be applied and extended to the possibility to give various weights to the various offences within a sanctioning system and to the use of alternative solutions. From this perspective, the new code treats the behaviour of using banned symbols more strictly, as the deemed penalty is now graver sentence, custodial arrest, compared to the former form of penalty, a fine, which caused merely financial loss as opposed to loss of freedom. Up to the present time, the legislation visited offences that were deemed milder only with a fine. The new Criminal Code, however, punishes the criminal offence of using totalitarian symbols exclusively with custodial arrest. This solution reflects that the legislation still considers the above-mentioned behaviour to be fairly mild, but changing the form of penalty from a fine to custodial arrest really conceals a more severe punishment, which can be regarded as a stricter assessment.

¹³ A natural person, who is at least 14 years old at the time of committing crime and has at least limited set-off capability.

¹⁴ Namely the Act C of 2012 on the Criminal Code.

¹⁵ See: Ferenc Nagy: The General Part of the Hungarian Criminal Code, Second Edition, HVG- ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2010, p 46

V. The use of totalitarian symbols in the cross-hairs of the Constitutional Court

In the codification process of the new Criminal Code, no special attention was paid to the fact of use of totalitarian symbols, as it took over the disposition of the offence without any change. The regulation of the offence was left unchanged even by the Act CXXIII of 2012, which modified the new Code even before its coming into force. This suggests that the penalisation of this behaviour-type is required in the Hungarian criminal justice in its original form. But as it was turned into the focal point a social dispute on the new Criminal Code, the Constitutional Court was again forced to deal with the law. It became an issue of public attention after the Decision of the Constitutional Court on 19th February, 2013. There were several newspaper headlines announcing that the Decision had wounded the constitutional shield of the Criminal Code by claiming the law unconstitutional. *„It was more than 10 years ago when this provision on the ban of symbols evoking dreadful memories became part of the Criminal Code. What effect did this criminal judicial regulation have? Is it at all necessary or does it only cause trouble?”*¹⁶

The Constitutional Court abolished the statute pro future as of 30th April arguing that the general ban on the use of symbols put an unproportional constraint on the freedom of expression. An amendment by the legislation was proposed of the intent, manner and effect of the act in order to create an appropriate and adequate drafting of the statute. At the same time, the Constitutional Court also pointed out that a criminal judicial prevention of the use of totalitarian symbols was still justified and valid in order to protect human dignity and a constitutional value system. The Decision mainly focussed on the analysis of the statute concerning the objects of crime and the behaviour and attitude of the perpetrators. Ruling the provision as unconstitutional was the result of the fact that the drafting itself did not, only the commentaries and the relevant legal literature did, list restrictive conditions. As a consequence, these were void, therefore not binding and could lead to various interpretations and could infringe the freedom of expression more than necessary.

Below, this study explores the Decision primarily with regards to the ultima ratio nature of criminal law, thus it returns to the culpability of using symbols whereby outlining differing views on the application of the tools of criminal law.

According to the constitutional judge, Egon Dienes- Oehm, Dr. : *„More than two decades after the abolition of dictatorial regimes, in an established constitutional state, it is rather questionable if the mere use of any symbols should be qualified as a criminal offence, unless it is combined with an act threatening society with a criminal judicial effect or intends to violate the dignity of others. (The latter is also confirmed by the planned fourth amendment of the Fundamental Law, which completes Article IX with a fourth Section (4): „The right to freedom of speech may not be exercised with the aim of violating the human dignity of other people.”*¹⁷

Thus, it is apparent that the Special Part of the Hungarian Criminal Law is not written in stone; the attitude towards the blameworthiness of a behaviour-type may change. Criminal

¹⁶ Bálint Mészáros: The totalitarian symbols and the rigour of the law: excited community, http://magyarnarancs.hu/belpol/az_onkenyuralmi_jelkepek_es_a_torveny_szigora_izgatott_kozosseg-53400, (download: 08. 05. 2013)

¹⁷ The paralell rewiev of Egon Dienes- Oehm, Dr., Constitution Judge to the Decision Nr 4 of 2013. (21. II) of the Constitutional Court, <http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/E1E95AF7B7C1A24EC1257ADA00524F2E?OpenDocument>, (download: 04. 06. 2013.), point [103]

justice must always adapt to the current requirements and demands of a given society, and in some cases it must find the transition between blameworthy and non-blameworthy behaviours. Based on the opinion of Dienes- Oehm, Hungarian society has moved past the impasse where this behaviour type could be handled with the sanctioning cornerstone nature of criminal law.

Another constitutional judge, László Kiss, Dr. gave a parallel reasoning¹⁸ He approached the constitutionality of the use of totalitarian symbols from quite a different background of principles and accordingly, has reached quite a different conclusion regarding the culpability of the behaviour type.

From the perspective of the applicability of the statute, he considers it a pre-requisite, a kind of constitutional requirement that in addition to the current text of the law, it should also be drafted that in order to satisfy the criteria of the offence, the symbol must be used in connection and in identification with the given totalitarian regime. Only in the presence of the above-mentioned criteria does the act require criminal judicial intervention. He, therefore, considers this act an abstract behaviour-type dangerous to society, if the symbol is used in connection and in identification with the corresponding totalitarian regime.

In my opinion, this is actually the pre-requisite of the permissibility and necessity of criminal judicial intervention, which re-defines the boundaries of criminal judicial intervention with regards to the statute in question. The insertion of another, subjective provision will set further limits to the behaviour-types that can be qualified as a criminal offence. While analysing in great detail the offences occurring in life contained by the statute, Kiss points out that with the exception of extreme cases, it is only the law enforcer who is able to decide whether the behaviour in question is a disturbance of public tranquillity that threatens the already effective constitutional order or violates human dignity within the context of the Fundamental Law itself and the relevant international case-law. Thus, it must provide a basic starting point in the judgment of this behaviour type, if the specific cases, the disturbance of public tranquility means or can mean the violation of the effective constitutional order and human dignity. The judge can only then balance the competing fundamental rights and constitutional values, if the sanction drafted in the statute remains similar to that of criminal threats. This measure could be realised by the Constitutional Court abolishing the statute pro futuro. Thereby, the legislation received an opportunity or rather, gained time in the decision-making process on criminal judicial prevention. As a result of this consideration, in order to satisfy the above-mentioned criterion of blameworthiness, the Constitutional Court amended the statute by entering a passage on the *modus operandi*. The legislation wishes to ensure the appropriate solution by inserting fit to disturb public tranquility and to violate the human dignity and right to pay homage of the victims of totalitarian regimes.

¹⁸ The parallel review of László Kiss, Dr. Constitution Judge to the Decision Nr 4 of 2013. (21. II) of the Constitutional Court,
<http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/E1E95AF7B7C1A24EC1257ADA00524F2E?OpenDocument>,
(download: 04. 06. 2013.), points [104-109]

VI. The competition of the constitutional limitations of criminal law, the dangerousness to society and the ultima ratio character of criminal law?

While balancing various values, we must mention the category of danger to society, which, as expressed in the term itself, is a culpable behaviour-type and unlawful in substance. The special concept of illegality appearing in the Criminal Code is theoretically dedicated to provide guidance to the legislation in criminalising new behaviour-types. According to the effective Criminal Code “An 'act causing danger to society' means any activity or passive negligence that violates or endangers the governmental, social or economic order of the Republic of Hungary, the person or rights of the citizens.”¹⁹ The codicators of the new Criminal Code retain the normative concept of “danger to society” by changing the order of values that are to be protected. In other words, they consider “danger to society”²⁰, behaviour-types that violate others, their rights and the existing social and economic order. It is to be taken into account that danger to society is also a concept that occurs in the petty offence law, defined as the objective characteristic of an offence. In this judicial branch, acts or failures are dangerous to society which violate or endanger the social or economic order of Hungary, the rights of a natural or legal person or of organisations without a legal personality to a lesser extent than a felony. Upon its first or repeated commission, it can be punished with the restriction of personal freedom.²¹ This provision, in agreement with Section (4) of Part 2 of the Petty Offence Law, which contrasts the subsidiary character of petty offences with the felonies listed in criminal law and conducts that can be sanctioned with administrative fines, is of great help to law enforcers, but it may confuse the legislation in its judgment over the determination of the criteria of danger to society. Based on the normative concept of the category danger to society both in criminal and in the petty offence law, it is obvious that all crimes are dangerous to society, but not all dangerous acts to society are prevented by criminal judicial measures. It is therefore necessary that further criteria, especially the criteria of necessity and ultima ratio need to be established so that this type of conduct can be handled with the tools of criminal law. It is obvious that this decision requires assessment. The judgment of the behaviour-type as danger to society as well as its treatment with the ultima ratio nature of criminal judicial tools are subject of evaluation. If a type of conduct is dangerous to society, it is not established by the legislation; it is merely recognised. It is the task of the law enforcer to check, whether a specific conduct is dangerous in the special situation. This responsibility can raise various difficulties, as it can be read in László Kiss's review. According to this piece of writing, if the culpability of a certain behaviour-type is controversial, the law enforcer can choose the more burdensome task of devoting more energy to finding an element of “danger to society”. In my opinion, legal certainty would be better served by the decriminalisation of behaviour-types whose extent of illegality is not obvious. This is the content of the old principle, *in dubio contra legem*.

¹⁹ Act IV. of 1978 on the Criminal Code, Article 10, Paragraph (2)

²⁰ Act C of 2012 on the Criminal Code, Article 4., paragraph (2)

²¹ Act II of 2012 on the petty offences, the petty offence process and the petty offence record system, Article 1

Géza Finszter²² lists the following criteria of constitutional criminal justice: a) restriction of fundamental rights should be tested according to the criteria of necessity and proportionality, b) legal certainty both in a formal and in material terms, c) the triad of lawfulness, justice and practicality.

He points out that the elements of the above-mentioned constitutional triad may clash with the requirements of legal certainty, even to the extent that amendments to criminal law will be carried out. Experts of legal theory mention decriminalisation, the popularisation of alternative penalties and the fulfilment of warranties, while the representatives of legal practice wish to extend the authority of criminal justice, demand the establishment of new criminal statutes and stricter sanctioning. The criminal policy of repression, however, forgets about some limitations of criminal law enforcement, which can be eliminated by no draconian rule.

Regarding the prevention of the use of totalitarian symbols, it is to be considered how the Hungarian society sees the representatives of political extremism and how this view is reflected in the language of law. Freedoms of speech and thought are established by the Fundamental Law of Hungary in Article 9 in the Section on Freedoms and Responsibilities. Simultaneously, it wishes to protect the essential assets of the Hungarian citizens regardless of their ethnicity, race, religion or any other classification. Should certain types of behaviour violate personal human or other fundamental rights and manifest themselves in violent acts, then, as a last resort, the fact of Violence against a member of Community, which strictly prohibits distinction between any groups of society, is applied to protect the victims of the felony. The fact on Illegal organisation of law enforcement activities also provides protection against extremism, if the activities of organised groups of extreme political ideologies manifest themselves in patrolling and marching, which have an intimidating effect on other groups of the population of an obviously differing ideological background.

The enforcement of above-mentioned statutes, just like criminal justice itself, is greatly influenced by their public moral acceptance. It is naturally not a one-way effect, so the existence of the provision alone may deter some from committing the crime, but it is usually only typical of the law-abiding citizens who observe norms and meet the requirements of community life, who represent only a minority within the group of political extremists who oppose peaceful social life in accordance with their ideologies. It is therefore understandable that the criminal law needs a cooperative social moral support in order to be effective.

Katalin Gönczöl writes the following with regards to criminal policy in general: *„In the long run, the governments of post-socialist countries must manage the climate change in criminal policy in compliance with the European model. They must eliminate the illusion in time that basic social problems rooted in social tensions can be solved with the tools of criminal justice.”*²³ Her thoughts are to be taken into consideration also with regards to the discussed fact. Is the sustention of criminal law protection against the promotion of totalitarian regimes still justified in 2013, well after the abolition of these regimes? Can criminal law be an adequate tool to re-shape social awareness, the public opinion on

²² Géza Finszter, dr.: The Constitutional and Public legal foundations of the Law Enforcement System, Pre-Lecture Nr 2 to the Social Discussion on the Extensive Strategy of Law Enforcement, Budapest, 2008, www.police.hu/data/cms529192/alkotmanyos_es_kozjogi_elemzes.doc, (download: 04. 06. 2013), pp 106-108

²³ Katalin Gönczöl: Pessimistic Report on the climatic relationship of postmodern criminal policy, <http://mozgovilag.com/?p=1190>, (download: 05. 06. 2013) p 1

totalitarian regimes and to influence certain behaviour-types? The Constitutional Court has carried out investigations regarding the criminal judicial treatment of the use of totalitarian symbols in other countries. They have found²⁴ that while the manifestations of extremism in the form of incitement to hatred based on ethnic, racial or religious grounds are banned in numerous European countries, the use of symbols of totalitarian regimes are punishable only in some states. The criminal judicial prevention of the public use of National Socialist symbols is well-known Europe-wide, and the use of symbols of Communism is mainly banned in ex-Communist countries. The Constitutional Court offered a wide range of international examples to the legislation in order to propose alternatives to improve the constitutionally problematic fact. In the legal systems of Slovakia, Lithuania, Latvia, Poland, Ukraine, Italy and Germany, the necessity to criminal judicially prevent the use of symbols of oppressive movements, totalitarian regimes and unconstitutional organisations has emerged. Hungary can be regarded as a pioneer in this regard since this statute was registered as early as 1993, as in most countries the necessity of applying criminal judicial tools in this case was responded to only in the new millennium.

When determining whether *ultima ratio* should or should not be characteristic of criminal justice with regards to a specific statute, the regulatory practice of other nations can be of crucial importance, but it must not be exclusive. It can be investigated whether the penal code of other states considers the given behaviour-type punishable or regards other tools of its legal system as sufficient to handle it. As, however, the Constitutional Court pointed it out in its Decision 1/2013. (7. I.), *„the judgment of the constitutionality of a legal institution can be different in another state depending on the national constitution, on the compatibility of the regulations with the rest of the legal system and on the historical and political context. Having acknowledged that the consideration of international examples may provide assistance in the judgment, the Constitutional Court cannot regard the example of any foreign state as decisive in the question of the statute’s harmonisation with the Constitution (Fundamental Law).”* The presentation of the regulations of other states and the introduction of foreign solutions can only contribute to the decision on the justification of the criminal judicial ban, but it may not provide a foundation for it.

Moreover, it may also happen that in addition to the legislation and the Constitutional Court, the European Court of Human Rights, as the ultimate forum, also joins the discourse on the judgment of criminal judicial prevention, as it did when the use of totalitarian symbols was being discussed. In the case of *Vajnai v. Hungary*²⁵, ECHR carried out investigations, whether the restriction of freedom of expression was necessary in a democratic society based on the pressing social needs of the country. From the reasoning of the Decision it becomes clear that the court had undergone serious considerations concerning the restricted and the protected values. The judgment on the necessity of criminal judicial protection as well as the restriction of freedom of expression was supported by the idea that *“as the consequence of the decades since the establishment of democratic pluralism, Hungary can be considered a stable democracy. The restriction can therefore not be justified by referring to the specific circumstances of transition into democracy”*. According the EHRC, *“there is no evidence to suggest that there is a real and present danger of any political movement or party restoring the Communist dictatorship”*²⁶. But the uneasiness evoked in past victims and their relatives...”cannot

²⁴ The Decision Nr 4 of 2013 (21. II) of the Constitutional Court, points [26- 37]

²⁵ The case of *Vajnai v. Hungary*, European Court of Human Rights, <http://kuria-birosag.hu/hu/ejeb/vajnai-magyarorszag-elleni-ugye-3362906>, (download: 06. 06. 2013.)

²⁶ Sections 48, 49 of the Judgment of the case of *Vajnai v. Hungary*

*alone set the limits of freedom of expression*²⁷. In countries with historical past similar to that of Hungary, the protection of the right for relatives to commemorate the victims of totalitarian regimes may require the restriction of speech. It may well be legitim, if an otherwise protected verbal expression at a specific location and time clearly changes the meaning of a provision. In the Court's view, the containment of a mere speculative danger, as a preventive measure for the protection of democracy, cannot be seen as a pressing social need”

VII. Conclusion

The fact of use of totalitarian symbols restricts on the one hand the freedom of speech in order to protect the public peace. The lecture introduces the competition of this two legal interests within the criminal law through the life-periods of the fact of use of totalitarian symbols. These main periods are: criminalisation in 1993; the Constitutional Court Decision Nr 14 of 2000 which find the fact constitutional; lob of the fact with the same content into the new recodified Criminal Code in 2012; and the constitutional reform of the fact trough the Constitutional Court Decision 4 of 2013.

The lecture tried to list below all another factors which may influenced the management of the fact of use of totalitarian symbols in criminal law. Summarizing, on the one hand, this study reflects on the objective content of a crime, its danger to society, whose recognition by the legislation is pivotal in the course of criminalising a behaviour-type. On the other hand, this paper also ponders the principles of necessity and proportionality within the theoretical system of criminal law, which also influence the decision made about criminal judiciary responsibility. The general or generalizable comments of the Constitutional Court are also to be taken into account in order to prevent unconstitutionality. Moreover, as the result of the processes of globalisation, other states’ legislative results and practices cannot be ignored as sources in the management of certain undesired behaviour types. Last, but not least, from a legislative and law enforcement aspects, the procedure of the European Court of Human Rights can also serve as a test of the Hungarian criminal judiciary system. It is to be emphasised again that their criteria cannot be decisive with regards to all statutes of the Criminal Code, but they can contribute to meet the requirements of ultima ratio, which is an urgent and crucial task in the process of European law harmonisation and the establishment of common European criminal justice.

dr. Amberg Erzsébet doktorandusz hallgató

Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Kar

Bűnügyi Tudományok Intézete Büntetőjogi Tanszék

1121, Magyarország, Farkasvölgyi út 12.

amberg.erszebet@uni-nke.hu

Erzsébet, Amberg, dr. jur., PhD student

National University of Public Service Faculty of Law Enforcement

Institute of Criminal Sciences Department of Criminal law

1121, Hungary, Farkasvölgyi str., 12.

amberg.erszebet@uni-nke.hu

²⁷ Section 57 of the Judgment of the case of Vajnai v. Hungary

Sources

Act IV of 1978 on the Criminal Code

Act XLV of 1993 on the modification of the Criminal Code

Act C of 2012 on the Criminal Code

Act II of 2012 on the petty offences, the petty offence process and the petty offence record system

The Constitutional Court Decision 30 of 1992 (26. V.),
http://hunmedialaw.org/dokumentum/154/01_301992_Abh_final.pdf, (download: 06. 06. 2013)

The Constitutional Court Decision Nr 4 of 2013 (21. II)
<http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/E1E95AF7B7C1A24EC1257ADA00524F2E?OpenDocument>,
 (download: 04. 06. 2013.)

Ágnes Balogh – Szabolcs Hornyák: The Basics of Criminal Law, Educational material, Kódex Nyomda Kft., Pécs, 2008

Ágnes Balogh- Mihály Tóth (szerk.): Hungarian Criminal Law General Part, Osiris Kiadó, Budapest, 2010

Bálint Mészáros: The totalitarian symbols and the rigour of the law: excited community
http://magyarnarancs.hu/belpol/az_onkenyuralmi_jelkepek_es_a_torveny_szigora_izgatott_kozosseg-53400,
 (download: 08. 05. 2013)

Béla Blaskó- Irén Miklós- László Schubauer: Criminal Law Specific Part II., Rejtjel Kiadó, Budapest, 2010

Ervin Belovics, Dr.- Imre Békés, Dr.- Béla Busch, Dr.- Andrea Domokos, Dr.- Balázs Gellér, Dr.- Éva Margitán, Dr.- Gábor Molnár, Dr.- Pál Sinku, Dr.: Criminal Law General Part, Fourth Edition, HVG- ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2009

European Commission – Press Release Towards a reasonable use of criminal law to better enforce EU rules and help protect taxpayers' money, Brussels, 20th September, 2011, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-11-1049_en.htm, (download: 05. 06. 2013.)

Ferenc Nagy- Géza Tokaji: The General Part of the Hungarian Criminal Law, Korona Kiadó, Budapest, 1998

Ferenc Nagy: The General Part of the Hungarian Criminal Law, Second Edition, HVG- ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2010, pp 43-44

Ferenc Sántha: Substantive Criminal Law Learning (General Part), Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004

Géza Finszter, dr.: The Constitutional and Public legal foundations of the Law Enforcement System, Pre-Lecture Nr 2 to the Social Discussion on the Extensive Strategy of Law Enforcement, Budapest, 2008,
www.police.hu/data/cms529192/alkotmanyos_es_kozjogi_elemzes.doc, (download: 04. 06. 2013)

Ilona Görgényi- József Gula- Tibor Horváth- Judit Jacsó- Miklós Lévay- Ferenc Sántha- Erika Váradi: Hungarian Criminal Law General Part, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft., Budapest, 2007

József Földvári: Hungarian Criminal Law General Part, Osiris Kiadó, Budapest, 1997

Károly Bárd- Balázs Gellér- Katalin Ligeti- Éva Margitán- Imre Wiener A.: Criminal Law General Part, KJK Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest, 2002

Katalin Gönczöl: Pessimistic Report on the climatic relationship of postmodern criminal policy,
<http://mozgovilag.com/?p=1190>, (download: 05. 06. 2013)

A munkaerő-kölcsönzés és intézmény-rendszerének változása a jogharmonizációt követően Magyarországon

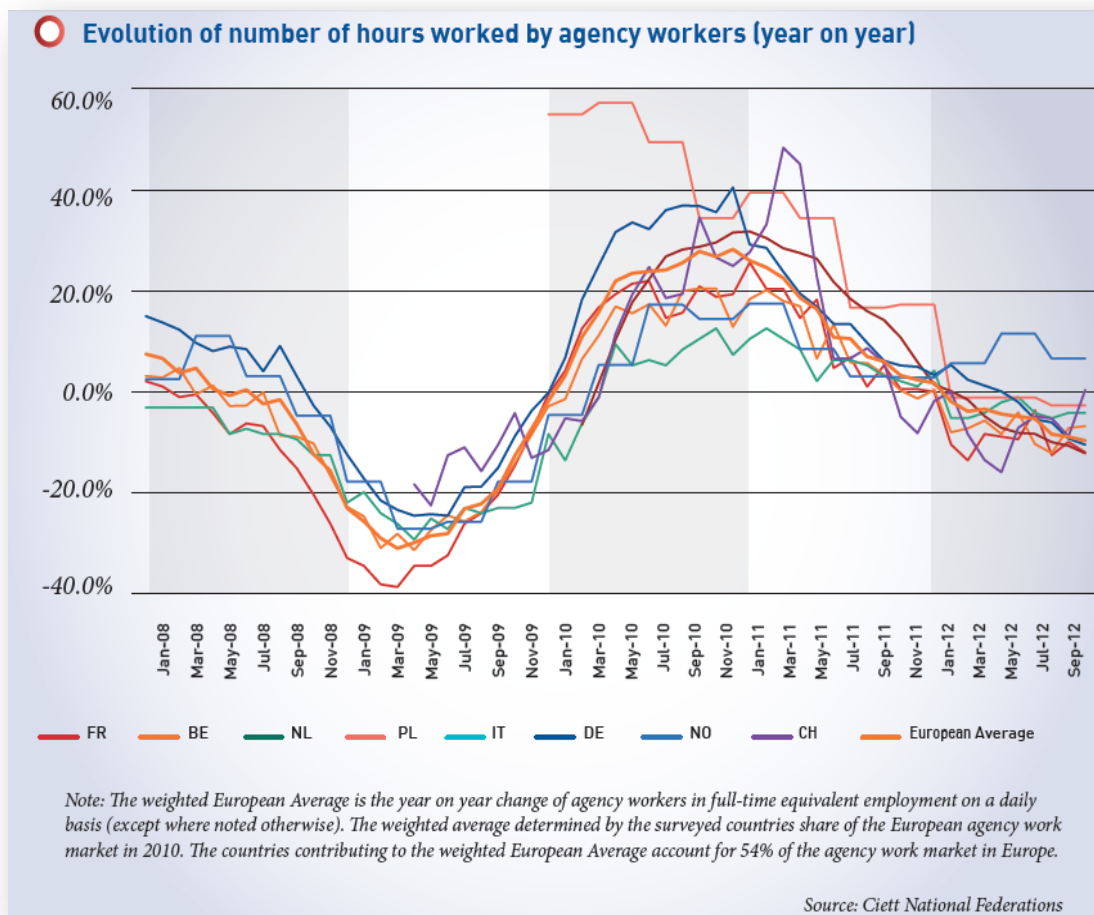
Békési László
PhD hallgató

Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola

I. Bevezetés, háttér és tendenciák

Magyarország és az Európai Unió gazdasági- és társadalmi fejlődésének, működőképességének egyik kulcskérdése a munkaerő egyre hatékonyabb foglalkoztatása. A gazdasági válság időszakából való kilábalás, illetve a munkaerő-piaci átalakulás időszakában kiemelt figyelmet indokolt fordítani az atipikus foglalkoztatási formák legjelentősebbjére, a munkaerő-kölcsönzés foglalkoztatási formájára és a tapasztalataim szerint ez így lesz a közeljövőben is.

Bár a gazdasági válság jelentős mértékben sújtotta a munkaerő-kölcsönzési szektort, de a szektorban 2010 elejétől már elindult a fellendülés, amely adta lehetőségeket globálisan az ipar – rugalmassága miatt – jól ki tudta használni. A Magán Munkaerő-közvetítő Ügynökségek Nemzetközi Szövetségének (CIETT) 2012. évi összesített gazdasági jelentése részletesen elemzi a munkaerő-kölcsönzési szektor helyzetét, továbbá a 2009-2011 között pozitívan alakuló tendenciákat, melyek értelmében 2012. III. negyedévére sikerült a 2008. évi foglalkoztatottsági szint ismételt elérése a munkaerő-kölcsönzés területén is. A jelentés egy vonatkozó, az alábbiakban bemutatott táblázata ezt jól példázza:

1. ábra Munkaerő-kölcsönzés keretébenben foglalkoztatott munkavállalók ledolgozott munkaóráinak növekedése néhány Európai Unió ország példáján keresztül 2008-2012 között
(Forrás: CIETT: The Agency Work Industry Around The World In: Economic Report 2013. 11.o.)

A 2008-ban kezdődő gazdasági válság hatására a foglalkoztatás csökkent az EU-ban, illetve Magyarországon is, azonban 2011-től kisebb növekedés volt tapasztalható. Ez a kb. 0,2%-0,4%-os növekedési folyamat 2012-es év III. negyedév végéig fenn is állt, a legfrissebb előrejelzések azonban egyelőre – a negatívabb gazdasági környezet kapcsán – kisebb mértékű (kb. 0,1%-os) csökkenést jeleznek.

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
EU-27	62.6	62.4	62.6	63.0	63.4	64.4	65.3	65.8	64.5	64.1	64.3
Euro area	62.1	62.3	62.6	63.1	63.6	64.6	65.5	65.9	64.5	64.1	64.2
Belgium	59.9	59.9	59.6	60.3	61.1	61.0	62.0	62.4	61.6	62.0	61.9
Bulgaria	49.7	50.6	52.5	54.2	55.8	58.6	61.7	64.0	62.6	59.7	58.5
Czech Republic	65.0	65.4	64.7	64.2	64.8	65.3	66.1	66.6	65.4	65.0	65.7
Denmark	76.2	75.9	75.1	75.7	75.9	77.4	77.0	77.9	75.3	73.3	73.1
Germany (1)	65.8	65.4	65.0	65.0	65.5	67.2	69.0	70.1	70.3	71.1	72.5
Estonia	61.0	62.0	62.9	63.0	64.4	68.1	69.4	69.8	63.5	61.0	65.1
Ireland	65.8	65.5	65.5	66.3	67.6	68.7	69.2	67.6	62.2	60.1	59.2
Greece	56.3	57.5	58.7	59.4	60.1	61.0	61.4	61.9	61.2	59.6	55.6
Spain (1)	57.8	58.5	59.8	61.1	63.3	64.8	65.6	64.3	59.8	58.6	57.7
France	62.8	63.0	63.9	63.7	63.7	63.6	64.3	64.8	64.0	63.8	63.8
Italy (2)	54.8	55.5	56.1	57.6	57.6	58.4	58.7	58.7	57.5	56.9	56.9
Cyprus	67.8	68.6	69.2	68.9	68.5	69.6	71.0	70.9	69.9	69.7	68.1
Latvia	58.6	60.4	61.8	62.3	63.3	66.3	68.3	68.6	60.9	59.3	61.8
Lithuania	57.5	59.9	61.1	61.2	62.6	63.6	64.9	64.3	60.1	57.8	60.7
Luxembourg	63.1	63.4	62.2	62.5	63.6	63.6	64.2	63.4	65.2	65.2	64.6
Hungary	56.2	56.2	57.0	56.8	56.9	57.3	57.3	56.7	55.4	55.4	55.8
Malta	54.3	54.4	54.2	54.0	53.9	53.6	54.6	55.3	55.0	56.1	57.6
Netherlands (3)	74.1	74.4	73.6	73.1	73.2	74.3	76.0	77.2	77.0	74.7	74.9
Austria (2)	68.5	68.7	68.9	67.8	68.6	70.2	71.4	72.1	71.6	71.7	72.1
Poland	53.4	51.5	51.2	51.7	52.8	54.5	57.0	59.2	59.3	59.3	59.7
Portugal (4)	69.0	68.8	68.1	67.8	67.5	67.9	67.8	68.2	66.3	65.6	64.2
Romania (5)	62.4	57.6	57.6	57.7	57.6	58.8	58.8	59.0	58.6	58.8	58.5
Slovenia	63.8	63.4	62.6	65.3	66.0	66.6	67.8	68.6	67.5	66.2	64.4
Slovakia	56.8	56.8	57.7	57.0	57.7	59.4	60.7	62.3	60.2	58.8	59.5
Finland	68.1	68.1	67.7	67.6	68.4	69.3	70.3	71.1	68.7	68.1	69.0
Sweden (1)	74.0	73.6	72.9	72.1	72.5	73.1	74.2	74.3	72.2	72.7	74.1
United Kingdom	71.4	71.4	71.5	71.7	71.7	71.6	71.5	71.5	69.9	69.5	69.5
Iceland	.	.	83.3	82.3	83.8	84.6	85.1	83.6	78.3	78.2	78.5
Norway	77.2	76.8	75.5	75.1	74.8	75.4	76.8	78.0	76.4	75.3	75.3
Switzerland (3)	79.1	78.9	77.9	77.4	77.2	77.9	78.6	79.5	79.0	78.6	79.3
Croatia	.	53.4	53.4	54.7	55.0	55.6	57.1	57.8	56.6	54.0	52.4
FYR of Macedonia	39.6	40.7	41.9	43.3	43.5	43.9
Turkey	44.6	44.6	44.9	44.3	46.3	48.4
Japan	68.8	68.2	68.4	68.7	69.3	70.0	70.7	70.7	70.0	70.1	70.3
United States	73.1	71.9	71.2	71.2	71.5	72.0	71.8	70.9	67.6	66.7	66.6

(1) Break in series, 2005.

(2) Break in series, 2004.

(3) Break in series, 2010.

(4) Break in series, 2011.

(5) Break in series, 2002.

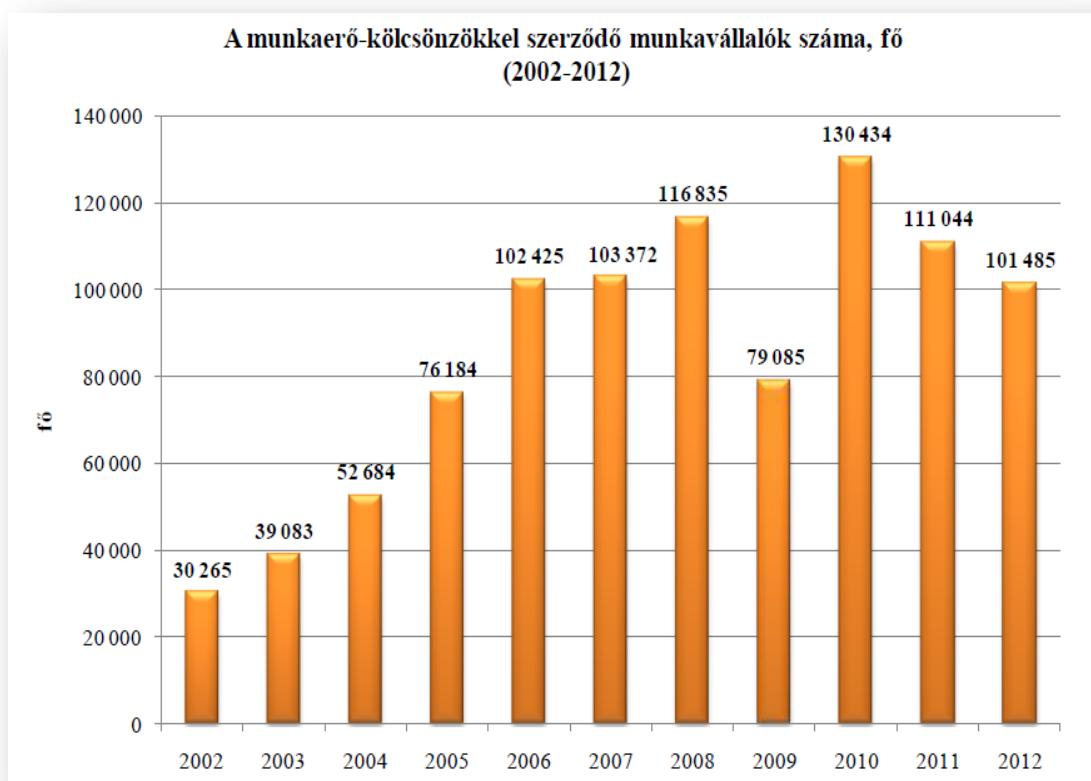
Source: Eurostat (online data code: lfsi_emp_a)

2. ábra: Foglalkoztatási ráta alakulása Európában 2001-2011 között a 15-64 év közötti munkavállalók tekintetében

(Forrás: EUROSTAT online adatbázis 2012. augusztus havi adatai.

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Employment_statistics (2013.06.13.))

A gazdasági válság időszakának összességét tekintve a pozitív tendenciájú foglalkoztatási mutatók alakulásában kiemelkedő szerepet játszanak az atipikus foglalkoztatási formák terjedései, köztük a munkaerő-kölcsönzéssel. Az Amerikai Egyesült Államokban, az ágazat legnagyobb piacán továbbra is növekedés a jellemző, hasonlóan a 2011-es és 2012-es évekhez. Magyarországon a munkaerő-kölcsönzőkkel szerződő munkavállalókat illetően 2008 évig volt folyamatos létszámbeli növekedés évről évre.

3. ábra: A munkaerő-kölcsönzőkkel szerződő munkavállalók száma
2002-2012 években (fő)

(Forrás: Nemzeti Munkaügyi Hivatal:
Összefoglaló a munkaerő-kölcsönzők 2012. évi tevékenységéről 2013. 12.o.)

A 2009-2012-es évek változó tendenciáit viszont Magyarországon is a gazdasági válság okozta, de a statisztikai adatok teljességét tekintve így is jól kivehető a munkaerő-kölcsönzés egyre növekvő szerepe.

A jelenkor folyamatai alakulása háttérben a 2005-2008 közötti időszak kiemelkedő jelentőséggel bír. Erre az időszakra az Európai Tanács a foglalkoztatás rugalmasságának biztonsággal együtt járó elősegítésére és a munkaerőpiac szegmentálódásának csökkentésére integrált iránymutatásokat hagyott jóvá. Ez stabil alapot szolgáltatott az első olyan írásos anyag megszületésére, ami a munkaerő-kölcsönzés keretében történő munkavégzést tárgyalja uniós szinten. Ez az írásos anyag az Európai Parlament és a Tanács 2008/104/EK irányelve lett, mely 2008. november 19-én született meg. Az irányelv végrehajtása az EU tagállamai számára kötelező érvényű volt, ezért szükségessé vált a területet érintő hazai jogharmonizáció is. A munkaerő-kölcsönzés intézményét, a jogharmonizáció elemeit, hatásait, valamint a területre vonatkozó foglalkoztatási rugalmasságot elősegítő javaslataim tartalmazza ezen rövid tanulmány.

II. A munkaerő-kölcsönzéstől a jogharmonizációig

1. A munkaerő-kölcsönzésről általánosságban

a.) Fogalom-meghatározás, terminológia

„A munkaerő-kölcsönzés olyan foglalkoztatást jelöl, amely – főszabályként – a határozott időtartamú, és ezen belül is a rövidebb idejű foglalkoztatás megvalósítására szolgál, ahol a munkavállaló olyan munkáltatóval létesít munkajogviszonyt, amelynek tevékenysége kizárólag, vagy legalábbis alapvetően a munkaerő-kölcsönzésre irányul, és a munkavállaló munkateljesítését egy harmadik személy használja fel, aki annak ellenére gyakorolja a munkavégzéssel kapcsolatos munkáltatói jogokat, hogy közte és a munkavállaló között nem áll fenn munkajogviszony.”¹

A munka törvénykönyvében foglaltak szerint munkaerő-kölcsönzés „az a tevékenység, amelynek keretében a kölcsönbeadó a vele kölcsönzés céljából munkaviszonyban álló munkavállalót ellenérték fejében munkavégzésre a kölcsönvevőnek ideiglenesen átengedi”²

„A munkaerő-kölcsönzés fogalmára az unió tagállamainak jogszabályaiban, illetve a nemzetközi munkajogi irodalomban sokféle kifejezés ismeretes.

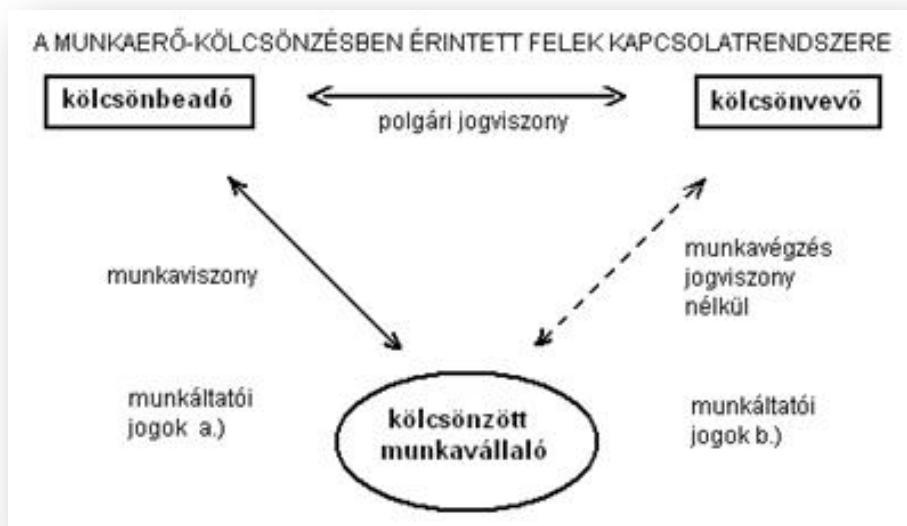
Az angol terminológia – amely egyébként általánosan elfogadott – bizonyos szempontból *nem feltétlenül pontos kifejezője a jelenségnek*, önmagában a „temporary work” még *nem utal arra a jogügyletre – végeredményben megvalósítási technikára* – amellyel a foglalkoztatás realizálódik. Ezért az unión belül mintegy „közmegegyezésre” volt szükség a „temporary work” fogalmának elfogadásához. A tagállamok 1982-ben egyértelműen rögzítették, hogy a „temporary work” konstrukciója *a háromoldalú foglalkoztatási jogviszony, a „triangular employment relationship” alapján realizálódik.*”³

A munkaerő-kölcsönzés hárompólusú jogviszony. Polgárjogilag olyan kötelmi jogviszony, melyben a kötelelem egyik oldalán található jogalany a kölcsönbeadó, fő kötelessége az általa kölcsönzés céljából alkalmazott munkavállalók munkavégzésének átengedése. A másik fél a kölcsönvevő, fő kötelessége az ellenérték megfizetése.

¹ Dr. Kiss György: A munkaerő-kölcsönzés az Európai Unió tagállamaiban c. kézirat, Budapest 1999. 1.o.

² 2012. évi I. tv. a munka törvénykönyvéről 214. § (1) szakasz, a.) pont

³ Dr. Kiss György: Az Európai Unió munkajoga. In: Dr. Bankó Zoltán (Szerk.): Az atipikus munkajogviszonyok. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2010. 121.o.

4. ábra: A munkaerő-kölcsönzésben érintett felek kapcsolatrendszere

(Forrás: Dr. Karoliny Mártonné: Az emberi erőforrás menedzsment alapjai. PTE-KTK Kiadó, Pécs 2008. 134.o.)

b.) Kapcsolódó fogalmak

„A munkaerő-kölcsönzés három alanyi pozíciót, ennek megfelelően három jogviszonyt (jogviszony-elemet) takar.”⁴

A résztvevő alanyok a következők:

„*kölcsönbeadó*: az a munkáltató, aki a vele kölcsönzés céljából munkaviszonyban álló munkavállalót a kölcsönvevő irányítása alatt munkavégzésre, kölcsönzés keretében a kölcsönvevőnek ideiglenesen átengedi;

kölcsönvevő: az a munkáltató, amelynek irányítása alatt a munkavállaló ideiglenesen munkát végez;

kölcsönzött munkavállaló: a kölcsönbeadóval kölcsönzés céljából munkaviszonyban álló munkavállaló, akivel szemben a kikölcsönzés alatt a munkáltatói jogokat a kölcsönbeadó és a kölcsönvevő megosztva gyakorolja.”⁵

c.) A munkaerő-kölcsönzés típusai

Többféle szempont szerint lehetséges a csoportosítás, legkézenfekvőbb (és gyakorlati vonatkozása miatt fontos) a munkaerő-kölcsönzést a szolgáltatás időtartama szerint tipizálni. Eszerint megkülönböztethetünk úgynevezett „gyorskölcsönzést, hosszú távú kölcsönzést és a kiszervezéssel egybekötött kölcsönzést”⁶

⁴ Dr. Bankó Zoltán – Dr. Berke Gyula – Dr. Kiss György: Munkajogi kézikönyv. SALDO Pénzügyi Tanácsadó és Informatikai Rt., Budapest 2006. 367.o.

⁵ 2012. évi I. tv. a munka törvénykönyvéről 214. § (1) szakasz, b.), c.) és d.) pontok

⁶ Horváth László: A munkaerő-kölcsönzés, mint atipikus foglalkoztatási forma.

In Tésits Róbert – Tóth József – Vonyó János (Szerk.): A foglalkoztatás-bővítés atipikus formái. PTE-BMMK, Pécs 2005. 254.o.

Gyorskölcsönzés: szabadság, betegség, váratlan felmondás miatt kiesett munkaező átmeneti pótlására, főképpen adminisztratív területre, és akár 2-3 órás időtartamra is alkalmazható forma.

Hosszú távú kölcsönzés: munkából tartósan, de nem véglegesen kiesett munkaező középtávú - átmeneti pótlására (pl: súlyos betegség, szülesi szabadság). Követelmény a kellő mértékű szakismeret. Általában irodai adminisztratív, illetve szakasszisztensi munkakörök, valamint könyvelés területén alkalmazzák.

Outsourcing: a hosszú távú kölcsönzés alfaja. A munkáltatói döntés alapján a személyzet egy része függetleníve van a munkáltatótól. Multinacionális nagyvállalatok által gyakran választott megoldás, ha nagy a lemorzsolódás vagy az éven belüli létszámmozgás. Területei leginkább: humánpolitika, IT szakemberek (pl: SAP tanácsadó, ORACLE tanácsadó), adótanácsadók.

Try & Hire: a munkaező-felvétel kockázatát jelenősen csökkenti, mivel ebben a formában a munkáltat először kipróbálja a munkaezőt, és csak utána dönt az alkalmazásról.

2. Munkaező-kölcsönzés az Európai Unió jogrendszerében – a meghatározó irányelvek

A munkaező-kölcsönzés európai és magyarországi helyzetének elemzéséhez, valamint a vizsgálatokhoz nélkülözhetetlen a munkaező-kölcsönzés jogintézménye uniós normáinak, irányelveinek a taglálása, a szabályozási kísérletek során elfogadott konkrét elvek ismertetése.

2008. november 19-éig, Az Európai Parlament és a Tanács 2008/104/EK irányelvének megjelenéséig csak a határozott időtartamra foglalkoztatott, illetőleg az ideiglenes munkaszerződéssel rendelkező munkavállalók munkahelyi biztonságáról, egészségvédelméről szóló 91/383/EGK irányelv és a szolgáltatásnyújtás keretében kiküldött munkavállalókról szóló 96/71/EK irányelv tartalmazott a munkaező-kölcsönzésről rendelkezéseket.

„Az első olyan írásos anyag, ami a munkaező-kölcsönzést tárgyalja közösségi szinten, a Tanács 1991. június 25-i 91/383/EGK irányelve. Ez elsősorban az atipikus jogviszonyban foglalkoztatott munkaező egészségvédelmére és munkabiztonságára, valamint a különböző munkavállalók eltérő helyzetéből eredő különbségek megszüntetésére fókuszál.”⁷

Az irányelv egyértelműen meghatározza, hogy a kölcsönvett dolgozó biztonságáért a kölcsönvevő cég felelős, akinél a tényleges munkavégzés folyik. „Erre az irányelvre azért volt szükség, mert felmérések igazolták, hogy bizonyos ágazatokban foglalkoztatottak körében a kikölcsönzött munkaező, szemben a tartós foglalkoztatásúakkal, sokkal nagyobb veszélynek volt kitéve munkahelyén az üzemi balesetek és a foglalkozási megbetegedések tekintetében.”⁸

⁷ Kenderes György - Bányai Krisztina: A munkajogi és polgári jogi kérdések és ellentmondások a munkaező-kölcsönzés szabályrendszerében. In: Munkajogi Szemle 2002. évi 7-8.sz. 83.o.

⁸ Dr. Bankó Zoltán - Dr. Berke Gyula – Dr. Gyulavári Tamás – Dr. Kiss György: Válogatás az Európai Bíróság munkajogi ítéleteiből, A munkavállalók jogai. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest 2005 316.o.

„Látható, hogy a 91/383/EGK tekintetében a jogalkotó szándéka végső soron azt a célt tükrözi, hogy a munkaerő-kölcsönzés intézményét a munkajog már elismert intézményrendszerébe emelje, hiszen tipikus munkaviszonnyal kapcsolatos egészségvédelmi és munkabiztonsági irányelv már korábban is létezett, a Tanács 89/391/EGK irányelvében.”⁹

„Az Európai Unióban a munkavállalók kikölcsönzését („posting”) és kiküldetését a Tanács 1996. december 16-ai 96/71/EK irányelvével szabályozza, melynek alapja maga a Római Szerződés (különösen annak 57. cikke és 66. cikke).”¹⁰
Lényegében három csoportba lehet foglalni szabályait: „a hatályát megállapító rendelkezések, az alkalmazandó szabályok, valamint az ez alól tett kivételek.”¹¹

Az irányelv azon munkavállalók jogait szabályozza, akik korlátozott ideig munkájukat egy, a szokásos munkavégzése szerinti tagállamon kívüli tagállam területén végzik. Ezen irányelv alkalmazásában a munkavállaló definíciója az, amelyet annak a tagállamnak a joga alkalmaz, amelynek a területére a munkavállalót kiküldték.

Az 1999. decemberében hatályba lépett irányelv 3. cikkelye kimondja, hogy az Európai Unió területén munkavégzés céljából kikölcsönzött munkavállalókat ugyanazok a munka-és bérfeltételek illetik meg, mint a munkavégzés helyén érvényben lévők, hacsak a küldő ország feltételei nem kedvezőbbek.

„Ha a befogadó tagállam területén végzett munka időtartama nem haladja meg az egy hónapot, a tagállamok bizonyos feltételek mellett eltérhetnek a minimális bérszintre és a minimális fizetett éves szabadságra vonatkozó rendelkezésektől, vagy kollektív megállapodással rendelkezhetnek az eltérés lehetőségéről”¹²

A 96/71 EK irányelv jelentősége abban áll, hogy védi a munkavállalók szabad mozgásának elvét az unióban, és megóvja a közösséget a verseny torzulásától és a szociális igazságtalanságoktól.”¹³

2008/104/EK irányelv a munkaerő-kölcsönzés keretében történő munkavégzésről

„Az Európai Parlament és a Tanács 2008/104/EK irányelvével a munkaerő-kölcsönzés keretében történő munkavégzésről hosszú és viszontagságos, éles vitákkal terhelt folyamat végén született meg. Jól tetten érhetőek ebben a nem rövid történetben a munkaerő-kölcsönzéssel kapcsolatos jogalkotói, szakszervezeti, munkáltatói álláspontok, az egymásnak feszülő érdekek és eltérő megközelítések, valamint azok változásai.”¹⁴

⁹ Dr Kertész Ágnes: Európai Jogi füzetek: Munkajog, foglalkoztatáspolitikai, HVG-ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest 2003. 252.o.

¹⁰ Kenderes György - Bányai Krisztina: A munkajogi és polgári jogi kérdések és ellentmondások a munkaerő-kölcsönzés szabályrendszerében. In Munkajogi Szemle 2002. évi 7-8.sz. 83.o.

¹¹ Davies Paul: Posted Workers: „Single market or protection of national labour law systems?”, Common Market Law Review 1997. 575.o.

¹² Dr. Bankó Zoltán - Dr. Berke Gyula – Dr. Gyulavári Tamás – Dr. Kiss György: Válogatás az Európai Bíróság munkajogi ítéleteiből, A munkavállalók jogai. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest 2005. 316.o.

¹³ Dr Kiss György: Az Európai Unió munkajoga. Osiris Kiadó, Budapest 2001. 847.o.

¹⁴ Dr. Bankó Zoltán: Az atipikus munkajogviszonyok. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2010. 136.o.

Az irányelv 27 bekezdésben, valamint további 3 fejezetben részletezi megállapításait. A szabályozás nyomán létrejövő legfontosabb változások egyike, hogy a munkaerő-kölcsönzés keretében foglalkoztatott munkavállalók esetében is „a határozatlan idejű munkaszerződés a munkaviszony általános formája.”¹⁵ és szigorodtak az egyenlő bánásmód követelményére vonatkozó szabályok is. Az irányelv tovább szigorítja a kölcsönzés szabályait, hogy megvédje a kölcsönzött munkavállalókat, javítsa munkavégzésük minőségét, erőteljesebben érvényesítse az egyenlő bánásmód elvét, illetve elősegítse a munkahelyteremtést és a rugalmas munkavégzési formák kialakítását.

Az irányelv kimondja, hogy biztosítani kell minden munkavállaló jogát az egészségét, biztonságát és méltóságát tiszteletben tartó munkafeltételekhez, a munkaidő felső határának korlátozásához, a napi és heti pihenőidőhöz valamint az éves fizetett szabadsághoz. Arról rendelkezik, hogy a belső piac megvalósításának a munkavállalók élet és munkafeltételeinek javításához kell vezetnie. Ez a folyamat az említett feltételek összehangolt fejlesztése révén valósul meg, főképpen a különböző munkavállalási formák – mint például a határozott idejű munkaszerződés alapján történő munkavégzés, a részmunkaidős munkavégzés, a munkaerő-kölcsönzés keretében történő munkavégzés és az idénymunka tekintetében.

Az Európai Unión belül a közelmúltig jelentős különbségek álltak fenn a munkaerő-kölcsönzés keretében történő munkavégzés igénybevétele, valamint a kölcsönzött munkavállalók jogi helyzete, jogállása és munkafeltételei tekintetében. Az irányelv viszont a kölcsönzött munkavállalókat védő olyan keretet hozott létre, amely megkülönböztetéstől mentes, átlátható és arányos, és egyúttal tiszteletben tartja a munkaerőpiacok, valamint a munkaügyi kapcsolatok különbözőségét is.

A jövőben kölcsönzött munkavállalók védelmét szolgáló minimumfeltételek javításával együtt biztosítani kell a munkaerő-kölcsönzés keretében történő munkavégzést esetlegesen sújtó korlátozások és tilalmak felülvizsgálatát is. Ezen korlátozások és tilalmak kizárólag akkor tekinthetők indokoltnak, ha általános érdekeket szolgálnak, különös tekintettel a munkavállalók védelmére, a munkahelyi biztonság és egészségvédelem követelményire és annak szükségességére, hogy a munkaerőpiac megfelelően működjön, a visszaélések pedig megelőzhetőek legyenek.

Az egyenlő bánásmód alapelve

Az irányelv 5. cikkének szakaszai taglalják egyenlő bánásmód alapelveinek szabályait. A rendelkezések szerint „a kölcsönzött munkavállalókra vonatkozó alapvető munka- és foglalkoztatási feltételeknek – a kölcsönvevő vállalkozásnál töltött kikölcsönzés időtartamára – legalább olyan szintűnek kell lenniük, mintha az adott állás betöltésére a kölcsönvevő vállalkozás vette volna fel őket.”¹⁶

A kölcsönzött munkavállalót a kölcsönvevő vállalkozásnál megüresedő állásokról tájékoztatni kell annak érdekében, hogy a kölcsönvevő vállalkozásnál dolgozó többi munkavállalóval azonos esélyekkel találhassanak állandó állást.

„A munkaerő-kölcsönzők nem számolhatnak fel semmilyen díjat a munkavállalókkal szemben annak fejében, hogy rajtuk keresztül a kölcsönvevő vállalkozás felvette őket vagy a kölcsönvevő vállalkozáshoz történő kikölcsönzést

¹⁵ Az Európai Parlament és a Tanács 2008/104/EK irányelve (2008. november 19.) a munkaerő-kölcsönzés keretében történő munkavégzésről, Bevezetés 15. bekezdés

¹⁶ Az Európai Parlament és a Tanács 2008/104/EK irányelve (2008. november 19.) a munkaerő-kölcsönzés keretében történő munkavégzésről, 5. cikk, 1. bekezdés

követően az adott vállalkozás munkaszerződést kötött vagy munkaviszonyt létesített velük.”¹⁷

A kölcsönzött munkavállalók számára a kölcsönvevő vállalkozás szolgáltatásaihoz, illetve közös létesítményeihez, különösen az étkezdéhez, a gyermekgondozási létesítményekhez és az utazási szolgáltatásokhoz hozzáférést kell biztosítani, a közvetlenül a vállalkozás által alkalmazott munkavállalókkal megegyező feltételekkel, kivéve, ha az eltérő bánásmódot objektív indokok támasztják alá.

Az irányelv célja

Az irányelv célja a kölcsönzött munkavállalók védelmének biztosítása és a munkaerő-kölcsönzés keretében történő munkavégzés minőségének javítása, az egyenlő bánásmód alapelveinek a kölcsönzött munkavállalókra való alkalmazása és a munkaerő-kölcsönzők munkáltatóként való elismerése révén, figyelembe véve, hogy meg kell teremteni a munkaerő-kölcsönzés keretében történő munkavégzés igénybevételét szabályozó megfelelő kereteket a munkahelyteremtéshez és a rugalmas munkavégzési formák kialakításához való eredményes hozzájárulás érdekében.

Az irányelv hatálya

„Az irányelv a munkaerő-kölcsönzőkkel kötött munkaszerződéssel rendelkező vagy ott munkaviszonyban álló munkavállalókra vonatkozik, akiket a kölcsönvevő vállalkozásoknál ideiglenes, az adott vállalkozás felügyelete és irányítása melletti munkavégzésre kölcsönöznek ki.”¹⁸

Minden olyan gazdasági tevékenységet folytató köz- és magánvállalkozásra vonatkozik, amely munkaerőt kölcsönöz, illetve kölcsönzött munkaerőt vesz igénybe, függetlenül attól, hogy a vállalkozás nyereségérdekelt-e.

Az irányelv nem vonatkozik a meghatározott állami vagy államilag támogatott szakképzések, beilleszkedési vagy átképzési programok keretében kötött munkaszerződésekre vagy munkaviszonyokra.

Az irányelv végrehajtása

„A tagállamok elfogadják és kihirdetik azokat a törvényi, rendeleti és közigazgatási rendelkezéseket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy ezen irányelvnek 2011. december 05-ig megfeleljenek, vagy biztosítsák, hogy a szociális partnerek a szükséges rendelkezéseket megállapodás útján vezessék be, amelyhez a tagállamoknak minden szükséges intézkedést meg kell tenniük annak érdekében, hogy lehetővé tegyék a szociális partnerek számára, hogy azok bármikor biztosítani tudják ezen irányelv célkitűzéseinek teljesítését.”¹⁹

¹⁷ Az Európai Parlament és a Tanács 2008/104/EK irányelve (2008. november 19.) a munkaerő-kölcsönzés keretében történő munkavégzésről, 6. cikk, 3. bekezdés

¹⁸ Az Európai Parlament és a Tanács 2008/104/EK irányelve (2008. november 19.) a munkaerő-kölcsönzés keretében történő munkavégzésről, 1. cikk, 1. bekezdés

¹⁹ Az Európai Parlament és a Tanács 2008/104/EK irányelve (2008. november 19.) a munkaerő-kölcsönzés keretében történő munkavégzésről, 11. cikk, 1. bekezdés

Míg a munkaerő-kölcsönzés eredeti koncepciója alapján azt szolgálta, hogy rendkívüli helyzetekben, átmeneti időszakokra, vagyis rugalmas keretek között tegye lehetővé a foglalkoztatást, ez mára megváltozott. A jelenlegi gyakorlat egyelőre azt mutatja, hogy a kölcsönzött munkavállalók általában kedvezőtlenebb munkakörülmények között dolgoznak, mint munkaszerződéses társaik: nem minden munkáltatónál érvényesülnek a kollektív szerződésekben foglalt jogaik stb.

Az Európai Unió tagállamaiban jelentős különbségek voltak az elmúlt évtizedben is a munkaerő-kölcsönzésre vonatkozó nemzeti jogszabályok között, ezért jelent nagy előrelépést, hogy sikerült közös nevezőt találniuk a tagoknak és egy egységes közösségi jogszabályozást megalkotni az irányelv képében. Az irányelvvel a "flexicurity", vagyis a rugalmasság és biztonság munkaerőpiacon való megteremtése elvének egy fontos építőkövét rakták le az Európai Parlament képviselői, kérdés még ugyanakkor, hogy hosszútávon a magyar munkajog milyen eredménnyel képes mindezt átültetni a hazai gyakorlatba.

III. Hazai szabályozás és jogharmonizáció

1. Jogszabályi háttér

Ahogy a bevezetőben is említettem, a 2008/104/EK irányelv végrehajtása az unió tagállamai – így Magyarország – számára kötelező érvényű volt. Szükségessé vált ezért – többek közt a munkaerő-kölcsönzést is érintő – hazai jogharmonizáció, az EU jogi aktusainak való megfelelés. Ezen megfelelés nyomán napjainkban a munkaerő-kölcsönzés intézményét az alábbi rendelkezések szabályozzák magyar jogrendrendszerben:

- a munka törvénykönyvéről szóló *2012. évi I. tv.*
- a munka törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. tv. hatálybalépésével összefüggő átmeneti rendelkezésekről és törvénymódosításokról szóló *2012. évi LXXXVI. tv.* (a továbbiakban: Mth.)
- az Európai Parlament és a Tanács *2008/104/EK irányelve* (2008. november 19.)
- a munkaerő-kölcsönzési és a magán munkaközvetítői tevékenység nyilvántartásba és folytatásának feltételeiről szóló *118/2001. (VI. 30.) kormányrendelet*
- az adózás rendjéről szóló *2003. évi XCII tv.* (a továbbiakban: Art.)

A 2008/104/EK irányelv maga is rögzítette, hogy a tagállamoknak el kellett fogadniuk és kihirdetniük azokat a törvényi, rendeleti és közigazgatási rendelkezéseket, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy ezen irányelvnek 2011. december 05-ig megfeleljenek.

2. A jogharmonizáció

A magyar jogrendszerben ez a megfelelés, a jogharmonizációs folyamat az akkor hatályos, Munka Törvénykönyvéről szóló 1992. évi XXII. tv. (a továbbiakban:

1992. évi Mt.) két ütemben történő módosításával kezdődött, melyek közül a második ütem 2011. december 01-jével lépett hatályba, és az egyik legfontosabb változást, elsősorban a munkaerő-kölcsönzés szabályainak módosításait hozta az uniós irányelvnek történő megfelelést szolgálva.

A legfontosabb szabályváltozások összefoglalva az alábbiak voltak:

- A munkaerő-kölcsönzés kifejezetten ideiglenes, átmeneti jellegűvé alakult át. A kikölcsönzött munkavállaló számára meghatározott, legfeljebb öt éves időtartamban engedélyezte e minőségében való alkalmazásban állását adott kölcsönbevevő munkáltatónál. Ezen időtartamot meghaladón megtiltotta a munkavállaló ugyanazon kölcsönbevevő munkáltató részére történő kölcsönözését.
- A rendelkezések biztosították az Európai Gazdasági Térség összes országában lévő társaság számára a kölcsönbeadó cég minőséget.
- A kölcsönbeadó és a kölcsönvevő között nem születhetett ezután olyan megállapodás, amely megtiltja vagy korlátozza, hogy a munkavállaló a kölcsönvevő munkáltatónál kerüljön munkaviszonyba a kölcsönzési időszak után.

A kölcsönbeadó és a kölcsönvevő azonban megállapodhat egy díjban, amelyet az előbbi kap, ha a kölcsönszerződés után 3 hónapon belül a munkavállaló a kölcsönvevő céghez kerül.

- A rendelkezések értelmében a kölcsönzött munkavállalót legalább azok a jogok illették meg ezután, amelyet az azonos pozícióban lévők a cégnél megkaptak. Ezek az egyenlő bánásmód, a terhes és szoptató anyák védelme, a fiatal munkavállalók védelme, a munkabér összege, a munkaidőre és pihenőidőre vonatkozó szabályok. Az egyenlő munkáért egyenlő bér elvét már a kikölcsönzés kezdetétől alkalmazni kellett a jogszabály-módosítás értelmében, minden bérelem vonatkozásában.
- A kölcsönvevő cég által alkalmazott a kollektív szerződés vonatkoztatását írta elő a kölcsönzött munkavállalókra is.
- Megtiltotta, hogy a kölcsönbeadó ellenértéket kérjen magáért kölcsönzésért.

Az 1992. évi Mt-ben már megjelenő munkaerő-kölcsönzés ideiglenessége kapcsán a szabályozás célja a visszaélések elkerülése és hosszú távon a tipikus munkaviszony keretében történő foglalkoztatásra „kényszerítés”, ami érthető és helyes irány. A gyakorlatban azonban problémát jelenthet, hogy egyes iparágakban működő vállalkozások nehezen, vagy akár egyáltalán nem engedhetik meg maguknak azt, hogy a jelenleg is érvényben lévő ideiglenesség maximális ötéves felső határának az elérését követően átszervezzék a rendszerüket, és saját állományba vegyék a kölcsönzött munkavállalókat.

Az ideiglenesség kétirányú hatással is lehet a gyakorlatban. Egyrésztől várhatóan visszaszorulnak a munkaerő-kölcsönzéssel kapcsolatos visszaélések, és nőhet az általános munkaviszony keretében történő foglalkoztatás. Másrésztől az sem kizárt,

hogyan a szabályozás hatása hátrányos lehet olyan munkáltatókra és azok kölcsönzött munkavállalóira is, amelyek egyébként nem visszaélészerűen, de hosszú távon alkalmazzák a munkaerő-kölcsönzés útján történő foglalkoztatást.

Nem látható még teljességében, csak részben a piaci szereplők reakciója a változásokra, de az esetek többségében a szereplők az új rendszerhez is tudnak alkalmazkodni. Alkalmazkodásuk egyik fő eleme a munkavállalók rotálása. A szabályozás eredményeképp azonban előfordulhat, hogy a hat hónapon túl dolgoztatott kölcsönzött munkavállaló bérköltsége, ezen felül a kölcsönbeadónak fizetett jutalék összesen hat hónap után többbe kerülhet, mint a hagyományos munkaszerződéssel foglalkoztatott munkavállalóké. Kérdés, hogy ezt a többletköltséget hosszabb távon, nagyobb kölcsönzött munkavállalói létszám mellett is vállalhatja-e a munkáltató, annak érdekében, hogy szükség esetén könnyebben, kevesebb adminisztrációval és olcsóbban bocsáthassa el dolgozóit. A flexibilitás elvének érvényesülése erre is lehetőséget ad a munkáltatóknak.

A jogharmonizáció folyamatában kronológiailag a következő lépés a 1992. évi Mt. munkaerő-kölcsönzéssel kapcsolatos szabályainak módosításait érintő, 2012. január 1-jével hatályba lépett változások megjelenése volt. Ezek a változások a munkáltatói bejelentési kötelezettségeket érintették. A rendelkezések már a kölcsönvevő részére is bejelentési kötelezettségeket állapítottak meg a foglalkoztatás megkezdéséig, illetve a foglalkoztatás befejezését illetően az azt követő napon.

A jogharmonizációs folyamat finomítása ezt követően a hatályos munka törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. tv. (a továbbiakban: Mt.) szakmai szövetségekkel történő előkészítésével, illetve maga a jogszabály 2012. július 1-jei hatályba lépésével folytatódott, mellyel párhuzamosan az 1992. évi Mt. hatályát veszítette.

A magyar kormány stratégiájában az Mt. hatályba lépése nyomán legfőbb cél a foglalkoztatás bővítése, a foglalkozás-bővítés alappillérei pedig az atipikus foglalkoztatási formák, ezeken belül pedig a munkaerő-kölcsönzés számít kiemelt foglalkoztatási formának. Vitathatatlan az a szándék, hogy a foglalkoztatás és egyben az ország hosszú távú fejlődése érdekében a munkaerő-kölcsönzés jogintézményének a rugalmasabb, ezáltal költséghatékonyabb működést kell biztosítani. Ez közvetlenül javítja a versenyképességet, és közvetve segíti az új munkahelyek létrejöttét. E célok tetten is érhetők az Mt. munkaerő-kölcsönzésre vonatkozó egyes rendelkezéseit vizsgálva.

IV. A jogharmonizáció eszközei és eredményei, az Mt. munkaerő-kölcsönzésre vonatkozó rendelkezéseinek változása

A munkaviszony létesítése és megszüntetése körében az általános szabályok alkalmazása határozott előrelépés az Mt-ben. „Az 1992. évi Mt. munkaerő-kölcsönzésre alkalmazott indokolatlan differenciálását és eltérő fogalomhasználatát az Mt. összhangban hozta az általános szabályokkal. A munkaviszony megszüntetésének szabályozása során is hasonlóan járt el, viszont itt 1992. évi Mt. kölcsönzésre vonatkozó fogalmait teszi általánossá, amikor az Mt-ben a rendes

felmondás helyét az azonnali hatályú felmondás fogalma vette át [Mt. 64.§ és 220.§].²⁰

A munkáltatói jogok és kötelezettségek megosztásának rendszerénél inkább csak pontosításról beszélhetünk az aktuális szabályozást illetően: az Mt. kógens szabályként rendelte a kölcsönvevőhöz a foglalkoztatási kötelezettséget, az egészséget nem veszélyeztető munkafeltételek biztosítását, a munkavédelemmel kapcsolatos kötelezettségeket, illetve első körben a munkaidővel, pihenőidővel és ezek nyilvántartásával kapcsolatos kötelezettségeket is. Ez utóbbit hatályba lépése előtt diszpozitívva tette a szabályozás, de alapesetben továbbra is kölcsönvevő kötelezettségeként rögzíti [Mt. 218.§ (4) bekezdés c) pont].

Valójában nem érdemi, inkább szemléletbeli változás, hogy az Mt. nem határozza meg tételesen a kölcsönbeadó és kölcsönvevő közötti szerződés kötelező tartalmi elemeit. Annyit rögzít, hogy a felek „közötti megállapodás tartalmazza a kölcsönzés lényeges feltételeit, a munkáltatói jogkör gyakorlása megosztását” [Mt. 217.§ (1) bekezdés].

Új elemként került be a szabályozásba, a kölcsönzés esetében is alkalmazható az általános szabályozásban a határozott idejű munkaviszonyok felmondással történő megszüntethetősége csőd- és felszámolási eljárás esetén, a munkavállaló képességére alapítottan, illetve ha a munkaviszony fenntartása elháríthatatlan külső ok miatt válik lehetetlenné [Mt. 66.§ (8) bekezdés].

A kölcsönzés területén nem deklaráltan, de egyértelműen a kikölcsönzés megszűnése vagy a kölcsönvevő fizetési képességében vagy hajlandóságában beállt változás esetén fennáll az elháríthatatlan külső ok.

Ezt az értelmezést erősíti a törvény indoklása is, amely szerint ezzel a rendelkezéssel a „Javaslat mentesíteni kívánja a munkáltatót a határozott időtartamra létesített, de rendeltetését veszített munkaviszony további fenntartásától”.²¹

Szintén az általános rendelkezéseket érintő további újdonság hogy az ekvivalencia jogszerű alkalmazásával (a munka egyenlő értékének megállapításánál) is előfordulhat, hogy eltérő bérrel foglalkoztathatják az ország különböző részein ugyanabban a munkakörben dolgozó munkavállalókat, amivel az egyenlő bánásmód követelményének kritériumai közé bekerült a munkaerő piaci viszonyok figyelembe vehetősége is [Mt. 12.§ (3) bekezdés].

Az Mt-be bekerültek a munkaerő-kölcsönzés szabályozását könnyítő elemek is a már meglévő szabályozást illetően.

Az egyik legjelentősebb változás, hogy a kölcsönbeadónak nem kell harminc napig állományban tartania a kölcsönzött munkavállalót egy kikölcsönzést követően [1992. évi Mt. 193/J.§ (3) bekezdés c) pont] ahhoz, hogy jogszerűen szüntesse meg a munkaviszonyát, mert az Mt. 66 § (2) bekezdésében rögzített jogszerű felmondási

²⁰ Simon Balázs: Munkaerő-kölcsönzés – újraszabva In: Lex HR-Munkajog 2012. évi 7-8. sz. 23-25.o.

²¹ A Kormány részletes indoklásának VI. fejezete az Mt. 64-67.§-hoz

indok, a „munkáltató működésével összefüggő ok” a kölcsönzés esetén konkrét meghatározásra kerül, amikor a 220.§ (1) bekezdése kimondja, hogy „a kölcsönbeadó működésével összefüggő oknak minősül a kikölcsönzés megszűnése”.

További könnyítés, hogy míg az 1992. évi Mt. tiltotta az egyszerűsített foglalkoztatás alkalmazását munkaerő-kölcsönzés esetében, addig az Mt. kiemeli a tiltott tevékenységek közül azzal, hogy a fejezet lezáró „Eltérő megállapodás” alcíműben a törvény XV. fejezetében szereplő atipikus formák legtöbbszörének alkalmazását kifejezetten tiltja, de a felsorolásból hiányzik az egyszerűsített foglalkoztatásra vonatkozó tiltás [Mt. 222.§ (3) bekezdés].

Az 1992. évi Mt. 193/D.§ (2) bekezdés c) pontja megtiltotta többek között azon munkavállalók kölcsönzését, akiknek a munkaviszonya a kölcsönvevőnél fél éven belül a munkáltató működésével összefüggő okra alapozott rendes felmondással szűnt meg. Az Mt. - Mth. által módosított szövege szintén könnyítésként - ezt a korlátozást eltörölte, a rugalmasság elősegítése jegyében.

Az Mt. gyökeresen átformálta, és a polgári jogi szabályozáshoz igazította a korábbi kárfelelősségi rendszert, és ez az általános szabályokon túl megjelent a kölcsönbeadó és a kölcsönvevő viszonyában is. A kölcsönzött munkavállaló kölcsönvevővel szembeni károkozása esetén a kölcsönvevő a kártérítési igényét az általános szabályok alkalmazásával közvetlenül a munkavállalóval szemben érvényesítheti [Mt. 221.§ (1) bekezdés], az alkalmazotti károkozás tekintetében pedig a polgári jog szabályait kell alkalmazni úgy, hogy ellenkező megállapodás hiányában a kölcsönvevőt kell munkáltatónak tekinteni [Mt. 221.§ (2)-(3) bekezdés]. A munkavállalónak a kikölcsönzés során okozott kárért a kölcsönvevő és a kölcsönbeadó egyetemlegesen felelnek [Mt. 221.§ (4) bekezdés].

Az Mt. tervezetének 2012. január 06-ai bemutatása nem kis riadalmat okozott a piacon. Az Mth. 2012. július 1-jei hatályba lépése előtt az Mt. a munkaerő-kölcsönzést jellemző sajátosságok – és ezzel együtt a rugalmasságát és felhasználhatóságát adó tulajdonságai – jelentős részét megszüntette volna. A szakmai szervezetekkel való egyeztetés hatására a hatályos Mt. számos rendelkezést megtartott a korábbi szabályozásból.

A határozott idejű munkaszerződések meghosszabbítása, az egyik ilyen terület, a kódexben a „munkáltatói jogos érdek” szövegezés lehetővé teszi a határozott idejű meghosszabbítását vagy hat hónapon belüli ismételt létesítését a rugalmasabb termelés biztosítása érdekében [Mt. 192.§ (4) bekezdés].

Megmaradt a jogszabályszövegben a tizenöt napos felmondási idő, az 1992. évi Mt. szabályozásához képest pedig a munkáltatói helyzet még javult is. Az 1992. évi Mt. a tizenöt napos felmondási időt háromszázhatvanöt nap után harminc napra emelte, az Mt. ezt a szabályt azonban már nem alkalmazza a munkaerő-kölcsönzésre vonatkozóan [Mt. 220.§ (2) bekezdés].

Az Mth. a csoportos létszámleépítés szabályait átemelte az Mt. munkaerő-kölcsönzésre nem alkalmazható szabályai közé, hiszen e szabályok alkalmazásával gyakorlatilag minden kölcsönbeadó folyamatos létszámleépítésben lett volna.

Tisztázta az Mth. az Mt-be való beemeléssel a végkielégítésre való jogosultságot is akként, hogy annak megállapításakor az utolsó kikölcsönzés időtartamát kell figyelembe venni [Mt. 222.§ (5) bekezdés]. A pontosítást megelőzően az általános szabályok alkalmazásával megválaszolhatatlan lett volna például az, hogy hogyan vonja össze a kölcsönbeadó a különböző kölcsönvevőknél töltött időszakot, vagy az, hogy hogyan finanszírozhatná meg adott kölcsönvevővel a korábbi kölcsönvevőknél eltöltött idő miatt felmerülő kötelezettség költségét.

V. Összegzés, javaslatok

Elmondható, hogy a munkaerő-kölcsönzés eddigi alkalmazhatósága változatlan előnyök mellett megmaradt, és bár akadnak pontok, ahol a rugalmasság fokozható lenne (például az ekvivalencia-szabály alóli megengedett kivételek indokolatlan időkorlátjának feloldása), összességében a foglalkoztatás rugalmassága nőtt, amely – persze kizárólag további azonos hatásirányú szabályokkal (például járulékcsökkentés) együtt – elősegíti a munkahelyteremtést, ezáltal a piac és a gazdaság aktív működését.

A jogharmonizáció és a legújabb munkaerő-piaci reformok révén a munkaerő-kölcsönzésnek „híd” funkciót kell betöltenie az álláskereső, a munkaerő-piacra először lépő fiatalok munkavállalók, tartósan munkanélküliek, az idősek, etnikai kisebbségek célcsoportjai és a munka világa közt. Ezen felül egyfajta „ugródeszka” funkciót is el kell látnia, a jövőben biztosítva a lehetőséget a további foglalkoztatási formákat illetően.

A foglalkoztatás további rugalmasságát segítő javaslatok:

- A 2008/104/EK irányelv 5. cikk (2) bekezdésének soraiból levezethető, hogy a kikölcsönzések között nem feltétlenül lenne szükséges a munkavállaló számára fizetést adni, azonban a jogszabály nem biztosít mentességet az állásidőre járó bér megfizetése alól, nem engedi meg, hogy a kölcsönvevőnél történő foglalkoztatás hiányában díjazást ne kapjon. Kívánatos lenne az Mt. 219. § (3). bekezdésének fentiek szerinti módosítása.
- 2012. január 1-től az Art. 17. § (17) bekezdésében szabályozott, a kölcsönvevő által, a kölcsönzés bejelentése az eddig is magas adminisztrációs terheket tovább növeli. Az adminisztrációs terhek csökkenthetőek lennének a kölcsönzésben kizárólagos kölcsönbeadói bejelentéssel. Véleményem szerint a kölcsönvevők Nemzeti- Adó és Vámhivatal és egyéb hatóságok általi ellenőrzése a munkáltatók együttműködése alapján továbbra is eredményesen elvégezhető lenne.
- Az adminisztrációs és anyagi terheket csökkentené kölcsönzőkre kirótt rehabilitációs hozzájárulás, valamint a bejelentésekhez kapcsolódó járulékok mérséklése.
- A társadalmi párbeszéd előtérbe helyezése is lényeges lenne. A szektorban Nyugat-Európában szociális alapon (szociális partnerekkel) létrehozott ún. kétoldalú alapok mutatják ennek a hasznosságát. Az alapok jobb hozzáférést biztosítanak a szakképzéshez, javítva ezáltal a foglalkoztathatóságot és

megkönnyítve a munkaerő-piacon a munkaerő-kölcsönzés fejlődését.

- Kettős (iskolai és munkahelyi) képzési programok, valamint gyakornoki szerződések szélesebb körű alkalmazása. Ezek a rendszerek nagyban hozzájárulnak az oktatás és a foglalkoztatás közötti szorosabb kapcsolat létrehozásához, ráadásul hatékonyan ötvözik formális képzést és a vállalati-alapú tanulást.

VI. Irodalomjegyzék

- Dr. Bankó Zoltán: Az atipikus munkajogviszonyok. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2010.
- Dr. Bankó Zoltán – Dr. Berke Gyula – Dr. Gyulavári Tamás – Dr. Kiss György: Válogatás az Európai Bíróság munkajogi ítéleteiből, A munkavállalók jogai. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest 2005.
- Dr. Bankó Zoltán – Dr. Berke Gyula – Dr. Kiss György: Munkajogi kézikönyv. SALDO Pénzügyi Tanácsadó és Informatikai Rt., Budapest 2006.
- CIETT: The Agency Work Industry Around The World In: Economic Report 2013.
- Davies Paul: Posted Workers: „Single market or protection of national labour law systems?”, Common Market Law Review 1997.
- Dr. Horváth László (2005): A munkaerő-kölcsönzés, mint atipikus foglalkoztatási forma. In Tésits Róbert – Tóth József – Vonyó János (Szerk.): A foglalkoztatásbővítés atipikus formái. PTE-BMMK, Pécs 2005.
- Dr. Karoliny Mártonné: Az emberi erőforrás menedzsment alapjai. PTE-KTK Kiadó, Pécs 2008.
- Kenderes György - Bányai Krisztina: A munkajogi és polgári jogi kérdések és ellentmondások a munkaerő-kölcsönzés szabályrendszerében. In: Munkaügyi Szemle 2002. évi 7-8.sz.
- Dr. Kertész Ágnes: Európai Jogi füzetek: Munkajog, foglalkoztatáspolitikai, HVG-ORAC Lap-és Könyvkiadó Kft., Budapest 2003.
- Dr. Kiss György: A munkaerő-kölcsönzés az Európai Unió tagállamaiban c. kézirat, Budapest 1999.
- Dr. Kiss György: Az Európai Unió munkajoga. Osiris Kiadó, Budapest 2001.
- Simon Balázs: Munkaerő-kölcsönzés – újraszabva In: Lex HR-Munkajog 2012. évi 7-8. sz.
- Nemzeti Munkaügyi Hivatal: Összefoglaló a munkaerő-kölcsönzők 2012. évi tevékenységéről 2013.
- A Kormány részletes indoklásának VI. fejezete az Mt. 64-67.§-hoz (2011. szeptember 26.)
- Az Európai Parlament és a Tanács 2008/104/EK irányelve (2008. november 19.) a munkaerő-kölcsönzés keretében történő munkavégzésről
- 1992.évi XXII. tv. a Munka Törvénykönyvéről
- 2012. évi I. tv. a munka törvénykönyvéről
- ECOSTAT online adatbázis 2012. augusztus hó
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Employment_statistics
(2013. június.13.)

Békési László PhD hallgató
Munkahely: Tatabánya MJV Polgármesteri Hivatal
Cím: 2800 Tatabánya, Mártírok útja 87. 5/3.
Telefon: 06-34-316-026
e-mail: laszlo_bekesi@freemail.hu

A magyar környezeti jog dilemmái

Dr. Börcsök Tamás

Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskolája
Nemzetközi- és Európa jogi tanszék

Absztrakt

Jelen tanulmányom célja az Magyarország Alaptörvényében rögzített egészséges környezethez való joghoz kapcsolódó rendelkezések összevetése- segítségül hívva legfőképp Antal Attila: A Jövő nemzedékek érdekei az Alaptörvényben¹ című munkáját- a magyar környezeti háttér intézményrendszer működésével. Különös tekintettel az Alapvető jogok Biztosának jelentésére az AJB-3069/2012. számú ügyben.

Kulcsszavak: *Környezeti jog, Alaptörvény, Jövő nemzedék*

A magyar környezeti jog dilemmái

A védelem magas szintje, a környezetállapot javítása, a fenntarthatóság vagy az integráció (figyelembe vétel) megfogalmazást nyert az EUMSZ-ben (11. és 191. cikk), az EUSz-ban (preambulum, 3. cikk), illetve az EU Alapjogi Kartájában (37. cikk).² Az EUMSZ 11. cikk meglehetősen konkrétan fogalmaz: „A környezetvédelmi követelményeket -különösen a fenntartható fejlődés előmozdítására tekintettel- be kell illeszteni az uniós politikák és tevékenységek meghatározásába és végrehajtásába.” Erre az uniós politikára hivatkozva az Alaptörvény megalkotási folyamatában ún. „zöldjogászok” kiemelten lobbiztak a környezet jogi rendelkezések minél szélesebb körű rögzítéséhez. Magyarország Alaptörvénye 2011. április 25. napján hatályba lépett, amely 9 jól lokalizálható témakör mentén érinti a környezeti kérdéseket, melyek három gyújtópont köré összpontosulnak: a természetes és épített környezet értékei; a fenntarthatóság differenciált megközelítése; a jövő generációk érdekei.³

^{1,3}Antal Attila: A jövő nemzedékek érdekei az Alaptörvényben, In: Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Az állam es jog alapvető értékei a változó világban című konferencia tanulmánykötet

² A jövő nemzedékek országgyűlési biztosának javaslatai az új alkotmány koncepciójának kidolgozásához, Budapest, 2010. szeptember 30.

NEMZETI HITVALLÁS

Vállaljuk, hogy örökségünket, ... a Kárpát-medence természet adta és ember alkotta értékeit ápoljuk és megóvjuk. Felelősséget viselünk utódainkért, ezért anyagi, szellemi és természeti erőforrásaink gondos használatával védelmezzük az utánunk jövő nemzedékek életfeltételeit.

A Nemzeti hitvallás mindjárt két ponton is megragadja jövő generációkkal kapcsolatos problémakört. Egyrészt deklarálja mindenki „felelősségét” az utódok iránt (ezt a kollektív felelősséget tágítja ki a P) cikk általános környezetvédelmi kötelezettsége), másrészt elemi erővel veti fel a jövő generációkkal való kérdéskor legérzékenyebb szeletét: a generációk közötti igazságosság kérdéskörét. Itt az Alaptörvény egyértelműen elköteleződik a jövő generációk érdekei, az erőforrások igazságos elosztása mellett, hiszen anyagi, szellemi és természeti erőforrásaink gondos használatát jelöli meg a jövő nemzedékek létfeltételeinek eszközeként. Ennek kapcsán fel kell vetnünk egy fontos kérdést: mindez – lévén, hogy a preambulumról van szó- rendelkezik-e (köz)jogi relevanciával. Antal Attila szerint mivel maga az Alaptörvény mondja ki [R) cikk (3). bek.], hogy „[a]z Alaptörvény rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni”, ezért legalább egyfajta kötelező értelmezési segédletként a Nemzeti hitvallás egész szövege rendelkezik valódi normatív tartalommal.⁴ Ezzel ellentétben Jakab András hozzáteszi „Ez a fajta értelmezési kötelezettség is határok közt mozog, nevezetesen össze kell egyeztetni a nemzetközi [...] és az EU-jog által szabott követelményekkel. Ezek azonban [...] olyan részletes kereteket szabnak, hogy a preambulum értelmezési szerepe elhanyagolhatóvá válik.” Jakab eljut odáig, hogy a preambulum szellemisége jogkövetkezésménnyel nem járhat.⁵

P) Cikk

(1) A természeti erőforrások, különösen a termőföld, az erdők és a vízkészlet, a biológiai sokféleség, különösen a honos növény- és állatfajok, valamint a kulturális értékek a nemzet közös örökségét képezik, amelynek védelme, fenntartása és a jövő nemzedékek számára való megőrzése az állam és mindenki kötelessége.

(2) A termőföld és az erdők tulajdonjogának megszerzése, valamint hasznosítása (1) bekezdés szerinti célok eléréséhez szükséges korlátait és feltételeit, valamint az integrált mezőgazdasági termelés-szervezésre és a családi gazdaságokra, továbbá más mezőgazdasági üzemekre vonatkozó szabályokat sarkalatos törvény határozza meg.

Az Alapvetés P) cikke deklarálja – az Alkotmánybíróság által megalapozott – általános (vagyis mindenkire és nem csupán az államra kiterjedő) környezetvédelmi kötelezettséget, amelynek az a különlegessége, hogy az alkotmányozó mindjárt három konkrét aspektusát is felvázolja: a nemzet közös örökségének védelme, fenntartása és a jövő nemzedékek számára való megőrzése. Tehát a nemzet közös öröksége (amely a természeti erőforrásokban és a kulturális értékekben ragadható meg) nem csupán a jelen generációk szempontjából védendő, hanem a jövő generációk számára is megőrzendő. Fontos hozzátenni, hogy az Alaptörvény itt nem arra tesz kísérletet, hogy „kitalálja” vagy körülírja a jövő generációk érdekeit, hanem egészen egyszerűen azzal – az egyébként nagyon is helyes – a feltételezéssel él, hogy a jövő generációknak is szüksége lesz a természeti erőforrásokra és a kulturális értékekre. Vagyis a jelen generációk

^{4,6:} Antal Attila: i.m. A jövő nemzedékek érdekei az Alaptörvényben

^{5:} Antal Attila: Az új Alaptörvény környezetvédelmi filozófiája, In: Közjogi Szemle 2011/4. 43-51. pp

szükségeiből következett a jövő nemzedékek érdekeire, egy fajta „minimum követelményeket” felállítva.⁶

Q) cikk

(1) Magyarország a béke és a biztonság megteremtése és megőrzése, valamint az emberiség fenntartható fejlődése érdekében együttműködésre törekszik a világ valamennyi népével és országával.

Ebben a cikkben köszön vissza a már fentiekben említett EUMSZ 191. cikkének (4) bekezdése: *Az Unió és a tagállamok hatáskörük keretén belül együttműködnek harmadik országokkal és a hatáskörrel rendelkező nemzetközi szervezetekkel. Az Unió által folytatott együttműködésre vonatkozó részletes szabályok az Unió és az érintett harmadik felek közötti megállapodások tárgyát képezhetik.*

XX. cikk

(1) Mindenkinek joga van a testi és lelki egészséghez.

(2) Az (1) bekezdés szerinti jog érvényesülését Magyarország genetikailag módosított élőlényektől mentes mezőgazdasággal, az egészséges élelmiszerekhez és az ivóvízhez való hozzáférés biztosításával, a munkavédelem és az egészségügyi ellátás megszervezésével, a sportolás és a rendszeres testedzés támogatásával, valamint a környezet védelmének biztosításával segíti elő.

XXI. cikk

(1) Magyarország elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez.

(2) Aki a környezetben kárt okoz, köteles azt - törvényben meghatározottak szerint - helyreállítani vagy a helyreállítás költségét viselni.

(3) Elhelyezés céljából tilos Magyarország területére szennyező hulladékot behozni.

A XXI. cikkben az EUMSZ 191. cikk (2) bekezdésben rögzített szennyező fizet elve-, „Az Unió környezetpolitikájának célja a magas szintű védelem, figyelembe véve ugyanakkor az Unió különböző régióinak helyzetében mutatkozó különbségeket. Ez a politika az elővigyázatosság és a megelőzés elvén, a környezeti károk elsődlegesen a forrásuknál történő elhárításának elvén, valamint a „szennyező fizet”-elven alapul.”, illetve az elhelyezési célzatú hulladékbehozás tilalma jelenik meg – Jakab András szerint – közvetlenül alkalmazható norma, ugyanakkor együtt kell értelmezni az EU-jognak az áruk szabad mozgására vonatkozó rendelkezéseivel. Mindez Jakab szerint azt eredményezi, hogy az „...EU-s részletszabályok olyannyira »kilyuggatják«, hogy a jogalkalmazás gyakorlatilag nem azt a rendelkezést, hanem csak a vonatkozó részletszabályokat fogja alkalmazni”⁷

Az Országos Környezetvédelmi, Természetvédelmi és Vízügyi Főfelügyelőség adatai szerint, 2011-ben 75 ezer tonna hulladék érkezett Magyarországra azzal a céllal, hogy tüzelőanyagként hasznosítsák (a 2012. év adatainak összesítése még nem fejeződött be). Felmerül a kérdés, hogy valóban hasznosítás céljából (sajnos ez, mint látjuk csak energetikai célú égetés) érkezik-e külföldről Magyarországra a szemét, vagy pedig a hatósági ellenőrzések és vizsgálatok hiányában valójában csak profitorientált

⁷ Antal Attila: i.m. Az új Alaptörvény környezetvédelmi filozófiája

ártalmatlanítás. Az importált hulladékok égetése során keletkezett hamu és pernye, azonban már veszélyes hulladéknak minősül, amelyet lerakókban helyeznek el és így véleményem szerint, ha közvetve is, de a megsértik az Alaptörvény fenti rendelkezését. Optimizmusra adhat okot, hogy Illés Zoltán környezetvédelmi államtitkár szerint *a kormánynek szándékában áll „még az idén” (2013) megszüntetni ezt a gyakorlatot. Az erről szóló kormányrendeleten Illés szerint már dolgoznak az államtitkárságon. A jogszabályváltozás fő célja az lenne, hogy a jövőben csak az itthon keletkezett hulladékot lehessen elégetni Magyarországon.*

38. cikk

(1) Az állam és a helyi önkormányzatok tulajdona nemzeti vagyon. A nemzeti vagyon kezelésének és védelmének célja a közérdek szolgálata, a közös szükségletek kielégítése és a természeti erőforrások megóvása, valamint a jövő nemzedékek szükségleteinek figyelembevétele.

Amíg a P) cikk abból indult ki, hogy a jövő nemzedékeknek is szüksége lehet élő környezetre, úgy a 38. cikk alapvetése az, hogy az utánunk jövőknek is szüksége van anyagi erőforrásokra, s éppen ezért a nemzeti vagyon kezelésének és védelmének céljaként többek között a jövő nemzedékek szükségleteinek figyelembevételét határozza meg. Kétségtelen, a P) cikk nem próbálta meg feltérképezni a jövő generációk érdekeit, s egyfajta vélelemként abból indult ki, hogy a természeti erőforrások mindig is fontosak lesznek. A 38. cikk azonban ennél bizonytalanabb kategóriát hoz be: a jövő nemzedékek „szükségleteit”, amelyet nem határoz meg közelebbről. Ezen szükségletek figyelembevételét tulajdonképpen a nemzeti vagyon kezelésének egyfajta alapelvévé rendeli. Mindez természetesen fontos irány, ugyanakkor a bírósági és Alkotmánybírósági gyakorlatra fog hárulni annak kidolgozása, hogy egyrészt mit is jelent a „szükséglet”, másrészt pedig miként és mennyiben kell azt figyelembe venni.⁸

30. cikk

A helyettesek a jövő nemzedékek érdekeinek, valamint a Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét látják el.

A környezeti demokrácia és az egészséges környezethez való jog a legnagyobb veszteséget a jövő nemzedékek biztosának az alapvető jogok biztosának helyettesének való lefokozásával szenvedte el. Az alkotmányozási folyamat az ombudsmani intézmény kálváriáját hozta el. Az Alaptörvényt előkészítői kezdettől fogva az egybiztosi modellben gondolkodtak, s ennek csak a korrekciójára nyílt mód az alkotmányozás során. Az eredeti elképzeléseket, melyek szerint az alapvető jogok biztosának különös figyelmet fordít a jövő nemzedékek érdekeinek védelmére, addig sikerült finomítani, hogy az alkotmányozók elfogadták azt, hogy a jövő nemzedékek érdekeinek képviselőtől az alapvető jogok biztosának egyik helyettese gondoskodik. Az akkori jövő nemzedékek országgyűlési biztosának legmarkánsabb véleményében a következőket állapította meg: *„A biztosi hatáskör és intézkedési kör szűkítésével, a jövő nemzedékek érdekeinek háttérbe szorításával teljes mértékben súlytalan helyettesi intézményt kívánt megteremteni. A tervezet súlyosan sértette az Alaptörvényt, alkotmányosan elfogadhatatlan visszalépést valósított meg, ezért visszavonását és átdolgozását javaslom.”* Végül is elfogadásra került az alapvető jogok

⁸ Antal Attila: i.m. A jövő nemzedékek érdekei az Alaptörvényben

biztosáról szóló 2011. évi 111. törvény, amely valóban meglehetősen puha jogosítványokkal ruházta fel az alapvető jogok biztosának helyetteseit. Így az alapvető jogok biztosának a jövő nemzedékek érdekeinek védelmet ellátó helyettese figyelemmel kíséri a jövő nemzedékek érdekeinek érvényesülését. E feladatkörében a következő jogosítványokkal rendelkezik⁹:

- a) rendszeresen **tájékoztatja** az alapvető jogok biztosát a jövő nemzedékek érdekeinek érvényesülésével kapcsolatos tapasztalatairól,
- b) **felhívja** az alapvető jogok biztosának figyelmét a természetes személyek nagyobb csoportját érintő jogsértés veszélyére,
- c) az alapvető jogok biztosának hivatalbeli eljárás megindítását **javasolhatja**,
- d) **közreműködik** az alapvető jogok biztosának vizsgálatában,
- e) **javasolhatja**, hogy az alapvető jogok biztosa az Alkotmánybírósághoz forduljon.

Jól látható, ha megvizsgáljuk az ígéretet, hogy önálló tényleges cselekvési hatáskörük nincs a helyettes biztosoknak.

N) cikk

(1) Magyarország a kiegyensúlyozott, átlátható és fenntartható költségvetési gazdálkodás elvét érvényesíti.

(2) Az (1) bekezdés szerinti elv érvényesítéséért elsődlegesen az Országgyűlés és a Kormány felelős.

(3) Az Alkotmánybíróság, a bíróságok, a helyi önkormányzatok és más állami szervek feladatuk ellátása során az (1) bekezdés szerinti elvet kötelesek tiszteletben tartani.

Az N) cikk értelmezésének két lehetséges iránya van: egyrészt a fiskális fenntarthatóság elve az Alkotmánybíróság belső gazdálkodása kapcsán számít alapelvnek; másrészt pedig kérdéses, hogy jelent-e ennél többet, vagyis a taláros bírácoknak alá kell-e rendelniük jogértelmezésüket a fiskális fenntarthatóságnak. Antal álláspontja szerint az Alkotmánybíróság feladatának ellátása nem csupán a belső működésben merül ki, hanem ide tartozik többek között az Alaptörvény értelmezése. Ha ez így van és az Alkotmánybíróság adott esetben nem hozhat olyan határozatot, amely a költségvetést megterheli, akkor ez az Alkotmánybíróság jogkörének ismételt csorbítását eredményezi, megint csak fiskális szempontok apropóján az Alaptörvény önmagába foglalja a jövő és a jelen generációk közötti ellentmondás potenciális lehetőségét.¹⁰ Véleményem szerint ez a rendelkezés azért lehet problémás a jövőre nézve, mert már most körvonalazódik az, hogy az alkotmánybíróság szerepe kiemelt jelentőségű lesz egyes fogalmak elhatárolásában.

Összességében elmondható, hogy a magyar Alaptörvény környezetjogi filozófiája kellően és megnyugtatóan rendezzi a jelen és jövő nemzedékének érdekeit. Mint az az akkor még létező Jövő Nemzedékért Felelős Biztos összefoglalja: *Álláspontunk szerint az Alaptörvény biztosítja az elmúlt húsz év környezetvédelmi jogértelmezésének folytonosságát, annak alapjai fenntartásával, legelső sorban is az egészséges környezethez való jog kimondásával és megerősítésével. Ez az alkotmánybírósági és az ombudsmani joggyakorlat, illetve az egészséges környezethez való jog kimunkált tartalmának, az azt megtölti elveknek és követelményeknek a megőrzését jelenti első sorban. Ez is garantálja, hogy valamennyi környezetjogi alapelv (megelőzés, elővigyázatosság, integráció stb.)*

^{9,10} Antal Attila: i.m. A jövő nemzedékek érdekei az Alaptörvényben

*változatlan tartalommal érvényes maradjon, sőt a szennyező fizet elvének egyik „részszabálya” külön is alkotmányi szintre emelkedett.*¹¹ Ugyanebben a jelentésében már akkor felhívja a figyelmet, hogy gondoskodni kell arról, hogy az Alaptörvény egészséges környezethez való joggal és a jövő nemzedékek érdekeinek védelmével kapcsolatos iránymutatásai szervesen beépüljenek a másodlagos joganyagba, az állami intézményrendszer eszközei és keretei ennek megfelelően bővüljenek, javuljanak, s így összességében megtörténjék a tényleges előrelépés. Az Alaptörvényben megnevezett jogintézményeknél már láthatjuk a hatáskörök csökkenését. A további kérdés, hogy a megfelelő filozófia mögötti intézményrendszer szenvedett- e el jelentős károkat, avagy kielégítően tudja biztosítani az alapjog érvényesülését.

A 2012. évben a „Válság vesztesei – a paragrafusok fogságában” címmel kiemelt projektet indított az Alapvető Jogok Biztosa a jelenleg is tartó több dimenziós – gazdasági, pénzügyi, társadalmi, környezeti, politikai – válságfolyamat következményeinek feltérképezésére, tanulmányozására, a tanulságok levonására. Mint azt az AJB-3069/2012. számú ügyben¹² megállapította különösen érzékenyen érintett terület a jelenben hosszú távú érdeket szem előtt tartó, s nem a pillanatnyi gazdasági hasznot előmozdító környezetvédelem és ezen keresztül az egészséges környezethez való jog. Vizsgálata során arra fókuszált, hogy a változások milyen hatással voltak a védendő alapjogok és alkotmányos értékek érvényesülésére, különös figyelemmel a már elért védelmi szinthez képest való visszalépés tilalmára.

2010. május 29-én lépett hatályba a Magyar Köztársaság minisztériumainak felsorolásáról szóló 2010. évi 42. törvény, amely – a kormányzati szerkezet-átalakítás eredményeként – megszüntette a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium önálló minisztériumi jogállását, és a környezetvédelmet a vidékfejlesztési ágazatba integrálta. Az új Vidékfejlesztési Minisztériumon belül az eredetileg 396 főt foglalkoztató KvVM, jelenleg a Környezetügyért Felelős Államtitkársággént, lényegesen alacsonyabb létszámmal látja el a környezetvédelmi feladatokat.

A Kormány 2011 februárjában a Vidékfejlesztési Minisztérium (továbbiakban. VM) tekintetében – a tárca teljes költségvetésének 9,5%-át képező – közel 19 Mrd Ft zárolásáról döntött. A vidékfejlesztési miniszter által tett javaslat alapján a zárolt összeg több mint fele a környezetvédelmi szervezetrendszer költségvetését érintette. Ez a nemzeti park igazgatóságoknál a 2011. évre tervezett költségvetési keret 44,6%-át (1,35 Mrd Ft), a felügyelőségeknél 37,4%-át (3,34 Mrd Ft), a környezetvédelmi és vízügyi igazgatóságoknál 44,8 %-át (5 Mrd Ft) tette ki. A Magyar Köztársaság 2011. évi költségvetését módosító 2011. évi 114. törvény 2011. július 31-én hatályba lépett, amely a nemzeti park igazgatóságok vonatkozásában a zárolást elvonásként véglegesítette. A pénzügyi nehézségek orvoslásaként azonban a felügyelőségek és a vízügyi igazgatóságok tekintetében a törvénymódosítás a zárolt 3,34 és 5 Mrd Ft-ból 1,9, illetve 3 Mrd Ft-ot visszajuttatott költségvetéseikbe. További kormányzati döntés eredményeképpen, a Magyarország 2012. évi költségvetését megalapozó egyes törvények módosításáról szóló

¹¹ A jövő nemzedékek országgyűlési biztosának állásfoglalása az új Alaptörvény környezetvédelmi és fenntarthatósági rendelkezéseiből eredő állami felelősségről Ügyszám: JNO- 258 /2011.

http://jno.hu/hu/af/jno-258-2011-uj_alaptorveny_rendelkezesebol.pdf

¹² Az alapvető jogok biztosának jelentése az AJB-3069/2012. számú ügyben <http://www.ajbh.hu/kozlemenyek-archiv/-/content/10180/4/a-kornyeztvedelmi-igazgatas-valsagjelensegeirol;jsessionid=D4D17CBFF56BB87132B628F207BA15BE>

2011. 166. törvény 2012. január 1-jei hatálybalépésével a környezetvédelmi bírságokból származó bevételek a felügyelőségek költségvetése helyett a központi költségvetésbe kerültek. Ide tartozik az a tény is, hogy bár a 2011. évi 85. a környezetvédelmi termékdíjról szóló törvény, mint nevéből következtethetnénk a fenntartható hulladék gazdálkodás finanszírozhatóságát szolgálná, valójában főként csak egy újabb típusú adóként funkcionál. A befizetett termékdíj nagyobb része szintén - a bírsághoz hasonlóan- a központi költségvetés részét képezi. Az újonnan létrehozott Országos Hulladékgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft. (OHÜ) ügyvezetője Vámosi Oszkár egy tavalyi nyilatkozatában közölte: „A termékdíjból idén várhatóan 60 milliárd forint lesz az összbevétel, amit az adóhatóság számlájára kell befizetni. Az éves összegből 15,18 milliárd forint jut a termékdíjas termékekből keletkező hulladékok gyűjtésének, hasznosításának finanszírozására. Ebből a keretből mintegy 2,5 milliárd forint a lakossági szelektív hulladékgyűjtést végző közszolgáltatók tevékenységének részfinanszírozását szolgálja.” Tehát csak a bevétel egynegyede folyik vissza a hulladékgazdálkodás rendszerébe. További uniós aggályokat vet fel az országgyűlés által egy hónapja elfogadott hulladékgazdálkodási közszolgáltatási tevékenység minősítéséről szóló törvényjavaslat, amely értelmében 2014. január 1-jétől csak olyan cégek végezhetnek hulladékgazdálkodási közszolgáltatást Magyarországon, amelyek rendelkeznek hulladékgazdálkodási engedéllyel, hulladékgazdálkodási közszolgáltatási engedéllyel, valamint az Országos Hulladékgazdálkodási Ügynökség által kiállított minősítő okirattal, majd ezek birtokában szerződést kötöttek a települési önkormányzattal. Azonban a 2012. évi 185. hulladékról szóló törvény 81. § (1) bekezdése a következőként rendelkezik: *A környezetvédelmi hatóság hulladékgazdálkodási közszolgáltatási engedélyt csak annak a hulladékgazdálkodási engedéllyel rendelkező gazdálkodó szervezetnek adhat, amelyben az állam, a települési önkormányzat vagy a települési önkormányzatok társulása a szavazatok többségével tulajdoni hányada alapján közvetlenül vagy közvetve rendelkezik, és a társaság tulajdonosaként jogosult arra, hogy a vezető tisztségviselők és a felügyelőbizottság tagjai többségét megválassza vagy visszahívja.* Tehát gyakorlatilag a hulladékgazdálkodás állami kézbe fog kerülni. Amelynek sikerességét, majd csak az elkövetkező idők tapasztalataiból tudjuk megítélni.

A pénzügyi elvonások, zárolások mellett a környezetvédelmi intézményrendszer működését a környezetvédelmi és vízügyi igazgatási szervek irányításának átalakítása is érintette. A közfoglalkoztatás új rendszerének kialakítása során, a Közfoglalkoztatási Program eredményes végrehajtása érdekében 2012. január 1-jei hatállyal oly módon alakították át a vízügyi igazgatás szervezetrendszerét, hogy a továbbiakban a vízgazdálkodás szakmai irányításáért a vidékfejlesztési miniszter, a vízügyi igazgatási szervek irányításáért a belügyminiszter felelős. Ebbe a rendszerbe illeszkedik az Öntözési Ügynökség, mert az annak csupán tervezési feladatai lesznek, amelyeket a Belügyminisztérium fog végrehajtani a hivatkozva közfoglalkoztatási programra. A Környezetvédelemért felelős államtitkár tájékoztatása szerint „Az ügynökségre szánt másfél milliárd forint megvan, a teljes, szakszerű vízkormányzás megvalósításához szükséges közel ötmilliárd forint hiányzik”. A vízügyi témában szükséges megemlíteni, hogy az Európai Bizottság a vízügyi irányelv megsértése miatt kötelezettségszegési eljárást indított Magyarország ellen. A Bizottság szerint Magyarország árpolitikájában nem gondoskodik a hajózási és árvízvédelmi célú víztározókkal összefüggő környezetvédelmi és vízgazdálkodási költségek megtérüléséről, továbbá az ipari szereplők által saját célból kitermelt talajvíz költségeit sem hajtja be.

A környezetvédelmi, természetvédelmi és vízügyi hatósági és igazgatási feladatokat ellátó szervek kijelöléséről szóló 347/2006. (XII. 23.) Korm. rendelet környezetvédelmi igazgatási szervként a felügyelőséget és a – VM háttérintézményeként 2012. január 1-jével létrehozott – Nemzeti Környezetügyi Intézetet (a továbbiakban: NeKI) jelölte ki. A vízgazdálkodásért felelős vidékfejlesztési miniszter irányítása alá tartozik a vízügyi feladatokat is ellátó, a VKKI másik jogutódaként létrejött NeKI, amely önállóan működő és gazdálkodó központi költségvetési szerv. A központi szervből és 12 kirendeltségből álló NeKI működési területe megegyezik a vízügyi igazgatóságokéval.

A Biztos fenti intézményi és pénzügyi előzmények ismeretében az eredményes vizsgálat érdekében tájékoztatást kért a belügyminisztertől és a vidékfejlesztési minisztertől, az Országgyűlés Fenntartható Fejlődés Bizottságától (a továbbiakban: FFB), az Országos Környezetvédelmi Tanácstól (a továbbiakban: OKT), az Országos Környezetvédelmi Természetvédelmi és Vízügyi Főfelügyelőségtől (a továbbiakban: főfelügyelőség), a 10 nemzeti park igazgatóságától, valamint több környezetvédelmi civil szervezettől. Az válaszokból az alábbiakban a jelen tanulmány tárgyát érintő részeket mutatom be.

Vidékfejlesztési minisztérium

A KvVM 2010-ben, a VM szervezetében, a Környezetügyért Felelős Államtitkárság keretén belül folytatta munkáját. Az összevonást követően több, korábban a szakállamtitkárok irányítása alatt működő környezetvédelmi főosztály jelentős strukturális, feladat-átcsoportosítást is magában foglaló változáson ment keresztül. Ennek eredményeként például a Vízügyért Felelős Helyettes Államtitkárságon (a továbbiakban: VHÁT) összesen 15 fős létszámleépítésre került sor, amely az összlétszám 20 %-át jelentette.

A nemzeti park igazgatóságok (a továbbiakban: NPI) tekintetében a 2008-2011. közötti időszakban a kiadások növekedése mellett jelentősen csökkent a költségvetési támogatás mértéke. A teljesítési adatokat vizsgálva megállapítható, hogy a költségvetési támogatás 2008-ban a törvény szerinti kiadások 52,2%-át, 2011-ben a 15,9%-át tette ki. A felügyelőségek esetében szintén csökkent a költségvetési támogatás mértéke (70%-ról 35,6%-ra), és az a vizsgált időszakban egyik évben sem fedezte a személyi jellegű kiadásokat. Ezzel együtt azonban a törvény szerinti kiadások is csökkentek. A vízügyi szerveknél a költségvetési támogatás mértéke 2010-ben – az akkori rendkívüli időjárási körülményekre tekintettel bekövetkező ár- és belvíz helyzet miatt – kiugróan magas volt, amelynek túlnyomó részét a központi költségvetésből finanszírozták. A 2008. és 2010. között nyújtott költségvetési támogatás teljes egészében fedezte a személyi jellegű kiadásokat, a 2011-ben bekövetkezett zárolás miatt ez azonban már nem volt tartható. Meg kell említeni a fentiek mellett azt is, hogy a törvény szerinti kiadásokhoz képest a dologi kiadások hányada is megnőtt.

A KvVM költségvetésében 2009-ben a kormány 5662,6 millió Ft-ot zárolt, majd vont el. A 2010. év során a környezetvédelmi ágazat intézményeinek dologi kiadásait zárolták, összesen 263,8 millió Ft összegben. Tekintettel arra, hogy a zárolást később a kormány nem oldotta fel, az tényleges elvonást jelentett. Az előző évekhez képest 2011-ben válságos helyzet állt elő, hiszen a zárolások az intézmények költségvetésének közel felét érintették. A nemzeti park igazgatóságok költségvetéseiben ez 45%-os, a felügyelőségeknél 37%-os, a vízügyi igazgatóságoknál 45%-os csökkenést eredményezett.

Figyelemmel a későbbi kormányhatározatokra és jogszabály-módosításokra a zárolások tényleges elvonásokká váltak. Megjegyzendő, hogy a vízügyi igazgatóságoknál a korábbi adatokhoz képest 3 milliárd Ft-tal alacsonyabb zárolás történt. A felügyelőségek költségvetésében jelentős kiesést (1-1,5 milliárd Ft) okoz a környezetvédelmi bírságbevételek elvonása is.

Államtitkárság szervezeti egységeinek létszáma 2011. év vége és 2012. február 1-je között 25%-kal, 191 főről 144 főre csökkent, a főosztályok a nehézségeket munkaszervezéssel, túlmunkával és a feladatok súlyozásával próbálják áthidalni. A 2012-ben bekövetkezett 15%-os létszámcsökkentésre tekintettel a felügyelőségi szakemberek is hasonlóan járnak el.

Belügyminisztérium

A 12 vízügyi igazgatóság ár- és belvízi védekezési tevékenységével, valamint az azt támogató vízügyi igazgatással kapcsolatos, a jövőbeli gyakorlati feladatok egységes irányítása, illetve a feladatok eredményes, magas és biztonságot nyújtó színvonalú végrehajtása indokolta elsősorban a vízügyi igazgatás a Belügyminisztériumba való integrálását. A fenti integráció eredményeként kell értékelni azt is, hogy a közfoglalkoztatás új rendszerének kialakításával a feladatok jelentős része a vízgazdálkodás területén valósul meg. A vízügyi közfeladatok 2012. évi biztonságos ellátásának pénzügyi fedezetét a Belügyminisztérium költségvetése keretén belül biztosítja.

A létszámkeret változásával kapcsolatban az OVF, illetve a vízügyi igazgatóságok 2012. évi működési költségei a Belügyminisztérium fejezetében eredetileg biztosítottak, valamint az 1155/2012. (V. 16.) Korm. határozattal módosított forrásokból finanszírozhatók. A vízügyi ágazat létszáma összességében ez évben várhatóan nem csökken.

Országos Környezetvédelmi Tanács

A tanács a környezet- és természetvédelem, valamint a vízgazdálkodás egy minisztériumban történő tartását javasolta és nem értett egyet a vízügyi igazgatás megosztásával sem. Szintén aggályosnak ítélte meg a területi környezet- és természetvédelmi intézményrendszer – humán és pénzügyi – forrásainak nagyarányú csökkentését, különös tekintettel arra, hogy időközben az egységes környezetvédelmi engedélyezési eljárás szabályai is változtak, komolyan túlterhelve az intézményrendszert.

Országgyűlés Fenntartható Fejlődés Bizottság

Az FFB elnöke – utalva arra, hogy a környezet- és természetvédelmi intézményrendszer leépülése az utóbbi évek egyik legaggasztóbb fejleménye – felhívta a figyelmet arra, hogy a problémák megjelenése nem lehet egyedül a válság következménye. A negatív folyamat már az előző kormányok működése alatt megindult, és a jelenlegi kormányzati időszakban pedig drámaian felgyorsult. Az FFB elnöke a környezetvédelmi szektort a kormányzati költségvetési megszorítások legnagyobb áldozatának tekintette. Az alábbiakat a FFB elnökének leveléből szó szerint idézem:

„A tágabban értelmezett környezetvédelmi intézményrendszer költségvetésének radikális lecsökkentésétől a következő várható, illetve már tapasztalt következményekkel jár:

- az intézményrendszer (köztük a hatósági rendszer) személyi állományának csökkenése;
- a hatósági ellenőrzések számának további csökkenése;
- a hatóságok által a környezethasználók felett gyakorolt kontroll gyengülése;
- az előírásokat megsértő környezethasználatok, kibocsátások gyakoriságának növekedése, ezáltal a környezet állapotának érdemi romlása;
- a természetvédelmi, természet megőrzési célkitűzésektől való elmaradás, a biodiverzitás csökkenésének megállítása érdekében folytatott munka lelassulása;
- a vízminőség védelme, a jó ökológiai állapot elérését célzó tevékenységeknek az Unió Víz Keretirányelvének 4. cikk (1) a) (i-iv) pontjaiban foglalt környezeti célkitűzésekkel ellentétes visszасzorulása.”

A fent említett végrehajtott zárolások miatt az FFB elnöke panasszal fordult az Európai Bizottsághoz, különös tekintettel arra, hogy véleménye szerint a leépülés már az állam környezetvédelmi feladatainak ellátását és az állampolgárok alkotmányos környezeti jogainak biztosítását is veszélyezteti.

Itt kell a fenti vizsgálathoz kapcsolni a JNO-696-2/2011 sz. ügyet¹³, hiszen témájában tökéletesen lefedi a kérdéses tárgykört, így voltaképp kiegészíti az Alapvető Jogok Biztosának jelentését. A Jövő Nemzedékek Országgyűlési Biztosának Irodája több civil szervezet jelzése, illetőleg panasa alapján indított vizsgálatot a Környezet Tanácsadó Irodák Hálózata működésének ellehetetlenülése miatt. Összehasonlítva az elmúlt évek adatait, egyértelmű tendencia vázolható fel. A Környezetvédelmi Minisztérium a korábbi években csaknem 1 milliárd forintos forrást biztosított évente a zöld civil szervezeteknek. Ez az összeg a válság miatt mintegy 300 millió forintra olvadt később. 2012-ben pedig várhatóan 138 millió forint jut erre a célra. Ez az összeg a Magyarország 2012. évi költségvetéséről szóló T/4365. számú törvényjavaslat Vidékfejlesztési Minisztériumra vonatkozó XII. Fejezet 20. Cím alatt szerepel „Állami feladatok átvállalása a Nemzeti Környezetvédelmi Program megvalósításában” néven. Az állami támogatások erősen korlátozott mértéke mellett a másik lehetőség a tevékenység pályázatok általi finanszírozása. A helyzet azonban e területen sem kielégítő, a pályázati összegekhez való hozzájutás saját forrásokot igényel önerő formájában, mely eleve számos szervezet lehetőségeit behatárolja, de az elnyert összegekhez tényleges felhasználását is korlátozza a bonyolult adminisztráció, a pályázati források folyósításának késedelme vagy egyre gyakrabban a kifejezetten utófinanszírozást tartalmazó konstrukciók.

A Jövő Nemzedékek Országgyűlési Biztosának véleménye szerint a Magyarország 2012. évi költségvetéséről szóló T/4365. számú törvényjavaslat által a civil szektor részére előirányozott források mértéke nem felel meg az egészséges környezethez való jog

¹³ A Jövő Nemzedékek Országgyűlési Biztosának állásfoglalása A Környezeti Tanácsadó Irodák Hálózatának működésével kapcsolatosan Ügyszám: JNO-696-2/2011 http://jno.hu/hu/af/jno-696-2011_kothalo.pdf

érvényesítéséhez szükséges követelményeknek, mivel a forrásokat az előterjesztő olyan mértékben kívánja csökkenteni, hogy az gyakorlatilag ellehetetleníti a civil szektor működését. A környezetvédelmi szervezetrendszer érintő átszervezések és átalakítások, a költségvetési források elmúlt időszakban tapasztalható folyamatos csökkentése, a területet elhagyni kényszerülő szakemberállomány hiánya fokozatosan gyengítette a környezetügyi igazgatás szervezetrendszerét. Az elégtelen pénzügyi források következményeként a környezetvédelmi, természetvédelmi, vízügyi hatósági és igazgatási szervezetrendszer feladatellátásának hatékonysága folyamatosan csökkent, a környezethasználók feletti kontroll gyengült. A hatósági ellenőrzési tevékenység, amely alapvetően szükséges a jogszabályi, illetve a hatósági határozatokban foglalt előírások teljesítésének ellenőrzéséhez, a finanszírozási nehézségek miatt szinte teljesen visszaszorult. Emiatt prognosztizálható, hogy az előírásokat megsértő környezethasználatok, kibocsátások gyakorisága megnő, a környezet állapotában érdemi romlás következik be. A jelentésben bemutatott anomáliák hatásainak összessége álláspontom szerint az egészséges környezethez való jog sérelmét idézik elő.

A fenti megállapítással teljesen paralel az Alapvető Jogok Biztosának megállapítása. Felhívva itt a figyelmet arra, hogy a megállapítás időpontjában már a helyettesi jogintézmény működött és a Jövő Nemzedékek Országgyűlési Biztosa Dr. Fülöp Sándor lemondott, így a két jelentés egymástól függetlenek mondható. A fenti (lsd.: válaszadó civil szervezetek) szervezetek tájékoztatása szerint költségvetéseikben egyértelműen nyomon követhetők a válság okozta változások: az állami támogatás csökkent, kevesebb a pályázati lehetőség, az újabb kiírások elmaradtak, a korábbi pályázati források „elapadtak”. Működőképességük biztosításában a külföldi alapok részéről érkező támogatás jelentős szerepet tölt be. A pénzügyi nehézségek miatt a szervezetek által foglalkoztatottak száma csökkent, egyes tevékenységeket fel kellett függeszteniük.

Az itt felsorolt vélemények, statisztikai adatok illetve költségvetési számok alapján kijelenthető, hogy a környezeti intézmény rendszer áldozatul esett, mind a válság, mind az előző korok- és a jelen hatalmának strukturális és gazdasági döntéseinek. Az nem tudja ellátni az Alaptörvényben megálmodott védelmet. A kérdés az, hogy vajon ez meg tud felelni mai európai uniós szabályokkal átszőtt magyar demokráciának? A Jövő Nemzedékek Országgyűlési Biztosának fentiekben hivatkozott álláspontja szerint *a jelenlegi Alaptörvény biztosítja az elmúlt húsz év környezetvédelmi jogértelmezésének folytonosságát*¹⁴, tehát az az Alkotmányban gyökeredzik és érvényesek rá az Alkotmánybíróság korábbi döntései, amelyek segítenek meghatározni az állami feladatok (célok) mértékét. Továbbá az Alkotmánybíróság a 22/2012. (V. 11.) AB határozatában arra mutatott rá, hogy „*az előző Alkotmány és az Alaptörvény egyes rendelkezései tartalmi egyezősége esetén éppen nem a korábbi alkotmánybírósági döntésben megjelenő jogelvek átvételét, hanem azok figyelmen kívül hagyását kell indokolni*”. Emiatt az alábbi AB határozatok mit sem veszítettek súlyúkból.

A 996/G/1990. AB határozat értelmében bár az állam a környezetvédelem elvi alapjainak és módszereinek megválasztásában szabad, s szabad annak meghatározásában is, hogy a környezethez való jog tartalmát adó sajátos állami kötelezettségből milyen konkrét jogalkotási és kormányzati teendők származnak, nem engedheti meg, hogy a

¹⁴ A jövő nemzedékek országgyűlési biztosának állásfoglalása az új Alaptörvény környezetvédelmi és fenntarthatósági rendelkezéseiből eredő állami felelősségről Ügyszám: JNO- 258 /2011.
http://jno.hu/hu/af/jno-258-2011_uj_alaptorveny_rendekezesebol.pdf

környezet állapotában romlás vagy annak veszélye következzen be. Felelősséggel tartozik azért, hogy egy adott, a környezetet döntően befolyásoló állami feladat teljesüljön, illetve, hogy azt a kiépített intézményrendszer maradéktalanul megvalósítsa.

Az Alkotmányban biztosított környezethez való jog a környezet védelmére és az élet természeti alapjának fenntartására vonatkozó állami kötelességet jelenti. Az egyedi alanyi jogok ez idő szerint e jog megvalósításában csak mellékesek; szerepük például mennyiségileg is elhanyagolható ahhoz képest, amit az alanyi jogok a szociális jogok megvalósításában játszanak. Itt tehát az alanyi jogok feladatát is jogalkotási és szervezési garanciákkal kell az államnak pótolnia. Ezért a jogalkotás garanciális szerepe nem egyszerűen csupán fontosabb a környezetvédelemben, mint az olyan alkotmányos jogoknál, ahol a bíróság (Alkotmánybíróság) közvetlen alapjogvédelmet adhat vagy alanyi jogi igényeket ismerhet el, hanem - a dogmatikai lehetőségek határai közt - mindazokat a garanciákat is nyújtania kell, amelyeket az Alkotmány egyébként az alanyi jogok tekintetében biztosít.¹⁵

Tehát az alkotmánybíróság egyértelműen a mellett teszi le a voksát, hogy az államnak kötelessége jogalkotási és szervezési garanciákkal biztosítani az tárgyalt alapjog védelmét és érvényesülését.

A környezethez való jog intézményes védelmének mértéke nem tetszőleges. 28/1994. (V.28.) számú határozatában az Alkotmánybíróság megállapította azt is, hogy az állam nem élvez szabadságot abban, hogy a környezet állapotát romlani engedje, vagy a romlás kockázatát megengedje. A környezetben okozott károk véges javakat pusztítanak, sok esetben jóvátehetetlenek, a védelem elmulasztása visszafordíthatatlan folyamatokat indít meg. E sajátosságok miatt az egészséges környezethez való jog védelmének eszközei között a megelőzésnek elsőbbsége van.¹⁶

Az említett AB a 28/1994. (V. 20.) határozatában a következőképp fogalmazta meg a védelmi szinttől való visszalépés elvét: „A környezethez való jog tárgyából és dogmatikai sajátosságából az következik, hogy a természetvédelem jogszabályokkal biztosított szintjét az állam nem csökkentheti, kivéve, ha ez más alkotmányos jog vagy érték érvényesítéséhez elkerülhetetlen. A védelmi szint csökkentésének mértéke az elérni kívánt célhoz képest ekkor sem lehet aránytalan.”

Az arányosság elvét a jelenlegi Alaptörvényünk is átveszi (I. cikk) viszont a visszalépés elvét nem, azonban a fenti AB határozatokból véleményem szerint levezethető. Illetve Dr. Fodor László - egyetértve Dr. Horváth Zsuzsannával - tanulmányában a következő álláspontra jutott: „*úgy ítélem meg, hogy a visszalépés tilalmát nem szükséges kimondani, mivel a Magyar Államot terhelő, újabb keletű európai uniós kötelezettségek – mint a védelem magas szintjének vagy a környezetállapot javításának elve ... magában foglalják azt, illetve szükségszerűen (még, ha az AB eddig nem is hivatkozott erre) hozzátartoznak az alkotmányértelmezés szempontjaihoz.*”¹⁷

¹⁵ (ABH 1994, 139-140.)

¹⁶ (ABH 1994, 140-141.)

¹⁷ Fodor László: Természeti tárgyak egy új alkotmányban In: Pázmány Law Working Papers 2011/21

Összegzés:

Jelen munkámban bemutatásra került, hogy az Alaptörvény gondolatisága és szabályozása környezeti jog szempontjából megfelel a kor követelményeinek, sőt abban innovatív újítások is megtalálhatóak. Azonban mind a háttér jogszabályok megalkotásának hiánya miatt, mind a háttérintézmények szűkös anyagi- ebből következően szervezeti- és humán- forrásainak jelentős apadása miatt a rendszer azt a veszélyt rejti magában, hogy nem csak az egészséges környezethez való alapjog absztrakt fogalom sérül, hanem sajnos konkrétan a magyar biodiverzitás, természeti környezet és így az emberek egészsége, amely kár nem biztos, hogy visszaállítható. Tanulmányom végén pedig álljon itt az Alapvető Jogok Biztosának végkövetkeztetése, amely kellően összefoglalja a magyar környezeti jog dilemmáit.

Az egészséges környezethez való jog érvényesüléséhez elengedhetetlen a megfelelő intézményrendszer, valamint az, hogy az állam az Alaptörvényből eredő intézményvédelmi kötelezettségének – a megelőzés elvén alapuló jogi és szervezeti kereteken alapulva – eleget tegyen. Fontos, hogy a mindenkori kormányzat felismerje a környezetvédelem fontosságát és ennek megfelelően alakítsa ki az intézmények rendszerét a miniszteriális szinttől a területi szervekig, érvényesítse a döntések meghozatala során a környezetvédelmi érdekeket, és ne a gazdasági fejlődés akadályának, háttérbe szorítandó, leépítendő ágazatnak tekintse e területet. Megfelelő presztízsű, elegendő költségvetési forrással gazdálkodó környezetvédelmi, természetvédelmi és vízügyi intézmények nélkül elképzelhetetlen a jövő generációk érdekeinek figyelembe vétele, kiüresedik az egészséges környezethez való jog tartalma.¹⁸

¹⁸ Az alapvető jogok biztosának jelentése az AJB-3069/2012. számú ügyben

A szerződésellenes használat kérdése a haszonkölcsönnél a római jogban és az új Ptk.-ban

Dr. Csoknya Tünde Éva
tanársegéd

Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Római Jogi Tanszék

Absztrakt

A tanulmány középpontjában az ingyenes dologhasználat – a haszonkölcsön-szerződés – tárgyának a felek megállapodásában foglalt céltól eltérő használata és a szerződésellenes használat jogkövetkezményei állnak. A modern európai törvénykönyvek vonatkozó szabályainak – köztük az új Ptk. rendelkezéseinek – bemutatását egy a római jogi elemzés vezérfonalául szolgáló, a szerződésellenes használat iskolapéldájának is tekinthető, Ulpianustól származó jogeset szövegének exegézise követi. A tanulmány célja elsősorban a szerződésellenesség kérdésének közelebbi vizsgálata és a felek megállapodásától eltérő használat fogalmának a gazdag római kazuisztika által tartalommal való kitöltése. Az elemzés kitér ezen felül a felek felelősségére, a veszélyviselési szabályok szerződésszegés folytán bekövetkező változására, illetve annak a haszonkölcsönbe adott dolog szándékos kihasználásával vagy a gondossági kötelezettség megszegésével való indokolhatóságának lehetőségére.

Kulcsszavak: *commodatum*, *haszonkölcsön-szerződés*, *szerződésellenes használat*, *római jog*, *új Ptk.*

Bevezetés

A római *commodatum* a modern jogrendszerekben az ingyenes dologhasználatnak, a haszonkölcsön-szerződésnek felel meg.¹ Kezdetben érthető módon valahol a jog világán kívül helyezték el ezt a sajátos intézményt, és a megállapodás megszegését deliktumként kezelték, majd a prétor volt az, aki a haszonkölcsönt a kontraktusok közé emelte, és ezáltal *ex contractu* peresíthetővé tette.² Szívességi jellegéből adódóan a modern polgári

¹ A haszonkölcsön-szerződés egy elhasználhatatlan dolog használatának ingyenes átengedését jelenti, szívességi ügylet lévén pedig általában barátok, rokonok, szomszédok között köttetik. Vö. Benedek Ferenc: *Római magánjog. Dologi és kötelmi jog.* JPTE ÁJK, Pécs 1995. 189. o., Bessený András: *Római magánjog. A római magánjog az európai jogi gondolkodás történetében.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2010. 363. o., Földi András – Hamza Gábor: *A római jog története és intézüiói.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 2010. 498. o., Max Kaser: *Das Römische Privatrecht III.* C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1955. 445. o., Reinhard Zimmermann: *The Law of Obligation.* Juta-Kluwer, South Africa – Deventer – Boston 1992. 189. o., továbbá a római haszonkölcsön-szerződéshez kapcsolódó átfogó, monografikus feldolgozások közül például ld. Franco Pastori: *Il comodato nel diritto romano. Con contributi allo studio della responsabilità contrattuale.* A. Giuffré, Milano 1954, Pierluigi Zannini: *Spunti critici per una storia del commodatum.* A. Giuffré, Milano 1983.

² Benedek: i. m. 189. o.

törvénykönyvek szabályozásában szintén speciális helyet foglal el a szerződések sorában ez a jogintézmény. Jelen tanulmány középpontjában a haszonkölcsön tárgyának a felek megállapodásában foglalt céltól eltérő – szerződésellenes – használata és ez ennek folytán előálló jogkövetkezmények vizsgálata áll.

Először a modern európai törvénykönyvek vonatkozó szabályait (köztük az új Ptk. rendelkezéseit is) vizsgálom, majd ezt követően egy *Digestából* vett, a szerződésellenes használat iskolapéldájának is tekinthető *ulpianusi* forráshelyet (Ulp. D. 13, 6, 5, 7) az elemzés fókuszába helyezve, az exegetikai módszer segítségével mutatom be a felek megállapodásától eltérő használat jelentését, tartalmát és az ezzel összefüggésben felmerülő veszélyviselési kérdéseket a római haszonkölcsönnél.

I. Nem szerződésszerű használat a modern törvénykönyvek szabályozásában

A modern európai polgári törvénykönyvek nagy része külön említi a haszonkölcsön-szerződés felmondási okai között a nem szerződésszerű vagy megállapodás-ellenes használatot, így tartalmának közelebbi vizsgálata mindenképpen indokoltnak látszik.

Míg a német polgári törvénykönyv a szerződésellenes használat körében említi meg és emeli ki a dolog használata harmadik személynek történő jogosulatlan átengedését, továbbá a dolog hanyagság folytán való jelentős veszélyeztetését,³ addig a svájci⁴ és az osztrák⁵ szabályozás korábbi visszakövetelési jogot ad a haszonkölcsönbe adónak egyrészt a szerződésellenes, megállapodás-ellenes használat, másrészt pedig a harmadik személynek való átengedés, illetve jogosulatlan átengedés esetén.

A hatályos magyar polgári törvénykönyv⁶ és az új Ptk. vonatkozó szakaszai⁷ hasonlóan rendelkeznek a vizsgált kérdésekről,⁸ a felmondási okok között való felsoroláson túl pedig Ptk. a haszonkölcsönbe adott dolog használata, hasznainak szedése vonatkozásában rögzíti, hogy a kölcsönvevő felelős minden olyan kárért, mely a rendeltetésellenes vagy szerződésellenes használat következménye. Mivel az új Ptk. az általános szabályok körében rendezi a felelősség kérdését, talán ezért nem látszik szükségesnek a haszonkölcsönnél külön rendelkezni a szerződésellenes használat következtében beálló kár sorsáról. A szóhasználat változása mellett⁹ azt láthatjuk, hogy míg a harmadik személynek történő átengedés jogosságáról és jogkövetkezményeiről az új szabályozás részletesebb rendelkezéseket tartalmaz, addig mindkét törvény felmondásra (a hatályos szabályozás azonnali hatályú felmondásra)¹⁰ jogosítja fel a kölcsönadót, ha a kölcsönvevő a dolgot szerződésellenesen használja. Ebből a néhány szakaszból láthatjuk, hogy a modern törvénykönyvek is nagy jelentőséget tulajdonítanak a haszonkölcsönnél a

³ BGB § 605 (2) wenn der Entleiher einen vertragswidrigen Gebrauch von der Sache macht, insbesondere unbefugt den Gebrauch einem Dritten überlässt, oder die Sache durch Vernachlässigung der ihm obliegenden Sorgfalt erheblich gefährdet.

⁴ OR Art. 309 (2) Der Verleiher kann die Sache früher zurückfordern, wenn der Entlehner sie vertragswidrig gebraucht oder verschlechtert oder einem Dritten zum Gebrauche überlässt, oder wenn er selbst wegen eines unvorhergesehenen Falles der Sache dringend bedarf.

⁵ ABGB § 978 Wenn der Entlehner die geliehene Sache anders gebraucht, als es bedungen war, oder den Gebrauch derselben eigenmächtig einem Dritten gestattet; so ist er dem Verleiher verantwortlich, und dieser auch berechtigt, die Sache sogleich zurück zu fordern.

⁶ 1959. évi IV. törvény, 584. § (1), 585. § (4) b)

⁷ 2013. évi V. törvény, 6:358. § (1) (3) (4), 6:359. § (4) b)

⁸ Ld. 1959. évi IV. tv., 2013. évi V. tv., továbbá vö. Kommentár a Ptk. 585.§-ához, BDT2001.524.

⁹ „szerződésellenesen használja” (1959. évi IV. tv. 585. § (4) b)), „nem szerződésszerűen használja” (2013. évi V. tv. 6:359. § (4) b))

¹⁰ 1959. évi IV. tv. 585. § (4) b)

nem szerződésszerű használat kérdésének, azonban annak tartalmát, jelentését pontosabban nem határozzák meg.

A következőkben a római jogi szabályok kutatása során egy Ulpianustól származó forrást helyezek az elemzés középpontjába, melynek során világossá válhat, hogy a római kazuisztika színessége, gazdagsága példaértékűnek mondható, és az egyes szakaszok, modern szabályok értelmezése során is segítséget nyújthat a szerződésellenes használat kérdésében.

II. Szerződésellenes használat a római jogban

Mivel a tanulmány fókuszában a haszonkölcsön tárgyának nem szerződésszerű használata és a veszélyviselési szabályoknak a római jogban a szerződésellenesség folytán beálló változása áll, így indokoltnak látszik az általános veszélyviselési kérdések *commodatum*nál való érvényesülésének elemzése is.

1. A felek veszélyviselése

Azt mondhatjuk, hogy amennyiben a haszonkölcsönbe adó (*commodans*) tulajdonosa a *commodatum* tárgyának, akkor a *casum sentit dominus* elve¹¹ értelmében az olyan kárt, melyért felelősséggel senki nem tartozik, a tulajdonos viseli.

A veszélyviselés (*periculum*) fogalmának értelmezése során *MacCormack* két csoportot kialakítva az elméleti és a gyakorlati problémák szemszögéből is vizsgálja annak jelentéstartalmát,¹² *Miquel* pedig egyfajta kockázatmegosztást említ a *commodatum*nál: *periculum vis maioris* és *periculum custodiae*-t különböztet meg.¹³ A kockázatot, mint a veszteség lehetőségét is kifejező¹⁴ *periculum*ról a források vizsgálata alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az általában „veszély” értelemben jelenik meg, így lehet tengeri vész, veszedelem,¹⁵ kifejezheti a halál okozta veszteség kockázatát¹⁶ vagy akár romlandó dolgokkal kapcsolatos veszteséget is.¹⁷ Mivel a haszonkölcsönbe vevő (*commodatarius*) *custodia*-kötelezett, tehát az általános szabályok szerint csak elháríthatatlan erőhatalomra (*vis maiorra*) hivatkozva mentheti ki magát, és alsó balesetért is felelősséggel tartozik, így azt láthatjuk, hogy a haszonkölcsönnél a *periculum custodiae* egyértelműen a *commodatariust* terheli. A *commodatum* esetén tehát a veszélyviselés kérdésében egy olyan eseményből kell kiindulnunk, melynek az emberi gyengeség ellenállni nem tud.¹⁸ Bár a haszonkölcsönbe adott dolog elháríthatatlan erőhatalom okozta pusztulásának kockázatát általában a *commodansra* telepítjük, azonban a források mégis azt mutatják, hogy bizonyos esetekben¹⁹ – például a szerződésellenes, rendeltetésellenes használatnál,²⁰ *culpa* közrehatása esetén,²¹ harmadik személynek történő jogosulatlan átengedésnél²² vagy

¹¹ „a tulajdonos érzi a véletlent”, ld. Földi – Hamza: i. m. 419. o.

¹² Ld. Geoffrey MacCormack: *Periculum*. In: Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 96, 1979. 129-131. o.

¹³ Ld. Juan Miquel: *Periculum locatoris*. In: Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 81, 1964. 134-190., 148.

¹⁴ Ld. MacCormack: *Periculum*. i. m. 131. o.

¹⁵ Ld. Ulp. D. 17, 2, 29, 1.

¹⁶ Ld. Paul. D. 5, 3, 40 pr.

¹⁷ Ld. Ulp. D. 26, 7, 5, 9.

¹⁸ Gai. D. 44, 7, 1, 4: ... *cui humana infirmitas resistere non potest*.

¹⁹ A veszélyviselés további eseteit ld. Ulp. D. 13, 6, 5, 4 Paul. D. 13, 6, 17, 3, Ulp. D. 19, 3, 1, 1, Ulp. D. 13, 6, 5, 3, Ulp. D. 13, 6, 5, 14.

²⁰ Ld. például Ulp. D. 13, 6, 5, 7 és Gai. D. 13, 6, 18 pr.

²¹ Ld. Ulp. D. 13, 6, 5, 4.

²² Ld. Paul. D. 13, 6, 17, 3.

becsértéken átvett dolgoknál²³ – a kárvesztélyviselés a haszonkölcsönbe vevőt terheli (“*Sed interdum et mortis damnum ad eum qui commodatum rogavit pertinet...*”).²⁴ Felmerül tehát a kérdés, hogy nem szerződészerű használat esetén is érvényesülhet-e a *casum sentit dominus*²⁵ elve a szívességi ügyletnek tekinthető *commodatum*nál. Vajon a haszonkölcsönbe adott dolog szándékos „kihasználásával” vagy esetleg gondossági kötelezettség megszegésével indokolhatjuk az egyes esetekben az általános veszélyviselési szabály átfordulását?

Mivel a kutatási téma római jogi aspektusainak vizsgálata a veszélyviselésnek a haszonkölcsön tárgya nem szerződészerű használata folytán *commodatarius*ra történő átszállására összpontosít, a felek szerződészegés folytán megváltozott viszonyait általam kívánom feltárni, hogy a következőkben a szerződésellenes használat talán legtipikusabb példájának tekinthető, *Digestából* vett római jogi jogeset (Ulp. D. 13, 6, 5, 7) részletes elemzése segítségével mutatom be a felmerülő jogi kérdéseket, problémákat.

2. Exegézis (Ulp. D. 13,6,5,7)

Ulp. D. 13, 6, 5, 7: *Sed interdum et mortis damnum ad eum qui commodatum rogavit pertinet: nam si tibi equum commodavero, ut ad villam adduceres, tu ad bellum duxeris, commodati teneberis: idem erit et in homine. Plane sic commodavi, ut ad bellum duceres, meum erit periculum. Nam et si servum tibi tectorem commodavero et de machina ceciderit, periculum meum esse Namusa ait: sed ego ita hoc verum puto, si tibi commodavi, ut et in machina operaretur: ceterum si ut de plano opus faceret, tu eum imposuisti in machina, aut si machinae culpa factum minus diligenter non ab ipso ligatae vel funium perticarumque vetustate, dico periculum, quod culpa contigit rogantis commodatum, ipsum praestare debere: nam et Mela scripsit, si servus lapidario commodatus sub machina perierit, teneri fabrum commodati, qui neglegentius machinam colligavit.*

A szöveg értelmében tehát néha azonban azé a pusztulás okozta veszteség, aki kérte, hogy a dolgot kölcsönadják neki: ugyanis ha kölcsönadok neked egy lovat azért, hogy a vidéki házadhoz vidd, de te háborúba vezeted, kötni fog a *commodatum*: ugyanez vonatkozik rabszolgára is. Ha világosan úgy adom kölcsön, hogy háborúba vezesd, az enyém lesz a veszély. És ha ugyanis egy rabszolgát mesteremberként adtam neked kölcsön, és az az állványról leesett, enyém a veszély – helyesel Namusa²⁶ –, de ezt akkor tartom helyesnek, ha azért adtam neked kölcsön, hogy állványon dolgozzon: máskülönben ha a munkát a sima földön kell elvégeznie, te pedig az állványra felküldted, vagy ha az állványnak a hibája a nem általa végzett kevésbé gondos összekötözés vagy a kötélnek és a rúdnak a régi volta, azt mondom, hogy a veszélyt, ami a dolog átadását kérő *culpájából* adódott, köteles ő maga viselni: ugyanis Mela írta, hogy ha egy kölcsönadott kőfaragó rabszolga az állvány alatt meghalt, azt a mesterembert köti a *commodatum*, aki az állványt hanyagul kötötte össze.

²³ Ld. Ulp. D. 19, 3, 1, 1 és Ulp. D. 13, 6, 5, 3.

²⁴ Ld. Ulp. D. 13, 6, 5, 7 „néha az viseli a pusztulás okozta kárt, aki kérte, hogy a dolgot adják neki kölcsön.”

²⁵ Ld. Földi – Hamza: i. m. 419. o.

²⁶ Namusa Servius Sulpicius Rufus tanítványainak egyike volt. Ld. Wolfgang Kunkel: *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*. Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar 1952. 30-31. o., Leopold Wenger: *Die Quellen des römischen Rechts*. Wien Universitätsbuchdrucker, Wien 1953. 484. o.

A fragmentumban találkozunk szerződészerű és szerződésellenes használat, veszélyviselési és felelősségi kérdésekkel egyaránt. Ennek megfelelően a töredéket érdemes a továbbiakban részekre bontva elemezni.

2.1. „*si in eam rem usus est in quam accepit*”²⁷

A szerződészerű használat és a veszélyviselés összefüggéseivel több jogeset is foglalkozik,²⁸ azonban az Ulp. D. 13, 6, 5, 7-ben már önmagában is szépen kirajzolódni látszik a felek megállapodásában foglalt célnak megfelelő használatra irányadó általános veszélyviselési szabály, a *casum sentit dominus*²⁹ elve.

„...*Plane sic commodavi, ut ad bellum duceres, meum erit periculum. Nam et si servum tibi tectorem commodavero et de machina ceciderit, periculum meum esse Namusa ait: sed ego ita hoc verum puto, si tibi commodavi, ut et in machina operaretur...*”³⁰

Az Ulpianustól származó töredék a következőképp fogalmaz: amennyiben a lovat világosan úgy adom kölcsön, hogy háborúba vezesd, az enyém lesz a veszély. És ha egy rabszolgát mesteremberként adtam neked kölcsön, és az az állványról leesett, enyém a veszély, de ezt akkor tartom helyesnek, ha azért adtam neked kölcsön, hogy állványon dolgozzon.³¹ A szöveg értelmében a háborúba menetelhez kapott állat és az állványon történő munkavégzésre szánt rabszolga pusztulásának kockázatát a haszonkölcsön-szerződés érvényes létrejöttével³² a haszonkölcsönbe adó viseli („*casum sentit dominus*”),³³ amennyiben tud arról, hogy a *commodatarius* a lovat háborúba viszi, illetve a rabszolgát állványon szándékozik dolgoztatni – tehát ha a lovat háborúra adom kölcsön, akkor „*meum erit periculum*”, enyém lesz a veszély.³⁴

2.2. „*Sed interdum et mortis damnum ad eum qui commodatum rogavit pertinet*”³⁵

Az elemzett forrás következő részletei már a szerződésellenes használat tartalmát adják meg, és azt a veszélyviselés kérdésével való összefüggésében mutatják.

„*Sed interdum et mortis damnum ad eum qui commodatum rogavit pertinet: nam si tibi equum commodavero, ut ad villam adduceres, tu ad bellum duxeris, commodati teneberis: idem erit et in homine ... ceterum si ut de plano opus*

²⁷ „ha a dolgot arra használta, amire kölcsönkapta”, Ulp. D. 13, 6, 10 pr.

²⁸ Ulp. D. 13, 6, 10 pr., Ulp. D. 13, 6, 5, 4, Pomp. D. 13, 6, 23.

²⁹ Ld. 11. jegyzet

³⁰ Ulp. D. 13, 6, 5, 7.

³¹ Ulp. D. 13, 6, 5, 7 ...*Plane sic commodavi, ut ad bellum duceres, meum erit periculum. Nam et si servum tibi tectorem commodavero et de machina ceciderit, periculum meum esse Namusa ait: sed ego ita hoc verum puto, si tibi commodavi, ut et in machina operaretur...*

³² A római *commodatum* – mint reálszerződés – érvényes létrejöttéhez nem elegendő a felek megállapodása, hanem a dolog átadása is szükséges. A pusztta megállapodás alapján a használatba adás még nem követelhető, a *commodans* az ígért dolgot nem köteles átadni, azonban ha használatra önként átengedte, tartozik azt a lejáratig a haszonkölcsönbe vevőnél hagyni. Ld. Benedek: i. m. 142. o., 189. o. és 190. o.

³³ Ld. Földi – Hamza: i. m. 419. o.

³⁴ Ulp. D. 13, 6, 5, 7 ...*Plane sic commodavi, ut ad bellum duceres, meum erit periculum...*

³⁵ „Néha azonban azé a pusztulás okozta veszteség, aki kérte, hogy a dolgot kölcsönadják neki”, Ulp. D. 13, 6, 5, 7.

*faceret, tu eum imposuisti in machina, ... dico periculum, quod culpa contigit rogantis commodatum, ipsum praestare debere...*³⁶

Néha azonban azé a pusztulás okozta veszteség, aki kérte, hogy a dolgot kölcsönadják neki: ugyanis ha kölcsönadok neked egy lovat azért, hogy a vidéki házhoz vidd, de te háborúba vezeted, kötni fog a *commodatum*.³⁷ Ahogy már korábban láthattuk, ugyanez vonatkozik rabszolgára is (*idem erit et in homine*),³⁸ hiszen a fentiekben a haszonkölcsönbe adó veszélyviselési kötelezettségét állapítottuk meg mind a háborúra kölcsönadott állat, mind az állványon történő munkavégzésre szánt rabszolga esetében. A folytatásban pedig a megállapodástól eltérő használat kérdésében is felfedezhetjük a párhuzamot a szerződés tárgyát képező dolgok között: máskülönben ha a munkát a sima földön kell elvégeznie, te pedig az állványra felküldted, azt mondom, hogy a veszélyt, ami a dolog átadását kérő *culpájából* adódott, köteles ő maga viselni.³⁹

Egyértelműnek tűnik a *casusban* – melyben a jogtudós élesen szembeállítja egymással a rabszolga vagy a ló „természetes” halálát⁴⁰ az állványon történő munkavégzésből vagy a háborúba vitelből eredő pusztulás esetével –, hogy a haszonkölcsönbe vett dolog megállapodástól eltérő használatára az általánosnak tekinthető szabály alkalmazásának helye nincs, a *commodatarius* kénytelen a dolog pusztulásának kockázatát viselni.⁴¹ Az *interdum* (néha) kifejezés használata is azt érzékelteti, hogy csak kivételesen – így például a szerződéssel ellenes használat esetén – kerül sor a károk haszonkölcsönbe vevő általi kényszerű elszenvedésére.

Azt mondhatjuk, hogy a használat célja meghatározása kérdésének a *commodatum*nál még nagyobb jelentősége lehet, mint más használati kötelmeknél, hiszen a visszterhes szerződések esetén is a tulajdonosra telepítjük ugyan a dolog pusztulásának veszélyét,⁴² azonban azoknál a használatért kapott ellenérték némileg enyhít a veszélyviselés kötelezettségének tulajdonosra nehezedő súlyán. Míg a fenti jogesetben a kölcsönkapott lóval vidéki házhoz történő lovaglás ellenpárja a háborúba menetel, addig a rabszolga földön végzett munkájával az állványon való foglalkoztatás áll szemben, az egyes használatok közötti, a veszélyviselés szempontjából rendkívüli jelentőségű eltéréshez, a szembeállított tevékenységekben rejlő nagyfokú kockázati különbséghez pedig nem férhet kétség.

A forrásszöveg egyértelműen fogalmaz: míg az elsőként vizsgált esetben a *commodans* kénytelen a kárveszély viselésére, addig – és itt van jelentősége a cél meghatározása és a veszély *commodatarius*ra történő átszállása összefüggésnek – egy alacsonyabb fokú kockázattal járó használatban történő megállapodás esetén (vidéki házhoz lovaglás vagy rabszolga földön végzendő munkája) a haszonkölcsönbe vevő átlépi a szerződés kereteit, s ezáltal *custodia*-kötelezettségét is, amennyiben háborúba megy, vagy állványon dolgoztat. A szerződésszegéssel a *commodatarius* „használatlopást”,

³⁶ Ulp. D. 13, 6, 5, 7.

³⁷ “*Sed interdum et mortis damnum ad eum qui commodatum rogavit pertinet: nam si tibi equum commodavero, ut ad villam adduceres, tu ad bellum duxeris, commodati teneberis...*” Ulp. D. 13, 6, 5, 7.

³⁸ Ld. Ulp. D. 13, 6, 5, 7.

³⁹ “*...ceterum si ut de plano opus faceret, tu eum imposuisti in machine ... dico periculum, quod culpa contigit rogantis commodatum, ipsum praestare debere...*”, Ulp. D. 13, 6, 5, 7.

⁴⁰ Ld. MacCormack: *Periculum*. i. m. 151. o.

⁴¹ A *commodatarius* veszélyviselésének további eseteit ld. Ulp. D. 13, 6, 5, 4 Paul. D. 13, 6, 17, 3, Ulp. D. 19, 3, 1, 1, Ulp. D. 13, 6, 5, 3, Ulp. D. 13, 6, 5, 14.

⁴² Az újabb irodalomból például ld. Carsten Hanns Müller: *Gefahrtragung bei der locatio conductio. Miete, Pacht, Dienst- und Werkvertrag im Kommentar römischer Juristen*. Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich 2002.

*furtum usust*⁴³ valósít meg, és viseli a dolog pusztulásának kockázatát, tehát már *vis maior* esemény bizonyításával sem mentheti ki magát.⁴⁴ Amennyiben a haszonkölcsönbe vevő a dolgot szerződésellenesen használja, a véletlenért is felelős, ugyanis a római jog ezt lopásnak tekintette.⁴⁵

2.3. „...*aut si machinae culpa factum minus diligenter non ab ipso ligatae vel funium perticarumque vetustate...*”⁴⁶

Ulpianus tovább árnyalja a tényállást a jogeset következő fordulatában, és nemcsak a haszonkölcsön tárgyát képező kőfaragó rabszolga szerződésszerű „használatát” említi, hanem találkozhatunk a szövegben a *diligenter, culpa* és *negligentius* kifejezésekkel is.⁴⁷

„...*aut si machinae culpa factum minus diligenter non ab ipso ligatae vel funium perticarumque vetustate, dico periculum, quod culpa contigit rogantis commodatum, ipsum praestare debere: nam et Mela scripsit, si servus lapidario commodatus sub machina perierit, teneri fabrum commodati, qui negligentius machinam colligavit.*”⁴⁸

Mivel a szövegben szereplő kifejezések (*diligenter, culpa, negligentius*) a felelősség területére vezetnek, így a *commodatarius*ra irányadó felelősségi szabályok tisztázását is szükségesnek látom. A haszonkölcsönbe vevő olyan érdekelt adós, aki más dolgát tartja őrizetében: akad olyan forrás,⁴⁹ mely a haszonkölcsönbe vevőt *culpáért* teszi felelőssé,⁵⁰ de az általános szabály értelmében a *commodatumban* egyedüli érdekelt *commodatarius custodia*-kötelezett.⁵¹ Az *ulpianusi* töredékek szerint ugyanis a haszonkölcsönbe vevő fokozott felelősséggel tartozik, kivéve ha kifejezetten valami másban nem állapodnak meg.⁵² Azonban akad olyan szöveg,⁵³ mely szerint kivételesen lehet szó a haszonkölcsönbe

⁴³ Találunk más jogesetet is, amely ezt a nézetet támasztja alá: a haszonkölcsönbe vett dolog megállapodástól eltérő használata esetén a *commodatarius furtumot* követ el, ld. Ulp. D. 13, 6, 5, 8 „*Quin immo et qui alias re commodata utitur, non solum commodati, verum furti quoque tenetur...*” *Furtum usus* szerepel továbbá: Paul. D. 47, 2, 1, 3, Paul. D. 47, 2, 40, Ulp. D. 13, 6, 5, 7, Ulp. D. 47, 2, 52, 20, Inst. Gai. 3, 196-197, Inst. 4, 1, 7, Pomp. 47, 2, 77 (76) pr., Gai. D. 13, 6, 18 pr., vö. Manuel J. Garcia Garrido: *El „Furtum usus” del depositario y del comodatario*. In: *Atti dell’Accademia Romanistica Costantiniana in onore di Mario de Dominicis IV*. Libreria Universitaria, Perugia 1981. 843-860. o., Paul-Louis Huvelin: *Études sur le furtum dans le très ancien droit romain I*. A. Rey, Lyon 1915., Luis Paricio Serrano: *La responsabilidad en el comodato romano a traves de la casuística jurisprudencial*. In: *Estudios en homenaje al Profesor Juan Iglesias I*, ed. Jaime Roset, Madrid 1988. 459-504. o.

⁴⁴ Ld. Benedek: i. m. 135. és 205. o.

⁴⁵ Vö. Zimmermann: i. m. 196. o., Benedek: i. m. 190. o.

⁴⁶ „vagy ha az állványnak a hibája a nem általa végzett kevésbé gondos összekötözés vagy a kötélnek és a rúdnak a régi volta”, Ulp. D. 13, 6, 5, 7.

⁴⁷ Vö. Vincenzo Arangio-Ruiz: *Responsabilità contrattuale in diritto romano*. Jovene, Napoli 1933., Molnár Imre: *A római magánjog felelősségi rendje*. JATE-ÁJTK, Szeged 1993., Heinrich H. Pflüger: *Zur Lehre von der Haftung des Schuldners nach römischem Recht*. In: *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 65, 1947. 121-218. o., Serrano: i. m. 459-504. o., Visky Károly: *La responsabilité dans le droit romain à la fin de la République*. In: *Revue Internationale des Droits de l’Antiquité* 3, 1949. 437-484. o.

⁴⁸ Ulp. D. 13, 6, 5, 7.

⁴⁹ Ld. Ulp. D. 13, 6, 5, 2: „... *dolus et culpa praestatur.*”

⁵⁰ Vö. René Robaye: *Le prêt d’usage est-il un contrat de bonne foi en droit romain classique?*. In: *Revue Internationale des Droits de l’Antiquité* 36, 1989. 395. o.

⁵¹ Ld. Benedek: i. m. 190. o.

⁵² Például ld. Ulp. D. 13, 6, 5, 9, Geoffrey MacCormack: *Custodia and culpa*. In: *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 86, 1972. 214. o.

vevő *dolus*ért való felelősségéről is, ha a haszonkölcsön létrejöttét a *commodans* érdeke (*causája*) motiválja, például amikor a férj a feleségének ékszersort ad ünnepi alkalmakkor történő viselés céljából, és mindezt azért teszi, hogy feleségét megcsodálják.⁵⁴ A *bona fides*⁵⁵ követelménye a megfordult érdekhelyzetre tekintettel ebben az egyedi esetben úgy látszik, megelégszik a *dolus*ért való felelősséggel. Mivel a *commodans* saját érdekében adja a dolgot, így a töredékben az ő érdekét emelik ki, hangsúlyozzák, ettől függetlenül fogalmilag mégis nehezen képzelhető el olyan haszonkölcsön, melynél a *commodatarius*nak semmilyen haszna nem származik az ügyletből. Ehelyütt érdemes lehet inkább olyan mindkét fél érdekében álló szerződésről beszélni, melynek létrejöttét a haszonkölcsönbe adó érdeke motiválta.⁵⁶

A fentiek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a rabszolga állványon történő munkavégzéséről szóló *casus* (D. 13, 6, 5, 7) csupán látszólag egyezik meg az ugyanezen fragmentumban szereplő ló megállapodástól eltérő használatának példájával, hiszen a rabszolgánál a jogtudós egyértelműen *culpát* említ. Molnár szerint is hanyag magatartásról beszélhetünk,⁵⁷ ha a haszonkölcsönbe vevő kevésbé gondosan kötötte össze az állványt, vagy az öreg anyagból volt. Ha a *commodatarius* nem a megállapodásnak megfelelően a „sima földön” foglalkoztatja a rabszolgát, és a kár pont az állványon való foglalkoztatásból adódik, abban Kunkel egyfajta objektív felelősséget vél felfedezni.⁵⁸ Véleménye szerint ebben az esetben a kivételes felelősségre vonás nem indokolható sem *custodiá*val, sem valamilyen *Diligenzpflicht*⁵⁹ elfogadásával, így amennyiben egy kölcsönvett rabszolga egyszer veszélybe került, és semmilyen gondosság nem akadályozhatta meg az ő halálát, az nem is annyira a gondossági kötelezettség megszegése, hanem inkább szándékos „kihasználása” a kölcsönvett dolognak.⁶⁰ Ha azonban más oldalról közelítjük meg a kérdést, és az állványról való leesés okait vizsgáljuk, akkor nem elegendő pusztán szerződésellenes használatról és veszélyviselésről beszélnünk, hiszen a korábban említett felelősségi szabályok alapján a probléma feloldhatóan látszik: ha az állvány összeszerelése kapcsán valakinek a *culpája* forog fenn, megtalálhatjuk azt, aki a rabszolga haláláért felelősségre vonható. Ennek a *culpának* a létéből viszont az is következik, hogy ebben az esetben a szerződészerű használat sem lesz akadálya a haszonkölcsönbe vevő *ex contractu* felelősségre vonásának.

⁵³ Ld. Ulp. D. 13, 6, 5, 10: „*Interdum plane dolum solum in re commodata qui rogavit praestabit, ut puta si quis ita convenit: vel si sua dumtaxat causa commodavit, sponsae forte suae vel uxori, quo honestius culta ad se deduceretur, vel si quis ludos edens praetor scaenicis commodavit, vel ipsi praetori quis ultro commodavit.*”

⁵⁴ Ld. Bessenyő: i. m. 364. o., Földi – Hamza: i. m. 499. o.

⁵⁵ Ehhez áttekintően az újabb irodalomból ld. Riccardo Cardilli: „*Bona fides*” *tra storia e sistema*. Giappichelli, Torino 2000., Földi András: *A jóhiszeműség és a tisztesség elve. Intézménytörténeti vázlat a római jogtól napjainkig*. In: *Publicationes Instituti Iuris Romani Budapestinensis* 9, ELTE, Budapest 2001., Wiesław Litewski: *Das Vorhandensein der formula in ius concepta mit der bona-fides-Klausel bei der Leihe*. In: *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* 45, 1998. 287-319. o., Emanuele Stolfi: '*Bonae fidei interpretatio*'. *Ricerche sull'interpretazione di buona fede fra esperienza romana e tradizione romanistica*. Jovene, Napoli 2004.

⁵⁶ Vö. Karlheinz Misera: *Gebrauchsüberlassung und Schenkungsverbot unter Ehegatten*. In: *Index* 3, 1972. 397. o., Dieter Nörr: *Die Entwicklung des Utilitätsgedankens*. In: *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 73, 1956. 78. o.

⁵⁷ Ld. Molnár: i. m. 160. o.

⁵⁸ Ld. Wolfgang Kunkel: *Diligentia*. In: *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 45, 1925. 273. o.

⁵⁹ Kunkel: *Diligentia*. i. m. 273. o.

⁶⁰ Kunkel: *Diligentia*. i. m. 266-351. o., Vö. Arangio-Ruiz: i. m. 276. o.

Összefoglalás

A vezérfonalul szolgáló római jogi jogeset elemzése során egyértelműen kirajzolódott, hogy a haszonkölcsön tárgyának szerződésellenes használata az antik jogban a veszély *commodatarius*ra történő átszállását, a *casum sentit dominus* elve alkalmazhatóságának hiányát eredményezte. Míg a modern törvénykönyvek szabályainak értelmében a nem szerződészerű használat általában azonnali visszakövetelési jogot, felmondási okot eredményez, és az ennek folytán bekövetkezett károkért a haszonkölcsönbe vevőt felelőssé teszik, addig a vizsgált, Ulpianustól származó *casus* tükrében azt figyelhettük meg, hogy a szerződésellenes használat a kárveszély *commodatarius*ra való átszállásával jár azáltal, hogy a haszonkölcsönbe vevő szerződésszegésével *furtum usust* (ún. használatlopást) valósít meg, és így – a deliktuális kötelem adósként késedelembe esve –⁶¹ vétkességétől függetlenül felelősséggel tartozik a specifikus szolgáltatás erőhatalom okozta lehetetlenüléséért is.⁶²

Irodalomjegyzék

Vincenzo Arangio-Ruiz: *Responsabilità contrattuale in diritto romano*. Jovene, Napoli 1933.

Benedek Ferenc: *Római magánjog. Dologi és kötelmi jog*. JPTE ÁJK, Pécs 1995.

Bessený András: *Római magánjog. A római magánjog az európai jogi gondolkodás történetében*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 2010.

Riccardo Cardilli: *„Bona fides” tra storia e sistema*. Giappichelli, Torino 2000.

Földi András: *A jóhiszeműség és a tisztesség elve. Intézménytörténeti vázlat a római jogtól napjainkig*. In: *Publicationes Instituti Iuris Romani Budapestinensis* 9. ELTE, Budapest 2001.

Földi András – Hamza Gábor: *A római jog története és intézményei*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 2010.

Manuel J. Garcia Garrido: *El „Furtum usus” del depositario y del comodatario*. In: *Atti dell’Accademia Romanistica Costantiniana in onore di Mario de Dominicis IV*. Libreria Universitaria, Perugia 1981.

Paul-Louis Huvelin: *Études sur le furtum dans le très ancien droit romain I*. A. Rey, Lyon 1915.

Max Kaser: *Das Römische Privatrecht III*. C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, München 1955.

Wolfgang Kunkel: *Diligentia*. In: *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 45, 1925.

Wolfgang Kunkel: *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*. Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar 1952.

Wieslaw Litewski: *Das Vorhandensein der formula in ius concepta mit der bona-fides-Klausel bei der Leihe*. In: *Revue Internationale des Droits de l’Antiquité* 45, 1998.

⁶¹ Benedek: i. m. 205. o.

⁶² Benedek: i. m. 135. o.

Geoffrey MacCormack: *Custodia and culpa*. In: Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 86, 1972.

Geoffrey MacCormack: *Periculum*. In: Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 96, 1979.

Juan Miquel: *Periculum locatoris*. In: Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 81, 1964.

Karlheinz Misera: *Gebrauchsüberlassung und Schenkungsverbot unter Ehegatten*. In: Index 3, 1972.

Molnár Imre: *A római magánjog felelősségi rendje*. JATE-ÁJTK, Szeged 1993.

Carsten Hanns Müller: *Gefahrtragung bei der locatio conductio. Miete, Pacht, Dienst- und Werkvertrag im Kommentar römischer Juristen*. Schäffer, Paderborn–München–Wien–Zürich 2002.

Dieter Nörr: *Die Entwicklung des Utilitätsgedankens*. In: Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 73, 1956.

Franco Pastori: *Il comodato nel diritto romano. Con contributi allo studio della responsabilità contrattuale*. A. Giuffrè, Milano 1954.

Heinrich H. Pflüger: *Zur Lehre von der Haftung des Schuldners nach römischem Recht*. In: Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 65, 1947.

René Robaye: *Le prêt d'usage est-il un contrat de bonne foi en droit romain classique?*. In: Revue Internationale des Droits de l'Antiquité 36, 1989.

Luis Paricio Serrano: *La responsabilidad en el comodato romano a traves de la casuística jurisprudencial*. In: Estudios en homenaje al Profesor Juan Iglesias I., ed. Jaime Roset, Madrid 1988.

Emanuele Stolfi: *'Bonae fidei interpretatio'*. Ricerche sull'interpretazione di buona fede fra esperienza romana e tradizione romanistica. Jovene, Napoli 2004.

Visky Károly: *La responsabilité dans le droit romain à la fin de la République*. In: Revue Internationale des Droits de l'Antiquité 3, 1949.

Leopold Wenger: *Die Quellen des römischen Rechts*. Wien Universitätsbuchdrucker, Wien 1953.

Pierluigi Zannini: *Spunti critici per una storia del commodatum*. A. Giuffrè, Milano 1983.

Reinhard Zimmermann: *The Law of Obligation*. Juta-Kluwer, South Africa–Deventer–Boston 1992.

dr. Csoknya Tünde Éva (doktorandusz hallgató)

PTE ÁJK Doktori Iskola, PTE ÁJK Római Jogi Tanszék (tanársegéd)

Cím: 7622 Pécs, 48-as tér 1.

E-mail: csoknya.tunde@ajk.pte.hu

A prospektusfelelősségről

Dr. Halász Vendel
PhD hallgató – PTE-ÁJK

Dr. Kecskés András PhD
egyetemi adjunktus – PTE-ÁJK

I. IPO – A kezdeti nyilvános részvénykibocsátás

Kezdeti nyilvános részvénykibocsátásokról (*initial public offering – IPO*) akkor beszélünk, amikor első alkalommal¹ kerülnek egy társaság részvényei nyilvánosan értékesítésre.² Ez megtörténhet újonnan kibocsátott részvények nyilvános forgalomba hozatalával, de úgy is ha a korábban már zárt körben kibocsátott részvényeket tulajdonosaik nyilvános ajánlattétel során értékesítik. Hazánkban ajánlattételnek tekintjük az értékpapírokra vonatkozó, egyedileg előre meg nem határozott befektetők részére közzétett értékesítési ajánlatot, amely elegendő információt ad az ajánlat feltételeiről és az értékpapírokról ahhoz, hogy lehetővé tegye a befektetőknek az értékpapír megvásárlására vonatkozó döntés meghozatalát.³

Mivel ilyen esetben első ízben értékesítik a vállalat részvényeit nyilvánosan a befektetői közösség számára, ezért ennek alapján könnyedén elhatárolható a másodlagos (utólagos), tehát későbbi nyilvános részvénykibocsátásoktól (*secondary public offering*).

A kezdeti nyilvános részvénykibocsátás *fordulópont* egy vállalat életében. Nem csak azért, mert első alkalommal ajánlja fel nyilvánosan részvényeit a befektetői közösségnek, de abban az értelemben is, hogy általában első alkalommal kerülnek nyilvánosságra a vállalat működését, gazdasági és pénzügyi teljesítményét, stratégiáját, illetve kockázatait érintő bizalmas adatok. A fejlett tőkepiaccal rendelkező államok jogi szabályozásában jól körülhatárolható igény, hogy a befektetők számára biztosítani kell minden lényeges információt befektetési döntésük meghozatalához a papírok nyilvános értékesítését megelőzően. Ezt követően a transzparencia igénye végigkíséri a társaság életének minden területét. A közzétételi kötelezettségek országról-országra különbözőek lehetnek, de általánosan megállapítható, hogy a gazdaság teljesítményéhez viszonyítva a legjelentősebb tőkepiaccal rendelkező államok (*Ausztrália, Kanada, Egyesült Királyság, Egyesült Államok*) alkalmazzák a legmagasabb szintű közzétételre vonatkozó szabályokat.⁴

A nyilvános működés és a tőzsdei jelenlét következtében a vállalatnak sokkal szigorúbb közzétételi kötelezettségnek kell megfelelnie⁵ és nyilvánosságra kell hoznia számos információt.⁶ Ide kell értenünk olyan hagyományosan „kényesnek” tekintett kérdések nyilvánosság elé tárását, mint a vezetői javadalmazás, vagy a menedzsmenttel folytatott

¹ Lásd UTSET, Manuel A., *Producing Information: Initial Public Offerings, Production Costs, and the Producing Lawyer*, Oregon Law Review (1995/1) 280. old.

² Lásd GRIFFITH, Sean J., *Spinning and Underpricing – A Legal and Economic Analysis of the Preferential Allocation of Shares in Initial Public Offerings*, Brooklyn Law Review (2004/2) 585. old.

³ Lásd TOMORI, Erika, *Értékpapírijog és a tőkepiac szabályozása* (Közép-európai Brókerképző Alapítvány, Budapest, 2008) 168. old.

⁴ Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008) 26. old.

⁵ Lásd FORST, Bradley, *Going Public and the Implications of Corporate Control: the Modern Lawyer's Role as Counselor*, South Texas Law Journal (1982/1) 75. old.

⁶ Lásd DRAHO, Jason, *The IPO Decision – Why and How Companies Go Public* (Edward Elgar Publishing, Northampton, 2005) 1. old.

ügyletek. Számos vállalat tart tőle, hogy olyan meghatározó információk közzététele, mint a bevétel, a profit, a versenyben elfoglalt pozíció, vagy a jelentősebb szerződéses kapcsolatok végül versenyhátrányt jelenthetnek számukra.⁷ Végül soron a tranzakcióhoz elkészítendő kibocsátási tájékoztatónak (mely akár 3-400 oldal is lehet) valamennyi információt tartalmaznia kell, amely a befektetői döntés meghozatalához szükséges és így a vállalat működését lényegesen érinti.

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy bemutassa a kibocsátási tájékoztató alapvető sajátosságait, melyet a kezdeti nyilvános részvénykibocsátás kapcsán szükséges elkészíteni. Ehhez kapcsolódóan, tanulmányunk elemzi a kibocsátási tájékoztatóban szereplő információkkal kapcsolatos felelősség terjedelmét, illetve azokat a módszereket, melyek e felelősség beálltának esélyét csökkenthetik.

II. A kibocsátási tájékoztatóra (prospektus) vonatkozó szabályok

1) A prospektus szerepe

A részvénykibocsátás során a kibocsátási tájékoztató egy elsődleges információs és marketing célú dokumentum a befektetők számára. Tulajdonképpen ebben a dokumentumban mondja el a kibocsátó a társaság (és így a papír) történetét.⁸ Ez tartalmaz minden olyan információt, amelyre a befektetőknek szükségük lehet befektetési döntésük meghozatalához.⁹ Elkészítése során tekintetbe kell venni azt is, hogy megfeleljen azon értéktőzsde szabályainak, ahol a részvények bevezetését tervezik. A külföldi tőzsdei bevezetésekhez pedig célszerű a nemzetközi pénzügyi szférában szokásos nyelven elkészíteni a kibocsátási tájékoztatót.

Alapvetően minden államnak, értékpapír felügyeletnek és értéktőzsdének megvan a saját előírása a prospektusok tartalmát illetően. Ugyanakkor mindegyik hasonló karakterisztikájú. 1998-ban az Értékpapír Felügyeletnek Nemzetközi Szervezete (*International Organization of Securities Commissions, IOSCO*) kibocsátotta saját nemzetközi közzétételi szabványát (*International Disclosure Standards*), hogy elősegítse a határokon átívelő részvénykibocsátásokat. A szabvány az információk összehasonlíthatóságát és a magas szintű befektetővédelmet garantálja. Tartalmi követelményként 10 különböző kategóriát jelölnek meg, melyet szerepeltetni kell a kibocsátási tájékoztatóban. A sorrenden lehet változtatni, de minden elemet be kell építeni. Ez azért fontos, mert a kibocsátási tájékoztatóról szóló jelenleg hatályos közösségi irányelv is ezt a szabályozást veszi alapul a *prospektus* tartalmának meghatározásakor.

A kibocsátási tájékoztató három okból is nélkülözhetetlen a tranzakció során. Egyrészt mert törvényi kötelezettség az elkészítése. Másrészt mert alapvető fontosságú marketing eszköz. Harmadrészt pedig a pontos kibocsátási tájékoztató csökkenti a befektetők félrevezetésével kapcsolatos esetleges felelősséget. Így több funkciót is be kell töltenie. Mivel a vállalat vezetésének felelősségét csökkenti, ezért hosszú és lényegre törő lesz. De készítése közben nem szabad elfelejteni a marketingfunkciójáról sem.¹⁰

A *prospektus* közzététele biztosítja a befektetők számára az értékpapír megítéléséhez szükséges adatokat.¹¹ Pontos képet nyújt a megvásárlásra felajánlott részvényekről, a

⁷ Lásd SCHNEIDER, Carl W., és MANKO, Joseph M., *Going Public – Practice, Procedure and Consequences*, Villanova Law Review (1970/tél) 284-285. old.

⁸ Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008.) 95. old.

⁹ Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008.) 54. old.

¹⁰ Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008.) 95-97. old.

¹¹ Lásd SPINDLER, James C., *IPO Liability and Entrepreneurial Response*, University of Pennsylvania Law Review (2007/május) 1195-1201. old.

vállalat pénzügyi helyzetéről és tőkestruktúrájáról. Tartalmazza a társaság üzleti tevékenységének leírását, és az elmúlt időszak üzleti eredményeinek bemutatását.¹² Ezen adatok összeállítása elsősorban a kibocsátó, illetve a vezető forgalmazó szerepét betöltő befektetési vállalkozás feladata. Elkészítéséhez a *due diligence* vizsgálat során áttekintett és összegyűjtött információk szolgálnak alapul. A tranzakcióban közreműködő befektetési vállalkozások tanácsadói is áttekintik és kiegészítik a *prospektust*,¹³ a könyvvizsgálók pedig ellenőrzik minden pénzügyi vonatkozású állítását, majd megerősítik azok pontosságát (ez az általuk kiadott ún. *comfort letter*-ben történik meg). A felelősségi kérdéseket tekintve a jogi tanácsadó segít elkészíteni a dokumentumot. Végző soron azonban a társaság tartozik a tartalomért és az adatok pontosságáért felelősséggel. A jogi tanácsadó véleményezi azt is, hogy a *prospektus* teljesnek tekinthető-e, és hogy a benne található adatok pontosak-e.

A kibocsátási tájékoztatónak ugyanakkor komoly marketing szerepe is van. Célszerű, hogy kedvező benyomást keltsen és előmozdítsa a vásárlási szándékot. Ezért tartalmazza a vállalat stratégiáját és beruházási tevékenységét, elhelyezi a vállalatot az iparágon belül. A *prospektus* elkészítése a tőzsdére lépési folyamat fontos és időigényes eleme. Egy kibocsátási tájékoztató teljes hossza ugyanis elérheti akár a 3-400 oldalt is. Így a tranzakció menetrendjébe ennek megfelelően elegendő időt kell betervezni. Ez a társaságtól és a feldolgozandó adatok mennyiségétől függően akár egy-két hónap is lehet. A *prospektus* elkészítésében – mint korábban kiemeltük – részt vesz a kibocsátó, annak jogi tanácsadója, a könyvvizsgálók és a közreműködő befektetési vállalkozások is. Megszövegezése az eltérő funkciók közötti kényes egyensúly megtalálása miatt komoly tapasztalatot igényel.

2) Hatályos közösségi szabályozás

Az Európai Unióban a kibocsátási tájékoztató elkészítésének szabályait jelenleg a 2003/71/EK irányelv (*prospektus-irányelv*) tartalmazza. Az értékpapírok nyilvános kibocsátásakor vagy piaci bevezetésekor közzéteendő tájékoztatóról és a 2001/34/EK irányelv módosításáról szóló irányelv célja, hogy összehangolja a valamely tagállamban található vagy működő szabályozott piacon az értékpapírok nyilvános kibocsátásakor, vagy bevezetésekor közzéteendő tájékoztató készítésére, jóváhagyására és terjesztésére vonatkozó előírásokat.¹⁴ Az irányelv szabályozási rezsímjét a végrehajtására kiadott rendeletek egészítik ki. Így fontos megemlíteni a Bizottság 809/2004/EK rendeletét (2004. április 29.) a 2003/71/EK európai parlamenti és tanácsi irányelvnek a tájékoztatókban foglalt információk formátuma, az információk hivatkozással történő beépítése, a tájékoztatók közzététele és a reklámok terjesztése tekintetében történő végrehajtásáról. Ezt a jogforrást megalkotása óta módosította a Bizottság 1787/2006/EK rendelete (2006. december 4.), illetve a Bizottság 211/2007/EK rendelete (2007. február 27.) is. Szintén fontos kiemelni a Bizottság 1569/2007/EK rendeletét (2007. december 21.), mely a harmadik országbeli értékpapír-kibocsátók által alkalmazott számviteli standardok egyenértékűségének megállapítására szolgáló eljárásnak a 2003/71/EK és a 2004/109/EK európai parlamenti és tanácsi irányelv szerinti létrehozását szabályozta. E rendeletek Magyarországon is közvetlenül hatályosak.

Hazánkban – ha nemzetközi szerződés eltérően nem rendelkezik – a tőkepiacról szóló 2001. évi CXX. törvényt kell alkalmazni a sorozatban kibocsátott értékpapír Magyar Köztársaság területén, valamint magyar kibocsátó által külföldön történő forgalomba

¹² Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008.) 95. old.

¹³ Lásd COKE, Michael, *Success in the Form of an IPO: A Brief Case Study of AI23 Systems, Inc.*, *Nanotechnology Law and Business* (2009/4) 519. old.

¹⁴ 2003/71/EK irányelv 1. cikk (1)

hozatalára, illetve a sorozatban kibocsátott értékpapír Magyar Köztársaság területén működő tőzsdére történő bevezetésére.¹⁵

3) A prospektus irányelv céljai és jellemzői

A *prospektus* irányelv szándéka az, hogy lehetővé tegye közösségi szinten egységesen a tőkeemelés.¹⁶

Az irányelvet 2003. november 4-én fogadták el, és 2005 júliusáig kellett az egyes tagállamoknak megfelelni szabályozásának. Alapvetően a kibocsátási tájékoztatók jóváhagyásával és közzétételével kapcsolatos kötelezettségeket rögzíti az értékpapírok nyilvános kibocsátásához és szabályozott piacra való bevezetéséhez kapcsolódóan. A szabályozás értelmében a *prospektus*oknak tartalmaznia kell egy összefoglalót is a kisbefektetők részére. Ezen felül széleskörű és részletes rendelkezéseket tartalmaz az irányelv a kibocsátási tájékoztató közzétételével kapcsolatban, melynek értelmében meg kell felelni az *Értékpapír Felügyeletnek Nemzetközi Szervezete* által meghatározott szabványoknak is.¹⁷

A szabályozás újdonságát az jelenti, hogy az egész közösségre kiterjedően nyerhetnek „útlevelet” az értékpapír-kibocsátások. Ennek feltétele, hogy olyan kibocsátási tájékoztatóval kell rendelkezniük, amelyet az irányelv közzétételi és eljárási szabályozásának megfelelően készítettek és fogadtak el. Az irányelv az érintett hazai tagállam kompetens felügyeleti hatóságának kijelölésével és a nyelvi rezsimmal lehetővé teszi a kibocsátónak, hogy a dokumentációt a nemzetközi üzleti és pénzügyi szféra által elfogadott nyelven készítse el. Az értékpapír-kibocsátásnak otthont adó tagállam nem fogalmazhat meg további közzétételi és egyéb – beleértve a tájékoztató nyelvére vonatkozó – követelményeket sem.¹⁸

2005. július 1.-től, tehát az irányelv átültetésére rendelkezésre álló határidő lejártától kezdődően így akár a magyar vállalatok számára is nyitva áll az Európai Unió egységes tőkepiaca. Nem szükséges a társaságoknak eltérő jogi szabályozásoknak megfelelniük, ugyanis az irányelv minden tagállam vonatkozásában biztosítja, hogy azonos tartalmú kibocsátási tájékoztatóval legyen lehetőség értékpapírokat értékesíteni. Ezért egy társaság egy uniós tagországban már elfogadott kibocsátási tájékoztatóval más tagállamokban is értékesítheti részvényeit. Az egységes elvek alapján elkészített kibocsátási tájékoztató így jelentős idő és költségmegtakarítást jelenthet a tőkebevonást tervező vállalatok számára.¹⁹

Az irányelv fontos elveinek tekinthető a piaci integráció biztosítása, a lehető legmagasabb szintű harmonizáció elérése, és a kisbefektetők védelme. Garantálni szándékozik ugyanis a tőkeforrásokhoz való széleskörű hozzáférést közösségi szinten azáltal, hogy egységes útlevelet biztosít az értékpapír-kibocsátásokhoz.

Szintén fontos elemként szerepel a befektető-védelem és a piaci hatékonyság. Gyakran került az értékpapírszabályozással kapcsolatban hangsúlyozásra az összefüggés a közzétételi kötelezettség és a befektetői bizalom között: az információ hatékony eszköz a befektetői bizalom emelésében és a tőkepiacok megfelelő fejlődéséhez és működéséhez való hozzájárulásban.²⁰ Mivel azonban az eltúlzott mértékű közzététel is káros hatású

¹⁵ 2001. évi CXX. törvény 1. § a)

¹⁶ Lásd MOLONEY, Niamh, *EC Securities Regulation* (Oxford University Press, Oxford, 2008) 111. old.

¹⁷ Lásd MOLONEY, Niamh, *EC Securities Regulation* (Oxford University Press, Oxford, 2008) 113. old.

¹⁸ Lásd MOLONEY, Niamh, *EC Securities Regulation* (Oxford University Press, Oxford, 2008) 113-114. old.

¹⁹ Lásd TOMORI, Erika, *Értékpapírszabályozás és a tőkepiac szabályozása* (Közép-európai Brókerképző Alapítvány, Budapest, 2008) 162-163. old.

²⁰ Lásd MOLONEY, Niamh, *EC Securities Regulation* (Oxford University Press, Oxford, 2008) 114. old.

lehet, ezért a kompetens nemzeti hatóságok korlátozhatják a *prospektus* tartalmát kiegészítő információk adását befektető-védelmi alapon.²¹

Mivel az irányelv elméletileg egységesítette a kompetens szabályozó hatóságok és felügyeleti szervek kijelölésének módját, ezért a szabályozási verseny nagymértékben ki lett zárva a rezsimből.²² Azonban az irányelv egyes definíciói kevésbé tekinthetőek világosnak. Az irányelvben számos eltérés található a meghatározott főszabályoktól, ezek pedig nem zárják ki teljesen a tagállamok azon jogát, hogy további előírásokat fogadjanak el. Szintén bizonytalanságot kelt a különböző bírói értelmezés lehetősége a kulcsfontosságú rendelkezések esetében.²³

Az irányelv központi eleme – mint kiemeltük – a befektető-védelem. A kisbefektetők érdekeinek érvényesítése világosan visszaköszön a szabályozási megoldásokból. A közzétételi kötelezettség ugyanis nem csupán a piaci hatékonyság elősegítőjeként funkcionál, hanem az egyes kisbefektetők számára is hasznos ismereteket közvetít. Az értelmezést megkönnyítendő, a *prospektusok* tartalmát az irányelv 5. cikkében lévő szabályoknak megfelelően kell elkészíteni. Így annak az információkat könnyen elemezhető és érthető formában kell bemutatnia.²⁴ A weblapok használatának előmozdítása a kisbefektetői érdekeknek megfelelően szintén az egyszerű hozzáférhetőséget szolgálja. Az irányelv továbbá megkülönbözteti a kis értékű részvény- és hitelpiacot a nagybani hitelpiacától. Számos kivétel található a főszabályok alól az irányelvben az 50 000 eurónál nagyobb címletértékű hitelpapírok kibocsátása esetében, amikor a kisbefektetői érdekek sérelme nem merülhet fel. A szabályozás kritikájaként szükséges megemlítenünk, hogy a kibocsátó közzétételi kötelezettségének szabályozása túlzottan felbátoríthatja a kisbefektetőket, hogy megjelenjenek a piacon. Hajlamosak lehetnek azt feltételezni a kibocsátási tájékoztatók előnyeinek túlzott hangsúlyozásából kifolyólag, hogy éppen olyan hozamot tudnak elérni, mint a professzionális, szofisztikált befektetők. Gyakran nem világos számukra a releváns tranzakciós költség, és a megfelelő értékpapír-portfólió kialakításához kapcsolódó diverzifikáció költsége sem.²⁵

A legutóbbi időszakban elfogadottá vált az a nézet, hogy a kibocsátási tájékoztató nem a legmegfelelőbb módja, hogy kommunikáljuk a kulcsfontosságú információkat a kisbefektetői szektor felé. A *prospektus* elfogadásának folyamata ugyanis sokkal inkább vizsgálja annak teljességét mintsem helyességét, azaz minőségét. Ez pedig kockázatot jelenthet azoknak a kisbefektetőknek, akik minőségi vizsgálatot várnak és feltételeznek. Azáltal pedig, hogy a tagállamok nem írhatnak elő fordítási kötelezettséget a kibocsátási tájékoztatóval kapcsolatban (az irányelv 19. cikke csak azt engedélyezi, hogy a *prospektus* összefoglalójának lefordítását írják elő az érintett tagállamok illetékes hatóságai²⁶) további problémákat okozhat. Azt eredményezheti ugyanis, hogy a kisbefektetők számára (a lefordított összefoglalón túlmenően) könnyen értelmezhető információkat biztosítani szándékozó kibocsátók lefordított kibocsátási tájékoztatóját a felügyeleti hatóság által nem elfogadott *prospektusnak*, és ezáltal az irányelv megsértésének kell tekinteni. A kibocsátási tájékoztató elkészítése során a nemzetközi üzleti életben elfogadott nyelv alkalmazásának pedig az a következménye, hogy a gyakorlatban a kisbefektetők egy olyan *prospektussal* szembesülnek, amit nem tudnak elolvasni és megérteni. Ehhez társul még egy korlátozott

²¹ Lásd 2003/71/EK 21. cikk (3) a)

²² Lásd MOLONEY, Niamh, *EC Securities Regulation* (Oxford University Press, Oxford, 2008) 115. old.

²³ Lásd MOLONEY, Niamh, *EC Securities Regulation* (Oxford University Press, Oxford, 2008) 116-117. old.

²⁴ 2003/71/EK irányelv 5. cikk (1)

²⁵ Lásd MOLONEY, Niamh, *EC Securities Regulation* (Oxford University Press, Oxford, 2008) 116-118. old.

²⁶ 2003/71/EK irányelv 19. cikk (2)

méretű összefoglaló.²⁷ Ha pedig a kibocsátási tájékoztató nem megfelelő elkészítéséből adódóan kár éri a kisbefektetőket, akkor nagy eséllyel nekik kell állni a *prospektus* lefordításának költségét a bírósági eljárás megindítását megelőzően.²⁸

Az irányelvet 2005. július 1.-ig kellett a tagállamoknak implementálni. Az irányelv hatálya alá tartozó első kibocsátások alapvetően pozitív tapasztalatot nyújtottak. Ez a szabályozás tehát mérföldkőnek tekinthető az egységes európai értékpapírpiac megvalósításában. Az irányelv szintén sikeres volt abban a vonatkozásban, hogy az illetékes hazai felügyeleti hatóságok által kiállított *prospektus-útlevelek* száma a 2004-2005-ös 206-ról az új rezsim hatályba lépésével 2005-2006-ban 1150-re emelkedett. Ez azt mutatja, hogy az irányelv elősegíti az értékpapírok kibocsátását és határokon átívelő kereskedelmét.²⁹

4) A prospektus tartalmára vonatkozó szabályozók a 809/2004/EK rendeletben

A Bizottság 809/2004/EK (2004. április 29.) rendelete a 2003/71/EK európai parlamenti és tanácsi irányelvnek a tájékoztatókban foglalt információk formátuma, az információk hivatkozással történő beépítése, a tájékoztatók közzététele és a reklámok terjesztése tekintetében történő végrehajtásáról kötelező érvénnyel szabályozza a kibocsátási tájékoztatók tartalmát az Európai Unióban. A kibocsátási tájékoztatók összeállításának módját, részletes tartalmukat így a rendelet alapján lehet meghatározni.

A rendelet 25. cikke az irányelv alapján rögzíti, hogy lehetséges a kibocsátási tájékoztatót egyetlen dokumentumként is elkészíteni. Ebben az esetben az tartalmaz egy egyértelmű, részletes tartalomjegyzéket, valamint az összefoglalót, a kibocsátóval és a kibocsátandó értékpapírfajtaival kapcsolatos kockázati tényezőket és a tájékoztató összeállításának alapját képező sémákban és modulokban foglalt egyéb információkat.³⁰

Ha a kibocsátó, az ajánlattevő vagy a szabályozott piacra történő bevezetést kérő személy úgy dönt, hogy a tájékoztatót több, különálló dokumentumból állítja össze, mind az értékpapírjegyzék, mind a regisztrációs okmány a következő részekből és sorrendben tevődik össze: egyértelmű, részletes tartalomjegyzék, adott esetben a kibocsátóval és a kibocsátandó értékpapírfajtaival kapcsolatos kockázati tényezők, a tájékoztató összeállításának alapját képező sémákban és modulokban foglalt egyéb információk. Ezek sorrendjében nem lehet eltérés.³¹

A kibocsátó, az ajánlattevő vagy a szabályozott piacra történő bevezetést kérő személy azonban szabadon határozhatja meg a tájékoztató összeállításának alapját képező sémákban és modulokban foglalt kötelező információk bemutatásának sorrendjét.³²

Amennyiben pedig ezen információk sorrendje nem egyezik meg a tájékoztató összeállításának alapját képező sémákban és modulokban előírt információk sorrendjével, a székhely szerinti tagállam illetékes hatósága felkérheti a kibocsátót, az ajánlattevőt vagy a szabályozott piacra történő bevezetést kérő személyt, hogy a tájékoztató ellenőrzése céljából a bevezetés kérelmezése előtt készítsen listát a kereszthivatkozásokról. A listában meg kell jelölni, hogy az egyes információk a tájékoztató melyik oldalán található.³³

A rendelet szabályozása tehát ún. sémákat alkalmaz, melyek tartalmazzák a különböző kibocsátók és/vagy különböző fajtájú értékpapírok sajátos jellegének megfelelően

²⁷ Lásd MOLONEY, Niamh, *EC Securities Regulation* (Oxford University Press, Oxford, 2008) 119. old.

²⁸ Lásd 2003/71/EK irányelv 5. cikk (2) c)

²⁹ Lásd MOLONEY, Niamh, *EC Securities Regulation* (Oxford University Press, Oxford, 2008) 126-130. old.

³⁰ 809/2004/EK rendelet 26. cikk (1)

³¹ 809/2004/EK rendelet 26. cikk (2)

³² 809/2004/EK rendelet 26. cikk (3)

³³ 809/2004/EK rendelet 26. cikk (4)

kialakított minimális információk jegyzékét.³⁴ A részvény regisztrációs okmányához szükséges információkat a rendelet I. mellékletében található sémának megfelelően kell megadni,³⁵ - melynek tartalmát ugyanakkor jelen tanulmány keretei között terjedelmi okokból nem mutathatjuk be.

5) A prospektus a tőkepiaci törvényben

Magyarországon a jogi szabályozás eltérő az értékpapírok nyilvános és zártkörű forgalomba hozatala kapcsán. Hatályos tőkepiaci törvényünk a 2003/71/EK irányelvben a kibocsátási tájékoztató közzététele alóli mentesség szabályozását alapul véve tesz különbséget a forgalomba hozatal nyilvános vagy zártkörű jellege között. Az értékpapír forgalomba hozatala ez alapján zártkörűnek minősül, ha az értékpapírt kizárólag minősített befektetők részére ajánlják fel,³⁶ vagy az értékpapírt minősített befektetőnek nem minősülő, tagállamonként száznál kevesebb személy részére ajánlják fel.³⁷ Szintén zártkörűnek minősül a kibocsátás, ha az értékpapírt kizárólag olyan befektetők részére ajánlják fel, akik egyenként legalább 50 000 euró vagy annak megfelelő értékben vásárolnak a felajánlott értékpapírokból,³⁸ illetve ha az értékpapír névértéke legalább 50 000 euró vagy annak megfelelő összeg.³⁹ Ez utóbbi lehetőség azonban részvény-jellegű értékpapírok esetében nem jellemző, hitelpapíroknál rendelkezhet relevanciával. További ilyen eset, ha az összes forgalomba hozott értékpapír kibocsátási értéke az ajánlattételtől számított tizenkét hónapon belül nem haladja meg a 100 000 eurót vagy annak megfelelő összeget.⁴⁰ Az irányelvhez képest viszont speciális eleme a hazai szabályozásnak, hogy zártkörű kibocsátásnak tekinthető az is, ha a részvénytársaság szövetkezet átalakulásával jön létre, és a részvényeket kizárólag az átalakuló szövetkezet tagjainak, üzletrész tulajdonosainak ajánlják fel.⁴¹

A prospektus irányelv 4. cikke további mentességeket fogalmazott meg a tájékoztató közzétételeinek kötelezettsége alól. Tőkepiaci törvényünk e kivételeket úgy alkalmazza, hogy az irányelvben meghatározottak alapján további esetek minősülnek a már korábban zártkörűen forgalomba hozott értékpapír esetében zártkörű forgalomba hozatalnak. Ezek az esetek ugyanakkor egy vállalat tőzsdére lépése vonatkozásában csekély relevanciával rendelkeznek.

Magyarországon a tőkepiaci törvény szabályozása alapján (főszabályként) értékpapír nyilvános forgalomba hozatala, illetve szabályozott piacra történő bevezetése esetén a kibocsátó, az ajánlattevő, illetőleg az értékpapír szabályozott piacra történő bevezetését kezdeményező személy kibocsátási tájékoztatót, és a Bizottság 809/2004/EK rendeletének 31. cikkében meghatározott hirdetményt köteles közzétenni.⁴² A nyilvános értékpapír-kibocsátások kapcsán számos kivételt fogalmaznak meg a kibocsátási tájékoztató közzététele alól a hatályos tőkepiaci törvény 21. § (2) illetve 22. § (1), (4) bekezdései. Ezek azonban a kezdeti nyilvános részvénykibocsátás vonatkozásában szintén nem rendelkeznek relevanciával.

A tőkepiaci törvény alapján főszabályként az értékpapír nyilvános forgalomba hozatalának előkészítésével és lebonyolításával a kibocsátó, illetőleg az ajánlattevő befektetési

³⁴ 809/2004/EK rendelet 2. cikk (1)

³⁵ 809/2004/EK rendelet 4. cikk (1)

³⁶ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 14. § (1) a)

³⁷ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 14. § (1) b)

³⁸ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 14. § (1) c)

³⁹ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 14. § (1) d)

⁴⁰ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 14. § (1) e)

⁴¹ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 14. § (1) f)

⁴² 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 21. § (1)

szolgáltatót köteles megbízni.⁴³ Esetünkben fontos megjegyezni, hogy kivételt képez ez alól, ha a nyilvános forgalomba hozatal szabályozott piacra történő bevezetéssel történik.⁴⁴ Ha pedig az értékpapírt a Felügyelet által engedélyezett tájékoztató és hirdetmény hiányában, illetőleg – a tőkepiaci törvény 23. § (1) bekezdésében meghatározott négy eset kivételével – befektetési szolgáltató igénybevétele nélkül hozzák nyilvánosan forgalomba,⁴⁵ akkor semmis az értékpapír jegyzése, illetve az adásvételére kötött szerződés. Ebben az esetben a befektetőknek okozott kárért a kibocsátó, az ajánlattevő, illetőleg az értékpapír szabályozott piacra történő bevezetését kezdeményező személy és a forgalmazó egyetemlegesen felel.⁴⁶

A hatályos hazai szabályozás szerint tehát – ha a tőkepiaci törvény eltérően nem rendelkezik – értékpapír nyilvános forgalomba hozatala, illetve szabályozott piacra történő bevezetése esetén a kibocsátó, az ajánlattevő, illetőleg az értékpapír szabályozott piacra történő bevezetését kezdeményező személy kibocsátási tájékoztatót és a Bizottság 809/2004/EK rendeletének 31. cikkében meghatározott hirdetményt köteles közzétenni.⁴⁷

A hirdetmény a 809/2004/EK rendelet 31. cikk (3) bekezdése alapján tartalmazza a kibocsátó megnevezését, az ajánlott értékpapírok fajtáját, valamint kategóriáját és mennyiségét, továbbá annak ismertetését, hogy kérelmezték-e a tőzsdei bevezetését (amennyiben ezek az adatok a hirdetmény közzétételének időpontjában ismertek). Szintén a hirdetmény tartalmi eleme az ajánlattétel vagy bevezetés tervezett ideje és a nyilatkozat a tájékoztató közzétételéről és beszerezhetőségéről. Ha a tájékoztató nyomtatott formában jelent meg, akkor tájékoztatást ad arról, hogy a nyomtatott anyag nyilvánosan hol és mennyi ideig férhető hozzá. Ha pedig a tájékoztató elektronikus formában jelent meg, tájékoztatást nyújt arról, hogy a befektetők hol igényelhetnek nyomtatott példányt. Szintén megtalálható a hirdetményen a keltezés.

E feltételeknél kevésbé szigorú követelmények vonatkoznak hazánkban a tőkepiaci törvény értelmében a zártkörű forgalomba hozatal esetére. Ekkor a kibocsátónak, illetve a forgalmazónak csak azt kell biztosítani, hogy minden befektető ugyanazokat a lényeges, a kibocsátó piaci, gazdasági, pénzügyi, jogi helyzetének és ezek várható alakulásának, valamint az értékpapírhoz kapcsolódó jogoknak a megalapozott megítéléséhez szükséges információkat megkapja.⁴⁸ Ide kell sorolni azokat az információkat is, amelyek a befektetőkkel személyesen folytatott megbeszélések keretében merültek fel.⁴⁹ A zártkörű kibocsátásokra nem kell alkalmazni a kibocsátási tájékoztató közzétételére vonatkozó kötelezettséget.⁵⁰ Az értékpapír zártkörű forgalomba hozatalát ugyanakkor a forgalomba hozatali eljárás lezárását követő 15 napon belül a kibocsátó köteles a Felügyeletnek bejelenteni.⁵¹ Amennyiben egy részvény-kibocsátás zártkörűen ment végbe, akkor a Felügyelet a kibocsátótól vagy az ajánlattevőtől kért rendkívüli adatszolgáltatás keretében ellenőrizheti, hogy a forgalomba hozatal a tőkepiaci törvény szerint zártkörű forgalomba hozatalnak minősült-e.⁵²

⁴³ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 23. § (1)

⁴⁴ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 23. § (1) a)

⁴⁵ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 25. § (1)

⁴⁶ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 25. § (2)

⁴⁷ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 21. § (1)

⁴⁸ Lásd TOMORI, Erika, *Értékpapírijog és a tőkepiac szabályozása* (Közép-európai Brókerképző Alapítvány, Budapest, 2008) 156. old.

⁴⁹ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 16. §

⁵⁰ A 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 18. §-a alapján ugyanakkor a zártkörű forgalomba hozattal kapcsolatban készített bármely írásos dokumentumban feltűnő módon fel kell tüntetni a forgalomba hozatal zártkörű voltát.

⁵¹ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 17. § (1)

⁵² 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 17. § (2)

Az értékpapír adásvételére kötött szerződés semmis akkor, ha az értékpapírt nem a nyilvános forgalomba hozatalra vonatkozó szabályok szerint hozták forgalomba és a forgalomba hozatal nem felelt meg a zártkörű forgalomba hozatal feltételeinek. A befektetőknek okozott kárért ebben az esetben a kibocsátó és a forgalmazó egyetemlegesen felel.⁵³

III. A prospektusfelelősség

1) Jogi felelősség az Európai Unióban

A kezdeti nyilvános részvénykibocsátást megelőzően a vállalat működésével kapcsolatos bizalmas információk a zártkörű működésből adódóan általában nem hozzáférhetőek a befektetői közösség számára. Ezek ismerete viszont szükséges ahhoz, hogy értékelni tudják a nyilvánosan értékesített részvényeket. Ha az információk között csupán egy csekély pontatlanság is fellelhető, akkor a részvény árát már helytelenül határozzák meg, és így téves alapokon nyugvó befektetési döntések szülehetnek. Így a közreműködő befektetési vállalkozás által hitelesített, megfelelő mennyiségű és pontos információ a tőke hatékony allokációjának záloga. A *due diligence* pedig az eljárás, amikor előzetesen ellenőrzik a közzétett információk megfelelőségét.⁵⁴

A különböző államok értékpapírszabályozása alapján a kibocsátó és vezető tisztségviselői felelősséggel tartoznak a kibocsátási tájékoztatóban (*prospektusban*) szereplő információk pontosságáért és teljességéért. A részvény-kibocsátási tranzakcióban közreműködőket (például a befektetési vállalkozásokat) továbbá szintén felelősség terhelheti a kibocsátó felelősségétől függetlenül, hogy kellő gondossággal megvizsgálják a kibocsátási tájékoztatóban foglalt információk pontosságát és teljességét. Ezért általános, hogy a befektetési vállalkozások és jogi tanácsadók *due diligence* vizsgálatot folytatnak le a vállalat üzleti tevékenységével kapcsolatban. Ez kiterjed a kibocsátási tájékoztatóban szereplő minden állásfoglalás pontosságára, illetve bármely más olyan információra, mely a befektetési döntés szempontjából fontossággal bírhat.⁵⁵ Ezért a nagy presztízzsel rendelkező befektetési vállalkozások (befektetési bankok) jelenléte hatékony marketingeszköz lehet a vállalat értékpapírjainak értékesítésekor. Így a *due diligence* vizsgálat kapcsán már nem csak, mint az ügylet szervezői és a részvények forgalmazói működnek közre, hanem ezen túlmenően szerepvállalásukkal igazolják, hogy a kibocsátási tájékoztató tartalma a valóságnak megfelelő.⁵⁶

Az Európai Unióban közösségi szinten az értékpapírok nyilvános kibocsátásakor vagy piaci bevezetésekor közzéteendő tájékoztatóról és a 2001/34/EK irányelv módosításáról szóló 2003/71/EK irányelv rendezi a kibocsátási tájékoztatóval kapcsolatos felelősség kérdését. Az irányelv 6. cikkében olvasható szabályok értelmében a tagállamok biztosítják, hogy a tájékoztatóban adott információért való felelősség az esettől függően legalább a kibocsátót vagy annak igazgatási, irányító vagy felügyeleti szerveit, az ajánlattevőt, a szabályozott piacra történő bevezetést kérő személyt, vagy adott esetben a kezest terhelje. A felelős személyeket egyértelműen azonosítani kell nevükkel és beosztásukkal, illetve jogi személyek esetén nevükkel és létesítő okirat szerinti székhelyükkel. A tájékoztatónak

⁵³ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 17. § (3)

⁵⁴ Lásd FERRIS, Stephen P, HILLER, Janine S., WOLFE, Glenn A., COOPERMAN, Elizabeth S., *An Analysis and Recommendation for Prestigious Underwriter Participation in IPO's*, The Journal of Corporation Law (1991-1992/tavaszi) 585. old.

⁵⁵ Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008) 108. old.

⁵⁶ Lásd SJOSTROM, William K. Jr., *Going Public Through an Internet Direct Public Offering: A Sensible Alternative for Small Companies?*, Florida Law Review (2001/3) 537. old.

tartalmaznia kell e személyek azon nyilatkozatát is, miszerint legjobb tudomásuk szerint a tájékoztatóban foglalt információk összhangban állnak a tényekkel és abból nem maradt ki olyan lényeges tény, ami várhatóan érintené annak pontosságát.⁵⁷ A tagállamok biztosítják továbbá, hogy a polgári jogi felelősségre vonatkozó törvényeik, rendeleteik és közigazgatási rendelkezéseik a tájékoztatóban adott információért felelős személyekre is vonatkozzanak. A tagállamok mindazonáltal biztosítják, hogy senkit ne terhelhessen polgári jogi felelősség kizárólag az összefoglaló alapján, beleértve annak bármely fordítását, kivéve, ha az félrevezető, pontatlan vagy nem áll összhangban a tájékoztató más részeivel, vagy ha – a tájékoztató más részeivel összevetve – nem tartalmaz alapvető információkat annak érdekében, hogy segítsen a befektetőknek megállapítani, érdemes-e befektetniük az adott értékpapírokba. Az összefoglaló e tekintetben egyértelmű figyelmeztetést tartalmaz.⁵⁸

Az Európai Unióban így közösségi szinten biztosítva van a nem megfelelő közzétételért való felelősség érvényesítésének lehetősége a magánszemélyek részére. Ez a felügyeletek által képviselt közjogi kontroll mellett ösztönzőleg hathat a szabályozás követésére. Ellentétes irányba mutat ugyanakkor, hogy az Európai Unióban a polgári jogi felelősség rendszere tagállamonként különböző, tekintve mind a felelősség alapját (szándékosság vagy gondatlanság), az okozatosság szerepét, a jogorvoslat alapját (törvényi jog vagy *common law* természetű szabályozások) és a keresetindításra jogosult személyek körét. Ez a sokszínűség egyfelől kockázatot jelent a kibocsátók számára egy több európai államot érintő részvénykibocsátás esetén. Ez ahhoz vezethet, hogy a különböző szabályozásoknak való megfelelés érdekében (és a lehetséges jogi kockázatok elkerülése végett) a kibocsátási tájékoztatók egyre részletesebbé válnak, és így egyre kevésbé lesznek hasznosak a kisbefektetők számára. A gyakorlatban ugyanakkor a magánjogi felelősségen alapuló keresetek ritkák, köszönhetően az erős részvényesi kultúra hiányának és a csoportos keresetindítási lehetőség korlátozott jelenlétének. Ezért kevésbé jelent kockázatot a kibocsátási tájékoztatók tartalmával kapcsolatos polgári jogi felelősség harmonizálásának⁵⁹ elmaradása a kibocsátók számára.⁶⁰

2) Jogi felelősség Magyarországon

Hazánkban a tőkepiaci törvény szintén rendezi a kibocsátási tájékoztató tartalmából eredő felelősséget. E szerint az értékpapír tulajdonosának a tájékoztató félrevezető tartalmával és az információ elhallgatásával okozott kár megtérítéséért a kibocsátó, a forgalmazó (forgalmazási konzorcium esetében a vezető forgalmazó), az értékpapírban foglalt jogokért kezességet (garanciát) vállaló személy, az ajánlattevő vagy az értékpapír szabályozott piacra történő bevezetését kezdeményező személy felel. A tájékoztatóban pontosan, egyértelműen azonosítható módon meg kell jelölni annak a személynek a nevét (megnevezését), a forgalomba hozatalban betöltött szerepét, valamint lakcímét (székhelyét), aki a tájékoztató vagy annak valamely részének tartalmáért felel. A tájékoztatóban foglalt minden információra, illetőleg az információ hiányára is ki kell

⁵⁷ 2003/71/EK irányelv 6. cikk (1)

⁵⁸ 2003/71/EK irányelv 6. cikk (2)

⁵⁹ Ezt kimondottan tartalmazza a 2003/71/EK irányelv 25. cikk (1) bekezdése, mikor kimondja, hogy a tagállamok büntetőjogi szankciók kiszabására vonatkozó joguk és polgári jogi felelősségi rendszerük sérelme nélkül, nemzeti jogszabályaikkal összhangban biztosítják, hogy a felelős személyekkel szemben megfelelő közigazgatási intézkedéseket lehessen hozni, vagy közigazgatási szankciókat lehessen alkalmazni, amennyiben az ezen irányelv végrehajtása során elfogadott rendelkezéseket nem tartják be. A tagállamok biztosítják, hogy ezen intézkedések hatékonyak, arányosak és visszatartó hatásúak legyenek.

⁶⁰ Lásd MOLONEY, Niamh, *EC Securities Regulation* (Oxford University Press, Oxford, 2008) 164-166. old.

terjednie valamely személy felelősségvállalásának.⁶¹ A tájékoztatót valamennyi felelős személy köteles külön aláírt felelősségvállaló nyilatkozattal ellátni. A nyilatkozatnak tartalmaznia kell azt, hogy a tájékoztató a valóságnak megfelelő adatokat és állításokat tartalmazza, illetve, hogy nem hallgat el olyan tényeket és információkat, amelyek az értékpapír, valamint a kibocsátó és az értékpapírban foglalt kötelezettségért kezességet (garanciát) vállaló személy helyzetének megítélése szempontjából jelentőséggel bírnak.⁶² E személyeket a tájékoztató, illetőleg a hirdetmény közzétételétől számított öt évig terheli a felelősség, mely érvényesen nem zárható ki és nem korlátozható.⁶³ Szükséges azonban kiemelni, hogy felelősség nem állapítható meg a hazai szabályozás alapján sem kizárólag a kibocsátási tájékoztató részét képező összefoglaló alapján (ideértve annak bármely nyelvre lefordított változatát is). Kivételt képez ez alól, ha az összefoglaló félrevezető, pontatlan vagy a tájékoztatóban foglalt információnak nem megfelelő információt tartalmaz, vagy az összefoglaló nem tartalmazza a törvény 27. § (1a) bekezdése szerinti kiemelt információt, nevezetesen:⁶⁴

- a) a kibocsátóra, az értékpapírban foglalt kötelezettség teljesítéséért kezességet (garanciát) vállaló személyre vonatkozó alapvető adatokat, kockázatainak, pénzügyi helyzetének megítéléséhez szükséges adatokat,
- b) az értékpapírral kapcsolatos kockázatok, valamint az értékpapír által megtestesített jogok befektető általi megismeréséhez szükséges információkat,
- c) a nyilvános értékesítésre történő felajánlás általános feltételeit, ideértve a kibocsátó vagy az ajánlattevő által felszámított, a befektetőt terhelő díjakat, költségeket,
- d) a forgalomba hozatal, illetve a szabályozott piacra történő bevezetés, valamint a multilaterális kereskedési rendszerbe történő regisztráció részleteit,
- e) a forgalomba hozatal céljának és a forgalomba hozattal várható haszon felhasználásának ismertetését.

A szabályozás elemzése alapján megállapítható, hogy hazánkban – a korábbi szabályozástól eltérően – a kibocsátók és a közreműködők felelőssége a tőkepiaci törvény szerint nem egyetemleges, hanem megállapodásuktól függő. A törvény értelmében azonban minden információért (illetve azok hiányáért) is kell valakinek vállalnia a felelősséget. Ha azonban a kibocsátók és a közreműködők felelőssége nem egyetemleges, akkor a tőkepiaci törvény 38. § (4) bekezdése alapján a befektetők szempontjából az értékpapír forgalomba hozatala a szokásostól eltérő kockázatúnak minősül. Ekkor a Felügyelet⁶⁵ kötelezi a forgalmazót és a kibocsátót, az ajánlattevőt, vagy az értékpapír szabályozott piacra történő bevezetését kezdeményező személyt, hogy e tény a kibocsátási tájékoztató elején, valamint kereskedelmi kommunikációjában feltűnő módon tüntesse fel.⁶⁶

3) Jogi felelősség a német jogban (a *Börsengesetz* szabályozása)

A német jogban a Börsengesetz (BörsG)⁶⁷ (tőzsdetörvény) tartalmazza az értékpapírok nyilvános kibocsátásához, tőzsdei kereskedelembe való bebocsátásához szükséges

⁶¹ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 29. § (1)

⁶² 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 29. § (2)

⁶³ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 30. §

⁶⁴ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 29. § (3)

⁶⁵ Hazánkban a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete.

⁶⁶ Lásd TOMORI, Erika, *Értékpapírjog és a tőkepiac szabályozása* (Közép-európai Brókerképző Alapítvány, Budapest, 2008) 176-177. old.

⁶⁷ "Börsengesetz vom 16. Juli 2007 (BGBl. I S. 1330, 1351), das zuletzt durch Artikel 7 des Gesetzes vom 6. Dezember 2011 (BGBl. I S. 2481) geändert worden ist"

prospektus (kibocsátási tájékoztató) tartalmáért való felelősséget. Ez alapvetően a vagyoni károk megtérítésére szolgál. A törvény 44. § (1) bekezdése kimondja, hogy azon értékpapírok, amelyek egy prospektus (kibocsátási tájékoztató) alapján lettek a tőzsdei kereskedelembe bocsátva, és ezen értékpapírok megszerzőinek számára az értékpapír megítéléséhez lényeges adatok helytelenül vagy hiányosan lettek megadva, lehetőségük van követelni: a) azoktól, akik a prospektus kibocsátásáért a felelősséget vállalták; b) attól, aki a prospektust kibocsátotta; mint egyetemleges kötelezettekől az értékpapír átvételét és a megszerzési ár megtérítését; amennyiben a megszerzési ár a kibocsátási árat nem haladja meg, továbbá követelhetik a megszerzéshez kapcsolódó járulékos költségek megtérítését; amennyiben a megszerzésre vonatkozó ügylet a prospektus nyilvánosságra hozatalát követően, és az értékpapír első nyilvános forgalomba hozatalát követő fél éven belül kötötték. A 44. § (2) bekezdés tartalmazza továbbá, hogy amennyiben az értékpapírt megszerző már nem tulajdonosa az értékpapírnak, akkor a fenti esetben jogosult a megszerzési ár – amennyiben ez nem haladja meg az első kibocsátási árat - és a részvény elidegenítési ára közötti különbséget követelni, és szintén követelheti a megszerzéshez és az elidegenítéshez kapcsolódó járulékos költségek megtérítését. A 45. § tartalmazza a felelősség kizárásának eseteit. Így a 44. § alapján nem lehet követelést érvényesíteni azzal szemben, aki bizonyítja, hogy a prospektusban megadottak helytelenségéről vagy nem teljes voltáról nem tudott, és ennek felismerésének hiánya nem súlyos gondatlanságán alapul. Az igény továbbá nem áll fenn a BörsG. 44. §-a alapján, amennyiben: az értékpapírt nem a prospektus alapján szerezték meg; a prospektusban található helytelen vagy nem teljes mértékű közzététellel kapcsolatos tényállás nem járult hozzá, nem állt kapcsolatban az értékpapírok tőzsdei árának csökkenésével; az értékpapírt megszerző a prospektusban megadott közlések helytelenségét vagy nem teljes voltát az értékpapír megszerzésekor már ismerte; az értékpapír-szerzési ügylet megkötése előtt a kibocsátó éves jelentése vagy köztes jelentése (negyedéves jelentés) következtében, illetve az értékpapír-kereskedelmi törvény (Wertpapierhandelsgesetz) 15. §-a alapján kiadott közleményében, illetve egy ezzel egyenértékű közleményben egy világos helyesbítés közzététele történik meg belföldön a helytelen vagy nem teljes adatok vonatkozásában; vagy ha valaki teljesen az összefoglalóban vagy fordításában megadott adatokra hagyatkozik, kivéve, ha az összefoglaló megtévesztő, helytelen vagy ellentmondásos, - a prospektus más részeivel összevetve.

E követelés elévülésével kapcsolatban a BörsG. 46. §-a úgy rendelkezik, hogy a 44. §-ra (prospektusfelelősségre) alapított igény egy év alatt évül el attól az időponttól számítva, amitől kezdve az értékpapírt megszerző a prospektusban megadott adatok helytelenségéről vagy nem teljes voltáról tudomást szerzett (szubjektív elévülési határidő), legkésőbb azonban a prospektus nyilvánosságra hozását követő három év elteltével (objektív elévülési határidő). A BörsG. 47. §-a *hatástalan felelősség-kizárás, egyéb igények* címszóval kimondja, hogy hatálytalan minden olyan megállapodás, melynek alapján a 44. §-ban meghatározott igény korlátozásra vagy kizárásra kerül. A további igények, amelyek a polgári jog előírásai alapján szerződésen (szerződéses rendelkezésen alapulóan) illetve szándékos vagy súlyosan gondatlan tiltott ügyletekből származnak, továbbra is érintetlenül maradnak.

A hazai és a német szabályozás összevetéséből kitűnik, hogy az ugyanazon irányelv (2003/71/EK irányelv) hatálya és szabályozása alá eső kérdésben két tagállam szabályozása mennyire eltérő lehet. Egyértelműen azonosítható különbségnek tűnik a kibocsátási tájékoztató tartalmáért felelősséget viselő személyek felelősségének terjedelme (a magyar szabályozás alapján egyes személyek a prospektus meghatározott részeiért is felelősek lehetnek, tehát a felelősségük nem szükségszerűen egyetemleges; míg a német jog szerint felelősségük egyértelműen egyetemleges), a felelősség alóli mentesülés

szabályozása, a követelés elévülésének időtartama (a hazai szabályozásban a hirdetmény közzétételétől számított öt év után évülnek el a prospektusfelelősségre alapozott követelések, míg a német jogban egy éves szubjektív, illetve három éves objektív elévülési határidő érvényesül).

4) Jogi felelősség az Egyesült Államokban

Az Egyesült Államokban az értékpapír-kibocsátások során közzétett információkkal felelősséget állapítanak meg az 1933-as *Securities Act* rendelkezései.⁶⁸ Ennek 11. szakasza kimondja, hogy a kibocsátó és bármely más olyan szakember, aki részt vett a részvénykibocsátásban (beleértve a forgalmazót is), felelős⁶⁹ a bejegyzési nyilatkozatban (az Egyesült Államokban a kibocsátási tájékoztatónak ez az elnevezése) található bármely lényeges tényre vonatkozó téves állításért vagy annak elhallgatásáért.⁷⁰ Az Egyesült Államokban a jegyzésvezető (*underwriter*) ugyanis úgy tudja elkerülni a részvényjegyzők irányában fennálló felelősségét, ha megfelelő vizsgálatot (*reasonable investigation*) folytat le⁷¹ a közzéteendő dokumentumokban található, lényeges tényekre vonatkozóan (hogy kiszűrje az esetleges téves állításokat, vagy a tények elhallgatását).⁷² A felelősséget elkerülheti azzal is, hogy – ha nem ért egyet a bejegyzési nyilatkozatban foglalt információkkal – megtagadja a tranzakció folytatásában való közreműködést.⁷³

IV. A kibocsátási tájékoztató tartalmáért való felelősség kockázatának csökkentését szolgáló módszerek

1) Due diligence vizsgálat

A *due diligence* vizsgálat a kibocsátási tájékoztatóban közzétett (közzéteendő) információk pontosságának és teljességének megállapítását szolgálja. Ez az elnevezés az Egyesült Államokból származik, konkrétan az 1933-as *Securities Act* rendelkezései ihlették. Arra utal, hogy a részvénykibocsátáshoz szükséges tájékoztató készítői megfelelő gondossággal (*due diligence*) jártak el a dokumentáció összeállításakor. Jogi szempontból a *due diligence* mérsékelheti a polgári (vagy akár büntetőjogi) felelősséget, mely a megfelelő közzététel elmaradásából adódhat. Mint ugyanis fent is kiemeltük, például az Egyesült Államokban az 1933-as *Securities Act* kimondja, hogy a jegyzésvezető (*underwriter*) úgy tudja elkerülni a részvényjegyzők irányában fennálló felelősségét, ha megfelelő vizsgálatot (*reasonable investigation*) folytat le⁷⁴ a közzéteendő dokumentumokban található, lényeges tényekre vonatkozóan. Németországban pedig nem lehet követelést érvényesíteni azzal szemben, aki bizonyítja, hogy a prospektusban megadottak helytelenségéről vagy nem teljes voltáról nem tudott, és ennek felismerésének hiánya nem súlyos gondatlanságán

⁶⁸ Lásd SPINDLER, James C., *IPO Liability and Entrepreneurial Response*, University of Pennsylvania Law Review (2007/május) 1194-1195. old.

⁶⁹ Lásd BAUMGART, Kari Millan, *Lights, Camera, Capital: Considerations in Taking a Film Company Public*, Duquesne Business Law Journal (2004/tavaszi) 190. old.

⁷⁰ Securities Act of 1933 Section 11. (a) Elérhető: <http://www.sec.gov/about/laws/sa33.pdf>.

⁷¹ Lásd SHER, Noam, *Negligence Versus Strict Liability: The Case of Underwriter Liability of IPO's*, DePaul Business & Commercial Law Journal (2006/3) 493. old.

⁷² Securities Act of 1933 Section 11. (b) Elérhető: <http://www.sec.gov/about/laws/sa33.pdf>.

⁷³ Lásd FERRIS, Stephen P, HILLER, Janine S., WOLFE, Glenn A., COOPERMAN, Elizabeth S., *An Analysis and Recommendation for Prestigious Underwriter Participation in IPO's*, The Journal of Corporation Law (1991-1992/tavaszi) 584. old., Securities Act of 1933 Section 11. (b) Elérhető: <http://www.sec.gov/about/laws/sa33.pdf>.

⁷⁴ Lásd SHER, Noam, *Negligence Versus Strict Liability: The Case of Underwriter Liability of IPO's*, DePaul Business & Commercial Law Journal (2006/3) 493. old.

alapul. Így a megfelelő gondosság (*due diligence*) bizonyítása kiemelt jelentőségű a tranzakció során.

Egy nemzetközi részvénykibocsátás során a kibocsátó és a közreműködők felelőssége – mint a fentiekből is látható – jogrendszerenként változó, alapjait tekintve (a kibocsátási tájékoztatóban található téves állítások, hiányosságok) azonban egységes. A *due diligence* kapcsán megfogalmazódó elvárások szintén egyediek minden ügyletben. Ezek a kibocsátás típusától, a kibocsátótól, a megcélzott befektetőktől (intézményi vagy kisbefektető), a hozzáférhető külső piaci információktól és az adott állam jogi szabályozásából és joggyakorlatából adódó követelményektől függenek. Nincs előírt rutin vagy lista egy ilyen vizsgálat kapcsán, az elemeit általában a vállalat képviselői és a kibocsátásban résztvevő szakértők előzetesen megtárgyalják az adott tranzakció vonatkozásában.⁷⁵ Mivel a *due diligence* követelmények nehezen körülhatárolhatóak, és a részvénykibocsátást tervező társaság menedzsmentje nem ismeri általában kellőképpen e folyamatot, ezért szükséges a hasonló tranzakciók területén tapasztalattal rendelkező befektetési vállalkozások, közreműködő szakértők bevonása.⁷⁶ A *due diligence* követelmények terén szerzett tapasztalat, a vizsgálat során rendelkezésre álló szakértői és elemzői háttér mind pozitívan befolyásolhatja a tranzakció sikerét.⁷⁷ Az intézményi befektetők részvételük feltételeként ugyanis magasabb szintű *due diligence* vizsgálatot várnak el, mint a kisbefektetők.⁷⁸ Ezért míg a vállalatban egy munkacsoport a kibocsátási tájékoztató (*prospektus*) megszüvegezésén dolgozik, azzal párhuzamosan általában a tranzakciót koordináló befektetési vállalkozás és jogtanácsosa, közreműködő szakértői elvégzik a vállalat *due diligence* vizsgálatát.⁷⁹ Ennek során áttekintik a társaság szervezetére és működésére vonatkozó dokumentumokat, pénzügyi kimutatásokat és előrejelzéseket, a lényeges szerződéseket, a menedzsment összetételét, valamint a beszállítókkal és a fogyasztókkal kapcsolatos információkat.⁸⁰

Tárgya szerint célszerű megkülönböztetni az üzleti, a pénzügyi és a jogi *due diligence* vizsgálatot,⁸¹ melyek időigényes, de ugyanakkor szükséges előkészületi lépései a kezdeti nyilvános részvénykibocsátásnak.

Az üzleti (kereskedelmi) *due diligence* vizsgálat keretében át kell tekinteni a vállalat üzleti tevékenységét. Az ezzel foglalkozó szakemberek megvizsgálják a társaság szempontjából releváns piacot és az ott uralkodó versenyhelyzetet, ide értve különösen az irányadó trendeket, a versenyképességet befolyásoló tényezőket, a múltbeli és a jövőbeli eredményekre ható aspektusokat. Elemzik a vállalatot érintő egyéb kockázatokat vagy a sikerét befolyásoló tényezőket, melyek gyakran az adott iparág vagy a vállalat szempontjából egyediek. Részletes vizsgálat alá vonják a vállalat működését. A vállalati stratégia és az adott iparág elemzése fontos, de a vállalat konkrét működésének

⁷⁵ Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008) 108. old.

⁷⁶ Lásd FERRIS, Stephen P., HILLER, Janine S., WOLFE, Glenn A., COOPERMAN, Elizabeth S., *An Analysis and Recommendation for Prestigious Underwriter Participation in IPO's*, *The Journal of Corporation Law* (1991-1992/tavaszi) 587-588. old.

⁷⁷ Lásd FERRIS, Stephen P., HILLER, Janine S., WOLFE, Glenn A., COOPERMAN, Elizabeth S., *An Analysis and Recommendation for Prestigious Underwriter Participation in IPO's*, *The Journal of Corporation Law* (1991-1992/tavaszi) 602. old.

⁷⁸ Lásd FERRIS, Stephen P., HILLER, Janine S., WOLFE, Glenn A., COOPERMAN, Elizabeth S., *An Analysis and Recommendation for Prestigious Underwriter Participation in IPO's*, *The Journal of Corporation Law* (1991-1992/tavaszi) 588. old.

⁷⁹ Lásd SHER, Noam, *Underwriter's Civil Liability for IPO's: An Economic Analysis*, *University of Pennsylvania Journal of International Economic Law* (2006/2) 434. old.

⁸⁰ Lásd SJOSTROM, William K. Jr., *Going Public Through an Internet Direct Public Offering: A Sensible Alternative for Small Companies?* *Florida Law Review* (2001/3) 537-538. old.

⁸¹ Lásd BARONDES, Royce de Rohan, *Correcting the Empirical Foundations of IPO-Pricing Regulations*, *Florida State University Law Review* (2005-2006/3) 443. old.

áttekintéséből szintén jelentős tapasztalatok szűrhetőek le. Éppen ezért ebbe a körbe beletartozik a közvetlen találkozás a vállalat munkavállalóival és telephelyeinek meglátogatása is.⁸² A szakértők értékelik a menedzsment és a munkatársak képzettségét, valamint a vállalat üzleti tevékenységét befolyásoló szabályrendszert. Az üzleti (kereskedelmi) és stratégiai *due diligence* segít abban is a közreműködő befektetési vállalkozásoknak, szakértőknek, hogy jobban megértsék a vállalat üzleti tevékenységét.

A pénzügyi tevékenység vizsgálata (pénzügyi *due diligence*) körében a hangsúly az elmúlt időszak vállalati teljesítményére helyeződik. Ez mind a korábbi, mind a jövőbeli várható eredmények áttekintését jelenti. Ennek mélysége attól függ, hogy a tranzakcióban résztvevő független könyvvizsgáló már évek óta foglalkozik-e a vállalattal, vagy csak a tranzakció kapcsán kezdett-e elmélyedni működésében. A befektetők számára természetesen nagyobb biztonságot jelent, ha a könyvvizsgáló már korábban is kapcsolatba került a vállalattal és átlátja tevékenységét. A társaságnak hozzá kell igazítania beszámoló-készítési gyakorlatát a befektetői közösség elvárásaihoz, és auditált beszámolókat kell készítenie.⁸³ A vizsgálat kiterjed még a vállalat pénzügyi és üzleti tervére, a kulcsfontosságú teljesítmény-mutatókra, az adózási szempontokra és az ezekhez kapcsolódó esetleges kockázatokra.⁸⁴ Vizsgálatának lezárását követően a könyvvizsgáló egy ún. *comfort letter* (megerősítő nyilatkozat) elküldésével tanúsítja, hogy hozzájárul az általa készített könyvvizsgálati eredmények beillesztéséhez a *prospektusba* és az ajánlati dokumentációba. A levélben megerősíti továbbá függetlenségének tényét is.

A vállalat összes jogi relevanciával rendelkező dokumentumának (jogi *due diligence*) áttekintése a kibocsátó társaság és a tranzakciót koordináló befektetési vállalkozás jogászainak, jogi tanácsadóinak feladata. A két jogászcsapat megoszthatja a feladatokat, hogy ezzel is felgyorsítsák a folyamatot. A vállalatnak a vizsgálatához egy jogi adatszobát kell felállítania, hogy segítse a jogászok munkáját a dokumentumok áttekintésében. Röviden összefoglalva, vizsgálni kell az alapszabály és a belső szabályzatok megfelelőségét; a közgyűlések és igazgatótanácsi ülések jegyzőkönyveit és a hozott határozatokat; a hitelszerződéseket és hitelpapír-kibocsátásokat; a lényeges szerződéseket és egyéb megállapodásokat;⁸⁵ a szabadalmakat és márkabejegyzéseket; a szellemi tulajdonjogvédelmet és a szerzői jogok oltalmára vonatkozó szabályok betartását; a folyamatban lévő vagy fenyegető jogvitákat; a saját részvény-visszavásárlások dokumentációját és szabályosságát; a munkaviszonyhoz kapcsolódó, illetve megbízási, tanácsadói szerződéseket; a munkavállalói részvénytulajdonosi programokat és javadalmazási megállapodásokat; a megfelelő felelősségbiztosítások rendelkezésre állását; a tevékenységhez szükséges licenceket és hatósági engedélyek meglétét; a hatályos jogszabályoknak való megfelelést; az esetleges adójogi szempontokat; a könyvvizsgálati eredményeket és végezetül pedig a legutóbbi sajtónyilatkozatokat.⁸⁶ Fontos még a teljes körű vagyonelemtár megléte is. A jogi *due diligence* tevékenység eredményeként jogi szakvélemény készül, melyet közzétesznek, illetve helyet kap a *prospektusban*.

⁸² Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008) 109. old.

⁸³ Lásd SHEFSKY, Lloyd E., *Financial and Structural Preparation for Initial Public Offering*, *The Compleat Lawyer* (1987/tavaszi) 64. old.

⁸⁴ Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008)

⁸⁵ Lásd UTSET, Manuel A., *Producing Information: Initial Public Offerings, Production Costs, and the Producing Lawyer*, *Oregon Law Review* (1995/1) 306. old.

⁸⁶ Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008)

2) Alulárzás

A kezdeti nyilvános részvénykibocsátás során értékesített részvények másodlagos piaci teljesítményével kapcsolatban két, egymással ellentétes jelenséget szükséges kiemelnünk. Először is kiemelnénk az újonnan kibocsátott részvények rövidtávú alulárzottságát. Átlagosan ugyanis a kezdeti nyilvános részvénykibocsátás során értékesített részvények árfolyama az első kereskedési nap zárásáig több mint 10%-ot emelkedik a kibocsátási árhoz képest. A tudományos és üzleti közvélemény álláspontja ezzel kapcsolatban az, hogy a másodlagos piacon kialakult árfolyam mutatja a részvény valós értékét. Ez vezet arra a megállapításra bennünket, hogy a kezdeti nyilvános részvénykibocsátások alulárzzák a papírokat.⁸⁷ Az Egyesült Államokban például az 1980-tól 2001-ig terjedő időszakban a kezdeti nyilvános részvénykibocsátások átlagosan 22%-al voltak alulárzva, bár ezt jelentősen befolyásolta a *dot.com* buborék is⁸⁸ (mellyel kapcsolatban *Jay R. Ritter*, a gainsville-i Floridai Egyetem professzora kimutatta, hogy ekkor, vagyis 1999 és 2000 között tetőzött az alulárzás mértéke,⁸⁹ amikor elérte a 70-80%-os szintet).⁹⁰

E jelenség már fél évszázada jól dokumentált nemcsak az Egyesült Államokban,⁹¹ de a világ más tőkepiacain is.⁹² Így általában egy kezdeti nyilvános részvénykibocsátás 15-20%-kal⁹³ magasabb árfolyamon fog zárni az első kereskedési napon, mint amit a tranzakció árazása során megállapítottak. Ez a mérték ugyanakkor időről-időre különbözik piaconként és iparáganként.⁹⁴

Roger G. Ibbotson és *Jay R. Ritter* közös kutatásaik során például tizenkilenc országban vizsgálták meg és dokumentálták az alulárzás jelenségét. Ez Franciaország esetében alacsony, csupán 4,2%-os szintet ért el.⁹⁵ Az Egyesült Királyságban az alulárzás ugyanakkor 9,7, Németországban 21,5, Japánban 31,9, Svédországban 40, Dél-Koreában 79, Malajziában pedig 149,3 százalékot tett ki. Az alulárzás súlyozott mértéke az Egyesült Államokon kívül e kutatás alapján 14,1%, összehasonlítva az Egyesült Államok 16,4%-os eredményével.⁹⁶

Ez azt jelenti, hogy a kibocsátó illetve a vállalat eredeti részvényesei jelentős hozamtól esnek el a kezdeti nyilvános részvénykibocsátás során. Ezt az összeget úgy számolhatjuk ki, ha a kibocsátási árat levonjuk az első kereskedési nap záró árfolyamából, és az így

⁸⁷ Lásd SPINDLER, James C., *IPO Liability and Entrepreneurial Response*, University of Pennsylvania Law Review (2007/május) 1210-1212. old.

⁸⁸ Lásd ANAND, Anita Indira, *Is the Dutch Auction IPO a Good Idea?*, Stanford Journal of Law, Business and Finance (2005-2006/2) 251. old.

⁸⁹ Lásd RUEDA, Andres, *The Hot IPO Phenomenon and the Great Internet Bust*, Fordham Journal of Corporate & Financial Law (2001/1) 23, 46. old.; BARONDES, Royce de R., *NASD Regulation of IPO Conflicts of Interest - Does Gatekeeping Work?* Tulane Law Review (2005/4) 898. old.

⁹⁰ Lásd HURT, Christine, *What Google Can't Tell Us About Internet Auctions (And What It Can)*, University of Toledo Law Review (2006/2) 404. old.; GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008.) 27. old.; GRIFFITH, Sean J., *Spinning and Underpricing - A Legal and Economic Analysis of the Preferential Allocation of Shares in Initial Public Offerings*, Brooklyn Law Review (2004/2) 617. old.

⁹¹ Lásd SHER, Noam, *Underwriter's Civil Liability for IPO's: An Economic Analysis*, University of Pennsylvania Journal of International Economic Law (2006/2) 409. old.

⁹² Lásd ALEXANDER, Janet Cooper, *The Lawsuit Avoidance Theory of Why Initial Public Offerings are Underpriced*, University of California Los Angeles Law Review (1993/1) 18. old.

⁹³ Lásd BARONDES, Royce de R., *NASD Regulation of IPO Conflicts of Interest - Does Gatekeeping Work?* Tulane Law Review (2005/4) 867. old.

⁹⁴ Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008.) 27. old.

⁹⁵ Lásd TURKI, Adel L., BARRY, Christopher B., *Initial Public Offerings by Development Stage Companies*, The Journal of Small & Emerging Business Law (1998/1) 103-104. old.

⁹⁶ Lásd ALEXANDER, Janet Cooper, *The Lawsuit Avoidance Theory of Why Initial Public Offerings are Underpriced*, University of California Los Angeles Law Review (1993/1) 62. old.

kapott eredményt beszorozzuk a kibocsátott részvények számával. A *greenshoe-opció*⁹⁷ hatását figyelmen kívül hagyva így nagyjából megbízható kép kapható.⁹⁸ Ez alapján arra az eredményre juthatunk, hogy 1980-tól 2001-ig összesen mintegy 100 milliárd dollárt vesztek az alulárazás következtében a kibocsátók az első kereskedési napon csak az Egyesült Államokban.⁹⁹

Az alulárazás jelenségének magyarázata az egyik megközelítés szerint abban ragadható meg, hogy a *prospektus* tartalmáért való felelősség kockázatát képes csökkenteni.¹⁰⁰ Amíg ugyanis az árfolyam nem esik a kibocsátási ár alá, nyilvánvalóan nehéz a befektetők káráról és ezen alapuló jogvitáról beszélni. Ezért a forgalmazók a másodlagos piacon az árfolyamstabilizáció módszereinek segítségével igyekeznek fenntartani a részvényárfolyamot. Nyilvánvalóan minél magasabb a kibocsátási ár, ez annál jelentősebb erőfeszítéseket igényel. A *prospektusfelelősség* kockázatát pedig célszerű komolyan venni. Egy akkora méretű dokumentumban, mint a kibocsátási tájékoztató, minden biztonnal lehetséges valamilyen téves állítást vagy elhallgatást találni.¹⁰¹ A részvényárfolyam továbbá gyakran változhat, és számos okból. Például a piaci mozgások komoly befolyást gyakorolnak rá, és ez még fokozottabb veszélyt jelent egy újonnan bevezetett részvény esetében. Éppen ezért az alulárazás védhet a *prospektusfelelősséggel* szemben¹⁰² külső piaci változások esetén is.¹⁰³

Ez a megközelítés azonban kevésbé veszi figyelembe, hogy az értékpapírjog alapvetően közzétételi kötelezettségeket határoz meg, és nem érdemi szabályozást egyes befektetések értékéről vagy árazásáról. A jogi felelősség csak akkor merülhet fel, ha a részvények értékesítése a vállalatra vonatkozó fontos tények, körülmények és kilátások lényeges elferdítésével vagy elhallgatásával történt. Ez a magatartás és nem az esetleges túlárazás jogsértő. Ha viszont a kibocsátó és a tranzakció lebonyolításában közreműködő forgalmazó nyilvánosságra hoz minden releváns információt (tehát a *due diligence* vizsgálat alapos

⁹⁷ Greenshoe-opció (meghirdetett mennyiségen felüli értékpapírok eredeti árfolyamon történő vásárlási opciója): A stabil piac érdekében a vezető forgalmazó gyakran túlallokálja a részvényeket (vagyis több részvényt értékesít, mint ami valójában a tranzakció során rendelkezésre áll és meghirdetésre került) a befektetőknek, és ez által *short pozíciót*⁹⁷ vesz fel a piacon⁹⁷ (mivel olyan részvényeket értékesített, amelyekkel nem is rendelkezik). Ehhez a papírokat általában úgy biztosítja, hogy részvénykölesön-szerződést köt a vállalat meglévő részvényeseivel, illetve opciós jogot szerez a papírokra. Azért hogy biztosítsák a vezető forgalmazó és a konzorcium számára a maximális rugalmasságot a másodlagos piaci árfolyamstabilizációhoz, elterjedt, hogy a kibocsátó opciós jogot ad a konzorciumnak részvények megszerzésére. Ennek elnevezése a *greenshoe-opció*. Nevét a „*The Green Shoe Manufacturing Company of Lexington*” cipőgyárról kapta, melynek 1963 februárjában lezajlott részvénykibocsátása úttörő volt ebben a vonatkozásban. Az ekkor először alkalmazott megoldás lehetővé teszi a forgalmazási konzorcium számára, hogy további részvényeket szerezzen meg (általában a kibocsátás 10, maximum 15%-ának megfelelő mértékben)⁹⁷ a kibocsátótól, vagy egy már jelenlévő részvényesétől a tranzakciót követő meghatározott időszakon (általában 30 napon) belül a jegyzés során alkalmazott áron és feltételek mellett. Lásd: SHER, Noam, *Negligence Versus Strict Liability: The Case of Underwriter Liability of IPO's*, DePaul Business & Commercial Law Journal (2006/3) 479. old.; RUEDA, Andres, *The Hot IPO Phenomenon and the Great Internet Bust*, Fordham Journal of Corporate & Financial Law (2001/1) 32-33. old.; GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008) 205-206. old.

⁹⁸ Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008.) 27. old.

⁹⁹ Lásd ANAND, Anita Indira, *Is the Dutch Auction IPO a Good Idea?*, Stanford Journal of Law, Business and Finance (2005-2006/2) 251. old.

¹⁰⁰ Lásd SPINDLER, James C., *IPO Liability and Entrepreneurial Response*, University of Pennsylvania Law Review (2007/május) 1210-1214. old.

¹⁰¹ Lásd BOOTH, Richard A., *Going Public, Selling Stock, and Buying Liquidity*, Entrepreneurial Business Law Journal (2007-2008/2) 651. old.

¹⁰² Lásd GRIFFITH, Sean J., *Spinning and Underpricing – A Legal and Economic Analysis of the Preferential Allocation of Shares in Initial Public Offerings*, Brooklyn Law Review (2004/2) 606-608. old.

¹⁰³ Lásd BOOTH, Richard A., *Going Public, Selling Stock, and Buying Liquidity*, Entrepreneurial Business Law Journal (2007-2008/2) 651. old.

volt és a kibocsátási tájékoztató pontos és teljes körű), akkor nem kell az esetleges túlárzás következményeitől tartaniuk.¹⁰⁴

3) A prospektusfelelősség és a biztosítás

Fontos kitérnünk *Tim Loughran* és *Jay Ritter* kutatásai alapján egy kevésbé ismert problémára az újonnan kibocsátott részvények másodlagos piaci teljesítményével kapcsolatban: a kezdeti nyilvános részvénykibocsátások hosszú távú túlárzottságára.¹⁰⁵ Ez azt mutatja, hogy az újonnan kibocsátott részvények alulteljesítik a már korábban bevezetett vállalatok részvényeit,¹⁰⁶ ha mindkét befektetési lehetőséget néhány éves távlatban (mondjuk öt éven keresztül) nyomon követjük.¹⁰⁷ Ez az állítás két okból is helytállónak tűnik. Egyrészt a kezdeti nyilvános részvénykibocsátásokat általában a piaci fellendülések idején hajtják végre, optimális piaci körülmények között, így alapvetően az ekkor kialakult árat tükrözik. Továbbá az újonnan kibocsátott részvények alulteljesítik a piacon jelenlévő érettebb vállalatok papírjait, tehát hosszú távú teljesítményüket tekintve túlárzottnak bizonyulnak a részvénykibocsátások.¹⁰⁸

A kezdeti nyilvános részvénykibocsátást követően pedig a befektetők, mikor esetlegesen azt tapasztalják, hogy a társaság a tőzsdére való bevezetését követő években alulteljesít (megtörténhet, hogy árfolyama a kibocsátási ár alá csökkent), újra elővehetik a kibocsátási tájékoztatót, hogy minden kockázat bele volt e foglalva, ami potenciálisan veszélyt jelentett befektetésükre. Ezért jelent meg először az Egyesült Államokban – valószínűsíthetően a *dot.com* buborék tapasztalataiból kiindulva – a kezdeti nyilvános részvénykibocsátásokhoz, különösen a kibocsátási tájékoztató (bejegyzési nyilatkozat) tartalmához kapcsolódó felelősségbiztosítás.

A vállalatok életében jelenlévő kockázatok jelentős részét (akár 50-80%-át) különböző biztosítások fedezik, például az ún. *D&O* (*directors and officers*) felelősségbiztosítás (a vezető tisztségviselőket védő felelősségbiztosítás). Ugyanakkor a vállalat köthet biztosítást a *prospektusfelelősségből* adódó kockázatok kezelésére is.¹⁰⁹ A kezdeti nyilvános részvénykibocsátásokkal foglalkozó vállalatok jóval magasabb besorolás alá esnek számos biztosítóársaságnál a tranzakcióhoz kapcsolódó kockázatok mértéke miatt.¹¹⁰

A prospektus összeállításában részt vevő közreműködő szakértők, befektetési vállalkozások számára a prospektusfelelősség általában a tevékenységükkel kapcsolatos felelősségbiztosítás része, és így az azzal kapcsolatos biztosítási kötvénybe van belefoglalva. Teljesen más a helyzet viszont a kibocsátóval és annak vezető

¹⁰⁴ Lásd SPINDLER, James C., *IPO Liability and Entrepreneurial Response*, University of Pennsylvania Law Review (2007/május) 1222-1223. old.

¹⁰⁵ Lásd GRIFFITH, Sean J., *Spinning and Underpricing – A Legal and Economic Analysis of the Preferential Allocation of Shares in Initial Public Offerings*, Brooklyn Law Review (2004/2) 603-604. old.

¹⁰⁶ Ezt támasztja alá egy másik kutatás is, mely az Egyesült Államokban az 1968-1987-ig történt kezdeti nyilvános részvénykibocsátások teljesítményét vizsgálta. Ennek kapcsán kiderült, hogy az újonnan kibocsátott részvények éves átlagban 2%-os hozamot biztosítottak az első öt évben, ha az első kereskedési nap záróértékéhez viszonyítjuk őket. Lásd ALEXANDER, Janet Cooper, *The Lawsuit Avoidance Theory of Why Initial Public Offerings are Underpriced*, University of California Los Angeles Law Review (1993/1) 23. old.

¹⁰⁷ Lásd SPINDLER, James C., *IPO Liability and Entrepreneurial Response*, University of Pennsylvania Law Review (2007/május) 1214. old.

¹⁰⁸ Lásd SHAYNE, Jonathan A., SODERQUIST, Larry D., *Inefficiency in the Market of Initial Public Offerings*, Vanderbilt Law Review (1995/4) 965-970. old.

¹⁰⁹ Lásd SPINDLER, James C., *IPO Liability and Entrepreneurial Response*, University of Pennsylvania Law Review (2007/május) 1222-1223. old.

¹¹⁰ Lásd ALEXANDER, Janet Cooper, *The Lawsuit Avoidance Theory of Why Initial Public Offerings are Underpriced*, University of California Los Angeles Law Review (1993/1) 46-47. old.

tisztségviselőivel (igazgatósági illetve felügyelőbizottsági tagjaival, esetleg igazgatótanácsának tagjaival).

A társaság által a tevékenységével kapcsolatban megkötött vállalati felelősségbiztosítás általában nem terjed ki a kezdeti nyilvános részvénykibocsátással kapcsolatos kockázatokra. A prospektusfelelősség a vezető tisztségviselők és felügyelőbizottsági tagok (D&O – directors and officers) felelősségbiztosításából általában szintén kizárásra kerül az általános szerződési feltételekben, mint jelentős veszély, illetve kockázatnövekedés. Így a prospektusfelelősségből adódó kockázatot nem fedezi a szokásos D&O biztosítási kötvény. Ugyanakkor lehetséges a kezdeti nyilvános részvénykibocsátással kapcsolatos kockázatot beiktatni egy ilyen biztosításba, - természetesen jelentős többletköltséggel. Ez azonban csak a második legjobb megoldás.

Lehetőség van ugyanis a kezdeti nyilvános részvénykibocsátás során, különösen a prospektusfelelősség kapcsán jelentkező kockázatok biztosítás megkötésével jelentősen csökkenteni. Ez egyrészt lefedi azokat a kártérítési igényeket, amik a kibocsátóval szemben felmerülnek, vagy amelyet az igazgatóság, felügyelőbizottság tagjaival szemben érvényesítenének (tekintet nélkül arra, hogy a részvénytársaság mentesíti-e őket a felelősség alól, vagy nem). Szintén tartalmazza a biztosítás általában a polgári jogi kártérítési keresetekkel szemben a bíróság előtti védekezés költségét. Járulékosan lehetséges lehet még például a felügyeleti szerv, tőzsd felügyelet vizsgálatához kapcsolódó költségek fedezése, illetve egy potenciális árfolyamesés esetén a *public relations* tevékenység költségeinek fedezésében való megegyezés. A külön biztosítási kötvény megkötése sokkal ésszerűbb a kezdeti nyilvános részvénykibocsátások kapcsán, mint a jelentkező kockázatok beépítése a már meglévő biztosítási kötvényekbe. Egy ilyen biztosítás feltételeit ugyanis tipikusan a tőzsdére lépés és részvénykibocsátás egyszeri eseményének különleges kockázataihoz igazodva kell kialakítani.¹¹¹ Továbbá ezen speciális biztosítási kötvények akár hat éves időtartamra is kiterjedhetnek¹¹² (célszerű ezen időtartamot a prospektusfelelősségből adódó kockázatok elévüléséhez igazítani), és függetlenek a többi, évente megújításra szoruló biztosítási kötvény jogi sorsától.

A kezdeti nyilvános részvénykibocsátás során jelentkező kockázatokra kötött biztosítási kötvényeket csak néhány biztosítótársaság kínálja, eltérő feltételekkel. A biztosítást az első tőzsdei kereskedési nap előtt néhány héttel szokták megkötni. A biztosítási összeg meghatározása a kibocsátott részvénytőke nagyságától és a vállalat vezetésének akaratától függ. A biztosítás díja sok tényezőtől áll összefüggésben, így pl. a biztosítási összeg nagyságától, a tőzsde helyétől (amennyiben a kibocsátás kapcsolódik az amerikai tőkepiacra, az többletkockázatot, és így többletköltséget jelent), a kibocsátás nagyságától és értékétől (piaci kapitalizáció), a társaság üzletágától és pénzügyi helyzetétől. A biztosítási díj csak egy töredékét teszi ki a rendelkezésre álló biztosítási összegnek, és egy kezdeti nyilvános részvénykibocsátás teljes költségeinek. Ennek köszönhetően viszont a kibocsátó és vezetősége a prospektusfelelősségből adódó kockázatot jelentős mértékben áttérhelheti egy biztosítótársaságra.¹¹³

¹¹¹ MEISE, Uwe, Prospekthaftung und Versicherung von IPO's und andere Wertpapieremissionen, Private (Das Geld-Magazin), (2006/3) 46-47. old. Elérhető (2011. március 16.):

<http://www.private.ag/media/2006/03/de/Prospekthaftung.pdf?navtext=Home>,

¹¹² Elérhető (2011. március 16): <http://www.aon.com/belgium/products-and-services/risk-services/initial-public-offering.jsp>

¹¹³ MEISE, Uwe, Prospekthaftung und Versicherung von IPO's und andere Wertpapieremissionen, Private (Das Geld-Magazin), (2006/3) 46-47. old. Elérhető (2011. március 16.):

<http://www.private.ag/media/2006/03/de/Prospekthaftung.pdf?navtext=Home>,

V. Konklúziók

A kibocsátási tájékoztatók akár több száz oldal terjedelemre rúgnak, elkészítésük minden alkalommal jelentős kihívás elé állítja a részvényeket kibocsátó társaságokat, illetve a tranzakcióban közreműködő befektetési vállalkozásokat és szakértőket. Ennek oka egyik részről a tranzakció menetrendjéből (a prospektus elkészítésére nyitva álló időtartamból), másik részről abból a kötelezettségből adódik, hogy a kibocsátási tájékoztatónak könnyen elemezhető és érthető formában kell bemutatnia a társaság (és a tranzakció) szempontjából lényeges információkat. Amennyiben téves állítás, avagy hiányosság fedezhető fel a prospektusban, és ebből adódóan kár éri a befektetőket, a fejlett tőkepiaccal rendelkező államokban az értékpapírjogi szabályozás által előírt felelősségi szabály érvényesül. A jogi megítélést nehezítheti, hogy napjainkban számos kezdeti nyilvános részvénykibocsátás határokon átívelően, több állam tőkepiacát megcélozva megy végbe. Így a kibocsátási tájékoztatókhoz kapcsolódó felelősségi szabályok ismerete, e felelősségből adódó kockázatok csökkentésének vizsgálata minden kezdeti nyilvános részvény-kibocsátási tranzakció fontos része. Reményeink szerint ez a tanulmány segítséget nyújt a gyakorlati alkalmazhatóság tekintetében is, azzal, hogy bemutatja a kérdés legfontosabb aspektusainak bemutatásával.

A kommunista hatalomváltás Csehszlovákiában: politikai provokációk és perek 1945 és 1950 között

Jančár Mónika

Bevezetés

A második világháború lezárását követően Csehszlovákiában 1946 májusában zajlottak le az első demokratikus választások. A kommunisták már ekkor irányításuk alatt tudhatták a belügyminisztérium számukra fontos részlegeit, illetve az Állambiztonság politikai és hírszerzési részlegeit.

Mindezeknek köszönhetően már a választásokat megelőzően történtek törvénytörések a részükről, és már ettől az évtől megkezdtek egy széleskörű ügynöki-és besúgóhálózat kiépítését. A provokációk, üldözések és perek egyaránt érintették a társadalmi, politikai és egyházi szférát is, de a cél általában mindhárom szférában ugyanaz volt: megfélemlítés, az ellenség meggyöngyítése és megtörése. A tanulmányban vizsgált 5 év a KP szempontjából rendkívül termékenynek mondható, ebből a szempontból legalábbis.

A provokációk első hulláma 1948 előtt

Az Állambiztonság (StB) nyomozati ügyosztályának vezetői a provokációkat az osztályellenség leleplezésének és tevékenységük bizonyításának egyetlen helyes és leghatékonyabb módszerének tekintették. A kommunisták már a májusi választásokat megelőzően támadást intéztek a Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt (továbbiakban CSNSZP), és elsősorban annak főtitkára, Vladimír Krajina ellen. Hazaárulással illetve azzal vádolták, hogy a világháború idején együttműködött a Gestapóval. Annak ellenére tették mindezt, hogy tudatában voltak, hogy Krajina a csehszlovák ellenállás egyik vezető alakjának számított, és a Gestapo le is tartóztatta.¹

Prokop Drtina akkori igazságügyi miniszter követelte az ügy alapos és átfogó kivizsgálását, melynek során kiderült, hogy a kommunisták által hangoztatott vádak és kihallgatási anyagok hamisnak bizonyultak, így a vádat ejtették.² Egyértelmű provokációról volt tehát szó, melynek célja a nem kommunista pártok tagjainak megfélemlítése, és nem utolsósorban a moszkvai elvárásoknak való megfelelés volt.

Egy évvel a választások után, 1947. szeptember 10-én három miniszterelnök ellen kísérelt meg merényletet ismeretlen tettes: csomagba rejtett robbanószereket küldtek Peter Zenkl parlamenti alelnöknek, Prokop Drtina igazságügyi miniszternek és Ján Masaryk külügyminiszternek, azonban még azelőtt hatástalanították őket, mielőtt a címzettekhez értek volna.

Az Állambiztonság, mely ekkor már a KP hatalmában volt, először nem tulajdonított jelentőséget a dolognak, később pedig megpróbálta alátámasztani a kommunisták ama állítását, mely szerint a merényletek mögött a CSNSZP tagjai állnak. A nyomok egy *Krčmáni na Olomouce* nevű kis faluba vezettek. Drtina miniszter engedélyével megkezdtek a nyomozásokat, így született meg az ún. „krčmáni botrány”. Ezzel egy időben a KP olműtzi titkárságán megtartott házkutatás során 89 illegálisan tartott

¹Kaplan, Karol – Paleček, Pavol: *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Barrister & Principal, Brno, 2008. 11. o

²Ui. 12.o

puskára valamint lőszerre, kézigránátokra és gépfegyverekre bukkantak, így az ún. „krčmáni botrány” kibővült az olműtzeivel.³

Az olműtzei megyei önkormányzat vezetője akkoriban pont az a Vladimír Krajina volt, akit a kommunisták egyszer már megpróbáltak ártalmatlanná tenni, és aki 1947 novemberében ismeretlen tettes elleni feljelentést tett az Olműtzeben történtek hatására. Két irányvonalon folyt a nyomozás, mely egyre nyíltabb konfliktusba torkollott egyrészt az igazság-és belügyminisztérium, másrészt az StB és az igazságszolgáltatás, harmadrészt pedig a KP és a CSNSZP között.⁴ Természetesen a KP nem tulajdonított az ügynek nagy jelentőséget, ugyanis a provokációk és fenyegetések elérték céljukat: zavart és félelmet keltettek a nem pártok tagjai között. A februári hatalomváltást követően a KP a nyomozást lezárta, és a BM eredményeit hagyta jóvá.

A kommunisták nemcsak a cseh pártokat támadták: már a választásokat megelőzően lépéseket tettek annak érdekében, hogy a legerősebb szlovák pártot a Demokrata Pártot meggyengítsék. Az 1946-os májusi választásokon a szavazatok 62%-át megszerezve a demokraták fölényes győzelmet arattak a Szlovák Kommunista Párt felett. Ezt a sikert elsősorban annak köszönhető, hogy a katolikus egyháztól jelentős támogatást kaptak.

A választásokat követően a kommunisták pont ezt használták ki, azt kezdték el ugyanis híresztelni, hogy a DP vezető tagjai, elsősorban a két főtitkár Ján Kempný és Miloš Bugár valamint a parlament alelnöke Ján Ursíny kapcsolatokat tartanak fent a külföldre menekült, volt náci rendszer képviselőivel, elsősorban dr. Durčanskýval⁵, akik egy rendszerellenes összeesküvés keretén belül szeretnék szétverni Csehszlovákiát. A két főtitkár mentelmi jogát megvonták, és október 6-án az StB emberei letartóztatták őket. Ursíny a történetek hatására lemondott funkciójáról.⁶ 1948 tavaszára a kommunisták készen álltak arra, hogy egy bírósági tárgyalás keretében elítéljék Bugárt és Kempnýt is, azonban az akkor még igazságügyi miniszter Drtina kivizsgáltatta az ügyet, és az ügyet lezárták.⁷

A politikai provokációk mellett a kommunisták a hadsereg régi vezetőit is célba vették. Ilyen katonai provokációk közé tartozott egy kémkedési ügy, amely a „mosteckái kémkedési botrány” név alatt vált ismertté, és amelyben kémkedéssel vádolták meg a csehszlovák hadsereg egykori tisztjét, Pravomil Reichelt és másokat. Az StB már 1947-ben megkezdte egy bizonyos Vladimír Podivín nevű fogoly kiképzését a provokátor szerepére.

Feladata abban állt, hogy fel kellett keresnie Reichelt, és rávenni egy kommunista ellenes összeesküvés megszervezésére.⁸ Az StB információi szerint a vádlottak a puccsot a CSNSZP több tagjának, köztük P. Zenkl, P. Drtina és V. Krajina tudtával készültek végrehajtani.⁹

Nem sokkal a találkozó után az egykori katonatisztet letartóztatták, és rajta kívül még vagy 40 embert, köztük 7 hivatásos katonatisztet. Az igazságügyi minisztérium által elrendelt további nyomozások során azonban kiderült, hogy provokációról, és fiktív felfegyverzett alakulatokról van szó.¹⁰

³ Hejl, Vilém: Zpráva o organizovaném násilí. Univerzum, Praha, 1999. 104.o

⁴ Kaplan-Paleček i.m.: 13.o

⁵ Ferdinand Durčanský: a Szlovák állam kül- és belügyminisztere egy időben 1939-1940 között.

⁶ Kaplan-Paleček i.m.: 14. o

⁷ Ui.: 14.o

⁸ Hejl i.m.: 105. o

⁹ Kaplan-Paleček i.m 15.o

¹⁰ Hejl i.m: 105.o

A törvényellenes megmozdulások egyre gyakoribbá, a februári hatalomváltást követően pedig hétköznapivá váltak, lassan pedig a mindennapi élet részévé váltak.¹¹ A jogi normákat és előírásokat felváltotta a politikai irányvonal és a KP vezetőségének határozatai. Megszüntették a gyülekezési és egyesülési jogot, szervezeteket szüntettek meg, a politikai pártok sajtószabadságát és tevékenységét pedig jelentős mértékben korlátozták. A KP-ba olvasztott pártok önállósága lényegében megszűnt, a többi párt vezetősége pedig teljesen a KP kiszolgálójává vált, és csupán a többpártrendszer látszatát volt hivatott alátámasztani.

A provokációk második hulláma 1948 februárja után

1948-at követően az Állambiztonság legjelentősebb provokációja az ún. Cserkész művelet volt, mellyel az StB-n belül egy önálló, a 64a részleg foglalkozott. 1948 áprilisában kezdték meg a műveletet: egy bizonyos V. Ch. volt nemzeti szocialista képviselőt letartóztatása után megnyerték az együttműködéshez.¹² Leggyakrabban Král őrnagyként vagy Dr. Červenýként említik az iratok, és ő volt az Állambiztonság tudtával mintegy 10 illegális csoportot alakított ki külföldön, illegálisnak látszó gyűléseket szervezett, „A Munka pártja” (Strana práce) név alatt még pártot is alapított illetve illegális folyóiratot is kiadott a 64a részleg tudtával és támogatásával. Szoros kapcsolatot alakított ki a külföldön élő nemzeti szocialista párt volt képviselőivel.¹³ Később a sok illegálisan kialakított csoportnak köszönhetően a terv egyre bonyolultabbá vált, és az StB már nem volt képes követni a tagok működését, ezért a tervet visszavonták, az összes mesterségesen kialakított csoport tagjai pedig bíróság előtt végezték. Csaknem 50 ember került börtönbe.¹⁴

Szintén 1948 áprilisára tehető az ún. Kameny (Kövek) művelet. A pilseni kerületi parancsnokságon született meg magának a műveletnek az ötlete, melynek alapelve az volt, hogy az Állambiztonság olyan személyekkel vette fel a kapcsolatot, akiről tudták, hogy ki akarnak jutni Nyugatra, és ezért ügynökeik felajánlották, hogy segítenek nekik átjutni a határon.¹⁵

A mit sem sejtő emberek elfogadták a segítséget, az StB pedig a határnál felállított amerikai irodák tökéletes imitációit alakították ki többek között a Sumava hegyei közt vagy Mariánské Lázně környékén és erdők mélyében. Ezekben az irodákban aztán az embereket egy „amerikai katonatiszt” hallgatta ki, aki elsősorban a kommunista rendszerhez való viszonyukról faggatta a menekülteket illetve, hogy a jövőben terveznek e valamiféle rendszerellenes tevékenységet.

A kihallgatások során sokan azoknak a nevét is feltüntették vagy megemlítették, akikkel az együttműködést tervezték. A kihallgatások végeztével az embereket elengedték, hogy ügyeiket intézzék, akik legnagyobb meglepetésükre a csehszlovák határőrség karjaiban végezték. Voltak, akiket a bíróságok ítélték el, sokukat azonban a helyszínen agyonlőtték.¹⁶

1949. elején kezdett meg körvonalazódni az ún. Vár (Hrad) művelet, melynek szereplőit olyan emberek alkották, akik a köztársasági elnöki irodában, vagyis Beneš személye körül dolgoztak. Maguknak a provokációknak az alapját az alkotta, hogy az StB

¹¹ A hírszerzés vezetői már 1948-ban meg voltak győződve arról, hogy az országban működő illegális csoportok 65%-át a felügyeletük alatt tudják. Ld. Kaplan, Karel: Nebezpečná bezpečnost. Státní bezpečnost 1948-1956. Doplněk, Brno, 1999. 87. o

¹² Kaplan, Karel: Největší politický proces: M. Horáková a spol. Brno, 1995. 75.o

¹³ Kaplan (1999) i.m.: 95. o

¹⁴ Kaplan (1995) i.m.: 76.o

¹⁵ Kaplan (1999) i.m.: 89.o

¹⁶ Hejl i.m.: 107.o

az illegális csoportokba saját embereit építette be, akik információkat gyűjtöttek az egyes tagokról, azok tevékenységéről, illetve befolyást gyakoroltak ezekre a csoportokra.¹⁷ Itt sem történt másként: Rudolf L. az StB tagjának feladata az volt, hogy megnyerjen egy kiemelkedő személyt magának, elnyerje bizalmát, és közvetítésével további személyeket vonjon bele egy „rendszerellenes terv” végrehajtásába. Az így kialakított mintegy 11 főből álló illegális csoport 1950-ben bíróság előtt végezte, a tagokat pedig 15 hónaptól egészen 20 évig terjedő börtönbüntetésre ítélték.¹⁸

Perzekúciók-üldözések

1948 februárját követően a kommunisták nekiláttak egy széleskörű politikai és társadalmi tisztogatásnak, melyek elsősorban a nagybirtokosokat, a középosztályt, hivatalnokokat, és a nem kommunista pártok vezetőit érintették. A nem kommunista pártok egykori vezetőit az StB emberei éjjel-nappal megfigyelés alatt tartották.

Ezeknek a megfigyeléseknek főként kettős céljuk volt: egyrészt megakadályozni a politikusok külföldre menekülését, másrészt pedig elzárni őket a politikai élettől, és más képviselőkkel fenntartott kapcsolataikat megszakítani.¹⁹

A perzekúciók, meghurcoltatások általában nem csupán egy személyre vonatkoztak, hanem annak egész családját érintették. A lehallgatások, zaklatások, lakás-és irodaátutalások hétköznapivá váltak. Így próbálták kiszűrni azokat, akiknek eltérő nézeteik voltak, nem voltak a KP tagjai, esetlegesen keresztény nézeteket vallottak, stb.

Az egyetemekről a diákok 18%-át zárták ki, mintegy 500 főiskolai tanár illetve docens vesztette el állását, mert nem értett egyet a kommunista rendszerrel. Egy év leforgása alatt ezen indokok miatt kb. 28 ezren veszítették el munkahelyüket, és feltehetően 65 796 polgártól vonták meg a szavazati jogot.²⁰ Az üldöztetések és tisztogatások a Nemzeti Front Akcióbizottságainak segítségével zajlottak.

Az első nyilvános rendszerellenes tüntetésre a Sokol (Sólyom) torna-és testnevelési egyesület gyűlésén került sor, melynek során 237 személyt tartóztattak le, valamint az egyesület vezető tagjai közül is néhányat, azzal vádolva meg őket, hogy államellenes és Tito-t dicsőítő röplapokat terjesztettek. Később kiderült, hogy a röplapok tulajdonképpen az saját StB provokációja volt.²¹

Ennél jelentősebb mértékű tüntetésre szintén az egyesület szervezésében került sor, mégpedig szeptember 8-án, Beneš temetésének napján. Az Állambiztonság emberei olyan híreket terjesztettek, hogy a Sokol tagjai fegyvereket osztanak szét a nép között, és hogy illegális nyomdájuk van a városban. Mindezek hatására a KP szükségállapotot rendelt el az StB és a Néphadsereg soraiban, az összes tömegközlekedési eszközt átvizsgálták, másnap pedig a KPKB-nak vezetése jóváhagyta azokat a rendeleteket, melyekben keményebb, és szigorúbb fellépést sürgettek a reakciós elemekkel szemben. Ilyen volt többek között a köztársaság védelmére hozott törvényrendelet, a kényszermunkatáborok létrehozása, magánvállalkozókkal szembeni szigorúbb fellépés, valamint az állami szférában dolgozó, kifogásolható emberek azonnali hatállyal való elbocsájtása.²²

1948. október 6-án hozták meg az ún. „népköztársaság védelmére” szóló, 231/1948-as számú törvényrendeletet, melynek alapján ítélkezett a bíróság az államellenes tevékenységekben. Ennek a törvénynek az értelmében a legtöbb embert (17,4%)

¹⁷ Kaplan (1999) i.m.: 87. o

¹⁸ Kaplan (1999) i.m.: 91. o

¹⁹ Kaplan-Paleček i.m.: 23.o

²⁰ Kaplan, Karel: Československo v letech 1948-1953. 2. část. SPN, Praha, 1991. 10.-11.o

²¹ Ui: 14.o

²² Kaplan (1991) i.m.: 15.o

hazaárulásért, tiltott határátlépésért (16%), és a népköztársaság elleni izgatásért (14,9%) ítélték el.²³

A meghurcoltak számát nem lehet pontosan megállapítani, de Kaplan és Paleček feltevései szerint minden második család tagjai közül legalább egy embert sújtottak a kommunisták intézkedései.²⁴ A bíróságok által lefolytatott büntetőeljárások során meghurcolt emberek számának alsó határát az 119/1990. számú rehabilitációs törvényrendelet segítségével lehet megállapítani. Ezek alapján 1948-1949 között csaknem 257 864 személyt ért valamiféle sérelem. Ehhez még hozzáadódik azoknak a száma, kb. 3873, akik fölött katonai bíróságok ítélték, a számadatok azonban a mai napig sem teljesekek.²⁵

Egyházellenes intézkedések

A kommunista hatalomnak legtovább és legszívósabban a katolikus egyház állt ellen. Az egyházi vezetők tisztában voltak azzal, hogy a kommunistákkal nem érdemes nyílt harcba keveredni, ezért próbáltak megegyezni velük. A hatalom és az egyház céljai és érdekei azonban annyira különböztek egymástól, hogy a megegyezésre minimális volt az esély. A katolikus egyház vallásszabadságot és szabad vallásgyakorlatot szeretett volna, a kommunisták célja pedig egy államvallás kialakítása, és az egyház elszakítása a Vatikántól lett volna.²⁶

A hatalom politikai ellenfélként tekintett az egyházra, aki az imperializmus csatlósának tartott Vatikán felügyelete alatt állt. Összesen kilenc alkalommal találkozott egymással Alexej Čepička igazságügyi miniszter és Josef Beran érsek, megegyezni azonban nem tudtak, így a tárgyalások sikertelenül zárultak.²⁷

Június 18-án ezért a tárgyalásokat beszüntették, és egy féléves szünet következett, ám a hatalom és az egyház közti ellentét egyre mélyülni látszott, és még inkább kiéleződött. Ezzel egy időben kezdetét vették az egyházi vezetők megfigyelése, lehallgatások, a figyelem középpontjába pedig J. Beran került, akit a kommunisták az egyházi ellenállás vezető személyiségének tekintettek.²⁸

Fél év elteltével, 1949. február 17-én találkoztak ismét az egyház és a hatalom képviselői. Egy hónappal később, egy újabb találkozó vette kezdetét, azonban a katolikus egyház képviselői lehallgató készülékekre bukkantak a tárgyalóteremben, a tárgyalások félbeszakadtak, az egyezkedések pedig ezzel véget értek. Čepička ekkor figyelmeztetően csak annyit mondott a püspököknek, hogy az egyháznak két választása maradt: a behódolás vagy a nyílt harc.²⁹

Kezdetét vették az egyházellenes rendelkezések: 1949 áprilisában bezárták a kolostorokat, és az ún. „K-művelet” keretében, melyre április 13-14 között került sor, internálták a férfi szerzetesrendek tagjait. Ez összesen 2376 szerzetest érintett, és hasonló sorsra jutottak a női szerzetesrendek is.³⁰ A görög katolikus egyházat egyszerűen beleolvastották a görögkeleti egyházba.

1949 májusától kezdődően betiltották szinte az összes egyházi szervezetet, megszüntették az egyházi iskolákat, és jelentős mértékben korlátozták a papképzést.³¹

²³ Kaplan-Paleček i.m.: 41. o

²⁴ Ui.: 24.o

²⁵ Ui.: 39. o

²⁶ Kaplan (1991) i.m.: 27. o

²⁷ Ui.: 28. o

²⁸ Kaplan (1991) i.m: 29. o

²⁹ Kaplan (1995) i.m.: 52. o

³⁰ Kaplan (1991) i.m.: 30. o

³¹ Ui.: 30. o

Mindezek az intézkedések jelentős beavatkozást jelentettek az egyház életében, és féltő volt, hogy az egyházszerkezet olyannyira sérül, hogy végül szétesik. Ezért a püspökök úgy határoztak, hogy megpróbálnak kiegyezni a hatalommal. 1951. március 12-én hat püspök tette le a hűségsküt azzal a feltétellel, hogy gyakorolhatják hivatásukat.³²

Politikai perek

A kommunista rendszer idején két nagy perhullám sodort végig Csehszlovákián: a kommunista éra első, 1948-1954-ig tartó szakában, mikor politikai ügyek során kb. 96 ezer személy ítélték el, a második perhullámra pedig a prágai tavaszt követően a hetvenes években került sor, ekkor kb. 47 887 személy került börtönbe.³³

Mitől függött a politikai perek száma? Elsősorban a külpolitikai helyzet volt nagy hatással a KP döntéseire (pl. moszkvai utasítások és elvárások, hidegháborús konfliktusok kiéleződése, kedvezőtlen szovjet-jugoszláv viszony, ellentétek Izraellel), belpolitikai helyzet, politikailag aktív személyek elleni fellépés, a parlamenti választások eredményeivel elégedetlen személyekkel szembeni fellépés, stb. 1948-1953 között az Állambíróság 232 halálos ítéletet hozott, ebből 178-at hajtottak végre.³⁴

A politikai perek segítségével az emberek megismerhették az ellenség valódi arcát és a szocialista gazdaság „kártevőit”. Minél szélesebb körben kellett terjeszteni és társadalmi mélységekbe kellett eljuttatni ezeket az eszméket, ennek legmegfelelőbb módja pedig a propaganda volt. A pereknek nemzetközi visszhangjuk kellett, hogy legyen, és ennek alapján válogatták ki a perben szereplő vádlottakat, a per irányvonalát, az ítéleteket és vádakát egyaránt.³⁵ A legismertebb csehszlovák kirakatperek közé Milada Horáková, V. Žingor és társai elleni valamint Rudolf Slánský és társai elleni perek tartoztak.

A nagy kirakatperek időszaka Sztálin halálát követően zárult le, az utolsó Csehszlovákiában a Slánský per volt. A perek azonban korántsem értek véget, a kommunistáknak azonban már nem állt érdekében a nyilvános perek megszervezése, ugyanis a rendszer stabilá vált.

Mi volt ezeknek a pereknek a célja? Több elképzelés is létezik, de a legfontosabbak közé talán a következő okok tartozhatnak:

1. a februári hatalomátvételt követően a kommunisták ezeknek a pereknek a segítségével szerették volna legalizálni a hatalmukat és megszilárdítani a rendszert,
2. a kommunista rendszert elutasítók megtörése és/vagy megfélemlítése,
3. az értelmiség és a középosztály szétzilálása, ők számítottak ugyanis a kommunisták elsőszámú potenciális ellenfeleinek
4. a Szovjetunió kiszolgálása és az elvárásoknak való megfelelés
5. és nem utolsósorban a már említett kül – és belpolitikai helyzet és viszonyok.

Magyarországhoz hasonlóan Csehszlovákiában is megkezdtek a kommunisták a Szociáldemokrata Pártnak a Kommunista Pártba való beolvasztását, illetve a többi párt felszámolását. Azok a szociáldemokrata politikusok, akik 1948 februárját követően nem voltak hajlandóak elfogadni a kommunista irányvonalat, kénytelenek voltak lemondani politikai mandátumukról, és elhagyni kényszerültek pártjukat.

Kezdetben még ott élt bennünk a hit, hogy a kommunista rendszer rövid életű lesz, és hanyatlásra van ítélve. A volt szociáldemokrata képviselők megpróbálták röplapokkal megakadályozni a két párt összeolvasztását, és miután nem jártak sikerrel, úgy döntöttek,

³² Ui.: 32. o

³³ Kaplan-Paleček i.m.: 40. o

³⁴ Kaplan-Paleček i.m.: 42.o

³⁵ Ui.: 43.o

hogy létrehoznak egy szilárd és erős szociáldemokrata illegális csoportosulást, mely alapjául szolgálhat egy megújuló Szociáldemokrata Pártnak, ha a rendszer szétesik. Beneš egykori köztársasági elnök testvérének, Vojtech Benešnek a 70. születésnapját követően több találkozóra is sor került, melyek során megalakult a Független szociáldemokraták Központi Bizottsága (továbbiakban FSZDKB) megnevezésű csoport.³⁶

Ezt követte egy programterv kidolgozása, melyben pontokba szedve foglalták össze legfontosabb elvárásait, így többek között elítélték az erőszakos államosítást, szorgalmazták a Nemzeti Front akcióbizottságainak megszüntetését, a 231/1948. számú törvényrendelet visszavonását, valamint egy új alkotmány kidolgozását.³⁷

1948 októbere és novembere során az Állambiztonság megbízott emberei letartóztatták a FSZDKB vezetőségét valamint a megyei önkormányzatokban dolgozó tagjait. Az Igazságügyi Minisztérium egy per ötletének lehetőségét is felvetették, később azonban az elsőrendű vádlottakat –Z. Peškát és V. Dundrát a Milada Horáková és társai ellen lefolytatott perben ítélték el.³⁸

Az ellenállás másik gócpontja a Néppárt egykori vezető képviselői körül formálódott meg 1948 nyarán. Ők egy erős, keresztényszocialista alapokra helyezett néppárti programban gondolkodtak, és akárcsak a szocdemek, kezdetben ők is abban a hitben éltek, hogy a kommunista párt napjai meg vannak számlálva.

Két irányvonal is kialakult, a mondhatni radikálisabb vonal vezetője Alois Janáček, a másik irányvonal vezetője pedig Vojtěch Janděčka lett. A Janděčka-vezette vonal felvette a kapcsolatot az ún- Orol (Sas) testnevelési egylettel, amely hasonló volt a már fentebb említett Sokol, azaz a Sólýom egylethez. A Kommunista Párt határozata alapján az összes testnevelési egylet működését meg akarták tiltani, és egy, a párt irányítása és teljes felügyelete alatt álló testnevelési egyletet akartak létrehozni. Az Orol egylet vezetősége ekkor úgy döntött, hogy felveszi a kapcsolatot a volt néppártiakkal valamint közös erővel a külföldön élő cseh politikusokkal is.

Az Állambiztonság 1948. december 24-én kezdte meg a letartóztatásokat. Az egylet tagjait ekkor vették őrizetbe az ún- „Orol” művelet keretében. Január 29-ig mintegy 84 ember került vizsgálati fogságba, majd 1949 januárjában kezdték meg „Kék pajzs” (Modrý štít) fedőnevet viselő műveletet, mely a néppárti képviselők ellen irányult, és melynek keretében január 19-én V. Janděčkat is letartóztatták.³⁹ A brünni államügyészség kilenc politikai perre kiterjedő vádiratot készített elő, melyet 1949. május 27-én az Igazságügyi Minisztérium vezetősége jóváhagyott. A perek során kb. 120-150 embert ítélték el.⁴⁰

A Milada Horáková per

Az első és legnagyobb nem kommunista párti képviselők elleni kirakatper volt a háború utáni Csehszlovákiában. A per során az összes ellenzéki párttal sikerült a kommunistáknak leszámolniuk. 1949 során már több kisebb pert lefolytattak az ellenzékkel szemben: az Állambíróság 19 egykori nemzeti szocialisták, 9 néppárti, 2 szociáldemokrata, 9 szlovák demokrata párti és 3 agrárpárti képviselő ellen irányuló pert folytatott le. Ugyanezen évben 57 halálos ítéletet és 117 életfogytiglani börtönbüntetést hagytak jóvá. Mindezek csupán előkészületei voltak a Horáková pernek.⁴¹

³⁶ Kaplan (1995) i.m.: 78. o

³⁷ Ui.: 79.o

³⁸ Ui.: 81. o

³⁹ Ui.: 85. o

⁴⁰ Kaplan (1995) i.m.: 86. o

⁴¹ Kaplan-Paleček i.m.: 66.o

Horáková és társainak pere vagy a H-ügy során négy halálos ítélet, a mellékperek során – melyekben a vádlottak száma elérte a 639-et – pedig további 10 halálos ítélet született, valamint 48 életfogytiglani börtönbüntetést és 7830 év börtönben letöltendő szabadságvesztést mondott ki az ügyészség. Az elítélteket megfosztották állampolgári jogaiktól, elkobozták vagyonukat és jelentős pénzbírságot róttak ki rájuk.

Befejezés

Az áldozatok és a kegyetlen ítéletek számának meghozatalát tekintve M. Horáková és társainak ügye a háború utáni Csehszlovákia legnagyobb pere volt. Egyfajta átmenetet jelentett az eddigi és az ezután lefolytatott ügyek előállítási technikájában. Ez a per a magyarázata annak, hogy miért csak az 1950-ig terjedő időszakot vizsgáltam, ugyanis egyfajta mintaperré vált, továbbá az StB eddigi legnagyobb, nemzeti visszhanggal rendelkező perének számított. Az ezt követő pereknek nagyszerű alapot szolgáltatott, és a Slánský-per során az Állambiztonság tagjai sokat merítettek a Horáková és társainak pere idején szerzett tapasztalatokból.

Felhasznált irodalom

HEJL, Vilém: Zpráva o organizovaném násilí. Univerzum, Praha, 1999.

KAPLAN, Karel: Československo v letech 1948-1953. 2. část. SPN, Praha, 1991.

KAPLAN, Karel: *Největší politický proces: M. Horáková a spol.*. Brno : Doplněk, 1995.

KAPLAN, Karel: Nebezpečná bezpečnost. Státní bezpečnost 1948-1956. Doplněk, Brno, 1999.

KAPLAN, Karel–PALEČEK, Pavel.: *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno : Barrister & Principal, 2008.

Árfolyam-stabilizáció az IPO során

Dr. Kecskés András PhD

Egyetemi adjunktus

Pécsi Tudományegyetem – Állam és Jogtudományi Kar

I. Bevezetés

Az IPO (*initial public offering* – IPO) kezdeti, nyilvános részvénykibocsátás, amikor is először¹ kerülnek egy részvénytársaság részvényei nyilvános értékesítésre.² Amellett, hogy e folyamat újonnan kibocsátott részvények nyilvános forgalomba hozatalával is megtörténhet, az is előfordulhat, hogy a korábban már zárt körben kibocsátott részvényeket tulajdonosaik nyilvános ajánlattétel útján értékesítik. Hazánkban nyilvános ajánlattételnek az értékpapírokra vonatkozó, egyedileg előre meg nem határozott befektetők részére közzétett értékesítési ajánlatot tekintjük, amely *elegendő információt ad az ajánlat feltételeiről és az értékpapírokról*, így tehát lehetővé teszi a befektetők számára az értékpapír megvásárlására vonatkozó döntés meghozatalát.³

Ebben az esetben *első alkalommal* kerül sor a vállalat részvényeinek nyilvános értékesítésére a befektetők számára, ezért a feladat összetett az ügyletben közreműködő befektetési vállalkozások és a kibocsátó számára, hogy meghatározzák a részvények későbbi valós piaci értékét minél pontosabban tükröző ársávot.

Az ügylet lebonyolítását szervező befektetési vállalkozásnak már a tranzakcióra való felkészülés szakaszában készen kell állnia arra, hogy információkat adjon az ajánlat árazása kapcsán. Ezért a tőzsdei bevezetést tervező társaság első értékelésére már akkor sor kerül, amikor a befektetési vállalkozások versenybe szállnak a tranzakció szervezéséért és a vezető forgalmazói pozícióért. Részt képezi a versenynek, hogy a vállalat vagy az értékpapírokat értékesítő részvényes számára előzetes értékelést készítenek a társasággal kapcsolatban.⁴ Később ezt az értékelést pontosíthatják, mert a befektetési vállalkozás a tranzakció előkészítése során folyamatosan jut egyre több információ birtokába a vállalatról. A kezdeti nyilvános kibocsátás során értékesített részvények ára a kibocsátó és a tranzakcióban forgalmazóként részt vevő befektetési vállalkozások közötti konszenzus eredménye, mely nagyban támaszkodik a befektetői keresletre és az annak értékelésére vonatkozó információkra, tehát az úgynevezett *roadshow*-k⁵ tapasztalataira. További feladatot jelent a stabil másodlagos piaci árfolyam és likviditás biztosítása a tranzakcióban közreműködő befektetési vállalkozások számára. Ez a tanulmány e rendkívül speciális

¹ Lásd UTSET, Manuel A., *Producing Information: Initial Public Offerings, Production Costs, and the Producing Lawyer*, Oregon Law Review (1995/1) 280. old.

² Lásd GRIFFITH, Sean J., *Spinning and Underpricing – A Legal and Economic Analysis of the Preferential Allocation of Shares in Initial Public Offerings*, Brooklyn Law Review (2004/2) 585. old.

³ Lásd TOMORI, Erika, *Értékpapírhoz és a tőkepiac szabályozása* (Közép-európai Brókerképző Alapítvány, Budapest, 2008) 168. old.

⁴ Lásd BARONDES, Royce de R., *NASD Regulation of IPO Conflicts of Interest - Does Gatekeeping Work?* Tulane Law Review (2005/4) 872-873. old.

⁵ A kezdeti nyilvános részvénykibocsátást megelőző körülbelül két hétben a kibocsátó vállalat vezetése ún. *roadshow*-t folytat a jelentős intézményi és a különösen tehető magánbefektetők megnyerése érdekében. Lásd: HURT, Christine, *What Google Can't Tell Us About Internet Auctions (And What It Can)*, University of Toledo Law Review (2006/2) 405. old.; SJOSTROM, William K. Jr., *Going Public Through an Internet Direct Public Offering: A Sensible Alternative for Small Companies?*, Florida Law Review (2001/3) 538-539. old.

tevékenység módszertani elemeibe és jogi szabályozásába igyekszik bevezetni az olvasót a továbbiakban.

II. A rövid távú alulárzás és a hosszú távú túlárzás

A kezdeti nyilvános részvénykibocsátás során értékesített részvények másodlagos piaci teljesítményével kapcsolatban két, egymással ellentétes jelenséget kell kiemelnünk. Mindkettő remekül tükrözi vissza a kezdeti nyilvános részvénykibocsátás során megállapított ár gyakori pontatlanságát. Az újonnan kibocsátott részvényeknek gyakori jellemzője, hogy rövidtávon alulárzóak. A kezdeti nyilvános részvénykibocsátás során értékesített részvények árfolyama az első kereskedési nap zárásáig átlagosan több mint 10%-ot emelkedik a kibocsátási árhoz képest. A tudományos elemzések és az üzleti szféra gyakorlati álláspontjai összecsengnek, mikor ama magyarázatot kínálják a jelenségre, hogy a másodlagos piacon kialakult árfolyam mutatja *a részvény valós értékét*. Innen juthatunk arra a következtetésre, hogy *a kezdeti nyilvános részvénykibocsátások alulárzzák az értékpapírokat*.⁶ Az Egyesült Államokban az 1980-tól 2001-ig terjedő időszakban a kezdeti nyilvános részvénykibocsátások átlagosan 22%-al voltak alulárzva, habár ezt jelentősen befolyásolta az akkor keletkezett szisztematikus értékpiacon túlarzottság (*dotcom* buborék) is,⁷ amellyel összefüggésben *Jay R. Ritter*, a gainsville-i Floridai Egyetem professzora külön utal arra, hogy a folyamat tetőpontján, valamikor 1999 és 2000 között tetőzött az alulárzás mértéke is,⁸ elérve a 70-80%-os szintet).⁹

Ez a jelenség már fél évszázada igen jól dokumentált folyamatnak számít, nemcsak az Egyesült Államokban,¹⁰ de a világ más tőkepiacain is.¹¹ Egy kezdeti nyilvános részvénykibocsátás általában 15-20%-kal¹² zár magasabb árfolyamon az első kereskedési nap végén, mint amit megállapítottak a tranzakció árazása során. Ugyanakkor ez a mérték piaconként és ágazatonként időről-időre különbözik.¹³

Visszakanyarodva korábbi gondolatmenetünkhöz, *Roger G. Ibbotson* és *Jay R. Ritter* közösen végzett kutatásaik során tizenkilenc országban vizsgálták meg és dokumentálták az alulárzás jelenségét. Franciaország esetében alacsony, csupán 4,2%-os szintet ért el.¹⁴ Az Egyesült Királyságban ugyanakkor 9,7, Németországban 21,5, Japánban 31,9, Svédországban 40, Dél-Koreában 79, Malajziában pedig 149,3 százalékot tett ki. Az

⁶ Lásd SPINDLER, James C., *IPO Liability and Entrepreneurial Response*, University of Pennsylvania Law Review (2007/május) 1210-1212. old.

⁷ Lásd ANAND, Anita Indira, *Is the Dutch Auction IPO a Good Idea?*, Stanford Journal of Law, Business and Finance (2005-2006/2) 251. old.

⁸ Lásd RUEDA, Andres, *The Hot IPO Phenomenon and the Great Internet Bust*, Fordham Journal of Corporate & Financial Law (2001/1) 23, 46. old.; BARONDES, Royce de R., *NASD Regulation of IPO Conflicts of Interest - Does Gatekeeping Work?* Tulane Law Review (2005/4) 898. old.

⁹ Lásd HURT, Christine, *What Google Can't Tell Us About Internet Auctions (And What It Can)*, University of Toledo Law Review (2006/2) 404. old.; GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008.) 27. old.; GRIFFITH, Sean J., *Spinning and Underpricing - A Legal and Economic Analysis of the Preferential Allocation of Shares in Initial Public Offerings*, Brooklyn Law Review (2004/2) 617. old.

¹⁰ Lásd SHER, Noam, *Underwriter's Civil Liability for IPO's: An Economic Analysis*, University of Pennsylvania Journal of International Economic Law (2006/2) 409. old.

¹¹ Lásd ALEXANDER, Janet Cooper, *The Lawsuit Avoidance Theory of Why Initial Public Offerings are Underpriced*, University of California Los Angeles Law Review (1993/1) 18. old.

¹² Lásd BARONDES, Royce de R., *NASD Regulation of IPO Conflicts of Interest - Does Gatekeeping Work?* Tulane Law Review (2005/4) 867. old.

¹³ Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008.) 27. old.

¹⁴ Lásd TURKI, Adel L., BARRY, Christopher B., *Initial Public Offerings by Development Stage Companies*, The Journal of Small & Emerging Business Law (1998/1) 103-104. old.

alulárzás súlyozott mértéke az Egyesült Államokon kívül 14,1%, volt a kutatás szerint. Összehasonlítva, ez az érték az Egyesült Államokban 16,4%.¹⁵

Ebből arra következtethetünk, hogy a kibocsátó illetve a vállalat eredeti részvényesei jelentős hozamtól esnek el a kezdeti nyilvános részvénykibocsátás során. Hogy pontosan mennyitől is, azt úgy számolhatjuk ki, ha a kibocsátási árat levonjuk az első kereskedési nap záró árfolyamából, és az így kapott eredményt megszorozzuk a kibocsátott részvények számával. Az úgynevezett *greenshoe-opció* (lásd részletesen később az V. pontban) hatását figyelmen kívül hagyva ezen az úton nagyjából megbízható képet nyerhetünk.¹⁶ Mindezek alapján arra az eredményre juthatunk, hogy 1980-tól 2001-ig csak az Egyesült Államokban, összesen mintegy 100 milliárd dollárt vesztek a kibocsátók az alulárzás következtében az első kereskedési napon.¹⁷ Ez önmagában is megindokolja, hogy figyelmünket miért kell e jelenség irányába fordítanunk.

Tim Loughran és *Jay Ritter* ugyanakkor rámutatott egy párhuzamos, ám kevésbé ismert problémára is: a kezdeti nyilvános részvénykibocsátások hosszú távon túlárazottak.¹⁸ Az újonnan kibocsátott részvények alulteljesítik a már korábban bevezetett vállalatok részvényeit,¹⁹ ha mindkét befektetési lehetőséget néhány éves távlatban (például öt éven keresztül) nyomon követjük.²⁰ A rövid távú alulárzásnál e jelenség befektetési szempontból még fontosabb lehet, hiszen egy folyamatos vagyonejtőlódást idéz elő a részvényt megvásárló befektetőktől a kibocsátó irányába.²¹ A kezdeti nyilvános részvénykibocsátásba történő befektetés a nemzetközi tapasztalatok alapján helytelen választás hosszú távon más részvényekhez viszonyítva. Ez az állítás két okból is helytállóan tűnik. Egyrészt a kezdeti nyilvános részvénykibocsátásokat általában szisztematikus piaci konjunktúra idején hajtják végre, vagyis optimális körülmények között, így az ekkor kialakult árat tükrözik. Továbbá az újonnan kibocsátott részvények alulteljesítik a piacon jelenlévő érettebb vállalatok papírjait.

Loughran és *Ritter* kutatásaik során az 1970-1990-ig terjedő időszakban két különböző befektetési stratégiát vizsgáltak. Arra a megállapításra jutottak, hogy a kezdeti nyilvános részvénykibocsátások idején a piacok átlagosan 22,7%-al haladták meg átlagos teljesítményüket.²²

Loughran és *Ritter* kutatásainak eredményeiből más következtetést is levonhatunk, nevezetesen az is kimutatható, hogy a kezdeti nyilvános részvénykibocsátás során bevezetett részvények hosszú távon alulteljesítik a már érettebb vállalatok papírjait.²³ A

¹⁵ Lásd ALEXANDER, Janet Cooper, *The Lawsuit Avoidance Theory of Why Initial Public Offerings are Underpriced*, University of California Los Angeles Law Review (1993/1) 62. old.

¹⁶ Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008.) 27. old.

¹⁷ Lásd ANAND, Anita Indira, *Is the Dutch Auction IPO a Good Idea?*, Stanford Journal of Law, Business and Finance (2005-2006/2) 251. old.

¹⁸ Lásd GRIFFITH, Sean J., *Spinning and Underpricing – A Legal and Economic Analysis of the Preferential Allocation of Shares in Initial Public Offerings*, Brooklyn Law Review (2004/2) 603-604. old.

¹⁹ Ezt támasztja alá egy másik kutatás is, mely az Egyesült Államokban az 1968-1987-ig történt kezdeti nyilvános részvénykibocsátások teljesítményét vizsgálta. Ennek kapcsán kiderült, hogy az újonnan kibocsátott részvények éves átlagban 2%-os hozamot biztosítottak az első öt évben, ha az első kereskedési nap záróértékéhez viszonyítjuk őket. Lásd ALEXANDER, Janet Cooper, *The Lawsuit Avoidance Theory of Why Initial Public Offerings are Underpriced*, University of California Los Angeles Law Review (1993/1) 23. old.

²⁰ Lásd SPINDLER, James C., *IPO Liability and Entrepreneurial Response*, University of Pennsylvania Law Review (2007/május) 1214. old.

²¹ Lásd SHAYNE, Jonathan A., SODERQUIST, Larry D., *Inefficiency in the Market of Initial Public Offerings*, Vanderbilt Law Review (1995/4) 965-966. old.

²² Lásd SHAYNE, Jonathan A., SODERQUIST, Larry D., *Inefficiency in the Market of Initial Public Offerings*, Vanderbilt Law Review (1995/4) 967-968. old.

²³ Lásd TURKI, Adel L., BARRY, Christopher B., *Initial Public Offerings by Development Stage Companies*, The Journal of Small & Emerging Business Law (1998/1) 105-106. old.

kutatás szempontjából érett vállalatnak azok a társaságok minősültek, amelyek már legalább öt éve nyilvános részvénytársaságként működtek, és azóta nem bocsátottak ki újonnan részvényeket. A felhasznált adatok az 1970-1990-ig terjedő időszakból származtak. A kutatás során a kezdeti nyilvános részvénykibocsátást követő első kereskedési nap zárása után követték nyomon a papírokat, alapvetően egy öt éves időszakon keresztül. Kimutatták, hogy a kezdeti nyilvános részvénykibocsátások során befektetett összesen 117,6 milliárd dollár csak 157,4 milliárd dollárra nőtt a releváns időszakok alatt. Ezalatt az idő alatt ugyanabban a mennyiségben és ugyanabban az időszakban a piacon lévő, már érett részvényekbe hipotetikusán befektetett pénzeszközök 196,4 milliárd dollárra növekedhettek volna (Ezt az eredményt 1991-es dollárfolyamon kell értelmezni.)²⁴

Ebből következik, hogy a szóban forgó periódusban, ha az első kereskedési nap záróárfolyamán vásároltunk volna részvényeket, akkor ezek a velük egy időben kapható érett papírokhoz képest 24,8%-al túlértékelték lettek volna. Hasonló eredményre vezettek a *Jay Ritter* által elvégzett, 2002-ig kiterjesztett kutatások is.²⁵ A 24,8%-os túlértékelést pontosíthatjuk azzal, hogy az első kereskedési napot követően a kezdeti nyilvános kibocsátásból származó részvényeket jegyzési áron megvásárlók komoly hozamot könyvelhettek el. Ennek az árfolyam-emelkedésnek az átlagos mértéke e vonatkozó kutatás szerint 10,9%. Ha ezzel csökkentjük a kapott eredményt, úgy kiderül, hogy a túlárazás mértéke 24,8% helyett csak körülbelül 14%. Azt a következtetést viszont kétségtelenül levonhatjuk, hogy a kezdeti nyilvános részvénykibocsátások során forgalomba hozott papírok hosszú távú teljesítményüket tekintve túlárazottak.²⁶ Összességében ugyanis akkor hajtják végre e tranzakciókat, mikor a piac 22,7%-al felülmúlja átlagos teljesítményét. Ehhez a jelentősen túlárazott piachoz képest pedig még további 14%-os a részvények túlárazása. Az első elem kiegészíti a másodikat, és a minta alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy a papírok kezdeti nyilvános részvénykibocsátás során elért kibocsátási ára kb. 38%-kal meghaladja a részvények hosszú távú piaci értékét. Természetesen más kutatások is készültek e témakörben, ám azok nem követték nyomon öt éves periódusban a teljesítmény alakulását. A rövidebb időszakokat felölelő elemzések esetében az újonnan kibocsátott részvények továbbra is alulárázottságot mutatnak. Ez azonban nem képezi le a piac tökéletlen működésének valódi (hosszabb távon jobban megragadható) mértékét.²⁷ Ezért indokolt óvatosan eljárni az újonnan kibocsátott részvények vásárlása során.²⁸ Ahogy *Benjamin Graham*, a közismert professzionális befektető és tőzsdeguru *Warren Buffett* korábbi mentora és munkaadója²⁹ megjegyezte: „az új kibocsátásokat kedvező piaci

²⁴ Lásd SHAYNE, Jonathan A., SODERQUIST, Larry D., *Inefficiency in the Market of Initial Public Offerings*, *Vanderbilt Law Review* (1995/4) 970. old.

²⁵ Lásd SPINDLER, James C., *IPO Liability and Entrepreneurial Response*, *University of Pennsylvania Law Review* (2007/május) 1216-1217. old.

²⁶ Lásd SPINDLER, James C., *IPO Liability and Entrepreneurial Response*, *University of Pennsylvania Law Review* (2007/május) 1216-1217. old.

²⁷ Lásd SHAYNE, Jonathan A., SODERQUIST, Larry D., *Inefficiency in the Market of Initial Public Offerings*, *Vanderbilt Law Review* (1995/4) 970-972. old.

²⁸ Lásd SPINDLER, James C., *IPO Liability and Entrepreneurial Response*, *University of Pennsylvania Law Review* (2007/május) 1214. old.

²⁹ *Ben Graham* az 1920-as években vált ismertté. Míg ebben az időszakban a világ nagy része az értékpapírpiacon befektetéseket egy óriási rulett-játéknak fogta fel, ő olyan részvények után kutatott, melyek annyira olcsónak bizonyultak, hogy szinte teljesen kockázatmentes befektetést jelentettek. 40 éves korában *Ben Graham* kiadta *Security Analysis (Részvényelemzés)* című könyvét, mely a tőkepiaccal foglalkozó legjelentősebb művek egyike. Ebben az időszakban (az 1929-es összeomlás követő évek) a részvényekbe való befektetés meglehetősen kockázatos volt. Ekkor jött elő *Graham* a valós (fundamentális) üzleti érték elvével – mely egy társaság igazi üzleti értékének mérését jelentette, mely teljesen független volt részvényeinek árfolyamától. A valós értéket használva a befektetők el tudják dönteni, hogy mit ér egy

körülmények között értékesítik, ami kedvező az eladónak és ebből következően kevésbé kedvező a vevőnek.”³⁰

III. A másodlagos piaci árfolyam-stabilizáció

A részvények értékesítését és tőzsdei bevezetést követően kerül sor az úgynevezett árfolyam-stabilizáció³¹ időszakára. A forgalmazóval kötött megállapodásnak ugyanis gyakran képezi részét, hogy a forgalmazó olyan tranzakciókat hajt végre, melyek stabilizálják vagy fenntartják a részvények árfolyamát a nyilvános piacon, az egyébként érvényesülő árfolyam felett.³² E tevékenység segítségével az újonnan bevezetett papír árfolyama keretek között tartható, miáltal nem csökken egy meghatározott szint alá. Különösen fontos a kibocsátók és a forgalmazók szempontjából, hogy az árfolyam ne essen a kibocsátási ár alá.

Az árfolyam-stabilizáció meghatározásához idézhetjük az amerikai tőzsd felügyelet (*Securities and Exchange Commission*) definícióját, amely szerint a stabilizáció „részvények vásárlása abból a korlátozott okból, hogy megelőzzék, vagy gátolják a nyitó tőzsdei árfolyam esését, hogy elősegítsék a részvényeknek a nyilvánosság számára történő szétosztását.” A stabilizáció tehát a részvényárfolyam fenntartására irányul és mint ilyen, általában a részvények kibocsátását követő rövid perióduson (pl. 30 napon) belül engedélyezett.

A kezdeti nyilvános kibocsátást követően jelentős a kereskedési aktivitás, amely emeli az árfolyam ingadozásainak lehetőségeit. A stabilizációval ugyanakkor hatékonyan megelőzhető, lassítható vagy feltartóztatható az újonnan kibocsátott részvények árfolyamának esése. Alapvetően csak a forgalmazási konzorcium egy tagja jogosult stabilizációt végrehajtani a többi tag nevében is. A stabilizációból származó bármely

társaság, - és ennek megfelelően tudják meghozni üzleti döntéseiket. Következő könyvét, a *The Intelligent Investor –t* (Az intelligens befektető) Warren Buffett egyenesen úgy ünnepelte, mint „a legjelentősebb könyv, melyet valaha is a befektetésekről írtak”.

Az egyszerű de mélyreható befektetési alapelveitől Ben Graham eszmei figurává vált a 21 éves Warren Buffett szemében. A Columbia egyetemen végzett tanulmányai során Warren Buffett volt az egyetlen diák, aki A+ (csillagos ötös) osztályzatot kapott Graham óráin. Ugyanakkor kellemetlenül érintette, hogy mind Ben Graham, mind édesapja azt tanácsolta neki, hogy ne dolgozzon a diploma megszerzését követően a Wall Street-en. A teljesen eltökélt Buffett felajánlotta, hogy ingyen dolgozik Graham cégének, - ugyanakkor Graham ezt elutasította. Warren Buffettet le sújtották a fejlemények. Hazatért Omahába, és az apja brókercégnél kezdett dolgozni, illetve kisebb értékű befektetései voltak ezekben a kezdeti években. Az Omahai Egyetemen esti órákat tartott. Ugyanakkor a dolgok szerencsére kedvező fordulatot vettek. Ben Graham felhívta az ifjú brókert, hogy dolgozzon neki. Warren Buffettnek végre megadatott a lehetőség, amire régóta várt. Buffett New York-ba költözött, és napjait a Standard & Poor's jelentéseinek áttanulmányozásával töltötte, befektetési lehetőségek után kutatva. Ebben az időszakban kezdett el jelentkezni Graham és Buffett filozófiájának különbsége. Buffett-t az kezdte el érdekelni, hogy miként működik a társaság – mi tette kiválóbbá versenytársainál. Graham ugyanakkor egyszerűen csak számokat akart, míg Buffett-t leginkább a társaság vezetése érdekelte, mint a fő tényező egy befektetői döntés meghozatalához. Graham ezzel szemben a csak a mérlegeket és az eredménykimutatásokat vette alapul, és keveset foglalkozott a vállalati vezetéssel (corporate governance). A New York-ban töltött évek alatt Buffett személyes tőkéjét 9 800 dollárról 140 000 dollárra növelte (de ez mai értéken kb. 1 millió dollárnak felel meg). Ezzel a tőkével hazatért Omahába, és belekezdett saját üzleti vállalkozásaiba.

Elérhető (2011. május 13.): <http://beginnersinvest.about.com/cs/warrenbuffett/a/aawarrenbio.htm>,

³⁰ Lásd SHAYNE, Jonathan A., SODERQUIST, Larry D., *Inefficiency in the Market of Initial Public Offerings*, Vanderbilt Law Review (1995/4) 972. old.

³¹ Lásd SHER, Noam, *Underwriter's Civil Liability for IPO's: An Economic Analysis*, University of Pennsylvania Journal of International Economic Law (2006/2) 429-430. old.

³² Lásd DRAHO, Jason, *The IPO Decision – Why and How Companies Go Public* (Edward Elgar Publishing, Northampton, 2005) 254. old.

hozam vagy veszteség a forgalmazási konzorcium tagjai között kerül szétszétásra, mégpedig a forgalmazási megállapodásban foglaltaknak megfelelően.³³

Általában a vezető forgalmazó stabilizálhatja az árfolyamot a forgalmazási konzorcium megbízásából a részvények forgalomba hozatala után. Erre jelenthet megfelelő módszert, ha példának okáért fenntart egy vételi ajánlatot a részvényekre jegyzési áron. Ez megakadályozza, hogy a részvényárfolyam a jegyzési ár alá csökkenjen, még akkor is, ha a kereslet gyenge. Mivel azonban az értékpapírt a valós piaci fogadtatásánál kívánatosabbnak tünteti fel, ezért motiválja a további vásárlókat. Az eljárás az árfolyam bizonyos fokú manipulálását jelenti,³⁴ viszont képes megakadályozni egy komoly árfolyamcsökkenést okozó piaci pánikot.³⁵

IV. Az árfolyam-stabilizáció okai

Számtalan indoka van annak, hogy a forgalmazók miért stabilizálják az újonnan kibocsátott részvények árfolyamát a másodlagos piacon. Egyik részről, minél magasabb áron kereskednek a kibocsátó részvényeivel, annál valószínűbb, hogy a kibocsátó a jövőben további részvénykibocsátást hajt végre. Így ha a forgalmazók a legutóbbi nyilvános kibocsátást megfelelően stabilizálták és magas árat tudtak elérni, akkor ez hozzájárul az újabb részvénykibocsátások valószínűségéhez. Ezzel párhuzamosan nagyobb esélyt kínál a forgalmazónak az ügyletben való közreműködés újbóli elnyerésére és az ehhez kapcsolódó jutalék megszerzésére. Az árfolyam-stabilizáció lehetővé teszi továbbá a résztvevő befektetési vállalkozások reputációjának megőrzését az ügyfelek körében. A részvényeket átvevő befektetők láthatják, hogy befektetésük jól teljesít, legalábbis rövidtávon.

A forgalmazók kiválasztásánál fontos szempont a másodlagos piacon nyújtott árfolyam-stabilizáció várható sikere. Például egy jelentős presztízzsel rendelkező forgalmazó képes nyugodt piacot biztosítani a vállalat részvényeinek a kibocsátás után.³⁶ Jellemzően a kevésbé elismert forgalmazók közreműködésével elvégzett tranzakciók csekélyebb támogatást kapnak a másodlagos piacokon és így a részvények illikviddé válhatnak. Ez a későbbi részvénykibocsátásokat megdrágíthatja és növelheti a tőkeköltséget.³⁷

Másrészt a forgalmazók is felelősséggel tartoznak (vagy tartozhatnak) a kibocsátási tájékoztató tartalmáért. A különböző államok értékpapírijogi szabályozása alapján a kibocsátó és vezető tisztségviselői felelősséggel tartoznak a kibocsátási tájékoztatóban (vagyis *prospektusban*) szereplő információk pontosságáért és teljességéért. Az ajánlatban közreműködőket (például a befektetési vállalkozásokat) továbbá egy ettől elkülönült felelősség is terhelheti, nevezetesen hogy kellő gondossággal megvizsgálják a kibocsátási tájékoztatóban foglalt információk pontosságát. Ezért minősül általánosnak, hogy a befektetési vállalkozások és jogi tanácsadók *due diligence* vizsgálatot folytatnak le a vállalat üzleti tevékenységével kapcsolatban. Tartalmát tekintve, e vizsgálat kiterjed a kibocsátási tájékoztatóban szereplő minden állásfoglalás pontosságára, illetve bármely más

³³ Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008.) 205. old.

³⁴ Lásd SHAYNE, Jonathan A., SODERQUIST, Larry D., *Inefficiency in the Market of Initial Public Offerings*, *Vanderbilt Law Review* (1995/4) 978. old.

³⁵ Lásd DRAHO, Jason, *The IPO Decision – Why and How Companies Go Public* (Edward Elgar Publishing, Northampton, 2005) 255. old.

³⁶ Lásd FERRIS, Stephen P., HILLER, Janine S., WOLFE, Glenn A., COOPERMAN, Elizabeth S., *An Analysis and Recommendation for Prestigious Underwriter Participation in IPO's*, *The Journal of Corporation Law* (1991-1992/tavaszi) 588. old.

³⁷ Lásd FERRIS, Stephen P., HILLER, Janine S., WOLFE, Glenn A., COOPERMAN, Elizabeth S., *An Analysis and Recommendation for Prestigious Underwriter Participation in IPO's*, *The Journal of Corporation Law* (1991-1992/tavaszi) 602. old.

olyan információra, mely a befektetési döntés szempontjából fontos lehet.³⁸ Ezért a nagy presztízzsel rendelkező befektetési vállalkozások (befektetési bankok) jelenléte hatékony marketingeszköz lehet a vállalat értékpapírjainak értékesítésekor. Így a *due diligence* vizsgálat kapcsán már nem csak mint az ügylet szervezői és a részvények forgalmazói működnek közre, hanem ezen túlmenően szerepvállalásukkal igazolják, hogy a kibocsátási tájékoztató tartalma megfelel a valóságnak.³⁹

Az Európai Unióban közösségi szinten az értékpapírok nyilvános kibocsátásakor vagy piaci bevezetésekor közzéteendő tájékoztatóról és a *2001/34/EK irányelv módosításáról szóló 2003/71/EK irányelv* rendezi a kibocsátási tájékoztatóval kapcsolatos felelősség kérdését. Az irányelv *6. cikkében* olvasható szabályok értelmében a tagállamok biztosítják, hogy a tájékoztatóban adott információért való felelősség az esettől függően legalább a kibocsátót vagy annak igazgatási, irányító vagy felügyeleti szerveit, az ajánlattevőt, a szabályozott piacra történő bevezetést kérő személyt, vagy adott esetben a kezest terhelje. A felelős személyeket egyértelműen azonosítani kell nevükkel és beosztásukkal, illetve jogi személyek esetén nevükkel és létesítő okirat szerinti székhelyükkel. A tájékoztatónak tartalmaznia kell e személyek azon nyilatkozatát is, miszerint legjobb tudomásuk szerint a tájékoztatóban foglalt információk összhangban állnak a tényekkel és abból nem maradt ki olyan lényeges tény, ami várhatóan érintené annak pontosságát.⁴⁰ A tagállamok biztosítják továbbá, hogy a polgári jogi felelősségre vonatkozó törvényeik, rendeleteik és közigazgatási rendelkezéseik a tájékoztatóban adott információért felelős személyekre is vonatkozzanak. Az Európai Unió tagállamai szintén biztosítják, hogy senkit ne terhelhessen polgári jogi felelősség kizárólag a kibocsátási tájékoztató összefoglalója alapján, beleértve annak bármely fordítását, kivéve, ha az félrevezető, pontatlan vagy nem áll összhangban a tájékoztató más részeivel.⁴¹

Az Európai Unióban így közösségi szinten biztosítva van a nem megfelelő közzétételért való felelősség érvényesítésének lehetősége a magánszemélyek részére. Ez a felügyeletiek által képviselt közjogi kontroll mellett ösztönzőleg hathat a szabályozás követésére. Ellentétes irányba mutat ugyanakkor, hogy az Unióban a polgári jogi felelősség rendszere tagállamonként különböző, tekintve mind a felelősség alapját (szándékosság vagy gondatlanság), az okozatosság szerepét, a jogorvoslat alapját (törvényi jog vagy *common law* természetű szabályozások) és a keresetindításra jogosult személyek körét. Ez a sokszínűség egyfelől kockázatot jelent a kibocsátók számára egy több európai államot érintő részvénykibocsátás esetén. Ez ahhoz vezethet, hogy a különböző szabályozásoknak való megfelelés érdekében (és a lehetséges jogi kockázatok elkerülése végett) a kibocsátási tájékoztatók egyre részletesebbé válnak, és így egyre kevésbé lesznek hasznosak a kisbefektetők számára. Másfelől a gyakorlatban a magánjogi felelősségen alapuló keresetek ritkák, köszönhetően a befektetési kultúra (és részvényesi demokrácia) hiányosságainak és a csoportos keresetindítási lehetőség korlátozott jelenlétének. Ezért kevés kockázatot jelent a kibocsátási tájékoztatók tartalmával kapcsolatos polgári jogi felelősség harmonizálásának elmaradása⁴² a kibocsátók számára.⁴³

³⁸ Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008) 108. old.

³⁹ Lásd SJOSTROM, William K. Jr., *Going Public Through an Internet Direct Public Offering: A Sensible Alternative for Small Companies?*, Florida Law Review (2001/3) 537. old.

⁴⁰ 2003/71/EK irányelv 6. cikk (1)

⁴¹ 2003/71/EK irányelv 6. cikk (2)

⁴² Ezt kimondottan tartalmazza a 2003/71/EK irányelv 25. cikk (1) bekezdése, mikor kimondja, hogy a tagállamok büntetőjogi szankciók kiszabására vonatkozó joguk és polgári jogi felelősségi rendszerük sérelme nélkül, nemzeti jogszabályaikkal összhangban biztosítják, hogy a felelős személyekkel szemben megfelelő közigazgatási intézkedéseket lehessen hozni vagy közigazgatási szankciókat lehessen alkalmazni, amennyiben az ezen irányelv végrehajtása során elfogadott rendelkezéseket nem tartják be. A tagállamok biztosítják, hogy ezen intézkedések hatékonyak, arányosak és visszatartó hatásúak legyenek.

Magyarországon a tőkepiaci törvény szintén rendezi a kibocsátási tájékoztató tartalmából eredő felelősséget. E szerint az értékpapír tulajdonosának a tájékoztató félrevezető tartalmával és az információ elhallgatásával okozott kár megtérítéséért a kibocsátó, a forgalmazó (forgalmazási konzorcium esetében a vezető forgalmazó), az értékpapírban foglalt jogokért kezességet (garanciát) vállaló személy, az ajánlattevő vagy az értékpapír szabályozott piacra történő bevezetését kezdeményező személy felel. A tájékoztatóban pontosan, egyértelműen azonosítható módon meg kell jelölni annak a személynek a nevét (megnevezését), a forgalomba hozatalban betöltött szerepét, valamint lakcímét (székhelyét), aki a tájékoztató vagy annak valamely részének tartalmáért felel. A tájékoztatóban foglalt minden információra, illetőleg az információ hiányára is ki kell terjednie valamely személy felelősségvállalásának.⁴⁴ A tájékoztatót valamennyi felelős személy köteles külön aláírt felelősségvállaló nyilatkozattal ellátni. A nyilatkozatnak tartalmaznia kell, hogy a tájékoztató a valóságnak megfelelő adatokat és állításokat tartalmaz, illetve hogy nem hallgat el olyan tényeket és információkat, amelyek az értékpapír, valamint a kibocsátó és az értékpapírban foglalt kötelezettségért kezességet (garanciát) vállaló személy helyzetének megítélése szempontjából jelentőséggel rendelkeznek.⁴⁵ E személyeket a tájékoztató, illetőleg a hirdetés közzétételétől számított öt évig terheli a felelősség, mely érvényesen nem zárható ki és nem korlátozható.⁴⁶ Szükséges azonban kiemelni, hogy felelősség nem állapítható meg a hazai szabályozás alapján sem kizárólag a kibocsátási tájékoztató részét képező összefoglaló alapján (ideértve annak bármely nyelvre lefordított változatát is). Kivételt képez ez alól, ha az összefoglaló félrevezető, pontatlan vagy a tájékoztatóban foglalt információk nem megfelelő információt tartalmaz.⁴⁷ A szabályozás elemzése alapján megállapítható, hogy hazánkban – a korábbi szabályozástól eltérően – a kibocsátók és a közreműködők felelőssége a tőkepiaci törvény szerint nem egyetemleges, hanem megállapodásuktól függő. A törvény értelmében azonban minden információért (illetve azok hiányaért) is kell valakinek vállalnia a felelősséget. Ha azonban a kibocsátók és a közreműködők felelőssége nem egyetemleges, akkor a tőkepiaci törvény 38. § (4) bekezdése alapján a befektetők szempontjából az értékpapír forgalomba hozatala a szokásostól eltérő kockázatúnak minősül. Ekkor a Felügyelet kötelezi a forgalmazót és a kibocsátót, az ajánlattevőt, vagy az értékpapír szabályozott piacra történő bevezetését kezdeményező személyt, hogy e tény a kibocsátási tájékoztató elején, valamint kereskedelmi kommunikációjában feltűnő módon tüntesse fel.⁴⁸

Az Egyesült Államokban hasonló felelősséget állapítanak meg az 1933-as *Securities Act* rendelkezései.⁴⁹ Ennek 11. szakasza kimondja, hogy a kibocsátó és bármely más olyan szakember, aki részt vett a részvénykibocsátásban (beleértve a forgalmazót is), felelős⁵⁰ a bejegyzési nyilatkozatban (az Egyesült Államokban a kibocsátási tájékoztatónak ez az elnevezése) található bármely lényeges tényre vonatkozó téves állításért vagy annak

⁴³ Lásd MOLONEY, Niamh, *EC Securities Regulation* (Oxford University Press, Oxford, 2008) 164-166. old.

⁴⁴ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 29. § (1)

⁴⁵ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 29. § (2)

⁴⁶ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 30. §

⁴⁷ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 29. § (3)

⁴⁸ Lásd TOMORI, Erika, *Értékpapírjog és a tőkepiac szabályozása* (Közép-európai Brókerképző Alapítvány, Budapest, 2008) 176-177. old.

⁴⁹ Lásd SPINDLER, James C., *IPO Liability and Entrepreneurial Response*, University of Pennsylvania Law Review (2007/május) 1194-1195. old.

⁵⁰ Lásd BAUMGART, Kari Millan, *Lights, Camera, Capital: Considerations in Taking a Film Company Public*, Duquesne Business Law Journal (2004/tavaszi) 190. old.

elhallgatásáért.⁵¹ Az Egyesült Államokban a jegyzésvezető (*underwriter*) ugyanis úgy tudja elkerülni a részvényjegyzők irányában fennálló felelősségét, ha megfelelő vizsgálatot (*reasonable investigation*) folytat le⁵² a közzeendő dokumentumokban található, lényeges tényekre vonatkozóan (hogyan kiszűrje az esetleges téves állításokat, vagy a tények elhallgatását).⁵³ A felelősséget elkerülheti azzal is, hogy – ha nem ért egyet a bejegyzési nyilatkozatban foglalt információkkal – megtagadja a tranzakció folytatásában való közreműködést.⁵⁴

Amíg viszont a részvény árfolyama a jegyzési ár fölött marad, a felelősség kérdése nem merülhet fel, mivel nem érte kár a befektetőt. Így az árfolyam-stabilizáció a prospektusfelelősség kivédésének eszköze is lehet.⁵⁵

V. A *Greenshoe*-opció

A *Greenshoe*-opció, a meghirdetett mennyiségen felüli értékpapírok eredeti árfolyamon történő vásárlását biztosító opció. A stabil piac érdekében a vezető forgalmazó gyakran túlallokálja a részvényeket (vagyis több részvényt értékesít, mint ami valójában a tranzakció során rendelkezésre áll és meghirdetésre került) a befektetők számára. Ezáltal *short pozíciót*⁵⁶ vesz fel a piacon⁵⁷, mivel olyan részvényeket értékesít, amelyekkel nem is rendelkezik. Az ehhez szükséges értékpapírokat általában úgy biztosítja, hogy részvénykölcsön-szerződést köt a vállalat részvényeseivel, illetve opciós jogot szerez a papírokra. Azért hogy biztosítsák a vezető forgalmazó és a konzorcium számára a maximális rugalmasságot a másodlagos piaci árfolyam-stabilizációhoz, elterjedt, hogy a kibocsátó opciós jogot ad a konzorciumnak részvények megszerzésére. Ezt nevezzük tehát *greenshoe*-opciónak. Az elnevezés a „*The Green Shoe Manufacturing Company of Lexington*” cipőgyár nevéből származik, melynek 1963 februárjában lezajlott részvénykibocsátása úttörő volt az említett vonatkozásban. A megoldás akkor került először alkalmazásra, és lehetővé teszi a forgalmazási konzorcium számára, hogy további részvényeket szerezzen meg (általában a kibocsátás 10, maximum 15%-ának megfelelő mértékben)⁵⁸ a kibocsátótól, vagy egy már jelenlévő részvényesétől a tranzakciót követő meghatározott időszakon (általában 30 napon) belül a jegyzés során alkalmazott áron és feltételek mellett. Ha az árfolyam emelkedik az adott időszakon belül, a vezető forgalmazó gyakorolja a *greenshoe*-opciót, megveszi a részvényeket jegyzési áron és zárja pozícióját. Ha gyengül az árfolyam, akkor a *greenshoe*-opciót nem gyakorolják, és a vezető

⁵¹ Securities Act of 1933 Section 11. (a) Elérhető: <http://www.sec.gov/about/laws/sa33.pdf>.

⁵² Lásd SHER, Noam, *Negligence Versus Strict Liability: The Case of Underwriter Liability of IPO's*, DePaul Business & Commercial Law Journal (2006/3) 493. old.

⁵³ Securities Act of 1933 Section 11. (b) Elérhető: <http://www.sec.gov/about/laws/sa33.pdf>.

⁵⁴ Lásd FERRIS, Stephen P, HILLER, Janine S., WOLFE, Glenn A., COOPERMAN, Elizabeth S., *An Analysis and Recommendation for Prestigious Underwriter Participation in IPO's*, The Journal of Corporation Law (1991-1992/tavaszi) 584. old., Securities Act of 1933 Section 11. (b) Elérhető: <http://www.sec.gov/about/laws/sa33.pdf>.

⁵⁵ Lásd SHAYNE, Jonathan A., SODERQUIST, Larry D., *Inefficiency in the Market of Initial Public Offerings*, Vanderbilt Law Review (1995/4) 980. old.; DRAHO, Jason, *The IPO Decision – Why and How Companies Go Public* (Edward Elgar Publishing, Northampton, 2005) 255. old.

⁵⁶ Lásd a 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 5. § (1) 112. pontját. Ez alapján *rövid pozíció*: minden olyan pozíció, amely esetében az érdekeltség az alapul szolgáló eszköz árváltozását tekintve, árcsökkenés hatására értéknövekedésben nyilvánul meg.

⁵⁷ Lásd SHER, Noam, *Negligence Versus Strict Liability: The Case of Underwriter Liability of IPO's*, DePaul Business & Commercial Law Journal (2006/3) 479. old.

⁵⁸ Lásd RUEDA, Andres, *The Hot IPO Phenomenon and the Great Internet Bust*, Fordham Journal of Corporate & Financial Law (2001/1) 32-33. old.

forgalmazó részvényeket vásárol vissza a piacról,⁵⁹ hogy így zárja *short pozícióját*. Ezzel keresletet keletkeztet, amely árfolyam-emelkedést eredményez. Ha a *greenshoe-opciót* gyakorolják, akkor az eladott részvények száma, és a tranzakció során a társaságba bevont források értéke növekszik. Így a résztvevő befektetési bankok jutaléka is emelkedik.⁶⁰

A *short pozíció* zárása során a vezető forgalmazó egy fontos időbeli problémával szembesül. Amikor az ajánlatot beárazza és a részvényeket lejegyzik, még nincs tisztában a másodlagos piac alakulásával. Nem tudhatja, hogy úgy fogja a *short pozíciót* zárni, hogy részvényeket vásárol vissza a piacról, vagy pedig úgy, hogy gyakorolja a *greenshoe-opciót*. Ugyanakkor a részvényeket el kell juttatnia a befektetőknek a tranzakció zárásáig. Hogy megoldja ezt a problémát, itt kap szerepet az opciós megállapodáson túlmenően a korábban már említett részvénykölcsön-szerződés. A vezető forgalmazó ugyanis hogy eljuttathassa a befektetőknek a papírokat, gyakran kölcsönvesz részvényeket a kibocsátótól vagy már meglévő részvényeseitől. Ezt a későbbiekben visszaadhatja akár a másodlagos piacon megvásárolt részvényekből,⁶¹ akár a *greenshoe-opció* gyakorlásával. Egyes esetekben – általában másodlagos részvénykibocsátások során – a konzorcium fedezetlen *short pozíciót* vesz fel. Ebben az esetben a vezető forgalmazó úgy értékesít több részvényt, mint ami a rendelkezésére áll, hogy közben nem veszi igénybe a *greenshoe-opciót*.⁶²

Magyarországon a részvénykölcsön-szerződés (értékpapírkölcsön-szerződés) esetében, ha a kölcsönbe vevő az értékpapír-kölcsönzésre vonatkozó szerződésben vállalt esedékességkor az értékpapírt visszaszolgáltatni nem tudja, akkor a kölcsönbe adó részére fizetendő pénzbeli kártérítés legkisebb összegeként a kölcsönbe adás, illetőleg az esedékesség napjának árfolyamai közül a magasabbat kell figyelembe venni.⁶³

A *greenshoe-opció* növeli a befektetői bizalmat és segít maximalizálni az ajánlatból származó bevételeket.

VI. Az árfolyam-stabilizáció jogi szabályozása

Tekintetbe véve, hogy a kezdeti nyilvános részvénykibocsátások túlárzottak tekinthetőek hosszú távon (és ennek alapján magasabb áron értékesítik őket valós piaci értéküknél), a stabilizáció nem teljesen ártalmatlan gyakorlat. Éppen ezért e tevékenységre szigorú szabályok vonatkoznak.

Az Európai Unióban a bennfentes kereskedelemről és piaci manipulációról szóló 2003/6/EK irányelv célja a bennfentes kereskedelem és a piaci manipuláció formájában megvalósuló piaci visszaélés megelőzése. Rendelkezései értelmében a tagállamok mindenkinek kötelesek megtiltani a piaci manipulációt.⁶⁴

Ez alól azonban kivételeket fogalmaz meg a Bizottság 2273/2003/EK rendelete.⁶⁵ A 2003/6/EK irányelv 8. cikkének értelmében ugyanis az irányelvben meghatározott tilalmak nem alkalmazhatók a részvény-visszavásárlási programok keretében bonyolított, saját részvényekre vonatkozó ügyletekre, sem a pénzügyi eszközök stabilizálására, feltéve, hogy

⁵⁹ Lásd SHER, Noam, *Underwriter's Civil Liability for IPO's: An Economic Analysis*, University of Pennsylvania Journal of International Economic Law (2006/2) 445. old.

⁶⁰ Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008) 205-206. old.

⁶¹ Lásd SHER, Noam, *Underwriter's Civil Liability for IPO's: An Economic Analysis*, University of Pennsylvania Journal of International Economic Law (2006/2) 445. old.

⁶² Lásd GEDDES, Ross, *IPOs and Equity Offerings* (Butterworth-Heinemann, 2008) 207. old.

⁶³ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 169. §

⁶⁴ 2003/6/EK irányelv 5. cikk

⁶⁵ 2273/2003/EK rendelet (2003. december 22.) a 2003/6/EK európai parlamenti és tanácsi irányelvnek a visszavásárlási programokra vonatkozó mentességek és a pénzügyi eszközök stabilizálása tekintetében történő végrehajtásáról

az ilyen ügyleteket az irányelv 17. cikk (2) bekezdésében megállapított eljárásnak megfelelően elfogadott végrehajtási intézkedésekkel összhangban hajtják végre.

A rendelettel előírt mentességek azonban csak a visszavásárlási és stabilizálási tevékenységek céljához közvetlenül kapcsolódó magatartásra vonatkoznak. A visszavásárlási és stabilizálási tevékenységek céljához közvetlenül nem kapcsolódó magatartást ezért úgy kell tekinteni, mint minden más olyan tevékenységet, amely a 2003/6/EK irányelv hatálya alá tartozik és amely közigazgatási intézkedések vagy szankciók tárgya lehet, ha az illetékes hatóság megállapítja, hogy a kérdéses tevékenység piaci visszaélést valósít meg.

A 2273/2003/EK rendelet értelmében stabilizáció az érintett értékpapírok⁶⁶ bármilyen vásárlása vagy vásárlására vonatkozó ajánlattétel, vagy bármilyen kapcsolódó egyenértékű eszközökkel⁶⁷ folytatott ügylet, amelyet befektetési társaságok vagy hitelintézetek végeznek az ilyen érintett értékpapírok jelentős összegű kibocsátásával⁶⁸ összefüggésben, kizárólag az ilyen érintett értékpapírok piaci árfolyamának védelme céljából, előre meghatározott időtartam alatt, az ilyen értékpapírokra nehezedő eladási nyomás miatt.⁶⁹

Az Európai Unióban stabilizáció kizárólag korlátozott időtartamban végezhető.⁷⁰ Részvények és más, részvényekkel egyenértékű értékpapírok tekintetében ez az időszak a nyilvánosan meghirdetett első kibocsátás esetén az érintett értékpapírokkal a szabályozott piacon történő kereskedés megkezdésének napján kezdődik, és legkésőbb 30 naptári nappal ezután ér véget.⁷¹

Amikor a nyilvános kibocsátás olyan tagállamban történik, amely engedélyezi a kereskedést a szabályozott piacon történő kibocsátás kezdete előtt, akkor a fent említett időszak az érintett értékpapírok végleges árfolyama megfelelő közzétételének napján kezdődik, és legkésőbb ezután 30 naptári nappal ér véget. Ennek feltétele, hogy az ilyen kereskedést annak a szabályozott piacnak az esetleges szabályai szerint hajtják végre, amelyen az érintett értékpapírok forgalomba hozatalát engedélyezik, ideértve a közzétételre és a kereskedésről szóló beszámolásra vonatkozó szabályokat is.⁷²

A stabilizáció vonatkozásában a kibocsátóknak, az ajánlattevőknek vagy az ilyen személyek nevében vagy tőlük függetlenül stabilizációt végző szervezeteknek a kibocsátási

⁶⁶ A 2273/2003/EK rendelet 2. cikk (6) bekezdése értelmében érintett értékpapírok az értékpapír-befektetési szolgáltatásról szóló 93/22/EGK irányelvben meghatározott átruházható értékpapírok, amelyeknek a szabályozott piaci bevezetését engedélyezték, vagy amelyeknek az ilyen piaci forgalmazására vonatkozóan engedélykérelmet nyújtottak be, és amelyek jelentős összegű kibocsátás tárgyai.

⁶⁷ Kapcsolódó egyenértékű eszköznek kell tekinteni a 2273/2003/EK rendelet 2. cikk (8) bekezdése értelmében a következő eszközöket (beleértve azokat is, amelyeknek a szabályozott piaci forgalomba hozatalát nem engedélyezték, vagy amelyeknek az ilyen piaci forgalomba hozatalára irányuló kérelmét nem nyújtottak be, feltéve hogy az érintett illetékes hatóságok jóváhagyták az ilyen pénzügyi eszközökkel folytatott ügyletekre vonatkozó átláthatósági követelményeket): az érintett értékpapírok jegyzésére, megszerzésére vagy elidegenítésére vonatkozó szerződések vagy jogok; az érintett értékpapírokra épülő származtatott pénzügyi eszközök; amikor az érintett értékpapírok átváltható vagy cserélhető, hitelviszonyt megtestesítő eszközök, azok az értékpapírok, amelyekre az ilyen átváltható vagy cserélhető hitelviszonyt megtestesítő eszközöket esetlegesen átváltják vagy cserélik; az érintett értékpapírok kibocsátója vagy kezeze által kibocsátott vagy garantált eszközök, amelyeknek a piaci árfolyama várhatóan lényegesen befolyásolja az érintett értékpapírok piaci árfolyamát, vagy fordítva; amikor az érintett értékpapírok részvényekkel egyenértékű értékpapírok, az ilyen értékpapírok által képviselt részvények (és bármilyen más, az ilyen részvényekkel egyenértékű értékpapír).

⁶⁸ A 2273/2003/EK rendelet 2. cikk (9) bekezdése értelmében jelentős összegű kibocsátás az érintett értékpapírok nyilvánosan bejelentett első vagy másodlagos kibocsátása, amely mind az értékesítésre felkínált értékpapírok értékében, mind pedig az alkalmazott értékesítési módszerekben eltér a szokásos kereskedéstől.

⁶⁹ 2273/2003/EK rendelet 2. cikk (7)

⁷⁰ 2273/2003/EK rendelet 8. cikk (1)

⁷¹ 2273/2003/EK rendelet 8. cikk (2)

⁷² 2273/2003/EK rendelet 8. cikk (2)

tájékoztatóban kell információt közzétenni az értékpapírok kibocsátási időszakának megnyílása előtt. Minden stabilizációs ügyletet, illetve az arra vonatkozó megbízást kötelesek nyilvántartásba venni.⁷³ A stabilizációs időszak végétől számított egy héten belül pedig a következő információkat kötelesek megfelelően közzétenni: azt a tény, hogy történt-e stabilizáció vagy nem; a stabilizáció kezdetének napját; azt az időpontot, amikor stabilizációra utoljára sor került; azt az árfolyam-intervallumot, amelyen belül stabilizációra került sor, minden olyan napra vonatkozóan, amelyen stabilizációs ügyletet végeztek.⁷⁴

Részvények vagy részvényekkel egyenértékű más értékpapírok kibocsátása esetén az érintett értékpapírok stabilizációja semmilyen körülmények között sem hajtható végre a kibocsátási árfolyam fölötti árfolyamon.⁷⁵ Ahhoz továbbá, hogy a stabilizáció a rendelet értelmében mentesüljön a bennfentes kereskedelemről és piaci manipuláció tilalmáról szóló irányelv hatálya alól, egyéb követelményeket is szükséges betartani. Így az érintett értékpapírokból a meghirdetett mennyiség túllépésére kizárólag a jegyzési időszakban és csak a kibocsátási árfolyamon kerülhet sor.⁷⁶ Az a pozíció, amely a meghirdetett mennyiségen felüli értékpapírok eredeti árfolyamon történő vásárlási opciójával (*greenshoe-option*) nem fedezett befektetési társaságnál vagy hitelintézetnél a meghirdetett mennyiség túllépéséből adódik, nem haladhatja meg az eredeti kibocsátás 5 %-át.⁷⁷ A részvények eredeti árfolyamon történő megvásárlására vonatkozó opciót a jogosultak csak akkor gyakorolhatják, ha az érintett értékpapírokból nagyobb mennyiséget értékesítettek, mint amennyit meghirdettek.⁷⁸ Az opció nem haladhatja meg az eredeti kibocsátás 15 %-át (így az Európai Unióban a *greenshoe-opció* maximális nagysága a kezdeti nyilvános részvénykibocsátás során kibocsátott papírok 15%-a lehet).⁷⁹ A további részvények eredeti árfolyamon történő megvásárlására vonatkozó opció gyakorlása időtartamának meg kell egyeznie a 2273/2003/EK rendelet 8. cikkében előírt stabilizációs időszakokkal.⁸⁰ Az opció gyakorlásának részleteit azonnal közzé kell tenni a megfelelő részletekkel együtt, ideértve különösen az opció gyakorlásának időpontját és az érintett értékpapírok számát és jellegét.⁸¹

Hatályos magyar tőkepiaci törvényünk a 202. §-ában szabályozza a piacbefolyásolást. Ennek alapján piacbefolyásolásnak minősül olyan ügylet kötése vagy ügylet kötésére megbízásadás, amely hamis vagy félrevezető jelzéseket ad vagy adhat az adott pénzügyi eszköz keresleti vagy kínálati viszonyairól, árfolyamáról.⁸² Szintén ide tartozik az olyan ügylet kötése vagy ügylet kötésére való megbízásadás, amely az adott pénzügyi eszköz árfolyamát mesterséges vagy rendellenes szinten rögzíti.⁸³ Piacbefolyásolásnak minősül továbbá az olyan ügylet kötése vagy ügylet kötésére adott megbízás, amely színlelt, illetve amelyben bármilyen más formájú megtévesztéshez, manipulációhoz folyamodnak.⁸⁴ Ide sorolható még a megalapozatlan, félrevezető, hamis információ közlése, híresztelése, nyilvánosságra hozása vagy nyilvános közlése, feltéve, hogy az információt terjesztő

⁷³ 2273/2003/EK rendelet 8. cikk (4)

⁷⁴ 2273/2003/EK rendelet 8. cikk (3)

⁷⁵ 2273/2003/EK rendelet 10. cikk (1)

⁷⁶ 2273/2003/EK rendelet 11. cikk a)

⁷⁷ 2273/2003/EK rendelet 11. cikk b)

⁷⁸ 2273/2003/EK rendelet 11. cikk c)

⁷⁹ 2273/2003/EK rendelet 11. cikk d)

⁸⁰ 2273/2003/EK rendelet 11. cikk e)

⁸¹ 2273/2003/EK rendelet 11. cikk f)

⁸² 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 202. § a)

⁸³ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 202. § b)

⁸⁴ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 202. § c)

személy az információ hamis vagy félrevezető mivoltának tudatában van vagy az adott helyzetben elvárható gondossággal eljárva tudatában kellett volna lennie.⁸⁵

A hazai szabályozás ugyanakkor a piacbefolyásolás tilalma alóli kivételek között nevesíti, hogy nem minősül bennfentes kereskedelemnek és piacbefolyásolásnak a részvény-visszavásárlási program keretében történő ügyletkötés, és a pénzügyi eszközök árfolyamának stabilizálása érdekében kötött ügylet, ha azt a Bizottság 2273/2003/EK rendeletében szabályozott – fent ismertetett – módon hajtják végre.⁸⁶

Az árfolyam-stabilizációs tevékenység megfelelő transzparenciájának biztosítása érdekében (ha a kibocsátó vagy az eladni kívánó részvényes túljegyzési opciót biztosított, illetve egyébként javasolt, hogy az ajánlattétel keretén belül árstabilizáló intézkedések legyenek hozhatók) a 809/2004/EK rendelet értelmében a részvény-értékpapírjegyekben szükséges közzétenni azt a ténytet, hogy stabilizációs intézkedések bevezethetőek, de azok nem tekinthetőek biztosnak és bármikor megszüntethetőek. Szintén be kell mutatni a stabilizációs időszak lehetséges kezdetét és végét, illetve a stabilizációs intézkedésekért felelős személyeket minden egyes joghatóságra (kivéve, ha a közzététel időpontjában nem ismertek). A befektetők számára közölni kell, hogy a stabilizációs ügyletek következtében az egyébként várhatónál magasabbak lehetnek a piaci árak.⁸⁷

VII. Következtetések

Annak tükrében, amit az árfolyam-stabilizációról fent megtudtunk, megállapíthatjuk, hogy a nyilvános részvénykibocsátás során a gazdasági vonatkozásai igen jelentősek, emiatt indokolt rendszeres és hatékony alkalmazása. Másfelől fontos, hogy az alapját képező tőkepiaci műveletek megfelelő keretek között menjenek végbe, különös tekintettel a törvényesség szempontjára.

A befektetői érdekek az árfolyam-stabilizáció végrehajtásával egyidejűleg nem sérülhetnek, hiszen ez a későbbiekben az érintett részvény árfolyamát csökkenthetné és a piac iránti általános bizalmat is csökkenthetné. Ezzel együtt a folyamatok méréséből levonható következtetések (kezdeti alulárazottság és hosszú távú túlárazottság) csak szisztematikus tendenciák statisztikai eszközökkel történő mérésére szolgálnak és nem tekinthetőek pontos indikátornak konkrét értékpapírok árfolyamprognózisa esetén, hiszen ebben az esetben más tényezők nagyobb hatást fejthetnek ki (például ágazati turbulencia).

Summa summarum, e tanulmány tárgyát képező elemzés célja, hogy kimutassa a helyes arányok és keretek lényeges szerepét, melyeket az értékpapír-árfolyamokat befolyásoló piaci ügyletek alkalmazása szempontjából kiemelten fontosnak tartunk. Megsértésüket részlegesen összefüggésbe hozhatjuk az ezredfordulót követő nagy tőkepiaci krízisek kiindulásával. Az árfolyam stabilizálásra irányuló bármilyen ügylettípus csak megfelelően szabályozott piacon megfelelő transzparencia mellett lehet sikeres és hosszú távon csak ésszerű célokat valósíthat meg.

⁸⁵ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 202. § d)

⁸⁶ 2001. évi CXX. törvény a tőkepiacról 203. § (3)

⁸⁷ 809/2004/EK rendelet III. Melléklet 6.5.

A goodwill, és a jó hírnév egyes kérdései a franchise kapcsolatokban

Dr. Mátyás Melinda

PTE-ÁJK
PhD-hallgató

Absztrakt

Az elmúlt évtizedek nagy fellendülést hoztak a franchise hálózatoknak. A világon mindenhol elterjedt, és sikerrel alkalmazott szerződéses együttműködési formává vált.

A franchise megállapodások mindkét fél számára gyümölcsöző kapcsolatot biztosítanak. A siker egyik titka, hogy az önálló vállalkozások, mint franchise partnerek ugyanúgy érdekeltek a szellemi tulajdon megőrzésében, és fejlesztésében, mint a tulajdonos, a franchise jogok átadója.

A franchise kapcsolatok egyik fő eleme a vállalat kialakított jó hírneve, bejáratott márkanéve, az üzleti koncepció és egyéb szellemi tulajdonok mellett. A közismert cégnév, és márkanev, illetve márkajelzés már önmagában jó belépő egy gazdasági szegmensbe. A franchise partnerek ezt a vonzerőt használják ki, és építik fel saját vállalkozásukat a franchise átadó neve alatt.

A goodwill legfőbb forrása a védjegy, márkanev, cégnév, és egyéb szellemi eszközök, melyek a franchise gazda tulajdonát képezik. Jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy a szerződés lejártával miként alakul a franchise partner sorsa, jogot formálhat-e a goodwill azon hasznaira, amit maga hozott létre, és fejlesztett ki, vagy ezen jogok mind a franchise tulajdonosát illetik meg.

I. A franchising erőssége

A franchising vállalkozási modell gazdasági igényekre adott válaszként jött létre, és vált az egész világon elismert, és népszerű értékesítési módszerré. Sikere nemcsak a vállalkozói szférában, hanem a fogyasztók körében is elterjedt, akik keresik az egységes, megbízható, és megszokott termékeket, szolgáltatásokat, minőséget, bárhol járnak.

Franchising kiváló lehetőséget tud nyújtani a kezdő vállalkozóknak,¹ azoknak, akik kevés szakmai, technikai tapasztalattal rendelkeznek az üzletük beindításához, hiszen ezeket az ismereteket a franchise-ba adó biztosítja számukra.² Sokan azért csatlakoznak, hogy függetlenséget szerezve, viszonylag kis kockázattal vethessék meg lábukat a piacon.³ A franchise alapja egy olyan rendszer megismertetése a vállalkozókkal, amely már más

¹ Kaufmann, P. J. (1999), "Franchising and the choice of self-employment", *Journal of Business Venturing*, 14, pp. 345-362.

² Williams, D.L. (1998), "Why do entrepreneurs become franchisees? An empirical analysis of Author Biographies organizational choice". *Journal of Business Venturing*, 14, pp. 103-124.

³ Peterson, A. and Dant, R. P (1990), "Perceived advantages of the franchise option from the franchisee perspective: Empirical insights from a service franchise", *Journal of Small Business Management*, 28, (3), pp. 46-61.

piacokon bevált, és kiegyensúlyozottan működik. Nem csak a fogyasztó számára megjelenített áru, márkanév, reklám tevékenység egységén, hanem a személyzeti politika, a vállalatirányítási módszerek összehangolásán is alapul.⁴ Vannak olyan vizsgálatok, amelyek kimutatták, hogy azért tartják vonzóbbnak a franchise- rendszerekhez csatlakozást, mint egy önálló vállalkozás beindítását, mert a függetlenséget itt úgy szerzik meg, hogy közben egy ellenőrzött rendszer tagjaivá válnak.⁵ A partnerek kiválasztásán, irányításán, motiválásán sok múlik, a felépített üzlet fejlődése, a használatba átadott javak, különösen a szellemi tulajdon, és a tudáseszközök értékének növelése, vagy esetleg azok megőrzése is függ ettől. A franchise-ba adó egy jó, és ellenőrizhető minőségű forgalmazási rendszert épít ki, amelyben minden kereskedő azonos körülmények között végzi az értékesítést, kihasználja a kereskedő helyi piaci ismereteit, és viszonylag kockázatmentesen jut be egy piacra. A franchise-ba vevő pedig nagyobb beruházások, illetve kockázat nélkül lesz képes bizonyos áruk előállítására, forgalmazására vagy szolgáltatás nyújtására anélkül, hogy hosszas munkával kellene kialakítania jó hírnevét, mivel azt „készen kapja”. Autonomiájának fenntartásával képes lesz arra, hogy vállalkozását biztosabb alapokra helyezve vesse meg a lábát a piacon. Persze tőkebefektetés nélkül senki nem tud sikeres üzletet kialakítani, de a tudás megszerzésével, és egy rendszer tagjaként már biztonságos útra lehet lépni, ami a beruházás megtérülési idejét is lecsökkentheti. A helyi piacismeret, kulturális sajátosságok tudása a franchise-ba vevő oldalán jelen van, így a lokális szempontokat a franchising maximálisan megvalósíthatja.

Az átvevő oldaláról a „készen kapott” üzleti hírnév, a goodwill biztos dobantó a gazdasági világban. Továbbfejlesztésében, építésében a szerződés megkötésétől közreműködik, hiszen annak ernyője alatt saját vállalkozását, bevételét biztosítja. A goodwill és márkanév (brand) építésében a franchise partner a szerződés ideje alatt tevékenyen részt vesz. Munkája eredményeképpen pénzben is kifejezhető értéket teremt, és mindez a franchise gazda tulajdonának növelését eredményezi. A szerződés megszűnése után az átadó, mint tulajdonos rendelkezik tovább a jogokkal, az átvevő számára minden használati jogosultság megszűnik. Lehetséges- e mégis annak követelése, hogy a franchise tulajdonos valamilyen mértékű kompenzációt, díjat fizessen a befektetett munkáért, és a goodwill-, márkaérték növeléséért?⁶ Szükséges- e a szerződés megkötése előtt, akár már az ajánlattétel során erről megállapodni? Esetleg ennek a jelentősége csak a franchise-ba adó szerződésszegése miatti megszűnés esetében kerülhet sor?

A vállalati hírnév, mint versenytényező talán soha nem volt ennyire fontos, mint napjainkban. A vállalatok egyre nagyobb figyelmet fordítanak a hírnevük növelésére, a hatékonyság érdekében, és egyes becslések szerint a vállalat értékének 51%-át adja a vállalati hírnév, a goodwill.⁷ Az üzleti teljesítmény egyik fontos fokmérőjévé vált.

A tanulmány azt vizsgálja, vajon a franchise kapcsolatokban a franchise átadó (franchisor) hogyan tudja megvédeni a hírnevét, és hogy alakul a felek sorsa a szerződés megszűnése után. Jogot formálhat- e a franchise átvevő (franchisee) a goodwill azon hasznaira, amit maga hozott létre, és fejlesztett ki, vagy ezen jogok mind a franchise tulajdonosát illetik meg.

⁴ Mela, Elizabeth: Goodwill in franchising, European Young Lawyers, Eurodevils 2001 <http://www.law.ed.ac.uk/eyl/eyrepEM01.htm> (2013. 03.13.)

⁵ Frazer, Loreile , Merrilees, Bill, Wright, Owen: Power and control in the franchise network: an investigation of ex-franchisees and brand piracy in: Journal of Marketing Management 2007. Vol. 23. No. 9-10. pp. 1037-1054

⁶ Richard, Solomon: Should goodwill be paid upon termination of franchise agreements? 2012, in: images.thewebconsole.com/.../files/507b481727c0c.pdf (2013.05.19.)

⁷ Torró, Adrienn: A transznacionális vállalatok reputációjának mérési lehetőségei in: Ekonomické štúdie – teória a prax 2010. 50.o.

II. A partnerválasztás

A franchise-t egy olyan megállapodásként foghatjuk fel, amelyben egy bejegyzett termék, vagy szolgáltatás gyártója, vagy egyedüli forgalmazója kizárólagos jogokat ad a helyi forgalmazásra (bármely országban) tőle független kiskereskedőnek, amelyekért ők jogdíjat (royalty) fizetnek és megfelelnek a szabványosított gyártási, előállítási követelményeknek.⁸ A franchise jogok megszerzője lehetőséget kap egy olyan hálózathoz történő csatlakozásra, amely stabil piaci pozíciót biztosíthat számára. Felhatalmazást kap a díj ellenében arra, hogy tevékenysége során használja az átadó márkanévét, védjegyét, goodwill-ét, valamint know-how-ját. Emellett még folyamatos oktatást, és képzést is kap a termelési, értékesítési koncepció elsajátításához.

A franchisor számára megfelelő partnerek kiválasztása rendkívül fontos. A szerződés megkötésekor mindig az egyénre támaszkodik, aki a vállalat mögött áll, a személyt választja ki. Ő lesz az, akivel kölcsönösen együttműködve fejlesztik a rendszer egészét, tehát az átadó tulajdonát.

A franchise-hálózat, eltérően a vállalati tulajdonban működő hálózatoktól, és az azokat működtető szervezetektől, nem hierarchikus, hanem inkább koncentrikus felépítésű.

Szervezeti felépítése tehát nem a hagyományos vezetői magatartást követeli meg a menedzsmenttől, hanem egy eltérő személyzeti stratégiát. A kapcsolattartás inkább személyes jellegű, ahol az átadónak a meggyőzés és a vezetés eszközeivel kell irányítania a franchise átvevőjét. A hálózat sikere nagymértékben a sajátos üzleti és személyes diplomácián múlik.⁹ Nem lehet alkalmazni autokratikus menedzselési stílust, mert önálló, független cégtulajdonosokról beszélünk, velük tehát egyfajta mellérendeltségi kapcsolat áll fenn. Nagyon fontos a felek jó kapcsolata, hiszen a franchise rendszer ezen áll, vagy bukik. A feleknek kölcsönösen tudatában kell lennie annak, hogy egyikük hibája és sikertelensége előbb-utóbb a másik sikertelenségéhez és a rendszer kudarcához vezethet.¹⁰ Ahhoz, hogy a franchise gazda jól működő rendszert hozzon létre, körültekintően kell, hogy kiválassza a partnereit, különben nem fog sikeresen működni a vállalkozás. Ezen túl egyéb energia befektetésre is szükség van, az üzleti tevékenységet, értékesítési módszert, marketingtevékenységet fejleszteni kell, és rendszeresen tovább kell adni a franchise-partnerek számára a tapasztalatokat.

A franchisor nemcsak a termék eladásában, és a márkanévének, védjegyének a megerősítésében érdekelt, hanem számára fontos a rendszer továbbfejlesztése, újabb partnerek keresése is. Franchise jogokat csak olyan átadótól fognak bérelni, ahol a vállalkozás sikere valószínűsíthető, a gyengeségek eltántoríthatják a lehetséges partnereket. Emellett kínos lehet, ha a franchise-ba vevők összefogva kívánnak jogorvoslathoz jutni, mert nem kapták meg mindazt, ami a fizetett díjak ellenébe járna.

A strukturális kapcsolatokat tekintve a franchise gazdák eltérő módszer szerint építhetik ki, és fejleszthetik a hálózatukat. A felek közti együttműködés módja határozza meg a rendszer felépítését. A partnerekkel való kapcsolat ez alapján lehet közvetlen (horizontális struktúra) és közvetett (vertikális). A horizontálisan strukturált franchise esetében az üzleti kapcsolat a felek között egy kétoldalú jogviszony, ahol a rendszer átadója valamennyi partnerével közvetlen szerződéses kapcsolatban áll.

Az, hogy a franchisor milyen módszert választ, függ a szándékaitól, illetve a céljától. Kis országban, kis területi kiterjedésnél a horizontális felépítés a célszerű, illetve az a jellemző, míg egy nagyobb országnál a vertikális struktúra az optimális. A franchise átadó egy

⁸ Seltz, DD. *The Complete Handbook of Franchising* (Addison- Warley Publishing Co. Reading MA. 1982.)

⁹ Franchise-ba adható-e az Ön vállalkozása? CEO 2010/1. 5. p.

¹⁰ Jánosi István: *A franchise, valamint helyzete és lehetőségei Magyarországon*, Doktori értekezés, 1991. (<http://www.franchisetanacsado.hu/ertekezes.pdf> 2013.04.13)

kiseb hálózat esetében (kb. 10-20 egységet kitevő rendszer) a vállalkozáson belül meg tudja oldani a kapcsolattartást, ellenőrzést. Nagyobb hálózat esetében külön erre a feladatra egy külső céget bíznak meg, ugyanakkor még nem épít ki közvetett struktúrát. Csak a nagy, tökeerős, kiterjedt hálózattal rendelkező átadók nem tartják a közvetlen kapcsolatot a hálózat tagjaival, hanem külön szerződésben mester franchise joggal ruháznak fel átvevőket. A mester franchise partner feladata az adott területen újabb partnerek toborzása, illetve a velük való kapcsolattartás, ellenőrzés.

Lényeges kérdés, hogy mekkora területen ad használati, értékesítési jogot a mester partnereknek, vagy területfejlesztő-partner számára, valamint hogy egy franchise-átvevő hány egységet üzemeltethet. Piacvesztéshez vezethet, ha túl nagy „falatot enged át a tortából” a franchise gazdája. Volt már példa arra, hogy a partner kiválásakor a piac nagy részét elvesztette a vállalat.¹¹ A legtöbb tanulmány azzal foglalkozik, hogy hogyan, miként válasszunk megfelelő franchise rendszert, illetve átvevőt. Keveset beszélnek azonban a kilépési okokról, és arról, hogy néha előfordul, hogy egy franchise partner a rendszerből való kilépés után ugyanazon területen folytatja a tevékenységét, a franchise hálózat egyik sikerreceptjét „átvéve”. Ez ritka esetekben oda is vezethet, hogy nem csak a fogyasztókat szerzi meg magának, hanem a védjegyet, know-how-t is bitorolja.¹² A rendszergazda számára azonban már az nagy veszteség lehet, ha a stabilan felépített hálózaton repedések jelennek meg, és adott esetben ez fogyasztóinak számát is csökkenti. Hiszen bár közvetlen bevétele a partner díjfizetéséből van, a márkaérték, és a fogyasztói bázis növekedése számára is kézzel fogható előnyt biztosít.

A hálózatépítő vállalatnál múlik, milyen teret enged az átvevőinek az üzleti döntésekben. A franchisor által átadott koncepció részletekig meghatározza a partner minden döntését, nem nagyon ad helyt az önállóságnak. Ez egyrészt követelmény, mivel ha már nagy munkával kidolgoztak egy jól működő rendszert, a kilengések csak homokszemet juttathatnak a gépezetbe. Másrészt, az átvevők általában nem képzett vállalkozók, sokszor ad hoc¹³ módon döntenek a hálózathoz való csatlakozásról, üzleti sikereket remélve. Az ilyen partnerek számára könnyebb és kevésbé kockázatos egy bejáratott név és üzleti koncepció szerint működni, nem engedhető meg az autonóm döntés.

A franchise gazda cégnek azonban gondosan mérlegelnie kell azt, hogy bizonyos esetekben lehetővé tegye a partnerek számára a javaslattételt, és innovatív ötletek felvetését, ami csak erősítheti a piaci pozíciót. Gondosan felépített üzleti koncepció sem biztos, hogy a világ minden felén sikeres lesz. Téved, aki azt hiszi, hogy bizonyos esetekben nincsen szükség a helyi igényekhez igazítani. Persze a globális termékek, márkák sikere és jelenléte a nemzetközi piacon biztos (pl. Coca-Cola), de nem biztos, hogy minden termék, szolgáltatás esetében tartható ez. Ebbe bukott bele néhány, azóta Magyarországról kivonult franchise-hálózat, köztük a Dairy Queen, Dunkin' Donuts vagy a spanyol eredetű Sr. Patata.¹⁴

¹¹ Jó példa erre a Fornetti esete a Dunántúlon jogokat kapó, azóta önállóvá váló Peck Snack néven forgalmazó partnerével, aki gyakorlatilag jelentős konkurenciája lett a Fornetti cégnek. A piaci szerepét sokáig nehezen tudta visszaszerezni a régióban. Ma már újra sok helyen látni lehet a Fornetti márkát a boltok hirdetőtábláin.

¹² Frazer, Lorelle- Merrilees, Bill- Wright, Owen: Power and control in the franchise network: an investigation of ex-franchisees and brand piracy, *Marketing Management* (2007). nov. vol.23. Issue 9/10 p. 1041

¹³ Nem az átgondolatlanságra utalunk ebben az esetben, hiszen sok partner erre szakosodott tanácsadók segítségével keresnek hozzájuk illő hálózatot, amely a lehető legjobban megfelel a kompetenciájuknak. Viszont vannak olyan partnerek is akik az üzleti siker láttán felbuzdulva lépnek be a rendszerbe. Pl.: a Fornetti terjeszkedésében szerepet vállalni akaró kisvállalkozók tömege kívánta a hálózat tagja lenni.

¹⁴http://hvg.hu/kkv/20090315_franchise_halozat_magyar_halozat_piac#utm_source=hvg.hu&utm_medium=listing&utm_content=related&utm_campaign=related (2013.05.03)

A helyi igényeket pedig a franchise átvevők jobban ismerik, és érdemes néha meghallgatni a véleményüket. Különösen igaz ez arra a helyzetre, amikor a helyi franchise-partner egy régió vagy ország terjeszkedési jogát vásárolja meg, ahol általában sokkal jobban ismeri a helyi ízlést, szokásokat, sajátságokat, mint maga a rendszergazda. Tanácsos az adott ország sajátosságait figyelembevevő koncepció kialakítása.

A demokrácia és az egyensúly megtartására használják a hálózatok a rendszeres időközönként (általában negyedévente) tanácskozó Franchise Tanács (Franchise Council) intézményét, amelybe a franchise-átvevők delegálják a közülük választott képviselőket. Több rendszergazdánál megtalálható a Tanácsadó Testület (Advisory Group) is, ahol az átvevők javaslatokat dolgoznak ki a franchisor számára, a többi átvevővel egyeztetve. Általánosan elfogadott etikai norma, hogy azoknál a hálózatoknál, ahol a marketingköltségeket csak az franchise- ba vevők finanszírozzák, komoly beleszólásuk, esetleg döntési joguk is van a felhasználásában is. Persze az egyes hálózatok különböző technikákat alkalmaznak, hogy a megfelelő egyensúlyt, valamint a demokráciát biztosítsák.¹⁵ Mivel tartós együttműködést feltételez a franchise kapcsolat, így mindenképpen fontos a gondosan kialakított kapcsolati marketing. Az eszközök helyes alkalmazása már csak azért is kiemelkedő jelentőségű, mert a vállalkozás sikere az egyes egységek sikerén múlik. Így minden tagnak érdeke a siker elérése, amelyhez a folyamatos ösztönzés szükséges. A franchise átadónak lényeges, hogy a partnerekből vállalkozókat faragjanak, ugyanis ez vezethet el a közös célhoz, ami nem más, mint a siker. A franchise rendszerek szépsége, hogy nem szolgálai személyeket, hanem igazi vállalkozókat gyűjt egybe, legalábbis ez a célja. Azok a partnerek, akik megértették saját szerepüket, önálló munkájuk fontosságát, a piaci fejleményekben nem sorscsapásokat, szörnyű gondokat, hanem megoldandó feladatokat látnak, és a franchise átadó segítségével képesek az együttműködésre, a feladatok megoldására, azok vezethetik a rendszert a csúcsra.¹⁶ Látható milyen fontos stratégiai kérdés a partnerekkel való helyes kapcsolattartás kialakítása, és a motiválás.

Mindezen példák kellően érzékeltetik az franchise vevők befektetett munkáját, és annak kihatásait az egész franchise rendszerre.

III. A használatba adott jogok: szellemi tulajdon, tudáseszközök

A franchise szerződés tartalmazza a szellemi tulajdon használati jogát- ideértve a védjegy, know-how, szerzői jogok, szabadalmak használatát-, melyek védelmére a franchise-ba vevő kötelezett is. A jogok biztosítják számára a lehetőséget a vállalkozás fejlesztésére. A szerződés ideje alatt nemcsak jogosult, de köteles is használni a vagyoni jogokat. A goodwill, jóhírnév, ezeknek a jogoknak a része. A franchise partner a hírnév építésében tevékenyen részt vesz, gazdasági érdeke is a jóhírnév megőrzése, és fejlesztése.

A vállalatok immateriális javait két csoportra oszthatjuk: a szellemi tulajdonra, és tudáseszközökre.¹⁷

A védjegy, cégnév, használati, és formatervezési minták, szerzői jogok olyan vagyoni jogok, melyek pontosan körülhatárolhatóak a szerződésben. A know-how is ilyen vagyoni jog, hiszen átadhatóvá, megismerhetővé kell tenni ahhoz, hogy értékesíteni lehessen. Ezeket a jogok a szerződés által, adott személyhez rendelhetők.

¹⁵ http://hvg.hu/kkv/20090315_franchise_halozat_magyar_halozat_piac#utm_source=hvg.hu&utm_medium=listing&utm_content=related&utm_campaign=related (2013.05.03)

¹⁶ Haraszti Mihály <http://franchisemegoldasok.hu/> (2013.05.10)

¹⁷ Flaskár, Anett: A franchise értelmezése a tulajdonosi jogok, és az ügynökélet alapján http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=103811 (2013.06.02.) p. 6.

A másik csoportba tartozó tudáseszközök kevésbé kézzelfoghatóak, fontos rejtett elemeket tartalmaznak.¹⁸ Olyan ismeretek és képességek, amiket nem lehet írásba foglalni, és nehéz átadni, hiszen leginkább az emberek agyában vannak eltárolva, vagy pedig olyan tudásra épül, amely folyamatosan változik, és formálódik, vagy fejlődik.

A hírnév nem lehet kézzelfogható, sőt, ha meg kívánjuk jeleníteni, akkor azt a vásárlók, illetve a versenytársak, üzlettársak fejébe helyeznénk. Hiszen külső véleményeken alapul.

Egy franchise szerződésben az átadó és az átvevő közötti kapcsolat a felek nem kézzelfogható tudáseszközeinek a közös használatán alapul, ezáltal maximalizálják a reziduális jövedelmet.¹⁹ Az átadó nem kézzelfogható tudáseszközei a rendszer-specifikus know-how-ra és a márkanév eszközökre, mint hírnév-tőkére vonatkoznak. A rendszer-specifikus know-how a telephely kiválasztására, az áruház berendezésére, a termékfejlesztésre és a beszerzésre vonatkozó tudást és készségeket foglalja magában. A márkanév eszközök a rendszer szintű marketingbe és reklámozásba való nem kézzelfogható beruházásokra utalnak.²⁰

A szerződés lényegi kérdése az immateriális javak feletti rendelkezési jog pontos tisztázása. A közgazdaság tudományban ismert elmélet szerint (a tulajdonosi jogok elmélete) az eszközök használatának nem szerződhető jellegére épít, amelyekre vonatkozó reziduális döntési jogokkal az eszköz tulajdonosát kell felruházni a hatékonysági megfontolások alapján. A hatékonyság mellett azonban a tulajdonosi jogosultságok miatt marad az adott eszköz a tulajdonos rendelkezése alatt. Vagyis az a személy gyakorolja ezt a rendelkezési jogot, aki a tulajdonos. A nem kézzelfogható (intangibile) tudáseszközökbe történő beruházásokat nem lehet specifikálni a szerződésben, ezért ezek az eszközök reziduális jövedelmet hoznak létre.²¹ Ilyen tudáseszközzel azonban mindkét fél rendelkezhet, így az együttes profitot meg kell osztani a felek között.²² Azaz, a vagyoni jogok értékét növelő tevékenységek haszna közös, megosztásra kerül. A franchise partner a saját vállalkozásának a profitmaximálása miatt fejleszti a vállalat hírnevét, saját tudását, ezáltal egységesen erősödik maga a franchise rendszer. Azonban felvetődik az értéknövelés valamilyen szintű honorálása is emiatt.

A szerződés nem terjedhet ki minden részletes kérdésre, és bizonyos esetben tehát előfordulhat az, hogy a felépített goodwillből, illetve annak hasznáiból a szerződés megszűnése után a volt franchise partner is részesülhet.

IV. A goodwill, vállalati hírnév

A goodwill,- amely a magyar szóhasználatban is elfogadott kifejezéssé vált – pontos definiálása nagyon nehéz, különböző fogalommagyarázatokkal találkozunk a szakirodalomban. Ha mégis megpróbálnánk meghatározni, akkor ezt a körülírást választanánk. Azok az előnyök, hasznok, amelyek a vállalat ismert, és erős nevéből, hírnevéből származik, és összekapcsolódik magával az üzlettel. A fogyasztók számára vonzerőt jelent a termékek megvásárlásánál, illetve a szolgáltatás igénybevételénél.²³ A piacon régóta jelen lévő vállalatokat ez különbözteti meg az újonnan létrejövőkötől, mivel a pozitív goodwill felépítéséhez hosszabb időre van szükség. A goodwill értéke a cég

¹⁸ Flaskár, Anett, i.m. p.6.

¹⁹ A reziduális jövedelem a vállalat adózás utáni jövedelme, csökkentve a vállalkozás tőke költségével

²⁰ Flaskár, Anett, i.m. p.6.

²¹ Flaskár, Anett, i.m. p.6.

²² A tulajdonosi jogok elmélete a franchise cégek vállalatirányítását vizsgálja. Ennek megfelelően határozza meg a motivált, és optimális hatékonyságot biztosító irányítási struktúrát, a felek közötti jogok megosztását.

²³ Gugeshashvili, Gvantsa: Is goodwill synonymous with reputation? In: Iuridica International XVI/2009. p.126.

kapcsolataiból és hírnevéből származik, azonban nem fejezhető ki materiális dolgokkal.²⁴ A fogyasztók, üzlettársak kedvező véleményéből származik, és biztosítja a vállalkozás számára a jövőbeni fejlődés lehetőségét. Az erős goodwill tehát egy biztosíték a leendő franchise partnereknek a sikerhez. A goodwill fogalmát néha a vállalat immateriális javainak egészére használjuk, szűkebb értelemben azonban csak azokra a javakra értjük, amelyek a jövőben fogyasztókat vonzanak.²⁵ Amikor egy franchise partner belép egy rendszerbe, befektet, pénzt fizet azért, hogy később a már felépített goodwill számára bevételt fog hozni. A másik oldalon az átadó abba fektet be, hogy a jövőbeli átvevők keményen fognak dolgozni a hálózat sikerén, a hírnév erősítésén, és a célja, hogy ezáltal majd az ő profitja lesz magasabb.

A goodwill a társadalmi elismerésen alapul, és azon, hogy a fogyasztók a kedvező véleményüket továbbadva újabb vásárlókat csábítanak majd a céghez.²⁶

A hírnév a cég tulajdonának része, az immateriális javakhoz tartozó eszköz, így mindig valamilyen konkrét értékkel bír. Ez az érték változhat, nem állandó, a piaci helyzet, a részvényérték, márkaérték mind befolyásolja. Az üzleti év végén a vállalat mindig számszerűsíti a goodwill értékét. Elválaszthatatlan az üzlettől, így átruházása, használatba adása is magának az üzletnek, vállalkozásnak az átruházásával, és használatba adásával lehetséges. Mindez összeforrt a cég- és márkanevvel, védjeggyel, egyéb jel, és szimbólumával, amelyből a cégre asszociál a fogyasztó. Az üzleti hírnév egy nem kézzelfogható tudáseszköz. Sérülékeny, nehezen körülírható, mégis számszerűsíthető.

A franchise kapcsolatok egyik fő eleme a vállalat kialakított jó hírneve, bejáratott márkaneve, az üzleti koncepció az egyéb szellemi tulajdonok mellett. A közismert cégnév, és márkanev, illetve márkajelzés már önmagában jó belépő egy gazdasági szegmensbe. A franchise partnerek ezt a vonzerőt használják ki, és építik fel saját vállalkozásukat a franchise átadójának neve alatt. A szerződés időtartama alatt éppen annyira érdekükben áll a goodwill, a márka értékének növelése, mint azok tulajdonosának a franchise gazdának.

A goodwill tehát a szellemi tulajdon, tudáseszközök részeként védelmet élvez a jogtalan bitorlás ellen. A bitorlás azonban nem mindig egyértelmű. A vállalati hírnév nem mindig konkrétan körvonalazható. A franchise hálózatokban több, önálló vállalkozás kapcsolódik össze, és alkot egységes, közös arcot. A fogyasztó számára nem derül ki, hogy az adott terméket, vagy szolgáltatást különböző vállalkozóktól vásárolja.

A goodwillből származó haszon a jó hírnevből, és a vállalati kapcsolatokból tevődik össze. Kizárólag magához a céghez kapcsolódik, a jogi személlyel fonódik össze. Nehéz szétválasztani azonban a vállalat mögött álló személytől. A franchise esetében gazdaságilag, és jogilag önálló felek között köttetik a szerződés. A tevékenységük eredményeképpen mindenki elsősorban a saját vállalkozásának nyereségét igyekszik maximalizálni, de ezzel egyidőben a franchise hálózat egészének profitját is növelik. A vagyoni jogok értékének növelése tehát a jogok tulajdonosát fogják megilletni.

A szerződésben a franchise-ba adó kellőképpen védi az érdekeit. A jogok használatának határait, és módját pontosan meghatározza.

A goodwill védelmét szolgálja a *titoktartási és versenytildalmi kikötések*, és a *goodwill záradék* is. A franchise szerződések megszűnését követően a használatba adott jogok visszaszállnak a tulajdonosra. A titoktartási megállapodás fokozottan érvényesül a franchise szerződés megkötése után, amikor az átvevő az információk teljességének birtokába juthat, ezért a szerződések mind annak teljes időtartamára, mind azt követően

²⁴ P.C Goyal: Goodwill- its treatment and valuation in direct tax proceeding. Allahabad 1982. p.2.

²⁵ See S. P. Pratt. Cost of Capital. Estimation and Application. New York: John Wiley & Sons, Inc. 1998, p. 46.

²⁶ Gvantsa, Gugeshashvili: Is goodwill synonymous with reputation? in: Juridica International XVI/2009 p.127.

szigorú titoktartási és annak megsértése esetére kötbérfizetési kötelezettséget írnak elő az átvevő terhére. Nem terjedhet ki azonban a tilalom a know-how szerződés megszűnését követő használatára, ha az nem az átvevő szerződésszegése miatt vált közismertté vagy könnyen hozzáférhetővé.²⁷

A versenytilalmi megállapodások egyik csoportja a franchise szerződés időtartamára szól, hogy annak fennállása alatt az átvevő ne támaszthasson versenyt - sem közvetlenül, sem közvetve - a franchise-rendszernek.

A versenytilalmi kikötések másik csoportja a szerződés megkötését követő meghatározott időszakra kívánja meggátolni, hogy az átvevő - közvetlenül vagy közvetve - a franchise-rendszerrel azonos vagy hasonló tevékenységbe kezdjen, és a rendszer vonatkozásában szerzett ismereteivel visszaéljen. Tekintve, hogy ez a tilalom az átvevő oldalán komoly egzisztenciális korlátozást jelenthet (csak más típusú vállalkozásokba kezdhet, amelyekben esetleg járatlan), a szerződések gyakran tartalmazznak úgynevezett végkielégítési megállapodásokat is, a szerződés megszűnését követő versenytilalom ellentételezésekként.

A szerződés fennállása alatti sajátos versenytilalmi megállapodás a munkaerőnek az átadótól vagy a rendszer más átvevőjétől való átcsábításának tilalma. A versenyjogi és titoktartási kötelezettségek megszegése a kötbérterheken túl a szerződés átadó általi rendkívüli felmondását is maga után vonhatja.

A szerződés megszűnése után tehát az átvevő bizonyos ideig nem folytathatja a tevékenységét adott piaci szegmensben.

A titoktartás mellett számos szerződés tartalmaz goodwill záradékot is. Az átadó ezzel védi az üzleti hírnevét. A szerződés ideje alatt ugyanis az átvevő tevékeny magatartásának eredményeképpen nagyot növekedhet az vállalati hírnév értéke. A záradék biztosítja, hogy az átvevő nem formál jogot erre a többletértékre.

A goodwill azonban bizonyos esetekben elkülöníthető attól a jó hírnévtől, ami az átvevő személyéhez tapad. A franchise üzlet működése alatt ugyanis a személyes kapcsolat a vásárlókkal, olyan vonzerőt, és reputációt hozhat létre, amely már elválk a franchise rendszertől, az ismert márkanevtől.

Ausztráliában több olyan esetről is került a bíróság elé, ahol a felek között a goodwill értéke, illetve használata kapcsán vita merült fel. Az Ausztrál Franchise Magatartási Kódexben szabályozni kívánták a felek szerződési tartalmát. 2008-ban, illetve 2010-ben is napirendre került, majd 2013-ban felülvizsgálták a goodwill problémakört a franchise kapcsolatokban.²⁸ A kérdés mindkét fél relációjában igen jelentős lehet, így nem csoda, hogy nagy port kavart az időközönként felbukkanó vitatéma. A jogesetekben a szerződés megszűnése után az átvevő saját vállalkozását folytatta cégneve alatt. Az átadó azonban a goodwill bitorlása miatt indított eljárást a volt partnere ellen. A bíróság²⁹ a döntése nem volt egyértelműen kedvező a franchise átadó szempontjából. Az ítéletek központi kérdése az volt, hogy a kérdéses, „bitorolt” jóhírnév mihez kapcsolódik. A franchise átadó nevéből, hírnevéből ered, vagy pedig az átvevő saját maga által kiépített jóhírneve, amely nem kapcsolódik a franchise üzlethez. Ha az előbbi, akkor az átvevő mindenképpen jogsértést követ el.

A goodwill záradékra nem minden esetben nyújt teljes védelmet, ez derül ki a két esetből. A bíróság ugyanis az egyedi ügyekben elkülönítette a franchise rendszerhez kapcsolódó goodwillt, és annak előnyeit attól, amely a volt partner személyéhez kapcsolódott. Ebben a

²⁷ 246/1997. (XII. 20.) Korm. rendelet 2. §-ának d) pontja

²⁸ <http://www.innovation.gov.au/SmallBusiness/CodesOfConduct/Pages/2013-Review-of-the-Franchising-Code-of-Conduct.aspx> (2013.05.23)

²⁹ *Murray Pest Management Pty Ltd v A & J Bilske Pty Ltd [2012] NTSC 5 (Murray) és a BB Australia Pty Ltd v Karioi Pty Ltd [2010] NSWCA 347 (Blockbuster)*

két döntésben a bíróság nem ismerte el a goodwill védelmére alkotott rendelkezések mindenek felettségét. Az ítélet kimondja, hogy a goodwill felépítése nemcsak a franchise rendszerhez kapcsolódhat, így az abból származó előnyöket sem lehet kizárólagosan birtokolni.

A hazai szerződések esetében azonban a titokvédelmi, és versenytilalmi rendelkezések elegendőek a franchise érdekeinek védelmére.

A goodwill nehezen körülhatárolható egy szerződésben, hiszen számos rejtett elemet is tartalmaznak. Az átadóknak el kell fogadniuk, hogy bizonyos korlátok között tudják csak jogaikat megvédeni. Ezek a korlátok mind időbeli, mind pedig a jog terjedelméhez kapcsolódó korlátok.³⁰ Azonban felmerülhet a kérdés, hogy az átvevők által teremtett goodwill-érték honorálása szükséges-e. A versenytilalmi megállapodás sokszor tartalmaz végkielégítési megállapodásokat, amelyekben a szerződés megszűnése után az átvevő számára biztosít a franchise átadója egy bizonyos összeget, azért, hogy a volt partner ne kerüljön egzisztenciális nehézségekbe. A goodwill értékéhez való tevékeny hozzájárulását vajon miért ne lehetne jutalmazni? Adott esetben ennek a lehetőségét a franchise-gazda a szerződéskötést megelőző ajánlattételben is köteles legyen közzétenni.

V. Záró gondolatok

A franchise egy igen összetett jogviszonyt hoz létre a felek között. A goodwill ennek a jogviszonynak egy kis, bár egyáltalán nem elhanyagolható része. A jóhírnév kérdésének vizsgálata nem lehet teljesen általánosítható, mivel a franchise hálózatok is olyan különbözőek, hogy nem lehet teljesen egyforma megoldást alkalmazni.

A véleményem szerint a franchise kapcsolatokban az átvevő tisztában van vele, hogy egy időszakos (bár általában hosszú távú, és többször megújított) megállapodást köt meg az átadóval. A számára kézzelfogható előnyök így is megsokszorozzák a megtérülési időt, és amikor a hálózat erősítésén dolgozik, a saját vállalkozását is sikerre viszi.

A goodwill értékének növelésére fizetendő díj a szerződési szabadság elvének megfelelően, a felek akaratán múlik. Azonban érdemes megvizsgálni a szerződés megszűnésének módját is. Ha a szerződés a franchise-ba adó hibájából, szerződésszegő magatartásából származik, akkor a kártérítés mellett a díj megfizetése indokolt is lehet. Azonban ez ritka eset. A szerződés általában a franchise átvevő oldalán jelentkező okból, vagy pedig a szerződésben meghatározott időtartam lejártával szűnik meg. Ilyenkor nem biztos, hogy indokolt a díj megfizetése.

Az a franchise átadó, aki alkalmazza ezt a lehetőséget, adott esetben a szerződéskötést megelőző ajánlattételben is tájékoztatást kellene, hogy nyújtson a franchise partnerek számára. A cél, hogy mindkét fél számára méltányos feltételek kialakítására törekedjenek a felek, és így biztosítsák a goodwill védelmét.

³⁰<http://www.mondaq.com/australia/x/224836/Franchising/Whose+Goodwill+is+it+Anyway+Goodwill+and+Franchise+Relationships> (2013.06.13.)

Bayesi interdiszciplináris párhuzamok a műszaki, a klinikai és a kriminalisztikai kivizsgálásokban

Orbán József

Pécsi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kar
Pécs

Absztrakt

A mérnöki hibadiagnózis, az orvosi diagnosztika és a kriminalisztikai bizonyítékkeresés logikája jelentős hasonlóságot mutat, amely megalapozza az interdiszciplináris tudásátültetés filozófiáját. Mindhárom területen az adott eset kapcsán felállított hipotézis hihetőségén múlik a következő lépések sorozata. A hipotézis megbízhatóságának vizsgálatára a mérnöki és az orvosi diagnosztika területén már ismert a Bayes módszerek alkalmazása. A kriminalisztika területén, a DNS minták vizsgálatát leszámítva, még csak kezdeti lépéseket tettek a bayesi gondolatok bevezetése érdekében. A tanulmány az interdiszciplináris párhuzamok keresése kapcsán a Bayes módszerek alkalmazását és a más tudományágakban már megszerzett ismeretek kriminalisztikai átültethetőségének néhány esetét veszi górcső alá.

Kulcsszavak: *Bayes módszerek, kriminalisztika, orvos diagnosztika, mérnöki hibadiagnózis, interdiszciplinaritás, tudásátültetés.*

I. Bevezetés

Tanulmányom célja egy olyan kriminalisztikai útkeresésbe való bepillantás, amelyben az újdonság a szemléletváltás, az interdiszciplináris szinergiák keresése, s a hasonló alapelvekkel kutató tudományágak új, vagy már bevált ismereteinek átadása, átültetése. A párhuzamok meghúzására az angol szakirodalomban számos példa lelhető fel. Megközelítésemben újszerűség, a párhuzamok kifejezett keresése, s nem csak deklarált tudomásulvétele.

II. Bayesi interdiszciplináris párhuzamok

1. Az interdiszciplináris párhuzamok elvi megközelítése

Az új összefüggések feltárása és az ok-okozat megismerésének vágya vélhetően egyidős a homo sapienstől számított emberiség történetével, s mint Galilei példája is mutatja, nem kockázatmentes. Az új megközelítési elvek megosztják magukat a kutatókat is, egyszerre kaphatja valaki glóriája mellé a sarlatánság nem éppen hízelgő jelzőjét.¹ A mérnöki

¹ Amíg Einstein relativitás elméletéről „Az einsteini elmélet teljesítménye ma megkoronázza a természettudományos világkép építményét.” kijelentésével a Nobel-díjas Max Born meghajol a tudós előtt,

hibadiagnózis, (Saha – Goebel, 2013) az orvosi diagnosztika (Broemling, 2007.), (Brodszky, 2011) és a kriminalisztikai bizonyíték-fellelésének párhuzamaira az oksági filozófiában rejlő közös gyökér kínálja a lehetőséget. A (konkrét) műszaki események, katasztrófák gyökérok elemzése, a tünetekből az adott (egy) páciens kezelendő betegségére való következtetés, avagy egy járványkitörés okának feltárása, valamint a (tényleges) bűncselekmény kapcsán fellelt és megszerzett bizonyítékok alapján az elkövető valószínűsítése között érezhető a párhuzam. Mindegyik esetben az okozatból kell az okra következtetni, s jellemzően a kihívás az, hogy egyedi, egyszeri eseményekből lehet kiindulni. A pénzfeldobás fej, vagy írás problematikája nagyszámú kísérlet esetén könnyen belátható az eredmény ismeretében, hogy a játékos 0,5-0,5 valószínűséggel fogadhatott. Az egyedi, egyszeri, avagy valamilyen okból megismételhetetlen esemény kiváltó okának valószínűsítése viszont komoly kihívást jelent. Ez a kihívás az adat, az információ-, vagy a bizonyítékhiány mértékétől függően exponenciálisan nő.

2. A tudás-transzplantáció célja és fogalmi meghatározása

A példaként hozott három tudományág saját oksági viszonyainak megismerése indító gondolatokat, sőt akár megoldást is adhat a másik tudományterület művelőjének. Egy bűnügy kivizsgálása esetén könnyen előfordulhat, hogy a mérnök, az orvos és a kriminalista összefogásának gyümölcseként érik be a megoldhatatlannak tűnő rejtélyek szövevényében rejlő talányra adott, korábban megválaszolhatatlannak tűnő kérdés. A hatalmas erőfeszítések közös célja a legfőbb érték, az emberi élet védelme, még akkor is, ha ez – magától értetődése miatt az orvos munkájától eltekintve – nem mindig nyilvánvaló. Az általam használt „tudás-transzplantáció” fogalmát is az interdiszciplinaritás jegyében idézem ide, a szervátültetés problematikájának analógiájára, tehát más tudományágban bevált és validált tudásanyagot, az átvevő tudományágnak be is kell fogadni. A befogadás sikeressége az átültetést vállaló kutató felelőssége, és sikertelenségéért csak magát okolhatja. A gazdasági és társadalmi problémákat kihívásként tekintve javaslatom befogadható rész megoldást nyújthat.

A tudás-transzplantáció meghatározásának körvonalait az alábbi összefoglaló gondolatban vélem meglátni:

„A tudás-transzplantáció célja a más tudományágakban már megszerzett ismeretek befogadásának előkészítése, átültetése, bevezetése és a gyakorlati elfogadásig történő nyomon követése.”

A bayesi párhuzamok keresését is ennek szellemében közelítem meg. Hazai tudományos értékű, a tárgyi bizonyítékok bayesi valószínűségi elemzésével foglalkozó kriminalisztikai feldolgozás – az igazságügyi genetikai kutatásokban található, (Füredi, 2003) tanulmányokat nem ideszámítva – jellemzően egy-egy folytatás nélküli és elvétve felbukkanó publikáció. (Wáger, 2011).

3. Az interdiszciplinaris párhuzamok gyakorlati forrásai

A bayesi párhuzamokhoz az alkalmazási példák oldaláról érdemes az érveket keresni. A II. világháború idején a hadiiparban a radartechnika fejlesztésének érthetően mohó igénye lehetővé tette a brit szigetek légtérvédelmének javításához az új elméleti háttér kimunkálását. A hasznos jel valószínűsítése, majd a barát-idegen felismerés valószínűsítésének számítása hatalmas lehetőséget adott az alkalmazott matematika fejlődéséhez, így különösen a hihetőségi valószínűség problémakörének részletes

addig a szintén Nobel-díjas Philipp Lenard mint „a tömegszuggesztió és a megtévesztés egy hallatlan mértékű, példátlan esete.” mondatával mintegy kirekeszti Einsteint a tudósok közösségéből.

kimunkálásához. A radarjel-feldolgozásban mély matematikai levezetések keresztül jutottak el az elméleti problémák megfelelő értelmezéséhez, ami a mai biztonságos polgári légiközlekedés egyik láthatatlan pillérévé vált. Bizonyos fogalmak olyan mélyen meggyökereztek, hogy a radar vevőegységének döntési logikájához rendelt ROC (Receiver Operating Characteristic) fogalmat a módszertant átvevő biostatistika változatlan elnevezéssel használja. (Lugosi – Molnár, 2000) Miért pont a biostatistika volt az egyik legaktívabb átvevője a módszertannak? A biológiai, s így különösen a humánbiológiai kutatások az azonos fajhoz tartozó, de válaszreakcióban csak valószínűségében azonos esetekben rejlő eshetőségek és esélyek feltárása a biostatistikai kutatók figyelmét a szubjektív valószínűség felé fordították. Feinstein 1977-ben még a biostatistikusok támogatásának elégtelen voltára panaszkodott, de Spiegelhalter és munkatársai 2004-ben üdvözltek az időközben bekövetkezett kedvező változásokat. (Spiegelhalter et al. 2004.) Sok elemzés, diagnózis és nyomozás esetén a kivizsgáló, a diagnosztika, avagy a nyomozó döntéskényszerben van, amit az alábbi – fiktív, de valóságos elemeket tartalmazó – párhuzamos példák szemléltetnek:

- Egy nem azonosított hibájú légi jármű újraindításának időelőtti balesetet, vagy kárt okozhat, a felesleges késlekedés viszont pénzügyi veszteség damokleszi kardjával fenyeget. A biztonságos újraindításhoz a szakértői csapat részéről a hibák egyértelmű feltárása és bizonyossági szintű megszüntetése elengedhetetlen feltétel.²
- Egy paciens leletei alapján a diagnosztika nem zárja ki a panaszok és egy súlyos betegségre utaló jelek kapcsolatát, de a felesleges kezelés észlehető kockázatot jelent, ugyanakkor a döntési késlekedés a betegség visszafordíthatatlanságának esélyeit növeli.
- A helyszíni szemlét végző nyomozó vélelmezi, hogy a súlyos bűncselekmény elkövetője további áldozatokat fog szedni. A vélelmezett elkövető személye felmerült, a közvetlen bizonyítékok viszont nem adnak kellő alapot az őrizetbe vételhez, de az intézkedési késlekedés a bűnisméltés esélyeit növeli.

Közös elemként mindhárom esetet jellemzi a döntéskényszer, s az ezzel ellentétes erőt képező megfontoltsági igény.

4. Az okkutatás párhuzamai

A három vizsgált területen a bizonyítékkeresés, a bizonyítékok relevanciájának és hihetőségének valószínűsítése áll a fókuszban. A jelen észleléseiből egy múltbeli történetet kell meghatározni. Egy légi katasztrófa roncsait lehetőség szerint maradéktalanul összegyűjtik az esemény rekonstrukciójához. Az orvos is az anamnézis felállításával kezdi az okkutatást. A kriminalista szemléletes vázamodel fogalmával a fellelt töredékeket illeszti egymáshoz, hogy a cselekményt rekonstruálja. Az összehasonlított területeken a jelenben végződő esemény forrását kell meghatározni, hogy a jövőbe mutató döntés kellő megalapozottsága garantálja az ésszerűen elérhető legkisebb kockázatot.

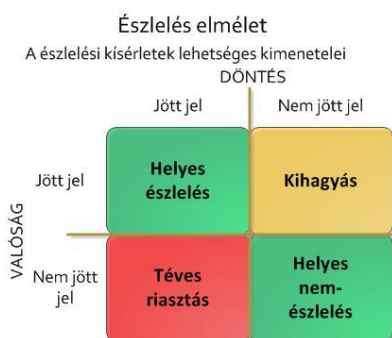
Műszaki területen a „szakadást okozó leggyengébb láncszem” megkeresése tűnik a legegyszerűbbnek először. Egy-egy konkrét eset kapcsán azonban meghökkenően hosszúra nyúlhat a valódi műszaki ok kiderítésének folyamata. Az Air France AF447³ járat

² Ehelyt is fontos hangsúlyozni, hogy az ICAO Convention on International Civil Aviation Annex 13 expressis verbis kimondja, hogy az esemény, vagy a baleset kivizsgálásának célja egy későbbi baleset megelőzése, s ez a tevékenység nem irányul arra, hogy felelősséget, vagy vádat megalapozzon.

³ A 228 ember – köztük magyarok – életét követelő AF447 katasztrófájának rejtélyét három év alatt oldották meg. A 2009. június 1-én az Atlanti Óceánba zuhant Air France 447 járat lezuhanásának okait feltáró dokumentumot a francia Bureau d'Enquêtes et d'Analyses pour la sécurité de l'aviation civile (BEA) 2012. július 27-én hozta nyilvánosságra. A repülőgép sebességméréséhez adatot szolgáló ún. „Pitot cső”

esete is ilyen. (BEA, 2009.) Az újbóli elővétel részben új tényeknek,⁴ részben pedig annak köszönhető, hogy a légi jármű „fekete dobozának” megtalálásához Bayes módszert használtak!⁵ Számos olyan bonyolult esettel találkozik a gyakorló orvos, hogy évek telnek el a tényleges megoldásig.⁶ A móri bankrablás elhíresült esetének vizsgálata sem volt mentes a csapdától.⁷ Az oktatás kiindulópontja az észlelés, amely a párhuzamoknak megfelelően fogalmilag a hiba, a betegségtünet vagy a bűncselekmény lehet.

Az eseménykivizsgálás – amely itt a három tudományág folyamatának összefoglaló megnevezése – a kiváltó ok, az alapbetegség vagy a bizonyíték valószínűsítése. Az észleléselemélet filozófiája alapján a megtapasztalás lehet az esemény észlelése, avagy ellenkezőleg nem észlelése.

1. ábra Az észlelés és a döntés kapcsolata

Az ábrán látható, hogy észlelés lehet helyes, avagy téves, ahogy ez a nem észlelés esetén is fennáll. A négy lehetséges döntési kimenet esetén kettő helyes, kettő helytelen.

A téves nem észlelés valóban hiba, de miért tartják egyformán veszélyesebbnek a téves észlelést mindhárom területen? A nem észlelés – ami nevezhető kihagyásnak, vagy fals negatívnak is – az ok, a tünet, a nyom figyelmen kívül hagyása, melynek következményeképp nem történik javítás, kezelés, vagy intézkedés.

Kevésbé súlyos esetben mód van a kihagyás kis veszteségű korrekciójára, javítására. A téves észlelés – a fals pozitív – lényegesen nagyobb kockázata abból ered, hogy nem létező adat valósnak tűnik, melyből természetsszerűleg megalapozatlan következtetés vonható le, amit hibás döntés követ. Az eredmény felesleges javítás, a beteg felesleges kezelése vagy a tévesen elkövetőnek vélt személy őrizetbe vétele. A felesleges javítás már valódi hibát, a mérnök tudásának hitelét; az indokolatlan műtéti beavatkozás a beteg egészségét a tudományos orvoslásba vetett hitét; az indokolatlan őrizetbe vétel az igazságszolgáltatás

jégkristályokkal való eltömődése volt a gyökéroka a későbbi katasztrófába torkolló eseményeknek. A 219 oldalas dokumentumot 12 nagy mennyiségű meta adatot is tartalmazó függelék egészíti ki.

⁴ Általán korábban más helyen hivatkozott és jelen tanulmányban esetlegesen észlelhető eltérések, a kivizsgálást végző szervezet által kibocsátott információfrissítésekben található új felismeréseknek is köszönhetőek.

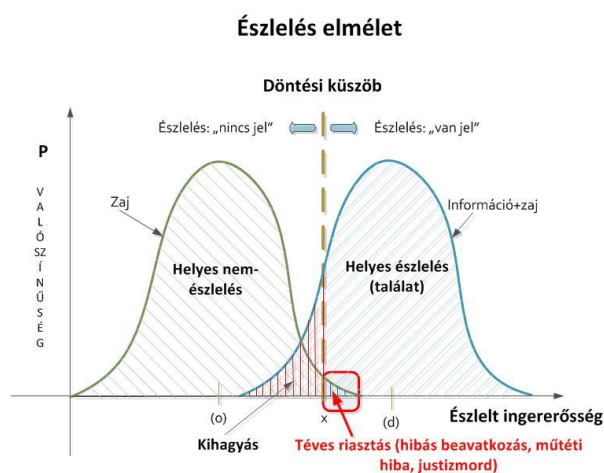
⁵ A korábbi megjegyzéssel harmonizáló, hogy a közelmúltban mellékes információként jelent meg, hogy a Bayes módszerek alkalmazása jelentős segítséget jelentett az adatrögzítő feltalálásában.

⁶ XY (konkrét személy) 1985-ben agyi daganat eltávolítását követően fokozatosan romló állapotba került. Reakciói lelassultak, majd pacemaker beültetését is indokoltnak látta a diagnosztika a beteg állapotromlásának csökkentésére. A beteg fizikai és szellemi leépülése folyamatos volt 2008-ig, amikor egy célzott vizsgálat eredményeképp megállapították, hogy a daganat eltávolítása során olyan járulékos sérüléseket szenvedett el a beteg, hogy egy adott hormon termelése nagymértékben csökkent. A hiányzó hormon mesterséges pótlása után a páciens állapotában látványos javulás következett be. Forrás: XY állapotának folyamatos és személyes nyomon követése.

⁷ Hosszú idő telt el, amíg a más bűncselekmények elkövetésével valóban összefüggésbe hozható, de az adott ügyben tévesen elítélt személy végre a ténylegesen általa elkövetett cselekmények megfelelő ítélet szankcionálása kapcsán kezdhette meg büntetése kitöltését.

hitelességét ássa alá. A téves észlelés nem, vagy csak áldozatokkal járó korrekciót enged meg az esetek jelentős részében. Párhuzamosan kimondható, hogy az észlelés folyamatában az információ helyességének biztosítására való törekvés mellett is óhatatlanul fellépő hibák közül a fals pozitív eredmények kiszűrése és mérséklése a legfontosabb cél. A fentiek indokolják az adatok hihetőségi tesztjének fontosságát. A mérnöki hibakeresés egzakt folyamataiban is gyakran előfordul, hogy a döntés szempontjából irreleváns jel nagysága megközelíti a hasznos információ amplitúdóját, így a valószínűsítés itt is létjogosultságot nyert.

Az okkutatás dinamikus folyamat, melyhez először a folyamat elemeit szükséges áttekinteni. Az okkutatás első eleme az észlelés. Az észlelés vonatkozhat hibára, rendellenes működésre, betegségtünetre, bűncselekményre utaló nyomokra. Észleléseleméleti szempontból az első döntés annak a küszöbértéknek a megadása, ami felett a választ elfogadjuk, s alatta, mint nem létezőt elvetjük.

2. ábra A döntési küszöb és a döntési tévedések kapcsolata

Az elvetés esetén az észlelés lehet helyesen, vagy tévesen nemleges. A téves nem észlelés a kihagyás, vagy a téves észre nem vétel. Az észlelés pozitív eredménye lehet a valóságnak megfelelő helyes, vagy a valóságtól eltérően téves, ami téves riasztást eredményez. A fenti döntési tábla négy eleméből kettő valóságú: a helyes észlelés és a helyes nem észlelés. A két helytelen döntési eredmény a téves riasztás (elsőfajú hiba, α) és a kihagyás (másodfajú hiba, β). A kihagyás kisebb súlyú, bár ennek is lehetnek nem várt nagyságú kihatásai, de a téves riasztás, vagy vakriasztás jelentőségében messze meghaladja az előzőt. A kihagyás következménye a beavatkozás, vagy a szükséges intézkedés elmaradása, ami számos esetben pótolható. A téves riasztás vagy vakriasztás (false alarm) olyan alaptalan következtetést, vagy szükségtelen intézkedést, beavatkozást indít el, melynek kockázata már valóban megjelenik, s a berendezés, a beteg, vagy tévesen vélelmezett elkövető viseli a következményeket, s nem a döntéshozó.

Az észlelt jel, információ, megtapasztalás, vagy tény a forrásinformáció és a zaj összege. A zaj a mérnöki tudományokban lefedi mindazon jelek, információk összességét, amely a hasznos információ hibamentes észlelését nehezíti, vagy befolyásolja. Fogalmilag zaj kategóriájába sorolható a medicina területén minden olyan nem releváns észlelés, tünet, vagy válaszreakció, amely a helyes diagnózis felállítását a valódi ok elfedésével, vagy a valódi okra utaló tünetek gyengítésén keresztül nehezíti, vagy lehetetlenné teszi. Kriminálisztikai megközelítésben a zaj, a nyomokat elfedő, torzító, összekeverő, vagy másító tényként kezelhető.

Az észlelés tehát egy a posteriori állapot, melyből a korábbi – a változás bekövetkezésének pillanatában fennálló a priori – helyzetre, s a változás okára kell visszakövetkeztetni. A zaj eltávolítása az észlelésből sarkalatos kérdés, mint ahogy az is, hogy a zaj eltávolítása milyen hatásosan történik meg. A jel-zaj viszony nagysága nem csak a műszaki kivizsgálások ok meghatározásában bír jelentőséggel, de a másik két párhuzamosan vizsgált tudományágban is. A diagnosztika munkáját is megnehezíti egy hasüregi ultrahangos vizsgálatot befolyásoló nagymennyiségű bélgáz, amely tervezett vizsgálatnál elkerülhető, de egy akut eset vizsgálatánál komoly szerepet kap a zajos kép alapján felállított diagnosztikai hipotézis helyessége. A kriminalista az áldozaton talált nagyszámú irreleváns – jelen értelmezés szerint zaj – anyagmaradvány melletti értékes nyomok észlelésekor és azonosításánál találja szembe magát a jel-zaj viszony sarkalatos problémakörével. A kriminalista a szó szoros értelmezésében is találkozik a jel-zaj viszony kérdésével, amikor a bizonyítéknak szánt felvételen a hangzavarból kell megállapítani, hogy ki és mit mondott. A bayesi módszerek mindezen esetekben jelentősen előremozdíthatják a jelek szeparálását a zavaró zajoktól.

A példaként említett tudományterületek az okozattal találkoznak, s az okot kell megtalálni művelőjüknek. A kriminalisztikában ezt a vázamodelt újraépítésének tekintik.

5. Vizsgálati módszertan

A fentiekből látható, hogy az eredeti állapot rekonstruálása, továbbá a jelen és a múlt közötti oksági kapcsolat feltárása a közös cél. A rekonstruálás és az oksági kapcsolatok feltérképezése érdekében felállított hipotézisek tesztje, továbbá a hipotézisek hihetőségének ellenőrzése kötelező elemként kell, hogy a vizsgálat során megjelenjen. A hipotézisek és a feltételezések valószínűségi megközelítéssel jelennek meg. A matematikai filozófiai jelenleg a *valószínűség öt csoportját* határozza meg: a *klasszikus*, Leibniz – egyenlő esélyek; a *logikai*, Carnap – kijelentések logikája; a *szubjektivista*, Bayes – hihetőség; a *gyakorisági*, Kolmogorov – nagyszámú minta; és a *propensity*, Popper – kauzális hajlam. (Szabó, 2013.) Megítélésem szerint a szubjektív, más elnevezés szerint hihetőségi, avagy bayesi megközelítést vélem alkalmazhatónak jelen vizsgálati kontextusban, tekintettel arra, hogy mindhárom tudományág jelen tanulmányban tárgyalt eseteiben egy-egy konkrét esettel, beteggel, avagy bűncselekménnyel foglalkozik, így a jelentős mintaszámra épülő gyakorisági valószínűség széles körben használt kolmogorovi gondolatai nem alkalmazhatók. A bayesi módszerek alkalmazásának előnye, hogy egy esemény valószínűségét, azaz bekövetkezési valószínűségének hihetőségét adja meg.⁸ (Pawitan, 2001.)

A Bayes módszert sokáig matematikus berkekben is jelentős bírálat, sőt támadás is érte szubjektivitása okán. A szubjektivitásra alapozott bírálatok ereje akkor gyengül meg, amikor a mérleg serpenyőjébe helyezük a gyakorlati döntési esetekben az információhiánnyal szembesülő döntéshozó szubjektivitását megkövetelő ítéleteket. A szubjektivitás okozta hiba a hipotézis teszteken keresztül csökkenthető. Megítélésem szerint validitás, vagy validálás kérdéséről ez esetben nem, vagy csak különös elővigyázatosság mellett lehet beszélni, annak kevesebb szabadságfokot megengedő meghatározása miatt. Mindettől függetlenül elképzelhetőnek tartom a Bayes módszer jövőbeli kutatásának olyan folytatását, ahol a validitás a hihetőségi vizsgálatok integráns része.

⁸ A frekventista és a bayesi tábor között időnként indokolatlan elméleti viták folynak. Pawitan a vitát illetően ideillően idézi Thomas Mann gondolatait: „Egy nagy igazság egy igazság, melynek ellentéte szintén egy nagy igazság.”

6. A felvetések bayesi elméleti hasonlóságai

Belátható, hogy felvetett esetekben a megoldáshoz szükséges információhiány miatt az első lépések megtételéhez hipotézist kell felállítani. A mérések adatai, a laborvizsgálati eredmények, valamint a rögzített nyomok lehetővé teszik feltételezések magalapozását, de a kockázatok csökkentése érdekében annak hitelt érdemlősége valamilyen szintű bizonyosságot kell, hogy elérjen. A valószínűségszámítás alkalmazása kézenfekvőnek látszik, de a Kolmogorov nevéhez kötött és a köznap életben széles körben ismert és használt gyakorisági valószínűség itt nem alkalmazható, amely végtelenhez közelítő nagyszámú kísérletek eredményein alapulva számítja a következő esemény várható értékét. A példából érzékelhető, hogy a nehézség az eset egyediségéből eredeztethető, s a bevezetőben említett, egy érmedobás kimenetelét megbecsülő kilátástalannak tűnő kérdés megválaszolásának igénye gyakran felmerül. A felvetés elméleti megoldásához a XVIII században élt Bayes tiszteletes (Bayes, 1763.) nevéhez kapcsolódó feltételes valószínűség vihet közelebb. A bayesi gondolatok alapján többféle megközelítésben is meghatározható a kiváltó ok valószínűsége. A megoldáshoz vezető utak legfőképp szemléletbeli kérdésként jelennek meg. A műszaki területen a valószínűség nulla és egy közötti értékének megadása jó visszajelzés a megbízhatóság becslésére. Az orvostudományban is használható, de a kriminalisztikai alkalmazások, különösen a büntetőeljárás bírói szakában már nehezebben érthető a döntéshozók körében. Akárcsak a lóversenypályák forgatagában a nyerési esély úgy e két utóbbi területen a valószínűségi esély könnyebben megérthető.

A bayesi módszerek alapján számolt valószínűségi arány, amely az esemény bekövetkezésének esélyét osztja az esemény be nem következéseének esélyével, mintegy felnagyítva észlehető kontrasztkülönbséget ad eredményül. A fenti tudományterületek problémakörét azonos jelöléssel megközelítve az alábbi szimbólumrendszert alkalmazzuk, melyek rögzítése mellett a további bayesi gondolatok követése könnyebbé válik.

A valamely (E) esemény bekövetkezésének (P) valószínűségét általánosságban a $P(E)$ kifejezés reprezentálja. Amennyiben az (E) esemény bekövetkezése feltételhez kötött, azt az esemény mögött tüntetik fel. Egyszerű esetben, a feltétel egy elemű, de a valóságban jellemzően több feltétel (esemény | feltétel 1, feltétel 2, feltétel 3, ... feltétel 4.) együttes fennállása, illetve azok milyensége eredményezi a esemény bekövetkezését, továbbá az esemény további következményeit. A feltételek számos esetben feltételezésen alapulnak, amelyek így csak valószínűsíthetők, mint hipotézisek jelennek meg. A feltételezések, a hipotézisek, mint szubjektív tényezők magukban hordozzák a tévedés lehetőségét, melynek csökkentése a végeredmény hihetősége érdekében fontos. A hipotézis elfogadhatósága szintén valószínűségi változó, amely a figyelembevett szempont alapján jellemzi a hipotézis erősségét. A feltételezések, a hipotézisek és a tévedések kizárhatatlansága miatt kérdőjelezték meg a Bayes módszerek ellenzői azok tudományosságát. Mélyebb vitát nem nyitva, cáfolatként említhető, hogy a hipotézisek alkalmazása azért szükségszerű, mert az eseményt körülölelő eseménytér minden eleme nem ismert, így annak közelítő leírásához a feltételezésekre szükség van. A feltételezés a bizonytalanság csökkentésének eszköze, amely látszólagos ellentmondást tartalmaz. Egy hipotézis alkalmazását követő eredmény, amely nem éri el a kívánt pontosságot, lehetőséget nyújt egy újabb hipotézis felállítására, s így az újabb számítás már pontosabb eredményt szolgáltat. Az egymást követő hipotéziseken alapuló lépések köthetők időhatárhoz, intézkedési gyorsasághoz, pontossághoz, továbbá bármely, a végeredmény felhasználhatósága érdekében lényeges célhoz.

Gyakorlati példaként említve, egy esemény eszkalálódását megakadályozandó, a pontosság igényét feláldozva a gyorsaság kerül a fókuszba. Ilyen lehet egy rendszerben tovaterjedő hiba blokkolási pontjainak becslése, egy akut és súlyos

szövedményekkel járó betegség diagnosztikai módszertana, egy sorozatgyilkos további cselekményeit megakadályozandó, a mielőbbi elfogás intézkedési rendszere. Időhatár korlátot jelenthet egy műszaki rendszer legnagyobb tolerálható üzemkiesési ideje, a betegség következményeinek reverzibilis időmaximuma, vagy akár az őrizetbe vétel törvényi korlátja.

A hipotézis helyességét növelendő megvizsgálható annak jósága úgy, hogy a valószínűsíthetőség, azaz a $P(\text{Hipotézis}|\text{a hipotézis elfogadhatósági feltétele})$ mint változó, meghatározásra kerül.

A hipotézisek helyességének mérésére, továbbá egy egyszerű értelmezéshez bevezethető az esélyek arányának megadása. Ekkor a hipotézis mellett szóló tények valószínűségének és a hipotézis kizártságát mutató tények hányadosa jelzi a hipotézis erősségét. Az angolnyelvterületen használt Likelihood Ratio (LR) általam jelölt magyar valószínűségi hányados (VH) – amit bayesi szakcikkekben λ (lambda) jelöléssel is említenek – a pro és a kontra tények hányadosát mutatja.

A fentiek megvilágítására szolgálhat egy műszaki esemény kivizsgálásakor észlelt jel relevanciájának és oda nem illőségének aránya, gyógyászatban a páciens fájdalmait okozó vélelmezett appendicitis valószínűségének és kizártságának hányadosa, vagy akár a helyi szemle során észlelt vér nyomainak a bűncselekményhez köthetőségének és kizárhatóságának aránya. Példálózva utalok ilyen kizárhatóságot megalapozó észlelésekre: a műszaki vizsgálatoknál az elektromágneses védelem tapasztalható elégtelen szintje miatti zavarjel, medicinában az érintett terület fölötti régi műtéti heg, ami az appendicitis kizártságára utaló jel lehet, avagy a gyanúsított az cselekmény elkövetésének idején más bűncselekmény kapcsán a helyszíntől távol előzetes fogva tartásban volt.

A kizártság esetén is fontos, ha csak annak vélelmét és nem bizonyosságát tekintjük alapnak, hiszen mindig merülhet fel olyan tény, ami az egykori „megdönthetetlenséget” egy korábban nem ismert, vagy hibásan tudott információra alapozza. Az arányok bevezetése a gyenge jelek, a kevésbé szignifikáns diagnosztikai válaszreakciók, továbbá a vizsgálati környezetbe beleolvadó bizonyítékok észlelésénél kap különös nyomatékot. A Bayes tételre visszavezethető bayesi gondolatok és a valószínűségi arány között szoros kapcsolat van, így átszámításuk nem jelent logikai törést. Az újonnan feltárt információk változtatják a hihetőség mértékét, s ezért is hivatkoznak rendszeresen a bayesi számítások eredményére, mint a hihetőség fokára, amely angolul a „degree of believe”-ként jelenik meg. Amint korábban említettem az események bekövetkezését számos tényező, vagy hipotézis - amely kivizsgálás, diagnosztika, avagy nyomozás során felmerülhet – befolyásolja. Ez esetben az eredő valószínűséget a résztények, valamint részhipotézisek produktuma, az egyes elemi valószínűségek szorzata adja. A valószínűségek szorzását egytől ($i=1$) az utolsóig ($i=n$) kell végezni, amely feltételezi az elemi valószínűségek függetlenségét. A valószínűségi értékek nulla és egy közötti értéket vehetnek fel, így a sok tényezőt, vagy sok hipotézist tartalmazó számítások eredménye nullához közeli értéket adhat. A korábban említett valószínűségi arány, amely az esemény, a tény, a hipotézis, a diagnózis, a bizonyíték relevanciája, a gyanúsított és az elkövető azonossága megállapításának kérdésében az értékelhetőséget javítja. Közös szálként vetíthetjük ki, célfüggvények kimondott, vagy hallgatóságos elvárását, az egyén és a társadalom védelmét, amit néhány mondat erejéig megvilágítok.

A műszaki esemény gyökérokának valószínűsítése, az esemény ismétlődésének elkerülésére szolgál. Az események eskalációja balesetet, s gyarak, erőművek, különös tekintettel a kritikus infrastruktúrák üzemvitelére, emberek nagyobb csoportját, s csernobili eseményeket felidézve akár országokat is érinthet annak nyomasztó koloncaival együtt. A betegség pontos diagnosztikája az egyes embert, a vizsgált páciens érinti általában. Fertőző

betegségek esetén a kriminalisztikai vázamodellel alapján az egészségügyért felelős csoportnak fel kell tárni a múltat, rekonstruálni a fertőzőség kiterjedését, valószínűsíteni az érintetteket, az akaratlanul és a szándékosan továbbfertőzők körét, valószínűsíteni kell a járvány lefolyását, mérséklési lehetőségét, s mindezt már nem az egyes páciens, hanem a társadalom érdekében teszi. A kriminalista is találkozhat olyan cselekménnyel, amikor már nem egy elkövető azonosításán keresztül védi a társadalom biztonságát, hanem a társadalom jelentősebb csoportjának veszélyeztetésének elkerülésével. Mindhárom területet egyszerre érintő esemény például egy kritikus infrastruktúra megtámadása oly módon, hogy a kiszolgáló személyzetet a levegőn, folyadékon, vagy ételen keresztül fertőzik meg úgy, hogy a kritikus infrastruktúra működését veszélybe sodorja az akció. Az ilyen események kivédésére, megelőzésére, a bekövetkező események okozta károk tervezett enyhítésére a három tudományterület közös gondolkodására van szükség. Itt azonban nem csak múltba tekintésre, hanem jövőbe mutató kontingencia tervek közös kimunkálásán kell együttműködni. Ez a bayesi módszerek átfogó, komplex inter- és transzdiszciplináris alkalmazásának igényét vetíti előre. A forrásinformáció visszanyerésének megoldása lehet a zaj elnyomása, vagy a hasznos információ kiemelése, attól függően, hogy melyik tulajdonságáról áll több a rendelkezésre.

7. Bayes tétel három megközelítésben

A párhuzamok demonstrálása a Bayes tétel általános bemutatása után a három tudományág problematikájának megnevezéseivel kerül felírásra. (Leonard – Hsu, 2009.)

$$P(B_i|A) = \frac{P(A|B_i)P(B_i)}{P(A)} \quad (i = 1,2,3, \dots, r),$$

Amikor $P(A) > 0$, akkor a teljes valószínűség törvénye szerint:

$$P(A) = \sum_{j=1}^r p(A|B_j)P(B_j)$$

A "B" esemény bekövetkezésének valószínűsége „A” feltétel mellett $\{P(B|A)\}$ három megközelítésben:

1. Műszaki valószínűség:	$P(\text{esemény kiváltó oka} \mid \text{észlelt jelenség})$
2. Orvosi diagnosztikai valószínűség:	$P(\text{betegség} \mid \text{szimptómák})$
3. Kriminalisztikai valószínűség:	$P(\text{bűnösség} \mid \text{bizonyítékok})$

Az orvos-diagnosztikai kutatások rávilágítottak a Bayes tétel alkalmazásával kapcsolatos fontos szempontra. Leonard és Hsu (Leonard – Hsu 2009.) által hivatkozott Knill-Jones és Emerson példáit említve az AIDS/HIV és a mélyvénás trombózis nem jár együtt jellegzetes szimptómákkal, ezért ezek hiányára is el kell végezni a valószínűségi számításokat.

A fenti logika alapján mindhárom párhuzamos területen észlelés hiányában is javasolt elvégezni a számításokat, melynek eredménye kicsi, de nem elhanyagolható értéket ad. Ez azzal a természetes megfigyeléssel vág egybe, hogy a szimptómák hiánya nem jelent feltétel nélküli egészséget, s analógiaképp, a bizonyítékok hiánya büntetőjogilag értelmezett ártatlanságot sem. Kritikával illelhető Seber, aki a $P(\text{bizonyíték} \mid \text{ártatlan})$ megközelítést használja a fent leírtakkal szemben. (Seber et al. 1991.)

8. Likelihood-hányados

A likelihood-hányados (LH, vagy λ) a valószínűségi arányokat adja meg. Számítása az esemény bekövetkezésének valószínűségének és a be nem következésének hányadosa $\{\lambda=p/(1-p)\}$. A döntési kérdésekben a kritikus pont annak a bizonytalanságnak a meghatározása, ami még elfogadható. Az elfogadhatósági kritérium szubjektív, s megítélésem szerint csak a döntéshozónak lehet joga és felelőssége, hogy ügyhöz kötötten utólagosan módosítsa azt. Műszaki kivizsgálási ügyekben a későbbi reprodukálhatóság érdekében kerülni kell a kritériumok utólagos változtatását. Amennyiben valamely korábban nem ismert tény felmerülése azt indokoltá teszi, úgy kivételesen, jól dokumentáltan, s lehetőség szerint validálási folyamaton keresztül megtehető. Orvosi diagnosztikai kérdésekben a meta adatokat szolgáltató laboratórium sem módosíthatja az elfogadási kritériumokat. Az elfogultság gyanújának elkerülése érdekében büntetőügyekben a kriminalista a konkrét ügytől független küszöbértékkel számolhat, s a tények mérlegelése, vagy figyelmen kívül hagyása bírói feladat. A likelihood-hányados kritikus értéke (λ_c), a likelihood-hányadosnak, valamint a téves elvetés okozta kár és a téves elfogadás okozta kár hányadosának szorzata. (Korn-Korn, 1975.) A kár lehet anyagi, emberi, avagy megítélésbeli külön-külön vagy akár együttesen is.

A kár, ami a páciens életét kedvezőtlenül befolyásolhatja, avagy a vádlottal szembeni téves bűnösítő ítélet következménye csak a döntéshozó felelőssége lehet, ezért helyette más nem értékelheti az információt, kivéve, ha speciális szaktudás szükséges a helyzet megfelelő átlátásához. A kockázatok csökkentése érdekében ki kell meríteni a keresztellenőrzés, valamint a validálás adta bizonyosság növelő eszközökben rejlő lehetőségeket is.

9. Valószínűségi skálák alkalmazásának előnyei

A valószínűségi skálák vizsgálatához először az észlelés témakörét szükséges górcső alá venni. A tények, események észlelése szempontjából a környezet és az észlelendő közötti kontrasztarány fontos minősítési értéként jelenik meg. A kontrasztarány szemléletesen mutatja az észlelendő és a környezet közötti különbség eltérőségében jelentkező származékos információ hasznosságát. A fentiekben a jel-zaj viszony fontosságáról már szó esett, amit most az értékelés aspektusából szemlélünk. A jel-zaj viszony a mérnök számára egy olyan alapvető kérdés, amit minden információfeldolgozási feladat során figyelembe vesz. A köznapi orvosi diagnosztikában a zaj az EKG vizsgálatoknál, mint mérést akadályozó tényező jelenik meg. Egy új diagnosztikai módszer, vagy gyógyszer hatásosságának vizsgálata során a téves információ, a zaj – azaz a nem releváns információ – kizárása alapvető fontosságú. A próba, a vakpróba, a kettős vakpróba alkalmazása ezt a célt szolgálja. Az aszpirin szívinfarktust csökkentő hatását is az aszpirint, vagy a placebót szedő csoportban bekövetkezett infarktus arányokkal támasztották alá. (Pawitan, 2001.) A kriminalisztikai profilalkotás nem ad egyértelmű, az egyetlen lehetséges elkövetőre, vagy elkövetői csoportra⁹ vonatkozó bizonyossággal felérő információt. A valószínűség, de még inkább a valószínűségi arányok meggyőző érvekkel segítik a döntéshozót a következő lépések megtételében. A valószínűségi skálák a valószínűségi arányok számszerű kvantitatív értékeken alapulva a bíró számára könnyebben értelmezhető kvalitatív

⁹ Jelenleg sorozat-bűncselekmények elkövetőinek vélemezésére alkalmazzák a profilalkotást. (Fenyvesi Csabával folytatott konzultációra alapozva. 2013. 07. 05.) Megítélésem szerint a szervezett bűnözés, így különösen a terrorcselekmények módszertani elemzésével becsülhető az elkövetői csoport. Különösen akkor nyer rendkívüli fontosságot ez a kérdés, amikor egy cselekményt több terrorszervezet is felvállal, ami szervezeti marketingnek tekinthető, de a nyomozati munkát lassíthatja, vagy vakvágányra viheti.

mértékjelzőket állítanak fel a gyors és kevesebb mérlegelést igénylő döntésekhez, melyből mintaként egy kriminalisztikai megközelítés látható a táblázatban.

Kvantitatív értékek			Kvalitatív minősítés	
1	$<V \leq$	10	-	Kevésbé alátámasztott bizonyíték
10	$<V \leq$	100	x	Közepesen alátámasztott bizonyíték
100	$<V \leq$	1000	xx	Közepesen erősen alátámasztott bizonyíték
1000	$<V \leq$	10000	xxx	Erősen alátámasztott bizonyíték
10000	$<V$		xxxx	Igen erősen alátámasztott bizonyíték

3. ábra Kvalitatív bizonyítékértékelési táblázat Evett és munkatársai javaslata alapján tovább fejlesztve bizonyítékerősségi színskálával (Aitken-Taroni 2004.)

A valószínűségi skálák eltérő döntési küszöböt adnak a medicinában és a kriminalisztikában. A már említett aspirin kétszeresére javítja a páciens jövőbeli esélyeit, ami a kriminalisztikában nem tekinthető ítéletet megalapozó értéknek. Amennyiben a számítások során az eredményekre alapozott helyes döntés mellett ugyanazon eredményeket alapul vevő hibásdöntés következményeinek kockázatát is figyelembe vesszük, a nyereség és a veszteség arányai szembetűnővé válnak. A műszaki, biológiai vagy társadalmi beavatkozások kockázatot jelentenek. A kockázatbecslés sok esetben kimarad, vagy csak korábban meghozott döntés formális és utólagos igazolására szolgál. Ennek feleslegességénél csak veszélyessége nagyobb. A valószínűségi skálát tényszerűség kell, hogy jellemezze, a fenti veszélyek elkerülése mellett. A táblázatban javasolt bizonyítékerősségi minősítő színskála gyakorlati alkalmazása egyaránt könnyítheti meg az ügyész és a bíró munkáját. Nem lehet túlhangsúlyozni, hogy a számítások nem a már meglévő ítélet igazolását, hanem a meghozandó döntés megalapozását szolgálják. Az 1. ábra négy mezejének arányaiból a döntés minőségére és a döntés kockázatára vonatkozóan többféle eredményt is kaphatunk, s a döntési tábla négy válaszából a legfontosabb, a helyes negatív és a hamis pozitív arányának meghatározása.

10. Bizonyosság növelése Bayes faktorokkal

A pontosság, az adatok, az információk, a tények megbízhatóságának növelése a helyes döntéshez, diagnosztizáláshoz, avagy az ítélethez szakmailag elvárt. Elvileg többféle módszer áll rendelkezésre, amit az adott helyzet, vagy tényállás szűkíthet. Az alternatív hipotézisek összehasonlításának módszere természetes és egyszerűen használható út. Egyszerű két hipotézis alternatívával összehasonlítható esetben a Bayes faktor az adatban lévő bizonyíték mérésére szolgál, melyben az előzetes valószínűségeket nem veszik figyelembe. A hipotézisek hányadosát az elsőfajú és a másodfajú hibákkal is jellemezni lehet. A Bayes faktor (BF) számításához az elsőfajú (α) hibák rátáját osztják az egy és a másodfajú (β) hibák különbségével, tehát $BF = \alpha / (1 - \beta)$. (Spiegelhalter et al. 2004.)

III. Vizsgálati eredmények

1. Bayesi döntéselemzés

Érdekes – a követhetőség érdekében egyszerűsített – bayesi döntéselemzési kérdést mutat be Gelman et.al. egy 95 éves férfi páciens tüdődaganatnak vélelmezett elváltozása kapcsán. (Gelman et al., 2004.) A daganat rosszindulatú voltát 90%-ra becsülve, megadja a páciens túlélési esélyeit a különböző döntések kimenetelére. Ha nem avatkoznak be, s a daganat

rosszindulatú, 5,6 hónap, míg a 10%-os tévedésre, azaz a daganat nem rosszindulatú 34,8 hónap a várható élettartam. Sugárkezelést alkalmazva 16,7 hónap a várható túlélés. Műtéti beavatkozásnál 35%-os az azonnali mortalitás esélye, de sikeres beavatkozásnál a 20,3 hónappal hosszabbodik meg az élete. A döntési helyzet összetettsége és felelőssége szemléletes!

A kockázatokat és a statisztikai adatokat együttesen figyelembevevő, a konkrét 95 éves páciensre vonatkozó számításuknál a sugárkezelés 17,5; a műtét 13,5; a beavatkozást elkerülő döntés pedig 8,5 hónappal nyújtja meg az életet.

Hosszabb, a döntési dilemmákat is felsoroló elemzést mutat be Vokó egy appendicitis gyanús gyermekkel kapcsolatos cikksorozatában. (Vokó, 2010.) (Vokó, 2011.) Finn statisztikai adatokon alapuló függvényével az észlelt tünetek alapján valószínűsíthető a beavatkozás szükségessége, vagy halaszthatósága.

A valószínűségszámítás gyakorlati kriminalisztikai alkalmazására a People v. Collins 1968 (Los Angeles, 1964.) szolgálhat jó példával.

A bűncselekmény elkövetőiről a következő információkkal szolgáltak a tanúk: sárga személygépkocsi; színes bőrű (fekete), szakállas, bajuszos férfi; szőke lány a gépkocsiban, aki lófarokba fogta össze a haját.

A listát valószínűségekkel kiegészítve érdekes megfigyelés tehető, hogyan erősítik egymást az átlagtól való kis eltérések egybeesése:

- sárga személygépkocsi (1:10);
- színes bőrű (fekete), szakállas (1:10),
- bajuszos (1:4) férfi; szőke lány (1:3),
- a színes bőrű gépkocsijában (1:1000),
- aki lófarokba fogta össze a haját (1:10).

A valószínűségi számítás 1: 12 millióhoz eredményt adott, ami igen kicsi hibaszázalékot jelent.

2. A Bayes módszerek alkalmazásának helyzete a három tudományterületen

Alapvető különbség tapasztalható a Bayes módszerek gyakorlati felhasználásában a három tudományterületen a jogászai alkalmazás hátrányára, amit az alapoknál, azaz a képzésnél kell megvizsgálni. Amíg a mérnökhallgatókkal¹⁰ és az orvostanhallgatókkal (Dinya, 2011.) megismertetik a bayesi módszerek használhatóságát, s ezért később munkájuk során használják is, addig a jogászképzésben a statisztikai ismeretek oktatása kihalóban van. A Bayes analízis jogi oktatása – eddigi kutatásaim szerint – egyedül a pécsi jogászképzésben, (Tremmel et al., 2005.) de csak említés szintjén merül fel.¹¹ Másutt, még az említés szintjén sem találkozunk a joghallgató velem, s így nem meglepő, hogy ügyészként, bíróként, avagy védőként sem fogékony az alkalmazására.

Irodalmi kutatásaim szerint a külföldi felhasználásokor is nehézséget jelent, hogy jogvégzettség nélküli statisztikusok foglalkoznak a téma jogi alkalmazásával, s így kiváló érvelésüket nem tudják megfelelően átadni a jogászoknak, ami szakvéleményük figyelmen kívül hagyásával végződik. Az úrkutatásban dolgozó kutatók és a fejlett képalkotó

¹⁰ Dudás Levente (BMGE, Vezetéknélküli Hírközlési Tanszék) szóbeli közlése alapján: A BMGE villamosmérnök hallgatók BSC képzésben először a III. félévben a „Valószínűségszámítás” tantárgy keretében, s az MSC képzésben résztvevők a „Hírközlélmélet” oktatása során újra találkoznak a Bayes módszerek elvi alkalmazásával. 2013. 06.30.

¹¹ A kriminalisztika a bizonyítás szolgálatában c. doktori aliskola és vezetője Fenyvesi Csaba (PTE-AJK) külön hangsúlyt helyez a Bayes-analízissel kapcsolatos kutatások ösztönzésére.

rendszereket alkalmazó orvosdiagnosztikai módszerekkel foglalkozók munkájának – mondhatni – napi eleme a bayesi gondolkodás.

Ahogy az orvosi gyakorlat is elfelejtette mára a köpölyözést, s a legmodernebb technológiákat alkalmazza, ugyanúgy lehet és kell túllépni a „tüzes vas próbás” bizonyítási módszereken, s mielőbb beépíteni szükséges a korszerű tudományos vívmányokat a joggyakorlatba. A jogi gondolkodás szemléletváltásához, a Bayes módszerek befogadásához, olyan felvilágosító programot kell útjára indítani, amely nem a matematika nagy mélységeiben, hanem a jogalkalmazás lehetőségeinek jogászok és kriminalisták által érthető bemutatásában teljeseedik ki.

IV. Összefoglalás

A tanulmány céljaként kitűzött három tudományágra kiterjedő bayesi párhuzamkeresés eredménnyel zárult. A gondolati fonal a döntéelméleti és a valószínűségszámítási felvezetés után gyakorlati példákon keresztül visz el a felhasználási területekre, ami a hivatkozott forrásmunkákon keresztül további érvekkel is szolgáltat az érdeklődő és az alkalmazást fontolgató Olvasónak.

A bayesi gondolkodásmód és problémakezelés az úrkutatási, az orvosdiagnosztikai és a járványügyi esetmegoldásokban mára már széles körben használtak. A nemzetközi gyakorlatban a Bayes módszerek kriminalisztikai alkalmazására is van példa, de az elmaradás szignifikánsan jelentős a másik két tudományághoz viszonyítva. A jogi alkalmazás felzárkóztató programot igényel, amit már a jogászképzésnél kell kezdeni, s a gyakorló jogászok szemléletváltoztatására is szükség van a bayesi módszerek befogadásához és alkalmazásához. A módszer a mérnöki és orvosi gyakorlatban bizonyítottan eredményes, a kriminalisztikai példával alátámasztott, ezért általános jogi alkalmazhatóságának validálása viszonylagosan gyorsan és egyszerűen megtörténhet.

A tanulmányban alkalmazott komparatív alkalmazhatósági vizsgálat megvilágítja Bayes tiszteletes által 250 évvel ezelőtt kijelölt szubjektív valószínűségi utat, melyen már ösvényt tapostak a mérnökök és az orvosok, s képzeletben kezét nyújtanak a lemaradottak felzárkózásához.

V. Irodalomjegyzék

- Aitken, Colin G.G. – Taroni, Franco: Statistics and the Evaluation of Evidence for Forensic Scientists. John Wiley & Sons, Ltd. Chichester, England, 2004. 107.o.
- Bayes, Thomas: An Essay towards solving a Problem in the Doctrine of Chances. Philosophical Transactions of the Royal Society of London 53. London, 1763. 370-419. o.
- BEA jelentés: <http://www.bea.aero/docspa/2009/f-cp090601.en/pdf/f-cp090601.en.pdf> (2013.05.16.)
- Brodzky Valentin: A rheumatoid arthritisben alkalmazott biológiai kezelések hatásossága az ACR70-végpont szerint: indirekt összehasonlítás és metaregresszió Bayes-modell alkalmazásával Orvosi Hetilap, 152. évf. 23. sz. / 2011, 919-928. o.
- Broemling, Lyle D.: Bayesian Biostatistics and Diagnostic Medicine. Chapman & Hall/CRC Taylor & Francis Group. Boca Raton 2007. 59-97.o.
- Dinya Elek: Biometria az orvosi gyakorlatban. Medicina Könyvkiadó Zrt. Budapest, 2011. 13.o.

- Füredi Sándor: Humán polimorf mikroszatellita (short tandem repeat) lokuszok igazságügyi genetikai vizsgálata a magyar populációkban. Doktori Értekezés. ORFK Bűnügyi Szakértői és Kutatóintézet. 2003.
- Gelman, Andrew – Carlin John B. – Stern, Hal. S. – Rubin, Donald B.: Bayesian Data Analysis. Chapman & Hall/CRC 2004. 552-553.o.
- Korn, A. Granini – Korn, M. Theresa: Matematikai kézikönyv műszakiaknak. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1975. 635.o.
- Leonard, Thomas – Hsu, John S.J.: Bayesian Methods. An Analysis for Statisticians and Interdisciplinary Researchers. Cambridge University Press, Cambridge, 2009. 76-78.o.
- Leonard – Hsu : i.m. 77.o.
- Lugosi László - Molnár Imre: Orvosi diagnosztikus próbák értékelése: Bayes-tétel, ROC-görbe és Kappa-teszt alkalmazása. Orvosi Hetilap,141. évf. 31. sz. / 2000, 1725-1728. o.
- Pawitan, Yudi: In All Likelihood. Statistical Modelling and Inference Using Likelihood. Clarendon Press Oxford, 2001. 12. o.
- People v. Collins, 1968. esete
<http://www.law.harvard.edu/publications/evidenceiii/cases/people.htm> (2013. 06.05.)
- Saha, Bhaskar – Goebel, Kai: Uncertainty Management for Diagnostics and Prognostics of Batteries using Bayesian Techniques [http://ti.arc.nasa.gov/m/pub-archive/1431h/1431%20\(Goebel\).pdf](http://ti.arc.nasa.gov/m/pub-archive/1431h/1431%20(Goebel).pdf) (2013. 06.29.)
- Seber, G.A.: Evidence from Blood. in: Aitken, C.G.G. – Stoney, D.A. The use of Statistics in Forensic Science. Ellis Horwood Limited, Chichester, England, 1991. 144.o.
- Spiegelhalter, David J. – Abrams, Keith R. – Myles, Jonathan P.: Bayesian Approaches to Clinical Trials and Health-Care Evaluation. John Wiley & Sons, Ltd. Chichester, England, 2004. 3.o.
- Spiegelhalter, im.: 128-129.o.
- Szabó Gábor: A valószínűség interpretációi. Tipotex Elektronikus Kiadó Kft. Budapest, 183-188. o.
- Tremmel Flórián – Fenyvesi Csaba – Herke Csongor: Kriminálisztika. Tankönyv és Atlasz. Dialóg-Campus Kiadó. Budapest – Pécs, 2005. 290-294. o.
- Vokó Zoltán: A betegágy melletti döntéselemzés kiskátéja. A Bayes-elméleten alapuló diagnosztikus érvelés modellje. in: LAM, Literatura Medica Kiadó Kft. Budapest, 2011;21(3): 220-225.o.
- Vokó Zoltán: A betegágy melletti döntéselemzés kiskátéja. A diagnosztikus leletek kórjelzősége. in: LAM, Literatura Medica Kiadó Kft. Budapest, 2010;20(11): 769-771.o.
- Wáger János: Néhány gondolat a Bayes-analízisről. Belügyi szemle, 2011. 59.évf. 6.sz. 5-15. o.

Dr. Orbán József, doktorandusz hallgató

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Büntető Eljárásjogi és Kriminálisztikai Tanszék, Doktori Iskola

Témavezető: Dr. habil. Fenyvesi Csaba

Cím: 1188, Magyarország, Budapest, Póth Irén utca 72/a

E-mail: jozsef.orban.mba@gmail.com

Az adófelfüggesztés szerepe a jövedéki adójogban

dr. Potoczki Zoltán

Budapest

I. Bevezetés

A jövedéki termékek (ásványolajtermékek¹, dohánygyártmányok, alkoholtermékek) adóztatása jól tervezhető és jelentős bevételi forrást biztosít az állam számára. Ez a biztos bevételi forrás – a visszaélési lehetőségek szerteágazó volta miatt - azonban csak rendkívül szigorú hatósági kontroll érvényesítése mellett realizálható. Éppen ezért a kontroll végigkíséri a jövedéki termék egész „életútját”, annak beszerzésétől (például import), előállításától kezdve, a raktározásán, felhasználásán, – közösségi, vagy belföldi – szállításán át egészen annak forgalomba hozataláig. A jövedéki termékekkel foglalkozó alanyok tekintetében az adókockázat akkor szűnik meg, amikor a jövedéki termék szabadforgalomba bocsátása megtörtént, ami az adófizetési kötelezettség beálltát is jelenti egyben. Az adókockázat megszűnhet oly’ módon is, hogy a jövedéki terméket harmadik országba szállítják (exportálják), vagy valamilyen – jogszabályban meghatározott – adómentes célra használják fel.

A jövedéki adójogot érintő eljárások egyik speciális jogintézménye az adófelfüggesztés. Az adófelfüggesztés ideje alatt az arra jogosult adóalanyoknak a jövedéki jogszabályokban meghatározott esetkörben nem kell azonnal megállapítaniuk és megfizetniük a birtokukban lévő – és egyébként magas adókockázatot jelentő – jövedéki termék után a jövedéki adót. Ezen alanyi körbe tartoznak például a jövedéki terméket engedély birtokában előállítók, vagy az azt adómentes jogcímen felhasználók, továbbá a jövedéki termék raktározását és kiszerezését végző adóalanyok, valamint a még szabadforgalomba nem bocsátott jövedéki termék szállítását végzők. Ezen alanyi kör tehát a jogszabályban meghatározott esetekben és módon, az adó megfizetése nélkül végzik tevékenységüket, illetve szállítanak jövedéki terméket. Mindezt természetesen szigorú garanciális feltételek és hatósági kontroll mellett tehetik meg. Az adófelfüggesztés rendszere gyakorlatilag a jövedéki adóköteles termék legális előállításával, feldolgozásával-kiszerezésével (pl: palackozás, csomagolás), tartásával (raktározásával) és szállításával kapcsolatos tevékenységek gyakorlása során érvényesül. Mire jó az adófelfüggesztés lehetősége? Milyen kedvezményeket biztosít az arra feljogosított alanyi kör számára? Milyen Közösségi irányelvek érvényesülését biztosítja? Melyek az adófelfüggesztés keletkezésének és megszűnésének esetei, mely gazdálkodók vehetik igénybe és milyen feltételekkel? A tanulmány ezekre a kérdésekre adja meg a választ.

II. Az adófelfüggesztés jelentése

Az adófelfüggesztés lényegét tekintve nem más, mint az Art.-ben² felsorolt egyes adókötelezettségek közül – fő szabály szerint – kettő: az adó megállapítási és adófizetési

¹ Christián László: Ásványolajtermékek. In: Jövedéki- és adójog II. Egyetemi jegyzet. Nemzeti Közsszolgálati Egyetem 2012. 93-95.

² Az adókötelezettségekről bővebben lásd: Az adózás rendjéről szóló 2003. évi XCII. törvény (továbbiakban: Art.) 14. szakaszát.

kötelezettség időleges felfüggesztése, amennyiben annak törvényi feltételei fennállnak. Az adófelfüggesztéssel élni tudó adóalanyokat és az adófelfüggesztésre vonatkozó részletes feltételeket a Jöt. tartalmazza.³ A Jöt. 1. § (1) bekezdése értelmében jövedéki adóköteles a jövedéki termék belföldi előállítására és belföldre történő behozatala. Az Art. 14. §-a határozza meg az adókötelezettség tartalmi elemeit, melyek az alábbiak:

- adómegállapítási,
- adóbejelentési, nyilatkozattételi,
- adóbevallási;
- adófizetés és adóelőleg- fizetési;
- adatszolgáltatási;
- bizonylat kiállítás,- és megőrzési;
- nyilvántartás vezetési/könyvvizelési;
- adólevonási-, és adóbeszedési kötelezettség;
- pénzforgalmi számlanyitási- és vezetési kötelezettség.

Tehát a fenti adókötelezettségek terhelik a jövedéki termék bármely módon (akár legális, akár illegális módon) történő előállítását, importálását. Az adófelfüggesztés során az Art. 14. §-ában meghatározott egyes adókötelezettségek közül – fő szabály szerint – az adó megállapítási és az adófizetési kötelezettség - időlegesen felfüggesztésre kerül, ugyanakkor kihangsúlyozandó, hogy mindeközben a többi adókötelezettség (pl: nyilvántartás vezetési, adatszolgáltatási kötelezettség) továbbra is terheli az adófelfüggesztés alanyát. Az adófelfüggesztés rendszere gyakorlatilag a jövedéki adóköteles termék legális előállításával, feldolgozásával-kiszerezésével (pl: palackozás, csomagolás), tartásával (raktározásával) szállításával és adómentes felhasználásával kapcsolatos tevékenységek gyakorlása során érvényesül.

III. Az adófelfüggesztés kapcsolata az egyes adókötelezettségekkel

Bár a fentebb felsorolt adókötelezettségek már a jövedéki termék előállítása és importálása során jelentkeznek, ez alól azonban - az adófelfüggesztési eljárás során - kivételt képez az adó megállapítási és az adófizetési kötelezettség, mivel a Jöt. értelmében – szinkronban a Közösségi szabályozással – az adófizetési kötelezettség beállta további két esemény vagylagos bekövetkezéséhez kapcsolódik: A jövedéki termék szabadforgalomba bocsátásához, vagy a jövedéki adóhiány megállapításához. A szabadforgalomba bocsátás jelentheti az adófelfüggesztési rendszerből történő szabályos/szabálytalan kilépést; a jövedéki adóköteles termék bármilyen – adófelfüggesztési rendszeren kívüli – szabályos/szabálytalan feldolgozását, importját, vagy szállítását, melynek eredményeként a termék nem kerül adófelfüggesztés alá. Jövedéki adóhiány az adott jövedéki termékekkel kapcsolatos eljárási szabályok (gyártás-feldolgozás-raktározás/tárolás-szállítás-elszámolás) megsértésével keletkezhet oly módon, hogy az érintett jövedéki termék adójogi sorsa a hatóság számára ellenőrizhetetlenné, követhetetlenné válik. A legtöbb esetben valamilyen illegális tevékenységhez kapcsolódik a jövedéki adóhiány megállapítása⁴. A Jöt. előírásai alapján például jövedéki terméket – fő szabály szerint - kizárólag adóraktárban lehet előállítani, tehát bármely olyan gyártási folyamat, amely nem ilyen helyszínen történik – jövedéki szankciók egyidejű bevezetése mellett- jövedéki adóhiány megállapítását is

³ Az adófelfüggesztésre vonatkozó részletes szabályozás A jövedéki adóról és a jövedéki termékek forgalmazásának különös szabályairól szóló 2003. évi CXXXVII. törvényben (továbbiakban: Jöt.) találhatóak.

⁴ Potoczki Zoltán: Az adófelfüggesztés. In: Jövedéki és adójog I. Főiskolai Jegyzet. Rendőrtiszt Főiskola 2011. 49.o.

magával vonja, ami pedig azonnali adófizetési kötelezettséget eredményez. A jövedéki adó kivetése a szabadforgalomba bocsátás, illetve a hiány nyilvántartásba vételének helye szerinti tagállamban hatályban lévő feltételek és mérték szerint történik. A jövedéki adót az egyes tagállamok az általuk meghatározott eljárás szerint állapítják meg és szedik be úgy, hogy a tagállamok a nemzeti, illetve más tagállamból származó termékre ugyanazt az eljárást alkalmazzák. A már szabadforgalomba bocsátott (vagyis adózott) jövedéki termék után az adófizetési kötelezettség a felhasználás helye szerinti tagállamnál érvényesül (a rendeltetési ország – Közösségen belüli - elve alapján). Épp ezért, a szabadforgalomba bocsátott – és emiatt adózott - jövedéki termék után megfizetett adót a közösségi kereskedő, vagy az exportáló visszaigényelheti, amennyiben igazolni tudja, hogy a szabadforgalomba bocsátott (adózott) jövedéki terméket - végleges rendeltetési céllal – egy másik tagállamba, vagy egy 3. (Közösségen kívüli) országba szállította (ez következik a kettős adóztatás tilalmának közösségi elvéből). Megállapítható tehát, hogy az Art. szerinti adókötelezettségek a jövedéki termékek importálásánál, illetőleg belföldi előállításánál keletkeznek, függetlenül attól, hogy ezek a mozzanatok legálisan, vagy illegálisan zajlottak-e. Az is látható, hogy az adókötelezettségek beállta nem jelenti automatikusan az összes adókötelezettségi elem érvényesíthetőségét, hiszen az adó megállapítási és adófizetési kötelezettség beálltának további feltétele a jövedéki termék - bármilyen formájú – szabadforgalomba bocsátása, illetőleg jövedéki adóhiány keletkezése.

IV. Az adófelfüggesztés lényegi elemei

Az adófelfüggesztés a jövedéki termék belföldi előállításától/importálásától a jövedéki termék szabadforgalomba bocsátásáig/adóhiány keletkezéséig terjedő olyan ideiglenes időszak, mely során – meghatározott feltételek megléte esetén – a jövedéki adót az adófelfüggesztés alkalmazására jogosult alanyoknak nem kell megállapítani és megfizetni⁵. Láthattuk, hogy ezen „halasztás”, illetve „mentesség” azonban nem érinti az adóalany egyéb adókötelezettségeit (pl: bizonylatolási, adatszolgáltatási, bejelentési kötelezettség...stb.). Az adófelfüggesztés lehetősége bizonyos engedélyezett gazdálkodó típusokat illet meg. Mivel az adófelfüggesztés tartama alatt a jövedéki adó megfizetése halasztódik, az állam számára mindez adókockázattal jár. Ennek az adókockázatnak a kivédése céljából az adófelfüggesztés alanyainak jövedéki biztosítékot kell nyújtaniuk az adófelfüggesztés teljes időtartamára. A jövedéki biztosíték mértéke – fő szabály szerint – az adófelfüggesztés (előállítás-tárolás-felhasználás-szállítás) tárgyát képező jövedéki termék mennyiségére vetített jövedéki adó mértékének megfelelő összeg. A jövedéki biztosíték nyújtásának legelterjedtebb formája a bankgarancia. Az adófelfüggesztés azokat az adóalanyokat illeti meg, akik jövedéki terméket engedély birtokában állítanak elő, raktároznak, tárolnak, vagy ilyen termékek – engedély birtokában történő – kiszerezését végzik, vagy felhasználják azokat valamilyen törvényben meghatározott célra, beleértve azt az esetet is, amikor ezen adóalanyok jövedéki terméket szállítanak egymás között. A szállítás helyszíne lehet belföldi, vagy a Közösség területe. Az adófelfüggesztés ideje alatt a jövedéki termék nem kerülhet szabadforgalomba, illetve az adófizetés halasztása miatt a magas adókockázat kivédése céljából az adófelfüggesztés adóalanyai hatósági felügyelet alatt állnak, illetve jövedéki biztosítékot kell nyújtaniuk a tevékenységük során.

⁵ Jövedéki alapok I. Lónyay Menyhért szakkönyvtár. VIVA MEDIA Budapest, 2006. 59. o.

V. Az adófelfüggesztés célja

Az adófelfüggesztés rendszerét közösségi források, uniós irányelvek hozták létre. A magyar szabályozás az Európai Unióhoz történő csatlakozást megelőzően fokozatosan vette át az adófelfüggesztés különböző elemeit: kezdetben a belföldi adófelfüggesztéssel történő szállítás, valamint ennek főszereplői (adóraktár-engedélyes, keretengedélyes) kerültek a hazai szabályozás középpontjába, ezt követően pedig az uniós csatlakozás pillanatában a Jöt. részévé vált a közösségi adófelfüggesztés és azok adóalanyainak (pl: bejegyzett kereskedő) a szabályozása. Az integrációt követően a Közösség tagállamai természetesen folyamatosan finomítják, és a kor igényeihez igazítják a szabályozást, így ennek keretein belül került bevezetésre az Jövedéki Árumozgási és Ellenőrző Rendszer⁶ (EMCS- Excise Movement and Control System), amely integrált módon biztosítja a Közösség egész területén az adófelfüggesztéssel szállított jövedéki termékek nyomon – elektronikus úton is történő - követését, hatósági felügyeletét, ellenőrzését. Felmerül a kérdés, hogy mire jó az adófelfüggesztés? Milyen célt szolgál? Miért jelent könnyebbséget az adófelfüggesztés adóalanyai számára? A válasz a jövedéki adó jellegében, a jövedéki termék felhasználási céljában, valamint közösségi (EGK) irányelvekben keresendő.

A jövedéki adó fogyasztási típusú adó, vagyis az adófizetési kötelezettség a jövedéki termék szabadforgalomba bocsátásához kapcsolódik. Épp ezért addig, amíg csupán a jövedéki termék előállítására zajlik, vagy amíg a jövedéki termék nem fogyasztók számára történő tárolására, szállítására kerül sor, addig az ilyen tevékenységet végző gazdálkodók az adófelfüggesztés idejére mentesülnek a jövedéki adó megfizetésének terhe alól, így erőforrásaikat nem kell a jövedéki adó megfizetésére lekötönniük, hanem helyette a termelési, vagy szállítási kapacitásukat tudják bővíteni, fejleszteni. Az adófizetési kötelezettség végül – az adófelfüggesztés jogintézményének köszönhetően - csak azon gazdálkodóknál áll be, akik/amelyek szabadforgalomba bocsátják a jövedéki terméket (ilyenkor a gazdálkodók által megfizetett jövedéki adó gyakorlatilag az általuk forgalmazott jövedéki termékek árában is megjelenik, így – közvetett módon ugyan -, de az áthárítódik a fogyasztókra.

Abban az esetben, ha a jövedéki terméket valamilyen – jogszabályban meghatározott - adómentes célra használják fel, szerzik be, vagy ilyen célból szállítják (mint például alkoholterméket ablakmosó folyadék készítéséhez, vagy kozmetikai termékek készítéséhez, vagy amikor például ásványolajterméket szállítanak/szereznek be gyógyszerek gyártásához, vagy katasztrófa-helyzet következményeinek elhárításához...stb.), akkor az ilyen típusú felhasználások eredményeként a jövedéki termék szintén adófelfüggesztés alatt áll. Példaként szolgál, amikor az adófelfüggesztés alatt álló jövedéki termék egy másik - nem jövedéki terméknek minősülő – termék alapanyaga lesz - pl: ablakmosó folyadék, parfüm, konyakmeggy esetében („keretengedélyes” tevékenység); vagy elektromos energia előállításához használják fel - pl: erőműben, tüzelőanyagként – („felhasználói engedélyesi tevékenység”); esetleg valamilyen törvényben meghatározott egyéb „adómentes felhasználási jogcím” keretein belül kerül hasznosításra, mint például erdőtüzek oltásánál, a tűzoltó repülőgépre szállított üzemanyag esetén, vagy árvízvédelmi munkálatok esetén („egyéb, törvényben meghatározott adómentes felhasználási jogcím”). A Jöt-ben foglalt, fenti kategóriákba sorolható, a jogalkotó által privilegizált jogcímek esetén a gazdálkodók/felhasználók – a

⁶ Az EMCS működési elvéről lásd bővebben:

http://ec.europa.eu/taxation_customs/taxation/excise_duties/circulation_control/ letöltés ideje: 2013. 06.30. 23.20.

törvényben foglalt feltételek betartása esetén mentesülnek annak az - adminisztrációs és anyagi vonzattal járó - terhétől, hogy először megfizessék a jövedéki adót, majd az adómentes felhasználási cél igazolását követően visszaigényeljük azt.

Az adófelfüggesztés intézményrendszerének létjogosultságát eredményezte fentebbieken túl több közösségi (EGK) irányelv is. A „kettős adóztatás tilalmának elve” lényegében kimondja azt, hogy a Közösség területén (vagyis a tagállamok viszonylatában) tilos ugyanarra az árucikkre, vagy szolgáltatásra tagállamonként adót kivetni. A kettős (többes) adóztatás alkalmazása egyfelől sértené az Közösség egyik alappilléreként számon tartott „árúk és szolgáltatások szabad áramlásának” elvét is, nem beszélve a Közösség tagállamainak - és ezzel összefüggésben a Jöt. preambulumban is megfogalmazott - versenysemlegesség követelményével szemben támasztott elvárásairól. A „rendeltetési ország elve” kimondja, hogy a Közösség területén abban a tagállamban kell az adott szolgáltatás, vagy áru (pl: jövedéki termék) után az adót megfizetni, ahol azt igénybe veszik (forgalomba bocsátják, elfogyasztják). Amennyiben egy másik tagállamba történik a szállítás, akkor a kettős adóztatás elkerülésének a legegyszerűbb módja, ha a szállítás (közösségi) adófelfüggesztés mellett történik és az adó megállapítására és megfizetésére csak abban a tagállamban kerül sor, ahol végül szabadforgalomba bocsátják az adott jövedéki terméket (vagyis: a rendeltetési országban)⁷.

Fenti elvek alkalmazása az adófelfüggesztéssel történő szállítás mellett a legkönnyebben érvényesíthető. Az adófelfüggesztés (halasztás) lehetőségének igénybevétele nélkül ugyanis például a magyarországi piacra szánt, Skóciában (Nagy-Britannia) legyártott 5 kamionnyi Johnnie Walker után – amit Nagy-Britanniában már szabadforgalomba bocsátottak – meg kéne fizetni Nagy-Britanniában a jövedéki adót (és az ÁFÁ-t). Amennyiben azonban onnan átszállítják Franciaország, Németország és Ausztria érintésével Magyarországra, akkor a kettős adóztatás fentebb vázolt tilalma miatt ez azt eredményezné, hogy amikor az adózott jövedéki termék igazoltan elhagyta Nagy-Britannia területét, akkor a szállító/kitároló visszaigényelheti az ott megfizetett adót. Ezzel párhuzamosan, amint a szállítmány elérte egy másik tagállam (Franciaország) területét, ott azonnal beállna az adófizetési kötelezettsége. A Franciaországban megfizetett jövedéki adót azonban visszaigényelhetné, ha igazoltan elhagyja a szállítmány az ország területét. Ezzel párhuzamosan a jövedéki terméket tartalmazó szállítmány elér egy újabb tagállamot (Németország), ahol a belépés pillanatában ismét beáll a szállító/kitároló adófizetési kötelezettsége...és ez így menne tovább, egészen Magyarorszáig. Teljesen nyilvánvaló, hogy ez a procedúra óriási adminisztratív és – pénzkötéssel járó - terhet róna a Közösség területén jövedéki termékeket szállító gazdálkodók számára. Mindezen procedúra elkerülése érdekében Nagy-Britanniától – Magyarorszáig (a Közösség területén) adófelfüggesztéssel történik a whisky szállítása. Ez azt jelenti, hogy a brit előállító (adóraktár) az adó megállapítása és megfizetése nélkül állítja elő és szállítja/szállíttatja a Közösség érintett tagállamain keresztül a jövedéki terméket (közösségi adófelfüggesztési szállítás formájában), és csak a rendeltetési országban (vagyis a szállítás céljaként szereplő Magyarországon) áll be az adómegállapítási és adófizetési kötelezettsége. Az adófelfüggesztési eljárásnak köszönhetően a szállító/kitároló gyakorlatilag megszabadul attól a felesleges adminisztrációs és pénzügyi terhektől, hogy minden egyes tagállamban megfizesse, majd a tagállamot elhagyva és ezt igazolva visszaigényelje az adott tagállamban megfizetett adót. Így gyorsabban, egyszerűbben és kevesebb teher mellett szállítja a termékét. A szállítás során csupán jövedéki (szállítási) biztosítékot kell nyújtania

⁷ A fentebbi közösségi adózási elvekről lásd bővebben: Az Európai Unió jövedéki adózási politikája. In: Jövedéki alapok I. Lónyai Menyhért Szakkönyvtár. VIVA Média 2006. 41-47. o.

a szállítmány adójogi értékét fedező mértékben. A gyakorlatban ezt a gazdálkodó mögött álló pénzügyi biztositék – pl: bankgarancia – formájában.

Egy másik példaként a – közösségi – import/export említhető. Ilyenkor 3. országból származó jövedéki terméket szállítanak (import) több tagállam érintésével a Közösség egyik tagállamában található adóalanyához (pl: adóraktárhoz, vagy bejegyzett kereskedőhöz) az import helye szerinti bejegyzett feladó közreműködésével; vagy épp fordítva: az egyik tagállamban (adóraktárban) előállított jövedéki terméket más tagállamokon keresztül szállítanak ki a Közösség területéről egy harmadik országba (export). Ilyenkor az első esetben az import helyétől a rendeltetési országban lévő adóalanyig a jövedéki terméket közösségi adófelfüggesztési eljárással szállítanak, ahogy a második esetben is, csak ellenkező irányban: az egyik tagállam adóalanyától, több tagállam érintésével, az adó megfizetése nélkül – adófelfüggesztéssel – történik a szállítás (export). A fenti példában jó néhány adóalany-típus megemlékezésre került, ezért következzen az adófelfüggesztéssel érintett adóalanyok rendszerezése és rövid bemutatása.

VI. Az adófelfüggesztés alanyai és helyszínei

Az adófelfüggesztés alanyai belföldön az adóraktár-engedélyes, az adómentes felhasználó, a felhasználói engedélyes valamint – kivételes esetben- az importáló és az exportáló. Az adófelfüggesztés alanyai a Közösség területén: az adóraktár engedélyes, a bejegyzett kereskedő, a bejegyzett feladó, valamint a mentesített szervezetek;

Az adóraktár egy olyan fizikailag elkülönített, helyrajzi számmal beazonosított, egy technikai egységet képező üzem, raktár, ahol a jogszabályban meghatározott engedély birtokában:- jövedéki termék előállítása folyik, vagy olyan jövedéki termék tárolását, raktározását, kiszerezését végzik, ami után az adót még nem fizették meg (Pl: sörpalackozó üzem, dohánygyár..stb.). Az egyes adóraktár fajtákat a Jöt. különös részi rendelkezéseiben, azon belül pedig az egyes jövedéki termékekre vonatkozó rendelkezésekben találjuk meg.

Az adómentes felhasználó /vagy más néven: keretengedélyes/ - jogszabályban meghatározott engedély birtokában - arra jogosult, hogy jövedéki terméket adómentesen szerezzen be és tevékenysége során a jövedéki terméket nem jövedéki termék előállításához használjon fel. Példaként említhető adómentes felhasználási célok: alkoholdermék adómentes felhasználása kozmetikai célokra (pl: parfümgyártás), vagy ide tartozik az ásványolajtermékek, alkoholdermék gyógszeriparban történő adómentes felhasználása, de megemlíthető az édességiparban történő felhasználás is (pl: konyakmeggy-gyártáshoz). Ennél az adóalanynál tehát az input oldalon adómentesen beszerzett jövedéki termék áll, míg az output oldalon már nem jövedéki terméket találunk. A keretengedélyben az adóhatóság (vámhatóság) meghatározza az adómentesen beszerezhető jövedéki termék fajtáját, mennyiségét, a felhasználási célt és a gyártáshoz kapcsolódóan a felhasználási arányszámot is (tehát az adómentes felhasználás kereteit). Ennél a konstrukciónál input oldalon még – adózatlan- jövedéki termék áll, azonban output oldalon már nem jövedéki termék található.

A felhasználói engedélyes az a személy, aki – a Jöt.-ben meghatározott engedély birtokában - jogosult egyéb ellenőrzött ásványolaj beszerzésére, felhasználására, kiszerezésére, megfigyelt termék beszerzésére, előállítására, felhasználására, kiszerezésére, a teljesen denaturált alkoholdermék kiszerezésére.

A bejegyzett kereskedő arra jogosult – a működésének helye szerinti tagállam engedélye birtokában -, hogy a Közösség területén az adófelfüggesztési eljárás keretében szállított

jövedéki terméket rendszeres/eseti jelleggel fogadjon. (azaz: a jövedéki terméket a Közösség területéről adómentesen szerzi be, majd ezt követően készletre veszi - és ezzel egy időben megfizetve utána a jövedéki adót - szabadforgalomba bocsátja. Ennek az adóalanyi konstrukciónak az adójogi relevanciával bíró előnye az, hogy a Közösség területén lehetővé teszi a bejegyzett kereskedő számára, hogy bármely tagállam irányából érkező jövedéki terméket a jövedéki adó megfizetése nélkül (adófüggesztéssel) szerezzon be és az adó megfizetésére csupán abban a tagállamban válik kötelezetté, ahol végül az adómentesen beszerzett jövedéki terméket szabadforgalomba bocsátja (vagyis a működésének a helye szerinti tagállamban, vagyis a rendeltetési országban).

Az importáló – engedély birtokában – arra jogosult, hogy a Közösség területére – gazdasági tevékenység keretein belül – harmadik országból származó árut szállítson. Fő szabály szerint ez oly módon történik, hogy a vámhatáron megfizeti a vámárú után a vámterhet (amely jövedéki termék esetén magában foglalja a jövedéki adót is), majd ezt követően azt szabadforgalomba bocsátja. Alapesetben tehát az importáló a szabadforgalomba bocsátott jövedéki termékek kereskedelmével foglalkozik. Kivételes esetben azonban az importálás során is lehet adófüggesztési eljárást alkalmazni, amennyiben az importáló az import tárgyat képező jövedéki terméket közvetlenül beszállítja az importálás helye szerinti tagállam valamelyik adóraktárába, vagy adómentes felhasználó üzemébe. Ilyenkor az adófüggesztés csupán a vámteher részét képező jövedéki adó és import ÁFA megfizetésének a halasztását jelenti, mivel az adómegállapítás a vámkezelés során a vámhatáron megtörténik.

A bejegyzett feladó is az import vám eljárás alanya. Amennyiben a Közösség területére importált jövedéki terméket - a jövedéki adó megfizetésének egyidejű halasztása mellett - nem a vámkezelés helye szerinti tagállam valamely adóraktárába, vagy adómentes felhasználó üzemébe kívánják szállítani, hanem valamely másik tagállam olyan adóalányához, aki közösségi adófüggesztési eljárásra jogosult, akkor ezt bejegyzett feladói minőségben lehet megtenni. A bejegyzett feladó az a személy, aki a vámjogi szabadforgalomba bocsátás helye szerinti tagállam illetékes hatósága (belföldön a vámhatóság) által kiadott engedély alapján, gazdasági tevékenysége keretében jogosult arra, hogy rendelkezzen a harmadik országból behozott, vámjogilag szabadforgalomba bocsátott jövedéki terméknek az importálás helyéről az adó fizetésének halasztása mellett a Jöt.-ben meghatározott rendeltetési helyre történő továbbszállításáról. A bejegyzett feladó tehát arra jogosult, hogy a vámjogi értelemben a Közösség valamely tagállamában szabadforgalomba bocsátott jövedéki terméket – akár több tagállamon keresztül - a Közösség valamelyik másik tagállamába átszállítson anélkül, hogy a szállítmány után megfizették volna a jövedéki adót. A bejegyzett feladó konstrukciójának megalkotásakor a jogalkotó szándéka – a bejegyzett kereskedőhöz hasonlóan – az volt, hogy amennyiben jövedéki terméket a Közösség több tagállamát érintően szállítanak, akkor a szállítás célállomásának (tagállamának) ismeretében mentesítse a szállításban résztvevő gazdálkodókat attól, hogy minden, a szállítással érintett tagállamban kivessék a jövedéki adót, melyet a következő tagállamba történő – igazolt - átlépéskor vissza lehet igényelni. Ehelyett az adó megfizetése nélkül történik a szállítás – egyidejűleg jövedéki/szállítási biztosíték nyújtása mellett – és csak a rendeltetés helye szerinti tagállamban kell megfizetni a jövedéki adót.

A mentesített szervezet egyfelől az Észak- atlanti Szerződésben részes állam valamely tagállamban állomásozó fegyveres erői és azok polgári állománya vagy étterme, kintinja, továbbá valamely tagállamban lévő diplomáciai és konzuli képviseletek, azok tagjai; vagy valamely tagállamban az ezekkel egy tekintet alá eső nemzetközi szervezetek vagy

azok tagjai számára a nemzetközi egyezményekben/székhely egyezményekben foglaltak szerint adómentes fogyasztásra jogosultak összessége.

VII. Az adófelfüggesztés tartama

Az adófelfüggesztés keletkezése a fentebb vázolt tevékenységekhez kapcsolódik (pl: jövedéki termék adóraktárban történő előállításához, adóraktárba történő betárolásához, palackozásához, kiszerezéséhez, vagy jövedéki termék importálásához).

Az adófelfüggesztés megszűnésének⁸ két fő esetköre, amikor beáll az adófizetési kötelezettség (például a jövedéki termék szabadforgalomba hozatalával), illetve a végleges mentesülés: Ebben az esetben végleg megszűnik az adófizetési kötelezettség anélkül, hogy meg kéne fizetni az adót (pl: jövedéki termék adómentes felhasználása eredményeként az alkoholtermékből gyógyszert, vagy konyakmeggyet készítenek; vagy például a Közösség területén előállított dohánygyártmányt több tagállamon keresztül – adófelfüggesztéssel – szállítanak, egészen addig, míg a szállítmány – igazoltan – elhagyja a Közösség területét 3. ország irányában. (export). A végleges mentesülés jogcímének beálltakor az adófelfüggesztéshez kapcsolódó adókockázat kiküszöbölésére nyújtott jövedéki biztosíték (bankgarancia) felszabadításra kerül.

Az adófelfüggesztés ideje alatt a jövedéki termékek gyártása, adózatlan jövedéki termékek feldolgozása, tárolása, kiszerezése (adóraktári tevékenység), valamint adózatlan jövedéki termékek jogszabály által előírt adómentes felhasználása; (adómentes felhasználói tevékenység), valamint adózatlan jövedéki termékek szállítása történik. Ezen tevékenységeket az arra jogosult gazdálkodók engedély birtokában, szigorú hatósági felügyelet és biztosíték nyújtása mellett végzik.

VIII. Összegzés

A jövedéki szabályozás egyik sajátos jogintézménye az adófelfüggesztés, amely a fizetési kötelezettség esedékességét befolyásolja. Lényegében az adófelfüggesztés ideje alatt az adófelfüggesztéshez tartozó adóalanyoknak nem kell azonnal megállapítani és megfizetni a jövedéki adót, amennyiben a jogszabályban meghatározott feltételek fennállnak. Az adófelfüggesztés alanyai (jövedéki terméket előállítók, jövedéki terméket adómentesen tárolók, kiszerezők, szállítók), továbbá a jövedéki szabályozásban meghatározott, olyan alanyok, akik valamilyen adómentességi jogcímen használják fel, szerzik be a jövedéki terméket (adómentes felhasználó, felhasználói engedélyes, mentesített szervezet, bejegyzett feladó, bejegyzett kereskedő..stb.). Ezen alanyok, a jogszabályban meghatározott esetekben és módon az adó megfizetése nélkül végzik tevékenységüket, illetve szállítanak jövedéki terméket. Mindezt természetesen szigorú garanciális feltételek és hatósági kontroll mellett.

⁸ Egyes adókötelezettségek. In: Jövedéki alapok II. Lónyay Menyhért szakkönyvtár VIVA MÉDIA 2006. 151. o.

Irodalomjegyzék:

1. Mózs Elek (szerk.): Jövedéki alapok I-II. VIVA MÉDIA Budapest, 2006.
2. Szabó Andrea (szerk.): Jövedéki- és adójog I. Főiskolai jegyzet. Rendőrtiszti Főiskola 2011.
3. Szabó Andrea (szerk.): Jövedéki- és adójog II. Egyetemi jegyzet. Nemzeti Közzolgálati Egyetem 2012.
4. http://ec.europa.eu/taxation_customs/taxation/excise_duties/circulation_control/
letöltés ideje: 2013. 06.30. 23.20.

dr. Potoczki Zoltán, doktorandusz

Munkahely: Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Rendészettudományi Kar, Vám- és
Pénzügyőri Tanszék,
Doktori Iskola: ME ÁJK

Cím: 1102 Budapest, Füzér u. 30. III./33.

E-mail: potozoli@gmail.com

A vámmentességek az Európai Unióban

dr. Szendi Antal

Budapest

Bevezetés

A vámunió lényegét úgy lehet a legegyszerűbben megfogalmazni, hogy a tagállamok egymás között nem alkalmaznak vámokat és egyéb vámjellegű „akadályokat”, egy harmadik országgal szemben viszont egységesen lépnek fel.¹ A fenti megfogalmazás azt jelenti, hogy egy vámjogi értelemben vett áru, amelyik egy harmadik országból érkezik pl. a constantai kikötőbe és ott a román vámigazgatás, mint tagállami vámszerv szabad forgalomba bocsátja, ennek megtörténte után szabadon szállítható akár az Atlanti óceán keleti partjáig anélkül, hogy egyetlen tagállami vámigazgatás a hosszú út során vámjogi szempontból megvizsgálná. Magyarország a csatlakozás időpontjától kezdődően kötelező jelleggel alkalmazza a fenti jogszabályt.²

Az áruk szabad mozgása

A szabad árumozgás a Római Szerződés³ által bevezetett négy gazdasági szabadság közül az, amelyiket már az integráció kezdeti szakaszában viszonylag széles körben kívántak megvalósítani. E gazdasági szabadság célja, hogy a tagállamok közötti árumozgás valamennyi, tagállamok által támasztott akadálytól mentesen tudjon megvalósulni. Ennek egyik elsődleges előfeltétele a vámunió, vagyis a tagállamok közötti valamennyi vám eltörlése, a vámmal azonos hatású díjak tilalma és közös vámtarifa alkalmazása a Közösségen kívüli államokból érkező termékekkel szemben. További feltétele még a mennyiségi korlátozások és azokkal azonos hatású intézkedések, valamint a megkülönböztető adók tilalma, illetve a fennálló vagy potenciálisan jelentkező akadályok közösségi szabályozás útján való megszüntetése, szabályozatlan területeken pedig az európai bírósági joggyakorlat által kifejlesztett kölcsönös elismerés elvének érvényre juttatása.

Az Európai Bíróság az áru fogalmát tágan értelmezi. Ide sorol minden olyan dolgot, aminek pénzben kifejezhető értéke van és kereskedelmi ügylet tárgya lehet. E kiterjesztő értelmezés következtében az Európai Bíróság árunak minősítette a műtárgyakat, az olyan pénzerméket vagy bankjegyeket, amelyek már nem minősülnek hivatalos fizetőeszköznek, de ide sorolta a villamos energiát és a hulladékot is.

¹ A Tanács 1186/2009/EK rendelete a vámmentességek közösségi rendszerének létrehozásáról

² Közösségi Vámkódex III. A NAV megbízásából kiadta a VÍVA Média Holding szerkesztőbizottság: Balassi Bálint Szilágyi Rita Torda Csaba lektor: Szabó Zsolt

³ A Római Szerződés aláírásának dátuma: 1957. március 25. hatálybalépés dátuma: 1958. január 1.

A megkülönböztető belföldi adók tilalma

Az áruk szabad mozgásának megvalósulását elősegíteni hivatott másik rendelkezés a 90. cikk, amely értelmében a tagállamok sem közvetlenül, sem közvetve nem vetnek ki olyan adót más tagállamok termékeire, amely a hasonló jellegű hazai termékre közvetlenül vagy közvetve kivetett adónál magasabb. Ez a rendelkezés kiegészül még továbbá a 90. cikk (2) bekezdésében azzal az elvárással, hogy a tagállamok nem vetnek ki más tagállamok termékeire olyan jellegű belső adót, amely más termékek közvetett védelmét szolgálhatja.

Az EK - Szerződés mind a közvetlen, mind a közvetett módon kivetett megkülönböztető adókat tiltja. A közvetlen diszkrimináció esetei könnyebben azonosíthatóak, hiszen ilyenkor a magasabb, hátrányosabb adó vagy körülményesebb adóeljárás kifejezetten a behozott terméket sújtja a hasonló hazai termékhez képest. Ezzel szemben a közvetett diszkrimináció esetei látszólag nem, de hatásukban eltérően érintik a másik tagállamban gyártott vagy onnan importált terméket. E tilalom alapján ellentétesnek bizonyult a közösségi joggal az a német jogszabály, amelyik az adóelőírások szempontjából kedvezett a kisebb sörfőzdéknek a nagyobbakkal szemben, ez előbbieket pedig tipikusan német termékeket dolgoztak fel az alapvetően importtermékeket felhasználó nagyobb sörfőzdékkel ellentétben.

A 90. cikk fentebb említett (2) bekezdése külön tilalmat határoz meg az olyan adókkal szemben, amelyek közvetlen vagy közvetett módon az importált termékkel versenyben álló hazai termékek védelmét hivatottak biztosítani. Ezek az úgynevezett protekcionista adók. Ebben a vonatkozásban a termékek hasonlósága nem követelmény, az is elégséges, ha azok egymással versenyben állnak. Ennek az esetkörnek egyik tipikus példája az az ügy, amikor az Egyesült Királyság jóval magasabb fogyasztási adóval sújtotta a bort a sörhöz képest. Az Európai Bizottság azért indított kötelezettségszegési eljárást az Egyesült Királyság ellen, mert álláspontja szerint az adókülönbség az angol söripar érdekeit szolgálta. A Bíróság helyt adott a Bizottság keresetének abban a tekintetben, hogy bár nincs szó hasonló termékekről, de a sörök és a könnyű borok versenyezhetnek egymással, a versenyben lévő termékekre kivetett adó következtében kialakult termékár pedig jelentősen befolyásolhatja a fogyasztói preferenciát.

A vámellenőrzés

Fentebb ismertettük a nagyon szűk értelemben vett vámjogi vonatkozású közösségi és nemzeti jogi normákat. Természetesen a vámjogra és a vámeljárásra még számos más jogszabály vonatkozik, hiszen – amint a vámkódex fogalmaz: a vámhatóságok elvégezhetnek minden általuk szükségesnek ítélt ellenőrzést annak érdekében, hogy biztosítsák a Közösség vámterülete és harmadik országok között mozgó áruk beléptetésére, kiléptetésére, továbbítására, átszállítására és meghatározott célra történő felhasználására, valamint a nem közösségi vámjogi helyzetű áruk jelenlétére vonatkozó vámszabályok és egyéb jogszabályok helyes alkalmazását. Amennyiben az ellenőrzéseket nem a vámhatóságok végzik, az ilyen ellenőrzéseket a vámhatóságokkal szorosan összehangolva kell elvégezni, lehetőség szerint ugyanabban az időpontban és ugyanazon a helyen⁴.

A vámellenőrzés a vámhatóságok által végrehajtott egyedi intézkedések, amelyeket abból a célból végeznek, hogy biztosítsák a Közösség vámterülete és harmadik országok között

⁴ Vámkódex 13.cikk

mozgó áruk beléptetésére, kiléptetésére, továbbítására, átszállítására és meghatározott célra történő felhasználására, valamint a nem közösségi vámjogi helyzetű áruk jelenlétére vonatkozó vámszabályok és egyéb jogszabályok helyes alkalmazását. Ezen intézkedések körébe tartozhat többek között az áru megvizsgálása, a vámáru-nyilatkozatban feltüntetett adatok ellenőrzése, az elektronikus vagy papíralapú írott okmányok meglétének és hitelességének ellenőrzése, a vállalkozások elszámolásának és egyéb nyilvántartásainak megvizsgálása, a szállítóeszközök átvizsgálása, a poggyász, illetve a személyek által szállított vagy rajtuk lévő egyéb áru átvizsgálása, valamint hivatalos vizsgálatok lefolytatása és egyéb hasonló intézkedések megtétele.

A vámhatóság a vámhatósági intézkedés során az érintett személyről, a környezetről, illetve a vámhatósági intézkedés szempontjából lényeges körülményről, tárgyról kép- és hangfelvételt készíthet. A vámhatóság által készített kép- és hangfelvétel, illetve az abban szereplő személyes adat az esemény helyszínén elkövetett bűncselekmény vagy szabálysértés miatt kezdeményezett eljárás, illetve a vámhatóság hatáskörébe tartozó közigazgatási hatósági eljárás során vagy az érintett jogainak gyakorlása céljából használható fel. Ha a kép- vagy hangfelvételen rögzített cselekmény miatt büntető- vagy szabálysértési eljárás nem indul, a kép- és hangfelvételt legkésőbb a rögzített cselekmény időpontjától számított harminc nap elteltével törölni kell.

A fentiek igazak valamennyi, a vámhatóság által vámigazgatási eljárásban elvégzett ellenőrzésre. Hozzátehetjük, hogy a vámjogszabályok több helyen is említést tesznek az ügyfél, illetve a határátkelőhely üzemeltetője, továbbá a fuvarozó, szállítmányozó vállalatok és a posta együttműködési kötelezettségéről. Kötelesek együttműködni a vámhatósággal más hatóságok, illetve rendvédelmi szervek is, de vámellenőrzés végzésére csak a vámhatóság jogosult.

Speciális ellenőrzéstípusok: hatósági és utólagos ellenőrzés

Jelen jegyzet megírásának célja, hogy bemutassa a közigazgatásban alkalmazott ellenőrzéseket. Az ellenőrzés a szó köznapi, azaz legtágabb értelmében valamely felügyelet gyakorlását jelenti, azaz valaki utánanéző annak, hogy valaki a kötelezettségét a vonatkozó jogszabályoknak megfelelően elvégezte-e, illetve nem történt-e mulasztás valaki olyan részéről, akinek valamilyen kötelezettsége lett volna egy adott ügyben. Természetesen az ellenőrzés az egész közigazgatási rendszerben nem egy „kaptafára” megy, hiszen abból eredmény nem születne, mivel lehetetlenné válna az ellenőrzési tevékenység az alapok rendszerezése nélkül. Például: A vámhatóság jövedéki ellenőrzést végez egy ital nagykereskedésben. Ez egy olyan amit a jövedéki termékek forgalmazásáról szóló törvény határoz meg és a vámhatóságnak ezt végre kell hajtania. Az biztos, hogy ellenőrzés. Szembeállíthatjuk ezt az ellenőrzést pl. az önkormányzat építéshatósági szervének olyan helyszíni ellenőrzésével, amikor valaki építési engedélyt kíván kérni egy meghatározott ingatlanra. Az biztos, hogy ez is egy ellenőrzés. Ha párhuzamba állítjuk a példában felhozott eseteket, láthatjuk, hogy csupán az „ellenőrzés” szó közös bennük, egyebekben a kétféle ellenőrzési módszer semmiben nem mutat hasonlóságot. Abban mégis, hogy mindkettőt csak az arra jogszabályban feljogosított szerv végezheti. Egyebekben az ügyek természeténél fogva teljesen mást kell tenni mindkét szervnek. A bemutatott példa is jól szemlélteti, hogy sokféle ellenőrzést ismerünk. Ahhoz, hogy megértsük a különféle ellenőrzések mechanizmusát, először elméleti alapokon kell először elhatárolnunk egymástól.

Természetesen az összes ellenőrzési mechanizmust egy jegyzet keretein belül nem lehet bemutatni, nem is ez a cél. Azt azonban vállalom, hogy a vámhatóság által alkalmazott leggyakoribb ellenőrzéseket ismertetem, figyelemmel azok egymástól való elhatárolására.

Ahhoz, hogy az előző pontban foglaltakat átlássuk szükséges bevezetőként a vámról, mint jogi, gazdasági kategóriáról néhány szót ejteni. A vám, a vámszedés ősidők óta létező tevékenység. Azt jelenti, hogy egy adott terület felett uralmon lévő jogi értelemben vett személy vagy szervezet az adott területre behozott, vagy azon átvinni szándékozó áruk után valamilyen mértékű fizetési kötelezettséget ír elő az áru tulajdonosának, szállítójának, illetve annak, aki felette rendelkezni jogosult. (régébbi tanulmányokból ismert a vásárvám, a hídvám...stb. stb...) Úgy is fogalmazhatunk, hogy a vám egy szükséges „rossz”, amit ha tetszik, ha nem meg kell fizetni. Mivel elkülönült földrajzi területek közötti árumozgásról van szó, nyilván csak egy másik területről behozott árukról lehet szó értelemszerűen. A hídvám, illetve a vásárvám alkalmazása nagyon egyszerű volt, aki megfizette az átmehetett a hídon vagy vihette az áruját a vásárba, aki meg nem az nem. Természetesen most mosolygunk ezen a megközelítésen, hiszem a világ nagyot változott, hídvám sincs már, vásárvám sincs (de van helypénz!) de áruforgalom az van, sőt rohamos léptekben fejlődik. Mivel maga az állam (az adott terület felett uralmon lévő) a legfőbb vámhatóság, így minden állam saját maga állapítja meg a területére behozott áruk után fizetendő vám mértékét. Azonban tudnunk kell, hogy nem minden árut azért hoznak be egy másik országba, hogy az ott véglegesen forgalomba hozzák, azaz felhasználásra kerüljön, hanem a gazdasági élet változásaival összhangban valamilyen tevékenységet végezzenek vele vagy rajta, aztán visszaszállítsák oda, ahonnan hozták, illetve egy másik országba. Az a lényeg, hogy az adott áru nem marad véglegesen az adott országban. Ahhoz, hogy teljesen átlássuk a vámrendszer működését, néhány alappal kell tisztában lennünk:

I.

A vám mindig csak a szó jogi értelmében vett külföldről behozott árukra vonatkozik. Ennél fogva tudnunk kell a külföld fogalmát, ami nem jelent különösebb problémát. Más a helyzet 2004. május 1-től, amióta az Európai Unió tagállama lettünk. Arra egy speciális vám szabályrendszer vonatkozik, a lényeg az, hogy a tagállamok egymás között vámuniót alkotnak, aminek a lényege, hogy az egymás közötti áruforgalomban nem szednek vámokat egy 3. országgal szemben viszont egységesen lepnek fel. (pl. egy Amerikából behozott áru után biztos, hogy annyi vámot fizetnek Budapesten mint Rómában, vagy Berlinben. Vámszempontról tehát nincs külön tagállam, hanem egy „országként” működnek a tagállamok) egységes közös vámterülettel.

II.

Vámot végleges jelleggel csak akkor kell megfizetni, ha az adott áru véglegesen az adott tagállamban, azaz az Európai Unióban marad. Úgyis mondhatjuk, hogy azzal a szándékkal hozták be, hogy az itt maradjon, itt felhasználjuk, elfogyasztjuk, beépítjük stb....stb...

III.

Amennyiben az áru egy 3. országból beérkezik, de nem azzal a szándékkal, hogy itt maradjon végleg (lásd II. pont) akkor a vámot nem kell megfizetni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az áru ideiglenes ittléte alatt a közteher fizetési kötelezettség elenyészik, hanem a fizetendő vám mértékéig biztosítékot kell nyújtani. Mint minden biztosíték (elnevezéséből adódóan addig funkcionál, ameddig az indokolt) Ha az áru véglegesen elhagyja az Európai Unió területét, a biztosíték visszajár)

IV.

A fenti rendelkezések célja az, hogy a vámoknak a gazdasági életet befolyásoló funkciója rendeltetésszerűen tudjon működni, azaz segítse a hazai gazdálkodókat, illetve megfelelő irányba terelje az import forgalmat.

V.

Ha a vám teljes összegben és szabályszerűen megfizetésre (és nem csak biztosításra) kerül az adott külföldi áru belföldivé válik, elnyeri a un. közösségi áru státuszát, tehát a továbbiakban semmi különbség sincs jogi értelemben egy üzletben árult Magyarországon készített jégkrém és egy amerikai import jégkrém között)

VI.

Arra az időintervallumra, ameddig a nem végleges jelleggel behozott áru az Európai Unió területén van (és mint láttuk nincs végleges vámfizetési kötelezettség) a vámjogi rendelkezésekből adódóan vámfelügyelet alatt áll. A vámfelügyelet egy a vámjogban alkalmazott terminus technikus, azt jelenti, hogy az adott vámszervnek tudomása van (tudomásának kell lenni) arról, hogy egy meg nem fizetett, de valamilyen formában biztosított áru van jelen és annak a vámjogi sorsát majd rendezni kell. Ez alapvetően úgy történik, hogy az adott árut kiviszik az unió területéről (nincs áru, tehát vámfizetési kötelezettség sincs) vagy megfizetik a vámot és ezzel belföldi áruvá vélik

VII.

A fenti szabályrendszert a vámok tekintetében mindig az adott időben hatályos vámjogszabályok tartalmazzák. Magyarországon – nem a régmúlta visszatekintve – az 1995. évi C. törvény és azt követően az Európai Unióhoz történő csatlakozásunk óta a közösségi vámkódex, azaz a 2913/92. EK Tanácsi rendelet tartalmazza.

A témánál maradva a cél az, hogy bemutassuk a vámhatóság ellenőrzési tevékenységét. Ennyi alapismeret azonban kell ahhoz, hogy megértsük a vámhatóság mit és miért ellenőriz egyáltalán.

Vámtarifák⁵

A tagállamok kereskedelmi és vámpolitikájának eredményeként kialakított vámszinteket a közösségi vámtarifáról szóló 2658/86EGK rendelet és annak a módosításai (például a 2263/2000. és a 2031/2001. számú rendeletek) tartalmazzák. A közösségi vámtarifá olyan vám- és statisztikai áru-besorolási rendszer, amely a Közösség gazdaság-és kereskedelempolitikai érdekeit kifejező Kombinált Nomenklatúráként funkcionál, és a tagállamokban egységesen alkalmazott. A vámeljárársban azonban ennek továbbfejlesztett változatát alkalmazzák. Az úgynevezett integrált tarifa (TARIC) az alkalmazandó vámtételek mellett magában foglalja az unió egységesen alkalmazott kereskedelempolitikai intézkedéseit is.

⁵ Beszteri Sára Az Európai Unió vámrendszere szakmai összefoglaló a magyar csatlakozási tárgyalások lezárt fejezeteiből Vámunió 12-13.o EURÓPAI FÜZETEK 54.szám. A Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ és a Külügyminisztérium közös kiadványa

Az Európai Unió kereskedelempolitikája

A téma jobb megértése miatt szólni kell néhány szót az Európai Unió kereskedelempolitikájáról,⁶ hiszen így válik világossá a vámjogi szabályrendszer felépítése. A kereskedelempolitikának, pontosabban a külkereskedelem politikájának több értelmezése használatos. Szűkebb értelemben ezen valamely államnak vagy államközösségnek azokat az intézkedéseit értik, amelyekkel áruk kivitelét illetve behozatalát szabályozza. Tágabb értelmezés ezt a kategóriát az ország vagy a közösség külgazdasági kapcsolatainak nagyobb körére vonatkoztatja. Tágabban értelmezett kereskedelempolitikát gyakran – mintegy összefoglaló néven – külgazdasági politikának is nevezik. A Római Szerződés 113. cikke szerint: „a közös kereskedelempolitikát egységes alapelvek szerint alakítják ki. Ez vonatkozik különösen a vámtételek módosítására, vám-és külkereskedelmi megállapodások megkötésére, a liberalizációs intézkedések egységesítésére, az exportpolitikára s a kereskedelmi védelmi intézkedésekre, pl.: dömpingre és szubvencióra.”

Az EK szerződés ugyan nem határozza meg egyértelműen a kereskedelempolitika fogalmát, de megállapíthatók a következők:

- a közös kereskedelempolitika az EK-n kívülálló országokkal való kereskedelmi kapcsolatokra vonatkoznak. Az integráción belüli kereskedelmet a belső (vagy egységes) piaci politika szabályozza,
- a közös kereskedelempolitika nem öleli fel a devizapolitikát,
- a mezőgazdasági termékek kereskedelmét kivonták a kereskedelempolitika hatálya alól, azaz a közös agrárpolitika (KAP) része. A kereskedelempolitika az EK politikájának egyik legerősebben integrált része, ami általában a szolgáltatásokra is vonatkozik. Felöleli a vámpolitikát, a tagállamok közötti vámentességet, és a kívülálló országokkal szembeni egységes vámtarifát, a tagállamok közötti korlátozások tilalmát. Gondoskodik továbbá arról, hogy a tagállamok állami kereskedelmi monopóliumai ne hátráltathassák az integráción belüli kereskedelmet.

Az EK szakirodalom megkülönböztet autonóm és szerződéses kereskedelempolitikát. Autonóm módon határozzák meg a közös vámtarifát jelenleg közel 3000 vámtételét. Az átlagos vámszínvonal átlagban 4-5 % között helyezkedik el. Figyelembe veendő, hogy a közös agrárpolitika hatálya alá tartozó termékek importterhe az importárnak ennél sokkal nagyobb hányadát érheti el, továbbá, hogy a Közösségben nem vagy nem kielégítő mértékben előállítható nyersanyagok általában vámentesek. A GATT, majd a WTO (Kereskedelmi Világszervezet) határozatához csatlakozva, az EK a fejlődő országoknak biztosítja az Általános Preferenciarendszer (GSP) vámkedvezményeit. Az EK kereskedelempolitikájában a liberalizmus protekcionizmussal párosul⁷. Az utóbbi különösen a kívülálló országokból származó mezőgazdasági importokra vonatkozik, amit az EK szerződés nem a kereskedelempolitikai, hanem az agrárpolitikai fejezetében szabályoz ugyan, de ami fogalmilag valójában semmiképp sem zárható ki a kereskedelem köréből. A közös kereskedelempolitika 1970-ben lépett hatályba, tehát ettől kezdve a tagállamok kívülálló országokkal nem köthettek kétoldalú kereskedelempolitikai

⁶ Forrás: MKIK Brüsszeli EU Képviselője

⁷ Maller Bálint: Vámpolitika főiskolai jegyzet, VIVA Média Holding, Budapest, 2001.

megállapodásokat. Az akkori szocialista országokkal szembeni bevezetése 1975 elejére tolódott el, mivel Franciaország a Szovjetunióval az 1970-0974-es időszakra mégis megkötötte a kétoldalú kereskedelmi megállapodást és ezt a precedenst az EK tagállamai és az akkori KGST-országok közötti kétoldalú megállapodások sora követte.

A szerződéses kereskedelempolitika teljes körűen tehát 1975-től érvényes. Míg az autonóm kereskedelempolitika végrehajtása a Bizottság feladata (pl. dömping elleni eljárásokhoz nem szükséges a Tanács jóváhagyása) addig a szerződéses kereskedelempolitikai hatásköri szabályok a következők:

- a kívülálló országokkal és nemzetközi szervezetekkel kötendő kereskedelmi megállapodásokhoz a Tanács adja a Bizottságnak a mandátumot
- az EK nevében a Bizottság vezeti a tárgyalásokat, ezek menetét a Tanács e célra szervezett bizottsága ellenőrzi

A Bizottság által tárgyalt megállapodásokat az Európai Parlament meghallgatását követően a Tanács köti meg.

Azokkal a kívülálló országokkal, amelyekkel az EK társulási megállapodást kötött, értelemszerűen nincs szükség külön kereskedelmi megállapodásokra s ugyanez vonatkozik az Európai Gazdasági Térség tagjaira. E két körön kívül az EK igen sok kívülálló országok (köztük számos kelet-európai volt szocialista országgal) kötött kereskedelmi megállapodásokat. Említésre méltó, hogy a Közösség nem kötött átfogó kereskedelempolitikai megállapodást két igen fontos kereskedelmi partnerével, az Amerikai Egyesült Államokkal és Japánnal. A világ három gazdasági erőközpontja közötti kereskedelempolitikai szabályozáshoz elegendőnek látták, hogy tagjai a GATT-nak, illetve utódjának, a Kereskedelmi Világszervezetnek, valamint részt vesznek az OECD - ben és az ENSZ különféle gazdasági szervezeteiben.

A származási szabályok

A származási szabályok⁸ nemzetközi egyetértő nyilatkozatba történő foglalásában a nagy áttörést a Kyotói Egyezménynek (a vám eljárások egyszerűsítéséről és összehangolásáról szóló, Kyotóban az 1973. évi május hó 18. napján kelt nemzetközi egyezmény) köszönhetjük – melyet az 1950-ben létrejött Váme gyüttműködési Tanács égisze (VET, 1950. Brüsszel) alatt hoztak létre -, melyet Magyarország az 1982. évi 11. törvényerejű rendelettel hirdetett ki, Magyarországon 1982. március 18-án lépett hatályba. Ezen Egyezmény D) pontjának Mellékletei és függelékei már konkrétan és részletesen foglalkoznak a származási szabályokkal és annak igazolására vonatkozó okmányokkal.

Az Egyezmény D) pontjának bevezetőjében meghatározza az áruk származásának alapelvét, miszerint: „Az áruk származásának meghatározása számos olyan rendelkezést von maga után, amelyek alkalmazása a vámszervek feladata. A származás meghatározására vonatkozó szabályok két alapvető fogalmat tartalmaznak; a teljes mértékben egy adott országban való előállítás tételét, ahol csak egyetlen országot vesznek figyelembe a származás meghatározásához, valamint a lényeges átalakítás tételét, ahol két vagy több ország vett részt az áruk előállításában. A teljes előállítás ismérvét főleg a természetes termékekre és a teljesen ezekből előállított árukra alkalmazzák. Azokat az árukat, amelyek

⁸ Az Európai Unió Hivatalos Lapja L 127/1344 2011.05.14.

importált vagy meghatározatlan származású részeket vagy anyagokat tartalmaznak, általában kizárják ebből a körből. A lényeges átalakítás feltétele eltérő módon kerülhet alkalmazásra.

Az Egyezmény tartalmazza a tarifaszám változás, az előállítási-feldolgozási műveletek, ad valorem (érték alapú) százalékos szabály, különféle meghatározások, így például az áruk származási országa, származási szabályok, lényeges átalakítás fogalmát.

További alapelvként került megfogalmazásra, hogy a D) 1. Mellékletben található származási szabályokat és intézkedéseket mind kivitelnél, mind behozatalnál alkalmazni kell, e melléklettel az intézkedéseknek összhangban kell állnia.

Néhány vámmentességi jogcím

1. Szokásos lakóhelyüket harmadik országból a közösségbe áttevő természetes személyhez tartozó személyes vagyontárgyak⁹

Feltételei: ezt megelőzően minimum 12 hónapig közösségen kívüli lakóhely az érintett birtokában lévő árukra vonatkozó nem fogyasztható áru esetén előzetesen minimum 6 hónapi használat a behozandó áru ugyanazt a célt szolgálja, mint előzetesen a behozataltól számított 12 hónap elidegenítési tilalom.

Nem adható mentesség: alkoholtartalmú termékekre, dohányra és dohánytermékekre, kereskedelmi szállítóeszközökre, foglalkozás vagy hivatás gyakorlásához használt eszközökre, kivéve az iparművészet vagy a bölcsészettudomány eszközei.

2. Házasság alkalmából behozott vagyontárgyak¹⁰

Feltételei: ezt megelőzően minimum 12 hónapig közösségen kívüli lakóhely, ez alkalomból a lakóhely közösségbe történő áthelyezése, mind az új, mind a használt vagyontárgyakra egyaránt vonatkozik a harmadik országban kapott nászajándék, mely értéke maximum 1000 euro. a házasság megtörténtének bizonyítása szükséges a behozataltól számított 12 hónap elidegenítési tilalom.

Nem adható mentesség: alkoholtartalmú termékekre, dohányra és dohánytermékekre.

3. Örökölt személyes vagyontárgyak

Feltétele az öröklés tényének bizonyítása külföldi hatóság igazolásával. Nem adható mentesség: alkoholtartalmú termékekre, dohányra és dohánytermékekre, kereskedelmi szállítóeszközökre, foglalkozás vagy hivatás gyakorlásához használt eszközökre, kivéve az iparművészet vagy a bölcsészettudomány eszközei, nyersanyagok, félkész- vagy késztermékek raktárkészletére, szokásos családi mennyiséget meghaladó állatállományra és mezőgazdasági termékek raktárkészletére.

⁹ A Tanács 1186/2009/EK rendelete a vámmentességek közösségi rendszerének létrehozásáról II. Cím I.

Fejezet

¹⁰ u.a. II, Fejezet 12.cikk

Összegzés

A vámmentességek közösségi rendszeréről szóló 1186/2009/EK tanácsi rendeletben található a vámmentes jogcímek, illetve azok alapjául szolgáló nemzetközi szerződések

A címben felhívott jogszabály – mint azt annak elnevezése is mutatja – tartalmazza a Vámunió összes olyan rendelkezését, amelynek értelmében a harmadik országból behozott árukra nincs vámfizetési kötelezettség. A pontosság kedvéért hozzá kell tenni, hogy tartalmaz kiviteli vámok alóli mentességeket is, azonban jelenleg az Unió kiviteli vámokat nem szed, így ennek csak elvi jelentősége van. Jelen írásomban a leggyakrabban előforduló és alkalmazott eseteket ismertettem a teljesség igénye nélkül. A nemzetközi kereskedelemmel, az áruszállítással kapcsolatban számos vámtechnikai kérdés merül fel a továbbiakban. A tudományos fokozat megszerzéséhez a vámmentességek vámpolitikai megfontolásait, illetve a nemzetközi szerződések kapcsolatrendszerét kívánom feldolgozni.

Felhasznált irodalom:

1. Dr. Huszár Ernő: Vámelmélet- Vámpolitika, Tankönyvkiadó, Budapest, 1973.
2. Dézsi Zsolt: Vámjogi ismeretek T07/2010 - Vám-és jövedéki ügyintézők kézikönyve
3. Maller Bálint: Vámpolitika főiskolai jegyzet, VIVA Média Holding, Budapest, 2001.
4. Beszteri Sára: Az Európai Unió vámrendszere szakmai összefoglaló a magyar csatlakozási tárgyalások lezárt fejezeteiből Vámunió 12-13.o EURÓPAI FÜZETEK 54.szám. A Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ és a Külügyminisztérium közös kiadványa.
5. Magyar Kereskedelmi-és Iparkamara brüsszeli képviselőjének tájékoztatója
6. Közösségi Vámkódex III. A NAV megbízásából kiadta a VIVA Média Holding szerkesztőbizottság: Balassi Bálint Szilágyi Rita Torda Csaba lektor: Szabó Zsolt .
7. A vám eljárások egyszerűsítéséről és összehangolásáról szóló, Kyotóban az 1973. évi május hó 18. napján kelt nemzetközi egyezmény. Kihirdetve az 1982. évi 11. számú. törvényerejű rendelettel
8. Az Európai Unió Hivatalos Lapja L 127/1344. Kiadva: 2011.05.14. (letöltve 2013.május 7.

dr. Szendi Antal doktorandusz

Munkahely: Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Rendészettudományi Kar, Vám- és Pénzügyőri Tanszék,
Doktori Iskola: PTE ÁJK DI

Cím: 2213 Monorierdő, Hajnal u.3.
E-mail: szendi.antal@gmail.com

Valószínűség a büntetőeljárásban

Dr. Várdai Viktória Jáde

Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola
Büntető eljárásjogi és Kriminálisztikai Tanszék
Pécs

„La probabilité est relative en partie à cette ignorance, et en partie à nos connainssance”¹

Pierre-Simon de Laplace

(A valószínűség részben a tudatlanságunkra, részben a tudásunkra vonatkozik.)

Absztrakt

A valószínűség fogalma végigkíséri a teljes büntetőeljárást. Tremmel leszögezi, hogy adott esemény felfedezése, és gyanúok felmerülése esetén kötelező az eljárás megindítása. Ez a korábbi eljárásjogi törvényhez képes lényeges módosulást jelent, hiszen a „gyanú” mellett jelzőt már nem használ a jogalkotó.

A nyomozás során – a verziók felállításakor, azok vizsgálatakor – szintén meghatározó jelentősége van a valószínűségnek. A nyomok rögzítése, az információk és adatok beszerzése a nyomozás elején szinte mérlegelés nélkül történik, hiszen a valószínűség foka meglehetősen csekély, s az eljárás sikeressége csak ily módon biztosítható. A valószínűség egyre meghatározóbb foka viszi előrébb az eljárást, s ha ez a folyamat nem következik be, akkor új utakat kell keresni a vizsgálat során, ahogy ez jellemző is „döglött ügyek” esetében. A valószínűség foka az in rem és in personam gyanú esetén, valamint azok egymáshoz való viszonya az eljárás során folyamatosan változik.

Mint ismeretes, a bizonyítékokat nyomozás során oly mértékben kell összegyűjteni, hogy a vádemelésről az arra jogosult dönten tudjon. Döntése tehát szintén valószínűségi okokra és véleményekre alapul.

A bírói szakban lefolytatott bizonyítás célja – a törvényben rögzített kötelezettség maradéktalan teljesülése mellett – a bíróban a hit kialakítása, hogy mérlegelése szerint, csupán meggyőződésének alárendelve, dönthessen az igazságról. Itt is természetesen a valószínűség különböző stációin kell haladni fokról-fokra. A justizmordokra figyelemmel azonban nem mondhatjuk az, hogy a meggyőződés biztosan és kategorikusan a törvényi tényállás teljes és hiánytalan felderítése mellett alakul ki, soha nem beszélhetünk tehát 100 %-ról. Ez következik egyebekben abból is, hogy az eljárásban a két „szélső értékre” figyelemmel – miszerint minden bűnös bűnhődjék, de egyetlen ártatlan embert se ítéljenek el – a rendszer zártsága miatt csak utópia marad.

A szakértői vélemények egyre nagyobb teret nyernek a büntetőeljárásban. Ennek okai lassan már közhelyszerűek. A megalapozott, valós, büntetőjogilag is releváns tényeken

¹ Pierre-Simon de Laplace: Essai philosophique sur les probabilités. Paris, M.V. Courcier Imprimeur-Libraire pour les Mathématiques quai des Augustins, n 57, 1814. 4.

alapuló ítéletek előfeltételei sokszor ezek lehetnek. Határait, korlátait ismerni kell ugyanúgy, ahogy fel kell fedezni benne az új lehetőségeket. Ezek nem csupán az új technikák és technológiák eredményein alapuló, sokkal precízebb vélemények, hanem a sokszor újra felfedezett eredmények átvétele és alkalmazása a büntetőeljárásban.

Az új szakértői területek ugyanis képesek a valószínűség mértékének pontosabb, egzakt alapokon nyugvó meghatározására. Ez eltérő szemléletet kíván elsősorban a jogalkalmazótól, hiszen alkalmazását a jelenleg hatályos jogi szabályozás aggályok nélkül lehetővé teszi.

Kulcsszavak: *valószínűség, relatívgyakoriság, szakértői vélemények*

I. A valószínűség fogalmáról

A valószínűség fogalma meglehetősen későn alakult ki annak ellenére, hogy már i.e. 3500-ból maradtak ránk feljegyzések a szerencsejátékokra vonatkozóan a kockajátékok kapcsán, valamint az aleatorikus szerződések is igényelték volna a valószínűség számítás alapjainak kidolgozását.

A fogalom tudományos kialakulásához azonban szükség volt a tudás és a vélemény konkrét elhatolására. Az előbbi – Hacking véleménye szerint – bizonyítható és így szükségszerűen igazságokból áll, míg az utóbbi egyedi értékelésből vagy vitából származik. A valószínűség (probabilitás) tehát a vélemény hihetőségét és igazolhatóságát jelentette, ott jelent meg, ahol szigorú bizonyítás nem volt lehetséges.² Ez az elkülönülés – a valószínűség Janus-arcúsága – érhető tetten a büntetőeljárásban is, ugyanis az egyfelől jelenti a tisztán matematikai és statisztikai alapokon nyugvó előfordulási arányt (adott esemény bekövetkezésének lehetőségének mértékét), másfelől pedig a számokat gyakorlatilag mellőző, tisztán ismeretelméleti alapokon nyugvó olyan ismeretet, mely a hit mértékével hozható szoros kapcsolatba.

Köznapi értelemben valószínű az, ami nem biztos, de nem is lehetetlen.

A valószínűség tudományos fogalmát a valószínűség ötfajta interpretációjából vezethetjük le. Ezek 1. klasszikus, 2. logikai, 3. szubjektív, 4. frekventista (vagy relatívgyakoriság), 5. propensity.³ A fogalmak részletes tárgyalására nincs lehetőség, valamint szükségességét sem látom, ezért lényegüket az alábbiakban csak röviden foglalom össze.

A **klasszikus felfogás** szerint – mely Laplace nevéhez fűződik – a valószínűség értékét úgy kapjuk, hogy az eseményt megvalósító kedvező esetek számát osztjuk az összes egyenlően lehetséges esetek számával. A determinista felfogás ezt a nem-matematikai értelemben is használható fogalmat tovább árnyalja, ezzel azonban a későbbiekben foglalkozom.

A **logikai valószínűség** fogalmának alapja, hogy a lehetőségek levezethetők az a priori ismeretekből. S mint ahogyan következik, hogy egy konklúzió következik egy premisszából, úgy lehetséges, hogy egy konklúzió részlegesen következik egy premisszából, azaz a valószínűség viszonyban áll a premisszával.⁴

A **szubjektív valószínűség** valójában a hit mértéke. Az egyén hite abban, hogy valamely esemény be fog következni. A hitet valamiben Ramsey egyfajta fogadasként fogja fel, vagyis például amikor kimegyünk a pályaudvarra, hogy jegyet vegyünk a vonatra, mellyel

² Ian Hacking: *The emergence of probability*. Cambridge University Press, 1984. 39-48.

³ Szabó Gábor: *A valószínűség interpretációi*. Typotex Kiadó, Budapest 2013. 73-182.

⁴ John Maynard Keynes: *A treatise on probability*. Macmillan and Co., London 1921. 57.

utazni kívánunk, hitünk oly' magas abban, hogy az jönni fog – és mi elérjük úticélunkat – hogy „fogadást kötünk” a vasúttársasággal, azaz megvesszük a jegyünket.⁵

A **frekventista (relatívgyakoriság) felfogás** nem egy eseményhez, hanem egy eseménysorozathoz köthetően vizsgálja a valószínűséget. Tipikus és mindenki által ismert példa erre a pénzfeldobás esete, amikor is – jelen esetben – véges számú eseményhez kapcsolunk egy – az általunk megkívánt – esemény bekövetkezését.⁶

A **propensity⁷ valószínűség** kidolgozása Karl Popper nevéhez köthető, aki – tézise kidolgozása előtt elkötelezett híve volt a relatív gyakorisági valószínűség-elméletnek – ismétlődő események végtelen sorozatához kíván valószínűséget rendelni oly módon, hogy egy-egy partikuláris esemény is értelmezhetővé váljon.⁸

A fenti rövid meghatározásokból is látható, hogy a valószínűségnek egységes tudományos meghatározása nincsen, az többféle módon interpretálható. Ebből is adódóan tehát a valószínűségnek nem lehet önálló fogalma, inkább válhat egy fogalomrendszer elemévé.

A valószínűséggel a jog területében foglalkozók egyetértenek abban, hogy a fenti valószínűség-interpretációk közül csak a szubjektív- és a relatívgyakorisági valószínűségnek van kiemelkedő szerepe. Nem hagyható azonban figyelmen kívül Laplace munkássága, aki a valószínűség klasszikus fogalmának megalkotásáig olyan relációkat írt le ok és okozat, a jelen, a múlt és a jövő kapcsolatáról, mely segítség lehet a gyakorló „tényészek”⁹ számára.

II. A szubjektív valószínűség és a relatívgyakoriság

A valószínűség matematikai megközelítésére figyelemmel azt gondolhatnánk, hogy valószínűséggel csak a kriminalisztikában találkozhatunk, a szűk értelemben vett büntető eljárásjogban nem. A fenti rövid valószínűségi interpretációk ismertetése kapcsán pedig azt a gyors következtetést vonhatnánk le, hogyha mégis értelmezhető valamilyen módon a kriminalisztikán kívül is a valószínűség, akkor annak jól elhatárolható körvonalait rajzolhatjuk meg.

A tudományban új eredményekre csak úgy juthatunk, ha felébred a kétely arra vonatkozóan, mely korábban megdönthetetlen tény volt, vagy az adott tudományterület képviselői azt evidenciaként kezelték.

A kétségek – és a gondolatok – ébresztésére először is kicsit bővíteni kell az ismeretet a szubjektív valószínűség és a relatívgyakoriság vonatkozásában.

A relatív gyakoriság esetében – mellyel mindenki találkozott matematika tanulmányai során – azt kell látni, hogy az mindig egy azonos eseménysorozatból megállapított következtetés és eredmény. A valószínűségnek ez a felfogása nagyon közel áll a

⁵ A hitnek tehát meghatározható mértéke van, az számokban is kifejezhető. Frank Plumpton Ramsey: Truth and Probability. in: Foundations of Mathematics and other Logical Essays, Kegan, Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., London 1931. 159.

⁶ A valószínűség számítás atyjának is tartott Kolmogorov nevéhez köthető leginkább a relatív gyakoriság fogalma, mellyel mindenki találkozott matematika tanulmányai során. Részletesebben: E. Szabó László: A nyitott jövő problematikája, Typotex Kiadó, Budapest, 2004., 67-69. oldal

⁷ Hajlamot jelent e területben

⁸ Karl R. Popper: The Propensity Interpretation of Probability. The British Journal of the Philosophy of Science Vol. 10., No. 37. (May, 1959.) 25-42.

⁹ A fogalmat Fenyvesi Csaba használja kriminalisztikai irányú értekezéseiben a „Da mihi factum, dabo tibi ius” római jogi mondás kapcsán is. (Többek között: Fenyvesi Csaba: A kriminalisztika piramismodellje és alapelvei. In: Belügyi Szemle 2012. évfolyam 10. sz, 14-26.)

determinizmusához, mely szükségszerűen a büntetőeljárás sajátja is. Alkalmazási területe éppen ezért közel áll természettudományos alapon felépülő bizonyításhoz, mintsem az intuitív bizonyossághoz, azonban ez előbbinek nem sajátja.

A szubjektív valószínűség – mint korábban utaltam rá – annak a mértékét jelenti, hogy egy adott egyén mennyire hisz egy adott esemény bekövetkezésében. Ebből azt gondolhatnánk, hogy (számbeli) értéke így bármi lehet, azonban látnunk kell, hogy ez tévedés.¹⁰ Ennek bizonyítására akkor nyílt lehetőség, amikor a valószínűség számításban elfogadottá vált a Dutch book tétel.¹¹ Az is könnyen belátható, hogy egy „fogadás” csak akkor nem lesz Dutch book, ha egyidejűleg kielégíti a Kolmogorov-féle axiómát is.¹² De kérdés, hogyha kizárjuk a számbeli értékekből a megalapozatlanokat, akkor meghatározható-e valószínűség érték? A relativgyakorisági vizsgálatokkal szemben – mely az ismétlődő események egy végtelen sorozatához rendel valószínűséget – a szubjektív valószínűség alkalmas az individuális események valószínűségének meghatározására. A Dutch book argumentum indirekt módon bizonyítja tehát például a szubjektív valószínűséghez kapcsolódó – annak letisztult és kikristályosodott formáját megjelenítő – Bayes tételt, mely képes az a priori eseményekből az a posteriori történésekre következtetni, vagyis egyedi esetekből a feltételes valószínűségekre alapozva valamely utóbb bekövetkező dolog valószínűségének mértékének meghatározására szolgálhat.

Donald Gillies a szubjektív valószínűségeken belül megkülönbözteti az interszubjektív valószínűséget. Tézise szerint előbbi egy egyénhez, míg utóbbi egy csoport esetében értelmezhető. Véleménye szerint a csoport által elfogadott „hit mértéke” minden esetben pontosabb – függetlenül annak nagyságától vagy szociológiai háttérétől – mintsem az egyén által meghatározott érték. Ennek okát – többek között – a szélsőségek „elnyelődésében” látja.¹³

Mindezek után nyitott marad a kérdés: vajon a büntető ügyekben a logikai valószínűségnek nincs helye vagy szerepe? Véleményem szerint nincs. Az analógiák alkalmazása tisztán logikai folyamat, és következtetések levonásához nem a logikai valószínűség keynes-i axiómáit, hanem a formális logika műveleteit kell alkalmazni.

III. A büntető eljárásjog és a valószínűség

A büntetőjog és az eljárásjog modernizációja a felvilágosult eszmék terjedésével kezdődhetett meg. Nem volt elégséges a fejlődő eszmék deklarálása,¹⁴ hanem szükséges

¹⁰ Erre a következtetésre vezethet maga az elnevezés is, valamint az, hogy kérdéses, mennyire egységes különböző személyek hite azonos dolgok vonatkozásában. Éppen e kritikai szálon indult el Popper tézisének kialakításakor.

¹¹ A Dutch book tétel röviden – fogadásban – annyit tesz, hogy adott helyzetben a fogadó – bármit tegyen is – biztosan veszít. Közgazdaságtanban ez a tétel némiképp árnyaltabb, mert olyan esetre is használatos, amikor egy tranzakció során az egyik fél nyer, a másik pedig biztosan veszít. A kifejezést a ma használatos formában először R. Sheman Lehman írja le és fejti ki részletesen tanulmányában. (R. Sheman Lehman: On Confirmation and Rational Betting. In: The Journal of Symbolic Logic, Vol. 20., No. 3 (Sept. 1955.), 251-262.)

¹² Kolmogorov szerint ugyanis $p(A)+p(\neg A)=1$ (megjegyzendő, hogy ez az általam „lebutított változat”, mely remélhetőleg könnyebbé teszi az adott kérdés megértését). Erről részletesebben: A. N. Kolmogorov: A valószínűségszámítás alapfogalmai. Gondolat Kiadó, Budapest 1982.

¹³ Donald Gillies: Philosophical Theories of Probability. Taylor & Francis Group, New York 2006. 169-175.

¹⁴ Az 1215 novemberére III. Ince pápa által összehívott IV. Lateráni zsinat már kánoni – azaz törvényi – szinten megtiltotta a papok számára halálbüntetés kiszabását, valamint a tüzespróba és istentételek alkalmazását. Jól tudjuk azonban, hogy ilyen tortúra még Mária Terézia időszakában is mindennaposnak számított.

volt egy olyan politikai fejlettség elérése is, mely lehetővé tette az egyre nagyobb befolyással bíró polgárság számára tudásuk fejlesztését, valamint nézeteik törvénybe iktatását és alkalmazásuk kikényszerítését. A fejlődés a társadalmi helyzetre tekintettel is elhúzódott, illetőleg a társadalomtudományok alapjául szolgáló filozófiának is fel kellett ébrednie több száz – bár mondhatjuk azt is több ezer – éves Csipkerózsika álmából. Ez az álom természetesen magában rejtette megalapozatlan tézisek elterjedését, utópisztikus elképzelések áradatát, és az ébredés után meg kellett küzdenie a sötét középkor árnyaival és dogmaival is.

A modern büntetőjog alapjául szolgáló mű, a *Dei delitti e delle pene*¹⁵ 1764-ben jelent meg először, melynek hatására lényegesen átalakult a korábbi büntetőjog rendszere.¹⁶ A fejlődésre kétség kívül hatással volt a filozófia térnyerése és az új eszmék megjelenése is.

A valószínűség fogalmával foglalkozni a filozófusok csak akkor kezdhettek el, amikor a tudás és a vélemény közötti különbség jól elhatárolhatóvá vált.¹⁷ Ez azonos időpontra tehető Beccaria munkásságával. A klasszikus valószínűségfogalom kidolgozása előfutárának – Laplace munkáiban is – a determinizmussal való részletes foglalatosság tekinthető. A két iskola egymásra hatása jól megfigyelhető, hiszen ebben az időben terjed el a büntetőjog determinista irányvonalának megjelenése, mely – nem túl szerencsés módon – a determinizmust az emberi akaratra, így az „elvéle elrendelt bűnelkövetőre” is kiterjesztette.

A „tisztá determinizmus” nézete szerint a jelen állapot mindig a múlt következménye és a jövő oka. Emellett a múlt – és a jövő – hiányos ismerete nem a törvényszerűségek, hanem az ember tudásának hiányának következménye. E képzetet másként értelmezve a kriminalisztika alaptéziséhez jutunk: a ma észlelt események oka mindig csak egy adott konkrét dolog (történet) lehet, s az – megfelelő tények ismerete esetén – maradéktalanul rekonstruálható. Ez a rekonstrukció pedig a tényészek feladata.

A valószínűség szubjektív megközelítése és tanainak kidolgozása ugyan jóval későbbre tehető, alapja azonban a klasszikus megközelítés talaján nyugszik, csupán végkövetkeztetései mások. Ennek oka a társadalomtudományok fejlődésében és kvantumfizika, kvantummechanika alapjainak későbbi lefektetésében keresendő. Önmagában az a tény, hogy adott törvényszerűségek leírása később történik, csupán annyit bizonyít, hogy korábban a tudomány ezek felismerésére – vagy e felismerésekből következtetések levonására, illetőleg tézisei igazolására – nem volt képes.

A valószínűség végigkíséri az egész büntetőeljárást, sőt már a jogalkotás folyamatában is szükségszerűen benne rejlik. A törvényi tényállások megalkotásakor ugyanis a

¹⁵ Cesare Beccaria művét első ízben név nélkül jelentette meg, félve a politikai retorzióktól. Nagy hatással volt gondolkodására kortársa – és barátja – Voltaire is, aki – az uralkodó kegyeltjeként – több büntetőügy tárgyalásán is jelen volt, azonban észrevételeit éles kritikával írta meg. Egyik legismertebb műve Jean Calas ügyét feldolgozó *Traité sur la tolérance á l'occasion cause de la mort de Jean Calas*.

¹⁶ Sok tézise megtalálható az 1791-ben megjelent Code Pénalban is, valamint eredményeit elismerte több felvilágosult uralkodó is.

¹⁷ A fogalom kidolgozása előtt a kifejezést azonban a jog már használta. A rómaiak a valószínűséget két bizonyíték vonatkozásában értelmezték. Meghatározták a valószínűség mértékének öt fokozatát (necessaria, violenta, vehemens, probabilis, temeraria), azonban csak a „delelő Nap világosságával” azonos mértékű bizonyítékot fogadtak el az eljárásban. Tisztában voltak a bírói meggyőződés kialakulásának stációival is. (Benedek Ferenc: *Jogtörténeti adalékok a bizonyosság és valószínűség problémájához* In: Vargha László (szerk.): *A valószínűség szerepe az igazságszolgáltatásban*, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Bűnügyi Tudományok Tanszéke, Pécs 1979. 3-5.)

jogalkotónak kényszerűen tekintettel kell lennie adott törvényszerűségekre és az előfordulásuk gyakoriságára. Szintén a törvényalkotás eredménye a vélelmek felállítása, a garanciális elvek és a bizonyítékokra vonatkozó eljárások szabályainak rögzítése, a valószínűségi fokozatok megjelenítése, valamint a kényszerintézkedések alkalmazásának köre és lehetőségei.

A büntetőeljárás célja – Finkey szerint – kettős: egyrészt az anyagi igazság érvényesítése a büntetőjogszolgáltatásban, másrészt az ártatlan ember egyéni szabadságának oltalma az alaptalan zaklatás és jogfosztás ellen.¹⁸ E kettős cél azonban – a rendszer zártsága miatt – nem valósulhat meg maradéktalanul. Mindebből jól látható, hogy a tágabb értelemben vett büntetőjog az a jogág, mely a leginkább valószínűségi elemekre épít, noha célját tekintve leginkább a releváns tények felderítésének kötelezettségét hordozza magában.

Nézzük azonban a fentiekben rögzítetteket sorban!

A törvényi tényállások megalkotása során a valószínűségnek – pontosabban a valószínűségi számítás eredményeinek – különös jelentősége van. Figyelemmel kell lenni meghatározott tömegjelenségekre, azok gazdasági, pszichológiai, szociológiai stb. okaira és következményeire.¹⁹ E megfigyelések teszik a büntető anyagi jogot mobilissá, és alkalmassá arra, hogy mindenkor – ha nem is azonnal, de – követni tudja a társadalmi, gazdasági, valamint a büntetőjogot átható, vagy arra hatással lévő változásokat.

Benedek Ferenc az ártatlanság vélelmét törvényi vélelemként kezeli, azonban az nem tekinthető annak több okból sem. Ennek logikai és dogmatikai okai vannak. A büntetőeljárás egyik célja a büntetendő cselekmény elkövetőjével szemben szankció kiszabása, leegyszerűsítve a bűnös megbüntetése. Büntetőjogban nem tekinthető bűnösnek az sem – noha adott törvényi tényállás minden elemét megvalósította – aki a büntethetőséget kizáró okok hatálya alá tartozik. Figyelemmel az „ártatlan” szó mögött meghúzódó erkölcsi értékítéletre jelen esetben csak a „bűnös” szó negációja, a „nem bűnös” kifejezés lehet elfogadható.

A „vélelem” szó szoros kapcsolatot mutat a valószínűséggel. Annyit tesz, hogy adott dolgot – az ellenkezője igazolásáig – a valósággal azonosnak elfogadni és kezelni. Azaz – a valószínűség alapjain elindulva – nagyobb a hit mértéke abban, amit vélelmezünk, mit annak ellentétében. A jogalkotó vélelmet tehát akkor állít fel és deklarálni, ha jóval nagyobb számban fordul elő az ennek minősített tény, mintsem annak ellenkezője. Akkor viszont, ha a bizonyítás eredménye sokkal többször „dönti meg” a vélelmet, gyakorlatilag értelmét veszti.²⁰

Jogi értelemben ezen felül a vélelem egyszerűsített bizonyítást jelent, mely a többi alapelvre is tekintettel büntetőügyben kizárt.^{21 22}

¹⁸ Finkey Ferenc: A magyar büntető perjog tankönyve. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1916. 4.

¹⁹ (Kovacsicsné Nagy Katalin: A bűnözés prognózisa és a valószínűség. In: Vargha László (szerk.): A valószínűség szerepe az igazságszolgáltatásban. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Bűnügyi Tudományok Tanszéke, Pécs 1979. 221-223.)

²⁰ Ezt tovább erősíti, hogy a vélelem „megdöntése” gyakorlatilag a bírói szakban lefolytatott bizonyítás során lehetséges.

²¹ Nem tekinthető egyszerűsített bizonyításnak a bizonyítási kötelezettség alóli mentesülés köztudomású tények esetében.

²² Az Alaptörvény XXVIII. cikk (2) bekezdésében, valamint a Be. 7. §-ában rögzített alapelv megfogalmazásának több hibája is van. Ha a „bűnös” szót nem büntetőjogi értelemben használjuk, elfogadhatjuk, hogy annak ellentéte lehet az „ártatlan”. Az alapelv mögött a praesumptio boni viri deklarálásának szándéka áll, azaz „Mindenki ártatlan, amíg annak ellenkezőjét – az arra hivatott szerv, megfelelő eljárás keretében – nem állapítja meg.” A „mindenki” szó negációja pedig nem a „senki”, hanem a „van olyan, aki”. Vállalt nemzetközi kötelezettségeinket nem sértené, logikai és dogmatikai szempontból

Az in dubio pro reo elve szintén szubjektív valószínűséget tükröz. Amennyiben ugyanis a hit mértéke nem közelíti meg a bizonyosságot, úgy nem lehet a terhelt terhére dönteni. Az elv alkalmazása ezért szoros kapcsolatot mutat a bírói meggyőződés kialakulásával.

Ez az elv – a meghatározott alkalmazási korlátain felül²³ – a valószínűség vonatkozásában többletet is hordoz. A vallomások hitelességének és az okiratok hiteltérdemlőségének ellenőrzésének igénye újabb és újabb módszerek megjelenését eredményezi a büntetőeljárásban. Ilyen a poligráf vagy a külföldön használt funkcionális mágnese rezonancia és monoszkenner. Egyes vélekedések szerint szükséges lenne ezek használatának nem csupán a lehetőségét, hanem szükségszerűségét is jogszabályi szinten rögzíteni. Véleményem szerint túl azon, hogy a jelenlegi bizonyítási rendszer nem zárja ki ezek alkalmazását, valamint lehetőség van a terhelti negatív bizonyításra is, a bizonyítékok bizonyítékainak deklarálása és alkalmazásának előírása éppen ennek a garanciális elvnek a sérülését jelentené.

A bizonyítékok értékelésére vonatkozó eljárási szabályok esetében a legfontosabb, hogy azoknak nincs törvényben meghatározott bizonyító ereje. Ez azt jelenti, hogy bűnösítő ítélet kimondásához elegendő és egyben egyedül szükséges a bírói meggyőződés kialakulása a vádlott bűnösségére vonatkozóan, a bírót ily módon nem köti a jogszabály. A bizonyítékok értékelése éppen ezért a szubjektív valószínűség szerint történik. Ez nem jelenti azonban a szubjektivitás és az intuíció korlátlanágát. Megalapozatlan az ítélet ugyanis akkor, ha a tényállás nem megfelelően felderített és bizonyított. A korlátlanág tilalmát erősíti az is, hogy meghatározott esetekben meghatározott bizonyítási eszközök beszerzése a törvény erejénél fogva kötelező, azok értékelése azonban szintén bírói feladat.²⁴

A valószínűségi fokozatok megjelölése, jogszabályi deklarálása annyit jelent, hogy a jogalkotónak rögzíteni kell, hogy mind az eljárás megindításához, mind a vádemeléshez, mind pedig a bűnösítő ítélet kimondásához milyen valószínűséget társít. Ezek a kétirányú garanciális elvek egyik oldalról az állami kötelezettséget és működésének határait jelölik

pedig helyesebb lenne a „Nem tekinthető bűnösnek az, akinek büntetőjogi felelősségét a bíróság jogerős határozatában nem állapította meg.” használata és jogszabályba iktatása.

(Az ártatlanság vélelmével – pontosabban az 1998. évi XIX. törvény 7. §-ának megfogalmazásával – kapcsolatban több szerző további kritikákat is megfogalmazott. Egyik, hogy a „tekinthető” szó belső meggyőződést vagy viselkedést jelent, azonban a jog csak a külső magatartások értékelésére szolgálhat, másik, hogy az elvet – illetőleg annak alkalmazását – nem konkretizálja a terheltre, noha az csak az ő vonatkozásában értelmezhető. Véleményem szerint mind a két kritikai észrevétel megalapozatlan. A büntető anyagi jog mindig rögzít erkölcsi értékítéletet, belső meggyőződést. A bíró pedig döntése során csak a jogszabályoknak és (belső) meggyőződésének van alárendelve. Ítélezése során éppen ezekre épít. Ha nem támaszkodhatna meggyőződésére, akkor – a Be. 78. § (3) bekezdésében foglaltakra is figyelemmel – ítéletet sem hozhatna, továbbmenve függetlensége lenne megkérdőjelezhető. A második felvetéssel kapcsolatban pedig a törvény expressis verbis rendelkezik arról, hogy kívül szemben indítható eljárás, ebből adódóan pedig egyértelműen deklarálja azt is, hogy adott alapelvek kik vonatkozásában értelmezhetők.)

²³ „Az ügydöntő bírói határozatban csak a kétséget kizáróan bizonyított tényt lehet a terhelt terhére értékelni. Ha a bizonyítás tárgyául szolgáló tény tekintetében a bizonyítás összes lehetőségének kimerítése ellenére is kétség marad fenn, azt az ügydöntő határozatban a terhelt javára kell értékelni.” Herke Csongor – Fenyvesi Csaba – Tremmel Flórián: A büntető eljárásjog elmélete. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2012., 62.

²⁴ Véleményem szerint az ítélet megalapozatlanságát jelenti a vázolt esetben a bizonyíték figyelmen kívül hagyása. Ez alól csak egyetlen kivétel lehet, amennyiben adott bizonyítási eszköz büntetőjogilag releváns tény szolgáltatására teljességgel alkalmatlan.

ki, másokról pedig az eljárás alá vonható személyeknek biztosítják az Alaptörvényben őket védő szabályok érvényesülését és érvényesíthetőségét.²⁵

Kényszerintézkedés alkalmazásra általánosságban az eljárás sikerének biztosítása céljából kerül sor.

Valószínűsíthető ugyanis, hogy ennek hiányában (többek között):

- a büntetőeljárás résztvevői vagy más személyek nem lennének jelen (ezáltal indokolatlanul elhúzódna az eljárás, vagy nem lennének tisztázhatóak egyes bizonyítandó tények),
- a büntetőeljárás résztvevőinek vagy más személyeknek a jelenléte akadályozná az eljárás sikeres lefolytatását,
- nem lennének biztosíthatóak a tárgyi bizonyítási eszközök,
- bizonyos bizonyítási eljárások nem lennének teljesíthetőek,
- lehetlenné válna a bírósági határozatok végrehajtása

A valószínűség a kényszerintézkedéseknél már *expressis verbis* megjelenik a jogszabályban. Néhány ilyen eset a teljesség igénye nélkül:

- az őrizetbe vétel csak szabadságvesztéssel büntetendő bűncselekmény **megalapozott gyanúja** esetén rendelhető el akkor, ha **valószínűsíthető** a terhelt előzetes letartóztatása,
- előzetes letartóztatásnak – többek között – akkor van helye, ha **megalapozottan feltételezhető** hogy a terhelt
 - az eljárási cselekményeknél másként nem lenne jelen,
 - szabadlábon hagyása esetén a tanúk befolyásolásával vagy megfélemlítésével, tárgyi bizonyítási eszköz vagy okirat megsemmisítésével, meghamisításával vagy elrejtésével megghiúsítaná, megnehezítené vagy veszélyeztetné a bizonyítást,
 - megkísérelt vagy előkészített bűncselekményt véghezvinné vagy szabadságvesztéssel büntetendő újabb bűncselekményt követne el
- ideiglenes kényszergyógykezelés elrendelésnek akkor van helye, ha **megalapozottan lehet következtetni arra**, hogy a terhelt kényszergyógykezelését kell elrendelni
- óvadék kiszabása, házkutatás és motozás szintén **„megalapozott feltételezés”** esetén rendelhető el, illetőleg alkalmazható

A büntetőeljárás céljára tekintettel a bírói meggyőződés kialakulásának kiemelt jelentősége van. Ennek lépcsőfokai mit sem változtak a korábban ismertetett római jogi meghatározásokhoz képest. A bíró több lépcsőt jár végig a kezdeti „tudatlanságtól” a kétség felmerülésén át a teljes meggyőződésig. A bizonyítékok értékelése során folyamatosan mérlegel, strukturálja gondolatait és téziseit. A „bizonyító erő” mértékében, a bizonyítékok egymással való kapcsolatában folyamatos változás van mindaddig, míg a

²⁵ A Be. hatályos rendelkezései az eljárás megindításának feltételül az in rem gyanúhoz további megkötést nem, míg az in personam gyanúhoz „megalapozottságot” rendel. Az előbbi tehát sekély, míg az utóbbi ennél jóval meghatározóbb mértéket jelent. A vádemeléshez kapcsolódóan ilyen mérték nem került rögzítésre, azon rendelkezésből azonban, hogy a nyomozás során a tényállást oly mértékben kell felderíteni, hogy a vádemelésre jogosult arról dönteni tudjon már magában foglalja, hogy vádemelésre általánosságban akkor kerül sor, ha az ügyész véleménye szerint a bírói eljárásban maradéktalanul igazolni és bizonyítani tudja a vádlott bűnösségét. A jogszabály dogmatikai rendszeréből pedig az következik, hogy a bíró abban az esetben hozhat megalapozott bűnösítő ítéletet, ha meggyőződésévé vált a vádlott bűnössége, azaz az minél közelebb van a teljes bizonyossághoz.

tényállás felderítése nem alkot egy zárt logikai láncolatot.²⁶ Éppen a szubjektív elemek, a valószínűség mértékének változása, a majdhogynem folyamatos „mozgás” nehezíti a bizonyosság felé jutást, illetőleg lehetnek okai a justizmordnak. A bíró akkor jár el helyesen, ha döntéseit és irányváltásait mindig tudatosan végzi.²⁷ Tisztában kell lennie a rejtett buktatókkal, szükség esetén újra és újra ellenőriznie kell feltevéseit. Ez történhet logikai műveletek segítségével, a cross-examining módszerével, adott tényből való visszakövetkeztetéssel, indirekt bizonyítási módszerrel. Az alacsony valószínűségtől a bizonyosságig vezető úton csak akkor tehető meg a következő lépés, ha az előző lépésből csak és kizárólag az azt követő következhet. Amennyiben ez valamilyen okból mégsem történik meg, úgy szükséges ahhoz az elágazáshoz visszatérni, ahol a logikai lánc még teljes zártságot mutat.

IV. A kriminalisztika és a valószínűség

A kriminalisztika a bűncselekmények felderítésének és bizonyításának eszközeit és módszereit tárja fel és rendszerezi, alapvető funkciója a felderítés, illetőleg minél több és minél hitelesebb bizonyíték megszerzése a büntetőjogi felelősségre vonás megalapozása, bizonyítása.²⁸

A fenti fogalomból következik, hogy a kriminalisztika noha a büntető igazságszolgáltatásnak „csupán” segédtudományának tekinthető, ma már elképzelhetetlen lenne eredményei nélkül a bizonyítási eljárás.²⁹

Bűncselekmény gyanúja esetén kötelező a büntetőeljárás megindítása. Az elkövetés helyszínére kikerülő nyomozó hatóság tagjai az általuk észlelt dolgokat tényként kezelik. Feladatuk ezekből eldönteni, hogy melyek lehetnek a későbbiekben büntetőjogilag is relevánsak, valamint melyek azok, melyek csupán segítségül szolgálhatnak ilyen tények felderítésében. Nem kisebb a megbízatásuk, mint szóra bírni a hangtalant, s pusztá szavakból megérteni a gondolatot. Éppen erre figyelemmel a nyomozás kezdetekor rengeteg adatot kell begyűjteni, a későbbiekben pedig értékelni. Ez az értékelés hasonlóságot mutat az általános értelemben vett kivizsgálással.

Lépései ezért az alábbiak:

1. A tény észlelése
2. Az észlelt ténnyel kapcsolatos adatgyűjtés
3. A valószínűsíthetően irreleváns információk szűrése (logikai, statisztikai stb. módszerrel)
4. Döntéshozatal az így rendelkezésre álló információról

²⁶ A bizonyítékok értékelése mellett szót kell ejteni a bizonyítási indítványokról is. E kérdéssel szoros kapcsolatot mutat a bíró, valamint az ügyész – vagy nyomozó hatóság – számára biztosított diszkrecionális jogkör. E jogkör nem megfelelő alkalmazása mind jogalkotói, mind pedig jogalkalmazói oldalról olyan hibák forrása is lehet, melyek semmilyen módon nem orvosolhatók. A diszkrecionális jogkör megalkotásakor éppen ezért szükséges a dogmatikai egyensúlyra figyelni, valamint biztosítani azt a legfontosabb követelményt, hogy a bűnüldözés ugyan az állam feladat, azonban az igazságszolgáltatás csak és kizárólag a bíróság privilégiuma.

²⁷ Nincs ezzel ellentmondásban az, hogy sok esetben az intuíció hozza meg az eredményt. Ebben az esetben ugyanakkor tudatosítani kell, hogy melyik az az utolsó elágazás, ahova szükséges visszatérni, illetőleg a logikus gondolkodás mátrixának mely hálópontjától kell újraindulni.

²⁸ Tremmel Flórián – Fenyvesi Csaba – Herke Csongor: *Kriminalisztika tankönyv és atlasz*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2005. 35.

²⁹ Hans Gross véleménye szerint a büntető eljárásjog fejlődése csak a természettudományok eredményeinek alkalmazása mellett lehetséges. (Hans Gross: *Criminal Psychology*, 17. oldal <http://www.gutenberg.org/ebooks/1320> - letöltve: 2013. július 16.)

5. Információ besorolása
6. Verzió felállítása
7. Felállított hipotézis ellenőrzése

Nyomozás során a hipotézisek és a verziók felállítása sok esetben újból és újból megismétlődik. Forker Ármin részletesen foglalkozik a nyomozási verziók valószínűségével. Véleménye szerint „*Tévedés a kriminalisztikai verziók egyenlő valószínűségéből kiindulni. Mindenképpen különböző megerősítési fokuk van, amely az alapjukul szolgáló egyes ismérvek (érvek, tények, tapasztalatok) bizonyosságától, valamint a logikai következtetés minőségétől függ.*”³⁰ A sokszor emlegetett váza-modell alapján a különböző nagyságú cserépdarabokból kell összerakni úgy a vázát, hogy annak nem csak formáját, hanem rajzolatait és mintáit is maradéktalanul igyekezni kell megjeleníteni.³¹

A nyomozás során összegyűjtött adatokból tehát „leválogatásra” kerülnek a büntetőjogilag releváns tényeket hordozó bizonyítékok. Ezek elsődleges értékelése tehát már ebben a szakban megtörténik. A „leválogatás” módszere többféle lehet, osztályozásuk pedig szorosan kapcsolódik a valószínűséghez.

Nyomozás során a rendelkezésre álló bizonyítékok esetében szükséges annak a cselekménnyel való kapcsolatának és e kapcsolat minőségének a megállapítása. Önmagában az a tény, hogy a bűnelkövetés helyszínén vért találtak, még nem jelen kapcsolatot magával az eseménnyel. Mindaddig e felfedezés tény marad csupán, míg meghatározott vizsgálati módszerrel nem igazolódik közvetlen és ok-okozati kapcsolata a bűncselekménnyel vagy a bűnelkövetővel.

Nyomozási szakban – figyelemmel annak speciális mivoltára – a kriminalisztikai szakértői vizsgálatok a legjellemzőbbek. Ezek ismeretanyagát a krimináltechnika³² ágazatai ölelik fel (nyom-, fegyver-, írás stb. szakkérdés). „*A kriminalisztikai szakértők számára feltett kérdések igen nagy része az azonosítás körébe tartozik, ideértve nemcsak az egyedi azonosítást, hanem az ún. csoport (vagy fajta-) meghatározást is. ... A kriminalisztikai azonosítás lényegében a tárgyi jellegű bizonyítási eszközök felkutatásával, kezelésével, rögzítésével, vizsgálatával, elemzésével és értékelésével kapcsolatos tevékenységben realizálódik. ... A kriminalisztikai szakértői vizsgálatok végcélja általában az azonosítás, és pedig tárgyak (tárgyi részecskék, tárgyi elváltozások) vagy személyek azonosságának megállapítása, illetőleg különbözőségük kimutatása (azonosságuk kizárása).*”³³

A fent említett azonosítás során – végső soron – az esetek túlnyomó részében műszeres vizsgálatok történnek, ahol a megadott adatok egyben a valószínűség mértékét is meghatározzák.³⁴ Figyelemmel a mérnökök által végzett vizsgálatok legfontosabb

³⁰ Forker Ármin: A valószínűséginek a büntető eljárás megismerési bizonyítási folyamatában játszott szerepéhez. In: Vargha László (szerk.): A valószínűség szerepe az igazságszolgáltatásban. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Bűnügyi Tudományok Tanszéke, Pécs 1979. 15.

E kijelentéssel a Bayes módszerrel foglalkozók okkal vitatkoznának.

³¹ Ebből adódóan nyomozás során a valószínűség összstruktúrája a meghatározó.

³² „*A krimináltechnika feladata, hogy a nyomozás számára műszaki-természettudományos eszközök meghatározott fajtáinak igénybevételével tágítsa az érzéki megismerés lehetőségeinek határát, segítse a nyomok, elváltozások, anyagmaradványok és egyéb tárgyi jellegű adatok és bizonyítékok felkutatását, rögzítését, a szakértői vizsgálatok során pedig minél határozottabban tudja bizonyítani vagy kizárni a bűncselekmény és a vizsgálat tárgya között létező összefüggéseket.*” Garamvölgyi Miklós (főszerk.) Kriminálisztika Általános rész, Belügyminisztérium Tanulmányi és Módszertani Osztálya, Budapest 1961. 51.

³³ Tremmel Flórián – Fenyvesi Csaba – Herke Csongor: Kriminálisztika – tankönyv és atlasz, Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2005. 283-284.

³⁴ Ezzel azonosnak az általam csak látens hiányos szakvélemények, melyek például a véralkohol szintjét határozzák meg.

mondatára³⁵ jellemzően ezekben az esetekben relatívgyakoriságról beszélhetünk. Természetesen ezekben az esetekben is előfordul nem vitatottan szubjektív alapokon nyugvó – a szó eljárásjogi értelmében vett – szakértői vélemény.

V. A szakértői vélemények és a valószínűség

A szakértői vélemények felépítése az 1998. évi XIX. törvény rendelkezései szerint:

- a) a vizsgálat tárgyára, a vizsgálati eljárásokra és eszközökre, a vizsgálat tárgyában bekövetkezett változásokra vonatkozó adatokat (lelet)
- b) a vizsgálat módszerének rövid ismertetését,
- c) a szakmai megállapítások összefoglalását (szakmai ténymegállapítás),
- d) a szakmai ténymegállapításból levont következtetéseket, ennek keretében a feltett kérdésekre adott válaszokat (vélemény)

Az a) esetben – mint fent is utaltam rá – relatívgyakorisági valószínűséggel találkozhatunk. Ez adódik abból, hogy a vizsgálatok legnagyobb része természettudományi alapokon nyugszik, kevés az intuitív vizsgálódás lehetősége. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy csupán ennek okán nem szükséges annak elfogadása, a rohamos tudományos fejlődésre tekintettel – megbízhatóságuk ellenőrzésére is – szükséges lenne ezeket a módszereket megdönthető vélelemként kezelni.

A vélemény megalkotása során – szakértők által sem vitatottan – rendkívül sok a szubjektív elem. Mint a valószínűség fogalmainak tárgyalásakor utaltam rá, magának a fogalomnak a megalkotására csak akkor nyílt lehetőség, amikor egyértelműen elhatárolhatóvá vált a tudás és a vélemény, hiszen az előbbi – optimális esetben – mindig objektív alapokon nyugszik, míg az utóbbi mindig szubjektív. Kérdés, hogy ezt a szubjektivitást minden eszközzel az objektivitás irányába kell-e tolni vagy sem. Az elsődleges válasz erre vélhetően még a kriminalisták számára is az, hogy igen. Az objektív alapon nyugvó ténymegállapítások ugyanis fogalmából adódóan ellenőrizhetők. Jómagam azonban – évek óta tartó vizsgálódásaim eredményeként – úgy gondolom, hogy nem minden körülmények között. A szakértői véleményekben bizonyos mértékű szubjektivitásnak helyet kell hagyni. A szakmai tapasztalat, a megfigyelések eredményei sok esetben tudományosan nem igazolhatóak vagy nem igazoltak. Ez nem jelenti azt, hogy ne lenne benne törvényszerűség, előfordulhat, hogy a tudomány adott állása még nem képes annak objektív igazolására. Ezeket mind fenntartva a szubjektivitásnak mindössze addig van csak tere, amíg a megállapítások és következtetések – vagy azok alapjának - ellenkezője még nem nyert igazolást.

A bírói hivatás – különösen büntető ügyszakban – óriási felelősséget jelent.³⁶ Talán éppen ezért figyelhető meg néha az a törekvés, hogy a valódi döntést – különösen kötelezően kirendelt – szakértő igénybevétele esetén át kívánja ruházni a bíróság.³⁷ Ez az eljárásban úgy érhető tetten, hogy a bíróság minden esetben – ez alól természeténél fogva a kóros elmeállapokra vonatkozó szakértői vélemények kivételek – szükségesnek és elengedhetetlennek tartja adott tény valószínűségének meghatározását, lehetőség szerint

³⁵ „Egy mérés nem mérés, két mérés fél mérés, három mérés egy mérés.”

³⁶ „A büntetőügynek a sorsától emberek sorsa függ. Nemcsak a terhelté, hanem másoké is... A büntetőeljárás olyan hatalom, amely embereket törölhet ki az élők sorából, megfoszthatja őket szabadságuktól, vagyonuktól, becsületüktől.” Király Tibor: A védelem és a védő a büntető ügyekben. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1962. 121.

³⁷ Ez a törekvés sajnos nem újkeletű. Az istenítéleteket ugyanis annak betiltása után még több, mint 500 évig alkalmazták...

százalékos arányban.³⁸ Olyan esetben, ahol a vizsgáldás alapja nem számértéket adó műszeres vizsgálat, minden ilyen szakértői nyilatkozat legalábbis kétségbe vonja a szakértő jogainak és kötelezettségének az ismeretét. Valószínűségi szakértői vélemények esetében maradéktalanul eleget tehet a szakértő kötelezettségének akkor is, ha ilyen nyilatkozatba nem bocsátkozik, s ugyanakkor alkalmas véleménye büntetőjogilag releváns tények megismerésére és következtetések levonására.³⁹

VI. Valószínűségi szakértők

Büntetőeljárásban – mindkét szakban – előfordulhat olyan eset, hogy a valószínűséget semmilyen módon nem lehet meghatározni, vagy a kevés bizonyítékra tekintettel, vagy az ügy egyéb specialitása okán. Ebben az esetben mind az eljáró nyomozó hatóság, mind pedig a bíróság munkáját segíteni tudják azok a szakemberek, akik a valószínűség számításával foglalkoznak. Jelen esetben nem matematikusokról van szó, hiszen ők más nézőpontból közelítenek a valószínűség felé, és természetesen a valószínűségi interpretációkat adó filozófia elismert képviselői sem képesek hathatós segítséget nyújtani. Ez esetben olyan komplex tudással rendelkező szakértőkre van szükség, akik az adott eseményeket nem csupán a matematika, hanem a büntetőjog oldaláról is képesek megközelíteni. Ennek oka az, hogy így képesek a rendelkezésükre bocsátott információkból kiválasztani azokat, amelyek relevánsak az ügyben, s valóban előrébb tudják mozdítani az eljárást.⁴⁰

Nyomozási szakban ilyen helyzet lehet a forró nyomos nyomozás, bírói szakban pedig ez szolgálhat a már rendelkezésre bocsátott bizonyíték ellenőrzésére.⁴¹

Összefoglalás

Munkámban részletesen ismertettem a valószínűségi interpretációk közül a szubjektív és a relatívgyakorisági felfogást. Tettem ezt annak okán, hogy e két megközelítés mutat kizárólag kapcsolatot a büntetőeljárással szűkebb és tágabb értelemben egyaránt. A fentiekből láthatóvá vált, hogy a két megközelítés a büntető eljárásjogban és a kriminalisztikában mikor és mekkora szerepet kap. Noha a valószínűségszámítás általánosságban tisztán matematikai megközelítést jelent a legtöbb ember számára – ebből adódóan objektív alapú – a szubjektív megközelítés ugyanúgy képes az eljárást előrébb vivő következtetések levonására és – szükség esetén – a valószínűség mértékének számszerűsítésére.

A jogfejlődés és a hatékonyabb eljárás a jelenleg hatályos törvényi szabályozás keretei között is biztosítható, azonban szükségessé teszi a jogászképzés nézetének kiszélesítését.

Napjainkban már nem igaz az az állítás, hogy az legyen jogász, aki a reáltudományokban nehézségekkel küzd. A társadalomtudományok is adnak olyan alapot, melyet megfelelő módon kezelve jól hasznosíthatunk.

A Pécsi Műhely tényészek képzését célozza meg. Teszi ezt annak belátása okán, hogy a jogalkalmazó munkáját a valós élet minden területéről érkező információk alapján végzi,

³⁸ Kétségtelen tény, hogy a valószínűség klasszifikatórius meghatározása nagy eltérést mutat a kvantitatív meghatározáshoz képest. (Ruth Beyth-Marom: How probable is probable? A numerical translation of verbal probability expressions, *Journal of Forecasting*, Vol. 1, Issue 3, 1982. 257-269.

³⁹ Szakértői véleményekben a valószínűséget általában 3 főle módon lehet megadni. Létezik a kvantitatív, a klasszifikatórius, valamint a komparatív.

⁴⁰ Ezt a gondolatot igyekezett népszerűsíteni az amerikai NUMB3RS című filmsorozat is.

⁴¹ Az Amerikai Legfelsőbb Bíróság minden olyan esetben előírja a cross-examining vizsgálati módszer megjelölését, amikor az eljárásba új, korábban nem használt módszert kívánnak alkalmazni.

csupán döntéseit hozza meg a jog asztalán. A büntetőeljárásra különösen igaz, hogy az eljárásban igazságszolgáltatásnak és nem jogszolgáltatásnak kell történnie.

Irodalomjegyzék:

Pierre-Simon de Laplace: Essai philosophique sur les probabilités. Paris, M.V. Courcier Imprimeur-Libraire pour les Mathématiques quai des Augustias, n 57, 1814. 4.

Ian Hacking: The emergence of probability. Cambridge University Press, 1984. 39-48.

Szabó Gábor: A valószínűség interpretációi. Typotex Kiadó, Budapest 2013. 73-182.

John Maynard Keynes: A treatise on probability. Macmillan and Co., London 1921. 57.

Frank Plumpton Ramsey: Truth and Probability. in: Foundations of Mathematics and other Logical Essays, Kegan, Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., London 1931. 159.

E. Szabó László: A nyitott jövő problematikája, Typotex Kiadó, Budapest, 2004., 67-69. oldal

Karl R. Popper: The Propensity Interpretation of Probability. The British Journal of the Philosophy of Science Vol. 10., No. 37. (May, 1959.) 25-42.

Fenyvesi Csaba: A kriminalisztika piramismodellje és alapelvei. In: Belügyi Szemle 2012. évfolyam 10. sz, 14-26.

R. Sheman Lehman: On Confirmation and Rational Betting. In: The Journal of Symbolic Logic, Vol. 20., No. 3 (Sept. 1955.), 251-262.

A. N. Kolmogorov: A valószínűségszámítás alapfogalmai. Gondolat Kiadó, Budapest 1982.

Donald Gillies: Philosophical Theories of Probability. Taylor & Francis Group, New York 2006. 169-175.

Benedek Ferenc: Jogtörténeti adalékok a bizonyosság és valószínűség problémájához In: Vargha László (szerk.): A valószínűség szerepe az igazságszolgáltatásban, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Bűnügyi Tudományok Tanszéke, Pécs 1979. 3-5.

Finkey Ferenc: A magyar büntető perjog tankönyve. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1916. 4.

Kovacsicsné Nagy Katalin: A bűnözés prognózisa és a valószínűség. In: Vargha László (szerk.): A valószínűség szerepe az igazságszolgáltatásban. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Bűnügyi Tudományok Tanszéke, Pécs 1979. 221-223.

Herke Csongor – Fenyvesi Csaba – Tremmel Flórián: A büntető eljárásjog elmélete. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2012., 62.

Tremmel Flórián – Fenyvesi Csaba – Herke Csongor: Kriminálisítia tankönyv és atlasz. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2005. 35.

Hans Gross: Criminal Psychology, 17. oldal <http://www.gutenberg.org/ebooks/1320> - letöltve: 2013. július 16.

Forker Ármin: A valószínűségnek a büntető eljárás megismerési bizonyítási folyamatában játszott szerepéhez. In: Vargha László (szerk.): A valószínűség szerepe az igazságszolgáltatásban. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Bűnügyi Tudományok Tanszéke, Pécs 1979. 15.

Garamvölgyi Miklós (főszerk.) Kriminálisztika Általános rész, Belügyminisztérium Tanulmányi és Módszertani Osztálya, Budapest 1961. 51.

Király Tibor: A védelem és a védő a büntető ügyekben. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1962. 121.

Ruth Beyth-Marom: How probable is probable? A numerical translation of verbal probability expressions, Journal of Forecasting, Vol. 1, Issue 3, 1982. 257-269.

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNY

The Use of ICT in Conservatory Education

Buzás Zsuzsa

Kecskeméti Főiskola
Tanítóképző Főiskolai Kar

Abstract

The aim of the study is to investigate the musical abilities in conservatory education. My research was carried out in October 2012 at SZTE Vántus Conservatory during Solfege lessons. Our sample consists of 65 students; 21 boys and 44 girls filled the online questionnaire between the ages of 14 to 19. 78% of the students play the piano, 30% are string players, 22% of them play the woodwind instruments, and 10% are brass players. We asked them to fill the questionnaire about some important aspects of the backgrounds of their choice of instrument, effects of family conditions etc. Twenty questions were in connection with musical abilities. These questions were based on the Kodály Conception, Seashore's Model of Musical Abilities (1919) and Erosne's Model of Basic Musical Skills (1993). The results show, that 61% of the students have appropriate music memory, 70 % of them have clear intonation and 73% have accurate rhythm skills. 64% of the students understand music vocabulary, musical expressions and signs, 57% are able to analyze folk music and 61% can analyze classical compositions. Only 53% of the student can sight reading, 47% can recognize and recall different musical time periods, styles and composers. 40% are able to read music in different C-keys, 39% can transcribe music ad 34% are able to improvise.

From research studies it is being proved, that the use of ICT tools in schools can be useful and could motivate the younger generations. Although ear training programs are often used abroad (*EarMaster Pro*, *GnuSolfege* etc.), in Hungary music teachers rarely use any kind of ICT tool during Solfege lessons.

The aim of my further research is to create an online assessment system for testing the musical abilities in conservatory students. I would like to compare the results of the different age groups and also examine the relationship between the development of mathematical, reading and writing skills and musical abilities.

Keywords: *music education, musical skills, ICT, online measuring tool*

I. Introduction

In 2012 around the world musicians remembered the 130th anniversary of the birth of the Hungarian composer, Zoltán Kodály, and also his death 45 years ago. Zoltán Kodály's music conception is based on the idea that music is an art essential for human soul. In all his pedagogical writings Kodály emphasizes that music should have a central role in education. The active forms of musical education can be singing and/or playing an instrument. Kodály believed that musical aptitude is a characteristic of every person and that, ideally, a music education should begin as early as possible in a person's life - first at home and later within the school curriculum.

Our aim is to combine the new digital technological instruments in classroom and outside with the traditional music teaching method in Hungary, on the base of the Kodály principles. The purpose of my investigation is to analyze the use of ICT among conservatory students in different music lessons, especially in Solfège lessons, and later also to analyse the effects of different eartraining programs on the student's musical skills. As a practicing music teacher I have the opportunity to rely on my own experiences, and also test the theoretical results. On the base of the traditional Kodály method we could create a new concept that could fit also a multicultural music and art education.

II. Music institutes in Hungary

In 1871 the first plan for a National Academy of Music and Singing was initiated for the Hungarian Parliament, but it was denied. Later in 1873 Ferenc Deák, Kálmán Simonffy, Albert Apponyi and Ignác Helfy asked the establishment of the Hungarian Music Academy and it was accepted (Rózsáné, 2004). The Franz Liszt Academy of Music, now a state university with about 900 students, is the only music academy in the world that was founded by Franz Liszt himself in 1875. It was Ferenc Liszt who started to organise the institute and founded the Hungarian Royal Academy of Music on November 14, 1875, which was named after its founder only in 1925. Ferenc Liszt remained in Hungary and accepted an appointment on 21 March 1875 as president of Academy of Music and with the help of Ferenc Erkel, Hungary's first national opera composer, they developed its curriculum to international standards of excellence. Teaching at the Academy began in 1875 in Liszt's own apartment. In the beginning only the piano department was working with a few students (Walker, 2006).

In 1879 the Hungarian state obtained a neo-Renaissance building on Andrassy Avenue for Liszt and Erkel, to use, as well as for the increasing number of teachers and students. The foundation of Academy of Music was one of the most important events in the Hungarian music history. From this time the talented young musicians should not go study music abroad, and also many music schools appeared all over in Hungary (Rózsáné, 2006).

The secondary – middle level in music – appeared in 1925, where academist students can do their teaching practice. Other facilities used by the Academy are the Budapest Teacher Training College, a secondary school (Béla Bartók Secondary Grammar and Technical School of Music). The Liszt Academy was ranked as university in 1971, when it was granted the license to confer doctoral degrees. A major development in its history was the recent establishment of a new, independent Folk Music Faculty. The Kodály Pedagogical Institute of the Liszt Academy of Music has been an international centre for advanced studies in Kodály-based music education and music teacher's training since its opening in 1975. The Franz Liszt Academy of Music is a state university now with about 900 students.

The Academy is the only Hungarian member of the Association Européenne des Conservatoires, Académies de Musique et Musikhochschulen (AEC) which is an European cultural and educational network with over 280 member institutions for professional music training in 57 countries. Conservatory education was broadened with the education of jazz, folk music, electroacoustic music, dancing, fine art, dramatic art, drollery central curriculum. Nowadays 21 conservatories operate in middle level, and six music colleges exist in Hungary.

III. ICT in Music Education

Information Communication Technologies in music education provide access or enhance the learning experience that can lead to more independent and enjoyable work. The development of ICT tools has seriously affected the different generations and also our daily lives. The newer generations basically have other possibilities for reaching information; they are even different in process stimuli (Prensky, 2001). Our students are active Internet users; Internet becomes an increasingly important source of their knowledge. Typically in different areas of education the appreciation of ICT is diverse (Lakatosné, 2010). In music education, included Solfege and music theory education, the use of ICT tools and methods that could enhance the students' cultural and digital competences are less common in educational practice. The problem perhaps is that there are no proper digital didactic materials developed in music education. In my research the use of digital tools in music schools was investigated.

ICT contributes positively to music education in several areas. The motivation of the students is essential in every lesson. ICT, as part of the didactic concept, can enhance students' motivation. My research focuses on the factors where ICT tools affect the lesson or the educational process positively; their usefulness for the students was evaluated in different ways. From my research it became clear that the ICT tools can support the student's musical and intellectual talent and develop their musical and digital competencies, as well. In a computer-based environment students are given a variety of tools that not only allow but also instigate them to take an active role and (in certain cases) work independently in the music lesson. Computers offer the children self-exploration and (not only in musical terms) more diversity in the lessons. This training allows the students to have access to high-quality artistic works which effect on their aesthetic senses. With the support of ICT, the same material (e.g. music history or ear-training) can be taught in different ways; ICT also offers activities (e.g. composition) that make the lessons more diverse and more interesting. To be a successful teacher, we must know the emotional and contextual factors that are motivating the youngsters. Knowing and understanding our students, the y, z, or net - generation is essential for me.

My hypothesis was that this generation is much more motivated working with ICT tools in music lessons and these children learn fast with computers, because already it is a natural and the same time a challenging tool for them to work with computers; the diversity provided by the computer also offers the students a wider range of ways to learn.

Earlier generations were identified according to the years in which their members were born. Today, researchers are much more likely to investigate the attitudes represented by different groups. For the Veteran Generation born between 1900-1945 the computer itself can be challenging. Between 1946-1964 the Baby-boom Generation was born and they met the Internet in the middle of their lives, they build it with increasing intensity into their work and everyday lives. The most common and well-known expressions are Generation X, born between 1965-1982 and Gen Y who met the Internet when they were young teenagers. They followed by Gen Z or Generation I. (Tari, 2011). Those born

between 1995-2009, they are the first generation never to have experienced the pre-internet world, they are already technology-focused. **Generation Alpha also appeared**, the name arrives from the Greek alphabet. This generation begins with those born in 2010. It has been predicted they will be the most formally educated generation in history, beginning school earlier and studying longer.

The three last mentioned generations could be called Net Gen, as well. They are more comfortable in image-rich environments than with text. Researchers report Net Gen students refuse to read large amounts of text, whether it involves a long reading assignment or lengthy instructions. During one year the youth spend more time with watching the screen, than any other activity, except sleeping (Tiggemann, 2002). The media has a central role in children’s life and its social effects are undoubted (Vajda and Kósa, 1997).

IV. Digital literacy

The term, digital literacy is popular in Western-Europe, Paul Gilster initiated it in 1997. It was Marc Prensky, who invented and popularized the terms *digital native* and *digital immigrant* in a 2001 article in *On the Horizon*. According to Prensky *digital native* is a person who was born during or after the general introduction of digital technologies and through interacting with digital technology from an early age, has a greater understanding of its concepts. The term focuses on people who grew up with the technology that became prevalent in the latter part of the 20th century and continues to evolve today. A *digital immigrant* is an individual who was born before the existence of digital technology and adopted it to some extent later in life.

Regarding what is *simplistic* and *good pedagogy* Prensky argues that the fields of education and pedagogy have today become needlessly and painfully over-complicated, ignoring our students’ real needs, and that it is time to reassess what good and effective teaching means in a digital age and how to combine what is important from the past with the tools of the future. Prensky also initiated a new term, which he settled to be as a new goal to reach in education: *Digital Wisdom* (Prensky, 2001).

The expertness – *know-how* – sooner will be replaced to the skill of identifying (*know-what*) and the skills of searching and finding (*know-where*) (Lakatosné, 2010). According to Ian Jukes and Anita Dosaj the mothertongue of a *digital native* student is the Internet, but digital immigrant teachers just learned that, that why many differences exist between the two groups.

Digital Native Learners	Digital Immigrant Teachers
Prefer receiving information quickly from multiple multimedia sources.	Prefer slow and controlled release of information from limited sources.
Prefer parallel processing and multitasking.	Prefer singular processing and single or limited tasking.
Prefer processing pictures, sounds and video before text.	Prefer to provide text before pictures, sounds and video.
Prefer random access to hyperlinked multimedia information.	Prefer to provide information linearly, logically and sequentially.
Prefer to interact/network simultaneously with many others.	Prefer students to work independently rather than network and interact.
Prefer to learn “just-in-time.”	Prefer to teach “just-in-case” (it’s on the exam).
Prefer instant gratification and instant rewards.	Prefer deferred gratification and deferred rewards.
Prefer learning that is relevant, instantly useful and fun.	Prefer to teach to the curriculum guide and standardized tests.

Chart 1: Differences between digital native Learners and Digital Immigrant Teachers, Jukes & Dosaj (2003)

The spread of the digital culture was accelerated by the appearance of Internet, that has changed writing, as well. Today, there are more people writing every day – e-mails, text messages, blog posts – and more self-published authors than ever before. Written communication is popular in a way it hasn't been in a century, and everyone's doing it. Communities on Internet are very popular, within a few years 900 million people joined to the Facebook, which significance is dealt by educational researchers. The term Media Literacy appeared, which was used first by Auferheide in 1992.

Students are faced with learning multiple new literacies to succeed in our fast-paced, information-rich world, yet most schools have not caught up with the digital reality that students live in daily. Our students have socialized in a world where movies are interrupted in every half hour with advertisements, and it is more and more difficult for them to concentrate for longer time. Researches are needed in Hungary to explore the facility in music school, conservatories in connection with ICT.

According to Kárpáti (2011) the measurement of ICT skills among students has integrated into the examination of other areas.

Computational Thinking is a problem solving method that uses computer science techniques (Papert, 1996). Computational Thinking can be used to algorithmically solve complicated problems of scale, and is often used to realize large improvements in efficiency. The phrase Computational Thinking was brought to the forefront of the computer science community as a result of an ACM Communications article on the subject by Jeannette M. Wing in 2006. Wing suggested that thinking computationally was a fundamental skill for everyone, not just computer scientists, and argued for the importance of integrating computational ideas into other disciplines (Wing, 2006).

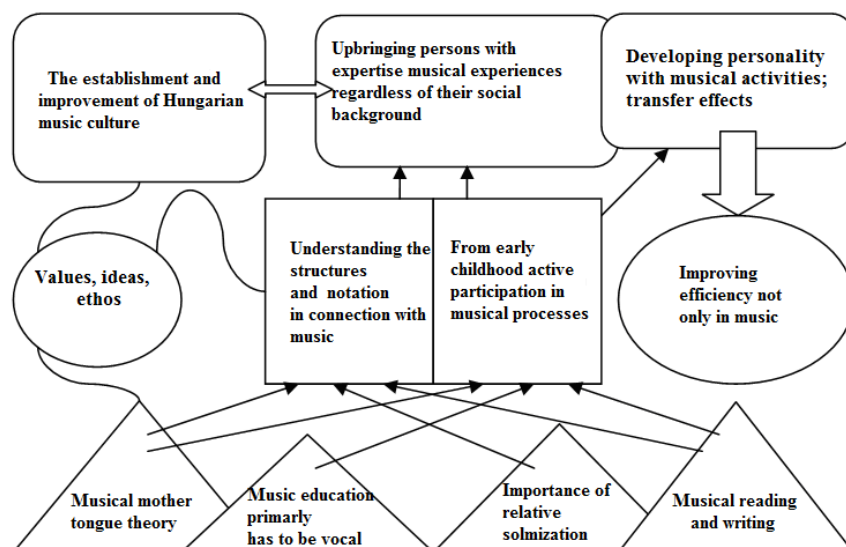
V. The Kodály Conception

Zoltán Kodály was a Hungarian composer, folk music researcher and pioneer in music education, who inspired revolutionary changes in the teaching of music in Hungary. Kodály together with some of his former disciples, established new principles of music education, which have come to be known as the Kodály Method, or more correctly, the *Kodály Conception*.

According to the Kodály Concept musical training should be an integral part of the general curriculum and music should not only be accessible to the elite. Musical literacy – it was Kodály's belief that the ability to read and write music is just as important as general literacy. To establish this skill, he suggested adopting relative solmization (or *moveable doh*).

Kodály also composed reading and singing exercises needed for practising from primary to professional levels, he claimed that music reading and writing (like the alphabet) can be learnt by anyone. Kodály wrote numerous articles and essays on his educational concept and gave many speeches at international conferences. Kodály stressed that the goal is not only teach music, but also to improve teaching techniques (Király, 2012).

Although the application of Kodály's ideas on music education in Hungary is rooted in Hungarian folk music, his concept is easily adaptable to the folk music of any other nation. Kodály promoted the teaching of general musicianship to both instrumental and Solfege students.

The hierarchical illustration of the main elements according to the Kodály Conception
Gönczy, 2009

VI. Researches in conservatory education in connection with ICT

According to P.E. Janols (1990), the new technology has increased student's sense of the basic elements of music. Jonathan Savage has sought to bring to classroom teaching electro-acoustically produced shapes of music and create activities involving combining sounds and images (Savage, 2005). The creative use of new technologies can resituate musical practices within the world of the digital arts.

According to the 2005/ 2006 statistics 3452 students study music in conservatories, and 401 of them took the OKJ exam. The number of students who study in music schools reaches 250 000. Despite this large number, there are no researches at all in Hungary in connection with instrumental or Solfège education and only it is the Academy of Music where students can study ICT in connection with music education in Hungary.

Research into computer-assisted music education started at the end of 1960s in the United States and England. The first computer programmes (Raynold, 1967) were intended to be ear-training exercises. Increasingly, young people are using technological tools as musical instruments.

My basic research questions are how can help ICT tools the students during music lessons and in what areas become these tools more efficient. The research examines the use of Internet not only in the classroom, but outside, and how can music education respond to the challenges of new technology.

Our sample included 65 students between the age of 14 and 20, study at University of Szeged Vántus Istvan Conservatory. As a Solfège teacher, I am very interested in improving students' musical skills with the help of ICT tools. I constructed the online questionnaire with 30 questions and 120 variables on the base of the Kodály concept. Our results reflect Hollenbeck (2008) researches with instrumental students in the United States, who examined instrumentalist students' cognitive, metacognitive and affective skills. Zhukov's (2007) study of music also supports the development of metacognitive and affective skills through instrumental music. Harland, Kinder, Lord, Stott, Schagen, Haynes, Cusworth, White, and Paola (2000) in their study found that students felt that the

involvement in any arts program influenced their metacognitive and cognitive skills in a positive manner.

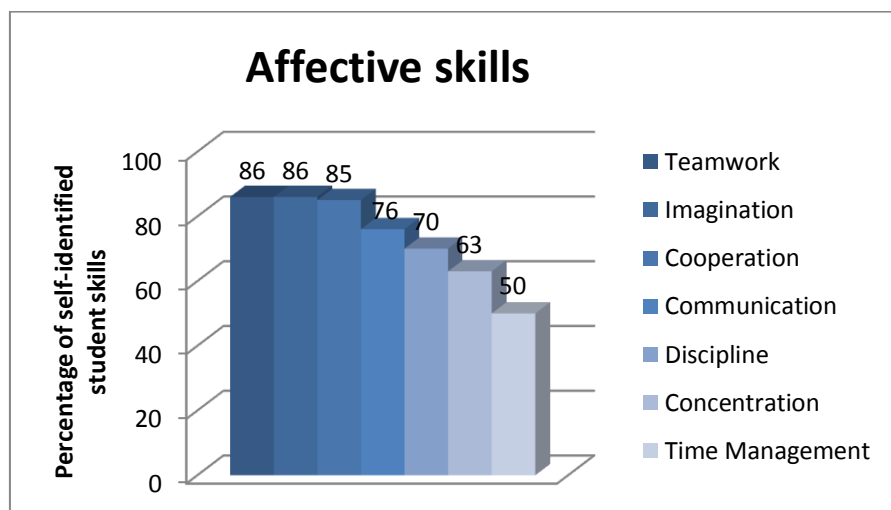

Chart 2: Affective skills of conservatory students

The results show, that 61% of the students have appropriate music memory, 70 % of them have clear intonation and 73% have accurate rhythm skills. 64% of the students understand music vocabulary, musical expressions and signs, 57% are able to analyze folk music and 61% can analyze classical compositions. Only 53% of the student can sight reading, 47% can recognize and recall different musical time periods, styles and composers. 40% are able to read music in different C-keys, 39% can transcribe music and 34 % are able to improvise.

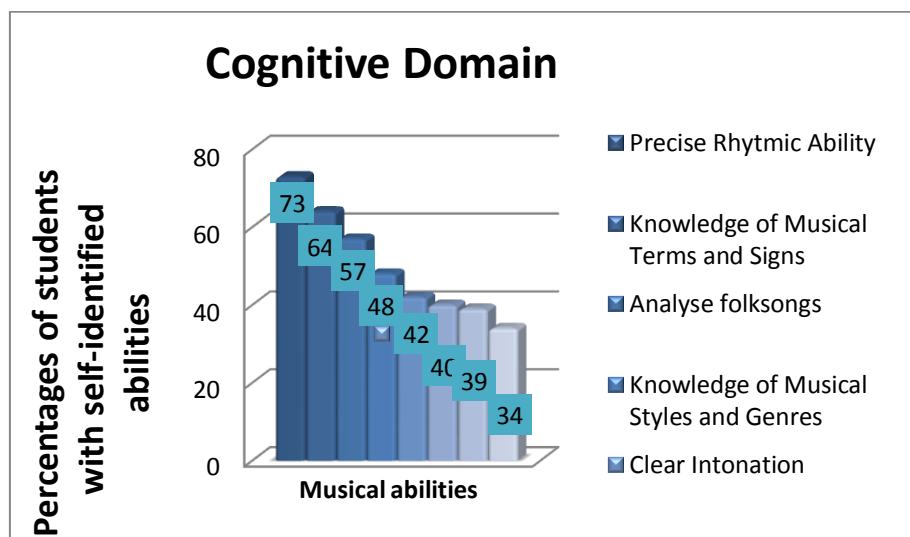

Chart 3: Cognitive skills of conservatory students

According our research in music education it is music literature lesson that ICT tools are used frequently (73%), in music theory lesson it used rarely (18%). ICT tools are used during Solfege lessons very rarely; this is very strange because in the asked conservatory in every room there are interactive whiteboards and projectors. According to the results 85% of students never use ICT tools during Solfège lessons.

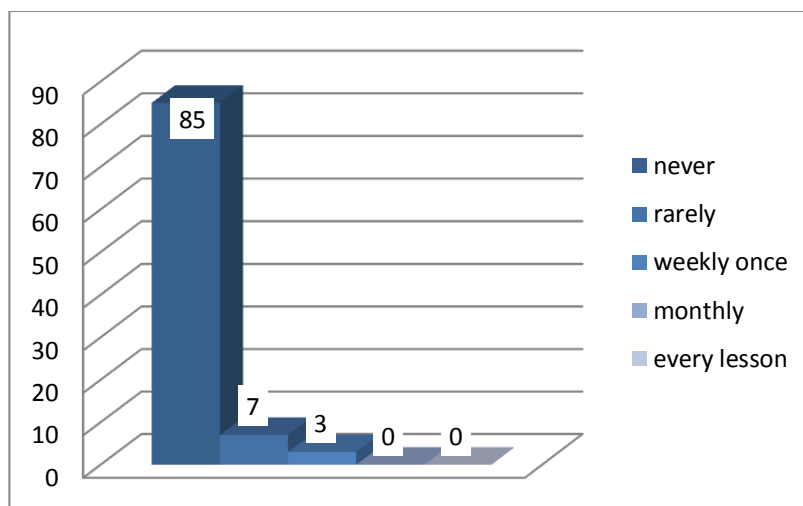

Chart 3: The use of ICT during Solfège

The rapidly increasing database of the Internet provides an unfailing resource for teachers as well as for the students in many cases. Supplementing data for music history, supporting material for ear-training or music analysis, several kinds of software, or plug-ins for certain software are always available. Emails can support independent activities, homework, or co-operations with, for example, other schools. The traditional way of learning has changed the process of the searching for context and documenting become.

The use of Internet was the next part of the questionnaire, which is related to the independent work, for example the homework. None of the students got any homework with the use of Internet during Solfège lessons, although 99% of them have computer and Internet at home.

72% of the students thought that it was an easier work with the help of Internet and the majority of students (76%) would like to use ICT tools in the future. The use of YouTube is very common and popular among conservatory students, 80% of them listen to classic and pop music on YouTube on a regular basis. Conservatory students are unique, because only 6% of them play computer games, 76% never or very rarely.

VII. Conclusion

The use of ICT tools not only deepen the students 'musical knowledge, but at the same time they develop their digital competence. Basic computer skills also could increase the students' labour market opportunities in the future. Although ear training programs are often used abroad (*EarMaster Pro*, *GnuSolfège* etc.), in Hungary music teachers rarely use any kind of ICT tool during Solfège lessons. In Europe only in Luxembourg where computer-based assessment was initiated in every field of education. This system was adapted by the OECD PISA 2009 Electronic Reading Assessment (ERA) and OECD PIAAC (Program for International Assessment of Adult Competencie) (Molnár, 2010).

The aim of my further research is to create an online assessment system for testing the musical abilities in conservatory students. I would like to compare the results of the different age groups and also examine the relationship between the development of mathematical, reading and writing skills and musical abilities.

VIII. References

- AUFERHEIDE, P. (1992). Media Literacy. A Report of the National Leadership Conference on Media Literacy. Washington, D. C., Aspen Institute.
- GÖNCZY, L. (2009). Kodály-koncepció: A megértés és alkalmazás nehézségei Magyarországon. *Magyar Pedagógia* 109. évf. 2. 169-185.
- HARLAND, J., KINDER, K., LORD, P., STOTT, A., SCHAGEN, I., HAYNES, J., CUSWORTH, L., WHITE, R., & PAOLA, R. (2000). Arts education in secondary schools: Effects and effectiveness. In R.J. Deasy (Ed.) *Critical Links: Learning in the Arts and Student Achievement and Social Development*. Washington, DC: AEP. 88-89.
- JANOLS, P.E. (1990). Computers in music teaching. New Zealand, University of Canterbury. 219-231.
- JUKES, J. & DOSAJ, A. (2003). The differences between digital native learners and digital immigrant teachers.
- KÁRPÁTI, A. (2011): *A digitális írástudás – 2011*. Előadás: Agria Média, Eger. 2012. 02. <http://www.ektf.hu/agriamedia/index.php?page=presents&present=199>
- KIRÁLY, ZS. (2012). *Computer-aided Eartraining*. Révai Digitális Kiadó.
- LAKATOSNÉ (2010). Informatikai kompetencia, oktatási stratégiák és módszerek a pedagógiai innováció szolgálatában – vizsgálatok nemzetközi fejlesztő programban részt vevő pedagógusok körében. SZTE Neveléstudományi Doktori Iskola. 104.
- MOLNÁR, Gy. (2010). Technológia-alapú mérés-értékelés hazai és nemzetközi implementációi. *Iskolakultúra*, 7-8. sz. 22-34.
- PAPERT (1996): An Exploration in the Space of Mathematics Educations. *International Journal of Computers for Mathematical Learning*, 1. 1. sz. 95-123.
- PRENSKY, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants, Part II: Do They Really Think Differently? *On the Horizon*, 9. 6. sz. 15–24.
- RAJNOLD, L.A.(1967). The development of a computer-assisted music introduction system to teach sight singing and ear training. Redwood city: Larwood.Co.
- RÓZSA, L. (2006). A zenei tehetség fejlődését és kibontakozását befolyásoló tényezők vizsgálata. Doktori értekezés, Debreceni Tudományegyetem. 68.
- SAVAGE, J. (2005). Working towards a theory for music technologies in the classroom: how pupils engage with and organise sounds with new technologies. *British Journal of Music Education*, 22. 167-180.
- SEFTON-GREEN, J. (1999) (ed.). *Young people, creativity and new technologies: The challenge of the digital arts*. London: Routledge.
- TIGGERMANN, M. (2003): Media exposure, body dissatisfaction and disordered eating: television and magazines are not the same! *European Eating Disorders Review*, 11 (5), 418-430.
- ZHUKOV, K. (2007). Student learning styles in advanced instrumental music lessons. *Music Education Research*, 9 (1), 111-127.
- VAJDA, Zs., KÓSA, É. (1998). *Szemben a képernyővel: az audiovizuális média hatása a személyiségre*. Eötvös Kiadó, Budapest
- WALKER, A. (2006): *Liszt Ferenc III. – Az utolsó évek 1861-1886*. Zeneműkiadó, Budapest.
- WING, J. M. (2006). Computational thinking. *Communications of the ACM*, 49. 3. 33-35.

Buzás Zsuzsa doktorandusz hallgató
SZTE Neveléstudományi Doktori Iskola
6722 Szeged, Petőfi Sándor sgt. 30-34.
Telefon/fax: 62-544-032

Munkahely: Kecskeméti Főiskola Tanítóképző Főiskolai Kar
6000, Kecskemét, Kaszap utca 6-14
Tel: 76-501-770
Fax: 76-483-282
buzas.zsuzsa@tfk.kefo.hu

A vállalatok és a tér kölcsönhatásának elemzése tekintettel a kiválóság kultúra terjedésére

Bükiné Foki Ariel

Absztrakt

A tanulmány célja a vállalati szinten megjelenő kiválóság kultúra regionális kultúrára gyakorolt hatásának bemutatása, továbbá a tér szerepének vizsgálata a vállalatok fejlődésére.

A kiválóság modellek összefoglalását követően az egyes modellek követelmény rendszerét elemezve keresünk példákat a versenyképesség, innovációs képesség és fenntarthatóság, mint kiválóság elemek, vonatkozásában.

A vállalkozások és a tér kölcsönhatását kutatva megállapíthatjuk, hogy a vállalkozásokat a következő kérdések foglalkoztatják:

A globális vállalatok megjelenése milyen hatást gyakorol a helyi, lokális vállalatokra?

A versengés vagy az együttműködés, illetve a „távolságtartás” vagy a hálózatosodás közül melyik a legjobb stratégia?

Mekkora az ideális szervezeti méret, kis- vagy középvállalkozás szinten működünk?

Teljesítményorientált magatartást kövessünk vagy az élet minőséget helyezük a középpontba?

Mennyire kövessük a standardokat, mennyire legyünk kreatívak, innovatívak?

A kérdések megválaszolása közben a vállalati stratégiákat összevetjük az EFQM kiválóság modell alapelveivel és vállalati példákat hozunk konkrét megvalósításukra a Nemzeti Minőség Díjat nyert vállalatok köréből.

Összefoglalásként további kutatási kérdések megfogalmazására vállalkozunk.

Kulcsszavak: *kiválóság, kiválóság modellek, versenyképesség, innovációs készség, fenntartható fejlődés*

Die Studie stellt dar, was für Wirkungen die Unternehmen und ihre Excellence-Kultur auf die Region haben, und was für eine Rolle die Region auf die Entwicklung der Gesellschaften spielt.

Zuerst fasse ich die Eigenschaften der Excellence-Modelle zusammen, dann suche ich die Beispiele auf Wettbewerbsfähigkeit, Innovationsfähigkeit und nachhaltige Entwicklung. Die Anforderungen der EFQM Modell zu analysieren.

Die Interaction der Unternehmen und der Region zu bewerten, kann man festlegen, sich die Unternehmen mit folgenden Fragen zu beschäftigen.

Was für Wirkungen haben die globalen Gesellschaften auf die lokalen Firmen?

Was für eine Strategie ist am besten? Wettkampf oder Zusammenarbeit?

Sei man leistungsorientiert, oder stellt man Lebensqualität in Mittelpunkt?

Soll man die Standarden streng benutzen oder sei man kreativ und innovativ?

Während man die Fragen beantworten, vergleicht man die Unternehmensstrategien mit den Grundprinzipien von EFQM Modell und bringt man die konkreten Beispiele von den Nationalen Qualitäts Preisträger-Firmen.

Als Zusammenfassung stelle ich die weiteren Forschungsfragen.

Schlüsselwörter: Excellence Modelle, Wettbewerbsfähigkeit, Innovationsfähigkeit, nachhaltige Entwicklung

I. Bevezetés

A régió versenyképesség, innovációs képessége és a fenntartható fejlődése hatással van a régióban található vállalatok sikerességére, kiválóságára. A régió gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésére is jelentős hatással vannak a régióba betelepülő és ott működő vállalatok.

A tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a fenti regionális sikertényezők, milyen formában ágyazódnak be a szervezeti kultúrába, a vállalatok mindennapi életébe.

A vállalatok stratégiájuk kialakítása és felülvizsgálata során dönthetnek a versengő vagy együttműködő stratégia mellett.

A globalizáció hatásaira reagálva a vállalatok több lehetőség közül választhatnak, csatlakozhatnak például multinacionális vállalatok beszállítói köréhez, másik lehetőség a magas hozzáadott értékű termékek gyártása lehet, vagy a helyi igények felismerésével egyedi termékeket állíthatnak elő, egyedi szolgáltatást nyújthatnak.

A vállalatok eredményessége a jövőorientációtól, a bizonytalanság kerüléstől és a teljesítményorientációtól függ. A teljesítményorientáció mellett vagy inkább helyette az élet minőség javítására, a jólétre törekvés is meghatározó lehet a vállalatok stratégiájában.

A vállalati működést jelentősen befolyásolja a folyamatok szabályozottsága, vagyis a standardizáció. A szabályozás mértéke minden esetben kérdésként vetődik fel és az is, hogy mennyire hoz létre a vezetés kreatív és innovatív légkört a termékek és folyamatok fejlesztésére.

A tanulmány felépítése a következő sorrendiséget követi: A kiválóság modellek összefoglalását követően a versenyképesség, innovációs képesség és fenntartható fejlődés fogalom köreit vállalati szinten körüljárva, az EFQM modellek követelmény rendszerét elemezve keresünk példákat a versenyképesség, innovációs képesség és fenntarthatóság, mint kiválóság elemek, vonatkozásában.

Gyakorlati példákat ismertetünk a kiválóság modellt alkalmazó járműipari vállalatok köréből.

További kutatásaim során ki szeretnék tekinteni a vállalati szintről, a régió és a tér szintjére. A dolgozat összegzésében kijelölöm a további kutatási irányokat.

II. Kiválóság modellek bemutatása

A **kiválóság fogalmának** több megközelítését is megtaláljuk a különböző szakterületek irodalmában.

A **kiválóság** szó a latin kitűnni **excellere** igéből származik, azt jelenti, hogy vizsgálatunk tárgya az érintett területen az **összes többit felülmúlja**.

A görög gondolkodók (Socrates; Platón) a kiválóságot az erénnyel, boldogsággal, boldogulással és **jó sorssal** azonosították, tehát az emberhez kötődő tulajdonságnak tekintették.

A menedzsment szakirodalomban Thomas Peters és Robert Waterman In Search of Excellence című könyvével vált ismertté a kiválóság fogalma. A szerzők a szervezeti hatékonyságot, struktúrát, továbbá a szervezet és emberek kapcsolatát vizsgálták. Kutatásuk eredményét nyolc kiválósági alapelvben összegezték. A legfontosabbnak a nyitott, informális szervezetet tartják, ahol az információ szabadon áramlik. A második

lényeges pontként az ügyfél elégedettséget azonosították, amely egyaránt jelenti a termékminőséget és a megbízhatóságot. A szervezetek fejlődésének alapját, véleményük szerint, a vállalkozókészség és az innováció adja. A szervezeti hatékonyság három pillérének az átláthatóságot (karcsú szervezet), a magtevékenység (főtevékenység) folyamatos tökéletesítését és a jó tervezést, továbbá az állandó kontrollingot tekintették. A szervezet és emberek kapcsolatára utalnak a jó munkahelyi légkör kialakítására és fenntartására vonatkozó törekvések. A kutatás szerint a szervezetek életében nagy jelentőségű a vezetők példamutatása. (Peters T., Waterman R., 1982)

A kiválóság fogalmát a termékek és szolgáltatások oldaláról megközelítve a fogyasztók, vevők értékítéletének tartjuk, ebben az esetben a jó minőséghez köthető. Amerikában a 30-as években Deming, később Juran fogalmazták meg a jó termékminőség előfeltételeit, amely szerint a vállalat összes funkcióinak minősége vezet a jó termékminőséghez. A megnevezés eleinte CWQC (Company Wide Quality Control) volt, később a TQM (Total Quality Management) néven vált ismertté. A módszereket néhány amerikai cég használta eredményesen, de széleskörű elterjedésre nem került sor.

A TQM alkalmazása Japánban a második világháború után elsősorban műszaki termékek előállításánál (autó, fényképezőgép, fénymásoló) kiváló minőséghez vezetett.

Kristensen, Dahlgaard, Kanji szerint a TQM egy olyan jövőkép, amelyet a vállalat kizárólag hosszú távú tervezésen keresztül valósíthat meg azáltal, hogy megfogalmaz és megvalósít éves minőségügyi terveket, amelyek folyamatosan vezetik a vállalatot a jövőkép beteljesedésének irányába, illetve ahhoz a ponthoz, ahol a TQM következő definíciója valósággá válik. „A TQM egy olyan szervezet kultúrája, amely folyamatos jobbítással elkötelezte magát a vevők megelégedettségének elérésére a vállalat minden alkalmazottjának bevonásával.”

A szerzők a TQM-et a minőség legmagasabb szintjének tartják, amely a minőség definíció hierarchiájának tetőpontját jelenti. (Kristensen, Dahlgaard, Kanji, 2002)

Az 1990-es évektől kezdve a TQM filozófián alapuló vállalati minőségirányítási rendszer stratégiai tényezővé vált, ami azt jelenti egyrészt, hogy a minőségirányítási rendszer a vállalati siker, kiválóság egyik nagyon fontos tényezője (pl. nagyobb nyereség elérése a minőséggel összefüggő költségek csökkentése révén), másrészt, hogy az önértékelés a középpontba került, harmadrészt, hogy a munkatársak képzettségének emelése és a folyamatos fejlesztésbe történő bevonásuk jelentős feladattá válik.

A minőségmenedzsment területén, a vállalati szinten a szervezetek kiválóságának megítélése az önértékelési modellek alkalmazásával történik.

Az European Foundation Quality Management (EFQM) meghatározása szerint: az „önértékelés a szervezet tevékenységének és eredményeinek átfogó, rendszerszemléletű és periodikus átvizsgálása valamely modellhez viszonyítva. Lehetővé teszi a szervezeteknek, hogy világosan megkülönböztesse erősségeit és azokat a területeket, amelyeket tovább lehet fejleszteni. Az önértékelési folyamat azonban azokban a tervezett továbbfejlesztési tevékenységekben éri el a csúcspontot, amelyek előrehaladását figyelemmel kísérik”. (Tar 2000)

A szervezeti minőségre vonatkozó modelleket céljuk szerint Conti (2002) csoportosította. Eszerint megkülönböztetünk megfelelőség és hatékonyság értékelési modelleket, kiválóságot elismerő modelleket, „minőségi szint” elismerő modelleket, a szervezeti fejlesztésre alkalmas modelleket. A szervezeti minőségre vonatkozó modelleket az 1. táblázatban foglaltuk össze.

Ugyanaz a modell természetesen több cél megvalósítására is alkalmas lehet.

1. táblázat

A szervezeti minőségre vonatkozó modellek csoportosítása Conti szerint

Modell megnevezése	Megfelelőség és hatékonyság értékelési modell	Minőségi elismerés szervezeti fejlesztés modellje	Kiválóságot elismerő modell
ISO 9001:2008	X		
ISO 9004:2009	X	X	
EFQM kiválósági modell (2012)	X	X	X
Malcolm Baldrige modell (2012)	X	X	X
Deming alkalmazási díj modell (2012)	X	X	X

Forrás: saját szerkesztés

Ezek a modellek a szervezet egészére kiterjedő értékelést tartalmaznak, a teljes szervezetről adnak képet egy adott pillanatban, és egy előző viszonyítási pontra vetítve mutatják be a fejlődést. Az önértékelést rendszeresen meg kell ismételni és kijelölni a feladatokat, amelyek a kiválósághoz közelebb viszik a szervezetet.

1988-ban alapította 14 európai vezető vállalat (pl.: Philips, Fiat) a Minőségi Vezetés Európai Alapítványát (European Foundation Quality Management - **EFQM**), azzal a céllal, hogy elősegítsék a TQM elveinek megismerését és alkalmazását, továbbá az európai ipari versenyképesség növelését.

A szervezet 1991-ben hirdette meg első alkalommal az Európai Minőségdíjat (European Quality Award), amelyet az amerikai Baldrige díj és a Japán Deming Díj mintájára alkottak meg. Ezt először az 1992-ben ítelték oda azoknak a nyugat-európai vállalatoknak, akik kitűnő minőség létrehozását érték el, illetve legsikeresebben alkalmazták a TQM alapelveit.

Az EFQM célja egy olyan modell kidolgozása volt, amely ideálisan képviseli az üzleti kiválóság (TQM) filozófiáját, és a gyakorlatban is alkalmazható valamennyi szervezetre, tekintet nélkül nemzeti hovatartozásukra, méreteikre és szektorukra, továbbá arra, hogy hol tartanak a saját kiválóságuk megvalósításában. (Sugár, 2009)

Az EFQM modell kritériumainak és alkritériumainak többsége a nehezen megragadható, puha szervezeti tényezőkhöz kötődik, mivel a szervezeti kiválóság felmérése során nagy hangsúlyt kapnak az olyan tevékenységek, mint a politika és stratégia kialakítása, az emberi erőforrások és a partnerkapcsolatok menedzselése, vagy a munkatársak, a vevők és a társadalom véleménye a szervezetről. Az elégedettségmérés során olyan szervezeti tényezőket kell értékelniük a legfontosabb stakeholdereknek, mint pl. a termék minősége, a munkahelyi környezet, a szervezeti kultúra, illetve a vállalatok társadalmi felelősségvállalása. (Tóth, Kövesi, 2008)

III. Versenyképesség, innovációs képesség és fenntarthatóság beágyazódása a szervezeti kultúrába

A versengés biológiai értelemben az evolúció természetes velejárója. Az állandóan változó környezethez való alkalmazkodást jelent.

A gazdasági, üzleti élet szereplőinek a célja az, hogy a versenyben előnyökhöz jussanak. Ennek érdekében különböző menedzsment eszközöket vetnek be.

A közgazdaságtan a versengő partnereket helyezi a középpontba, és a piac alapvető mozgatórugójának a piaci szereplők versenyét tekinti.

A versenyképesség egy olyan közgazdasági fogalom, ami összehasonlíthatóvá teszi a vállalkozásoknak, vállalkozások csoportjainak, vagy nemzetgazdaságoknak azt a képességét, hogy egy adott piacon termékeket vagy szolgáltatásokat értékesítsenek.

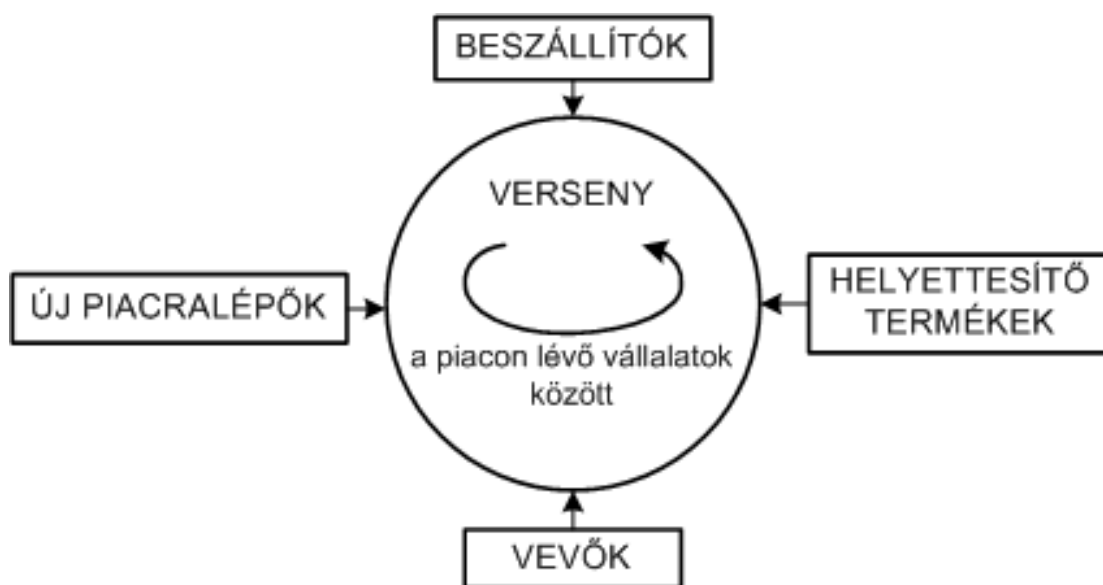
A versenyképességgel kapcsolatos véleményeket négy csoportba lehet sorolni: az első a versenyképesség fogalmának tagadását, a második makro-ökonómiai szempontú megközelítést, a harmadik mikro-ökonómiai szempontú megközelítést, végül a negyedik az egységes (mikro-, mezo- és makro-ökonómiai) fogalomhoz kapcsolódó álláspontot tartalmazza. (Lengyel, 1999)

Porter (1990) véleménye szerint a versenyképesség fogalma a vállalatokhoz, iparágakhoz köthető. Az egyes vállalatok versenyképessége azonban nem pusztán a cégen belül zajló folyamatoktól függ, hanem a vállalkozás környezete is nagymértékben befolyásolja. (Porter, 1995)

Porter megfogalmazta a kompetitív előnyök elméletét, amely szerint a versenytársakkal szembeni előnyt lényegében azok a tényezők határozzák meg, amelyeket tartósan fenn lehet tartani, és amelyeket a versenytársak nem tudnak ellensúlyozni. Porter egy adott iparágban öt ún. versenytényezőt különböztet meg: az új belépők, a helyettesítés fenyegetése, a vevők alkupozíciója, a szállítók alkupozíciója és az iparági versenytársak közötti vetélkedés. (1. ábra)

1. ábra

A vállalati versenyképesség tényezői

Forrás: Porter (1995)

A **versenyársakkal** kapcsolatosan felvetődik a kérdés, hogy milyen éles a verseny az adott iparágban, piacon. A piacon versengő cégek száma ugyanis meghatározza a növekedési ütemet. Fontos tudni azt is, hogy a piacra lépésnek vannak-e korlátai, illetve, hogy a termék megkülönböztetésnek milyen lehetőségei vannak.

A vásárlók, fogyasztók esetében nagy jelentőséggel bír annak az ismeret, hogy milyen mértékű a **vevők** alkuereje és hogy sok vásárló van-e vagy kevés, monopolhelyzetben lévő, továbbá, hogy mennyire fontos a minőség.

A **beszállítókkal** kapcsolatosan szintén az alkuerejük mértéke nagyon fontos tényező, illetve a számuk (sok vagy kevés).

A versenyelőny megszerzését és megtartását befolyásolja az is, hogy milyen mértékben csökkenti a **helyettesítő termék** gyártója az iparág profitját, illetve, hogy milyen könnyű egy új cégnek a **piacra lépés** (méretgazdaságosság, befektetési források, az elosztási hálózathoz való hozzáférés, a műszaki és piaci ismeret megszerzésének ára).

Kérdésként vetődik fel, hogy miért és milyen keretek között folyik a vállalatok közötti piaci verseny, hogyan jelentkezik ez a vállalati szinten.

A „miért” kérdésre könnyű a válasz, az előnyért, a profitért, a fenntartható működésért.

A keretek is behatárolhatók, hiszen közgazdasági értelemben a szabad verseny a piacon zajlik. A vállalatok számára az egyik lehetőség a húzóiparágak köré csoportosuló beszállítói körhöz való csatlakozás (pl. magyarországi gépjárműipar beszállítói köre)

Egy másik lehetőség a magas hozzáadott értékű, speciális termékek, szolgáltatások előállítása. Harmadik lehetőségként a helyi piacismeret kihasználásán alapuló, a helyi igényekre reagáló magatartás vezethet versenyelőny megszerzéséhez, illetve megtartásához.

Vállalati szinten felvetődik a kérdés, hogy a **verseny vagy az együttműködés** adott piaci helyzetben a jobb megoldás. A koncentráció és a vele járó növekvő hozadék Krugmann (2003) szerint csökkenti a versenyt, és együttműködésre készíti a vállalatokat egy régióon belül, a munkaerőpiac felosztásával járó bérköltség csökkenés, az információ megosztásából eredő innováció. A versenyhelyzet növeli a hatékonyságot és a kreativitást rövid távon, az együttműködési megállapodás általában etikai döntés eredménye.

A vállalatok közötti együttműködés jelentőségére, a **hálózatosság** lehetőségeinek bemutatására az innovációs képesség tárgyalásakor még visszatérünk. Ebben a részben kerül áttekintésre a vállalati együttműködés EFQM modellben történő megjelenése is.

A vállalatoknál a **globalizáció** több a működéssel összefüggő kérdést is felvet. A globalizáció gazdasági értelemben az információáramlást, a tőkeáramlást, az áruk- és szolgáltatások áramlását, a munkaerő áramlását és az ökológiai problémák terjedését foglalja magában.

A vállalatoknak meg kell ismerniük és alkalmazkodniuk kell az információtechnológia fejlődése által rendelkezésre álló eszközöket, technológiákat. Általánosságban elmondható, hogy a tőkekoncentráció növekszik. A szabad tőkeáramlás egyik következménye, hogy új, gyakran gyökeresen eltérő kulturális közegben kell egy szervezetnek megszerveznie a működését. A vállalatoknak a szabad áru- és szolgáltatás áramlás folytán fel kell készülniük arra, hogy a megnyíló piacok esetén is felmerülhet kulturális különbözőség. A szabad munkaerő áramlás következtében a valóban értékes munkaerőért regionális vagy globális verseny indul. A vállalatoknak a szervezeti kultúrába be kell ágyazni az egyének élethosszig tartó

tanulását, a vállalati innovációk révén megszerzett egyéni tudás hasznosítását, a humán tőke hatékonyság növelési módszereit.

A vállalatok jelentős része naponta találkozik a globalizáció hatásaival. A globalizáció megváltoztathatja az alkalmazotti kör magatartását, a vállalatnak az ügyfelekkel, vevőkkel, beszállítókkal, versenytársakkal való kapcsolatát.

Az EFQM modell alkalmazása lehetővé teszi a vállalatok számára a modell alapelveiben (sikerek elérése az emberek által, érték teremtés a vevő számára, partner kapcsolatok építése) megfogalmazott értékek érvényre jutását a munkatársakkal, vevőkkel és a már említett partnerekkel (beszállítókkal) kapcsolatosan.

A folyamatos változásokhoz való alkalmazkodásban, a globalizáció hatásaira való reagálásban fontos szerepe van a szervezeti kultúrának.

A szervezeti kultúra a szervezet tagjai által értelmezett, elfogadott, illetve elutasított értékek, szabályok, normák, szokások rendszere, ami az emberek magatartásában, reakcióiban, viselkedésében nyilvánul meg, azaz hosszú távon jellemzi őket. (Bencsik, 2012)

A szervezet tagjai ezeket elfogadják vagy tudomásul veszik, átadják, követik, mint kívánatos gondolkodási és magatartási módot. A szervezeti kultúra gyökerei nagyon mélyek, így igen lassan változik illetve változtatható meg.

Amikor eltérő kultúrák egymással kapcsolatba kerülnek, természetesen elindul egyfajta konvergencia, más szempontból viszont az **egyediség megtartása**, megőrzése, kialakítása válik fontossá és elkerülhetetlenné. Napjainkban az egyik legnagyobb kihívás az elfogadott kulturális értékek és gyakorlatok ismerete és az ehhez való alkalmazkodás. Ez nyitottságot, rugalmasságot és alkalmazkodóképességet igényel a szervezettől. Ezek a tulajdonságok képezik a kiválóság egyik feltételét, ahogy erre már Thomas Peters és Robert Waterman vizsgálatainak ismertetése során utaltam.

Felvetődik a kérdés, hogy a szervezeti hatékonyság, mint a kiválóság másik fontos tényezője milyen módon ágyazódik be a szervezeti kultúrába. A hatékonyság vizsgálatához a vállalatok eredményességének kutatása vezet el, amely során megállapították, hogy három tényezőnek – jövőorientáció, bizonytalanság kerülés, **teljesítményorientáció** – van meghatározó szerepe.

A jövőorientáció és a bizonytalanság kerülés, mint tényezők szerepe vitathatatlan a vállalat hosszú távú működése szempontjából. A teljesítményorientáció mellett vagy inkább helyette az **élet minőség középpontba helyezését** támogatja a kutatók egy része.

Az élet minőség a jólétre vezethető vissza, amely a közgazdaságtannal foglalkozókat több csoportra osztja. A közgazdasági jólét elméletek alapján Gébert Judit (2012) összeállított egy listát, amely azokat a tényezőket tartalmazza, amelyek több elméletben is megtalálhatók. Ezek szerint a jólétet befolyásoló tényezők: anyagi javak, szabadságjogok, fizikai jóllét, családi, baráti kapcsolatok, környezet minősége, szabadidős tevékenység, munka, társadalmi gondoskodás formái, oktatás, információ hozzáférés, társadalmi önbecsülés alapjai.

Az élet minőségre ható tényezők az EFQM modell felelősségvállalás a fenntartható jövőért alapelveiben fogalmazódnak meg.

A teljesítményorientáció értelmezését az EFQM modell alapelvei között a kiegyensúlyozott eredmények elérése címmel találjuk meg.

A **jövőorientációt**, mint tényezőt, pedig a jövőorientált, inspiráló és tisztességes vezetés alapelvei mutatja be.

A szervezeteknek a fenntartható versenyképesség eléréséhez egy kiemelkedő vezetőre van szükségük, aki határozott jövőképpel rendelkezik, amit megoszt munkatársaival és alkalmazottaival.

Napjainkban megfigyelhető, hogy a gyors környezeti és piaci alkalmazkodás jelentősége felértékelődik, a vállalat működtetése folyamatos változásmenedzselést igényel a termékfejlesztéstől a termelésen, a termékelosztáson keresztül a kommunikációig, a vevőkapcsolati rendszer minden területén. A folyamatosan változó világban megváltozik a felső vezető szerepe is, kevesebb vezetési, döntési feladat hárul rá a napi szintű irányításban. A cégképviselési funkció megtartásán kívül elsődleges feladatai a stratégia építése, a jövőkép alakítása, a cég missziójának képviselése, stratégiai szövetségek kialakítása.

A felső vezetőnek ezen feladatok ellátásához fantáziára, kreativitásra, az emberek befolyásolásának képessége mellett bizalomkeltő egyéniségre, érzelmi intelligenciára és karizmára is szüksége van. (Olach, 2004)

A bizonytalanságtűrésnek előnyeit és hátrányait is azonosítottuk. Hátrányként a túlszabályozottságot, **standardizálást**, formális, merev struktúrák kialakulását és elterjedését a szervezetben említeném. A standardizálás a folyamatokhoz kötődő fogalom, a folyamatokon alapuló vezetés alapelvhez kapcsolódik. A bizonytalanságtűrés előnye a rugalmasság és a kreativitás. Az EFQM modell **kreativitás és innováció** alapelve a következőket fogalmazza meg: a vezetők, olyan kultúrát hoznak létre, amely bátorítja az új ötletek generálását, az újszerű gondolkodásmódot, az innováció és a szervezet fejlesztése érdekében.

Az innováció vállalati életben betöltött központi szerepe a hosszútávon fenntartható versenyképességet biztosítja.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a vállalatok és a régió, tér kölcsönhatása a versenyképesség szempontjából az alábbi dilemmákat veti fel vállalati szinten:

- verseny vs. együttműködés (hálózatosodás)
- globalizáció vs. egyediség megtartása
- teljesítményorientáció vs. életminőség (jólét)
- standardizálás vs. kreativitás és innováció

Az innováció mai fogalmának megalapozása az osztrák közgazdász Schumpeter (1939) nevéhez köthető.

Schumpeter (1939) az innováció öt alapesetét különbözteti meg:

- Új termék létrehozása – olyan, amelyet a fogyasztók még nem ismernek, vagy új minőségű termék létrehozása
- Új termelési eljárás bevezetése, ami nem feltétlenül valamilyen új tudományos felfedezésen alapul, hanem a termék új típusú kereskedelmi kezelése is lehet
- Új piacokra történő nyitás, olyan piacok, ahol a vállalat előtte még nem tevékenykedett, vagy az új piac teremtése is ide tartozik.
- Új nyersanyagforrások, félkész-termékek forrásainak feltárása, függetlenül attól, hogy teljesen újak vagy már előzetesen léteztek, csak a vállalat nem használta fel őket.
- Új ipari szervezet létrehozása, ami lehet monopolhelyzet létrehozása, vagy ide tartozik a franchise is.

Schumpeter azonban nem csupán definiálta az innovációt, de azt szorosan összekapcsolta a gazdasági fejlődéssel és a vállalkozással. Felfogásának lényege, hogy az a gazdaság, ahol a vállalkozások csupán önmagukat reprodukálják ugyanolyan formában, ugyanolyan termékeket, technológiákat, anyagokat használnak, ugyanazokra a piacokra szállítanak és ugyanolyan szervezetben működnek, az egy statikus gazdaság, még ha mennyiségi bővülés is mutatható ki. A gazdasági fejlődés lényege az innováció,

az újdonság megjelenése, bevetése, és ebben a folyamatban az innovációt megvalósító vállalkozó játssza a legfontosabb szerepet.

Európában a legszélesebb körben az Oslo kézikönyv (Oslo Manual 2006) meghatározását alkalmazzák. „Az innováció új, vagy jelentősen javított termék (áru vagy szolgáltatás) vagy eljárás, új marketingmódszer, vagy új szervezési-szervezeti módszer bevezetése”

A termék-innováció olyan áru vagy szolgáltatás bevezetése, amely – annak tulajdonságai és rendeltetése vonatkozásában – új, vagy jelentősen megújított. Ez magában foglalja a fejlesztésre vonatkozó részletes műszaki leírásokat, az összetevőket és anyagokat, a beépített szoftvert, a felhasználóbarát jelleget, vagy más funkcionális tulajdonságokat.

Az eljárás-innováció új, vagy jelentősen megújított termelési vagy szállítási módszer megvalósítása. Felöleli a technikában, a berendezésekben és/vagy a szoftverben bekövetkező jelentős változásokat.

A marketing-innováció olyan új marketing-módszerek alkalmazása, amelyek jelentős változást hoznak a terméktervezésben, a csomagolásban, a termék piacra dobásában, a termék reklámozásában, vagy az árképzésben.

A szervezési-szervezeti innováció új szervezési-szervezeti módszerek megvalósítását jelenti a cég üzleti gyakorlatában, a munka szervezésében vagy a külső kapcsolatokban.

A magyar szakirodalomban Vecsenyi (2003) kínálja az innováció vállalati szempontú megközelítését. A kiindulás nem más, mint az ötlet, mai nem más, mint egy termék vagy szolgáltatás egy felismert igény kielégítésére. Ugyanakkor egyáltalán nem biztos, hogy az ötlet találkozik a fogyasztók keresletével. A piaci lehetőség az olyan ötlet, amelyre van nem csupán egyszeri, hanem ismételt fizetőképes kereslet. Ennél szűkebb kategória az üzleti lehetőség, ami olyan piaci lehetőséget takar, amelynek nyereségtermelő képessége

és társadalmi elfogadottsága is van. Az innováció Vecsenyi felfogásában két dolgot jelent. Egyrészt az innováció nem más, mint a felismert és kiaknázott üzleti lehetőség. Ugyanakkor Vecsenyi összekapcsolja az innovációt a kreativitással is. A kreativitás az új ötletek kifejlesztésének vagy új típusú problémakezelésnek és probléma azonosításnak a képessége. Ilyen szempontból az innováció a kreatív problémamegoldás képessége, a vállalkozás pedig a kreativitás és innováció tudatos és szisztematikus alkalmazása piaci lehetőségek és piaci szükségletek kielégítésére.

Az innováció fogalmát az EFQM modell az alábbiak szerint határozza meg:

„Az innováció ötletek gyakorlatban történő megvalósítása új termékek, szolgáltatások, folyamatok, rendszerek és társadalmi kapcsolatok formájában. Új értékáramlatokat teremt, amelyek növelik az érintett felek elégedettségét és ösztönzik a fenntartható növekedést. Munkahelyeket teremt, javítja az életminőséget, és hozzájárul a társadalom fenntarthatóságához. Az innováció nem korlátozódik a legfejlettebb technológiára. A gazdaság és társadalom minden dimenziójában működik és fejlődik.”

Az EFQM felmérést végzett az innovációról, amelynek eredményeit két dimenzió mentén csoportosította: Az első dimenzió a szervezeten belüli szinteket (stratégiai szint, folyamatok szintje, napi szint), a második dimenzió a stílust vizsgálja, ahogyan a vállalat az innovációval kapcsolatos kérdéseket kezeli. A felmérés eredményeként azonosították az innováció sikerességének tényezőit, amelyek közül a legjelentősebbek: az anticipáció, mint az ötletgenerálás módja; a kockázatok fogadása; az emberek támogatása; az üzleti eredmények összekapcsolása az innovációval; külső együttműködés; technológia; az információ megosztása.

Az EFQM felmérése igazolta a külső együttműködések jelentőségét a vállalati innovációban, amely alátámasztja egy korábbi kutatásunk megállapítását.

Az iparági innovációs rendszerek középpontjába a kutatók a vállalatokat, illetve a vállalatok közötti kapcsolatok kialakulását helyezik. Megállapítják, hogy a rendszer kialakulását több tényező befolyásolja: egyrészt a termékek és technológiák kifejlesztésének folyamata során kialakult interakciók és együttműködések, másrészt az innovációs és piaci tevékenységekben végbemenő versenyek és szelekciós folyamatok. (Vas Zsófia, 2012)

A fenntartható fejlődés meghatározására az UNESCO az alábbi definíciót használja:

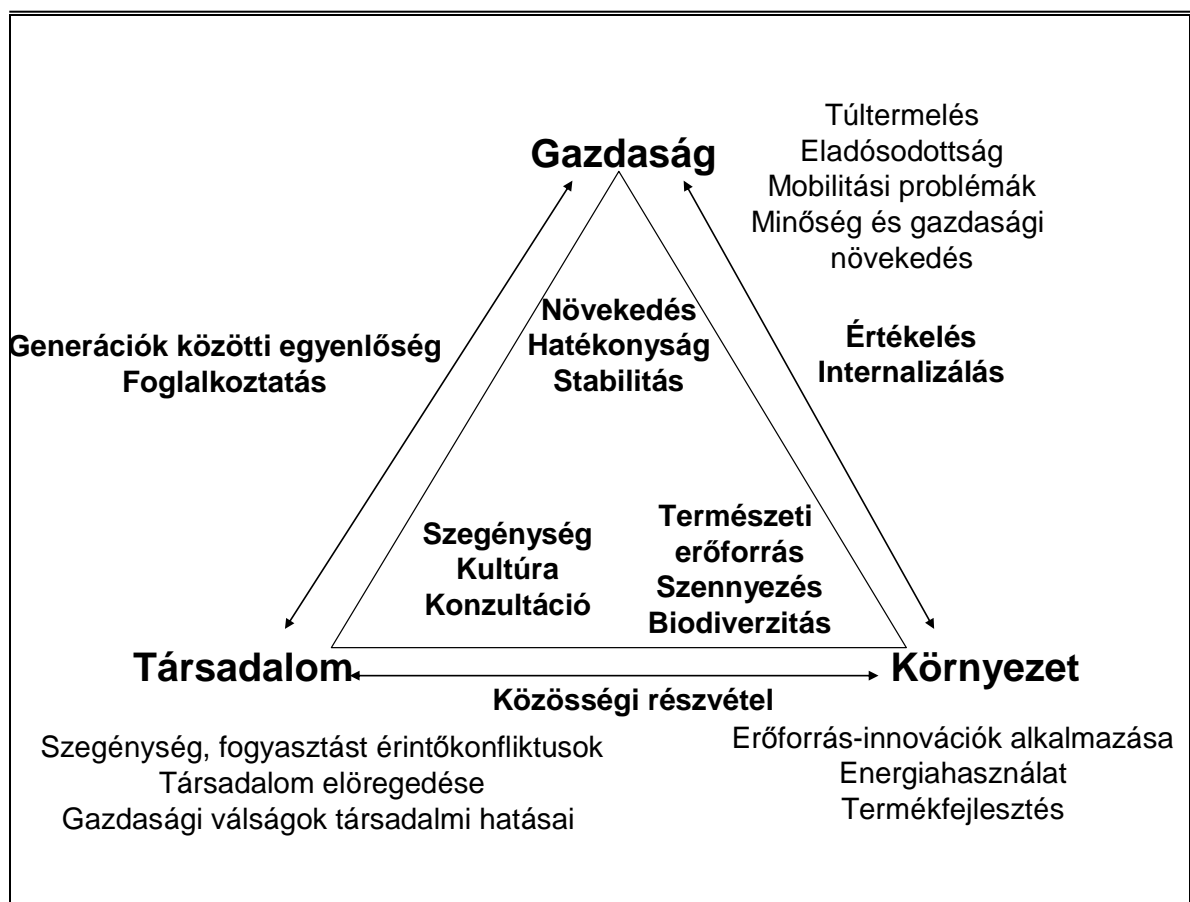
„A fenntartható fejlődés a társadalmi haladás - méltányos életkörülmények, szociális jólét – elérése, megtartása érdekében a gazdasági fejlődés biztosítását és a környezeti feltételek megőrzését jelenti.”

A fenntartható fejlődés olyan fejlődés, amely kielégíti a jelen szükségleteit, anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő esélyét arra, hogy ők is fejleszthessék szükségleteiket. (az Egyesült Nemzetek Szervezete, 1987)

A fenntartható fejlődés a folyamatos szociális jobblét elérése anélkül, hogy az ökológiai eltartó képességet meghaladó módon növekednénk. A növekedés azt jelenti, hogy nagyobbak leszünk, a fejlődés pedig, hogy jobbak. (Daly, 1991)

A fenntartható fejlődés vízióját a 2. ábra mutatja be.

2. ábra
A fenntartható fejlődés víziója

Forrás: saját szerkesztés

Az Institute of Business Ethies a fenntarthatóságra a következő definíciót használja. „A vállalat által végrehajtott önkéntes cselekvés, amelynek célja, hogy reagáljon üzleti tevékenysége erkölcsi, szociális és környezeti hatásaira, valamint megfeleljen a fő vállalati érintettek érdekeinek.”

A legfontosabb az önkéntesség, az érintettek érdekeinek figyelembevétele.

A vállalatok szintjén a fenntartható fejlődéshez a társadalmi felelősségvállalás kapcsolódik, amely révén számos vállalati előny realizálható. A pozitívabb vállalati arculat, a tehetséges munkavállalók munkaerő piaci vonzása és megtartása, a stabil és megbízható üzleti partnerek kapcsolatok és a jó kapcsolat az állami szervekkel, hatóságokkal azonosíthatók, mint a vállalati előnyök.

A CSR a sikeresség, a kiválóság egyik tényezője, hiszen a fogyasztók tudatosabbakká és kritikusabbakká váltak, és a vezetőknek ki kell találniuk, hogyan felelhetnek meg elvárásaiknak.

Sok vállalkozás és vállalat, mérettől függetlenül, pénzzel, önkéntes munkával és adományokkal segíti a helyi közösségeket. A CSR azonban többet jelent, mint jótékonykodás, felebaráti szeretet. Az üzleti élet minden területét át kell szőnie, a munkaerő politikától kezdve a termék összetevőin át az okozott szennyezésig, az érdekelt felekkel való kapcsolatok minőségéig.

A társadalmi felelősségvállalás az alkalmazottak iránti felelősséget is magában foglalja. Ez azt jelenti, hogy a felelős foglalkoztató megkülönböztetés nélkül bánik az egyes munkavállalókkal, figyelembe veszi a változó igényeket, jó minőségű és etikailag sem kifogásolható terméket gyárt, illetve szolgáltatásokat nyújt, meghallgatja az alkalmazottakat és megérti az általuk képviselt értékek fontosságát.

Hosszú távon munkahelyet biztosít, hajlandó mások ötleteit figyelembe venni, biztosítja a fejlődés lehetőségét, és nem fukarkodik a dicséretekkel.

IV. A kiválóság modellt alkalmazó járműipari vállalatok és a tér kölcsönhatása

Az előző fejezetben a régió és a vállalatok kölcsönhatását bemutató tényezőket azonosítottam, ebben fejezetben pedig az azonosított tényezőket vizsgálom a Nemzeti Minőség Díjat nyert autóipari, illetve jármű ipari vállalatoknál. A tényezőkhöz hozzárendelem az EFQM modell alapelveit és vizsgálati szempontokat jelölök ki, amely alapján a modellt alkalmazó vállalatoknál bizonyítékot keresek megvalósulásukra.

A vizsgált vállalatok közös jellemzője, hogy az autóiparban, illetve a járműgyártásban végzik tevékenységüket.

A gazdálkodási adataik (árbevétel, mérlegfőösszeg) alapján a nagyvállalati kategóriába tartoznak, a foglalkoztatottak száma minden vállalat esetén meghaladta a pályázat évében az 250 főt.

Minden vállalat 100 %-ban külföldi tulajdonban van, multinacionális cégcsoport magyarországi leányvállalataként működnek.

2. táblázat

A kiváló szervezetek megoldásai a versenyképesség, innovációs képesség és a fenntartható fejlődés vonatkozásában

Kérdés	EFQM modell alapelv	Szempont	Bizonyítékok meghatározott vállalati körből
Verseny vs. együttműködés	Partnerkapcsolatok építése	Hosszú távú partnerkapcsolatok kialakítása	Rendszeres információcsere Értéknövelő beszállítói kapcsolatok kialakítása Iparági klaszterekben való szerepvállalás
Globalizáció vs. egyediség megtartása	Sikerek elérése az emberek által	Munkatársi teljesítmény szintek és követelmények meghatározása	Munkatársi teljesítmény értékelés
	Értékteremtés a vevők számára	Vevői tapasztalatok, észrevételek figyelemmel kísérése, ezekre történő reagálás	Járműiparban speciális módszerek alkalmazása (pl. 8D riport)
Teljesítményorientáció vs. életminőség (jólét)	Kiegyensúlyozott eredmények elérése	Teljesítménymutatók meghatározása és mérése	SAP rendszer része Autóipari Klaszter Benchmarking Klubjának adataival való összehasonlítás
Standardizálás vs. kreativitás, innováció	Folyamatokon alapuló vezetés	Kockázatok azonosítása és megfelelő kezelése	Járműipari sajátosság a kockázatok azonosítása és kezelése FMEA módszerrel Integrált irányítási rendszerek (Minőség, környezetirányítás, munkabiztonság) működtetése

Forrás: saját szerkesztés

V. Összefoglalás

A vállalat versenyképességét az iparág versenyképessége befolyásolja. A szervezetek közötti együttműködés alapja az, hogy a vállalatok az iparáguk viteléhez szükséges ismereteket nem képesek egymaguk létrehozni és újratermelni, így a szakmai szervezetek keretei között a vállalatok együttműködnek az iparág ismereteinek közös megújításában.

A vállalati együttműködések egyik típusa a hálózatok és klaszterek kialakítása. A tudásalapú és hálózati együttműködést előnybe részesítő vállalatok helyzete erősödik a magasan kvalifikált szervezetekre épülő piacon és a munkaerőpiacon.

A hálózatok, klaszterek elemzése az egyik irány a további kutatásaimnak.

A vállalatközi kapcsolatok másik típusa az ellátási lánc menedzsment (Supply Chain Management).

A vállalatok versenyképességét így nem egymástól függetlenül vizsgáljuk, hiszen az egyik vállalat kimenete, a következő cég bemeneteként jelenik meg. A teljes ellátási hálózat menedzselése magában foglalja a vállalati szintről való elmozdulást a régió, tér irányába. Ez a másik irány a további kutatásaimnak.

VI. Irodalomjegyzék

- Bencsik Andrea, (2012). Best Practice a tudásmenedzsment rendszerek kiépítésében, avagy Tudásmenedzsment kézikönyv menedzserek számára. England. Pearson Publishing Harlow.
- Conti, Tito, (2010). Systems thinking in quality management. The TQM Journal. Vol. 22. Iss 4. pp 352-368.
- Dahlgaard, Jens J.; Kristensen, Kai; Kanji, Gopal K., (2002). Fundamentals of Total Quality Management. London. Taylor & Francis.
- Daly H. E., (1990). Sustainable Growth An Impossibility Theorem Development, Rome EFQM Framework for Innovation. (2005) Brüsszel, EFQM Private Stichting
- Gébert Judit, (2012). A jólét mérésének elméleti alapjai és problémái. Bajmócy Zoltán – Lengyel Imre – Málovics György (szerk.) Regionális innovációképesség, versenyképesség és fenntarthatóság. Szeged, JATEPress, pp 303-317.
- Krugman Paul, (2003). Földrajz és kereskedelem. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lengyel Imre, (1999). Régiók versenyképessége (A térségek gazdaságfejlesztésének főbb közgazdasági fogalmai, alap gondolatai, tényezői az EU-ban). Szeged. Kézirat JATE Gazdaságtudományi kar.
- Peters, Thomas; Waterman, Robert., (1982). In Search of Excellence. New York. HarperCollins.
- Porter M. E., (1990). The Competitive advantage of nations. New York. The Free Press.
- Porter, M. E., (1995). The competitive advantage of the inner city. Harvard Business Review Iss. 3 pp. 55-71
- Schumpeter A. Joseph, (1939). The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle New York. McGraw – Hill.
- Sugár Karolina, (2009). EFQM Új modell vagy szabvány? Magyar Minőség Vol. 18. Iss 12. pp 19-20.
- Tar József, (2000). Az új ISO 9004-es és a minőségügyi modellek Minőség és Megbízhatóság 2000 Iss 4. pp 195-203
- Tóth Zsuzsanna Eszter – Kövesi János, (2008). Az intellektuális tőke mérési törekvéseinek támogatása az EFQM modellen keresztül Nemzeti Minőség Díjat nyert vállalatok példáján Magyar Minőség Vol. 17. Iss 10 pp. 26-40
- Vas Zsófia, (2012), Iparági innovációs rendszerek: fókuszban a tudás Bajmócy Zoltán – Lengyel Imre – Málovics György (szerk.) Regionális innovációképesség, versenyképesség és fenntarthatóság. Szeged, JATEPress, 2012. 74-92. o.
- Vecsenyi János, (2003). Vállalkozás – Az ötlettől az újrakezdésig. Budapest. Aula.

Bükiné Foki Ariel

PhD hallgató

Széchenyi István Egyetem Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola

9026 Győr, Egyetem tér 1.

Az ifjúsági misszió innovatív módja Németországban: a Jugendkirche-Projekt

Mgr. Erdélyi Anita

Komáromi Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar, Gyakorlati
Teológiai Tanszék
Szlovákiai Református Keresztyén Egyház, Vágfarkasdi Egyházközség

Absztrakt

A 2007/2008-as akadémiai év nyári szemeszterét Isten kegyelméből a németországi Wuppertali Egyházi Főiskolán (Kirchliche Hochschule Wuppertal) tölthettem. Itt találkoztam először az ifjúsági egyház és gyülekezet fogalmával. A főiskola vallás- és gyülekezeti pedagógiára szakosodott professzora, Prof. Dr. Günter Ruddat vezetése alatt egy szemináriumot is látogattam az ifjúsági egyház, vagyis a Jugendkirche-projekt témájában, és lehetőségem nyílt az egyes ifjúsági egyházak több rendezvényén is részt venni. Munkám által szeretném megosztani a Németországban a Jugendkirche-projekt témájában tett vizsgálódásaimat és tapasztalataimat a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház tisztségviselőivel és tagjaival, de mindenki mással is, aki érdeklődik az ifjúság, annak hite, egyházhoz való viszony iránt, ill. aggódik a mai globalizálódó, értékeket felmorzsoló társadalomban a fiatalok jövője miatt. Munkámban igyekszem felvázolni a németországi Jugendkirche-projekt lényegét. Először is a projekt megalakulásának előzményeit és okait nevezem meg; tárgyalom az ifjúság helyzetét a mai individualista és pluralista társadalomban, a fiatalok jellemzőit, kultúrájukat és igényeit, valamint azt, hogy az utóbbi évtizedekben miért nem találnak semmilyen kapcsolódási pontot az egyházhoz, a gyülekezeti élethez. Végül az ifjúsági egyházak és gyülekezetek fajtáit, sajátosságait, működésüknek alapmomentumait írom le. Őszintén remélem, hogy munkám Isten dicsőségét, egyházam javát szolgálja majd, és hogy dolgozatom által a németországi Jugendkirche-projekt a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház ifjúsági munkáját is meggazdagítja, és új perspektívákat, új utakat nyit szeretett anyaszentegyházam előtt.

Kulcsszavak: *ifjúság, egyház, misszió*

Abstract

From the mercy of God I had an opportunity to spend the summer semester of the academic year 2007/2008 at the College of Theology, Wuppertal (Kirchliche Hochschule Wuppertal) in Germany. There I got acquainted with the concept of YoungChurch and congregation. Under the guidance of Prof. Dr. Günter Ruddat, the professor of Religious and Congregational Pedagogy, I was attending the seminar on the theme of Young Church namely Jugendkirche-projekt and I had an opportunity to take part in the programs of Young Churches. By the help of my work I would like to share the results of my investigation and my experiences in the theme of Jugendkirche-projekt with the officeholders and members of the Reformed Christian Church in Slovakia but also with others who are interested in youth, its faith and relationship to Church and with those who worry

about the future of young people in the modern globalizing society of lack of values. In my work I try to point out the matter of the German Jugendkirche-projekt. First of all I name the antecedents and reasons of the formation of the project, I construe in details the status of youth in the modern individualistic and pluralistic society, the characteristics of young people, their culture and demands and the reasons why they cannot find any linking point to Church and congregational life. Then I describe the types of YoungChurches and congregations, their main features, the basic moments of their working. I truly hope that my work will serve the glory of God and the good of my Church and by the help of my work the German Jugendkirche-projekt will enrich the juvenile work of the Reformed Christian Church in Slovakia and it will open new perspectives and new ways in front of my beloved HolyChurch.

Keywords: *young people, church, mission*

I. Bevezetés

Előadásomban az egyház ifjúsági missziójának egy új lehetőségét szeretném bemutatni. Ez a bemutatásra kerülő új modell az ún. Jugendkirche, magyarul, ifjúsági egyház projekt, amelyet kb. 10 évvel ezelőtt indítottak útjára Németországban, és amely azóta szép sikertörténetet tudhat a magáénak. Előadásom ezt a németországi projektet hivatott bemutatni, ezért teljes mértékben az ottani viszonyokból, statisztikákból, és az ottani megfigyelésekből indul ki, azon belül is főleg az evangélikus egyháznak a projekt gyakorlati megvalósításából.

II. Miért szükséges új modelleket keresni, kidolgozni az ifjúsági misszió számára?

Egyrészt azért, mert az ifjúság és a vele való foglalkozás kulcsfontosságú az egész világ és benne az egyház számára. Azt mondják, ahol fiatalság van, ott jövő is van. Vagy úgy is megfogalmazhatnánk: ahol a fiatalság van, ott van a jövő.

Másrészt azért, mert a fiatalsághoz egyre nagyobb tömegek tartoznak. A mai modern világban a fiatalkor határai kitolódtak: a gyermekek hamarabb válnak fiatalokká, a felnőttek pedig minél tovább szeretnének fiatalok maradni. A fiatalság tulajdonképpen társadalmi ideállá, életstílussá vált¹. Ezt az új stílust pedig, amelyhez egyre többen csatlakoznak, nem lehet nem komolyan venni.

Harmad soron pedig azért, mert sajnos az a tapasztalat, hogy az egyház éppen ezt a réteget, a fiatalságot tudja a legkevésbé megszólítani.² Egyes felmérések szerint a keresztyén egyházak Németországban a maguk alkalmával a fiataloknak mindössze 10-15%-át képesek valamilyen módon elérni.³

¹ HORX 1996, 83kk

² A németországi statisztikai adatok szerint a 14-24 éves korosztály 5%-ban, a 25-49 évesek 12%-ban vannak jelen az istentiszteleteken, egy 2003-ban végzett felmérés szerint pedig 123 evangélikus gyülekezetben az egy átlagos vasárnapi istentiszteleten résztvevők átlagéletkora – beleszámítva a konfirmandusokat is, akiknek a részvétel kötelező – 53,8 volt. (ULMER 2004, 10-11.)

³ HOBELSBERGER 2003, 114.

III. Miért maradnak távol a fiatalok az egyházi alkalmaktól?⁴

Az egyházi rendezvények tradicionális formáival a fiatalok nem tudnak azonosulni: túl unalmasnak, túl ridegnek, túlságosan világ- és életidegennek tartják azokat. Az istentiszteletek időpontjai, az egyházi zenék és énekek stílusa, a kommunikáció módja, a rendezvények megszokott lefolyása, liturgiája, az egyházi nyelvezet és kifejezőmódok egyszerűen nem illenek bele a mai fiatalság kultúrájába. A mai világban sajnos fel kell adnunk azt a meggyőződést, hogy az istentisztelet az egész gyülekezetet összegyűjtő találkozási pont, ahol idős és fiatal együtt ünnepel. A vasárnapi istentiszteletek is célcsoport-orientált alkalmak, amelyek elsősorban azokat szólítják meg, akik szeretik az orgonazenét, a méltóságteljes liturgiát, a szónoki előadóstílust, ezek pedig nem a fiatalok! A mai individualista és pluralizált világ pedig számos a fiatalok igényeinek eleget tévő programmal célozza meg az ifjúságot, így ne csodálkozzunk, ha a fiatalok inkább ezeket részesítik előnyben az egyházzal szemben.

Sokan megpróbálják azáltal megnyerni az egyháznak a fiatalokat, hogy az istentiszteleti alkalmakat kicsit fiatalosabbá teszik néhány ifjúsági énekkel, gitárkísérettel, a fiatalok szolgálatba való bevonásával... A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy ezzel a módszerrel sem lehet a fiatalokat meghonosítani a gyülekezetben. Amíg kötelességeik vannak, jelen vannak, azután azonban ugyanúgy eltűnnek a gyülekezetből.

A fiataloknak nem kedvez a gyülekezetek zárt struktúrája sem. Az ifjúságban a megkötöttségek, a határok már önmagukban is ellenállást váltanak ki. A fiatalok számára ma már nincsenek áthidalhatatlan kilométerek, nincsenek város- vagy falutáblák, ők ott vannak otthon, ahol a barátaik vannak, ott érzik jól magukat, ahol a számukra leginkább megfelelő és releváns programot megtalálják.

IV. A fiatalok tehát hátat fordítanak az egyháznak, de nem a hitnek és a vallásnak.

A kutatások azt igazolják, hogy a fiatalok nagyon is vágynak a spiritualitás megélésére. Különböző országos vagy nemzetközi keresztyén ifjúsági találkozók, Taizé-istentiszteletek, dicsőítő koncertek rengeteg fiatalot vonzanak. Sok fiatal a nem keresztyén, keleti filozófiákhoz, ezotériához, buddhizmushoz ragaszkodik. Általánosságban pedig elmondható, hogy a fiatalok nagy többsége hisz egy magasabb „igazságosságban”⁵. Ez pedig tükröződik filmjeikben, zenéjükben, kultúrájukban is.

A fiatalok tehát vágynak valami után, ami segít nekik eligazodni az életben, aminek a mindennapokban hasznát veszik, ami túlélőcsomag a számukra a hétköznapi életben, ami egyszóval releváns a számukra az élet szempontjából.

Mindez pedig nagy kihívás elé állítja az egyházat, és óriási felelősséget tesz az egyház vállára.

Az egyháznak a fiatalok igényeinek és kulturális sajátosságainak megfelelően kell eleget tennie a fiatalok spirituális fogékonyságának és vágyódásának.

V. Mik a fiatalok igényei egy érzelmi, lelki hajlékkal szemben?

Hogy önmaguk lehessenek, komolyan vegyék őket, releváns segítséget kapjanak az élethez, az ő zenéjük, életérzésük, nyelvük, témáik, igényeik mind teret kapjanak, együtt

⁴ WINTER 2007, 4-7.

⁵ ULMER 2004, 12.

lehessenek a barátaikkal, és hogy megvalósíthassák önmagukat, hogy tevékeny résztvevők lehessenek.⁶

VI. Hogyan merült fel a fiatalok igényeinek eleget tenni próbáló „Jugendkirche” ötlete?

Németországban az evangélikus egyház először ifjúsági istentiszteleteket kezdett szervezni az említett igények szerint. Olyan alkalmakat, amelyeket a fiatalokkal együtt szerveztek meg és vittek véghez, ahol az Igét a fiatalok kultúrájának kontextusában hirdették, sokszor a fiatalok vallástételei által. A szóbeli igehirdetés mellett különböző metódusok is helyet kaptak, a teológiai fejtegetések helyett az élettapasztalatra helyezték a hangsúlyt. Mindez pedig közvetlenül, dialógusban, a legbensőségesebb közösségben ment végbe.

És elindult valami. A fiatalok jöttek, és jöttek, és az ifjúsági istentiszteletek fellendültek. Ezek az alkalmak azonban gyakran túl nagy ráfordítással és túl nagy elkötelezettséggel kerültek megrendezésre, aminek folytán rendkívüli, de ritka csúcspontokká váltak. A fiatalok gyülekezetben való meghonosításához pedig folytonosság, rendszeresség, megbízható helyek, emberek, időpontok és ajánlatok kellene. A Németországi Evangélikus Egyház ezért arra jutott, hogy ezeknek a feltételeknek a betöltéséhez megfelelő alapot kínálhatna egy épület, amit a fiatalok rendelkezésére lehet bocsátani.⁷

Egy épület ugyanis lehetővé teszi az istentiszteletek és más alkalmak rendszeres és gyakori tartását, ezek otthonteremtő ajánlatokká lesznek, már nem csak az istentisztelet, de az épület is összefogja a fiatalokat. Egy saját épületet a fiatalok úgy alakítanak ki és rendeznek be ahogyan akarnak, a különféle kialakítások különféle programok tartását teszik lehetővé: színdarab, zene, tánc, csoportfoglalkozások, mediális tevékenységek. És egy épület folyamatosan jelen van a maga atmoszférájával, üzenetével a fiatalok életében.

Németországban az utóbbi években a hívek számának visszaesése miatt több templom is megüresedett, így minden nehézség nélkül kivitelezhető lett a Jugendkirche ötlete.

VII. Mi tehát a Jugendkirche?

Az ifjúsági misszióknak egy olyan kísérlete, amelyben egy valódi, történelmi múltú templomépületet adnak a fiataloknak, amelyet a fiatalok maguk a saját igényeik szerint, saját szimbólumaikkal alakítanak ki és rendeznek be.

Ebben a templomban a fiatalság, mint önálló, önmagát kormányzó gyülekezet szerveződik az egyetemes egyház berkein belül. Az egyes gyülekezetekhez való tartozást a fiatalkultúrák és nem a parókiális határok szabják meg, mindenki ahhoz az ifjúsági gyülekezethez tartozik, amelyikhez akar, ahol a barátai vannak, ahol otthon érzi magát.

Az ifjúsági egyházakat egy hivatali személyekből (lelkészekből, pedagógusokból) és önkéntesekből, főleg fiatalokból álló csapat, a Jugendkirche-team vezeti.

Az ifjúsági egyházak színes és változatos programokat szerveznek a fiatalok számára. Ezeknek a programoknak két gyújtópontja van: a heti rendszerességgel megvalósuló ifjúsági istentiszteletek, amelyeket a fiatalok bevonásával valósítanak meg és a projektmunkák. A projektmunkák lényege, hogy az elméleti tanulás mellett a fiatalok létrehozzanak valami „kézzelfogható” dolgot is, amelyhez a szükséges ismereteket vezetés

⁶ WINTER 2007, 7-8. és vö. BURNS 2005, 40-50.

⁷ ULMER 2004, 118-120.

mellett önmaguk kutatják fel, és önmaguk valósítják meg. Ilyenek pl. a színjátszókörök, amelyeken a fiatalok feldolgoznak egy bibliai eseményt vagy történetet, vagy fotópályázat pl. Jézus Krisztus szenvedéstörténetéről, különböző kiállítások, pl. keresztkiállítás, de ide tartozik a mozi, a filmvetítés is, amit szintén a fiatalok szerveznek meg, ők választják és magyarázzák meg a filmeket. Ezek a projektek egy-két hónapra egy-egy érdekes téma köré csoportosítják a fiatalokat, tapasztalati tanulást tesznek lehetővé a számukra, lehetőséget adnak, hogy a fiatalok tehetségének kibontakoztatására.

Az ifjúsági egyházak nagy figyelmet fordítanak a mediális jelenlétre, hogy a televízió, rádió híreiben, műsoraiban valamint az interneten honlapjaik által, de plakátok, újságok, röplapok segítségével folyamatosan jelen legyenek a fiatalság köztudatában.

Végül pedig nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy működésük, programjaik, minden tekintetben professzionális szinten menjenek végbe (saját zenekar, teljes elektronikai felszereltség, média-jelenlét).

VIII. Az ifjúsági egyházak fajtái⁸

1. klasszikus, stacionárius Jugendkirche. Ez elsősorban egy térbeli ajánlat a fiatalok számára. Az egyház egy templomépületet bocsát a fiatalok rendelkezésére, amelyet önmaguk alakítanak ki. Színes programajánlatukkal a legkülönbözőbb célcsoportokat szeretnék elérni. Céljuk, hogy egy tetőt biztosítsanak a különböző profilkok feje fölé, hogy teret adjanak a legkülönbözőbb közösségeknek, amelyeket nem céljuk egy gyülekezetté összekovácsolni. A stacionárius ifjúsági egyházakat ezért főleg nagyvárosokban találjuk meg, ahol többféle ifjúsági irányattal, kultúrával lehet találkozni. Ezek az ifjúsági egyházak elsősorban azokat a fiatalokat célozzák meg, akiknek semmilyen kötődésük nincs az egyházhoz.

2. mozgó, temporárius ifjúsági egyház. Ez a fajta Jugendkirche egy meghatározott, kiszabott időtartamban működik ifjúsági egyházként. Egy régió olyan gyülekezetében valósul meg, ahol működnek fiatakkultúrák. Működésük alatt vagy az adott gyülekezet templomát veszik igénybe és alakítják át igényeik szerint, vagy egy külön erre a célra elkészített sátorban tartják meg alkalmaikat. Célcsoportjuk elsősorban a „templomos” ifjúság, amelyet kb. egy hónapig a legszínesebb programokkal „evangelizálnak”. Ideiglenes voltuk miatt azonban nem válhatnak otthonteremtő ajánlattá a fiatalok számára.

3. ifjúsági gyülekezetek. Itt nem az alkalmaknak helyet adó épületen van a hangsúly, hanem hogy lelki otthont adjanak a fiataloknak. Az ifjúsági gyülekezetek célja, hogy intenzív gyülekezeti és közösségi programokkal elősegítsék a fiatalok hitbeli növekedését, és hogy meghonosítsák őket a gyülekezetben. Programajánlataikban nem a kínálat spektrumának kiszélesítésére törekednek, mint a klasszikus értelemben vett ifjúsági egyházak, hanem sokkal inkább azok elmélyítésére. Központi alkalmuk az ifjúsági istentisztelet, amely kiindulópontja az összes többi tevékenységüknek. Az ifjúsági gyülekezetek főleg szabad-keresztyén kontextusban működnek.

Az ismertetett három csoport azonban csak nagyon körvonalasan hivatott csoportosítani az ifjúsági egyházakat. A Jugendkirche-k ugyanis mind nagyon különbözőek, mind egyediek, arculatukat a kebleikben működő fiatalok sajátosságai és igényei szabják meg.

⁸ WINTER 2007, 21-24.

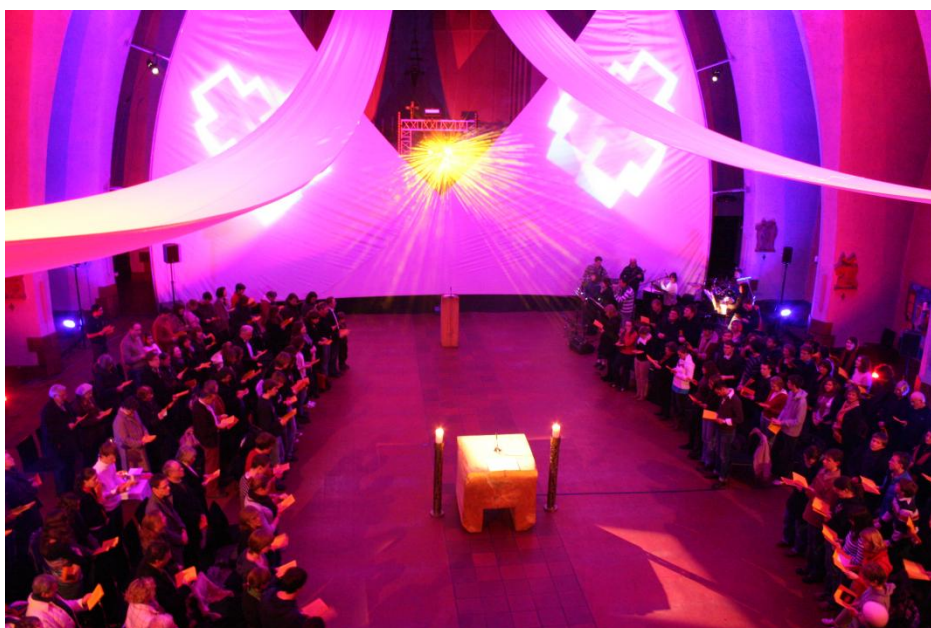
IX. Most pedig szavak helyett beszéljen néhány kép az ifjúsági egyházakról:

Az oberhauseni TABGHA JuKi kívülről...

...és belülről

Istentisztelet a frankfurti JuKi-ben

X. Befejezés, avagy mi a célja ennek az tanulmánynak?

*“Ha hajót akarsz építeni, ne hívj össze embereket,
 hogy tervezzenek, szervezzék meg a munkát, hozzanak szerszámokat, vágjanak fát,
 hanem keltsd fel bennük a vágyat a nagy, végtelen tenger iránt.”
 (Antoine de Saint-Exupéry)*

Tanulmányom is azt a célt szolgálja, hogy olvasóiban vágyat ébresszen egy hatékonyabb ifjúsági misszió iránt. Mert minden a vágyakozással kezdődik. Ahhoz, hogy bele tudjunk fogni valami egészen újba, szükségünk van egy vízióra, egy álomra. Ez az álom lehet, hogy nem az ifjúsági egyházak hazánkban való megalapítása lesz, de azok az elvek, amelyek alapján a Jugendkirche Németországban útjára indult és megvalósult, mindenképpen megfontolandóak...

Felhasznált irodalom

BURNS 2005 = Jim Burns: *Ifjúságépítők*. Új Remény Alapítvány, Debrecen 2005.
 ISBN 963 86507 2 9.

HOBELSBERGER 2003 = Hans Hobelsberger et al.: *Experiment Jugendkirche*. Verlag Butzon & Bercker, Kevelaer 2003. ISBN 3-7666-0500-3.

HORX 1996 = Matthias Horx: *Trendbüro. Megatrends für die späten neunziger Jahre*. ECON, Düsseldorf 1996.

ULMER 2004 = Rolf Ulmer et al.: *One of us*. Buch & Musik, Stuttgart 2004.
 ISBN 3-932595-63-7

WINTER 2007 = Anna Winter: Projekt Jugendkirche in Württemberg. *Arbeitsstelle für Gottesdienst und Kindergottesdienst: Thema: Gottesdienst*. Wuppertal 27/2007.

Mgr. Erdélyi Anita, doktorandusz hallgató
 Komáromi Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar, Gyakorlati Teológiai Tanszék
 Református Lelkészi Hivatal, Szlovákia, Vágfarkasd 92584, hsz. 962
thyanita@gmail.com

A nyelvi sokszínűség új formái – a kutatás új kihívásai

Heltai Borbála Éva

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
Budapest

A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

A napjainkban zajló társadalmi változások, a migráció, a mobilitás és a technológiai vívmányok a többnyelvű közösségek új elrendeződéséhez és a nyelvhasználat új formáihoz vezetnek. Mindez a kutatási fogalmak és módszerek átalakulásával is együtt jár. Dolgozatomban áttekintem a magyarországi német nyelv helyzetének 20. századi változásait és mai jellemzőit. Majd a többnyelvűség fogalmának újabb, napjaink valóságához igazodó értelmezéséből kiindulva azt mutatom be, hogy a társadalmi átrendeződések következtében a hazai német nyelvhasználatára irányuló kutatásoknak milyen új vizsgálódási területei bontakozhatnak ki. Példáimat a Baranya megyei Geresdlakon végzett, folyamatban lévő kutatásomból merítem.

Kulcsszavak: *többnyelvűség, migráció, német nemzetiség*

I. A magyarországi németek nyelvi sokszínűsége

1. Történeti áttekintés

A magyarországi német nemzetiségi településeken a 20. század közepéig a helyi német nyelvjárások jelentették a kommunikáció elsődleges eszközét, a német standard nyelv az iskolai oktatáson és az egyházi nyelvhasználaton keresztül volt jelen a közösségek életében, elsősorban receptív formában. Az 50-es évektől – az ismert történeti, politikai események következtében – a magyar nyelv mind nagyobb „hatást és nyomást” (ERB – KNIPF 2001: 314) gyakorolt a német nyelv kommunikációjára. A következő évtizedekben a helyi német nyelvváltozatok presztízse mindinkább csökkent, és a magyar nyelvhez viszonyított teljesítőképességük is fokozatosan romlott. A 90-es években aztán pozitív változások következtek be (mint például a kisebbségi nyelvoktatás mennyiségi és minőségi változásai, az anyaországgal való kapcsolattartás lehetőségeinek bővülése, a kisebbségi egyesületi élet fokozatos kibontakozása vagy a munkaerő-piaci igények átalakulása), amelyek bizonyos szempontból pozitívan hatottak a kisebbségi nyelv és kultúra

revitalizációjára. Az ezredfordulóra a magyarországi németek funkcionálisan első nyelvűvé a magyar nyelv vált, a helyi német nyelvjárások helyébe részben egy, a német standard nyelvhez közel álló, magas presztízzsel rendelkező változat lépett. Ennek funkciói azonban már eltérőek az egykori helyi nyelvjárásokéitól, illetve elsajátítása már nem otthon, hanem elsősorban intézményi keretek között történik (mindezt részletesebben l. ERB – KNIPF 2001; KNIPF-KOMLÓSI 2003).

A 20. század során a német nyelv helyzete a többnyelvűség különböző formái jellemezték. Míg a betelepítések után a 20. század közepéig inkább a kisebbségi változatokon történő egynyelvű kommunikáció volt jellemző, az 50-es, 60-as, 70-es években a nyelvhasználati színterek szerint megoszló többnyelvű kommunikáció vált általánossá (nyilvános helyzetekben a magyar változatok, a privát szférában a német nyelvjárások), majd a 80-as évektől a helyi kisebbségi változatok véglegesen háttérbe szorultak. A hazai német közösségek a kisebbségi helyzetben bekövetkező fokozatos nyelvcsere különböző fázisait élték és élik át. Ennek megfelelően a nyelvészeti kutatások és tanulmányok sokat foglalkoztak a nyelvcsere folyamatainak vizsgálatával (például DEMINGER 2004 vagy GERNER 2003). Az újabb szakirodalomban is találunk a kérdéssel foglalkozó munkákat (ERB 2010), emellett ma a nyelvjáráskutatás kérdései (ERB – KNIPF-KOMLÓSI 2011) vagy éppen a (nemzetiségi) német nyelv helyzetének oktatásügyi dilemmái is aktuálisak (MÜLLER 2010a, b).

2. A nyelvi sokszínűség újabb formái

Amennyiben a magyarországi német nyelv helyzete napjainkban a helyi német nyelvjárások és a magyar nyelv viszonyában lezajló nyelvcsere szempontjából vizsgáljuk, úgy tűnhet, hogy az érintett közösségek nyelvi változatossága a nyelvcsere utolsó fázisával mára megszűnőben van. Ugyanakkor a nemzetiség nyelvi folyamatainak tárgyalását korántsem lehet a magyar köznyelv és a helyi német nyelvjárások viszonyára egyszerűsíteni. A német irodalmi nyelv, a különböző németországi német nyelvváltozatok, a helyi nyelvváltozatok felett álló magyarországi regionális német köznyelv (ERB – KNIPF 2001: 314), illetve a magyar nyelv változatai különböző formában és mértékben, de mind szerepet játszottak és játszanak a német nyelvhasználatában, nyelvi vélekedéseik és ideológiáik alakulásában. Emellett a napjainkban zajló társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok következtében a többnyelvű nyelvhasználat új formái bontakoznak ki.

A mobilitás és a technológia vívmányai következtében ma a fizikai és nyelvi határok mindinkább csökkennek. Általánosnak tekinthető a külföldi (akár szezonális) munkavállalás és tanulás, vagy a külföldre történő utazás. Egy megfelelő technológiai eszközzel a birtokunkban hamar lefordíthatjuk az idegen nyelvű kifejezéseket, még akkor is, ha egyáltalán nem ismerjük a kérdéses nyelvet. Az interneten böngészve, a médián, a popkultúra termékein keresztül áradnak felénk az elsősorban angol, de egyéb idegen nyelvű szövegek is. A közösségi média segítségével hamar és könnyedén teremthetünk kapcsolatot, illetve ápolhatjuk ismeretségeinket szerte a világban. Mindezeket túl pedig a migráció különböző formái teremtenek új nyelvi helyzetet a közösségek mai életében.

Ugyan a Magyarországra irányuló migráció mérete és jellege nem hasonlítható össze a Nyugat- és Észak-Európában tapasztalhatóval (WETZEL 2011: 22), hazánkban is

nő a külföldi betelepülők és ingatlanvásárlók száma. Egy részük kifejezetten kistelepüléseken, nyaralási céllal vásárol ingatlant, mint például a német és holland állampolgárok; előbbiek az ország egész területén, utóbbiak az ország középső részein vásárolnak házakat (BALOGI 2010: 256).

A külföldi betelepülők motivációival és a helyi közösségekre gyakorolt hatásaival Magyarországon eddig elsősorban szociológiai szempontból foglalkoztak (l. KOVÁCS – CSITE – OLÁH – BOKOR 2004). A jelenség nyelvi vonatkozásai különösen érdekesek az egyébként is többnyelvű nemzetiségi településeken, mint kutatásom helyszínén, a Baranya megyei német nemzetiségű Geresdlakon, ahol német és finn állampolgárok vásároltak házakat.

II. A kutatás helyszíne és módszerei

Geresdlak Pécsvárad és Mohács között fekszik, lakossága mintegy 850 fő. A mai település két, korábban önálló falu, az egykori Püspöklak és Geresd összevonásával alakult ki, amelyekhez harmadik településrészként csatlakozik az egykori puszta, Kisgeresd. A két településrész máig nem nőtt teljesen egybe, mindkettő rendelkezik saját templommal és temetővel, illetve bolttal. Kisgeresden az állandó lakosság aránya igen alacsony, inkább nyaralóként használt házak találhatók ott. A településen jelenleg nyelvoktató német nemzetiségi óvoda és általános iskola működik, valamint német nemzetiségi önkormányzat is. A lakosság körülbelül 10%-a cigány. A cigányok nyelvileg és etnikailag is vegyes közösséget alkotnak.

A második világháborút követően a betelepített németek nyelvi és kulturális asszimilációja felgyorsult, majd a rendszerváltás évei hoztak újabb fordulatot a település életében. Ekkor egyrészt kibontakozott az egyesületi élet (nemzetiségi táncsoport és kórus is működni kezdett), másrészt az egykor Németországba kényszerültek közül többen visszavásárolták házaikat, illetve egyre több német állampolgár vett nyaralót a településen.

A kétezres évek elején a németek mellett finnek kezdtek érdeklődni a falu iránt. Az első finn család 2001-ben vásárolt itt házat, ami láncreakciót indított el: ezt követően az ő közvetlen vagy közvetett ismerőseik, majd azok ismerősei vettek a településen ingatlanokat. Később hirdetések, illetve médiamegjelenéseken keresztül is érkeztek újabb családok. Jelenleg a településen 22 ingatlan áll németek, 19 pedig finnek tulajdonában. A településre érkező külföldiek száma ennél azonban jóval magasabb, hiszen néhány háznak több család egyszerre tulajdonosa, és rendszeresen érkeznek a családokhoz vendégek is.

A németek közül több, a finnek közül egy olyan házaspár van, akik végleg a településre költöztek. A többiek szezonálisan, a nyugdíjasok általában ősszel és tavasszal, a családok nyáron tartózkodnak Geresdlakon, évente átlagosan 1–4 hónapot töltve ott. De a finnek közül többen voltak már fél éven vagy egy egész éven át a faluban. Az utóbbi években az idősebb német állampolgárok ugyanakkor egyre ritkábban jönnek a faluba, többen ingatlanjukat árulják is, a fiatalok már kevésbé érdeklődnek a település iránt. Otlétük során a külföldiek általában nyaralásukat töltik, a ház körüli munkákkal, többen közülük szőlőműveléssel, gyümölcsstermesztéssel foglalkoznak, a fiatalabbak rövidebb

időre más, közeli országokba is szívesen elutaznak. A finnek aktívan részt vesznek a település közösségi életében is, vannak, akik például a helyi kórusban énekelnek.

A település kulturális élete igen aktív, több kiállítóterem, babakház, tájház és egy galéria várja a látogatókat. Geresdlak testvértelepülési kapcsolatot ápol három finnországi és egy ausztriai településsel, gyakran kerül sor közös projektekre. A településen vendégházakat is kialakítottak, évente megrendezik a Gőzgombóc Fesztivált, valamint koncerteket és egyéb kulturális eseményeket is rendeznek. A faluról számos televíziós és rádiós riport és újságcikk készült már, mind a hazai, mind a finnországi sajtóban.

A településen 2009 óta folyamatosan végzek szociolingvisztikai kutatásokat, fő módszerként félstrukturált interjúkat készítek (eddig mintegy 130 adatközlővel). Az adatközlőkhöz legtöbb esetben hólabda-módszerrel (baráti, rokoni ajánlásokon keresztül) jutok el. Egy-egy interjú általában másfél órát vesz igénybe, amely során az adatközlő nyelvhasználati szokásait, a település nyelvi, kulturális, etnikai és gazdasági helyzetével kapcsolatos vélekedéseit és ideológiáit igyekszem megismerni. Emellett résztvevő megfigyelőként vagyok jelen a közösségi eseményeken, feltérképezve a közösség kapcsolati hálóját, az egyes etnikai csoportok közötti kontaktusok jellegét és mennyiségét. További módszerekkel is folyamatosan gyűjtök adatokat (például a nyelvi tájkép elemzésén, nyelvhasználati naplókön, az írásbeli kommunikáció dokumentumainak gyűjtésén keresztül).

III. A kutatás új kihívásai

1. Megváltozott nyelvhasználat

Geresdlak nyelvi helyzete bizonyos szempontból megfelel annak az általános tendenciának, amely a magyarországi német településeket jellemzi. A kommunikáció elsődleges nyelve a magyar, a helyi német nyelvjárást az idős generáció beszéli, a fiatalabbak esetleg megértik, de ők már az iskolában tanult változatot ismerik jobban. A német nyelv családon belüli átörökítését tovább nehezíti a fiatalok városokba költözése, aminek következtében a falu előregedőben van. A finn és német betelepülőkkel a kommunikáció közös nyelve elsősorban a német, de többen a finnek közül bizonyos mértékben megtanultak már magyarul, illetve a helyiek egy kisebb csoportja igyekszik finn nyelvi ismeretekre szert tenni. A finnekkel történő kommunikáció mennyisége és minősége nagymértékben függ a velük ápoltság kapcsolat jellegétől. Szorosabb, napi kapcsolatban a finnek azokkal vannak, akik távollétükben házmesterként gondozzák kertjeiket és házaikat (a kapcsolattartásról és annak nyelvi vonatkozásairól részletesebben l. HELTAI 2012 és 2013).

Alaposabban szemügyre véve, a település nyelvi képe ennél azonban összetettebb. Találkozhatunk például olyan középkorú beszélővel, aki szezonális németországi munkavállalása során németül beszél, egy németországi helyi német nyelvváltozatot hall, német újságot olvas, magyarországi tartózkodása során a településen élő finn ismerőseivel németül beszélget vagy telente éppen levelez velük. De olyannal idős beszélővel is találkozhatunk, aki csak hallomásból tudja, hogy a faluban külföldiek is vannak, otthon a családjában főként magyarul, de a szomszédasszonnyal a helyi német nyelvjáráson beszél,

a televízióban olykor német nyelvű zenei műsort hallgat, vagy éppen németül imádkozik. De hétvégén olyan fiatal is megfordul a faluban, aki egyébként kiszakadva a közösségből egy közeli vagy távoli városban él, de szívesen hazajön a falubeli fesztiválra, munkahelyén esetleg az angolt vagy az otthon egykor hallott, de már az iskolában megtanult németet használja. Olyannal is szembetalálkozhatunk, aki magyar származású, németül csak néhány szót tud, de látja a német feliratokat a falu középületein, a rádiót bekapcsolva angol nyelvű zenét hallgat, és a finn nyelvet csak egyszer elvétve hallotta az utcán. Vagy éppen olyan lakossal is beszélgethetünk, aki cigány származású, idősebb családtagjai használnak otthon valamilyen cigány nyelvváltozatot, de ő csak magyarul kommunikál, gyereke pedig a német nemzetiségi iskolában németül tanul.

Ez a néhány példa szemlélteti azt, hogy ez a viszonylag kis közösség a különböző demográfiai, gazdasági, társadalmi folyamatok következtében mintegy 20 év alatt nagymértékben átrendeződött, és a lakosok státuszát, életkörülményeit, nyelvi környezetét, életmódját tekintve sokszínűvé vált. A településen jelen lévő nyelvváltozatokat az egyes beszélők igen eltérő mértékben beszélik és hallják, a közösség többnyelvűsége sok apró elemből, erősebb és gyengébb kompetenciából épül fel, amelyek a beszélők mobilitásával együtt folyamatos változásban vannak. A közösség mai többnyelvűsége mindezek következtében jelentősen eltér korábbi formáitól.

2. Megváltozott kutatási kérdések

A többnyelvű kommunikáció megváltozott jellegéből indul ki a migráció és a globalizáció nyelvhasználati vonatkozásaival foglalkozó nemzetközi szakirodalom egyik újabb műve is (BLOMMAERT 2010). A szerző egy antwerpeni példán keresztül mutatja be napjaink etnikailag, nyelviileg, vallásilag, gazdaságilag sokszínű társadalmainak jellegzetes nyelvhasználatát. Antwerpen egy belvárosi részében, Berchemben egy nyugat-afrikai betelepülő például, amikor a szomszédságában élőkkel kommunikál, egy vagy több afrikai nyelvet a nyugat-afrikai angollal kombinál. De az angolt ebben a környezetben sokan nem beszélik, a legtöbb boltos például török vagy marokkói, akik a németet vagy a franciát használják lingua franca-ként. Ha egy nigériai nő betér egy török pékségbe, mindketten egy nagyon korlátozott, helyi holland változatot fognak használni, ami egyiküknek sem anyanyelvi változata, és amit vélhetően némi angollal vagy némettel kevernek majd. Egy telefonüzletben viszont angolul fog zajlani a kommunikáció, hiszen ezeket általában indiaiak vagy pakisztániak működtetik. De az itt használt angol változatok is meglehetősen különbözőek lesznek, és egyik sem lesz standard változat (UA.: 8).

Ilyen környezetben tehát meglehetősen fragmentált, nem teljes, töredezett nyelvi repertoárokkal találkozunk, ahol a kommunikáció együttműködést követel meg, a „sonka repertoárok” (*'truncated' language repertoires*) és képességek folyamatos kombinálását. Ennek eredménye gyakran befejezetlen jellegű lesz, részben „korrekt” nyelvi elemekkel (UA.: 9, 106). Ezen megfontolások alapján a szerző a többnyelvűség fogalmát a következőképpen közelíti meg: „*I therefore propose a view of 'truncated' multilingualism: repertoires composed of specialized but partially and unevenly developed resources.*” (UA.: 23).

A nyelvészeti elemzések során nem az egyes, idealizált nyelveket, hanem a konkrét, aktuális szituációban megjelenő nyelvi eszközöket (*resources*) érdemes az elemzés alapegységének tekintenünk: „*Our focus of analysis should be the actual linguistic, communicative, semiotic resources that people have, not abstracted and idealized (or ideologized) representations of such resources*” (UA.: 102). A többnyelvűség a szerző szerint nem „különálló nyelvek” gyűjteménye, amelyeket a beszélő birtokol, sokkal inkább különleges szemiotikai eszközök, készletek jelentik, amelyek közül néhány egy konvencionálisan definiált nyelvhez tartozik, míg mások nem. Ezek az eszközök lehetnek konkrét akcentusok, nyelvi változatok, regiszterek, műfajok stb., azok a módok, ahogyan az élet különböző területein a nyelv használata megvalósul, beleértve a hozzájuk fűződő nyelvi ideológiákat is.

Az elemzés megfelelő szintjének kiválasztását tartja a differenciált társadalmi környezetben folytatott nyelvészeti vizsgálatok során az egyik kulcskérdésnek a JØRGENSEN-KARREBÆK-MADSEN-MØLLER szerzőcsoport is. Tanulmányukban hangsúlyozzák, hogy a „nyelvek” szociokulturális vagy ideológiai konstrukciók, amelyek nem felelnek meg a valódi, mindennapi nyelvhasználatnak, ezért a „nyelv” kategóriája nem megfelelő szintje a nyelvi elemzésnek: „*This means that sociolinguistics must apply another level of analysis with observes language use. (...) We use the level of (linguistic) features as the basis for understanding language use, and we claim that features are socioculturally associated with „languages*” (2011: 23). A „nyelv” kategóriája továbbra is hasznos marad, azonban az elemzés során fontos kérdéssé az válik, hogy a beszélők által aktuálisan használt nyelvi jellegzetességek (*features*) kapcsolatban vannak-e egyáltalán egy „nyelvvel”, és ha igen, akkor milyen módon (UA.: 25).

IV. Módszertani példák

A következőkben a fenti elméleti megfontolásokból kiindulva néhány példán keresztül azt mutatom be, hogy a mobilitás és migráció következtében kialakult új nyelvi sokszínűség milyen új kutatási kérdéseket és a elemzési lehetőségeket kínál a vizsgált településen.

1. Szóbeli kommunikáció

Az első területet a többnyelvű társalgások konkrét esetei jelentik. Az alábbi beszélgetés 2013 júniusában, egy falubeli kiállítás megnyitóján hangzott el. Egy középkorú, a településen 2006 óta ingatlantulajdonos finn hölgygel beszélgetett jelenlétemben négy olyan helybeli hölgy, akik részt vettek a településen 2013 áprilisától júliusáig tartó 90 órás finn nyelvtanfolyamon.

Ak1: *És hogy ezek cseresznyét, azt megint elmondom, de nem igaz. Hogy ... kirsikka*

Ak2: *Ah, poimit kirsikoita.*

Ak3: *Syö.*

Ak1: *Syö, syö.*

Ak2: *Syöt kirsikoita. Teetkö **pálinkaa**, teetkö likööriä? Kirsikoista.*

Ak1: *On lekvárisa.*

Ak2: *Lekvár. Aha. Hilloa. Joo. Lekvár, hillo. Marmeladi, hillo, joo.*

Ak1: *Kirsikka, mansikka, meggysikka.*

Ak4: *Meggy. Hapankirsikka.*

Ak2: *Hapankirsikka.*

Ak1: *Cseresznye, meggy és /.../*

Ak2: *Hyvä.*

Ak3: *Hyvä kurssi.*

Ak2: *Joo, nyt olette kurssilla koko ajan.*

Ak5: *Suomea kurssi.*

(Ak = adatközlő, /.../ = érthetetlen szövegrész)

A szituáció kezdetén a középkorú helybeli beszélő (Ak1), aki német nemzetiségüként egyébként jó német nyelvi ismeretekkel rendelkezik, magyarul kezdi mondandóját, a többiek számára világossá téve, hogy mit szeretne finnül mondani. Majd egy szóval (*kirsikka* 'cseresznye') foglalja össze mondandója lényegét finnül. Finn beszélgetőpartnere (Ak2) azonnal segítségére siet, és kiegészíti a szót (*poimit kirsikoita* 'cseresznyét szedsz'). A harmadik résztvevő (Ak3) helyesbít (*syö* 'eszik'), amit a beszélgetést indító megismétel (*syö, syö* 'eszik, eszik'), visszavéve a társalgás irányítását. A finn partner ezt mondatba foglalva ismétli meg (*syöt kirsikoita* 'cseresznyét eszel'), majd megkérdezi, hogy készít-e pálinkát vagy likórt (*teetkö pálinkaa, teetkö likööriä*) a cseresznyéből (*kirsikoista*), magyarul mondva a számára már korábbról ismert *pálinka* szót (a likőr szintén egyértelmű a beszélgetőpartner számára). A válaszban Ak1 a magyar szót finn nyelvtani elemek közé helyezi (*on lekvárisa* 'van lekvárban'), amit a finn partner már ismer, és azonnal igyekszik megtanítani a finn megfelelőjét (*hillo*), segítségként utalva a némethez közel álló *marmeladi* létezésére is.

Ezt követően Ak1 a többi gyümölcs felsorolásánál játékos nyelvi megoldással igyekszik a számára ismeretlen finn szót helyettesíteni (*kirsikka, mansikka, meggysikka* 'cseresznye, eper, meggysikka'). Ak2 – miután a *meggysikka* finn megfelelőjét közbeszólásomban elmondtam – a részlet végén pozitív visszajelzést ad Ak1 nyelvtudásáról (*hyvä* 'jó'), egy másik magyar beszélő pedig kiegészíti ezt (*hyvä kurssi* 'jó kurzus'). Végül a finn beszélő egy hosszabb mondattal zár (*Joo, nyt olette kurssilla koko ajan* 'Igen, most egész idő alatt kurzuson vagytok'), amit a magyar partner vélhetően csak töredékében ért, mégis képes egy – csak részben „korrekt” megformálásban – reagálni rá (*suomea kurssi* 'finn kurzus').

Erre a rövid társalgásra a töredékesség, a kiegészítés, az ismeretek közös felfedése és a kölcsönös segítségi szándék jellemző. Az alapvető kód – a finn – mellett a résztvevők építenek a másik további nyelvi ismereteire, és kreatívan alkalmazzák akár igencsak kezdetleges és részleges tudásukat is.

2. Írásbeli kommunikáció

Új vizsgálódási területet jelent a közösségi média által kínált kommunikációs felület is. A geresdlaki finnek saját csoportot alakítottak egy közösségi oldalon, amelynek aktivitása változó és ugyan mindenki nem tagja a falubeli finnek közül, a felhasználók sok

információt osztanak meg egymással. Idejüket éppen a faluban töltők képeket, rövid bejegyzéseket közölnek az eseményekről, az időjárásról stb. Ezeket a bejegyzéseket a falubeliek közül is néhányan figyelemmel kísérik, és a képeket megosztva vagy tetszésüket kifejezve erről rendszeresen jelzést is adnak. A bejegyzések alapvetően finn nyelvűek, hiszen ezeket a finnek egymás tájékoztatása céljából írják, ám a többnyelvűség különböző formáival itt is találkozunk. Az alábbi bejegyzést egy középkorú hölgy írta:

*Pankin rouva kertoi, että "S:n kuorolla" on esiintyminen ensiviikon lauantaina 13.4 kello 16, silloin on **Deutsche Tage**, tilaisuus on **Etteremissä** vai kutsutaanko sitä kulttuuritaloksi. Kaik tervetulleita.*

'A bankos hölgy mondta, hogy „S. kórusának“ jövő hét szombaton 4.13-án 16 órakor fellépése van, akkor ugyanis Deutsche Tage van az Etteremben, vagy nevezzük inkább kultúrháznak? Mindenkit szeretettel várnak.'

A finn nyelvű bejegyzést egyebek mellett az teszi érdekessé, hogy magán viseli az eredeti társalgás nyomait. A részletben szereplő S. finnként a falubeli kórus rendszeres tagja, így az „S. kórusa“ idézőjelben történő szerepeltetése azt fejezheti ki, hogy a beszélő érdekesnek, különlegesnek, de mindenféleképpen valamilyen módon figyelemreméltó gesztusnak tarthatta, hogy a bankban dolgozó hölgy így definiálta számára a helyi kórust. Az idézőjel (egy nyelvtől független jelként) bizonyos mértékben az adatközlő vélekedéseiről, érzelmeiről árulkodik. A társalgás lezajlásakor a helyi beszélgetőpartnernek az S. kórusa megnevezéssel a társalgás megkönnyítése, a jobb megértés lehetett a célja.

A *Deutsche Tage* is jelzi, hogy az eredeti társalgásban német nyelvi elemek is voltak, egyúttal utal arra is, hogy a német nemzetiségi kultúrához kapcsolódó eseményekhez kötődő nyelv ma is a német, olyannyira, hogy a megnevezés a finnek számára is németül ismerős. A helyszínt viszont már magyarul nevezi meg, ráadásul a magyar kifejezést finn raggal látja (*Etteremissä*) el az adatközlő, feltételezhetően azért, mert a kifejezés valamennyi finnek ismerős és rögzült. Mivel a finnek közül csak néhányan járnak a helyi konyhára ételért, számukra a hely inkább kultúrház (*vai kutsutaanko sitä kulttuuritaloksi* 'vagy nevezzük inkább kultúrháznak') hiszen gyakran rendeznek a helyszínen kulturális eseményeket.

A következő bejegyzést egy középkorú finn állampolgár írta egy helyi lakos saját oldalára:

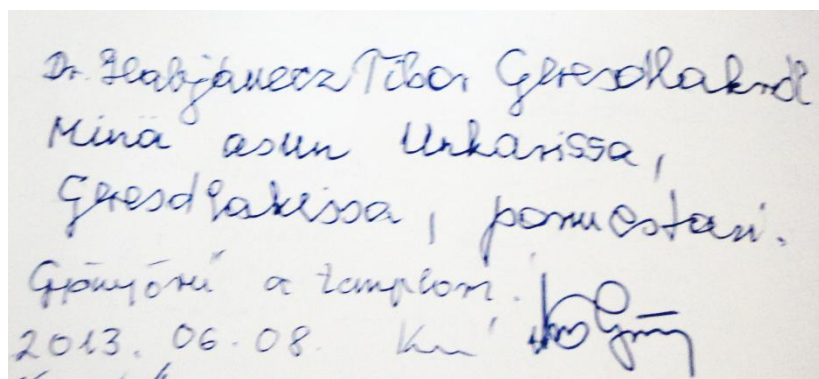
ales gud! Hier ist gald -15.0 c grad. Vie varen(räpylö)PLya del ingles,und kom zuryk in finland 29.09.2013 und sen kom. geresdlak abaut, 30.03.2013 ven ist alles gud! HYVÄÄ LOULUA JA KAIKILLE TERVEISIÄ, P. UND O.! GÖSÖNM SEPEN!

A szöveg szavait olvasva német, magyar, angol, spanyol és finn nyelvi elemekre is asszociálhatunk. A szöveg megformálása gyakran töredékes. Az írásmód részben a kiejtést követi (*wenn/ven*), részben gépelési hibák vannak benne (*wir/vie, joulua/Loulua*). A bejegyzés alapvetően egy német változaton íródott, de a standard nyelv helyesírását csak elvétve követi. Előfordul a mássalhangzók zöngés párral történő helyettesítése (*kalt/gald*), illetve a finn helyesírás követése a német (*zurück/zuryk*) és a magyar esetén is (*repülő/räpylö*). Az angollal kapcsolódik össze az *abaut* kifejezés, valamint az angolnak felel meg a *finland* is, de ez utóbbi a némethez is közel áll (*Finnland*). Esetenként az angol közvettebb hatását is felfedezni vélhetjük (*gut/gud*). Spanyol földrajzi név is szerepel a bejegyzésben (*PLya del ingles*). Karácsonyi

jókívánságát és üdvözlését (*HYVÄÄ LOULUA JA KAIKILLE TERVEISIÄ* 'boldog karácsonyt és mindenkinek üdvözlét'), tehát a legkevésbé informatív, sokkal inkább szimbolikus részt finnül és nagybetűvel írja, majd zársképpen udvariasan a magyar egy általa aktuálisan használt változatán zárja mondatait (*GÖSÖNM SEPEN* 'köszönöm szépen').

Az egész bejegyzés arról árulkodik, hogy az adatközlő valamennyi „nyelven“ rendelkezik valamilyen szintű ismerettel, töredékekkel, részletekkel és ezekből mozaikszerűen épül fel az általa használt sajátos változat. Ezt a sajátos változatot egészen másképp fogja egy olyan partner értelmezni, aki ismeri a geresdlaki nyelvi helyzetet, a közösség tagja, mint egy kívülálló, a konkrét, aktuális szituációt nem ismerő partner.

A harmadik példa szövegét 2013 júniusában, a finnországi testvértelepüléseken tett látogatás ideje alatt gyűjtöttem. A fényképet egy finnországi templom vendégkönyvéről készítettem, amelybe a látogatást követően a geresdlakiak beleírtak.

A fényképen szereplő részleten magyar és finn nyelvű bejegyzéseket találunk. A legfelső sorban először magyarul, majd alatta finnül is bemutatkozik az egyik bejegyzés készítője (*Minä asun Unkarissa, Geresdlakissa, pormestari* 'Magyarországon lakom, Geresdlakon, polgármester'), aki szintén részt vett a településen tartott finn nyelvtanfolyamon, és kezdetleges nyelvi kompetenciáját mindvégig kreatívan alkalmazta a finnországi út során. A finn nyelvű bejegyzést a geresdlaki finnek vélhetően nem fogják látni, a finnországi későbbi olvasók pedig vélhetően nem ismerik a magyarországi települést. De ha a könyvet elvinnénk és megmutatnánk egy geresdlaki társaságnak, számukra a bejegyzés településük különlegességét, sokszínűségét fejezné ki, és számos asszociáció, érzelm, nyelvi ideológia kerülne felszínre a kép kommentálása során.

A képen látható másik bejegyzés magyarul készült. A templomban magyar nyelvű prospektus is volt, lehet, hogy éppen ez ösztönözte a bejegyzőt a magyar mondat beírására, noha az adatközlő kiváló német nyelvtudással is rendelkezik. A magyar nyelv alkalmazása (és nem a németé) arra is utalhat, hogy a bejegyzés készítője a magyart nem tartja alacsonyabb presztízsűnek a németnél. De lehet, hogy a magyar nyelvet éppen azért választotta, mert a finn olvasók számára „érdekességet”, valami sajátosságot akart maga után hagyni. Előfordulhat az is, hogy a templomlátogatás bensőséges hangulata az érzelmkifejezés szempontjából funkcionálisan első nyelvét, ebben az esetben a magyart hívta elő.

3. A nyelvi tájkép

A hazai szociolingvisztikai munkákban egy ez idáig kevésbé vizsgált kérdéskör a nyelvi tájkép mivolta. A nyelvi tájkép fogalmának rövid meghatározását megtaláljuk LANDRY és BOURHIS munkájában, amely széles körben beépült a szakirodalomba: „*The language of public road signs, advertising billboards, street names, place names, commercial shop signs, and public signs on government buildings combines to form the linguistic landscape of a given territory, region, or urban agglomeration*” (idézi GORTER 2006: 2). Geresdlak esetében igen részletesen lehet tárgyalni a nyelvi tájkép sajátosságait, hiszen mind a közterületeken, középületeken, magánépületeken, kereskedelmi egységeken, mind a kulturális és egyházi élet színterein találkozunk magyar és nem magyar nyelvű, sokszor egyéb vizuális eszközökkel együtt szereplő szövegekkel.

A fényképen látható táblák a falu határán állnak. A hátrébb álló kétnyelvű tábla (*Üdvözöljük Geresdlakon – Wir grüssen Sie in Geresdlak*) a magyarországi utazóban vélhetően azonnal tudatosítja, hogy egy német („sváb”) faluba érkezett. A táblának identitásképző szerepe is van, a németiség egykori és mai jelenlétére utal. A felirat egy vizuális szimbólummal, a település címerével is párosul, amely ugyancsak a helyi identitást szimbolizálja.

A hivatalos jellegű üdvözlőtábla előtt kapott helyet egy másik táblakombináció. Középen láthatjuk a három finn és az egy osztrák testvértelepülés nevét, a magyar és a finn, valamint osztrák zászlókkal kombinálva. A zászlóknak fontos szerep juthat, hiszen egyik településről sem egyértelmű egy idegen látogató számára, hogy a települések milyen országban fekszenek, ugyanakkor a zászlók igen kisméretűek, a gyakorlatban tehát nem biztos, hogy ellátják a nekik szánt funkciót. A testvértelepülések neveinek szerepeltetésének szimbolikus funkciója van, utal a nemzetközi kapcsolatokra, a település színességére.

A testvértelépülések neveit fentről egy európai uniós tábla, alulról pedig egy, a helyi nevezetességek irányát jelző tábla veszi körbe. E kettő érzékletesen szemlélteti, hogyan fonódnak össze a globális folyamatok a helyi sajátosságokkal: az Európai Unió fejlesztési programjának táblája az *Európai Falu* felirattal és az EU-s zászlóval kifejezi, hogy a település gazdasági, társadalmi, politikai folyamatai egy nagyobb közösség részeként zajlanak, ugyanakkor a helyi tájház és kiállítások a lokális aktivitások meglétére hívják fel a figyelmet. A helyi nevezetességek táblája kétnyelvű, noha kisebb betűkkel, de németül is olvasható rajta az információ, ami külföldi turistáknak kommunikatív funkcióval is szolgálhat, illetve utal a német kultúra, identitás jelenlétére is.

Egy másik szemléletes példa a település egyik központi utcáján található kereskedelmi felirat. A táblán magyarul nagyméretű betűkkel, középre helyezve olvashatjuk, hogy mi kapható. Kisebb méretben, kevesebb információ, de németül és finnül is ki van írva. A német szerepel első helyen, de ugyanabban a sorban találjuk a finnt is. A tábla kommunikatív szerepet is betölt, ám szimbolikus szerepe vélhetően fontosabb: a tábla a közösség nyitottságára, a külföldiek és a helyiek jó kapcsolatára utal, egy kívülálló látogató számára pedig egzotikussá teszi a falut. Jelenleg ez az egyetlen olyan kereskedelmi tábla a faluban, amelyen finn nyelvű szöveg is szerepel.

V. Összefoglalás

A magyarországi német nyelvjárások használata mára nagymértékben visszaszorult, és a folyamat visszafordítására reális esély nem mutatkozik. A német irodalmi nyelvhez közel álló változatok valamilyen formában továbbra is jelen vannak a közösségek nyelvhasználatában, és ezzel párhuzamosan – a mai életre jellemző mobilitás, migráció különböző formái és a technológia vívmányai következtében – a többnyelvű közösségi elrendeződések új formái bontakoznak ki. Az új nyelvhasználati jelenségek a kutatási fogalmak és módszerek újragondolását is megkövetelik. Napjainkban a többnyelvűség gyakran töredékes, sok apró kompetenciából felépülő, mozaikszerű és állandóan változó jelenség.

Dolgozatomban olyan nyelvi produktumokat mutattam be, amelyeken a konkrét nyelvhasználatot, az emberek nyelvi eszközeinek aktuális alkalmazási módjait vizsgálhatjuk. A rövid elemzések rámutatnak: ahhoz, hogy figyelmünket ne kerüljék el fontos jelentések, a nyelvcseré-vizsgálatok hagyományos módszereit a megváltozott nyelvi környezetben egyre inkább szükséges új fogalmakkal és egy tágabb, antropológiai, etnográfiai szemléletmóddal kiegészíteni.

Felhasznált irodalom

BALOGI 2010 = Balogi Anna: Jóléti migráció. Külföldiek Magyarországra telepedése. In: Hárs Ágnes – Tóth Judit (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest 2010, 245–262.

BLOMMAERT 2010 = Blommaert, Jan: *The Sociolinguistics of Globalization*. Cambridge University Press, New York 2010.

DEMINGER 2004 = Deminger, Szilvia: *Spracherhalt und Sprachverlust in einer Sprachinselsituation*. Vario Lingua 21. P. Lang, Frankfurt am Main 2004.

ERB – KNIPF 2001 = Erb Mária – Knipf Erzsébet: A magyarországi német kisebbség nyelve és nyelvhasználata az ezredfordulón. In: Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. (=Kisebbségek Kelet-Európában 5) Osiris, Budapest 2001, 311–328.

ERB – KNIPF-KOMLÓSI 2011 = Erb, Maria – Knipf-Komlósi, Elisabeth: *Prioritäten der ungarndeutschen Mundartforschung im 21. Jahrhundert: Der Ungarndeutsche Sprachatlas (UDSA) und das Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten (WUM)*. In: Drahotová Szabó, Erzsébet – Proszts, Eszter (szerk.): *Über Sinn oder Unsinn von Minderheiten-Projekten*. Grimm, Szeged 2011, 35–64.

ERB 2010 = Erb, Mária: *Sprachgebrauch der Ungarndeutschen: Geschichte – Tendenzen – Perspektiven*. In: Kostrzewa, Frank – V. Rada, Roberta (szerk.): *Deutsch als Fremd- und Minderheitensprache in Ungarn. Historische Entwicklung, aktuelle Tendenzen und Zukunftsperspektiven*. Schneider Verlag, Hohengehren 2010, 118–146.

GERNER 2003 = Gerner, Zsuzsanna: *Sprache und Identität in Nadasch/Mecseknádasd. Eine empirische Untersuchung zur Sprachkontaktsituation und Identitätsbildung in der ungarndeutschen Gemeinde Nadasch*. (= Ungarndeutsches Archiv 7.) ELTE Germanistisches Institut, Budapest 2003.

GORTER 2006 = Gorter, Durk: *Introduction: The Study of the Linguistic Landscape as a New Approach to Multilingualism*. In: Uó. (szerk.): *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Multilingual Matters LTD, Clevedon 2006, 1–6.

HELTAI 2012 = Heltai Borbála Éva: *Külföldi betelepülők hatása egy többnyelvű magyarországi kisebbségben*. In: Várad Tamás (szerk.): *VI. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest 2012, 50–61.
<http://www.nytud.hu/alknyelvdok12/proceedings12/index.html> (2013.06.30).

HELTAI 2013 = Heltai, Borbála Éva: Mehrsprachige Kommunikation in einem ungarndeutschen Dorf mit ausländischen Ruhesitzmigranten und Hausbesitzern. In: Komlósiné Knipf, Erzsébet – Péteri, Attila – V. Rada, Roberta (szerk.): *Sprachen und Disziplinen im Wandel*. ELTE BTK Germanistisches Institut, Budapest. Megjelenés előtt.

JØRGENSEN – KARREBÆK – MADSEN – MØLLER 2011 = Jørgensen, J.N. – Karrebæk, M.S. – Madsen, L.M. – Møller, J.S.: Polylinguaging in Superdiversity. In: Blommaert, Jan – Rampton, Ben – Spotti, Massimiliano: *Language and Superdiversities*. UNESCO & MPI MMG 2011, 23–37.

http://www.mmg.mpg.de/fileadmin/user_upload/Subsites/Diversities/Journals_2011/2011_13-02_gesamt_web.pdf (2013.06.30.)

KNIPF-KOMLÓSI 2003 = Knipf-Komlósi, Elisabeth: Sprachwahl und kommunikative Handlungsformen bei der deutschen Minderheit in Ungarn. In: Mattheier, Klaus – Keel, William (szerk.): *German Language Varieties Worldwide: Internal and External Perspectives*. P. Lang, Frankfurt am Main 2003, 269–283.

KOVÁCS – CSITE – OLÁH – BOKOR 2004 = Kovács Ernő – Csité András – Oláh Miklós – Bokor Ibolya: Sziget a magyar tengeren: Külföldi ingatlanulajdonosok a Balatonnál. *Szociológiai Szemle*, 2004. 3. sz. 79–106.

MÜLLER 2010a = Müller, Márta: Die Situation des Deutschunterrichts in Ungarn. In: Kostrzewa, Frank – V. Rada, Roberta (szerk.): *Deutsch als Fremd- und Minderheitensprache in Ungarn. Historische Entwicklung, aktuelle Tendenzen und Zukunftsperspektiven*. Schneider Verlag, Hohengehren 2010, 74–95.

MÜLLER 2010b = Müller, Márta: Die Situation des Schulwesens für die deutsche Minderheit in Ungarn. Vom Kindergarten bis zur Schule. In: Kostrzewa, Frank – V. Rada, Roberta (szerk.): *Deutsch als Fremd- und Minderheitensprache in Ungarn. Historische Entwicklung, aktuelle Tendenzen und Zukunftsperspektiven*. Schneider Verlag, Hohengehren 2010, 96–117.

WETZEL 2011 = Wetzsel Tamás: A bevándorlás kérdése Magyarországon. Publikon, Budapest 2011.

http://ittvagyunk.eu/application/essay/125_1.pdf (2013.06.30)

Heltai Borbála Éva, doktorandusz hallgató
Munkahely: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Nyelvtudományi Doktori Iskola
Cím: 1088, Budapest, Múzeum krt. 4/A
E-mail: heltaibori@gmail.com

Autizmus spektrum zavarral élő és tipikus fejlődésmenetű gyermekek tárgyi játékaának összehasonlító vizsgálata

Kékes Szabó Marietta
SZTE BTK Pszichológiai Intézet és Neveléstudományi Doktori Iskola,
Szeged
kszmarietta@gmail.com

Szalkai Anna
SZTE BTK Pszichológiai Intézet, Szeged
anna.szalkai@gmail.com

Szokolszky Ágnes
SZTE BTK Pszichológiai Intézet, Szeged
szokolszky@gmail.com

I. Bevezetés

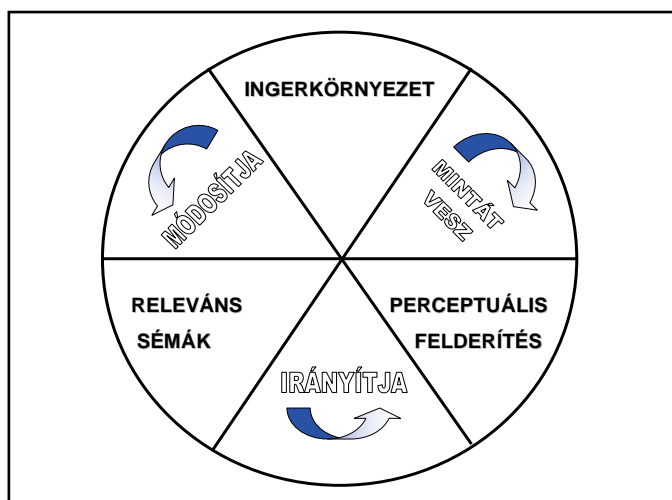
Az autizmus spektrum zavarral (ASD) élő gyermekek játéktevékenységére vonatkozóan napjainkig kevés vizsgálat zajlott. A szakirodalmi adatok mégis azt mutatják, hogy képességbeli- és érdeklődésbeli hiányosságaikból adódóan ezek a fiatalok a játék folyamatába csupán mérsékelt bevonódást tanúsítanak és tárgyi manipulációjuk – annak monoton- és repetitív jellegével - gyakran szokatlan, jelentésadást nélkülöző, illetve céltalan (BEYER – GAMMELTOFT 2007). A játék gyermek életében betöltött szerepe viszont a fejlődés számos aspektusát (érzelmi-, kognitív-, fizikai-, nyelvi fejlődés és szociális kompetencia) tekintve igen jelentős, s az egyes játékformák sérülése kedvezőtlen, sőt súlyos hatással lehet a gyermek további fejlődésére (WILLIAMS – KENDELL-SCOTT 2006). De miként is facilitálható a gyermek tárgyi játéka és milyen sajátos mintázatok rajzolódhatnak ki atipikus fejlődésmenetű gyermek és szülője viszonylatában? A gondozók szerepe a gyermek számára elsajátítható ismeretek vonatkozásában jelentős. Tanulmányunkban gyermek-anya diádok elsősorban verbális kommunikációjára vonatkozó összehasonlítását tűztük célul, tipikus- és autisztikus fejlődésű gyermekek megfigyeléses vizsgálatával. Célunk az atipikus fejlődésmenet mind sokoldalúbb feltárása volt, ami egyben a tipikus fejlődésmenet során végbemenő folyamatok jobb megértését is kínálja. A játéktevékenység összehasonlító elemzése a fejlesztés és az intervenció terén is hasznos információkat nyújthat, és segíthet a hatékonyabb programok kidolgozásában.

II. Elméleti és empirikus háttér

II/1. A környező világ megismerése, a gyermek játékselekvései és kommunikáció

A világot csecsemőkortól kezdve tipikusan mozgás közben, és társas szituációkban, a tárgyakkal és az emberekkel történő interakciók folyamatában ismerjük meg és vesszük birtokba. Az észlelés és a cselekvés egymásba fonódó ciklusokban nyújt lehetőséget arra, hogy az észlelés által cselekedjünk, és a cselekvések által rugalmasan, kontextusfüggően észleljük a világot és benne a cselekvési lehetőségeket (GIBSON 1986; ADOLPH – EPPLER – GIBSON, 1993). Neisser (1967) perceptuális ciklusként írta le az észlelési

folyamatok során szerepet játszó perceptuális felderítés (szenzoros bemenetek által felfogott ingerek), a releváns sémák (tárolt élmények és tudás) és adott ingerkörnyezet (kontextuális hatás) jelentőségét (1. ábra).

1. ábra: Neisser-féle perceptuális ciklus (EYSENCK – KEANE 2003, 103. oldal)

A játék –és ezen belül is a „mintha-játék” (amikor is a gyermek egy ismert tárgyat más tárgyként használ, mintha pl. a banán egy telefon lenne) sajátos gyakorlóterep, amely lehetőséget ad a tárgyak és helyzetek elfogulatlan felfedezésére. A játék során a gyermek számára a környezet és a benne észlelt tárgyak, illetve azok sajátosságai aktív felderítéssel, mozgásos tapasztalattal nyernek értelmet. Ezek a tapasztalatok alapvetően befolyásolják a kognitív fejlődést és a társas viselkedés készségeinek alakulását. A játéktevékenység színvonala a korai intervenció oldaláról nézve is jelentős, hiszen a játéktevékenység közben megnyilvánuló interakciós mintázatok megfigyelése támpontokat nyújthat a fejlődésbeli késések, illetve az atipikus fejlődésmenet felismeréséhez. A figyelmeztető jelek nyomán kerülhet sor a gyermek egészségi státuszának további vizsgálatára, veszélyeztetettség esetén pedig a mielőbbi intervencióra (CASBY 2003).

Tárgyi játék alatt a szenzomotoros manipulációtól és explorációtól kezdve a szimbolikus játékformáig megvalósuló játékos tevékenységet értjük. A szimbolikus játék a gyermek fejlődő kognitív képességeinek (mentális reprezentációinak) és a szimbolikus gondolkodásnak és funkciónak egy korai megnyilvánulása. Eszerint a szimbolikus játék fejlődése a gyermek kognitív fejlődésére nézve prediktív értékkel bír. Számos vizsgálat tárta fel a szimbolikus játék- és nyelvi fejlődés közti kapcsolatot, s azok fejlődésbeli együttjárását. A kortárs megközelítés szerint a szimbolikus játék és a korai nyelvfejlődés helyi, homológ módon kapcsolódnak össze, és a közös alap/struktúra/rendszer az, ami a gyermek mentális reprezentációi és szimbolikus funkciói számára kaput nyithat (CASBY 2003). A gyermeki játék megfigyelése és értékelése – különös tekintettel a szimbolikus játékra – így egyaránt jelentőséggel bír a kognitív, a nyelvi és a társas fejlődés vonatkozásában.

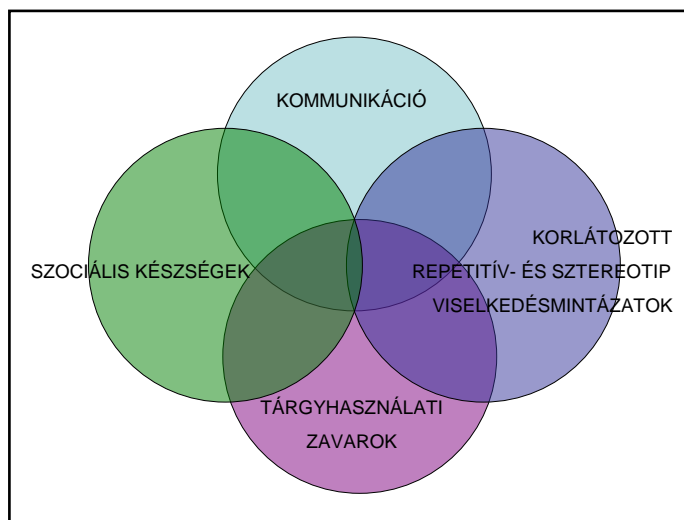
A kisgyermek születésétől fogva együttműködő, segítő magatartást tanúsít számos helyzetben. A hatékony támogatásnak azonban feltétele, hogy az egyén észlelje mások szándékát, célját. Emellett pedig individuális különbségek is vannak az empatikus válasza való hajlandóság terén. A segítség motívumára építve az emberek aktív oktató-elsajátító viszonyban állnak egymással. A csoportgondolkodásban, kommunikációban és társas tanulásban is ezen közös intencionalitást kifejező hajtóerők működnek. A másik egyed informálásának nem előfeltétele a nyelv használata, hiszen pl. a gesztusok nyelvén (mutogatás), avagy a tekintetek révén (a másik személy figyelmének orientálása és közös

fókusz) is információt tudunk megosztani egymással (TOMASELLO 2011), a nyelvi képességek fejlődésének problémái mindamellettt nehezített kommunikációs helyzetet hoznak létre (DANON-BOILEAU 2006).

II/2. Az autizmus spektrum zavar

Az autizmus spektrum zavar (ASD) neurokognitív fejlődési zavar, mely a személy életének számos területén sajátos válasz-mintázatokat mutat (STEFANIK ÉS MTSAI 2007). Kanner (1943) klasszikus művében az ASD-személyeknél alapvetően az interperszonális kapcsolatok specifikus sérülését írta le, amely a gyermekek tárgyhasználata terén viszonylagos érintetlenséget feltételez. Eszerint a fokozott nehézséget jelentő készségecsoportok (1) a kommunikáció (2) a szociális készségek (3) a korlátozott, repetitív- és sztereotíp viselkedésmintázatok vs. gazdag fantáziavilág és rugalmas gondolkodás köré szerveződnek (WING – GOULD 1979). Mindezek nyomán fogalmazódtak meg az ASD-vel kapcsolatos, jelenleg ismert elméletek (központi koherencia deficit-, naiv tudatelméleti deficit és a végrehajtó funkciók zavarának elméletei), amelyek azonban igen kevés információt kínálnak a tárgyhasználati sajátosságokról. Hasonlóképpen, a gyermek gondozásában részt vevő személlyel való interakciós megnyilvánulásokra, tanítási-tanulási stratégiákra vonatkozóan is csekély mennyiségű kutatás zajlott.

Néhány tanulmány azonban felhívja a figyelmet az autizmus spektrum zavarban előforduló tárgyhasználati zavarokra, így a spontaneitást nélkülöző, rugalmatlan, beszűkült érdeklődést és ismétlődő cselekvéseket magába foglaló manipulációra (UNGERER – SIGMAN 1981; PARK 1983; FRITH 1991; JORDAN 2007). Az ASD hagyományos triád-modelljét tehát immár a tárgyhasználat atipikus jegyével egészíthetjük ki (2. ábra).

2. ábra: Problématerületek autizmus spektrum zavarban

A konvencionális tárgyhasználat elsajátításában jelentős szerep hárul a gyermeket körülvevő személyekre, akik modellt kínálnak számára az egyes cselekvésformákat illetően. A társas tanulás pedig idővel új megoldások, tárgyhasználati lehetőségek felé nyit kaput. Elsősorban a szülők játszanak szerepet a tárgyhasználati formák elsajátításában. Hogyan történik mindez a spontán társas interakciók világában? Milyen kommunikációs formákkal próbálják a szülők támogatni gyermekeiket a tárgyakkal végezhető cselekvések, a konvencionális és nem konvencionális tárgyhasználat elsajátítása terén? Milyen különbségek mutatkoznak a szülő részéről a verbális kommunikáció tekintetében akkor, ha

gyermek tipikus fejlődésmenetű vagy pedig autista? Tanulmányunkban ezekre a kérdésekre keressük a választ a tipikus- és atipikus (ASD-vel élő) gyermeket nevelő családok, illetve szülő – gyerek diádokban megfigyelhető kommunikációs formák összehasonlításával.

III. A vizsgálat

Vizsgálatunkban a gyermekek tárgyi játékának fejlődését támogató, tanító szándékú szülői kommunikációs formák feltárását tűztük célul ASD- és TD-gyermekek és szüleik interakcióinak összehasonlítása révén. Kutatásunkban kvalitatív, megfigyelésre épülő módszertant alkalmaztunk (3. ábra).

3. ábra: Gyermek-szülő diád

Elvárásaink szerint: (1) kreatív tárgyhasználatra inkább a tipikus fejlődésű gyermek-anya diádokban kerül sor (2) az ASD-gyermekek szüleinél nagyobb arányban mutatkozik explicit információátadás a különböző szettek esetében.

III/1. Résztevők

Kutatásunkban 6-6 ASD- és TD- gyermek vett részt. A mentális kor szerinti illesztés alapján az ASD-gyermekek esetében a szülők által rendelkezésre bocsátott, diagnosizálkothoz felvett szakértői vélemények képezték. A TD-gyermekek kiválasztása és a 3 korcsoportba rendezett gyermekek úm. párba állítása az atipikus fejlődésmenetű gyermekek mentális állapotának figyelembevételével történt meg. Mind a TD-, mind pedig az ASD-csoportban 5 fiú és 1 lány gyermek vett részt. A vizsgálatba vont gyermekek mindegyike óvodás korú volt.

III/2. Eszközök

A videofelvételek feldolgozását és elemzését a Noldus Observer XT 8.0 viselkedéselemző programozóval, majd az SPSS 15.0 for Windows Evaluation Version statisztikai programmal végeztük el. A rögzített felvételek alapján, összesen 2 kódoló bevonásával került kialakításra azon kódrendszer, mely alapján az egyes tárgyhasználati kategóriák - 70%-os egyetértés felett - relevanciát nyertek és a Noldus Observer XT 8.0 programozóval - a videók beolvasását követően - azok a számítógépbe bevihetővé váltak. Eszerint 4 fő tárgyhasználati forma került kódolásra: (1) exploráció (2) megfelelő tárgyhasználat (3) kreatív tárgyhasználat és (4) utánzás, valamint 4 kommunikációs formát rögzítettünk: (1) magyaráz (2) utasít (3) kérdez és (4) válaszol. Az adatbevitelt követően a

tárgyhasználati- és kommunikációs formák gyakorisága és időtartama excel-táblázatokba volt konvertálható, melyek az SPSS 15.0 for Windows Evaluation Version statisztikai programmal való további elemzés lehetőségét biztosították számunkra.

III/3. Eljárás

A gyermekek tárgyakkal végzett manipulációját három félig strukturált, diádikus játékhelyzetben hasonlítottuk össze, amelynek során a gyermekkel szemben elhelyezkedő szülő játéktárgyakat kínált fel a gyermekének. A vizsgálat a gyermek természetes közegében, a családok otthonaiban történt. A három szett a következő volt: (1) idegen/ furcsa tárgyak használata (2) mintha játék helyzet (3) újszerű tárgyhasználati helyzet (4. ábra).

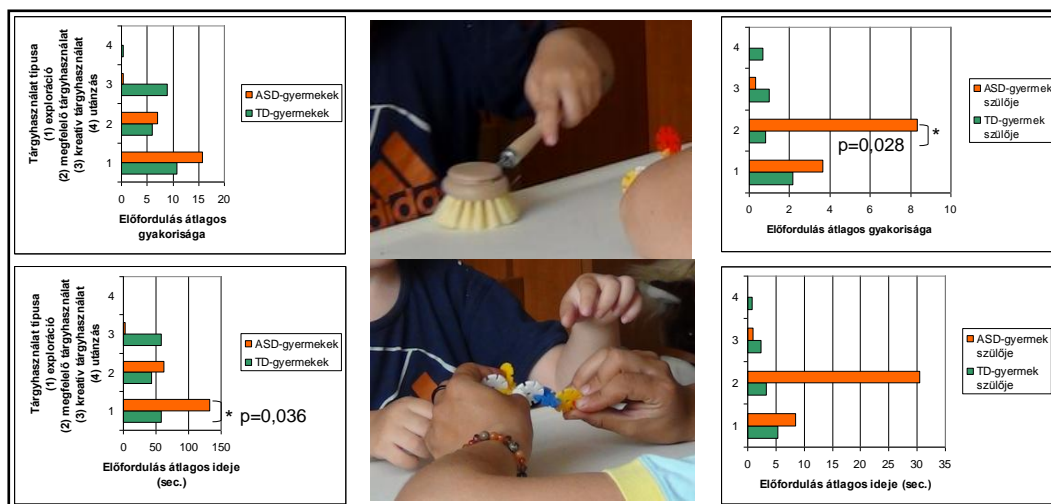
4. ábra: A megfigyelés alapját képező három, félig strukturált játékhelyzetet kínáló szett

Az idegen/ furcsa tárgyak esetében az anya öt olyan tárgyat adott át a gyermekének, melyekkel az korábban nem találkozhatott. A szülő a tárgyra tekintett, majd átadta azt gyermekének. A tárgyak egyenként kerültek bemutatásra. Ez a szett elsősorban a gyermek exploratív képességét kívánta feltárni. A mintha játék helyzetben fafigurák, valamint kis fabútorok és fürdőszobai kellékek szerepeltek. A tárgyakat a szülő egyszerre helyezte a gyermek elé. Ez a szett a tárgyak által diktált mintha játék előhívására szolgált. A harmadik tárgyhasználati helyzetben fakanalak és ujjbábok szerepeltek, amelyek újszerű kontextusban kerültek megjelenítésre. Az anya felhelyezett a szett elején valamely fakanál végére egy ujjbábót, majd a másik fakanalat és egy ujjbábót átadta gyermekének. Ezen tárgyhasználati helyzet utánzásra sarkallta a gyermeket. Később a gyermek számára az összes ujjbáb elérhetővé vált. A diádok interakciói – a későbbi adatelemző munkához - videokamerával rögzítésre kerültek.

IV. Eredmények

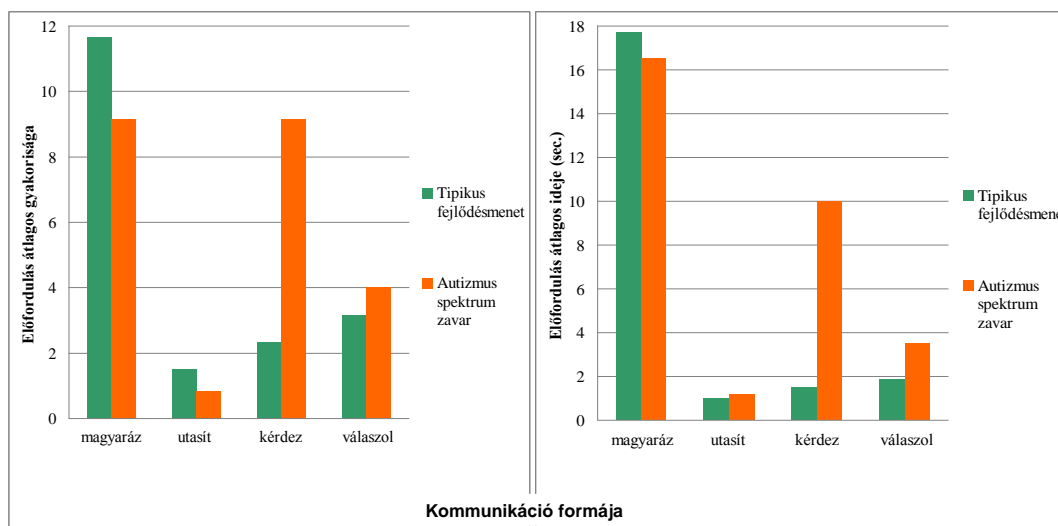
IV/1. Első szett: idegen/ furcsa tárgyak

Az első szett során mind az ASD-gyermekek, mind pedig szüleik részéről az exploráció (gyermekek - tárgyhasználati szetten belüli időtartama - független mintás t-próba - $(t(10)=-2,422, p=0,036)$) és megfelelő tárgyhasználat (anyák – tárgyhasználat szetten belüli gyakorisága – Welch-féle d-próba - $(t(5,697)=-2,933, p=0,028)$) mutatták a legnagyobb arányú előfordulást. A TD-gyermekek és szüleik esetében pedig a kreatív tárgyhasználat volt preferált (5. ábra).

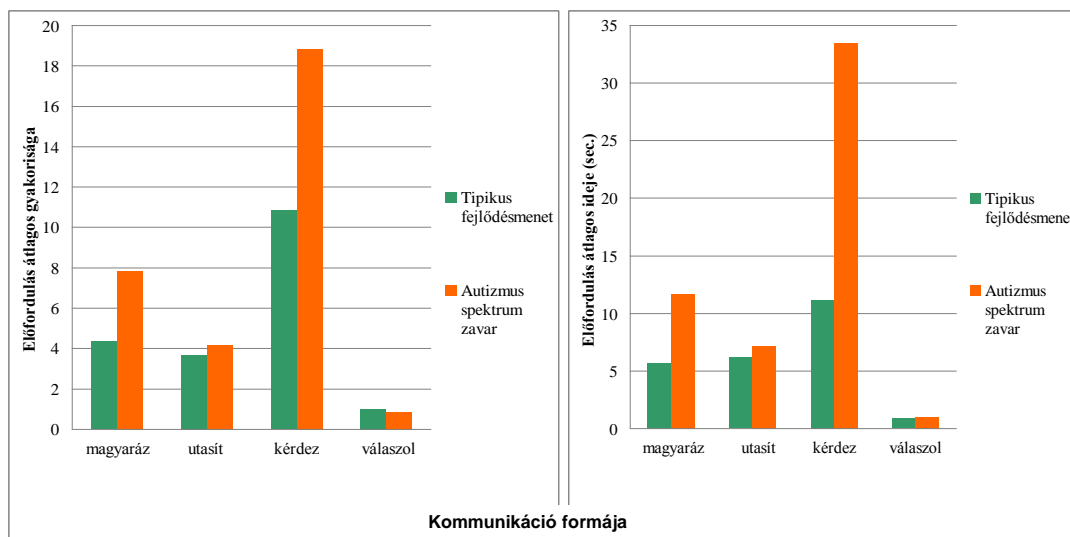
5. ábra: Gyermek-anya diád az első szett kínálta tárgyhasználati helyzetben

Az első szettben a TD-gyermekek részéről többször és hosszabb időtartamban fordult elő a tárgyhasználatához kapcsolódó magyarázat, inkább voltak hajlamosak kívánságaikat rövid utasítások formájában szüleikkel megosztani. A kérdezés és válaszadás terén azonban az ASD-gyermekek voltak aktívabbak (6. ábra).

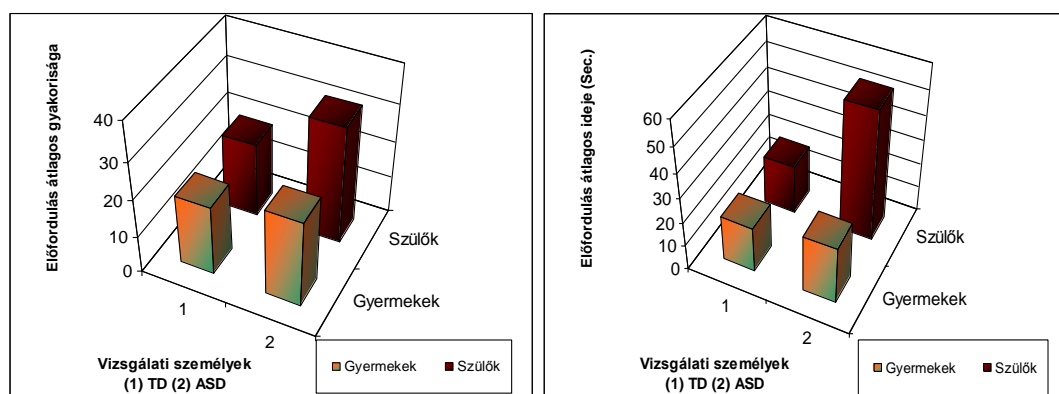
6. ábra: A kommunikációs formák gyakorisága és átlagos időtartama ASD- és TD-gyermekeknél, az első szettben

Az ASD- és TD-gyermekek szüleit tekintve előbbiek inkább magyaráztak, utasították és kérdezték gyermekeiket a szett során, míg a válaszadás terén az alminták összességében hasonló képet mutattak (7. ábra).

7. ábra: A kommunikációs formák gyakorisága és átlagos időtartama ASD- és TD-gyermekek szüleinél, az első szettben

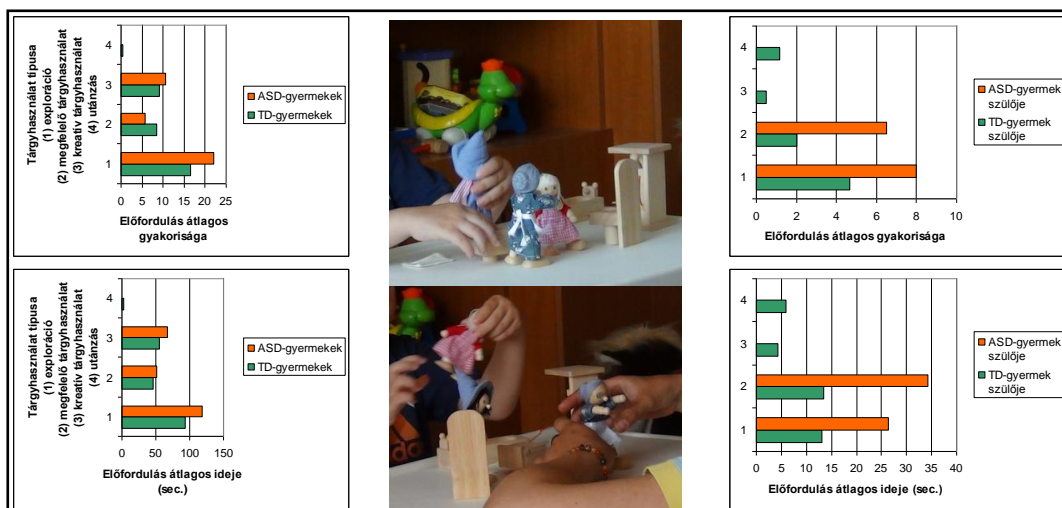
Ha pedig a tekintett négy kommunikációs forma előfordulását együttesen tekintjük és hasonlítjuk össze a TD- és ASD-diádoknál, úgy utóbbiak esetében azok gyakoribb és hosszabb időtartamú megjelenését találjuk (8. ábra). Szignifikáns különbség a szett során nem mutatkozott a vizsgált csoportok verbális kommunikációjára nézve.

8. ábra: A verbális kommunikáció gyakoriságának és átlagos idejének alakulása az első szettben

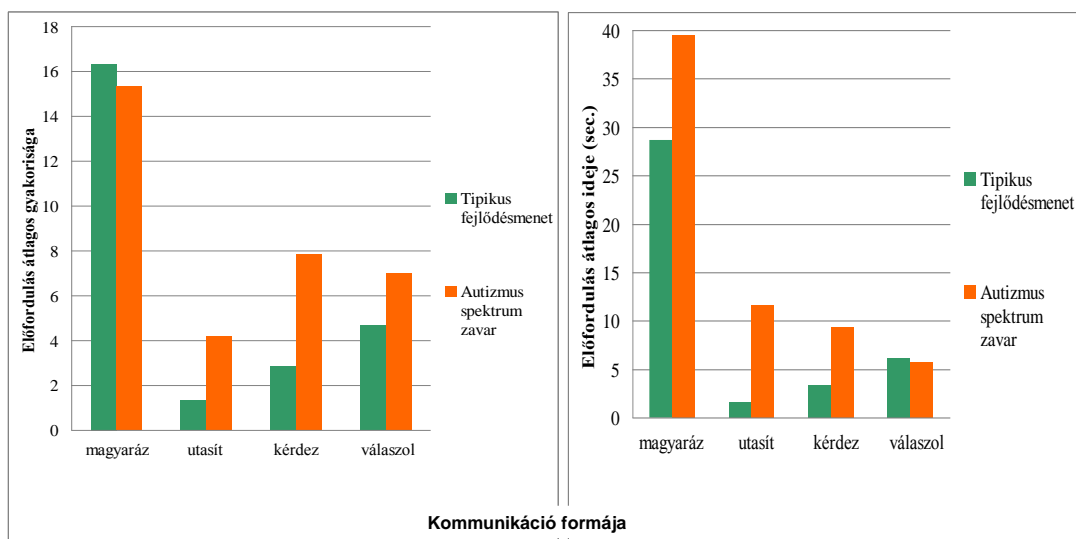
IV/2. Második szett: mintha játék tárgyak

A második szettben a megfelelő tárgyhasználat a mintha játékot jelentette, amely a TD-csoportban nagyobb arányú előfordulást eredményezett, míg az ASD-gyermekek inkább exploráltak és kreatív tárgyhasználatot éltek. Ez utóbbi azonban nem jelentette a tárgykészlet felhívó jellegéből adódó szimbolikus játékot, inkább pl. építkeztek a rendelkezésre álló tárgyakkal, illetve inadekvát módon manipulálták azokat. Az anyák mind a TD-, mind pedig az ASD-csoport esetében a gyermek által kevésbé reprezentált tárgyhasználatot igyekeztek modellálni, illetve az explorációra nézve az ASD-gyermekek és édesanyjuk is nyitottabbnak bizonyult (9. ábra).

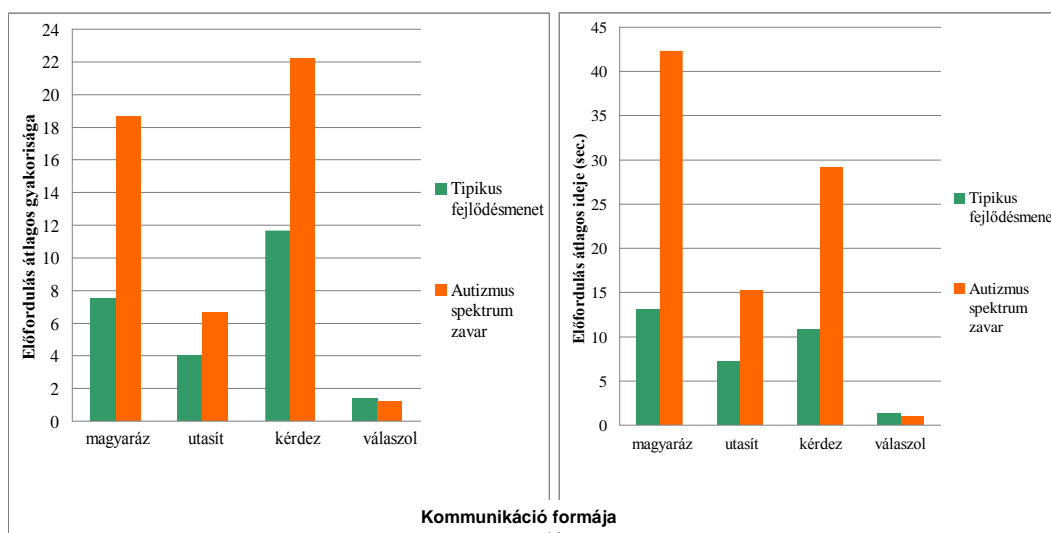
9. ábra: Gyermek-anya diád a második szett kínálta tárgyhasználati helyzetben

A második szettben a TD-gyermek gyakran, ám rövidebb időtartamban fűztek magyarázó jellegű gondolatokat cselekvéseikhez, míg az ASD-gyermeknél az utasítás, kérdésfeltevés és válaszadás (noha kicsit rövidebb időtartamban) jelentkezett (10. ábra).

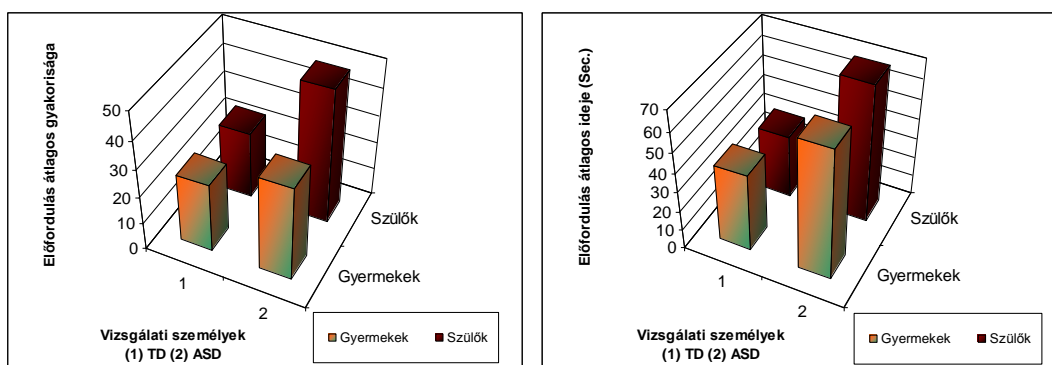
10. ábra: A kommunikációs formák gyakorisága és átlagos időtartama ASD- és TD-gyermeknél, a második szettben

Az ASD-gyermek szüleinél a magyarázat, utasítás és kérdés inkább dominált, míg a TD-gyermek szülei valamivel többször válaszoltak gyermekeiknek a szett során (11. ábra).

11. ábra: A kommunikációs formák gyakorisága és átlagos időtartama ASD- és TD-gyermekek szüleinél, a második szettben

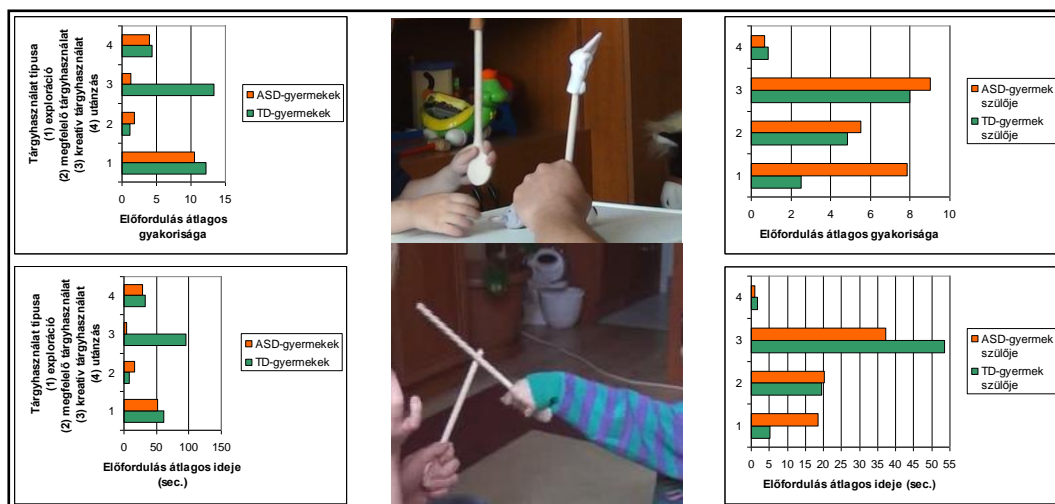
A verbális kommunikációs formák összesített megjelenése tehát úgy tűnik, hogy ismét az ASD-gyermekeknél és szüleinél volt magasabb arányban képviseltetve (12. ábra). Szignifikáns különbség a második szettben sem mutatkozott a vizsgált csoportok között.

12. ábra: A verbális kommunikáció gyakoriságának és átlagos idejének alakulása a második szettben

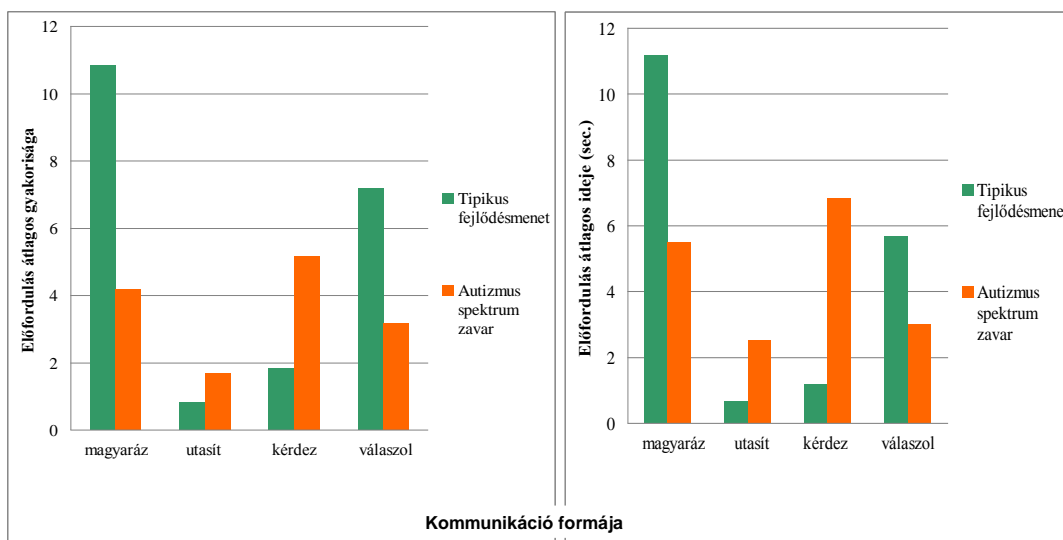
IV/3. Harmadik szett: újszerű tárgyhasználat

A harmadik szett esetében a TD-gyermekek inkább exploráltak és mutattak kreatív tárgyhasználatot, míg az ASD-gyermekek a szokatlan kontextusba helyezett tárgyaknak legfeljebb a konvencionális formában való megragadására szorítkoztak. Az ASD-gyermek szülei az exploráció és a megfelelő tárgyhasználat terén is aktívabbnak mutatkoztak, illetve több rövid kreatív epizód bemutatásával próbálták gyermekük figyelmét orientálni (13. ábra).

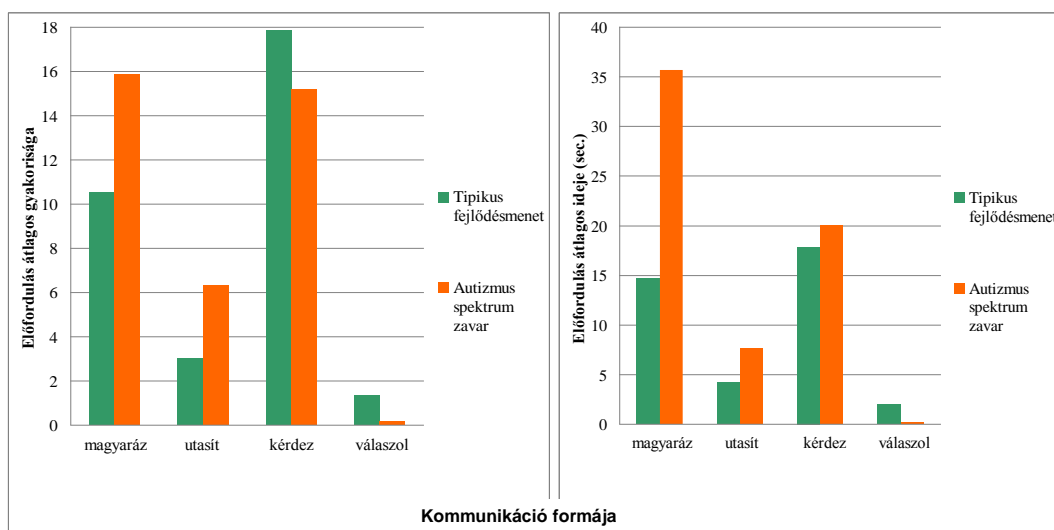
13. ábra: Gyermeke-anyai diád a harmadik szett kínálta tárgyhasználati helyzetben

A harmadik szettben az ASD-gyermekek gyakrabban és magasabb időtartamban utasították szüleiket valamilyen tevékenységre, miként a kérdés is nagyobb arányban mutatkozott. A TD-gyermekek sokszor magyarázatokat fűztek cselekvéseikhez és válaszokkal szolgáltak édesanyjuk kérdéseire (14. ábra).

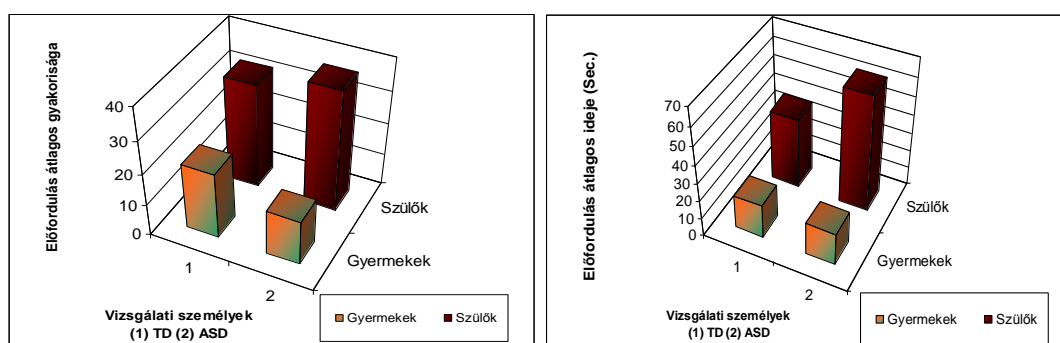
14. ábra: A kommunikációs formák gyakorisága és átlagos időtartama ASD- és TD-gyermekeknél, a harmadik szettben

Az ASD-gyermekek szülei többször és hosszabb ideig magyaráztak gyermeküknek, utasították őket, valamint ritkábban és kicsit hosszabban kérdezték kislányukat/kisfiukat a játékszett tárgyaival kapcsolatban. A TD-gyermekek szüleinél a válaszadás inkább fordult elő, mint az ASD-csoportban (15. ábra).

15. ábra: A kommunikációs formák gyakorisága és átlagos időtartama ASD- és TD-gyermekek szüleinél, a harmadik szettben

A korábbi szettekben tapasztaltakkal ellentétben a harmadik szett a TD-gyermekeknél mozdította gyakrabban és kicsit hosszabban elő a verbális megnyilvánulásokat, míg az ASD-gyermekek szülei – a korábbiakhoz hasonlóan – ezen tárgyhasználati helyzetben is több és hosszabb verbális megnyilatkozásokat tettek, mint a kontrollcsoport gyermekeinek anyái. Mindazonáltal szignifikáns különbségek ezen szettben sem mutatkoztak a vizsgált csoportok között (16. ábra).

16. ábra: A verbális kommunikáció gyakoriságának és átlagos idejének alakulása a harmadik szettben

V. Összefoglalás

Kutatásunkban a tipikus fejlődésmentű- és autizmus spektrum zavarral élő gyermekek tárgyhasználati sajátosságainak és a hozzájuk kapcsolódó szülői kommunikáció nyújtotta verbális megnyilvánulásoknak az összehasonlítását tűztük célul három különböző komplexitású tárgyhasználati-, félig strukturált helyzetben vizsgálva az egyes cselekvésformákat, illetve interakciókat.

Eredményeink azt mutatják, hogy eltérő tárgyhasználati formák preferáltak a TD- és ASD-gyermekek és szülei esetében. Míg a TD-gyermekek a számukra ismeretlen tárgyak mind sokoldalúbb felhasználásáról adtak tanúbizonyságot, addig az ASD-gyermekek inkább ragadták meg az objektok egy-egy fizikai tulajdonságát (affordanciáját) és kezdtek annak nyomán manipulálni a felkínált tárggyal (1. szett)

A jól ismert szociokulturális helyzet replikájaként rendelkezésre álló emberalakok és kisméretű bútorok azonban már kontextuális információk felidézését és alkalmazását igényelték, ami az ASD-vel érintett gyermekek számára nehézséget okozott. Hiszen a tárgyak felderítését (explorációját) követően az autista fialok továbbra is inkább szorítottak valamiféle kereső magatartásra az objektok felhasználására nézve, míg a TD-gyermekek adekvát mintha játékot demonstráltak (2. szett).

A konvencionális tárgyhasználat nyomán ismerős tárgyak új kontextusban történő mozgatása, kreativitást igénylő alkalmazása a TD-gyermekek számára színes felhasználási lehetőségeket kínált, az ASD-gyermekeknél azonban nagyfokú korlátozottságot mutatott. Az autista gyermekek ugyanis ezen tárgyak esetében is legfeljebb a megfelelő tárgyhasználatot prezentálták (3. szett).

Tehát a Wing-féle triászból (WING – GOULD 1979) ismert karakterisztikumok és a korábbi tanulmányokban (UNGERER – SIGMAN 1981; PARK 1983; FRITH 1991; JORDAN 2007) leírt tárgyhasználati problémák – mint az előbbiek tárgyi manipuláció folyamatában manifesztálódó megnyilvánulásai - vizsgálatunkban is mutatkoztak, megerősítve az ASD-ben tapasztalható beszűkült, merev gondolkodásmódot és a spontán, kreatív tárgyhasználat hiányát. Ezzel pedig előfeltevéseink közül az első igazolódni látszik.

Figyelemreméltó, ahogyan a gyermekek szülei mind a tárgyhasználat, mind pedig a verbális közlések nyomán orientálni igyekeztek a fiatalok figyelmét, demonstrálva a gyermek által kevésbé preferált formákat. Az ASD-gyermekek szülei – második előfeltevésünkkel összhangban - mindhárom szett során inkább alkalmaztak verbális közléseket (explicit információnyújtás) és támogatták ezzel gyermeküket az adott helyzet pontosabb észlelésére. A TD-gyermekek számára pedig a gondolkodás terén legnagyobb flexibilitást igénylő harmadik szett mozgósította leginkább a kreatív megnyilvánulásokat, mely fantáziában gazdag élményeikről számot is adtak a játék folyamatában részt vevő szüleiknek.

Miben is áll mindezek jelentősége számunkra? A tárgyi világ megismerése során egyaránt kell alkalmazzuk azon információkat, melyek az alulról felfelé ld. bottom-up (szenzoros-perceptuális folyamatok) és felülről lefelé ld. top-down (előzetes tudásunk) mechanizmusainkon keresztül érhetünk el. Hiszen a bennünket körülvevő, dinamikus változó környezetben ezeknek a folyamatoknak az interakciója közepette vagyunk képesek adekvátan működni. Amennyiben deficit áll fenn valamely oldalon, úgy a különben elérhető ingeranyagunk csupán töredékét leszünk képesek felfogni, ami torzult észleléshez vezet. Ennek pedig korai manifesztációja lehet a gyermek tárgyi játék során tanúsított atipikus viselkedésmintázat, melynek felismerése már a korai életévekben hasznos támpontot nyújthat a gondozók és szakemberek számára a mind hatékonyabb intervenció szükségességére és megkezdésére nézve.

A tárgyi játék deficitje – különös tekintettel a gyermek mintha játékára – továbbá olyan gyakorlótér elvesztését jelenti a fejlődő gyermek számára, amely a társas normák, szabályok és egyáltalán a kultúrába való bevezetődés és szociális integráció támogatását szolgálná.

Összegzőképpen tehát elmondható, hogy az atipikus fejlődésben megnyilvánuló tárgyhasználati sajátosságok feltárása diagnosztikai és terápiás szempontból is jelentős. S noha jelen kutatásunk csupán a problématerület egy kisebb szeletének megismerésére vállalkozhatott, a tárgyhasználati specifikumok és diádikus interakciók további vizsgálata mindenképpen gyümölcsöző lehet, sőt szükséges a végbemenő mentális folyamatok és sikeresebb intervenció érdekében.

VI. Irodalomjegyzék

ADOLPH – EPPLER – GIBSON 1993 = ADOLPH, Karen E. – EPPLER, Marion A. – GIBSON, Eleanor J.: Development of perception of affordances. In: ROVER-COLLIER, Carolyn – LIPSITT, Lewis P. (szerk.): *Advances in infancy research*. Ablex Publishing, Norwood, 1993/8. 51-98.

BEYER – GAMMELTOFT 2007 = BEYER, Jannik – GAMMELTOFT, Lone: *Autism & Play*. Jessica Kingsley Publishers, London, 2007.

CASBY 2003 = CASBY, Michael W.: The development of play in infants, toddlers and young children. *Communication Disorders Quarterly* 2003/24. 163-174.

DANON-BOILEAU 2006 = DANON-BOILEAU, Laurent: *Children without language. From Dysphasia to Autism*. Oxford University Press, New York, 2006.

EYSENCK – KEANE 2003 = EYSENCK, Michael W. – KEANE, Mark T.: *Kognitív pszichológia. Hallgatói kézikönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.

FRITH 1991 = FRITH, Uta: *Autizmus. A rejtély nyomában*. Kapocs Kiadó, Budapest, 1991

GIBSON 1986 = GIBSON, James J.: *The Ecological Approach to Visual Perception*. Psychology Press Taylor & Francis Group, LLC, New York, 1986.

KANNER 1943 = KANNER, Leo: „Autistic disturbances of affective contact”. *Nervous Child* 2 1943. 217-250.

JORDAN 2007 = JORDAN, Rita: *Autizmus társult értelmi sérüléssel*. Kapocs Könyvkiadó, Budapest, 2007.

NEISSER 1967 = NEISSER, Ulric: *Cognitive psychology*. Appleton-Century-Crofts, New York, 1967.

PARK 1983 = PARK, Clara C.: *The Siege: The first years of an autistic child with an epilogue, fifteen years after*. Hutchinson, London, 1983.

STEFANIK – GYŐRI – KANIZSAI-NAGY – SAJÓ – VÁRNAI – BALÁZS 2007 = STEFANIK Krisztina – GYŐRI Miklós – KANIZSAI-NAGY Ildikó – SAJÓ Eszter – VÁRNAI Zsuzsa – BALÁZS, Anna: *Az autizmus spektrum-zavarok diagnózisa a klinikumban és a kutatásban: az ADI-R és az ADOS eljárások magyar adaptációjának részeredményei*. In: RACSMÁNY, Mihály (szerk.): *A fejlődés zavarai és vizsgálómódszerei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 171-190.

TOMASELLO 2011 = TOMASELLO, Michael: *Mi haszna az együttműködésnek?* Gondolat Kiadó, Budapest, 2011.

UNGERER – SIGMAN 1981 = UNGERER, Judy A., – SIGMAN, Marian: Symbolic play and language comprehension in autistic children. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry* 1981/20. 318-337.

WILLIAMS – KENDELL-SCOTT 2006 = WILLIAMS, Emma – KENDELL-SCOTT, Linda: *Autism and Object Use: The Mutuality of the Social and Material in Children's Developing Understanding and Use of Everyday Objects*. In: Costall, Alan – Dreier, Ole (szerk.): *Doing Things with Things. Design and Use of Ordinary Objects*. Ashgate Publishing Group, London, 2006. 51-66.

WING – GOULD 1979 = WING, Lorna – GOULD, Judith: Severe impairments of social interaction and associated abnormalities in children. Epidemiology and classification. *Journal of Autism and Childhood Schizophrenia* 1979/9. 11-29.

Kékes Szabó Marietta, doktorandusz hallgató

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Doktori Iskola
6722 Szeged, Petőfi S. sgt. 30-34.

kszmarietta@gmail.com

Szalkai Anna, pszichológia szakos hallgató

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pszichológiai Intézet
6722 Szeged, Egyetem u. 2.

anna.szalkai@gmail.com

Dr. habil Szokolszky Ágnes, intézetvezető

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pszichológiai Intézet
6722 Szeged, Egyetem u. 2.

szokolszky@gmail.com

A játékban rejlő erő. A gyermek játéktevékenységének fejlődést támogató hatásai

Kékes Szabó Marietta

SZTE BTK Pszichológiai Intézet és Neveléstudományi Doktori Iskola,
Szeged
kszmarietta@gmail.com

I. Bevezetés

A játék funkcionális értéke a fejlődéslélektan egyik örökzöld kérdésköre, amelyre a klasszikusok különböző válaszokat fogalmaztak meg. Freud (1920) úgy vélte, hogy a játék terápiás funkcióval bír: ennek a mechanizmusnak a segítségével a gyermek korábbi traumatikus élményeket dolgoz fel. Dewey (1909/2011) szerint a játék lényege a mentális és szociális felkészülés a felnőtt korra. Montessori (1930) szerint a gyermek dolga a játék, amelynek során érzékelésében és képzeletében önirányítottan fedezheti fel a világot. Bruner (1972) a játék fő funkciójának a társadalmi rutinok rizikó-mentes begyakorlását tartotta, Piaget (1928) az intellektuális fejlődés, Vygotsky (1966) pedig a szociális fejlődés feltételét látták benne. Mérei és Binét (1970) szerint a játék során látott minták követése, utánzása vagy kiegészítése a gyermek képzeletének mozgósítása révén történik meg, s a realitás és fikció kettőségének, az illúzió élményének megtapasztalása a megkönnyebbülés ígérését hordozza. Miközben ezek az egymással összeegyeztethető funkciók továbbra is szerepelnek a szakirodalomban, a modern összehasonlító kutatások elsősorban a játék adaptív jellegét és evolúciós előnyeit hangsúlyozzák (ALCOCK 2005), illetve a játéktevékenység neurokognitív hátterének feltárására irányulnak (LISLE 2006).

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a klasszikus megközelítések milyen módon vannak jelen a játéktevékenységre vonatkozó mai vizsgálatokban. Az újabb kutatási eredmények megerősítik a játék szociális- és intellektuális kompetenciát támogató funkcióit. A játéktevékenység agyi hátterének vizsgálata állatok esetében azt mutatja, hogy az involvált kéreg alatti- és kérgi struktúrák olyan moduláló mechanizmust jelentenek, amely növeli a specifikus tapasztalatszerzés hatását és kihat a játék során közvetlenül nem érintett agyi struktúrák fejlődésére is. Ennek megfelelően szociálisan kompetensebbek azok a felnőtt egyedek, amelyek fiatal korukban játéktevékenységet folytattak (PELLIS – PELLIS – BELL 2010). Újabb kutatások szerint a percepció, kogníció és a motoros működés egymással direkt összeköttetésben állnak. Ennek következtében a játékcelekvés több mint mozgásos élmény, mert általa a testérzet és érzelmi-, indulati környezet dimenziói is megnyilvánulhatnak és begyakorlásra kerülhetnek (BAUER 2010). A gyermek a megfelelő cselekvési minták elsajátításával, tárgyhasználati konvenciók megértésével és végzésével lép be a társadalom által elfogadott közös gyakorlat rendszerébe (WILLIAMS – COSTALL 2000). A játék kognitív működésre gyakorolt hatása így számos területen megragadható: a gyermek „mintha játék” tevékenysége fontos serkentője a perspektivikus- és a későbbi absztrakt gondolkodásnak, ami a magasabb szintű kognitív folyamatokat támogatja, miként – a társas készségek fejlődése mellett – a nyelvi kompetencia alakulásával is nyilvánvaló összefüggést mutat (BERGEN 2002). A mai kutatások bőséges támogatást adnak ahhoz a klasszikusok által is hangoztatott belátáshoz,

mely szerint a játék komplex emberi tevékenység, amely nélkülözhetetlen az egészséges egyedfejlődéshez.

II. A játéktevékenység definíciója és felfogásának történeti változásai

II/1. A játék fogalma

A kisgyermekek mindennapjaiban a játék centrális elemként áll, noha a gyermekkorra és a játéktevékenységre vonatkozó szakirodalmi források mindössze két évszázados múltra tekintenek vissza. A felvilágosodás kora tekinthető ugyanis a „gyermekkor felfedezésének”. Rousseau „Emil, avagy a nevelésről” írott könyve sarokkő volt a témában (BENEDEK 2005). Ezen „kopernikuszi fordulat” új alapokra helyezte a pedagógusi teendőket: a gyermekkor megélése, a nevelési folyamatban a gyermek középpontba állítása és megismerése, a racionalitással szemben az érzelmeken keresztül való ráhatás immár fokozott jelentőségre tettek szert. A hagyományos pedagógia követői által képviselt felfogás ellenében Rousseau a gyermekkor tiszteletben tartása mellett foglalt állást, melyben a gyermeki játék, ösztönélet és pozitív élmények mély megélése az oktató-nevelő támogatásával válhatott valósággá (PUKÁNSZKY – NÉMETH 1994). A későbbiekben minden pszichológiai irányzat kidolgozta bár a maga játékról alkotott felfogását, azok mégsem tekinthetők önálló teóriáknak, hiszen inkább csak érintőlegesen tárgyalták a játéknak az egyén életében elfoglalt helyét, jelentőségét. De vajon miben is áll a játék szerepe? A motoros-, kognitív-, emocionális készségeik fejlődése, a társakkal való interakciós formák és kultúra nagyrészt játékos cselekvéseken keresztül valósulnak meg. A társas normákat, szabályokat és értékeket a gyermek a játék által, indirekt formában tanulja meg. Ez pedig segítséget jelent a felnövekvő gyermek számára, hogy a társadalomban elfoglalt helyét is megtalálja (SCHWARTZMAN 1978/1982).

Noha a játék fogalmával gyakran egységes konstrukcióként találkozunk a szakirodalomban, valójában az egyes megközelítések és elméletek a játék egymástól igen eltérő elemeit hangsúlyozzák, illetve más-más értelmezési lehetőségét kínálják ennek a tevékenységnek. Így például Bateson (1972) a különböző társas események keretein belül megvalósuló ún. játék emberi viszonyulásokban, színlelésben, kiejtésben és egyéb metakommunikatív jelzésekben való megnyilvánulásait emelte ki. Fromberg (1992) a játék önként vállalt, aktív, örömteli, szimbolikus, jelentéssel bíró, szabályok által meghatározott, valamint az epizódikus gondolkodást és cselekvést indukáló jegyeire világított rá. Roopnarine és Johnson (1993) azonban a jelenség értelmezéséhez az egyén szocioökonomiai státuszának, illetve a kultúrák közti eltérések szerepének bevonását is javasolták, mely tényezők a játék megjelenésében eltéréseket predisponálhatnak.

Mitchell és Mason (1948) úgy vélték, a gyermek akkor kezd játékba, ha energiái felhalmozódnak, s ezen többletnak a „kifújása” áll az egyén törekvésének középpontjában. Álláspontjukkal szemben Lazarus (1883) a játék rekreációs szerepét emelte ki, amely a gyermek magasabb energiaszintre lépését támogatja. Groos (1898) intrinzik-gyakorlat elmélete a felnőttkorban szükséges készségek elsajátításának eszközt látta a játékban, míg Hall (1906) rekapitulációs elmélete a játék egyedfejlődést támogató hatását emelte ki. Emellett azonban a játék - annak biztonságot nyújtó kereteivel - a felgyülemlett érzések levezetésére is alkalmat teremt (CLAPARÉDE 1911), illetve – a színlelt cselekvéseken keresztül - transzformációs lehetőségeket biztosít a gyermek számára (SCHWARTZMAN 1978/1982).

A játékkal kapcsolatos elméletek széles spektrumán egyaránt találkozhatunk annak univerzális- és humán specifikus voltáról szóló elképzelésekkel. Az utóbbiak végpontjaként a játék tisztán mentális folyamatként való leírásait találjuk (BENEDEK

2005). A következő fejezetben a játék azon elméleteit tekintem át, amelyek talán a legismertebbek a tudományterületen, illetve gondolatviláguk különösen nagy hatással volt a későbbi teoretikusokra, ezzel meghatározva az empirikus vizsgálatok fókuszát, illetve főbb hangsúlyait.

II/2. A játék funkcionális értékére vonatkozó klasszikus megközelítések

Milyen klasszikus válaszok születtek tehát a játék funkcionális értékének meghatározására? A játék pszichoanalitikus megközelítése Freud (1920) munkásságán nyugszik, aki úgy vélte, hogy a játék terápiás funkcióval bír: ennek a mechanizmusnak a segítségével a gyermek segítséget kap az érzelmi megküzdésben, illetve korábbi traumatikus élményeket dolgoz fel. A gyermek ilyenkor játékában az őt ért negatív eseményt kényszeresen ismétli/ ismételteti, hogy ezáltal a kapcsolódó arousal-szint csökkenése következzen be és az eredeti, stabil állapot helyreállítása megtörténjen. Waelder (1933) később ezen bázison továbbhaladva a játék pszichoanalitikus elméletét még inkább explicit formában írta le. Eszerint a gyermek mintha játékában próbálja megérteni és kontroll alá vonni erőteljes érzelmeit, a negatív tapasztalatok, s az élmények adott rendben történő ismétlésével azokat mind kiszámíthatóbb történésekké formálni, továbbá ezen próbálkozások révén megoldásokat találni a rendezetlen konfliktusokra.

Dewey (1909/2011) a játék lényegét a felnőtt korra történő felkészülésben vélte felismerni annak mind mentális-, mind pedig társas vonatkozásaiban. A gyermek által látott példák (tevékenységek és azok kivitelezésének módjai) ugyanis válaszra ösztönöznek. Így a modellként álló személy egyfajta „transzparens médiuma” az ismeretekhez való hozzáférésnek, mely folyamatban a felnőtt személyisége is jelentős hatású tényezőként áll. Hiszen a gyermek a közvetlen interperszonális kapcsolatokon keresztül válik képessé az ismeretek elsajátítására, mellyel összefüggésben elengedhetetlen a fiatal teljes körű szükségleteinek (zene, tánc, játék), továbbá egyéni sajátosságainak (érdeklődésének, fizikai-, mentális-, szociális- és spirituális fejlődésének) feltárása, s ezzel együtt a gyermeki lét lényegének és valódi értékének belátása. Mindezek támogatására pedig a természetes mozgásos tevékenységeknek teret kell engedni, valamint játékos formában biztosítani a gyermek spontán, harmonikus és sokoldalú – elsősorban szociális kapcsolatokon keresztül megvalósuló - tapasztalatszerzését, miáltal a társas szinten jelentős cselekvésformák értelmét a fiatal megismerheti, illetve azokat elsajátíthatja (NOVACK 1960/2005).

Montessori (1930) szerint a gyermek dolga a játék, amelynek során érzékelésében és képzeletében önirányítottan fedezheti fel a világot. Az így végzett játék azonban szervezett formában kell megvalósuljon, hiszen – a céltalan játék ellenében – ez biztosítja a jól kontrollált mozgás és precíz tárgyhasználat elsajátítását, valamint alkalmas a figyelmi funkciók fejlesztésére. Ezzel összefüggésben pedig a természetben, közösségben végzett sportjátékokat vélte a morális- és szociális fejlődés valódi katalizátorainak. Módszerének ismertetőjében leírta, hogy a nevelő által felkínált játékokból jó, ha a gyermek maga választ, s manipulál azokkal. Az utánzással szemben, mely a külvilághoz kötné az egyént, inkább a belső választásból fakadó, a fiatal vágyainak kielégítésére szolgáló tárgyhasználatra kell orientálni a figyelmet, miként a gyermek természeténél fogva is elmélyül az ezen eszközökkel való tevékenységében. A gyakorlati lehetőség, az ifjú intraperszonális világának cselekvéssorban való manifesztációja, s ezeken keresztül a gyermeket ért külső ingerek fejlesztő hatása tehát csak idővel válnak célorientált megnyilvánulásokká (miként ezt a beszéd korai fejlődése során a hangok, szótagok, szavak ismétlése kapcsán is tapasztalhatjuk). Az ösztönös cselekvések így - a környezettel folytatott aktív interakció által mediáltan és az érzékelési funkciók fejlesztésével - a

pszichés működés szilárd bázisává lesznek, ami a későbbi absztrakt gondolkodás feltételeként áll. Miben megragadható tehát a nevelő felelőssége ezen ismeretszerzési folyamatban? „A gyerek hasonló az örökshöz, aki nem tudja, mennyit érnek kincsei, és várja, hogy egy szakértő felbecsülje, jegyzékbe foglalja, besorolja, hogy azután teljes egészében használni tudja örökségét” (MONTESSORI 2011, 94. oldal).

A kognitív játékelméletek már sokkal szélesebb körben váltak ismertté és alkalmazottá a koragyermekkorral foglalkozó szakemberek körében. Piaget (1928) az intellektuális fejlődésben látta a játék fő funkcióját. Elméletében a fejlődés a veleszületett- és környezeti tényezők folyamatos interakciója nyomán alakul. A kognitív fejlődés eszerint bizonyos állomásokon halad keresztül, amelyek a gyermek gondolkodásának és viselkedésének változatos megnyilvánulásait determinálják. Ezek háttérben pedig általában egy-egy bizonyos mentális-logikai struktúra áll. Így a fejlődési szintek eltérő struktúrával vagy mentális műveletekkel rendelkeznek, amelyek a gyermek és környezet közti interakcióknak csupán bizonyos lehetőségét engedik az adott fejlődési szakaszban (MILLER 2011). Az érzékszervi mozgásos sémáktól így a gyermek játéka a képi szimbólumok világán keresztül vezet el a szabályok használatáig és azok fogalmi kifejeződéséig. A játékban a hasonítás (asszimiláció) és idomulás (akkomodáció) egyensúlya el-eltolódik, a gyermek fejlődésével viszont ez a harmónia mindinkább megvalósulhat (BALOGH 1991). Vagyis a cselekvés, mint mozgásos élmény immár fokozott jelentőségre tesz szert, melyen keresztül a gyermek kognitív fejlődése is megvalósulhat.

II/3. A kultúrtörténeti perspektíva és a játék nyújtotta „illuzórikus szabadság”

Bruner (1972) a játékban kellemes, spontán és önkéntes tevékenységet látott. A játék eszerint az információszerzés eszköze, valamint a környezetből származó tapasztalatokhoz való hozzáférés lehetőségét nyújtja a gyermek számára. Ezek az ismeretek és élmények idővel jól alkalmazható, flexibilis tudás birtokába juttatják az egyént. A játék során a gyermek olyan viselkedéskombinációkat próbálhat ki, melyekre a való életben nem nyílna lehetősége. Az így szerzett tapasztalatok pedig a későbbi tanulás bázisát képezik, hiszen a különböző szubrutinok begyakorlása egyúttal a későbbi, megfigyeléses tanuláshoz is alapjául szolgál. Továbbá a kisgyermek szelektív módon viszonyulnak ezen élményekhez, a maguk készségrepertoárjába illeszkedő tevékenységekre fokozott figyelmet fordítva. A játék hiánya tehát ezen szubrutinok elsajátításának lehetőségétől fosztaná meg a gyermeket, melyek a cselekvőkészség magasabb szintjeihez vezethetnek el.

A játék egyéb komponensei a tanulási folyamatot befolyásolják. A szociális játék így a társadalmi rutinok rizikó-mentes elsajátításának lehetőségét nyújtja a gyermek számára. Ez alapján pedig egyfajta kommunikációs rendszerként is tekinthető, amelyben a viselkedések üzenethordozó szerepet képviselnek. Mindezek alapján pedig azt mondhatjuk, hogy a játék, mint a megfelelő társas kommunikáció eszköze áll (BRUNER 1972).

Vygotsky (1966) a játékban – immár átfogóbban értelmezve annak társas életben betöltött szerepét - a szociális fejlődés feltételét látta. Öröksége a társas-, kulturális- és történeti kontextus megértésének szükségességére világít rá, mely az egyén működésmódját meghatározza. Perspektívája azon kultúrtörténeti kontextust helyezi tehát előtérbe, amely a szociális kapcsolatok, közösségi értékek és múltbeli tapasztalatok alakításáért felelős, így alapját képezi az ember által szocializációs közegében elsajátítandó ismereteknek. Az elméletalkotó szerint a játék a fogalmi gondolkodás tudatos megvalósítására nyit teret, hiszen a játék által meghatározott kontextus egyidejűleg teremti meg a mindennapok- és elvont fogalmak kontextusát, ezáltal megnyitva az utat a fogalmi

gondolkodás irányába. Így a hétköznapokban észrevétlen maradt dolgok a játékban viselkedési szabályokká válnak, s a játékban kifejezésre jutva, gyakorolva, idővel a gyermek természetes viselkedésszabályjába beépülhetnek. Összességében tehát a gyermek fejlődése a játéktevékenységen keresztül valósul meg (FLEER 2009).

III. A mozgásos élményen túl

Az egyed környezetében folytatott tárgyi játéka – mint láttuk – közvetlen társas hatások által is meghatározott. De miként befolyásolja a szociális környezet a játéktevékenységet, illetve milyen kutatások zajlottak ehhez kapcsolódóan az elmúlt évtizedekben? Nem emberszabású majmok esetében az összetett eszközhasználati készségek elsajátításával összefüggésben azt figyelték meg a kutatók, hogy az nem csupán a megfigyeléses tanulás által befolyásolt, hanem arra a jelen lévő társak is hatással vannak (BRUNER 1972). Emberek esetében a gyermek számára biztonságot nyújtó személy szerepe kevésbé nyilvánul meg nyílt tanításban vagy játéklehetőségek biztosításában, azok inkább megnyugtatják a gyermeket, így ő folyamatos részvételt tanúsíthat a játéktevékenységben. Például egy vizsgálatban múzeumi szobát rendeztek be a kutatók, s azt találták, hogy azon gyermekek, akiknél felnőtt gondozójuk jelen volt, sokkal változatosabb játékot és felfedező tevékenységet folytattak, mint azon társaik, akik egyedül voltak, avagy kortársaik vették csak körül őket (DIAMOND 1988).

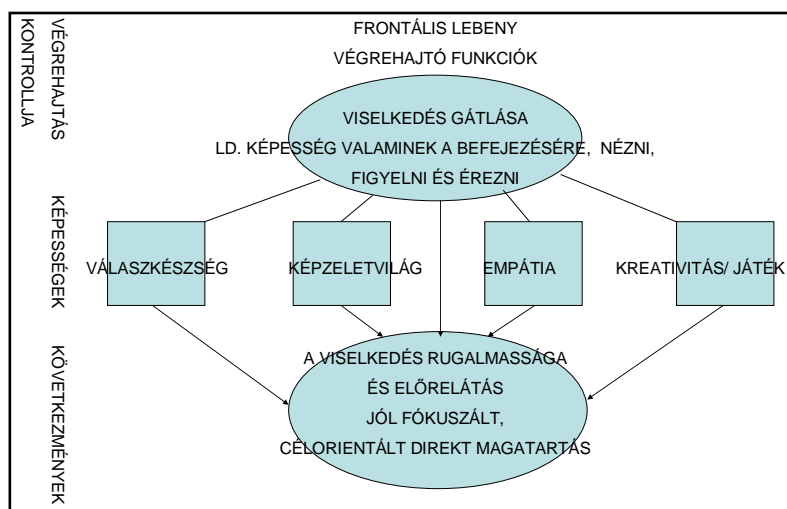
Emellett azonban számos kutatás bizonyítja a játék kognitív fejlődésre vonatkozó jótékony hatását. Az 1970-es és 1980-as években elsősorban a problémamegoldás oldaláról, a komplex tanulással összefüggésben - tekintették a tárgyhasználat és ahhoz kapcsolódó játék gyermek életében betöltött szerepét. Így például Danky és Silverman (1973) 4-6 éves gyermekek három csoportjának játékát hasonlították össze, ahol (1) bizonyos tárgyakkal manipulálhattak a résztvevők (2) az előbbi csoport számára is rendelkezésre álló eszközök és annak tagjainak látványa utánzásra kínáltak lehetőséget, valamint (3) a szett elemei csupán vizuális ingerként voltak a gyermekek részére biztosítottak, míg azokkal direkt formán kapcsolatba nem kerülhettek a személyek (tehát saját aktivitáson alapuló tapasztalatszerzésre ezen csoport esetén nem nyílt mód a szett tárgyainak kézbevétele megelőzően). Az eredmények a flexibilis gondolkodás előmozdítását (nem szokványos/ konvencionális eszközezelést) és kreatív tárgyhasználatot leginkább az első csoportnál igazolták, ezzel bizonyítva a változatos eszközökkel megvalósult manipulációs tevékenység során generálódott asszociációkat, melyeknek illusztratív megnyilvánulása lehet a gyermek mintha játéka (DIAMOND 1988), illetve az abba bevont tárgyak használatának sajátosságai.

De nem csupán a gyermekek, hanem a felnőttek magatartása is megannyi játékos elemet tartalmaz ld. pl. sport, szexuális viselkedés, szerencsejátékok! Hiszen maga a játék több mint néhány cselekvéssor (re)produkciója: az egyén olyan különös állapotáról van szó, mely változatos képességek feltárására, fejlesztésére, mind pontosabb kidolgozására és tesztelésre teremt alkalmat, s mindezt szabad formában és az individuum képzeletének erejéből végrehajtva. A játékos elemek pedig egyfelől a különböző tanulási folyamatok bázisát képező tapasztalataink, másfelől pedig az ismeretsajátításhoz szükséges mentális állapot (a stressz alacsony szintje) létrehozásában is komoly jelentőséggel bírnak (APTER – KERR 1991; DIAMOND 1988).

Noha a játékon keresztül az ember tehát igazoltan új utakra (megoldási lehetőségek, stratégiák) lelhet a változó környezethez való alkalmazkodás és problémák megoldásának tekintetében, ezen képesség fejlődése mégsem feltétlenül mutatkozik ilyen egyértelműen (FAGAN 1982; DIAMOND 1988). Míg például az emberek egy része inkább bal agyfélteke-domináns, s így inkább preferálja az auditív ingereket („női agy”), addig a

másik része jobb agyfélteke-domináns, melyből adódóan a kinesztetikus- és téri ingerek megragadása megy könnyebben számukra („férfi agy”). Ennek kapcsán szokás az autizmus spektrum zavart (ASD) úgy is leírni, mint az ún. szélsőséges férfi agy reprezentánsát (LISLE 2006).

Panksepp (2007) – noha maga patkányokkal végezte kísérleteit – a játék társas viselkedést befolyásoló, valamint önkontrollra gyakorolt hatásáról számolt be. Eszerint a játéktevékenységben részt vett egyedek csökkent hiperaktivitást, könnyebben előmozdítható viselkedésgátlást és célingerre irányított figyelmet tanúsítottak, mely tényezők támogatása az ADHD-s gyermekek esetében is jelentős kihívásként áll a tanulási- és szociális készségek formálása terén. A játékban szerzett tapasztalatok szerepét a szerző az alábbiakban összegzi, ezzel a speciális tevékenység életünkben betöltött helyét is keretbe foglalva (1. ábra):

1. ábra: A frontál lebeny funkciók és a játék magatartásunkat szabályozó szerepét bemutató egyszerűsített modell (PANKSEPP 2007. nyomán)

Végezetül pedig szólnunk kell a kognitív idegtudomány területén felismert, mind több kutatást generáló egységes neurális mechanizmus jelenlétéről: a tükörneuron rendszerről (MM, Mirror Mechanism). Ennek sejtjei olyan premotoros idegsejtek, melyek akkor is tüzelnek, ha végrehajtunk egy cselekvést és akkor is, ha azt észlelik, hogy azt valaki más megtette (RIZOLATTI – FABRI-DESTRO – CATTANEO 2009; FUCHS – SATTEL – HENNINGSEN 2010). De milyen szerephez jutnak a tükörneuronok a jelen tanulmány fókuszába állított játéktevékenység szempontjából? „A játék különféle interakciós stílusok begyakorlásának terét is nyújtja a gyermeknek, akinek ezáltal lehetősége nyílna rá, hogy megismerje és kipróbálja az érzelmi rezonancia modelljeit (BAUER 2010, 61. oldal). Különböző szerepeket, cselekvéseket és azokkal járó érzéseket élhet meg a gyermek, akár egy színházi előadás alkalmával. Testérzet, valamint érzelmi- és indulati környezet találkozására így egyaránt megvalósulhatnak a cselekvés élményében. Szerencsés tehát, hogyha a játékban mindkét dimenzió megnyilvánulására és begyakorlására sor kerülhet, miáltal a gyermek fejlettebb testbeszédre, fokozott ügyességre és gátlásainak hatékonyabb leküzdésére tehet szert. Továbbá a számunkra ismerős látvány fokozott neuronális aktivitást ébreszt az egyénben, így a rendszer tréningezettsége úgy tűnik, befolyásolja agyunk működését (<http://scienceblogs.com/mixingmemory/2006/10/02/auditory-mirror-neurons/>, 2012. szeptember 23), ezzel hatást gyakorolva bizonyos ingerek iránt mutatott nagyobb mértékű

érzékenységünkre, fogékonyságunkra. Hiszen ezen tükörneuron rendszer működése áll például empatikus viselkedésünk háttérében is, mely képességünk fejlődését tekintve is kiváló gyakorlótér lehet: a játék!

IV. Összefoglalás

Reflektív tapasztalataink, melyek életünk során elkísérnek bennünket, jól segítik a környezetünkhöz való mind sikeresebb adaptációt, mely fejlődési folyamatban testünk és szellemünk egymástól el nem választható létezőként, egységként állnak. Materialista és produkció-vezérelt világunk azonban hajlamos lehet az olyan tevékenységek jelentőségét elfelejteni, mint amilyen a játék (WENNER 2009), esetleg a gyermek azon cselekvéseként felfogni azt, mely az intézményi keretek között folyó szocializáció ún. strukturálatlan időtartamában valósul meg (ETHERINGTON 2012).

Az első életévek szerepe a különböző agyterületek szinaptikus hálózatának alakulására nézve fokozott. Ezen folyamatban pedig a játék kitüntetett helyet foglal el a gyermek életében, mint önmagáért való, örömteli cselekvés. Történeti áttekintésünkből is jól érzékelhető, hogy bár eltérő aspektusokból közelítették meg a különböző korok (szak)emberei a játékcselekvést és próbálták azt definiálni, annak jelentőségében alapvetően egyetértést mutattak.

A tudomány és technika fejlődése pedig új utakat nyitott a vizsgálatok módszertani tárházának bővítésére és a bizonyítékokon alapuló fejlesztő programok kidolgozására, miként eredményességük tesztelésére egyaránt. Az elmélet és gyakorlat, az absztrakt és a konkrét, tehát a gyermek bontakozó kognitív képességeinek hatékonyabb támogatására és a mind sikeresebb tanítási módszerek kidolgozásának érdekében összefonódtak. A tanulási folyamatok háttérében álló neuropszichológiai folyamatok feltárása ld. megismerés, emlékezet, motiváció és viselkedés pedig kedvezőbb kimenetelt ígér a képességek kibontakoztatására nézve (DIAMOND 1988). Ezáltal pedig a gyermek erősségeinek és gyengeségeinek felismerése célzottabb, a gyermek szükségleteit is nagyobb mértékben tekintetbe vevő fejlesztő programok kidolgozására teremthet alkalmat. Ehhez pedig a gyermeki lét alapvető tevékenységi formájaként álló játék(os elemek), általános- és egyéni belső késztetések és világ, valamint egyéb befolyásoló tényezők (pl. interperszonális hatások, tipikus- és atipikus viselkedésmintázatok) feltárása és megismerése nyújthatnak számunkra stabil támpontokat.

V. Irodalomjegyzék

ALCOCK 2005 = ALCOCK, John: *Animal Behavior: An Evolutionary Approach*. 8th Edition. Sinauer Associates, Inc., Sunderland, 2005.

APTER – KERR 1991 = APTER, Michael J. – KERR, John H.: *The Nature, Function and Value of Play*. In John H. KERR – Michael J. APTER (Eds.): *Adult Play*. Swets and Zeitlinger, Amsterdam, 1991. 163-176.

BALOGH 1991 = BALOGH Tibor: *Lélek és játék*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.

BATESON 1972 = BATESON, Gregory: *Steps to an ecology of mind*. Ballantine, New York, 1972.

BAUER 2010 = BAUER, Joachim: *Miért érzem azt, amit te? Ösztönös kommunikáció és a tükörneuronok titka*. Ursus Libris Kiadó, Budapest, 2010.

BENEDEK 2005 = BENEDEK László: *Játék és pszichoterápia*. KönyvFakasztó Kiadó, Budapest, 2005.

BERGEN 2002 = BERGEN, Doris: *The Role of Pretend Play in Children's Cognitive Development*. *Early Childhood Research & Practice*. 2002/4/1. <http://ecrp.uiuc.edu/v4n1/bergen.html> (Letöltve: 2013. január 18.)

BRUNER 1972 = BRUNER, Jerome S.: *The nature and uses of immaturity*. *American Psychologist*. 1972/27. 687-708

CLAPARÉDE 1911 = CLEPARÉDE, Édouard: *Psychologie de l'Enfant et Pedagogie Experimentale*. Longman, Green and Co., New York, 1911.

DANSKY – SILVERMAN 1973 = DANSKY, Jeffrey L. – SILVERMAN, Irwin W.: *Effects of Play on the Associative Fluency in Preschool-Aged Children*. *Developmental Psychology*, 1973/1. 38-43.

DEWEY 1909/2011 = DEWEY, John: *How we think*. <http://www.gutenberg.org/files/37423/37423-h/37423-h.htm> (Letöltés ideje: 2013. április 22.)

DIAMOND 1988 = DIAMOND, Judy: *Playing and Learning*. http://astc.org/resource/education/learning_diamond.htm (Letöltés ideje: 2013. május 4.)

ETHERINGTON 2012 = ETHERINGTON, Matthew: *Time to Play: The Difference Between Knowing and Showing*. In *Education*. 2012/2. 98-114.

FAGAN 1982 = FAGAN, Robert: *Evolutionary Issues in Development of Behavioral Flexibility*. *Perspectives in Ethology*. 1982/5. 365-383.

FLEER 2009 = FLEER, Marilyn: *A Cultural-Historical Perspective on Play: Play as a Leading Activity Across Cultural Communities*. In Ingrid PRAMLING-SAMUELSSON – Marilyn FLEER (Eds.): *Play and Learning in Early Childhood Settings*. Springer Science+Business Media B. V., Dordrecht, 2009. 1-18.

FREUD 1920 = FREUD, Sigmund: *Beyond the Pleasure Principle*. The Hogarth Press, London, 1920.

FROMBERG 1992 = FROMBERG, Doris P.: *A review of research on play*. In Carol Seefeldt (Ed.): *The early childhood curriculum: A review of current research*. 2nd Edition. Teachers College Press, New York, 1992.

FUCHS – SATTEL – HENNINGSEN 2010 = FUCHS, Thomas – SATTEL, Heribert C. – HENNINGSEN, Poul: The embodied Self. Dimensions, Coherence and Disorders. Schattauer Verlag, Stuttgart, 2010.

GROOS 1898 = GROOS, Karl: The play of animals. D. Appleton and Co., New York, 1898.

HALL 1906 = HALL, G. Stanley: Youth. D. Appleton and Co., New York, 1906.

LAZARUS 1883 = LAZARUS, Moritz: Über die Reize des Spiels. F. Dümmler, Berlin, 1883.

LISLE 2006 = LISLE, Angela M.: Cognitive Neuroscience in Education: Mapping neuro-cognitive processes and structures to learning styles, can it be done? <http://www.leeds.ac.uk/educol/documents/157290.htm> (Letöltve: 2013. április 20.)

MÉREI – BINET 1970 = MÉREI Ferenc – BINET Ágnes: Gyermeklélektan. Gondolat Kiadó, Budapest, 1970.

MILLER 2011 = MILLER, Amy M.: The Cultural Organization of Parenting: Change and Stability of Behavior Patterns During Feeding and Social Play Across the First Year of Life. 2011. Parenting: Science and Practice. 2011/2/3. 241-272.

MITCHELL – MASON 1948 = MITCHELL, Elmer D. – MASON, Bernard S.: Theory of Play. A. S. Barnes & Co, New York, 1948.

MONTESSORI 1930 = MONTESSORI Mária: Módszerem kézikönyv. Kisdednevelés, Budapest, 1930.

MONTESSORI 2011 = MONTESSORI Mária: A gyermek felfedezése. Cartaphilus Könyvkiadó, Budapest, 2011.

NOVACK 1960/2005 = NOVACK, George: John Dewey's Theories of Education. <http://www.marxists.org/archive/novack/works/1960/x03.htm> (Letöltve: 2013. június 20.)

PANKSEPP 2007 = PANKSEPP, Jaan: Can Play diminish ADHD and facilitate the construction of the social brain? Journal of the Canadian Academy of Child and Adolescent Psychiatry. 2005/16. 57-66. http://www.scholarpedia.org/article/ADHD_and_Play (Letöltve: 2013. május 4.)

PELLIS – PELLIS – BELL 2010 = PELLIS, Sergio M. – PELLIS, Vivien C. – BELL, Heather C.: The function of play in the development of the social brain. American Journal of Play. 2010/2/3. 278-296.

PIAGET 1928 = PIAGET, Jean: The Child's Conception of the World. Rowman & Littlefield, New York, 1928.

PUKÁNSZKY – NÉMETH 1994 = PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András: Neveléstörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest, 1994.

RIZOLATTI – FABBRI-DESTRO – CATTANEO 2009 = RIZOLATTI, Giacomo – FABBRI-DESTRO, Maddalena – CATTANEO, Luigi: Mirror neurons and their clinical relevance. Nature Clinical Practice. Neurology. 2009/5/1. 24-34.

ROOPNARINE – JOHNSON 1993 = ROOPNARINE, Jaipaul L. – JOHNSON, James L.: Approaches to early childhood education. 2nd Edition. Macmillan Publishing Company, New York, 1993.

SCHWARTZMAN 1978/1982 = SCHWARTZMAN, Helen: Transformations: The Anthropology of Children's Play. Plenum, New York, 1978/1982.

Science Blogs, Auditory Mirror Neurons.
<http://scienceblogs.com/mixingmemory/2006/10/02/auditory-mirror-neurons/> (Letöltve: 2012. szeptember 23.)

VYGOTSKY 1966 = VYGOTSKY, Lev: Play and its role in the mental development of the child. Voprosy psikhologii. 1966/12/6. 62-76.

WAELDER 1933 = WAELDER, Robert: The psychoanalytic theory of play. Psychoanalytic Quarterly. 1933/2. 208-224.

WENNER 2009 = WENNER, Melinda: The serious need for play. Scientific American Mind. 2009/1. 23-29.

WILLIAMS – COSTALL 2000 = WILLIAM, Emma – COSTALL, Alan: Taking things more seriously. Psychological theories of autism and the material-social divide. In Paul M. GRAVES-BROWN (Ed.): Matter, Materiality and Modern Culture. Routledge Taylor & Francis Group, London, 2000.

Kékes Szabó Marietta, doktorandusz hallgató
Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Doktori Iskola
6722 Szeged, Petőfi S. sgt. 30-34.
kszmarietta@gmail.com

A temetés, temetési szertartás, lélekhit (Kelenyei példa)

Mgr. Koncz Klaudia

Selye János Egyetem
Komárom

Tanulmányomban a 2010/2011-es évi kutatásom eredményeit mutatom be, aminek keretén belül a temetkezési szokásokkal és a temető kultúra változásaival foglalkoztam, ezt a témát jártam körül, s mindezt egy Ipoly-menti település, Kelenye községének példája által. Ebből a munkából emeltem ki és dolgoztam tovább egy fejezetet, amelyen belül a temetés, lélekhit kérdéseivel foglalkozom. A temető kultúra változásait nagyjából egy évszázad tükrében mutatom be az olvasónak. Előtte röviden ismertetem a települést, közlök egy rövid kutatástörténeti áttekintést, majd a gyűjtés és anyagközlés módjáról írom le a tudnivalókat, majd következik a temetéssel, temetési szertartással, valamint lélekhittel kapcsolatos rész és az összefoglalás. Végül a felhasznált irodalom jegyzékét és az adatközlők névsorát közlöm.

Kulcsszavak: *temetés, lélekhit, temető kultúra*

In my study I introduce the results of my research carried out in 2010/2011; in which I had dealt with burying customs and the changes in graveyard culture. I had investigated this topic with the village Kelenye (Kleňany) as being the lead example, which is a country beside the river Ipoly (Ipel'). From this work I took out and extended a chapter, in which I deal with the questions of the burial and the faith in spirit. I present the reader the changes of the last century in graveyard culture. Before that, I briefly describe the village and introduce a brief research-history overview. Then I describe the method of the data collection and the material presentation. In the next part I deal with burial, funeral and the faith in spirit, which is followed by the conclusion. The last part contains the bibliography and the list of the informants.

Keywords: *burial, faith in spirit, graveyard culture*

Kelenye (Kleňany) a mai Közép-Szlovákia déli részén terül el a Nagykürtösi járásban (okres Veľký Krtíš). A település a szlovák–magyar nyelvhatáron fekszik, a tőle északra fekvő Magasmajtény (Hrušov) már szlovák, míg a tőle nyugatra fekvő Ipolyfödemes és a délre fekvő Szécsénke már magyar többségű. A korábbi népszámlálási adatokat összevetve a 2001-es adatokkal a lassú, de biztos fogyás veszélye fenyeget, ugyanis 2001-ben a falunak már csak 336 lakosa volt. Ebből 310 magyar anyanyelvű, a többi szlovák. Napjainkban Kelenyét kizárólag római katolikus vallású emberek lakják.

Kutatástörténeti áttekintés

Csupán azokról a munkákról szólok néhány szót, amelyek nagy segítségemre voltak a munkám, tanulmányom megírása során. Először Csáky Károly könyvét említeném, hisz „Nem halt, meg csak alszik” című munkájában igaz csak kis mértékben, de Kelenye temetkezési szokásait is megemlíti. Csáky Károly rendszeresen végez néprajzi gyűjtőmunkákat szűkebb és tágabb szülőföldjén: Kelenyén, Ipolyság környékén, az Ipoly mentén és a történelmi Hont, illetve Nógrád megyében. E munkában részletesen foglalkozik a temetési szokásokkal, de a halál okokkal is, végig jellemzi a haldoklástól a

temetésig eltelt időszak alatti teendőket, szokásokat, hiedelmeket. Hosszasan ír a temetés utáni teendőkről és ezek mellé bőséges mennyiségű szövegmellékletet is csatol, amelyekben virrasztó, búcsúztató és siratóénekeket, sírverseket közöl. (Csáky 1999, 149–193). Liszka József kísérőtanulmánya, amely Csáky Károly kötetében jelent meg, szintén tanulságos volt számomra (Liszka 1999). A következő rendkívül érdekes könyv Liszka József: Állítatott keresztényi buzgóságbul című kötete, amely ugyan alapvetően a szakrális kisemlékek problematikáját tárgyalja, de bőven van szó benne a tágabb térség temetkezési szokásairól is (Liszka 2000, 149–168. Lásd még: Liszka 1988; Liszka 1990; Liszka 1992). Munkám során nagy segítségemre volt még Kunt Ernő: Az utolsó átváltozás című könyve, amelyben az író hiteles néprajzi megközelítést nyújt a halálkép és a halálhoz kapcsolódó nézetekről és szokásokról. (Kunt 1981)

Foglalkoztam P. Bodnár Enikő - Pusko Gábor: Hiedelemmondák a Vály-völgyben 1. A gyerekek ismeretanyaga című kiadványával is, ami többek között a szövegfolklor oldaláról közelíti meg ezt a témát, hiedelemmondákként rendszerezi a halál témaköréhez is tartozó szövegeket (P. Bodnár – Pusko 2002) Végül, de nem utolsó sorban arról a könyvről szeretnék írni, amire teljes mértékben támaszkodtam a munkám során, ami talán legnagyobb segítségemre volt. L. Juhász Ilona Rudna I. című kötetében a temetkezési szokások és a temetőkultúra változásait mutatja be a 20. században. Dokumentálta szülőfaluja, Rudna temetőjének sírfeliratait, részletesen jellemezve az egyes sírokat. A szerző mindehhez összegyűjtötte a faluja temetkezési szokásait, a halállal kapcsolatos hiedelmeket és rekonstruálta a temetőkultúra változásait a 20. század elejétől napjainkig. Ez a rendkívül adatgazdag kötet az olvasó elé tárja nem csak a szokásvilág régi, de az egészen modern elemeit is (L. Juhász 2002).

A gyűjtés és anyagközlés módjáról

Adatközlőim táborát úgy gyűjtöttem össze, hogy arányosan megoszoljanak, tehát minden korosztályból legyen több adatközlőm is. Nagyrészt kelenyei lakosokkal beszélgettem, mind magyar, vallási hovatartozásukat tekintve római katolikusok. Három adatközlőm pedig ipolynagyfalusi lakos, akik a Requiem temetkezési vállalat munkatársai (szintén magyarok és katolikusok). Az adatközlőket három csoportba soroltam, így:

1.korosztály- fiatal generáció tagjai, húsz és harminc év körüliek

2.korosztály- középső generáció tagjai, negyven és ötven év körüliek

3.korosztály- idősebb generáció tagjai, hatvan éven felüliek.

Ez alapján tüntetem fel az adatközlőim neve nélkül csupán azt, hogy nő, illetve férfi illetőről van-e szó, valamint azt, hogy melyik korosztály tagjai közé tartoznak. A munkám végén betűrendben közlöm az adatközlőim névsorát. Az adatközlőimmel készült interjút többnyire diktafonra vettem, de volt, hogy jegyzeteket is készítettem közben. Fontosnak tartottam, arra törekedtem, hogy a történeteket úgy írjam le, ahogy azok elhangzottak az egyes adatközlők szájából. Tehát a palóc nyelvjáráshoz hűen. Az adatközlőim szájából elhangzottakat idézőjelek között, dőlt betűvel közlöm minden esetben.

I. A temetés. A temetés a huszadik század elején az elhalálozást követő második vagy harmadik napon történt. Ma már kötelezően be kell tartani azt, hogy elteljen a három nap, csak azután kerülhet sor a temetésre. Ahol jelen volt az elhunyt személynek a családja, hozzátartozói, rokonai, szomszédjai, barátai és a falubéliek. A környező falvakból is érkeztek ismerősök a temetésre. A század első felében még a falusiak nagy része részt vett a temetéseken. Hisz így illett. Különösen akkor volt nagy a tömeg, ha fiatalon elhunytat, vagy közkedvelt személyt, illetve ha tragikus körülmények között halt meg az illető, akit temettek. Ma már összességében nem járnak annyian temetésre, mint évekkel, évtizedekkel ezelőtt. A gyászöltözlet is fellazult, hiszen még a 20. század elején elvárt volt a fekete,

ünneplő öltözet, addig ma már világosabb árnyalatú ruhákban is megjelennek az emberek a temetésen. A huszadik század elején, közepén mindig a rokon végezték a sírásást, betakarást. Ma már ezeket a teendőket a temetkezési vállalat munkatársai végzik. Adatközlőim elmondták, hogy régen a temetésekre élő, szárított virágokkal érkeztek az emberek. Amióta megjelent a művirág, azóta terjedt el a művirágok, koszorúk vitele a temetésre.

„Ahogy leszúrták Konc Jancsit fiatalon, akkor nagyon sokan vótak a temetésén. Anyámék úgy mesétek, hogy még olyanok is gyűttek, akik nem is ismertik őtet, csak kíváncsiságbó gyűttek be még palástró is gyalog.” (férfi: 3)

„Akit életibe szerettek, annak a temetisire sok ember gyűt össze.” (nő: 2)

„Illik megadni minden lakosnak a végtiszteletet. Akiben egy csepp érzés is van, az elmegy a falubeli temetésére.” (nő: 3)

II. A koporsó lezárása, halotti lepel kinyírása. Amikor még otthon került sor a halott felravatalozására, akkor a közeli rokonok, hozzátartozók már másfél, két órával a gyászszertartás előtt megérkeztek az elhunyt házához. Összegyűltek abban a szobában, ahol az elhunyt fel volt ravatalozva. Itt nyilvánították ki részvétüket az elhunyt családjának. Ez a helység az *első szoba, nagyszoba* vagy *tiszta szoba* volt. Itt elbúcsúztak a halottól is, sokszor hangosan történt mindez. A felravatalozott halottat halotti lepelrel, szemfedővel takarták le, ezt a temetés megkezdése előtt derékig lehajtották. A koporsó lezárása előtt visszahajtották, ismét beborította ez a lepel teljes egészében a halottat, majd ezt kinyírták. A szemfedőt minden esetben női hozzátartozó vágta ki. Ezután még utoljára búcsút vettek a halottjuktól. Ezután érkezett meg a pap, aki beszentelte a halottat. Majd leszögelték a koporsó fedelét. A leszögelt koporsó tetejére ekkor tették rá a koszorút, vagy virágcsokrot. Amióta a helyi ravatalozó megépült, ott kerül sor e mozzanatokra. Temetés előtt egy két órával kiveszik a halottat a hűtőkamrából, s kiteszik a ravatalozóra. Kinyitják a temető kapuit is ekkor, és a ravatalozó ajtaja is nyitva van. Ilyenkor a szűkebb család már ott áll az elhunyt mellett. Aztán lassan megérkeznek a rokonok is a koszorúkkal. Kelenyén a ravatalozón található lámpa ég egészen a temetés napjáig, ezzel jelezve, hogy elhunyt van a faluban.

„Vótak akik hosszába és széltibe nyírták be ollóval a szemfedőt. Hogy mér, aszt nemtudom, így szokták, ez vót a szokás. De láttam mán olyat is, amikor körös körbe kivágták az arca körül, vagy csak úgy kézzel fölhasították asztat. A szemfedőt akkor szokták szétnyírni, amielőtt lecsukják a koporsót.” (nő: 3)

„Mi himesztük a szemfedőt, a szélire megy végig csipkét varrtunk föl. Akkor még nem lehetett venni készen.” (nő: 3)

„A pap is ott vót a halottas házná, ő a ministránsokkal gyűtt, meg a kántorral majd beszentelte a halottat. Ezután beszögelték a férfiak a koporsó fedelt. Ezután követtük ki az udvarra a halottat, ahol meg vót tartva a szertartás.” (férfi: 3)

„Manapság mán úgy van, hogy derékig ér a koporsó, oszt nem köll szétnyírni aszt. Ez az óta, ami óta a bélelt koporsók vannak. Régen nem vótak még bélelt koporsók, akkor fehér gyorccsal béleltük ki őket.” (férfi: 2)

„Fogalmam sincs mit jelent az, hogy szemfedő, halottat talán ezzel takarják be.”
(nő: 1)

III. A koporsó kivitele az udvarra. A koporsó lezárása után azt kivitték az udvarra. A legközelebbi férfi családtagok végezték ezt. Ezt a falubéliek *kikövetésnek* mondják. Adatközlőim elmondása szerint arra ügyeltek mindig, hogy a halott úgy feküdjön, hogy a lába a menetirányban legyen. Tehát lábbal az ajtó felé fordítva vitték ki, hogy ne jöjjön vissza az elhunyt szelleme. Az udvaron is úgy volt elhelyezve, hogy lába a kapu irányába legyen. Azt az alkalmatosságot, amire helyezték a koporsót, Szent Mihály lovának nevezték a faluban. Ez egy négylábú, székmagasságú faszervezet, melynek eleje és vége, sőt az oldala is úgy van kialakítva, hogy azt jól meg lehessen fogni, könnyedén hozzá lehessen férni ahhoz. Fekete lepellel volt leterítve. Azért kapta azt az elnevezést, mert a hiedelem szerint Szent Mihály viszi lovával a halottat a mennyországba. Ezt a szokást, mi szerint a halottat lábbal kell kivinni, még máig figyelemmel tartják a temetkezési vállalat munkatársai.

„Szent Mihály lovára tettük ki a halottat az udvarba. A szertartás utann meg a temetőbe azzal vitték le. Vót, hogy a templomba is bevittük vele a koporsót. Fábó vót, négy lába vót neki, négyen vittük emberek. Fokok is vótak rajta, olyak mind a rejtyán. Ódalán is vót olyan tartó, hogy a koporsó ne essen még véletlenül se, oszt ott is meg lehetett fogni, ha kövér embert vittünk, azt többnek köllött fogni. A koporsó nem biceghetett, nem szabadott a halottat nagyon rázni közbe. Fekete színű vót a ló, fekete lepellel vót letakarva. Azért ez vót a neve, mer, Szent Mihály viszi a menyországba a halottat, a píz meg azért tettük a zsebibe a megholtnak, hogy Szent Péter beengedje a kapun őtet.” (nő: 3)

„Nagyapát a vadászok követték ki az udvarra, a szent Mihály lovával. Lőttek is neki, a vadászoknak szoktak. Neki is úgy, a kapu irányába volt a lába, az azért, hogy mán halála után ne jöjjön vissza többet.” (nő: 2)

IV. Szertartás az udvaron, a ravatalozóban. Miután kivitték az udvarra a koporsót és ráhelyezték a Szent Mihály lovára, megkezdődött a szertartás. A halottat a legközelebbi hozzátartozói ülték körül, a távolabbi rokonok, ismerősök mögöttük álltak. A pap pedig a halott lábánál helyezkedett el, a koporsó végénél a ministránsokkal és a kántorral. A szertartás ideje alatt az idősebb asszonyok gyakran figyelték, hogy ki mennyire siratja az elhunyt hozzátartozóját. A szertartást a kántor énekkel kezdte meg, ezután a pap beszéde, ima, ének, majd a búcsúbeszéd jött. Ezután megindult a menet a temető felé, közben a templomba is bevitték a halottat. Az udvaron való kikövetés szertartása, mára már leegyszerűsítve áthelyeződött a ravatalozó előtti térre. Adatközlőim elmondása szerint, nagyon csúnya dolog az, amikor a hullaház előtt állóak beszélgetnek. A szertartás ideje alatt nem illik beszélgetni, ez sértő dolog a gyászoló családot nézve.

„Aki nagyon sirt, aszt is megszóták, aki meg nem sirt, aszt is megszóták. Tunnyi köll sirni is. Nem szabad túlzásba esni se.” (nő: 3)

„Volt, aki ájuldozott is a nagy sirásba, de csak jáccotta mer kezeivel, a tenyerivel eltakarta az arcát, úgy sirt, oszt közbe meg asztat figyelte, az ujjai közti résen át, hogy nézik é őtet, hogy ő bizony mennyire sir.” (nő: 2)

„A gyerekek a legelső a koporsó mellett, ha több gyereke vót az elhunytnak, akkor kétfelé állnak szét. A koporsó mellett közvetlen áll az elhunyt házastársa, szülei. De mögöttük még ott áll a nászasszony, komaasszony, keresztgyerekek meg a legközelebbi rokonok.” (nő: 3)

V. A temetési menet. Az otthontörténi ravatalozás után a temetési menet tehát megállt a templomban is, ahol részt vettek az elhunyt gyásmiséjén. Ide is bevitték a halottat, a férfiak ide már vállon vitték be a koporsót, s letették az oltár elé. Miután befejeződött a gyásmise, elindult a menet a temetőbe. A temetési menet úgy állt össze, hogy elől vitte a ministráns a keresztet, majd a férfiak a halotti lobogót vitték és a zászlókat, ő utánuk ment a pap, a kántor. Ezt követték a koporsót vivő férfiak, majd mentek a legközelebbi hozzátartozók, végül az ismerősök. Amikor a temetési menet haladt végig a falun, ha szembe jött valaki, akkor az megállt, keresztet vetett, ha férfi volt, leemelte a kalapját és megvárta, még elhalad a menet. Úgy tartják, nem szerencsés dolog temetési menettel találkozni. A gépjárművek is ilyenkor megálltak az útszélén. A temetési menet végig énekelt a temető felé tartó úton.

Manapság a temetési menet nem tesz meg olyan hosszú utat, mint a régi időkben, hisz már csak a ravatalozó épületétől a sírhelyig kísérik az elhunytat. A temetési menet ma is úgy áll össze, ahogy régen. Annyi a különbség, hogy még a múlt század során egy feszületet vittek, addig ma már három feszületet visznek: egy talponálló feszületet, egy nagy keresztet és a halottnak a keresztjét, amin a név és életkor szerepel.

„Még Tibikét is bevittük a templomba. Oszta a koporsóját az oltárhoz, a lépcsők elé tettük, nem vót szabad följebb vinni. De azon nem vót semmi ottan, csak a koporsó. Ötet még vállon vitték. Bajos vót az, hogy ne egyre dőjjön az összes teher.” (nő: 3)

VI. Szertartás a sírnál. Amikor a temetési menet megérkezett a kiásott sírhoz, akkor is meghatározott rend szerint helyezkedtek el a sír körül. A hozzátartozók a sír körül jobb és bal oldalt álltak. A pap és a kántor az elhunyt lábához álltak a ministránsokkal. A zászlóvivők és a feszületet vivők pedig az elhunyt fejénél álltak. A hozzátartozók marék földet dobnak a sírba. Adatközlőim elmondása szerint ez jelképezi azt, hogy a földből jöttünk, és a földbe megyünk. Van, aki egy szál virágot dob be a sírba. Többnyire az unokák teszik ezt meg nagyszüleik sírjánál. Ezután a temetkezési vállalat alkalmazottai betakarják a sírt földdel, majd ráhelyezik a sírra a koszorúkat, virágcsokrokat. Az összes virág rá kerül a sírra. Ha sok van az élő virágból, akkor vannak, akik a templomba is visznek fel belőle. De a templomkertben lévő barlanghoz is kerül virág sok esetben. A legközelebbi hozzátartozó koszorúja kerül az elhunyt a fejfájára, a fakeresztre. Az után úgy helyezik el a koszorúkat, hogy a közelebbi hozzátartozóké jól látható helyen, az elhunyt fejénél legyen a síron. Ezeket a temetkezési vállalat alkalmazottjai helyezik a sírra, de aztán a hozzátartozók eligazítják úgy, ahogy nekik megfelelőbb. Azzal, hogy a koszorú is rákerültek a sírra, a temetkezési szertartás befejeződött. Ezt követően kerül sor a részvénytulajdonosokra. A hozzátartozók még a temetés befejeztével ott maradnak a sír mellett, és ők hagyják el utolsóként a temetőt. A temetés után fizetik ki a papot, kántort stb. Előfordul, hogy még a gyásmise előtt megteszik ezt. Egy adatközlőtől megtudtam, hogy olyan esetben, amikor a családfő, a családapa halt meg, vagy olyan személy, aki fogyatékkal élő volt, akkor a lelkiatya nem vette el a pénzt a temetésért a hozzátartozóktól. A temetésért a hozzátartozók a papnak, kántornak, ministránsoknak, harangozónak és a gyásmiséen felolvasó személynek összesen harmincöt eurót fizet. A temetés befejeztével szokás volt, hogy a résztvevők elmentek hozzátartozójuk sírjához is imádkozni. Ez ma is

így van. Adatközlőim szerint, ha a temetés napján rossz idő volt, azt szokták mondani, hogy „*esett az eső, mán megüdvözűt*“, tehát már Istennél van, vagy „*még az ég is siratja*“.

„A temetési szertartáson az vót a szokás, hogy meg köllött kerülni háromszor az elhunyt sírját minden résztvevőnek, és háromszor megcsókolni a fejfát. Hogy mér, kitudja, de így szoktuk. Ma már nincsen ez így.” (nő: 3)

VII. Halotti búcsúztatók. Adatközlőim elmondása szerint régen több temetésen hangzottak el hosszadalmas búcsúbeszéddek, manapság már ez nincs így. Csupán a pap búcsúztatja röviden az elhunytat, ebben elmondja a halott életének főbb mozzanatait, kiemeli jó cselekedeteit. Azonban külön személy már nem mond búcsúbeszédet. Évekkel ezelőtt a kántor is mondott búcsúbeszéddek, énekbe foglalva tette ezt. Munka István és Klacso Jakab kántor is énekbe foglalva búcsúztatott sok éven át.

„Klacso Jakab úgy búcsúztatott, olyan szépen. Dalban éneköte el a búcsút. Osztt úgy, hogy mindenkit beleénekött. Mindenkitöll búcsúszttatta a megholtat.” (férfi: 3)

„Valamikor ez e Klacso Jakab bátya, akit montam hogy kántor vót, ez beleéneköte a búcsúszttatóba a nagyapjátöll kezdve, anyját, testvérit, mindenkit. Vót vagy húsz ének is, alig várták, hogy vége legyen. De legelsö az anyja vót meg a gyerekek, azután a többi rokonya, komasszonya.” (nő: 3)

Adatközlőimnél kerestem búcsúbeszéddek, de sajnos csak egy helyen maradt meg a búcsúztató. Megtudtam azt is, hogy ezeket nem örizték meg, elégették, eltüzelték ezeket a búcsúbeszéddek. Azt az egyet, amelyik egy férfi adatközlöm tulajdonában megmaradt, alábbiakban közlöm. Ez a búcsúbeszéd 1968-ban, egy tragikusan elhunyt fiatalember temetésén hangzott el.

„Dallam- ó, én szerencsétlen gyászoló,

*Dicsirtessik Jézus krisztusnak szent neve,
Aki fölötüink van a magos menyekbe. Ö atta éltüinket ö el is veheti. Nyugodjunk meg ezen az égi végzeten. Kedves Jó szüleim! Szünjék a fájdalom Jézus asztalánál völegény maradok. Az Úr Jézus hivott gyere jó gyermekem, ezért jó szüleim Isten már veletek. Kedves jó testvérem tehozád mit szójak, mikor életüinkbe sokszor jött beszéltem. Jött a hideg halál elsodort te töled, Kedves jó testvérem Isten már te veled. Kedves nagy szüleim akik ti voltatok, jó unokátok úgy vártátok. Nem jön több vissza adós ment a menybe az Úr jézus Krisztus ötet úgy szerete. Isten veled falum és minden lakosa kikengem látatok kis szép templomunkba, aki most elkiser. Jó hajlékod áldja meg a jó ég. Fogtok testemet, tegyetek siromba ahol én pihenek örök nyugalomba. Ne feledjete el jertek a siromhoz, hozatok viragot az én keresztfámhoz. Azért meg köszönöm már én most elmegyek Isten mán veletek mind öröké!*

Amen.”

VIII. Fényképezés a temetésen. A világháború előtt ritkán, de készültek fényképek a temetéseken. A második világháborút követően azonban igen csak elterjedt az a szokás. Adatközlőimtől megtudtam, hogy ő már az előbb is említett Munka István helyi kántor volt. Ő készített a háború után is fényképeket a temetéseken és egyéb alkalmakkor. Hozzá kell tenni azonban azt, hogy nem sok embernek volt rá lehetősége, hogy készítessen fényképeket, hisz az drága volt és nem mindenki engedhette meg magának. Viszont akik megtehették, készítettek fényképek arról is, amikor a halott még otthon volt felravataloztatva. A legtöbb fénykép a temetés következő mozzanatait ábrázolja: a ravatalon az elhunyt személy, a koporsó lezárása, a koporsó kivitele, az udvaron zajló temetés, a temetési menet, a szertartás a sírnál, a behantolás és a koszorúkkal behantolt sír.

IX. Nem átlagos temetések. Cigányok temetése. Kelenyén adatközlőim elmondása szerint nem éltek cigányok, azonban beszámoltak arról, hogy a szomszédos falvakban éltek romák, és nekik hogyan zajlott a temetésük.

„A szomszéd faluba a cigányokat nagy nótaszóval temették el, nagy zeneszó vót akkor a temetéseken. Mulattak a temetéseken az emberek.” (nő: 3)

„Úgy hallottam a cigányok fétek a halottól, és azért énekőtek, hogy ne féljenek. Azt énekőtték, hogy: cigány, cigány mér haltá meg, jaj, jaj, jaj. Ez volt az énekük a temetésen. A temetés előtt meg csak óbégattak, egész éjjel virrasztottak fölötté jó sokan.” (férfi: 2)

„Födemesen lehetett hallani asztat, hogy ahogy a cigányokat temették, a zsebükbe csörgött a sok píz, azzal temették el őket oszt még a sirba is asztat dobáták be utannuk. Hugy mér, kituggya asztat.” (férfi: 3)

Gyerekek temetése. Idősebb adatközlőim elmondták, hogy ha kisgyermek halt meg, akkor azt a gyermek keresztszülője vitte a temetőbe, gyakran a hóna alá betéve a kisméretű koporsót. A kisgyermek koporsója világos színű volt mindig, gyakran hófehérre volt festve az. A kisgyermeket elsőáldozói ruhában temették el, a kisfiúkat öltönyben, a lányokat pedig szoknyában. Adatközlőimtől megtudtam, hogy az első világháború előtt, Kelenyén a halva született gyermekeket a temető szélére, mindenféle szertartás nélkül temették el a hozzátartozói, pap nélkül. A hatvanas évektől már ezeket a kisgyermeket is a temetőbe, hozzátartozóik mellé temették el.

„Halva született gyerekeket a galádon kívül, no de még a temető területén temették el. A temetőnek a szélére. Elásták pap nélkül.” (férfi: 3)

„Nekem a kis koporsócskát, amikor meghalt a kislány négy hónaposan akkor őtet a keresztapja vitte.” (nő: 3)

„Ha kisgyerek halt meg, akkor felöltöztették őket áldozóruhába. Kislányt menyasszonyi ruhácskába, kisfiút meg vőlegénynek öltöztették föl. Kisfiúnak bokrétát is tettek.” (nő: 2)

„Nekem is a kisjányt áldozói ruhába temettük el, fátyolkával a fején. Oszrt szeginy még meg se áldozott. Sokan vótak a temetisen, a gyerekre mindenki kíváncsibb vót mindég.” (nő: 3)

„Régen minden évbe kerűt négy vagy öt kishalottka.” (nő: 3)

„Én is vittem kisfiúcskát tizenhó hónaposan halt meg szeginy, én is keresztöttem meg. Hónom alatt vittem ötet.” (nő: 3)

Az elhunyt gyerek mellé szokás volt a koporsóba helyezni imakönyvet, rózsafüzért, zsebkendőt és pénzt is, csak úgy, mint a felnőtt elhunytak mellé is. A kisgyermek mellé viszont még gyakran betették a kedvenc játékait, tárgyait. A gyerekek kíváncsiak voltak a halottra, különös képen, ha az elhunyt szintén gyermek volt. Adatközlőimtől megtudtam, hogy a gyermekek koporsóját mindig fiatalok vitték a temetőbe. Ha lány volt az elhunyt személy, akkor fiúk vitték a koporsót, ha pedig fiú volt az elhunyt, akkor lányok vitték a koporsóját. Attól függött az, hogy hányan vitték a koporsót, hogy milyen korú volt az elhunyt gyermek. Ha már nagyobb volt, akkor a koporsót többen vitték, csak úgy, mint a felnőttekét. Ha kisgyermek volt az elhunyt, akkor annak a kisméretű koporsót egy vagy két fiatal vitte. Kisgyermek temetésén az angyalokról szóló énekeket énekeltek a jelenlévők:

„Kedves apám, anyám engem miért sirattok. Miért bússzívetek, szomorú arcotok. Teljes boldogságban már Istennél vagyok, nem érzek fájdalmat, nem látok rossz napot. Előre mentem én angyali követnek, hogy bízó ég fele forduljon szemetek. Tiétek vagytok ott, tiétek is leszek. Hogyha hívó marad jövőbe életetek. Isten akarta ezt, meg kellett lennie. Várt rám az angyalok őriző serege. Az én angyalomnak fel kellett vinnie, s e kicsiny lelkemnek közéjük lépnie.” (nő: 3)

„azért angyalkás dalokat éneklünk olyankor, mer ők kisangyalok még csak.” (nő: 3)

Az utolsó, gyermekkorában elhunyt kisfiú a faluban Stroska Richard volt, aki 1989-ben, két éves korában vesztette életét, betegség következtében.

Kiházásítatlan lány vagy fiú temetése. Adatközlőimtől megtudtam, hogy a kiházásítatlan lányt menyasszonyi ruhában, a fiút pedig vőlegény ruhában temették el. Koporsójuk nekik is minden esetben világos színű volt. A fiatalon elhunytakat mindig világos színű koporsóba temették el: fehér, világos barna, ezüstsínűbe. Koporsójukat fiatalok vitték. Itt is érvényes az, hogy ha az elhunyt fiú volt, akkor lányok vitték, ha pedig lány halt meg, akkor őt fiúk vitték a temetőbe. Ha az elhunyt már volt párja, akkor ő is beöltözött menyasszonynak, vagy vőlegénynek a temetésén. Ezzel jelképesen megrendezve a lakodalmukat. A fiatalok temetésén a falu lakosságának zöme részt vett, a falubéli fiataloktól pedig kimondottan elvárták, hogy menjenek el s vegyenek részt a temetésén. Erre nem kellett kérni akkoriban az ifjúságot, sem küldeni őket. Adatközlőm elmondása szerint ugyanis:

„Akkoriba még tudták mi a illem, hogy illik elbúcsúzni a fiatalon elhunyt falubélitől.” (nő: 3)

„Én ismertem Jancsinak a jánytestvérit, az meghalt, ötet koszorúba fátyollal temették el, láttam is ötet.”(férfi: 2)

Azt az elhunyt lányt, akinek viszont már volt gyermeke, de férje nem volt, a koporsóban menyasszonynak felöltöztethették, de már fátyolt nem tehettek a fejére.

„vót egy megesett jány, fiatal vót nagyon. De mán megesett egy embertő, vót gyereke, de osztan ezér mán fátyol nem kerühetett a fejire, se koszorú.”(nő: 2)

A fiatalon elhunytaknak a koporsójuk rozmaringgal volt feldíszítve belülről. Az elhunyt lány fejére is rozmaringból készült koszorú került, a fiúknak szintén ebből a virágból készítették bokrétájukat. A kiházásítatlan fiatalok temetésén szintén más énekeket énekelt a kántor és a jelenlévő nép. Ezekben az énekekben ki volt emelve az, hogy az elhunyt személy szűz, és vőlegény illetve menyasszony lett immár ő is. Az utolsó lány, akit menyasszonynak öltöztetve temette el, Klacso Mária volt, 1965-ben. Az utolsó fiú, aki vőlegénynek öltöztetve volt eltemetve, Nagy Gyula, aki 1966-ban vesztette életét.

Öngyilkosok temetése. Kelenyén viszonylag sok öngyilkosság történt az évek során. Azok az emberek, főleg férfiak, akik önszántukból vetettek véget az életüknek, legtöbb esetben akasztással vitték véghez végzetes tettüket. Adatközlőim nem emlékeznek arra, hogy az öngyilkosok temetése másképp történt volna, mint más temetések. A temetőben nem volt elkülönített rész, tehát ezeket az embereket is sorrendbe, majd aztán a hozzátartozóik közelébe temették el. Néhány adatközlőm elmondása szerint az öngyilkosokért nem szólhatott a harang, *csak csendítettek értük*. Egy adatközlőm meg is indokolta azt, hogy miért nem szólhatott a harang az elhunytért:

„Ha valaki felakasztotta magát, nem szabadott harangozni értse azért, merhogya nem lesz hasznos vihar idején a harangszó. Mer, ugye viharba húzzák a harangot, hogy szétverje a fekete felhőket. No de ha öngyilkosér harangoznak, akkor utanna a harangszó nem fogja birni szétverni a felhőköt.” (nő: 3)

„Azt mondják, aki felakasztja magát, ahoz még az ördög is hozzá segít.” (nő: 3)

„Azt is hallottam, ha valaki öngyilkosságot követ el, akkor nagyon fúj a szél. És még olyan, mint ha bent a házba is fújna. Egy fiú öngyilkos lett. Azon az éjjel a családja bizony nem aludt, minden zajongott, zörögtek a poharak, nyugtalan volt mindenki. Másnap taláták meg őtet, fölakasztotta magát.” (nő: 2)

Ezzel ellentétben voltak olyan adatközlőim, akik elmondták, hogy szólt a harang annak, aki megfizette azt.

„Nekem a fijamért szót a harang, három napon át. Oszt ő is magának vetett véget a életinek. Oszt őtet nem is fehér koporsóba temetik el, hanem feketébe, mer ott fönt abba tették bele, oszt mán nem lehetett kicseréni, hijába akartam én asztat olyan nagyon.”(nő: 3)

Utoljára öngyilkosságra 1993-ban került sor. Az önszántából életének véget vető férfiért szóltak a harangok és a pap szertartással el is temette, csak úgy, mint más természetes halállal elhunyt személyeket.

Összefoglalás

Munkám egy hosszabb kutatási folyamat első szakasza: egy adott település (Kelenye) viszonylatában kíséreltem meg a temetkezési szokásokhoz, lélekhithez kapcsolódó hiedelmek 20. századi változásait megvizsgálni. Először a temetéssel foglalkoztam. Kiderült, a temetés a huszadik század elején az elhalálozást követő második vagy harmadik napon történt. Ám ma már kötelezően be kell tartani azt, hogy elteljen a 72 óra, csak azután kerülhet sor a temetésre. Majd a halotti lepel használatát vizsgáltam meg, kiderült, ma már nem otthon készítik azokat, hanem a temetkezési vállalatoknál vásárolják meg azt. A kikövetés szokása mára már eltűnt, hiszen már nem otthon történik a felravatalozás. Ezek a mozzanatok leegyszerűsített formában átkerültek a ravatalozó előtti térre. A temetési menettel is foglalkoztam, amin belül nem mutatkozik változás, tehát ma is úgy áll össze az, mint a múlt században. A halotti búcsúztatókkal kapcsolatban elmondható, hogy számuk jelentősen csökkent, s mára már csupán a pap búcsúztatja röviden az elhunyt személyt. A nem átlagos temetések c. részén belül foglalkoztam többek között a gyerekek temetésével, fiatalon elhunyt személyek és öngyilkosok temetésével. Itt leírtam az átlagos és nem átlagos temetések közti különbségeket, természetesen megindokolva azokat. A jövőben meg szeretném vizsgálni, hogy ugyanezek a jelenségek miként realizálódnak a más vallási felekezethez (reformátusok, evangélikusok, jehovisták stb.) tartozóak körében, illetve azt is, hogy milyen eredményre juthatunk, ha ezeket etnikai alapon, szlovák–magyar–roma összefüggésekben is elemezzük. Mindez természetesen a hivatalos egyházi álláspontok összevetésével tehető aztán majd még teljesebbé.

Irodalom jegyzéke

Csáky Károly : „*Nem halt meg, csak alszik*” *A halottkultusz, a halállal és a temetkezéssel kapcsolatos szokások, hiedelmek a Középső-Ípoly mentén*. Liliium Aurum Könyvkiadó, Dunaszerdahely 1991.

Koncz Klaudia: *Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. század második felében. Kelenyei példa*. Szakdolgozat. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kar (kézirat), 2012.

Kunt Ernő: *Az utolsó átváltozás, a magyar parasztság halálképe*. Hamvas Könyvek, Budapest 2003.

L. Juhász Ilona: *Rudna I: Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Liliium Aurum Könyvkiadó, Komárom–Dunaszerdahely 2002.

Liszka József: Halál és temetés Kéménden. In „*Kurtaszoknyás hatfalu*”. *Dolgozatok Kéménd község néprajzából*. Szerk. Liszka József. Madách Könyv- és Lapkiadó, 118–125. p. Bratislava 1988.

A halál és temetés Felsővályon. In *Gömör Néprajza XXIV*. Szerk. Ujváry Zoltán. Debrecen: Kossuth Lajos Egyetem Néprajzi Tanszék, 151–165. p. Debrecen 1990.

Az emberi élethez fűződő szokások a volt Esztergom–Komárom vármegye mai szlovákiai részén. In *Paraszti élet a Duna két partján*. Szerk. Körmendi Géza. Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat, 109–121. p. Tatabánya 1992.

„Palóc” halottas hiedelmek és szokások közép-európai összefüggésekben. In *Csáky Károly: „Nem halt meg, csak alszik...”* Liliium Aurum Könyvkiadó, 7–15. p. Dunaszerdahely 1999.

Állított keresztényi buzgóságbul. Tanulmányok a szlovákiai Kisalföld szakrális kisémlékeiről. Liliium Aurum Könyvkiadó, Dunaszerdahely 2000.

P. Bodnár Enikő - Pusko Gábor: *Hiedelemmondák a Vály-völgyben 1. A gyerekek ismeretanyaga*. Kulturális Antropológiai Műhely, Tornalja 2002.

Adatközlők névsora

1. Andréka László szül.1959
2. Bodzsár Mária szül. 1943
3. Forgács Ilona szül. 1936
4. Huszár András szül. Ipolynagyfalu 1968
5. Csáky Teréz szül. 1927
6. Csáky József szül. 1929
7. Csáky Ilona szül. 1939
8. Kántor József szül. Ipolynagyfalu 1992
9. Klacso Mária szül. 1931
10. Klacso Mária szül. 1975
11. Koncz Éva szül. 1970
12. Koncz László szül.1967
13. Koncz Karina szül. 1992
14. Koncz Rozália szül. 1927
15. Kovács József szül. 1933
16. Kovács Mária szül. 1934
17. Id. Kósa Mihály szül. Ipolynagyfalu 1946
18. Kurjan Margit szül. 1945
19. Laczkovsky Kijowská Edina szül. 1988
20. Nagy Mária szül. 1921 elh. 2012. 02.26
21. Nemcsok Margit szül. 1950
22. Vajda Tibor szül. 1986
23. Vajda Margaréta szül. 1964
24. Vajda Teréz szül. 1940
25. Vajda Valéria szül. 1964
26. Velebny Lajos szül. 1948
27. Velebny Mária szül. 1951
28. Velebny Mária szül. 1943
29. Velebny Ildikó szül. 1968
30. Velebny Rozália szül. 1932
31. Velebny Bernadett szül. 1995
32. Velebny Tibor szül. 1966
33. Trencsényi Zoltán szül. 1963
34. Zólyomi Ilona szül. 1941
35. Zólyomi Sándor szül 1965
36. Zsigmond Mária szül. 1963

Mgr. Koncz Klaudia (doktorandusz hallgató)
Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar,
Vallás- és filozófiatörténeti Tanszék
Bratislavská cesta 3322, Komárno 945 01
info@selyeuni.sk

A Jobbik-jelenség: magyar fiatalok a jobboldali radikalizmus útján

Kovács Tamás

Pécs, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Politikatudományi Program

I. Bevezető

A rendszerváltás után a magyar politikai palettán ismételten megjelentek a jobboldali szélsőséges pártok és mozgalmak. A történelmi tapasztalatokon nyugvó politikai emlékezet hatására a radikális jobboldali pártok térnyerése, megerősödése és választási sikereik különös figyelmet élveznek a társadalom és a politikatudomány berkein belül egyaránt.

A radikális jobboldal esetében a politikatudományban definíciós problémával találjuk szemben magunkat, a „szélsőjobboldal” (Carter, 2005), a „jobboldali radikalizmus” (Norris, 2005) és a „radikális jobboldali populizmus” (Mudde, 2007) kifejezések egyaránt megjelennek a radikális pártok és mozgalmak jellemzése kapcsán. A tanulmány nem tesz kísérletet a fogalmi meghatározások körül kialakult tudományos viták tisztázására, hanem egymással szinonimaként használja az egyes kifejezéseket.

A magyar viszonyokat vizsgálva elmondhatjuk, hogy a jobboldali radikalizmus iránti társadalmi kereslet növekedése 2002-től kezdve folyamatos volt (Krékó-Juhász-Molnár, 2011), ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a nemzeti radikalizmus már a rendszerváltás követő években is megjelent a Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) képviselőjében. A hazai pártrendszerben jelenleg a Jobbik Magyarországért Mozgalom helyezkedik el a jobb szélső póluson. A párt ideológiai rendszerét a cigányellenesség, az antikommunizmus, az elitellenesség, az antiszemitizmus, a rendszerellenesség, az euroszeptizmus, az antiglobalizmus (nemzeti protekcionizmus) és a nacionalizmus jellemzi (Bíró Nagy-Róna, 2011).

Más tanulmányok állításai is megerősítik, hogy a szocio-demográfiai változók közül az életkor gyakorolja a legnagyobb befolyást a párt szavazóbázisának strukturálódására. A Jobbik népszerűsége lineárisan csökken az életkor emelkedésével, így a párt bázisában egy erős generációs jelleg mutatható ki (Karácsony-Róna, 2010).

A következőkben, a DEREK-index¹ változóinak felhasználásával, az előítéletesség és tekintélyelvűség, a rendszerellenesség, szabálykövetés és rendpártiság, a közösséghez való tartozás, a félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus, az internet hatása (a szubkultúra online hálózatosodása), valamint a paternalizmus szempontjainak elemzésén keresztül kutatjuk a Jobbik és a fiatal szavazók közötti kapcsolatot. A tanulmány továbbá figyelembe veszi az életciklus-hatást is (Inglehart, 2007), melynek hatására a fiatalok a mérsékelt-radikális skálán a radikális pólushoz közelebb helyezkedhetnek el.

A fiatal szavazók, illetve az ifjúság fogalmának meghatározása elengedhetetlen módszertani feltétele a tanulmány értelmezésének. Ifjúság alatt e tanulmányban minden

¹ Demand for Right-Wing Extremism Index (DEREK) measures the size of the group in a given country susceptible to far-right ideologies and political messages. A country's DEREK score is determined by the rate of respondents who belong to at least three of the four categories (prejudices, anti-establishment attitudes, right-wing value orientation and fear, distrust and pessimism) all at once.

18-29 éves fiatalok értünk, ugyanakkor az adatfelvételek miatt csekély mértékű korreláció előfordulhat.

A tanulmány állítása, hogy a Jobbik fiatal szavazók közötti térnyerésének több oka van, melyek közül a fiatalok körében megfigyelhető rendszerellenesség, a párt generációs jellege, valamint az internet szerepe a kiemelkedő. A hipotézist széles empirikus bázis felhasználásával igyekszem bebizonyítani, a magyarázó okoknál az adatok mély struktúrájú orientációkra mutatnak rá, így a korábbi kutatások empirikus adatainak felhasználása is célszerű volt.

II. A Jobbik támogatottsága a fiatalok körében

A következő fejezetben több adatfelvétel eredményét tekintjük át azt vizsgálva, hogy 2009 és 2012 között a Jobbik népszerűsége hogyan alakult a fiatalok körében. Az adatok segítségével kívánjuk alátámasztani állításunkat, mely szerint a radikális párt szavazótáborában a fiatalok felül vannak reprezentálva.

A DKMKA Választáskutatási Panel 2009-es adatbázisa rámutat arra a tényre, hogy az életkor emelkedésével a párt támogatottsága folyamatosan csökken a saját táborán belül. Míg a 29 éven aluli szavazók 11 százaléka támogatja a jobboldali radikális pártot, addig a 60 éven felüliek esetében ez a szám csak négy százalék. A generációs jelleget erősíti, hogy a Jobbik szavazói a legfiatalabbak, átlagosan 1971-ben születtek (Grajczjár-Tóth, 2011).

A Medián Közvélemény-és Piackutató Intézet 2010 tavaszán készült empirikus kutatása (N=3000) is a korábbi eredményeket erősíti meg. A 18-29 éves korosztályt elemezve megállapítható, hogy a FIDESZ-MPSZ 56 százalékos támogatottsága mellett a Jobbikot a fiatalok 23 százaléka támogatja. A radikális párt fiatalok körében mért népszerűsége messze meghaladja az MSZP (10 százalék) és az LMP (8 százalék) támogatottságát. Az adatfelvétel további tanulsága, hogy a Jobbik a saját táborán belül ismét a legfiatalabbak között a legnépszerűbb, az életkor emelkedésével a népszerűségben lineáris csökkenés figyelhető meg.

1. Táblázat Pártpreferenciák a fiatalok körében

<i>A pártok támogatottsága a fiatalok körében (18-29 év) %</i>				
	DKMKA Választáskutatás	Medián	Aktív Fiatalok	Republikon
Jobbik	11	23	19,3	19,7
Fidesz	45	56	14,6	18
MSZP	7	10	4,5	5,6
LMP		8	17,7	7,3
DK			2,9	1,7
Egyéb			1,3	4,5

Egy 2011. december és 2012. január között, az Aktív Fiatalok kutatás² (N=1497) keretében történő internetes adatfelvétel is a Jobbik fiatalok körében mért magas népszerűségét mutatja. Az eredmények alapján a radikális jobboldali populista párt a legnépszerűbb az ifjúság körében. A válaszadók 19,3 százaléka nevezte meg a Jobbikot a pártválasztás során. Az internetes válaszadás kapcsán egyértelműnek tűnik a Jobbik dominanciája, mely a későbbiekben a siker mögött álló magyarázatunk egyik fontos tényezője lesz.

² Az Aktív Fiatalok kutatás online metodológiával készített vizsgálat a főiskolások és egyetemisták körében (http://aktivfiatalok.hu/wp-content/uploads/2012/07/m%C3%B3dszertani_spekul%C3%A1ci%C3%B3.pdf)

A Republikon Intézet 2012. februári elemzése (N=3000) is a Jobbik a fiatalok körében játszott kiemelkedő szerepét mutatja. A válaszok alapján a többi párthoz képest a radikális párt a legnépszerűbb a fiatalok körében (19, 7 százalékos támogatottság).

Az adatok áttekintése után megállapíthatjuk, hogy az életkor a párt szavazótáborának egyik legkarakteresebb jellemzője.

III. Magyarázatok a fiatalok körében elért sikerre

1. Politikai normák és értékek

1.1. Előítéletesség és tekintélyelvűség

A cigánykérdés a magyar társadalmat évtizedek óta feszítő probléma. Az újabb keletű jobboldali radikalizmus kapcsán megállapítható, hogy ellenségeit elsősorban a társadalmon belüli csoportokban (etnikai kisebbségek és marginális társadalmi csoportok) jelöli meg (Enyedi-Erős-Fábián, 2000). A Jobbik sikerének egyik fő oka, hogy a cigányügyet a politikai tabuk közül sikerült kiemelnie és kisajátítania (Karácsony-Róna, 2010). A teljes magyar társadalom előítéletessége a romákkal szemben magas intenzitású, ugyanakkor több kutatás is rámutatott, hogy a Jobbik szavazóit jellemzi legjobban a cigányokkal és zsidókkal kapcsolatos ellenérzés. A jobbikos képviselők és a szimpatizánsok is erős cigányellenes attitűdöket mutatnak (Bíró Nagy-Róna, 2011), így kijelenthető, hogy a szélsőjobboldali tábor egyik legfontosabb pillére és felemelkedésének fontos tényezője a párt által deklarált cigányellenesség.

A tanulmány fontos kérdése, hogy a Jobbik szavazótáborának cigányellenes attitűdjei hogyan kapcsolódnak a fiatalok előítéletességéhez. Az ifjúság romákkal szembeni toleranciáját vizsgáló korábbi kutatások is rámutattak, hogy a legfiatalabb korosztályok fogékonyabbak a romaellenes attitűdökre, különösen igaz ez a 18 év körüliekre, akiknek az előítéletessége magasabb fokú, mint az idősebb korosztályoké (Fábián, 1999). A cigányokkal szembeni fenntartások a fiatalok valamennyi állásfoglalásában visszatükröződtek egy másik kutatásban is (Horváth Á., 2000). A Jobbik felemelkedését megelőző időszakban is a fiatalok romákkal kapcsolatos magas ellenérzése figyelhető meg. Az előítéletesség 2002 és 2009 között a legfiatalabb (18-29 éves) korcsoportban nőtt a legnagyobb mértékben (28,1 százalékról 42,8 százalékra), ugyanakkor a teljes társadalmat tekintve még mindig a legalacsonyabb fokú előítéletesség jellemzi a legfiatalabb korosztályt (Krékó-Juhász-Molnár, 2011).

2. Táblázat Az előítéletesség alakulása a fiatalok körében³

<i>Életkor</i>	<i>Előítéletesség változása</i>		<i>Százalékos változás</i>
	2002	2009	
15-30	28,1%	42,8%	+14,7%
30-45	36,2%	51,8%	+15,6%
45-60	38,1%	55,6%	+17,5%
60+	45,7%	58,2%	+12,5%

³ Forrás: Krékó, P.-Juhász, A.-Molnár Cs. (2011): A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon. In: Politikatudományi Szemle, 2011/2, 53-79. pp.

Annak ellenére, hogy az a tézis nem állja meg a helyét, hogy a fiatalok a teljes társadalomnál nagyobb előítéletességgel rendelkeznek a romákkal szemben, az előítéletesség mértékének drasztikus emelkedése a Jobbik ideológiai profiljához tolja közelebb a fiatalokat. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a 42,8 százalékos arány az előítéletesség magas intenzitását mutatja.

Az *Iskola és társadalom 2005*⁴ és *2008*⁵ kutatás is hasonló eredményekre jutott a fiatalok előítéletességét vizsgálva. 2005-ben a fiatalok 45 százaléka, 2008-ban a válaszadók 47 százaléka elutasította a cigány padtárs gondolatát. A cigányügy tehát nem kizárólag az idősebb korosztályok, hanem a fiatalok neuralgikus pontja is. A fiatalok romákkal szembeni előítéletességének egyik érdekes tényezője, hogy a cigányellenességet, a cigányokkal szembeni erőszakot nem tekintik a fiatalok rasszizmusnak vagy faji megkülönböztetésnek (Garami, 2000). Annak ellenére, hogy a fiatalok előítéletessége a romákkal szemben nem nagyobb, mint az idősebb korosztályoké, mégis megállapítható, hogy a fiatalokat kifejezetten magas intenzitású ellenérzés jellemzi a romákkal szemben. A radikális párt tehát megfelelő „fülekre talált” cigányellenes kijelentéseihez.

A tekintélyelvűség, az erős vezető iránti vágy, a militáns nacionalizmusra utaló attitűd a Jobbik híveire jellemző leginkább (Karácsony-Róna, 2010). A fiatalok autoritás iránti igénye, az erőskezü vezető óhajta a fiatalok attitűdjeire is jellemző (Enyedi-Erős-Fábián, 2000). A tekintélyelvűség ugyanakkor keveredik az antidemokratikus jegyekkel a fiatalok demokráciaképében, így a politikai rendszerek megítélése tájékozódásul szolgálhat az autoritás iránti igény megértésében. Az *Iffúság2008* kutatás⁶ adatai alapján a válaszadók 31 százaléka szerint „*az egyik politikai rendszer olyan, mint bármelyik másik*”, valamint 14 százaléka azt válaszolta, hogy „*bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokratikus rendszer*”. Annak ellenére, hogy a fiatal válaszadók 45 százaléka nem állt ki határozottan a demokrácia felsőbbrendűsége mellett, nem jelenthetjük ki, hogy politikai nézeteik antidemokratikusak lennének. Az adatok szemléltetésével arra próbáltunk rámutatni, hogy az antidemokratikus orientáció alapjai megtalálhatók a fiatalok körében. Az tekintélyelvűség, illetve az autoritás iránti igény ugyanakkor az *Iskola és társadalom 2005* kutatás kapcsán határozottabban jelenik meg. A kutatásban a válaszadók több mint kétharmada értett egyet azzal, hogy az „*országnak elsősorban keménykezű vezetőkre van szüksége*”, valamint azzal, hogy „*olyan pártra van szükség, amely ha szükséges, oda is üt*” (Csákó, 2007).

A romákkal kapcsolatos előítéletesség és a tekintélyelvűség tehát a fiatal társadalom nagy részének attitűdjeit is jellemzi, amely így kiváló alapot nyújt a Jobbik fiatalok közötti térnyerésének.

⁴ Vezette Csákó Mihály, a kutatásban részt vett az ELTE, DE, PTE Szociológia Tanszék, valamint az ECHO Survey Szociológiai Kutatóintézet, a Tábla és Penna Társadalomkutató Műhely és Kurt Lewin Alapítvány; Minta: 7000 fő, négy megye (Baranya, Fejér, Hajdú és Szabolcs) és Budapest

⁵ A 2005-ös kutatás azonos kérdőívekkel történt lekérdezése, a kutatást Csákó Mihály vezette, a résztvevők az ELTE, DE, PTE és SZTE Szociológia Tanszéke, az MTA Regionális Kutatóközpont, valamint az ECHO Survey Szociológiai Kutatóintézet voltak. A kutatás területe Csongrád megyével bővült. A közreműködő kutatók: Szabó Ildikó, Murányi István, Domokos Tamás, Kiss Mária Rita és Sik Domonkos voltak.

⁶ Bauer Béla- Szabó Andrea (szerk.) (2009): *Iffúság 2008: Gyorsjelentés*. Budapest, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, 2009.

1.2. Szabálykövetés és rendpártiság

A rend iránti igény a tekintélyelvűség és a rendszerelégedetlenség jelenségével együtt jelenik meg, mégis érdemes külön kiemelni. A radikális szavazótábor számára legnépszerűbb jelszavak közé tartozik a rend és a stabilitás, a két fogalommal tudnak az egyik legnagyobb mértékben azonosulni a szavazók (Bíró-Róna, 2011). A fiatalok körében a rendpártiság tekintélyelvű attitűdje kevésbé érhető tetten, ugyanakkor a szabálykövetés, a szabályok betartásának fontossága gondolkodásuk egyik specifikuma. Az *Iskola és társadalom 2008* ifjúsági kutatás eredményei szerint a fiatal válaszadók 76 százalékpontos egyetértést mutattak arra vonatkozóan, hogy egy magyar állampolgártól elvárható az ország törvényeinek betartása. Egy másik ifjúságkutatás, az *Ifjúság2008* is hasonló eredményekre jutott, egy módszertani skálán a válaszadók 85, illetve 83 százalékpontos fontossági fokot jelöltek meg arra vonatkozóan, hogy egy magyar állampolgártól elvárható a törvények betartása, illetve az adók és járulékok befizetésének kötelezettsége. A szabálykövetés, mint a rend iránti igény kifejeződése az adatok alapján a fiatal szavazók jellemzőjének tekinthető.

1.3. A paternalizmus iránti igény

A radikális párt az erős, aktív, beavatkozó államban hisz, amely képes megóvni a magyar társadalmat a globalizáció káros hatásaitól. A nemzeti protekcionista gazdaságpolitika a szociális szempontok folyamatos szem előtt tartására törekszik, a gondoskodó, óvó attitűd a párt politizálásának alapja (Bíró-Róna, 2011). A paternalista gazdaságpolitika, a szociális szempontok kiemelése összhangban van a fiatalok társadalmi igényeivel. A fiatalok demokrácia-képének alapvető jellemzője, hogy a demokráciától elsősorban a gondoskodó, jóléti szolgáltatásokat nyújtó állam feladatainak teljesítését várják el (Szabó, 2011). Az *Iskola és társadalom 2008* kutatás eredményei alapján a fiatalok kétharmada személyes biztonságot remél a demokráciától. A fiatalok paternalisztikus társadalompolitika iránti igénye az *Ifjúság2008* kutatás kapcsán is megjelenik. A különböző szempontok mentén, mint például napi megélhetés, munkalehetőség, szociális biztonság, lakáshoz jutás, a Kádár-rendszer, illetve a rendszerváltás után létrejött demokratikus jogállam összehasonlítása történik meg. A válaszok alapján a Kádár-rendszerben a fiatalok 75 százaléka szerint könnyebb volt a napi megélhetés, 74 százalékuk szerint a lakáshoz jutás elérhetőbb volt, 79 százalékuk kedvezőbbnek ítélte a munkalehetőséget, valamint 77 százalékuk mondta, hogy a szociális biztonság jobb volt a Kádár-rezsim alatt. Az eset különlegessége, hogy a 2008-as adatfelvételben részt vevő válaszadók túlnyomó többsége nem, vagy csak keveset élt az előző rendszerben. Ennek felismerése azért fontos, mert az elemzés szempontjából valójában egy sztereotip képről beszélhetünk, valós tapasztalás helyett. A fiatalok valószínűleg a társadalom által sugárzott kép alapján döntöttek, így nem igazán a Kádár-rendszer mellett, sokkal inkább a jelenlegi berendezkedés ellen tették le a szavazatukat, így az elemzés összekapcsolódik a rendszerellenesség témakörével.

2. A politikai rendszer diffúz támogatása

A politikai értékektől és normáktól lehatároltan kezelem a rendszerellenesség és a félelem, bizonytalanság témakörét. Ennek oka, hogy az említett faktorokat nem társadalmilag beágyazott politikai preferenciáknak, sokkal inkább a politikai rendszerhez fűződő érzelmi viszonyulásnak tekintem (Easton, 1965).

2.1. Rendszerellenesség

A politikai rendszerrel szembeni elégedetlenség, valamint a politikai elitel szembeni bizalmatlanság a fiatal szavazók nagy részét a szélsőséges politikai erők irányába tolhatja. A Jobbik egyik stabil témája az elitellenesség, amelynek kifejeződése, hogy a párt az elmúlt két évtized politikai elitjéről „maffiaként” beszél, igyekezik a rendszerváltás utáni politikai elitet egységesen a nemzeti érdek cserbenhagyóiként ábrázolni (Bíró-Róna, 2011). A szélsőjobboldal táborában erős a rendszerelégedetlenség, a demokráciába vetett bizalom szavazóik esetében kifejezetten alacsony. A radikális párt szavazótábora a legkevésbé elégedett a demokrácia működésével (Grajczjár-Tóth, 2011). Parlamenten kívüli politikai erőként a politikai elitel szembeni társadalmi elégedetlenség és bizalmatlanság kihasználása döntőnek bizonyult a Jobbik sikereit tekintve. A fiatal szavazókat vizsgálva megállapítható, hogy a politikai rendszerrel szembeni elégedetlenség és bizalmatlanság kifejezetten magas fokú. A rendszerellenes attitűd 2002 és 2009 között a legfiatalabb korcsoportban nőtt a legnagyobb mértékben, a 2002-es 9,8 százalékról 2009-re 38 százalékra nőtt a rendszerellenes attitűdöket vallók tábora (Krékó-Juhász-Molnár, 2011). A rendszerellenesség releváns ismertetője a demokratikus intézményekkel szembeni bizalmatlanság szintje. Az *Ifjúság2008* kutatás adatai alapján a fiatalok körében az intézményekkel szembeni bizalmi állapot mélypontra jutott. A fiatal szavazók a politikai elit tevékenységéhez közvetlenül köthető Országgyűlés és Kormány működésével szemben nagyfokú bizalmatlanságot mutattak⁷.

A politikai elitből való kiábrándulás és attól való elfordulás tehát nyilvánvalóan tetten érhető a fiatalok körében.

2.2. Félelem, bizonytalanság, pesszimizmus

Az étellel szembeni elégedetlenség, az egyént jellemző gazdasági bizonytalanság, a jövő kedvezőtlen megítélése a jobboldali radikális populista pártok térnyerésének kedvez. A poszt-szocialista országokban, így Magyarországon is a fiatalok gazdasági helyzete és kilátásai kedvezőtlen képet mutatnak. A fiatalok az elképzelt életkornál jóval később képesek önálló egzisztenciát teremteni, a házassági terveik később realizálódnak, vagy meg sem valósulnak, a gyermekvállalás gyakran házasság előtt vagy nélkül valósul meg, ha egyáltalán megvalósul, a munkaerőpiacra való bejutásuk pedig releváns mértékben megnehezült (Domokos, 2010). A folyamatok következményeként pedig fokozódik a bizonytalanság érzése és az anómia. A 2008 óta kibontakozó gazdasági válság a fiatal munkavállalókat sem kímélte, a munkanélküliségi ráta körükben jóval meghaladja a teljes munkanélküliségi ráta mértékét⁸.

A Jobbik szavazói alkotják a legpesszimistább szavazói táborát, amikor az ország vagy a saját jelenlegi helyzetük és a jövőt érintő kilátásaikról van szó. A radikális párt szavazói gondolják úgy a legnagyobb mértékben, hogy az ország és saját gazdasági helyzetük nagymértékben romlott (Grajczjár-Tóth, 2011). Annak ellenére, hogy a párt szavazótáborában az alacsony végzettségűek és a szegények kifejezetten

⁷ Egy pozitív és negatív irányba 100 egységet tartalmazó értékelésnél a Kormány megítélése „-37”, az Országgyűlésé pedig „-22”

⁸ A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) adatai szerint (http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/ifjusag_munkaero_piac.pdf) a 15-24 éves korosztály munkanélküliségi rátája 2008-2010 között 19,9 százalékról 26,6 százalékra nőtt, a 25-29 éves korosztály adatai ugyanebben az időszakban 9,1 százalékról 14,3 százalékra emelkedtek. A teljes megfigyelt sokaságra vonatkozó munkanélküliségi ráta 2008-2010 között 8 százalékról 11,2 százalékra emelkedett. A 2012. augusztus-októberi adatok alapján a 15-24 éves korcsoport munkanélküliségi rátája 30,1 százalék, miközben a teljes megfigyelt sokaság munkanélküliségi rátája 10,5 százalék

alulreprezentáltak, a diplomások és a jómódúak pedig felülreprezentáltak, a párt szavazóira erős gazdasági frusztráció a jellemző (Karácsony-Róna, 2010). A félelem és a bizonytalanság érzése a kívánt és a ténylegesen elért társadalmi helyzet közötti különbségből fakadhat, mely a státuszépítési igény létét feltételezi. A DEREX-index alapján a félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus érzése 2002 és 2009 között a fiatalok körében 14,2 százalékról 21,1 százalékra emelkedett. Az *Ifjúság2008* kutatás adatai alapján a rendszerváltás óta, illetve az elmúlt tíz évben a válaszadók 62 százaléka szerint romlott családjuk helyzete, 84 százalékuk mondta azt, hogy az ország gazdasági helyzete is rossz irányba ment, 80 százalékuk pedig azt válaszolta, hogy az emberek életszínvonala is csökkenő tendenciát mutatott. A gazdasági és anyagi eredmények vonatkozásában a múlt negatív percepcióban jelenik meg a fiatalok körében. A jövőre vonatkozó várakozások is kifejezetten pesszimisták. Az ifjúságkutatás eredményei alapján a válaszadók 72 százaléka szerint személyes léthelyzete a következő években romlik, illetve stagnál. Az ország gazdasági helyzetének alakulása a fiatalok 76 százaléka szerint romlani fog, illetve az adott szinten rögzül. A válaszadók 48 százaléka szerint pedig az emberek életszínvonala egyenesen romlani fog.

3. Generációs élmény és szubkulturális identifikáció: a közösséghez való tartozás élménye

A rendszerváltást követő időszak egyik súlyos társadalmi jelensége volt a korábban létező közösségek meggyengülése, illetve felbomlása. A korábban is individualizálódott és atomizálódott magyar társadalomban a társadalmi kötelek tovább gyengültek. A közösségek ugyanakkor fontos társadalmi képződmények, közösségek nélkül nincsen identitás, identitás nélkül pedig nincsen individuum (Ságvári, 2008). A társadalomban, a közösségek által nem védett szavazó sokkal jobban ki van téve a szélsőséges politikai erők retorikájának (Van der Brug et al, 2005). Az *Ifjúság2008* adatai ugyanakkor a fiatal társadalom magas atomizáltságát mutatják, a fiatalok több mint 70 százaléka nem tagja semmilyen szervezetnek sem. A Kádár-rendszer hagyatékaként ugyanakkor a családi szocializáció, a család politikai útmutató szerepe is meggyengült. A család saját privát szférájából kizárja a politika világát, így magukra hagyják a következő generációkat a politika világában történő eligazodásban (Szabó-Kern, 2010). A fiatalok így egyedül maradnak a radikális populista pártok szólamaival szemben. A jobboldali radikalizmus ugyanakkor egyszerre jelent veszélyt, valamint hozza létre a közösséghez tartozás élményét az ifjúság körében. A fiatalok társadalmilag izolált, szervezeti kötődéssel nem rendelkező része számára a mozgalom jellegű, intenzív elkötelezettséget jelentő, közösségi élményt nyújtó politikai platformok vonzóak lehetnek (Arendt, 1992). Ezek azok, amelyek felépített identitást, zárt gondolati rendszereket, biztos viszonyítási pontokat adnak egy makrokörnyezetben, amelyben a bizonytalanság egyre nagyobb szerepet játszik (Ságvári, 2008). A Jobbik zárt és koherens ideológiai rendszerével megfelel ezeknek a feltételeknek, így képes lehet a közösséghez való tartozás élményét nyújtani a fiatal választók részére. A rendszerváltás után szocializálódott generáció hajlamos felvállalni a nyílt ellentéteket és az aktív politizálást, ugyanakkor nincs olyan generációs szocializációs élménye, mint amilyen a rendszerváltó generációnak volt. Az elmúlt két évtizeddel való szembehelyezkedés és az elitellenesség konstellációja ugyanakkor létrehozhatja ezt a generációs élményt, amely így legfőképp a radikális párthoz köthet.

A radikális párt számára a mainstream médiában való gyenge jelenléte miatt kiemelten fontos volt, hogy képes legyen alternatív kommunikációs felületet teremteni, amelyen hatékonyan el tudja juttatni üzeneteit és saját valóságértelmezését a szavazóknak.

A mainstream média mellett létező saját médiafelületét a Jobbik az interneten keresztül hozta létre.

A posztkommunista rendszerekre fokozottan igaz, hogy a pártok és a társadalom közötti kötelékek meggyengülnek (Szabó I., 2010). Az internet demokratikus világa ugyanakkor megfelelő kommunikációs felület arra vonatkozóan, hogy a politika sikeresen elérjen a szavazók perszonális létszférájába, így kapcsolatot hozzon létre a párt és a szavazó között. A radikális párt ennek felismerése után építette ki saját internetes médiavilágát, majd juttatta el hatékonyan saját üzeneteit a szavazókhoz. A Jobbik a társadalom egyik szegmensében sem volt annyira felülreprezentálva, mint az internetezők körében (Karácsony-Róna, 2010). A radikális párt saját internetes szubkultúrát hozott létre (kuruc.info, barikad.hu, hunhir.hu, gondolat.hu⁹), melynek napi szintű felkeresése meghaladta a 100 ezer látogatást¹⁰. A párt aktivistái továbbá „ellepték” az egyes hírközlő oldalak fórumait annak érdekében, hogy a Jobbik politikai üzeneteit terjesszék. Az egyes közösségi médiákban való domináns jelenlét is a párt specifikuma lett. A táblázat adatai jól mutatják, hogy a radikális párt a közösségi média egyes csatornáin a többi párthoz képest felül van reprezentálva.

3. Táblázat A pártok jelenléte a közösségi média szegmenseiben¹¹

A pártok jelenléte a közösségi médiában (2012.12.22.)

	Facebook kedvelés	Twitter követő	Youtube feliratkozó
MSZP	19 991	1590	184
Jobbik	50 579	3372	2422
LMP	19 847	1746	594
DK	8109	39	394
KDNP	1531	71	14
Fidesz	27 672	3623	148

A politikatudomány a szubkultúra fogalma alatt az azonos szociokulturális jellemzők, politikai attitűdök és ideológia, közös érték és normák, magatartási minták, kollektív identitás, egységes múltértelmezés és szimbólumrendszer egységét érti (Enyedi, 1993).

Az egyes életkori csoportok internet használata párhuzamban van a Jobbik szavazótáborának életkori összetételével. Az *Ifjúság2008* eredményei szerint a fiatalok 84 százaléka használja rendszeresen az internetet. A rendszeresen internetezők aránya a 15-24 éves korosztály esetében 2008 és 2012 között 80 százalékról 90 százalékra emelkedett, a 25-34 évesek körében ugyanezen időszakban 60 százalékról 81 százalékra nőtt. Az idősebb generációk rendszeres internet használata ettől a szinttől lényegesen elmarad, a 35-49 évesek 2008 és 2012 között 47 százalékról 68 százalékra, míg az 50-69 éves korosztály esetében 16 százalékról 35 százalékra való emelkedéséről beszélhetünk¹². Ez azt jelenti, hogy az életkor lineáris emelkedésével egyre kisebb az esély, hogy a radikális párt üzenetei hatékonyan eljuttanak a szavazókhoz. A legfiatalabb korosztályok esetében van a legnagyobb esélye, hogy a Jobbik alternatív kommunikációs felülete elérje a kívánt hatást. Az internet világán keresztül tehát a Jobbik „berobbant” a fiatalok mindennapjaiba, akik

⁹ A következő oldalak tekinthetők még fontosnak: www.nemzetihirhalo.hu; www.nemzetiugyletek.hu; www.atilakiraly.hu; www.szebbjovo.hu; www.mariaorszaga.hu; www.szentkoronaradio.com; www.magyardaltos.info; www.ellenkultura.info

¹⁰ A Medián Webaudit (webaudit.hu) adatai alapján

¹¹ Forrás: facebook.com; twitter.com; youtube.com

¹² Forrás: http://nrc.hu/kutatas/internet_penetracio

korábban azt érzékelték, hogy a pártközpontú elituralom nemigen tart igényt az állampolgári részvételre (Gazsó, 2004). A Jobbik közösségteremtő jellege összekapcsolódott az online kommunikációval, melynek lényege a közösség, a közös tudás és a közös élmény létrehozása (Ságvári, 2008). A Jobbik online szubkultúrájának térhódítását jól illusztrálja a szubkultúrát alkotó webes hálózat elemeinek robbanásszerű fejlődése 2006-ot követően (Jeskó-Bakó-Tóth, 2011).

IV. Konklúzió

A tanulmány fejezeteiben igyekezett feltárni és rámutatni azokra az okokra, melyek a Jobbik kiemelt népszerűségét okozzák a fiatalok körében. A hipotézis az volt, hogy a fiatalok esetében megfigyelhető rendszerellenesség, a párt generációs jellege, illetve a Jobbik internetes térhódítása kiemelkedő szerepet játszik a fiataloknak a Jobbik szavazótáborába való integrálásában. A tanulmány természetesen nem állítja, hogy a tárgyalt attitűdökkel rendelkező fiatalok mindegyike a radikális párt szavazója lesz, illetve volt, hiszen a pártválasztás számos más tényezővel (más pártokhoz való kötődés, racionális választás, illetve egyéb szocializációs tényezők) hozható összefüggésbe (Carmines, E. G.-Huckfeldt, Robert, 2003). Kizárólag arra próbáltunk rámutatni, hogy a Jobbik ideológiai téziseinek gondolatisága megtalálható a fiatalok nagy részének attitűdrendszerében is, így képesek potenciális szavazóbázist létrehozni a radikális párt számára. Más szerzők rámutattak, hogy a fiatalok attitűdrendszere a vizsgált faktorok mellett nem mutat releváns korrelációt az idősebb korosztályokhoz képest (Bíró Nagy-Róna, 2011), ebből következően felvetődhet a kérdés, hogy mégis mi jelenti a döntő tényezőt. A magyarázat mögött álló okok eltérő súllyal rendelkeznek, a tanulmányban tárgyalt tényezők mindegyike konstellációt alkot egymással. A táblázat a dominancia-faktorok rendszerezésével kívánja bemutatni, hogy az egyes dimenziók milyen mértékű befolyással bírnak.

4. Táblázat A faktorok befolyásuk szerinti súlyozása

Dominancia-faktor analízis

Gyenge	Közepes	Erős
A közösséghez való tartozás élménye	A paternalizmus iránti igény	Internet szerepe
Életciklus-hatás	Előítéletesség és tekintélyelvűség	Elit-és rendszerellenesség
Szabálykövetés-és rendpártiság	Félelem, bizonytalanság, pesszimizmus	A generációs jelleg szívóhatása

A tanulmány szerint a gyenge magyarázó okok közé a szabálykövetés-és rendpártiság, a közösséghez való tartozás élménye, illetve az életciklus-hatás tartozik. A közepes erősségű befolyással rendelkező faktorok a paternalizmus iránti igény, az előítéletesség és tekintélyelvűség, valamint a félelem, bizonytalanság és pesszimizmus. A tanulmány annak magyarázatára, hogy miért magasabb a Jobbik támogatottsága a fiatal korosztály körében, azt az adekvátnak vélt választ adja, hogy a radikális párt generációs jellegének „szívóhatása”, a fiatalok esetében megfigyelhető drasztikus rendszerellenesség növekedés, illetve az internet kihasználása jelentette a döntő tényezőt. A tanulmányban bizonyítottuk tehát a hipotézist, bemutattuk és rámutattunk az erősebb és gyengébb relevanciával rendelkező szférákra.

Felhasznált irodalom

- Bauer, B.- Szabó, A. (szerk.) (2009): Ifjúság 2008: Gyorsjelentés. Budapest, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet.
- Bíró Nagy, A.-Róna, D. (2011): Tudatos radikalizmus. A Jobbik útja a Parlamentbe, 2003-2010. In: Láncki András (szerk.): *Nemzet és radikalizmus*. Budapest: Századvég. 242-283. pp.
- Carter, E. (2005): *The Extreme Right in Western Europe*. Manchester University Press, Manchester.
- Carmines, E. G.- Huckfeldt, Robert (2003): Politikai viselkedés: áttekintés. In: Goodin, Robert E.-Klingemann, Hans Dieter (szerk.). *A politikatudomány új kézikönyve*. Budapest, Osiris Kiadó
- Csákó, M. (2007): *Fiatalok demokráciaképe*. Budapest, (ms).
- Domokos, T. (2010): A felnőttkorba való átmenet demográfiája a poszt-szocialista Magyarországon. In: *Új Ifjúsági Szemle*, 2010/ősz. 64-84. pp
- Enyedi Zsolt: Pillér és szubkultúra- A politikai tagolódás egy lehetséges fogalmi kerete. *Politikatudományi Szemle*, 1993/4.szám, 21-50.
- Enyedi, Zs.-Erős, F.-Fábián, Z. (2000): Előítéletesség és tekintélyelvűség a fiatalok körében. In: *Társadalmi átalakulás és ifjúság. A szabadság mint esély?*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2000. 161-172. pp.
- Enyedi, Zs.- Körösenyi, A. (2004): *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004.
- Fábián, Z. (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Garami, E. (2000): A fiatalok erőszakos mozgalmak iránti vonzalma. Néhány eredmény a TÁRKI 1993 végén lefolytatott ifjúságkutatásából. In: *Társadalmi átalakulás és ifjúság. A szabadság mint esély?*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2000. 173-182. pp.
- Gázsó Ferenc (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Grajczjár, I.-Tóth, A. (2011): Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe. In: Enyedi Zsolt, Szabó Andrea, Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Budapest. *Demokrácia Kutatások Központja Alapítvány*, 2011, 57-92. pp.
- Hannah Arendt (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, 1992, Európa Könyvkiadó.
- Horváth, Á. (2000): Kecskeméti főiskolások és a demokrácia értékei. In: *Társadalmi átalakulás és ifjúság. A szabadság mint esély?* Szeged, Belvedere Meridionale, 2000. 194-201. pp.
- Inglehart, R. (2007): Postmaterialist values and the shift of survival to self-expression values. In: Dalton, R. J.-Klingemann, H-D. (szerk.): *The Oxford handbook of political behavior*. Oxford: Oxford University Press
- Jeszó-Bakó-Tóth (2011): A radikális jobboldal webes hálózatai. In: *Politikatudományi Szemle XXI/1*. 81-101 pp.
- Karácsony Gergely-Róna Dániel (2010): A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. In: *Politikatudományi Szemle*, 2010/1, 31-66. pp.
- Krékó, P.-Juhász, A.-Molnár Cs. (2011): A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon. In: *Politikatudományi Szemle*. 2011/2, 53-79. pp.

- Mudde, C. (2007): *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Murányi, I. (2010): Tizenévesek előítéletessége és demokráciához való viszonya. In: *Új Ifjúsági Szemle*. 2010/tavaszi 49-58. pp.
- Norris, P. (2005): *Radical Right: Voters and Parties in Electoral Market*. Cambridge: Cambridge University Press
- Ságvári, B. (2008): Közösség, politika, közélet. In: *Új Ifjúsági Szemle*. 2008/nyári-
ősz, 107-114. pp.
- Szabó, I. (2010): Nemzeti identitás és politikai szocializáció. In: *Új Ifjúsági Szemle*.
2010/tavaszi. 75-98. pp.
- Szabó Andrea-Kern Tamás (2010): A szakmai képzésben résztvevők
értékpreferenciái és politikai rokonszenvei – kvantitatív megközelítés. In: *Új
Ifjúsági Szemle*. 2010/ősz. 5-26. pp.
- Van der Brug, Fennema, Tillie, J. (2005): Why some anti-immigrant parties fail and
other succeed; a two step model of electoral support. In: *Comparative Political
Studies*. Vol. 38, No.5, pp. 537-573.

Internetes hivatkozások

Forrás: http://nrc.hu/kutatas/internet_penetracio (2012.12.22.)
http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/ifjusag_munkaero_piac.pdf (2012. 11.25.)
http://aktivfiatalok.hu/wpcontent/uploads/2012/07/m%C3%B3dszertani_spekul%C3%A1ci%C3%B3.pdf (2013.02.11.)
www.nemzetihirhalo.hu (2013. 02.15.)
www.nemzetiegyulet.hu (2013. 02.15.)
www.attilakiraly.hu (2013. 02.15.)
www.szebbjovo.hu (2013. 02.15.)
www.mariaorszaga.hu (2013. 02.15.)
www.szentkoronaradio.com (2013. 02.15.)
www.magyardaltos.info (2013. 02.15.)
www.ellenkultura.info (2013. 02.15.)

Kovács Tamás, doktorandusz hallgató
Munkahely: PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Politikatudományi Program
Cím: 7624, Magyarország, Pécs, Ifjúság útja 6.
E-mail: kovacs.tamas@pte.hu

A demokratikus tömegkezelés alapelvei

Less Ferenc

Készenléti Rendőrség
Budapest

Absztrakt

Európa számos országában felismerték a tömegkezelés hagyományos, az erő alkalmazásán és a kényszerítésen alapuló stratégiáinak és taktikáinak tarthatatlanságát. A demokrácia, a közösségi média nyomása, párosulva a szociálpszichológia, a tömeg viselkedésével kapcsolatban kialakított modern elméletekkel, a korábban alkalmazott rendőrségi gyakorlat feladására kényszeríti a tömegkezelési feladatokat végrehajtó szervezeteket. Mint a gyülekezés és a szabadvélemény nyilvánítás jogának védelmezője, a feladatai maradéktalan végrehajtása érdekében, a rendőrségnek új eljárások után kellett néznie. A társadalomtudomány eredményeivel megtámogatva, Európában kezdenek teret nyerni azon rendőrségi stratégiák és taktikák, amelyek a kommunikációra, párbeszédre, valamint a facilitációra alapoznak.

Kulcsszavak: *párbeszéd-rendőrség, kommunikáció-alapú tömegkezelés, dinamikus kockázat-elemzés*

Abstract

Several European police organization realized that the traditional way of public assembly management and the old strategies and tactics of riot control are obsolete. The operations of the organization in charge of maintaining the public order cannot be purely based on coercive power. The democracy, the social media, coupled with the new theories about the behaviour of the crowd formed by sociologists and psychiatrists impel the former police practice to give way for the new approaches. The police as one of the defenders of the right of the assembly and the free speech had to look for new methods to achieve its aims. Nowadays, new police strategies and tactics based on communication, dialogue, and facilitation, supported by the results of social sciences has spread out all over the European Union.

Keywords: *public assembly management, Dialogue Police, riot control, communication-based policing, dynamic-risk assessment*

I. Bevezetés

Az elmúlt évtized jelentős változást hozott a politikai demonstrációk rendvédelmi biztosítása terén. Korábban az európai rendvédelmi szervek stratégiájukat, és taktikájukat az erőre, és a kényszerítő eszközök alkalmazására alapozták. Ez az eljárásrendszer azonban komoly utcai összecsapásokhoz, nem egyszer több napon át tartó zavargásokhoz vezetett.¹ A modern demokratikus társadalmak egyre komolyabb kritikával illették a rendvédelmi szerveket (rendőrségeket, csendőrségeket), kihangsúlyozva azt, hogy azoknak az emberi és alapvető szabadságjogok őrzőjeként éppen arra kell törekednie, hogy érvényesülésüket

¹lásd a 2006 év őszének budapesti, vagy a 2005 évi párizsi események

biztosítsa és csak a legszükségesebb mértékben korlátozza. Ennek érdekében a mindenkori hatalomnak garanciát kell nyújtania ezen jogok védelme érdekében.²

A rendvédelmi szervek és a tömegkezeléssel kapcsolatos műveletek vezetői a feladatkörükénél fogva első sorban arra törekednek, hogy megőrizzék a közterület rendjét, illetve megszakítsák a jogellenes cselekményeket. Korábban ennek a célnak az érdekében, minden általuk alkalmazható eszközt, jogszabályt hajlandóak voltak bevetni, azonban ez a stratégia számos esetben az erőszak eskalációjához, a szolgálatot teljesítő rendőrök, illetve a demonstrálók sérüléséhez, tragikusabb esetekben azok halálához vezetett.³

A súlyos következmények hatására egyre több kutató kezdett el a tömeg viselkedésével, a tömegben lévő személyek és a rendőrség interakcióival, az erőszak eskalációja folyamatának tanulmányozásával foglalkozni, választ keresve arra, hogy hogyan kerülhető el a demonstrációk utcai harcba, a rendőrséggel való összecsapásba, illetve károkozásba való átalakulása. Írásomban az eddig elért eredményekre kívánom felhívni a figyelmet.

II. A tömeg magatartásának kutatási eredményei

A XIX. század folyamán Európa számos nemzetét rázták meg olyan társadalmi események, amelyek szinte kivétel nélkül az öntudatukra ébredt tömegek mozgalmával kezdődtek, majd a nagyvárosok utcáin történő összecsapásokba, forradalmakba, és akár az általuk történő hatalom átvételbe torkollottak,⁴ mivel beszűkülnek az állam védekezési lehetőségei, amikor a társadalmi mozgások a természeti veszélyekhez hasonló jelenségeket produkálnak.⁵ A hatalmon lévők rémülten kísérték figyelemmel, hogy az addig annyira erősnek hitt társadalmi rendszereik, az összegyűlt emberek csapásai alatt összeomlanak.⁶ Lázasan próbáltak magyarázatot találni a számukra oly veszélyesnek gondolt tömeg viselkedésére, első sorban kriminalisztikai oldalról kutatva azt, célul tűzve ki az ilyen jellegű megmozdulások bármi áron történő elfojtását.⁷

A korai kutatók közül Gustave Le Bon francia kutató XIX. századi munkássága váltotta ki a legnagyobb visszhangot, és máig is meghatározója maradt a tömeggel kapcsolatos elképzeléseinknek. Le Bon a tömeget első sorba negatív jellemzőkkel ruházza fel, alapvetően irracionálisnak, erőszakosnak tartva viselkedését, és mint a fennálló civilizáció potenciális lerombolójára tekint rá. Véleménye szerint az egyén elveszti az egyéniségét, tudata beleolvad a tömeg egységes tudatába, és képessé válik olyan dolgok elkövetésére is, amelyet egyedül sosem tenne meg, sőt teljes mértékben elítélne.⁸

Le Bon negatív megítélését átvéve, a rendvédelmi szervek a tömegre, mintegy „ellenségre”, veszélyforrásra tekintettek, és ez meghatározta az ellenük bevetett eszközök milyenségét is.⁹

A későbbi kutatások más aspektusból kezdték vizsgálni a tömeget, és Le Bontól eltérő véleményre jutottak. Floyd Allport szerint a kollektív pszichikum, illetve a

²*Guidelines on Freedom of Peaceful Assembly* – Varsó, Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Hivatala, 2010. 15. p.

³Hajas Barnabás: Épp egy társadalomtudós mondja meg, mit kezdjen a tömeggel a rendőrség? In: GAÁL Gyula – HAUZINGER Zoltán (szerk.): Pécsi Határőr Tudományos Közlemények XII, 2011, 43. p.

⁴pl. Párizsi kommun (1871)

⁵Dávid Ferenc: Biztonságpolitikai hangsúlyok a polgári nemzetbiztonsági szférában 2001 és 2010 között. – *Hadtudomány*, 23. évfolyam, 1-2. szám, 2013, 65. p.

⁶Pataki Ferenc: *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998, 17-18. p.

⁷Reicher, S. D.: The St. Pauls' riot: an explanation of the limits of crowd action in terms of a social identity model. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 14, 1984. 1. p.

⁸Le Bon, Gustave: *A tömegek lélektana*. Budapest, Hatágú Síp Alapítvány, 1993, 18-26. p.

⁹Stott, Clifford: *Crowd Psychology & Public Order Policing: An Overview of Scientific Theory and Evidence* – Liverpool, University of Liverpool, 2009, 9. p.

csoporttudat semmilyen fajtája nem létezik az egyéni tudat mellett.¹⁰ Festinger, Newcomb, Pepitone kísérleteivel az kívánta bizonyítani, hogy bizonyos helyzetekben az egyén szívesebben csatlakozik olyan csoportokhoz, ahol lehetőség nyílik számára a dezindividualizációra, az egyéniség, a felelősség, az ön-kontroll elvesztésére.¹¹ Zimbardo szerint a tömegben kialakuló szerepével azonosuló ember időlegesen pszichopatává válik.¹² Turner és Killian a „felbukkanó csoportnorma” elmélete kidolgozása során kijelenti, hogy a tömeg viselkedését nem az egyén felől, hanem annak társas kapcsolatrendszeréből, a társadalmi háttérből kiindulva kell vizsgálni.¹³

Az 1980-ban Bristol városának St. Pauls nevű negyedében kitört zavargások okát kutatva S. D. Reicher, brit kutató megállapítja, hogy az egyén a tömegben közösségi lényként van jelen, tehát elsősorban egy, az adott helyszínen és időben, kiemelkedő, fontossá váló közösségi kategória (bizonyos nemzetiségi, társadalmi csoporthoz, földrajzi területhez való tartozás, meghatározott politikai gondolkodás, stb.), határozza meg számára azt, hogy hogyan fog viselkedni az események során, és nem az egyénisége.¹⁴ Megállapítja továbbá, hogy számos esetben éppen a rendőri fellépés jellege az, ami a kezdetben békésnek induló helyzetet erőszakos cselekménnyé változtatja át.¹⁵

A szociológiai kutatások megváltoztatták a tömegről kialakult képet, a romboló, a civilizáció elpusztítására törekvő „hordák” helyett a köztudatban megjelenik a demonstráló, a véleményét szabadon kinyilvánítani kívánó politikai közösség képe. Ez a közösség teret követel magának az utcákon, és mint az állam polgára elvárja, hogy a hatalom legalább annyiban támogassa, hogy lehetővé teszi számára azt, hogy véleményének hangot adhasson.

III. A demokratikus tömegkezelés alapelvei

E. Bleich, C. Caeiro S. Luehrman tanulmányában a tömegkezeléssel kapcsolatos rendvédelmi politikát kétféleképpen kategorizálja. Az elfojtó/elnyomó jellegű tömegkezelési-rendvédelmi politikáról, megállapításuk szerint, akkor beszélünk, ha az alkalmazott politikai, jogi, rendvédelmi szabályozás, illetve az általa megfogalmazott közlés, indítvány, irányvonal és eljárás bünteti-fegyelmezi a demonstrálókat, vagy egyéb más módon okoz hátrányt a tömegrendezvények résztvevőinek. Elősegítő jellegű a tömegkezelési gyakorlat akkor, ha ugyanezen eszközök révén az érintett állami szervek megértésüket fejezik ki a résztvevők felé, illetve kézzelfogható politikai, gazdasági, társadalmi előnyöket nyújtanak a tüntetőknek valamint azok közösségeinek.¹⁶

A modern democráciákban a békés gyülekezés joga együtt jár a véleménynyilvánítás szabadságával.¹⁷ A rendőrség feladata, hogy a demonstrációk jogszerű céljainak megvalósulásához segítse. Ennek a célnak az érvényesülésének érdekében a rendvédelmi szervek az erő, és a kényszerítő eszközök bevetése helyett egyre inkább a tárgyaláson, a kommunikáción alapuló megoldásokat választják a demonstrációk békés

¹⁰Reicher 1984, 2. p.

¹¹Pataki 1998, 145-146. p.

¹²Ibid. 147. p.

¹³Reicher 1984. 1-4. p.

¹⁴Ibid. 15-16. p.

¹⁵Reicher S. D.: „The Battle of Westminster”: developing the social identity model of crowd behaviour in order to explain the initiation and development of collective conflict. - *European Journal of Social Psychology*, Vol. 26, 1996. 128-129. p.

¹⁶Bleich, E., Caeiro, C., Luehrman, S.: State responses to ‘Ethnic Riots’ in liberal democracies: evidence from Western Europe. - *European Political Science Review*, 2010, 272-273. p.

¹⁷55/2001. (XI. 29.) AB határozat 5. pont – Budapest, Magyar Közlöny, 134. szám, 2001, 9439. p.

lebonyolítása érdekében.¹⁸ Ez azonban még önmagában kevés a sikerhez. A kutatók, kutatásaikra alapozva különböző ajánlásokat, megoldási javaslatokat tettek a cél érdekében.

1. Tájékoztatás, az ismeretek kialakítása

A kutatók jelentős szerepet szánnak az információgyűjtésnek, melynek célja a tüntetésen várhatóan megjelenő csoportokkal, fontosabb személyekkel kapcsolatos ismeretek megszerzése. Ezeket az ismereteket meg kell osztani a biztosításba beosztott összes rendőrrel, annak érdekében, hogy azok tisztában legyenek az érintettek értékrendjével, céljaival, taktikáival, a számukra jelentőséggel bíró, emblemikus helyszínekkel. A csoportok ismerete segítségével lehetőség nyílik arra, hogy megkülönböztessük a tiltakozás szimbolikus cselekményeit a bűncselekményi kategóriákat kimerítő, vagy tisztán csak az erőszakra törekvő magatartástól.¹⁹

Ezen túl menően ismerni kell a demonstrációval érintett település részeken élő emberek, közösségek, vállalkozások (éttermek, üzletek) tulajdonosai, közlekedési vállalatok érdekeit is.²⁰

2. Facilitáció (elősegítés)

Mint már azt korábban leszögeztük a rendvédelmi szervek első számú feladatai közé tartozik az emberi és alapvető jogok biztosítása, ennek következtében minden módon arra kell törekednie, hogy a demonstráción résztvevő személyek a rendezvényüket zavartalanul, békés körülmények között tarthassák meg, „üzenetüket” átadhassák a címzetteknek, legyenek azok akár a demonstráción résztvevő személyek, akár állami szervek, magán vagy állami vállalatok. Ezt az irányelvet a rendőrségnek mindaddig követnie kell, amíg a törvényes rend fel nem bomlik, illetve míg a demonstráció maga nem sérti jelentősen mások jogait. S. Reicher, C. Stott, J. Drury, és O. Adang véleménye szerint, ha a rendőrség segítő jelleggel vesz részt a rendezvények biztosításában, és a tömeget nem ellenségnek tekinti, akkor képes lesz a tömeg tagjai szimpátiáját, valamint együttműködését elnyerni.²¹

3. Differenciálás

Még a legbékésebb tömegben is előfordulnak olyan személyek, akik magatartásukkal akaratlanul, vagy szándékosan jogellenes cselekményeket követnek el. Amennyiben a jogsértések minősége, és súlya átlép egy bizonyos határt, a rendőrségnek közbe kell avatkoznia. A rendvédelmi szervek ilyen esetekben a múltban nem mérlegeltek különösképpen, és gondolkodás nélkül a tömegoszlatás taktikai elemeihez nyúltak. Ha például egy tüntetés elveszti békés jellegét, akkor azt a magyar jog szerint a rendőrségnek fel kell oszlatnia, mivel a gyülekezési jogról szóló 1989. évi III. törvény 14 § (1) rendelkezése szerint „ha a gyülekezési jog gyakorlása a 2. § (3)²² bekezdésében foglaltakba ütközik, vagy a rendezvényen a résztvevők fegyveresen, illetőleg felfegyverkezve jelennek

¹⁸Holgersson, S.: *The Dialogue Police: Experiences, observations and opportunities* – Stockholm, The National Police Board, 2010, 27-29. p.

¹⁹*Recommendations for policing political manifestations in Europe* – Stockholm, Swedish Police Board, 2013, 36-37. p.

²⁰*Keeping the Peace* – London, National Policing Improvement Agency, 2010, 47. p.

²¹Reicher, S., Stott, C., Drury, J., Adang, O., Cronin, P., Livingstone, A.: Knowledge-based public order policing: Principles and practice. - *Oxford Journals, Policing*, vol. 1. issue 4, 2007, 409-410. p.

²²1989. évi III. törvény 2. § (3): „A gyülekezési jog gyakorlása nem valósíthat meg bűncselekményt vagy bűncselekmény elkövetésére való felhívást, valamint nem járhat mások jogainak és szabadságának sérelmével.”

meg, továbbá ha bejelentéshez kötött rendezvényt tiltó határozat ellenére tartanak, a rendőrség a rendezvényt feloszlatja”. Erre a jogszabályra hivatkozva számos demonstráció feloszlatására került sor a közelmúltban. Azonban a hasonló jellegű eseteket vizsgálva megállapítható, hogy amennyiben a tömegben egy kisebbség követi el a törvény által megjelölt jogellenes magatartási formákat, attól még a demonstráció békés résztvevőinek jogában áll rendezvényüket lefolytatni. Ha a rendőrség a teljes tömeget egységként kezeli, és a jogellenesség címkéjével látja el, gyakorlatilag maga ellen fordítja mindazokat is, akiknek egyébként nem állt szándékában törvényellenes cselekményeket elkövetni, sőt normális esetben még el is ítélnék azokat.

A tömeggel való összecsapást a rendőrségnek el kell kerülnie, ennek érdekében ki kell alakítania azokat a taktikákat, amelyek segítségével megoldható, hogy a jogellenes kisebbséget elszigeteljék a jogkövető többségtől, illetve velük megfelelő módon intézkedni tudjanak a biztosításba beosztott rendőrök.²³ Ez rendőri szempontból nézve nem is olyan egyszerű.

4. Kommunikáció

A erőszakos események, a rendőrökkel való összecsapások megelőzésnek kulcs fontosságú tényezője a felek közötti kommunikáció. Az álláspontok, az érdekek, a célok folyamatos egyeztetése lehetővé teszi mindkét fél számára (ti. rendőrség, demonstrálók), hogy tisztában legyenek azzal, hogy mi várható a másik féltől, mire kell felkészülni. Az egymás elgondolásainak ismerete csökkentheti a köztük fennálló kezdeti feszültséget.²⁴ Fontos szempont, hogy a tömeg a rendőrség tevékenységét ne tekintse illegitimnek, ne vélje azt, hogy a rendőrség jogellenesen akadályozza őt jogos céljainak elérésében. Ennek érdekében a két félnek mind a rendezvény előtt, mind aközben, és még a demonstrációt követően is kapcsolatban kell maradnia egymással, és egy folyamatos kommunikáció segítségével biztosítani kell a félreértések elkerülését, a jogos igények mérlegelését-kielégítését. Ez az együttműködés mindkét felet terheli. Például, ha a demonstráció során a szervezők el akarnak térni az előzetesen bejelentett útvonaltól, a rendőrségnek fontolóra kell vennie annak lehetőségét, hogy engedélyezze-e a kérést, amennyiben annak egyébként nincs indokolható akadálya. Természetesen a másik félnek is meg kell értenie a rendőrség indokát, például akkor, ha a demonstráló tömeg menetútvonalát a rendőrség méltányolható okból megváltoztatni szándékozik.

A sikeres kommunikáció alapja a bizalom, annak híján a felek nem számíthatnak a másik együttműködésére. A bizalmat ki kell alakítani, továbbá azt meg is kell tartani. Ez nem is olyan könnyű, mint azt gondolnánk. A jó kapcsolathoz idő kell, és sok-sok párbeszéd, amelyet már a rendezvényt megelőzően, jóval korábban el kell kezdeni. Egyeztető tárgyalásokon lehet kialakítani a személyes ismeretséget, lehet megosztani az elgondolást, bemutatni a felek szándékát, céljait. A kompromisszum készség mindkét fél részéről elvárható.

A kommunikációt a rendezvény alatt, még a legnehezebb szituációkban is fel kell tartani, még akkor sem lehet megszakítani, ha a súlyosabb intézkedések bevezetését határozza el a rendőrség. A párbeszéd segítségével mérsékelni lehet, és kell a felek közti nézeteltérést, illetve mindkét félnek törekednie kell a törvényes állapothoz történő mielőbbi visszatérésre.²⁵

²³ *Recommendations for policing political manifestations in Europe* – Stockholm, Swedish Police Board, 2013, 42-43 p.

²⁴ *Speaking about protest* - 2012, www.policeprofessional.com

²⁵ *Recommendations for policing political manifestations in Europe* – Stockholm, Swedish Police Board, 2013, 38-39. p.

A párbeszéd folyamatos fenntartása érdekében számos országban (Svédország, Egyesült Királyság, Dánia, Németország, stb.) alakítottak ki olyan rendőri taktikai alegységet, csoportot, amelynek feladata, hogy a helyszínen a demonstráció résztvevőinek rendelkezésére álljon. Feladatuk a kapcsolattartás a résztvevők, a szervezők és a rendőri művelet vezetői között. Megosztják a folyamatban lévő eseménnyel kapcsolatos információkat a tüntetőkkel, a szükséges, és a műveletet nem veszélyeztető mértékben tájékoztatják őket a rendőrség elgondolásáról, szándékairól. Ennek fejében a párbeszéd-rendőrök a művelet irányítói felé szolgáltatnak információt a résztvevők tevékenységéről, hangulatáról, elképzeléseikről.²⁶ Cél egy olyan állapot kialakítása, ahol az egyik felet sem éri meglepetés a másik tevékenységével kapcsolatban.²⁷

5. A tömeg önrendfenntartási képességének felhasználása

Fontos szempont az együttműködés során, hogy a demonstráció rendezői gárdáját minél mélyebben bevonjuk a rend fenntartásába. A demonstrálók közül toborzott „biztonsági személyek” lehetőséget teremtenek arra, hogy ne a regnáló hatalmat megszemélyesítő rendőrnek kelljen minden rendszabály betartásáról gondoskodnia (pl. üvegedények, alkoholtartalmú italok, egyéb veszélyt jelentő tárgyak bevitelének megakadályozása, ruházat ellenőrzése), ezzel is fokozva a felek közti természetes feszültséget. A rendezők ezt képesek átvállalni, és a személyes ismeretségeik folytán kisebb kockázat mellett azokat kezelni.

Az önrendfenntartás másik vetülete azt takarja, hogy a tömeg békés része igyekszik megakadályozni a jogellenes cselekményeket elkövető kisebbség tevékenységét. Ezt megteheti jó szóval, vagy a rendezők, végső esetben pedig a rendőrség segítségül hívásával. Amennyiben a tömeg együttműködő, már csak a saját érdekében is igyekezni fog megakadályozni minden olyan tevékenységet, amely ellehetetlenítené jogainak gyakorlását.²⁸

6. Dinamikus kockázatelemzés

A rendőri műveletek során, azok vezetőinek folyamatosan értékelni kell a fennálló helyzetet, illetve a rendelkezésre álló információk alapján a kockázat szintjét. A bevetett rendőri erők számát, illetve az elrendelt intézkedéseket pedig mindenkor a fennálló kockázat szintjéhez kell igazítani.

Még napjainkban is találkozhatunk azzal az általam rossznak tartott gyakorlattal, hogy a művelet parancsnoka az adott rendezvény környékén, már a készenléti idő kezdetétől fogva felállítja, beveti a rendelkezésére álló teljes rendőri erőt, és eszközparkot. Ennek több hátránya is van. A rendezvény környékén látható, testközelben lévő nagyszámú, esetleg teljes védő- és tömegoszlató eszközzel felszerelt rendőri erő már önmagában képes provokálni a területen mozgó személyeket, legyenek azok demonstrálók, futballszurkolók, vagy negatív véleménnyel bíró kívülállók. Ez az ellenszenv akár erőszakba is átszaphat.

Másik negatív hatás az, hogy a fáradtságnak, és az esetleges verbális konfrontációnak kitett rendőröknek mind fizikálisan, mind mentálisan lejjebb kerül az ingerküszöb, mintegy átmenetileg „kiégnek”. Ennek következtében, mire a tényleges bevetésükre sor kerül, kimerülnek, nem lesznek képesek teljes kapacitással ellátni feladataikat, illetve hajlamosabbak válnak olyan magatartást tanúsítani, amellyel

²⁶Holgersson, 2010, 31-35. p.

²⁷*Keeping the Peace* – London, National Policing Improvement Agency, 2010, 86. p.

²⁸Stott 2009, 17. p.

provokálni fogják a szembenállókat, esetleg jogtalan cselekményeket (indokolatlan verbális, vagy fizikai erőszakot) is elkövethetnek. A rendőr kevésbé lesz toleráns, elfogadó magatartású, és empátikus a másik fél felé.²⁹

Megoldás az lehet, hogy mindig a tömeg hangulatának függvényében kell a rendőröket a területre vezényelni. Amennyiben a tömeg hangulata békés, akkor kisszámú védőfelszerelés nélküli rendőrt kell a tömeg közelében elhelyezni, majd ha a tömeg hangulata negatív irányba változik, akkor annak mértékében egyre több, és egyre komolyabban felszerelt rendőrt kell az érintett helyszínen mozgatni. Természetesen a háttérben, a tömeg által nem látott helyen elhelyezhetőek a teljes felszereléssel rendelkező rendőri alegységek is.³⁰

Megállapítható, hogy a fenti szempontok figyelembe vétele nagyban megkönnyítheti a politikai demonstrációk békés lebonyolítását, az erőszak eskalációjának megelőzését, és megszakítását. Természetesen a társadalomkutatók csak a tömeg viselkedésének, és hatékony kezelésének tudományos hátterét képesek felmutatni a rendvédelmi szervek számára, az alkalmazásuk módjának, és taktikájának kidolgozása a rendvédelmi szakemberek feladata marad.

IV. Következtetések

Mint az a megállapításaimból látható, a tömegről alkotott modern kori kép nagy mértékben különbözik a Le Bon, és hívei által felvázoltaktól. A kutatások eredményeképpen megállapítható, hogy a csoportba gyűlt emberek viselkedése nem irracionális, épp ellenkezőleg, kiszámítható, és bizonyos törvényszerűségeket követ. Amennyiben ezeket a törvényszerűségeket felismerjük, illetve a rendvédelmi tömegkezelési eljárásokba, illetve a kiképzésbe beépítjük, elkerülhetjük az olyan eseményeket, amelyeket 2006 őszén tapasztalhattunk fővárosunk utcáin.³¹ Természetesen ez egy hosszabb kísérletezést követel, amelyhez idő kell, és akár zsákutcába is vezethet. Azonban érdemes szem előtt tartani azt, hogy a fenti szempontok mindenféleképpen egy „polgárbarátabb”, demokratikusabb megközelítés mentén vezetik a tömegkezelési stratégiákat, taktikákat.

A magas profilú tömegkezelés, amely az elfojtáson/túlzott korlátozáson, a minél nagyobb számú kényszerítő eszköz alkalmazásán, a robusztus rendőri fellépésen, illetve a jogszabályok csűrésével-csavarásával kicsikart rendőri érdekérvényesítésen alapszik, lassan már a múlté. A helyét átveszi az alacsony profilú, a fenti elveken alapuló, az emberi és alapvető szabadság jogokat, és azok érvényesülését szem előtt tartó tömegkezelési szemlélet.

A fenti célok elérése érdekében a magyar rendőrség is megkezdte a kommunikáción alapuló eljárások kialakítását, és alkalmazását. Erre jó példa a 2012. év végén lezajló diáktüntetések kezelése, ahol a rendőrség nagymértékű toleranciáról tett tanúbizonyosságot. Ezzel kapcsolatban a rendőrség felé pozitív visszajelzés érkezett a tüntetők, az Alapvető Jogok Biztosa³², a jogvédők³³, valamint a „civil” média³⁴ részéről is.

²⁹Euwema M. C., Kop N., Bakker B. A.: The behaviour of police officers in conflict situations: how burnout and reduced dominance contribute to better outcomes – *Work&Stress*, vol. 18, No. 1, 2004, 23. p.

³⁰A Tanács 32006G1229(01) számú állásfoglalása a nemzetközi vonatkozású, legalább egy tagállamot érintő labdarúgó-mérkőzésekkel kapcsolatosan az erőszak és a rendzavarás megelőzése és ellenőrzése érdekében szükséges nemzetközi rendőrségi együttműködésre és intézkedésekre vonatkozó ajánlásokat tartalmazó, naprakésszé tett kézikönyvről, 2006.

³¹Dávid 2013, 74. p.

³²*Ombudsman: a rendőrség megfelelően biztosította a tüntetéseket.* – www.hirado.hu, 2013.

³³*A TASZ jelenti: Messze vagyunk még 2006-tól.* – <http://ataszjelenti.blog.hu>, 2012.

³⁴*Mandiner Blog: Diáktüntetések: minek túlfeszülni?* - <http://mandiner.blog.hu/>, 2013.

2013. januárjában az Országos Rendőr-főkapitányság berkein belül megkezdődött a magyar párbeszéd-rendőrség taktikai koncepciójának kidolgozása is³⁵, amely további garancia nyújthat arra, hogy a politikai demonstrációk során a rendőrség olyan megoldásokat legyen képes alkalmazni, amelyek segítségével elkerülheti az erőszak kibontakozását, továbbá szavatolhatja a szabad gyülekezés jogát.

Úgy vélem hazánk rendőrsége jó úton halad abba az irányba, hogy minden téren megfeleljen a modern demokratikus tömegkezelés követelményeinek, és a választópolgárok elvárásainak.

Felhasznált irodalom

1. 1989. évi III. törvény a gyülekezési jogról
2. 55/2001. (XI. 29.) AB határozat 5. pont – Budapest, Magyar Közlöny, 134. szám, 2001.
3. A Tanács 32006G1229(01) számú állásfoglalása a nemzetközi vonatkozású, legalább egy tagállamot érintő labdarúgó-mérkőzésekkel kapcsolatosan az erőszak és a rendzavarás megelőzése és ellenőrzése érdekében szükséges nemzetközi rendőrségi együttműködésre és intézkedésekre vonatkozó ajánlásokat tartalmazó, naprakésszé tett kézikönyvről. 2006.
4. A TASZ jelenti: Messze vagyunk még 2006-tól. http://ataszjelenti.blog.hu/2012/12/20/messze_vagyunk_meg_2006-tol (2013.02.24.)
5. Az ORFK Rendészeti Főigazgatóság Közrendvédelmi Főosztály vezetőjének 29000/557-4/2013. ált. számú, a párbeszéd-rendőrség koncepciójával kapcsolatos jelentése, 2013.
6. Dávid Ferenc: Biztonságpolitikai hangsúlyok a polgári nemzetbiztonsági szférában 2001 és 2010 között. - Hadtudomány, 23. évfolyam, 1-2. szám, 2013.
7. Bleich, E., Caeiro, C., Luehrman, S.: State responses to 'Ethnic Riots' in liberal democracies: evidence from Western Europe. - European Political Science Review, 2010.
8. Euwema M. C., Kop N., Bakker B. A.: The behaviour of police officers in conflict situations: how burnout and reduced dominance contribute to better outcomes. - Work&Stress, vol. 18, No. 1, 2004.
9. Guidelines on Freedom of Peaceful Assembly (2010) – Varsó, Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Hivatala.
10. Hajas Barnabás: Épp egy társadalomtudós mondja meg, mit kezdjen a tömeggel a rendőrség? In: GAÁL Gyula – HAUTZINGER Zoltán (szerk.): Pécsi Határőr Tudományos Közlemények XII, 2011.
11. Holgersson, Stefan (2010): The Dialogue Police: Experiences, observations and opportunities. – Stockholm, The National Police Board.
12. Keeping the Peace – London, National Policing Improvement Agency, 2010. <http://www.npia.police.uk/en/17120.htm> (2012.11.01.)
13. Le Bon, Gustave (1993): A tömegek lélektana. - Budapest, Hatágú Síp Alapítvány
14. Mandiner Blog: Diáktüntetések: minek túlfeszülni? http://mandiner.blog.hu/2013/02/19/diaktuntetesek_minek_tulfeszulni_953 (2013.02.24.)

³⁵Az ORFK Rendészeti Főigazgatóság Közrendvédelmi Főosztály vezetőjének 29000/557-4/2013. ált. számú, a párbeszéd-rendőrség koncepciójával kapcsolatos jelentése, 2013.

15. Ombudsman: a rendőrség megfelelően biztosította a tüntetéseket. http://www.hirado.hu/Hirek/2013/03/13/13/Ombudsman_a_rendorseg_megfeleloen_biztosította_a_tuntetéseket.aspx, (2013.03.13.)
16. Pataki Ferenc (1998): A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba. Budapest, Osiris Kiadó
17. Recommendations for policing political manifestations in Europe (2013) – Stockholm, Swedish Police Board
18. Reicher S. D.: „The Battle of Westminster”: developing the social identity model of crowd behaviour in order to explain the initiation and development of collective conflict. - European Journal of Social Psychology, Vol. 26. 1996.
19. Reicher, S. D.: The St. Pauls’ riot: an explanation of the limits of crowd action in terms of a social identity model. - European Journal of Social Psychology, Vol. 14. 1984.
20. Reicher, S., Stott, C., Drury, J., Adang, O., Cronin, P., Livingstone, A.: Knowledge-based public order policing: Principles and practice. Oxford Journals, Policing, vol. 1. issue 4. 2007.
21. Speaking about protest. www.policeprofessional.com, regisztráció ellenében elérhető (2012.11.23.)
22. Stott, Clifford: Crowd Psychology & Public Order Policing: An Overview of Scientific Theory and Evidence – Liverpool, University of Liverpool, 2009, [http://www.liv.ac.uk/scieng/psychology/cpd/Stott_\(2009\).pdf](http://www.liv.ac.uk/scieng/psychology/cpd/Stott_(2009).pdf), (2012.02.03.)

Less Ferenc, doktorandusz hallgató
Munkahely: Készenléti Rendőrség (Nemzeti Közszerológati Egyetem, Hadtudományi
Doktori Iskola)
Cím: 2651. Rétság, Zrínyi Miklós út 16.
E-mail: lessferenc@gmail.com

Kelet népe Nyugaton *

Utazási irodalom és kultúrakritika a magyar művelődéstörténetben

Németh Ákos

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar,
Irodalomtudományi Doktori Iskola,
Pécs

Absztrakt

A magyarság újkori utazási kultúrájának kialakulása során kezdettől meghatározó szerepet játszott a nyugati tájékozódás, melyhez a 17. század óta a hazai szellemi és gazdasági élet mind erősebb kritikája kapcsolódott. E hagyomány a reformkorban Széchenyi István alakjában megteremtette a nyugati utazó és társadalmi reformer modelljét, valamint – többek között Bölöni Farkas Sándor, Szemere Bertalan, Irinyi József útirajzai nyomán – rátalált sajátos irodalmi műfajára is, melyben otthonos és idegen tükörképszerű felcserélődése retorikai és narratív interpretánsként funkcionál. E szubjektív műfajt elevenítették fel a *Nyugat* második és harmadik nemzedékének írói az 1930-as évek szellemi őrjáratai során, a magyarság helyét keresve a válságba jutott Európában. Előadásomban a magyar utazók által érzékelt Nyugat változó arcát vizsgálom, háttérben otthonos és idegen világok egymáshoz képest elmozduló, mindig változó pozícióival.

Kulcsszavak: *utazási irodalom, kultúrakritika, koraiújkor, reformkor, modernség*

* A téma ismeretterjesztő, esszéisztikus megfogalmazását lásd: *Valóság*, 2013. 6. sz. 95-101.

„Minél bizonytalanabb, minél nagyobb veszélyekkel fenyegető volt a kor, annál sűrűbben utaztak a szellem emberei, annál több e fajta könyv jelent meg, annál több volt az angломán vagy frankomán. Minél nagyobb bajok voltak itthon, annál inkább vádirat, ébresztő és serkentő írás lett az útirajz.”

(Szabó Zoltán: *Vigasztalásul útnak indulunk...*, 1937)

Bevezetés: Kelet népe Nyugaton (1600-1948)

A magyarság újkori utazási kultúrájának és utazási irodalmának kialakulása során kezdettől meghatározó szerepet játszott a nyugati tájékozódás, melyhez már a 17. század óta a hazai szellemi és gazdasági élet kritikája kapcsolódott.

A bírálat hangjai különösen a 19. század elejétől erősödtek fel a Nyugatot látott kelet-európai intellektuelek írásaiban, amikor a kontinens keleti és nyugati részei közt fennálló fejlődésbeli különbségek nyilvánvalóvá váltak. A nyugati országok gazdaságában és társadalmában bekövetkezett változások komoly kihívást jelentettek a kelet-európai utazók számára, a nyugati civilizáció legújabb vívmányainak közvetítésére ösztönözve őket. Magyarországon Gróf Széchenyi István volt az, aki sokirányú munkássága révén a nyugati utazó és társadalmi reformer modelljét megteremtette. „A legnagyobb magyar” angliai utazásai során módszeres összehasonlításokat tett, a szigetország politikai és technikai fejlettségét egyaránt mércének tekintve. A Széchenyit követő reformkori utazók ugyanakkor az útirajz révén egyik leghatékonyabb irodalmi műfajukra is rátaláltak. Többek között Bölöni Farkas Sándor, Szemere Bertalan, Irinyi József műveiben saját és idegen tükörképszerű felcserélődése retorikai és narratív interpretánsként funkcionál.

A magyar nyelvű utazási irodalom újabb virágkora a két világháború közötti időszakra tehető, amikor a fő kérdést ismét a társadalom modernizációs alternatíváinak keresése jelentette. A '30-as években őrzáratra induló magyar íróknak azonban mindeközben már a nyugati értékrend válságával is szembesülniük kellett. A *Nyugat* második és harmadik nemzedékét képviselő útirajz-írók, elsősorban Márai Sándor és Cs. Szabó László számára a demokratikus társadalmak erőtartálékainak felmérése, a piaccgazdaság működésének igazságosság elvén alapuló újragondolása jelentette a legfőbb célt a versengő diktatórikus „alternatívák” szorításában.

Tanulmányomban a magyar utazók által érzékelt Nyugat változó arcát vizsgálom, háttérben otthonos és idegen világok egymáshoz képest elmozduló, mindig változó pozícióival.

I. Centrum és periféria: magyar peregrinusok a korájújkori Európában

A Nyugat-Európa országaiban tett tanulmányút már a 16. század végétől kezdve fontos részét képezte a főként politikai, diplomáciai pályára készülő magyar nemesi ifjak és a feltörekvő, polgári származású fiatalok iskoláztatásának.

A főnemesi ifjak – mint a költő Zrínyi Miklós, vagy Batthyány Kristóf, Bethlen Miklós – általában kíséretükkel utaztak, míg a köznemesek és a honorácior származású diákok egyedül, vagy baráti társaságban, nem ritkán gyalog vágta neki több száz kilométeres útjuknak. A peregrinusok útja többnyire a jelentős közép- vagy nyugat-európai egyetemi városokba vezetett. Bécs, Krakkó, Padova, Bologna és Róma a katolikusok; Göttingen, Heidelberg, Utrecht, Amszterdam, Oxford, Cambridge pedig a protestánsok kedvelt úti célja volt. A magyar peregrinációs kultúra, irodalom kialakulásában ezen belül is kulcsfontosságú volt az a kapcsolati háló, mely a 17. századi Erdély kultúráját a

protestáns Északnyugat-Európával összekötötte. A török hódoltság árnyékában a magyar nyelvű művelődés védőbástyáját jelentő fejedelemség többek között olyan utazókat küldött Európa fejlettebb régióiba, mint Cseffei László, Haller Gábor, Bethlen Miklós (17. század), vagy Pápai Gáspár és Ráday Pál (18. század), akik élményeiket útinaplókban, úti levelekben, később útleírásokban és memoárokban örökítették meg.¹

A gyakran sok száz kilométeres utazás a korabeli Európa közlekedési viszonyai között tetet-leket próbára tevő, s rendszerint hosszabb előkészületeket igénylő vállalkozást jelentett. A 17. századtól kezdve azonban már sokirányú, történeti, földrajzi, gazdasági, politikai ismereteket nyújtó utazáselméleti munkák segítettek az idegen természeti és főleg társadalmi környezet elmélyült megismerését. A magyar utazók körében legelterjedtebbek Frölich Dávid latin nyelvű művei voltak (*A gyakorlati földrajz vejeje*, 1639; *Utazók könyvtára*, 1634-44),² melyek pontos instrukciókat adtak a külhonban megfigyelendő dolgokról, különös tekintettel a közélet és a művelődés viszonyaira. A hazatérő peregrinusok munkássága nyomán eközben a kora újkori Erdély, valamint a fejedelemség és a királyi Magyarország határvidékét jelentő Felső-Magyarország szellemi életének a zord idők ellenére is meghatározójává vált – illetve megatározója maradt – a nyugati művelődés hagyománya. Az enciklopédista pedagógus Apáczai Csere János, az orvostudományt művelő Pápai Páriz Ferenc, a nyomdász és filológus Tótfalusi Kis Miklós, a politikus és emlékiró Bethlen János és Miklós életműve az Erdélyt Északnyugat-Európa humanista műveltségével összekötő eleven szellemi kapcsolatok legfőbb példáját jelentheti.

A külföld szellemi, gazdasági, politikai életének tanulmányozása ezzel párhuzamosan a magyarság önszemléletének mind tudatosabbá válását is elősegítette. Ezt mutatja az első nyomtatásban megjelent magyar nyelvű útleírás, a felvidéki utazó, Szepsi Csombor Márton *Europica varietas* (1620) című műve is, melyben a hátrahagyott szülőföld mindvégig a „változatos Európa” szerves részeként, mintegy viszonyítási pontként jelenik meg.³ A fejlettebb nyugati társadalmakkal szembesülő peregrinusok munkásságában ugyanakkor néhol már az éles kultúrakritika hangjai is megszólaltak: „Röstelkedjünk hát végre ilyen nagymérvű tudatlanságunkon! Érezzük már egyszer szégyennek, ha ezek az idegenek továbbra is barbároknak, bárgyúaknak, nehézfejűeknek, faragatlanoknak hívnak bennünket! Mi jót hozhat az reánk, ha az idegeneknek örökké csak jóízű nevetésre adunk alkalmat? Nevetnek rajtunk, és igazuk van. Hiszen énnekem is nevetethetnekem támad, ha a tapasztalatlan magyarokra úgy sózzák rá áruikat, ahogy akarják, ha ravaszul elcsalják pénzüket, mialatt valósággal érzik, mint híznak kövérre a mások szegénységén.” – panasolta *A bölcsesség tanulásáról* (1653) értekező Apáczai Csere János.⁴ A németalföldi Utrecht egyetemén tanult erdélyi enciklopédista már a 17. század közepén a hazai művelődés súlyos hiányosságait érzékelte, melyek a magyarságot a „napnyúgoti pallérozott nemzetektől”⁵ elválasztották. Apáczai legfőképpen az önreflexiót, a materiális és szellemi kultúra hiányosságainak felismerésére való képességet hiányolta, ezt tette felelőssé a lemaradásért: „vakságunk miatt [hiányzik a mesterségek és tudományok művelése hazánkban], mellyel az Isten ver bennünket, hogy meg ne lássuk pőreségünket, inségünket, szegénységünket.”⁶

A Hollandiából hazatérő tudós soraiból a kései olvasó joggal olvashatja ki a hazáját a fejlett Nyugattól elválasztó „nagy hiány” traumájának korai megnyilvánulását, mely az

¹ Lásd: BINDER 1976; KOVÁCS – MONOK 1990.

² KOVÁCS – MONOK 1990, 39-59; 60-115.

³ SZEPSI CSOMBOR 1979.

⁴ APÁCZAI 1979a, 619.

⁵ APÁCZAI 1979b, 658.

⁶ APÁCZAI 1979a, 619.

elkövetkező századok során a kelet-európai országok politikai és szellemi életének meghatározó szolamává, modernizációjának ösztönzőjévé vált.⁷ A 17. századi utazók művei azonban összességükben még nem erősítik meg Apáczai Csere János magyar elmaradottságra vonatkozó állításait. Az erdélyi tudós művelt Európa latin nyelvűségét illető kijelentései például éles ellentétben állnak Szepesi Csombor és Bethlen Miklós angliai tapasztalataival. Míg az előbbi angol nyelvtudás híján el is téved a szigetországban és Cambridge helyett Canterburyben köt ki, addig az utóbbi már csak némi nyelvismeret birtokában mer nekivágni az angliai útnak, „mert pap, professzor is merő csigázásnak tartja, ha deákuul kell beszélni”.⁸ Az idegen nyelvi kompetencia hiánya tehát nem annyira a kelet-európai utazókat, mint inkább a helyi lakosságot – köztük az egyházi személyeket és a professzorokat is – jellemezte a korban. „Kik voltak tehát az elmaradott, iskolázatlan emberek az európai civilizáció határán a 17. század elején – a magyarok vagy az angolok?”⁹ – teszi fel a kérdést Graeme Murdock, utalva rá, hogy centrum és periféria elhelyezkedése a korabeli Európában a szemlélő nézőpontjától függően viszonylagos lehetett.

II. A „fejlett Nyugat” mítoszának születése: Széchenyi István

A történelmi Magyarország valamint a tágabb kelet-közép-európai régió társadalma és gazdasága Szücs Jenő meghatározása szerint a 10-11. század óta „nyugatias modellekhez és normákhoz igazodott ugyan, de a »kelet-európai« közegben eleve a szerkezet szinte minden ponton kitapintható módosulásával”.¹⁰ A különbségeket elsősorban a társadalmi szerkezet viszonylagos tagolatlansága, a hűbériség alacsony szintű kiépültsége, valamint az uralkodói hatalom Nyugat-Európában nem ismert súlytöbblete, és az állami-társadalmi viszonyok ehhez kapcsolódó felülről vezérelt átalakítási módszerei jelentették.

Az államalapítás és a középkori keresztény Európába való betagozódás megkésettisége, majd a Délkelet-Európát sújtó török hódítás tehát már a korábbi századok során is késleltette, illetve a nyugatitól részben eltérő pályára terelte a térség országainak fejlődését; az Oderán és a Lajtán túli nyugati keresztény országok lemaradása azonban csak a 19. század első felére vált nyilvánvalóvá. A felvilágosodás valamint a polgári és ipari forradalmak nyomában járó nyugati gazdasági fejlődés ugyanis szellemi és pénztöke, technológiai és politikai hatalom olyan mértékű koncentrációját eredményezte, mely tovább mélyítette a kontinens nyugati és keleti részei között fennálló különbségeket. Nyugat és Kelet aszimmetriájának rögzülését jelzi, hogy Kelet-Európa, mint összefüggő, sajátos arculattal rendelkező kulturális-geopolitikai egység fogalma is ekkoriban terjedt el a német és francia politikai szóhasználatban, ezáltal születésétől fogva a nyugati szemlélő tapasztalatát közvetítve.¹¹ Az érintett térség intellektueljei a nyugati tekintettel való találkozást kezdettől egyfajta traumatikus élményként élték meg, mely saját „keleti” identitásukra ébresztette őket.¹² A merően negatív tartalmú („barbárság”, „zsarnokság”, „szegénység”, „elmaradottság”) kelet-európai *imágo*val való szembesülés egyszersmind

⁷ „Ennek a kultúrának az identitását eleve a fájdalom, a szégyen jellemezte, sőt hozta létre – és hogy még általánosabban fogalmazzunk – ennek a globális hiánynak a traumája. KJOSSZEZV 2000, 7.

⁸ BETHLEN 1980, 580.

⁹ MURDOCK 2008, 144. (Saját fordításom – N. Á.)

¹⁰ SZÜCS 1983, 67.

¹¹ BRACEWELL 2008, 113.

¹² „...a tükör-stádiumot mint egy identifikációt kell felfognunk, abban a teljes értelemben, amelyet az analízis adott ennek a kifejezésnek. Vagyis ez nem más, mint az az átváltozás, amely az alanyban megy végbe olyankor, amikor egy képet magáévá tesz, egy képet, amelynek e fázishatáshoz való eleve hozzárendeltségét jól kifejezi az ősi imago szó, ahogyan az a pszichoanalitikus elméletben használatos.” LACAN 2002, 66.

kihívást is jelentett az itt élő népek számára, a nyugati civilizációs modell átvételére ösztönözve őket: *A szenvedés és ez a kínzó vágyakozás az ösztönző ereje a modernitás valóban domináns oktatási és közintézményei kiépítésének*” – írja Alexandar Kjoszev.¹³ A magyar műveltség hiányosságait már Apáczai is a mintakövető-közvetítő modernizálás eszközeivel: a nemzetközi tudományos élet korabeli alapműveinek magyar nyelvű ismertetése illetve anyanyelvre fordítása, valamint az idegen nyelvoktatás elterjesztése révén kívánta leküzdeni.¹⁴ A későbbi századok kelet-európai reformerei mind hasonló úton jártak, amikor a nyugati modernizáció követésében határozták meg nemzetük jövőjét. A reformerek politikai diskurzusában „*ez az Idegen (ami egyenlő a terjeszkedő, racionális és varázsától megfosztott modern világgal), úgy jelenik meg, mint a történelem főirányának, az emberiség egyetemes sorsának megtestesülése*”.¹⁵

A felvilágosult, iparosodott Nyugattal való találkozás lehetőségét a 19. század során az utazási feltételek javulása is megkönnyítette a kelet-európaiak számára. Az úthálózat kiépülésének köszönhetően rendszeressé vált a magyarországi nagyvárosokat a birodalom nyugati részeivel összekötő postakocsi-forgalom, majd a reformkortól a vasúti közlekedés és a dunai gőzhajózás is fejlődésnek indult.¹⁶ A romantika korszakváltásának jellemző tünete az utazási kultúra átalakulása, melyet Halász Gábor esszéjében két arisztokrata, apa és fia közti generációs különbség révén szemléltet: „*Széchenyi Ferenc a XVIII. századi mágnás rendszerességével kel útra, »tanulmány«-utat tesz, kultúráját gyarapítja; István az új nemzedék ingereket kereső, a világban is önmagát hajszoló útjait folytatja, kalandozik keletről nyugatra. Nyugtalanság űzi, belső láz, nem a régi céltudatosság.*”¹⁷ A romantikus utazó számára az ismeretszerzés valamint az új benyomások keresése egyaránt fontos, példaképeit Byron és Lawrence Sterne művei nyomán gyakran a világirodalomból meríti.

Az ifjú Széchenyi István már első, 1815-ös angliai útja során leszögezte, mit érdemes tanulmányozni a szigetországban: az alkotmányt, a gépeket és a lótenyésztést.¹⁸ Naplójában részletesen be is számol ez irányú tapasztalatairól, többek között egy világítása szolgáló gázgép vásárlásáról is, melyet a vámhivatalnok megvesztegetése árán sikerrel hazaszállított, miközben társaságbeli ismerősei gyanakvással szemlélték technikai eszközök iránti – huszártiszthez méltatlan – kíváncsiságát.¹⁹ Nem tudni, mindebben mennyi volt az ifjú arisztokrata szeszélye és mennyi a céltudatos újtási vágy, később azonban egyértelműen az utóbbi vált meghatározóvá. Első útja során még gazdasági szempontból szükségtelennek, a herderi nemzetkarakterológia alapján pedig a „fiatal” magyar nép lelki alkatától idegennek ítélte az iparosított termelést: „*A gőzgép a mi hazánkban felesleges*” – állapította meg, tekintettel arra, hogy „*[e]z a perfekció mindig a nyomorúság következménye, amikor is sok az ember, akiket a szükség kényszerít életüket iparuk által tengetni, márpedig csak Anglia helyzete teszi lehetővé, hogy ez a perfekció gazdagságot teremtsen. Egy harcias nemzethez kezdetben felülmúlhatatlan szilajság illik, ezt kérem én Magyarországtól, nem pedig a szövögyárat.*”²⁰ A Hittelben azonban Széchenyi már a vasutak és hajózható csatornák építésének hosszú távú hasznáról értekezik: „*Néhány esztendeig a köznép keresetét csorbítja, némely vásárt felesleggel borít el, s azáltal a közeli birtokost ideig-óráig károsítja, de számos esztendő leforgása után az egész vidéket elősegéli, s felemelkedésre bírja, s végre szinte mindenki vagy legalább a számos rész*

¹³ KJOSSEV 2000, 8.

¹⁴ APÁCZAI 1979b, 656-678.

¹⁵ KJOSSEV 2000, 7.

¹⁶ POPOVA-NOWAK 2008, 196-201.

¹⁷ HALÁSZ 1977, 231.

¹⁸ SZÉCHENYI 1982, 63.

¹⁹ SZÉCHENYI 1982, 63.

²⁰ SZÉCHENYI 1982, 64.

önhasznát sokszorozva leli a közgyarapodásban.”²¹ Mindez már a nyugati mintakövetés gazdaságpolitikai programmá formálását mutatja, melyet „a legnagyobb magyar” 1832-es és 1834-es, több hónapos angliai utazásai is bizonyítanak. Ekkor – naplója tanúsága szerint – Széchenyi már céltudatos összehasonlításokat tesz, a szigetország politikai és technikai fejlettségét egyaránt mércének tekintve. „*Anglia fokozatos kifejlődése révén tökéletes... - írja, azonnal feltéve a nyugtalanító kérdést: Hogyan áll Magyarország, ahol annyi minden hátramaradt[?]. Meg kell vizsgálni és össze kell hasonlítani a kettő mechanikáját és fokozatos kifejlődését – hogy Angliából a jót mindjárt befogadhassuk – nem pedig véres válság árán.*”²² A *Hitel* (1830) optimista záró mondata – „*Sokan azt gondolják: Magyarország – volt; – én azt szeretem hinni: lesz!*”²³ – pedig már egyértelműen a nyugatias társadalmi-gazdasági fejlődés által megteremtendő nemzeti közösségre utal. A rendi Magyarország (natio Hungarica) helyébe lépő modern nemzet, mint „*a társadalom holisztikus, reprezentatív víziója*”²⁴ Széchenyinéél tehát a nyugati modernitással való találkozás élményéből születik. Kjöszsev érvelése szerint tipikusan a kelet-európai – illetve tágabb értelemben a nyugati civilizáció perifériáin élő – népekre jellemző az a magatartás, amikor „*[a] szenvedés az idegen kulturális minták hiányától és megszerzésük vágya konstituálja a »saját« identitást*”²⁵, miközben az új nemzeti önazonosság keletkezése a valaha élt nemzet újjászületésként jelenik meg. Azaz Széchenyi megfogalmazása szerint „*Álomkorszakban dermedez nemzetünk; de még van idő a felébredésre, sok azonban többé nincs.*”²⁶

Széchenyi ugyanakkor tisztában volt azzal is, hogy egy univerzalisztikus „nyugati” kulturális modell teljes körű adaptációja nemcsak hogy nem lehetséges, de nem is lenne kívánatos a magyarság számára. Ehelyett sokkal inkább arra törekedett, hogy a magyar nép nyugati szemmel megpillantott keletiségét a pusztán negativitással szemben önálló, sajátos tartalommal bíró identitásként fogja fel. Ezt célozza a *A Kelet népe* (1841) programhirdetése, melyben többek között a magyarság nyugatitól eltérő idő-tapasztalatát is az integráns „nemzeti géniusz” metaforájaként értelmezi: „*Míg más nemzetek a jelenben látszanak élni, s jellemzetük meglegedés és jókedv, (...) a magyar (...) vagy nem remél többé semmit, s a múltban hiszi örökre eltemetve hír- s nevét, vagy a nagy idők folyamátul vár lelki sebeire írt, s néha de csak átfutó csillámként, a messze jövődöben sejtí nemzeti fényét, s látja megnyílni egét.*”²⁷ Jellemzően a németiség képviseli a „másik” időbeliséget, melyhez képest a „saját” nemzeti-történelmi idő kifejezést nyer: „*Laktam sokat németek közt – folytatja a gróf –, természetüket magamra alkalmazni iparkodván, s köztök a napnak, az egyébként kellemetesen töltött napnak bezártával elvágva érzem a jövődöt... (...) – Mit érzek viszont magyarok közt (...)? Bánatot és reményt!*”²⁸ Homi K. Bhabha megfogalmazása szerint a modern nemzet metaforikus nyelvének megteremtése során „*[a] mindennapi élet maradványait, foszlányait és töredékeit újra meg újra az összefüggő nemzeti kultúra jeleivé kell átalakítani.*”²⁹ „Kelet népének” nemzeti sajátosságait számba véve ezt teszi Széchenyi István, melyhez a nyugati tükörrre van szüksége.

A gróf naplófeljegyzéseiben, értekező műveiben és gyakorlati munkásságában is vissza-visszatérő motívumként jelenik meg a hazai kérdésekre adandó válaszok keresése a nyugat-európai fejlett társadalmak intézményeinek, technikai vívmányainak szemléletében,

²¹ SZÉCHENYI 1984, 86.

²² SZÉCHENYI 1982, 721.

²³ SZÉCHENYI 1984, 270.

²⁴ BHABHA 1999, 91.

²⁵ KJÓSSZEV 2000, 8.

²⁶ SZÉCHENYI 1985, 14.

²⁷ SZÉCHENYI 1985, 11.

²⁸ SZÉCHENYI 1985, 11.

²⁹ BHABHA 1999, 92.

valamint a nyugati nézőpont elsajátítása és visszavetítése a hazai világra, mely annak civilizációs elmaradottságait és sajátos karakterjegyeit egyaránt láthatóvá teszi. Saját és idegen egymást tükröző képeinek kiazmusa ezáltal Széchenyi írásainak legfontosabb retorikai alakzatát képezi.

III. Reform és útirajz: Szemere Bertalan

A Nyugat-Európa országait beutazó, majd elméleti munkáiban is a Nyugat példaadó szerepét hangsúlyozó Széchenyi nagy hatást gyakorolt a magyar nemesség fiatalabb nemzedékének tagjaira.³⁰ A következő bő két évtized során a reformer szemléletű, főként köznemesi származású ifjúság számos tagja kelt útra, hogy személyesen is találkozhasson az olvasmányélményeiből megismert fejlett európai társadalmakkal, így a nyugati utazás a magyar modernizációs viták egyik legfőbb ösztönzőjévé vált. „... *ismerni a népet, polgári állapotot, jótékony s jutányos intézeteket, vállalatokat, iskolákat, mik hazánkba foganattal átültethetnének*” – foglalta össze a reformkori utazók célkitűzéseit Szemere Bertalan *Utazás külföldön* (1840) című művében.³¹

Az ismeretek szerzése mellett költői élményeket és saját önmegvalósításának lehetőségét is kereső romantikus utazó új irodalmi műfajt alakított ki, melynek legfőbb világirodalmi példáit Goethe *Utazás Itáliában* (1829), valamint Chateaubriand *Útikalauz Párizsból Jeruzsálembé* (1811) és *Utazások Amerikában és Itáliában* (1827) című művei jelentették. Az irodalmi útirajz kötetlen formájának köszönhetően vallomásos és értekező részeket egyaránt magában foglalhat, így a változó külvilág eseményeire való közvetlen reagálás lehetőségét biztosítva az elbeszélő számára. Ennek köszönhetően a korábbi korok személytelen útleírásaival szemben a romantikus útirajz középpontjában mindvégig az utazó, szemlélődő, elmélkedő személyiség, és a külvilágnak az individuum tudatán átszűrt képe áll.³² Az utazás a 19. századi emlékirók tollán gyakran az emberi tökéletesedés metaforájává válik, ezáltal pedig a földrajzi helyváltogatás elbeszélésének külső időrendiségéhez egyszersmind egy szellemi biográfia belső időrendje is kapcsolódhat. A reformkori magyar útirajzok sorában Szemere Bertalan munkáján kívül többek között Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* (1834), Pulszky Ferenc *Úti vázlatok 1836-ból* (1839), Wesselényi Polyxéna *Olaszhoni és schweizi utazás* (1842), vagy Irinyi József *Német-, francia-, és angolországi úti jegyzetek* (1846) című művei feltétlenül megemlítendők. A Széchenyi értekező műveiben, naplójegyzeteiben megjelenő tüköralakzat e művekben már tudatosan alkalmazott ábrázolási módszerré válik. Reformkori útirajzainkban a kelet-európai utazó tekintete nyugatra fordul, a hazai kérdésre keresve választ. „[M]inden országban azt vizsgálád, mi ott legtökéleteseb”³³ – írja Szemere, aki ennek megfelelően a német államokban elsősorban az oktatási rendszert: a közoktatás szabályozását, a népiskolákat és a pedagógusképzést; Franciaországban a közéletet: az állam és a civil társadalom intézményeit, az irodalmi élet, sajtó, kávéházak világát; Nagy-Britanniában a jogrendszert, ezen belül is a büntetőjogot, valamint az ipari forradalom vívmányait; Svájcban pedig a természetet tanulmányozza. Módszere mindvégig az összehasonlítás: „*Nemde hasonló vagyok a vércséhez – teszi fel némi keserű öniróniával a kérdést –, mely a pompás új épületekről is sivítva elvág s néz az omladékba. Igen,*

³⁰ FENYŐ 1968, 109-110.

³¹ SZEMERE 1983, 70.

³² „Az ilyen szakaszok (...) azt is szolgálták, hogy az utazási irodalomban az emberek és helyek leírásáról azok elbeszélőre gyakorolt hatásának számba vételére helyeződjön a hangsúly. A 19. század elejétől az utazási irodalom nyilvánvalóan az „én” felfedezésének eszközévé valamint mások hiteles megörökítőjévé vált.” BLANTON 2002, 15. (Saját fordításom – N. Á.)

³³ SZEMERE 1983, 59.

*barátom, de nem ok nélkül néz: fészke az omladék.*³⁴ „Kelet népének” fia ugyanis a nyugati tükörben mindeközben saját képét is megpillantja: *„Hogy a tárgyakat tisztán lássuk, azokat bizonyos távolságban kell tekintenünk. Innét tisztábban látom hazám viszonyait; úgy tekintem Magyarországot, mint egy darab agyagot a fazekas kezében, még semmi, de mindenné képezhető, magában visel minden alakot. (...) Mint küszködünk mi azzal, ami itten rég megfejteték, mint tapogatjuk félénken, mi itten rég világos.*”³⁵ A távolság szülte meglátásokon túl azonban Szemere módszeresen keresi és rögzíti is a Magyarországról és a magyarságról élő benyomásokat, sőt azt sem hallgatja el olvasói előtt, ha a nyugati tükör torzképet mutat. A nem is túl távoli Csehország és Szászország lakói termékeny, de ritkán lakott és szinte teljesen civilizálatlan országgént ismerik Magyarországot, ahol rabszolgaság uralkodik, télen pedig medvék és farkasok támadásaival kell számolnia az utazónak, de a magyarság képe németföld más területein sem kedvezőbb, Franciaországban pedig – Szemere mély megdöbbenésére – Sobri Jóska, a rablóvezér az egyetlen magyar, akit név szerint ismernek.³⁶ A németek egyébként jellemző módon szlávznak, a franciák pedig a német nyelv egyik dialektusának vélik a magyart; míg a brit szigeteken járva keserűen állapítja meg, hogy *„[r]ólunk, alkotmányunkról, nyelvünkéről, állapotunkról itt semmit nem tudnak.*”³⁷

Mindazonáltal az ország modernizációs lehetőségeit Szemere Széchenyinél is jóval optimistább módon szemléli, miközben a nyugati tükörben felismert magyar *imágó* szerves része, sőt az európai környezetben kibontakoztatásra váró pozitív identitás-eleme marad a keletiség: *„Nyugat- és Közép-Európa sokat várva pillant rá: Kelet-Európa sorsa leginkább kezében fekszik. Mint egy növény, melyet keletről nyugatra átalhozna, megsínylette az átalültetést; de már kipihente magát, s új pályáján emlékezni fog, hogy kelet az ő hazája.*”³⁸

Széchenyi, Wesselényi, majd a példájukat követő útirajz-írók munkássága nyomán reformkori gondolkodóink szemléletében kettős földrajzi és szimbolikus polarizáció alakult ki: eszerint a nyugatra vezető utazások az elképzelt jövőbe, míg a Kőrösi Csoma Sándor, Reguly Antal, Jerney János életművéhez kapcsolódó keleti utak a magyarság múltjába vezetnek.³⁹

IV. „Napnyugati őrjáratok” a két világháború között

Míg a reformkor utazóinak többsége, sőt a századelő modernista ellenkultúrájának számos képviselője is hitt a magyarság nyugati társadalmakhoz való felzárkózásának közeli lehetőségében és optimizmussal tekintett a jövőbe, addig az új század első harmadának magyar gondolkodói már a nyugati értékrend válságával szembesültek.

Oswald Spengler első világháború után megjelent korszakos jelentőségű történetfilozófiai művében (*A Nyugat alkonya* I-II., 1918-22.) a nyugati kultúra szellemi tartalékainak kimerülését, lélektelen technikai civilizációvá merevedését diagnosztizálta, amelyből történelmi analógiák alapján a „fausti ember” világának közeli hanyatlására következtetett. A korszak válság-teoretikusainak gyakran homályos, negatív „próféciái” a gazdasági világválság kitörése és a totalitárius diktatúrák felemelkedése nyomán sötét árnyakat vetettek Európa jövőjére. A háborús szenvedések emléke és az azt követő válságos évek poszt-traumás közérzete egyaránt fokozta a túlélők elvágyódását, ennek

³⁴ SZEMERE 1983, 49.

³⁵ SZEMERE 1983, 131-132.

³⁶ SZEMERE 1983, 222.

³⁷ SZEMERE 1983, 371.

³⁸ SZEMERE 1983, 103.

³⁹ POPOVA-NOWAK 2008, 222.

nyomán vált a nyugati értelmiségiek számára életformává, egyszersmind az önvizsgálat és társadalom-analízis legfőbb eszközévé a térbeli, időbeli és kulturális átmenetiség élményét hordozó utazás. A '20-as, '30-as évekből Európa szellemi központjai, elsősorban London, Párizs és a hitleri hatalomátvétel előtti Berlin a kultúraköziség, az otthonosság és folyamatos úton lét köztes állapotát kínálták a különböző nemzetiségű és világnézetű politikai emigránsok, szerencsevadászok, és az otthonuktól távol otthon kereső írók, tudósok – köztük számos kelet-európai – számára. Az utazáshoz kapcsolódó, James Clifford által felsorolt negatív és pozitív kulturális képzetek – mulandóság, felszínesség, idegenforgalom, számkivetettség, gyökértelenség; illetve felfedezés, kutatás, menekülés, személyiségformáló találkozások – mind fontos szerepet játszottak az ekkor húszas éveiben járó értelmiségi nemzedék életérzésének kialakulásában.⁴⁰ Samuel Hynes megállapítása szerint az utazás metaforája „*a nemzedék alapvető alakzata*”, mely a költészetben és a regényirodalomban egyaránt nagy jelentőséget nyert, hitelesen közvetítve a modern szubjektum zavartságának, egzisztenciális szorongásainak, valamint az őt övező világ kiismerhetetlenségének tapasztalatát.⁴¹

A magyar társadalomban a nyugati válság-érzékelést súlyosbította a hazai nagy társadalom-átalakító kísérletek: a polgári forradalom és a tanácsköztársaság bukásának közeli élménye, valamint a történelmi Magyarország végét jelentő trianoni békediktátum sokkhatása. Ilyen körülmények között merültek fel ismét a magyar társadalom modernizációjának egyre égetőbb kérdései az 1930-as években. Ezzel összefüggően pedig a külföldre tekintő szellemi alternatívakeresés és vele együtt a magyar nyelvű utazási irodalom harmadik virágkora is erre az időszakra tehető. Analízis és kultúrakritika különösen fontos szerepet játszottak az 1930-as évek „örjárati” útirajz-típusának kialakulásában. „*Az évtized megszülte két műfaját, a társadalomrajzot és az irány-útleírást, amely talán még keményebb, politikusabb és közvéleményalakítóbb műfaj, mint az irányregény*” – írta Szabó Zoltán a korszak hazai útirajz-irodalmát tárgyaló *Vigasztalásul útnak indulunk...* című esszéjében.⁴² Az útirajz műfajára jellemző személyes érintettségről tanúskodó, élményekről számot adó elbeszélői hang, gyakori monologikus előadásmód különösen alkalmas lehetett a korszak legfontosabb társadalmi kérdéseinek számba vételére: magyarság és európaiság viszonyának felvetésére, a „kis népek hivatásának”, a szellemi Európa újjáépítésébe való bekapcsolódás lehetőségének taglalására, és az írástudók felelősségének elemzésére.

A szellemi örjáratra induló magyar értelmiségiek úti céljait gyakran szellemi-ideológiai orientációjuk határozta meg, így a népi írók érdeklődése elsősorban Észak- és Kelet-Európa „fiatal” nemzetei felé fordult (Illyés Gyula: *Oroszország*, 1934; Németh László: *Magyarok Romániában*, 1935; Kodolányi János: *Suomi, a csend országa*, 1937). Ezzel szemben az urbánus utazók, elsősorban Márai Sándor és Cs. Szabó László számára a nyugati polgári demokratikus fejlődési modellben rejlő lehetőségek felmérése, újragondolása jelentette a legfőbb célt a „korszzerű” totalitárius ideológiák szorításában. Legfontosabb kérdésük Cs. Szabó megfogalmazásában az, hogy „*[f]ennmaradhat-e a politikai demokrácia az ipari fejlettség és szervezettség mai színvonalán, vagy elválaszthatatlan államjogi formája volt egy kezdetlegesebb polgári kapitalizmusnak, amely a javak elosztását a szabad kereskedelemre bízta?*”⁴³

Míg a fiatal Márai Sándor a húszas évek végén maga is a hanyatló nyugati kultúra fiaként, Goethe *Faustjával* a zsebében indult közel-keleti útjára, a *Napnyugati örjárat* (1936) a „látéletet” felvevő szerző tanulmányútjaként olvasható. „*Napnyugatra megyünk,*

⁴⁰ CLIFFORD 1992, 105.

⁴¹ HYNES 1976, 229.

⁴² SZABÓ 2001, 242.

⁴³ Cs. SZABÓ 1985, 79-80.

a régi kultúra országaiba; mindenesetre viszek magammal szappant, hőmérőt, zsebkést s minden más apró használati tárgyat is, mert utolsó időben sokat olvastam a napnyugati birodalom hanyatlásáról, s telítve vagyok gyanakvással” – írja kellő iróniával a szerző.⁴⁴ „*Hinni akarok Nyugatban!*”⁴⁵ – szögezi le, miközben a spengleri kultúrmorfológiai nézőpontot általában épp a német filozófus tételeinek megcáfolására igyekszik felhasználni. A francia társadalom válságával, a demokrácia kiüresedésével szemben az angolok életében, Nagy-Britannia fejlődésében valamiféle organicitást lát az elbeszélő, mely ugyanakkor időnként megmosolyogtató, külső szemlélő számára érthetetlen, kiismerhetetlen jelenségekben ölt testet. Londont járva leküzdhetetlen a kontinentális ember idegenség-érzete, az „angol titkok” mindenütt kísértenek: az Albany street szürke munkásházainak élete, az angol ételek, angol orvosok, az oxfordi „jellemgyár”, sőt a londoni állatkert jól nevelt, illedelmes „angol majmai” is idegenül hatnak az utazóra. Ugyanakkor a szelíd iróniával bemutatott különbségek teszik végső soron emberivé, sőt csodálatra méltóvá a modern Angliát. A válságból való kilábalás lehetőségét a közös Európa megteremtésének, és a szabadság, műveltség, erkölcsi törvények megőrzésének szükségszerűségében látja az elbeszélő. A Regent’s Parkban vasárnap délután sárkányt eregető idős angol urak az útirajz utolsó lapjain az nyugati ember jelképévé magasztosulnak. „*A pillanat, amelyet láttunk, nem éppen lelkesítő, de kétségbeesésre nincsen ok*” – összegez a napnyugati ember szabadságvágyáról hírt adó utazó.⁴⁶

„*Hagyományos szerepet tölt be, idehaza európai, Európában magyar, és mindkét helyen száműzött egy kissé, idehaza száműzve van a demokráciától, melyben otthonosan mozog, odakinn száműzve van a hazai földtől*” – jellemezte Szabó Zoltán Cs. Szabó Lászlót, aki Márai mellett lehangsúlyosabban képviselte az útirajz műfajának nyugatos örökségét a ’30-as évek során.⁴⁷ Cs. Szabó maga is érzekelte és érzékeltette e folytonosságot: „*A nagyvilág útjára vetett magyar renaissance humanistát próbálok egyeztetni a honához hű reformkori vándorral. Zsámboki János és Szemere Bertalan közt keresd a helyem*” – írja önjellemzésül *Magyar néző* című kötetében.⁴⁸ „*Jellegében és jelentőségében csak a reformkori nagy Európa-járók, Szemere, Pulszky, Irinyi útinaplóihoz fogható munka. De mennyivel könnyebb dolguk volt a száz év előtti boldog elődöknek, akik egy fölfelé törő, rendezettebb Európa világos eszméivel tértek haza!* – jegyezte meg a *Doveri átkelést* (1937) recenzeáló Gál István.⁴⁹ Cs. Szabó legterjedelmesebb útirajzában értekező, fikciós és önéletrajzi szálakat fűz egymásba; Ausztrián, Belgiumon és Nagy-Britannián át Franciaországba vezető szellemi utazása Márai művéhez hasonlóan a nyugati demokráciák állapotáról ad láttelepet. A *Napnyugati őrvjárat* szemlélődő, a kultúra látható jelenségeit elemző nézőpontjával szemben azonban Cs. Szabó műve a háttérben zajló gazdasági-társadalmi folyamatok, meghatározó erejű történelmi összefüggések feltárására vállalkozik. A politikai szélsőségek terjedését vizsgálva a válság nyomán erősödő populizmust, mint kortünetet elemzi, melynek háttérében a vezérkultuszt, a válságpszichózis okozta rossz közérzetet, a politikai mítosz utáni vágyakozást, valamint a háború óta jelen lévő erősebb politikai indulatokat véli felfedezni. Ennek kapcsán a nincstelen ipari proletariátusra támaszkodó forradalmi marxizmussal szemben a középosztályosodott nyugati társadalmakban sokkal inkább a fasisztoid ideológiákat tartja virulensnek az elbeszélő, mivel „*[a] fasizmust nem lehet jóléttel leküzdenni, csak hozzá*

⁴⁴ MÁRAI 2004, 11.

⁴⁵ MÁRAI 2004, 26.

⁴⁶ MÁRAI 2004, 143.

⁴⁷ SZABÓ 2001, 243.

⁴⁸ Cs. SZABÓ 1939, 68.

⁴⁹ GÁL 2012, 224.

*hasonló Kalanddal.*⁵⁰ A „Tett” kultuszát hirdető szélsőjobboldali mozgalmak ugyanis észérvek és program helyett a társadalmat mobilizáló egyszerű narratív kódokkal és a fiatalság kultuszával hatnak. A gazdaságtörténész-író elemzéseit mindeközben fiktív párbeszédnek egészítik ki, melyeket a felkeresett ország egy-egy történelmi alakjának megelevenedő szobrával folytat az elbeszélő. Az elképzelt találkozások múltbeli analógiákat kínálnak, melyek alkalmasak lehetnek a jelen társadalmi-gazdasági viszonyainak értelmezésére (Károly főherceg, Jacques van Artevelde), másrészt az önvallomás lehetőségét nyújtják számára (William Wilberforce, nanterre-i Szent Genovéa). A szellemi utazás utolsó állomásán, Párizsban végül a jakobinus terror áldozatainak tömegsírját és a Père Lachaise temetőt felkeresve a demokráciát fenyegető bal- és jobboldali diktatúrák pusztításának jelképét találja meg a szerző: „*A világ két kiváltságos temetőben akar feküdni*” – reflektál keserű iróniával a totalitárius rendszerek térnyerésére, mely komor árnyakat fest a napnyugati utazásra.⁵¹

A második világháború évei után – és a mindkettőjük számára kényszerű emigráció előtt – Márai és Cs. Szabó útja is az új szerepét kereső nyugati világba vezetett. Márai utolsó Magyarországon megjelent útirajza, az *Európa elrablása* (1947), valamint a Cs. Szabó Illyés Gyulával való barátságát megörökítő *Hunok Nyugaton* (1968) egyaránt svájci, itáliai illetve franciaországi emlékeket idéz. A demokratikus átmenet megghiúsulása és Magyarország szovjetizálása során végül mindkét író az utazóként sokszor bejárt Nyugat országaiban talált menedéket. Néhány éves olaszországi tartózkodás után Márai Sándor az Egyesült Államokbeli San Diegóban, a *Doveri átkelés* egykori szerzője pedig Londonban telepedett le.

Összegzés

„*Néz nyugatra, borús szemmel néz vissza keletre / A magyar, elszakadott testvértelen ága nemének*” – írta Vörösmarty Mihály Zrínyihez címzett költeményében. A magyar történelem küzdelmes, nemzeti önazonosság újraértelmezésére kényszerítő időszakában különösen felértékelődött a nyugatra forduló, illetve onnan visszapillantó tekintet jelentősége. „*A problematikus, félelőpai népek (...) kétely, vívódás és önkínzás forrásai, forró bilincsek, örök kérdezők otthon is, az idegenben is*” – írja Cs. Szabó (*Magyar ember latin szemmel*, 1938).⁵² A nyugati magyar utazó ezért mindig két világ határán mozog: a hazai társadalom, politika válságától való elidegenültség, és az idegenben megtalált otthonosság élménye az elbeszélői tudatban khiazmikus struktúrát alkot. Konrád György szavaival: „*Bennünk van az a keleti, amit elemzünk. Bennünk van az a nyugati, aki elemez. Keleti felünkkel csúfoljuk a nyugati felünket és természetesen megfordítva.*”⁵³

Cs. Szabó *Búcsú a vándorévektől* (1936) című esszéjében Apáczai Csere János és Széchenyi példáját idézi kora fiatalsága elé: „*Este indul a gyors: eredj! És ha virradat táján izgatott szendergésedből fölver a mennydörgő rajnai híd, szólj le a párás folyónak: Nyugaton vagyok, hol kürtös őseimet megszegyenítették, s apáim földjét fölosztották. De innen hozta Széchenyi a Hidat, sorsunk igazi jelképét. Odakünn pedig a demokráciát keresd, azt javítsd, azt próbáld hazádhoz nemesíteni. Mert az igazi demokrácia nem azonos a pénz hatalmával, s még kevésbé jelenti a hatalom kiszolgáltatását. Ezért méltó hozzád, magyarhoz.*”⁵⁴

⁵⁰ Cs. SZABÓ 1937, 54.

⁵¹ Cs. SZABÓ 1937, 196.

⁵² Cs. SZABÓ 2005, 120-121.

⁵³ KONRÁD 1990, 158.

⁵⁴ Cs. SZABÓ 2005, 34.

Felhasznált irodalom:

APÁCZAI 1979a = Apáczai Csere János: A bölcsesség tanulásáról. In: Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók 17. század*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979, 609-655.

APÁCZAI 1979b = Apáczai Csere János: Magyar enciklopédia. In: Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók 17. század*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979, 656-715.

BETHLEN 1980 = Bethlen Miklós: Élete leírása magától. In: V. Windisch Éva (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980, 399-981.

BHABHA 1999 = Bhabha, Homi K.: DisszemiNáció. A modern nemzet ideje, története és határai. Ford. Sári László. In: N. Kovács Tímea – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1999, 85-118.

BINDER 1976 = Binder Pál (szerk.): *Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek útleírások és útinaplók (1580-1709)*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976.

BLANTON 2002 = Blanton, Casey: *Travel Writing. The Self and The World*. Routledge, New York – London, 2002.

BRACEWELL 2008 = Bracewell, Wendy: The Limits of Europe in East European Travel Writing. In: Bracewell – Drace-Francis (ed.): *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe. East Looks West Vol. 2*. CEU Press, Budapest and New York, 2008, 61-120.

CLIFFORD 1992 = Clifford, James: Traveling Cultures. In: Grossberg, Lawrence – Nelson, Cary – Treichler, Paula A. (ed.): *Cultural Studies*. Routledge, New York – London, 1992, 96-116.

CS. SZABÓ 1937 = Cs. Szabó László: *Doveri átkelés*. Cserépfalvi Kiadása, Budapest, 1937.

CS. SZABÓ 1939 = Cs. Szabó László: *Magyar néző. Napló az európai válságról*. Nyugat Rt. Kiadása, Budapest, [1939].

CS. SZABÓ 1985 = Cs. Szabó László: *Franklin Delano Roosevel*t. Magvető Kiadó, Budapest, 1985.

CS. SZABÓ 1994 = Cs. Szabó László: *Hunok Nyugaton*. Könyves Kálmán Kiadó, Budapest, 1994.

CS. SZABÓ 2005 = Cs. Szabó László: *Kis népek hivatása*. TTFK – Kortárs Kiadó, Budapest, 2005.

FENYŐ 1968 = Fenyő István: A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt. In: F. I.: *Két évtized. Tanulmányok és kritikák*. Magvető Kiadó, Budapest, 1968, 109-129.

GÁL 2012 = GÁL István: Cs. Szabó László könyvei. In: GÁL Ágnes – GÁL Julianna (szerk.): *Cs. Szabó László és Gál István levelezése 1933-1982*. Argumentum, Budapest, 2012, 223-224.

HALÁSZ 1977 = Halász Gábor: A fiatal Széchenyi. In: H. G.: *Válogatott írásai*. Magvető Kiadó, Budapest, 1977, 208-272.

HYNES 1976 = Hynes, Samuel: *The Auden Generation. Literature and Politics in England in the 1930s*. The Viking Press, New York, 1976.

- KJOSSZEV 2000 = Kjosszev, Alekszandar: Megjegyzések az önkolonizáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale*, 2000. 37. sz. 7-10.
- KONRÁD 1990 = Konrád György: Van-e még álom Közép-Európáról? In K. Gy: *Európa köldökén*. Magvető Kiadó, Budapest, 1990, 152-182.
- KOVÁCS – MONOK 1990 = Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom 15-18. század*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- LACAN 2002 = Lacan, Jacques: A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra. Ford. Erdély Ildikó, Füzesséry Éva. In: Bókay Antal – Sári B. László – Szamosi Gertrúd – Vilcsék Béla (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 65-69.
- MÁRAI 2004 = Márai Sándor: *Napnyugati őrvjárat. Egy utazás regénye*. Helikon Kiadó, Budapest, 2004.
- MÁRAI 2008 = Márai Sándor: *Európa elrablása; Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Helikon Kiadó, Budapest, 2008.
- MURDOCK 2008 = Murdock, Graeme: 'They Are Laughing at Us': Hungarian Travellers and Early Modern European Identity. In: Bracewell, Wendy – Drace-Francis, Alex (ed.): *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe. East Looks West Vol. 2*. CEU Press, Budapest – New York, 2008, 121-145.
- POPOVA-NOWAK 2008 = Popova-Nowak, Irina V.: The Odyssey of National Discovery: Hungarians in Hungary and Abroad, 1750-1850. In: Bracewell, Wendy – Drace-Francis, Alex (ed.): *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe. East Looks West Vol. 2*. CEU Press, Budapest and New York, 2008, 195-222.
- SZABÓ 2001 = Szabó Zoltán: Vigasztalásul útnak indulunk... Magyar útirajzok. In: Németh László: *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 2001, 241-248.
- SZÉCHENYI 1982 = Széchenyi István: *Napló*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.
- SZÉCHENYI 1984 = Széchenyi István: *Hitel*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- SZÉCHENYI 1985 = Széchenyi István: *A Kelet népe*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- SZEMERE 1983 = Szemere Bertalan: *Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából*. Helikon Kiadó, Budapest, 1983.
- SZEPSI CSOMBOR 1979 = Szepsi Csombor Márton: *Europica varietas*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- SZÜCS 1983 = Szücs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983.

Németh Ákos, doktorjelölt

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi
Doktori Iskola

Cím: H-7624, Magyarország, Pécs, Ifjúság útja 6.

E-mail: nemeth.akos@hotmail.hu

Jelenlét Petri György „politikai költészetében”

Pataky Adrienn

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Összehasonlító Irodalom és Kultúratudományi Tanszék,
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Budapest

Absztrakt

Petri Györgynek szép számmal vannak politikai tartalmú versei – több kötete ezek miatt (is) csak samizdatban jelenhetett meg –, ám politikai szerepvállalásának nemcsak a költészete volt része. Politikai költő volt-e Petri György? 2008 elején az *Élet és Irodalom* lapjain Károlyi Csaba vitát indított azon írásával, amelyben Petri süllyedéséről írt – elsősorban Petri alkalmi, politikai verseivel kapcsolatban. Mégis pont egy másik, három évvel ezelőtti – a kortárs közéleti líra kapcsán keletkező – *ÉS*-beli vitában jelentette ki Radnóti Sándor, hogy az utolsó nagy magyar politikai költő Petri György volt. Petri persze nem az utolsó, aki politikai lírát művel, de talán az utolsó, aki radikális lépést tett a politikai lírában: a hétköznapi beszédet a költői beszéd részévé tette, kivonulva a privátból sokkal konkrétabb lett, mégis a közösségvállalást, az én helyett a mi-t tette költészete tárgyává. Ironikus, parodisztikus és annak inverze egyben, mégsem alkalmi versek mind ezek a költemények, van mögöttük univerzális tartalom is. A közéleti, politikai versek egy csoportjában Petri olyan jelenlétet konstruál meg, amely valami hiányra vagy történelemfoszlányokra reflektál. Érdekel a mód, hogyan jön létre Petri szövegeiben a jelenlét, és általa a hangulat, mennyire epifánikus, és hogy mindez milyen hatással van az értő olvasásra és az esztétikai élményre.

Abstract

Petri György had many poems with political content – therefore (as well) his several volumes could be published only in samizdat –, but his role in political life was not just poetic. Was Petri György a political poet? In early 2008 in *Élet és Irodalom* (*ÉS*, ‘Life and Literature’ – literary newspaper) there was an article by Károlyi Csaba, it induced a debate, because he claimed that “Petri sinks” – he was referring to Petri’s occasional, political poems. In another *ÉS*-issue – there was a debate about contemporary public líra – three years ago Radnóti Sándor wrote that the last great Hungarian political poet was Petri György. Of course, Petri wasn’t the last poet, who has written political líra. Maybe he was the last one who made a radical step in political poetry: he canonized everyday speech as a part of poetic voice. He walked out from private sphere, he became concrete, but the solidarity (with fellowship) was still very important, he changed the “I” to “we”, the “us” has been the subject of Petri’s public poetry. The speech mode is ironic, parodic and it is inverse, but these poems are not just ad hoc poems, they have universal content, too. A part of Petri’s public, political poems has such a presence that reflects a hiatus or fragmentary history.

Primarily, I approach this subject by phenomena of presence and I’m also interested in the atmosphere that induces the presence and how epiphanic it is; the way it is produced by the Petri’s texts is also significant, together with its impact on interpretative reading and on aesthetic experience.

„Homályos föltételeket nekem
többé nem szabnak.”

/Petri György: Tojástükör, részlet/

I. Bevezetés

„Az utolsó nagy magyar politikai költő Petri György volt”, de már ő is csak „szabályt erősítő kivételként működött” – fogalmazott Radnóti Sándor 2011-ben.¹ Petri György idén decemberben lenne hetven éves, ám épp hogy megérte az ezredfordulót. Az életműkiadás megtörtént, a Magvető 2003 és 2007 között publikálta a Réz Pál, Lakatos András és Várady Szabolcs által szerkesztett négykötetes összkiadást, azonban vannak még feldolgozatlan anyagok és tisztázatlan pontok a recepcióban, s itt most nem a formális respektálásra, a díjakra gondolok, hiszen Petri megkapta többek között a József Attila- és a Kossuth-díjat is. Utóbbi azért is ismert, mert Torgyán József elméltatta tőle 1996-os interpellációjában, amelyben Petri és Esterházy szövegei (*Apokrif, Így gondozd a magyarodat!*) kapcsán vallás és nemzetgyalázó szerzők támogatásával vádolta az aktuális kultúrpolitikát.² Ám Petrinek amúgy sem sokat számítottak ezek a díjak: „saját klasszikussá válását is kiröhögi. A megérdemelt pályadíjat – lásd József Attila-, majd Kossuth-díj – köszönettel átveszi, de pózoknak és meglegedésnek a művekben nincs nyoma.”³ Manapság Petri költői és politikai érdemei összemosódtak, sokan csak politikai költőként könyvelik el, mint a „kádárizmus éveinek legvagányabb költője”, „a demokratikus ellenzék költője”, aki manírokkal teli alkalmi költészetet művelt húsz-harminc évvel ezelőtt. Pedig akkor, pontosan harminc évvel ezelőtt nagy jelentősége volt Petrinek az irodalmi életben, és nemcsak a politikai verseinek. Ahogy András Sándor fogalmazott akkor: „Petri György ma a legizgalmasabb költő Magyarországon.”⁴ Ám azt hiszem, azokkal kell egyet értenünk, akik Petrit ma is izgalmasnak tartják, akár a XX. század utolsó harmadának egyik legjelentősebb költőjeként tartják számon. Schmidt Mária szerint, aki a XX. század intézet igazgatójaként nemrég felvásárolta a Petri-hagyatékot: „Koestler a XX. század egyik kulcsfigurája, aki elsőként világított rá a kommunista rendszer természetére. Hazai vonatkozásban hozzá mérhető Petri jelentősége. Az ő verseiből érthetik meg a következő nemzedékek is, hogy miért volt elviselhetetlen a Kádár-rendszer, hogy mit jelentett a szabadság hiánya.”⁵ Amellett viszont, hogy a tanítás szemléltetőeszközeként működhet, bízom benne, hogy Petrinek nagyobb az irodalmi, mint a politikatörténeti szerepe és jelentősége. E tanulmányban kifejezetten politikai verseken próbálom bemutatni a Petri lírában fontos „jelenlét” szerepét. Alkalminak, kidolgozatlanoknak, nem túl irodalminak tartott versszövegeket próbálok újraértelmezni.

¹ BÁN-RADNÓTI 2011, http://www.es.hu/ban_zoltan_andras-radnoti_sandor;a_magyar_politikai_kolteszetrol;2011-11-16.html

² A fent említett Radnóti Sándor mellett Pető Iván vette védelmébe a szerzőket (*Az SZDSZ egykori elnöke szerint Torgyán „az államszocializmus normáit kívánja felújítani, miszerint a politikának kell eldönteni, ki a jó irodalmár.”* (In: *Népszabadság*, 1996. március 30., 4.)

³ KERESZTURY 1998, 39.

⁴ ANDRÁS 1983, 136.

⁵ OSZTOVITS 2013,

http://www.schmidtmaria.hu/szakma/cikkek_publikaciok/osztovits_agnes_petri_gyo.html

II. „a művészet kegyelméből a politika átlényegül” – Petri György és a politikai költészet

Mi számít politikai költészetnek? Bán Zoltán András szerint például „*a politika nem más, mint a történelem érzéki-mindennapi megélése*”⁶, Bazsányi Sándor szerint: „a mindenkori közösség számára az éppen itt és most adott helyzetet teszi szóvá, mégpedig minél közvetlenebb eszközökkel, azaz minél kevésbé elvontabban, tehát minél pontosabban, akár minél indulatosabban néven nevezve azt, amiről beszél (ha már egyszer valamiről beszél).”⁷ A politikai költészet eszerint mindig köthető valami *itt és most*hoz, egy erős jelenléthez, de ehhez nem kell mindig konkrétan lennie, sőt olyan versek is válhatnak utólagosan politikai verssé, amelyek nem voltak politikaiak. Ehhez kapcsolódik Kálmán C. György definíciója: „»a politikai költészet« attól az, ami, ahogyan befogadják»⁸, azaz, a befogadó nem elhanyagolható tényező a szövegek értelmezésekor: „az irodalmi szöveg megértése (s az irodalom élete, története, hatása is) a befogadás, az értelmezés, az értelmezők ilyen-olyan csoportjai (»közösségei«) függvénye; hogy értelmetlen »magáról a szövegről« beszélni, hogy mindazok a kategóriák, amelyeket az irodalom értelmezésekor-megértésekor használunk, valamikor és valakinek a számára (és valamiről szólva) érvényesek csak.”⁹ A Bazsányi által hangsúlyozott *itt és most* sem csupán a politikai költészetre érvényes, hiszen minden művészi megnyilvánulás ennek keretében körvonalazódik, minden művészet aktuális és jelenbeli. Mégis Petrit sokszor támadják azzal, hogy politikai versei ma már nem aktuálisak, kontextus nélkül nem értelmezhetők és élvezhetők, hiszen inkább alkalmi versek, mint „univerzális” költemények. Költészete nem értékelhető, de értelmezhető, Károlyi szerint „baj, ha egy mű a korabeli kontextus nélkül nem értékelhető, mert akkor az mint mű eltűnik a letűnő korrallal együtt [...] Megmaradni ezek a művek akkor fognak, ha a politikai-morális bátorságon túl közvetítenek valami általános érvényű tartalmat is.”¹⁰ Vári György válasza erre így hangzott: „Ez csak akkor lenne igaz, ha azt feltételeznénk, hogy a befogadásnak nem eleve része valamiféle (hatás)történeti tudat, csak egy absztrakt esztétikai tudatban zajlik. Ha így lenne, ha műveket csak kontextusuktól elszigetelten tudnánk olvasni, akkor egyáltalán semmit sem tudnánk elolvasni.”¹¹ László Emese viszont úgy véli¹², hogy Petrinél nem (csupán) a politikai tematika a gond, hanem hogy olyan nyelvi regiszteren szólal meg, amely olyan nyelvi tudást feltételez, ami már ma sincs meg. Petri beemel olyan elemeket, amelyek ma már nehezen érthetőek (lásd kádárizmus nyelvi abszurditása, demokratikus ellenzék utalásrendszere). Sőt, Károlyi szerint azok sem mind értették, akik a versek keletkezésekor éltek, mert túl szűk kör ismerte csak azt a belterjes nyelvet, utalásrendszert, amit Petri használt – eszerint még inkább érvényes lenne erre a költészetre az „itt és most”. Petri nem a tömegeknek írt, sőt szamizdatban nem is vállalkozhatott másra, mint arra, hogy azon szűk értelmiség nyelvén szólaljon meg, akikhez el tud jutni. Hiszen gyakorlatilag nekik írt, tudván, hogy széles, sokrétű közönség nem fogja ismerni. Mégis rengetegen jelen voltak a nyolcvanas években egy-egy Petri-esten, s a Vallai-esteken is elhangzottak Petri versei, egy-egy ilyen esten sokan részt vettek, így ezekről be is számolnak egyes jelentések, egyikben (bizonyos „Forgó” jelentésében) például ezt olvashatjuk:

⁶ Bán Zoltán András idézi ELEK 2011, <http://www.es.hu/print.php?nid=30123>

⁷ BAZSÁNYI 2012,

http://www.es.hu/bazsanyi_sandor;hogyan_itt_mi_megy_nagymama_8211;az_alazudulo_vorosiszapban;2012-01-04.html

⁸ KÁLMÁN 2012, <http://www.es.hu/print.php?nid=30452>

⁹ KÁLMÁN 2012, <http://www.es.hu/print.php?nid=30452>

¹⁰ KÁROLYI 2008b, http://www.es.hu/karolyi_csaba;sullyed_de_nem_sullyedt_el;2008-01-27.html

¹¹ VÁRI 2008, http://www.es.hu/vari_gyorgy;janos_pap_orzaga;2008-01-31.html

¹² LÁSZLÓ 2008, <http://www.es.hu/print.php?nid=18846>

„Rövid írásokat olvasott fel, melyek kapcsolatban álltak a modern zenei kísérettel, hol önállósultak, hol pedig időkitöltést adtak. (...) Ezen túlmenően olyan rímek tarkították az írásokat, mint például az Oderán túl az Uralon innen dül a rémuralom itten stb.

A programban 1950-es évekbeli visszaemlékezéstől a mai útkeresésig is találunk példákat. »Mi jön ezután, a tavasz politikusok uralma vagy a bárgyú katonáké, börtön és szögesdrót?«

A múlt eseményeinek ilyen módon való elénk tárása azt a képzetet szülte a hallgatóságban, hogy jelenünk eredményeit is kétségessé teszi. A hallgatóság külső és belső tetszéssel fogadta az előadást, esetenként hangos közbeszólások egyetértés is elhangzott. Az előadás telt ház előtt, mintegy 200 fő előtt került megrendezésre.”¹³

Ezek a versek ma már inkább kordokumentumok, mint irodalmi alkotások?

A magyar politikai költészet fővonala a Petőfi – Ady – József Attila tengellyel írható le, ebbe csatlakozott Petri egy újfajta beszédmóddal. A hangsúlyok a századelőn Ady Endre és József Attila verseiben kezdtek eltolódni, majd Petri György egy radikális fordulattal lehetővé tett egy új beszédmódot maga, és így utókorára számára is. Petri György nélkül valószínűleg nem létezhetne a mai politikai líra, abban a formában, ahogy létezik. Petri György hatással van a mai költőnemzedékekre is, 2009-ben például a *Puskin Utca* (Deres Kornélia, Krusovszky Dénes, Szabó Marcell és Urfi Péter szerkesztésében) kiadott egy különszámot, amely Petrire koncentrált. E számban megszólaltak azok is, akik részt vettek az *Élet és Irodalom*beli 2008-as Petri-vitában, Radnóti Sándor és Károlyi Csaba. A lapszám és a vita azt is jelezheti, hogy a Petri-líra értékelése elbizonytalanodott, ám azt is, hogy kevésbé kapott nyilvánosságot az elmúlt néhány évben, méltatlanul. Mindazonáltal kérdéssé vált, válhat-e Petri poétikai beszélgetőpartnerre – fogalmazott Nemes Z. Mária *Személy és totem*¹⁴ című írásában. Ám ezt cáfolandó, vannak költők, akinek Petri ma is meghatározó és nagy előd, többek között Tóth Krisztina, Térey János, Balla Zsófia, a fiatalabbak közül Szálinger Balázs vagy Simon Márton, és persze az is viszonyulás, ha valaki ellenérzésekkel fordul felé poétikailag, hiszen nem közömbös számára.

Amelyik Petri-vers ma is erős hatással bír, annak titka talán a személyességben rejlik. Petri pont a személyességet becsülte Petőfi Sándor verseiben, így fogalmazott egy interjúban: „Petőfit újraolvasva mindenekelőtt az járt a fejemben, hogy a gesztusrendszer radikális változását tapasztalhatjuk nála. Nem is a politikai kérdés az igazán izgalmas. Mondok két párhuzamos példát. Az egyik politikai vers, 1848-ból: „Dicsőséges nagyurak, hát hogy vagytok?” Az egyik legfenyegetőbb, mégis finoman kidekázott politikai üzenet. A másik családi vers, az István öcsémhez 1844-ből: „Hát hogymint vagytok otthon, Pistikám?” Mindkettőben olyan közvetlenség, olyan személyesség jelenik meg, ami példátlan volt korábban, nemcsak a magyar, hanem, azt hiszem, az európai költészetben is.”¹⁵

Margócsy szerint Petri politikai költészete pont ebben „a Petőfi-modell folytatásaként fogható fel: az ő politikus költői megszólalása is, miként hajdan a Petőfié, magánemberi. A politikai véleménymondás, az állásfoglalás itt, e téren belül, mindvégig magánbeszédben, szigorúan csak magánvéleményként van megfogalmazva; e beszédmódban a politika a magánélet része, nem pedig fordítva. [...] Ezt a felfogást véli – jogosan – rokonnak a mai Petri, emiatt tudja egyazon gesztussal kezelni szerelmét és politikáját, lételméleti fejtegetéseit és politikai indulatait. A politika nem nő fölébe az életnek, »a szerelemnek« – csak éppen nélküle nem lehet elképzelni az életet; a politikum mint a magánérdeklődés tárgya jelenik meg (hisz a magánéletet fenyegeti és teszi lehetetlenné), s megfordítva: a

¹³ SZÖNYEI 2012, 881.

¹⁴ NEMES Z. 2010, <http://www.holmi.org/2010/09/nemes-z-mario-szemely-es-totem>

¹⁵ KISBALI 1999, 8.

magánélet, mint a politika játékmezeje jelenik meg (hisz a legcsekélyebb jelentőségű gesztus sem nélkülözi a körülmények szorításában a politikum mozzanatát).¹⁶ A rendszerváltás után érelemszerűen csökkent a politikum szerepe, mind a magánéletben, mind a költészetben. Ahogy Petri fogalmaz egy interjújában: „...amíg szükségesnek tartottam, fejtettem ki politikai aktivitást, de politikai költő soha nem voltam. [...] Egy érett polgári társadalomban [...] nincs politikai költészet [...]. Úgy gondolom, hogy az irodalom politizáltsága és a politika mint szenvedély fordítottan arányos a társadalomban meglévő szabadságmennyiséggel.”¹⁷ Emellett Petri a rendszerváltás után tíz évvel azt is megjegyzi egy interjújában, hogy a politikai vers szerinte akkor már muzeális műfaj, amelyet a költészet világában csak szatíráként tud elgondolni¹⁸, korábban még a „politikaiköltőszerep” és a költő aktivitás és alkotás teljes különbözősége mellett érvelt.¹⁹ A kilencvenes évek elején pedig ezt vallja a nyolcvanas évekbeli politikai költészetrel kapcsolatban önmagáról: „ha az ember kikiáltatik >>par excellence politikai költővé<<, óhatatlanul el kell gondolkodnia azon, hogy milyen morális, intellektuális erőt képviselne *gyakorló* politikusként; hogy milyen *felelősséget* tudna vállalni.”²⁰ Petri részt vett a rendszerváltásban, ám a kilencvenes évek elején csaknem teljesen berekesztette mind politikai aktivitását, mind politikai költeményeit. A ’80-as évek Petrije nevezhető politikai költőnek, hiszen szamizdat szerzőként a demokratikus ellenzék egyik szószólója, de ha akkor politikai költő volt, akkor mi volt előtte és utána? Angyalosi szerint pesti értelmiségi mítosz volt, a híre megelőzte, előbb volt ismert a szerző, mint a művei, „nemeg az is elterjedt róla, hogy a »mi költők«, a »min« a pesti literátus ifjúságnak azt a részét értve, amely saját rosszkedvét, testi-lelki nyomorúságát és alapjában baloldali indíttatású ellenzékiességét egyfajta, a József Attila-i hagyományt folytató, azt »korszerűsítő«, mint akkoriban mondtuk volt »gondolati« líra tükrében óhajtotta viszontlátni.”²¹ S hogy hova helyezi magát Petri, arról egy 1993-as interjújában vall: „Egyrészt az intellektuális költők ama sorába érzem magamat tartozni, amibe József Attila, Babits és Vas István [...]. Másrészt azt, amit Marno János mondott rólam egy szép kis írásában, hogy én vagyok az igazi politikai költő. Ezt én vállalom, abban az értelemben, hogy nekem centrális problémám a politika, az én személyes problémám... [...] A harmadik jellegzetességem talán az, amit Szilágyi Ákos mondott egy költői estem bevezetőjében, hogy József Attila óta én vagyok a par excellence lírai költő.”²²

III. Petri György szamizdatba kerüléséről

Petri György első vállalt versei az 1969-es *Költők egymás közt* című antológiában láttak napvilágot (– bár előtte néhányat publikált az *Élet és Irodalomban* és a *Kortársban*). Ez idő tájt sok verseskötet jelent meg, főleg az újholdasoké: 1964-es Weöres Sándor *Tűzkút* című kötete, majd 1968-ban Weöres már újabb könyvét, a *Merülő Saturnust* publikálja. 1967-ben jelent meg Nemes Nagy Ágnes *Napforduló*, majd 1969-ben *A lovak és az angyalok* című kötete. Vas István szintén 1969-ben publikálta új kötetét: a *Nem számít* címűt, s ugyanebben az évben jelent meg Lator László első verseskötete, a *Sárangyal* is. 1970-ben Pilinszky az addigi műveit a *Nagyvárosi ikonokig* című könyvben összesítette. Ekkoriban jelent meg Illyés *Minden lehet* című kötete, közben Weöres Sándor

¹⁶ MARGÓCSY 1996, 161.

¹⁷ TASI 2005, 254-256.

¹⁸ KISBALI 1999, <http://beszelo.c3.hu/99/03/03besz.htm>

¹⁹ PETRI 2007b, 132-133.

²⁰ PETRI 2007a, 564.

²¹ ANGYALOSI 1999, 169.

²² PARTI NAGY 1994, 146.

már a *Psychén* dolgozik, Jékely költészete a nagy létversekben csúcsosodik ki, Zelk Zoltán az öregkor költőjeként remekel, s Tandori már túl a *Töredék Hamletnek* kötetén, alkot. Nagy László és Juhász Ferenc 1956 után a hallgatásával tüntetett. A korszakbeli költők megítéléséről sokat megtudhatunk azon jelentésekből, amelyeket Szőnyei Tamás foglalt kötetbe.²³ Ebben szerepelnek az alábbiak is: „Balaskó rendszerellenességéről Ligeti századosnak semmi kétsége nem volt, hiszen ügynöke jelentette: ars poeticája, hogy költészetével elősegítse a »rohadt kispolgári« világ elpusztítását, a »hazug művészet« lerombolását: »Ezt a piszkos életet leírni úgy, ahogy van, minden kendőzés nélkül.« Egy másik alkalommal arról beszélt, hogy Nagy László, Juhász Ferenc, Csoóri Sándor és Weöres Sándor oldalán harcol, »a kommunisták ellen«, a »párt ellen«²⁴ – derül ki egy Váradi István névvel ellátott jelentésből. Később Petrit is megfigyelték, majd politikai versei és szerepe miatt cenzurális tiltás alá helyezték, az *Örökhétfőtől* kezdve (1981) a rendszerváltásig csupán szamizdatban publikált köteteket. Ám Petri eleinte nem tiltás, politikai okok miatt nem írt évekig, hanem mert úgy vélte, hogy a József Attila által kitaposott út járhatatlannak bizonyul, hogy „a József Attila-i hagyomány közvetlenül nem folytatható: ő volt az utolsó, akinek még sikerülhetett a lírai alapok egyszerűségének megőrzésével, a személyesség maximális intenzitásával nagy költészetet teremteni.”²⁵ – írja Petri a *Költők egymás közt* című antológiában 1969-ben (ahol egyébként Vas István mutatta be), s később is ehhez viszonyult. Petri költészete eleinte a hatvanas évek amerikai és a hetvenes évek európai költészetében fellelhető új szenzibilitáshoz állt közel, később az elidegenült, szerepvesztett individuum versbeli megszólalásának pusztá véletlenszerűségét hangsúlyozza, e költészet jellemzője az alulstilizáltság és a deszakralizált költőség lett.²⁶ Schein Gábor szerint Petri nem tartotta magát vátesznek, prófétának, csak egyszerű magánembernek, aki számára a nyelv problémává, felülvizsgálandó tárggyá válik, nyelvkritikai attitűdje elsősorban Wellershoféval rokon. Igaz, iróniája nyelvi magatartását Petri első kötetében '68-hoz kapcsolta (*Hatvannyolc tele*), ám költészete lebontotta a képviselési jellegű költő-szerep hagyományát, iróniája magánjellegű volt, forrása az emberi lét kiszolgáltatottsága és a szabadság hiánya. Persze hatott rá 1968 és 1956 is, Nagy Imre halála stb., ám nem léteznek olyan elhatárolható rendszerek, amelyeket nem befolyásol más rendszerek működése.²⁷ S bár Petri már akkoriban sem csak lírájában politizált (1977-ben aláírta a cseh *Charta* vezetőinek letartóztatása elleni tiltakozó ívet, majd 1979-ben egy újabb tiltakozáshoz gyűjtött aláírásokat a *Charta*-ügyben.), a rá kiszabott publikálási tilalom hamar oldódott, az *Új Symposion*, később a *Mozgó Világ*, a *Magyar Nemzet* és a *Kortárs* mint az ideológiailag ellenőrzött sajtó képviselői közölték időnként néhány versét. A nyolcvanas években mégis inkább a szamizdat kiadások adtak Petri számára új szabadságot: 1981-ben egyik alapító szerkesztője volt a *Beszélő* című folyóiratnak, amely a nyolcvanas évek első és egyben egyik legtekintélyesebb szamizdat orgánusaként a demokratikus ellenzék lapja lett. Petri 1989-ig szerkesztője volt. (Később ezt követte 1984-ben a *Hirmondó*, 1986-ban a *Demokrata*, 1989-ben pedig a *Hitel* című lap.) A *Beszélő* előzménye többek között a szamizdatbutik: „81 tavaszától működött a Rajk-butik a Galamb utcában, hetente egyszeri árusítással”²⁸, itt lehetett hozzáférni olyan dokumentumokhoz, amelyek letiltott kéziratok vagy fénymásolatban és egyéb formában sokszorosított, illegálisan terjesztett anyagok voltak. A *Beszélő* valószínűleg 1981 végén jött csak létre: az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának

²³ SZŐNYEI 2012

²⁴ SZŐNYEI 2012, 26.

²⁵ DOMOKOS 1969, 289.

²⁶ KULCSÁR SZABÓ – KATONA 1994

²⁷ SCHEIN 2003, http://www.irodalomtortenet.hu/pdf/IT_2003-3.pdf

²⁸ CSIZMADIA 1995, II., 329.

tájékoztatója a Politikai Bizottságnak arról számolt be 1981. december 30-án, hogy megjelent a *Beszélő*: „Ellenzéki tevékenységükről ismert személyek – Haraszti Miklós, Kis János, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint, Petri György – nevével jelzett, illegális, stencilezett szamizdat folyóirat került terjesztésre az elmúlt hetekben.”²⁹, tehát valószínűleg csak decemberben. Petri újabb kötete csak hét évvel a második után, szamizdatban jelent meg szintén 1981 decemberében: az *Örökhétfő* az *AB Független Kiadónak* (a szamizdat-kiadó alapítója: Demszky Gábor) az első tényleges produktuma volt³⁰. 1989-ig Petrinek még két kötete jelent meg: az 1984-es *Hólabda a kézben* (New Yorkban) és az 1985-ös *Azt hiszik*. A szamizdat irodalom azonban nemcsak szabadság, hanem annak visszája, bezárkózás is volt Petri számára, mert ekkor nem vehetett részt a „hivatalos” irodalmi életben, verseit csak egy szűk kör olvasta és ismerte, amely ráadásul nagyjából állandó is volt. Az *Örökhétfő* eredetileg nem szamizdat kötetnek készült, Petri először a Szépirodalmi Kiadónak adta a Várady Szabolcs által szerkesztett kötetet, ám a „megbízott igazgató közölte, hogy 25-30 verset ki kell hagynom, köztük az Örök hétfőt, amit elsőnek írtam, s ami a címadó vers. Tehát a kötet cím maradhat, de a verset hagyjam ki. [...] Akkor még nem volt Demszky kiadója, nem tudtam, hogy minden további nélkül megjelenhet szamizdatban, de úgy gondoltam, ha ennyi vers kimarad, akkor az már nem az én kötetem lenne, és nem szabad megengednem, hogy bohócot csináljanak belőlem.”³¹ Ezért döntött Petri mellett, hogy akkor inkább ne jelenjen meg a kötet. S hogy milyen versek voltak, amelyeket ki kellett volna hagynia? Többek között ebben a kötetben szerepel az a blaszfémikus vers is, amely miatt Torgyán kifogásolta Petri Kossuth-díját³², s vannak benne még bőven politikai allúziókat tartalmazó költemények, de ezek mellett Sára-verseket (*Sáráról talán utoljára, Sári, ne vigyorogj rajtam, K. S., Találkozás*); Maya-verseket (*Mayának, Éber-álomkép Mayával, gyerekekkel, Maya, Invokáció, Egy férj a kánpadon, Van Maya. Mi is van még?*) és más költeményeket is tartalmaz.

Az *Örökhétfő* (1981) lett tehát Petri első szamizdat kötete, az AB Független Kiadó termékeként 940 példányban készült szitanyomással, Radnóti Sándor írta róla az első kritikát a *Beszélő*ben, ahol a „szubkultúra kötetének” nevezte. Radnóti hangsúlyozta, hogy ez a kötet még nem tudatosan szamizdatnak készült, és elsősorban nem ezért fontos, inkább a költői hangvétel radikalizálódása miatt: „Petri nem eleve szamizdat-verseskötetet írt, hanem fokozatosan átalakuló lírikusi magatartásának következménye volt, hogy egy – akár csak tucat verssel – megcsonkított engedélyezett kötet megjelentetése lassanként művészileg is lehetetlenné vált számára. [...] Végre sikerült új utakon folytatnia költészetét, és egységét is megőrizni. [...] a magyar értelmiségi társadalom keresztül-kasul átpolitizált és depolitizált: a politikai gondolatszabadság éghajlata alatt létrejövő kultúráknál egyszerre beszél és hallgat jóval többet a politikáról. Ezt a kettősséget tanúsítja, hogy a »politikus« szó – miközben lépten-nyomon alkalmazták (vö. nem politikus valamit tenni vagy mondani) – önmaga ellentétébe fordult. Petri viszont e privát beszédet (lásd Nagy Bálintnak című, előbb említett versét) költői beszéddé változtatja, s ezzel a költői beszédnek imitatív funkciót kölcsönöz, másrészt megszünteti e beszéd privát voltát. Petri kimondja, amiről az értelmiség privátim beszél. Ír ’56-ról és áldozatairól, ’68-

²⁹ CSIZMADIA 1995, III. 145.

³⁰ Bár megjelent egy szitatechnikával készült (500 példányban) válogatás is az 1981-es december 13-i lengyel eseményekről, amely *Az elnyomás és az ellenállás dokumentumai* címet viselte. Amelynek egyik dokumentuma viszont így zárul: „Készült Budapesten. Az anyaggyűjtést 1982. január 14-én zártuk le”. Eszerint az *Örökhétfő* is csak 1982 elején jelent meg – erre jut Csizmadia is az említett könyvében (1995). Lenne is logika a visszadatálásban, például az, hogy 1956 huszonötödik évfordulóján jelenjen meg mintegy kultikus módon a kötet, ne pár hónappal később, már 1982-ben.

³¹ PARTI NAGY 1994: 159.

³² „Álliberális, undorító férgek és döggkeselyűk lepték el hazánk nemes testét”- fogalmazott Torgyán. (*Népszabadság*, 1996. 03. 16.)

ról, a lengyel össznépi forradalomról, a szovjet jelenlétről, a szegénységről. Neveket sem áttal emlegetni, ír például Kádár Jánosról (quem honoris causa nomino*) mint »János pap«-ról.”³³ Petri szerint (1989-ben, nyolc év múlva így látta pályájának e pontját): „Inkább az a fordulat, hogy az első két kötetben a politika történetfilozófiai megközelítésben jelenik meg [...] Az Örökhétfő versei pedig ahhoz kötődnek, hogy megjelent a par excellence politizálás lehetősége. Tekintve, hogy ez a versfolyam az aláírási akcióknál indult be, én valahogy anticipálhattam, hogy itt most egy új dolog fog elkezdődni, hogy lesz egy saját politikai szféránk, amit mi csinálunk...”³⁴ Az Örökhétfőben végig inkább a „mi” dominál, mint az „én”, fontossá válik a közösségvállalás, a közös sors, a politikai kiszolgáltatottság közös átélése. Petri politikai versei súlyosak, leképezik a rendszerváltás előtti időszakot, Farkas Péternek igaza lehet, amikor azt mondja, hogy „Petri nem írt az utolsó néhány évtized kelet-európai történelméről, hanem MEGÍRTA”.³⁵ Verstémává teszi Szálasit (*Szálas*), a pákozdi és isaszegi csatát (*Ha az ember*), Petőfit és a szabadságot (*Egy fényképre, amelyen kezet ráznak*), a forradalmat (*A kis októberi forradalom 24. évfordulójára*) vagy épp nem kis iróniával fűszerezi Bibó temetését. A versek egy-egy gondolategysége döbbenetes erővel bír ma is, például amikor ezt olvassuk az *Ellágyulás*ban Rákosiról: „Végsősoron: neki is/ kellett, hogy legyen anyja.”, vagy a *Nagy Imréről* című versben: „mikor arra ébredt/ a város: lövik szét”. Hasonlóan erős példák erre a *Karácsony 1956* („Borleves, hal – van itt minden,/ ahhoz képest, hogy nemrég jöttünk fel az óvóhelyről”), az *1949. május 1.* („gyilkosok és éljenző,/ terelt tömeg”), az *Állítólag* („Mert mindenki meghal, aki igazán szeret”³⁶) vagy az *Október* („Olykor a gyűlölet trágyatüze lobog fel”). „Az Örökhétfő c. kötettől (1981) kezdve mindinkább olyan nyelvi magatartást alakít ki az új személyesség poétikája, amelynek egyrészt a közvetlen alkalmi líra, másrészt egy elvontabb, nem transzcendáló világnézeti költészet lesz a két fő megnyilatkozásmódja.

„Természetes, hogy az 1982-ben Belgiumban, majd 1984-ben Chicagóban utánnymott kötet emigráns sajtója túlnyomóan az Örökhétfő politikai gesztusának méltatására korlátozódott, s Petrit a megszervező ellenzék vezérszónokaként ünnepelte.”³⁷ Pedig Petri „különbözése az otthoni költészet fő- és melléksodraitól elsősorban nyelvi-szemléleti és olyan versein is lemérhető, amelyekben nincs egy szemernyi politika sem”³⁸ – fogalmazta meg Gömöri György. Petri válaszként álljanak itt sorai az *Elektra* című versből:

„Azt hiszik, a politika fortélyai
foglalkoztatnak. [...]
Színarany
hazugságként tündököl a Nap is
fölöttünk – istenek hamis pénze!
Hát ezért! Ezért! A feltolakodó undor okán
álmom és kenyerem a bosszulás.”

Petri vallomása szerint: „Azt akartam megírni az *Elektra* című versben, hogy a politika minden szabadsághiányos társadalomban szenvedélyévé válik az embereknek, elsősorban az értelmiségieknek. Semmi misztikus nincs abban, hogy Magyarországon a jelentős

³³ RADNÓTI 1982, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/valami-az-első-szamizdat-verseskotetrol>

³⁴ PETRI 2007c, 100.

³⁵ FARKAS 1982: 19.

³⁶ Ezt a sort Petri lábjegyzeteli: „A *Munkásgyászinduló* egyik sora Balázs Béla fordításában.”

³⁷ KERESZTURY 2013, 115.

³⁸ GÖMÖRI 1983, 561.

költők mind erőteljesen, szenvedélyesen politizáltak – költőként. [...] Gondoljunk csak Zrínyi *Szigeti veszedelmjére*, de egy olyan rezervált költő is, mint Berzsenyi, erőteljesen politizált. Petőfi, Ady, József Attila is. Arany megírja *Az elveszett alkotmányt*, utána megírja a dühödt paródiáját, *A nagyidai cigányokat*, ami a maga idején a '48-as forradalom és szabadságharc paródiája"³⁹

A huszadik század közepének hazai költészetéről és abban betöltött saját szerepéről pedig így vélekedik Petri: „Az 1945-48-tól a hatvanas évek derekáig eltartó időszakban kialakult egy olyan kompakt és egyre jobban kiüresedő poszt-József Attila-s klasszicizmus, [...] amelyhez képest kétségkívül ennek »a fiatal írók« karámjának [...] mindegyik költője [...] jelezni akart egy cezúrát, jelezni akarta azt, hogy a maga részéről valamivel szakításani akar. [...] Ha nem is az egész generációra, de a generáció néhány tagjára [...] azt mondanám, hogy a hagyományos költő-szerep fikcióját radikálisan felül kell vizsgálni, és – hogy is mondjam ezt? – van néhány alapkérdés, amit úgy gondolom, hogy én, talán Várady Szabolcs, Tandori és még néhány költő feltett magának, s megpróbált rá választ adni. Az egyik [...] kérdés úgy hangzik, hogy »Ki vagyok én a magam tényleges tapasztalataiban?« [...] A következő kérdés: kinek a nevében beszélek? [...] A harmadik nagyon fontos kérdés a »hogyan beszélek«, »mi módon beszélek. [...] Úgy vélem, hogy ennek – mint minden stílus- és korszakváltásnak – van valami mélyebb és általánosabb szociológiai és történelmi alapja.«⁴⁰

IV. „a versnek nincs igazságtartalma, csak hitele, ha van” – Jelenlét Petri politikai verseiben, különösen az *Örökhétfő* költeményeiben

Az *Örökhétfő* (1981) elemzése, mint kötet egy külön filológiai probléma, hiszen az eredeti szamizdat kiadás hét ciklust tartalmaz 118 verssel, de van még két változat. Az egyik a *Valahol megvan* (1989) 61 verssel (ami gyakorlatilag az *Örökhétfő* verseiből válogat), amelyet az *Ami kimaradt* (1989) egészít ki (– ez tartalmaz 4 vers kivételével mindent, ami kimaradt a *Valahol megvan* című kötetből). A másik változat pedig a Petri által összeállított összkiadás korpusza (Szépirodalmi, 1991 és Jelenkor, 1996). Nem mindegy, hogy amikor a kötetéről beszélünk, melyik változat(ok)ról tesszük ezt. (E szövegben én elsősorban a szamizdatban, első kiadásként megjelent *Örökhétfőre* gondolok.)

Petri mindig az esztétikum fölényét hangsúlyozta a politikával szemben, egy beszélgetésben ezt mondta József Attila *Hazám* című verse kapcsán: „Azt hiszem arról van szó, hogy a művészet kegyelméből a politika átlényegül. [...] Vagyis itt a lényeg a művészet, az esztétikum, a megformálás szépsége. A költészet. A művészi erő hihetetlen erővel sodor magával ebben a versben, és ez a fontosabb, mint az aktuális, vezércikkyszerű tartalom”⁴¹ Ugyanakkor „A politika a költészet egyik nagy alaptémája a szerelem, a halál, a természet és más univerzálék mellett. A politika ugyanis mindannyiunk életének egyik alapténye [...] a versnek nincs igazságtartalma, csak hitele, ha van”⁴².

„le kell szögezmem, hogy engem *mint* költőt csak is a költészet maga érdekel. [...] A költészetet nélkülözhetetlen luxusnak tartom. [...] A költészet talán nem egyéb, mint a legalkalmasabb kommunikációs csatorna, amelyen át szóba tudok elegyedni embertársaimmal. És éppen ezért úgyszólván más semmi nem érdekel, mint hogy mi »a költészet maga«. Ez a munkaköri kötelességem. Ha meg tudnám válaszolni a kérdést,

³⁹ TASI 2005, 254.

⁴⁰ DOMOKOS 1982, 388-389.

⁴¹ KISBALI 1993, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-lumpen-csalad>

⁴² PETRI 2007b, 133-134.

akkor letehetném a lantot, hiszen költőnek lenni nem egyéb, mint tudatosan fenntartani a problematikusság gyötrelmes állapotát.”⁴³ – fogalmazott Petri.

Ha Petrit ideológiakritikai szempontból próbálnánk elemezni, elmennék valamiféle olyan etikai irányultságú tévútra, amely irodalomellenes irodalomértéshez vezetne, amelyben nem az esztétikai élmény lenne az elsődleges. Az irodalom kizárólag úgy értékelhető, mint a világtapasztalatra adható esztétikai válaszok világa. Mindezek mellett viszont egyetlen mű sem képes arra, hogy kivonja magát a történetiségből, minden értékítélet hatástörténeti ítélet is egyben. Petri ráadásul folytonosan és tudatosan fordul vissza a múlthoz, sok szálon keresztül kapcsolódik elődeihez és a hagyományhoz, a már említett Ady és Petőfi mellett ott van Szabó Lőrinc, Vas István, de mégis talán a József Attilához való kötődése a legerősebb, a filozófiai hatások közül pedig Heidegger, főleg ezen a ponton: a „jelenvalólét annyit tesz: beletartottság a Semmibe”.⁴⁴ Hogy mit értek még *jelenlét* alatt a Heidegger-féle meghatározáson és azon kívül, az éppoly nehezen definiálható, mint feljebb a politikai költészet meghatározása volt. Az alábbiak mind e fogalom köré szerveződő jelentések: társadalmi jelenlét, a jelenben létezés, megfigyelő részvétel, a személyiség jelenléte, a költő jelenléte, szamizdat jelenlét vagy épp a jelennelemből kirajzolódó jelenlét. Ezeket sorra véve, példákkal tekintsük át a Petri-féle politikai költészetben megkonstruálódó jelenlétet.

A jelenlét többjelentésű szó a magyar nyelvben (is), egyrészt egy hatást gyakorló viselkedési mód (lásd: jól érzékelhető jelenléte van a nagy vezetőknek), másrészt az érzékelhetőség ténye (lásd: macska jelenléte), vagy épp egy anyag megléte (lásd: nemesgáz jelenléte) vagy a lélekjelenlét régies szóhasználattal. Mivel a filozófiatörténetben alapvetően heideggeri fogalom a *jelenlét*, ezt tartom a szó elsődleges jelentésének az értelmezésben. Heideggernél összefügg a jelenlét és a hangulat, a hangoltság, ahogy írja: „A hangolt-lét a létet a »jelenvalóság«-ába juttatja.”, ugyanakkor „a hangulat egzisztenciális alapjellege nem más, mint *visszavétel valamire*.”⁴⁵, a hangulat tehát beállítódás, amely a jelenvalólétet tárja fel, és amelyet alapvetően a múlt határoz meg. Heideggernél a megértés mindig hangolt, a hangoltságok közvetítik az ittlét számára azt, hogy van, és lennie kell. Ám mi ad okot arra, hogy az időt és a létet együtt vizsgáljuk, együtt nevezzük meg? – teszi fel a kérdést Heidegger. „A lét a napnyugati-európai gondolkodás hajnala óta mindmáig ugyanazt jelenti, mint a jelenlét. A jelenlétből, a jelenlévőségéből a jelen szól. A közkeletű elképzelés szerint a jelen a múlttal és a jövővel együtt képezi az idő karakterisztikáját. A lét mint jelenlét az idő által nyer meghatározást. [...] Azt, ami az időben van, és ami ilyenformán az idő által nyer meghatározást, időbelinek nevezzük. [...] A lét nem dolog, tehát nem valami időbeli, ugyanakkor mint jelenlétet mégis az idő határozza meg.

Az idő sem dolog, tehát nem valami létező, de a maga múlásában állandó marad anélkül, hogy ő maga valami olyan időbeli lenne, mint az, ami az időben létezik.”⁴⁶

Ezzel szemben a dekonstrukciós (és egyértelműen Heidegger-hatást is mutató) Derrida szerint az elmúlt kétezzer év nyugati gondolkodását, a logocentrizmust mint metafizikai alapelvet túl kell lépni. A logocentrizmus szerint az emberi dolgok mögött van valami szubjektív *jelenlét*, egy önmagában létező, nem nyelvi természetű megalapozó intenció. A logocentrizmusra épül a mindennapi gondolkodásunk is, azonban épp azért, mert a *jelenlét* és a logocentrizmus mindenütt kimutatandó, kísérletet kell tenni a túllépésére. Derrida kritikájának célja egyfajta távolságtartó *otlét* megmutatása volt, nem

⁴³ PETRI 2007d, 141-142.

⁴⁴ HEIDEGGER 1994, 25.

⁴⁵ HEIDEGGER 2007, 162; 393.

⁴⁶ HEIDEGGER 2002, <http://www.inaplo.hu/nv/200203/15.html>

hitt a *jelenlét* transzcendenciájában, a *jelenlét* metafizikájánál sokkal fontosabbnak tartotta a produktumot. Derrida szerint a logocentrizmus egyik legnagyobb tévedése, hogy feltételez egy abszolút jelenlétet a beszédnek. A Derrida által kiváltott irodalomtudománybeli viták termékenynek bizonyultak.

Heidegger megkérdőjelezte, hogy a nyelv pusztán eszköz lenne a gondolatok kifejezésére, a nyelv maga a gondolkodás, épp ezért veszélyeket is rejt magában. A világban-benne létez, a belevetettséghoz hozzátartozik, hogy mi egy nyelvbe vetve találjuk magunkat (a „beszélni tanuló gyermek esetében a világ valódi belakása történik”⁴⁷), amely érthetővé tesz valami létet, viszont önmaga kivonja magát az érthetőség alól – így épp annyira nevezhető ismerősnek, mint idegennek. A jelenben létezés, mint *passzív jelenlét* Petri számára épp annyira nyelvi csőd, mint egyéni csődökből összeálló kor- és világégés: „Magyarán: elegem van. Torkig vagyok” (– így indul az *Ich habe genug*), amelynek címmondata a lankadatlan jelenlét, létbe vetettség állapotából szól.

„A nyelviség megőriz valami háttorzongatót alapjaiban: ami mondható, egyúttal valamit hagy eltűnni, elenyészni. És itt valami veszélyt érez meg Gadamer: azt a (hanyatló) hajlamot, hogy leegyszerűsítő és egyneműsítő érthetőségre hajlik gyakran. A nyelv mint a lét háza (Haus) beszűkülhet, egy szűk tokká (Gehäuse) válhat.”⁴⁸ Gadamer Heideggerből kiindulva állapítja meg mindezt, Heidegger fogalmazta meg előtte, hogy a nyelv veszélyes, a lét fenyegetettsége mindig ott van a létező által, ám egyben a nyelv önmaga számára is veszélyes. Ami Heideggernél még inkább világba vetettség, az Gadamernél válik nyelvbe vetettséggé. A posztmodern nagy tézise lett, hogy nem mi használjuk a nyelvet, hanem a nyelv használ minket, ezt a felfogást érhetjük utol Petri *Sár* című versében: „A nyelv hatalmasabb használóinál.” Ám mindez az irodalomtudományra is rányomja bélyegét. A posztmodernben egy-egy mű már nem szeparált alkotásként, hanem a hagyomány által mindig is befolyásolt, meghatározott konstrukcióként teljesedik ki. A befogadónak több szerepe van, mint korábban bármikor, az irodalomolvasás modelljének már részévé vált az olvasó is, közte és mű között párbeszéd áll fenn. Gadamer egyébként is előbbre helyezi a megértést és magát az értelmezési folyamatot, mint a művészetből kinyert élményekkel való azonosulást. A művek elsősorban önmegértést adnak a nyelv által, a műalkotással találkozni a másokban való önmegértés. Hans Ulrich Gumbrecht mégis az irodalomtudomány megújulását javasolja, hiszen a szövegek érzéki dimenziója és annak az olvasásban és interpretációban betöltött szerepe nem sok szót kapott a kétezres évekig. Az irodalmi szöveg időbelisége összefügg ezzel az érzéki (élmény, hangulat stb.) dimenzióval. Gumbrecht szerint ugyanis a gondolati értelmezés és az esztétikai tapasztalás mellett a *jelenléthatás* is tényező: „Az élmény (*Erleben*) azt feltételezi, hogy egyrészt a pusztán fizikai érzékelés már megtörtént (*Wahrnehmung*), és másrészt ezt a tapasztalat (*Erfahrung*) fogja követni, mint a világertelmezés aktusának eredménye.”⁴⁹ Ezek együttesen alapozzák meg a műértelmezésünket, különösen a költészet esetén, amelyben a hangzás és a ritmus is fontos szerepet játszhat. Jelenlét és jelentés koherenciája hozza létre azt a hatást, amit a műalkotás kivált – bár ezek annyira összemosódnak, hogy valószínűleg nehezen tudjuk (?) meghatározni, hogy mi az, ami megigéz az adott esztétikai élmény tárgyában.

Gumbrecht használja az *epifánia* (jelenés, megmutatkozás) fogalmát is, ez azt szemlélteti, hogy a jelenléthatások működésébe nem tudunk beleszólni, nem tudjuk őket tartóztatni, mert múltékonyak, sosem tudhatjuk, hogy az *epifánia* mikor áll elő, ha előáll, nem tudhatjuk milyen formát ölt, és mennyire lesz intenzív, ráadásul felszámolja magát, amint

⁴⁷ GADAMER 2000, 29.

⁴⁸ KERÉKES 2002, <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00023/06kerekes.htm>

⁴⁹ GUMBRECHT 2010: 84.

felbukkan.⁵⁰ Ahol legkevésbé nyomon követhető az *epifánia*, az a költészet, amely pillanatokból építkezik, pillanatokot rögzít. Ahogy Petri írja: „maradt az élet pillanatainak rögzítése, és nem tartottam igényt arra, hogy behelyezzem valami nagy keretbe, világgépbe.”⁵¹

A *jelenlét* kapcsán érdekes lehet még Jean-Luc Nancy elképzelése, aki az idő térbelivé válását *hangzó jelennek* [’sonorous present’] nevezi, s szerinte a hang csupán ilyen formában van jelen mindig. Fontos fogalma az *odahallgatás* [’to be listening’], amelyben az én az önmagához való viszonyát keresi, és a jelenlét regiszterét adja át önmagának.⁵²

A *jelenlét* szónak egészen hétköznapi jelentései is vannak, amelyek mind érdemlegesek tárgyalásakor, hiszen asszociatív úton bekerülnek az értelmezésbe. Ilyen akár a *jelenlét* mint részvétel (aláírással igazolva a jelenléti íven), vagy a *társadalmi jelenlét*, a közéleti hatás, amely Petrinél még akkor is erős, amikor nem politikai verseket ír, „kultusza van”, ő az „értelmiségi mítosz”, a „mi költők” a nyolcvanas években. Az ironikus, értelmiségi önkritika Petrinél szinte mindig korkritika is, fricska az értelmiségiek morális, politikai energiáit, társadalmi jelenlétét féltő proletárdiktatúra felé.

A *jelenlét* a belevettség mellett figyelés, megfigyelés is, ha sokszor nem is több. Szép példa erre a *Kizsarolt neveltséges életünket* c. vers sokat idézett zárása: „a hallgatás és / a hallgatólagos tudomásulvétel között / tehetetlenség és belenyugvás között / akkor a csendünk el nem fordult tekintet / akkor jelenlétünk // és döntsék el / mit tehetnek velünk”. A hallgatás egy másik kifejező példája a méltatlanul elhanyagolt *Dramolett* című vers, amelynek egésze a hallgatást, mint kényszerhallgatást, elfojtott, tiltott beszédet jeleníti meg tartalmilag, formailag és tipográfiai is:

– Kéremszépen...
+ Kuss!
– Kéremszépen, én...
+ Kuss!
– Kéremszépen, én csak...
+ Kuss!
– Kéremszépen, én csak azt...
+ Kuss!
– Kéremszépen, én csak azt szeretném...
+ Kuss!
– Kéremszépen, én csak azt szeretném mondani...
+ Kuss!
– Kéremszépen, én csak azt szeretném mondani, hogy...
+ Kuss!
– Kéremszépen, én csak azt szeretném mondani, hogy: KUSS!

A vers politikainak nevezhető, az alkalmi versektől mégis távol áll, talán mondhatjuk, hogy univerzális. A cím a rövid, egyfelvonásos drámákra utal, ez a párbeszéd beillene egy abszurd drámának is, mégis versként is értelmezhető, sőt, írásban bekerül az elemzésbe a + és – jelek értelmezése is, a – talán azt jelenti, hogy valamit mindig elvesz (magától?) a megszólaló, azzal, hogy megszólal, egyre inkább negatív helyzetbe kerül, a + pedig valami hatalmi pozíciót jelöl, amelynek nincs is szüksége részletes megszólalásra, egyetlen szót

⁵⁰ „Mindez a villám vagy a zene esetében oly nyilvánvaló, hogy szinte már banális – de azt hiszem, hogy az irodalom olvasására és a festményekre adott reakcióinkra is igaz.” (GUMBRECHT 2010: 93.)

⁵¹ PARTI NAGY 2005, 228-229.

⁵² NANCY 2007, 12.

ismételget: a „Kuss!” felszólítással próbálja elérni a másik fél hallgatását. Ám végül mégis a gyengébb pozícióban lévő, a mondat modalitása alapján félő (*csak azt szeretném*), ám udvarias (*Kéremszépen!, szeretném*) beszélő kerül nyelvileg hatalmi pozícióba, hiszen egyre több szóhoz jut. Viszont a csattanószerű zárás, a kapitális betűkkel jelölt iteratív *KUSS!* nem tudjuk kitől hangzik el: ezúttal tőle hangzik-e el, mintegy elégtételként, vagy a másik fél itt gyorsan berekeszti a beszélő mondatát – utóbbira is elég nagy esély van, lévén a szöveg címe *Dramolett*, amely a drámákhoz hasonló műfajt képvisel. Ha viszont messzebbre nyúlunk, például a görög *dran* [’cselekedni’] szóhoz, akkor a másik értelmezést támogatjuk, miszerint a versbeszélő cselekedett, hangot adott gondolatainak pozíciója ellenére. Petri végigvezeti tehát szavak és forma szintjén is a tartalmat, ahogy a tilalom feloldódni kíván, és a hallgatás megszólalni, a másik oldalra állni. A szólás megszűnésének témája, a némaság nem új keletű, egyik leghíresebb Berzsenyi: *A poézis hajdan és most* című verse az elzárt fülekről, a szent poézis hattyújának elnémításáról. A *Dramolett*-ben az előbbiek szerint az elhallgatás tehát lehet tényleges és kifordított is, utóbbi esetben az elnyomásra válaszul nem gyengülő, hanem megerősödő fél erejét láthatjuk megnyilvánulni, akinek egyre nő a jelenléte, a vers eleje fragmentált, majd fokozatosan kap egyre több hangot a versbeli beszélő. Keresztury szerint⁵³ a vers a „szocialista »nyelvjáték« stilizálatlan kritikája”, s nem csoda, ha Petri kihagyta a válogatáskor az *Örökhétfő*-ből (végül az *Ami kimaradt*-ban jelent meg). A vers utoljára két évvel ezelőtt kapott politikai nyilvánosságot egy újabb kontextusban, a sajtótörvénnyel kapcsolatban.⁵⁴

A Petri-féle „versbeszédben, legyen az következetesen a Valahol megvan egész tónusú vagy éppen ironikus, groteszk, a legtöbbször átüt a jelenlevésnek az ereje, hol kifejezetten, hol csak implicit módon. Erről szól többek közt egészében az *Ismeretlen kelet-európai költő verse 1955-ből*, a *Kizsarolt nevetséges életünket* (»akkor a csendünk / el nem fordult tekintet / akkor jelenlétünk«), de sorolhatnám tovább az idézeteket, csak még néhányat kiragadva: »Mert kell, aki ül és figyel« (*Hozzád, ki olvasod*), »jelenlétem a világba mered« (*Öt szerelmes vers*), »Jelen van – jelt nem ad« (*Felirat*), »Jogos // időmet kiülöm« (*Radnóti Sándornak*), »s én, mint egy megfigyelő...« (*Karácsony 1956*).⁵⁵ S ezek kicsit más jellegűek, ám még szemléletesebbek: „Szerelmed megtart, mint formalin / elvetélt magzatot a tudománynak. // Nem kecsegtet se gyönyör, se gyerek. / Mint egy kurva piactérnyi ölébe: / jelenlétem a világba mered.” (*Öt szerelmes vers*) vagy „S amikor – jelenlétem jelezni – tenyerem / combodhoz szorítottam, a szövetből / kettős meleg nyugodt biztatása üzent. / Testedé meg a távoli napoké.” (*Délelőtt*) és „– Az ideges hús baklövésai, // erőlködött, huzavona szerelmek: / az elmúlásba ezt viszem magammal, / ha — pattanás, rohadt vér, meggyülemlett – // kifakadok majd: sárga gyűlölet, / s jelenlétem felisszák, mint a vatta: / tények. S kerülök én is a kosárba” (*Ave atque Vale*). A jelenlevés itt megfigyelés, de nem kívülálló, személytelen tanúként (korábban a megfigyelő egyszerre néz a világra és önmagára is), a személyesség fontos. Ezt már az *Költők egymás közt* című antológiában megjelenésekor is hangsúlyozta Petri 1969-ben: „Számomra a személytelenség nem program, hanem probléma. Mert analitikusan szemlélni a versek életanyagát, ehhez távolságtartás és irónia szükségeltetik, viszont a személyiség érezhető jelenléte nélkül a vers elemei centrumuk vesztett töredékké

⁵³ KERESZTURY 2013, 124.

⁵⁴ Majtényi László szerint, aki 2011. január 1-jén ezt a verset szavalta el a sajtótörvény hatályba lépésének napján tartott kerekasztal-beszélgetésen, a vers „A Fidesz szólásszabadsághoz való viszonyának története”. (MINK 2011, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-torveny-szovedeke>)

⁵⁵ DÉRCZY 2000, 184.

válhatnak”⁵⁶ Keresztury jól leírja a Petri-féle „csak egy személy” jelentőségét: „Olyan szemléletmód, költői alapállás, mely a körülmények számbavételétől, érvelő-részletező körülírásaitól eltekintő, s csupán a lényeg, a végső mozzanatok tovább már nem redukálható kimetszésére koncentráló verstechnikához elrendező centrumként a megfigyelő néma jelenlétét, negatív cselekvésambícióját rendeli hozzá. Kivételes jelentőségű állomás ez az újabb magyar líra történetében, hiszen a szerepkorlátozó tendenciák lehetséges végpontjának olyan egyéni, teljesen eredeti változatáról van szó, ahol a költői beszéd hagyományos funkcióinak, szépségeszményének radikális visszavonása a személyiség eltüntetése helyett annak alulstilizált, önmagától is elidegenedett jelenlétének megőrzésével teremt meg egy minden költőiség nélküli romos törmelékvilág elementáris lírai viszonylatait.”⁵⁷

A jelenlét „a kitartás, a kimondás állandóan kétségbevonat és ironizált, mégis mindig meglévő tragikus heroizmusát burkolja, melyre aztán a lírai személy rámondja: „és döntsék el / mit tehetnek velünk”. Ha Petri versei vagy egész költészete kapcsán le merhető írni a morális tartás szókapcsolat (s szoltam már róla, hogy ez megtehető), akkor éppen e jelenlétből, megfigyelésből eredő állandó szembenézésben való létben kereshető ez”⁵⁸ írja Dérczy. S hozzáfűzi, hogy Petrinél a jelenlét mindig jelen időben történik, a Petri-vers nem ismeri a múlt időt, az örök jelen érzékelhető a versekben, mint éppen „itt és most” vagyunk, akkor is, ha valami múltbéli esemény rekonstruálódik a versben. A jelenlét Petrinél sokszor valami hiányra vagy történelemfoszlányra reflektál, megteremtí az azt a jelenlétet, ami csak a jelenlétből rajzolódik ki, a hiátust tölti be, a múlthoz, az egykorvolthoz viszonyít, megidéz valami múltat (jelenlét: mindig egyszerre távollét is, így a hiány teljesen sohasem megszüntethető.) – a jelenlét sosem teljes, egy hiány teszi lehetővé a létét. Épp ezt magyarázza Eelco Runia, amikor a jelenlét meghatározásakor a *metonímia*⁵⁹ alakzatát emeli ki, amely a távollétben való jelenlét trópusa, de nem csak abban az értelemben, hogy bemutat valamit, ami nincs ott, hanem abban az értelemben is, hogy bemutatja annak a hiányát, tehát hogy már nincs ott a dolog, de még mindig jelen van valamilyen formában.

Fontos tényező a *költő jelenléte* is – a Petri-versekben folytonos önreflexióval találkozunk, egyik legismertebb példa erre ez: „A versen kívül nincs életem: / a vers vagyok. Tehát elég ritkán vagyok” (*Vagyok, mit érdekelne*), és ez a politikai tartalmú versekben sem sikkad el. Ehhez kapcsolódik a *szamizdat jelenlét*: „Tehát gyakorlatilag ki lehet azt mondani, hogy Petri volt »a szamizdat költő« az *Örökhétfőtől* kezdődően. És ezzel a demokratikus ellenzéknek tulajdonképpen a felmutatható nagy költőfigurája lett.”⁶⁰ Ennek a kontextusnak a rendszerváltással múlttá válásával viszont keletkezett egy hiány, amelyet a kilencvenes évek Petri-versei más témák felerősödésével és beemelésével tudtak csak pótolni. Mindenesetre az önéletrajzi elemeket nem szabad megegyeztetnünk száz százalékosan a verselemeknek, hiszen a „költőileg és a gondolatilag kimondott (...) sohasem azonos. Mégis az egyik és a másik is különböző módon ugyanazt tudja mondani. Mindazonáltal ez csak akkor sikerül, ha a költés és a gondolkodás közötti szakadék tisztán és határozottan megnyílik.”⁶¹

⁵⁶ PETRI 1969 = Petri György. In: *Költők egymást közt*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1969, 267-269.

⁵⁷ KERESZTURY 2013, 104.

⁵⁸ DÉRCZY 2000, 184.

⁵⁹ „A metonymy is a „presence in absence” not just in the sense that it presents something that isn’t there, but also in the sense that in the absence (or at least the radical inconspicuousness) that is there, the thing that isn’t there is still present.” – áll Runia PRESENCE (2006) CÍMŰ ÍRÁSÁNAK ABSZTRAKTJÁBAN.

⁶⁰ KÁROLYI 2009, 15.

⁶¹ HEIDEGGER 1991, 12.

Az 1981-ben megjelent *Széljegyzet egy vitához* Radnóti Sándorhoz íródott, a vers születésének körülményeit ismerjük egy interjúból.⁶² A hatvanas évekbeli kompromisszumokról szól, amikor Radnóti nem látott lehetőséget a változásra, számára az ellenzékiesség inkább morális, mint politikai kiállás kérdése volt, Petri ezzel szemben viszont – ahogy e versben (is) – túlfűtött, szenvedélyes és indulatos hangnemet üt meg. Keresztury szerint „motivált és gondolatilag árnyalt indulatával, magával ragadó, mégis szigorúan strukturált nyelvi tűzijátékával szemben többnyire egy kétségkívül szellemes és roppant kifejező versötlet egypólusú töltete működteti.”⁶³ A Petrire jellemző negatív humorú groteszk megjelenik ebben is, a „*mindig rosszkor felbőfögő humorom*” – ahogy fogalmaz Petri a *Bibó temetésében*.

Mindezek mellett ez a vers tipikus példája annak, amiről többek között a már említett László Emese beszél, miszerint az a szóhasználat, az a nyelvi regiszter, amit Petri használ, ma már nincs meg, a versekben ráadásul idegen szavak, idegen nyelvű szavak és szóösszevonások is gyakran szerepelnek. Ebben például német kifejezések (*alle beide stinken* azaz 'mindkettő büdös', vagy a *Vollendete Sündhaftigkeit* azaz a 'Tökéletes bűnösség!'), a fiatal generációnak talán már ismeretlen magyar szavak (*krecli* azaz 'sarok, félreeső zúg') és egy kort jellemző szóalkotások (*rágógumibot*, *rémönuralom*) adhatnak okot a helyeslésre. Az utóbbi szavak még talán kikövetkeztethetők, a *rémönuralom* az önfegyelem, mint létkérdés problémakör felől, ám a *rágógumibot*⁶⁴ például nagy eséllyel egy olyan szó, amelynek jelentését már akkor sem ismerték sokan, de könnyen kikövetkeztethető volt ('gumibot alakú, műanyag kiszerezésben forgalomba hozott rágógumi-golyók') – mindez a Petri-groteszk egyik alapja: az akkor létezett szocialista életérzés és nyelv képtelenségeiből felépülő versbeszéd. Mindemellett szó- és tőjátékok sora jelenik meg a versben a létező szavakból is, olykor a rímekkel, olykor a hangzással, máskor az alliterációval is: *szelek – szerelmek – szellentem – széljegyzetek; tetszik – kreclit; kúrunk – kult-Úrunk; transzcendáltad – tartom itt a számat – utállak; stinken – minden*. A groteszk humor egyik jellemzője a szójátékokból kirajzolódó provokatív zárlat, amely a közizlést sértő határátlépést produkál: „[...] aljas düheink, / nemes huzavonáink – mint a fing: / gyötrelmesek és nevetségesek – – – / Szerelmek bántanak minket s szelek, / ezért szellentem e széljegyzetet, / verssoraim a görcsölő belek.” Miközben Petri az alkotásról, a saját létmód nehézségeiről szól, költészete továbbra is erősen kritikai célzatú, nem öncélúak a provokatív szavai, ám tény, hogy nem finomkodik a vers más pontjai sem: „ezentúl kritikailag kúrunk”.

A jelenlét itt idő, hely és állapot-meghatározás („Túl az Oderán, innen az Uralon / szerveződik a rémönuralom”), az idő fontos, mind a múlt, mind a jelen, mind a jövő. „Itt nem csak egy-egy mozzanat, hanem az egész vers kínos és »zsenáns«” – írja Könczöl Csaba – „a kuszáltságnak, az egymást megsemmisítő, egymást kölcsönösen ellehetetlenítő élményelemek egyidejű lelki jelenlétének a lírai fölidézesei”.⁶⁵ A pozíció megfigyelő, szemlélődő, mint ahogy általában, „a felülemelkedés fölénye helyett a figyelmes jelenlét az, amit demonstrál. Kitüntetett, koherens, szerepében felülstilizált középpont helyett a lírai én a széthulló világ részeseként, megfigyelőjeként és értelmezőjeként funkcionál, ily módon semmilyen értelemben nem reprezentatív.”⁶⁶

⁶² KISBALI-MINK 2001, 5-6. = Kisbali László – Mink András (kérdőzők): Petri, a politikai költő (Keresztury Tibor, Nádasdy Ádám és Radnóti Sándor beszél Petri György politikai verseiről). In: *A szabadság hagyománya. A magyar politikai költészet klasszikusai*. Beszélő, Budapest, 2001, 5-21.

⁶³ KERESZTURY 1998, <http://www.c3.hu/scripta/jelenkor/1998/02/12keres.htm>

⁶⁴ Ehhez hasonló Petri-szóalkotások a *gumibotutcák (Szerelmes vers)*, az *időnyalókák, a phalliújságok és francparensék (Örökhétfő)* vagy a *tülerőleves (Cetlik...)*, a *koronaékszar (Egy vers elindul...)* stb.

⁶⁵ KÖNCZÖL 1986, 302.; 308.

⁶⁶ KERESZTURY 2013, 55.

(A már említett, bizonyos „Forgó” jelentése ezt a verset említi a Vallai-estről.⁶⁷)

Az Egy fényképre, amelyen kezet ráznak (1948. június 12.) (Rekviem a magyar demokráciáért) a politika átszemélyesítésének újabb példája. Ez egy gúnyvers egy valódi eseményről, 1948. június 12-én (a könyvhéten) egyesült a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt: létrejött a Magyar Dolgozók Pártja. Ezt pecsételte meg Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád kézfogása, amelyről fotó is készült. Petri rögtön az első két sorban pozicionálja magát, megindokolja, hogyan lehet minderről írni három évtized után, az első sor a kérdést teszi fel rögtön: „Hogy nem lehet?”, majd folytatódik: „Inkább azt írnám: nem helyénvaló / gyűlölet nélkül gondolni Reá.”, majd a következő négy sorban kifejtve iterálja, hogy lényeges különbség van a *lehet, helyénvaló, szabad* szavak jelentése között. Petőfi után indirekt módon József Attilát is megidézi a szöveg e szavaival: „megokolt / utálattal”, ugyanis ezek József Attila *Világ megokolt utálata* című 1923-as versének címéből ismertek. A *Szózattal* („Oly sok viszály után”) és a *Himnusszal* (Mebűnhődte / már e nép / A múltat s / jövőndőt!) is intertextuális viszonyba lép e sorok által: „Viseljük el, oly sok *más* rossz után: / ez sem fog megbűnhődni semmiért.”.

A vers a harmadik versszakkal válik konkrétabbá, az ott ábrázolt korrajz által kap igazi jelenlétet a szöveg. Itt válaszolja Petri azt a környezetet, amelyben vakuval fényképeztek, a Röltex-be jártak és olcsó OTI-szemüvegkeretet hordtak az emberek. S itt válik súlyossá az áruló kigúnyolása is: tömeggyilkosnak van nevezve, akinek gyanúsítottzakója, gyanúsítottnyakkendője és gyanúsítottgombja volt. A szavakkal való játék e versnek is az egyik fő mozgatórugója, akár épp hangzás, akár jelentés szempontjából. Olyan figura etimologicákra is látunk példát, mint az *alkuképes alkusz* vagy a *beleártó ártatlan áruló*.

Érdekes, miként használja Petri a ’kézfogó’ szót a kézfogás helyett, amely inkább az esküvőre enged asszociálni – ezzel behoz egy másik értelmezést is. A kéz fontos a versben, mint ahogy a fotó egyik központi motívuma, úgy a versé is: megtöretett, bepiskolt, „Két handlé rázza / egymás nyirkos kezét.” Majd, szinte keretként, ahogy a vers elején, a végén is érkezik egy kérdés, amely inkább egy gúnyos, számon kérő költői kérdés, mint egy eldöntendő: „(Ja, hogy az egyik gyilkos, a másik balek! Na és?)”, majd jön a rezignált, gúnyos, már-már mesei zárás: „Hát, így végződött, mi épphogy elkezdődött. / Ez történt.”, s az utolsó mondat: „S nincs feloldás, enyhülés.”

A kis októberi forradalom 24. évfordulójára történelemszemlélete leleplező, az összekacsintást tematizálja: „Két számot mondok: / 56 / 68 / összeadhatjátok, kivonhatjátok, / eloszthatjátok, megszorozhatjátok. / Csődöt mondott / aljasságotok számtalan tana.” – a vers ellentmondást nem tűrő hangon közöl két számot, amelyekről minden magyar ember tudja, hogy ezek időpontot jelentenek, és hogy milyen eseményeket. Ez a kemény jelenlét-meghatározás már a vers kezdetétől jellemző, ahol az ismert politikai vezetőket közelinek, személyesnek ábrázolja Petri azáltal, hogy „bácsinak” nevezi őket: Imre bácsiék, Pista bácsiék, Mátyás bácsi, Ernő bácsi – de hogy illúzió ne essék, rögtön hozzá is teszi, hogy „Fölakasztották, bekasztlították őket.” vagy „megpucolt Moszkvába”. Hasonlóan kemény hangot üt meg a deszakralizált hangnemű János pap országa, amely Kádárt papként ábrázolja. A vers második fele a számolás szóval és matematikai alapfogalmakkal operál, mindezeket a halottak száma miatt hozza be. A hivatalos beszéd, a kommunizmus beszédmódjával keveredik: „az itt tartózkodó és a betolakodott hullák együttes száma”.

Ez a vers a forradalom 24. évfordulójára készült, és belekerült a 25. évfordulóra készült kötetebe, az *Örökhétfő*-be, amely nem sokkal az ’56-os események 25. évfordulója után

⁶⁷ SZÖNYEI 2012: 881.

jelent meg. 1981-ben volt az első megemlékezés, a Hétfői Szabadegyetem programja után. „Krássó György a közelgő október 23-ai évfordulóra emlékeztette a jelenlévőket, felolvasták Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című versét, majd rádiószemelvények következtek Nagy Imre és Kádár János 1956-os beszédeiből. A forradalom jelentőségéről Szabó Miklós beszélt, majd Petri Györgynek *A kis októberi forradalom 24. évfordulója* című verse hangzott el.⁶⁸”

A *Nagy Imréről*⁶⁹ című versben a személytelenség dominál, itt is a zakó és a szemüveg kerül elő, mint a Kádár és Szakasits kézfogását témájává tevő versben, a vezérnek nincs arca, érces hangja se volt, csak egy „cvikkeres öregember”. Az egyes szám első személyű versbeszélő egyes szám második személyről beszél végig. A jelenlét itt inkább valami árnyékszerű, fantomjelenlét, a hajnal, a város képe viszont erős jelenléttel bír a megszemélyesítés által: „mikor arra ébredt / a város: lövik szét”. Ez valószínűleg Petri egyetlen verse, amelyhez jelentős fizikai jelenlétet is köthetünk. Vallai Péter ezt a verset mondta el a köztársaság kikiáltásakor, de hozzáteszi – miközben arról kérdezik, hogy van-e olyan verse amelyik a *Nemzeti dalhoz* hasonló történelmi katalizátorként működött –: „akkor nem is voltam Magyarországon. Bonnban voltam egy kórházban. De ez csak annyiban hasonlít, hogy valóban egy nagy politikai fordulat alkalmából elhangzott egy versem. De semmiképpen sem volt ennek a politikai fordulatnak aktív eleme. Hiszen Nagy Imre akkor már csak egy emlék vagy hivatkozási alap volt. Bár nem is mindenkinek volt az. Azt hiszem, ez volt az egyetlen versem, amiben benne van az az októberista hagyomány, amit én máig is képviselek, és amely egy történelmi fordulatban megjelenhetett. Erre, mi tagadás, büszke vagyok.”⁷⁰

A személyi követő éji dala például a jelen állapot meghatározásával indul: „Zuhog az eső”, majd ebből eredő szójátékokat használ, a vízzel kapcsolatos szójátéka: „Dunát rekesztek veled”. Fő motívuma a szembehelyezkedés és a folyamatos megfigyelő jelenlét: most – még alszol – majd eljön az idő, a megtorlás ideje.

IV. Összegzés

Petri György jelenléte a politikában nem pusztán magánemberi volt, politikai versei pedig nem csak kordokumentumok, ám nem is csak esztétikai élményként felfogható irodalmi alkotások. Mégis, elsődlegesen az utóbbit tartom szem előtt Petri politikai verseinek értelmezésekor is. E tanulmányban a korai politikai versekre próbáltam egy pillantást vetve bemutatni, hogy azokon belül is lehet tematikai összefüggéseket találni, egy-egy verset vagy versek csoportját értelmezni egy adott szempont szerint, amely túlmutat a propagandaszerű tartalmi célokon. Kabai Csaba szerint: „nyugodt szívvel csak a politikai versek szavatosságának lejártát ismerhetjük el.”⁷¹ – én azt hiszem, igazán nyugodt szívvel: talán azokét sem.

⁶⁸ CSIZMADIA 1995, I. 214.

⁶⁹ Az 1989-es *Valahol megvan* kötetben még a *Személytelen voltál, mint a többi* címmel jelenhetett csak meg a vers.

⁷⁰ Petri Györggyel Kisbali László beszélget a Nemzeti dalról. „A forradalmat nem lehet jegelni”, Beszélő, 1999 = <http://beszelo.c3.hu/99/03/03besz.htm>

⁷¹ KABAI 2008, <http://www.es.hu/?view=doc;18662>

V. Irodalomjegyzék:

- ANDRÁS 1983 = András Sándor: Petri György: Örökhétfő. *Arkánium*, 1983/3., 136-139.
- ANGYALOSI 1999 = Angyalosi Gergely: Helyett. In: *Kritikus határmezsgyén*, Csokonai, Debrecen, 1999, 169-177.
- BÁN-RADNÓTI 2011 = Bán Zoltán András-Radnóti Sándor: A magyar politikai költészetéről. Levélváltás. *Élet és Irodalom*, 2011/46. = http://www.es.hu/ban_zoltan_andras-radnoti_sandor;a_magyar_politikai_kolteszetrol;2011-11-16.html
- BAZSANYI 2012 = Bazsányi Sándor: Hogy itt mi megy, nagymama – az alázúduló vörösiszapban... *Élet és Irodalom*, 2012/1. http://www.es.hu/bazsanyi_sandor;hogy_itt_mi_megy_nagymama_8211;_az_alazudulo_v_orosiszapban;2012-01-04.html
- CSIZMADIA 1995 = Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988)*, Budapest, T-Twins, 1995.
- DÉRCZY 2000 = Dérczy Péter: A jelenlét és a könyörtelen fogyatkozás. In: Lakatos András (szerk.): *A napsütötte sáv. Petri György emlékezete*. Budapest, Nap Kiadó, 2000, 178-188
- DOMOKOS 1969 = Domokos Mátyás (szerk.): *Költők egymás közt*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1969.
- DOMOKOS 1982 = Domokos Mátyás: *A pályatárs szemével*. Budapest, Magvető, 1982.
- ELEK 2011 = Elek Tibor: A létező magyar politikai költészetéről. *Élet és Irodalom*, 2011/48., <http://www.es.hu/print.php?nid=30123>
- FARKAS 1982 = Farkas Péter: Petri György. *Látóhatár*, 1982/3. 19.
- GADAMER 2000 = Gadamer, Hans-Georg: A hallásról. *Vulgo*, 2000/3-5., 25-30.
- GÖMÖRI 1983 = Gömöri György: A marginalitás előnyei. Petri György: Örökhétfő. *Új Látóhatár*, 1983/4.
- HEIDEGGER 1991, 12. = Heidegger, Martin: Mit jelent gondolkodni? In: Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi, Budapest, 1991, 7-16.
- HEIDEGGER 1994 = Heidegger, Martin: Mi a metafizika? In: Heidegger, M.: „...Költőien lakozik az ember...” - *Válogatott írások* – T-Twins Kiadó/Pompeji, Budapest/Szeged, 1994.
- HEIDEGGER 2002 = Heidegger, Martin: Idő és lét. Ford., [bev. és jegyz. ell.] Korcsog Balázs. *Nagyvilág*, 2002/3., 406-427 = <http://www.inaplo.hu/nv/200203/15.html>
- HEIDEGGER 2007 = Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Osiris, Budapest, 2007.
- KABAI 2008 = Kabai Csaba: „Széljegyzet egy vitához.” *Élet és Irodalom*, 2008/3., <http://www.es.hu/?view=doc;18662>
- KÁLMÁN 2012 = Kálmán C. György: A politikai olvasásról. *Élet és Irodalom*, 2012/2., <http://www.es.hu/print.php?nid=30452>
- KÁROLYI 2008a = Károlyi Csaba: A Petri-mítosz vége. *Élet és Irodalom*, 2008/1. <http://www.es.hu/index.php?view=doc;18646>
- KÁROLYI 2008b = Károlyi Csaba: Süllyed, de nem süllyedt el. *Élet és Irodalom*, 2008/4. http://www.es.hu/karolyi_csaba;sullyed_de_nem_sullyedt_el;2008-01-27.html

- KÁROLYI 2009 = Deres Kornélia – Urfi Péter: Torpedó-játék (interjú Károlyi Csabával). *Puskin utca*, 2009, 15-20.
- KEREKES 2002 = Kerekes Erzsébet: A nyelv titokzatos közelsége. *Erdélyi Múzeum*, 2002, 1-2. füzet = <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00023/06kerek.htm>
- KERESZTURY 1998 = Keresztury Tibor: „A feltolakodó undor okán” Versszemléleti változások Petri György szamizdat-korszakában. *Jelenkor*, 1998/2., <http://www.c3.hu/scripta/jelenkor/1998/02/12keres.htm>
- KERESZTURY 2013 = Keresztury Tibor: Petri György és a századvég magyar költészete. (Disszertáció) *Spectrum Hungarologicum* vol. 5. Jyväskylä– Pécs, 2013. https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/41120/978-951-39-5155-9_Tibor_Keresztury.pdf?sequence=1
- KISBALI 1993 = Kisbali László: A lumpen család. Petri Györggyel Kisbali László beszélget József Attila Hazám című verséről. *Beszélő*, 1993/4., <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-lumpen-csalad>
- KISBALI 1999 = Kisbali László: „A forradalmat nem lehet jegelni” – Petri Györggyel Kisbali László beszélget a Nemzeti dalról. *Beszélő*, 1999/3., 8-14., <http://beszelo.c3.hu/99/03/03besz.htm>
- KISBALI-MINK 2001 = Kisbali László – Mink András (kérdőzők): Petri, a politikai költő (Keresztury Tibor, Nádasy Ádám és Radnóti Sándor beszél Petri György politikai verseiről). In: *A szabadság hagyománya. A magyar politikai költészet klasszikusai*. Beszélő, Budapest, 2001, 5-21.
- KÖNCZÖL 1986 = Könczöl Csaba: „Együtt, elválva...” Petri György versei. In: K. Cs.: *Tükörszoba*. Szépirodalmi, Budapest, 1986, 298-316.
- KULCSÁR SZABÓ – KATONA 1994 = Kulcsár Szabó Ernő – Katona Gergely: Az új lírai beszéd a válaszok horizontváltásában. Kísérlet a klasszikus-modern líra szereptípusának újraértékelésére (Petri György: A delphoi jós hamiscsödöt jelent.). *Alföld*, 1994/3., 48-68.
- LÁSZLÓ 2008 = László Emese: „Leszámolni egy nyelvi élethazugsággal”. *Élet és Irodalom*, 2008/6., <http://www.es.hu/print.php?nid=18846>
- MARGÓCSY 1996 = Margócsy István: *Petri György: Összegyűjtött versek (1992)*. In: M. I.: „Nagyon komoly játékok”. *Pesti Szalon*, 1996, 158-166.
- MINK 2001 = Mink András (szerk.): *A szabadság hagyománya – A magyar politikai költészet klasszikusai*. Petri Györggyel beszélget Kisbali László és Mink András. Budapest, Beszélő, 2001.
- MINK 2011 = Mink András: A törvény szövedéke. *Beszélő*, 2011. január-február, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-torveny-szovedeke>
- NANCY 2007 = Nancy, Jean-Luc: *Listening*. Trans. Mandell, Charlotte. Fordham University Press, New York, 2007.
- NEMES Z. 2010 = Nemes Z. Márió: Személy és totem. Megjegyzések a Petri-líra aktualitásához. *Holmi*, 2010/9. <http://www.holmi.org/2010/09/nemes-z-mario-szemely-es-totem>
- OSZTOVITS 2013 = Osztoivits Ágnes: Petri György, a megkerülhetetlen – Mért volt elviselhetetlen a Kádár-rendszer? *Heti Válasz*. 2013. 01. 31. = http://www.schmidtmaria.hu/szakma/cikkek_publikaciok/osztovits_agnes_petri_gyo.html

PARTI NAGY 1994 = Parti Nagy Lajos: *Szállóigévé lenni, az a legjobb dolog*. In: *Beszélgetések Petri Györggyel, Pesti Szalon Kiadó, 1994, 136-168.*

TASI 2005 = Tasi József (kérdő): Ami kimaradt, 1994. március 8. In: Petri György: *P. Gy. munkái III.*, Magvető, Budapest, 2005, 244-256.

PETRI 2007a = PETRI György: Politikai költészet a '80-as években . In: Petri György: *P. Gy. munkái IV.*, Magvető, Budapest, 2007, 563-564.

PETRI 2007b = Petri György: Rabok legyünk vagy szabadok? Nem is tudom... (Eredeti megjelenés: *Kritika*, 1993/11.). In: Petri György: *P. Gy. munkái IV.*, Magvető, Budapest, 132-135.

PETRI 2007c = Petri György: [Az Örökhétfőről]. Pap Mária készítette a kéziratos életinterjúból, 1989-ben. In: Petri György: *P. Gy. munkái IV.*, Magvető, Budapest, 2007, 99-104.

PETRI 2007d = Petri György: „Költő vagyok – mit érdekelne engem a költészet maga?” (József Attila). *Beszélő*, 1994. március 3. = Petri György: *P. Gy. munkái IV.*, Magvető, Budapest, 2007, 141-143.

POMOGÁTS 2000 = Pomogáts Béla: A politikai költészet rehabilitálása. Petri György szamizdat-verseiről. *Hungarológiai közlemények (Újvidék)*, 2000/4, 37–48, valamint *Tiszatáj*, 2001/6, 64–72.

RADNÓTI 1982 = Radnóti Sándor: Valami az első szamizdat-verseskötetről. *Beszélő*, 1982, 5.szám, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/valami-az-elso-szamizdat-verseskotetrol>

RUNIA 2006 = Runia, Eelco: *Presence. History and Theory vol. 45.*, 2006, no1, 1-29.

SCHEIN 2003 = Schein Gábor: A radikális modernség konzervatív változata. Megjegyzések Petri György költészetéről. *Irodalomtörténet*, 2003, 3. szám, http://www.irodalomtortenet.hu/pdf/IT_2003-3.pdf

SZŐNYEI 2012 = Szőnyi Tamás: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956-1990. I. kötet. Noran Könyvesház, Budapest, 2012.

VÁRI 2008 = Vári György: „János pap országa”, *Élet és Irodalom*, 2008, 5. szám, http://www.es.hu/vari_gyorgy:janos_pap_orzaga;2008-01-31.html

A linkek letöltési ideje: 2013. 06. 30.

Pataky Adrienn, doktorandusz hallgató

Munkahely: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Összehasonlító Irodalom és Kultúratudományi Tanszék, Irodalomtudományi Doktori Iskola

Cím: 1088, Magyarország, Budapest, Múzeum krt. 4/A.

E-mail: adriennp@gmail.com

„Volt egy álmom múlt éjjel...”
Narratív szerkezet Alain Robbe-Grillet *A szép fogolynő* és David Lynch *Lost Highway – Útvesztőben* című filmjében

Prax Levente

„Funny how secrets travel...”
 (David Bowie: I'm deranged)

Az alábbiakban két olyan filmet hasonlítok össze, amelyek több szálon futó, szürreális eseményeket mutatnak be, miközben a szereplők identitása megtöbbszöröződik vagy legalábbis megkérdőjeleződik. Egyik filmről sem lehet minden részletre kiterjedő, pontos elemzést vagy értelmezést adni, mert lehetetlen kiküszöbölni a cselekményükben rejlő összes ellentmondást. Ezek a művek távol állnak a klasszikus realizmustól, de elbeszélésmódjuk egymástól is nagyon különbözik. Amíg Alain Robbe-Grillet munkája, *A szép fogolynő* tervszerű módon, szeriális eszközökkel rombolja a narratívát, addig David Lynch filmjében, a *Lost Highway – Útvesztőben* minden valószínűség szerint egy megzavarodott személyiség fantáziálása vezet az inkohérens cselekményhez, miközben az ábrázolásmód többé-kevésbé klasszikus marad. A két film legfontosabb közös jellemvonása, hogy a látottak egyikben sem állnak össze egyetlen, megnyugtatóan értelmezhető eseménysorrá.¹

Elbeszélés Alain Robbe-Grillet műveiben

Alain Robbe-Grillet filmjeiben a francia új regény elbeszélő technikáit vitte tovább, igen bonyolult szerkezetű alkotásokat létrehozva; egy olyan narratíva létrehozására törekedve, amelyben a struktúra fontossága az elbeszélés fölé rendelődik. Vajdovich Györgyi megállapítása szerint „míg a hagyományos elbeszélés célja egy fiktív világ tökéletes illúziójának létrehozása, addig az Új Regény mindent megtesz ennek az illúzióknak a lerombolásáért. A hagyományos narratíva (és ez egyaránt igaz az irodalomra és a filmre) mindig igyekszik minél láthatatlanabbá tenni az elbeszélés aktusát és az elbeszélte történetet (a létrehozott fiktív világot) az előtérbe helyezni. Az Új Regény viszont kiemeli az elbeszélés aktusát, és olyan durván feltűnő formai elemeket alkalmaz, amelyek minduntalan elvonják az olvasó figyelmét az elbeszélés tárgyától.”² Robbe-Grillet a klasszikus realista elbeszélésmódot már pályája elején elvetette, majd az idő előrehaladtával munkáiban egyre inkább a korlátozott motívumkészletből felépülő ismétlődő, illetve folyton variálódó sémákat helyezte előtérbe, miközben az összefüggő történet olyannyira jelentéktelenné vált, hogy például az *Éden, na és* című filmből már teljesen hiányzik. Robbe-Grillet későbbi mozijai kevésbé radikálisan formalisták, mindenesetre legalább egy követhető központi cselekményszál lehetőségét ígérk. (Persze többnyire hiába.) A szerző filmjei, noha szürrealistának tűnhetnek, az alkotói hozzáállás alapján nem köthetőek az irányzathoz, mivel nagyon precízen megtervezett munkák, nem hagynak teret a véletlennek.

¹ vö. Kiss Miklós: Az interpretáció elé. David Lynch: *Inland Empire*.

<http://www.filmkultura.hu/regi/2007/articles/films/inlandempire.hu.html>

² Vajdovich Györgyi: Az elbeszélés rombolása. A francia Új Regény hatása a filmre. Metropolis, <http://emc.elte.hu/~metropolis/9802/vaj1.html>

A szép fogolynő

Robbe-Grillet a hetvenes évek közepétől nagyjából tízévente rendezett egy filmet: 1983-ban készült el *A szép fogolynő*, 1995-ben a *Tébolyító zörejek a Kék villa körül* és 2006-ban a *Gradiva*. Ezek közül, témaválasztásának köszönhetően *A szép fogolynő* nála szokatlanul misztikus hangvételt üt meg, mivel az alapjául egy Goethe által is feldolgozott kísértethistória, a korinthuszi menyasszony története szolgál.³ Ez kombinálódik René Magritte a film címét adó festménysorozatával, végül pedig a szerző egy visszatérő szereplő beépítése révén a filmet a saját életművébe is integrálta. *A szép fogolynő*ben három fő narratív vonulat különíthető el: az első egy krimi vagy noir műfaji jegyeit mutatja. Ebben a főszereplő Walter Raim egy titokzatos ügynökség nyomozójaként megbízást kap egy levél kézbesítésére, amelyre végül a címzett, Henri de Corinthe gróf halála miatt nem kerül sor, de közben egyre jobban belebonyolódik a gróf egykori barátnőjének, Marie-Ange de Reeves-nek (beszélő név!⁴) a sorsa utáni nyomozásba. Mindeközben a rendőrség is kutakodik, ugyanis a gróf jelenlegi menyasszonya is eltűnt. Ez a szál sajtószerű suspense is: folyamatosan válik nyilvánvalóvá, hogy valamennyi fontosabb szereplő (vagyis a Corinthe-ügyben vizsgálódó felügyelő, Walter főnöke, Sara Zeitgeist és dr. Morgentodt⁵ – ugyancsak beszélő nevek) többet tud az ügyről, mint ő maga, de az információikat nem szívesen osztják meg vele. A második szál a Magritte-képek világa:⁶ ez a film legexperimentálisabb rétege, de ebben is múlik az idő: azzal párhuzamosan, ahogy előre halad Walter nyomozása és mind többször találkozik Marie-Ange-al, úgy kerül mind szorongatottabb helyzetbe ebben a világban, olyannyira, hogy az utolsó beállításokban katonák a tengerparton egy cölöphöz kötözik, és Sara Zeitgeist is megjelenik, hogy tüzet vezényeljen. A fenti két réteg egymással párhuzamosan fut; ezzel szemben a harmadik szál csak a film legvégén, az utolsó jelenetekben kerül elő: ebben Walter hivatalnok, aki rémálomból ébredve emlékszik vissza az előző két szál eseményeire. Itt Zeitgeist Walter feleségeként jelenik meg, tehát Robbe-Grillet mintha pusztán álomként referálna a film eseményeire, amivel egyszerű választ kínál minden irracionális jelenségre. De a helyzet gyorsan megváltozik, mikor az előző szálak egyes elemei (mint a női cipő) feltűnnek a hivatalnok-Walter környezetében, majd az utcán

³ Robbe-Grillet a következőképpen meséli el a történetet: „a történet úgy kezdődik, hogy egy athéni fiatalember szerelemre gyullad egy ifjú szőke hölgy iránt. Nos, eddig látszólag nincs a dologban semmi rendkívüli, bár az ókori Athénban nem nyüzsögtek a szőke nők. Az azért mindenesetre különös, hogy a lány feltűnően sápadt, és olyan benyomást kelt, mintha egyenesen a túlvilágról érkezett volna. Ráadásul felettébb távolságtartó módon viselkedik: azt mondja, az ifjú csak akkor érintheti meg, ha előbb megkéri a kezét a szüleitől. A fiatalember ezen sem akad fenn, hiszen abban a korban úgyszólván természetesnek számított, hogy a férfi – legalábbis kapcsolatuk elején – megközelíthetetlennek tartsa az imádott nőt. S miután a lány szülei Korinthuszban laknak, késedelem nélkül lóra ül, és nekivág a több napig tartó, viszontagságos útnak. Egy este fáradtan, de baj nélkül megérkezik úti céljához, ahol – nyomorúságos viskójukban – egy riadt öregember meg egy hasonlóképpen riadt öregasszony fogadja, akiknek riadalma tovább fokozódik, amikor meghallják, miért jött. „Egyetlen leányunk volt, uram, ő azonban már sok éve halott” – válaszolják neki, s a szerencsétlen fiatalember rádöbben, hogy az ő szerelméről van szó. (...) A történet úgy folytatódik, hogy mivel a fiatalember igen kimerült, enged az öregek rábeszélésének, és náluk tölti az éjszakát. „Van egy üres szobánk”, mondják neki, s ő nem gondol arra, hogy az valaha a lányé volt. Lefekszik, s ahogy álomba szenderül, a szobában megjelenik – holt-sápadtan, szőkén – a lány. Ráfekszik az ifjúra, s addig szívja a véré, míg az maga is meg nem hal: így már magával viheti őt a túlvilágra.” In.: Fáber András: Magritte-dimenziók. Alain Robbe-Grillet *A szép fogolynőről*. In.: Filmvilág, 2000/6. 48. o.

⁴ Reeves - rêve – az álom szó franciául

⁵ Dr. Morgentodt először mint egy furcsa, szado-erotikus praktikákkal foglalkozó szekta tagja bukkan fel, aki amellet, hogy biztosítja Walter és Marie-Ange első együttlétét, később bizarr kísérleteket is folytat a főhősön, akit az utolsó jelenetben *reggel* ér utol a végzet.

⁶ Talán érdemes megemlíteni, hogy a filmben megjelenő *A szép fogolynő* festmény nem Magritte-tól származik, hanem csak egy utánzat – ennek egyszerű szerzői jogi okai vannak.

egyszeriben megjelenik a kivégzőosztag is Zeitgeist vezetésével. „A filmben tehát több történet gabalyodik össze, s mindegyikük ebbe a kettős világba transzponáltan jelenik meg: minden átkerül a valóságos világból a Magritte megfestette világba, ahol a realizmus értelmét veszti, s amely az értelmezhetőség szempontjából tele van hézagokkal, ellentmondásokkal, apóriákkal.”⁷

A film a főcímben megjeleníti azokat a legfontosabb elemeket, amelyek a későbbiekben rendre visszatérve a narratívát fogják szervezni: a motoron száguldozó Sara Zeitgeist, a kihalt tengerparton álló festőállvány, amelyre a főcím sorai kopírozódnak, és már itt feltűnik a szép fogolynő, Marie-Ange a nyitó bárjelenetből, ahogy a főhőssel táncol – a mindezek alatt szóló zene később rendre akkor fog újra felcsendülni, mikor Walter átsodródik a Magritte-világba. (A táncbevégek alatt ugyanakkor a bárjelenet alatti muzsika is megszólal, egyszerre a főcímmel, jelezve a két világ összeolvadását.) Később ezek az elemek következetesen mindig akkor kerülnek elő, amikor a főhős találkozik Marie-Ange-al; összesen négy ilyen alkalom adódik, és csakis azt követően jelenik meg a Magritte-festmények világa, amikor a kísértet/vámpír szép fogolynő Walter nyakába harap. Kivéve az utolsó alkalmat, amikor a felügyelő letartóztatja Waltert, hogy aztán a Magritte-világ katonái hurcolják át a kivégzőcölöphöz, de ez is beleillik a sémába, mert abban a kihalt villában történnek az események, ahol először került magányosan egy szobába Marie-Ange-zsel. A második szál környezete, ahogy előre halad a játékidő, úgy lesz egyre kidolgozottabb, részletesebb: először csak Sara Zeitgeist tűnik fel a motorral, később előkerül az előbb pusztán a levegőben, később pedig képernyőn lógó színházi függöny a tengerparton, majd jönnek a katonák, és végül maga a főhős is felbukkan, hogy Zeitgeist vezetésével felsorakozzon vele szemben a kivégzőosztag. Ő nem egyszerűen Walter főnöke vagy felesége; a karakter a halál angyala is Jean Cocteau *Orfeusz*ából, ahol szintén motoron közlekedett (ebbéli minőségében a két világ közötti közvetítőnek tűnik); a végén ő adja meg a jelet a főhős kivégzésére, kétszer is, mert a hivatalnok-Walter is vele kerül szembe. Kétségtelenül uralkodó figura, aki Walter minden lépését ismeri és felügyeli.

Ezen felül a film jónéhány olyan mozzanatot is tartalmaz, amelyek nem köthetőek a Magritte-szálhoz, de rendszeresen visszatérnek Robbe-Grillet összes művében: mint az összetört pohár képe, vagy a szado-erotikus fantáziák.

Magritte *A szép fogolynő* címet viselő képein nincsenek szereplők, egy tengerpartot ábrázolnak, egy festőállvánnyal, amelyen átlátszik a táj. A filmbeli Marie-Ange is egy hiányt, egy rejtélyt képvisel a film elsődleges narratívájában, tekintve, hogy halott, halálának körülményeire viszont soha nem derül fény, csak a gyanú fogalmazódik meg Sara Zeitgeist által, hogy Henri de Corinthe végzett vele egy szigonnyal az uruguay-i tengerparton. A film egész szerkezete e körül az esemény körül örvénylik. Nem újdonság ez a szerkesztésmód Robbe-Grillet életművében: ugyanilyen hiányt képvisel pl. *A kukkolóban* történt gyilkosság eseményei körül az a hiányzó egy óra, amelyet az óraárus ügynök próbál kétségbeesetten kitölteni; vagy a *Résekben* az elbeszélő kiléte, vagy éppen a *Tavaly Marienbadban*-ban, hogy mi történt valójában az előző nyáron. Marie-Ange vámpírként viselkedik, Walter a vele töltött idő után mindig sebekkel a nyakán tér magához, és Corinthe holttestén ugyanilyen nyomok láthatóak. A kísértettörténetek egyik fő toposzának megfelelően tehát bosszút állt a gyilkosán. De mi köze mindehhez Walternek? A rendőrség Corinthe elrabolt új menyasszonyát keresi; és a Walter által megtalált női cipő, mint bizonyíték révén (amely Marie-Ange cipője is!) ő lesz a fő gyanúsított. Ugyanakkor, bár a beállításból nem vehető teljesen biztosra, de lehetséges, hogy a gróf holtteste egyben Walteré is. Ezért a filmben a főszereplő identitása kérdőjeleződik meg a leginkább: ahogy Roch C. Smith megjegyzi tanulmányában, „a film

⁷ Fáber András: Magritte-dimenziók. Alain Robbe-Grillet *A szép fogolynőről*. In.: Filmvilág, 2000/6. 50. o.

legfontosabb kérdése nem az, hogy ki gyilkolta meg Corinthe-ot, hanem hogy kicsoda Walter valójában?”⁸, amire nincs egyértelmű válasz.

A szép fogoly szervesen beágyazódik Robbe-Grillet életművébe. Egyfelől önadaptáció: regény formájában előbb létezett, mint filmként, és már a könyvet is Magritte festményei illusztrálták és szervezték. Másfelől a nyolcvanas-kilencvenes években a szerző megjelentetett egy trilógiát, amelynek kötetei furcsa keverékét alkotják egy önéletírásnak, egy művészi programnyilatkozatnak és egy fiktív regénynek, melynek a főszereplője Henri de Corinthe. Ez a Corinthe nem osztozik a filmben megjelenő Corinthe minden vonásával, de több azonosság is kimutatható közöttük. Például a regénybeli gróf Uruguay-ban tölti időskori éveit, ahol filmbeli párja állítólag végzett Marie-Ange-zsal. Másfelől viszont az irodalmi Corinthe jóval idősebb, mint a filmben szereplő párja.

Elbeszélés Lynch műveiben

David Lynch első pillantásra hasonlóknak tűnő filmjei valójában jóval egyszerűbb felépítésűek: a szerkezet nála kisebb jelentőséggel bír. Művei nem tartalmaznak olyan narrációs mérföldköveket, mint Robbe-Grillet munkái, sőt, amiről vele kapcsolatban sokszor nem esik szó, több művét is teljesen egyenes vonalú, hagyományos, hollywoodi típusú cselekményszövés építi fel (pl. *Az elefántember*, *A Dűne*, *Kék bársony*, *The Straight Story*). Amelyeket nem (pl. *Radírfej*, *Mulholland Drive*, *Inland Empire*) azokban sincsenek olyan kitüntetett jelentőségű tárgyak, képsorok, amik konzekvensen utalnának egy elkövetkezendő cselekményelemre, a szerkezet-központúság nála teljesen hiányzik. A *Lost Highway* a klasszikus realista és a szurrealista elbeszélésmód közötti átmenetnek tekinthető – a filmet két többé-kevésbé folyamatos cselekményszál építi fel, amelyek viszont a realista elbeszélés felfogása szerint egymással összeegyeztethetetlenek.

Az amerikai rendező művének nincsenek olyan markáns előképei, mint amilyenekre Robbe-Grillet a saját munkáját alapozta. A *Lost Highway* főleg a filmzenében megnyilvánuló popkulturális utalásrendszere a történet fordulópontjait hangsúlyozza, festi alá, és egy pillanatig sem válik annál fontosabbá.

Elbeszélés a *Lost Highway*-ben

A *Lost Highway* narratívája hasonló egy Moebius-szalaghoz, ugyanazzal a mondattal kezdődik és végződik: „Dirk Laurent meghalt.” A film két részre oszlik, önmagában véve mind a kettőt nagyjából egy többé-kevésbé zavartalan klasszikus hollywoodi elbeszélői mód építi fel. Általánosan elterjedt értelmezés, hogy a *Lost Highway* második része Fred fantáziája, aki felesége meggyilkolása után összeomlik a börtönben, és így próbál menekülni a felelősségre vonás elől, de ez nem magyarázza meg maradéktalanul a film minden ellentmondását.

Az első rész, amely a játékidő kezdetétől számítva nagyjából háromnegyed órát tesz ki, ebben a filmben is egy suspense: a főhős Fred, aki egy bárban szaxofonozik, azt gyanítja, hogy a felesége, Renee megcsalja őt. Mindeközben a házaspár rejtélyes videokazettákat kap, amelyen a házuk látszik, mind intimebb beállításokból. Végül, miután részt vesznek egy partin és egy döbbenetesen szurreális jelenetben Fred találkozik a Rejtélyes Idegennel, (aki a második részben is fontos szerephez jut) hazatérésük után meggyilkolja a feleségét, amiért börtönbe kerül. A második rész azzal veszi kezdetét, hogy Fred helyét a cellájában egy reggel egy másik férfi, az autószerelő Pete foglalja el. Mivel őt semmivel sem vádolják, ki kell engedniük; ezután a film az ő életét követi nyomon. Pete

⁸ Smith, Roch C.: Generating the Erotic Dream Machine: Robbe-Grillet's *L'Eden et apres* and *La Belle Captive*. In: The French Review, Vol. 63, No. 3 (Feb., 1990), 492-502. o.

teljesen más személyiség, mint Fred, más színész is játssza: a film hangvétele is megváltozik, az első rész sivár, üres feszültsége néhány jelenet erejéig szinte idillikusra vált, addig, amíg találkozik a gengszterfőnök Mr. Eddyvel, és barátnőjével, Alice-szal, akit ugyanaz a színésznő alakít, mint Fred feleségét – csak éppen szőkére festett hajjal. Alice elcsábítja Pete-et, aki csakhamar szintén gyilkosságba keveredik, újra felbukkan a Rejtélyes Idegen és végül egyik vágóképről a másikra visszaváltozik Freddé (miután Alice közli vele, hogy teljesen soha nem kaphatja meg).

Ha a *Lost Highway* második része Fred képzelgése, könnyen magyarázható, hogy a második szál, ha közvetlenül nem is az első folytatása, miért tartalmaz annyi utalást rá, miért olyan sok a közös elem bennük - hiszen Fred a saját élete elemeiből építi fel képzeletbeli világát. Pete például nem bírja elviselni, ha Fred szaxofonszólóját hallja a rádióban, és teljes amnéziája van a múltja azon részeivel kapcsolatban, amelyeket Fred nem töltött ki a számára (például, hogy hogyan került a börtönbe). Az első részben elejtett apró utalások a második részben kibomlanak: Reneé a film elején megemlíti, hogy egy Andy nevű férfi munkát ajánlott neki – a második részben Alice el is fogadja ezt a munkát, amelyről kiderül, hogy pornószerelés. Dirk Laurentól pedig egyenesen az válik világossá, hogy ő Mr. Eddy, a gengszterfőnök, mellesleg Alice (és eredeti nevén) Renee szeretője. Mindez nem magyarázza meg a film valamennyi ellentmondását: ami a legfeltűnőbb, hogy nem válik világossá, kicsoda a Rejtélyes Idegen, ez az alacsony, fehérre sminkelt arcú, démoni figura, aki először a film első részében, a partin bukkan fel, később Mr. Eddy mellett mutatkozik, végül pedig Fred társaságában a gyilkosává válik. Lehetséges, hogy ő is csak Fred fantáziájában él, ebben az esetben viszont már az első cselekményszál bizonytalan hányada (vagy éppen egésze) is csak a főszereplő képzeletében játszódik le.

A narratíva a film elejétől töredezett kissé: minden egyes jelenet felblendével indul, leblendével zárul, és rövid fekete szekvenciák választják el őket, bizonytalanra téve, mennyi idő telt el az egyes szcénák között. Lynch semmilyen eszközzel nem jelzi az idő múlását. A házaspár egy hatalmas, kiismerhetetlen belső terű házban él, ahonnan szinte soha nem mozdulnak ki; a környezet végig változatlan. A blendék és a fekete képsorok a film második felében is megmaradnak, a hangnemváltás ellenére is – ez a film folyamatosságát is erősíti.

A két narratív szál közös jellegzetessége, hogy a befejezés felé közeledve mind a kettő tartalmaz olyan „vakfoltokat”, ahol megszűnik az elbeszélés koherenciája: az elsőben ilyen a feleség, Reneé meggyilkolása, amelyet a film szilánkokra széteső, töredezett képekben mutat csak be, ráadásul egy olyan videofelvétel részeként, mint amilyeneket a házaspár korábban kapott. Míg azonban ebben a cselekményszálban a rend legalább ideiglenesen helyreáll, mikor a főhős börtönbe kerül, a második rész narratívája azután, hogy Alice a sivatagban magára hagyja Pete-et, és ő visszaváltozik Freddé, végleges káoszba fordul.

A kaotikus utolsó negyedórában Fred elmegy annak a motelnek abba a szobájába, ahol Pete Alice-szel töltötte a pásztorórákat. Ott azonban Mr. Eddy (akiről eddigre már kiderül, hogy valójában ő Dirk Laurent) és a fekete hajú Renee-t találja félreérthetetlen helyzetben. Dühében elhurcolja Mr. Eddy a sivatagba és ott a Rejtélyes Idegen segítségével kivégzi. Majd Fred becsönget a saját házába, és a kaputelefonba bmondja: „Dick Laurent meghalt.” Fred tehát végső soron meggyilkolta a feleségét és annak szeretőjét is, de a két gyilkosságot lehetetlen egy realista elbeszélés kereteibe foglalni.

Lynch filmjében a zene használata a legkövetkezetesebb, de az egyes felcsendülő dalok nem alkotnak szerkezetet, hanem a vásznon éppen megjelenő pillanatnyi mondanivalót nyomatékosítják olyan erővel, hogy az akár ironikusnak is tekinthető. A filmet David Bowie dala foglalja keretbe: az *I'm Deranged* (Megzavarodtam) a zenész

1995-ös *I. Outside* című albumáról származik, amelynek ihletője a konceptuális body art, különösen Hermann Nitsch munkássága volt. A dal szövege előre jelzi, miről lesz szó a filmben. A többi alkalmazott zenei betét mind a második részben tűnik fel, ami erősítheti a gyanút, hogy Fred fantáziájában vagyunk; az adott szituációról neki jutnak eszébe az odaillő dalok. Például amikor Pete először meglátja Alice/Renée-t, Lou Reed *This Magic Moment* című dala csendül fel, aminek a szövege a „szerelem első látásra” témájáról szól. Vagy amikor a nő otthagyja őt a sivatagi kalyibánál, Tim Buckley szerzeménye, a *Song of the Siren* szól – hiszen Alice/Renée elcsábította Pete-et, kiragadta normális életéből.

Az elbeszélő kérdése

A *Lost Highway* esetében releváns problémaként merülhet fel, hogy ki a film elbeszélője? A főhős képzeletében játszódó jelenetek narrátora lehetne maga Fred, de egyfelől nem lehet egyértelműen eldönteni, mekkora részét teszik ezek ki a filmnek, másfelől pedig problémás marad a többi szcena státusa. A film narratívája csak úgy értelmezhető egységes egészként, ha egy „magasabb szintről” tekint rá a néző. Edward Branigan metaelméletéből kiindulva itt a kiiktatott narrátor egy nagyon egyértelmű esetével állunk szemben. Branigan a narrációt úgy írja le, „mint olyan keretek összességét, amelyek egyre nagyobb keretekben helyezkednek el, míg végül eljutunk egy olyan kerethez, amely már nem keretezhető be a szöveg határain belül – és ezt az elkerülhetetlen és implicit mindentudást nevezhetjük "kiiktatásnak".”⁹ Ez a keret a műalkotás határánál húzódik, és mindenestől magába foglalja a Fred, mint szubjektum szemszögéből ábrázoltakat, amelyek a narráció egy alacsonyabb szintjét képviselik. A kiiktatott narrátor egyfajta „meta-elbeszélő”.

Robbe-Grillet filmjében az elbeszélő problémája egyszerűbb, *A szép fogoly* nőnek ugyanis, a rendező legtöbb más filmjéhez hasonlóan, egyértelműen jelölt elbeszélője van, mégpedig Walter. Az Új Regény, de legalábbis Robbe-Grillet alkotásai mindig egy szubjektum szempontjából, tudatállapotán keresztül tekintenek a világ dolgaira, legyen akár milyen részletes is egy-egy leírás. *A szép fogoly* nőben ez a szubjektum Walter, ezért az egyes szám első személyű narráció, amit Robbe-Grillet egyébként is szívesen alkalmaz a filmjeiben (pl. *A hazug ember; Éden, és aztán*). *A szép fogoly* nő narratívái nem úgy viszonyulnak egymáshoz, mint a *Lost Highway*-ben látottak, ugyanis mind a három cselekményszál Walter tudatán átáramoltatva jelenik meg. Itt egyfajta mellérendelésről van szó, hierarchikusan egyik szint sem kerül a másik mellé vagy alá.

Összefoglalás

A fentiekben azt mutattam be, hogy többféle módon is létrehozható olyan történet, amely szürrealistának tekinthető; még kifejezetten precízen megtervezett, szeriális eszközök alkalmazásával is.

⁹ Branigan, Edward: Metaelmélet. In.: Metropolis, <http://emc.elte.hu/~metropolis/9802/bra1.html>

Irodalomjegyzék:

- Branigan, Edward: Metaelmélet. Metropolis,
<http://emc.elte.hu/~metropolis/9802/bra1.html>
- Fáber András: Magritte-dimenziók. Alain Robbe-Grillet *A szép fogolynőről*. In.: Filmvilág, 2000/6. 48-50. o.
- Kiss Miklós: Az interpretáció elé. David Lynch: *Inland Empire*.
<http://www.filmkultura.hu/regi/2007/articles/films/inlandempire.hu.html>
- Smith, Roch C.: Generating the Erotic Dream Machine: Robbe-Grillet's *L'Eden et apres* and *La Belle Captive*. In: The French Review, Vol. 63, No. 3 (Feb., 1990), 492-502. o.
- Vajdovich Györgyi: Az elbeszélés rombolása. A francia Új Regény hatása a filmre. Metropolis, <http://emc.elte.hu/~metropolis/9802/vaj1.html>

**Ez volt a Forrás.
A kisebbségi önrendelkezésért vívott harc előzménye
Kárpátalján**

Bayerné Sipos Mónika

Pécsi Tudományegyetem
Interdiszciplináris Doktori Iskola
„A kormányzás területi, történeti és társadalmi dimenziói”
Politikatudományi doktori program
Doktorjelölt

Absztrakt

A kárpátaljai magyar kisebbség rendszerváltás előtti történetének tudományos igényű feltárása mindmáig a társadalomtudomány és a történettudomány egyik nagy adóssága. Fodó Sándor, a kárpátaljai magyar polgárjogi küzdelmek egyik vezéralakja, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség első elnöke a Szövetség előképének nevezte az egykori műhelyt, az ungvári Forrás Stúdiót.

Előadásomban azt szeretném bemutatni, hogy az 1960-as években, Kárpátalján mi motiválta Kovács Vilmost és a Forrás fiataljainak tenniakarását? A közös ihlet, amely tehetséggel párosult a kisebbségi magyar közösség eszméltetésére irányult.

Részletesen foglalkozom azon személyek tevékenységével, akik az irodalom megszervezésének ürügyén polgárjogi mozgalmat bontakoztattak ki. Ők voltak az elindítói annak a hosszú folyamatnak, amely a kilencvenes években, Ukrajna függetlenedésének időszakában teljesedett ki igazán és a kárpátaljai kisebbségi életforma teljes megszerveződéséhez vezetett.

A források alapján arra a kérdésre keresem a választ, hogy a nyolcvanas évek végén, amikor a kárpátaljai magyarság előtt a szovjet rendszerben először nyílt tér az autonóm cselekvésre, a közösségi autonómia követelésekben mennyire tükröződött annak a Forrás Stúdióknak az eszmeisége, amely a kezdeményezés bölcsője volt.

Az eseményeket előadásomban, a *Kárpátaljai Minerva* II. kötetére, különszámára, amely *Ez volt a Forrás!* címen jelent meg majd' harminc szerző és emlékező tollából, S. Benedek András szerkesztésében, mutatom be. Emellett az egykori Forrás tagokkal készített interjúkat is felhasználom.

Kulcsszó, Forrás Stúdió, autonómia, Kárpátalja

I. Bevezetés

A közép – európai országokban az autonómiáról való gondolkodás már a középkorban jelentkezett, jóval a nemzetállamok etnikai homogenizálási törekvései előtt létezett már vallásilag motivált kisebbségvédelem. Sajnálatos dolog, hogy a XX. század elején végbement határváltozások következtében több milliós kisebbség került a határokon túlra. Ennek következtében bizonyos fokú autonómia elérése célként fogalmazódik meg a méltánytalanul kisebbségi létbe sodort népcsoportok részéről. Az autonómia időről időre új aktualitással merül fel a politikai közbeszédben anélkül azonban, hogy látszólag bármilyen objektív külső körülmény megváltozásához kapcsolódna.

Az 1990-es évek legelején minden kisebbségben élő magyar közösségben megfogalmazódott az autonómia valamilyen formája iránti igény, de a közhangulat és a kormányzati, állami ellenállás miatt az ilyen követelések lekerültek a mindennapi politikai küzdelmek porondjáról és pusztán deklaratív célként maradtak meg a kisebbségi köztudatban.

Az utóbbi évtizedekben sokszor és sokak által felvetett és elemzett kárpátaljai magyar autonómia kérdése napjaink egyik legaktuálisabb kérdése Kárpátalja kontextusában. A kárpátaljai magyar kisebbség rendszerváltás előtti történetének tudományos igényű feltárása mindmáig a társadalomtudomány és a történettudomány egyik nagy adóssága.

Fodó Sándor, a kárpátaljai magyar polgárjogi küzdelmek egyik vezéralakja, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség első elnöke a Szövetség előképeinek nevezte az egykori műhelyt, az ungvári Forrás Stúdiót.

Tanulmányomban azt szeretném bemutatni, hogy az 1960-as években, Kárpátalján mi motiválta Kovács Vilmost és a Forrás fiataljainak tenni akarását? A közös ihlet, amely tehetséggel párosult a kisebbségi magyar közösség eszméltetésére irányult. Részletesen foglalkozom azon személyek tevékenységével, akik az irodalom megszervezésének ürügyén polgárjogi mozgalmat bontakoztattak ki. Ők voltak az elindítói annak a hosszú folyamatnak, amely a kilencvenes években, Ukrajna függetlenedésének időszakában teljesedett ki igazán és a kárpátaljai kisebbségi életforma teljes megszerveződéséhez vezetett.

A források alapján arra a kérdésre keresem a választ, hogy a nyolcvanas évek végén, amikor a kárpátaljai magyarság előtt a szovjet rendszerben először nyílt tér az autonóm cselekvésre, a közösségi autonómia követelésekben mennyire tükröződött annak a Forrás Stúdióknak az eszmeisége, amely a kezdeményezés bölcsője volt.¹

II. A kutatás módszertana

Jelen tanulmány a készülő disszertációm egy részletét fogja képezni. A doktori értekezésem témájának felderítését szolgáló kutatómunka több éven keresztül zajlott. Az adatgyűjtést és elemzést 2009-ben kezdtem el.

Munkám két fő sarkalatos pontját az autonómiával kapcsolatos nemzetközi és hazai szakirodalom feldolgozása, valamint a kárpátaljai magyar civil szervezetek helyzetének bemutatására, autonómia mozgalomban betöltött szerepükre vonatkozó saját empirikus kutatás jelentette.

¹ BAYERNÉ SIPOS 2012, 9-16.

2010-2011 ben „A Forrás Stúdió a visszaemlékezések tükrében” címmel interjúkat készítettem Kárpátalján és Magyarországon élő egykori Forrás tagokkal. Kutatásom során arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen szerepet vállalt a Forrás a Kárpátalján kibontakozó önrendelkezési törekvésekben?

A szakirodalom, az interjúk alapján arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a nyolcvanas évek végén, amikor a kárpátaljai magyarság előtt a szovjet rendszerben először nyílt tér az autonóm cselekvésre, a közösségi autonómia követelésekben mennyire tükröződött annak a Forrás Stúdióknak az eszmeisége, amely a kezdeményezés bölcsője volt.

III. Az önszerveződés esélyei a II. világháború után

1963-ban az ungvári egyetem Filológiai Karán megnyílt a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék. 1965-ben önálló szerkesztésű lett az addig tükörfordításként megjelenő Kárpáti Igaz Szó című napilap², s ebben az évben jelent meg Kovács Vilmos Holnap is élünk című regénye.

A magyar kultúra kárpátaljai fejlődése és az autonómia megteremtésére irányuló törekvések szempontjából rendkívüli szerepet játszott az ungvári egyetemen meginduló magyar filológiai oktatás. Ebben az időben olyan fiatalok jelentkeztek értelmiségi pályára, akik már szovjet iskolákból kerültek ki, de a marxista világkép mellett többségük lelkében élt a család a hagyomány és a vallás tisztelete. Tudtak a szovjet megszállók magyar lakosság ellen elkövetett 1944-es és az azt követő bűneiről, de a szüleikhez hasonlóan nem beszéltek róla. A diákok egy része lojális volt a rendszerrel szemben, a szocializmusban látta képességei kibontakoztatásának lehetőségét,³ mások kisebbségi identitással, öntudattal felvértezve korlátozott körülmények között próbálták meg érvényesíteni akaratukat.

Az ide jelentkező fiatalok olyan szellemi műhelyt alakítottak ki, amely már az önképző kört is kinőve, a kárpátaljai magyarság életének tanulmányozása mellett a kisebbségi lét problémáival is azonosult, és megfogalmazott kérdéseikre keresték a választ, informatív keretek között akarták felvállalni kezdetben a kulturális érdekvédelmet, majd kisebbségi jogi követeléseiknek is hangot adtak vitáiraikban.⁴

A Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék hallgatóinak látóköre kiterjedt a magyar kultúra egészére, s ez segítséget nyújtott a tisztultabb nemzeti tudat kialakításában. Az első évfolyamok tehetséges, ambiciózus hallgatói szokatlan dologra vállalkoztak. Elindították az Együtt című szamizdat irodalmi lapot. A főként egyetemi hallgatókból álló szervezőgárdát már ekkor ideológiai bírálatok érték, de működését átmenetileg sikerült legalizálni. A fiatalokból álló csoport fő orgánuma az Együtt létrejöttéig a Kárpátontúli Ifjúság című Komszomol-lap volt, mely a Kárpáti Igaz Szó irodalmi mellékleteként jelent meg.

1967-be a kárpátaljai magyar kisebbség öntudatra ébredésének folyamata szorosan összefonódott a Forrás Stúdió irodalmi tevékenységével.

1967. novemberében írószövetségi védnökség alatt szervezték meg a Forrás Irodalmi Stúdió alakuló gyűlését. A Stúdió tagjai diákok voltak, holdudvara

² TÓTH 1991, 130-147.

³ CZÉBELY 2012, 52-63.

⁴ VÁRADI 2008, 26.

értelmiségiekből állott, s változást akartak az irodalomra is tonnás súllyal ránehezedő magyarellenes s egyszersmind unalmas szovjet ideológián. Tagjai, ideértve idősebb mentorukat, Kovács Vilmos író és költőt, az a nemzedék voltak, akik már nem tudtak, vagy nem akartak félni a világ egy részét még mindig szorongásban tartó elnyomó rendszertől.⁵

Az informálisan működő csoport létrehozásának célja az volt, hogy felkarolja a magyarul író, alkotó fiatalságot, lehetőséget biztosítson számukra a továbbfejlődésre, publikálásra, alkotói szemlélet alakítására.⁶ Tagsága folyamatosan bővült, az első nemzedékhez S. Benedek András⁷, Fodor Géza,⁸ Balla Gyula,⁹ Zselicki József,¹⁰ Füzesi Magda,¹¹ Vári Fábán László¹² sorolható.

A stúdió elnökévé Zselicki Józsefet választották. lett. A stúdió s kárpátaljai magyar polgárjogi mozgalom bölcsőjévé vált.

A csoport tevékenységét támogatta Kovács Vilmos¹³, akinek fő művében, a Holnap is élünkben éppen ekkortájt erősödtek fel a hasonló jellegű törekvések. A Forrás nemcsak irodalmi, de közéleti szerepvállalásra is törekedett. A szervezet tagjai számára a nemzetiségi azonosságtudat megteremtése, a kisebbségi önismeret elmélyítése volt az elsődleges kihívás.¹⁴ S. Benedek András szerint az igazi parancs „A szólás, a megszólalás és a közösség gondjainak, sorsának megszólaltatása volt” számukra.

Hatalmas politikai és ideológiai nyomás nehezedett a Forrástagokra. A rendszer kiszolgálói¹⁵ gyanakvással figyelték az egyre ellenzékibbnek minősített Forrás Stúdiót.¹⁶

⁵ TÓTH 1999, 228-229.

⁶ TEMETŐ 2010, 44.

⁷ Az Ungvári Állami Egyetemen szerzett magyar szakos tanári diplomát. 1965-től 1967-ig az Együtt című folyóirat alapító főszerkesztője volt. 1967 és 1971 között a Forrás Stúdió tagja volt. 1967-től a Kárpáti Igaz Szó - majd a Kárpáti Kiadó munkatársa lett. 1976-ban települt át Budapestre. Az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központjának propagandistája lett. 1979-től az Állami Gorkij Könyvtár, majd az új nevet felvett könyvtár - Országos Idegen Nyelvű Könyvtár - nemzetiségi osztályának vezetője volt. 2002-től haláláig az Új Folyam főmunkatársaként dolgozott.

⁸ Fodor Géza (Dercen 1950-) A Forrás alapító tagja. Irodalmi munkássága a 60-70-es években indul. Költő, író, szerkesztő, irodalomszervező. Jelenleg is Kárpátalján (Ungváron) él.

⁹ Balla Gyula (Eszeny, 1948-2000) A Forrás Stúdió tagja. Munkássága a 60-as évek végén indul. Költő, irodalomtörténész, az OSZK kutatója. 1970-ben Budapesten telepedett le.

¹⁰ Zseliczky József (Kisgejőc, 1949-) A Forrás Stúdió alapító tagja és elnöke. Munkássága a 60-as években indul. Költő, szerkesztő. Jelenleg is Kárpátalján él.

¹¹ Füzesi Magda (Nagybereg, 1952-) A Forrás Stúdió tagja. Irodalmi munkássága a 60-as évek végén indul. Költő, újságíró, szerkesztő. Jelenleg Erdélyben él.

¹² Vári Fábán László: József Attila-díjas kárpátaljai magyar költő, kritikus. Néprajzi és műfordítói tevékenysége is számottevő. A Magyar Művészeti Akadémia Irodalmi Tagozatának tagja (2005). Tagja volt a Kovács Vilmos szellemi irányítása alatt működő Forrás Stúdióknak, és később bekapcsolódott az első kárpátaljai magyar polgárjogi mozgalomba. Emiatt retorziók érték, 1978-ban diplomázott. 1976-tól 1997-ig a mezővári középiskolában magyar nyelvet és irodalmat tanított, majd a beregszászi magyar főiskola tanára lett. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) alapító tagja, 1992–1996 között pedig a Szövetség egyik alelnöke volt. 1994 és 1998 között a KMKSZ beregszászi középszintű szervezetét irányította. A Magyar Írószövetségnek 2001-től választmányi, 2007-től elnökségi tagja. Jelenleg a Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának és az Együtt című folyóirat szerkesztőbizottságának az elnöke.

¹³ Kovács Vilmos (Gát, 1927-1977) Irodalmi pályafutása az 50-es évek derekán indul. Író, költő, fordító, szerkesztő. 1965-ben megjelent Holnap is élünk című regényét a szovjet társadalom és valóság bírálata miatt betiltották. A Forrás Stúdió fiataljainak pártfogója. 1971-ben írói pályája megszakad, ezek után a magyarság őstörténetével foglalkozott. 1977-ben Magyarországra települt, kiköltözése után egy hónappal meghalt.

Ebben a helyzetben jelent meg 1970 decemberében az a híressé vált kétrészes tanulmány a szegedi Tiszatáj című folyóiratban, a Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában, Kovács Vilmos-Benedek András tollából,¹⁷ amely először tárta a magyar közvélemény elé a kárpátaljai nemzeti közösség történetét, kisebbségi sorsfordulóit, amelyeket addig szokatlan hitelességgel, a valóságnak megfelelően mutatott be. A tanulmány „minden eddiginél kedvezőtlenebb (de reális) képet festett a kárpátaljai magyarság helyzetéről és helyi magyar irodalmunk eredményeit messze nem a szocialista realizmus szempontjai szerint értékelte.”¹⁸

Az írás hatalmas politikai vihart kavart Kárpátalján. A Forrás nemkívánatos lett, de a végső szó még váratott magára, a megfelelő időpontra: 1971. augusztus 20-ára. Ekkor jelent meg a *Kárpáti Igaz Szóban* az a hírhedt *Elidegenedés? A Kárpátontúli Ifjúság, az egyetem magyar tollforgatói és a Forrás Stúdió* című újságcikk, amely szigorú bírálatban részesítette a fiatal magyar alkotókat. A vád az volt ellenük, hogy elidegenedtek a szovjet társadalomtól, a polgári irányzatok büvkörébe kerültek, semmibe vették a szocialista realizmus eszméit, sőt a cikk szerint a nacionalizmus sem állt távol tőlük. A stúdió vezetői ellen az egyetlen megyei magyar lapban rágalomhadjárat indult.¹⁹ Balla László később (1993-ban) ebben a „szerkesztőségi állásfoglalás”-ban vállalt szerepéről úgy nyilatkozott, hogy ő azt felsőbb utasításra írta meg, parancsra. Állítólag két pártbizottsági munkatárs lett a társszerzője, így az *Elidegenedést* kollektív munkának, kompromisszumok eredményének tekinti.²⁰

Ezt a terjedelmes dokumentumot már több száz kisebbségi, a kárpátaljai magyarságproblémáival azonosulni tudó magyar értelmiségi, munkás és gazdálkodó írta alá. Az aláírásgyűjtést is a Forrás Stúdió tagjai szervezték. A Beadvány még jobban felkavarta az amúgy is puszkaporos légkört.²¹

A dokumentumban nemcsak az értelmiség sérelmeit vetették föl, hanem az intézményes élet, az oktatás, a művelődés problémáit, a sajtó, a könyvkiadás gondjait, a nemzetiségi és kollektív jogokat. Javasolták „egy magas szintű különbizottság létrehozását valamennyi probléma kivizsgálására, gondos tanulmányozására és orvoslásuk gyakorlati megvalósításának ellenőrzésére”²² Ez a bizottság létre is jött, a kérelmek egy részére megoldást talált, viszont a KGB és a megyei pártbizottság keményen zaklatta, magyar nacionalistának nyilvánította, megfigyelte, lelkiileg terrorizálta a beadvány szerkesztőit.

A hatalom képviselői végül 1971–72-ben adminisztratív eszközökkel lehetetlenné tették a Stúdió munkáját. A főszerkesztés, a megtorlás, ami a legkülönfélébb társadalmi ellehetetlenítések formájában örök, kitörölhetetlen nyomokat hagyott a pályájukon épphogy elindult költők életében.²³ A Kovács Vilmos és Fodó Sándor valamint a Forrás

¹⁶ http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2009/Karpatalja_magyarsaga/pages/007_irodalo_m.htm Letöltés ideje: 2013.06.29.

¹⁷ KOVÁCS – BENEDEK 1970, 961-966.

¹⁸ BALLA 2002, 43.

¹⁹ . Részletesen lásd: Rotman Miklós: Mérges füvek. Jegyzetek a magyar burzsoá nacionalizmusról (1973-június 20.) és Gajdos Béla-Szijártó Sándorné: Kit is szolgáltak a magyar burzsoá nacionalisták? (1973-október 10.) című cikkét.

²⁰ BALLA 1998, 7.

²¹ DUPKA 2012, 41.

²² Részlet az 1972-ben megfogalmazott Beadványból.

²³ Az egykori Forrás tagok közül többeknek el kellett hagynia munkahelyét, az oktatókat elbocsátották egyetemi állásukból, a fiatal költőket besorozták a szovjet hadseregbe. A kör több tagjától egy évtizedre megvonták a publikálási lehetőséget. Mindez ahhoz vezetett, hogy néhányan (S. Benedek András, Kovács Vilmos) szülőföldjüket is elhagyták.

Stúdió köré tömörülő nem túl nagy számú, szellemi hatásban mégis jelentős baráti társaság széttűzése nem okozott nagy gondot a hatalmi apparátusnak. Az elnyomó szervezet azonban nem akart számolni azzal, hogy a gondok orvoslása nélkül képtelen lesz megoldást találni a magyar kisebbséget foglalkoztató problémákra.

„Ők voltak azok, akik irodalmi és irodalomszervezői munkájukkal egy polgárjogi mozgalom bontakozását önkéntelenül is elősegítették. Így irodalmi tetteik révén elindítói lettek annak a hosszú folyamatnak, amely a kilencvenes években teljesebb igazán ki, és a kárpátaljai kisebbségi életforma teljesebb megszerveződéséhez vezetett.”²⁴

IV. A polgárjogi mozgalom élharcosai a rendszerváltás előtt

IV.1. Fodó Sándor kötődése a Forráshoz

Sokak szerint Fodó Sándor sorskérdések iránti fogékonysága szülőfalujába, Viskre vezethető vissza. A magyarságáért három évig sztálini légerekben raboskodó apa, az értelmes, olvasott anya és a református környezet határozták meg fejlődésének irányát. Fodó Sándor 1967-ben lett az ungvári egyetem magyar tanszékének előadója. Kezdetől fogva szoros barátság alakult ki közte és a magyar szakos diákjai között. Inkább barátainak, később elvtársainak tekintette a hallgatókat. Mindez nem tetszett a tanszék oktatóinak és az egyetem felső vezetésének.

Fodó először 1967-ben a Kárpátontúli Ifjúság című lap szerkesztősége keretében megalakuló Forrás Irodalmi Stúdió tagjaival barátkozott meg. Tanúja volt az Együtt betiltásának. Nem hitte el, hogy a tehetséges ifjakat megfosztják a közlés lehetőségeitől. Felismerve az értelmiség szerepét a kárpátaljai magyarság megmaradása szempontjából, nap mint nap tapasztalva a szovjet diktatúra öntudatromboló hatását, a rendszer által támasztott minden nehézség ellenére igyekezett összefogásra serkenteni a régió magyarságát, ami 1972-ben a Szovjetunió legfelsőbb pártvezetéséhez címzett, több mint ezer aláírással alátámasztott, a magyarság jogainak védelmében íródott beadványban csúcspontot ért el.²⁵ A rendszerváltás idején kezdeményezője volt a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség megalapításának. A szervezet 1989. februári alakuló közgyűlésén a szövetség elnökévé választották, mely tisztséget 1996-ig töltötte be. Ebben a minőségében elévülhetetlen érdemeket szerzett a helyi magyarság kulturális életének felpezsdítésében, a magyar oktatási rendszer kiteljesítésében és az oktatás minőségének javításában, nemzetiségi alapon szerveződő civil kezdeményezéseknek a mindenkori hatalom általi elfogadtatásában és megerősítésében.

Fodó Sándor évtizedeken keresztül meghatározó, legendás alakja volt a kárpátaljai magyar közéletnek, korszaktól és politikai széliránytól függetlenül megkerülhetetlen tekintély minden helyzetben. Akadhat, aki életművéből hiányolja a klasszikus értelemben vett tudományos eredményeket, melyekre pedig felkészültsége és szelleme predesztinálta, ám ő a korszak kihívásának megfelelően képességeit, energiáját teljes egészében a köznek szentelte.

IV.2. Kovács Vilmos magyarság- és közösségformáló tevékenysége

Kovács Vilmos hatása mindenekelőtt azért volt jelentős, mert az 1960-as években színre lépő ifjú nemzedék törekvéseinek is ösztönzést adott. Az ifjú tollforgatók hamarosan

²⁴ PENCKÓFER, 2003, 40.

²⁵ <http://www.karpatalja.ma/karpatalja/kultura/17180-73-eve-szuletett-fodo-sandor-a-kmksz-első-elnoke>

Letöltés ideje: 2013.06.29.

megtalálták az egy évtizede mindig szinte magányosan küzdő költőben és íróban az idősebb barátot, a pályatársat és az alkotói szövetségest. 1965-től segítette a zömében magyar egyetemista diákokból álló kezdő irodalmárokat, akik az Együtt című, kéziratos (írógéppel sokszorosított) lapban kovácsolódtak nemzedékké. A költészet művelésén kívül a magyar nemzeti hagyományokat kutatták, követték, számos műfajban – irodalomtörténet, kritika, néprajzkutatás, publicisztika stb. – eredményesen tevékenykedtek.

Kovács Vilmos munkásságában az 1960-as években gyökeres változás történt. Felismerte ugyanis a szükségét egy bonyolultabb valóságábrázolásnak, a kisebbségi lét felvállalásának és a történelmi igazságtalanságok kérdésfeltevésének. Így született meg a *Holnap is élünk* (1965) c. regény, amelyben elsőként merete leírni, hogy 1944 késő őszén a teljes kárpátaljai felnőtt magyar férfilakosságot elhurcolták. Már megjelenése előtt érezte hatását. Az volt a fő kérdés, hogy szabad e napvilágot látnia. A kárpátaljai magyarságról szült, arról, hogy a ráerőszakolt, tőle idegen társadalmi és nemzeti gondolkodásmód milyen problémákat okoz. A regény egyben rendszerbírálat is volt.²⁶ Olyan problémák kerültek benne felszínre, melyekről nemhogy beszélni, de még gondolkodni sem volt szabad abban az időben.

Megjelent többek között az identitás, az én-azonosság, az anyanyelv problematikája is az alkotásban. Megjelenése után hiába vonták ki a forgalomból, valami elkezdődött, és azt a valamit már senki nem tudta visszafogni.

„A kisebbségi regény ábrázoló hitelességet és tanító célzatosságot”²⁷ foglalt magába, de olyan ereje volt, hogy Kárpátalja magyarságának egész olvasórétegére képes volt hatást gyakorolni.

Kovács Vilmos jókor érkezett. Kimondhatta, amit egy elszigetelt, megfélemlített nemzetiségi közösség saját igazságának érzett. Meglehet, alaposabb esztétikai mérlegelés az ő költészetében is kimutathat gyarlóságokat, ám az életmű mindenképpen maradandó értékekben gazdag. Kovács Vilmos helyét az egyetemes magyar irodalomban az a tény határozza meg, hogy kárpátaljaiként először érintette a magyar nemzeti és az egyetemes emberi, XX. századközépi sors kérdései

A költő munkásságát egységes egészként, folyamatos belső fejlődésként kell elképzelnünk, amely úgy mutatta be kora valóságát, hogy annak igazsága máig hat. „Mindannak, amiért Kovács Vilmos kiállt annak idején, amiért kiállt a Forrás, és elkezdte a munkát a kárpátaljai magyar kulturális életben, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség volt a folytatója, amely tovább tudta vinni a Kovács Vilmos és a Forrás Stúdió által lerakott alapokat. Tehát a KMKSZ identitásának gyökerei itt keresendők, itt találhatók meg.” - mutatott rá Penckófer János irodalomtörténész.²⁸

²⁶ EPERJESI PENCKÓFER 2003, 32.

²⁷ SZIRÁK 2000, 46.

²⁸ <http://www.rakoczialapitvany.hu/hu/node/520> Letöltés ideje: 2013.06.29.

V. Eredmények

A Forrás Stúdió kezdeményezései és újszerűségei nemcsak a műhelyhez tartozó írók, költők munkásságát alapozták meg, de hatással voltak a későbbi irodalmi életre is: hiszen innen eredeztethető a markánsan megjelenő magyar identitás témája, másrészt ez a Stúdió, mint a kárpátaljai magyar közösség első önszerveződése, meghatározta a későbbi (1989 utáni) közösségszervező kezdeményezéseket is.²⁹ A szervezet által megfogalmazott dokumentumokban tovább élt a Forrás Stúdió tagjainak szellemisége

Az 1990-es évek elején sorra fogalmazódtak meg a különböző autonómia javaslatok, amelyekben tükröződött annak a Forrás Stúdióknak az eszmeisége, amely a kezdeményezés bölcsője volt. A tervek valami ok folytán a mai napig nem tudtak megvalósulni. A hatalmi változások, törvénymódosítások következtében a függetlenedés után még civil szervezetként működő mozgalmak folyamatosan átalakították tevékenységüket, profiljukat és politikai szerepet vállaltak, egyesek politikai párttá szerveződtek.³⁰

VI. Összefoglalás

Kutatásom során bebizonyosodott számomra, hogy a kárpátaljai magyarok kezdeti önrendelkezési törekvései már az 1970-es évek végén megfogalmazásra kerültek. A helyi értelmiség által megfogalmazott beadványok szövegeiből láthatjuk, hogy a régióban élő magyarság már többre vágyott. Egyéni jogok helyett már kollektív jogosítványokat szerettek volna a térség magyarjai. A nagy Szovjetunió felbomlása után lehetőség adódott az első önálló határon túli magyar érdekvédelmi szervezet megalakítására. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) tagjai közé lelkes autonómiáért tenni akaró személyek kerültek. A szervezet által megfogalmazott dokumentumokban tovább élt a Forrás Stúdió tagjainak szellemisége

Az elmúlt évek tapasztalatai azt mutatják, hogy a Kárpát – medence azon országaiban, mindaddig, amíg nyilvánvaló a legfelsőbb hatalom meghatározó erőinek nemzetállami törekvése és adott határon túli magyar közösség nem tud szót érteni az ottani nemzeti többséggel valamint a nacionalisták hisztériát keltenek az autonómiát nem lehet megvalósítani.

VII. Irodalomjegyzék

BALLA 2002 = Balla László: Szegény ember vízzel főz. Életem:Kárpáti Igaz Szó. Visszaemlékezések: 1947-1987. *Együtt*, 2002. 3. sz. 34-52

BALLA 1998 = Balla László: A Forrás-ügy műhelytitkaiból, Hatodik Síp, 1998. 2. sz.

BAYERNÉ SIPOS 2012 = Bayerné Sipos Mónika: Az autonómia sajátos kezdeményei Kárpátalján a rendszerváltás hajnalán. *A Virtuális Intézet Közép – Európa kutatására közleményei*, 2012. 3. sz. 9-16. CZÉBELY 2012 = Czébely Lajos: Vágyak eltörlése. *Együtt*, 2012. 5.sz . 52-63.

DUPKA 2012 = Dupka György: Magyar polgárjogi mozgalom Kárpátalján. *Együtt*, 2012. 1. sz. 41.

²⁹ FODÓ 1998, 52-56.

FODÓ 1998 = Fodó Sándor: A Forrás: a KMKSZ előképe. *Kárpátaljai Minerva*, II. 1–2. füzet. Budapest–Beregszász, 1998. 52-56.

EPERJESI PENCKÓFER 2003 = Eperjesi Penckófer János: Tettben a jellem. A magyar irodalom sajátos kezdeményei Kárpátalján a XX. század második felében. Magyar Napló Kiadó, Budapest. 2003.

KOVÁCS-BENEDEK 1970 = Kovács Vilmos–Benedek András: Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában. Tiszatáj, 1970. 10. sz. 961-966.

TEMETŐ 2010 = Temető Krisztina: Kárpátaljai írók identitása a „kulturális átöltözés” időszakában. In: Fábri István – Kötél Emőke (szerk.): *Határhelyzetek III. Önmeghatározási kísérletek: hagyományörzéstől a nyelvi identitásig*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest 2010. 40-67

TÓTH 1991 = Tóth István: Szempontok a kárpátaljai magyar nemzeti kisebbség önszerveződésének történetéhez. *Regio : kisebbség, politika, társadalom*, 1991. 2. sz. 130-147.

TÓTH 1999: István: Forrás Stúdió. A legitim magyar politizálás előzménye Kárpátalján: Kárpátaljai Minerva. *Kisebbségkutatás*, 1999. 2. sz. 228-229.

SZIRÁK 200= Szirák Péter: A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban. In: Görömbei András (szerk.): *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2000. 45–47.

VÁRADI 2008: Váradi Natália: Az 1956-os forradalom és szabadságharc kárpátaljai vonatkozásai. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem, 2008.

<http://www.karpatalja.ma/karpatalja/kultura/17180-73-eve-szulett-fodo-sandor-a-kmksz-első-elnoke>

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2009/Karpatalja_magyarsaga/pages/007_irodalom.htm

A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program– Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg

Bayerné Sipos Mónika, Doktorjelölt

PhD aspiráns: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Politológia Tanszék,
Interdiszciplináris Doktori Iskola.

Magyarország, 7720 Pécsvárad, Asztrik apát utca 6.

E-mail: siposmonika@gmail.com

Internacionalizmus és posztkolonializmus. Multikulturalitás az 1960-as évek magyar pedagógiai szaksajtójának fényképanyagában

Somogyvári Lajos

PTE BTK 'Oktatás és Társadalom' Doktori Iskola
Tab, Rudnay Gyula Középiskola

Absztrakt

Kutatásaim az 1960-as évek magyar pedagógiai szaksajtójának (Család és Iskola, Gyermekünk, Köznevelés, Óvodai Nevelés, A Tanító, A Tanító munkája) képanyagának elemzésére irányulnak – az interdiszciplináris megközelítés a hagyományos (oktatás)történet, az ikonográfia és az antropológia szempontjainak ötvözésével jár együtt. Különböző képcsoportokat lehet elkülöníteni a vizuális anyagban, ezek egyikét a külföldi tárgyú képek jelentik, 351 darab fényképpel. A szocializmus egalitáriánus tendenciáinak és forradalmi-felszabadító retorikájának megfelelően hangsúlyos a nem-európai, fejlődő és a gyarmati sorból éppen függetlenné váló térségek bemutatása a fotók között – a hagyományosan Európa-központú és a fehér ember nézőpontját tükröző pedagógiai gondolkodásmód átformálása a cél, a „szocialista testvériség” és az elnyomott népek iránti szolidaritás jegyében. Az ideológiai-politikai akaratot kiszolgáló ábrázolásmód számos szemléletmód alapján értelmezhető: ilyen a posztkolonializmus, az elnyomottak nevelésügye, vagy a kritikai pedagógia.

Kulcsszavak: *oktatástörténet, ikonográfia, antropológia, internacionalizmus, posztkolonializmus*

Abstract

My researches based upon the photographic corpus of the Hungarian periodical journals in the 1960's – these were Family and School (Család és Iskola), Our Child (Gyermekünk), Public Education (Köznevelés), Education in Kindergarten (Óvodai Nevelés), The Elementary Teacher (A Tanító) and The Work of the Elementary Teacher (A Tanító munkája). In this interdisciplinary approach I combine traditional methods of history of education, iconography and anthropology. Several sequences of pictures can be separate in this corpus, like the „foreign-photos”, with 351 items. The presentation forms of the non-European, third world regions are stressful in this decade, according to the revolutionary-egalitarian rhetoric and libertarian tendencies of the socialist pedagogy. These pictures reshaped the dominant European point of view in the name of the solidarity and internationalism. We can interpret these visual sources as the instruments of ideological and political will, using the theories of Postcolonialism, Pedagogy of the Oppressed or the Critical Pedagogy.

Keywords: *history of education, iconography, anthropology, internationalism, postcolonialism*

I. Bevezetés

A cím kijelöli írásom kereteit: kutatásaim az 1960-as évek magyarországi pedagógiai szaksajtójának fényképanyagára irányulnak. Az adott időszakban hat olyan periodika volt, amelyet országosan terjesztettek és rendszeresen közölt fotókat – valamennyi folyóirat minisztériumi fenntartású volt. A Család és Iskola, a Gyermeünk, a Köznevelés, az Óvodai Nevelés, A Tanító és A Tanító munkája különböző lehetséges célközönségekkel rendelkezett, eltérő képszerűsítési gyakorlatuk volt, tartalmi és módszertani sokszínűségük a közoktatás valamennyi szintjét lefedte. A nagyfokú változatosság ellenére képanyagukból kibonthatóak közös keresztmetszetek, a szocialista pedagógia jellemző narratívái, melyek sajátos ember- és világképeket közvetítenek felénk. Hipotézisem szerint a vizuális írásbeliség kutatása olyan fontos adalékokkal szolgálhat az iskoláról, diákokról és pedagógusokról alkotott elképzelések, hétköznapi ismeretek és gyakorlatok alakulásához, melyet eddig a magyar neveléstudomány és oktatástörténet kellőképpen nem hasznosított. A képi történetek különböző egyéni- és csoportidentitásokat alakítanak ki, s ebben nagy szerepet játszik a Másik, az Idegen képzelet. Az emberi gondolkodás egyik alapvető dichotómiája a „mi” és „ők” megkülönböztetése, az a dimenzió, melynek révén megalkothatjuk csoporttudatunkat, különböző közösségek kohézióját¹.

Az 5371 fényképből álló korpusz feldolgozása interdiszciplináris megközelítést kíván. A történeti antropológia alkalmazása számos eredménnyel szolgált a hazai oktatástörténeti kutatások számára az utóbbi időben², egyszerre megmutatva az oktatás-nevelés világainak univerzális jellegét és sajátos egyediségét, időhöz, térhez kötöttségét³. Mindez az antropológia tudományának alapvető jellegéből fakad, ismerős és idegen vonások egymásba játszásából, a megszokott képzetek új nézőpontba helyezéséről. Ha egy osztálytermi történésről készült képet látunk, legtöbbször első pillantásra azonosítani tudjuk a jelenet szereplőit, a köztük lévő viszonyrendszert és az interakciókat. Ez a magától értetődés és otthonosság ugyanakkor problémát is jelent, hiszen szükségszerűen befolyásolja kutatói kérdésfeltevéseinket, nézőpontunkat. Ezért szükséges a konkrét történelmi-társadalmi kontextus feltárása, az elemzési szempontok folyamatos felülvizsgálata és szükség szerinti módosítása. Így juthatunk közelebb a hétköznapi tudásának feltárásához, ami számos mai történetírói módszer sajátja - ide sorolhatjuk a mentalitástörténetet, oral historyt, Alltagsgeschichtét vagy a mikrotörténelmet⁴. Ez az újfajta történeti érdeklődés korábban nem vizsgált forrásokat is bevon az elemzésbe, többek között a fényképek tanúságát. Az ikonológia-ikonográfia tudományát a művészettörténet dolgozta ki elsőként, a képtudomány újabb időben történő előtérbe kerülése azonban a társadalomtudományok különböző területeire is kiterjesztette érvényességét, hatókörét⁵. Az elméleti háttér vázlatos bemutatása is bizonyítja azt a komplex megközelítést, melyhez a jelen írás újabb szempontokat tesz hozzá, igazodva a konkrét téma sajátosságaihoz.

Tanulmányom a képek egy sajátos csoportját emeli ki, átfogva „mi” és „ők” ellentétpárját és egyben felül is emelkedve ezen. A Magyarországon kívüli témát megjelenítő képek csoportjáról van szó, amit 351 kép alkot. Ezen belül is a harmadik világra, a gyarmati

¹ KOSELLECK 1997.

² Ld. NÉMETH és PUKÁNSZKY 2004.

³ Az antropológia angolszász, francia és német gyökereihez ld.: KUKLICK 2008, LÉVI-STRAUSS 2001, WULF 1997. A felsorolt források egyben jó példáit adják az általános emberi (conditio humana) jelenségének, illetve ennek konkrét történeti-helyi megvalósulásainak.

⁴ SPODE 1999.

⁵ GÉCZI 2008, MIETZNER és PILARCZYK 2008.

sorból éppen felszabaduló, vagy függetlenségi harcot folytató országok, népek tipikus ábrázolásmódjaira koncentrálok. A nyugati humántudományokban oly divatos posztkolonializmus és kritikai pedagógia Magyarországon egyáltalán nem megszokott témák, főleg nem a neveléstudománnyal kapcsolatban – a képek kapcsán pedig főleg ezek az elmélet irányzatok tematizálódnak. Az „ők”, a fekete afrikai, ázsiai és latin-amerikai gyermekek, tanárok és gyakorlatok megjelenítései a szocialista világnépek megfelelően összeolvadnak a „mi”-vel, az internacionalizmus jelszava alatt. Minden elnyomott harca testvériséget teremt „mi” és „ők” között, az 1960-as évek uralkodó ideológiájának megfelelően, a későbbiekben részletesebben kifejtendő módokon. A multikulturális pedagógia egyik korai megelőlegezésének tekinthetnénk a hasonló fotók publikálását, ha a sokféleséget nem az egység irányába tett lépésekként interpretálnák a vizuális és verbális források, és nem állítanának fel újabb ellentétpárokat a haladó és reakciós, szocialista és imperialista országokról.

II. Multikulturalitás az 1960-as évek magyar pedagógiájában

A 351 fotó közül 124 kép ábrázolja a szocialista, kelet-európai tábort és 57 a nyugat-európai, észak-amerikai, tőkés-kapitalista blokkot. Az aránytalanság talán nem is annyira meglepő, mint az a tény, hogy a fennmaradó 158 fénykép a harmadik világból származik, 12 pedig nemzetközi találkozót (VIT, olimpia stb.) örökít meg. A Magyarországon kívüli képek legnagyobb hányadát tehát a fejlődő országok és népek vizuális megjelenítései (képek és montázsok) adják, ami felveti e felülreprezentáltság okait. Három lehetséges olvasatát, egymást kiegészítő interpretációját dolgoztam ki a kérdés megválaszolásának. Az egyik szerint csupán a kor tanügyi robbanásának leírásáról van szó – az intézményes iskoláztatás kiterjesztése a demográfiai robbanás, a globalizáció és a dekolonizáció folyamataival karöltve előtérbe helyezte az ázsiai, afrikai és latin-amerikai, fejlődő országok helyzetét és iskolaügyét⁶. Az oktatás-nevelés világainak kiterjesztése nemcsak földrajzilag érvényesült az 1960-as években, ez pedig már a második válaszlehetőséghez vezet el minket. A korszakban az oktatási periodikák egyik fontos, bevallott célja a nevelők nevelése volt⁷, az ismeretterjesztő szándék együtt járt a szaksajtó által közvetített ismeretek kibővítésével, mely a mai multikulturális nevelés egyik döntő aspektusának is számít⁸. A hivatalos propaganda és ideológia szolgáltatja a harmadik magyarázatot: a nemzetköziség, a szocialista világrend terjesztése és az imperializmus elleni közös harc illusztrációjául is szolgálnak a képek - a Vietnammal kapcsolatos fotók esetében legnyilvánvalóbb ez. A bipoláris világrend logikájának megfelelően valamennyi ország és nép a két tábor valamelyikébe sorolódik be, a „béke és haladás” vagy a „háború sötét erői” közé⁹.

Ázsia 72, Afrika 57, Latin-Amerika 25 fotóval képviselteti magát a képanyagban, még az őslakos indiánok és eszkimók is jelen vannak négy képpel – a sokféleséget ugyanakkor egységes keretbe fogja, homogenizálja a (kelet) – európai, szocialista nézőpont. A progresszió és haladás címszavain túl olyan elemeket is tartalmaz ez a látásmód, mely valamennyi nyugati, gyarmatosító nagyhatalom szótárában előfordulhat. A harmadik világ képeinek kapcsán előforduló egyik gyakori narratíva az írásbeliség fontosságát hangsúlyozza ki, az analfabétizmus elleni harc ábrázolásával a modernizáció ügyét szolgálja az intézményes oktatás bővítése, a tudásmonopólium kiterjesztése. Olyan, a

⁶ A folyamatot cikkek is tárgyalták: pl., *Tanügyi robbanás*. Család és Iskola, 1968/10., 18-20. o.; *Forradalom a pedagógiában*. Család és Iskola, 1968/11., 6-7. o.

⁷ JÁKI 1962.

⁸ FEISCHMIDT 1997.

⁹ KÁDÁR 1977, 63.

felvilágosodás korától élő előfeltevésről van szó, mely az Európán és Észak-Amerikán (a fejlett világon) kívüli, nem-európai térséget elmaradottnak minősíti és európai kategóriákat érvényesít esetükben. A formális tanítási terek, intézmények létrehozása, a tömegoktatás bevezetése és az írásbeliség technikáinak elterjesztése képvisel pozitív értéket ebben az esetben – nagyon ritka a saját, helyi kultúra megjelenítése, vagy akár elismerése.

II.a Kultúrák találkozása: alávetés és bekebelezés

A „harmadik világ”, „Latin-Amerika” és „fekete-Afrika” fogalmai által jelölt földrajzi térségek valójában kulturális konstrukciók, politikai-ideológiai diskurzusok, világlátások és nézetek összességét jelentik – hasonlóan az Edward Said által elemzett orientalizmus, a Kelet képzetéhez¹⁰. Nem önmagukban léteznek, nem saját magukat képviselik, hanem európai nézőpontot tükröznek – a gyarmatosítás elleni harcot ábrázoló képek tulajdonképpen egy újfajta, kulturális birtokba vételi folyamatot lepleznek. Mindez felveti tudás és hatalom kapcsolatának, működési mechanizmusainak foucault-i problematikáját¹¹, a tudás előállításának és beágyazottságának kérdését. A szegény, fejlődő országok népessége, az „alsóbbrendűek” nem beszélhetnek a saját nevükben¹², a róluk szóló diskurzus valójában rajtuk kívül, európai szakértők bevonásával zajlik, akiknek helyzete és nézőpontja rányomja bélyegét az így kitermelt ismeretek, nézetek összességére¹³. A másság, idegenség antropológiai kategóriája így elveszti különlegességét és a szocialista világrendhez (vagy a fejlett Európához) hasonulva megerősíti az országhatárokon átívelő osztály- és csoportidentitást, a szolidaritás legitimálja a keleti tábor létjogosultságát.

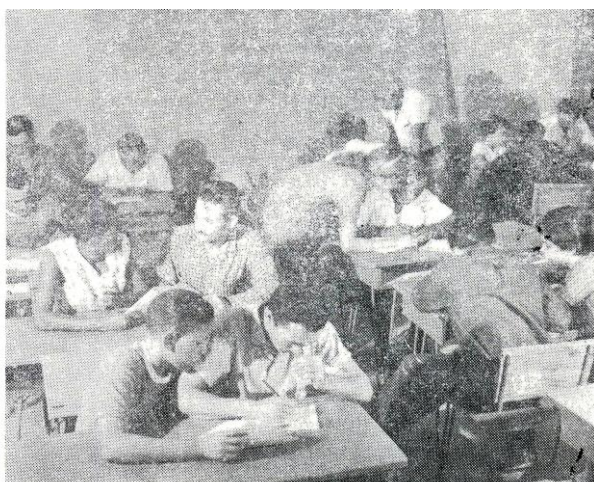
Számos képi példa igazolja a harmadik világ kulturális birtokba vételét: a kubai felnőttoktatás példájától kezdve a guineai (Egyenlítői Afrika) úttörőinek függetlenség-napi felvonulásáig, vagy a nigériai cserediákok ábrázolásáig terjed a sor. Valamennyi fotón közös az akkulturáció, a „fejlett” világ „értékeinek” átvétele, mely megnyilvánul az öltözködésben, cselekvésekben, a tételrendezés gyakorlatában – bőrszínükön és a kísérő szövegeken kívül semmi sem utal e diákok és felnőttek másságára. Az identitásváltás egyértelműen egyenlőtlen, alá- fölérendelt viszonyokat jelez számunkra, a kultúrák találkozása nem valódi kölcsönhatást eredményez, hanem a helyi, lokális eltűnését.

Egy kubai iskolában

A múltban a kubaik jelentős része nem tudott írni és olvasni. 1961 az alfabetizmus leküzdésének éve volt Kubában, több mint egymillió emberrel ismeretlenné tették meg a betűket. A tanításból 104 ezer iskolai tanuló is kivette részét, akik nyolc hónap alatt szerte az országban hatszáz ezer embert tanítottak meg írni, olvasni.

A képen: a manzanillói halászfalpi iskolájában tanítók és tanulók tanítják az alfabetizációs munkásokat a betűvetésre.

MTI foto — Papp Jenő felv.

1. kép: Köznevelés, 1962/21., 645. o. (Papp Jenő, MTI-fotó)

¹⁰ SAID 2000.

¹¹ FOUCAULT 1990.

¹² SPIVAK 1994.

¹³ CUTAJAR 2008.

2. kép: A Tanító munkája, 1967/2. 8. o.

3. kép: Gyermeekünk, 1970/5. 19. o.

II.b Kultúrák találkozása – testvéri közösség

A kulturális kapcsolatok másik paradigmaticus modelljét az egyenlő felek párbeszéde jelenti¹⁴. A szocialista tábor országai között fennálló kapcsolat a képi ábrázolás szintjén egyenrangúságot fejez ki, bár a Szovjetunió mintaadó szerepe és dominanciája felborítja ezt az egyensúlyt. A kultúrák egymásba hatolása, módosulása és alávetése mellett a helyi jellegzetességek egyidejű létezése, megmaradása is érvényesülhet – a közösségi színterek, találkozók ábrázolásai nyújtják erre a legjobb példákat. Látszólag megvalósul az az ellentétes irányú folyamat, amelyet Thomas Hylland Eriksen norvég antropológus a posztmodern korra tart érvényesnek: lokális és globális fogalmának egybeötvözéséről, a globális kultúra létrejöttéről van szó¹⁵. Eriksen szerint a XXI. századra a globalizáció folyamatai egyre homogénebb struktúrákat teremtenek a fogyasztás, kultúra és életmód területén, s ezzel egymáshoz közelítik a harmadik világot és a fejlett Nyugatot. A homogenizációval egy időben tudatosul a különböző országok, népek saját identitás-fogalma, az egyedi jellegzetességek megőrzése, az elkülönülés szándéka. Az 1960-as években és a kelet blokkban természetesen nem ezek a tendenciák érvényesültek, de az analógia helytálló lehet, amennyiben a szocialista világrend egységesítő erejével helyettesítjük a fogyasztói kultúra hatásait és a táboron belül megőrzött nemzeti sajátosságok fontosságát hangsúlyozó képi elemeket szemügyre vesszük. Napjainkban is aktuális problémákról van hát szó, melyek már fél évszázaddal ezelőtt felmerültek – igaz, teljesen más kontextusban.

A pedagógiai tudás hasonló irányú kiterjesztése figyelhető meg ugyanebben az időben a nyugati világban, az USA-ban: a polgárjogi mozgalmak fellépésének tudományos következményeként megjelenik az Ethnic Studies és a Black Studies¹⁶. Az eltérő ideológiai háttér ellenére a másik megismerésének és elfogadásának szándéka közös ezekben a mozgalmakban. Ahogyan azt Magyarországon az 1961. évi oktatási törvény megfogalmazza:

„A szocialista világnézet és erkölcs alapján neveljenek iskoláink igazi hazafiakat, jellemes és törvénytisztelő állampolgárokat, akik forrón szeretik hazánkat, népünket, odaadással szolgálják a szocializmust, a békét, a népek testvériségének ügyét, építik és védik a nép államát.”¹⁷

A saját ország és a nemzetközi tábor dialektikája köszön vissza – a nemzet diskurzusa mellé odahelyezi a szöveg az internacionalizmus logikáját, a testvériség eszméjét. Mindkét beszédmód és narratíva olyan kulturális konstrukciónak tekinthető, mely különböző szimbólumokat és reprezentációs mechanizmusokat felhasználva alakítja ki nemzet és nemzetköziség fogalmát, amivel aztán az olvasó és a kép befogadója identifikálódhat¹⁸. A képeken a fiatalság és a gyermekek hordozzák annak a jövőnek az ígérését, ahol megvalósul a népek egysége és egyenlősége – a boldog ünnepélyesség ennek örömteli előérzetét fogalmazza meg. A felnőttek csak mellékes szerepet töltenek be (ha egyáltalán előbukkannak) a fotókon, a közösség, a mi és ők fogalma közel kerül, de megkülönböztethető. A csillebérci úttörőtábor, a gyermeknap, a koreai úttörők köszöntése – mind-mind különleges alkalmak, ahol a megszokott, hétköznapi kereteken kívül

¹⁴ A kultúrák találkozásához ld.: KAPITÁNY és KAPITÁNY 1995.

¹⁵ ERIKSEN 2006, 367-386.

¹⁶ TORGYIK 2008.

¹⁷ 1961. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről.

<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8436>

¹⁸ HALL 1997, 69.

emelkedve a korábbi szakrális élményeket helyettesítő ünnepeken vesznek részt a képek szereplői¹⁹. A kivételesség pillanataiban valósul meg egység és sokféleség szintézise, a különböző eredetű gyermekek egy közösséggé forradása.

4. kép: Család és Iskola, 1961/7., borító I.

5. kép: Köznevelés, 1970/1., borító I.

¹⁹ Az ünnep fogalmához: BIRCSÁK 2007.

6. kép: A Tanító munkája, 1967/6-7., 49. o.

Érdekes megfigyelni a képek eltérő kompozícióját: a gyermeknapj bélyeg (Család és Iskola), illetve a koreai úttörők köszöntése (Köznevelés) centrális elrendezésű, míg a csillebérci úttörőtábor ábrázoló fotó (A Tanító munkája) mozaikszerű, nincs kitüntetett középpontja. A központ a fehér, európai gyermekekre helyezi a hangsúlyt. A tabló, vagy mozaikszerű képszerkesztés viszont a különböző kultúrákból érkező úttörők egymásba helyezésével inkább az elkülönülést emeli ki, a figyelem sokkal inkább megoszlik a fiatalok között, s így inkább sugall paradox módon egyenrangú kapcsolatot, hiszen a térelrendezésben nem egy centrum van, hanem több.

III. A felszabadítás ideológiája

A szocialista tábor központi, mintaadó szereplője a Szovjetunió – a még gyarmati sorban élő, illetve az imperializmussal összeütköző országok felszabadító harcának vezetése teszi központi és domináns tényezővé a keleti blokkban. Felszabadítás és felszabadulás logikája egyszerre érvényes Magyarország esetében, ahol ez a folyamat már lezajlott és a harmadik világban. Az 1960-as években folyamatosan kitüntetett helyen közölték a pedagógiai szaklapok az április 4-i megemlékező képanyagokat – 1945 olyan szimbolikus jelentőségre tesz szert a kulturális emlékezetben, mely kitüntetett közösségképző erővel bír²⁰. A szocialista rendszer egyik fő legitimációs pontja a fasiszta rendszer alóli felszabadítás, az előző, elnyomó Horthy-rendszerrel való szembeállítás volt.

²⁰ ASSMANN 2004.

A marxi alapokon álló Paulo Freire 1968-ban jelentette meg először fő művét portugálul, majd 1970-ben angolul, az Elnyomottak pedagógiáját (Pedagogy of the Oppressed), melyet magyarra még nem fordítottak le teljesen, csak részletek jelentek meg belőle²¹. Hatását csak a 70-es évek nyugati világában fejthette ki, de érvelése bizonyos pontokon rendkívül hasonlít az imperializmus elleni közös harcot hirdető internacionalista ideológiával. A kapitalista rendszer hagyományos kritikája, az elidegenedés gazdasági-oktatási dimenziói elleni harc kötelessége közös mindkét gondolkodásban – Freire a harmadik világ gyarmati sorból felszabaduló országainak szabad pedagógiai módszereinek, attitűdjeinek kialakítására helyezi a hangsúlyt a harcon belül. Az angolszász neveléstudományban ebből kinövő kritikai pedagógia a hatalmi egyenlőtlenségek leplezését és kulturális-társadalmi kiindulópontjaink tudatosítását tűzi ki célul, a mindenkori elnyomás elleni harc eszközeként²².

A harc szükséges, vallja valamennyi fentebb felsorolt irányzat, de a szocialista pedagógia a kritikát csak a nyugati-tőkés rendszerrel szemben alkalmazza, s egy másik intézményesült diszkurzust hoz létre, mely hasonló a gyarmatosítást korábban megindokoló fehér felsőbbrendűség ideológiájával. A képek és szövegek által a másik, az idegen kultúráját kisajátítva²³ a saját, egyedül üdvözítő gondolkodásmód haladó, progresszív táborába sorolja az elmaradott, fejlődő országokat. A harc konkrét képi ábrázolásaira legjobb példát a vietnámi fotósorozatok nyújtják, illetve a felszabadulás évfordulóinak fotómontázsai. A két végletet testesítik meg az alábbi példák: a felszabadulás előtt és után, a szenvedés és a boldogság képeit.

7. kép: A Tanító, 1968/2., 8. o.

²¹ FREIRE 2005, KOZMA és TOMASZ (szerk.) 2003, 397-416.

²² GRUENEWALD 2003.

²³ N. KOVÁCS 2007.

8. kép: A Tanító, 19703., 17. o.

IV. Összefoglalás

Számos mai elmélet foglalkozik azzal a témakörrel, amit az adott kontextusban egy valós problémára adott reakcióként értékelhetünk – a harmadik világ az 1950-60-as években bukkant fel a világpolitika és közbeszéd színterein. A megközelítésre az ideológia és az utópikus megközelítés dominanciája jellemző, az a fajta univerzális dichotomikus gondolkodás, mely a világot két részre osztja fel: haladóra és reakcióra, fejlettre és fejletlenre, írástudóra és analfabétára. Nem feltétlenül kell kárhoznunk a hasonló kategorizálást, hiszen ez nélkülözhetetlen a világ megismerésében, hétköznapi modellek megalkotásában – csak tudatában kell lenni az így létrejövő korlátoknak, saját nézőpontunk befolyásoló hatásának²⁴.

A szocialista pedagógia nem volt tudatában saját korlátainak, kinyilvánított céljai egy ideáltipikus társadalom megteremtésének irányába mutattak. A képek és szövegek által elmondott történetek alapján az ellentétek és egyenlőtlenségek leküzdése után meg fog valósulni (illetve már megvalósulóban van) a szocialista országok testvéri közössége: nem véletlen, hogy a szóhasználat számos más forradalmi vagy vallásos elképzelés jövő-képére, a Földön megvalósuló Mennyország képére emlékeztet²⁵. Realitás és vágyképzet keveredik tehát a harmadik világ tudáskonstrukciójában, a posztkolonializmus és internacionalizmus narratíváiba ágyazva. A harc és a gyermek ábrázolása összekapcsolódik a hatodik és hetedik fényképen – a gyermek jelképezi a boldogabb jövő ígését, ahol eltűnnek a børszín, társadalmi helyzet vagy egyéb kritérium alapján felállított korlátok.

²⁴ ERIKSEN 2006, 379.

²⁵ ORMOS 1994.

9. kép: Óvodai Nevelés, 1970/11., 435. o.

V. Irodalomjegyzék

1961. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről.
<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8436> (2013. 04. 29.)

ASSMANN 2004 = Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet – Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest 2004.

BIRCSÁK 2007 = Bircsák Anikó: Az ünnep ideje. Kerényi Károly és Gadamer In.: Csörsz Rumen István és Szabó G. Zoltán (szerk.): „Nem süllyed az emberiség!”...*Album amoricum Szörényi László LX. születésnapjára*. Irodalomtudományi Intézet, Budapest 2007. 1333-1342.

CUTAJAR 2008 = Cutajar, Josann: Knowledge and Post-Colonial Pedagogy. *Mediterranean Journal of Educational Studies*, 2008. 2. 27-47.

ERIKSEN 2006 = Eriksen, Thomas Hylland: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Gondolat, Budapest, 2006.

FEISCHMIDT 1997 = Feischmidt Margit: Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika új diskurzusa. In.: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris - Láthatatlan Kollégium, Budapest 1997. 7-29.

FOUCAULT 1990 = Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés*. Gondolat, Budapest 1990.

FREIRE 2005 = Freire, Paulo: *Pedagogy of the Oppressed*. Continuum, New York – London 2005.

GÉCZI 2008 = Géczi János: Ikonológia-ikonográfia mint a történeti pedagógia segédtudománya. *Iskolakultúra*. 2008. 1-2. 108-119.

GRUENEWALD 2003 = Gruenewald, David: The Best of Both Worlds: A Critical Pedagogy of Place. *Educational Researcher*. 2003. 4. 3-12.

HALL 1997 = Hall, Stuart: A kulturális identitásról. In.: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris - Láthatatlan Kollégium, Budapest 1997. 60-86.

JÁKI 1962 = Jáki László: *A magyar nevelésügyi folyóiratok bibliográfiája, 1937-1958*. Tankönyvkiadó, Budapest 1962.

KÁDÁR 1977 = Kádár János: *Internacionalizmus, szolidaritás, szocialista hazafiság*. Kossuth, Budapest 1977.

KAPITÁNY és KAPITÁNY 1995 = Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor: *Rejtjelek 2. Fejezetek a mindennapi élet antropológiájából*. Kossuth, Budapest 1995.

KOSELLECK 1997 = Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Józsoveg, Budapest 1997.

N. KOVÁCS 2007 = N. Kovács Tímea: *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Csokonai, Debrecen 2007.

KOZMA és TOMASZ (szerk.) 2003 = Kozma Tamás és Tomasz Gábor (szerk.): *Szociálpedagógia. Szöveggyűjtemény*. Osiris – Educatio, Budapest 2003.

KUKLICK 2008 = Kuklick, Henrika: *A New History of Anthropology*. Blackwell-Wiley, Oxford 2008.

LÉVI-STRAUSS 2001 = Lévi-Strauss, Claude: *Strukturális antropológia I-II*. Osiris, Budapest 2001.

MIETZNER és PILARCZYK 2008 = Mietzner, Ulrike és Pilarczyk, Ulrike: *Bilder als Quellen in der erziehungshistorischen Forschung*. In.: Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai*. Gondolat, Budapest 2008.

NÉMETH és PUKÁNSZKY 2004 = Németh András és Pukánszky Béla: *A pedagógia problémátörténete*. Gondolat, Budapest 2004.

ORMOS 1994 = Ormos Mária: *Boldogság-ideológiák a XX. században*. *Magyar Tudomány*. 1994. 10. 1189-1201.

SAID 2000 = Said, Edward: *Orientalizmus*. Európa, Budapest 2000.

SPIVAK 1994 = Spivak, Gayatri Chakravorti: *Can the Subaltern Speak?* In.: Williams, Patrick, Chrisman, Laura (editors): *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory*. Columbia University Press, New York 1994. 66-112.

SPODE 1999 = Spode, Hasso: *Was ist Mentalitätsgeschichte? Struktur und Entwicklung einer Forschungstradition*. In.: Heinz Hahn (Hrsg.): *Kulturunterschiede: Interdisziplinäre Konzepte zu kollektiven Identitäten und Mentalitäten*. Verlag für Interkulturelle Kommunikation, Frankfurt (Main) 1999. 9-62.

TORGYIK 2008 = Torgyik Judit: *Multikulturális nevelés, interkulturális tartalmak*. In.: Torgyik Judit (szerk.): *Multikulturális tartalmak a pedagógiában*. Educatio, Budapest 2008. 9-25.

WULF 1997 = Wulf, Cristoph (Hrsg.): *Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie*. Beltz Verlag, Weinheim-Basel 1997.

Somogyvári Lajos, doktorandusz hallgató
Munkahely: Somogyi TISZK Rudnay Gyula Középiskola
Cím: 8660 Tab, Virág utca 12.
Tel.: +36 – 70 – 935 – 4242
E-mail: somogyvari.lajos@liveedu.rudnay-tab.hu

A pályaeorientáció a regionális különbségei Merre tovább felsőoktatás?¹

dr. Suhajda Csilla Judit, doktorandusz hallgató

PTE BTK Oktatás és Társadalom Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs

Absztrakt

Hazánkban a megelőző tapasztalatok hiánya miatt, a felnövekvő generációknak feltétlenül szükségük van arra a támogatásra, amelynek egyik formája az a humán szolgáltatás, amelyet a pályaeorientációs tevékenység képvisel.

Az elmúlt 20 évben az új képzési lehetőségek elvben megteremtették annak feltételét, hogy a fiatalok és a munkavállaló, illetve munkanélküli felnőttek életpálya tervezési folyamataikhoz támogatást kapjanak szakemberektől. A mindennapi gyakorlat azonban nem igazolja, hogy ez a lehetőség valóban rendelkezésre áll az ország különböző településein.

A Közép-Magyarországi Régió kiemelt helyet foglal el a szolgáltatások biztosításában, míg az ország más régióiban alig hozzáférhető az ilyen jellegű tanácsadás. A regionális különbségek azonban nem csupán a szolgáltatások elérésében, hanem már a felsőoktatásba való jelentkezéskor is tetten érhetőek.

Kulcsszavak: *pályaeorientáció, regionalitás, közoktatás, szakemberképzés*

The regional differences of the career guidance Which is the higher education's way?

Abstract

In Hungary the new generation without previous experience absolutely needs support, which is a form of human service that represents the career guidance.

In the last 20 years the new principles in terms of training have created the new opportunities for young people and the worker and unemployed people to get supports (for their career planning processes) by professionals.

However the everyday's practice doesn't demonstrate that this option is actually available in every municipalities of the country.

The Central Hungary Region has priority in providing services, but in the other regions advices hard to reach. The regional differences can be traced not only in the achievement of services, but also the in the higher educational training applies.

Keywords: *guidance (counselling), regionalism, education, professional training*

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program - Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

I. Bevezetés

Tudásalapú társadalmunkban az iskolázottsági szint folyamatos emelkedésével mára szinte elvárásaként fogalmazódik meg a munkaerőpiacon érvényesülni szándékozó fiatallal szemben a diploma megléte. Azonban a képzési kínálat számtalan lehetősége között nem könnyű a pályaválasztás előtt álló fiatalnak eligazodni, kiváltképp, ha nem áll rendelkezésére megfelelő információ saját magáról és a munka világáról az adekvát döntés meghozatalához. Ebben nyújthat segítséget az a humán szolgáltatás, melyet a pályaaorientációs tanácsadás képvisel. Sajnos azonban ez a szolgáltatási forma nem mindenki számára elérhető jelenleg: területi eltérések tapasztalhatók már a szakemberképzésben is a hátrányos helyzetű régiók kárára. Jelen tanulmányban a pályaaorientáció regionális különbségeit vizsgálom és vetem össze a szakemberképzés területi eloszlásával.

1.1. A pályaaorientáció mibenléte

Manapság a pályaaorientációt, legtöbbször a pályaválasztással, iskolaválasztással azonosítják, pedig a fogalom ennél jóval többet takar. A szakirodalomban leginkább a szolgáltatások kiterjedt hálózataként, vagy a személyiségfejlesztő módszerek alkalmazásaként definiálják, de sokszor iskolai önismeret-fejlesztő foglalkozásként, vagy elsajátítandó ismeretként hivatkoznak rá, amelyeket a fiataloknak el kell sajátítaniuk. Azonban az értelmezési különbségek ellenére minden szerző egyetért abban, hogy ez valamiféle ismeretszerzés és rendszerezés annak érdekében, hogy a fiatalok el tudjanak igazodni a világban, és képesek legyenek tudatosan tervezni karrierjüket, életpályájukat.²

A pályaválasztás kérdése valószínűleg a munkamegosztás megjelenésével vetődött fel először az emberiség történetében és minél bonyolultabbá vált ez a társadalmi folyamat, annál nehezebbé vált a döntés. A pályák, szakmák specifikációjával, differenciálódásával egyre nagyobb lett arra az igény, hogy a pályaválasztással, munkavállalással kapcsolatos kérdésekre megfelelő információt kapjanak az érintettek.

Az ezt segítő humán szolgáltatás a XX. században nyert létjogosultságot hazánkban. Kezdetben pályakijelölésről, majd pályairányításról beszélhetünk és csak később terjedt el a pályaválasztást segítő tanácsadás. Egyébként maga a pályaválasztás szó döntést jelent két vagy több szakma, foglalkozás, mint alternatíva közül. Jelentősége abban rejlik, hogy a választott szakma révén válik az egyén a társadalom önálló tagjává és pozícióját, szerepét nagyban meghatározza gyakorolt foglalkozása is.

A 90-es évektől a nemzetközi és a hazai szakirodalom a pályaválasztás helyett – mely leginkább egy döntés meghozatalára koncentrált – a pályaaorientáció fogalmát kezdte használni, amelyben nagy hangsúlyt kapott a folyamat elv, illetve az életpálya szemlélet és az életpálya tervezés fontosságát hangsúlyozza. Ez azt jelenti, hogy a pályaválasztást folyamatként kezeli, amely lényegénél fogva kisebb-nagyobb döntésekből épül fel.

A témával foglalkozó hazai szakemberek, az elnevezéstől függetlenül már a XX. század utolsó harmadában felismerték és megfogalmazták már az új koncepció lényegét, sokszor megelőzve a külföldi kutatókat. Völgyesy már 1976-ban eképpen fogalmazza meg a pályaválasztási döntés lényegét: *„Megfelelő és optimális döntés-előkészítést követően a fiatal pályaválasztásában integrálja a közvetlen környezet és a társadalom hatásait, valamint személyes tapasztalatait”*³

² SUHAJDA, 2013., 29.p.

³ VÖLGYESY, 1976.

Szilágyi (2000) megfogalmazása szerint a pályaeorientáció egy olyan folyamat, mely „a tanuló egyéni igényeinek figyelembevételével segíti a megfelelő pálya, szakma kiválasztását, a lehető legszélesebb információnyújtás révén”⁴

A pályaeorientáció korszerű értelmezése ezek alapján egy döntés-előkészítő folyamatot jelent, melyben a statikus ismeretátadást a dinamikus, aktivizáló, a folyamatos ismeretszerzést elfogadtató oktatást helyezi előtérbe.

A pályaeorientációs tanácsadás a korábbi szemlélettel szemben tehát nem egy egyszeri esemény, ahol az egyén végleges döntést hoz a továbbiakra vonatkozóan, hanem az egész életében folyamatosan jelenlevő, azt végigkísérő tevékenység. Az új tanácsadási formának a célja, hogy az egyén a pályája során jelentkező választási, döntési, korrekciós helyzetekben megfelelő segítséghez jusson, támogatásra találjon. „Ebből következik, hogy a pályatanácsadást elérhetővé kell tenni minden érdekelt korcsoport számára, és ezzel párhuzamosan a pályatanácsadókat fel kell készíteni a heterogén klientúrára, a tanácsadást releváns és aktuális tartalmakkal kell feltölteni.”⁵

A nemzetközi és hazai kutatások (pl.: Lester, Watt) egyaránt bizonyítják, hogy a megfelelő pályaválasztási döntéshez vezető folyamat nemcsak az adott élethelyzet megoldásában jelent kiutat, hanem a kellő önismeret és társadalomismeret birtokában meghozott elhatározás az egész munkával töltött időszakra kihathat. Ezért is van kiemelt jelentősége a pályaeorientációnak, hiszen a munkaerőpiac által elvárt folyamatos, életen át tartó tanulás csak akkor lehet sikeres és hasznosul az élet- és karrierútban, ha az megalapozott döntésen alapul. Mindemellett tudatosítanunk kell azt is, hogy életpályánk során akár többször pályát módosíthatunk (vagy arra kényszerülhetünk), és ezek mind döntések sorozatával járnak együtt. Ennek tükrében az új pályaeorientációs megközelítés az egész életpályát támogató rendszert jelent (Lifelong Guidance, LLG).

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (International Labour Organisation -ILO) 2006-ban öt pontban fogalmazta meg az életpálya-tanácsadás (LLG) szolgáltatások szerepét a fejlett országokban, melyek a következők⁶:

- karrier/ pályaeorientációs információnyújtás
- életpálya-építés/ pályaeorientációs ismeretek oktatása
- pályaeorientációs/ karrier tanácsadás
- foglalkoztatási tanácsadás
- állásba helyezés

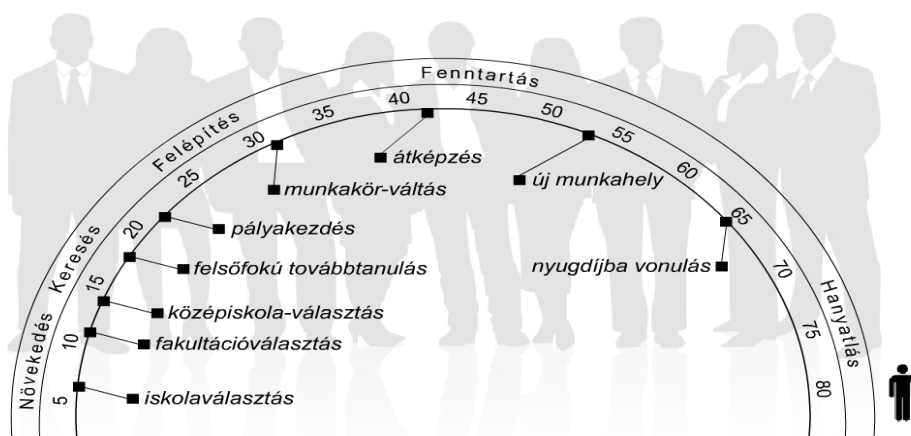
A felsorolásból jól látható, hogy az életpálya-tanácsadásnak számtalan formája és típusa lehet: az információnyújtástól kezdve a pályaeorientációs ismeretek oktatásán túl a tanácsadási szolgáltatások is mind-mind ebbe a tevékenységi körbe sorolhatók. Mindezeket a humán szolgáltatásokat pedig az ember egész életpályáján, az élethelyzetnek és az elakadás típusának megfelelően a célkitűzések értelmében bárki számára hozzáférhetővé kell tenni.

⁴ SZILÁGYI, 2000., 22.p.

⁵ KARNER, 2010. 10-17.p.

⁶ ILO, 2006

1. ábra: Az egész életutat támogató pályatanácsadás (LLG) lehetséges pontjai

Forrás: Borbély-Pecze Tibor Bors, 2010.

Borbély-Pecze munkájában⁷ Donald E. Super elméletéből kiindulva meghatározza azokat a beavatkozási pontokat, ahol a pályorientációnak, mint humán szolgáltatásnak szerepe lehet. Az 1. sz. ábra adatai alapján jól látható, hogy a pályorientációs tevékenységnek az egész életút során szerepe lehet. Mindamelllett meg kell jegyeznünk, hogy a szolgáltatás biztosításakor minden esetben figyelembe kell vennünk a szolgáltatást igénybe vevő előzetes tapasztalatait, ismereteit és legfőbbképpen személyes igényeit.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a pályorientációs tevékenységnek számtalan formája létezik, melyet a pályorientációs szakemberek kompetenciahatáraiknak megfelelően különböző szinteken nyújthatnak. Ezek közé tartozik az információátadás, az iskolai pályorientációs óra, a munka-pályatanácsadás, vagy a szakpszichológiai tanácsadás, de akár az álláskeresési technikák oktatása, vagy a kompetenciafejlesztő tréningek szervezése, lebonyolítása is.

A pályorientációs tevékenység komplexitásából adódóan annak definiálása is komoly nehézségekbe ütközik. Általánosságban azonban mindenképpen leszögezhetjük, hogy alapvetően ez a tevékenység egy humán szolgáltatási forma, melynek középpontjában az ember, az egyén áll, igényeivel, elvárásaival, illetve a munkáról és életéről alkotott elképzeléseivel.

A hazai jogi szabályozás megfogalmazása miatt⁸ a pályorientáció gondolkörét sokan a közoktatáshoz kapcsolják. Ennek értelmében akár pedagógiai módszernek, vagy pedagógiai szolgáltatásnak is definiálhatnánk. Azonban nem szabad elfelejtenünk arról sem, hogy a közoktatásban megjelenő pályorientációs tevékenység a téma csupán töredékét fedi le. A munkában állóknak és az álláskeresők számára munkaerőpiaci szolgáltatásként definiálható ez a tevékenység, míg a felnőttképzésben résztvevők részére felnőttképzési szolgáltatásként biztosíthatjuk ezt a funkciót.

A fentiek alapján tehát elmondható, hogy a pályorientáció egy olyan komplex ismeretszerzési és -feldolgozási tevékenységet foglal magába, melynek célja az élet és karrierútban meghozni szükséges döntések előkészítése, az arra való felkészülés. Olyan folyamatos tanulási tevékenység, mely révén az egyén önmagáról és környezetéről direkt

⁷ BORBÉLY-PECZE, 2010.

⁸ SUHAJDA, 2013. 31-33 p.

és non-direkt úton szerzett információt megtanulja megszerezni, és döntéseiben felhasználni.

1.2.A pályorientáció jelentősége

Az életpálya-építés olyan egész életen át tartó folyamat, amely során az egyén fokozatosan megérti a munka világához való viszonyát. A folyamat tanítható és tanulható, melynek legelterjedtebb formája a tanácsadás. Az életpálya-építésre való felkészítés olyan képességet biztosít a személynek, amely ezt követően az egész élet során felhasználható az oktatási vagy a foglalkozási lehetőségek értelmezésekor, választásakor.⁹

Hazánkban viszonylag régóta léteznek a pályaválasztást segítő szolgáltatások: már 1961-ben kormányhatározat szabályozta, később pedig külön pályaválasztási intézetet hoztak létre. A rendszerváltásig leginkább pszichológiai szaktanácsadás segítette a pályaválasztási döntést, amelyekre a megyei központokban működő pályaválasztási intézetekben lehetett jelentkezni. A rendszerváltást követően a pályaválasztási tanácsadás, mint támogató szolgáltatás a munkanélküliség kezeléséhez kapcsolódott, aminek következtében a felnőttek számára nyújtott tanácsadási formák kerültek előtérbe.¹⁰

A pályorientációs tevékenységgel intézményes keretek között leginkább a közoktatásban találkozhatunk. Viszont a tapasztalatok azt mutatják, hogy sajnos a hazai iskolarendszer a döntésre való felkészüléshez leginkább kampányjelleggel (főként a jelentkezési határidőt közvetlenül megelőző időszakban, az ún. pályaválasztási napok során) biztosít lehetőséget, jöllehet ez a pályaválasztási döntés az egész pályafejlődés egyik legfontosabb szakasza. Ugyanakkor az is evidencia, hogy a fiatalok információs szintje nagymértékben befolyásolja a döntés lehetséges alternatíváinak számát. Ezért lényeges, hogy pályaválasztáskor a fiatal megfelelő ismeretekkel rendelkezzen a munkaerőpiacról és választott szakmájáról, hiszen minél alacsonyabb az információs szint, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a döntés ad hoc jelleggel, spontán, véletlenül, vagy kényszerből történik.¹¹

A pályorientációs tevékenységgel kapcsolatos szolgáltatás igénybevétele az életpálya többi szakaszában az egyén aktivitásán túl (hajlandó-e időt, energiát fordítani az ismeretek elsajátítására, illetve azok integrálására döntésében) nagymértékben függ azok elérhetőségétől is. Jelenleg ugyanis a közoktatásban bár létezik erre vonatkozó jogszabályi kötelezettség¹², annak megvalósulása, megvalósítása a pedagógus és az iskola elkötelezettségén múlik. A felnőtt életszakaszokban intézményes keretek között a munkaügyi szervezet biztosít pályorientációs szolgáltatást, ám ez is leginkább az álláskereső számára elérhető.

A szolgáltatáshoz való hozzáférhetőséget nagyban befolyásolja a területi elhelyezkedés is. A gyakorlat azt mutatja, hogy a Közép-Magyarországi Régió kiemelt helyet foglal el a szolgáltatás biztosításában, míg az egyébként is hátrányos helyzetben lévő térségekben pályorientációs tanácsadás kevésbé elérhető.

A pályorientáció tehát egy tanulási folyamat önmagunkról és a környezetünkről és annak a technikája, hogy ezen ismereteket miképp vagyunk képesek életpályánkon meghozott

⁹ KENDERFI, 2012.

¹⁰ SZILÁGYI, 2000.

¹¹ KENDERFI, 2012.

¹² SUHAJDA 2013, 31.p.

döntéseinkbe integrálni. Mint humán szolgáltatási forma azonban nem ugyanazon eséllyel érhető el minden igénybe szándékozó számára.

II. Anyag és módszer

A korábbiakban láthattuk, hogy a pályorientáció egy olyan szolgáltatási forma, melyet az élet bármely időszakában hasznos lehet igénybe vennünk. Azonban annak elérése nem mindenki számára lehetséges ugyanolyan eséllyel: területi elhelyezkedés szerint jelentős különbségek tapasztalhatóak.

Tanulmányomban a felsőoktatásba való bekerülés esélyét vizsgálom a területi elhelyezkedés és a rendelkezésre álló közoktatásra vonatkozó adatok alapján. Ehhez a Központi Statisztika Hivatal tematikus térképeit, valamint az oktatásstatisztika felsőoktatásra vonatkozó adatainak statisztikai adatelemzését végzem el.

A területi egyenlőtlenségekből és a hátrányos helyzetből eredő esélykülönbségeket nagymértékben csökkentheti a pályorientációs szolgáltatás igénybevétele, amelynek egyik meghatározó feltétele a témában jártas szakemberek megléte. Tanulmányom második módszereként a hazai szakemberképzés regionális megoszlását tekintem át, majd a közoktatásban tanulók számára hozzáférhető szolgáltatást biztosító szakemberképzésben résztvevők adatait veszem számba. Abból kiindulva ugyanis, hogy a magyar munkavállalók kevésbé mobilisek, a pályorientációs végzettséget szerzők lakóhely szerinti megoszlásából kívánunk a szolgáltatás eléréséhez kapcsolódó következtetéseket levonni.

A vizsgálat köre a Szent István Egyetem Gazdaság és Társadalomtudományi Karán 1992 és 2013 között végzett pályorientációs szakemberek és azok lakóhelye, melynek megoszlását az 1. sz. táblázat tartalmazza.

1. sz. táblázat: A vizsgálatba bevont pályorientációs szakemberek szakonkénti megoszlása

Szak	Létszám
MVTA 1995-2009	807 fő
AND 2009-2013	296 fő
PO 2002-2013	165 fő

Forrás: saját összeállítás, a rendelkezésemre álló adatok alapján. Az adatokat a Szent István Egyetem Gazdasági és Társadalomtudományi Karának tanulmányi osztálya bocsátotta a rendelkezésemre. N=1268 fő

Tanulmányunkban arra kívánunk rámutatni, hogy milyen összefüggés fedezhető fel a hátrányos helyzetű térségek regionális különbségei, valamint a pályorientációs szakemberképzés hazai megvalósulásában. Feltételezésünk ugyanis azon alapul, hogy a pályorientációs szakemberképzésben résztvevők és a szolgáltatások elérhetősége, biztosítása között jelentős összefüggés tapasztalható.

III. Eredmények

3.1.A statisztikai adatelemzések eredményei

Hazánk oktatásstatisztikai adatai már a közoktatás első szintjén, az általános iskolások tekintetében is jelentős eltérést mutat regionális szinten. A Központi Statisztikai Hivatal 2012-es adatai alapján a 2011/2012 tanévben az Észak-Magyarországi és az Észak-Alföldi Régióban volt a legmagasabb az általános iskolai tanulók 1000 lakosra jutó száma (80,1-87,8). Viszonylag magas még ez az arány a Dél-Dunántúli Régióban (74,1-80), míg a legalacsonyabb arányokat a gazdaságilag leginkább fejlett Közép-Magyarországi és Nyugat- Dunántúli Régiókban (68,4-72) tapasztalhatunk.

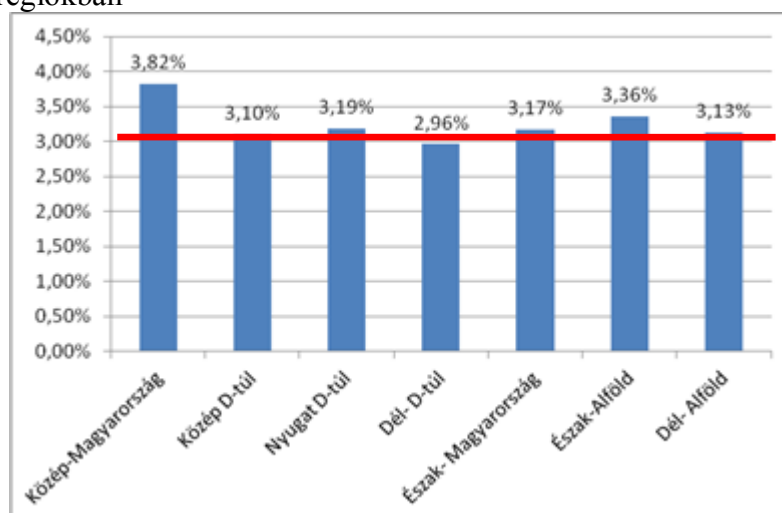
Amennyiben a hátrányos helyzetű tanulók arányait vizsgáljuk országos szinten, azt láthatjuk, hogy a legmagasabb tanulólétszámmal rendelkező régiókban a legmagasabb a számuk (50,1-54,8), legkisebb arányban pedig a Közép-Magyarországi Régióban (19,2-20) vannak jelen.

Sajnos hasonló képet mutat a középiskolások helyzete is. A középiskolások létszámarányait vizsgálva azt figyelhetjük meg, hogy az Észak-Magyarországi és a Nyugat-Dunántúli régióban a legmagasabb (25,1-25,9) az 1000 lakosra jutó nappali tagozatos középiskolások száma. Legalacsonyabb számban a Dél-Dunántúli régióban vannak: közel 5 százalékponttal kevesebb az arányuk (19,8-20).

A hátrányos helyzetű tanulók aránya – az általános iskolai adatokhoz hasonlóan- szintén az ország keleti felében lévő régiókban, az Észak-Alföldi és az Észak-Magyarországi Régióban a legmagasabbak (20,1-26). A hátrányos helyzetű tanulók a nappali tagozaton a középiskolákban legkevesebb arányban (5,6-10) pedig a Közép-Magyarországi, a Közép-Dunántúli és a Nyugat- Dunántúli vannak.¹³

Ezek az adatok már előre jelzik azokat a tendenciákat, melyeket a felsőoktatásban résztvevők arányaiban tapasztalhatunk.

2. sz. ábra: A felsőoktatásban résztvevők a lakosság számához viszonyított aránya az egyes régiókban

Forrás: saját összeállítás, a 2011/2012 tanév oktatásstatisztikai évkönyv (2012) és a népszámlálás adatai alapján (2011, KSH)

¹³ KSH, 2012

Amennyiben a felsőoktatásban résztvevők lakosságszámhoz viszonyított arányait vizsgáljuk lakóhely szerinti bontásban, azt tapasztaljuk, hogy az arány országos szinten 3,1 százalék körül mozog. Az adatok közül kiemelkedő a Közép-Magyarországi Régió arányszáma, amely közel héttizeddel magasabb a többi régióban tapasztaltakkal. Viszonylag magas még az Észak- Alföldi Régióban résztvevők aránya is. E két régió vezető szerepét a felsőoktatási intézmények régióon belüli, viszonylag magas száma is magyarázza. Legkisebb arányban a Dél-Dunántúli Régió lakossága képviselteti magát a felsőoktatásban (2,96%).

Nem kétséges tehát, hogy az oktatás különböző szintjein résztvevők számának alakulásában megfigyelhető regionális különbségek nagyfokú egybevágóságot mutatnak. Azokban a régiókban ugyanis, ahol a rossz gazdasági feltételek miatt egyébként is nagyobb a hátrányos helyzetűek aránya, kevesebben jutnak be a felsőoktatásba, mely azonban az egyéni előrelépésen túl a régió gazdasági és társadalmi fejlődésének is záloga lehet. Mindezek alapján nem kétséges, hogy az életrészes ezen részében nélkülözhetetlen az a humán szolgáltatás, melyet a pályaelemző tanácsadás képvisel, hiszen az iskola- és pályaválasztási döntés miatti egyébként is bizonytalansággal jellemezhető életkorokban a fiataloknak fokozott igényük van a támogatásra, segítségre. Különösen igaz ez a nagy lélekszámú és hátrányos helyzetű térségekben, ahol adott esetben a családi támogatás sem tudja kellően biztosítani azt az alapot, melyre a pályaválasztás előtt álló fiatalnak szüksége van életpályája megtervezéséhez.

Mindezek alapján jól látható, hogy az oktatásban olyan regionális sajátosságok fedezhetőek fel, melyek felismerése és a tendenciák azonosítása speciális ismereteket, szakértelmet igényelnek. Azonban a feltárt összefüggések és megállapítások csak akkor hasznosíthatók a társadalom tagjai számára, ha kézzel fogható, gyakorlati ismeretek, jól hasznosítható tanácsok fogalmazhatók meg általuk. Ez utóbbi szolgáltatást a pályaelemző szakember képes biztosítani.

3.2.A pályaelemző szakemberképzés hazai vonatkozásai

Hazánk igen jelentős hagyománnyal rendelkezik a pályaválasztási tanácsadás területén, amelyet már a két világháború között is a pályaelvezető művelői alapoztak meg. A rendszerváltásig a pszichológiai szaktanácsadás volt a jellemző forma, amelyekre a megyei központokban működő pályaválasztási intézetekben lehetett jelentkezni. A rendszerváltást követően a pályaválasztási tanácsadás, mint támogató szolgáltatás a munkanélküliség kezeléséhez kapcsolódott, aminek következtében a felnőttek számára nyújtott tanácsadási formák kerültek előtérbe. Azonban a megváltozott szakma és képzési struktúra egy új típusú professzió kialakítását igényelte, amely nem csupán az egyén-munka megfeleltetés aspektusait veszi figyelembe, hanem tekintettel van munkaerőpiaci és képzési elvárásokra is. Első ilyen jellegű szakemberképzést a munkavállalási tanácsadó szak jelentette, amely 1992-ben indult el, világbanki támogatással.¹⁴

A Gödöllői Agrártudományi Egyetemen (mai Szent István Egyetem) indult munkavállalási tanácsadó képzés tartalmilag két forrásra támaszkodott. Az egyik forrás a közel 100 éves múltra visszatekintő hazai pályaválasztási tanácsadás elmélete és gyakorlata volt, a másik forrást pedig a külföldi, fejlett gazdasággal jellemezhető országok gyakorlata jelentette,

¹⁴ SZILÁGYI, 2000.

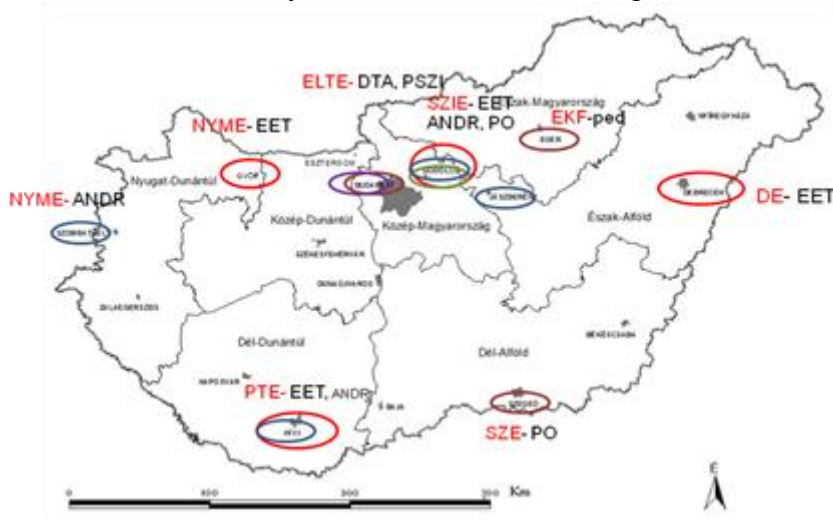
ahol évtizedekkel korábban megélték azokat a munkaerő-piaci jelenségeket, amelyek hazánkban a '90-es évek elején mutatkoztak meg.

A munka-pályatanácsadó szakma professzionalizálódása 1995-ben kezdődött meg, amikor az egyetem 29 hallgatónak adta ki a munkavállalási tanácsadó diplomát, és a képzés jellege miatti alacsony évfolyam létszámok ellenére is 2009-ig több, mint ezer hallgató végzett a Szent István Egyetemen¹⁵.

A gödöllői képzés mellett más magyar egyetemeken is számos szak indult, amely pályaaorientációs szakembereket képez. Egerben, az Eszterházy Károly Főiskolán a szociálpedagógus szakon tanácsadó szakirányt hirdetnek, az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen pedig 5 féléves tanácsadó pszichológus munka-pálya szakképzés indult pszichológusok részére.

Ugyanakkor vannak kurzusok tanárok számára is, ideértve a gödöllői Szent István Egyetem 4 féléves posztgraduális kurzusát, amely tanári mestervizsgával párosítható pályaaorientációs tanár végzettséget kínál. A Szegedi Egyetem pedig másodtanári mesterszakot indított pályaaorientációból. Ezen túl az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen felvehető a 4 féléves diáktanácsadó szakirányú továbbképzés hármas specializációs iránnyal (közoktatás, szakképzés és a felsőoktatás).

3. sz. ábra: Pályaaorientációs szakemberképzés hazánkban

Forrás: saját összeállítás a www.felvi.hu adatai alapján, 2013.

A bolognai rendszerre való áttérést követően pályaaorientációs szakemberképzés is megújult: a gödöllői Szent István Egyetem képzése mellett a magyar egyetemeken számos szak indult, amely pályatanácsadókat képez. A bolognai folyamat 2005-2006 során történt magyarországi bevezetését követően – a Szent István Egyetem mellett – több egyetem indított andragógia alapszakos képzést munkavállalási tanácsadó szakiránnyal (pl.: PTE, NYME). (3. sz. ábra)

2009-ben a bolognai folyamat eredményeként elindulhatott az emberi erőforrás tanácsadó mesterszakos képzés is, mely jelenleg négy képzési helyen (Pécs, Győr, Gödöllő, Debrecen) zajlik. A felsőoktatási képzési struktúra átalakulása mindemellett lehetővé teszi,

¹⁵ SUHAJDA-KISS, 2013.

hogy az e területen végzett szakemberek a tudományos életben is részt vehessenek, amelyet a PhD követelményeinek teljesítésével érhetnek el.

Mindezek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy az elmúlt 20 évben az új képzési lehetőségek elvben megteremtették annak feltételét, hogy a fiatalok (tanulók, egyetemi hallgatók) és a felnőttek (munkavállalók, munkanélküliek) életpálya tervezési folyamataikhoz támogatást kapjanak szakemberektől. A mindennapi gyakorlat azonban nem igazolja, hogy ez a lehetőség valóban rendelkezésre áll az ország különböző településein. A közép-magyarországi régió kiemelt helyet foglal el a szolgáltatások biztosításában, míg az ország más régióiban, így Észak-Magyarországon, illetve Dél-Alföldön alig hozzáférhető a tanácsadás. A regionális különbségek azonban nem csupán a szolgáltatások elérésében, hanem már a képzésre jelentkezéskor is tetten érhetőek.

3.3. Pályaorientációs szakemberképzés Gödöllőn

Az előző fejezet adataiból jól látható, hogy a Szent István Egyetem és jogelődje mindig élen járt a pályaorientációs szakemberképzésben. Jelenleg 3 típusú pályaorientációs szakemberképzés zajlik az intézményben (az országban egyedülként) és az egyetem által kibocsátott szakirányú diplomák országos szinten vezető száma pedig vitathatatlan. (1995 és 2013 között közel 1700 db¹⁶)

A gödöllői pályaorientációs szakemberképzést az 1992-ben a munkavállalási tanácsadó főiskolai szak alapozta meg, mely nappali, levelezős, és másoddiplomás formában is elindult. Az évek során felhalmozódott tapasztalatok alapján 2000-ben pályaorientációs tanár szakirányú továbbképzési szak is elindult, melyen 2002 és 2013 között 169 pedagógus szerzett diplomát.

A bolognai rendszerre való áttérés következményeként a munkavállalási tanácsadó szak az andragógia alapszakba integrálódott, melyen belül – a személyügyi szervező, a művelődésszervező és a felnőttképzési szervezőn túl – munkavállalási tanácsadó szakirány választható. A gödöllői egyetem hagyományaira tekintettel ez utóbbi szakirányra specializálódott és 2006-os elindulása óta közel 300 fő szerzett ilyen irányú végzettséget.

Az emberi erőforrás tanácsadó mesterszak 2009-es elindulását követően pedig eddig több, mint 150 fő szerzett ilyen jellegű végzettséget a Szent István Egyetemen.¹⁷

Jelen tanulmányban a közoktatásban leginkább tevékenykedő két szakon, a munkavállalási tanácsadó, az andragógia alapszak munkavállalási tanácsadó szakirányú, illetve a pályaorientációs tanár képzésben résztvevő végzett hallgatók adatait mutatom be, lakóhely szerinti megoszlásban 1992 és 2013 között.

A vizsgált időszakban munkavállalási tanácsadó szakon 807 fő (közülük 360 fő nappali képzésben, 447 fő pedig levelező képzésben végzett), andragógia alapszak munkavállalási tanácsadó szakirányon tanulók közül pedig 296 fő (124 fő nappali tagozatos és 172 fő levelező tagozatos) hallgató adatai állnak rendelkezésünkre. A pályaorientációs tanárok mindegyike (165 fő) levelező képzésbe szerezte végzettségét.

A munkavállalási tanácsadó képzés az országban egyedüli képzésként az ország minden területéről fogadott hallgatókat. Természetesen a képzési hely miatt a hallgatók legnagyobb arányban a Közép-Magyarországi régióból érkeztek (47%-380 fő), viszonylag

¹⁶ SUHAJDA-KISS, 2013.

¹⁷ SUHAJDA-KISS, 2013.

sok hallgató lakhelye pedig az Észak-Magyarországi (15,7%- 127 fő) és a Közép-Dunántúli (10,5%- 85 fő) régióba tartozott.

A képzési formákat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az ország minden régiójában többségben voltak a levelező képzésben résztvevő hallgatók, kivéve az Észak-Alföldi és a Dél-Alföldi régiót, ahonnan közel kétszer annyi nappali tagozatos hallgató származott, mint levelezős képzésben résztvevő.

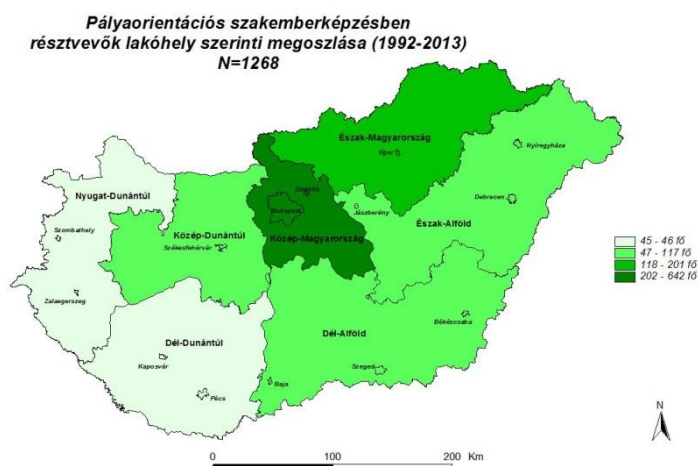
A bolognai képzési rendszerre történő áttérés nemcsak a képzés struktúrájában hozott változásokat, hanem a képzésben résztvevők körében is. Az andragógia szak elterjedése magával hozta azt a tendenciát, hogy a hallgatók is egyre inkább azokat a képzési helyeket választották, amelyek lakóhelyükhöz közelebb voltak, az indított szakirányok pedig másodlagos szempontnak számítottak. Így a gödöllői létszámadatokban is kismértékű visszaesés tapasztalható, azonban a korábbi jelentkezési tendenciák változatlanok.

Továbbra is túlsúlyban a Közép-Magyarországi Régióból jelentkeznek a hallgatók a képzésre, azonban arányaiban ez már több, mint 73 százalékot jelent. Viszonylag még többen jelentkeznek Észak-Magyarországi Régióból (14%) is, a korábbi tendenciáknak megfelelően. Azonban a többi régióból csupán elvétve, 1-2 fő jelentkezik évente, azok is többnyire nappali tagozatos képzésre. Mindezt az andragógia szak elterjedése magyarázhatja.

Ugyanakkor a pályaorientációs tanár szakirányú továbbképzési szaknál a felsőoktatási szerkezetváltozás nem jelentett ilyen mértékű jellegű változást a hallgatói összetételben, hiszen alapvetően ez a képzés ilyen formájában egyedülálló az országban. Ha a végzett hallgatók lakóhely szerinti regionális eloszlását vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a legtöbb hallgató (27%) Közép-Magyarországi Régióhoz tartozó lakóhellyel rendelkezik. Viszonylag sokan érkeznek az Észak-Magyarországi (20%) és az Észak-Alföldi (17%) megyékből. Legkevesebben (6 fő, 3,6%) a Dél-Dunántúli Régióban lakók közül szereztek ilyen irányú végzettséget a gödöllői egyetemen.

Megvizsgálva e három szakon végzett szakemberek összesített adatait, az egyes szakoknál megfigyelt tendenciák itt is jól nyomon követhetők. (4.sz. ábra)

4. sz. ábra: A Szent István Egyetem pályaorientációs szakemberképzéseiben résztvevő végzett hallgatók lakóhely szerinti megoszlása 1992-2013, N=1268 fő

Forrás: saját összeállítás a Szent István Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar tanulmányi osztálya által rendelkezésemre bocsátott adatai alapján, 2013.

Összesítve természetesen a Közép-Magyarországi Régióban lakók szereztek legtöbbször pályaelemző szakképzettséget, a vizsgálatba bevont személyek 50 százaléka. Számottevő még az Észak-Magyarországi Régióból származók aránya (15,8 %). A gödöllői képzési hely legkevesebb (3,5-3,5%) a Dél-Dunántúli és a Nyugat-Dunántúli lakosok számára volt preferált az elmúlt 20 évben a pályaelemző szakemberképzésben.

Amennyiben az 1995-2013 között végzett tanácsadó hallgatók összesített adatait megyei lebontásban vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a legtöbb hallgató Budapestről (375 fő) és Pest megyéből (222 fő) érkezett, ami az összlétszám adatnak 54,1 százaléka. Viszonylag sok végzett hallgató származik Heves (68 fő) és Fejér (57) megyéből, Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből pedig egyaránt 50-50 fő érkezett. A létszámadatok 25 százaléka oszlik meg a fennmaradó 14 megye között.

Ha a szakok specifikációját vizsgáljuk a végzett tanácsadók lakóhely szerinti megoszlásában, azt találjuk, hogy míg a munkavállalási tanácsadó képzésre általában 11 megyéből érkeztek hallgatók, addig az andragógia alapszak munkavállalási tanácsadó szakirányra átlagban mindössze 8 megyéből.

IV. Összefoglalás

A pályaelemző, mint ismeretszerzési és feldolgozási kompetencia az elmúlt években egyre inkább teret nyert, amely mára már nem csupán a pályaválasztáshoz kapcsolódik, hanem az egész életpályát végigkísérő szolgáltatási formává vált. A fogalom is egyre inkább beépül a társadalom szóhasználatába, de tényleges valóját csak nagyon kevesen ismerik, elérhetősége pedig sok helyen korlátozott.

A pályák és a munka világába való eligazodás ma már olyan speciális ismereteket igényel, amelyek csak igen keveseknek áll rendelkezésére. Különösen igaz ez a rossz gazdasági helyzetben lévő, vagy a hátrányos helyzetű térségekre, ahol a tanulás jelenthetné a kiutat nem csak az egyén, de szűkebb, vagy tágabb környezete felemelkedéséhez is.

A tanulmányban áttekintett regionális különbségek minden adatban tetten érhetőek: a közoktatásban kimutatható veszélyeztetettebb régió lakói kevesebb arányban tudnak a felsőoktatásban részt venni, mint az egyéb területeken élők. Az esélykülönbségekből eredő hátrányok pedig olyan csak képzett szakemberek bevonásával csökkenthetők, akik felkészülten képesek támogatást nyújtani az adekvát döntés meghozatalához.

Hazánkban az elmúlt évtizedekben a pályaelemzőhöz kapcsolódóan olyan szakemberképzési rendszer jött létre, amely képes ellátni a munka-pályatanácsadáshoz kapcsolódó szolgáltatási tevékenységet, és amely európai mércével is megállja a helyét. Azonban a tanácsadói tevékenységet nagymértékben meghatározza annak a hozzáférhetősége is. Kevés számú tanácsadó bármilyen korszerű szemlélettel dolgozik egy-egy területen, elérhetetlen lesz szélesebb közönség számára.

A tanulmányban ismertetett vizsgálat adatai igazolták előfeltevésünket: a regionális különbségek már a pályaelemző szakemberek jelentkezésekor is megfigyelhetők, amelyek az elhelyezkedést követően tovább mélyülnek. A jelenlegi gazdasági- társadalmi helyzetben ugyanis a magyar munkaerő kapcsán az a tendencia mutatható ki, hogy mobilitása igen alacsony szintű, lakó- és munkahelyváltása kapcsán pedig inkább a

gazdaságilag fejlettebb területek felé, mint a hátrányos helyzetű térségekbe költöznek. Emiatt habár a pályorientációs szakemberképzés országos szinten lefedettséget takar, a szolgáltatás mindenki számára hozzáférhetősége mégis kérdéses.

Úgy gondoljuk, hogy érdemes lenne a kutatás területét kiterjeszteni a többi pályorientációs képzést nyújtó felsőoktatási intézmény adataival, hogy ezáltal pontosabb képet kaphassunk a témáról és amennyiben szükséges megtegyük a szükséges lépéseket, a területi specializációkat messzemenően figyelembe véve.

Természetesen az ismertetett vizsgálat adatai alapján nem vonható le messzemenő következtetés: pontosabb képet majd az után-követéses vizsgálatok alapján (DPR) vonhatunk le. Jelen vizsgálat viszont alapja lehet egy későbbi átfogó kutatásnak, mely a pályorientációs tevékenység regionális megvalósulását és hatékonyságát vizsgálja hazánkban.

V. Irodalomjegyzék

BORBÉLY-PECZE 2010= Borbély-Pecze T. B. (2010): Életút támogató pályorientáció - A pályatanácsadás szerepének, tartalmának, művelői körének kiszélesedése és pedagógiai fejlesztésének lehetőségei, doktori disszertáció, ELTE PPK

ILO 2006= International Labour Organization, 2006, <http://www.ilo.org/global/lang-en/index.htm>, letöltés ideje: 2013.06.20.

KARNER 2010= Karner Orsolya: A pályorientációs szakemberek kompetenciamátrixának kialakítása, Életpálya-tanácsadás, 2010. II. évf. 3-4. szám, 10-17. p.

KENDERFI 2012= Kenderfi Miklós: A pályorientáció folyamatának korszerű értelmezése, In: Szilágyi Klára (szerk): A pályorientáció szerepe a társadalmi integrációban, ELTE, TÁTK, Budapest, 2012.

KSH 2012= Központi Statisztikai Hivatal tematikus térképei az oktatásról, 2012, <http://www.ksh.hu/interaktiv/terkepek/mo/oktat.html>, letöltés ideje: 2013.05.10.

SZILÁGYI 2000= Szilágyi Klára: Munka – pályatanácsadás, mint professzió, Kollégium Kft. Budapest, 2000

SUHAJDA 2013= Suhajda Csilla Judit: A pályorientáció szerepe a közoktatásban, Kerékvető Társadalmi Munkaerőpiaci Folyóirat, 2013/1, 29-35 p.

SUHAJDA-KISS 2013= Suhajda Csilla. Judit - Kiss Ádám Gergő: Hallgatók a tanácsadói képzésben, különös tekintettel a regionális különbségekre, In: A tanácsadás múltja, jelene és jövője, SZIE, Gödöllő (kézirat), 2013.

VÖLGYESY 1976= Völgyesy Pál: A pályaválasztási döntés előkészítése, Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.

dr. Suhajda Csilla Judit, doktorandusz hallgató

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, „Oktatás és Társadalom”

Neveléstudományi Doktori Iskola

Cím: 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

E-mail: csilla.suhajda@gmail.com

Az egyéni és közösségi éneklés a református liturgiában A hagyomány és megújulás lehetősége

Süll Kinga

Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar
Komárom (Szlovákia)

Absztrakt

Tanulmányom célja megvizsgálni az egyéni és közösségi éneklést a református egyházban, hiszen az éneklés nagy hatással van az ember fejlődésére, személyiségének kialakulására. Az éneklés az Isten és ember közti párbeszéd hordozója: lelkipásztori szerepe tagadhatatlan, másodsorban emberi feladatunk Istent dicsérni énekkel. Mindamellet az együttes éneklésnek is nagy szerepe van egy közösség kialakulásában: egyház- és társadalomformáló hatása van. Úgy is fogalmazhatnánk: ahogy énekel az egyház, olyan az egyház. Ezért fontos, hogy hogyan és mit énekelnek gyülekezeteink, benne a különböző korosztály. Fontos lenne megtalálni a közös hangot a hagyomány és a megújulás útján.

Abstract

The goal of my thesis is to look at the individual and communal singing in the Calvinistic church because singing always had a great effect on the growth of people and on the formation of character. Singing is a bridge in communication between God and people. The significance of its pastoral care is undeniable; our task and duty is to praise God with the songs. Nevertheless, communal singing plays an essential role in the formation of the community: it helps formulating the church and society. In other words: the way the people sing in the church illustrates the church. Because of this, it is important what and how people in different age-groups people do sing in our churches. It is important to harmonize the traditions and reformations of church liturgy.

„Kész a szívem, Istenem, kész a szívem arra, hogy énekeljek és zengedezzek! Ébredj, lelkem, ébredj, lant és hárfa, hadd ébresszem a hajnalt!” (Zsoltárok könyve 57, 8-9)

I. Mi az éneklés? Az éneklés deffiníciója.

Az éneklés az, amikor az emberi hanggal zenei dallamot képezünk. Ez az ember legősibb kifejezőeszköze. Úgy is mondhatnánk, hogy az ember teste a legősibb hangszere. Saját hangunk hatással van testünkre, lelkünkre és szellemünkre. Az éneklés által az ember érzelmi és lelki (akár hitbéli) dolgait hozza felszínre. Ezért az éneklésnek különösen nagy szerepe van a vallásban.

Az ember társas lény: kommunikál a körülötte lévővel. A tudatos légzés, a hangszín, a gesztikuláció mind összefügg az énekeléssel ill. kommunikációval. Van, hogy az ember már a szavakkal nem képes kifejezni magát, ilyenkor jön az ének: kifejezni a haragot, örömet, bánatot, félelmet. Az embernek ebben a fokozott érzelmi állapotában felgyorsul szívverése, változik a légzés ritmusa.

Olykor ezt hallja az ember: te inkább ne énekelj! Nincs jó hangod! Az ilyen helytelen kijelentés esetén a másikban komplexust építünk, gátat szabunk. Redukáljuk az emberi képesség azon részét, mely kifejezője az érzésvilágnak, az önmegvalósításnak. Ez befolyásolja az önbizalmat, az önállóságot, az önismeretet. Márpedig ahogy minden ember képes lélegezni, úgy minden ember képes énekelni is.

II. Egyéni és közösségi éneklés

Az egyéni éneklésben az ember saját magát érzékeli, a közös éneklésben a másikat is. Így elindul egy dialógus a másikkal. A közös éneklés közös légzést, közös ritmust, közös mozgást eredményez. Egyfajta egymásra hangolódás történik. Egy közösség életében ez elengedhetetlen, s ehhez éppen a közös éneklés járul hozzá, vagy befolyásolja. Létre jön egy REND, RITMUS. (Sajnos ez rossz irányba is befolyásolható.) Lehet az éneklés adhoc, spontán, minden cél nélküli, egyszerű közösségi örömszerzés. (Főleg az idős és betegségben élő számára fontos a „csak úgy” közösségi éneklés.) Egy-egy ünnep alkalmával felcsendülő közös ének kifejezi a közös örömet. Sajnos manapság ez a szociális aktivitás egyre ritkább, sokan nem is ismerik ezt a közös élményt.

A gyermekek esetében a dajka hangján megszólaló énekszó is a kommunikáció eszköze. Az édesanya ez által nyugtatja gyermekét. Ugyanúgy a csecsemő már énekel, hangját próbálgatja, még mielőtt beszélni tudna: játszik a levegővel, összeszorítja ajkát, majd újból fellazítja. Hallgatja önmagát, örül és észleli saját hangját.

A mi kultúránkban sajnos gyakran az éneklés funkciójából teljesítmény válik: ő jól énekel, ő rosszul. Hajlamosak vagyunk így kategorizálni az embereket.

A közösségi éneknek viszont az elsődleges funkciója az, melyet számtalan bibliai Ige is megalapoz: dicsérni az Istent, az Urat, a Teremtőt, a Megváltót!

III. A beszédhang

Az ember személyiségének kifejező eszköze a hang, a lelki állapotáról ösztönösen árulkodik a beszéd. Pl. egy ideges, ingerült ember hangos, kiabál. Aki fél, vagy önbecsülési problémái vannak, az halkabb, csendben beszél az orra alatt. Izgalmi állapotban elfogy a levegő, a beszéd szaggatottá válik. Nem beszélve a dadogásról, melynek gyakran lelki gyökerei vannak. A hang összefüggésben van a testi mozgással. A zeneterápia a hang, ill. hangszerek segítségével próbálja a félelmet oldani, gátlásokat legyőzni, az emberi „korlátokat” átlépni.

Gyakran a beszéden múlik, hogy a kapcsolat ember és ember között létre tud-e jönni. Az Isten és ember közötti kapcsolatot, kommunikációt is befolyásolja az emberi beszéd.

Amikor Jézus elküldi hetvenhét tanítványát, feladatul adja nekik, hogy vigyék az evangéliumot, s nem kevesebb az ő beszédük, mint maga Isten beszéde: „aki titeket hallgat, engem hallgat”(Lk 10,16), ez a hirdetett igé.

IV. Az ének lelkigondozói szerepe

A gyülekezeti ének nem más, mint az „Istennel folytatott párbeszéd csatornája”¹, mely a Szentlélek által lelkigondozói funkciót kap. Isten az ének szövege által megszólítja az egyént, „megismerteti magát, kapcsolatot kezdeményez és közösséget tart fenn vele, tudtul adja akaratát, feladattal bízva meg, vezet, bátorítja, kíséri és szabadítását nyújtja.”² Sokszor az egyén problémája éppen a közösségi éneklés által oldódik, nyer eligazítást, mivel a közösségi éneklésben az egyén névtelenségben marad, magáról tudja, hogy az ének róla szól, ez által a probléma sokszor megoldásra talál. Ennek viszont elengedhetetlen feltétele, hogy az egyén teljes szívvel és lelkével átérezze az éneket, annak magával ragadó dallamát, szövegét, és megnyissa magát teljesen. Isten nem csupán beszélni akar az emberrel, hanem, hogy szava (debar) által változás álljon be az egyén életében.

V. Az éneklés gyógyító hatása

Aki rendszeresen énekel, az tovább marad egészséges – állítják a szakemberek. Az éneklés „mellékhatásai”: mozgásba hoz, örömet szerez, kiegyensúlyozottá tesz. Az éneklés sokkal több, mint a hangok egymásutánja, sokkal több, mint száraz ritmusképlet: a zene gyógyír. Évezredek óta használatos terápia. Gondoljunk csak az Alzheimer-kórban szenvedőkre, akik egy ismert ének kapcsán visszanyerik emlékezetüket, vagy a gutaütésben szenvedők az éneklés által visszanyerhetik beszédképességüket. Az éneklés prevenció az egészséges test, szellem és lélek harmóniájára. A zeneterápia kétség kívül állítja a megfelelő zene pozitív hatását: segíti és karban tartja a légzőszervet, erősíti a szívet, beindítja a bélműködést, mozgásba hozza a vérkeringést, regulálja a vérnyomást, kiegyensúlyozottá tesz, leépíti az agressziót, a stresszt, növeli a hangulatot, növeli a koncentrációképességet, magabiztossá és nyitottabbá tesz.³ Az éneklés az egészséges légzést szabályozza. A zeneterápia tudatosan és sikeresen használja a hangszeres mozgást, ritmust, tudatos légzést.

¹ Kis 2012, 147. o.

² Kis 2012, 147. o.

³ Kirschbichler

A zeneterápia ismert volt már az Ószövetségben is, amikor pl. Dávid Saul udvarában játszik hárfáján és nyugtatja a királyt (1Sámuel 16, 14-23).

(Több éves kórusvezetői tapasztalatom mutatja, hogy a kórustagok gyakran sokféle – lelki- testi – problémával küzdenek. Az éneklés, a közös szolgálat révén ezek a nehézségek oldódnak, ahogy az egyik kórusdarabban gyakran énekeljük: „de azt tudom, hogy megtört szívek orvosa... megterhelt lélek láncait feloldja”.⁴)

Természetesen a rossz zene és énekszöveg az emberre ugyanígy negatív hatással is lehet. „Amikor a zenéről beszélek, mindig két dolgot értek: az egyik a szöveg, amely a tárgy és a tartalom, a másik pedig az ének, vagyis a dallam. Igaz, hogy – amint Pál apostol mondja – már a puszta gonosz szó is megrontja a jó erkölcsöket. De amikor a szóval együtt jár a dallam is, akkor az a szó sokkal hatalmasabb erővel be tud fúródni az emberi szív közepébe: mint ahogy a bort tölcserrel töltik a hordóba, úgy a mérget és a romlást a dallam csepegteti be a szívnek a legmélyére.”⁵ Ezért nagyon fontos, hogy milyen ének és zene él egyházunkban.

VI. Éneklés a református istentiszteleten

Igazából ezt a témát csak vázlatosan érinthetjük, mivel ez egy hatalmas anyag. Megállapíthatjuk azt, hogy a gyülekezet az istentiszteleti éneklésben aktív szerepet tölt be. Elsősorban közösségi éneklésről beszélünk. Főleg a régebbi gyakorlatban kapott helyet az egyéni, vagy szólisztikus éneklés: pl. előénekes, éneklőkántor, vagy az ún. rezponzorikus, felelgető éneklés formájában. Akár egyéni, akár közösségi éneklés jön létre, fontos tudatosítani, hogy annak tapasztalható következményei vannak mind az „éneklő”, mind a „hallgató” életében. A mai református gyakorlat azt mutatja, hogy az istentisztelet során 4-5 gyülekezeti énekre kerül sor, általában valamilyen hangszer (orgona, harmónium) kíséretével. A gyülekezet tagjai több generációból jönnek össze, ezt a tényt nem lehet figyelmen kívül hagyni. Természetesen a különböző korosztálynak más-más (1Kor 9,19-23) „eledelre” (igei és zenei) van szüksége, mégis – hetente legalább egyszer – együtt van ez a népes és sokszínű gyülekezet, akik kell, hogy tudjanak közösen énekelni! „... a zenének az a feladata, hogy az istentisztelet jelen levők sokfélesége közepette hozza létre az egységet.”⁶ A mai református istentiszteleti liturgiának az egyik legnagyobb kihívása éppen az, hogy ezt az egységet a közös éneklésben hogyan tudja létrehozni.

⁴ Miért, hogy Ő c. ének a Hallelujah énekeskönyvből

⁵ Kálvin 2002, 8. o.

⁶ Douglass 2005, 62. o.

Irodalomjegyzék

KIS Médea: Istendicsőítés énekkel és étellel – a református spiritualitás forrásai. Kálvin Kiadó, Budapest, 2012.

KÁLVIN János: A keresztyéneknek, mindazoknak, akik szeretik az Isten Igéjét, köszöntését küldi. Kelt Genfben, 1543. június 10-én. Claude Goudimel: Zsoltárok előszavából. Ford.: Dr. Révész Imre (1939) Budapest, 2002.

DOUGLASS Klaus: Isten szeretetének ünnepe – Az istentisztelet mai formáiról. Kálvin Kiadó, Luther Kiadó, Budapest, 2005.

KIRSCHBICHLER Karin: Singen ist Medizin
<http://www.medizinpopulaer.at/archiv/gesellschaft-familie/details/article/singen-ist-medizin.html> (2013.03.18.)

Süll Kinga, Mgr.

Doktori iskola: Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar, Gyakorlati Teológiai Tanszék

Cím: 945 01 Szlovákia, Komárom, Vártüzersor 22.

E-mail: sullkinga@gmail.com

Az Európai Unió felsőoktatás politikáját alakító tényezők

dr. Szabó Andrea

Budapest

I. Bevezetés

Talán az első és egyik legfontosabb társadalmi hatás, amelyet szinte minden, a témát feldolgozó szakértő megemlít, az 1960-as évektől elkezdődött tömegesedés a felsőoktatásban. Az amerikai és európai felsőoktatási modell az 1960-as években közeledett egymáshoz. Ennek oka az volt, hogy világszerte szinte egy időben indult meg a hallgatói létszám gyors expanziója, amely az 1960-as években érte el azt a létszámot, amikor már tömeges képzésről beszélhetünk.

A növekedés gyors ütemét mutatják a különböző szám adatok, statisztikák. Ezek alapján 1991. és 2004. között világviszonylatban kétszeresére nőtt a hallgatók száma.¹ Az Amerikai Egyesült Államokat vizsgálva azt láthatjuk, hogy míg a XIX – XX. század fordulóján 238 ezer fő volt a felsőoktatásba járó hallgatók száma, addig 1950-ben már 2.659 ezer fő és 2004-ben pedig már mintegy 17 millió. Európa fejlett országaiban is 3-5-szörösére növekedett a hallgatói létszám 1970 és 2005 között, de vannak olyan országok, ahol a felsőoktatásban részt vevők létszáma kiugróan gyorsan növekedett, ilyen Spanyolország, ahol az említett 35 év alatt több mint hétszeresére nőtt a létszám.² A felsőoktatásban jelenleg több mint 130 millió hallgató van világszerte (ezek közül mintegy 2,5 millió hallgató külföldi státuszú). Mint ahogy az a dolgozatom mellékletének 2. számú ábráján is jól látható, a felsőoktatásban részt vevő hallgatók száma várhatóan továbbra is növekedni fog, becslések szerint 2025-re meghaladhatja a 250 millió főt (ebből várhatóan mintegy 8 millió lesz a külföldön tanuló diák).³

II. A felsőoktatás tömegesedésének oka és hatása

A hallgatói létszám gyors expanziója érthető módon komoly kihívások elé állította a felsőoktatási intézményeket szakmailag. A tömegesedés azonban számos további átalakulást is eredményezett, illetve generált. Egyrészt az egyetemi képzés elvesztette elitjellegét. Másrészt a hallgatóság egyre heterogénabbá vált, nőtt a női hallgatók száma, egyre színesebb lett az etnikai összetétel, heterogénné vált továbbá a belépő hallgatóság köre előképzettség, családi és szociális háttér, valamint motiváció szempontjából is. Emellett nőtt a hallgatóság átlagéletkora is. Természetesen egy heterogénabb összetételű hallgatóság igényei is sokszínűbbek.

A felsőoktatás tömegessé válásának egyik oka mindenképpen a demokratizálódás. A demokratizálódás eredményeként megnyílt a lehetőség egy széles népréteg számára a magas iskolázottsághoz való hozzájutáshoz. Ebben az időszakban gyorsan megugrott a

¹ Barakonyi Károly (szerk.): A Bologna "Hungaricum" - Diagnózis és terápia. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2009. 27. o.

² Polónyi István: Oktatás, oktatáspolitikai, oktatásgazdaság, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2009. 175 – 176. o.

³ Előszó a nemzetköziesedésről In.: Bologna Füzetek 3. Tempus Közalapítvány, Budapest, 2009. 7-13. o.

középosztálybeliek száma is. A közép- és felső társadalmi osztályok fiataljai számára életformává vált a hallgatói lét. Egyszerre jelentett befektetést, a társadalmi státuszt megszerzését, megőrzését, megerősítését, illetve szórakozást.⁴

A felsőoktatás tömegesedése továbbá egybeesett a jóléti állam kiépülésével, aminek eredményeként az állam a fejlett országokban átvállalta a felsőoktatás költségeinek jelentős részét, ami a hallgatói létszám további növekedéséhez vezetett. Az 1950-es évekre továbbá a fejlett országokban a gyors gazdasági növekedés, a gyors technikai fejlődés volt jellemző, így jelentősen megnövekedett a szakemberigény, ami szintén gerjesztette a felsőoktatási továbbtanulási igényt.⁵

A felsőoktatás a tömegesedé eredményeként a szektor nagyüzemmé, nagyszolgáltatóvá vált. A felsőoktatásban részt vevő hallgatók számának növekedésével párhuzamosan nőtt az oktatók, valamint az egyéb személyzet létszáma is. A felsőoktatási szektorban minden szempontból rendkívül széles kínálat alakult ki, vegyük akár a képzési szerkezeti, a szakmai vagy a minőségi szempontokat. A minőség kérdése a tömegesedés egyik legsarkalatosabb problémája. Számos szakértő figyelmeztet arra, hogy a hallgatói létszám ugrásszerű növekedésével a tudományos értékek, az oktatás és a kutatás színvonala veszélybe kerül. Így tehát a felsőoktatási intézmények általában „kettős nyomás alatt” vannak, egyrészt igyekezniük kell egyrészt megtartani, sőt jó esetben emelni az oktatás színvonalát, amit a hallgatói létszámnövekedés csaknem lehetetlenné tesz, ugyanakkor az intézményekre nehezedő gazdasági nyomás pedig minden esetben a létszám további növelésére ösztönöz. Azt a szempontot sem árt figyelembe venni, hogy nem csak az oktatás, hanem a kibocsátás színvonala is könnyen csökkenhet a magas hallgatói létszámnak köszönhetően. Hiszen a létszámnövekedéssel arányosan nő a gyengébb képességű hallgatók száma, miközben csökken a lemorzsolódás. A lemorzsolódás csökkenésének egyik oka a már említett gazdasági nyomás, hiszen az intézmény a hallgató elvesztésével anyagi forrástól esik el (állami támogatástól, tandíjtól). A másik ok már inkább a strukturális reformokhoz kapcsolódik, hiszen az oktatási rendszer átalakításának egyik kiemelt célja volt, hogy a hallgatók a saját egyéni ütemükben haladhassanak (ezt támogatja a kreditrendszer, az átjárhatóság valamint a választhatóság is). Ennek eredményeképpen azonban megnyílik a lehetőség a gyengébb képességű hallgatók számára is, hogy ha nem is a normál tanulási idő alatt, de sikeresen fejezzék be tanulmányaikat.

A felsőoktatás tömegesedése nyomán természetesen a diplomás népesség aránya is rohamos növekedésnek indult. Ez újabb súlyos problémákhoz vezetett, hiszen egyre kevesebben tudtak a végzettségüknek megfelelően elhelyezkedni.

Mielőtt folytatnám a különböző társadalmi és gazdasági hatások bemutatását, röviden kitérek két olyan felsőoktatási modell bemutatására, amelyek válaszul születtek a létszámaxpanzióra. A hallgatói létszámnövekedés nem csak a felsőoktatási intézményeket, hanem a kormányzatokat is éppúgy kihívás elé állította, azonban a kormányok többsége alkalmazkodóan reagált a folyamatokra. Több különböző megoldási minta is született. Ezek közül az egyik legérdekesebb a finn megoldás volt, amelynek felsőoktatásáról, illetve kifejezetten a rendőrtiszti képzéséről, mint példaértékű gyakorlatról dolgozatomban később még lesz szó. Finnország a létszámaxpanzióra válaszul állami irányítás alá vonta az egyetemeket. Miután a felsőoktatást szinte kizárólag az állam finanszírozta, ezért beleszólt

⁴Polónyi: Im. 180. o.

⁵Polónyi: Im. 184. o.

a szabad helyek számába is, természetesen az esélyegyenlőség biztosítása mellett. Finnországban, ebben az időszakban törvény tiltotta a költségtérítéses magánegyetemek létrehozását. Az állam továbbá jelentős összegeket költött a felsőoktatás modernizálására, új intézmények jöttek létre, új tanulmányi ágak, új szakok indultak. A felsőoktatás csak az 1990-es években vált duálissá, az ún. politechnikumok (szakképzési intézmények) létrejöttével. Ugyanakkor Németország például a létszámexpanzióra adott válaszként már az 1970-es években duálissá tette felsőoktatási rendszerét. A mindenkori kormányzat nem szólt bele az intézményi hallgatói létszámba, így a növekedés az 1990-es évekig folyamatos volt. Az 1990-es években a létszámexpanzió demográfiai okokból torpant meg, illetve azon okból, hogy a másoddiplomások esetében bevezették a tandíjfizetési kötelezettséget.⁶

Ha már megemlítettem a demográfia kérdését, akkor végezetül még egy gondolatot hozzáfűznék a témához. Számos fejlett ország küzd már ma is a társadalom elöregedésének problémájával, amely előbb-utóbb be fog gyűrűzni a felsőoktatásba is, hiszen a hallgatói létszám demográfiai okokból egy-egy ország esetében stagnálni, majd csökkenni fog. Ez ki fogja élezni a versenyt a felsőoktatási intézmények között, amelyeknek sok esetben csak a felnőtt képzés, átképzés és továbbképzés biztosítása jelentheti majd a továbbműködés lehetőségét.

III. Intézményi változások

A felsőoktatás tömegesedése mellett mindenképpen érdemes foglalkozni a nemzetközi oktatási piac struktúrájában bekövetkezett változásokkal. Az egyik ilyen változás az új intézmények megjelenése. Egyrészt megszorodott a költségtérítése magánegyetemek száma és olyan országokban is megjelentek a privát intézmények, amelyekre ez korábban nem volt jellemző. Az egyetem mellett létrejöttek továbbá a nem egyetemi keretek között működő felsőoktatási intézmények, amelyek általában rövidebb képzési idejű programokat kínáltak. A főiskolai szektor megjelenése, amely országonként és régióként változó képet mutat, válasz a megnövekedett igényekre és piaci elvárásokra.

Nemcsak új intézmények, de új képzési formák is megjelentek. A kommunikációs és informatikai technológia gyors fejlődésének köszönhetően kiszélesedett a távoktatás lehetősége. Emellett egyre nagyobb teret nyert a felnőttképzés is az állami és privát intézményekben egyaránt. Mint azt majd a későbbiekben látni fogjuk, az életen át tartó tanulás egyike az Európai Unió legfontosabb oktatáspolitikai célkitűzéseinek. Azonban a felnőttnek szóló képzések száma nem ezért nőtt meg jelentősen, hanem azért, mert a munkavállalóktól a gazdaság, a munkaerőpiac megkövetelte és még ma is megköveteli az életen át tartó tanulást. Az intézmények egy része pedig felismerte, hogy ez potenciális lehetőség nemcsak a talpon maradásra, hanem plusz bevételi források megszerzésére is.⁷

IV. Nemzetközi elemek a felsőoktatásban

A felsőoktatás továbbá ismét megindult a nemzetköziesedés útján. Egyre intenzívebbé vált az együttműködés, illetve a hálózatosodás az intézmények, oktatók, hallgatók és kutatók között. A középkori egyetemek nemzetközi intézményeknek számítottak, az oktatás

⁶ Hrubos Ildikó (szerk.): A gazdálkodó egyetem. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2004. 14-33. o.

⁷ Reinalda, Bob - Kuleswa, Ewa : The Bologna Process – Harmonizing Europe’s Higher Education, Barbara Budrich Publishers, Opladen & Farmington Hills, 2006. 13. o.

egységesen latin nyelven folyt. A XIX. században sok más terület mellett a felsőoktatás is megindult a nemzetivé válás útján, az intézmények befelé fordultak, általánossá vált az anyanyelvű oktatás. A felsőoktatási intézmények nemzetközivé válásának egyik legnyilvánvalóbb jele a külföldi hallgatók megjelenése. Világméretben egyelőre alacsony, alig 2%-os azon hallgatók aránya, akik külföldön végzik tanulmányaikat, azonban az arány eltérő a különböző országokat vizsgálva. Ausztráliában például 20% körüli a külföldi hallgatók aránya és bár Amerikában az arány csak 4% körül mozog, de ez a hallgatói összlétszámot tekintve meghaladja a fél millió főt. Az Európai Unió területén a hallgatói mobilitás öt százalék körül van, de a cél a tíz százalék feletti arány elérése.⁸ A mobilitás ösztönzése a Bolognai Nyilatkozat egyik legfőbb célkitűzése. Ebben a tanulmányban azokat az okokat keresem és mutatom be, amelyek az európai felsőoktatás válságához vezettek. Azonban, mint már korábban többször is utaltam erre, látnunk kell, hogy az amerikai, sőt az ázsiai felsőoktatás is gyorsabban és rugalmasabban válaszolt az előttük álló kihívásokra, mint az európai térség, amit remekül példáz a mobilitás kérdése.

Japán már az 1970-es években felismerte a hallgatói mobilitás jelentőségét. Az ipar és a kereskedelem területén nagyfokú nyitottságot sikerült megvalósítaniuk erre az időre, azonban a felsőoktatásba mindössze 10.000 külföldi diák érkezett az 1970-es évek végén. Felismerve a hallgatói mobilitás, illetve a felsőoktatási intézmények nemzetközi válásának jelentőségét, kormányprogram írta elő, hogy 2000-re a külföldi hallgatók számát 100.000 főre kell növelni, amely célkitűzést Japán teljesítette is. Ám jelenleg még egy ennél is nagyobb szabású projekten dolgoznak, amelynek eredményeként 2020-ra a Japánban tanuló külföldi hallgatók száma minden bizonnyal el fogja érni a kitűzött, 300.000 fős létszámot. Amerikában ezzel szemben, főleg a 2001. szeptember 11-ei események hatására döbrentek rá, hogy az amerikaiak többsége nincs tisztában a globális világ folyamataival, nem ismerik más népek kultúráját, nyelvét, viszonylagos elszigeteltségben élnek, ami a fiatalabb korosztályra, a felsőoktatásban tanulóakra is igaz. Miközben a külföldről érkező hallgatók száma meghaladja a fél millió főt, addig alig 100.000 amerikai hallgató utazik külföldre, hogy hazájától távol folytassa tanulmányait. Éppen ezért indult kezdeményezés annak érdekében, hogy 10 év múlva ennek a számnak a tízszerese, mintegy egymillió amerikai diák folytassa a felsőfokú tanulmányait hosszabb – rövidebb ideig külföldön.⁹

V. A finanszírozás változásai

Mint azt már korábban is láthattuk, megváltozott a felsőoktatási intézmények finanszírozása is. Az állami támogatás sokszor már nem volt elégséges, éppen ezért megjelent a bevételek második és harmadik pillére. Röviden kitérve az állami támogatások kérdésére, természetesen az állami források csökkenésének egyik oka, hogy nem állt rendelkezésre kellő költségvetési forrás a felsőoktatásra. Emellett azonban megjelent a társadalomban a közpénzek felelősségteljes felhasználásának igénye is. Ez a kérdés a mai napig újra és újra felmerül a felsőoktatással kapcsolatban, hogy mire és mennyit költünk közpénzből, illetve ennek milyen társadalmi hozadékai vannak. Láthattuk ezt a vitát korábban Angliában vagy Németországban, ahol a külföldi diákok állami pénzből való oktatása kapcsán merült fel a kérdés, de hazánkban is rendkívüli indulatokat és politikai viták gerjesztett nem is olyan régen az orvosképzés, illetve a Magyarországon közpénzből

⁸ Berács József: Egyetemek nemzetköziesedése és a diákmobilitás, In: Bolognai füzetek 3. Tempus Közalapítvány, Budapest, 2009. 13-24. o.

⁹ Berács: Im. 13-24. o.

tanuló orvosok kivándorlásának kérdése. A közpénzek felelősségteljes felhasználása jegyében jelentek meg az egyetemeken a minőségbiztosítási rendszerek.

Visszatérve a finanszírozás kérdésére, az intézmények közötti verseny jelentősen felerősödött, mind a versenyeztetett állami források, mind pedig az egyéb alternatív bevételi lehetőségek megszerzéséért komoly harcok dúltak. Ahhoz, hogy az egyes intézmények életben tudjanak maradni olyan szerkezeti és strukturális átalakításokat kellett végrehajtaniuk, amelyek a kiadások csökkentésével, illetve a bevételek növelésével jártak, ilyen bevételnövelést célzó intézkedés például a költségterítéses és külföldi hallgatók odavonzása, amelyhez azonban nem csak kiváló szakmai színvonalat, hanem mg valami pluszt is kell nyújtani. Számos felsőoktatási intézmény vállalkozásba kezdett új anyagi források reményében, miközben igyekezett megőrizni a tudományos színvonalat. Nem ritka az a megoldás sem, hogy az egyetem mecénást keresett, mint a középkorban. Az egyetemek különböző piaci szereplőkkel kötöttek és kötnek megállapodásokat, amelyek oktatási és kutatási szolgáltatásokról szólnak. Az új tevékenységek, a vállalkozások, illetve a piacra való kilépés sikeres megvalósításához gyakran már kevésnek bizonyult az akadémiai vezetés, éppen ezért új intézményirányítási formák jelentek meg, az akadémiai vezetők fokozatosan profi menedzsereknek adták át az irányítás lehetőségét vagy maguk váltak menedzserekké.

VI. Politikai, gazdasági okok, amelyek a Bolognai Nyilatkozat aláírásához vezettek

Mint ahogy azt már a közpénzek felhasználása kapcsán említettem, a társadalom újfajta elvárásokat fogalmazott meg a felsőoktatással szemben a XX. században. Ezek leginkább a következő három kifejezéssel foglalhatóak össze: költséghatékonyság, esélyteremtés, minőség.¹⁰ A költséghatékonyság kérdésére már kitértünk, elvárás az egyetemek felé, hogy takarékosabban, költséghatékonyan működjenek (vagy találják meg az alternatív bevételi forrásokat). A közpénzek felelősségteljes felhasználása érdekében a felsőfokú intézmények működése, gazdálkodása átlátható kell, hogy legyen. És talán a legfontosabb elvárás, hogy az egyetem, illetve az egész felsőoktatás a társadalom érdekében, annak hasznára működjön. Felmerül a kérdés, hogy mit is jelent pontosan a társadalom érdekében való működés. Egyrészt, mint arról a fentiekben már szó volt, társadalmi elvárássá vált, hogy azok, akik közpénzből folytatják tanulmányaikat a felsőoktatásban, tudásukat később annak a társadalmi közegnek az érdekében használják fel, amely taníttatásukat állta. Elvárás továbbá, hogy a felsőoktatás piacképes szakembereket „állítson elő”.¹¹ Mint azt a bolognai folyamat kapcsán majd látni fogjuk, ezzel a trenddel a reformfolyamat sem szakít. Mind a mobilitás, mind a két ciklusú képzés bevezetése azt a célt is szolgálja, hogy minél nagyobb tömegek kapjanak minél rövidebb idő alatt versenyképes, a munkaerőpiacon jól, könnyen és gyorsan hasznosítható tudást, ugyanis ez biztosíthatja az európai térség versenyképességének megtartását, megerősítését. Ugyanakkor nem szabad a felsőoktatást kizárólag gazdasági szempontok alapján vizsgálni. Azt a felsőoktatási intézményeknek is be kell látniuk, hogy elvárható, hogy gazdasági értelemben piacképes diplomát adjanak a fiatalok kezébe, de azt a szempontot is figyelembe kell venni, hogy az egyetemek nem kizárólag „szakemberképző intézmények”, hanem a tudományos és technológiai kutatások,

¹⁰ Kiss Ádám: Minőségügy a felsőoktatásban, In.: Bolognai Nyilatkozat és a magyar felsőoktatás, Magyar Akkreditációs Bizottság, Budapest, 2002. 52. o.

¹¹ Bencze Ágnes: A magyar felsőoktatás helyzetéről: problémák és javaslatok. 11-12. o. <https://www.keszei.chem.elte.hu/Bologna/BenczeAgnes2010> letöltve: 2012.11.10.

illetve a tudományos élet „csúcshintézményei”¹². A minőség kérdése is ehhez a ponthoz kapcsolódik, hiszen az ezzel kapcsolatos elvárás szintén nem csupán azt jelenti, hogy az oktatás minősége megfelelő legyen, hanem az is, hogy a társadalom, a gazdaság és a tudomány igényeit is egyszerre, megfelelő színvonalon elégítsék ki az egyes intézmények.

Nemcsak a változó társadalmi elvárások miatt volt szükség a felsőoktatás radikális átalakításra, hanem azért is, mert alapvetően a globalizációnak, illetve a technikai fejlődésnek köszönhetően átalakult a tudás természete, a tudásközvetítés technikája is.¹³ „Az univerzális tudomány-integrációt hirdető, autonóm racionális rendszerekre és az ezek háttérében meglévő adatokra építő modern tudás-felfogás helyébe az integrálhatatlan kultúrák, szemléletmódok dialógusában feltáruló értelmezési viszonyok tudatosítása kerül.”¹⁴ A bolognai folyamatban a megváltozott tudásszemléletre ad választ a kreditrendszer, illetve a kimeneti szempontú képesítési követelmények megfogalmazása. Megváltozott továbbá a társadalom tudásigénye is, számos olyan területen van ma már szükség magasabb szintű tudásra, ahol korábban nem vagy csak kevésbé volt. Ezzel is magyarázható többek között a felsőoktatás tömegesedése. A megnövekedett tudásigényre ad választ a bolognai folyamatban a képzés kétszintűvé tétele. Megváltozott továbbá a tudás természete is, ma már kevésbé van szükség lexikális tudásra, hiszen a technikai fejlődésnek köszönhetően (például az Internet), ma már szinte minden információ könnyen és gyorsan hozzáférhető, ezért a hasznosítható tudás sokkal inkább a gyakorlatban használható tudás. Ennek a funkcionális tudásnak az átadására kell felkészülnie a felsőoktatási intézményeknek, azonban ehhez nem csak a tanterveket kell átírni, hanem az egész oktatási struktúrát meg kell változtatni és jelentősen nagyobb hangsúlyt kell biztosítani például a készségek, képességek fejlesztésére.

VII. Összegzés

Röviden összefoglalva a fentieket tehát elmondhatjuk, hogy a felsőoktatási rendszer „életidegenné” vált,¹⁵ nem teljesítette a vele kapcsolatban megfogalmazott politikai, gazdasági, illetve társadalmi elvárásokat. Az európai egyetemek nem tudtak alkalmazkodni a gyorsan változó gazdasági – társadalmi környezethez. Nem készítették fel a hallgatókat a munkaerőpiacra. Mint azt a tudásfelfogás változásai kapcsán is láthattuk, a hallgatók egyre kevesebb hasznosítható tudást kaptak, a diploma pedig már nem volt elég a munkaerőpiacon való boldoguláshoz, ahhoz megfelelő készségekre, képességekre is szükség volt, amelyeket viszont nem tudtak sem elsajátítani, sem pedig fejleszteni a felsőoktatási intézményekben. Éppen ezért volt szükség a bolognai folyamat elindítására, hogy:

- a hallgatók a munkaerőpiacon használható tudással lépjenek ki az egyetem kapuján;
- a felsőoktatási intézmények végre áttérjenek a kompetencia- és készségfejlesztő, gyakorlatorientált képzési módszerekre;
- a hallgatók mobilitása erősödjön, legyen szó akár földrajzi mobilitásról, akár a rugalmas tanulmányi pálya biztosításáról;
- a végzett hallgatók a munkaerőpiacon alkalmazhatóvá váljanak.

¹² Bencze: Im. 11-12. o.

¹³ Bókay Antal: Az egyetem funkcióváltozásai és a bolognai folyamat, In.: Bolognai füzetek 4. Tempus Közalapítvány Budapest, 2010. 11-14. o.

¹⁴ Bókay: Im. 13. o.

¹⁵ Barakonyi: Im. 26. o.

Azonban visszatekintve elmondhatjuk, hogy az Európai Unió talán hibát követett el, amikor nem fektetett nagyobb hangsúlyt az oktatás kérdésre a kezdetektől. Ugyanis számos valóban nagy horderejű eredménye volt az integrációs erőfeszítéseknek, de a kulturális és nyelvi korlátok fennmaradtak éppúgy, ahogy a szakképzettségek, diplomák kölcsönös elismerése sem valósult meg kellőképpen, megfelelő időben. Az 1980-as években az európai gazdaság még inkább leszakadt versenytársaitól, elsősorban Amerikától. Ennek egyik legfőbb oka az volt, hogy a versenyképes gazdasághoz nélkülözhetetlen valódi közös munkaerőpiac nem alakult ki az Unióban. A közös munkaerőpiac hiánya elsősorban az oktatás, illetve a felsőoktatás kérdéseire vezethető vissza. Az európai képzési rendszerek rugalmatlanná és átláthatatlanná váltak, nem voltak az elvárásoknak megfelelően piacorientáltak és a tanulmányi teljesítmények, diplomák, oklevelek, szakképesítések elismerése rendkívül körülményes és bonyolult volt. Ez alapvetően gátolta a hallgatói valamint a munkavállalói mobilitást is.¹⁶ Mindezt tovább tetézte az Európai Unió viszonylag magas, akkor 10% körüli munkanélküliségi rátája.

Az 1990-es évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy az Európai Uniónak meg kell újulnia, növelnie kell vonzerejét és versenyképességét, különben végérvényesen lemarad a nemzetközi versenyben. Ennek a megújulásnak pedig mindenképpen szólnia kell az oktatásról, felsőoktatásról is. Tény, hogy ezen a területen Európa viszonylagos hátrányból indul a versenytársakhoz képest, hiszen nem csak nyelvi és kulturális akadályai vannak az együttműködésnek, de a hosszú múltra visszatekintő európai felsőoktatás már évszázadok óta államokként külön utakon jár, egymástól teljesen eltérő megoldások, oktatási modellek alakultak ki, amelyek konvergálása nem egyszerű feladat. Arról már nem is beszélve, hogy egy reformfolyamatnak mindig vannak ellenzői és kerékkötői, akik általában érintettek is ezekben a változásokban. Jelen esetben például az egyes felsőoktatási intézmények oktatói, hallgatói, akik nem minden szempontból támogatják a bolognai folyamat megvalósítását, de még azok az államoknak, amelyek önként vállalták részvételüket sem mindig megfelelő a hozzáállása a reformok végrehajtásához.¹⁷

Az európai felsőoktatás fejlesztésének és igényének szükségét felismerve jött létre az ún. Sorbonne-nyilatkozat, majd ezt követte a Bolognai Nyilatkozat aláírása. 2000-ben pedig sor került az Európai Unió Lisszaboni Határozatának aláírására, amely azt tűzte ki célul, hogy 2010-re az európai térség faragja le hátrányát Amerikával szemben és váljon a világ legfejlettebb régiójává. A célok között szerepelt továbbá a hajdani főlény visszaszerzése az innováció terén, a versenyképesség erősítése, valamint a munkaerő-mobilitás megteremtése. Az új célok, illetve az új együttműködési területek, mint például az oktatás vagy a szakképzés, újfajta együttműködési formákat, metódusokat követeltek meg, így született meg az Európai Tanács lisszaboni ülésén a nyílt koordinációs módszer (Open Method of Coordination). A módszer célja, hogy a tagállamok egyes területeken, mint például az oktatás kérdése, megosszák egymással tapasztalataikat, összehasonlítsák teljesítményüket, eredményeiket és kialakítsák az ún. legjobb gyakorlatot (best practice). A nyílt koordinációs módszer keretében a kijelölt célok megfogalmazásán túl rövid, közép- és hosszú távú tervek kidolgozására kerül sor, valamint indikátorok megállapítására az

¹⁶Tíz éves a Bolognai Nyilatkozat -

http://www.felvi.hu/felsooktatasiuhely/archivum/bologna/tiz_eves_a_bolognai_nyilatkozat/letoltve:2012.11.16

¹⁷ Papatsiba, Vassiliki: Making higher education more European through student mobility? Revisiting EU initiatives in context of the Bologna Process In.: Comparative Education, Vol. 42, No. 1, February 2006. 93 – 111. o.

összehasonlíthatóság érdekében. Természetesen rendszeresen sor kerül az elért eredmények monitorozására, illetve a tapasztalatok megosztására is.¹⁸

Irodalomjegyzék:

1. Barakonyi Károly (szerk.): A Bologna "Hungaricum" - Diagnózis és terápia. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2009. 27. o.
2. Bencze Ágnes: A magyar felsőoktatás helyzetéről: problémák és javaslatok. 11-12. o. <https://www.keszei.chem.elte.hu/Bologna/BenczeAgnes2010> letöltve: 2012.11.10.
3. Berács József: Egyetemek nemzetköziesedése és a diákmobilitás, In: Bolognai füzetek 3. Tempus Közalapítvány, Budapest, 2009. 13-24. o.
4. Bókay Antal: Az egyetem funkcióváltásai és a bolognai folyamat, In.: Bolognai füzetek 4. Tempus Közalapítvány Budapest, 2010. 11-14. o.
5. Bologna Füzetek 3. Előszó a nemzetköziesedéről. Tempus Közalapítvány, Budapest, 2009. 7-13. o.
6. Ertl, Hubert: European Union policies in education and training: the Lisbon agenda as a turning point? In.: Comparative Education Vol 42, No. 1, February 2006. 5-27. o.
7. Hrubos Ildikó (szerk.): A gazdálkodó egyetem. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2004. 14-33. o.
8. Kiss Ádám: Minőségügy a felsőoktatásban, In.: Bolognai Nyilatkozat és a magyar felsőoktatás, Magyar Akkreditációs Bizottság, Budapest, 2002. 52. o.
9. Papatsiba, Vassiliki: Making higher education more European through student mobility? Revisiting EU initiatives in context of the Bologna Process In.: Comparative Education, Vol. 42, No. 1, February 2006. 93 – 111. o.
10. Polónyi István: Oktatás, oktatáspolitikai, oktatásgazdaság, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2009. 175 – 176. o.
11. Reinalda, Bob - Kuleswa, Ewa : The Bologna Process – Harmonizing Europe's Higher Education, Barbara Budrich Publishers, Opladen & Farmington Hills, 2006. 13. o.
12. Tíz éves a Bolognai Nyilatkozat - http://www.felvi.hu/felsooktatasiuhely/archivum/bologna/tiz_eves_a_bolognai_nyilatkozat letöltve:2012.11.16.

dr. Szabó Andrea, doktorjelölt

Munkahely: Nemzeti Közszerződési Egyetem, Rendészettudományi Kar, Vám- és Pénzügyőri Tanszék,
Doktori Iskola: PTE ÁJK DI

Cím: 2330 Dunaharaszti, Dankó P. u. 17.

E-mail: szaboandi37@gmail.com

¹⁸ Ertl, Hubert: European Union policies in education and training: the Lisbon agenda as a turning point? In.: Comparative Education Vol 42, No. 1, February 2006. 5-27. o.

The historiography of Roman religious studies in Apulum

Szabó Csaba

PTE BTK Interdisciplinary Doctoral School
Ancient History
szabo.csaba.pte@gmail.com

Abstract

The twin city of Apulum (*Colonia Aurelia Apulensis* and *Municipium Septimium Apulense*) was one of the most important political and cultural centres of Roman Dacia in the period of 106 – 271. With thousand of archaeological evidences known from the modern territory of Alba Iulia (Gyulafehérvár, Karlsberg) various aspects of Roman life were researched in detail by Romanian and to some extent, by the international scholarship. Although a large part of the city's archaeological heritage is related to its religious life – having the most significant repertory of this kind in Roman Dacia –, there is no modern synthesis about the religious life of the city.

The author's Ph.D. thesis¹ synthesizes for the first time in the Romanian historiography the religious life of Apulum; it is the first attempt of its kind, using a new, interdisciplinary method, combining the methodology of the religious studies (*Religionswissenschaft*) with the archaeology of religion (cognitive archaeology). In this study I present *why* Roman religion in the urban (micro – regional) contexts became a debated topic on the stage of international historiography and *how* Roman religion and its artefacts were researched in Apulum. I am also putting forward the methodologies that appeared in the Romanian and international historiography on the topic. The conclusion of my thesis rests on the perspectives of the research, also highlighting the methodological framework that I used.

Roman religion in urban contexts

Roman religion was for a long time a subject analyzed in the Roman studies as a macro – topic (*Reichsreligion*²), neglecting the regional and local aspects of the different religious acts or cults. Even if nowadays macro – topics remain quite popular in Roman religious studies, the numerous archaeological excavations, the outline of the sacral topography of some settlements (urban and rural), the adaption of the *centrum – periphery* theories by Roman studies and the methodological evolution of the archaeology of religion emphasized the importance of micro – regional contexts³. Cognitive archaeology (archaeology of religion)⁴ has shown the importance of the regional and local aspects of the votive archaeological artefacts and rituals. This current of research was luckily adopted by

¹ The Religious Life in Apulum. Supervisor: dr.habil. Szabó Ádám. University of Pécs. Project financed by the

Balassi Institute and the Ministry of Human Resources 2012 – 2015.

² Wissowa 1912, 87.

³ Bendlin 1997, 45 – 63.

⁴ Biehl – Bertemes 2001, 11- 27.

Roman religious studies (*Religionswissenschaft*) too, putting forth the reinterpretation of the political and cultural status of a Roman city⁵. Roman religion became – especially in the second half of the XX century – a subject that could be analyzed based on some small finds through provincial art and on evidence of local manifestations. This topic was being discussed for the first time in international books on the subject-matter, e.g. monographs or subchapters dedicated to several special aspects of religion, from some highly researched urban areas as Rome⁶, Ostia⁷, Carthage⁸, Palmyra⁹, Dura Europos¹⁰, Augusta Treverorum¹¹, Colonia Agrippinesium¹², Londinium¹³ or Eburacum¹⁴. Few of the above-cited examples may be considered real analyses of the urban religious life. The majority of the studies or subchapters referring to some of the city – monographs are characterized by genericness and sometimes have a popularizing aspect. In many cases the archaeological artefacts are presented descriptively without contextual or historical analysis, the sacral topography appears only on a map and the interaction between communities and individuals is neglected or marginally presented by some notable adepts. Religion and art as a topic appears again, briefly in these examples.

The scholarship used the same methodology in Central Europe as well. The religious life of some urban centres of Pannonia (especially Aquincum¹⁵, Carnuntum¹⁶, Savaria¹⁷ or Poetovio¹⁸) is well known, but in many cases – as the Jobst treatise reflects – the studies are focused exclusively or especially on the Oriental Cults (as shown by the monograph of Mauer an der Url *dolichenum*¹⁹, the research of Tóth István²⁰ in the case of Poetovio). Even in the most recent urban monographs²¹, religion is presented with the same descriptive, “popularizing” methodology, neglecting the real analysis of communities, individuals, the sacral topography, the local aspects and especially the contextual historical and social details.

In the Romanian historiography, Roman religion in the urban context was described at first in an utterly concise manner. Taking on the example of Western and Hungarian analogies, Romanian scholars would talk about Roman religion within a short subchapter of a city monograph or give some general remarks, briefly presenting a cult in the city. Archaeological artefacts were also used for “publish or perish” publications, few of them being analyzed in a socio – historical context or with the aid of an interdisciplinary methodology. Even the latest works²² regarding a similar topic neglect some aspects and focus on a specific one (sacral topography or social aspects).

In the international and Romanian historiography the Roman religion in the urban context was debated to a lesser extent, analyzing only descriptively the archaeological

⁵ Belayche 2003, 157 – 79, Frateantonio 2003, 20- 26.

⁶ Cancik 1985, 250 – 265. Coarelli 1989.

⁷ Becatti 1954, Rieger 2004.

⁸ Rives 1995

⁹ Kaizer 2002

¹⁰ Dirven 1999, 41 – 67.

¹¹ Scheid 1991, 42 – 57.

¹² Schoppa 1959, Eck 2004.

¹³ Haynes 2000, 85 – 102.

¹⁴ Norman 1971, 143 – 154.

¹⁵ Nagy 1942, 386 – 463. Alföldy 1962, 47 – 69.

¹⁶ Jobst 1992, 17 – 85. Schafer 2011, 23 – 29.

¹⁷ Balla 1967, 67 – 76.

¹⁸ Gojkovic 2005, 463 – 485.

¹⁹ Noll 1980

²⁰ Tóth 2004

²¹ Schafer 2011, 23 – 29.

²² Schafer 2007, Nemeti 2010, 395- 435.

database, publishing – but not analyzing – the plan of some sanctuaries (outlining the sacral topography of the cities) and focusing on some notable individuals, outshining the interaction of communities and communal manifestations.

After this very short kaleidoscope of the scholarship, we can affirm that socio – historical and economic aspects of the religious life of a city, the interaction between public and private cults and acts and the relationship of the individual with the communities are just a few of the many researchable topics.

Discovering Roman religion in Apulum: history of the research

The beginnings: XV – XVII. centuries

The rich archaeological heritage of the largest conurbation in Dacia aroused the interest of Transylvanian intellectuals from the beginning of the XV. century. The first period of the research (XV – XVIII. centuries) deals mainly with the collection and description of the epigraphic sources, without any important notes about the “pagan” cults or the religious life of the Roman city.

The first notable polymaths who collected and made important observations about Apulum’s Roman past were foreign and local humanists²³, such as Antonius Bonfini (1434 – 1503), who probably used in his monumental historical work (*Rerum Ungaricum decades*) a primal source accepted in the later historiography as the “*Antiquissimus*”²⁴ used also by later, XVI. century authors (IDR III/5. 86, 198, 226, 303).

The next important scholar of the Transylvanian renaissance who collected Roman inscriptions – many of them being important epigraphic sources of the religious life of Apulum – was Mezerzius (Megyericssei János - 1470 – 1517), the “*founder of the epigraphic studies in Dacia*”²⁵ collecting (IDR III/5. 7, 8, 18, 21, 55, 58, 92, 96, 105, 171, 174, 186, 191, 193, 195, 226, 228, 230, 254, 257, 261, 275, 293, 294, 308, 313, 361, 365, 392, 441, 504, 599). Almost a quarter of the epigraphic corpus related to Apulum’s religious life was discovered by the scholars of the XV –XVI. centuries (Mezerzius, Verantius, Bongarsius²⁶, Zamosius, Siglerius). Many of the altars were discovered in a? secondary position (especially in the territory of the Saint Michael Cathedral, the medieval walls and the chancellery²⁷) but there are indirect literary evidences²⁸ that Verantius (Verancsis Antal 1504 -1573) saw temples and religious vestiges as well: “*Deorum imortalibum, praesertim Mercurii, Apollinis et Jovi Optimi Maximi, quibus et domus mea spectabilior est, ut votive praetermittam simulacra...*”. Some of the pieces, such as the IDR III/5,100 had an adventurous history: Zamosius described that in the XVI. century he also saw the statue of Hercules on the bases. In the XVII. century the base was used in the construction of the Martinuzzi palace, as many other discovered at that time in Apulum.

In the XVII. century the research is still based on epigraphic sources and collections of the inscriptions, represented especially by the work of Opitius, the well known poet, Martin Opitz²⁹ (IDR III/5. 15, 42, 72, 160, 169, 188, 211, 233, 264, 340, 352, 356, 388, 397, 409, 410, 444.). Towards the end of the century, Luigi F. Marsigli (1658 – 1730)

²³ About the revival of the renaissance interest on Roman history in Hungary, see: Mikó 1994, 34 – 49.

²⁴ CIL III p. XXV. 153. *apud* Ferrarinus Regiensis. Kulcsár 1973, 25 – 26., Bodor 1995, 57, Szabó 2013a (forthcoming) About the medieval topography of the city and the first collectors see: Györfy 1987, 143 – 158., Kovács 1992, 25 –36., Idem 1996, 191 – 201.

²⁵ Ábel 1883, 373 – 383., Buday 1907, 111 – 129.

²⁶ Bărbulescu 2010, 181.

²⁷ Kovács 1992, 25 – 36.

²⁸ IDR I. 38.

²⁹ Dăianu 1945, 374 – 385.

visited Karlsberg (Gyulafehérvár) and collected some votive inscriptions (IDR III/5. 162). He was the first who made a map about the medieval fortress and the city in 1687. Indirectly, by mentioning some votive inscriptions, the religious life of Apulum is noticed in the well known synthesis' of that age, *Memorabilia aliquot Transsylvaniae* by M. Johannes Francisci or in the *De Antiquis Transsylvaniae* by Georgias Schochter.

The XVIII. century

Between 1715 and 1723 the famous Italian architect, Giuseppe Ariosti³⁰ collected a large amount of inscriptions, many of them being important sources of the religious acts (IDR III/5. 5, 41, 62, 63, 81, 112, 124, 125, 133, 163, 177, 181, 196, 203, 204, 213, 216, 231, 251, 286, 298, 322, 328, 331, 348, 350, 354, 365, 378). He also mentioned a ruin of a Roman temple, probably in the *municipium*, near the *castrum*³¹. It is quite possible that at the beginning of the XVIII. century the sacral area of Apulum would still be visible in the Partos (Marospartos).

Another important work of that age is the monumental synthesis of Huszti András appeared in Hungarian in 1791, about the ancient history of Transylvania (*Ó- és új Dácia az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való História*). It used a great amount of ancient literary sources, but without mentioning the religious artefacts of Apulum.

At the end of the century, the transformation of the medieval fortification into the Vauban castle revealed a large part of the Roman city, inter alia some notable votive pieces too, such as the statue of Mithras Tauroctonos dedicated by Secundinus (CIMRM 1947 – 8) and a central relief (CIMRM 1936 – 7) described for the first time by Bartalis Antonius (*Ortus et Occasus imperii Romanorum in Dacia mediterranea. Posonii, 1787.*) The Mithraic statue was so famous at the time of its discovery, that Marcus Weinmann, the illustrator of Bartalis' book, put it on the cover of his tome³². It is quite possible that the pieces were found *in situ* in a *mithraeum*.

On May the 15th, 1792 a small altar (IDR III/5, 49) with a relief was discovered under the building of the salt administration, where the foundations of a possible sanctuary consecrated to Diana were standing adjacently to other stones and a fountain³³. Today both the altar and the sanctuary have disappeared. In the same text, the famous linguist Aranka György (1737 – 1817) mentioned that the whole city was full of inscriptions, old stones and statues³⁴. Some of them (IDR III/5, 30, 334) were discovered in 1790³⁵. Simultaneously, a life -size statue of a female goddess was discovered, representing it *capite velato* with a long mantle³⁶.

³⁰ Ariosti 2010.

³¹ Ariosti ms 3, 36., IDR III/5. 354.: „Nelle ruine d'un tempio nella detta Col. Apulense, Carlsbourg”.

³² Knapp 2005, 46.

³³ „1792- ik esztendőben Pünkösöd havának 15-ik napján midőn az M. Portusi Só – tisztség épületeinek szükségeire köveket ásatott, találtak egy 8 ölnyi hosszúságú és 4 ölnyi templomnak fundamentumára, melynek északi szegletében egy két lábnyi vastagságú s meg annyi magosságú kő volt”. Aranka 1796, 150.

³⁴ Idem, 147 – 151.

³⁵ Idem, 147.

³⁶ Idem 147 – 148.

A romantic era of the archaeology: the XIX. century

The XIX. century was the most prolific for the archaeology of Apulum, more than a half of the epigraphic database being discovered (or rediscovered) in this period. In this era the European historicism and the romantic affinity for archaeological excavations changed the historical landscape of Alba Iulia too. In the first half of the century, the literary works of some scholars, such as Johann Mihael Ackner³⁷ (1782 – 182), the collector Kemény József (1795 – 1855)³⁸, Johann Ferdinand Neigebaur (1783 – 1866), Wilhelm Henzen (1816 – 1887), Ignatius Rheinbold, Dionys Thalsen or the “Nestor of the epigraphic studies”, Theodor Mommsen (1817 – 1903)³⁹ marked the classical studies of Transylvania. Most of them studied in detail, for the first time, some votive pieces or phenomena from Apulum⁴⁰. None of the mentioned scholars were specialists in *Religionswissenschaft*, the discipline itself being incipient at that time in German scholarship. The shallow interest in Roman religious studies of the era is reflected in the bibliography of Torma Károly⁴¹, where more than 1300 titles are mentioned and are referring to the history of Roman Dacia, with few of them actually focusing on Apulum or the religious study of the city⁴². However, the collection of antiquities was facilitated by the creation of local custodies, museums and associations. At the beginning of the century, several altars were discovered (IDR III/5, 19, 20) at the Dealul Furcilor, probably from the remains of the Asclepeion, the exact location of which is still unknown⁴³. Another remarkable finding, for example, is that of two altars dedicated to Mithras (IDR III/5, 272, 273), unearthed together with a now disappeared fragmentary relief by “Pap Károly ship’s master in his own garden”⁴⁴. If the pieces were *in situ*, there would have probably been a *mithraeum*. A large amount of inscriptions were discovered in the Partos (*Colonia Aurelia Apulensis*) between 1865 – 1868, during the construction of the railway system⁴⁵.

The religious life of Apulum became a significant topic especially in the first monographs of the city. In his monograph⁴⁶, Karl Gooss presents the religious life of the soldiers very briefly and superficially. A more detailed analysis can be found in the works of Király Pál concerning the city’s religious life: two volumes about the province⁴⁷. The Hungarian scholar not only presents and describes the votive objects of the city, but employs analogies from other cities of the province and of the empire, highlighting and using for the first time, the contemporary (comparative and positivist) method of the “*Römische Religionswissenschaft*”, widespread across Europe. Similar details about religion can be found in his monumental monograph about the city⁴⁸. Király’s excavation in the *mithraeum* of Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁴⁹ emphasized again the importance of the

³⁷ Ackner, 1860, 88 – 90.

³⁸ Bodor 1995, 76.

³⁹ About his contribution on the study of Roman Dacia see: Torma 1880, 54 – 55., Sanfelici 2010, 239 – 244.

⁴⁰ Henzen 1848, 21 – 22.

⁴¹ Torma 1880.

⁴² Some notable articles from Torma’s repertorium regarding the religious studies of Apulum before 1880:

Gesner 1754, 104 – 126., Hammer 1833, 87 – 94., Kállay 1840, 55 – 64. Layard 1840, 448 – 486. Scheidl 1854, 239 – 240., Havasi 1865, 532., N.N. (Apulumi Mithras ábrázolat. Arch. Ért. I. 20.).

⁴³ Hormayr 1823, 591., Crişan 1971, 341 – 6, Piso 2001, XIX. Pl. III. Nr. 20., Szabó 2004, 787 – 801.

⁴⁴ Torma 1861 – 63, 134. The garden of Pap Károly – and the topography of the Mithras sanctuaries – are still

uncertain in Apulum. See: Szabó 2013b.

⁴⁵ Rep. Alba 41, nr. 22.

⁴⁶ Gooss 1878.

⁴⁷ Király 1894.

⁴⁸ Király 1892, 335 – 369.

⁴⁹ Szabó 2010, 87 – 88.

Cult of Mithras in Dacia, attracting international interest too. It was reflected by an important article of Francois Cumont about the cult of Mithras in Dacia⁵⁰, where the great Belgian scholar also mentioned, even though briefly, the famous Mithraic objects from Apulum. In addition, the complex reliefs from Apulum appeared in his landmarking works as analogies⁵¹.

The XX. century

This period begins with grandiose archaeological excavations, revealing for the first time, systematically, a historical part of the ancient city. The excavations of Cserni Adalbert (1888 – 1908) in the governor's palace (*praetorium consularis*) lay open to view the first methodically discovered votive monuments and cultic places of the ancient city. Even if the publication of the news regarding these objects was made based on the system of positivism⁵², detailing – as a premiere - the archaeological contexts as well, the religious aspects were however neglected or wrongly interpreted. A case study of this period is the so – called “sanctuary of Epona”, its location being presumably in the area of the stables (IDR III 5/ 68, 69, 71)⁵³. The divinity appeared firstly in the local historiography, described by Cserni using the methodology of descriptive positivism and comparative religion. It stated that “*Epona was a Gallic goddess of horses, mules and donkeys*”⁵⁴; nevertheless he mentioned (without citing bibliographical sources) that more than 50 inscriptions of Epona's are known from the Empire.

In XX. century the research on Apulum's religious life consisted of many specific aspects regarding the evolution of the methodology of the research. Two phenomena were outlined in this period: the high increase of the systematic excavations with the consequence of the quantitative increase of the *in situ* discovered votive objects, and the appearance of the first specific articles, studies and synthesis about some cults or votive objects. However, it's noteworthy that the political and ideological changes influenced the historiographical narrative before and after 1948. In the first half of the XX. century two thirds of the inscriptions discovered were unearthed, many of them *in situ*. The studies from this era reflect the current European tendencies and theories on Roman religious studies, but this process slowed down in the second half of the century.

After 1918, Alba Iulia became Romania's national centre: Transylvania's unification with the Romanian Kingdom. In 1930 Virgil Cucui, a local history teacher revealed a possible *mithraeum*⁵⁵(CIMRM 1953) on the field of Ioan Oancea at the Budul Încoronării Street. In the same context a dozen inscriptions and votive objects were revealed, which reflect the sacred geography of the interior. Many votive objects were also found in the area of the *Municipium* (near the Mihai Viteazul High School) by private collectors or by archaeologists. Two statues of *Iuppiter Tronans* were also found in 1931 in the same area⁵⁶. It is quite possible that the large amount of votive objects found in this area indicates a sacral zone of the city. Another *in situ* discovery was made on February 26th 1936, when at the so-called “Lăbuț” place on the field of Ioan Popa, two votive columns dedicated to Deus Aeternus (IDR III/5, 25) were found together with 200 lamps. This

⁵⁰ Cumont 1893, 289 – 299.

⁵¹ Cumont 2010, 45.

⁵² Cserni 1890, 21 – 46., Bolindel et alii 2011, 14 – 18.

⁵³ Cserni 1903, 136., Cserni 1908, 45 – 46, Piso 1994, 203 – 213, Timoc 1997, 115 – 118., Alicu 2000, 158 – 160., Bolindel 2013.

⁵⁴ Cserni 1908, 45.

⁵⁵ Cristescu 1927 – 32, 620 – 621., Rep. Alba, 40., nr. 20., Szabó 2012, 70.

⁵⁶ Idem, 308.

surely indicates the presence of a sanctuary on that particular place⁵⁷. In the first half of the XX. century, many articles and studies appeared in the Romanian –and sporadically – in the international historiography, analyzing the religious life of Apulum. The majority of these are descriptive, e.g. archaeological reports and publications of new epigraphic or statuary monuments, but even if those studies were not thorough and not using modern, interdisciplinary methodology, the erudite scholars of that time – Ioan Berciu, Mihail Macrea, Alexandru Popa, Constantin Pop or Cloșca Băluță – proved a highly appreciable knowledge of the religious sources from Dacia and the Roman Empire, using a large amount of epigraphic or figurative analogies. The city is mentioned only marginally in the international (the synthesis of Webber Jones) or foreign language studies (the corpus of Floca)⁵⁸. This period is marked not only by the mentioned systematic excavations, but also by numerous sporadic discoveries. In 1910 two female heads were found, interpreted as “Vesta” statuettes⁵⁹. In 1926, in the garden of Bozsó Mihály, a bronze statue of Sol was found⁶⁰. These discoveries – even if they were not found *in situ* – represent the private manifestation of the Roman religion. On July 20th 1945, no. 50, Brătianu Street, similar findings emerged: a relief of a *Genius nautarum* was discovered by Pastiu Petru⁶¹. The majority of these XX. century finds have a precise location, but unfortunately, few of them are linked to an *in situ* context. The discovery of two votive altars (IDR III/5, 52, 144) and a statue of Jupiter, dedicated to T. Flavius Italicus at no. 13 Gemenilor Street, in the garden of Gligor Sas, are one of the many secondary-position discovered objects⁶². It is important to mention that beyond the large number of religious studies and articles, the number of the unearthed inscriptions in the first half of the century are twice as many, as in the next period, marked by radical political, ideological and – indirectly - , economic changes.

In 1958, in the garden of Ion Drăghici, a unique altar of Isis was discovered (IDR III/5, 104)⁶³, in the south part of the Colonia Aurelia Apulensis. It is still unknown whether this altar was marking the place of a sanctuary or if it was a sign of a private manifestation of the cult. Similarly, the discovery of the two famous IOM Cimistenus altars (IDR III/5, 208, 209)⁶⁴ in 1961 near the Oancea mithraeum⁶⁵ is very important in the delimitation of the sacral area of the city. Even if the sacral topography of Apulum is almost unknown, we can presume the existence of an oriental area between the municipium and the colonia, where, in 1963, – quite near the mithraeum and the supposed Cimistenus sanctuary – a IOM Dolichenus altar (IDR III/5, 221) was found on the Bulevardul Încoronării⁶⁶. If the sporadic discoveries from the XIX. century and the beginning of the XX.th made the existence of an Asclepeion just hypothetical, the discovery of several altars in the 70’s (IDR III/5, 34, 36) made it a fact: deep –seated, the location of a sanctuary near the Tăușor lake. In 1976, an imposing statue of *Iupiter Tronans* (nr. Inv:7772) was discovered on the Cetății Street with a fragmentary altar (IDR III/5, 224) dedicated by a *tubicenus*⁶⁷. This example, too, was in a mixed, pre-modern context, disturbed by the XVIII. century modifications of the fortification.

⁵⁷ Piso 2001, XIX. pl. III. nr.13.

⁵⁸ Nemeti 2012, 22 – 23.

⁵⁹ Idem, 175.

⁶⁰ Zefleanu 1947 – 9, 170.

⁶¹ Idem, 173 – 4.

⁶² Piso 2001, XIX. pl. III. nr.14.

⁶³ Popa 1962, 147 – 150., Piso 2001, XIX. pl. III. nr.1.

⁶⁴ Idem, nr. 29.

⁶⁵ Berciu – Popa 1965, 168.

⁶⁶ Piso 2001, XIX. pl. III. nr. 40.

⁶⁷ Băluță 1978, 169 – 174, Piso 2001, XIX. pl. III. nr. 35.

Although the number of the discovered inscriptions and sculptural artefacts was lower in the second half of the century, the discovery of the Liber Pater sanctuary in 1989 was a landmark event in the research of Roman religion in Apulum. The uniquely rich epigraphic (IDR III/5, 236, 237, 244, 370, 371)⁶⁸, statuary⁶⁹, ceramic⁷⁰, osteological⁷¹ and botanical⁷² material was analyzed by an international team during almost two decades. The case of the Liber Pater sanctuary – even if the monograph is still unpublished – was a positive one for the perspectives of the future research serving as a model for the archaeology of the cult. The archaeological material was analyzed and partially published by an international team, many of whom were specialists in neglected or new areas of expertise in Romanian archaeology (votive pottery, archaeology of the *favissae*, Roman glass, archaeobotany).

If the first half of the XX. century was marked by articles, studies and important discoveries, the end of the century was marked by monographs and the diminishing of archaeological discoveries. The most important discovery was the unearthing of some votive inscriptions on the bank of the Mureș river in 1998 (IDR III/5, 700, 701, 706 – 712)⁷³. Vasile Moga's contribution to the religious studies of Apulum in the last two decades of the century was also very important⁷⁴ (IDR III/5, 702).

Obviously, the publication of the III/5 volume of the *Inscriptiones Daciae Romanae* by Ioan Piso with almost half a thousand votive inscriptions was a remarkable moment for the scholarship.

The recent state of the research and the future perspectives

After 2000, the research of the religious life of Apulum was still powerfully marked by the numerous publications regarding the Liber Pater sanctuary dominating not only the Romanian, but – a premiere for a Roman sanctuary from Dacia – also the international research⁷⁵. Many articles were published regarding the specific, local aspects of some deities or cults, especially that of the Lares⁷⁶ or Mercurius⁷⁷. The Festschrift for prof. dr. Ioan Piso published in 2004 was also very rich in articles regarding the religious life of Apulum⁷⁸.

There are two new tendencies that appeared in the last decade on the subject of the research: the appearance of the systematic excavations (in the Porta Pretoria Dextra or most recently, in the *praetorium* of the legionary camp⁷⁹ where a fine statue of Nemesis and other votive objects were found) and the application of new methodologies, rich analogies and comparative, interdisciplinary studies. The articles of Radu Ota, Anca Timofan or Sorin Pribac⁸⁰ reflect some new tendencies in the research. It is noteworthy that

⁶⁸ Idem, nr. 19.

⁶⁹ Diaconescu 2001, 161 – 176.

⁷⁰ Fiedler 2005, 95 – 125.

⁷¹ Gudea – Papuc 2001, 209 – 234.

⁷² Ciută 2010, 185 – 199.

⁷³ Moga- Piso – Drîmrărean 1998, 109., Piso 2001, XIX. pl. III. nr. 6.

⁷⁴ Moga 1998, Moga 2005, 184 – 187.

⁷⁵ Byros 2011, 147 – 163.

⁷⁶ Băluță 2001, 193 – 198.

⁷⁷ Moga 2004, 253 – 258.

⁷⁸ Beutler 2004, 394 – 397., Fiedler – Höpke 2004, 510 – 516, Moga - Ciobanu 2004, 625 – 629., Szabó 2004, 787 – 801.

⁷⁹ There is still no official publication of the excavation. <http://art-historia.blogspot.ro/2011/12/distrugerea-castrului-legiunii-xiii.html> and <http://jurnalul.ro/stiri/observator/statuia-zeitei-nemesis-descoperita-la-alba-aulia-574957.html>

⁸⁰ Pribac 2007, 485 – 494.

after many years, the only *defixio* known from the city was published by Németh György and George Bounegru⁸¹, attesting for the first time the existence of “popular” religion and magic in Apulum. Regarding the possible sources of early Christianity there is only one synthesis, which must be dealt with high criticism⁸². The intense activity of the local museum (temporary exhibitions on Roman religion⁸³) also reflects a new tendency of the research.

As a perspective for the archaeological research, it is important to mention the discovery of two possible sanctuaries of Mithras in 2003 and in 2008⁸⁴. The excavation of these sites would be essential for the understanding of how ancient religion was lived/experienced, and the cultic manifestations and local aspects. As the latest studies have proved⁸⁵, the cult of Mithras played an important role in the religious life of Apulum, but despite the rich archaeological sources, Dacia is one of the few Roman provinces without systematically and recently excavated mithraeums. The excavation of these buildings could also prove the archaeological techniques used in the excavation of the Liber Pater sanctuary and make a firm statement, setting the foundation of the archaeology of religion as an interdisciplinary methodology in Romanian archaeology. Furthermore, the excavation of such sanctuaries represents a good opportunity for the promotion of the archaeological heritage in a modern, interactive way.

The future of the study of Roman religion in Apulum must be based on a new methodological framework, making use of the international tendencies (the reinterpretation of cognitive archaeology and archaeology of religion, focusing on the individual as an important religious agent, religion(s) as a manifestation of the group)⁸⁶ but also of the specific local aspects and case studies. As the latest tendencies show, it is very important that there be a complete synthesis concerning the religious life of Apulum, this being the subject of my Ph.D. thesis.

Conclusions

The religious life of Apulum, as a research topic – indirectly – has a very long, more than five centuries old historiography. From the rediscovery of the first votive inscriptions in the age of Mathias Corvinus to the discovery of the Mithras sanctuaries, this field of research has evolved simultaneously with the increasing amount of sources. After a very long period of time, mainly consisting of collecting and describing religious artefacts, in the XIX century there has been a change: the writing of the first articles regarding specific aspects – famous archaeological discoveries that described artefacts or synthesis of some cults – of the religious life. Although till the beginning of the romantic era, the majority of the authors were foreigners, at the end of the XIX century local historians begin excavating systematically, in the spirit of the positivist historiography, thus appearing the first internationally cited studies. During this period, the religious life of Apulum has been for the first time the focus of some internationally known scholars. In the first half of the XX century, the Romanian historiography was still based on the positivist, descriptive methodology. Few exceptions are known from this period, which used an interdisciplinary method, combining the local, descriptive method of archaeology and the traditional German methodology of *Religionswissenschaft*. During the communist regime the field

⁸¹ Németh – Bounegru 2012,

⁸² Moga 2007. See also: Ota 2011, 197 – 211.

⁸³ Moga et alii 2008, Bounegru et alii 2012.

⁸⁴ Szabó 2012, 9.

⁸⁵ Szabó 2013c, 43 – 73.

⁸⁶ Rüpke 2012, 1 – 13.

was marked only marginally. As a result, the number of excavations and articles decreased quantitatively, without any remarkable change in the methodology. If the XIX century was marked by quite a notable synchronization with the international scholarship of Roman religious studies, the XX century was characterized by a slow retrogression, or even stagnation. A starting point for the methodological change was the discovery of the Liber Pater sanctuary, the first systematically researched cultic place in Roman Dacia, where an international team used a highly evolved, interdisciplinary methodology. It was perfect by far, but challenging enough for a change of paradigm in archaeological methodology. It also transformed the narrative of historiography. The future of the study of Apulum's religious life consists of a new systematic excavation and the application of its latest methods (Erfurt School). In this study the author presented not only the history of the research regarding the religious life of Apulum (focusing on the evolution of the methodologies used in the interpretation of the archaeological data), but also the usage of some rare Hungarian sources. The article highlights the relatively neglected Hungarian bibliography as well.

Bibliography

Ábel Jenő, Johannes *Mezerzius*, Der Begründer der dacischen Epigraphik. In: Ungarische Revue 3/1883. 373-383.

Ackner, Johann, Fund eines Mithras Basreliefs in Siebenbürgen. Mittheilungen der k.k. Central Commission zur Erforschung und Eerhaltung der Baudenkmale (Wien). 1860, 88 – 90.

Alföldy Géza, Aquincum vallásos életének története. In: *Budapest Régiségei* 20., 1962, 47 – 69.

Alicu, Dorin, - Pescaru, Adriana, *Templele romane din Dacia* (I), Deva, 2000

Aranka György, *A magyar nyelvvelő társaság munkáinak első darabja*. 1796

[Le iscrizioni della Transilvania nel codice veronese di Giuseppe Ariosti \(Biblioteca Capitolare, cod. CCLXVII\) in Epigrafi romane di Transilvania raccolte da Giuseppe Ariosti e postillate da Scipione Maffei. Biblioteca Capitolare di Verona, Manoscritto CCLXVII. Studi e ricerche, Verona 2010](#)

Balla Lajos, Zur Geschichte des religiösen Lebens von Savaria. In: *Acta Classica* 3, 1967, pp. 67 – 77.

Băluță, L.Cloșca, Un tubicen al legiunii a XIII -a Gemina la Apulum. In: *Apulum* 16, 1978, 169 -174.

Băluță, Cloșca, Sanctuarul zeilor Lares de la Apulum. In: *Apulum* 38, 193 – 197.

Bărbulescu, Mihai, Collezioni e collezionisti in Transilvania fino al secolo XIX. In: [Le iscrizioni della Transilvania nel codice veronese di Giuseppe Ariosti \(Biblioteca Capitolare, cod. CCLXVII\), in Epigrafi romane di Transilvania raccolte da Giuseppe Ariosti e postillate da Scipione Maffei. Biblioteca Capitolare di Verona, Manoscritto CCLXVII. Studi e ricerche, Verona 2010](#), 179 – 199.

Becatti, Giovanni: *Scavi di Ostia II.: I mitrei*. Roma, 1954

Bendlin, Andreas: Peripheral centres – central peripheries: Religious Communication in the Roman Empire. In: Canzik, Hubert – Rüpke,

Jörg, *Römsiche Provinzialreligion*. 1997, 35 – 68.

- Belayche, C., Les formes de religion dans quelques colonies du Proche-Orient,” *Archiv für Religionsgeschichte* 5. 157–79.
- Berciu, Ioan – Popa, Alexandru, Monumente epigrafice în Apulum IV. In: *Apulum* V, 1965, 167 – 203.
- Beutler, Franciska, *Ein fraglicher Altar aus Apulum im Besitz der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien*, In: C. Roman – C. Gazdac (Hrsg.), *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca 2004, 394–397.
- Biehl, Peter – Bertemes, Francois: The archaeology of Cult and Religion: an Introduction. In: *The archaeology of Cult and Religion*. Budapest, 2001, 11 – 27.
- Bodor András, Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig. In: *Erdélyi Múzeum* 3 – 4., 1995, 56 – 81.
- Bolindeț, Viorica et alii: *Palatul guvernatorului Daciei romane din Apulum. O redescoperire a patrimoniului*. Editura Mega, 2011.
- Bolindeț, Viorica – Rusu – Varga, Rada: *Identity of the official power in Roman Dacia – votive and cult monuments discovered in the palace of the governor from Apulum*. Paper held on XIIIth. CSIR Conference on Roman Provincial Art, Bucharest- Alba Iulia, 18 May – 3 June, 2013.
- Bounegru, George et alii: *Scrisul la Apulum. Între util și estetic. Catalog de expoziție*. Alba Iulia, 2012.
- Buday Árpád: *Római felirattan*. Kolozsvár, 1907
- Byros, Graziela: *Liber Pater in Dacia - one cult, two distinct urban contexts: Sarmizegetusa and Apulum I*. In: *Reconstructing Identities in Roman Dacia: Evidence from Religion*. Ph.D. thesis, Yale University, USA, 2011. (coord. Dr.prof. John F. Matthews) 147 – 163
- Cancik, Hubert: “Rome as sacred landscape,” *Visible Religion* 4 –5. 1985, 250–65.
- Coarelli, Filippo: *I santuari del Latio in età repubblicana*. Rome, 1989
- Cristescu, Vasile: *Nouveaux monuments d’Apulum*. In: *Dacia – revue d’archéologie et d’histoire ancienne*. 1927 – 1932, 620 – 625.
- Crișan, Horea, Asclepeionul de la Apulum. In: *Apulum* 9, 1971, 341 – 6.
- Cserni Adalbert, *Apulum maradványok, Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egylet tizenharmadik évkönyve = ATÉ, III, 1890, p. 21-46.*
- Cserni Adalbert (Béla), *Apulum maradványok*. ATÉ XII, 1903, 90- 141.
- Cserni Adalbert (Béla), *Apulum maradványok*. ATÉ XIV, 34 – 52.
- Cumont, Franz, *Mithras emlékek Magyarországon*, In: *Archaeológiai Értesítő XIII*, Budapest, 1893
- Cumont, Franz: *Religiile orientale în păgânismul roman*. Editura Herald, 2010.
- Dăianu, Ilie, Poetul silezian Martin Opitz și românii din Transilvania. In: *Apulum* 2, 1945, 374 – 385.
- Diaconescu, Alexandru, A statue of Liber Pater from Apulum. In: *Acta Musei Napocensis*, 38. I., 2001, 161 – 176.

- Dirven, Lucinda: *The Palmyrenes of Dura Europos. A study of religious interaction in Roman Syria*. Brill, 1999
- Eck, Werner, Köln in Römischen Zeit. Geschichte einer Stadt im Rahmen des Imperium Romanum. Greven – Köln, 2004.
- Fiedler, Manuel – Höpke, Constanze, Wein oder Weihrauch?“Turibula” aus Apulum. In: C. Roman – C. Gazdac (Hrsg.), *Orbis Antiquus . Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca 2004, 510 – 516.
- Fiedler, Manuel, Kultgruben eines Liber Pater Heiligtums im römischen Apulum (Dakien). Ein forbericht. In: *Germania* 83,1., 95 – 125.
- Frateantonio, Christa, *Religiöse Autonomie der Stadt im Imperium Romanum*. Studien und Texte zu Antike und Christentum 19. Tübingen, 2003, 20 – 26.
- Gesner Mathias, De deo bono puero Phosphoro. *Commentarii Societatis regiae scientiarum Goettingensis*. IV, 104 – 126.
- Gojkovic, Mojca Vomer, Leben in Poetovio. Die Römischen Armee und die Religion. In: *Limes 2005*, Pécs, 463 –485.
- Gooss, Karl, Die römische Stadt Apulum. Schassburg, 1878
- Györffy György: *Az Árpád – kori Magyarországnak történeti földrajza*. Budapest, 1987
- Gudea, Nicolae – Papuc, Ioan, Fauna din templul Liber Pater de la Apulum 1. Oase ale scheletului apendicular provenite de la mamifere. In: *Apulum* 38, 209 – 234.
- Haynes, Ian, Religion in Roman London. In: Harvey, Sheldon – Lesley Hanningen, *London under ground: the archaeology of a City*. London, 2000, 85 – 100.
- Hammer, Joseph de, Mémoire de culte de Mithra son origine sa nature et ses mysteres. Paris 1833, 87 – 94.
- Havasi N.N., A Mithras emlékek Erdélyben. In: *Vasárnapi Újság*, Pest, 1865, 42. Sz., 532
- Henzen, Wilhelm, Inscrizione latina di Giove Taviano. In: *Bulletino dell’ Institute de Corrispondenza Archeologica*, Roma, 2/1848. 21–22.
- Hormayr, *Archiv für Geographie, Historie, Staats – und Archivkunst* 1 – 19. Vienne, 1810-1828.
- Jobst, Helga, Römische Mithrasmysterien. In: Jobst, Werner (ed.), *Carnuntum – das Erbe Roms an der Donau*. 1992, 30 – 51.
- Kaizer, Ted: *The religious life of Palmyra. A study of the social patterns of worship in the Roman Period*. Stuttgart, 2002
- Kállay Ferenc – Mithra tiszteletéről és Mithra emlékekről a magyar honban. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 1840, Pest, 55 – 64.
- Király Pál: *Gyulafehérvár története*. Gyulafehérvár, 1892
- Király Pál: *Dacia provincia Augusti*. Kolozsvár, 1894
- Knapp Éva – Adalékok a 18. század végi nyelvi archaizálás kérdéséhez. *Magyar Könyvszemle* 121. 2005. 2.
- Kovács András, Contribution des épigraphistes humanistes a la topographie de Alba Iulia (Gyulafehérvár) au Moyen Age et au début de l’Ere moderne. In: *Szamosközy István:*

- Analecta Lapidum. 1593. Inscriptiones Romanae. 1598.* Ed. par István Monok, trad. par Jenő Németh. Szeged, Scriptum Kft, 1992. 25–36.
- Kovács András, Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök középkori székhelye. In: *Márton Áron Emlékkönyv. Születésének 100. évfordulóján.* Szerk. Dr. Marton József. Gloria Kiadó, Kolozsvár, 1996. 191–201.
- Kulcsár Péter: *Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése.* Budapest, 1973
- Layard, Felix – Mémoire sur deux bas reliefs mithriaques qui ont été déconvertis en Transylvanie. Paris, 448 - 486.
- Mikó Árpád, „Pannonia újjászületése”: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Magyar Nemzeti Galéria 1994 október – 1995. Február, Budapest, 1994) 34–49.
- Moga, Vasile: *Castrul roman de la Apulum.* Alba Iulia, 1998
- Moga, Vasile – Piso, Ioan – Drîmbărean, Vasile, Quatre monuments épigraphiques d'Apulum découverts dans le lit de Mureş. In: *Acta Musei Napocensis*, 35.1., 1998, 109 – 118.
- Moga, Vasile – Ciobanu, Radu, Septimius Asclepius Hermes, le médecin d'Apulum, dans une nouvelle inscription récemment découverte. In: C. Roman – C. Gazdac (Hrsg.), *Orbis Antiquus . Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca 2004, 625- 629.
- Moga, Vasile, Mercurius la Apulum (Mercurius à Apulum). In: *Apulum* 41, 253 – 258.
- Moga, Vasile: Mitologie și iconografie (observații asupra a două monumente votive). In: *Dacia Felix. In honorem Mihai Bărbulescu.* Cluj, 2005, 184 – 187
- Moga, Vasile: *Creștinismul la Apulum și în teritoriul său (sec. III – X).* Editura Reintregirea, Alba Iulia, 2007
- Moga, Vasile et alii: *Mitologie și iconografie la Apulum. Catalog de expoziție.* Alba Iulia, 2008
- Nagy Tibor, Vallási élet Aquincumban. In: Alföldi András – Nagy Lajos – László Gyula, *Budapest az ókorban*, Budapest, 1942, pp. 386 –463.
- Németh György – Bounegru, George, Cursing the nomen. In: *Zeitschrift und Papyrologie und Epigraphik* 184, 2013, 238 – 242.
- Nemeti, Sorin, Society and religion in Ilișua. In: *Classica et Christiana* 5, 2010, 395 – 435.
- Nemeti, Sorin, *Dialoguri păgâne.* Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2012
- Noll, Rudolf, *Das Inventar für Dolichenusheiligtums von Mauer an der Url.* Wien, 1980.
- Norman, A. F., The Religion in Roman York. In: Butler, E., *Soldier and Civilian in Roman York.* Leicester, 1971, pp. 143 – 154.
- Piso, Ioan, Eine parallele zwischen den Praetoria der Statthalter in Carnuntum und Apulum. In: *Carnuntum Jahrbuch* 1993 – 1994, 203 – 213.).
- Piso, Ioan : *Inscriptions d'Apulum (Inscriptions de la Dacie Romaine III 5, Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, I-II, Paris 2001. IDR III/5.1 /2.*
- Popa, Alexandru, O nouă inscripție închinată zeiței Isis. In: *Studii și Cercetări de Istorie Veche (SCIV)* 13.1., 1962, 147 -153.
- Pribac, Sorin, Die Religionen der Soldaten der Legio XIII Gemina aus Apulum. In: *Limes 2005*, pp.485 – 489.

Rieger, Anna: *Heiligtümer in Ostia*. Pfeil, 2004

Rives, John: *Religion and authority in Roman Carthage*. Clarendon Press, 1995

Rüpke, Jörg: *Lived ancient religion. Questioning Cult and Polis Religion. Presentation of a new research program*. Erfurt, 2012

Sanfelici, Michaela, Theodor Mommsen e la epigrafi della Dacia. In: [Le iscrizioni della Transilvania nel codice veronese di Giuseppe Ariosti \(Biblioteca Capitolare, cod. CCLXVII\) in Epigrafi romane di Transilvania raccolte da Giuseppe Ariosti e postillate da Scipione Maffei. Biblioteca Capitolare di Verona, Manoscritto CCLXVII. Studi e ricerche. Verona 2010, 239 – 244.](#)

Schäfer, Alfred, *Tempel und Kult in Sarmizegetusa. Eine Untersuchung zur Formierung religiöser Gemeinschaften in der metropolis Dakiens*, Scriptorium-Verlag Berlin, 2007

Schäfer, Alfred „Religion in den Provinzen Roms“, In: *Götterbilder - Menschenbilder. Religion und Kulte in Carnuntum*, Landesausstellung Niederösterreich, hrsg. von F. Humer – G. Kremer, Wien 2011, pp. 23-29.

Scheid, John, Sanctuaires et territoire dans la colonia Auusta Treverorum. In: Brunaux, J. (ed.): *Les sanctuaires celtiques*. Paris, 1990, 42 – 57.

Scheidl, Johann, Nachtragliches über den Dolichenus – Cult. In: *Sietzungberichte der phil. Hist. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften XIII*, 239 -240.

Schoppa, Helmut: *Römische Götterdenkmäler in Köln*. Köln, 1959

Szabó Ádám, Der „locus“ von Apulum. In: C. Roman – C. Gazdac (Hrsg.), *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca 2004., 787- 801.

Szabó Csaba, The Cult of Mithras in Dacia. In: Nabarz, Payam (ed.), *Mithras Reader. Vol.III.*, London, 2010b, 84 – 94.

Szabó Csaba: *Cultul lui Mithras în Apulum*. M.A. thesis, 2012. Supervisor: dr. Sorin Nemeti. (unpublished)

Szabó Csaba: Gyulafehérvár ókori emlékei Antonio Bonfini művében. In: *Keresztény Szó* 2013(forthcoming).

Szabó Csaba: *Mithras kutatás Gyulafehérváron a XX. századig*. In: Szabadság, Kolozsvári napilap, 2013 május 15.

Szabó Csaba, Microregional manifestation of a private cult: the Mithraic community from Apulum. In: Moga, Iulian (ed.): *Angels, demons and representations of the Afterlife within the Jewish, pagan and Christian Imagery*. Iași, 2013, 43 – 73.

Timoc, Călin, Observații în legătura cu cultul zeiței Epona la Tibiscum. In: *Satu Mare. Studii și Comunicări. XIV*, Satu Mare, 115 – 118.

Torma Károly, Tizenkét római felirat Dáciából. Erdélyi Múzeum II., 1861 – 63., 129 – 135.

Torma Károly: *Repertorium Dacia régiség és felirattani irodalmához*. Budapest, 1880

Tóth István: *Pannoniai vallástörténet . /Pannonische Religionsgeschichte./ Akadémiai doktori értekezés*. Pécs 2004

Wissowa, Georg: *Religion und Kultus der Römer*. Berlin, 1912

Zefleanu, Enea, Note epigrafice la Apulum (2). In: *Apulum II.*, 1947 – 9, 170 – 178.

Egy fiú gyermekkora az 1940-es években Csehszlovákia déli falujában – esettanulmány

Tóth Zsuzsanna Napsugár
Témavezető: Dr. Selmeczi Kovács Attila

Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Debrecen

Absztrakt

A tanulmány egy Dél-Szlovákiában, 1936-ban született férfi gyermekkori játék¹ élményeit szemlélteti visszaemlékezései kapcsán. Narratív interjú segítségével a legkorábbi emlékeiről kérdeztem őt, amelyek tematikailag: készített játékok, állatos történetek, háborús gyermekkor csoportokra oszlanak. A néprajzi gyűjtés lényege az volt, hogy a társadalmi minőségében reprezentatív személy kirajzolja azokat a kultúrtörténeti vonatkozásokat, amelyek az adott kor játékhagyományait meghatározták. Az ő narratíváján keresztül rekonstruálódik a „jó és a nem jó játék” fogalma, valamint azok pozitív vagy negatív kivetülései az őt körülvevő társadalmi és biológiai életvilág reakcióinak tükrében.

Kulcsszavak: *játékkultúra, gyermekkor, néprajz, világháború*

I. Bevezetés

A kutatás-sorozat célja a 3 generációs játéktörténeti kutatás, mely a családi narratívákban keresi meg a „jó játék” minőségi elvárásait az egyén élet és családtörténetéhez viszonyítva. Hipotézisem szerint a „jó játék” az, amely tematikai- és formai elemeivel eszközként tudja szolgálni a kulturális tartalmakat, amelyben a gyermek szocializálódik.

Kutatási terep Dél-Szlovákia Perbete² nevű községe. Színességét a 21. század derekán polgárosuló vidék³ adja meg. A háborús seregvonulások következményeként elszállásolt német katonák ajándékozó tevékenysége kibővítette a gyermekek játéktárgyainak számát, a kicsik a hétköznapi időtöltésnek új lehetőségeit kapták meg. Az iskolakultúra és a tanterv megváltozásával az ekkor születő gyermekek közül jó néhány szakképesítést szerzett munkássá válik, azonban többségük csak az általános iskolát végzi el.

A kutatás során elért legkorábbi adatok a második világháború idejére tehetőek, az emberemlékezetre támaszkodva. Átmenetet jelképezik a lokális rurális közösség játszási hagyományai és az erősen polgárosodott társadalom játékkultúrája között. Az 1920-as

¹ A játék fogalmát J. HUIZINGA kultúrelméleti játékelmélet definíció (1938) alapján értelmezem, aki a játékfunkciót a kultúrában ragadja meg, miszerint a „játék szabad cselekvés vagy foglalkozás, amely bizonyos önkéntesen, előre meghatározott időben és térben, szabadon választott, de föltétlen kötelező szabályok szerint folyik le.” 1990, 37.

² Szlovák elnevezése Pribeta.

³ LISZKA 1992, 17.

évektől az 1945-ig tartó időszakban gyermekkorát élő személy az élete korai szakaszából származó történetek bemutatásával reprezentálja gyermekora néprajzát. Diszkriminatív hólabda módszerrel választottam ki a őt, és narratív interjú módszerrel kérdeztem őt. Fontos szempont volt, hogy a kiválasztott időintervallumban a településen született és töltötte el gyermekkorát, amelynek eseményeire élénken emlékszik.

II. Eredmények

1936-ban harmadik gyermekként született Perbetén egy hat gyermekes római katolikus családba. Elbeszélése szerint nem számítottak sem gazdagnak, sem szegénynek a faluban. Családjuk köztisztelőnek örvendett. Ő maga az osztály legjobb tanulója volt. A későbbiekben főiskolát végzett. Általános iskolás tanárrá, majd polgármesterré vált.

„Egy udvarban, mi voltunk hatan, ezek a Geleták meg kilencen és akkor tizenöt volt egy udvarban gyerek, A szomszédban ugyanúgy, úgyhogy mindjárt volt egy 20-30 gyerek összeszedve, mára az iskolában már nem tudnak egy osztályra összeszedni csak tizen valamennyit.”

A paraszti játékszerek többsége hasonlóságot mutat Közép- Európában. A típusok helyhez kötődő változatainak általánosságait vagy egyediségeit vizsgáló kutatások irodalma szerteágazó mind a népszokások, a mozgásos énekes játékok, tekintetében.⁴ Lázár Katalin⁵ gyűjtésében megtalálhatók a dél-szlovákiai játékok pontos leírásai, amelyek említésre kerültek: a száncózást, Bujj-bujj zöld ágazást, valamint Ne nézz hátra, jön a farkas nevű játékokat nevezte meg a kedvenc népi játékaik közül. Játszottak *Ustorvéget* is, ahol a gyermekek egymás kezét fogva rohantak és tekeregtek. A szalmában gyakran birkóztak, de azt ő nem vélte játék tevékenységnek. Kora tavasszal kijártak az erdőbe ibolyát szedni, de a vaddisznók miatt ezt csak kíséreléssel tehették meg.

Játéktérként a kertek végei kaptak hangsúlyt. Gyermekkorában a lakóépületek nem voltak bekerítve Perbetén. Minden háznak volt *szérűje* szalmakazlakkal és kórókúpokkal. Azok mellett pedig nagy tér volt: *placc*, ahol masinázni szoktak. Főként itt játszottak a gyerekek. Az adatközlő személy sorház rendszerben lakott, ahol egy tető alatt több, rendszerint három nem rokon család is lakott. Ezeknek a háznak a maradványai megtalálhatóak a mai Fő utcán. A házsor kertek követték abban a sorrendben, ahogyan a családok laktak. Ezen kívül a telek végében volt még a magtár is. Az adatközlő személy családjának *pelyvásuk* volt, ahol a *szecskát* vágják össze az állatok részére, amelyet kézzel hajtottak.

A gyermekkori kötelezettségei közül a kapálást, az egyelést, kukorica morzsolását, bab fejtését emelte ki. A libapásztorkodás, az állatok tisztítása, később a tehének őrzésével is kibővült a feladatok sora.

„Sok játék nem volt, mert be voltunk fogva, meg volt adva, hogy mit kell csinálni, a trágyát ki kellett a malacok alól is meg a lovak alól is meg a tehének alól is hányni, megetetni, szecskát vágni, le volt a gyerek is kötve mindennel. Még nem jártam iskolába, amikor már libákat őriztem, a nagyanyámét.”

⁴ BÁRKÁNYI 2004, 113.

⁵ LÁZÁR 2006,

A munkafolyamatok vidáman zajlottak le. Öröm párosult a feladatokhoz, így a játékos tanulás a munkába nevelés céljának eszköze lett, úgynevezett „alkalmazott játékká” vált⁶.

Időnként karácsonykor a gyerekek vásárolt tárgyakat kaptak ajándékba, azonban azok öltözék elemek voltak, és nem játékszerek. A falusi boltban lévő áru a felnőtteknek szólt, és a tárgykészlete a sütéshez, főzéshez, gazdasághoz szükséges alkalmatosságból állt össze. Az alkalmanként Perbetén megrendezett állatvásárban ugyan voltak standok, ahová a gyerekeket is várták, azonban csak édességet kínáltak. Az 1950-es évektől kezdett szokássá válni a játékok vásárlása. Főként a szomszédos Újvárból, de Gyalláról, és Komáromból is vásároltak a szülők különböző játékszereket. Ezek között volt a szájharmonika, valamint a kaucsuk baba is. Autómobil féléket, valamint labdákat is lehetett kapni. Az adatközlő személy nem kapott gyári játékot gyermekkorában, ahogyan a testvérei sem. Egyetlen tányér alakú zenedobozra emlékszik vissza, amelyet a náluk elszállásolt orosz katonák hoztak ajándékba.

„Hát azelőtt csak ilyen⁷ játékok voltak, nem adtak, meg nem is volt, meg sem engedhette volna ahol 6 gyerek volt meg 9. Nem igen lehetett még a szülő magának sem.”

1. Dramatikus játékok

Tóth I. János szerint, ha a közösségekben integrációs erők biztosítják a kooperatív viselkedést a nem rokon tagok között is, az erősíti az összetartozást, és a védelmet a külső támadásokkal szemben. A viselkedés koordinálásában az erkölcs, és a hatalom fontos szerepet játszik, amit a vallás fog össze. A közösség tagjainak interakciói megfeleltethetőek egy bonyolult társasjátéknak.⁸

A szüleiktől hallott, könyvekből olvasott meséket utánozták a gyerekek. Az adatközlő személy gyermekkorában családjának sem televíziója, sem rádiója nem volt, az elbeszélte mesék tették vidámmá az otthon eltöltött időt.

Csendőr Iván: *„-Hát elbújt a gyerek, meg kellett keresni, aztán akkor, ha megtalálta, akkor büntetést kapott a csendőröktől, amit ráverték, ami volt, no hát játékból.”*

A lányok és fiúk közös játékanak jó alkalma volt a gyereklakodalmas is. A jeles napok, ünnepi szokások hagyományainak kiváló ideje volt az ádvent, amikor is Mikulás ünnepén hat, hét gyerek közösen bohócnak, medvének öltözve meglátogatták ismerőseik házáat. A valós medvebőrbe bújt a medve szereplőnek láncsal kötötték át a derekát, amelyet az őt vezető kisfiú tartott.

„A gyerekek megijedtek tőle, ijesztgettünk, hogy ha nem fogadnak szót, akkor elviszi, és az ördög odaengedi a medvét és akkor baj lesz. És akkor ugráltunk, táncoltunk, csináltunk mindenféle bolondságot, megkínáltak bennünket és mentünk a másik házhoz. Ez olyan szórakozás volt.”

Luca napján a lányok öltöztek be a háború előtt. Még a szomszédos Fűr nevű településről is átlátogattak Perbetére, és tollsöprűvel mindenkit söpörtek, takarítottak. Süteményeket is hoztak a faluba.

⁶ BÚS 2002, 50.

⁷ Növényekből kézzel elkészített.

⁸ TÓTH 1997, 244-245.

1946, 1947-es években betlehemezni is járt az adatközlő személy. Ez a népszokás az 1950-es évekig fennmaradt. 6-7 fős csapatokban vacsora után énekelve járták a házakat. A Szentcsalád járás alkalmára is élénken emlékszik, mert a szocializmus idején titokban imádkoztak. Az éjféltől mise előtt együtt kártyáztak a legények. Gyermekkorában rendszeresen ministrált a templomban. Ekkor még latinul volt a mise.

2. Készített játékszerek

A készített játékszerek esetében az alkotó folyamat ihletője az állatok és növények voltak, melyet a gyermek a környezetében karnyújtásnyira elért. Általa képezte le a világot, és öntötte ki belőle játékszerét. Így keletkezett a kisökör kóróból, vagy a csecsemő rongybaba a viselet hulladékából. A játékszerek megmintázták azokat a „jóbarátokat”, akiket iskolás kor előtt, vagy folyamán a gyermek őrzött, vagy azokat a kutyákat, akik őt naphosszat kísérték. Az elbeszélő, amikor az állatokkal kommunikált, és számára fontos élethelyzeteket élt át velük, azok segítettek őt a szocializációjában. Az elbeszélő történetek java része hozzájuk kötődik. Ezeket a legkedvesebb emlékként idézte vissza, és részletesen beszélt el.

Kórózikból tehenet készítettek. Tehát a kukorica szárából készítették az állat törzsét, gyufaszáלבól voltak a szarvai, a farka és a lábai. Készítettek hozzá szekeret is. A járom ügyében is a nagypapa volt a segítség. Ő mutatta meg az alapanyagként helytálló vesszőt, és segített összerakni a kocsit a petrencés rúddal. Az elé lovakat is készítették a gyerekekkel.

Rongyokból labdát készítettek a nagypapa segítségével.

A fűzfasípnak kiszabták az alapanyagot. Ez után lyukat vágtak, hogy a levegő szabadon áramolhasson. A héját leütötték. Az egyik végét beszúrták, a másik végén pedig nyelvet helyeztek az üreges részbe.

„Meg hát a gabonát behajtottuk tavasszal, összenyomtuk és hát a búzának a szárát a zöldnek, az megrepedt és hát az rendesen sípolt.”

A korcsolyát a gyerekek maguk eszkábálták össze. A fát elvagták, elhasogatták háromszög alapúra, arra drótot tettek, a tetejét pedig simára faragták. Ezután a cipőre kötötték. Hamar elestek vele a jégen, de mégis lelkesen készítették.

Gólyalábakat is faragtak maguknak a gyerekek. Egyéb jármű a babakocsi kerekeiből és tengelyéből készített játéktárgy volt, amelyre sperlapot rögzítettek. Egy dobozt szegelték rá, majd a kerekeket visszaépítették. Ezután madzagon egymást húzták rajta.

3. Állatos történetek

A legkorábbi emlékei közé tartozott az a tyúkos történet, amikor megcsípte őt. Az egyik kezével, az ujjával körözött a tyúk feje fölött, a másik kezével pedig a fejére ütött válaszként. Úgy datálta a történetet, hogy még egyedül a vászoning volt rajta nadrág nélkül. A településen a legkisebb gyermekek 3-4 éves korukig nemre való tekintet nélkül egyforma ruhát viseltek.

A kutya és a macska kedves játszótárs volt számára. A cicát egyszer szíjjal is megkötötték, mert még nem tudták, hogy ezt nem szabad.

„Eljöttünk csavarogni, anyám nem tudta, hogy hová lettem. Mondta a kutyának, Vitéznek, hogy menj, keresd meg a Tibit és hozd haza. Hát a kutya jött, megtalált, mezítláb jártunk, mert a szag után úgy el tudott menni. Mit csináljunk vele, nem akartam még hazamenni. Kimentünk oda a gödrökhöz, dobtunk bele féltéglát, hogy hozza ki, de szót fogadott, beúszott a vízbe és addig pergett így a vízben, lement, amikor már nem bírt levegőt venni, nem érte el, feljött majd újra lement. Mi meg felfutottunk, volt ottól meg ilyen létra, arra felmentünk gyorsan, hogy nem talál meg a kutya, mert nem látott, de ő is feljött a létrán. Úgyhogy muszáj volt hazamenni, mert a kutya addig nem ment el, olyan okos volt, amíg nem mentem vele, és az anyám tudta, hogy a kutya ott van, akkor én nem akarok jönni és akkor kaptam.”

8 éves korában a szomszédasszony tyúkjá a szalmakazalba tojott, és ezt a kisfiú megfigyelte. Ennivalót hordott neki, hogy ne térjen haza. Udvarra eszkábált neki, hogy ott keltse ki a csibéit. Amikor ez megtörtént, a kisfiú szüleitől ellopogatott a darából, és etetgette a magáénak érzett állatkáit. Mikor tollasak lettek, az édesapja észrevette a turpisságot, és kikérdezte a fiát. Az állatokat vissza kellett adnia. Nagyon siratta őket, és dühös volt a néniére, amiért az elfogadta, és egy darab csibét se kapott cserébe a gondoskodásért. A bosszú úgy történt válaszul, hogy a szomszédasszony átjárógató cicájának a lábára kompót kötött.

„Amikor aztán elvégeztem, akkor ostorral végigvágtam, a macska elkezdett futni, a kompó ütötte a fejét neki, hát amint ráncigálta, mindig úgy elment nekik, hogy soha többé nem jött vissza. Aztán kérdezte: Tibi, nem láttad a macskát?-Nem, láttam.”

Máskor pedig az történt, hogy egy kóbor kutya rendszeresen megette a kisfiú macskájának kikészített eledelt.

„Hogyan fogok én ki rajta? Annak meg a farkára ilyen rossz fazekakat összekötöttünk, aztán dróttal a farkára ráfogadtuk, aztán megzavartuk. Csörgött, mint a fene, annyira félt, úgy elindult, hogy többet nem jött oda.”

Az egyik hosszú szarvú ökör egyszer a szarvával a hátára dobta az ő bátyját, és szaladni kezdett vele. Az adatközlő a láncát rángatva tudta megfékezni, hogy a bátyja lemászhasson róla.

Aki az állatok között nőtt fel, az nem fél, mesélte. *„Az állat megismeri az embert, és nem csípi meg.”* Még az iskolás kora előtt a levágott, tarlón maradt gabonára vezette a libákat, hogy az ott maradt kalászokat legeljék. A nagyobb gyerekek az árokból fehér lepedőbe bújva ijesztgették a hozzá hasonló kicsi pásztorokat. Ő nagyon félt, ezért átkarolta a gúnár nyakát, és az előtte és utána lépkedő libasorban vezette az állatait a távolabb lakó nagymamájához. Emlékei szerint alig volt magasabb a lúdnál, akivel kölcsönösen tisztelték egymást, és nem félt egyik a másiktól. Véleménye szerint ez nagyon távol áll attól az életmódtól, amiben 8 éves unokáját a forgalomtól féltve nap, mint nap iskolába kíséret.

„A lovaktól félttem, azt megmondom őszintén, hogy amikor nekem kellett pucolni a lovakat meg kefélni, mert apa kiadta parancsba, csak a háború alatt elvitték a lovainkat, akkor jöttek a katonák, hogy az oroszok-e vagy a németek nem tudom, csak tudom, hogy elvitték. A bajcsi erőnél az egyik elszökött, az visszajött tudom. De apámnak volt több, 4-5 is, meg csikók is voltak, de én nem nagyon szerettem, mert a csikók is felálltak két lábra és akkor játszik, ...” Az egyik ló egyszer meg is harapta őt.

4. Háborús emlékek

Az adatközlő személy harmadik osztályba járt az általános iskolában⁹ 1945-ben, amikor a háború a falu területét is érintette. Ekkor az iskolai oktatást felfüggesztették. Sok kézigránát volt a falu területén szétszórva, a szülők tehát erősen tiltották, hogy a gyerekek azokhoz érjenek. Az egyik jóbarátja talált egy zöld színűt, és mutogatta a többieknek is. A „sógor bácsi” elvette tőle, eldobta, amely a levegőben felrobbant. Ezt a gyerekek tanulságként meg is jegyezték. A szomszéd kisfiú azonban nem volt ilyen szerencsés, a kezében elrobbanó gránát levágta az ujjait. Az egyik este a nagymamáját sötétben hazakísérő adatközlő kisfiú nekiment az ágyúcsőnek. Másnap reggel pedig látta azt elsülni, ahogyan a szemben lévő házat szétlőtték vele. Gyermekként többször belekerült életveszélyes szituációkba, ugyanakkor gyilkosságok szemtanúja is volt. A kérdésre, hogy szoktak-e háborúsat játszani, a válasz egyértelmű „nem” volt, hiszen elítélték, és elutasították az öldöklést. Nem akartak benne játékként sem részt venni.

„Mert ez olyan háborús élet volt, főleg a gyerekkor, bunkerokat csináltak földből úgy hogy leástak, olyan, de nem pince volt az, tettek tetejét rá és oda menekültek, mert tudom, hogy a Márka kicsi volt, aki meghalt, aztán az jól megfázott ott meg kisebesedett, de muszáj volt elbújni, mert lődöztek innen az oroszok, onnan a németek aztán bombáztak és menekültünk oda le.”

„A csínytevőből meg annyi volt, hogy a németek azon a párkányi úton voltak, az oroszok meg itt voltak bent nálunk, és akkor innen lőttek oda, onnan meg vissza és akkor éjjel felmentünk a bátyámmal, a Péterrel az ól tetejére és onnan lestünk, mert a golyók világítottak, rendes pirosak voltak és röpködtek, úgyhogy aztán pottyant oda is golyó, a cserepek betörték, aztán elmenekültünk onnan is. Azért mondom, hogy a háború alatt olyan élmények voltak, sok mindent láttam, ami nem gyereknek való, de ugye nem tudtak megfékezni.”

5. Csintalanság

A háború után, amikor már „nagyobb gyerek” volt, a kertek alatti kenderáztatóban csónakáztak a barátaival késő ősszel. A tó mély volt, mert vályognak való földet ástak ki belőle. Négyen gyerekek beleborultak a vízbe. ...” *Hát ott egy Dikáczi bácsi, az öreg, a kórókúpnál volt egy hosszú létra, azt dobta be és csáklyával nyomta, hogy kihúzzon bennünket. De haza nem mertünk menni, mert féltünk, hogy megvernek, ...”* Amíg ki nem száradt a ruhája, addig egy szomszédos házban szárítkozott. Otthon megszidták, amiért sokáig nem ment haza, de mégsem vallotta be a történetet, azonban János bácsi később elmondta.

Az adatközlő személy úgy vélekedik a csintalanságairól, hogy amikor már megtörtént a dolog, és a felnőttek rákérdeztek, azt be kellett vallani, és igazat kellett mondani.

„Mondom, a csibéket is vissza kellett adni, úgy sírtam, mint a fene, nem volt menekvés. Egyrészt jó, hogy az ember megtanulja, hogy azt nem lehet, nem lehet ráhagyni másrészt meg akkor lelkileg nagyon kinyírt. Már amikor az ember egy hónapig neveli azokat az állatokat, mert már tollasak voltak, akkor már sajnáltam, mert már a magaménak tartottam. Akkor ilyen játékok voltak, már a mostani gyerekeknek annyi van, hogy az üzletben sincs annyi. Keletről van a menyem aztán egy gyerek van, egy unokám van tőlük.

⁹ Az adatközlő személy elmondása alapján az ő gyermekeiben már volt szlovák oktatás. Azonban ők mindig megtréfálták a tanítónők, aki ezért cserébe nádpálcával büntetett.

A menyem is csak egyedül volt. A gyerek amit csak elképzelt, az minden meg van neki engedve, úgyhogy sokszor mondom, hogy nem szabad, mert nem jó vége lesz. Mert megszokja, hogy olyan, hogy Nem, olyant nem ismer, pedig azt is meg kell ismerni az életben.”

III. Összefoglalás

A 20. század eleji magyar sajtóanyagban számos szerző kutatja a „Jó játék” kérdéskörét. Zelnik József elfogult álláspontja szerint „A jó játék nem gazdasági probléma. Rossz játékokra viszont ráfizethet a kultúra.”¹⁰ *A jó játékról alkotott elképzelések a 19. század végi, 20. század eleji Magyarországon*¹¹ című fejezetben Tészabó Júlia számos példát hoz olyan játékkritikákra, amelyek a 21. század eleji szülő generációnak is aktuális gondolatokat ébreszthet a játékkínálattal kapcsolatban. Hiszen a nemzetközi kutatások azt igazolják, hogy a játék illetve játékszer segítség a személyes kulturális fejlődésében, valamint önálló kreatív gondolkodás kialakításában.¹²

A néprajzi vizsgálatban kirajzolódik az elbeszélő gyermekkorának kulturális képe, miközben a játékos éveikre emlékszik vissza. Az elbeszélő történetei az önálló gondolkodását tükrözik. A csintalan történetekből érzékelhető az is, hogy amikor félt, hogyan oldotta meg a problémákat a már korai úgynevezett etológiai tudásával, amelyre a házimunka során tett szert. A játszás során a gyermek bizonyos szituációkat újra átél: létrehozta, eljátszotta, tehát feldolgozta, és beépítette az életébe. Az egyénisége fejlődött, hiszen az összes szereplőjének a helyébe tudta képzelni magát. Az egyetlen tabuként kezelt játék a háborúsdi volt.

A kisökök és a szekér, a bábok elkészítése összekötötte az adatközlő személyt a nagyapjával, tehát kimutatható a transzgenerációs jelleg. A pszichológia látásmód szerint a készített játék a gyermek fejlődése szempontjából előre mutat, hiszen a manuális képességeinek fejlődésén túl az agy finommotorikája is dolgozik az alkotómunka során. Azonban a látens logikai fejlesztés mellett nagyon fontos, hogy a játéknak játszó értéke is van. Az elbeszélésekből az tükröződik, hogy az alkotás élményével születik meg a játékszer, saját motiváció alapján, sokszor a családtagok segítségével. A szülők által tudatosan tanszer jellegű játékszerekként kiválasztott játékok még nem léteztek a 20. század közepén Perbetén.

A történetekből megismerhettük a szülők védelmező, és tanító, szabályozó szerepét, valamint jelen vannak a rokonok, barátok, szomszédok is, és általuk rajzolódik ki a közösség proxemikai hálóját. Az erős kötődés különösen a háborús években volt fontos. A hagyomány alapú Miklószászkor és Lucázászkor is a rítus tartalma a „*Jó legyél!*” viselkedésre irányult. A játszó gyermeknek szüksége volt a védelemre és a felkészítésre, hogy helyes döntéseket tudjon hozni a krízis szituációkban. Az elbeszélő büszkén mesélte a csintalanságait, de azt is hozzátette, hogy a döntései helyesek vagy helytelenek voltak az adott szituációban. Nagyszülői élettapasztalatból mesélt saját gyermekkoráról, és a szülői nevelői szemszögből is szemlélte tetteit.

¹⁰ ZELNIK 1976, 14.

¹¹ TÉSZABÓ 2003, 28-51.

¹² LABARTHE - OLIVERIO 2010,

IV. Irodalomjegyzék

Bárkányi Ildikó, Paraszti játékszerek Csongrád megyében. In: D. Matuz Edit-Ridovics Anna (szerk.): *Játsszani jó!*. Történeti Múzeum, Budapest 2004.

Dr. Bús Imre Ph. D., Játékelméletek iskolakritikai szempontból. IPF Kiadványszerkesztőség, Szekszárd 2002.

J. Huizinga, Homo ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására. Máthé Klára (ford.), Athenaeum (1944), Szeged 1990.

Lázár Katalin, Gyertek, gyertek játszani III. Játékközlés: Észak. 2006. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest 2006.

Tészabó Júlia, Gyermekjáték a 19-20. sz. fordulóján. Pont Kiadó, Budapest 2003.

Tóth I. János, Játékelmélet és társadalom. JATEPress, Szeged 1997.

Zelnik József, Nagy Sándor és a játékszabályok. *Művészet*, 1976. 6. sz.

Internetes hivatkozás:

Amélie LABARTHE- Matteo OLIVERIO, Educative creativity and playful interactions. How toys and products focussed on children's imagination help in developing free thinking and identity. 2010.

<http://www.designingforchildren.net/papers/a-labarthe-m-oliverio-designforchildren.pdf>
(2013. május 12.)

Tóth Zsuzsanna Napsugár doktorandusz hallgató
Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Néprajzi Tanszék, Történelmi és Néprajzi
Doktori Iskola
4032, Magyarország, Debrecen, Egyetem tér 1.
egszinkek.jatekmuhely@gmail.com
Debrecen

Adalékok a belmisszió történetéhez a Komáromi Református Egyházmegyében 1918-1945 között

Mgr. Tömösközi Ferenc

Selye János Egyetem Református Teológiai Kar
Komárom

Abstract

There are still unknown fields in the history of The Slovakian Reformed Christian Church such as home mission. We do not have enough information about charity schools and the Béthel – movement. The present researches say that the whole docket of charity schools is missing. Our orientation is helped through the annual reports sent for the diocese. This short essay shows details of parts of the home mission, where the charity schools and the Béthel – movement belonged. In one hand it is important to deal with the charity schools, because in the diocese of Komárom these movements were the starters and results of home mission. On the other hand one of the most important roles of the Béthel – movement was the spiritual awakening of the congregation. The diaconates working in the charity schools were regularly visiting the congregations. The essay shows the history of charity schools from the first one in Marcellháza, through the resettlement in Kiskoszmály, till the foundation and field of activity of charity schools in Léva and Komárom.

Key words: *Charity schools, Reformed Christian Church of Komárom, Home mission, Diaconates, Béthel - movement*

Előszó

A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház két világháború közötti történetében több más terület mellett a belmisszió is feltáratlan és feldolgozatlan. Az árvaházak és a Béthel-mozgalom történetéhez nagyon kevés forrás áll a rendelkezésünkre. A kutatás jelenlegi fázisában azt kell megállapítani, hogy teljesen hiányzik az árvaházak által kitermelt iratanyag, így csak az egyházmegyéhez eljuttatott évi jelentésekből tudunk tájékozódni. A korabeli és az elmúlt években kiadott feldolgozások lényegében „*A Kiskoszmályi árvaház Története*” című 29 oldalas füzetet¹ használnak forrásként. Az árvaház volt dolgozóitól és lakóitól fennmaradt hagyatékok száma elenyésző és a meglévő hagyatéki anyagok hozzáférése is korlátozott. Az árvaházakról és a bennük folyó munkáról az egyik volt árva Szenczi László írt két memoárt is, ám ezek sem hivatkozásokat, sem forrásokat nem tartalmaznak. Tudományos igénnyel megírt munka eddig csak Szűcs Ferenc tollából származik, aki Nehézy Károly életével és munkásságával, valamint a Béthel-mozgalommal foglalkozik. A tanulmány címében a Komáromi református Egyházmegye szerepel, ám a forrásokban a legtöbb jegyzőkönyv a Barsi egyházmegyéből való. Ez azért van így, mert Kiskoszmály a Barsi Egyházmegyében található és az egyházmegye felügyelete alatt állt. E rövid tanulmány részleteket mutat be a belmissziós munka azon fejezetéből, amelyhez az árvaházi mozgalom, a Béthel-mozgalom tartozott. Egyrészt azért érdemes és lényeges külön foglalkozni az árvaházakkal, mert a Komáromi Egyházmegyében a belmissziós

¹Kiadta 1932-ben a Barsi Ref. Egyházmegye, nyomtatott Gondos Vilmos könyvkiadó Párkányban.

munkának ezek voltak az elindítói, valamint kézzel fogható eredményei. Másrészt a Béthel-mozgalomnak másik meghatározó szerepe az egyes egyházközségek lelki ébredésében volt, ugyanis azok a diakonisszák, akik az árvaházakban dolgoztak rendszeresen látogatták az egyes egyházközségeket. A tanulmány végigvezet az első árvaház marcellházi megalapításának a kiskoszmályi áttelepülésnek keresztül, a lévai és komáromi fiókarvaházak létrehozásának és azok működésének egyes fejezetein.

I. Történeti bevezető

A trianoni békeszerződés után Csehszlovákiába került a dunántúli egyházkerületnek 79, a tiszánineni kerületnek 130, a tiszántúlinak pedig 65 anyaegyháza. A Dunánineni egyházkerület 1920. július 16.-án Komáromban, a régi komáromi és barsi egyházmegyék megmaradt részeiből, a Tiszánineni egyházkerület 1920. december 21.-én Kassán, a régigömöri, alsó- és felső zempléni, abaúji és ungi egyházmegyékből, a kárpátaljai egyházkerület 1923. június 7.-én, az egykori beregi, kárpátalja-ungi és mármaros-ugocsai egyházmegyék Csehszlovákiához csatolt részeiből alakult ki.² A Csehszlovákiai Református Egyetemes Egyháznak az 1910-es népszámlálás szerint 212 192 tagja, addig 1930-ban csupán 197 484 tagja volt. 1925-ben Losoncon teológiai intézetet, 1935-ben Komáromban pedig tanítóképzőt nyitottak.³ Amíg a katolikus, evangélikus, egyházak csak kis mértékben érzeték meg az államfordulatot, mert ezekben többségbe kerültek az államalkotó nemzetek tagjai, addig a református gyülekezetek jogi és szervezeti helyzete éveken keresztül rendezetlen maradt. Tagjainak nagy többsége magyar nemzetiségű volt és az új államnak nem volt érdeke, hogy ezt az állapotot fenntartsa. A csehszlovák állam azonban az egyház alkotmányát nem volt hajlandó megerősíteni. Az első bécsi döntés után az egyházkerületek megszűntek, csupán a 21 nagyobb részt szlovák nyelvű maradt Szlovákiában, amelyek 1939-ben megalakították a „szlovenszkói ref. egyházkerületet”. Az egyházkerületek 1945-ben, az újbóli elcsatolás után sem alakultak újjá.⁴

II. Marcellházi árvaház létrejötte és működése

Az árvaház megalapításáról négy korabeli kiadvány⁵ és egy memoár⁶ közöl információkat. Azért fontos néhány gondolat erejéig részletesen az árvaház megalapításának körülményeivel is foglalkozó műveket megvizsgálni, mert ezek közül Szenczi László és Szűcs Ferenc, Tóth Kálmán: *Kősziklára épített ház* c. munkájára hivatkoznak. Csomár Zoltán közvetlenül nem hivatkozta le a forrásmunkát, de az egyezések egyértelműen a szerző nélküli *A kiskoszmályi árvaház története* c. munkára utalnak. Ugyanezt erősíti az a tény is, hogy Csomár Zoltán munkájának kiadása előtt az árvaházról csak ez az egy kiadvány létezett. Az előzőekben említett Tóth Kálmán munkájában az árvaház megalapításáról szóló rész, szó szerint megegyezik az ismeretlen szerző által írt munka egyes részeivel.

Azért fontos körbejárni a szerzőség kérdését a legkorábban kiadott, az árvaház történetéről és aktuális helyzetéről szóló munkának, mert a megalakulásról szóló történeti szálát minden, később keletkezett munkák szerzői szó szerint átveszik, és Tóth Kálmánnak tulajdonítják, holott a szerző egy tíz évvel korábbi kiadványból vesz át teljes részeket hivatkozás nélkül.

² PUNTIGÁN 2005, 12

³ MOLNÁR 1998, 210

⁴ SZABÓ 1990, 204-221

⁵ CSOMÁR 1940, 160-161. SZŰCS 2012, 28-29. TÓTH 1942, N. N. 1932.

⁶ SZENCZI 2010.

Ez a rövid összefoglaló az árvaház történetét mondja el a Marcelházán való megalapítástól egészen a Kiskoszmályi kastélyba való beköltözésig. Ennek a történeti áttekintésnek a szerzőségéhez két személyt lehet társítani: Tóth Kálmánt, Nehézy Károlyt. Aki megírta ezt a füzetet az nagyon közel állhatott a Béthel mozgalomhoz. Azok a történetek, amelyek aprólékos részletek, rövid párbeszédok, arra utalnak, hogy a szerző maga is jelen volt az események történésekor. Nehézy Károly szerzőségére több jel is utal. Egyrészt marcelházi lelkipásztorként közvetlen részese minden történetnek. Önmagáról egyes szám harmadik személyben beszél, illetve egyes szövegrészekben többes szám első személyben ír például: „Régi, kipróbált elveinknek megfelelően azonban terveinket a nagy nyilvánossággal nem ismertettük meg.”⁷ Nehézy szerzőségére utal továbbá a kiadványban szereplő „Rebeka levél” is, amelyet Balla Rebeka diakonissza írt, melyben részletezi, hogy milyen úton, hogyan érkeztek és hogyan fogadták őket Kiskoszmályon. A mi szempontunkból most a levél címzése és keltezése a lényeges. A címzésben a „Kedves tiszteletes Asszony és tiszteletes Úr!”⁸ szerepel. A keltezés ideje 1931. július 25. Ez egy magánlevél a lelkészházaspárnak, amely ha iktatva is volt a hivatali levelezés közé, akkor sem juthatott másnak a kezébe, mert a levélben szereplő dátum és a kiadvány megjelenése között maximum 1 év telhetett el, ugyanis az árvaház 1932. május 26.-ai átadási ünnepélyéről⁹ jövő időben ír.

Mindegyik munka első és legfontosabb története az 1928. március 25.-én tartott bibliaóra.

„Elmondta mindenki, elmondta a lelkész is... Beszélgetni kezdtek az egyes aranymondások tartalmáról... Így történt ez máskor is. Semmi feltűnő nem volt benne ... Sorra került a lelkész arany mondása is: „Hol van a zsidók királya, aki megszületett? (Máté 2:2.) „Hol van, hol található?” hangzik a sürgető kérdés, „Jézus a zsidók királya és Ő a mennyben van test szerint is” — mondja egy jelenlevő leánya. A felelet nem elégíti ki az aranymondás tulajdonosát. „Itt a földön is meg kell Őt találnunk test szerint is! Hol van, mert megszületett?”... „Csak lelke által van jelen a földön” —mondja egy másik jelenlevő. „De neki test szerint is itt kell lennie a földön!” hangzik az ellenvetés.

Hirtelen abba marad az ez irányú kérdezősködés és nagyon komoly hangon hangzik a kérdés: „Ha Jézus csakugyan itt járna a földön test szerint is, a jelenlevők közül ki volna hajlandó Neki ételt és szállást adni?”

A kérdést mindenki komolyan veszi és csaknem kivétel nélkül mindenki hajlandó ételt adni Jézusnak... De mi lesz a szállással? Nagy csendben szólal meg egy szegény sorsú leánya: „Én szívesen átengedném ágyamat Jézusnak.”

„De mi lesz akkor, ha Jézus nemcsak egy napig, hanem hosszú éveken át itt marad? Mi lesz az ételmezésével és szállással?”... Néma csendben szólal meg az előbbi leány (aki később maga is árvaságra jutván, árvaházi gondozó lett): „Én akkor is adok Neki szállást.” Megint fordul a beszélgetés iránya: „Most már csakugyan meg kell találnunk itt e földön test szerint is Jézust!”... Egy mosolygó arcú, nevető szemű, szelíd leányba szólal meg: „Mégis csak igaz! Jézus test szerint is megtalálható a földön mert így van megírva a bibliában: Aki a gyermekek közül egyet befogad az én nevemben, engem fogad be.” (Márk 9:37.) Tehát megtalálható Jézus, a zsidók királya. Valahányszor elhagyott kis gyermeket látunk, ezeknek alakjában maga Jézus jár test szerint itt a földön.

Szinte megkönnyebbülve lélegzett fel mindenki: tehát Jézus test szerint is megtalálható a földön. Nem is nehéz megtalálni...

Halálos csendben hangzik a kérdés: „Ezekután ki adna szállást, ki adna ételt Jézusnak és ki gondozná Őt?”

Gyötrelmes pillanatok...

⁷ N. N. 1932, 18.

⁸ N. N. 1932, 19.

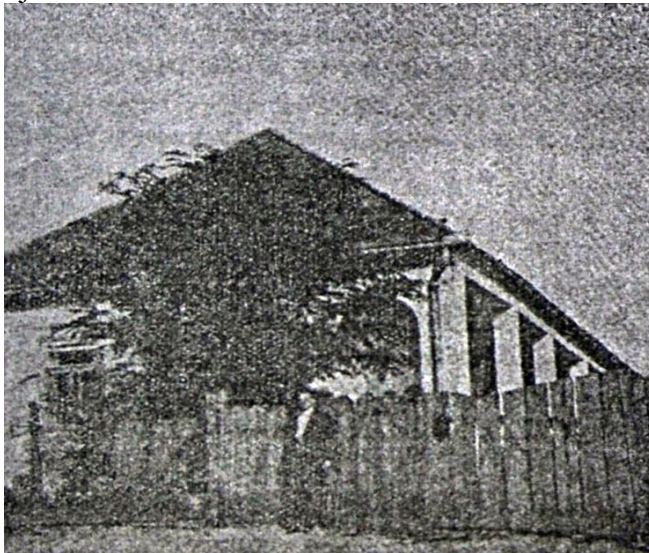
⁹ N. N. 1932, 29.

Mindenki érzi, hogy nem lehet játszani a szavakkal. Súlyos és visszavonhatatlan következményei lesznek a kimondott szónak. Legjobban maga a kérdező fél. Másról várja a feletet.

A lelkész felesége szólal meg: „Én adok Neki szállást is, élelmet is.” „Én meg gondozom Őt” — modja az a felnőtt árvaleány, ki már évek óta a lelkész családnál van.

Es ezzel megszületett az árvaház.”¹⁰

Ezzel a bibliaórával kezdődött el az árvaház és az az árvaházi mozgalom, amely egyik meghatározó központja lett a csehszlovákiai református belmisszióban.

1. kép: Az árvaház első otthonának képe

III. Az első árvák

Az első két árva ügyében a következő napon 1928. március 26.-án megtették a kezdő lépéseket. A helyi nyomortanyán felkerestek egy idős asszonyt, aki az unokáit próbálta a helyiek adományából ellátni. A helybeliek viszont látták, hogy milyen nyomorban élnek az árvák¹¹ és rábeszéltek az idős asszonyt, hogy az árvaházban sokkal jobban gondját tudják viselni. Az a nyomor, amivel találkoztak alig volt mérhető ahhoz, amellyel 1929 telén találkoztak. Hírt kaptak, hogy a 15 kilométerre lévő Dunamocson egy napszámos férfi öt gyermekét alig bírja eltartani. Elhatározták, hogy az öt gyermek közül legalább kettőt elhoznak.¹² „Oda érkeznek... A kis házikóban szétnézni sem mernek. Füst, piszok, feketeség mindenütt. Feketék a falak is az állandó füst miatt. A 2 kisfiú egy kettőre bele kerül a ládába a dunna közé, a láda tetejére nagy kendő és pokróc és a szánkó máris indul hazafelé... A 2 kisfiú egymáshoz húzódik és a dunna melege csakhamar elaltatja őket... Hazafelé a falu végén ébrednek csak fel. Az éhség sírásra készíti a kisebbiket. Még a sírása is olyan elnyomorodott. Mintha nem is gyermeki sírás volna. „Balázs! de sírós malacokat vettél!” — hangzik innen is, onnan is, a kocsis felé. Persze nem is gondolják, hogy mi van - a ládában... Egy-két perc még és megérkezik a szánkó az árvaházba a ládával együtt. A 2 fehér képű fiúcska egész kipirosodva került elő a dunnák közül. Nehéz,

¹⁰N. N. 1932,7-8.

¹¹A nyomorról szemléletes képet kaphatunk egy korabeli kiadványból: „Küzdelmes volt és egész életükön keresztül felejthetetlen marad az első gondozóknak találkozására a hamisítatlan nyomorral, piszoktól és az eleven, nagyra nőtt tetvekké. Biztonság kedvéért a lelkész senkire sem bízta, hanem saját kezűleg égeti el a kemencében az árvákon található összes ruhafelét a lábvelivel együtt... A hajnyíró gép mint egy kis gépfegyver, kattogott, mert nemcsak a haját nyírta, hanem a sűrűn elébe került férgeseket is melyek érezvén végórájukat, még makacsabban bekapaszkodtak a kis árvák fejbőrébe”[...] N. N. 1932, 10.

¹² N. N. 1932, 12.

szinte lehetetlen leírni az ezután következő dolgokat. A gyanú igaznak bizonyult. A 15 hónapos kisebbik fiúcska fején több volt a tetű, mint a hajszál. A nyírógép nehezen vágta a selymes és ritka hajcskát, de mégis csak fürdővizbe kerültek a fiúk. A megfeketedett ingecskét úgy kellett levágni róluk, mert gombok helyett végérvényesen rájuk volt varrva az ing, hogy azt le se lehessen venni róluk. Ezt a célszót bizonyította a tű, mely cérnástól benne felejtődött az ingecskében, midőn rávarrták a gyermekekre. Csoda, hogy a megrozsdásodott tű meg nem szúrta oly hosszú, időn keresztül a gyermekek testét.”¹³[...]Hasonló helyzetből kerül az árvaházba Bátorkesziről a félévesen árván maradt Szenczi László is, aki számos bizonyágtételében ír ennek a munkának az áldásairól.¹⁴ Testvérével együtt a kiskoszmályi és komáromi Timótheus árvaházban nőtt fel, István és Judit testvérei pedig a beretkei árvaházban.¹⁵

1929-re már nyolc árvája volt az árvaháznak, így a lelkeszlak már kicsinek bizonyult és abban az évben le lett bontva és a gyülekezet egy újat épített a helyére. Egy presbiter csekély bérért odaadta üresen álló tornáccal rendelkező, két szobakonyhás házat az árvaház részére.¹⁶ Két év múlva már 14 árva és két gondozó élt ebben a házban, amely kezdett szűkös lenni az egyre gyarapodó árvacsaládnak.¹⁷

Az egyházmegyei közgyűlés látókörbe 1929-ben kerül az árvaház, mégpedig az által, hogy az árvaház vezetősége egy levelet írt Gyalócai László esperesnek, melyben egyrészt az egyházmegye felügyelete alá helyezné az árvaházat, másrészt nevet szeretnének adni neki, mégpedig a: „A komáromi református egyházmegye árvaháza” elnevezést. Továbbá erkölcsi támogatást kértek, valamint a fenntartók közül ott Marcelházán valakit megbízna képviselővel az egyházmegye. Valamint, az árvaház számára adott ingatlan adományozások mely néven volnának telekkönyvileg vezetve. Gyalócai László esperes kérvényezte, hogy helyezték az egyházmegye fennhatósága és felügyelete alá, elnevezése pedig: „A komáromi ref. egyházmegye marcelházai árvaháza” legyen. Az ingatlanok később ezen a néven telekkönyveztetnék; továbbá a bérház haszonbérének fizetését az egyházmegye magára vállalja, amíg saját házuk lesz és az évi fenntartás költségeihez hozzájárul az egyházmegye.¹⁸ Mivel az árvaház működése beindult és látták, hogy hosszú időre be kell rendezkedni, ezért az alapítók egy belső működési rendszert is felállítottak, amely az árvaház továbbfejlődésében irányító szerepet töltött be.

Béthel mozgalom

A további zökkenőmentes működés érdekében egy egyesületet hoztak létre az árvaházi mozgalomból, mégpedig Béthel egyesület néven Kisújfalun 1930. szeptember 9.-én, amelyet a Pozsonyi Országos Hivatal 1931. május 15.-én hagyott jóvá. Ennek létrehozására és állami bejegyeztetésére inkább adminisztratív okokból volt szükség. Az egyesület hivatalos létezése és bejelentése nélkül a kiskoszmályi árvaház adásvételére és telekkönyveztetésére sem kerülhetett volna sor.¹⁹ Az sem véletlen, hogy miért nevezték el épp Béthel egyesületnek. Amikor a mozgalom vezetői az induláskor a Béthel nevet választották az egyesületnek, bizonyára még nem volt egészen tudatos az a párhuzam, amely Németországban Bielefeld mellett 1872-ben létrehozta a Béthel diakóniai

¹³N. N. 1932,13-14.

¹⁴SZENCZI 2010, SZENCZI 2011.

¹⁵SZŰCS 2012, 31.

¹⁶SZŰCS 2012, 31.

¹⁷TÓTH 1942, 8.

¹⁸SOÓS 1929, 33-34.

¹⁹SZŰCS 2012, 38.

központot, amit Bodelschwing indított el. Az igazán közös mindkettőben a név jelentésének komolyan vétele volt. Béthel, azt jelenti: Isten háza, hiszen Isten együtt lakozik azokkal, akik az ő nevében veszik fel az elesettek, árvák és nyomorultak ügyét. Amikor a kiskoszmályiak megismerkedtek ezzel a világhírű munkával, már tudatosan is mintát láttak benne.²⁰

Kiskoszmály mint egyházközség ezzel egyetemben az árvaház is a Barsi egyházmegye területén volt és működött. Ezért 1934. augusztus 7.-én, Léván az egyházmegye vezetősége a szárnyai alá vette az árvaházat és az egész mozgalmat abban a megállapodásban, amelyet a Barsi Egyházmegye és a Béthel egyesület között kötöttek.

A Béthel mozgalom elveit és célkitűzéseit az alapszabályzat 2. és 3. §-ai tartalmazzák. A következőkben leírt pontok az eredeti alapszabályzat hiányában Tóth Kálmán: Kősziklára épített ház c. munkájára támaszkodik. A 2. §: a Béthel mozgalom célja: „a keresztyén könyörülő szeretet gyakorlása az árva, elhagyatott, züllésnek kitett gyermekekkel, a tehetetlen aggokkal és betegekkel szemben, valamint a keresztyén élet felvirágoztatása az egyesület munkáját támogató gyülekezetekben.”²¹ Ahogyan Tóth Kálmán megfogalmazza: „Kétféle munkáról van itten szó: szeretetmunkáról és missziói munkáról. A szeretetmunka ismét több ágra oszlik: árva gyermekek, aggok és betegek gondozása, istápolása.”²²

A mozgalom céljaiban meghatározott feladatokat három fő munkaterületen kívánta megvalósítani:

1. „Árvák és elhagyatott gyermekek nevelése az egyesület árvaházaiban, tehetetlen aggok és betegek ápolása az egyesület kórházában, vagy saját otthonukban. Továbbá a könyörületes szeretet gyakorlása mindazokkal szemben, akik rá vannak szorulva, de elsősorban is református vallásúak vétetnek fel.”

2. „Mindezen munkákhoz szükséges épületek, a megélhetést elősegítő szántóföldek beszerzése, ingó és ingatlan adományok elfogadása, az adakozó gyülekezeti tagokkal a személyes kapcsolatok fenntartása és ezekből helyi csoportok szervezése, részükre vallásos összejövetelek, konferenciák tartása az illetékes egyházi hatóságok beleegyezésének kikérése mellett, közöttük ref. szellemű könyvek, folyóiratok és a Biblia terjesztése kolportőr útján is.”

3. „Az egyesület árvaházaiban levő gyermekek nevelésére, gondozására, az egyesület saját kórházában levő betegek ápolására, gondozására, az adakozó gyülekezeti tagokkal való kapcsolatok fenntartására diakonisszák és utazótitkárok képzése, akik hivatásukat csak az egyesület árvaházaiban, az egyesület kórházában és az adakozó egyháztalagok között gyakorolják és őket az egyesület nem bocsátja ki más közületek szolgálatába s csak ref. vallásúak lehetnek. Az egyesület sajátos céljait szolgáló diakonisszákat és utazótitkárokat elsősorban az egyesület árvaházaiban nevelkedett komoly, hívó, református lelkületű fiúkból és leányokból toborozza, hogy azok oly módon továbbra is az egyesület szolgálatában maradjanak. Hapedig az egyesület nem tud számukra munkát adni itthoni telepein, kiküldi őket a pogányok közé, hogy ott gyakorolják a könyörülő szeretet munkáit, de róluk minden tekintetben továbbra is az egyesület gondoskodik. Hogy pedig az árvaházi gyermekek nevelése könnyebb legyen, az egyesület saját árvaházi telepein árvaházi ref. elemi és polgári iskolát létesít az illetékes egyházi és állami hatóságok felügyelete alatt.”²³

²⁰SZÚCS 2012, 61.

²¹TÓTH 1942, 18.

²²TÓTH 1942, 18.

²³TÓTH 1942, 22-24.

A mozgalom munkamódszerei, illetve alapvető ismertető jegyei közé az évek során négy fogalom közé csoportosultak. Rangsorról nem lehet beszélni, de Tóth Kálmán az árvaház megválasztott lelkésze a következő képen fogalmazza meg ezeket a támpontokat:

a) Önkéntesség:

A Béthel mozgalomban a munkát mindenki önkéntes alapon végezte. Fizetetés nem járt érte, így az árvaház fenntartás is lényegesen kevesebbe került. *„Sem nem kényszerítettünk, sem nem csábítgatunk senkit, hanem őszintén feltárjuk minden jelentkező előtt a nehézségeket, a nélkülözést, az esetleges csalódásra felhívjuk figyelmét és igyekszünk lebeszélni elhatározásáról.”*

b) Személyes munka:

A cél az volt, hogy személyes kapcsolata legyen mindenkinek mindenkivel. *„Tudjuk jól, hogy csak akkor értünk el valamit, ha nemcsak felébresztettünk valakit, hanem addig vezetjük, amíg meg tud állni a maga lábán. Ezt pedig csak egyénenként lehet elvégezni és sok munka kell hozzá. [...]Nagyon jó nevelőeszköz ez az alázatosságra. Látszólag nem mutatós módszer, de annál eredményesebb.”*

c) Világi dolgok kizárása:

„Az „egy a szükséges dolog” elvére támaszkodva igyekszünk mozgalmunkba be nem engedni olyan dolgot, ami nem épít és nem bibliai. Mert nincs veszedelmesebb dolog annál, mint mikor ebből is akarunk adni egy cseppet és abból is: az evangéliumból is és a világból is. Sokan megbotránkoznak ezen. Sok mindennel megvádolnak.[...]Köztudomású, hogy az ifjakkal legnehezebb megismertetni, megszerettetni a Bibliát és itt kell nagyon sokat engedni a szigorú elvekből. Ez a legnagyobb tévedés.[...]”²⁴

d) Propaganda nélkül:

„Isten Igéjének ilyenre nincs szüksége. Mozgalmunknak sem. Nem is csináljuk. Pedig sokszor figyelmeztetnek jóakaróink, hogy többet kellene törődni ezzel. Különösen az adakozással kapcsolatban. Sokkal több adomány jönne, ha nagyobb propagandát fejtenénk ki. Az önkéntesség elve egy másik oldalról nézve, kizárja a propagandát.[...]Ha szívem indíttatásából adok, gazdagabbnak érzem magam, ha propagandával vesznek ki a zsebemből akármilyen csekély összeget is, becsapottnak érzem magam. A propagandára evangéliumi munkát építeni nem lehet. Sok egyebet lehet, de ezt az egyet nem. Ahol alkalom nyílik ráés Isten Lelke indít, bizonyosságot teszünk, de propagandát ezután sem fogunk végezni.”²⁵

IV. Áttelepülés Kiskoszmályra

Az árvaház vezetése úgy vélte, hogy egy olyan végleges helyet kell találnia, ami nemcsak az árvaháznak használna, hanem diakónus, diakonissza képzőként, különféle oktató jellegű konferenciák helyszínül is, valamint a módosabb öregek ellátását is biztosítani tudná.²⁶ Egy újsághirdetés alapján a Lévához közeli Kiskoszmályon eladó egy emeletes 18 szobás egykori Erdődy-Migazzy féle grófi kastélyt kínáltak eladásra 70.000 cseh koronáért. A tulajdonosok árverésen akarták értékesíteni az ingatlant, így ez az összeg csak a kikiáltási ár lett volna. Az épületet ugyan eladták egy szövetkezetnek, amely kocsmára részére akarta megvenni. A tulajdonosok viszont meggondolták magukat. A barsi egyházmegye esperese Patay Károly értesítette Nehézy Károlyt, —aki volt ugyan megnézni az épületet, de túl drágának találta—, hogy amennyiben az árvaház részére megszeretné vásárolni a grófi kastélyt, a Barsi Egyházmegye Közgyűlése 1931.június 30.-án 30. 000 koronát szavazott meg az árvaházi épület megvételére.²⁷ Ugyanezen

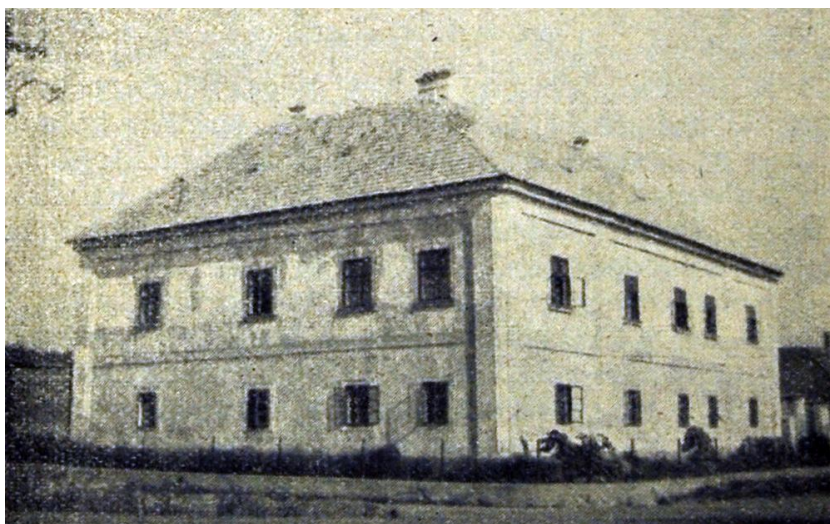
²⁴TÓTH 1942, 27-29.

²⁵TÓTH 1942, 29.

²⁶N. N. 1932, 17.

²⁷SZÜCS 2012, 39-40.

egyházmegyei közgyűlés viszont azt kikötötte, hogy ha az árvaház megszűnik, vagy elköltözne az egyházmegye területéről a 30.000 koronás támogatást vissza kellett volna fizetnie.²⁸ A továbbiakban még 1931-ben az árvaház céljaira 18.525 Kč folyt be készpénzben, amit további 13.204 Kč értékű természetbeni adomány egészített ki.²⁹ A vételár 70.000 cseh koronát tett ki, amelyhez a hiányzó részt az árvaház támogatói adták össze úgy, hogy egy év múlva teljesen ki volt fizetve az épület.³⁰

2. kép: A kiskoszmályi emeletes ház

1931 júliusának végén költözött be az árvaház az új épületbe.³¹ A beköltözésről Balla Rebeka diakonissza egy levélben a következő képen számolt be a Kiskoszmályba való érkezésről: „Kedves tiszteletes Asszony és tiszteletes Úr! - Hála legyen a Mindenhatónak, aki megőrizett az úton és szerencsésen elvezérelt a mi kedves otthonunkba. A hurcolkodás nagyon jól sikerült. Nem törött össze semmi. A gyermekek egészségesek és nagyon boldogok. A tehén és az állatok mind épségben vannak. Én a Balogh nénivel és 14 gyermekkel vonaton jöttem. [...] Amikor kiszálltunk a nagykoszmályi állomáson, egy ember igen barátságosan nézett ránk. Hozzámentem és megkértem, hogy indítson el miniket Kiskoszmály felé. Elkiáltotta magát. „Hát maguk az árvák? Tudtam én, hogy a mi híveink érkehetnek ennyi gyermekkel! No, csak hogy itt vannak! Jöjjenek, én elvezetem magukat, mert odavaló vagyok.” [...] A Garamon átsegített a csónakon. No, de a faluban volt a kedves fogadtatás. Alighogy bejöttünk, elkiáltja egy asszony, „Jönnék az árvák! Jöjjenek ki!” [...] Délután tél kettőkor érkezett meg a három nagy autó. Érdekes kép volt az, emelet magasságba felrakodva. Az első kocsin hátul a tehén, a másodikon kosárban a libák kiabáltak segítségért, mert már nagyon melegük volt szegényeknek.[...] Reggel meg már fél ötökör tele volt az udvar, úgy hogy még kezet sem tudtam fogni velük, mert lekéstük volna a vonatot. Az öreg Nagy András bácsi vitt az állomásra és Németh Jóska, igazán nagy szeretettel voltak hozzánk. [...] *R e b e k a*”³² Az árvaház ünnepélyes felavatására 1932. május 26-án, csütörtökön került sor. Az avató

²⁸ AKÚCS 1931, 62-63.

²⁹ Komáromi Lapok 1932, 3.

³⁰ TÓTH 1942, 10.

³¹ A bentlakók teljes névsora : „Pécsi Jancsi, Pécsi Böske, Madarász Sanyi, Szendi Böske, Szendi András, Szendi Feróka, Nagy Jucus, Nagy Bözse, Madócsai Julis, Lukács Laci, Halász Dezső, Szenczi Pali, Szenczi Béla, Szenczi Lacóka, Ambrus Lujza, Ambrus Ilona, Varga Irén, Varga Béla és Varga Nándor. A gondozók: Czibor Julianna, Czibor Böske, Balla Rebeka és a Kalocsay házaspár, valamint kíségitő gondozó: özv. Balogh Andrásné.” SZÚCS 2012, 43.

³² N. N. 1932, 19-21.

ünnepséget Balogh Elemér püspök nyitotta meg.³³ Ahogyan Szűcs Ferenc írja: „Az egyházi vezetők szolgálata jelezte, hogy az árvaház ügye ekkorra már a felvidéki reformátusság országos jelentőségű mozgalmává vált.”³⁴

3. kép: Az árvák egy csoportja Kiskoszmályon 1930-ban

1937-re elérkezett az idő, hogy az árvaháznak saját lelkésze legyen. Nehézy Károly egy régi jó barátját és lelkésztársát, Tóth Kálmánt egykori komáromi segédlelkészt, meghívásakor Feketeardói ref. Lelkészt hívta meg. Feketeardói lelkészi állásáról lemondott és 1936 októberében végleg a kiskoszmályi árvaházba költözött és 1937. január végén beiktatják az árvaházi lelkészi tisztségbe. Nehézy Károly az egyházmegyei közgyűléstől kérvényezte Tóth Kálmán lelkészi státuszának további fenntartását. A közgyűlés elfogadta továbbá elfogadta azt a javaslatot is, miszerint az árvaházi lelkész a lelkészi jogokat és teendőket (istentisztelet tartása, úrvacsoraosztás, keresztelezés, esketés, temetés, lelkigondozás) csakis az árvaház területén gyakorolhatja, sőt ezekkel együtt az egyházmegyei közgyűlés rendes tagjává is megválasztották. Továbbá elismerték a „Kiskoszmályi ref. árvaházi lelkészi hivatalt”, amelynek hivatalos bélyegzőjén is ugyanez állt. Az árvaházi lelkész fizetését illetőleg ugyan úgy jártak el, mint az árvaház többi tagjával, ezáltal az árvaházi lelkész is teljesen ingyen végezte a szolgálatot. A tervek szerint nyugdíj helyett is öregkori ellátásban részesült volna az árvaházban. Azt elkerülve, hogy az árvaházi lelkész fizetése terhelje az intézmény költségvetését, az alapítók közül egy 12 tagú baráti kör, tagonként évi ezer korona befizetésével támogatta az árvaházi lelkészt.³⁵

A második világháború 1942-re elérte Kiskoszmályt is, amelynek következtében a rendszeres közlekedés tarthatatlanná vált a vasútállomásra, amely mintegy kilenc kilométerre volt, valamint a legközelebbi városba, Lévára. 1942 nyarán az árvaház vezetősége úgy döntött, hogy a kiskoszmályi árvaházat ideiglenesen átköltözteti Lévára, amíg az árvaházi kastély eladása után nem fog tudni épületet vásárolni. A lévai árvaházban csak az iskolaköteles korban levő, teljesen árva lányokat tudták felvenni, akik 14 éves korig maradhattak az árvaházban. A fiúk mindannyian a komáromi árvaházban kerültek, oda szintén csak iskolaköteles korban levő, teljesen árvákat vették fel, kiket 14 éves korukban, a négy polgári iskola elvégzése után bocsájtottak el az árvaházból.³⁶ A Béthel-mozgalom és ezzel együtt a kiskoszmályi árvaház háború utáni megszüntetéséről a Szlovák Nemzeti Tanács az egyesületek feloszlásáról és alapításáról szóló 1945. évi 51. számú

³³ Komáromi Lapok 1932, 6.

³⁴ SZŰCS 2012, 45.

³⁵ AGYAGÁSI 1936, 49-51.

³⁶ PAP 1933, 57-58.

rendeletének 1. §-a rendelkezik, mely szerint *“A Magyarországtól visszakapott területeken az összes, a társulásokról szóló általános rendelkezések alapján alapított egyesület és bármilyen társulás felosztatásra kerül.”*³⁷ Az egyesület vagyonáról, pedig a fennemlített rendeletnek az 5. §-ának 1. bekezdése rendelkezik, még pedig a következő képpen: *“(1) A felosztatott egyesületek vagyona az államra száll át, mégpedig a Kulturális - Szociális Alapba, amely az 1939. évi 125. számú a kormányrendelettel lett kialakítva.”*³⁸

V. Diakonisszák/Gondozók

A gondozók vagy diakonisszák felügyelték az árvákat és foglalkoztak velük, valamint a későbbiekben nagy szerepük lesz a Nehézy Károly-féle belmissziós munkában. Mivel Magyarországról nem tudtak képzett diakonisszákat hívni, ezért ezt saját erőből és diakonisszaképzéssel oldották meg. A jelentkezőnek, hajadonnak, 18-34 év közöttinek kellett lennie, valamint a lelkészétől kérnie kellett egy erkölcsi bizonyítványt, valamint nem szabadott ingerlékenynek és gyenge idegzetűnek lennie. A jelentkezőknek 1 év próbaidőre bekerültek az árvaházba. Amennyiben a diakonisszajelölt megfelelt, akkor belmissziói szolgálatra küldték ki egy tapasztalt diakonisszával. Ezután 2-3 évig intenzív elméleti képzésben is részesültek, ahol bibliaismeretet, bel-és külmissziót, valamint egészségügyi és pedagógiai alapismereteket tanultak. Az első diakonisszák felszentelése 1934. augusztus 15.-én történt a kiskoszmályi árvaházban. Az első felszenteléstől számítva jött létre a Béthel Diakonissza Intézet³⁹ is.⁴⁰ A diakonisszák elsősorban nők voltak. A források a következő diakonisszákról tesznek említést: Acsay Irma⁴¹, Árky Mária⁴², Balla Rebeka⁴³, Szeghalmi Erzsébet⁴⁴, Petri Margit⁴⁵, Kehi Erzsébet⁴⁶, Németh Rózsa⁴⁷, Kocsi

³⁷SZARKA 2005, 187.

³⁸SZARKA 2005, 187.

³⁹A képzésről 1934.szept. 26-án született döntés Kisújfalun az egyesület választmányi gyűlésén. Az intézmény létrehozása céljából Garammikolán vettek egy házat, a diakonisszaképző központ igazgatója pedig Salga Jenő helybeli igazgató tanító lesz. A központ létrehozása ellenére a tanfolyamokat megosztva Kisújfalun és Garammikolán tartották.

⁴⁰SZÚCS 2012, 102-104.

⁴¹Dunaradványon született és nőtt fel. 16-17 évesen, egy kiskoszmályi konferencián kapta az elhívást a diakonissza hivatásra. Mivel kiskorú volt, szülői beleegyezésre lett volna szüksége, amelyet sokáig nem kapott meg, majd 22 éves korában édesapja el vitte Kisújfalura Nehézy Károlyhoz. A kötelező árvaházi gyakorlat után Abaújszínán, Nagyidán szolgált gyülekezeti misszióban, ahonnan Kassára is bejárta a vidékről felkerült lányok közé. A diakonisszajelöltség éveiben döntő jelentőségű volt a Molnár Máriával eltöltött idő. A második világháború éveit Szeghalmi Erzsébettel együtt a komáromi fiókarvaházban élték át. A lakosságcsere egyezmény értelmében Magyarországra kellett áttelepülnie után, így ő is az istenhegyi úti otthonban szolgált, innen Szekszárdra kérte ki őt az esperes. Ezek után Szönyben, Cegléden volt gyülekezeti munkás és kántor, majd utolsó hivatalos szolgálati helye Sárbogárd lett Szabó Imre és Szabó Éva lelkipásztorok közösségében. Nyugdíjas éveire visszaköltözött Rév-Komáromba majd itt hunyt el a kilencvenes évek végén. SZÚCS 2012, 110-111

⁴²(1910-2005) az árvaház utazó titkáráként szolgált, feljegyzései szerint 1931 és 34 között kerékpáron öt megye 65 egyházközséget kereste fel. 1934-ben elveszi feleségül Czirók Béla kárpátaljai lelkész. Idős korában Nagyszöllősen, fiánál élt, aki szintén lelkipásztorként szolgált itt. SZÚCS 2012, 110-111

⁴³Balla Rebeka diakonisszáról dr. Senczi László több írásában is szeretettel emlékezik meg róla. Ő vitte karjain Marcelházáról Kiskoszmályra és haláláig szoros szálak fűzték össze őket. Az árvaházban rendszeresen olvasta a Tamás bátya kunyhója c. regényt a gyermekeknek, hozzáfűzve azt az evangéliumi tanítást is, hogy mindnyájan rabszolgák vagyunk, a bűn rabszolgái, akiket egyedül Jézus Krisztus szabadíthat fel. Több gyülekezetben rendezett konferenciákat és Thábita kurzusokat. Szabó Béla lelkipásztor mellett szolgált Pozsonyban, akit a háború végén elkísért a Debrecen-Csapó kerti gyülekezetbe is. Élete utolsó öt esztendejében már gyógyíthatatlanul betegen a Budapest-Havas utcai református otthonban ápolták. 1961. április 29-én hunyt el. Az általa írt Csendesórák gyöngyei c. napló, amelybe napi szinten írt, amely ma az egyik legfontosabb forrás a szlovákiai református belmisszó történetének. SZÚCS 2012, 110-111

⁴⁴1936 óta szolgált a lévai a komáromi árvaházakban, és az Arad pusztai központban. A jogfosztottság éveit alatt Nehézy Károlyékkal együtt települt át Magyarországra. Egy rövid időt töltött Zsindelyné Tüdös Klára Isten hegyi úti otthonának szolgálatában, majd a Pestlőrinc-Erzsébet telepi gyülekezetben szolgált egészen a

Gizella, Vörös Lidia⁴⁸. Női diakónusok mellett, ám a Béthel-mozgalom berkein belül 3 férfi diakónust is felszenteltek Kiskoszmályon: Puskás Bélát, Szűcs Andrást és Pató Lászlót. Puskás Béla cipészként dolgozott az intézetben, aki a lakosságcserét követően Búcsra költözött. Szűcs András borbély segédként került az árvaházba, ahol a fiúk nevelője lett. Később Magyarországon tanári képesítést szerzett és Rédén tanított. Pató Lászlót Nehézy Károly a kárpátaljai baráti körben fedezte fel és hozta az árvaházba. Magyarországra átkerülve Törökszentmiklóson telepedett le.⁴⁹

4. kép: Munkatársak az árvaház ebédlőjében

nyugalomba vonulásáig. Nagy Gyula lelképásztor családjában élt. 1999. március 2-án bekövetkezett haláláig Judit leánya gondozta Pécelen. SZÚCS 2012, 110-111

⁴⁵Léván a polgári iskola tanára volt és így került kapcsolatba a Béthel mozgalommal. Egyedül ő volt evangélikus felekezetű a diakonisszák közt, de ez soha nem okozott semmilyen feszültséget. A lakosságcserével Ő is átkerült Magyarországra, majd az ötvenes évek végén rokonaihoz kivándorolt Brazíliába. Sao Paulo egyik német evangélikus gyülekezetében végzett kántori és egyéb szolgálatokat. Igen széleskörű levelezést folytatott onnan és sokakat látott el gépelt fordításaiban evangéliumi irodalommal. Sao Paulóban hunyt el 1974. augusztus 20-án. SZÚCS 2012, 110-111

⁴⁶Egy kiskoszmályi konferencián tért meg és ekkor indult el diakonissza szolgálatra. A lévai árvaházba került Szeghalmi Erzsébet és Acsay Irma mellé. A háború közeledtekor Nehézy Károly rábízta az árvaház sorsát, amely túlmenően az árvák mellett menekültek befogadását is jelentette, köztük egy zsidó orvos család bújtatását is. A második világháborút utolsó éveiben, az orosz megszállás idején árvaház egyik szárnyát magas rangú tisztek foglalták le szállásnak, így a ház biztonságban volt. A lakosságcsere után Magyarországra került. Szűcs András diakónus felesége lett, Rédén élt haláláig. SZÚCS 2012, 110-111

⁴⁷1940-ben lett diakonissza, a lévai árvaházban szolgált, ő volt a lányok felügyelője, ő osztotta be számukra a ház körüli munkát. A lakosságcserét követően a debreceni diakonissza házba került, majd ennek megszűnése után szülei gödi otthonába költözött, ahol őket ápolta. A helyi gyülekezetben a gyermekek, konfirmandusok között munkában vett részt, és 2003-ban itt hunyt el. SZÚCS 2012, 110-111

⁴⁸ Kocsi Gizella Vörös Lidia diakonisszákról kevés forrásanyag maradt fenn. Kocsi Gizella Komáromban szolgált, és a háború után Csehszlovákiában maradt. Léván halt meg 1983 márciusában. Vörös Lidia Kiskoszmályról került át Lévára, ahol fő feladata a hivatalos ügyek és a levelezés intézése volt

⁴⁹SZÚCS 2012, 110-111.

5. kép: Molnár Mária a kiskoszmályi árvaház gondozói között.

VI. Belső élet

Az árvaház belső működéséről és életéről kevés közvetlen forrásunk van. Az legfőbb forrásbázisnak tekinthető egyházmegyei közgyűlések jegyzőkönyvekben leírt, az árvaházról szóló jelentésekben is csak kevés esetben fordul elő konkrét leírás. A legtöbb esetben az árvaház belső életéről annyit jegyez meg Nehézy Károly, hogy az árvák hitélete egyre mélyül és öntudatosabb lesz, a lehető legjobb irányba halad.⁵⁰

6. kép: Egy kisebb konferencia résztvevői 1937-ben

Egy 1933-es barsi egyházmegyei jegyzőkönyvében, viszont leírják, hogy hogyan is telik az árvák mindennapjai. Az árvaház ügyes-bajos dolgait az árvaházi dolgozók heti rendszerességgel megtartott házi konferencián vitatták meg. A gondozók mindennap reggel 6 órakor közös áhítatot tartottak. A gyermekek felkeltése és a munka csak ezután kezdődött el. A gyermekeknek is naponta tartottak bibliaórát. Az iskoláskorúak nemtől függetlenül az iskolai kötelezettségeik mellett részt vettek az árvaház körüli munkákban is, mint például: mosogatás, takarítás, állat etetés. 1932-ig egy gondozó ügyelt a fiúkra és a lányokra is, ám a következő évben már külön gondozó felügyelt a fiúkra és a lányokra. A kiskoszmályi leányegyházban az újbarsi anyaegyházközség kérésre az árvaházi

⁵⁰CZEGLÉDY 1933, 78.

gondozók szolgáltak, amely azt jelentette, hogy hetente tartottak az árvaház legnagyobb szobájában bibliaóra a gyülekezeti tagok számára.

7. kép: Árvaházi fiúk és lányok nevelőikkel.

Templomba Újbarsra jártak, amely négy kilométerre volt az árvaháztól. Több esetben maguk a gondozók több környékbeli egyházközségben⁵¹ is részt vettek a gyülekezeti munkában.⁵² A gyülekezetekkel konferenciákon keresztül tartották a kapcsolatot és 1932-ben az első nagyobb szabású konferenciákon, ahol az asszonyok konferenciáján 12 faluból 113 résztvevő volt, a férfiak konferenciáján 14 faluból 80 férfi vett részt. 1932 tavaszán egy közös nagy konferenciát is rendeztek az árvaházban. Ezen a rendezvényen összesen 27 faluból 400 résztvevő volt.⁵³ Ezekből az adatokból is látható, hogy a Béthel-mozgalom nemcsak az árvaházakban élő gyermekekről kívánt gondoskodni, hanem minden lehetőséget megragadott azzal, hogy a belmisszió eszközeivel a lehető legtöbb gyülekezetben tudjon szolgálni.

VII. Az árvaház fenntartása

Az árvaházi dolgozóknak felmerült az a probléma, hogy lesz-e elegendő támogató az árvaház fenntartására, mert Marcelházán jószereivel csak a község jóindulatára támaszkodhattak. Az új helyzetben, egy idegen helyen elsősorban bizonytalan volt a fenntartáshoz szükséges támogató körnek a nagysága. Ez a bizonytalan helyzet rövid időn belül szertefoszlott, ugyanis a Barsi Református Egyházmegye felhívást intézett a gyülekezetekhez, hogy az árvaház rendszeres támogatása biztosítva legyen, árvanapok rendezésére, árvasegélyező bizottságok, egyesületek létesítésére hívta fel a figyelmet. A legfontosabbnak mégis azt tartotta, hogy magánszemélyek, egyesületek és gyülekezetek átvállalják egy-egy árva ellátását, ami évi 1500Kč-t tett ki. Valamint felhívta a tehetősebb gyermektelen egyháztagnak figyelmét arra, hogy végrendeletükben lehetőségeikhez mérten az árvaházra hagyják az ingatlanokat.⁵⁴ Az egyik legnagyobb, végrendelet útján az árvaház fenntartására adományozott 10.000 Kč értékű pénzalapot 1935-ben hozták létre, mégpedig

⁵¹ Egy-egy egyházközséget, a gondozókra - diakonisszákra bízta. 1942-ben többek között „Erzsébet testvér” Madar, Bátorkeszi, Kisújfalu, Perbete, Komáromszentpéter, „Erzsike testvér” Barsbaracska, Bese, Pózba, Újlót, Ény, Erzsike testvér Nagysalló és Negyed környékén, „Gizella testvér” Ipolypásztó gyülekezeteiben végezte a szolgálatot. „Rebeka testvér” pedig a betegszabadságon lévő pozsonyi lelkész gyülekezetében végzett szolgálatot. L. d.: SZÚCS 2012 77-78.

⁵² CSEKES 1933, 98.

⁵³ CSEKES 1933, 99.

⁵⁴ AKÚCS 1932, 22.

néhai Sebestyén Ferencz garamlöki ref. lelkész és neje Gyallai Szabó Vilma.⁵⁵ Az egyházmegye felhívását követően sorban jöttek a különböző felajánlások és nemcsak pénzbeli adományok érkeztek. A falubeliek rengeteg ingyenes: kavics, fa és más egyéb fuvarokkal támogatták az árvaházat. Volt egy szövőmester, aki szövőtanfolyamokat tartott a gyermekeknek és a felnőtteknek egyaránt. Sok gyermek megtanulta megszőni a lepedőt, törölközőt, kenyérruhát. Varró tanfolyamot is tartottak, amelyen a falubeli lányok, asszonyok is részt vettek. A téli fűtésre szükséges faanyag árát egy ismeretlen jötevő teljes egészében kifizette.⁵⁶ A beköltözés után a rendszeres anyagi és természetbeni adományokat teljes egészében az árvaház fenntartására tudták fordítani, mert az ott dolgozók nem kaptak fizetést. Az árvaház utazó titkára, aki egy-két hetet töltött a komáromi és a barsi egyházmegye egy-egy gyülekezetében ahol a bibliaórák és leányegyletek megindításában segédkezett, viszont az árvaház számára adománygyűjtést sohasem rendezett, sőt még az árvaház javára való adakozástsem hirdettetett.

Patay Károly esperes szorgalmazta, hogy az árvaház körül gazdaságot kellene létesíteni, ezért az egyházmegyében földalap létrehozását indítványozta. 1935-ben két hold földet vettek Kiskoszmályon, amely az árvaház napi zöldség szükségletét hivatott biztosítani.⁵⁷ 1938-ban az első bécsi döntést követően ez a két hold terület átkerült Szlovákiába.⁵⁸ Nagyobb gazdálkodáshoz nagyobb földterületre volt szükség és ezt Kiskoszmályon már nem tudták bebiztosítani, ezért a közeli Garammikolán hoztak létre egy nagyobb gazdaságot. A garammikolai tanító egyházi javadalmi földjeit, 22 holdat átengedte az árvaházi gazdaság részére ingyenes használatra. Egy szolgálóleány 18 580 Kč értékű betétkönyvét adott át az árvaház és a gazdaság részére minden megkötés nélkül.⁵⁹ Az egyházkerület 8000 pengőt szavazott meg földvétel céljára s ezt több éven át fizette 400 pengős részletben, a földvétel megtörténtekor azonban egyszerre kifizették a még hátralévő összeget. Magán adakozásokból sikerült venni egy 6000 pengős telket megfelelő gazdasági épületekkel és 9 hold földet Garammikolán.⁶⁰ Ezt a birtokrészt 1941-ben megszüntették, ugyanis az ott lévő 5 hold szántóföldet a hozzátartozó erdővel és a vízjogot 15.000 pengőért eladták, hogy ki tudják fizetni a komáromi fiókárvaházat terhelő adóság utolsó részletét. A megmaradt ingó vagyont és állatállományt átszállították az Arad-pusztán működő gazdaságba.⁶¹

⁵⁵ Sebestyén Ferencz az általa irt és Garamlökön 1932. október 9-én, illetve 1932. november 6-án kelt végrendelet 2-ik pontja szerint alapítványt tett a Kiskoszmályi árvaház javára, melynek összege 1935-re kamatokkal együtt 4 597 Kč 50 fill. tett ki. A hagyaték után járó adók ezen összegből nem vonták le, hanem azt a lelkész özvegye magamra vállalta. Ezt az összeget 5.402 Kč 50 fillérrel 10.000 Kč-re egészítette ki. Az alapítvány kezelésével és a felügyeleti jog gyakorlásával a Barsi Református Egyházmegyét bízta meg. Az alapító okirat viszont leszögezi, hogy amennyiben az árvaház elköltözik az egyházmegye területéről, a pénzalap kamatai akkor is az intézményt illeti. A „Béthel” egylet és az Árvaház megszűnése esetén, az alapítványi jövedelmét a barsi egyházmegye csakis árvaházi célokra fordíthatja. L. d. AGYAGÁSI 1935, 60-61.

⁵⁶ SZŰCS 2012, 46-47.

⁵⁷ SZŰCS 2012, 48.

⁵⁸ PAP 1939, 48.

⁵⁹ AGYAGÁSI 1937, 46.

⁶⁰ TÓTH 1942, 14.

⁶¹ PAP 1942, 71-72.

8. kép: Tavaszi szántás a gazdaságban

1938-as visszacsatolás után a Kisújfalu melletti Arad-pusztán⁶² létrehozott szlovák telepesek birtokaiból 25 kataszteri holdal bővítették ki az árvaház gazdasági birtokait. Ennek a megvétele úgy vált lehetségessé, hogy egyrészt kedvező feltételek mellett osztották ki a telepes birtokokat és a vételárnak csak egy részét kellett lefizetni 47 évi amortizációs részletben.⁶³ Másrészt pedig az árvaház egyik támogatója odaadta a beruházáshoz és felszereléshez szükséges pénz egy részét, kamatmentes kölcsönként. 1939 őszén vették birtokba gazdaságot.⁶⁴ Kezdett elterjedni az az adományozási forma, hogy egy-egy árva ellátásának éves költségét „jótállók” vállalták fel. Ezek a jótállók tehetősebb emberek, akik nem tudtak, vagy nem akartak árvát magukhoz venni, hanem így segítették őket és az intézményt. Ez évi 1500 cseh korona körül mozgott, amelyet vagy pénzben, vagy természetben róttak le.⁶⁵

9. kép: Lakóház az aradpusztai gazdaságban

⁶²Aradpuszta (Aradpedium) — a kolónia a Párkányi járásban Ullmann Adolf bélai, az esztergomi érsekség bajcsi és az Agricola Rt. bátorkeszi birtokain jött létre 1926-ban. A kolónia területét Szőgyén, Kisújfalu és Kürt község határából hasították ki, a telep anyaközsége Kisújfalu volt. A 456,7 ha összterületű kolónián 27, többségében evangélikus család települt le, amelyből 22 család volt szlovák (közülük nyolc romániai, illetve jugoszláviai repatriáns), 2 a cseh és 3 a morva. Az összes telepes birtok 3-20 ha közötti nagyságú volt. Az 1930-as népszámlálás adatai szerint a kolónián 135 személy élt. A kolónián 1928-ban egyosztályos szlovák iskola nyílt. L. d.: SIMON 2009. 233.

⁶³PAP 1940, 50-51.

⁶⁴TÓTH 1942, 16.

⁶⁵SZÜCS 2012, 49.

VIII. Fiókárvaház Léván

Az árvaházban lévő gyerekek oktatását, de legfőképp a tovább tanulását meg kellett oldani. Ennek a problémának a megoldásaként fiókárvaház megalapítását helyezte kilátásba az árvaház vezetősége. Kiskoszmályon ugyanis csak egy tanerős osztatlan iskola van és itt nem volt lehetőség a további tanulmányokra. Viszont az ipar bármely területén való érvényesülésnek a középiskola szinte elengedhetetlen feltétele volt. A Kalocsay család az egyik árvaházi gondozócsalád Léván, a Csepregi u. 25. száma alatti házat⁶⁶ átengedte erre a célra az árvaháznak, valamint 1938-ban telekkönyvileg is az Béthel-egyesület nevére jegyezte be.⁶⁷ A polgári iskolába járó fiúk és lányok innen jártak iskolába. Mivel azonban ez a lakás csak 12-15 személy befogadására volt alkalmas és 1937-38-ra már szűknek bizonyult ez az épület is. Ezért a fiúkat Komáromba küldték és lévai fiókinézetben csak lányok maradtak.⁶⁸ Az óvodáskorúak és a kisiskolások maradtak a kiskoszmályi kastélyban, a nagyobb lányok Lévára, a nagyobb fiúk pedig Komáromba költöztek.

10. kép: A lévai árvaház növendékei.

A két csoportból addigra már sokan csatlakoztak a két bibliai nevű mozgalomhoz: a timótheusokhoz és a tábitákhoz. A Timótheus mozgalmat ugyan nem Nehézy Károly indította el, hanem Tóth Kálmán komáromi segédlelkész, de hamarosan össze is kapcsolódott a két mozgalom. Az egyházmegyei közgyűlés határozata alapján, „*az árvaházi lelkész lelkészi szolgálatot csakis az árvaházban végezhet, hatásköre csakis az árvaház területére éstagjaira terjed ki. Az egyházmegyei közgyűlésnek rendes tagja. Közgyűlés elismeri a kiskoszmályi ref. árvaházi lelkészi hivatalt.*”⁶⁹ A Timótheus ifjúsági munka éppen a vasárnapi iskolákból kinőtt fiatalok összefogására bizonyult alkalmasnak. Az egyes bibliakörök iskolatípusonként gyűjtötték egybe a fiatalokat, így volt bibliaköre a tanoncoknak, alsós gimnazistáknak és a nagyobb fiatal fiúknak.⁷⁰

⁶⁶ A ház 1 konyhából, 2 hálósobából, 1 nagy tanulószobából, 1 vendégszobából és 1 mosókonyhából állt. L. d.: PAP 1938, 50.

⁶⁷ SZÜCS 2012, 51.

⁶⁸ TÓTH 1942, 14.

⁶⁹ TÓTH 1942, 21-22.

⁷⁰ SZÜCS 2012, 52.

11. kép: A lévai árvaház

IX. Fiókárvaház Komáromban, Timótheus árvaház

Magát a Timótheus árvaházat, vagy Timótheus palotát nem lehet kizárólag árvaháznak tekinteni, mint a kiskoszmályi központot. A helyesebb megnevezés az árvaház helyett a „Timótheus ifjúsági központ”, vagy a másik megnevezés, amelyet építkezés kezdetekor adtak az épületnek: „Timótheus palota”. Azért nem lehet egyértelműen árvaháznak tekinteni, mert nemcsak árvák laktak, éltek benne, hanem olyanok is akiknek ugyan voltak szüleik, de annyira el voltak szegényedve, hogy a legjobb megoldás gyerekeik számára a palotában való elhelyezést látták.

Mikor a Timótheus mozgalom bekapcsolódott a kiskoszmályi Béthel-mozgalomba, új feladatok elé nézett a Timótheus mozgalom. Az eredeti tervek szerint a Timótheus palota missziói iskolának, tanoncotthonnak, internátusnak lett megtervezve, ám az épületet árvaházzal is kibővítették. 1939-40-es években ez a terv annyiban változott meg, hogy az elsődleges cél a Timótheus palotát befejezése, mert így befogadhatta az összes kiskoszmályi fiút, valamint az internátust. A missziói intézet marad későbbre halasztották.⁷¹

Két alternatíva volt a központ létrehozására. Első az, hogy vesznek egy, a munkához szükséges épületet, második pedig, hogy az alapjaiból a saját igényeiknek megfelelően építenek egy újat.⁷² Az utóbbi megoldást választották. Kérelmet intéztek a város vezetőségéhez, amelyben körvonalazta a terveket kértek 2 kat. hold terület ingyenes átengedését. A következő intézmények voltak felvázolva a kérvénybe: két árvaház 50—50 árvával, árvaházi elemi iskola, középiskolai internátus és missziói iskola.⁷³ Nagy Jenő kormánybiztos a Vágdunán túl, közvetlen az érsekújvári országút mellett, az új rendőrházakkal szemben elterülő volt kincstári földből biztosított a számukra a földterületet.⁷⁴ Az adományozási szerződésben kikötötték, hogy a földterületet csak az árvaház céljaira használhatják, másrészt a komáromi járási hivatal jóváhagyásától egy

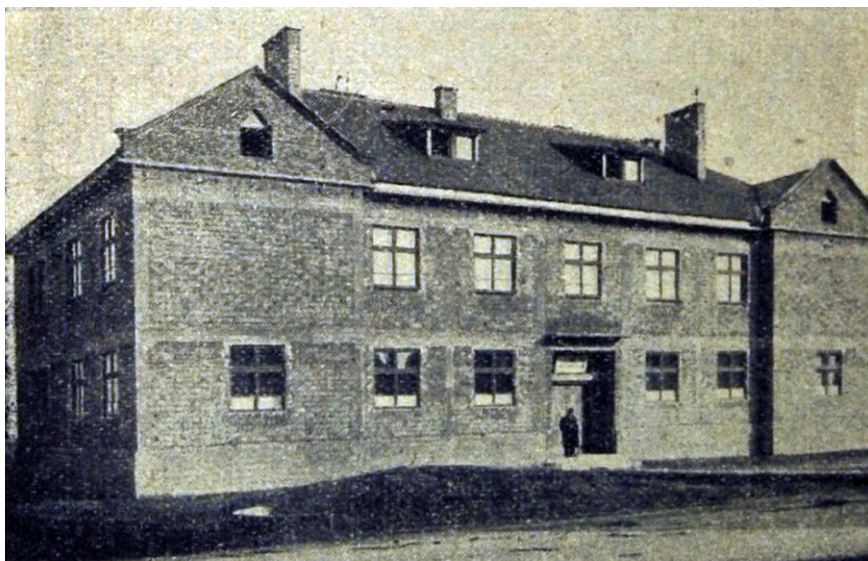
⁷¹TÓTH é.n., 29.

⁷²TÓTH 1942, 40.

⁷³TÓTH 1942, 41.

⁷⁴Komáromi Lapok 1937, 6.

éven belül fel kellett építeni az épületet, ellenkező esetben az ajándékozás semmissé vált volna. Amennyiben az árvaház megszűnne a telek visszaszállt volna a város tulajdonába.⁷⁵

12. kép: A Timótheus palota 1939-ben.

Az építés nagy anyagi ráfordítást is igényelt, de ezt részint közadakozásból, részint nagyobb magánadományokból fedezték. Az első adományozó, aki jelentős módon hozzájárult az építkezéshez és a fenntartáshoz Tóth Zsigmond kavai földműves volt. Eladta a házat, négy hold földjét, egyéb ingóságait és az így összegyűlt 32.000 koronát följánlotta az árvaház céljaira. „Följánlotta a maga és családja munkaerejét, további állandó segítségét és beköltözött az árvaházba, hogy ott fáradhatatlanul dolgozzék az árvákért és ezzel együtt az Isten országáért. Ugyanezt teszi felesége és két nagyobbik fia is.”⁷⁶ A Timótheus árvaház 1937. szeptember 1.-én kezdte meg működését 10 gyermekkel⁷⁷ és 3 felnőttel⁷⁸. A kiskoszmályi árvaházból azok kerültek ide, akik kijárták az elemi iskola osztályait és tovább akartak taníttatni.⁷⁹ A Timótheus palota felépítése előtt a kiskoszmályi árvaház komáromi fiókárvaháza egy bérlakásban működött. A lakás két szobából, konyhából és előszobából állt. Volt még egy kamra és egy pince is. Viszont hiányzott az udvar, éléskamra, fűskamra.⁸⁰

Az 1937 őszi tervezett építkezést csak 1938. március 8.-án kezdhették meg.⁸¹ A költségvetést félmillió cseh-koronában lett megállapítva. Az épület hossza 32 m., szélessége 16 m., valamint egy emeletes. 75-80 személy befogadására volt alkalmas.⁸² Az

⁷⁵ Ministerstvomnútra Slovenskej republiky štátny archív v Nitra, pobočka Komárno, fond: Okresný Národný Výbor Komárno. III. ref. 11/267/1949

⁷⁶ Komáromi Lapok 1940, 5.

⁷⁷ „Hat árva fiú a kiskoszmályi árvaházból. Ezek közül kettő jár elemibe, kettő a polgári iskola első osztályába, kettő pedig a másodikba. Van az árvaházban egy tanítóképzős fiú is, akinek a szülei ugyan élnek, de olyan szegények, hogy a tanítatásról nem tudnak gondoskodni. Így a fiú a polgári iskolát Kassán az ottani evangélikus árvaház támogatásával végezte. [...] Az árvaházban van Zsiga bácsiék négy gyermeke is. Kettő már nem jár iskolába. Ők az árvaházban segítenek. A fiú jelenleg Káván van, ahol a disznókat hizlalja az árvaház részére, a leány pedig ideiglenesen a konyhán segít. [...]” Ld.: TÓTH é.n., 8-9.

⁷⁸ „Zsiga bácsi és felesége és a vezető lelkész házaspár. Ide sorolhatjuk a két felnőtt gyermeket is, akikkel a felnőttek száma hat. Ezek közül az árvaházban ténylegesen csak három van, mert Zsiga bácsi az építkezésnél dolgozik a vezető lelkész pedig a missziói munkát és egyéb hivatalos teendőket végzi.” Ld.: TÓTH é.n., 9.

⁷⁹ TÓTH é.n., 5. o.

⁸⁰ TÓTH é.n., 6. o.

⁸¹ TÓTH 1942, 42.

⁸² TÓTH 1942, 43.

építésnél segédkezett a komáromi egyház több diakónusa, a fuvar komáromi és szentpéteri gazdák adták díjmentesen, 2000 napszámmunkát végeztek, ezek közül 700-at teljesen ingyen. Úgy a komáromi, mint a barsi egyházmegyéből voltak napszámosok.⁸³

Az építésről Tóth Kálmán a következő képen ír: „Több száz ingyen napszámot kaptunk a bibliakörös testvérektől. Volt olyan munkásunk, aki csaknem 100 km.-t kerékpározott, csak hogy részt vehessen a munkában. Többen — magánosok és bibliakörök — ha maguk nem jöhettek, munkást küldtek. Szegény és gazdag egyaránt részt kért a munkából. [...] A cseh mozgósítás szakította meg a munkát, amit azután kicsinyenként végeztünk azóta, amint a szükség kívánja. A bekövetkezett változások ugyanis megakadályozták az épület befejezésében. Még ma is vannak olyan helyiségek, amelyek nincsenek berendezve, mert nem volt rá pénz. [...] 1938 őszén 12 személy költözött az épületbe, ma pedig már 60 a létszám.”⁸⁴ Ezzel együtt az építkezést még évekig tetemes kölcsön adósság terhelte, amelytől csak 1942-ben szabadult meg.⁸⁵ 1943-ban a fiúinternátus önállósult és a városban kaptak lakást az egyházközségtől. A lakás szűknek bizonyult, ezért az internátust vezető lelkészpár és néhány fiú éjszakánként visszajárt a palotába aludni.⁸⁶ A második világháborút követően az árvaház ingó és ingatlan vagyona szintén a Kulturális - Szociális Alapba gondozásába került.

13. kép: A komáromi árvacsalád 1939. februárjában.

X. Összefoglalás

E kis szelete a két világháború közötti Komáromi Református Egyházmegye történetének bemutatta, hogy az önmagát építő újjászervező református egyházban a belmissziós munka milyen sikereket ért el. Ennek a belmissziós munkának a legkézzelfoghatóbb eredménye a Béthel-mozgalom által létrehozott árvaházak hálózata. Többek voltak ezek, mint egyszerű árvaházak, ugyanis az itt szolgáltatást teljesítő diakonisszák és lelkészek rendszeresen jártak belmissziós alkalmakat tartani a Barsi és Komáromi egyházmegyékbe. Tették ezt önzetlenül és teljesen ingyen. Az ő látogatásaik nyomán elindult lelki ébredés nyomai ma is megtalálhatóak azon gyülekezetekben ahol egykor szolgáltak. Az árvaházak,

⁸³ Komáromi Lapok 1940, 5.

⁸⁴TÓTH 1942, 42-43.

⁸⁵SZŰCS 2012, 56.

⁸⁶PAP 1944, 67.

megalapításuktól kezdve az egész református egyház pénzbeli és erkölcsi támogatását élveztek. Egyik árvaház sem szenvedett soha pénzügyi gondokkal. Az első néhány évtől eltekintve telházakkal működtek. Önállóságukat az 1938-as államfordulat után is megtartották és nem csatlakoztak a magyarországi szervezetekbe. A második világháborút követően az árvaházak sem kerültek el a magyarok és németek elleni megtorló intézkedéseket. A kiskoszmályi és lévai árvaházat feloszlatták a diakonisszák legtöbbször és Nehézy Károlyt kitelepítették, Komáromban a Thimóteus palotából állami gyermekotthont szerveztek.

Felhasznált irodalom

Levéltári forrás

Ministerstovnovnútra Slovenskej republiky štátny archív v Nitra, pobočka Komárno.

Korabeli források

AGYAGÁSI 1935 = Agyagási Sándor (szerk.): A Barsi Református Egyházmegye 1935-évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Nyitrai és Társa Könyvnyomdája, Léva, 1935.

AGYAGÁSI 1936 = Agyagási Sándor (szerk.): A Barsi Református Egyházmegye 1936-évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Nyitrai és Társa Könyvnyomdája, Léva, 1936.

AGYAGÁSI 1937 = Agyagási Sándor (szerk.): A Barsi Református Egyházmegye 1937-évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Nyitrai és Társa Könyvnyomdája, Léva, 1937.

AKÚCS 1931 = Akúcs Lajos (szerk.): A Barsi Református Egyházmegye 1931-évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Nyitrai és Társa Könyvnyomdája, Léva, 1931.

AKÚCS 1932 = Akúcs Lajos (szerk.): A Barsi Református Egyházmegye 1932-évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Nyitrai és Társa Könyvnyomdája, Léva, 1932.

CSEKES 1933 = Csekés Béla (szerk.): A Komáromi Református Egyházmegye Révkomáromban, 1933. évi május 4-én tartott rendkívüli és 1933. évi szeptember 12-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Komáromi Református Egyházmegye. 1933.

CZEGLÉDY 1933 = Czeglédy Pál (szerk.): A Barsi Református Egyházmegye 1933-évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Babágh József Könyvnyomda, Léva, 1933.

PAP 1933 = Pap József (szerk.): A Barsi Református Egyházmegye 1933-évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Nyitrai és Társa Könyvnyomdája, Léva, 1933.

PAP 1938 = Pap József (szerk.): A Barsi Református Egyházmegye 1938-évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Nyitrai és Társa Könyvnyomdája, Léva, 1938.

PAP 1939 = Pap József (szerk.): A Barsi Református Egyházmegye 1939-évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Nyitrai és Társa Könyvnyomdája, Léva, 1939.

PAP 1940 = Pap József (szerk.): A Barsi Református Egyházmegye 1940-évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Babágh József Könyvnyomda, Léva, 1940.

PAP 1942 = Pap József (szerk.): A Barsi Református Egyházmegye 1942-évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Babágh József Könyvnyomda, Léva, 1942.

PAP 1944 = Pap József (szerk.): A Barsi Református Egyházmegye 1944-évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Babágh József Könyvnyomda, Léva, 1944.

SOÓS 1929 = Soós Károly (szerk.): Jegyzőkönyv a Komáromi Református Egyházmegye Révkomáromban 1929. évi augusztus hó 27. napján tartott rendes közgyűléséről. Komáromi Református Egyházmegye, Komárno. 1929.

TÓTH é.n. = Tóth Kálmán: *Gazdag szegénység*. A komáromi református Timótheus árvaház története az 1937-38. évben. Timótheus szövetség, Komárom, é.n.

TÓTH 1942 = Tóth Kálmán: *Kősziklára épített ház*. Timótheus könyvesbolt Komárom, 1942.

N. N. 1932. = N. N.: *A Kiskoszmályi árvaház története*. Gondos Vilmos könyvkiadó, Párkány, 1932.

Szakirodalom

CSOMÁR 1940 = Csomár Zoltán: *A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magyar Református Keresztyén Egyház húszéves története* (1918-1938). Ungvár, 1940.

MOLNÁR 1998 = Molnár Imre: A magyar nyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában. In: Tóth László (szerk.): *A Csehszlovákiai Magyar Művelődés Története 1918-1998 I.* Ister Kiadó, Budapest, 1998.

PUNTIGÁN 2005 = Puntigán József: *A Losonci Theológiai Szeminárium (1925-1939)*. Plectrum, Losonc, 2005.

SIMON 2009 = Simon Attila: *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között*. NOSTRA TEMPORA, 15. Második kiadás, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2009.

SZABÓ 1990 = Szabó Antal: *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története*. In: Regio Kisebbségtudományi Szemle 1(1990),3.

SZARKA 2005 = Szarka László (szerk.): *Jogfosztó Jogszabályok Csehszlovákiában, 1944-1949*. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet; Kecskés László Társaság, Komárom, 2005.

SZENCZI 2010. = Szenczi László: *Árvaságtól Boldogságig*. Babits Kiadó, Szekszárd, 2010.

SZENCZI 2011. = Szenczi László: *Hulló Szikrák*. Babits Kiadó, Szekszárd, 2011.

SZŰCS 2012. = Szűcs Ferenc: „...mint tyúk a kiscsirkéit”, Nehézy Károly élete és szolgálata. Budapest, 2012.

Periodikus sajtó

Komáromi Lapok. 1932, 53. évf., 5, 36. szám

Komáromi Lapok. 1932, 53. évf., 36. szám

Komáromi Lapok. 1937, 58. évf., 61. szám

Komáromi Lapok. 1940, 61. évf., 51. szám

Komáromi Lapok. 1940, 61. évf., 51. szám

Mgr. Tömösközi Ferenc

PhD. hallgató

Selye János Egyetem Református Teológiai Kar,

Egyháztörténeti Tanszék

Bratislavská cesta 3322, Komárno 945 01

info@selyeuni.sk

A The Impact of the Russo-Japanese War on the Young Turk Movement between 1905 and 1908 from the Viewpoint of the Hungarian Political Elite

Dr. Várnai Gergely

Pécsi Tudományegyetem, Pécs, Magyarország

Introduction

In the year 1905 a surprising event shook the nations of the world. The recently feudal island state, Japan, which transformed her political-, social- and economic system in a modern way within some decades, started a war against one of the great powers, the continental, huge, tsarist Russia and defeated it. This shocked the world, because it was the first time in the age of imperialism when an Asian nation could defeat a colonial great power.

A result of the war was that the Russian expansion at the Far East stopped and Japan became a regional great power. But the Russian defeat had other direct and indirect results as well. In Russia a revolution broke out and the tsar had to reform the Russian political system. An internal political crisis and the fiasco of the Russian army reduced the capability of the Russian foreign policy.

Another result of the Russian defeat was, that those nations, which lived under colonial oppression, or in disadvantageous political-social-economical state, realized, that the Japanese nation could transform her conditions in a better way.

In my presentation I am going to show, what the Hungarian political elite's view was about the impact of the Russo-Japanese war on the Ottoman Empire.

I. The Russo-japanese War 1904-1905

The presence of the Russian Empire at the Far East was not a new thing. The Russian Tsar has sent from the 18th century military expeditions to Eastern Siberia to estimate the the geographical boundaries of the Empire, but they eastern expansion get stronger only after the Crimean war. Prior to the conflict, the Russian Empire in the 18th century, gradually trying to extend its influence in the Black Sea coast. The Russian expansion was motivated by several factors. On the one hand, on the ground that they want to ensure the security of the Orthodox population of the region, they wanted to take control of these territories of the Ottoman Empire, on the other hand, with the obtaining of the Bosphorus wanted to get warm sea exit, given the fact that oats is under Russian control time harbors water all covered with ice in winter, condemned to inaction with the Russian boats. Tsar Nicholas I - who first called the Ottoman Empire "sick man of Europe - declared war in 1853 on the Ottoman Empire, but for unexpectedly confronted the United Kingdom and France. For the British empire was it unacceptable that the leading Asia sea routs could be menace by any other foreign power warships and France take its position also for the integrity of the Ottoman Empire. Russia lost the war, and so I Tsar Nicholas committed suicide¹. The loss of the war made it clear backwardness of Russia for his successor, Alexander II, and it pressed the Tsar to the modernization of the empire and to

¹ Bebesi, György: A hosszú 19.század rövid története, Pécs, Comenius Bt. 2005, p. 69.

change and the empire's foreign policy. In the 1860s and 70s, the tsarist troops conquered in Central Asia Bukhara, Kokand and Office states and Russian troops appeared in the Amur River and the Ussuri. Vladivostok has been founded and in 1891 the Trans-Siberian railway construction was opening. Then the target the tsarist empire become the areas of the Chinese Empire. In 1894 the Russian diplomacy has successfully prevented the Chinese Port Arthur and Dalny entering Japanese hands, and then rented them quite the ports and extended it to a branch of the Trans-Siberian railroad built himself 99 years. In 1900, the Chinese boxer rebellion broke out, Russian troops invaded Manchuria and the Russian presence strengthened the Korean border as well.

The rise of Russian influence highly offend the Japanese Empire's national security². Japan's development in the first half of the 19th century, ran a dead end. The Japanese government, the bakufu, closed the borders in the 17th . century for foreigners because of foreign influence are seen as a threat that endangers political stability, that in the early 1600s became unity. The island nation is so free from any kind of external evolved. The country's administration and economy has become largely standardized, and developed a feudal social system, controlled by the military nobility. However, the country's population has increased and the availability of agricultural technologies have been increasingly difficult to bear. This industry is characterized by technological failure, which got stuck under the craft guild organization. As a result, the colonial powers available, the island did not have a modern army, which could have provided adequate protection and in the 1850s a series of unequal treaty was signed by several major powers that are economically went to Japan in these countries and provided diplomatic protection to their citizens. Due to the foreign policy failures of the Japanese military government was overthrown and under the leadership of the young Meiji emperor's new government has been formed, which is next transformation of the country's to the Western model, considered as the main objective the revision of the unequal treaties. It soon became clear to them, that to change the international agreements, they had to become an equal partner with the Western powers indicated, both political and economic rights and respect. To reach this goals, Japan - part of the examples of the great powers, partly economic, security and political reasons - began the construction of a colonial empire. The island's most important goal was, that the only 150 kilometers per Korean peninsula should not be get under the influence of a hostile power. However, the Russian advance this point jeopardized. After the Russian diplomacy has deprived Japan of Port Arthur harbor and converted to naval base, and rejected all Japanese initiative, under which spheres of influence have been divided East Asia between Russia and Japan, established diplomatic options depletion Japan opted for war and successfully defeated Tsarist Russia. The surprise outcome of the war had multifaceted impact on the world, but I want to highlight just two of them.

- It was clear that an Asian nation may be able to modernize itself and defend its interests and sovereignty, or even against the major European powers.³

- The time for the great powers - even after the Crimean War - it became clear that the tsarist Russia or domestically, not militarily, not as stable as previously imagined and that the two factors will limit the activities of foreign policy as well. The only question was, how long will it last as long as the Russian government to overcome these difficulties and

² Auslin, Michael R.: Japanese strategy, geopolitics and the origins of the war, 1792-1895, In.: Steinberg, John, Menning, Bruce W., Schimmelpenninck, David Van der Oye, Wolf, David, Shinji Yokota: The russo-japanes war in global perspective – World war zero, Leiden, London, Brill, 2005, p.21.

³ Akarca, Dündar Halit: A Reinterpretation of the Ottoman Neutrality during the war, In.: Kowner, Rotem: Rethinking the Russo-japanes war, 1904-05, Vol.1., Kent, Global Orient Ltd 2007, 391. o.

the remainder hidden potential for what the other great powers, such as in the Austro-Hungarian Empire⁴.

The Ottoman Empire

The Ottoman Empire, which in the earlier centuries was capable to validate her interests on three continents, at the beginning of the 19th century, finally became defensive and slowly started to dissolve. At the end of the 18th century she was forced to hand over Kabardait, Crimea, situated in the Caucasian region and the area between the Bug and Dnieper to the Tsarist Russia, then noticed the establishment of an independent Greece and accepted the quasi-independence of Egypt.

The leaders of the Empire were aware of the fact that the empire had become weak, but regarding the heterogeneous ethnic, cultural, religious, and economic nature of the country and the power of resistance of the conservative reactions groups (religious leaders, the Janissaries, the local provincial leaders), to implement the necessary reforms there were only limited options available.

Being interested in introducing necessary reforms, Sultan Mahmud II. (1808-1839) disbanded the Janissaries in 1826, to eliminate the risk for a long time of this military group and after the advices of the European experts - such as the Prussian Helmut von Moltke - he began the reorganize the army from the western model⁵. Besides the military reform the Timar system was abolished, administrative reforms and a dress code were introduced, census was taken, moreover military, naval and medical colleges were founded, and furthermore western experts had called into the country.

The foreign affairs of the empire gradually deteriorated at the same time. The most serious problem seemed to be the slowly and completely independent Egypt. Her leader, Mohamad Ali meant military threat against the empire and his troops in 1839 marched towards the capital. The role of the janissary in the newly formed Ottoman army couldn't be taken, so her military power and the capacity of claim-validation in foreign affairs continued to decline despite the reforms. The Great Powers couldn't observe the situation passively, because they had to find an answer for the "Eastern Question", whether the existence of the Ottoman Empire is necessary for the stability of the region and the interests of the great powers, or not⁶. The question was answered in 1840 at the London Convention, which - primarily to protect the British interests - kept the Bosphorus closed in war from the battle ships of foreign powers and claimed the need for the territorial integrity of the Ottoman Empire.

The convention and the preceding Ottoman bankruptcy in 1838, however, only emphasized rather the weakness of the empire and motivated the leaders for further reforms in the country. This period (1839-1876) was called the Tanzimat or the "New Order". The first phase of the Tanzimat started with the decree of Hatt-I Serif announced in Gülhane by Sultan Abdülmecit I. (1839-1861). The program consisted of four basic elements of life, honor and guaranteed the sanctity of private property, established a fair tax-system, public and fair justice system, the abolition of religious discrimination, and finally introduced the universal conscription⁷. In accordance with the above mentioned

⁴ Diószegi István: Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája, 1867-1918, Budapest, Vince Kiadó, 2001, p. 122.

⁵ Steinbach, Udo: Die Türkei im 20. Jahrhundert, Schwieriger Partner Europas, Gustav Lübbe Verlag, 1996, 38.o

⁶ Kramer, Heinz, Maurus Reinkowski: Die Türkei und Europa, Eine wechselhafte Beziehungsgeschichte, Stuttgart, W.Kohlhammer GmbH, 2008, 76. o.

⁷ Marcinkowski, Marcin: Die Entwicklung des Osmanischen Reiches zwischen 1839 und 1908, Berlin, 2007, 45.o.

principles, secularization had begun in education, moreover the general obligation was also introduced, universities had been established, although the actual implementation of these reforms greatly inhibited the proper teaching-staff and the lack of schools network and the resistance of religious educational institutions. The government attempted to reduce corruption to separate the military administration from the civilian and to abolish the tax lease system. Rules were instituted about the equal treatment of Muslim and non-Muslim religions and the application of them in the judiciary and the public administration. The elimination of the system of tax extra taxes gradually took place and instead of the arbitrary military service, universal military obligation was introduced that ordered the male population for four years of military service.

A legislative package was the next phase in reforming the country, called the Hatt-i Hümayun, released in February 1856. According to it, the range of Christian subjects' rights got extended, it was possible to choose a military career (so far it was only allowed to Muslims), but also had the opportunity to redeem. Foreigners were allowed to have private property in the Ottoman Empire and provided unrestricted passage for merchant ships in the straits⁸.

There was a positive impact on the development of the country by a large proportion of the politically and religiously persecuted, who sought asylum in the Ottoman Empire and their integration into the society with their expertise helped the development of Turks. The Europeans settled down and the foreign consultants invited to the country at the same time described concepts such as nationalism, liberalism, democracy and the constitution.

II.1. The Young Ottomans

Several groups of the Turkish society did not agree with the reform activities of the Turkish government. The religious leaders of the country and the supporters of the old regime objected the transformation of the empire according to the Western model and the reduction of her significance. On the other hand, there were groups too, that were unsatisfied with the extent of the reforms and their autocratic implementation.

The most prominent pro-reform movement was the Yeni Osmanlilar, the Young Ottomans. Most of the members of the group came from a noble family and worked at the Translation Service of the Sultan, or they absorbed the Western culture and political views, such as nationalism and liberalism at a European university. One of them founded the Ittifak-i Hamiyet, the Patriotic Association in 1865 under the leadership of the Namik Kemal, and the number of members rapidly increased, in 1867 grew to more than 250 people, when the police became aware of the group's existence. Although they were not revolutionaries and did not want to overthrow the Sultan, their oppositional activities meant almost exclusively the publication of their own opinion. Most of the leaders were forced to leave the country for a number of years and emigrate to Paris or London. Newspapers were founded in which they published their views and sent back copies to their home countries. The most prominent of them was the Hürriyet, the Liberty. The Young Ottomans was not a united movement, because during their emigration and after their return they were decomposed to different factions. However, there were three ideas that were important for all of them: the constitutionalism, parliamentarism and Islamism⁹. They believed that the power of the people over the ruling Sultan of the Ottoman Empire

⁸ Matuz, Jozef: Das Osmanische Reich – Grundlinien seiner Geschichte, Darmstadt, WBG, 1985, 2006, 230.o.

⁹ Shaw, Stanword J.: History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol.II. Cambridge University Press, 1977, 132. o.

should be limited by a constitution that would guarantee the rights of the individuals against the state, the legislative power should be exercised by the parliament, and its members should be chosen by the citizens of the Ottoman Empire. The exercise of election in terms of religion and ethnicity has played no role.

Compared with the conservative opposition movement, the movement with small numbers was rather limited of possibilities, that is why most of the Young Ottomans, after their return to the territory of the Ottoman Empire in the early 1870s, undertook government positions to try to develop the Ottoman state. Their activity, however, reached an inconsiderable success. Heterogeneous nature of the vast empire did not favoured the activities of an unorganized pro-reform group that didn't have a social relationship with the masses and were unable to build contacts neither with the peasantry nor the non-Muslim subjects, even though these two groups were widest layers of the society. Their only result was that they worked out the constitution of 1876, but the reformist Grand Vizier, Midhat Pasha had it claimed, which was withdrawn later by II. Abdülhamit (1867-1909) Sultan referring to the 1877-1878 Russian invasion¹⁰.

II.2. The Young Turks

The forming of the next opposition group, which was destined to reform the Ottoman Empire, was formed just more than a decade after the withdrawal of the Constitution. The new sultan, ascended the 34 years old Abdülhamit II., at the beginning of his reign was a smart, hard-working statesman, but after a time he began to control the empire more and more autocratically. The censorship get stricter, secret police observed the Sultan's real and perceived enemies.

At the same time the Sultan continued to begin the reforms by his predecessors and as a result, the country's railway network had been expanded, the transformation of medium and higher education got enhanced in the European way and modern public administration had been built. The undesirable outcome of the reforms was, that in the modern educational institutions such as the School of Public Administration, or the Military Academy, a growing number of doctors, engineers, lawyers and military officers were trained, and European liberal and constitutional ideas began to grow among those who were unsatisfied with the Sultan's power. From their initiations new reform movements emerged by the opposition, but they envisioned the adoption of reforms by not converting the old system, but overthrowing it¹¹. The most significant of these, the Ittihad-i Osmani Cemiyeti, the Ottoman Unity Society was founded in 1889 at the Military Medical Academy and in 1895 that name was changed to Ittihad ve Terakki Cemiyeti (Committee of Union and Progress, CUP - Unity and Progress Society¹²). Most of the members of the movement were forced to leave the country in 1895, at which point the Armenian minority held a demonstration in Istanbul and its destruction gave the Sultan to act against the opposition movement as well. As a result, the majority of the Young Turks emigrated to London, Paris, Genf and Geneva.

Like its predecessor, the CUP was not nearly uniform. The secular ideal of the centralized Ottoman state, prompted by the group of Ahmet Riza, soon faced the Islamist group of Murat Beyyel, or the Prince of Sabahettin and his supporters, the propagators of the equality of the nationalities of the empire and decentralization. To resolve the conflicts in February 1902 the first Young Turk Congress was held in Paris, where different groups

¹⁰ Moser, Brigitte, Weithmann, Michael W.: Die Türkei, Nation zwischen Europa und dem Nahen Osten, Regensburg, Verlag Friedrich Pustet, 2002, 49.o.

¹¹ Niyazi Berkes: The Development of Secularism in Turkey, McGill University Press, 1964, 207. o.)

¹² Sina Aksin: Turkey, from Empire to revolutionary Republic, C.Hurst&Co., 1996, 45.o.

of Young Turks and minorities of the Ottoman Empire were represented, but could not reach an agreement. Proponents of centralization were afraid of losing the unity of the empire and the minorities did not have an interest to increase the power of the central government.

The group with strong nationalist and centralist principles, led by Ahmet Riza was eventually in a considerable leading position in 1904-1905. In that year the equally strongly self-controlled feudal agrarian country, previously had been transformed into a modern western state, Japan was successfully defeated in 1905 by the Ottoman Empire's old enemy, the Tsarist Russia. It caused a revolution, so the ruler had to convene the Parliament and publish the constitution. The victory of an Asian country over a European great power fascinated the World and the Young Turks movement. It served as an example to follow, which included a new impetus for the opposition to organize itself¹³.

As a result of the global political events the CUP had changed their behaviour and moved their headquarters of activities back to their homeland, and within the Balkans. More and more officers joined the Ottoman army in Macedonia, and in 1906 they formed the Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (Ottoman Freedom Society OFS - Ottoman Freedom Society) in Saloniki. The OFS organizational structure was similar to the Bulgarian terrorist organizations' cell structure; one cell had direct contact with only two liaison groups.

In December 1907 the second Youth Turkish Congress was organised, which brought together the previously opposing parties to agree on the relevant issues such as the constitution and the elected parliament.

They had the revolution broken out in July 1908, took all participants parties by surprise. The Sultan sought to eradicate the Macedonian CUP groups and sent troops to Salonki. However some of the senior officers were killed and many of them turned into rebel. More cities joined the uprising. Sultan Abdulhamit, as an experienced politician was aware of the seriousness of the situation and as a prevention of its radicalization, declared the constitution and convened the parliament. The Young Turks Revolution thus was able to achieve its objectives without bloodshed, but still left some of the sultan's power for another year¹⁴.

But the changes of the internal policy in the Ottoman Empire activated the foreign policy of the Austro-Hungarian Monarchy.

II. The foreign policy of the Austro-Hungarian Monarchy

The foreign policy of the Austro-Hungarian Monarchy derived from more factors. In a state of Western-Europe the interests of the state and the nation were the same, but the Monarchy had 11 nationalities within her borders. None of these nationalities had a nominal overweight, even the Austro-Hungarian percentage was under 50 %. From the 11 nationalities only 5 (the Hungarians, Czechs, Slovaks, Slovenes and the Croatians) had the bigger part of her people within the borders of the Monarchy. The most of the nationalities kept aloof from the political consideration about the most important goal of the nationalism, the independent state and tried to find the opportunities of the national development in the Monarchy, but this approach started to change at the end of the 19th century, and the interests of the state and the nationalities began to become farther and farther.¹⁵

¹³ Zürcher, Erik J.: Turkey, a Modern History, I.B.Tauris&Co. Ltd. 1993, 89. o.

¹⁴ Shaw, : 267. o.

¹⁵ Diószegi I.: p.10.

In the situation of the annexation of Bosnia and Herzegovina the growth of the extent of the Monarchy was again a Hungarian interest. For the Hungarian political elite it was clear, that they represent the slight number of the Hungarian population in Central-East-Europe, or rather in the Habsburg Empire. From this view it was rational, to stay under the protection of the Monarchy, but this situation was beneficial just as long as the ratio of the nationalities of the Monarchy didn't change. As a result, the Hungarian interest was to save the status quo and to protest against the growth of the non-Hungarian population, which was a straight consequence of the territorial expansion.

In spite of the previously mentioned facts, the Hungarian government supported the annexation. The two states were nominally the part of the Ottoman Empire, but since 1878 they were under the control of the Monarchy. The reason of the occupation was, that the leaders of Serbia wanted to unite every territory where Serbians lived under her control, but the Austrian-Hungarians wanted to block the development of a Great-Slavic state at the Balkans, to save here influence at the peninsula. Due to this goal, the Monarchy occupied Bosnia and Herzegovina, so her territories nominally stayed under the flag of the Ottoman Empire, but directly were governed by Austria-Hungary.¹⁶

The success of the Young Turk Revolution made the possession of the two territories doubtful again. The new Turkish government convened the parliament and its members had to represent every part of the Ottoman Empire, even Bosnia and Herzegovina. To prevent this problem, Josef Franz, the emperor of the Austro-Hungarian Monarchy, decided at the side of annexation of these territories in 1908 and until 1918 Bosnia and Herzegovina become the part of the Monarchy.¹⁷

The Hungarian political elite supported the decision of the emperor, because they had to choose between two alternatives: the loss of Bosnia and Herzegovina, which would be again the part of the weak Ottoman Empire (and target of the Serbian expansion), or capturing these territories to break the Serbian foray at the Balkan. They decided to advocate the second alternative, which looked at that time like a foreign victory, but in reality it made impossible the cooperation with Russia for the future and was an important step towards the First World War.

¹⁶ Prévélakis, Georges: A Balkán – Kultúra és geopolitika, Kozármisleny, Imedias Kiadó, 2007, p. 151.

¹⁷ Mazower, Mark: A Balkán, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2004, p. 151.

Biography

- Akarca, Dündar Halit: A Reinterpretation of the Ottoman Neutrality during the war, In.: Kowner, Rotem: Rethinking the Russo-japanese war, 1904-05, Vol.1., Kent, Global Orient Ltd 2007
- Auslin, Michael R.: Japanese strategy, geopolitics and the origins of the war, 1792-1895, In.: Steinberg, John, Menning, Bruce W., Schimmelpenninck, David Van der Oye, Wolf, David, Shinji Yokota: The russo-japanese war in global perspective – World war zero, Leiden, London, Brill, 2005
- Bebesi, György: A hosszú 19.század rövid története, Pécs, Comenius Bt. 2005
- Diószegi István: Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája, 1867-1918, Budapest, Vince Kiadó, 2001
- Kramer, Heinz, Maurus Reinkowski: Die Türkei und Europa, Eine wechselhafte Beziehungsgeschichte, Stuttgart, W. Kohlhammer GmbH, 2008,
- Marcinkowski, Marcin: Die Entwicklung des Osmanischen Reiches zwischen 1839 und 1908, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 2007,
- Matuz, Jozef: Das Osmanische Reich – Grundlinien seiner Geschichte, Darmstadt, WBG, 1985, 2006
- Mazower, Mark: A Balkán, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2004
- Moser, Brigitte, Weithmann, Michael W.: Die Türkei, Nation zwischen Europa und dem Nahen Osten, Regensburg, Verlag Friedrich Pustet, 2002,
- Niyazi Berkes: The Development of Secularism in Turkey, McGill University Press, 1964,
- Prévélakis, Georges: A Balkán – Kultúra és geopolitika, Kozármisleny, Imedias Kiadó, 2007
- Shaw, Stanword J.: History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol.II. Cambridge University Press, 1977,
- Sina Aksin: Turkey, from Empire to revolutionary Republic, [C.Hurst&Co](#), 1996,
- Steinbach, Udo: Die Türkei im 20. Jahrhundert. Schwieriger Partner Europas, Gustav Lübbe Verlag, 1996,
- Zürcher, Erik J.: Turkey, a Modern History, I.B.Tauris&Co. Ltd. 1993,

EGÉSZSÉG- ÉS ORVOSTUDOMÁNY

Attitudes to dietary practice of children with regular sporting activity

Kata Füge¹; Pongrác Ács², PhD; László Rátgéber¹; Mária Figler², PhD, MD

¹University of Pécs, Health Sciences Doctoral School, Pécs, Hungary

²University of Pécs, Faculty of Health Sciences, Pécs, Hungary

ABSTRACT

Introduction

Health-consciousness in everyday lifestyle is of high importance nowadays at most Western societies. Regular sport activities enjoy an added focus in the discipline, especially that accomplished by children and adolescents. The aim of our research was to evaluate children completing regular trainings and their attitudes toward healthy and desirable dietary practices.

Method

Our sample contained 146 children, aged 8-17 years, all playing basketball regularly at the inspected sport club “Rátgéber Akadémia”, with at least 3 trainings throughout the week and attending competitions during weekends. This amount of physical activity is added to the compulsory sport activity carried out within the school schedule. Data was collected using a self-edited questionnaire that contained mostly closed-ended questions alongside a few open-ended questions. Filling the questionnaire was voluntary, and possible only if the child carried a parental agreement declaration. Quantitative methods were used to analyse data – applied statistical analysis contained descriptive statistical analysis, and deductive analysis based on chi-square test, t-test and correspondence-analysis. All analyses were carried out with IBM SPSS 20 software.

Results

Not one child in our sample claimed that his dietary practice is explicitly unhealthy. Our results show correspondence between the admitted importance of healthy dietary practice and the positive evaluation of one’s own nutritional practice. However, our results based on the collected data do not support our assumption that the prevalence of physical activity of children effects the self-claimed perception of nutritional commercials targeted to the age group in question. Likewise, our results based on the collected data do not support our assumption that the prevalence of physical activity of children affects the self-claimed importance of healthy dietary practice of the age group in question.

Conclusion

Regular physical activity is a major tool to establish health-consciousness, especially within young age groups. However, our results show that another important aim would be to raise awareness of the dietary practices within an active lifestyle, and also of the marketing messages that reach children and young adults concerning various nutritional products.

Keywords: *health consciousness, health policy, nutrition knowledge*

I. Introduction

The notions of health awareness and health conscious behavior are appearing as the focus of a growing number of scientific investigations recently. The shift towards preventive and holistic approach in medicine and medical research is in symbiosis with social and behavioral studies exploring the complex factors affecting attitudes to healthy demeanor and a person's role in elaborating his own health status. This personal role in health maintenance is of growing importance as more and more scientific results support the assumption that several types of chronic diseases are caused by life-style characteristics such as unhealthy dietary practices, lack of regular physical activity, and permanent severe stress – all of which could be influenced by altered personal demeanor. The responsibility that needs to be undertaken by the given person (often several years before entering the healthcare system as a patient) is generally a natural path to a happier and better life, technically manifesting in minimizing quality-adjusted life years and also any health-related costs.

The concept of health awareness is rooted in the theory of positive psychology. Pikó writes that the research of positive psychology focuses on opportunities for the improvement and correction in personal behavior, analyzing capabilities for successful solutions in adaptation. Positive psychology aims to find scientific-based methods for a well-balanced way of leading life, through a constant improvement of quality of life. Protective factors, such as valuable communal relationships, a supportive net of family and friends, religiousness, and regular physical activity play a major role in the development of a person's health status. Thus health psychology – taking prevention as the leading approach to health-maintaining behavior – should base its hypotheses within the notion of positive psychology, planning researches and aiming for results that shed light on the “returns” of positive attitudes towards life, even if this seems to contradict the illusion of momentary pleasures provided by various types of self-destructive passions (Pikó, 2002). Fundamental aim of positive health psychology is parallel to that of health awareness, as its goal for a human being is to utilize the given natural capabilities of the person and use these advantages to reach a better quality in life (Pikó: i.m. p.14).

Focusing on generally healthy practices in life and having an overall conscious attitude to health behavior stays in the center of a healthy life-style – a much needed approach in Eastern-European countries and specifically in Hungary, where the number of the population has been in steady decrease since the early 1980's. Changing the behavior of elderly members of the society is always a great challenge, however, the same task has more possibilities among younger citizens. There are several aspects to look at if a government policy – for example – would like to reach this goal: taught materials of elementary school subjects such as biology, physics and chemistry need to focus on personal health while regular sporting activities should be made natural to kids from the youngest age groups. Special, healthy practices should be taught not only in terms of nutrition and dietary routine, but also regarding the use of explicitly unhealthy, additive substances such as alcohol and drugs. Thus it is easy to recognize that any official, nationwide policy aiming to bring a significant change in the question should be prepared for and also resemble this complexity in its structure and implementation. Only to list a few, possible effective territories for the execution of such official campaign on health-awareness may be the school canteens, the sport clubs and associations with teams and competitions organized according to age groups, and possibly also the points-of-purchase of tobacco and alcoholic beverages in terms of proper control of purchase.

This complexity has been recognized by various scientific studies in the past. From one approach, factors influencing health-awareness of a household and a family include the

household's income, the ownership of the property, the employment status and education level of male household head, the presence of young children in the household, and also the ethnicity of the household (Prasad, Strijnev, Zhang, 2007). Other socioeconomic factors influencing the likelihood of carrying out healthy behaviors could be chance health locus of control, future salience, and conscious awareness of the influence of lifestyle on health – all of which are related to social class (Wardle, Steptoe, 2003). A Hungarian research finding claims that based on university students' views, components of a healthy lifestyle are regular physical activity, optimal diet consisting of proper amount of vegetables, fruits and other nutritious components, fresh air, avoidance of stress, recreation, proper sleeping and regularity in generally all aspects of life, regular health examinations and the hygiene of the mouth (Szántó, Barkai, 2012). Previously mentioned research by Pikó lists among the most often examined health behavioral patterns the following factors: smoking, alcohol consumption, drug consumption, physical activity, conscious dietary practices, traffic behavior, and safe sexual behavior (Pikó: i.m. p.18.). Other research explores another territory and claims that health consciousness among people in young age groups is also heavily connected to various personality characteristics (Kikuchi, Inoue, Ito, Masuda, Yoshimura, Watanabe, 1998).

But complexity can not only be observed within the many factors influencing health consciousness – it is also the characteristic of the individual health-shaping modules. As an example, examining young peoples attitudes to healthy food products and healthy dietary practices, scientific results show that variables such as school types, age, sex and region of habitation also affect how young people judge the health characteristics of various foodstuffs alongside media and the opinion of friends and schoolmates (Horváth, Lajos, Szira, Varga, 2005). Yet another study claim that health consciousness is also in interrelation with the determinants of health, since results show that university students with more positive attitude to physical activities bare significantly better anthropometrical characteristics, and physiological and productivity values than those with a less motivated attitude (Konczos, 2012). This latter finding leads us to the otherwise generally underlying conclusion of the importance of regular physical activity, especially from a young age on. This is also the basis of recent policy changes concerning the introduction of 5-times-a-week P.E. lessons in 1st, 5th and 10th grade of Hungarian schools.

In light of all the above findings from the field's scientific literature, our specific goal with the currently presented work was to make preliminary research exploring nutrition behavior of children completing regular trainings and to recognize patterns in their attitude particularly towards healthy and desirable dietary practices. The exploratory work's focus was to map children's relationship to food advertisements, their understanding of self-perceived effects food-related content in commercial media has on food choices and also the specific circumstances of the nutrition process. Our data collection was extended to consider the effect of parental dietary advice on children's food choices and to try drawing a picture of school kids' evaluation of personal dietary practices. Furthermore, in search of possibly effective tools to promote characteristics of healthy life-style to young but regularly active children, we aimed to explore their attitudes and practices regarding modern technical tools and the concept of social media.

Throughout our study our aim was to answer the following specific research questions: do sports-children for whom healthy dietary practices are important eat more wholesome according to their own declaration, than those for whom this is not a priority? Does the prevalence of physical activity of children have an influencing effect on the self-claimed conscious perception of nutritional commercials targeted to the age group in question? Is there any significant correlation between the prevalence of physical activity of children and the self-claimed importance of healthy dietary practice of the age group in question?

II. Subjects and Methods

The basis of our current research work was provided by the “Rátgéber Basketball Academy”, as all data evaluated in the currently presented study is coming from the basketball players attending trainings of the Academy. The institution’s ambition is to build an internationally acknowledged basketball training center, to educate and train players according to the highest quality standards, partly fulfilling the needs of those who are not interested in professional sports but would like to maintain regular physical activity, and also to play a major role in sport-related cultural life of the city of Pécs, Hungary. Children taking part in the current study were aged between 8 and 17 (mean age was 12.452 years), and most importantly were attending trainings or matches at the Rátgéber Basketball Academy 3 to 9 times a week (the average number of trainings per week among the whole sample was 4.945 trainings). This amount of activity consists not only of basketball or complementary fitness training, but also may include the weekend tournaments, and does not include the obligatory P.E. lessons in children’s elementary or secondary schools, which takes places 3 to 5 times a week. Altogether 146 kids were able to answer our questionnaire (n=146), which was self-edited and contained mostly closed-ended questions with the exception of two open-ended questions. The inquiry considered kids’ encounter with food-related marketing coverage in various types of commercial media, their opinion whether these campaigns affect their food choices, and how they evaluate the health-focus of these campaigns. Specific questions asked if they used the canteen or shop in their school to collect food and whether they perceived their parents were determining what dietary behavior they should follow. Important questions tried to map children’s perception of their own eating habits and whether they consider them to be healthy. The final part of the questionnaire collected data on children’s possession of mobile phones and the prevalence of their use of online social media sites.

Questionnaires were completed by those attendants that were holding a parental agreement declaration on 24 March 2013, when a demonstration program of the Rátgéber Basketball Academy was held at the city’s central basketball stadium. Children were completing the questionnaires before attending various other measurements for scientific purposes, being together with their teammates in a room, however, trying to process the questions by themselves. These particular circumstances of completion imply certain limitations of the study, which will be looked at in the forthcoming paragraphs.

Regarding the statistical examination of our data, several quantitative methods were used: the applied evaluation contained descriptive statistical analysis, and deductive analysis based on chi-square test, t-test and correspondence-analysis. All the statistical examination was carried out with the help of the IBM SPSS software nr. 20.

III. Results

As a very important and forward-pointing finding, we can state that not one child in our sample claimed that his or her dietary practice is explicitly unhealthy – the sample contains children who carry out focused physical activity at least 3 times a week outside their school’s P.E. lessons. The distribution of evaluative answers for this question can be seen on Figure 1.

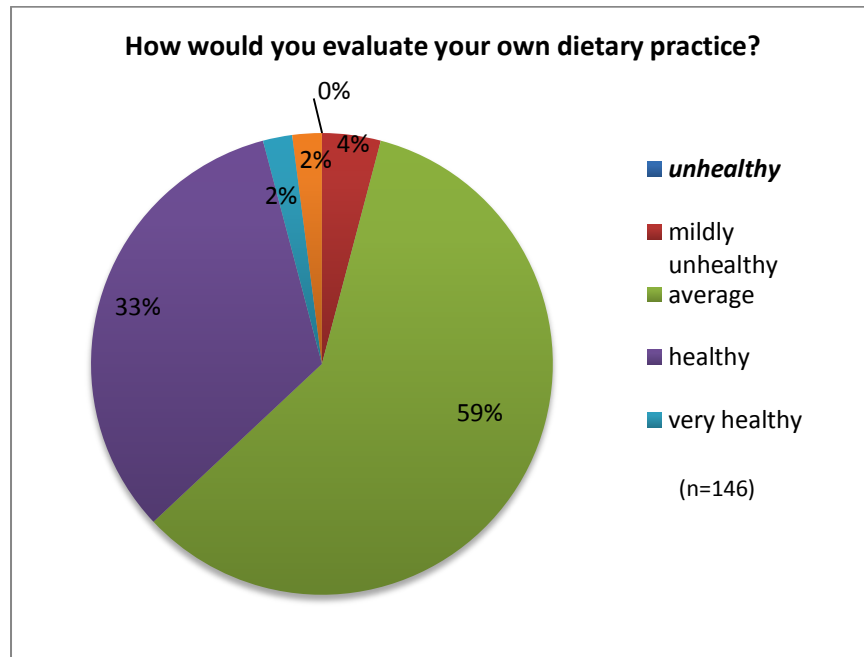

Figure 1. Self-claimed evaluation of how healthy respondents' dietary practice is.

As depicted below, our results show significant correspondence between the admitted importance of healthy dietary practice and the positive evaluation of one's own nutritional demeanour (see Figure 2.). These findings provide a positive, supportive answer for our first research question, namely that sports-children for whom healthy dietary practices are important eat more wholesome according to their own declaration, than those for whom this is not a priority.

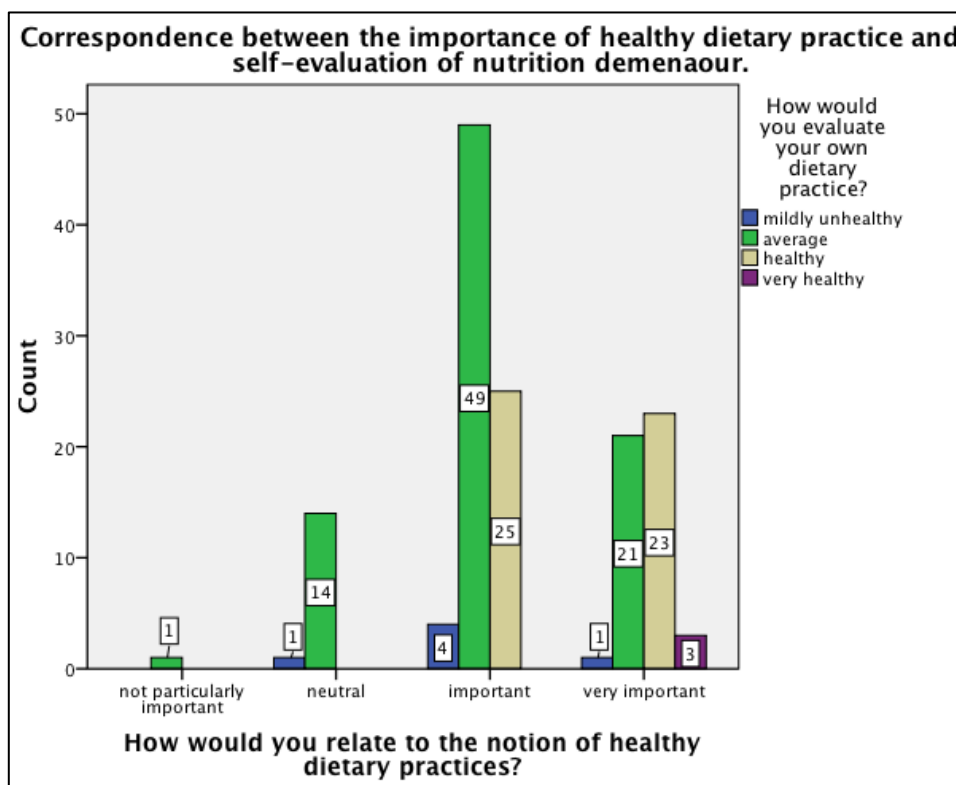

Figure 2. Relationship between the importance of healthy dietary practice and the evaluation of own nutrition demeanor.

This outcome may reflect the importance of enhancing health-consciousness from an early age on. However, our results based on the collected data do not support our assumption that the prevalence of physical activity of children effects the self-claimed conscious perception of nutritional commercials targeted to the age group in question, thus the data collected in this study provide a negative, rejective answer for our second research question.

Likewise, statistical analysis of the collected data do not support our assumption that the prevalence of physical activity of children affect the self-claimed importance of healthy dietary practice of the age group in question, which finding provides a dismissive answer for the study's third research question.

IV. Discussion

Due to the relatively small sample size, the currently presented findings can only be considered as a preliminary study regarding the dietary-focused attitudes of children completing regular physical activity. The data and statistical analysis of our sample claim that it is indeed very important for the youth that their attention is drawn to the desirable and medically approved nutrition techniques and principals of a healthy life-style, as recognising the need for a healthy dietary practice is the first step to nutrition-based prevention of several chronic diseases, thus to a greater level of health awareness. Although it may be a challenge to find the most effective tools to reach younger age groups with easily accessible information that they are able to incorporate into their everyday dietary practices, this is a goal policymakers should strive for. Regular physical activity is another fundamental component of health consciousness, and our aim with the current research was to evaluate what ways this activity influences children's attitudes to healthy dietary practices. Based on the data of the current study, we could not find significant correlation between prevalence of physical activity and dietary attitude; however, another important aim for policy makers could be to raise awareness of the dietary practices within an active lifestyle, and also of the marketing messages that reach children and young adults concerning various nutritional products.

As it was indicated earlier, there are several limitations to the interpretation of the findings at the research's current point. The questions tested were edited and collected by our research team and are not part of any validated questionnaires, concerning for example attitudes. Thus our results are only a starting point for further evaluation of dietary attitudes and are only informative and comparable with caution in their present form. Circumstances of the questionnaire's completion also indicate limitation for our findings. On the day of data collection, kids were in groups when they were given the questionnaires and they were not completely separated while answering. Given their young age and the fact that they were not strangers to each other, there is a great possibility that they have discussed many of the answers, which could thus be influenced by the other children's point of view.

The findings of the currently presented study are only preliminary, thus a good research aim could be to continue examination with a greater sample size, and probably a somewhat re-edited questionnaire that is better customized for children's understanding. Further research of the topic is much needed, since examining dietary attitudes of children (especially those who are doing regular sporting activity outside the P.E. lessons held in their school) can provide fundamental insights to effectively developing health consciousness in youth.

References

Horváth Ágnes, Lajos Attila, Szira Zoltán, Varga Erika: The Manifestation of Health-consciousness in food preference and consumption among young people according to an empiric study.

[http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/54412/2/Horvath_etal_2005_12\(k\)_98_112.pdf](http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/54412/2/Horvath_etal_2005_12(k)_98_112.pdf)

(2013.06.11.)

Yuriko Kikuchi, Tomoko Inoue, Mariko Ito, Maki Masuda, Kimio Yoshimura, Shaw Watanabe: Health Consciousness of Young People in Relation to their Personality. In: Journal of Epidemiology 1998. Vol. 9., No. 2. 121-131.o.

Konczos Csaba: Az egészségtudatosság és az egészségdeterminánsok kölcsönhatásának vizsgálata. http://phd.sote.hu/mwp/phd_live/vedes/export/konczoscsaba.m.pdf

(2013.06.11.)

Pikó Bettina: Egészségtudatosság serdülőkorban. Akadémiai Kiadó, Budapest 2002. 14-28.o.

Ashutosh Prasad, Andrei Strijnes, Qin Zhang: What can grocery basket data tell us about health consciousness? In: International Journal of Research in Marketing 2008. 25. sz. 301-309.o.

Dr. Szántó Ákos – Dr. Barkai László: Az egészségtudatosság mérése. In: Egészségtudományi Közlemények 2012. 2. kötet, 1. szám. 75-82.o.

Jane Wardle – Andrew Steptoe: Socioeconomic differences in attitudes and beliefs about healthy lifestyles. In: Journal of Epidemiology & Community Health 2003. 57. sz. 440-443.o.

Füge Kata

doktorandusz hallgató

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Doktori Iskola

Cím: 7623 Pécs, Rét utca 4.

E-mail: fugekata@gmail.com

Yarrowia törzsek izolálása húsokról és rendszertani azonosításuk

Nagy Edina Szandra

Budapesti Corvinus Egyetem
Élelmiszertudományi Kar
Mezőgazdasági és Ipari Mikroorganizmusok Nemzeti Gyűjteménye
Budapest

Absztrakt

A *Yarrowia lipolytica*-t számos alkalommal említették az egyik leggyakoribb és legveszélyesebb élelmiszerromlást okozó élesztőgombafajként, bár korábban más - akkor még nem ismert - élesztőgombákat is tévesen *Y. lipolytica*-ként azonosítottak. A DNS szekvencia analízis lehetővé tette számos *Yarrowia*-csoportba tartozó új faj leírását az elmúlt tíz évben, melyeket korábban hagyományos módszerekkel, fenotípusos tulajdonságaik alapján nem lehetett elkülöníteni a *Y. lipolytica*-tól. Ezek a fajok elsősorban nyers húson, húskészítményekben, tejtermékekben fordulnak elő. Ezekben az élelmiszerekben nagy számban fordulnak elő baktériumok, ilyen környezetből nehéz élesztőgombákat izolálni. Egy gyakran alkalmazott módszer, a baktériumok szaporodásának chloramphenicolal való gátlása, nem bizonyult megfelelőnek, mivel a nyers húson nagy része chloramphenicol rezisztens baktériumokkal szennyezett.

Célunk az volt, hogy szelektív izolálásra alkalmas módszert dolgozzunk ki a *Yarrowia*-csoportba tartozó törzsek különböző húsokról (sertés-, marha- és szárnyashúsról) történő nagy számban való begyűjtéséhez, majd rendszertanilag azonosítsuk őket, diverzitásukat meghatározzuk.

A törzsek szelektív izolálására a következő módszert dolgoztuk ki: Először három-lépéses dúsítást alkalmaztunk 3,6 pH értékű, specifikus szénforrásként hexadekánt tartalmazó táplevesben. A dúsítást tízes alapú hígítási sor készítése követte, melynek tagjaiból chloramphenicolal tartalmazó Bengál-Rózsa agarra szélesztettünk. Egyhetes 25 °C-on történő inkubáció után a különböző morfológiájú telepeket izoláltuk és ismételt szélesztéssel tiszta tenyészeteket állítottunk elő belőlük. Az izolátumok egyedüli szénforrásként hexadekánt tartalmazó tápközegben való szaporodóképességét ellenőriztük a további vizsgálatok előtt. (A *Yarrowia*-csoport tagjain kívül csak kevés élesztőgombafaj képes a hexadekán asszimilációjára). A hexadekán asszimilálni képes törzsek közül elkülönítettük a *Yarrowia*-csoport tagjait. A törzsek következő fiziológiai tulajdonságait teszteltük: glükóz-erjesztő-, nitrát-asszimiláló képességüket, és API ID32 C tesztekkel 30 különböző szénforrás asszimilációját. A fenotípusos tulajdonságaik alapján a *Yarrowia*-csoportba tartozó törzseket először mikroszatellit-PCR módszerrel kapott mintázatok alapján csoportosítottuk. Csoportonként néhány törzsből amplifikáltuk a riboszómális RNS nagy alegységét kódoló gén D1/D2 szakaszát, majd azok szekvenciáját meghatároztattuk.

A törzsek azonosítása a DNS szekvenciák referencia szekvenciákkal való összehasonlításával történt.

Összesen közel 300 élesztőgombát sikerült izolálnunk 62 húsmintáról (sertés-, marha- és baromfihús). A törzsek több mint fele képes a hexadekán asszimilációjára, közülük a fent említett fiziológiai tulajdonságokat is vizsgálva sikerült elkülönítenünk a *Yarrowia*-csoport tagjait. Izolált törzseinket a molekuláris biológiai módszerekkel hét *Yarrowia*-csoportba tartozó fajba lehetett sorolni, ebből négy már leírt, három pedig új faj.

Kulcsszavak: *Yarrowia lipolytica*, nyers hús, rendszertani azonosítás

Abstract

Yarrowia lipolytica was mentioned several times as one of the most common and most dangerous food spoilage yeast species in the food industry, though other - then yet unknown - yeast species were misidentified as *Y. lipolytica*. Studying the species which cannot be reliably differentiated from *Y. lipolytica* based on their phenotypic characteristics it can be stated that *Y. lipolytica* is a member of a complex group, which includes several different species: *Y. lipolytica*, *Y. deformans*, *Y. yakushimensis*, *Candida galli*, *C. oslonensis*, *C. alimentaria*, *C. hollandica*, *C. phangngensis* *C. hispaniensis* and *C. bentonensis*. These species frequently occur in raw meat and milk products. In these products many bacteria occur which make it difficult to isolate yeasts occurring in smaller number from this kind of environment.

The aim of this study was to find a proper method of isolation to collect large number of strains belonging to the *Y. lipolytica* group from meat (pork, beef and poultry), then to identify them and to determine the species composition of the members of the *Yarrowia* group in meat.

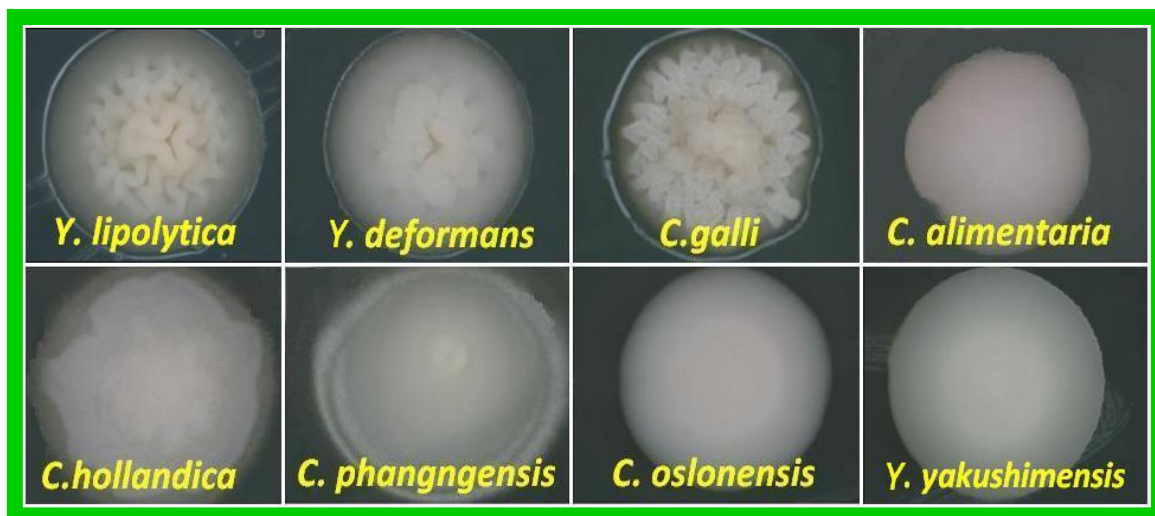
After a *three*-step enrichment in hexadecane-containing liquid medium, pH 3.6, serial decimal dilutions and surface plating on Rose-Bengal Chloramphenicol (RBC) agar were made. Following the incubation, strains representing different colony types were isolated, pure cultures were made by repeated streaking. The ability of isolated strains to grow on hexadecane as a sole carbon source was confirmed before further investigation. From the hexadecane positive strains the members of the *Yarrowia* group were selected by additional physiological tests: their glucose-fermentation, nitrate-assimilation, and the assimilation of 30 different carbon-sources by using API ID32 C tests were examined. Strains belonging to the *Yarrowia* group based on their phenotypic characteristics were grouped using microsatellite PCR. The D1/D2 regions of the LSU rRNA gene of a few strains from each group were amplified and sequenced. Sequence similarity search was performed against the GenBank sequence database.

Keywords: *Yarrowia lipolytica*, raw meat, taxonomic identification

I. Bevezetés

A *Yarrowia lipolytica*-t számos alkalommal említették az egyik leggyakoribb és legveszélyesebb élelmiszerromlást okozó élesztőgombafajként (Deák, 2008), bár korábban más - akkor még nem ismert - élesztőgombákat is tévesen *Y. lipolytica*-ként azonosítottak. A *Y. lipolytica* sok esetben okozza nyers húsok és tejtermékek romlását lipáz- és proteáz-termelő, valamint pigmentképző képessége által (Roostita & Fleet, 1996; Suzzi et al., 2001, Gardini et al., 2006). Ez az élesztőgomba nemcsak gyakori, de rendkívül ellenálló a kedvezőtlen környezeti tényezőkkel szemben: szorbát- és benzoát- (750–1200 mg l⁻¹) tartósítószerrel szemben az egyik legellenállóbb 5 pH értéknél; tolerálja a magas (12.5% w/v) NaCl koncentrációt; még 2 pH értéknél is képes lassú szaporodásra (Praphailong & Fleet, 1997). Képes hűtve tárolt termékekben is szaporodni (Ismail et al., 2000). Egyes tanulmányok szerint joghurtban a harmadik leggyakoribb élesztőgombafaj, az izolált törzsek 15%-át teszi ki (Mayoral et al., 2005). Marhahús esetében ez az érték 48% (Deák, 2008), baromfiús esetében 39% (Ismail et al., 2000), tejtermékek esetében pedig 9,7% (Vasdinyei és Deák, 2003).

A DNS szekvencia analízis lehetővé tette számos *Yarrowia*-csoportba tartozó új faj leírását az elmúlt tíz évben, melyeket korábban hagyományos módszerekkel, fenotípusos tulajdonságaik alapján nem lehetett elkülöníteni a *Y. lipolytica*-tól (Péter et al., 2004; Kurtzman, 2005; Knutsen et al., 2007; Limtong et al., 2008; Groenewald & Smith, 2013), (1. ábra).

1. ábra. A *Yarrowia*-csoport típus-törzseinek telepmorfológiája

Célunk az volt, hogy szelektív izolálásra alkalmas módszert dolgozzunk ki a *Yarrowia*-csoportba tartozó törzsek különböző húsokról (sertés-, marha- és szárnyashúsról) történő nagy számban való begyűjtéséhez, majd rendszertanilag azonosítsuk őket, faji összetételüket meghatározzuk.

II. Anyag és módszer

A törzsek szelektív izolálására a következő módszert dolgoztuk ki: Először három-lépéses dúsítást alkalmaztunk 3,6 pH értékű, hexadekánt tartalmazó táplevesben. A kis pH értékre azért van szükség, hogy háttérbe szorítsuk a baktériumok szaporodását, a hexadekánra pedig a nem a *Yarrowia*-csoportba tartozó élesztőgombafajok szaporodása szorítható vissza. A dúsítást tízes alapú hígítási sor készítése követte, melynek első három tagjából Rose-Bengal Chloramphenicol (RBC) agarra szélesztettünk 0,1-0,1 ml-t. Az egy héten át tartó, sötétben, 25 °C-on történő inkubáció után a különböző morfológiájú telepeket izoláltuk glükóz-pepton-élesztőkivonat (GPY) agarra és ismételt szélesztéssel tiszta tenyészeteket állítottunk elő belőlük.

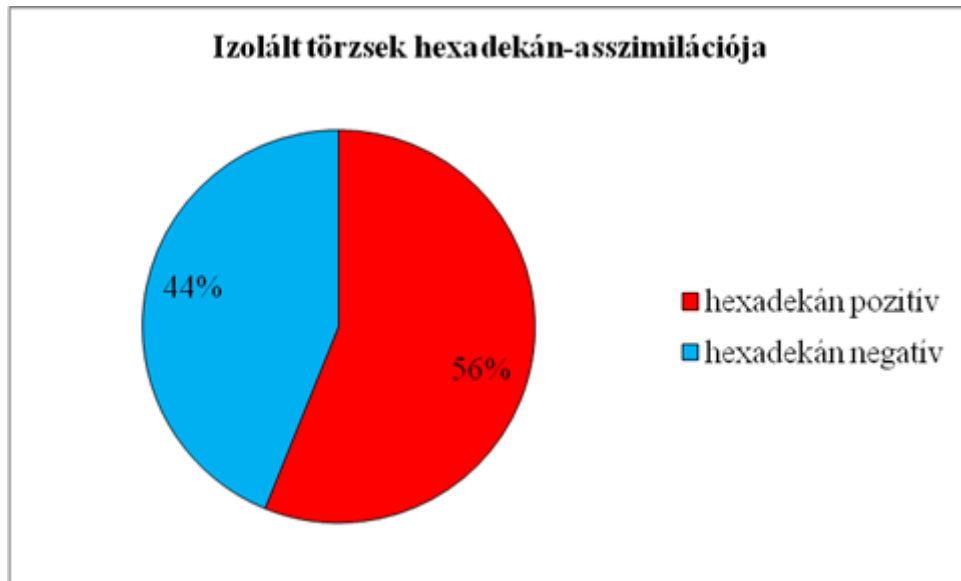
Az izolátumok egyedüli szénforrásként hexadekánt tartalmazó tápközegben való szaporodóképességét ellenőriztük a további vizsgálatok előtt úgy, hogy a törzseket egyedüli szénforrásként hexadekánt tartalmazó táplevesbe oltottuk, 3 hétig rendszeresen ellenőrizve a szaporodást.

A hexadekánt asszimilálni képes törzsek közül elkülönítettük a *Yarrowia*-csoport tagjait azok fiziológiai tulajdonságait tesztelve: glükóz-erjesztést-, nitrát-asszimiláló képességet, és API ID32 C tesztekkel 30 különböző szénforrás asszimilációját a teszthez mellékelt leírásnak megfelelő módon. A fenotípusos tulajdonságaik alapján *Yarrowia*-csoportba tartozó törzseket ezt követően mikroszatellit-PCR módszerrel kapott mintázatok alapján csoportosítottuk.

Csoportonként néhány törzsből amplifikáltuk a riboszómális RNS nagy alegységét kódoló gén D1/D2 szakaszát (Kurtzman & Robnett, 1998), majd azok szekvenciáját meghatároztattuk. A törzsek azonosítása a DNS szekvenciák a GenBank adatbázisban található referencia szekvenciákkal való összehasonlításával történt a BLAST 2.2.28 program segítségével (Zhang *et al.*, 2000).

III. Eredmények

Összesen közel 300 élesztőgombát sikerült izolálnunk 62 húsmintáról (sertés-, marha- és baromfihús). A törzsek több mint fele képes a hexadekán asszimilációjára (2. ábra), közülük a fent említett fiziológiai tulajdonságokat is vizsgálva sikerült elkülönítenünk a *Yarrowia*-csoport tagjait (3. ábra). Izolált törzseinket a molekuláris biológiai módszerekkel hét *Yarrowia*-csoportba tartozó fajba lehetett sorolni (122 törzs), ebből négy már leírt, három pedig új faj. Korábban ezeket a törzseket mind *Y. lipolytica*-ként azonosították volna, de valójában csak 20% tartozik ebbe a fajba, 35%-uk *Yarrowia deformans*, 15%-uk *Candida galli*, 10%-uk *Candida alimentaria*, maradék 10, 5 és 5%-uk pedig három új faj (4. ábra).

2. ábra. Izolált törzsek hexadekán-asszimilációja

3. ábra. Hexadekán-pozitív törzsek közül a *Yarrowia*-csoport tagjai

4. ábra. *Yarrowia*-csoport tagjainak megoszlása nyers húsban

Az utóbbi években megjelenő számos publikációval egybehangzóan előkísérleteink eredményei is alátámasztják, hogy az 1973-ban publikált, Jarvis által kidolgozott és azóta is szabványokban, szakkönyvekben általánosan ajánlott, chloramphenicol tartalmazó RBC táptalaj nem tökéletes az élesztő- és penészgombák szelektív izolálására. A kidolgozott módszer nem teljes mértékben szelektív, de hatékonyan alkalmazható *Yarrowia*-csoportba tartozó élesztőgombák izolálására.

IV. Összefoglalás

Tanulmányunk során új izolálási módszert dolgoztunk ki a *Yarrowia*-csoportba tartozó élesztőgombatorzsek nyers húsokból (sertés-, marha- baromfi-hús) történő begyűjtésére. A módszer sikeresen alkalmazható a csoport tagjainak izolálására. Közel háromszáz törzset izoláltunk, amelyekkel további vizsgálatokat végeztünk, hogy elkülönítsük közülük a csoport tagjait. Vizsgáltuk glükóz-erjesztő és nitrát-asszimiláló képességüket, API ID 32C tesztekkel 30 szénforrás asszimilációját. Ezt követően mikroszatellit PCR módszerrel kapott mintázatuk alapján csoportosítottuk őket, csoportonként néhány törzs riboszómális RNS nagy alegységét kódoló gén D1/D2 szakaszát amplifikáltuk, azok szekvenciáit meghatároztattuk. A törzsek azonosítása a szekvenciák GenBank adatbázisban található szekvenciákkal való összehasonlításával történt. A leírt módszerekkel sikeresen el lehetett különíteni a csoport tagjait és fajszinten azonosítani őket. Húsokból izolált törzseinket a molekuláris biológiai módszerekkel hét *Yarrowia*-csoportba tartozó fajba lehetett sorolni, ebből négy már leírt, három pedig új faj. A továbbiakban vizsgálni szeretnénk a törzsek romlást okozó képességét, a fajok fenotípusos elkülönítési lehetőségeit. Az eddigi és a közeljövőben várt eredményeink nagymértékben hozzájárulhatnak a *Yarrowia*-csoport tagjainak élelmiszerromlásban betöltött szerepének becsléséhez.

V. Irodalomjegyzék

- Deák, T. (2008). Handbook of Food Spoilage Yeasts, (2nd ed.). CRC Press, Boca Raton.
- Gardini, F., Tofalo, R., Belletti, N., Iucci, L., Suzzi, G., Torriani, S., Guerzoni, ME. & Lanciotti, R. (2006). Characterization of yeasts involved in the ripening of Pecorino Crotonese cheese. Food Microbiology 7, 641 - 8.
- Groenewald, M. & Smith, M. T. (2013). The teleomorph state of *Candida deformans* Langeron & Guerra and description of *Yarrowia yakushimensis* comb. nov. Antonie van Leeuwenhoek, DOI 10.1007/s10482-013-9882-8
- Ismail, S. A., Deák, T., Abd-Rahman, H. A., Yassien, M. A., & Beuchat, L. R. (2000). Presence and changes in populations of yeasts on raw and processed poultry products stored at refrigeration temperature. International Journal of Food Microbiology 62, 113 - 121.
- Knutsen, A. K., Robert, V., Poot, G. A., Epping, W, Figge, M, Holst-Jensen A., Skaar, I. & Smith M. Th. (2007). Polyphasic re-examination of *Yarrowia lipolytica* strains and the description of three novel *Candida* species: *Candida oslonensis* sp. nov., *Candida alimentaria* sp. nov. and *Candida hollandica* sp. nov. International Journal of Systematic and Evolutionary Microbiology 57, 2426 – 2435.
- Kurtzman, C. P. (2005). New species and a new combination in the Hyphopichia and Yarrowia yeast clades. Antonie van Leeuwenhoek 88, 121–130.
- Kurtzman, C. P. & Robnett, C. J. (1998). Identification and phylogeny of ascomycetous yeasts from analysis of nuclear large subunit (26S) ribosomal DNA partial sequences. Antonie van Leeuwenhoek 73, 331-371.
- Limtong, S., Youngmanitchai, W., Kawasaki, H. & Seki, T. (2008). *Candida phangngensis* sp. nov., an anamorphic yeast species in the Yarrowia clade, isolated from water in mangrove forests in Phang-Nga Province, Thailand. International Journal of Systematic and Evolutionary Microbiology 58, 515 - 519.
- Mayoral, M. B., Martin, R., Sanz, A., Hernández, P. E., González, I. & Garcia, T. (2005). Detection of *Kluyveromyces marxianus* and other spoilage yeasts in yoghurt using a PCR-culture technique. International Journal of Food Microbiology 105, 27 - 34.
- Péter, G., Dlačny, D., Vasdinyei, R., Tornai-Lehoczki, J. & Deák, T. (2004). *Candida galli* sp. nov., a new yeast from poultry. Antonie van Leeuwenhoek 86, 105 - 110.
- Praphailong, W. & Fleet. G. H. (1997). The effect of pH, sodium chloride, sucrose, sorbate and benzoate on the growth of food spoilage yeasts. Food Microbiology, 14, 459 - 468.
- Roostita, R. & Fleet, G.H. (1996). The occurrence and growth of yeasts in Camembert and Blue-veined cheeses. International Journal of Food Microbiology 28, 393 - 404.

Suzzi, G., Lanorte, M.T., Galgano, F., Andrighetto, C., Lombardi A., Lanciotti, R. & Guerzoni, M.E. (2001). Proteolytic, lipolytic and molecular characterisation of *Yarrowia lipolytica* isolated from cheese. *International Journal of Food Microbiology* 69, 69 - 77.

Vasdinyei, R. & Deák, T. (2003). Characterization of yeast isolates originating from Hungarian dairy products using traditional and molecular identification techniques. *International Journal of Food Microbiology* 86, 123 - 130.

Zhang, Z., Schwartz, S., Wagner, L. & Miller, W. (2000). A greedy algorithm for aligning DNA sequences. *Journal of Computational Biology* 7 203 - 214.

Nagy Edina Szandra, doktorandusz hallgató

Munkahely: Budapesti Corvinus Egyetem, Élelmiszertudományi Kar, Mezőgazdasági és

Ipari Mikroorganizmusok Nemzeti Gyűjteménye, Élelmiszertudományi Doktori Iskola

Cím: 1118. Budapest, Somlói út 14-16.

E-mail: edina.nagy2@stud.uni-corvinus.hu

Az idegsejtek komplex funkcionális sajátosságai az orbitofrontalis kéregben

Dr. Szabó István

Dr. Nagy Bernadett, Csetényi Bettina, Hormay Edina, Bajnok Góré Márk,
Prof. Dr. Karádi Zoltán

Pécsi Tudományegyetem, Általános Orvostudományi Kar, Élettani Intézet

Absztrakt

A neurofiziológiai kutatások egyik fontos területe a táplálkozás és anyagcsere központi szabályozásának vizsgálata, mivel a kapcsolódó betegségek – mint az elhízás, a kóros soványság, a diabetes mellitus és a metabolikus szindróma – a modern társadalmak egészségügyi ellátására egyre növekvő terhet rónak. Nemcsak az ezen megbetegedések háttérében álló pathofiziológiai elváltozások, de még az egészséges szervezet centrális regulációs mechanizmusai sem ismertek jelenleg kellő mértékben.

Az orbitofrontalis kéreg (OBF) jelentős szerepet játszik a táplálkozás központi szabályozásában. Az itt és más agyi struktúrákban is megtalálható glukóz-monitorozó (GM) idegsejtek – melyek D-glukóz közvetlen adására jellegzetes neurokémiai érzékenységet mutatnak – sokrétűen érintettek ezen funkciókban. Jelen vizsgálataink célja az orbitofrontalis kérgi neuronok endogén és exogén kémiai érzékenységének tanulmányozása volt.

Kísérleteink során altatott hím Sprague-Dawley patkányok medialis (mOBF) és lateralis (IOBF) orbitofrontalis kérgéből extracelluláris egysejttevékenységet vezettünk el. Ehhez saját készítésű wolframszálas multibarrel üveg mikroelektródát alkalmaztunk, melyen keresztül különböző kémiai anyagokat (D-glukóz, noradrenalin /NA/, dopamin /DA/, GABA, acetilkolin /ACh/ és glutamát /Glut/) tudtunk mikroelektroforetikus technikával beadni. Az idegsejtek exogén kémiai érzékenységének vizsgálatára egy, a patkány szájába behelyezett polietilén csövön keresztül juttattuk az öt alapízt (édes, sós, savanyú, keserű, umami) reprezentáló oldatokat és a narancslét (komplex íz) a szájüregbe.

A vizsgált sejtek 40%-a bizonyult GM neuronnak a IOBF-ben, míg a mOBF-ben 20%-uk mutatott érzékenységet D-glukózra. Mindkét régióban az Ach-ra volt a legnagyobb az idegsejtek válaszkészsége (IOBF: 90%; mOBF: 80%), a DA-ra mindkét területen kb. 40%-uk változtatta meg aktivitását. NA-ra a IOBF-ben az idegsejtek fele, a mOBF-ben mintegy negyedük reagált. GABA adásakor a neuronok több mint fele gátlódott (IOBF: 75%; mOBF: 56%).

Az íz-ingerlések hatására a IOBF-ben nátrium-glutamát (umami) ízére a vizsgált sejtek 50%-a, a többi oldat alkalmazásakor mintegy 40%-a bizonyult érzékenynek, a mOBF-ben ugyanakkor ez az arány a savanyú, az umami, a keserű íz és a narancslé esetében 60% volt. Mindkét régióban a sós ízre a neuronok harmada, az édesre negyede változtatta meg a tüzelési frekvenciáját.

A mOBF idegsejtjei minden neurokémiai ingerre a IOBF-beliékel azonos vagy azoknál kisebb arányban válaszoltak, míg az intraorális íz-ingerre bekövetkező aktivitásváltozások aránya éppen fordított volt a két területen.

Ezen adatok alapján valószínűsíthető, hogy az OBF mindkét vizsgált régiója alapvető jelentőségű a táplálkozás központi szabályozásának adaptív mechanizmusában. E

folyamatokban az itt található GM neuronok kulcsszerepet játszhatnak az endogén és exogén környezetből származó kémiai és egyéb jelek integrációjával.

Támogatás: Ajinomoto 51064/2009, TÁMOP-4.2.1.B-10/2/KONV-2010-0002, TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0029, Magyar Tudományos Akadémia (MTA).

Kulcsszavak: *orbitofrontalis kéreg; glukóz-monitorozó neuron; neurokémiai ingerlés; íz-ingerlés.*

I. Bevezetés

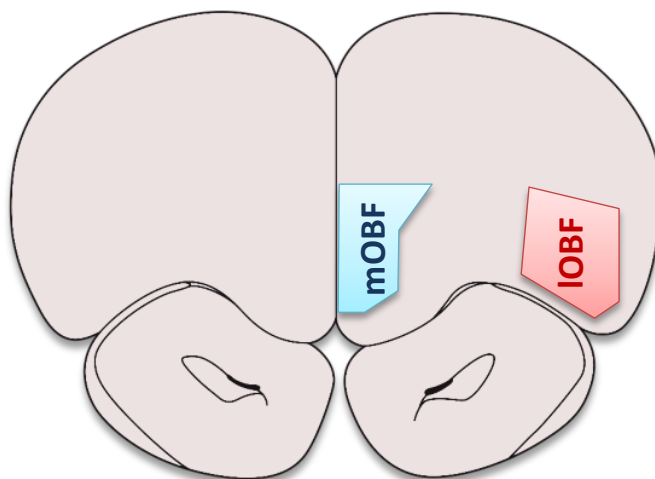
1. Az orbitofrontalis kéreg

A homeosztázis biztosítása – vagyis a környezethez, a változó viszonyokhoz, kihívásokhoz való megfelelő alkalmazkodás – elengedhetetlen feltétele az egészséges élet működésének. A táplálkozási és anyagcserebetegségek – mint az elhízás, az anorexia és a bulimia nervosa, a diabetes mellitus, a metabolikus szindróma – a homeosztázis zavarával járó kórképek, melyek korunk népbetegségei közé tartoznak. Nagyrészükből a betegségek nem gyógyíthatóak, csak tüneti terápia ismert, és a betegek egész életükben orvosi kontrollra, kezelésre szorulnak. A neurofiziológiai kutatások egyik fontos területe a táplálkozás és az anyagcsere központi szabályozásának vizsgálata, mivel nemcsak az ezen megbetegedések hátterében álló pathofiziológiai elváltozások, de még az egészséges szervezet centrális regulációs mechanizmusai sem ismertek jelenleg kellő mértékben.

A prefrontalis kéreg a motoros és premotoros kérgi areáktól rostralisán elhelyezkedő agykérgi terület, mely rágszálókban két fő régióra osztható: mediodorsalis és ventrolaterális területre. Ez utóbbi rész felel meg a főemlősökben megtalálható orbitofrontalis kéregnek (OBF) [3].

Ez a régió a limbikus rendszer részeként időlegesen tárolja a szenzoros információkat, illetve időbeli késéssel, adekvát válaszmintákkal kapcsolja össze ezeket [5], szerepe van a szociális, szexuális és adaptációs viselkedések kialakításában [20], a spontán és komplex viselkedésmintázatok létrejöttében [14], a különböző ízek és szagok egymástól való elkülönítésében [4, 12, 25], valamint alapvetően érintett a testtömeg, a táplálék- és folyadékfelvétel és a metabolikus kontroll fenntartásában [13].

Vizsgálatainkban ezen agyterület két részét, a medialis (mOBF) és a laterális (lOBF) orbitofrontalis kéregterület endogén és exogén kémiai érzékenységét tanulmányoztuk (*1. ábra*).

1. ábra – A medialis (mOBF) és lateralis (lOBF) orbitofrontalis kéreg régiók elhelyezkedése (B+4,2) Paxinos és Watson szerint [23].

2. A glukóz-monitorozó neuronhálózat

A központi idegrendszerben található glukóz-monitorozó (GM) idegsejtek első leírása és részletes vizsgálatának megkezdése Oomura és munkatársai nevéhez fűződik [21]. Ezen neuronok a glukózt nem csak metabolizmusuk során használják fel, hanem D-glukóz hatására neuronális válaszkészséget is mutatnak.

Funkcionális szempontból két típusuk különíthető el: az egyikbe a glukóz hatására gátlódó sejtek, az ún. *glukóz-szenzitív* (GS) neuronok, a másikba a glukóz hatására serkentődő, azaz tüzelési frekvenciájukat növelő idegsejtek, az ún. *glukóz-receptor* (GR) neuronok sorolhatók. Azon idegsejteket, amelyek glukóz hatására aktivitásváltozást, válaszkészséget nem mutatnak, glukóz-inszenzitív (GIS) neuronoknak nevezzük.

A GM sejteket már számos agyterületen kimutatták: hypothalamus [6, 7, 21], nucleus tractus solitarii [1, 16], area postrema [1, 2], amygdala [6, 10, 18, 19], globus pallidus [8, 15], nucleus accumbens [22], mediodorsalis prefrontalis kéreg [17]. Munkacsoportunk korábban már elkezdte ezen sejtek tanulmányozását az OBF-ben is [9, 11, 12], jelen kutatásainkban az akkori vizsgálatokat folytatjuk illetve terjesztjük ki.

II. Anyag és módszer

1. Kísérleti állatok

Kísérleteink során altatott hím Sprague-Dawley patkányok orbitofrontalis kérgéből extracelluláris egysejttevékenységet vezettünk el. A kísérleti állatok testtömege 250-350 g volt. A patkányszobában állandó hőmérsékletet (21 ± 2 °C) és páratartalmat (55-60%) biztosítottunk. Az állatokat 12/12 órás világos/sötét ciklusban tartottuk.

A kísérleti patkányok tartása és a velük való foglalkozás során betartottuk a hazai (1998. évi XXVIII. tv. az állatok védelméről és kíméletéről, illetve a Kormány 40/2013. Korm. rendelete az állatkísérletekről) és a nemzetközi előírásokat, Európai Unió irányelveket (NIH Guidelines, European Community Council Directive 86/609/EEC 1986, 2006; European Directive 2010/63/EU of the European Parliament).

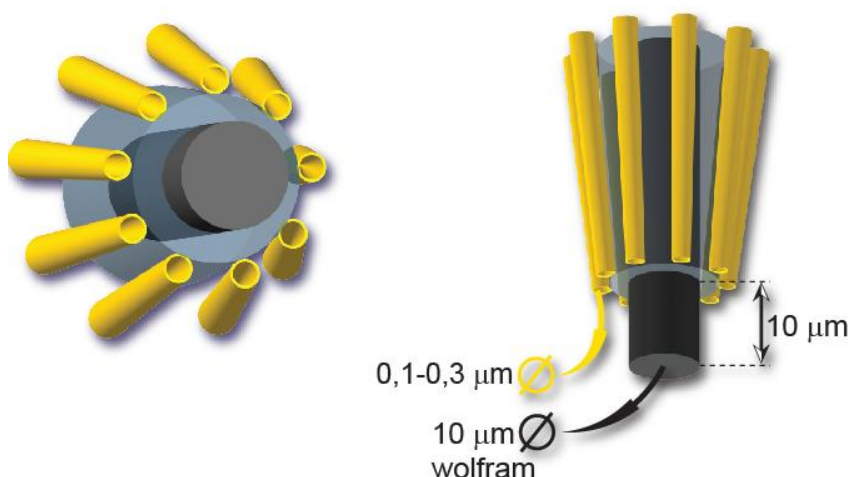
2. Műtét

A patkányok altatásához intraperitoneálisan adott uretánt (0,6 ml/100 tgg, 25% friss oldat, Sigma) alkalmaztunk. A sztereotaxiás készüléket (3. ábra bal alsó része), melyben az állatok fejét rögzítettük, döntött helyzetben pozicionáltuk. A koponya felnyitása és a dura bemetszése után a mikroelektrodát egy hidraulikus mikrotovábbító rendszer (Narishige MO-10, Japán) segítségével vezettük le. A vizsgált két agyterület koordinátái Paxinos agyatlasza [23] alapján az 1. táblázatban láthatóak.

1. táblázat – A mOBF és IOBF koordinátái Paxinos agyatlasza [23] alapján (mm-ben).

	anteroposterior (AP)	mediolateralis (ML)	ventralis (V)
mOBF	B+3,8-4,4	0,8-1,2	3,0-3,5
IOBF	B+3,8-4,4	2,5-3,5	2,5-3,5

3. Multibarrel mikroelektroda

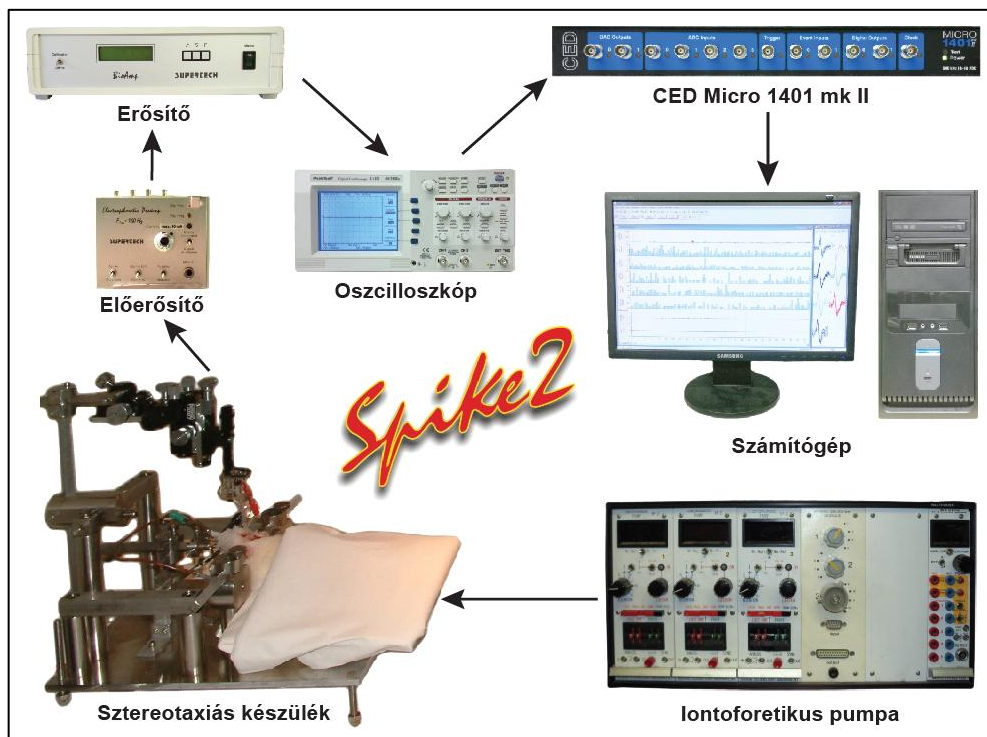
2. ábra – A multibarrel mikroelektroda felépítése.

Az extracelluláris egysejttevékenység elvezetéséhez és a neurokémiai anyagok mikroelektroforetikus beadásához munkacsoportunk által készített wolframszálas, multibarrel üveg mikroelektrodát (2. ábra) használtunk. Az elektróda egy központi csőből és az azt körülvevő 9 db., úgynevezett környéki csőből áll. Az egysejttevékenységet a wolframszálat tartalmazó központi cső segítségével tudtuk elvezetni, míg a környéki csövekbe töltöttük a mikrointoforézishez használt oldatokat. A wolframszál mindössze 10 μm átmérőjű és mintegy 10 μm hosszán nyúlik ki az üvegelektroda hegyéből. A környéki csövek nyílásának átmérője 0,1-0,3 μm közötti.

4. Jelfeldolgozás

Az elektróda központi csövében lévő wolframszálon keresztül az extracellulárisan felvett akciós potenciálok szűrést és erősítést (Supertech Kft., Magyarország) követően egy analóg/digitális konverterbe (CED Micro 1401 mk II, Cambridge Electronic Design, Cambridge, Egyesült Királyság) kerülnek (3. ábra felső része), így a jeleket számítógép

segítségével rögzíthetjük és elemezhetjük. Az analóg jeleket oszcilloszkópon (PeakTech P-1145, Heinz-Günter Lau GmbH, Ahrensburg, Németország) folyamatosan követtük. A Spike2 program (Cambridge Electronic Design, Cambridge, Egyesült Királyság) segítségével minden egyes idegsejt aktivitásából frekvencia hisztogram készült, az on-line és off-line analízisek a programhoz írt scriptek (Szabó és munkatársai, nem publikált adatok) használatával történtek.

3. ábra – Kísérleti elrendezés.

5. Neurokémiai vizsgálatok

Neurokémiai ingerlés során mikroiontoforetikus készüléket (NeuroPhore BH-2, Medical Systems, Great Neck, New York, USA) használtunk az elektróda környéki csöveibe töltött oldatok idegsejtek környezetébe való juttatására (3. ábra jobb alsó része). Ezen készülék segítségével elektromos potenciál grádienszt hozunk létre, ezáltal a töltéssel rendelkező részecskék az idegsejtek közvetlen környezetébe adhatók. Az anyagiáramlást meghatározó legfontosabb tényezők az ekejciós áram nagysága, a diffúzió mértéke, a hidrosztatikus nyomásgrádiens és az elektrooszmózis [24].

Többek között a következő anyagok hatását vizsgáltuk a neuronokon: D-glukóz, noradrenalin (NA), dopamin (DA), acetilkolin (Ach) és GABA.

Az anyagok mikroelektroforetikus beadása 30-90 nA áramerősséggel 10-15 másodperc alatt történt. Minden neurokémiai anyag hatásának vizsgálatakor három különböző áramerősséget használtunk. Két ingerlés között a hatás lecsengése után legalább egy perces szünetet tartottunk.

Az értékelésnél azokat a változásokat tekintettük gátlásnak illetve serkentésnek, amelyek a következő kritériumoknak megfeleltek: a változás mértéke legalább 30% volt, ami azt jelenti, hogy legalább 30%-os növekedés esetén beszélünk serkentődésről, valamint az minősül gátlásnak, ha 70% alá csökken a spontán tüzelési frekvencia. Fontos azon elvárások teljesülése, hogy a hatás megismételhető és koncentrációfüggő legyen.

6. Intraorális íz-ingerlés

Az idegsejtek exogén kémiai érzékenységének vizsgálatára a patkányok szájüregébe behelyezett polietilén csövön keresztül adtuk az öt alapíznek megfelelő oldatokat két különböző koncentrációban, míg komplex ízként a narancslé hatását is vizsgáltuk (2. táblázat).

2. táblázat – Az intraorális ingerléshez használt oldatok.

Íz-oldat	Alacsony koncentráció	Magas koncentráció
Szukróz (édes)	0,1 M	0,3 M
NaCl (sós)	0,1 M	0,3 M
HCl (savanyú)	0,01 M	0,03 M
QHCl (keserű)	0,001 M	0,003 M
MSG (umami)	0,1 M	0,3 M
Narancslé	10%	25%

Az íz-oldatok beadását 1-1,5 ml mennyiségben, 3-5 másodperc alatt végeztük, amit desztillált vizes átmosás és levegő befecskendezése követett, amellyel a rendszert megtisztítottuk a benne lévő íz-oldattól. Két íz-adás között legalább egy percet vártunk (4. ábra). A patkány testét és fejét befogó készüléket előre döntött helyzetben rögzítettük, hogy a befecskendezett íz-oldat spontán kicsöpögjön a szájüregből, így elkerülve, hogy az állat az oldatot lenyelje vagy aspirálja.

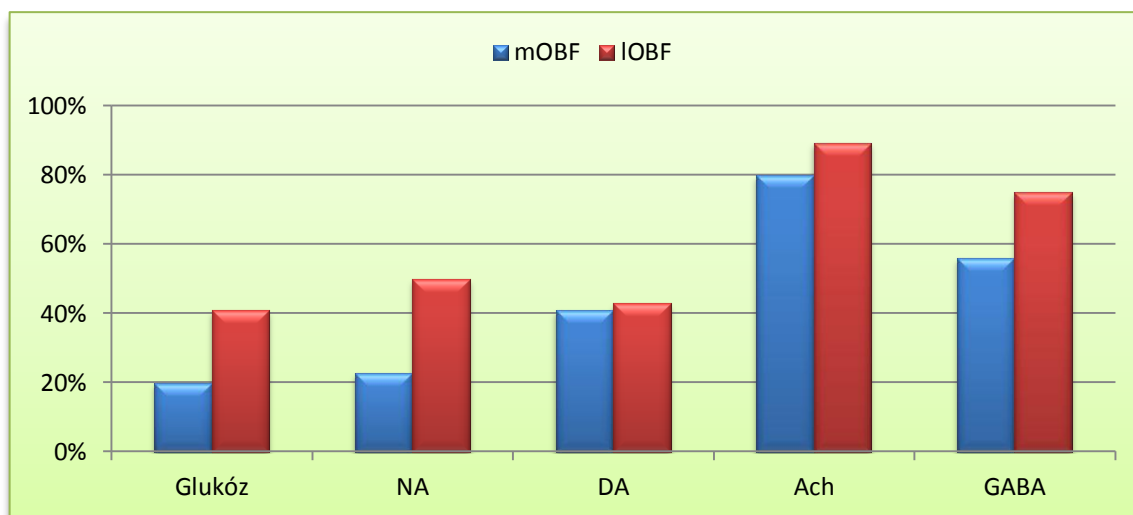

4. ábra – Az intraorális íz-ingerlési eljárás sémás rajza.

III. Eredmények

1. Neurokémiai vizsgálatok

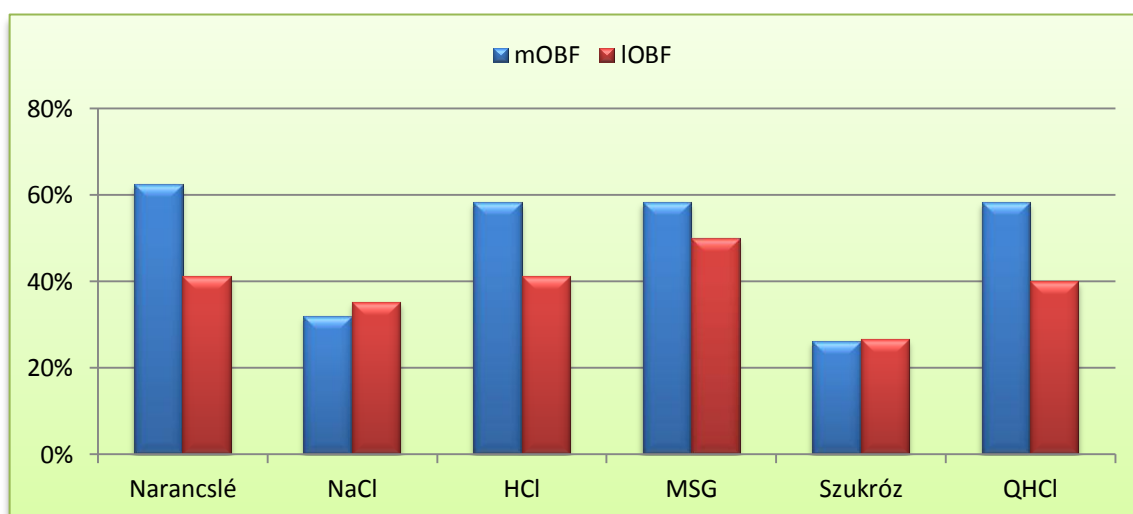
Neurokémiai ingerlés során (5. ábra) a IOBF-ben a vizsgált sejtek 40%-a bizonyult GM neuronnak, míg a mOBF-ben 20%-uk mutatott érzékenységet D-glukózra. Mindkét régióban az Ach-ra volt a legnagyobb az idegsejtek válaszkészsége: a IOBF-ben 90%, a mOBF-ben 80%. DA-ra mindkét területen a neuronok kb. 40%-a változtatta meg aktivitását. NA-ra a IOBF-ben az idegsejtek fele reagált, míg a mOBF-ben mintegy negyedük. GABA adásakor a neuronok több mint fele gátlódott, a IOBF-ben 75%, a mOBF-ben 56%.

5. ábra – OBF idegsejtek endogén kémiai stimulációra mutató válaszreakciója.

2. Intraorális íz-ingerlés

Intraorális íz-ingerlések hatására (6. ábra) a IOBF-ben nátrium-glutamát (umami) íze a vizsgált sejtek 50%-a, narancslé, sósav és kinin alkalmazásakor mintegy 40%-a bizonyult érzékenynek, míg a mOBF-ben ez az arány ugyanezen ízek esetében 60% volt. Mindkét régióban a sós íze a neuronok harmada, az édesre negyede reagált.

6. ábra – OBF idegsejtek intraorális íz-ingerlésre adott válaszreakciója.

IV. Összefoglalás

Mikroelektrofiziológiai laboratóriumunk, amelyben az orbitofrontális kérgi vizsgálatok folynak, az elmúlt években számos technikai fejlesztésen esett át. A kísérletek egyszerűbb, gyorsabb és pontosabb végrehajtásához a laboratórium modernizálása szükségszerűvé vált, ezért néhány régi készüléket újabbakra cseréltünk, több új készüléket terveztünk és építettünk, amelyek számítógépről való irányításához a programokat is magunk írtuk (Szabó és munkatársai, nem publikált adatok). A kísérletek közbeni *online* analízishez, illetve a kísérletek utáni *offline* elemzéshez szintén számos új programot készítettünk

(Szabó és munkatársai, nem publikált adatok), hogy ezáltal hatékonyabban és nagyobb pontossággal megbízhatóbb eredményekhez jussunk. Ezen fejlesztéseknek köszönhetően laboratóriumunk a nemzetközi követelményeknek is megfelelően tökéletesen alkalmas az eddigiekben említett, nagy fontosságú kutatások céljára.

Az eredmények összefoglalásakor figyelmet érdemel, hogy a mOBF idegsejtjei minden neurokémiai ingerre a IOBF-beliekkel azonos vagy azokénál kisebb arányban válaszoltak, míg az intraorális íz-ingerekre bekövetkező aktivitásváltozások aránya éppen fordított volt a két orbitofrontalis kéregterületen, azaz, a mOBF-ben nagyobb számban regisztráltunk íz-érzékeny neuronokat. Ezen adatok alapján feltételezhető, hogy az OBF mindkét vizsgált régiója alapvető jelentőségű a táplálkozás központi szabályozásának adaptív mechanizmusában. E folyamatokban az itt található GM neuronok kulcsszerepet játszhatnak az endogén és exogén környezetből származó kémiai és egyéb információk integrációjával.

V. Irodalomjegyzék

1. Adachi, A. and M. Kobashi, *Convergence of hepatic gluco- and osmosensitive inputs on chemosensitive units in the medulla oblongata of rat*. In: Oomura, Y. (Ed.), *Emotions: neural and chemical control*. Japan Scientific Societies Press, Tokyo, 1986: p. 103-113.
2. Adachi, A., et al., *Chemosensitive neurons in the area postrema of the rat and their possible functions*. *Brain Res Bull*, 1991. **26**(1): p. 137-40.
3. Brodmann, K., *Vergleichende Lokalisationslehre der Grosshirnrinde: in ihren Prinzipien dargestellt auf Grund des Zellenbaues*. 1909, Leipzig: Barth.
4. Eichenbaum, H., K.J. Shedlack, and K.W. Eckmann, *Thalamocortical mechanisms in odor-guided behavior. I. Effects of lesions of the mediodorsal thalamic nucleus and frontal cortex on olfactory discrimination in the rat*. *Brain Behav Evol*, 1980. **17**(4): p. 255-75.
5. Freedman, M. and M. Oscar-Berman, *Bilateral frontal lobe disease and selective delayed response deficits in humans*. *Behav Neurosci*, 1986. **100**(3): p. 337-42.
6. Karadi, Z., et al., *Lateral hypothalamic and amygdaloid neuronal responses to chemical stimuli in the rhesus monkey*. In: H. Morita (Ed.), *Proceedings 22nd Japanese Symposium on Taste and Smell*, Asahi University Press, Gifu, 1988: p. 121-124.
7. Karadi, Z., et al., *Responses of lateral hypothalamic glucose-sensitive and glucose-insensitive neurons to chemical stimuli in behaving rhesus monkeys*. *J Neurophysiol*, 1992. **67**(2): p. 389-400.
8. Karadi, Z., et al., *Glucose-sensitive neurons of the globus pallidus: II. Complex functional attributes*. *Brain Res Bull*, 1995. **37**(2): p. 157-62.
9. Karadi, Z., et al., *Functional heterogeneity of orbitofrontal neurons in the rat and rhesus monkey*. *Neurobiology*, 1997. **5**(1): p. 159.
10. Karadi, Z., et al., *Complex functional attributes of amygdaloid gustatory neurons in the rhesus monkey*. *Ann N Y Acad Sci*, 1998. **855**: p. 488-92.
11. Karadi, Z., et al., *Integrative processing of endogenous and exogenous chemical signals by glucose-monitoring neurons of the primate orbitofrontal cortex*. *Appetite*, 1998. **31**(2): p. 263.
12. Karadi, Z., et al., *The central glucose-monitoring neural network: major protector of the adaptive homeostatic balance for well being of the organism*. *International Congress Series*, 2004. **1269**(0): p. 30-33.

13. Kolb, B., *Functions of the frontal cortex of the rat: a comparative review*. Brain Res, 1984. **320**(1): p. 65-98.
14. Kolb, B., *Animal models for human PFC-related disorders*. Prog Brain Res, 1990. **85**: p. 501-19.
15. Lenard, L., et al., *Glucose-sensitive neurons of the globus pallidus: I. Neurochemical characteristics*. Brain Res Bull, 1995. **37**(2): p. 149-55.
16. Mizuno, Y. and Y. Oomura, *Glucose responding neurons in the nucleus tractus solitarius of the rat: in vitro study*. Brain Res, 1984. **307**(1-2): p. 109-16.
17. Nagy, B., et al., *Glucose-monitoring neurons in the mediodorsal prefrontal cortex*. Brain Res, 2012. **1444**: p. 38-44.
18. Nakano, Y., et al., *Feeding-related activity of glucose- and morphine-sensitive neurons in the monkey amygdala*. Brain Res, 1986. **399**(1): p. 167-72.
19. Nakano, Y., et al., *Functional involvement of catecholamines in reward-related neuronal activity of the monkey amygdala*. J Neurophysiol, 1987. **57**(1): p. 72-91.
20. Nonneman, A.J. and B.E. Kolb, *Lesions of hippocampus or prefrontal cortex alter species-typical behaviors in the cat*. Behav Biol, 1974. **12**(1): p. 41-54.
21. Oomura, Y., et al., *Glucose and osmosensitive neurones of the rat hypothalamus*. Nature, 1969. **222**(5190): p. 282-4.
22. Papp, S., et al., *Glucose-monitoring neurons in the nucleus accumbens*. Neuroreport, 2007. **18**(15): p. 1561-5.
23. Paxinos, G.W.C., *The Rat Brain in Stereotaxic Coordinates*. Academic Press, Inc., 1997.
24. Purves, R.D., *Microelectrode methods for intracellular recording and iontophoresis*. London: Academic Press, 1981.
25. Tanabe, T., et al., *An olfactory projection area in orbitofrontal cortex of the monkey*. J Neurophysiol, 1975. **38**(5): p. 1269-83.

Dr. Szabó István, doktorandusz hallgató
Elméleti Orvostudományok Doktori Iskola
Pécsi Tudományegyetem, Általános Orvostudományi Kar, Élettani Intézet
Dr. Nagy Bernadett, Csetényi Bettina, Hormay Edina, Bajnok Góré Márk,
Prof. Dr. Karádi Zoltán
Pécsi Tudományegyetem, Általános Orvostudományi Kar, Élettani Intézet
7624 Pécs, Szigeti út 12.
E-mail: istvan.szabo2@aok.pte.hu
Web: <http://physiology.aok.pte.hu/istvan.szabo>

**KÖZGAZDASÁG- ÉS
GAZDÁLKODÁSTUDOMÁNY**

A gyógy- és termálturizmus helyzete 2000-től napjainkig Nyugat-Dunántúlon és Dél-Dunántúlon¹

Bozóti András
PhD hallgató

Pécs, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola

Absztrakt

Magyarország jelentős egészségturisztikai potenciállal rendelkezik, aminek köszönhetően egyre több település választja lehetséges kitérési pontjául az egészségturizmust. Tanulmányom célja megvizsgálni és összehasonlítani két magyarországi régió gyógy- és termálfürdővel rendelkező településeit (Nyugat-Dunántúlt és Dél-Dunántúlt) turisztikai potenciál és fogadóképesség céljából. A válság számos ágazatban megtorpanást idézett elő, ennek turisztikai vonzatát is elemzem a két vizsgált régióban.

Tanulmányomban bemutatom a legfontosabb jelenlegi turisztikai mutatókat a vizsgált területekre vonatkozóan, először regionális, majd települési szinten. Számba veszem az egészségturizmus legfontosabb hatásait, amelyekkel hozzájárulhat egy település, s a *spillover* hatáson keresztül egy kistérség vagy egy egész régió fejlődéséhez. A regionális mutatók elemzését követően konkrét példákat gyűjtök össze olyan településekről, ahol végrehajtottak gyógy- és termálfürdő fejlesztéseket, ezt követően a kiválasztott települések elemzését és klaszterekbe rendezését végzem el majd az így kapott besorolás szerint hátrányosabb helyzetben levő, ám megfelelő egészségturisztikai adottságokkal rendelkező települések helyzetét vizsgálom. Az elemzésben fordulópontként tekintek a 2008-as évre, vélelmezem, hogy a lakosság kevesebbet költ gyógyturisztikai szolgáltatások igénybevitelére a válság következtében.

A vizsgálat eredményeképp következtetéseket vonhatunk le a két régió települései közötti egyenlőtlenségekre vonatkozóan.

Kulcsszavak: *Egészségturisztikai potenciál, Turisztikai mutatók, Szálláshely-kapacitás*

Bevezetés

Az egészségturizmus jelentősége világszerte egyre inkább növekszik (ESKI², 2010), ugyanis az emberek számára egészségük megőrzése a kihívásokkal teli, rohanó világban egyre fontosabb. A nemzetgazdaságok legdinamikusabban növekvő ágazatai között tartják számon az egészségturizmust. Közép-Kelet Európában, ahol az országok – köztük élen járva Magyarország is – kiváló adottságokkal rendelkeznek a termál- és gyógyturizmus tekintetében. A gyógyturisztikai kínálat jelentős területi koncentrációt mutat Magyarországon (Ács és Laczkó, 2008), így a két egymástól eltérő terület, egy turistaáramlás szempontjából centrális illetve egy periférikus elhelyezkedésű régió példáján keresztül vizsgálom az eltéréseket. Az egészségturizmust meghatározhatjuk úgy, mint a

¹ A tanulmány a 106283. számú támogatott OTKA-projekt keretében készült, melynek aktív résztvevője vagyok. A kutatás vezetője Dr. Bakucz Márta (bakucz@ktk.pte.hu).

² Egészségügyi Stratégiai Kutatóintézet

turizmusnak olyan speciális területe, ahol a vendégek fő motivációja egészségük megőrzése illetve javítása. (Országos egészségturizmus fejlesztési stratégia, 2007) Ezekhez a szolgáltatásokhoz általában hosszabb utazások társulnak, tehát a vendégérkezéseken túl elsősorban a vendégéjszakák növekményében jelenik meg a termálturizmus hatása. A szezonális okozta fluktuáció is kisebb, ugyanis a szolgáltatások és kezelések jó része nem a szabadban zajlik, éppen ezért nem időjárás-függő, amit a fürdők a fedett medencék építésével, fejlesztésével fel is ismertek. Potenciális vendégekört tekintve elsősorban az idősebb korosztály képviselőire számíthatunk, a fiatalabbak inkább a wellness-szolgáltatásokat részesítik előnyben.

Magyarország Európa legjelentősebb termálturisztikai desztinációi közé tartozik (Smith és Puczko 2008) és a termálturizmus fejlesztése évek óta alapvető prioritást képvisel a turizmusfejlesztési tervekben (Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia, 2005). Ebből kiindulva egyre fontosabb a gyógy- és termálfürdővel rendelkező települések versenyképességének vizsgálata, ugyanis a nehéz gazdasági környezetben egyre nagyobb akadályokat gördít az üzemeltetők elé a forrásokhoz való hozzájutás.

Jelen tanulmány célja a két kiválasztott régió gyógy- és termálfürdőt üzemeltető, 24+19 kiválasztott település – Nyugat–Dunántúl és Dél–Dunántúl – turisztikai potenciáljának vizsgálata. Először bemutatom a két régió turisztikai potenciáljának alakulását, a válság függvényében, azt követően pedig klaszterbe rendezem a két régió érintett településeit. A kutatásom során az alábbi hipotézisekre kerestem a választ:

H1: A válság negatív hatása kevésbé volt érzékelhető egészségturisztikai szempontból a Nyugat-dunántúli megyékben, mint Dél-Dunántúlon.

H2: Azon települések, amelyekben az elmúlt években végrehajtottak egészségturisztikai fejlesztéseket jelenleg versenyképesebbek.

H3: Minél versenyképesebb egy fürdő, annál jobb a szállásférőhelyek kihasználtsága.

I. A gyógy- és termálturizmus helyzete a két régióban

Ahhoz, hogy megvizsgálhassuk a gyógy- és termálturizmus helyzetét a két régióban célszerű először összegyűjteni az elmúlt években végrehajtott legfontosabb fejlesztéseket (1. táblázat):

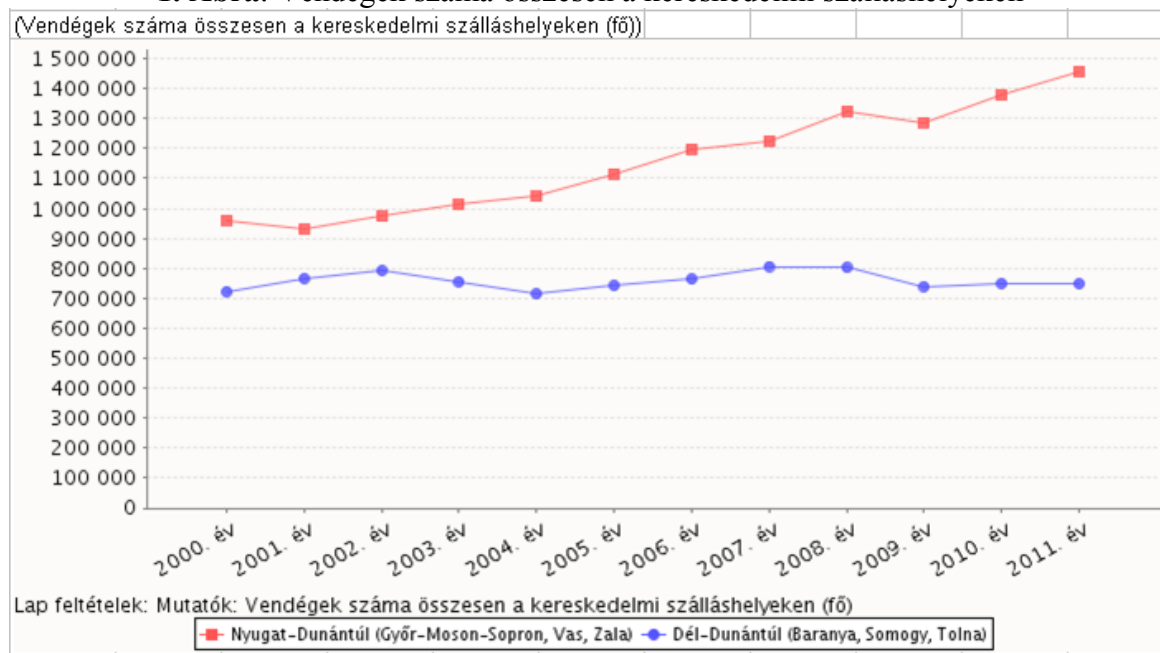
1. Táblázat: A legfontosabb fürdőfejlesztések a két régióban

Év	Dél-Dunántúl	Nyugat-Dunántúl
2003	Igal, Harkány, Marcali	Bük, Lenti, Kehidakutány
2004	Dombóvár, Sikonda	Sárvár, Hegykő
2005		Balf, Lipót, Bük
2006	Kaposvár, Barcs, Nagyatád	Zalaegerszeg
2007	Szigetvár	Zalaegerszeg
2008	Szigetvár, Mohács, Marcali	Lipót
2009		Mosonmagyaróvár, Kapuvár
2010	Dombóvár, Tamási, Igal	Győr, Zalakaros, Szombathely

Forrás: Saját szerkesztés, 2013

Látható, hogy számos fejlesztés történt, azonban fontos különbség, hogy a válságot követően a Nyugat-dunántúli régióban szinte változatlan számban folytatódott a fejlődés, míg a turistaáramlás szempontjából periférikus elhelyezkedésű Dél-Dunántúlon megtorpanás figyelhető meg. A fejlesztések ellenére azonban a vendégérkezések száma nem emelkedett. A következő ábra (1. ábra) összehasonlítja a turistaérkezések számát a két vizsgált régióban:

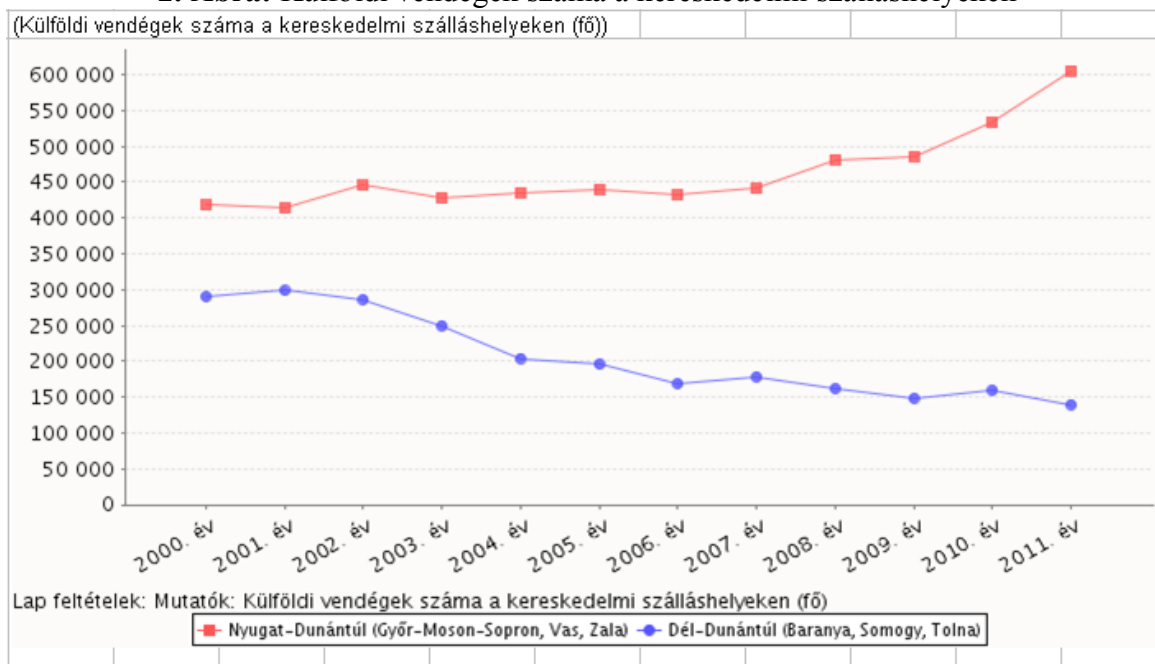
1. Ábra: Vendégek száma összesen a kereskedelmi szálláshelyeken

Forrás: KSH

Megfigyelhető, hogy a turista érkezések száma 2008-ig növekvő tendenciát mutat. A válság után, 2009-ben egy visszaesés következett be, amit egy újabb növekedési ciklus követett. Nyugat-Dunántúlon azonban a válság ellenére is emelkedő turistaérkezést regisztrálhattunk, de Dél-Dunántúlon – különösen a 2008-as évtől kezdődően – egyértelműen jobban érződtek a dekonjunkturális hatások, a vendégek érkezésének csökkenő számában. A következő ábra (2. ábra) a külföldi vendégérkezések számát mutatja a két régióban. Megfigyelhető az a tendencia, hogy Nyugat-Dunántúl szerencsés elhelyezkedésének köszönhetően állandó szinten tudta tartani a külföldi vendégek érkezését, sőt, növelni is tudta a válságot követően, ami tovább növelte a két régió közötti egyenlőtlenséget.

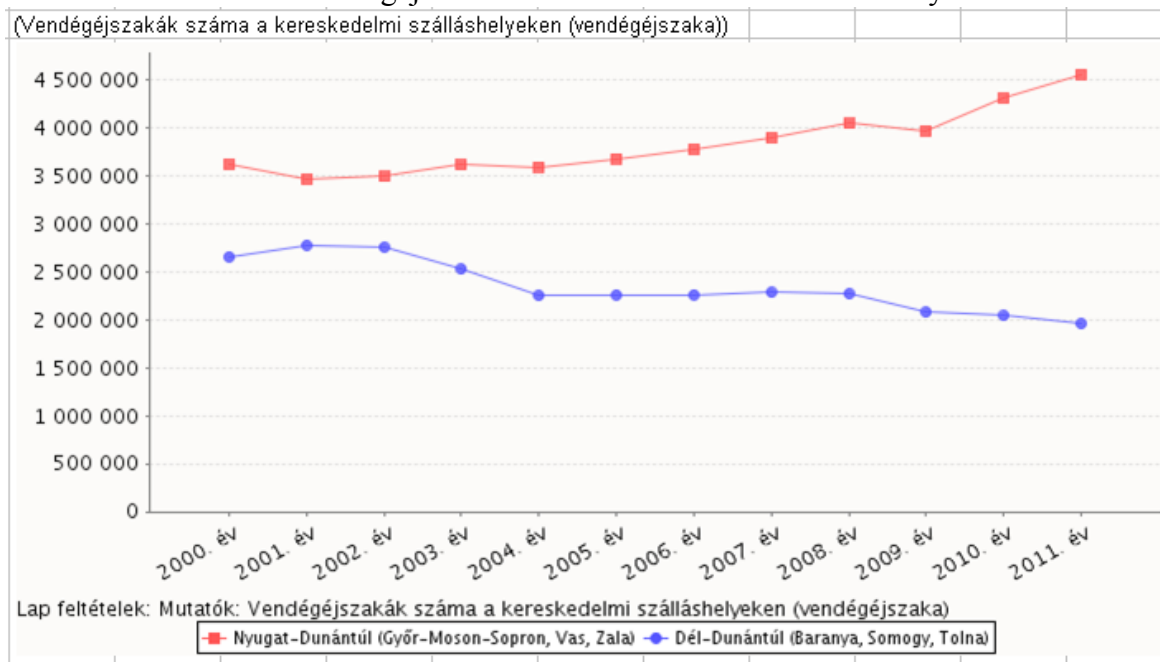
2. Ábra: Külföldi vendégek száma a kereskedelmi szálláshelyeken

Forrás: KSH

Érdekes megfigyelni, hogy a válság nem csak a regionális különbségeket fokozta, hanem Nyugat-Dunántúlon egy növekedési tendenciát is elindított. Ez valószínűleg annak köszönhető, hogy a régióban a külföldi turisták számára versenyképes árak mellett minőségi szolgáltatásokat képesek nyújtani, így Magyarországon az ár-érték arányt kiemelkedően jónak mondhatjuk egy külföldi turista szemszögéből. A következő ábra (3. ábra) ugyanabban a dimenzióban, de más adatot mutat: a vendégéjszakák számát a két vizsgált régióban. A régiók teljesítményének értékeléséhez elengedhetetlenül fontos a vendégéjszakák számának ismerete, mivel ez jelenti a legfőbb bevételi forrást a szállodák és a panziók számára. Ahogyan az várható volt, erőteljes korrelációt mutat a vendégérkezések számával ez a turisztikai mutató:

3. Ábra: Vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken

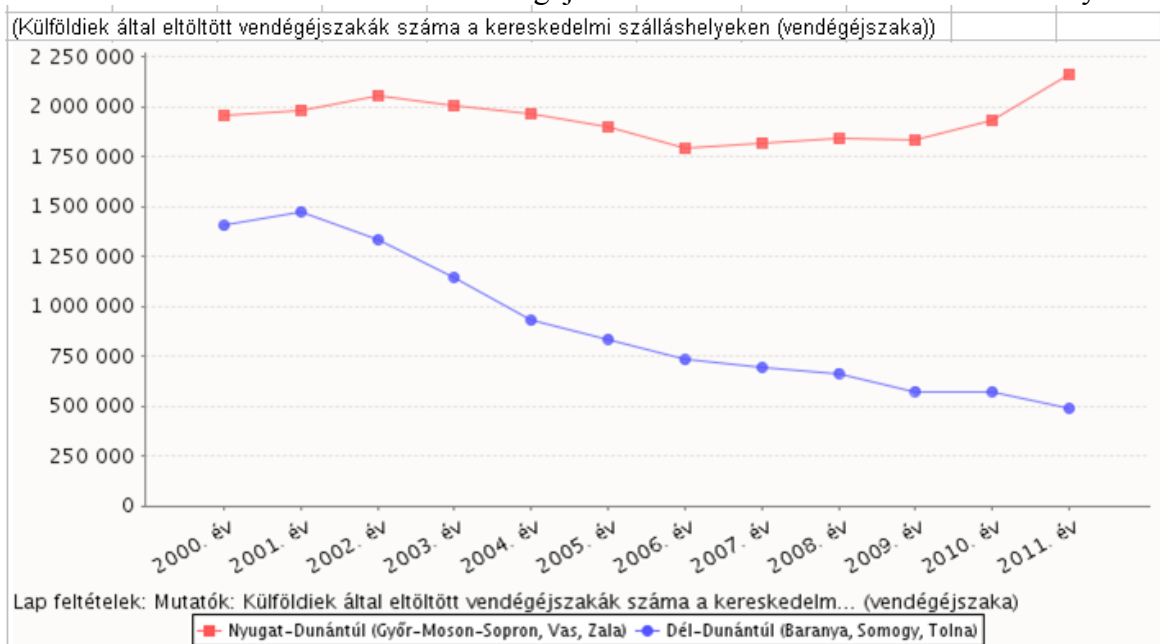

Forrás: KSH

Az adatok 2008-ig növekvő tendenciát mutatnak, a válságtól kezdődően azonban kettéválnak: Dél-Dunántúlon stagnálás és csökkenés következik be, Nyugat-Dunántúlon pedig a 2008-as évtől növekedés figyelhető meg.

Az alábbi grafikonból kiolvasható (4. ábra), hogy a külföldi vendégéjszakák számát tekintve a trendek megegyeznek a második ábrán bemutatottakkal, csak a régiók közötti különbség ebben az aspektusban még nagyobb:

4. Ábra: Külföldiek által eltöltött vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken

Forrás: KSH

II. Az egészségturizmus hatásai

Az egészségturizmus nagyon összetett iparágként ragadható meg. Egy település életében alapvető változásokat hozhat, így elemzése is több aspektust követel meg. Michalkó (2010) szerint azonban az egészségturizmus teljesítményének mérése nagyon nehéz, mivel a szubjektív életminőség meghatározása a társadalomtudományok egyik legingoványosabb területe. Számos hatás figyelhető meg, vannak nagyon fontos természeti-környezeti hatások (az adott terület vízkészletének használata, levegőminőség, geológiai tényezők stb.) de emellett a termálturizmus gazdasági hatásai is nagyon fontosak. Nincsenek szállítási költségei, ugyanis a fogyasztók keresik fel a szolgáltatásnyújtás helyét. Továbbá olyan jellemzője is van, hogy pótlólagos keresletet teremt: a Magyarországra érkező külföldi turisták olyan termékeket is megvásárolnak, amiket egyébként nem vennének meg. Jellemző az átlagosnál jobb jövedelmi helyzetű fogyasztók jelenléte és a hosszabb tartózkodási idő valamint a csökkent szezonális. (Tatár, 2003)

Egy település fejlesztéséhez nagymértékben hozzájárulhat az egészségturizmus. Megfigyelhető egy jövedelem-hatás, ami a szektorban foglalkoztatott munkavállalók, a vállalatok, valamint az önkormányzatok bevétel-jellegű adataiban jelenik meg. A munkahely-teremtési hatás pedig nem csak a fürdő bővítésével, létesítésével kapcsolatos, hanem a spillover-hatáson keresztül más pótlólagos szolgáltatásokat is a településre vonzhat. A beruházásokra is ösztönzően hat az egészségturizmus jelenléte, ugyanis egy megfelelően működő fürdő közelében a szálláshely-kínálatot folyamatosan fejleszteni kell, infrastrukturális változtatásokat végezni, a fürdőn belül és annak környezetében is, ami fejlődő pályára állíthat egy települést.

Makrogazdasági szinten a fizetési mérlegre is pozitívan hat az ország turisztikai mérlege, a fizetési mérleg hiányát igyekszik nagyban ellensúlyozni, amihez a települések egyenkénti fejlesztése is hozzájárul. (Mundruczó-Szennyessy, 2005.)

III. A települések elemzése

Az eddigiekben kizárólag a régiók elemzésére szorítkoztam, a továbbiakban azonban a települések összehasonlítására helyezem a hangsúlyt. Az OTKA – kutatás során készítettünk egy lehetséges csoportosítást klaszteranalízis segítségével, ahol a vizsgálatba vont településeket rendszereztük az alábbi mutatók alapján: *vendéglátóhelyek száma az adott településen, kereskedelmi szálláshelyek szállásférőhelyeinek száma, férőhely-kihasználtság a kereskedelmi szálláshelyeken. Továbbá idegenforgalmi adó aránya a helyi adó bevételekből, a turizmus szektorban regisztrált vállalkozások száma a településen, ezen cégek aránya a település összes vállalkozásához mérten, a vendégérkezések száma a kereskedelmi szálláshelyeken, ebből a külföldi vendégérkezések aránya, valamint az átlagos tartózkodási idő.* Ezen tényezők felhasználásával négy különböző klasztert különíttem el (2. táblázat):

2. Táblázat: Klaszterek jellemzői

	Átlag			
	1	2	3	4
Vendéglátóhelyek száma	499	66	29	108
Férőhelyek száma a kereskedelmi szálláshelyeken	2161	438	642	5916
Férőhely-kihasználtság a kereskedelmi szálláshelyeken	18,72%	13,03%	13,70%	32,33%
Idegenforgalmi adó aránya az összes helyi adóbevételből	0,84%	2,10%	17,05%	43,88%
Turizmus-szektorban regisztrált vállalkozások száma	652	91	77	431
Turizmus szektorban regisztrált vállalkozások aránya a településen	4,95%	6,92%	23,50%	43,08%
Vendégérkezések száma a kereskedelmi szálláshelyeken	78228	13176	10969	164241
Külföldi turistaérkezések aránya a kereskedelmi szálláshelyeken	28.33%	30.97%	26.88%	40.94%
Átlagos tartózkodási idő (vendégéjszaka/vendégérkezés)	2,30	2,33	4,12	4,12

Forrás: Saját szerkesztés a KSH adatainak SPSS-ben történő elemzése alapján (2013)

A fenti elemzés az alkalmazott módszertannak megfelelő statisztikai kritériumoknak megfelel, az ANOVA-táblában szereplő szignifikancia értékek alapján minden, a vizsgálatba bevont változóról elmondható, hogy a csoportok szignifikánsan különböznek ezen változók tekintetében. A klaszterek bemutatását és elemzését versenyképességi sorrendben végzem el.

A *legjobb klaszterbe* (4.számú klaszter) három település tartozik: leginkább versenyképesnek Hévíz tekinthető, továbbá jelentős még Zalakaros és Bük. Ezekre az jellemző, hogy a legnagyobb a vendégérkezések száma, legmagasabb a férőhely-kihasználtság és az idegenforgalmi adó több, mint 40%-át adja az összes helyi adóbevételnek.

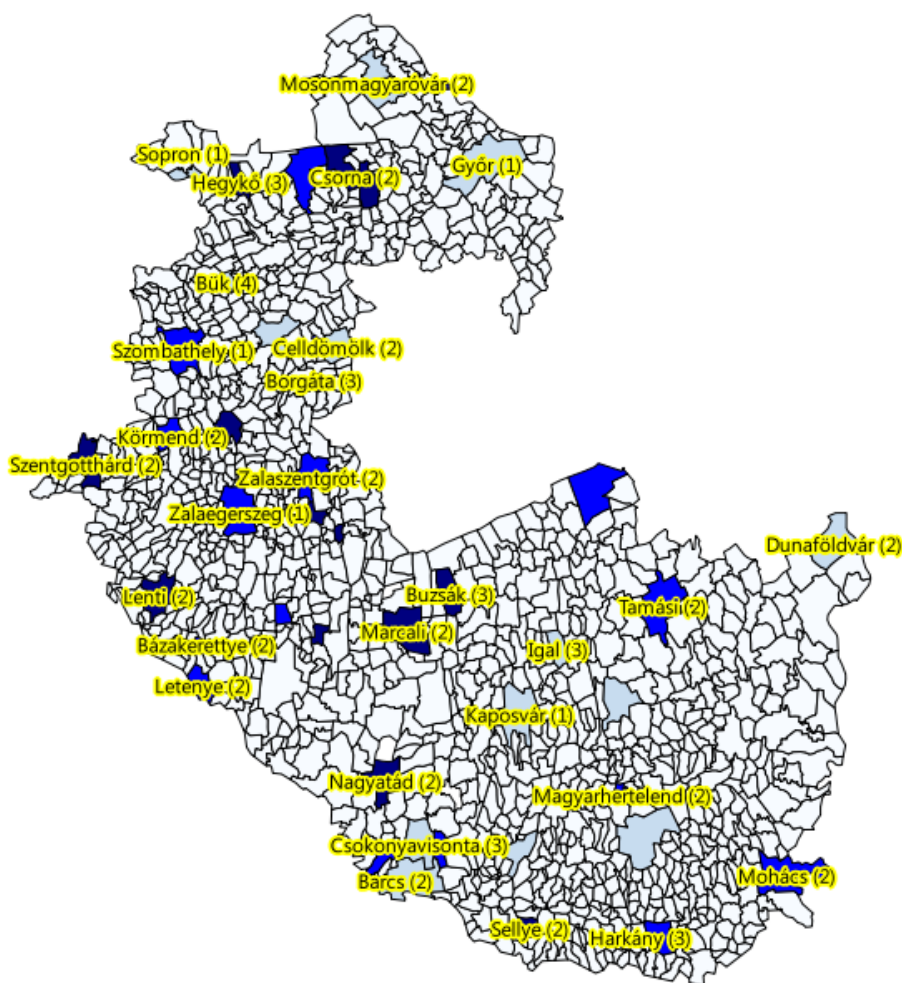
A *harmadik számú klaszterbe* meglehetősen vegyes tulajdonságokkal rendelkező települések kerültek. A Dél-dunántúli régióból Harkány, Igal, Buzsák, valamint Csokonyavisonta és Barcs kerültek ebbe a csoportba utóbbi kettő egyértelműen fürdőjük helyi jelentőségének köszönhetően. A Nyugat-dunántúli régióból pedig Vasvár, Hegykő és Borgáta szerepelnek itt, Kehidakustány mellett, melynek dinamikus fejlődése okán előkelő besorolásán nem lepődünk meg.. Ezen települések azért kerülhettek ide, mert jelentős arányban találhatóak a turizmus szektorban regisztrált vállalkozások, valamint az idegenforgalmi adóbevétel aránya is relatíve magas, tehát erről a csoportról egyértelműen elmondhatjuk, hogy már a turizmusra berendezkedett települések alkotják, melyet az átlagos tartózkodási idő is jelez.

A *következő csoport* (1. számú klaszter) a két régió nagyobb városainak csoportja. Ide olyan települések tartoznak, amelyek a vizsgálatban egy-egy nagyobb várost jelentenek a két régió belül. Ezek a következő városok: Sopron, Zalaegerszeg, Győr, Szombathely valamint Kaposvár. Az említett településekre az a jellemző, hogy a vendéglátóhelyek száma meglehetősen nagy, a település méreteiből fakadóan, a legtöbb turizmus szektorban

bejegyzett vállalatot is itt találjuk, ezek aránya azonban alacsony az összes vállalathoz képest, az idegenforgalmi adó aránya az összes helyi adóbevételből pedig itt a legalacsonyabb.

Az utolsó klaszterbe (2. klaszter) került a többi 26 település. Az előző csoporthoz képest a legnagyobb eltérés a méret. Ide tipikusan kis települések tartoznak. Az jellemzi őket, hogy nagyon kevés vendéglátóhellyel rendelkeznek, kevés szállásférőhellyel és ehhez is alacsony kihasználtsággal. Az idegenforgalmi adó átlagosan a helyi adóbevételeiknek mindössze 2%-át teszi ki. A turizmus szektorban regisztrált vállalkozások száma meglehetősen alacsony, illetve szintén alacsony (bár az előző csoportnál magasabb) ezeknek az aránya az összes vállalkozáshoz viszonyítva. Ha megvizsgáljuk ezen települések elhelyezkedését (5. ábra), akkor azt láthatjuk, hogy főként a periférikus elhelyezkedésű fürdővel rendelkező települések kerültek ebbe a csoportba.

5. Ábra: Nyugat-Dunántúl és Dél-Dunántúl gyógy- és termálfürdővel rendelkező településeinek klaszterenkénti megoszlása

Forrás: SPSS klaszteranalízis alapján Kovács Áron szerkesztése

Ebből a települési körből a fürdő jelentősége szempontjából talán Dombóvár a legnagyobb kakukktojás, ugyanis Gunarasfürdőben jelentős fejlesztéseket hajtottak végre az elmúlt években és új szálloda is épült a komplexumhoz, azonban ahhoz, hogy mindez vendégjszakákban és vendégérkezésekben is megmutatkozzon még néhány év felfutás

szükséges. A többi településre hátrányos földrajzi helyzetük mellett jellemző, hogy erősen korlátozott anyagi lehetőségeik vannak ezek figyelembe vételével nehéz előrelépést elérni.

IV. Következtetések

Jelen tanulmány során bemutattam a két általam kiválasztott régió Dél-Dunántúl és Nyugat-Dunántúl turisztikai mutatóit és jelenlegi helyzetét, valamint az elmúlt évek tendenciáit, különösen a válság regionális szinten eltérő következményeit. Ezt követően az egészségturizmus hatásaival foglalkoztam kiemelten, miután rátértem a települési elemzésekre klaszteranalízis segítségével. A kutatásom során felállított hipotéziseimmel kapcsolatos értékítéletemet az alábbi táblázat (3. táblázat) tartalmazza:

Hipotézis	Eredmény	Tézis
H1: A válság negatív hatása kevésbé volt érzékelhető egészségturisztikai szempontból a Nyugat-dunántúli megyékben, mint Dél-Dunántúlon.	IGAZOLT	T1: A Nyugat-dunántúli régióban a válságot követő években még nőtt is a vendégérkezések és a vendégéjszakák száma összevetve Dél-Dunántúllal.
H2: Azon települések, amelyekben az elmúlt években végrehajtott egészségturisztikai fejlesztéseket jelenleg versenyképesebbek.	RÉSZBEN IGAZOLT	T2: Találunk olyan településeket, amelyek a klaszterbesorolás alapján előrébb kerültek fejlesztéseiknek köszönhetően, azonban a tendencia egyértelműen nem igazolható.
H3: Minél versenyképesebb egy fürdő, annál jobb a szállásférőhelyek kihasználtsága.	RÉSZBEN IGAZOLT	T3: A legjobb, 4-es klaszterben kiemelkedő a férőhelyek kihasználtsága, ezt követően viszont a sorrend a klaszterbesoroláshoz képest módosul: a nagyvárosok férőhely-kihasználtsága a második legjobb, melyet a 3. számú klaszter követ, végül a 2. számú, leggyengébb csoport.

Az elemzést lefolytatva megállapítható, hogy alapvető különbségek tapasztalhatók a két vizsgált régió egésze között is, illetve a két régió belső szerkezetét tekintve a turisztikai potenciál és fogadóképesség terén. Mindkét régió meglehetősen tagolt ilyen szempontból, a jövőbeli fejlesztéseknek felzárkóztató céllal kellene történniük illetve egy erősebb összefogással, szorosabb együttműködéssel javítható lenne a fürdők versenyképessége, hogy legyen számukra fizetőképes kereslet és fennmaradásuk ne legyen kérdéses.

Irodalomjegyzék:

- Ács P., Laczkó, T. (2008): „Területi különbségek a hazai egészségturizmus kínálatában”. *Területi Statisztika* 11 (48) pp. 344-358
- Az egészségügyi turizmus jövőképe, szükséges fejlesztési irányai (2010), Egészségügyi Stratégiai Kutatóintézet
- Michalkó G. (2010): Boldogító utazás. A turizmus és az életminőség kapcsolatának magyarországi hivatkozásai, MTA Földrajztudományi Intézet, Budapest
- Mundruczó Gy. – Szennyessy J. (2005): Az egészségturisztikai fejlesztések gazdasági hatásai Magyarországon
Központi Statisztikai Hivatal Területi statisztikái
Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia (2005-2013)
- Országos egészségturizmus fejlesztési Stratégia (2007), Aquaprofit Kft.
- Smith M. és Puczkó L. (2008): Health and Wellness Tourism. Elsevier/Butterworth-Heinemann, Oxford
- Tatár Cs. (2003): Az egészségturizmus jelene és jövője Magyarországon, Budapest, 2003.

Bozóti András, PhD hallgató

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola

7622 Pécs Rákóczi út 80.

E-mail: andras.bozoti@gmail.com

Adaptív pénzügyi piacok és a gazdasági teljesítmény – magyar példa

Czelleng Ádám

Debreceni Egyetem
Közgazdaságtudományi Doktori Iskola

Absztrakt

A világgazdasági válság rámutatott a mainstream makroökonómiai tarthatatlanságára. Ennek egyik kulcspontja a pénzügyi piacok és a pénzügyi rendszer szerepe a gazdaságban. A makroökonómia fősodrába tartozó módszertani eszközök olyan feltevésekkel vizsgálandók, melyek tarthatatlanok bármiféle következtetés leszűrése érdekében. A pénzügyi piacok makroökonómiába való integrálása szükségessé teszi azok megismerését, így a hatékony piacok hipotézisének áttekintését, mely egyfajta összefoglaló elmélet a pénzügyi piacokról. Az elmélet áttekintését jelzi, hogy az utóbbi két évtized lokális, illetve globális válságai valamennyi esetben a pénzügyi piacokról, a legtökéletesebb piacokról érkeztek. Szeretném leszögezni, hogy dolgozatom célja nem a hatékonyság érvénytelenítése, hiszen annak elméleti és gyakorlati következményei elvitathatatlanok. Dolgozomban arra törekszem, hogy áttekintsem a piaci hatékonyságot és megvizsgáljam mi van a azon túl. A kritikák összefoglalása nyomán új gondolatok megfogalmazására, valamint ismert alternatívák összefűzésére törekszem, amelyeket empirikusan is vizsgálok a magyar gazdaság példáján keresztül. Továbbá a pénzügyi rendszer szerepét, reálgazdaságra gyakorolt hatását is igyekszem feltárni és a logikai kapcsolatokat statisztikailag alátámasztani. A tanulmány célja összességében a pénzügyi piacok hazai gazdaságban betöltött szerepének megismerése.

A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

Abstract

The world economic crisis has highlighted the macroeconomic unsustainability of the mainstream. One of its key issues is the role of financial markets and that of the financial structure in the economy. Methodology devices in the mainstream macro-economy apply assumptions that are unsustainable for coming to any kind of conclusion. Being integrated into macro-economy, financial markets need studying, an overview of effective of market hypothesis which is a kind of general theory of financial markets. The fact that local and global crises of the last two decades originated from the most perfect markets indicates the overview of the theory. I would like to point out that the objective of my paper is not to invalidate efficiency because its practical and theoretical consequences are undisputed. In my paper I intend to study the market efficiency and study what is there beyond it. Summarizing criticism I am coming to new conclusions and present the common alternatives and I am trying to demonstrate it in an empirical way the examples of the

Hungarian economy. In addition I am trying to explore the role of the financial system which has an effect on real economy; also, I am trying to find statistical evidence for logical relationships. In summary the main objective of my study is to explore the role of financial markets in the Hungarian economy.

I. Bevezetés

Dolgozatomban egy aktuális, a gazdaságpolitika számára is kritikus témával a pénzügyi piacokkal és azok gazdaságban betöltött szerepével foglalkozom. A feltárást a hatékony piacok elméletének áttekintésétől indítom. Szeretném leszögezni, hogy dolgozatom célja nem a hatékonyság érvénytelenítése, hiszen annak elméleti és gyakorlati következményei elvitathatatlanok. Dolgozatomban arra törekszem, hogy áttekintsem a piaci hatékonyságot és megvizsgáljam mi van azon "túl".

A piaci hatékonyság alatt számos dolgot értelmez a pénzügyi szakirodalom. Többek között gondolhatunk az allokációs hatékonyságra, azaz hogy a források odaáramlanak-e ahova azokra valóban szükség van, ahol azok a leghatékonyabban hasznosulnak. Értelmezhetünk működési hatékonyságot, jól van-e megszervezve a piac. Gondolhatunk a portfólió hatékonyságra, és így tovább. Dolgozatomban azonban a pénzügyi piacok kontextusában legtöbbször emlegetett hatékonysággal az információs hatékonysággal foglalkozom, hogy az árak reflektálják-e az információkat, illetve hogy legyőzhető-e a piac.

A 2008-as világgazdasági válság hatására a pénzügyi rendszer valamennyi hatékonysági kontextusával kapcsolatban kérdőjelek merültek fel. A válság tanulsága elsősorban az, hogy nem tudjuk, hogy hogyan is működnek a piacok valójában. Ez a fő oka annak, hogy sem előre jelezni, sem elébe menni nem sikerült a válságnak. Az már egy másik, a dolgozat témáján kívül eső kérdés, hogy a közgazdászok feladata a XXI. században az előrejelzésre szűkül a politikai érdekek felsőbbrendűsége miatt, vagy képesek az aktív gazdaságpolitikai szerepvállalásra is. Ez a magyarázat arra, hogy miért nem tudta a közgazdasági társadalom előre jelezni a válságot, sőt még utólag sem képes megmagyarázni a válság igazi eredetét, csak a felszíni eseményeket kronologikus sorrendbe szedve foglalja össze a válságot. A makroökonómiai előrejelzésekben modellezett pénzügyi piacok nem tudtak semmi rendellenességet kimutatni, ami szintén azt erősíti tovább, hogy nem ismerjük a piaci működést. Az új neoklasszikus szintézis alapmodelljei kezdetben nem is modellezték a pénzügyi piacokat a dichotómia tétel miatt, tehát a nominális válságok nem okoznak reálgazdasági problémákat a bérek és az árak rugalmas alkalmazkodása miatt.

A modern pénzügyi elméletet alapul véve a Dow Jones index 1916 és 2003 között vizsgált időszakára rendkívül rosszul illeszkedik a normál eloszlás gaussi görbéje. Az elmélet szerint a Dow Jones indexnek a vizsgált időszak alatt 58 nap mozdulhatna 3,4 százaléknál többet, ami a valóságban 1001 nap, 6 nap mozdulhatott volna 4,5 százaléknál többet, ami a valóságban 366 nap. A 7 százaléknál nagyobb elmozdulás az elmélet szerint 300 000 évente egyszer következhetne be, ami a vizsgált időszak alatt 48-szor is bekövetkezett. Ezekkel az adatokkal érvel Mandelbrot és Hudson (2004). *"Egy nagyon szerencsétlen időszak, amely igyekszik ellenszegülni az előrejelzéseknek, vagy talán a feltevéseink rosszak"* (Mandelbrot - Hudson, 2004, 13. o.).

A szakirodalmi források többsége a válság következtében a modern pénzügyi elmélet feltevéseiben látja a hibát. Számos ilyen kritikai mű született. Az én véleményem az, hogy egy absztrakt elmélet feltevéseiben nem kereshető a hiba, ugyanis a valóságtól

való elvonatkoztatás, a valóság leegyszerűsítése a modellalkotás lényege. A feltételezések feloldásával, az absztrakciók elhagyásával már nem feltétlenül igaz elméletet kapunk, tehát nem lenne érvényes az elmélet következménye. Ezek az elméletek arra vonatkoznak, hogy mennyire hasonló a gyakorlat az elmülethez, milyen messze áll a valóság az "ideális" világtól. Véleményem szerint ez akkor okoz problémát, amikor ezeket az absztrakt elméleteket használják fel vállalati gyakorlati, vagy gazdaságpolitikai döntések meghozatalára miközben ilyen absztrakciók mellett, csak egyfajta benchmark szerephez szabadna jutniuk. Néhány évtizeddel ezelőtt a kutatások olyan periódusokat és piacokat kerestek, amelyeken megfigyelhető volt egyik-másik feltevés, ma azonban a feltevések már általános érvényűek és a kutatások arra fókuszálnak, hogy mikor nem érvényesülnek az egyes feltevések. Krugman (2009) megfogalmazása szerint a makroökönómia sötét korát éli, mivel elfelejtették a korábbi tanokat, ez alapján a modern pénzügyi elmélet is sötét korát éli, erre kívánok rávilágítani dolgozatomban.

Itt említenék néhány gondolatot a pénzügyi viselkedés tan kapcsán, mely az elmúlt 20 évben fejlődött. Lényege, hogy bizonyos jelenségekre pszichológiai magyarázatot adunk. Sokszor találkozhatunk ezzel az elméleti rendszerrel, mint kvázi elmélet, ugyanis hiába a számos kutató a témában, illetve publikáció, egyelőre nincs kialakult keret, illetve elfogadott egységes, zárt elmélet. A hatékony piacok elméletétől nem áll távol bizonyos megfigyelésekre pszichológiai magyarázatot adni, azonban az elmélet az elmúlt néhány évtizedben indult rohamos fejlődésnek. Minden közgazdász, akadémikus és pénzügyi szakember relevánsnak veszi, hogy pszichológiai okok is bírhatnak magyarázó erővel bizonyos megfigyelések esetében, viszont a legtöbb kritika a pénzügyi viselkedés tan mellett, hogy nem kvantifikálható. Ez az elsősorban módszertani probléma azért okoz fejtörést, mert a pénzügyi hatékonyságelméletek és a gyakorlati pénzügyek főként matematikai, statisztikai és ökonometriai módszertani eszközökkel voltak felvértezve és egy ilyen nehezen megragadható "soft" téma, mint a pszichológiai tényezők, nehezen értelmezhető a modellek szintjén.

Bedő (2009) tanulmányában arról ír, hogy a piac többségének irracionálisan kell viselkednie, hogy torzulást okozhasson a piacon, ugyanis ellenkező esetben csak annyi történe, hogy a kevésbé figyelmes befektetőktől a tőke a körültekintőkhöz kerülne. Itt meg kell jegyeznünk Fama (1970) kikötését a racionális befektetőkről. Fama azt mondta, hogy az irracionális döntések, várakozások kioltják egymást, tehát az irracionális piaci viselkedéshez jelentős számú irracionális befektetőnek kell jelen lennie, ugyanis az irracionális várakozások két irányúak (vannak akik alacsonyabb értéket várnak, vannak akik magasabbat).

A hagyományos elméletet vallók is egyetértenek abban, hogy a zaj félrearázásokat okozhat. A CAPM például az alfa mentén ragadja meg a zaj fogalmát, melynek nulla a várható értéke, mivel egyedi hibákat jelöl. Akkor azonban, ha az alfa a modell szintjén szignifikánsan eltér a nullától már súlyosan sérti a CAPM és a portfólió elmélet alapfeltételeit.

Ugyanakkor a piac akkor is lehet racionális, ha a piaci szereplők többsége irracionális. Itt említenék néhány példát. Elsőként Schelling (1971) modelljét említeném, aki szociológusként az egyes városokban jelen levő (rassz és jövedelmi helyzet szerinti) szegregációt kutatta. A valóság és a modell is egyfajta rasszizmust sejtetett, valójában ez nem teljesül. Ágens alapú modelljei kimutatták, hogy ha csak azt szeretnénk, hogy a körülöttünk lakók 10 %-a "hasonló" legyen hozzánk, akkor előbb - utóbb nagy mértékű szegregáció megy végbe. A modell végső konzekvenciája tehát az, hogy a mikro szintű motivációk nem tükröződnek vissza a makro szinten látott magatartásban. A pénzügyek területén Paul Samuelson (1998) hívta fel a figyelmet arra, hogy az egyes részvények árfolyamai hatékonyak, a belőlük képzett index árfolyama nem minden esetben hatékony,

azaz a mikro hatékonyság makro szinten nem hatékony indexeket is eredményezhet. Azaz a mikro és makro szint nem feltétlenül vezethető le egymásból.

Véleményem szerint a racionalitás, irracionalitás szétválása, a hatékonyság hullámválása, a magatartási tényezők szerepe nem határozható meg egyértelműen. Erre a problémára próbál megoldást nyújtani az adaptív piacok elmélete.

Az adaptív piacok elmélete a pénzügyi piacokat ökológiai, evolúciós nézőponttal vizsgálja. Az elmélet lényege, hogy az emberi viselkedés, magatartás változik, folyamatosan fejlődik, alkalmazkodik a környezethez. Az elmélet előveszi Herbert Simon (1978) szociológus korlátozott racionalitás elméletét, azaz az egyének nem törekszenek a tökéletességre, csupán a számukra kielégítőre törekszenek, mivel az idő, képességek, stb. korlátosan állnak rendelkezésükre. Ekkor a klasszikus értelemben az egyén nem viselkedik racionálisan, mivel csupán néhány szűrő kritériumnak eleget tevő, a számára megelégedést nyújtó alternatívát választja. Így az egyén a végtelen optimalizálás helyett, a múltbeli tapasztalatok, optimalizációs próbák, tévedések során választja ki az általa leginkább preferált portfóliót. Tulajdonképpen heurisztikákat alkotunk (ezzel visszajutunk a pénzügyi viselkedéstanhoz) és mindaddig alkalmazzuk őket, amíg a körülmények megfelelőek (közel azonosak időről időre). A környezet változásával bizonyos várakozások, előítéletek jelennek meg a gazdasági környezettel szemben, melyek szintén próbáknak, a tanulási folyamat fázisainak tekinthetők, így a szereplők alkalmazkodnak. Az elméletben az árak információs hatékonysága olyan erős, amelyet a piaci szereplők és a gazdasági környezet megkíván, azaz olyan mértékű információ reflektálódik az árban, melyet a szereplők és a környezet megszabnak. Ez alatt azt kell érteni, hogy a piacon szerepet vállaló szereplők (melyek magatartása azonos pl.: hedge fundok, nyugdíjpénztárak, stb.), milyen bőségesen rendelkezésre álló erőforrásért versenyeznek. Hiszen, ha az azonos magatartású piaci szereplők szűkös erőforrásokért versenyeznek, akkor az adott piac nagy hatékonyságot mutat, viszont ha kevés szereplő verseng bőséges javakért, akkor a piac kis hatékonyságot mutat.

Az elmélet tehát a hatékonyságtól a hatékonyság csökkenéséig, a félrearázástól a buborékokon át a tökéletes árákig tartó evolúciós körforgást írja le. Így a piaci egyensúly nem mindig tartható fenn és nem mindig mozog egyensúlyi pályán.

Két dolgot emelnék ki, az egyik a tanulás, alkalmazkodás, azaz a piac memóriája, valamint a piac folyamatos változása, az evolúciós körforgás. Az utóbbit a piac állapotaként is értelmezhetjük.

A mainstream szerint az árak bolyongása kiszámíthatatlanul történik. Számos kutatót foglalkoztatott a téma, hogy vajon az árfolyam korábbi mozgása befolyásolja-e a későbbi árfolyamot. A BUX index három napi emelkedését (természetesen fundamentális ok nélküli emelkedés) a matematikai modell szerint három nap követi, amelyben csökkenni fog az index értéke, természetesen, ha az ok nélküliség megfigyelhető abban a három napban is (ceteris paribus). Ugyanakkor véleményem szerint érdekes említeni Michael Mauboussin (2011) elméletét, aki a random folyamatok vizsgálatakor írta le a képesség és szerencse (skill and luck) faktorokat. Ekkor a folyamat eredménye felbontható két tényezőre, képességre és szerencsére, melyek nagysága befolyásoló a valószínűségek szempontjából. Példának okáért, ha egy kosárlabdázó háromszor bedobja a büntetődobást, akkor a képességek túlnyomó többségben, így a következő dobás sikerére szóló valószínűség növekedni fog, viszont ha valaki a szerencse faktor miatt sikeres, akkor elvárható, hogy a negyedik próbálkozás már sikertelen lesz, így a valószínűség csökken¹.

¹ Érdekeségként megjegyezném ide a képességek paradoxonát, ugyanis éles versenyben, hasonló képességekkel rendelkező egyének, vállalatok versenyeznek sokkal nagyobb szerepe van a szerencsének, mint amikor jelentős képességbeli különbségekről beszélhetünk.

Jim Collins (2001) *Good to great* című könyvében azt vizsgálta, hogy mitől válnak sikeressé a "Wall Street vállalatai". A 12 legsikeresebb vállalat közül 2010-ben csak egy tudott felmutatni fejlődést 2001 óta. Ez tehát annyit mond, ha sikeres voltál a múltban, nem biztos, hogy sikeres leszel a jövőben. Ez azonban igazolja az előző bekezdésben említett random folyamat felbontásának a szerencse faktorra vonatkozó részét, azaz a bolyongást. Ugyanis, ha 10 perióduson át sikeres egy vállalat, akkor az elmélet szerint 10 sikertelen periódus következik, azaz nincsen ingyen ebéd. Visszatérve az adaptív piacok elméletéhez és ezt az eredményt a piaci alkalmazkodás koncepciójába helyezve ez egy jó szemléltetés az evolúciós "körforgásra", a "fajok kihalására". Ehhez az evolúciós szemléletbe jól illeszkedik Keynes mondata, mely szerint "*hosszú távon mindenki halott*" és Schumpeter kreatív rombolás elmélete, mely a válságokhoz, recesszióhoz is elvezet.

Mandelbrot és Hudson (2004) a piac állapotának vizsgálatakor a piac három különböző állapotát vázolta fel, melyet elsősorban a random folyamatok mértékében mutatkoznak meg. Elsőként a piac nyugodt formája, mely során teljesül a hatékony piacok elmélete, tehát az információk pontosan beárazódnak, nincsen nagyobb kockázatvállalás nélküli extrahozam, és a hozamok normális eloszlást követnek. Ebben a formában a piac stabil, a hozamok, volumenek jól definiáltak és matematikailag könnyen, elegánsak megragadhatóak a gaussi haranggörbével.

A piacok egy másik állapota a vad állapot. Ekkor a piac volatilis, a volumenek kiszámíthatatlanok és megnövekednek, több szereplő van a piacon, matematikai modellekkel nehezen megragadható, ugyanis extrém nagy változások mindkét irányba (egyaránt fel és le) is bekövetkezhetnek. Az egyik értékről a másikra történő ugrások határtalanok és ijesztőek.

Ezt a két piaci állapotot nevezik meg, mint szélsőséges állapotokat. A kettő közötti "lassú" állapot jellemzi legtöbbször a piacokat.

LeRoy (1973) és Lucas (1978) tanulmányukban levezették, hogy a bolyongásemélet elvetése nem feltétlenül jelenti a hatékonyság elvetését, ugyanis ha a piac nem hatékony a bolyongás nem teljesülhet, de attól, hogy az árfolyamok nem bolyonganak, attól a piac lehet még hatékony. Ebből arra következtethetünk, hogy ha a bolyongással találkozunk az a piac biztosan hatékony.

Mandelbrot (1964) már felismerte a Lévy-féle Pareto eloszlás használhatóságát a hozamok modellezésére, mivel az eloszlás vastag szélekkel rendelkezik, így engedi az időnként feltűnő nagy ingadozásokat is.

Az eloszláson túl aktuális vita a pénzügyi piacok reálgazdasággal vett kapcsolata is. Napjainkban a pénzügyi rendszer és a reálgazdaság közötti kapcsolat nem konszenzus a szakirodalom számára, sőt a makroökonómiai főáram szerint a növekedési indikátorok a reálgazdaságban keresendők. Három csoportot különböztethetünk meg a szakirodalomban, ami a pénzügyi rendszer és a reálgazdaság kapcsolatát írja le.

Az előző bekezdésben említettnek megfelelően, a mainstream szerint nincs köze a pénzügyi rendszernek a növekedéshez. Ez azt jelenti, hogy sem a reálgazdasági növekedés, sem a reálgazdasági hatások nincsenek hatással a pénzügyi rendszer fejlődésére, sem a pénzügyi rendszer nincs hatással a gazdasági fejlődésre. Az új gazdaság növekedésemélete szerint a növekedést a technológia fejlődése implikálja, így a pénzügyi rendszernek nincs kapcsolata a reálgazdasággal.

Második csoportként említhetőek azon tanulmányok, amelyekben a pénzügyi közvetítőrendszer fejlődése követi a reálgazdasági folyamatokat. Ennek háttérében az húzódik meg, hogy a reálgazdasági növekedés építi ki a keresletet a pénzügyi innovációkra, azaz a pénzügyi rendszer fejlődése csak ennek a keresletnek a kielégítését jelenti, így a pénzügyi rendszert a reálgazdaság "húzza" magával. Ebben az értelemben a pénzügyi rendszer passzív szerepet játszik (Gurley - Shaw, 1967).

Harmadik csoportként említhetők azon vélemények, ahol a pénzügyi rendszer fejlődése endogén változó a reálgazdasági növekedésben. Ekkor tehát a pénzügyi rendszer fejlődése segíti a reálgazdaság fejlődését. Ennek alapja az a Schumpeteri gondolat, mely szerint a gazdaság motorja a vállalkozó, aki profitmaximalizálásra törekszik, amelyhez azonban tőkére van szüksége. Ezt a tőkét a pénzügyi piacon tudja beszerezni. Ebben az esetben minél jobban kiépített pénzügyi rendszerről beszélünk, annál hatékonyabb a társadalmilag fontos projektek finanszírozása és a tőke megtérülése. Ekkor tehát a pénzügyi rendszer mélysége endogén változó a reálgazdasági növekedés szempontjából ugyanis összegyűjti a forrásokat, értékeli az innovációkat, diverzifikálja a kockázatot és allokálja a forrásokat, aminek segítségével élénkíti az innovációt, így a gazdasági növekedést. Többek között lásd Shaw (1973) és King - Levine (1993).

A korábbi elgondolások szerint a gazdasági növekedés mögött meghúzódó tényező kizárólag a technológiai haladás, fejlődés lehet, egyes nézőpontok szerint azonban már technológiai haladás nélkül, öngerjesztő módon is létre jöhet a növekedés, többek között a pénzügyi fejlettségnek megvan a képessége arra, hogy számos csatornán keresztül ösztönzőleg hasson a növekedésre (Lucas, 1978; Pagano, 1993). Számos empirikus tanulmány igazolja, többek között Goldsmith (1969), Shaw (1973), hogy a pénzügyi fejlettség és a gazdasági növekedés között pozitív szignifikáns kapcsolat van, azonban a kérdés továbbra is az, hogy melyik van hatással a másikra. Egyértelműen bizonyított, hogy a magasabb pénzügyi fejlettség növekedését mutató országok nagyobb gazdasági növekedést produkáltak a már fenn említett tanulmányban, azonban azok a tanulmányok elsősorban a bankszektortal azonosították a pénzügyi szektort. A részvényt piac szerepe feltáratlan ebben a témában. Demirguc - Kunt és Levine (1996), Singh (1997) azt találta, hogy a részvényt piac fejlettsége nagyon fontos szerepet játszik a gazdasági növekedésben. Demirguc - Kunt és Levine (1996) empirikusan igazolta, hogy a legtöbb részvényt piaci indikátor erős pozitív kapcsolatban van a piaci közvetítő intézmények fejlettségével. Azaz azon országok, ahol a részvényt piac fejlett, fejlettebb pénzügyi közvetítőrendszer is található. Az ilyen országokban a pénzügyi szektor magasabb hozamot képes biztosítani, így képes ösztönözni a megtakarításokat, ennek lévén pedig a beruházásokat. Így a pénzügyi fejlettség képes növelni a tőke termelékenységét, a megtakarítási hajlandóságot és a beruházásokat, amin keresztül gazdasági növekedés érhető el. A fejlett pénzügyi közvetítőrendszer előnyei, hogy növeli a források allokációjának hatékonyságát, ezen keresztül növeli a tőke termelékenységét és csökkenti az információs és tranzakciós költségeket.

A részvényt piac rendkívül fontos a gazdaság számára, ugyanis lehetőséget nyújt a portfóliók *diverzifikálására*, ehhez azonban fontos feltétel a hatékonyság, ugyanis kevésbé hatékony piacon a vállalatok kevésbé kockázatos, kevésbé értékes beruházásokat fognak eszközölni, hogy vonzóvá váljanak a tőke számára. Fontos szerepe van a részvényt piacnak a *morális* kockázatok csökkentésében. Ugyanis a menedzserek tevékenysége értékelhető a részvényt piaci mozgásokból, hiszen azok minden releváns információt tartalmaznak, tehát a menedzsereket a hosszú távú vállalati teljesítmény alapján kell javadalmazni. Véleményem szerint a részvényt piac legfontosabb előnye, hogy jelentősen hozzájárul az *innovációs* tevékenység ösztönzéséhez, azáltal hogy "díjazza" az innovátorokat (Bekaert-Harvey, 1997). Kornai (2011) nyomán említem, hogy melyek azok a tényezők, melyek nemcsak lehetővé teszik, hanem gerjesztik is az előremutató innovációt. Ezek a decentralizált kezdeményezés, az óriási jutalom, a verseny, a széles körű szabad kísérletezés valamint a finanszírozás rugalmassága. Ezek közül valamennyit biztosít a részvényt piac, így jelentős ösztönző erőként jelenik meg. Az innovációt a másik oldalról vizsgálva, a részvényt piac hatékonyan és gyorsan részt vesz a schumpeteri teremtő rombolásban, ugyanis gyorsan bünteti a nem innovatív, nem versenyképes vállalatokat (ahogy azt már a korábbi

fejezetekben az evolúciós körforgásnál említettem). Egyes válságelméletek szerint egy innováció kifizetésének eredménye az általában 20-30 évenként megjelenő recesszió, így a jelenlegi válság lehet akár a mikro chippek kifizetésének időszaka is. Azonban azt, hogy a jelenlegi válság tisztító hatása milyen mértékű, és hogy egy új innovációs út vezet-e ki a válságból, csak egy bő évtizeddel később tudjuk megmondani.

Ezek alapján a gazdaságpolitikára tett javaslat szerint, a teremtő rombolás, a piaci kiválasztódás olyan folyamatok, melyet nem feltétlenül kell az állami vezetésnek megakadályoznia. *"A gazdaságpolitika döntéshozói, például arra hivatkozva, hogy meg kell védeni a gazdaság egészét a távolba mutató komoly makrogazdasági kártól, amit a túlzott piaci kilépés okozna. Mindazonáltal az ellenérveket szintén gondosan figyelembe kell venni"* (Kornai, 2011, 57. o).

A legutóbbi recesszió okait kutatva elsősorban a pénzügyi szervezetek könnyelmű hitelnyújtási magatartása említhető, így egyre erősebbek azok a hangok, hogy ezt meg kell akadályozni. Valóban szükséges egyfajta kontroll a hitelezésnek. Valóban több óvatosság szükséges, de biztosítani kell a forrásokat a nagy kockázatú, de biztató innovatív projektek számára is. Ezzel biztosíthatóvá válik az egyik legfontosabb ösztönző, a rugalmas forráshoz jutás lehetősége. Továbbá fontos megemlíteni, hogy a Bázeli Egyezmények súlyos terheket vetnek a bankokra, amely jelentősen elmozdítaná a potenciális növekedési lehetőségeket. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek az egyezmények ugyan jelentősen növelik a cégek stabilitását, viszont nem oldják meg a ciklikusság problémáját. A válság okainál maradvá, a piaci erők korlátozása is aktuális kérdés. A túlzott bürokrácia azonban letörheti az innovációs kedvet. Fontos még említeni, hogy a magas beosztású emberek óriási jutalmának korlátozására társadalmi igény nyílt még piaci cégek esetén is. Az innováció egyik legfontosabb serkentője azonban a magas javadalmak, így makrogazdasági szempontból ezen tényező korlátozása is megfontolandó. (Kornai, 2011)

II. Módszerek és adatbázis

A tanulmányban elsősorban a Budapesti Értéktőzsde indexét vizsgáltam, annak nemzetközi eseményekre való reakcióját, tehát a BÉT nemzetközi piacokhoz való viszonyát. Ezek vizsgálatához a trendszámítás módszertanát használtam. A vizsgált adatbázis egy 1998. áprilisától 2010. áprilisáig tartó adathalmaz. A tőzsdeindexek változását három jelentős esemény mentén vizsgáltam, melyek elsősorban nem gazdasági események, ezért három terroresemény mentén vizsgáltam a piacok reakcióját, ezek a 2001 New York-i, 2004 Madridi, 2005 Londoni terroresemények. Bár a cselekmények közvetlen közelében vizsgálom a konzekvenciákat, a módszertan miatt mégis szükségesnek érzem a szélesebb perspektívájú adathalmaz használatát. A Dow-elmélet szerint minden tőkéletes piacon három trend befolyásolja az árakat (Goetzman et al., 1998). Hosszú távon, éveket vagy akár évtizedeket is felölelő növekedő, vagy csökkenő trendek. Ezeket a hosszú távú trendeket a másodlagos trendek alakítják rövidebb távon (hetek, hónapok). Könnyű belátni, hogy a másodlagos trend, mindig az elsődleges trenddel ellentétes irányú, ugyanis ha azzal megegyező irányú lenne, akkor az elsődleges trend része volna. Napi szinten a minor trendek befolyásolhatják az árfolyamokat. A három vizsgált terrorcselekményt másodlagos trendek segítségével mutatom be a Dow Jones Ipari Átlag, a BUX és a terrorcselekményt elszenvedő ország tőzsdeindexén keresztül.

Vizsgáltam a hazai részvénytőzsde gazdaságra gyakorolt hatását is. Három adatbázis felhasználásával vizsgáltam a változók közötti kapcsolatokat, valamennyi felhasznált adat a KSH, az MNB vagy a BÉT honlapján elérhető.

Az éves adatbázis 1993-2012 közötti időszakra olyan adatokat tartalmaz, mint a részvénykibocsátó cégek éves kapitalizációjának átlaga, a kereskedett értékpapírok napi

értékeinek éves átlaga, GDP, kapitalizáció a GDP-hez viszonyítva, éves átlagos forgalom a GDP-hez viszonyítva, ipari termelés hozzáadott értéke, szolgáltatások hozzájárulása a GDP-hez, összes fogyasztás, K+F mértéke, BUX éves átlaga, BUX változása, háztartások hiteleinek év végi értéke, fogyasztói árindex, beruházások nagysága folyó áron, M3 év végi állománya továbbá tartalmazza az ezekből az adatokból képzett láncviszonyszámokat és bizonyos változók esetén egymáshoz vetített arányokat.

A második adatbázis 1995-2012-ig negyedéves bontásokban tartalmazza a GDP értékét folyó áron, a reál GDP-t, inflációt, BUX havi átlagát és a BUX havi hozamait.

A harmadik adatbázis havi bontásban tartalmazza a BUX átlagát, hozamát, szórását, az inflációt valamint a hónap utolsó napján érvényben lévő alapkamat nagyságát.

Az adatbázisok vizsgálatához elsősorban korrelációt, parciális korrelációt használtam fel.

III. Eredmények

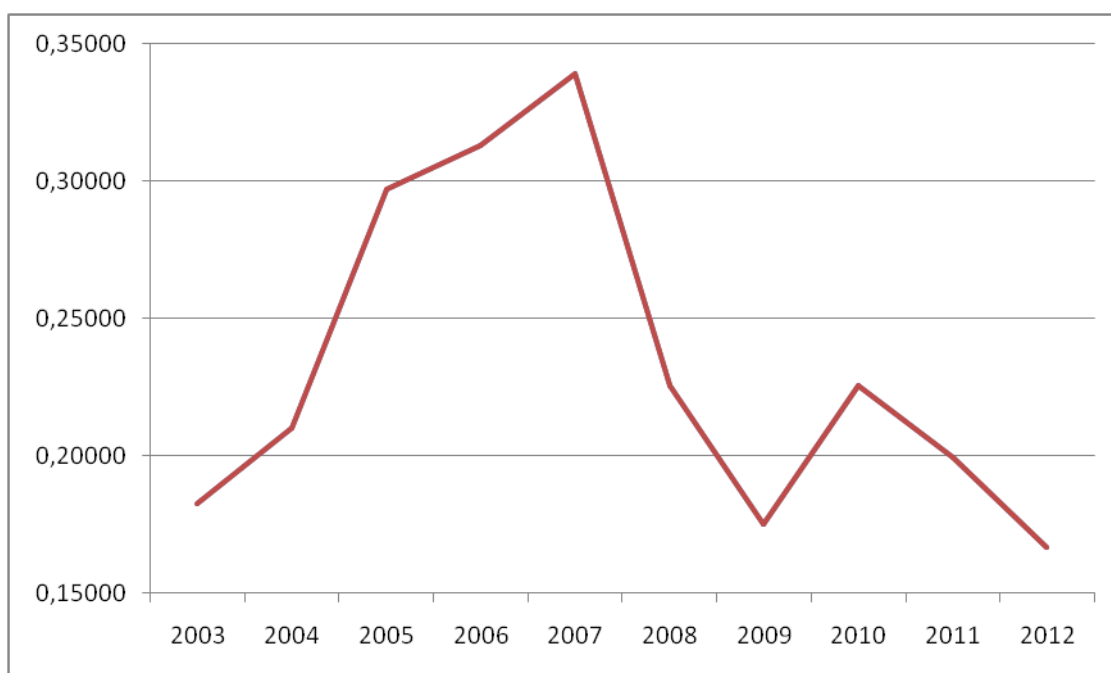
Elmondható, hogy a terroresemények hatásai egyaránt jelentkeztek a nagy nemzetközi és a hazai piacokon, azok azonnal bearázódtak. Megfigyelhető, hogy szoros korreláció a hazai és a nemzetközi piacok között. Ez a globalizáció eredményeként betudható folyamat, ugyanis a Budapesti Értéktőzsde egyre inkább integrálódik a nemzetközi tőkepiacokba, így a földrajzi elhelyezkedés kevésbé fontos szempont a hatások gyűrűződésekor. A kicsi, nyílt tőzsdék – mint a hazai – elszakadhatnak a reálgazdasági folyamatoktól, és a nemzetközi tőkepiaci szereplők követőjévé válhatnak. Ez az oka annak, hogy a BUX érzékenyebben reagált, mint egy olyan ország tőzsdeindexe, mint amelyiket a támadás ért. Ebben az esetben a szoros korreláció a DJIA és az S&P között a közös reálgazdasági háttér eredménye. A BUX mint követő tőzsde a DJIA és az S&P részvényeit egyaránt követi. Sandte (2002) bemutatja, hogy az S&P500 milyen szoros kapcsolatban van a fogyasztói bizalommal, azaz mondhatjuk hogy pozitív, vagy növekvő fogyasztói bizalom nélkül az USA-ban nem lehet növekvő piaci érték az USA-ban, így más követő tőzsdéken sem. Azért nevezhetjük a hazai értéktőzsde indexét követő indexnek, mert az általa követett indexek változásával jobb előrejelzés adható a BUX-ra (Ulbert-Rappai, 2002).

Hasonló irányú kutatást végzett Morck és Yeung (2002), valamint Pálosi-Németh (2006), ahol eredményül azt kapták, hogy a Közép-Kelet Európa térség tőzsdéi együtt, úgymond szinkronban mozognak. A Pálosi-Németh (2006) által készített szinkronitás index értékei recesszió esetén jelentősen növekednek, azaz trambulinszerűen együtt mozognak a régiós indexek az amerikai indexekkel, míg felfutás idején csökken az amerikai indexek magyarózereje, nő az indexek függetlensége. 1998. április és 2013. április között vizsgálva a hozamok korrelációját azt a következtést vonhatjuk le, hogy az S&P és a DJIA egymástól viszonylag függetlenül alakulnak, míg a BUX egyaránt követi mindkét tőzsdét. Ebben az esetben a tőzsde funkcionálisan hatékonyabb az amerikai piacon, ugyanis az árak független változása azt mutatja, hogy a piac képes a tőke értékének változását egyedileg is érzékelni, a piaci vagy iparági viszonyoktól megkülönböztetni. A szinkronban mozduló árak esetén a piac csak a tőke aggregált értékének változását képes némelyest tükrözni. Ekkor tehát sérül az információs hatékonyság és kevésbé hatékonyan allokálja a piac a tőkét, amelynek köszönhetően nehezebb diverzifikálni, menedzselni a kockázatokat.

A terroresemények példáját látva tehát elmondható, hogy a piac tanul, fejlődik, azaz memóriája van. Ez a gondolat azonban gyökeresen szemben áll a hatékony piacok hipotézisével, ahol a piacnak nincs memóriája. Láthatjuk, hogy ha a piac megismeri a valószínűségeket, megismeri a kockázatot így ezek az események a kilépnek a

bizonytalanság definíciója alól és kockázattá lépnek elő, így a piac kevésbé válik érzékenyvé ilyen cselekményekre. Ebből érzékelhető az adaptív piacok egyik kritikus eleme. A piac hatékonyságát tehát a környezet, a piac dinamikája és a piaci szereplők határozzák meg. Ennek következményeként elmondható, hogy a kockázat/megtérülés kapcsolat időben nem állandó, így a CAPM modell és a Markowitz féle portfólió elmélet háttérben meghúzó gondolat nem egy konstans értéket jelöl. Az átmeneti időszakok azonban azt eredményezik, hogy időről időre arbitrázs jelentkeznek a piacon. Ez azonban ilyen időszakokban, ciklikusan fokozza a hatékonyságot, ugyanis a Stiglitz - Grossmann (1980) féle kritika szerint ilyen lehetőségek nélkül nem is érné meg időt és pénzt fordítani az információk megszerzésére. Az ilyen ingadozások eredményezik az evolúciós körforgás jogosultságát és az innovációs faktor erősödését a túlélés érdekében.

Garcia és Liu (1999) tanulmányukban a részvényt piacon kereskedett részvények értékét a GDP-hez viszonyítva, azaz a piaci kapitalizációt GDP arányosan jelölte meg, mint a leghatékonyabb mutatót a részvényt piac fejlettségéhez. Latin Amerikai és Kelet Ázsiai országok kapitalizációját és kereskedési értékeit vizsgálták a GDP-hez viszonyítva az 1980 - 1995 közötti időszakon. A magyar példánál maradván a piac kapitalizációjának alakulását a GDP-hez viszonyítva az 1. ábra mutatja.

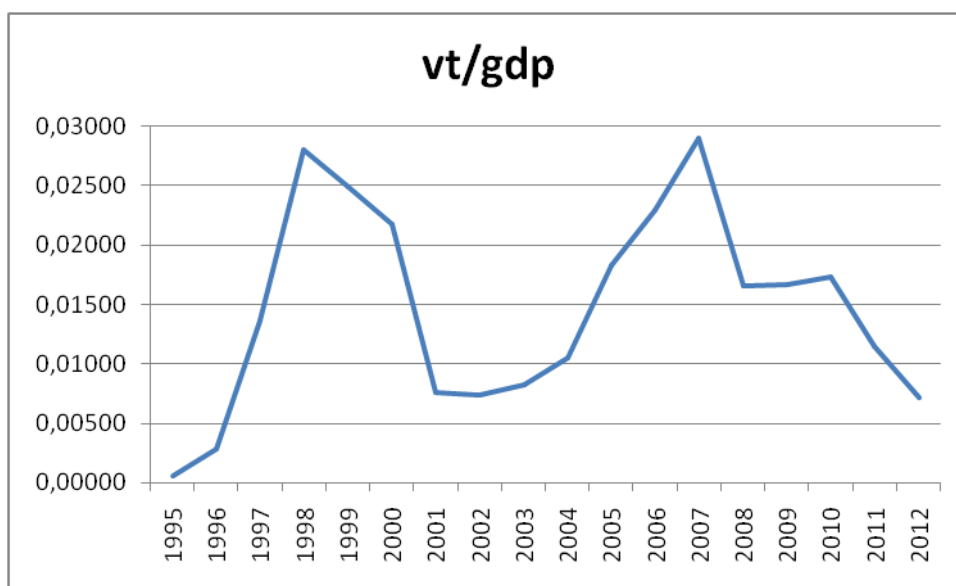

1. ábra: BÉT kapitalizációja a GDP-hez viszonyítva

Összehasonlításként a Garcia - Liu (1999) tanulmányban az 1980-1995 közötti időszakban a latin-amerikai országok 0,05 - 0,09 közötti értéket mutattak (kivéve Chile 0,28), az USA 0,59-es mutatót tudhatott magáénak, Japán 0,74-es értékkel szerepelt átlagosan az időszakban és a kelet-ázsiai országok pedig 0,05 - 0,21 közötti értéket mutattak átlagosan az időszakra. Ezek alapján elmondható, hogy a magyar piac mérete, kínálati oldalról megfelelő.

Érdekes vizsgálni a kereskedés értékét is, ami a keresleti oldalt kifejező mutatószám, amit a 2. ábra mutat 1995-2012 közötti időszakon. A kereskedett érték 2007-ben érte el a csúcst, amikor is a GDP 2,89%-át tette ki átlagosan, de a vizsgált időszakon a mutató átlagosan 1,4%-os értéket tud felmutatni. A kínálati oldalról rendkívül fejletlen latin amerikai országok adatai 0,01-től 0,07-ig azaz 1 és 7% közötti értéket tudnak felmutatni. Kelet ázsiai országok 2%-tól 50%-ig terjedő intervallumban találhatóak (sőt

Tajvanon 151% a mutató értéke), Japán 40%, míg az USA 35%. Ebből láthatjuk, hogy a Budapesti Értéktőzsde keresleti oldala nagyon elmaradott.

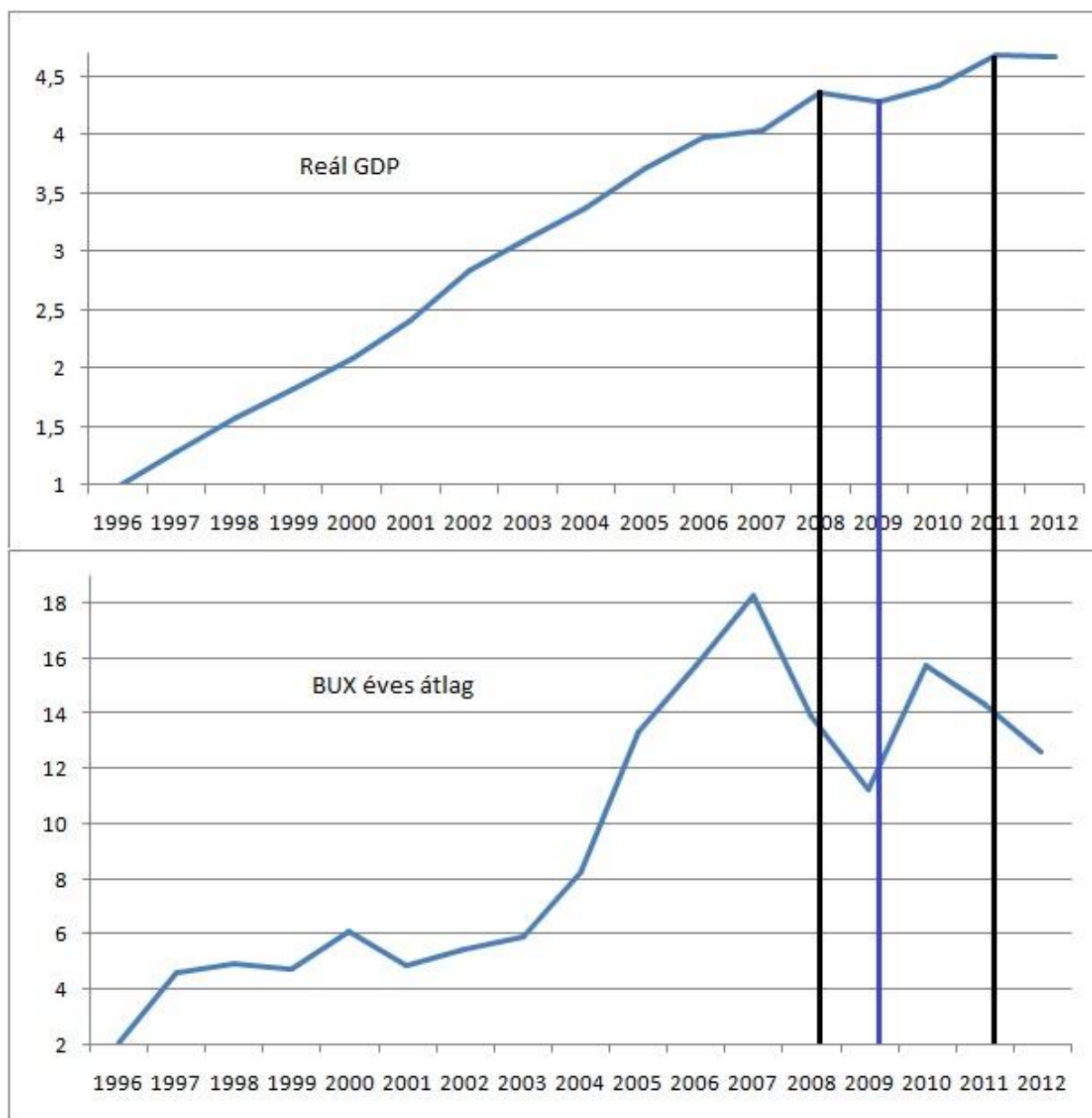
2. ábra: Kereskedett érték a BÉT-en a GDP-hez

A korábbiakban már említettem, hogy piaci súrlódások miatt számít a finanszírozási forma, azaz nem feltétlenül teljesül az a nyugati megállapítás, hogy a pénzügyi közvetítőrendszer önmagában foglalva a bankrendszert és a részvénypiacot is egységes, azaz ezek egymást kiegészítik, nem pedig helyettesítik. Ezt vizsgálva az M3-as pénzmennyiség állományát a GDP-hez viszonyítva jó közelítést kaphatunk a bankszektor relatív nagyságáról (stock-flow problémát az M3 mennyiség két év végi adatának átlagával igyekeztem feloldani). A mutató szignifikáns kapcsolatban van a BUX éves átlagával, továbbá az éves forgalom értékével, tehát Magyarországon is kiegészíti egymást a bankrendszer és a részvénypiac, ugyanakkor a finanszírozás többnyire a bankrendszeren keresztül történik.

A beruházásokat vizsgálva az éves adatbázison szembevetendő, hogy pozitív szignifikáns kapcsolat van a beruházások nagysága és a kapitalizáció, a forgalom értéke, a BUX éves átlaga valamint az M3 pénzmennyiség és annak GDP-hez vett aránya között. Továbbá erős negatív, szignifikáns kapcsolatban van az inflációval, ami érthető, hiszen az infláció növeli a tőkeköltséget, fokozza a bizonytalanságot. Ez is azt igazolja, hogy a pénzügyi közvetítők egymást kiegészítik, így például a bankadó kivetése hatására csökkentek a beruházások, fokozottabb verseny miatt a szolgáltatások fogyasztói árindexe az elmúlt 2 évben a rendszerváltás óta először a teljes piaci palettán mért fogyasztói árindex alá csúszott, csökkent a piaci kapitalizáció, a kereskedett értékpapírok értéke, csökkent a pénzügyi szolgáltatások hozzájárulása a GDP-hez, csökkent a pénzügyi szolgáltatások részaránya a szolgáltatásokon belül és természetesen csökkent az M3-as pénzmennyiség, valamint annak aránya a GDP-hez.

A mainstream makroökonómiában a részvénypiac kevés figyelmet kap a monetáris politika döntéshozóitól, mert nem releváns az üzleti ciklusok szempontjából. Több tanulmány igazolja azonban, hogy a tőzsdeindexek a legjobb prediktorok a recesszióhoz (Doan- Litterman - Sims, 1983; Kleidon, 1983; Fischer - Merton, 1984). A részvényárak hatással vannak a beruházásra és a fogyasztásra és rendkívül pozitív, szignifikáns korreláció kapható a magyar éves adatokon is. Az 3. ábrán jól látható, hogy a reál GDP-ben történő visszaesést már legalább egy periódussal előre jelezte a BUX is. Az ábrán

fekete, függőleges vonallal a reál GDP-ben bekövetkező visszaesés kezdetét jelöli, a függőleges kék vonal pedig a recesszió végét. Mars és Merton (1984) empirikusan bizonyította, hogy az árfolyamok változása előrejelzi az aggregált profitban történő változásokat. Ez oda vezethető vissza, hogy a részvényárak magukba foglalják a jövőre vonatkozó várakozásokat, ami a vállalat makro környezetét és jövedelmezőségét illeti, így közvetlen hatással van a GDP-re. Látható, hogy jelentősebb visszaesés történt a BUX-ban anélkül, hogy az recessziót vezetett volna elő. Az adatok alapján feltételezhetjük, hogy az index visszaesése szükséges, de nem elégséges. Ezt azonban további kutatások nélkül nem merném ilyen formában kijelenteni, még a magyar gazdaság példáján sem.

3. ábra: BUX index és Reál GDP

A mainstream makroökonómiai gyakorlatban megfigyelhető jelenség szerint a részvényhozamok és az infláció negatív kapcsolatban állnak egymással. Fama (1981) tanulmányában keresett magyarázatot a jelenségre. Magyarázatul egy sor makrogazdasági kapcsolatot hozott. Az infláció és a reálgazdasági teljesítmény negatív kapcsolatát említi, a

módosított Phillips görbe miatt, valamint hogy pozitív kapcsolat van a reálgazdasági aktivitás és a részvénytársi hozamok között. Az infláció magas szintje egyfajta proxy mutató lehet a pénzkínálatban, ami az alacsonyabb reálgazdasági teljesítménynek tudható be (nincs szükség annyi pénzre, mint amennyi a rendszerben van), így a csökkenő jövőbeli profitkilátások csökkentik a részvényárakat, tehát negatív a kapcsolat a részvénytársi hozamok és az infláció között. (Mitra-Nandi-Mitra, 2007)

Érdekes eredmény, hogy a magyar példán az infláció és a hozam közötti negatív kapcsolat nem teljesül. Ez elsősorban annak tudható be, hogy Magyarországon a reálgazdaságnak erősebb nyomása van az inflációra, mint a pénzügyi szektornak, míg például az Egyesült Államokban a Mitra - Nandi -Mitra (2007) tanulmány több időszakra is igazolta a negatív kapcsolatot a két említett változó között. Ez több tényezőnek betudható, egyrészt a fejletlen és kevésbé kiterjedt piac miatt az áruk, termékek ára elsősorban a reálgazdasági kereslet - kínálat határozza meg és nem az áru, mint pénzügyi termék kereslete, kínálata. Ezt a jelenséget váltja ki az, hogy a háztartások kevésbé függenek a pénzügyi piacoktól, hiszen Magyarországon a reprezentatív magyar háztartás nem rendelkezik megtakarításokkal, így jövedelmére, fogyasztására kevésbé hat a pénzügyi piacok teljesítménye.

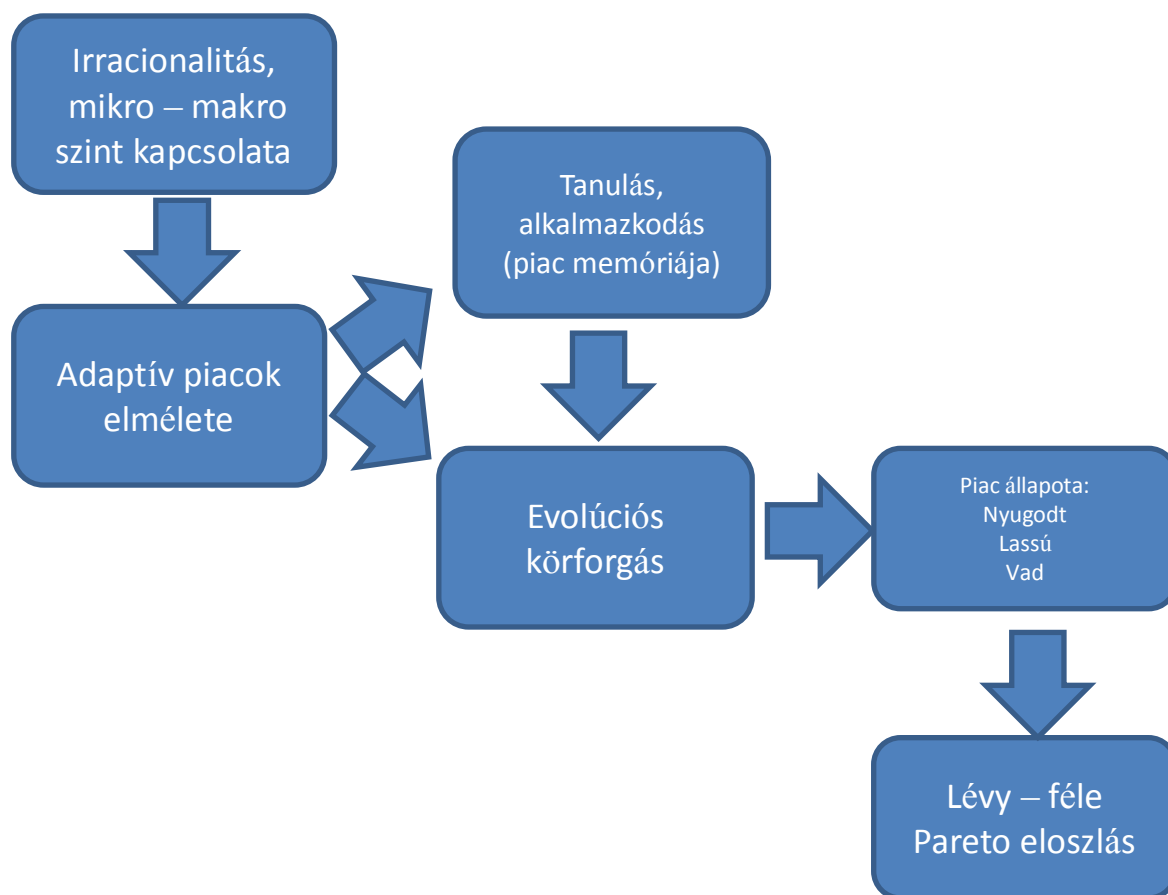
Fejletlen és rosszabb funkcionalitású piacok elrettentik a külföldi tőkét, mivel a kereskedés drága és nem elég hatékony a piac. Az ilyen piacok a hazai nagyvállalatokat is a külföldi, globális tőkepiacra tereli, hogy forrásigényüket kielégítsék.

A Budapesti Értéktőzsde hatékonyságának növelésére a pénzügyi oktatás, a pénzügyi tranzakciók népszerűsítése jó módszer lehetne, ugyanis ekkor az BÉT jelentős forrásokat csalogathatna elő, amely amúgy a pénzügyi hiedelmek miatt elzárkózik a pénzügyi rendszertől. A piac hatékonyságának növelését legjelentősebben az állami szerepvállalás idézhetné elő azzal, hogy az elmúlt évek jelentős deficitjét lenyomja. Ekkor a csökkenő forrás kiszorítás nem csak a bankrendszer likviditását növelné, hanem a pénzügyi rendszer többi szegmensének likviditását is (hiszen a korábbiakban láthattuk, hogy kiegészítik egymást a piacok).

Pénzügyileg fejletlenebb, azaz fejlődő országban a bankhitelekre támaszkodik a finanszírozás, így nem elég hatékony a tőkeallokáció. Magyarországon ez elsősorban a keresleti oldal miatt figyelhető meg. A hetvenes évektől kezdve felgyorsult a pénzügyi piacok növekedése, és szerepük fontossága. Egyre több pénzügyi innováció jelenik meg már - már napi szinten. Ezekre figyelmet kell fordítani a monetáris politikának, ugyanis a fejlődés magával húzza a részvénytársi fejlődését is, és egy bizonyos szint után relatív szerepe nőni fog és meghaladja a banki finanszírozás szerepét. Az ilyen pénzügyi innovációk miatt a pénzkereslet instabilitása fokozódik és részben ennek, részben az új piacoknak és termékeknek köszönhetően megváltozik a transzmisszió működése, megváltozik a reálgazdaság és a pénzügyi szféra kapcsolata. Az új innovációk hatására pedig nő a verseny a pénzügyi szférában, ami miatt csökken a profitabilitás, így egyre inkább kamatérzékenyé válnak a piaci szereplők.

IV. Összefoglalás

Dolgozatomban bemutattam a hatékony piacok hipotézisét és annak kritikáját, majd igyekeztem bemutatni az ilyen irányú empirikus kutatásokat is. Dolgozatomban törekedtem új gondolatok megfogalmazására, friss elméleti irányzatok bemutatására, illetve ezek összekapcsolására. Ennek eredményeként a mikro és makro szint kapcsolatától a válságokon át, eljutottunk a Lévy féle Pareto eloszlásig. Ezt mutatja be az alábbi ábra.

Dolgozatomban rövid összefoglalást adtam arról, hogy miként hathatnak a pénzügyi piacok a reálgazdaságra. Véleményem szerint az ilyen kapcsolatok feltárása, a transzmissziós mechanizmusok újragondolása, valamint pénzügyi szolgáltatások irányába elmozduló modern gazdaságokban a piacok makrogazdasági modellezése kritikus pont, ugyanis az elmélet ilyen tekintetben rendkívüli módon le van maradva a gyakorlattól.

Empirikus kutatásaim során pedig a pénzügyi piacok magyar gazdaságban betöltött szerepére fókuszáltam, ahonnan kiderül, hogy a magyar gazdaságban elsősorban a reálgazdasági nyomás hatására alakul ki az infláció, a gyenge hatékonyságot elsősorban a gyenge keresleti oldal teremti meg, a finanszírozás elsősorban a bankrendszeren keresztül történik, a bankrendszer és a pénzügyi rendszer többi szegmense (kutatásaim középpontjában a részvényt piac állt) egymást kiegészíti.

Irodalomjegyzék

1. **Bedő Zsolt** (2009): [Az „emberi tényező” a pénzügyi folyamatokban](#), Közgazdaságtan, V. pp. 1-16.
2. **Bekaert G. - Harvey C.** (1997): Capital markets: An engine for economic growth, Journal of Financial Economics, 43., p 29-77.
3. **Collins, Jim** (2001): Good to great: Why some companies make the leap...and others don't, William Collins, New York
4. **Demirguc-Kunt, A. and Levine, R.** (1996): [Stock Markets, Corporate Finance and Economic Growth: An Overview”, World Bank Economic Review, 10\(2\), 223-239.](#)
5. **Fama, E. - French.** (1970), Efficient capital markets: A review of theory and empirical work, The Journal of Finance 25(2), 383–417.
6. **Fischer, Stanley - Merton, Robert C.** (1984): Macroeconomics and finance: The role of the stock market, Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, 21(1), 57-108.
7. **Garcia V. - Liu L.** (1999): Macroeconomic determinants of stock market development, Journal of Applied Economics, Vol 11. No.
8. **Goldsmith.R.** (1969): Financial structure and Development. Yale University Press, New Haven.
9. **Gurley, John - Shaw, E.** (1967): Financial structure and economic development, Economic Development and Cultural Change vol 15.
10. **King, Robert G. - Levine, Ross** (1993): Finance and growth : Schumpeter might be right, Policy Research Working Paper Series 1083
11. **Kleidon A. W.** (1986): Variance bounds tests and stock price valuation models, journal of political economy, 94, 953- 1001
12. **Kornai János** (2011): Gondolatok a kapitalizmusról, Akadémia Kiadó, Budapest
13. **Krugman, P.** (2009): A Dark Age of macroeconomics (wonkish). The New York Times, január 27. <http://krugman.blogs.nytimes.com/2009/01/27/a-dark-age-of-macroeconomics-wonkish/>.
14. **Leroy, S.** (1973): Risk Aversion and the Martingale Property of Stock Returns, International Economic Review 14, pp. 436-46.
15. **Lucas, R.,** (1978), Asset Prices in an Exchange Economy, Econometrica 46, pp. 1429-46.
16. **Mandelbrot** (1964): The variation of certain speculative prices - The random character of stock market prices. Cambridge. MA: MIT Press., pp. 307-32.
17. **Mandelbrot, Benoit - Hudson, Richard L** (2004): The (mis)behavior of markets, Basic books
18. **T. A. Marsh - Merton, R. C.** (1984): "Earnings Variability and Variance Bounds Tests for Rationality of Stock Market Prices." Sloan School of Management Working Paper, No. 1559-84,
19. **Mauboussin, Michael J.** (2011): [The Success Equation: Untangling Skill and Luck in Business, Sports, and Investing](#), Nov 6, 2011

20. **Mitra, S; Nandi B. és Mitra A. (2007):** Study od dynamic relationship between financial and real sectors of economies with wavelets
21. **Samuelson, P. A. (1965):** Proof that properly anticipated prices fluctuate randomly, *Industrial Management Review* 6(2), pp. 41–49.
22. **Samuelson, P. A. (1998):** [“Summing Up on Business Cycles: Opening Address.” in Jeffrey C. Fuhrer and Scott Schuh, Beyond Shocks: What Causes Business Cycles, Boston: Federal Reserve Bank of Boston.](#)
23. **Schelling, T. (1971):** On the ecology of micromotives. *The Public Interest* 25: 61–98.
24. **Simon, H. A. (1979):** Rational Decision Making in Business Organizations, *American Economic Review*, American Economic Association, vol. 69(4), p. 493-513..
25. **Ulbert J. –Rappai G. (2002):** Globalizáció az értékpapírpiacon a tőzsdeindexek tükrében. *Statisztikai Szemle*. 80. évf. 9. sz. 833–846. old.

Czelleng Ádám
Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Doktori Iskola
4028 Debrecen, Kassai út 26.
e-mail: czelleng.adam@gmail.com

A közösségi energiapolitika helyzete és kihívásai - a megújuló energiaforrások alkalmazásának lehetőségei¹

Haffner Tamás

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs

Absztrakt

Az energiapolitika az 1950-es éveket követően a nemzetállamok egyik legfontosabb stratégiai kérdésévé vált, míg a meghatározó fosszilis energiahordozók egyenlőtlen elhelyezkedése energiainportőr és energiaexportőr országokra osztotta fel a világot. Az Európai Közösség a közös piac létrehozásának kezdeti törekvésén, majd a gazdasági unió megvalósításán túlmutatóan egyre inkább az európai országokat össze fogó politikai szövetséggé kezdett válni, melynek célja az államok közti gazdasági, társadalmi és területi kohézió megteremtése lett a kulturális és nyelvi sokszínűség fenntartása mellett. A kohézió megteremtésének érdekében a Közösség szakpolitikákat hozott létre, melyekkel fokozatosan mélyíti és mélyítette el az adott terület integrációját. A 24 uniós szakpolitika egyike az energiapolitika, melynek alapját a későbbi alapító országok már az integráció kezdete előtt lerakták, azonban nemzetgazdasági és nemzetbiztonsági kiemelt szerepe miatt mégis az integráció egyik leglassabban fejlődő, legkényesebb területe lett.

Ez a cikk egy tanulmány része, mely tanulmány célja bemutatni az Európai Közösség, majd az Európai Unió egyik szakpolitikájának, az energiapolitikának elmélyülését, kihívásait, változásait az integráció kezdetétől napjainkig. Az uniós politika bemutatása mellett a tanulmány vizsgálja az Európai Unió által termelt és felhasznált energiaforrások szerkezetét, jelentőségét, alkalmazásuk és termelésük mértékének változását, kiemelt figyelemmel kezelve az elmúlt 20 évet. Magyarország példáján keresztül bemutatásra kerül a 2004-ben, illetve 2007-ben csatlakozó posztszovjet országok energiapolitikájának kialakulása, az orosz energiafüggőség csökkentése irányában tett törekvések, valamint az uniós politikához való alkalmazkodás folyamata, az unióhoz hasonlóan a különböző energiahordozók szerepének vizsgálatával együtt.

Ebben a cikkben be szeretném mutatni, hogy a megújuló energiaforrások részarányának növelése elengedhetetlen, ha az Európai Unió szeretné elérni az Európa2020 stratégiában lefektetett célokat. Ehhez kapcsolódóan a cikk bemutat több, már megvalósított, s jelenleg is működő, megújuló energiaforrásokat hasznosító uniós és magyarországi projektet.

Kulcsszavak: *Energiapolitika, Megújuló energiaforrások, Európa2020 stratégia*

¹ Jelen publikáció a szerző megegyező című OTDK dolgozatának rövidített változata

Abstract

Aspects and challenges of community energy policy – potentials of using renewable energy resources

After the 1950s, energy policy has become one of the most important strategic issues of the nation-states, while the world has been divided into energy importer and energy exporter countries due to the unequal distribution of fossil energy resources. Beside from creating a common market and later on an economic union, the EEC (European Economic Community) started to become a political union of European countries with the aim of establishing their economic, social and regional cohesion while retaining their cultural and linguistic diversity. In order to establish the cohesion, the EEC created different policies to progressively deepen the integration of the given area. Energy policy is one of the 24 policies of the Union whose foundations were laid by the former countries before the beginning of the integration. However, due to its important role in national economy and national security it has become one of the most slowly developing and fragile fields of the integration. The objective of this study is to demonstrate the development, the changes and challenges of one of the policies of the European Community, later the European Union, i. e. the energy policy, starting from the time of the integration until nowadays.

This article is part of a study, which analyses the structures, the importance and the changes in the application of the energy resources produced and used by the European Union, with special attention to the changes and advancement of the past 20 years. Through Hungary's example, the development of the energy policies of the post-Soviet countries that accessed the European Union in 2007 and in 2007, are presented. Also are demonstrated the endeavours in order to decrease the Russian energy dependence, as well as the process to conform the EU policy, and the exams of the roles of the various and similar to the EU energy resources.

In this article, I would like to demonstrate the importance of increasing the proportion of renewable energy sources, which is necessary, if the European Union want to reach the targets of EU2020 strategy. In this term this article presents several already implemented and currently ongoing EU and Hungarian projects, which use renewable energy resources.

Keywords: *energy policy, renewable energy resources, EU2020 strategy*

I. BEVEZETŐ

Az energia a 18. századi ipari forradalomtól meghatározóvá vált az emberiség fejlődése szempontjától. A 19. század végétől az elektromosság a mindennapi élet részévé vált a világítás és az egyre gyorsuló ütemben megjelenő elektrotechnikai eszközöknek köszönhetően. Az informatika korszakának beköszöntével jelentősége tovább növekedett, napjainkban már egy pár perces áramszünet is komoly gazdasági hatásokkal járhat, holott száz éve még ritkaságnak számított egy-egy elektromos energiával működő eszköz. Az energiapolitika az 1950-es éveket követően az államok fontosabb stratégiai kérdésévé vált, míg a meghatározó fosszilis energiahordozók egyenlőtlen elhelyezkedése energiainportőr és energiaexportőr országokra osztotta fel a világot. Az energia politikai potenciállá, s több esetben háborút kiváltó ok lett a 20. század második felében. Az Európai Közösség a közös piac létrehozásának kezdeti törekvésén, majd a gazdasági unió megvalósításán túlmutatóan egyre inkább az európai országokat összefogó politikai szövetséggé kezdet válni, melynek egyik célja az államok közti gazdasági, társadalmi és területi kohézió megteremtése lett. A kohézió megteremtésének érdekében a Közösség szakpolitikákat hozott létre, melyekkel fokozatosan mélyítette és mélyíti el az adott terület integrációját. A 24 uniós szakpolitika egyike az energiapolitika, melynek alapját a későbbi alapító országok már az integráció kezdeté előtt lerakták, azonban nemzetgazdasági és nemzetbiztonsági kiemelt szerepe miatt mégis az integráció egyik leglassabban fejlődő, legkényesebb területe. Az integráció kezdetén a szén volt a legmeghatározóbb energiaforrás, melynek vezető szerepét a kőolaj és a földgáz vette át. Az 1970-es évek olajválságát követően felerősödött a növekvő atomenergia jelentősége, míg az 1990-es évek közepétől folyamatosan vált hangsúlyossá a megújuló energiaforrások szerepe.

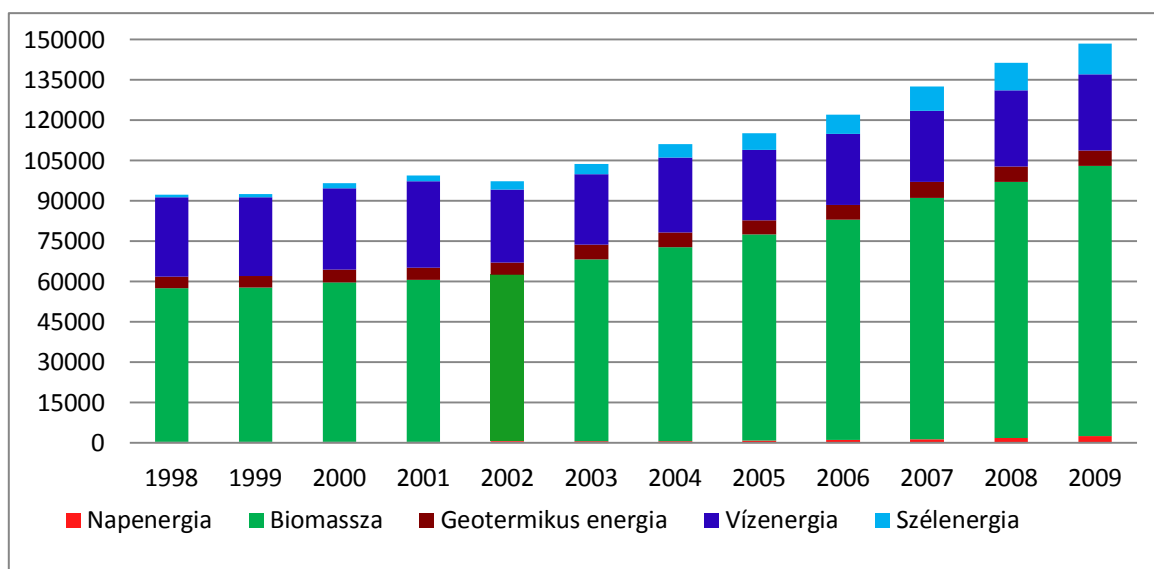
Jelen cikkben a megújuló energiaforrások szerepének térnyerését, illetve a megújuló energia termelés gyakorlati példáit kívánom közreadni. E cikk egy bővebb tanulmány része, melynek célja bemutatni az Európai Közösség, majd az Európai Unió egyik szakpolitikájának, az energiapolitikának elmélyülését, kihívásait, változásait az integráció kezdetétől napjainkig. Az uniós politika bemutatása mellett a tanulmány vizsgálja az Európai Unió által termelt és felhasznált energiaforrások szerkezetét, jelentőségét, alkalmazásuk és termelésük mértékének változását, kiemelt figyelemmel kezelve az elmúlt 20 évet. Magyarország példáján keresztül bemutatásra kerül a 2004-ben, illetve 2007-ben csatlakozó posztszovjet országok energiapolitikájának kialakulása, az orosz energiafüggőség csökkentése irányában tett törekvések, valamint az uniós politikához való alkalmazkodás folyamata, az unióhoz hasonlóan a különböző energiahordozók szerepének vizsgálatával együtt.

Kutatásom során a témában megjelent szakkönyvek mellett a Külügyminisztérium által kiadott szakfolyóirat, az Európai Tükör tanulmányait, az Európai Bizottság közleményeit, az Európai Tanács és az Európai Parlament irányelveit, állásfoglalásait és határozatait, a témában megjelent uniós zöld- és fehér könyveket, magyar jogszabályokat és stratégiákat, a Magyar Távirati Iroda adatbázisát, valamint az Eurostat által publikált adatokat gyűjtöttem össze és dolgoztam fel. Az Eurostat által publikált adatok felhasználása során minden esetben az EU-27 országaira vonatkozó adatokat használtam fel, megteremtve ezzel a lehetőséget az összehasonlításra, a növekedési trendek megállapítására. Az írott források mellett, a megvalósult megújuló energiaforrásokat felhasználó beruházások bemutatása esetén felhasználtam a projektet üzemeltető társaságokkal személyesen, illetve elektronikus úton készített interjúkat. Nemzetközi példaként az ausztriai Güssing városában megvalósult projektet, míg Magyarország esetében a Baranya megyében végrehajtott kistelepülési és nagyvárosi beruházásokat kívánom bemutatni, ezzel szemléltetve, hogy kis közösségek ellátásától kezdve egészen nagyvárosi szintig van létjogosultsága a megújuló energiaforrások alkalmazásának.

II. MEGÚJULÓ ENERGIAFORRÁSOK SZEREPÉNEK FELÉRTÉKELŐDÉSE

A megújuló energiaforrások csoportjába soroljuk a napenergiát, a szélenergiát, a geotermikus energiát, a vízenergiát, valamint a biomasszát.² Ezen energiaforrások nagy előnye, hogy a helyi adottságok kihasználásával, a lokálisan rendelkezésre álló erőforrásokra támaszkodnak, így a többi energiahordozótól eltérően nincs szükség központosított erőművek kialakítására, a termelés decentralizált rendszerben megvalósítható. Emellett jelentős társadalmi, gazdasági, környezeti és politikai előnyöket jelent a felhasználásuk. Alkalmazásuk során egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben bocsátanak ki káros anyagot, amely hozzájárul a légszennyezés csökkentéséhez, valamint a globális felmelegedés elleni küzdelem sikeréhez. Fontos szerepük van az EU energiainport-függőségének csökkentésében, valamint az energiainport-függőség okozta ellátási kockázatok csökkentésében, hisz a megújuló energiaforrások a szükséges mennyiségben rendelkezésre állnak az unió területén. Alkalmazásuk ellen szólhat, hogy felhasználásuk a szénhidrogénekhez képest jóval költségesebb, azonban egyrészt a szénhidrogének árának növekedésével ez a különbség fokozatosan csökken, másrészt a méretgazdaságosság tovább csökkentheti a termelési költségeket. Az Európai Unió az 1997-es Fehér Könyvben céljaul tűzte ki, hogy 2010-re a teljes energiafelhasználás 12%-át megújuló energiaforrások adják majd. Bár a kitűzött cél nem valósult meg, 2009-ben a felhasznált energia kőolaj-egyenértéken vett 9 %-át adták megújuló energiaforrások, azonban így is jelentősen növekedett, 1990-hez képest megduplázódott a megújuló energiaforrások részaránya a felhasznált energiaforrások között. A megújuló energiaforrások felhasználásának további növelésére a Bizottság 2006 végén elkészítette a „Megújuló energia-úttervet”, [COM(2006) 848] melyben javasolta, hogy 2020-ra 20%-ra nőjön a megújuló energiahordozók részesedése az energiafelhasználásban. Ez a javaslat végül az Európa2020 stratégia része lett. Az unió megújuló energiatermelése 1998 - 2009 között több mint 60%-kal növekedett. A termelésben Németország jár élen, aki az összes termelés közel 19%-át (2009) adja. Őt követi Franciaország 13%-kal, illetve az Egyesült Királyság közel 11%-kal. Az EU országai közül egyedül Máltán nem állítanak elő megújuló energiát. A termelés szintén Németországban nőtt a legdinamikusabban, ahol alig egy évtized alatt közel 3,6-szorosára nőtt a megújuló energiatermelés. Őt Belgium követi 3,4-, illetve Szlovákia 2,8-szoros növekedéssel.

² Alternatív felosztás szerint ebbe a kategóriába sorolják még a hulladékot, míg a vízenergiánál a nagyvízi erőművek termelése nem képezi a megújuló energiaforrások körét. Mivel a biomassza kimeríthető, ezért egyes csoportosítások nem megújulóknak, csak megújíthatóknak tekintik.

Forrás: Saját szerkesztés Eurostat adatok alapján

1. ábra: Az EU-27 országainak megújuló energia termelése 1000 t olaj-egyenértékben

Az Európai Unió 2010 márciusában fogadta el a lisszaboni stratégia folytatásaként is hivatkozott, de attól részben eltérő célokat, s megvalósítási módokat tartalmazó Európa 2020 stratégiát, [COM(2010) 2020] mely három egymást erősítő stratégiai irányt jelöl meg. Az intelligens-, a fenntartható-, s az inkluzív növekedési irányok meghatározásával az Unió a tudáson és innováción alapuló, erőforrás-hatékonyabb, környezetbarátabb, s versenyképesebb gazdaságot kíván 2020-ig megteremteni növekvő foglalkoztatottság mellett. A stratégia megalkotásának szükségességét indokolta, hogy az Európai Unió nagymértékben függ a fosszilis energiaforrásoktól, mely problémát csak tovább fokozza az erőforrások nem hatékony felhasználása. Az előbbi következtében nő mind a lakossági-, mind a vállalati fogyasztók kitétsége az árváltozásoknak, míg az utóbbi tovább fokozza Európa energiafüggőségét. Ahhoz, hogy az Unió hatékonyan fel tudjon lépni az energiafüggőség csökkentése és az energiahatékonyság területén, szükséges az uniós tagállamok egységes fellépése. A stratégia az energiapolitika területén rögzítette a 20/20/20 célkitűzések energiaügyi és éghajlat-változási tervei teljesítésének szükségességét. E célkitűzések kiegészítéseként a Tanács megfogalmazta hosszú távú, s grandiózus szándékát, hogy 2050-ig az Európai Unió és más fejlett, iparosodott országok szén-dioxid kibocsátásukat 80-95%-kal csökkentsék. [COM(2010) 639, 3.] A fenntartható növekedés célján belül két, az energiapolitika-hoz szorosan kötődő részterületet jelölt meg a stratégia. Az éghajlatváltozás elleni küzdelem kapcsán célul tűzte ki a károsanyag-kibocsátás jelentős, s gyors ütemű csökkentését az új technológiák minél szélesebb körű bevonásával, valamint a kibocsátás további korlátozását, míg a tiszta és hatékony energiaforrások alkalmazásának érdekében a földgáz és kőolaj importjának 60 milliárd euróval való csökkentését, valamint a megújuló energiaforrások felhasználásának növelésével 600 000 új munkahely létrejöttét jelölte meg megvalósítandó törekvésként.

A stratégia 7. a tagállamok számára kötelező kiemelt kezdeményezést határozott meg, melyből az erőforrás-hatékony Európa kiemelt kezdeményezés a fejlődés irányának a megújuló energiaforrások növekvő mértékű felhasználását, az energiahatékonyság ösztönzését, valamint az alacsony szén-dioxid kibocsátású technológiák alkalmazását tűzte ki célul. A kiemelt kezdeményezés végrehajtása során a Bizottság a belső energiapiac kiterjesztését, a stratégiai energiatechnológiai terv végrehajtását, a megújuló energiaforrások használatának növelését, illetve az energiaintenzív ágazatok hatékonyságának növelését energiatakarékos eszközök használatának ösztönzését jelölte ki

célul. Emellett jelentős feladatként határozta meg az alacsony szén-dioxid-kibocsátású, erőforrás-hatékony európai gazdaság megteremtéséhez szükséges strukturális és technológiai változások kidolgozását. A stratégiában nagy hangsúlyt kap e célok elérése, de ugyanakkor a dokumentum rögzíti, hogy ezeket a lehető legkisebb költségráfordítással kívánja elérni. A stratégia nagyratörő terveket fogalmaz meg minden területen, így teljesíthetősége már a stratégia elfogadását követően is kétségessé vált. Az Európai Bizottság 2011. évi növekedési jelentése [COM(2011) 11/2 1. melléklet] a nemzeti reformprogram-tervezetek alapján veszélyeztetve látta a 20%-os energiahatékonyság növelési cél teljesítését, melynek várható teljesülését az eredeti cél felében, 10%-ban prognosztizálta. Ennek kapcsán figyelmeztetett, hogy ez által az energiabiztonság, valamint a versenyképesség javításának, továbbá a munkahelyteremtés és energiaár csökkentés céljának teljesülését is veszélyezteti.

Az Európa 2020 stratégia elfogadását követően, 2010 novemberében fogadta el és terjesztette a Tanács elé az Európai Bizottság az Energia 2020 [COM(2010) 639] stratégiát. A versenyképes, fenntartató és biztonságos energiaellátás és –felhasználás megteremtését célzó javaslat részletesen foglalkozik az Európa 2020 stratégiában megfogalmazott energetikai célok megvalósításával. A dokumentum rögzíti, hogy az EU gazdaságának és fejlődésének az alapja a hatékonyan felhasznált, folyamatosan és biztonságosan rendelkezésre álló energia, melynek biztosításához az Európai Uniónak 2020-ig több ezermilliárd eurós összköltségű beruházásokat kell végrehajtania, ezzel megteremtve az energiaiparban a meglévő energiaforrások diverzifikációját, valamint az elavult berendezések cseréjét. A közlemény figyelmeztet, hogy a megfogalmazott stratégiai törekvések megvalósítását nehezíti, hogy a csatlakozás előtt álló országok energetikai infrastruktúrája elmaradott az EU infrastruktúrájához képest, így e rendszerek integrációja további kihívást jelent a Közösség számára. A Bizottság növekedési jelentéséhez hasonlóan ebben a stratégiában is megfogalmazásra kerül 20/20/20 célkitűzésekben vállalt teljesíthetőségének kételye, amelyet a Bizottság a belső energiapiac fragmentáltságával, a nyílt és tisztességes piaci versenyt akadályozó tényezők nagy számával indokolta. Ennek kiküszöbölése elsődleges feladat, amely megköveteli, hogy több évtizedes lassan zajló folyamatot követően kialakuljon az egységes európai energiapolitika, mellyel az egymásra ható tagállami döntéseket felváltja az uniós szintű energiapolitikai tervezés, melynek az optimális energiaszerkezet biztosítása, megújuló energiaforrások felhasználásának gyors fejlesztése, valamint az egységes európai energiapiac megteremtése kell, hogy a célja legyen.

A dokumentum felhívja a figyelmet rá, hogy bár jelenleg az EU energiatermelésének közel 45%-a származik alacsony szén-dioxid-kibocsátású technológiát alkalmazó termelésből, azonban ez nagyrészt atomerőművekből, kisebb részt megújuló energiaforrások felhasználásából származik, mely termelőkapacitás harmadát az elhasználódás miatt várhatóan 2020-ig pótolni kell. Ez további akadályt jelent az Európa 2020 stratégiában meghatározott célok elérésben, amelyet tovább fokozz, hogy a befektetők számára egyre vonzóbbá válik Európa helyett ezen országokban megújuló energiaforrásokat alkalmazó energetikai beruházásokat végrehajtani. Ennek kapcsán részben új célként jelenik meg, hogy a világ energiafogyasztásának ötödét adó, ám nemzetközi piacon kis befolyással bíró Európai Unió növelje súlyát, s befolyását a nemzetközi energiapiacokon. [COM(2010) 639, 5.]

Az új energiapolitikai stratégia megszületése egységbe foglalta a korábbi, részben egymástól függetlenül megvalósítani kívánt energiapolitikai célokat, melyben a fenntarthatóság, az ellátásbiztonság és versenyképesség irányai integráltak, a korábbi eredményeket integrálva kerültek megfogalmazásra, figyelembe véve a globális energetikai kérdéseket. A koncepció az ellátásbiztonság terén a hazai termelés két vetületét

emelte ki: a megújuló energiaforrások alkalmazásának növelését és támogatását, valamint a hagyományos energiahordozók közül a legkisebb szén-dioxid-kibocsátású, s nyersanyag tekintetében biztonságos, belső forrásokkal rendelkező atomenergiát.

III. A MEGÚJULÓ ENERGIAFORRÁSOK ALKALMAZÁSA A GYAKORLATBAN

Mind az Európai Unió, mind Magyarország számára kulcsfontosságú kérdés az ellátásbiztonság növelése, az energetika területén fennálló importfüggőség csökkentése, a fenntartható fejlődési út kialakítása, s ennek keretében a környezet terhelésének csökkentése, annak megóvása az utókor számára. A stratégiai célkitűzéseket kell a kormányzatnak összeegyeztetni korunk fogyasztói társadalmának kívánalmaival, mely fokozatosan növekvő, folyamatos energiaellátást kíván meg. Ahhoz, hogy a stratégiai célok is teljesülni tudjanak, s a társadalmi kívánalmak is megvalósuljanak, mind az Európai Uniónak, mind Magyarországnak kiemelt prioritásként kell kezelnie a megújuló energiaforrások felhasználásának támogatását. Ez jelenleg nem kis anyagi áldozatot követel meg, ugyanis jelenleg a legtöbb esetben csak drágábban lehet előállítani a szükséges energiát, mint a hagyományos technológiák segítségével. [Bohoczky 2008]

Felmerülhet a kérdés, hogy érdemes-e az adófizetők pénzét ilyen beruházások támogatásába fektetni, amíg rendelkezésre állnak a hagyományos erőforrások. Megvizsgálva e projektek társadalmi hasznosságát, egyértelműen igenlő választ adhatok e kérdésre. A társadalmi hasznosság mérés bonyolult, s összetett folyamat. Gyakorlatban általában a vizsgált beruházás következtében bekövetkező munkahelyteremtésből, infrastrukturális és technológiai fejlődésből, valamint az általa indukált szemléletváltozásból következő hatásokat értjük alatta, melyek egzakt módon nem kimutathatók. Emellett szükséges vizsgálni a projekt megvalósításából következő externáliákat, s ezeket figyelembe véve kell mérleget vonni a projekt hasznosságával kapcsolatban. Egy kutatás alapján egy 2-50 MW-os teljesítménykategóriába tartozó erőmű létesítésre fordított 1 milliárd forint makrogazdasági szinten 487 millió, míg közvetlenül regionális szinten 186 millió forint többletjövedelmet generál. [Ulbert – Takács 2007] Ebből látható, hogy egy tipikusan helyi közösséget ellátni képes, kis-, illetve közepes teljesítményű megújuló energiaforrást felhasználó erőmű mind a nemzetgazdaság, mind a környezete számára közvetlen és közvetve is előnyökkel jár, így e projektek érdemesek a támogatásra. E hipotetikus megállapításokat igazolja az ausztriai Güssing (Németújvár) példája, ahol pár elszánt ember gondolataiból alig két évtized alatt európai szinten is jelentős és példamutató kezdeményezés vált.

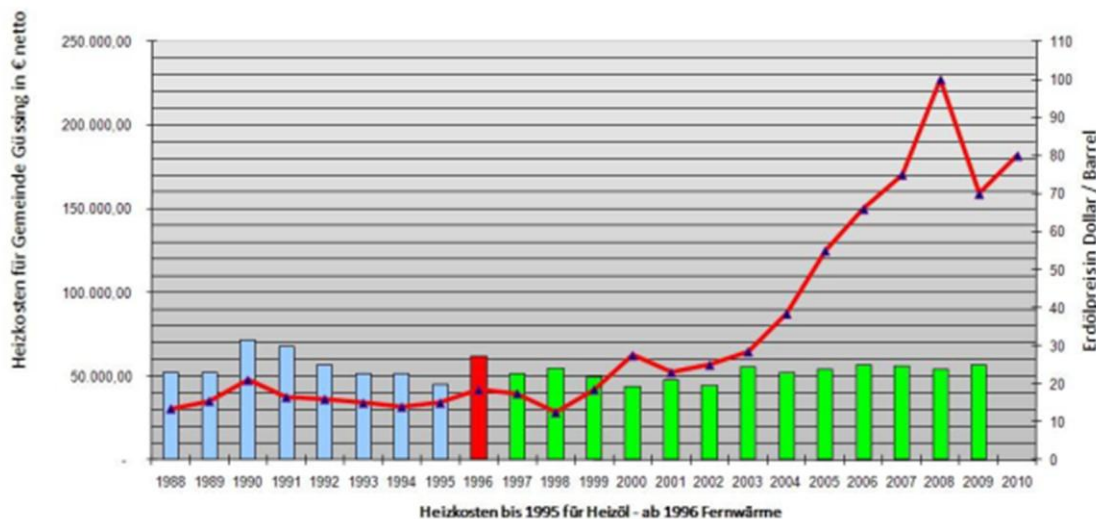
3.1. Egy ausztriai példa

Burgenland tartományban elhelyezkedő 4337 lelkes Güssing (Németújvár) elnevezésű településen 1875 lakás, valamint további 1333 épület található. A település hőigénye mintegy 73 gigawattóra, villamos energia igénye pedig mintegy 40 gigawattóra, melyeknek jelentős részét helyben, megújuló energiaforrások felhasználásával állítanak elő. A Güssingben 1992-ben kezdődött el a megújuló energia felhasználás, amikor a városvezetés a település gazdasági problémáinak megoldását a település által felhasznált energia helyben történő előállításával kívánta megoldani, ezzel élénkítve a helyi gazdaságot. Már 1992-ben létrejöttek az első kisméretű biofűtőművek, azonban jelentős áttörést a biomassza-hőerőmű 1996. évi elkészülte jelentette a güssingi megújuló energia felhasználásban. Első körben a városi közintézményeket látták el a megtermelt hőenergiával, ezt követte a lakossági fogyasztók bevonása a távfűtési rendszerbe, amely nem volt könnyű feladat, ugyanis akkoriban a fűtőolaj még olcsó megoldást jelentett a háztartások számára. Végül a megújuló energiaforrások használatából származó előnyök

hangsúlyozásával sikerült meggyőzni a lakosságot a csatlakozásra a távfűtéshez, amely jelenleg hozzávetőleg 480 güssingi háztartást lát el. A beruházás 8 millió euróba került, melynek 33%-át uniós támogatásból, ugyancsak 33%-át a csatlakozási díjából, a fennmaradó részt pedig banki hitelből finanszírozták.

A hőerőművel egy időben hozták létre Megújuló Energiahordozók Európai Központja Egyesületet (Europäisches Zentrum für erneuerbare Energie / EEE), melynek 100%-os tulajdonaként 2002-ben létrejött a Megújuló Energiaforrások Európai Központja Kft.-t. E társaság elsődleges célja, hogy fejlessze, valamint új módszereket dolgozzon ki a megújuló energiaforrások helyi és regionális felhasználásának területén. Az EEE európai szinten elismert kutatóintézet, amely kiváló hírnévvel rendelkezik a kutatás-fejlesztés és a projektmenedzsment területén. Az EEE település-, s régió specifikus energetikai koncepciókat kínál a megújuló energiaforrások használata iránt elkötelezett települések és régiók számára, továbbá részt vesz nemzetek közötti együttműködési projekteken Közép- és Délkelet-Európában.

Fűtési költségek növekedése a kőolaj árához viszonyítva 1988 és 2009 között

Forrás: Europäisches Zentrum für erneuerbare Energie

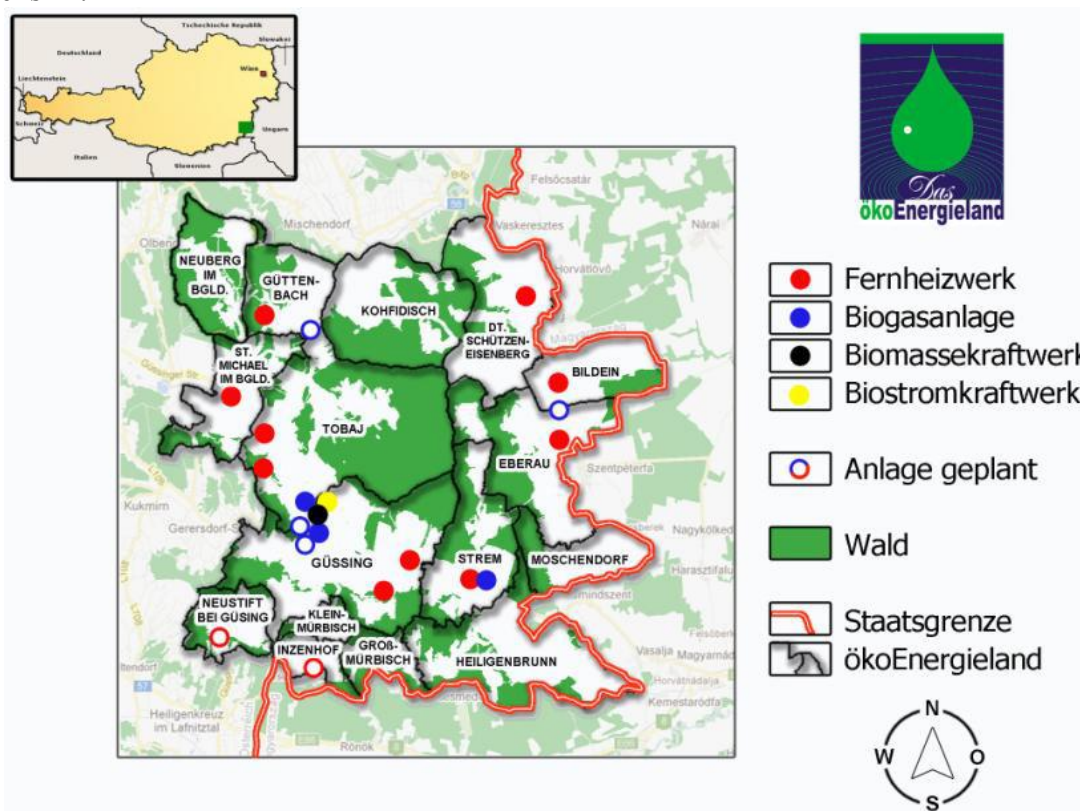
2. ábra: Hőenergia költségének alakulása a kőolaj árához viszonyítva, 1988-2009

A megújuló energiaforrások felhasználásának bővítése érdekében a település újabb beruházásba kez ; kdtet, melynek eredményeként 2001-ben létrejött a biomassza erőmű, ahol már nemcsak hőenergiát, hanem szintetikus földgázt, szintetikus bioüzemanyagot, valamint villamos energiát is képesek előállítani egy új eljárásnak köszönhetően, amely során a felhasznált biomasszát nem elégetik, hanem elgázosítják. Az erőmű-beruházás teljes költsége megközelítőleg 13,5 millió euró volt, melyet az Európai Unió, az állami és szövetségi kormányzat finanszírozott. A termelés során a Güssing közeli erdőkből származó hulladékfát, az iparból, elsődlegesen a parkettagyárakból származó fahulladékot, mezőgazdasági növényeket, réti fűvet, kukoricát, lucernát, napraforgót, szóját, továbbá csirke- és tehéntrágyát, valamint az élelmiszeriparból származó növényi hulladékot használják fel. Az erőmű által termelt 50 Gigawattóra hőenergiát, valamint 32 Gigawattóra villamos energiát a háztartások, a közintézmények, valamint az ipar használja fel, amely fedezi a település hőenergia-szükségletének közel 70%-át, míg villamosenergia-szükségletének 80%-át. A további szükséges hőenergiát továbbra is fűtőolaj felhasználásával állítják elő a településen, míg a további szükséges villamos energia az országos áramhálózaton keresztül érkezik Güssingbe. Hő- és villamos energia mellett az üzem 120 m³/óra szintetikus földgáz, illetve 1 hordó/nap szintetikus bioüzemanyag

előállítására képes, azonban e teljesítmények csak elméletiek, a megtermelt gázt és bioüzemanyagot csak kutatási célra használják, jelenleg nincs folyamatos termelés.

A beruházással sikerült elérni az 1992-ben megfogalmazott elvárásokat. A megújuló energiaforrások felhasználásával követve és közvetlenül 1100 új munkahely létesült a településen és környezetében. Emellett a güssingi lakosság számára is jelentős megtakarítással jár a biohőenergia felhasználás, ugyanis a távhőszolgáltatás díja kevesebb, mint 1992-ben, miközben az olaj ára többszörösére emelkedett.

A város további beruházásokat tervez a megújuló energiaforrások felhasználásának növelése érdekében. Jelenleg több kutatási projekt is folyamatban van az EEE-n belül, melynek keretében többek közt az algák bioüzemanyagként történő felhasználásával kísérleteznek. A güssingi régióban kiemelt célként kezelik az Európa2020 stratégiában megfogalmazott energiapolitikai célok megvalósulását, melyhez kapcsolódva a güssingi régió, az ún. „ökoEnergieLand” 16 települése az energetika területén az önellátás bővítésére törekszik.³

Forrás: Europäisches Zentrum für erneuerbare Energie

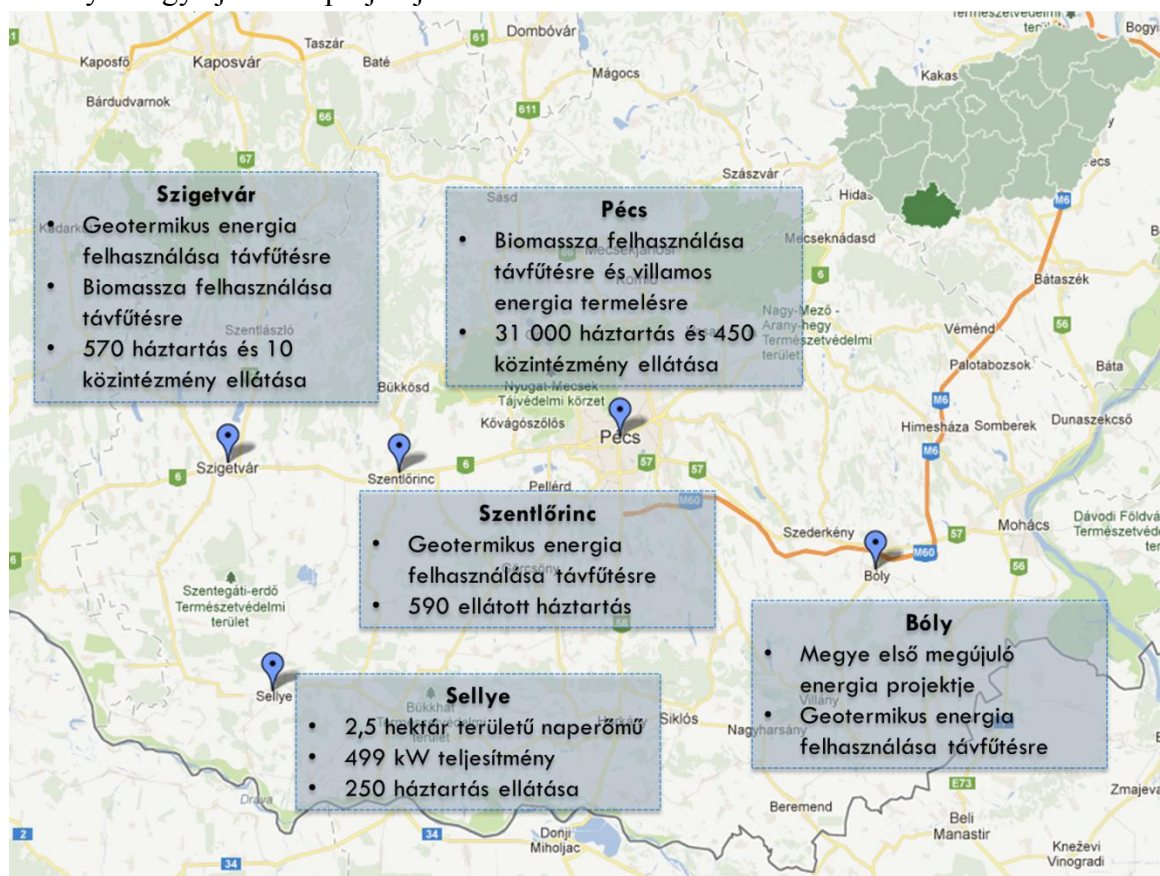
3. ábra: Ausztriai ökoEnergieLand megújuló energiaforrás felhasználása

A güssingi példa kiválóan szemlélteti, hogy egy kezdetben csak egy kis közösség ellátását szolgáló projekt miképpen válhat alig két évtized leforgása alatt egy európai szinten ismert és elismert kezdeményezéssé, mely a kezdeti célon többszörösen túlnőve, nemcsak a település és a régió, hanem az egész világ megújuló energiaforrás felhasználásának bővítését szolgálja az EEE-ben folyó kutatások segítségével. Ez a példa, számos hasonló európai kezdeményezéshez hasonlóan iránymutatóként szolgálhat Magyarország számára, a kistelepülési projektek létesítésének és fejlesztésének támogatása során.

³ Katalin Bödi szíves közlése nyomán; Europäische Zentrum für erneuerbare Energie honlapja. <http://www.eee-info.net/cms/> (letöltve: 2012. 09. 12); Güssing Város honlapja <http://www.guessing.co.at/> (letöltve: 2012. 09. 12)

3.2. Dél-dunántúli beruházások a megújuló energiaforrások hasznosítására

Ausztriához és az európai Unió számos településéhez hasonlóan Magyarországon is adott a lehetőség a kistérségi, települési ellátórendszerek kialakítására, ugyanis az ország adottságai lehetővé teszik, hogy részben biomasszával, részben geotermikus energiával, illetve további megújuló energiaforrásokkal biztosítható legyen egy-egy térség önellátása a hőenergia és a villamosenergia-ellátás területén. Az ország nyugati vidékén több alkalmas terület kínálkozik szél erőművek létesítésére, míg a geotermikus energia felhasználására az ország legtöbb részén kiváló lehetőség kínálkozik. Ugyancsak van lehetőség a mezőgazdasági zöldhulladék felhasználásával, illetve energiaültetvények telepítésével biomassza-erőművek létesítésére. [Laza - Panninger 2009] E lehetőségeket kiaknázó gyakorlati megvalósításokra több példát is találhatunk Magyarországon, melyek közül Baranya megye jelentős projekteit kívánom bemutatni.

Forrás: Saját szerkesztés Google Maps felhasználásával

4. ábra: Vizsgált Baranya megyei projektek

Napjainkban Baranya megye bővelkedik a megújuló energiaforrások felhasználásán alapuló projekteken. Ezek a megye több településén biztosítanak környezetkímélő, s számos esetben a fosszilis energiahordozókon alapuló ellátásnál lényegesen olcsóbb energiaellátást. Ezek közül a legismertebb a bólyi geotermikus energiahasznosítás, illetve a legfrissebb, a 2,5 hektáros területen 460 millió forintból épült, 499 kW teljesítményű, 250 háztartás éves villamos energia szükségletét biztosítani tudó sellyei naperőmű park, melyek országosan is ismertté váltak. Éppen ezért a továbbiakban a megyében működő másik három, talán kevésbé közismert kisvárosi projektet, illetve a pécsi hőerőmű átalakításának folyamatát kívánom bemutatni.

A tőzsdén jegyzett Pannergy Nyrt. a hazai geotermikus energia felhasználásából adódó lehetőséggel élve hő- és elektromos energiát előállító projekteket kezdett az ország

több pontján. A társaság jelenleg 4 településen hasznosítja a geotermikus energiát, köztük a Baranya megyei Szentlőrinc városában, ahol már a rendszerváltást követően felmerült a geotermikus energia hasznosításának lehetősége. Több tanulmány készült a település alatti meleg víz kiaknázására, s a település távhőellátásában való felhasználására. A próbafúrások azonban csak 800 m mélységig történtek, míg a keresett melegvíz 1500m-es mélységben található, amely feltárásának költségét a település önerőből nem tudta megvalósítani, így a geotermikus energia kiaknázása bő 20 évet váratott magára. Végül a Pannergy Nyrt. személyében szakmai befektetőre talált az önkormányzat, akivel 2008-ben létrehozták a Szentlőrinci Geotermia Zrt.-t. A kutatások 2009-ben kezdődtek meg, amelynek során 83 °C hőmérsékletű, hasznosítható melegvizet találtak, amely minősége teljes mértékben megfelelt a már létező távhőrendszerben való hasznosításra. Ezt követően kezdődött meg a megközelítőleg 1,3 milliárd forint összköltségű beruházás, melynek 34%-át a Környezet és Energia Operatív Program pályázaton nyert támogatásból finanszírozott a Szentlőrinci Geotermia Zrt. A beruházással párhuzamosan a kitermelést végző Szentlőrinci Geotermia Zrt. és a településen távhőszolgáltatást végző Szentlőrinci Közülemi Zrt. 15 éves megállapodást kötött, így az elkövetkező másfél évtizedben biztosan geotermikus energiával fogják ellátni a településen távhőszolgáltatást igénybe vevő, jelenleg 590 háztartást, amelyeket a korábban felhasznált szén, majd fűtőolaj, majd végül földgáz helyett 100%-ban megújuló energiaforrással láttnak el. A projekt megtérülési idejét 10 évben határozták meg, így a 15 éves ellátási szerződés miatt a Pannergy számára nyereséges beruházás jött létre. A beruházás igazi nyertesei azonban a fogyasztók, akik jelentősen olcsóbban jutnak a melegvíz és a távhőszolgáltatáshoz, mint gázfelhasználás esetén. A felhasznált geotermikus energia minden valószínűség szerint hosszú ideig, akár megnövelt felhasználás esetén is képes lesz ellátni a település igényeit, mert a szivattyúzással felszínre hozott, a felhasználás után is 60-75 °C termálvizet visszajuttatják, ezzel biztosítva, hogy újra kinyerhető legyen a geotermikus energia. A település a jövőben növelni kívánja a megújuló energiaforrások felhasználásának a mértékét. Több intézményben már elkészült a gázfelhasználást felváltó hőszivattyús fűtési rendszer, míg a többi intézményben a távhőrendszer kiterjesztésével kívánják felváltani a fosszilis energiahordozók felhasználását.⁴

A szentlőrincinél is jóval régebbi gyökerekkel rendelkezik a szigetvári geotermikus energia hasznosítás, ahol már az 1980-as években megkezdődött az akkor újjépítésű Szent István lakótelep geotermikus energiával történő fűtési rendszerének kialakítása, amelyet akkor még csak a társasházak lépcsőházainak fűtésére használtak. A lakótelep elkészültét követően ezt a rendszert leállították, s áttértek a kazán alapú, fosszilis energiahordozót felhasználó fűtési módszerre, melyet követően a szigetvári termálvizet csak a strandfürdőben használták fel. A rendszerváltást követően a fosszilis energiahordozók árának drasztikus növekedése arra sarkalta a települést, hogy ismételten a megújuló energiaforrások használata felé forduljanak, s geotermikus energiát használjanak a távhőszolgáltatás biztosítására. A geotermikus energia hasznosítása mellett Szigetváron 2000-ben megkezdődött egy 2 MW teljesítményű biomassza erőmű létesítése. A nettó 150 millió forintba kerülő beruházás megtérülési idejét kevesebb, mint 8 évre kalkulálták, azonban a Pécsi Erőmű biomassza blokkjának 2004-es elindítását követően a felhasznált alapanyag ára megduplázódott, így a termelés veszteségesé vált, melyet követően a 660 lakás és 10 intézmény és 10 vállalkozás melegvíz és távhő ellátását biztosító erőmű 2007-ben felfüggesztette termelését. Így jelenleg összesen 570 háztartást, továbbá 10 nem lakossági fogyasztót, köztük a szigetvári kórházat látják el hőenergiával megújuló

⁴ Tönkö Péter szíves közlése nyomán; Pannergy Nyrt. honlapja. <http://www.pannergy.com/alap.php> (letöltve: 2012. 09. 14.); Gazdasági és társadalmi megújulás Szentlőrincen tárgyú KEOP-4.2.0/B/09-2009-0026 projekt honlapja. <http://www.szentlorinc-geotermia.hu/alap.php> (letöltve: 2012. 09. 14.)

energiaforrások felhasználásával. A város mérlegeli a megújuló energiaforrások használatának növelését. Távlati tervek között szerepel további közintézmények, a Vigadó, valamint a Polgármesteri Hivatal bevonása a jelenleg alkalmazott ellátási rendszerbe, továbbá tervek között szerepel a biomassza erőmű újraindítása is.⁵

3.3. Nagyvárosi megújuló energiahasznosítás

Az eddig bemutatott ausztriai és három magyarországi példa esetén kisvárosok esetén láthattuk a megújuló energiaforrások felhasználását. Felmerül a kérdés, hogy nagyobb települések, akár egy megyei jogú város esetén is van-e lehetőség a megújuló energiaforrások széles körű felhasználására, akár egy korábban fosszilis energiahordozót felhasználó erőmű átalakítása révén. A kérdésre a választ a Pécsi Erőmű példája adja, amely várhatóan jövő évtől kizárólag megújuló energiaforrások segítségével fogja biztosítani a közel 160 000 lakosú város távhőellátását.

Az erőművet 1951-ben kezdték el tervezni, mivel Baranya megye akkori két erőműve, a Komlói- és a Pécsújhegyi Erőmű hosszú távon már nem tudta volna ellátni a fogyasztók energiaszükségletét. Az erőmű a villamos energiatermelés mellett biztosította a város új lakótelepei központi fűtését, valamint a város ipari üzemeinek gőzellátását. Az erőmű 1959. december 23-án kezdte meg a folyamatos villamos energiatermelést, melyhez a mecseki szénbányákban kitermelt feketeszenet használták fel. Az vállalat rendszerváltást megelőző „életét” három nagy szakaszra bonthatjuk. Az alapítástól 1965-ig tartó első szakaszban került sor az erőmű kapacitásbővítésére. A második időszak 1965-től 1983-ig tartó időszak, amikor az erőmű az 1965-ig kiépített infrastruktúrával, nagy kihasználtság mellett végezte a fogyasztók villamos energiával, illetve hőenergiával való ellátását, valamint a pécsi lakosság egy részének távhő ellátását.⁶ A III. szakaszban, mely 1983-tól a kilencvenes évek elejéig tartott, került sor az erőmű rekonstrukciójára, melynek legfontosabb célja az energetikai szénféleségek gazdaságos felhasználása, valamint a pécsi távhőellátás hosszú távú biztosítása érdekében, a technikai színvonal emelése, a nehéz fizikai munka csökkentése, az irányítórendszer korszerűsítése, valamint környezetvédelmi célok megvalósítása volt. [Csávolszky 1996]

1992-ben a Pécsi Hőerőmű Vállalatnál is végbement a társasági forma váltás, a vállalatból részvénytársasággá alakuló cég 50%-ban az Állami Vagyonügynökség, 46,7%-ban az állami tulajdonú MVM Rt. tulajdonában maradt, míg a fennmaradó 3,3% pedig a térségi önkormányzatok tulajdonába került. [Cserta 1999; Cserta 2000] 1992-ben közös szervezeti egységbe vonták össze a Mecseki Szénbányákat és a Pécsi Hőerőmű Rt.-t. 1995-ben felmerült a két „megörökölt” külszíni fejtés és a zobáki mélyművelésű bánya mellett egy új, a várostól távolabb elhelyezkedő külszíni fejtési projekt megindításának ötlete. A nagybányaréti külfejtés végül csak terv maradt, [Vass 2005] míg a zobáki 2000. január 31-én zárta be végleg kapuit. A társaság végül 2004 utolsó negyedében fejezte be a széntermelést.⁷

1995 elején kezdődött meg az erőmű új blokkjának tervezése. Az erőmű műszaki igazgatója egy 100-150 megawattos új blokk építését látta indokoltnak, melynek szükségességét erősítette, hogy az 1986 és 1992 között felújított blokkok élettartalma 20-20 év - ami 2006 és 2012 között járt/jár le - s egy új beruházás megvalósítási ideje 4-5 év. Az új blokk az eredeti tervek szerint széntüzelésű lett volna, de már 1995-ben felmerült a gáztüzelés lehetősége, amennyiben a Komlói-Pécs térségfejlesztési program keretében

⁵ Kovács Zoltán, illetve Illés László szíves közlése alapján.

⁶ 1986 szeptemberében 27534 lakás, 511 közintézmény és 79 ipari hőfogyasztó igényét elégítette ki az erőmű. A rekonstrukciót követően a megnövekedett kapacitás már 45 000 lakás fűtéséhez volt elegendő.

⁷ Pannonpower Holding Zrt. honlapja: www.pannonpower.hu (letöltve: 2012. szeptember 16.)

kiépül egy új földgázvezeték.⁸ 1996 májusára készültek el a tervek, melyek egy új 150 megawattos széntüzelési blokk megvalósítását tartalmazták. A beruházás költségét 1997 végére már 50 milliárd forintra becsülték, amely végül mégse vehette kezdetét az ezredfordulóig, mivel az MVM Rt. által kiírt kapacitásfejlesztési pályázaton a Pécsi Erőmű Rt. nem nyert.⁹ Ehelyett az erőmű a meglévő blokkok élettartalmának meghosszabbítását választotta. 1995 decemberében került sor a Pécsi Erőmű Rt. első értékesítési kísérletére.¹⁰ A komoly érdeklődés ellenére a privatizációra nem került sor, mivel az erőművel kapcsolatban a bányákat is megvásárlásra kínálták, amelyek bezárásának és rekultivációjának várható költségei meghátrálásra készítették a szakmai befektetőket.¹¹ A német Bayernwerk AG végül vételi ajánlatot tett a Pécsi Erőmű Rt.-re, melyben megerősítette az új erőműi blokk megépítésére való szándékát.¹² 1998. január 18-án megtörtént a társaság privatizációja, melynek során az amerikai Croseus befektetési alap vásárolta meg a Pécsi Erőmű Rt. 54 %-os részvénycsomagját, akik létrehozták az 1999. május 5-én bejegyzett Mecsek Energia Tanácsadó Kft.-t.¹³ Az ezredfordulót követően a társaság 2001-ben Pannonpower Energiatermelő, Kereskedelmi és Szolgáltató Részvénytársaságra, majd 2003-ban Pannon Hőerőmű Energiatermelő, Kereskedelmi és szolgáltató Részvénytársaságra változtatta a nevét. Az erőmű jelenleg 90%-ka a Pannonpower Holding Zrt. tulajdonában van. A széntermelés fokozatos leépítése, majd megszüntetése után áttértek a gáztüzelésre. A 2004 őszen befejezett rekonstrukció során két szén kazánt gáz, illetve olajtüzelésűvé alakítottak át, illetve létrehoztak egy új 49,9 MWe/185/200 t/h beépített teljesítményű biomassza tüzelésű blokkot. Az erdészeti faalapanyag használatának nagy aránya miatt és a fák sok esetben tarvágással történő kivágása miatt erősen megkérdőjelezzük a blokk energiatermelésére használt „zöld energia” jelzót.

2007-ben a Pannonpower-csoport¹⁴ a Dalkia-csoport tulajdonába került. A csoporton belül a Pannonpower Zrt. jelenleg a cégcsoport tevékenységének koordinálásával, a felhasznált biomassza tüzelőanyag bázisának bővítésével, új alternatívák felkutatásával foglalkozik. A Pannon-Biomassza Kft. látja el a cégcsoport kereskedelmi, beszerzési, valamint logisztikai feladatait, többek közt a biomassza tüzelőanyag beszerzését, valamint a melléktermékként keletkező biohamu értékesítését. A Pécsi Erőmű Rt. utódjaként működő Pannon Hőerőmű Zrt. a két gáztüzelésű kazán működtetését végzi, valamint részt vesz a Pannongreen Kft. által működtetett biomassza tüzelésű blokk üzemeltetésében. A biomassza tüzelésű blokkban jelenleg az erőmű területén fából előállított tűzifa-aprítékot, faipari mellékterméket, valamint mezőgazdasági mellékterméket használnak fel. A kazán 185 tonna/óra gőz állítására képes, amely elegendő Pécs város területén ellátott 31 000 háztartás, valamint közel 450 közintézmény teljes hőigénye 40-60%-nak biztosítására.

⁸ Szén vagy gáz legyen a fűtőanyag? – Milliárdos beruházásra készül a Pécsi Erőmű Rt. Új Dunántúli Napló 1995. január 14. p. 9.

⁹ A tervezett 2000 megawatt helyett csak 300 megawattnyi fejlesztő beruházást támogatott végül az MVM, s mindkét támogatott erőmű (Budapesti Erőmű és a Tisza II. Erőmű) gáztüzelésű lesz. (Elúszott a 40 milliárdos beruházás – A Pécsi Erőmű Rt. nem nyert a Magyar Villamos Művek tenderén. Új Dunántúli Napló 1999. február 27. p. 1.)

¹⁰ Privatizáció előtt a Pécsi Erőmű – A német és amerikai jelentkezők új széntüzelési blokkot terveznek. Új Dunántúli Napló 1995. november 25. p. 12.

¹¹ Bányával vagy anélkül? Új Dunántúli Napló 1996. április 3. p. 10.

¹² Bayernwerk: újra tárgyalásban – A DÉDÁSZ Rt. német tulajdonosa még nem mondott le a Pécsi Erőmű Rt. privatizálásáról se. Új Dunántúli Napló 1997. április 28. p. 6.

¹³ Amerikai befektető az erőmű – A Croseus vállalata a mélyművelésű bánya bezárását is. Új Dunántúli Napló 1997. december 18. p. 5.

¹⁴ A Pannonpower-csoport 5 társaságból, a Pannonpower Holding Zrt.-ből, s a tulajdonában lévő Pannon Hőerőmű Zrt.-ből, a Pannon Green Kft.-ből, a Pannon Hő Kft.-ből, illetve a Pannon Biomassza Kft.-ből áll.

A megújuló energiaforrások felhasználásának bővítése céljából a cégcsoport 2008-ban létrehozta a Pannon-Hő Kft.-t, melynek elsődleges feladatául egy 35 MW-os, szalmatüzelésű erőművi blokk létesítésének koordinálását határozták meg.

A tervekhez képest több mint egy év csúszással, 2013 novemberére elkészülő, 24 milliárd forintból megvalósuló beruházás 80 000 m³ gázfelhasználást vált ki. A blokk üzemeltetéséhez évente mintegy 240 000 tonna bálázott lágyszárú mezőgazdasági mellékterméket kívánnak felhasználni. A gázfelhasználás kiváltásával a tervek szerint 85 000 tonnával csökken a vállalat szén-dioxid kibocsátása, amely kis mértékben ugyan, de csökkenti az ország energiainport-függőségét, valamint csökkenti az ország szén-dioxid kvóta felhasználását.¹⁵

A pécsi erőmű esete megkésve ugyan, de jól leképezi az európai energiapolitika fő állomásainak jelentős részét, mellyel a legkörnyezetszennyezőbb szénfelhasználástól eljut az uniós energiapolitika jövőjének szánt (szinte) tiszta megújuló energiafelhasználásig,¹⁶ csökkentve az energiafüggőséget és a káros anyag kibocsátást. A Pannonpower-csoport törekvései példaértékűek, ugyanakkor szükséges néhány kritikai megjegyzést hozzá fűzni. A 2004-ben létesített biomassza blokkban 55%-ban erdészeti fát, 20%-ban erdei faaprítékot, 20%-ban fűrészipari mellékterméket, míg 5%-ban mezőgazdasági eredetű tüzelőanyagot használnak fel.

Az ebben a fejezetben felsorolt példák csak kis szeletét mutatják be az Európai Unióban, s Magyarországon működő megújuló energiaforrást felhasználó ellátási rendszereknek. Bár a bemutatott példák elsődlegesen a geotermikus energiából és a biomassza felhasználásból eredő hőenergia hasznosítást mutatják be, azonban számos példát találhatunk Magyarországon, és szerte Európában a szélenergia, a vízenergia, s a napenergia felhasználására. Azonban további példák nélkül is egyértelműen kijelenthetjük, hogy jelenleg is van létjogosultsága a megújuló energiaforrások hasznosításának, melyet minden lehetséges forrással támogatni kell, mert csak ezek segítségével teremthető meg egy fenntartható fejlődési pálya Magyarországon, az Európai Unióban, s az egész Világon.

Az itt bemutatott, s ehhez hasonló projektek közvetlen hasznuk mellett kiválóan alkalmasak azt reprezentálni, hogy környezettudatos rendszerek segítségével is megvalósítható az energiaellátás, a fosszilis energiahordozók használata mellett megszokott szolgáltatási színvonalon, s sokszor annál akár költséghatékonyabban is. E centralizált és decentralizált ellátórendszerek kiépítéséből adódó közvetlen hasznok, mint árcsökkenés, vagy a közvetlen és a globális természeti környezet színvonalának javulása mellett, közvetett hatásként megjelenik e beruházások társadalmi attitűdre gyakorolt pozitív hatása. E beruházások sikerei hozzájárulhatnak a környezettudatos magatartási formák elterjedéséhez, mely elősegíti egy fenntartható fejlődési pálya létrehozását és fenntartását.

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

Az Európai Közösség, majd az Európai Unió energiatermelésre használt erőforrásainak struktúrája a közösség megalapítása óta jelentős mértékben változott. Az 1960-as évekig a szén volt a meghatározó erőforrás, melynek helyét a kőolaj vette át. Az 1970-es évek olajválságainak hatásaira megnövekedett az atomenergia jelentősége, illetve elsődlegesen a szovjet érdekszférába tartozó keleti országokban a szén felhasználása élte újabb reneszánszát. Az utóbbi időben terjedő megújuló energiaforrások alkalmazásának nagy előnye, hogy a helyi adottságok kihasználásával, a lokálisan rendelkezésre álló

¹⁵ Pannonpower Holding Zrt. honlapja: www.pannonpower.hu (letöltve: 2012. 09. 16.)

¹⁶ Joggal merül fel a kérdés, hogy tiszta energiaforrásnak tekinthetjük-e azon alapanyagok felhasználását, melyek szállítása fosszilis energiahordozót használó járművek segítségével történik, különösen olyan esetben, amikor a beszállítási távolságok akár több tíz kilométer hosszúak is lehetnek.

erőforrásokra támaszkodnak, így jelentős társadalmi, gazdasági, környezeti és politikai előnyöket jelent a felhasználásuk, melyet az EU támogat, s egyben elő is írja részesedésük növelését az energiatermelésben.

Az Európai Unió az 1997-es Fehér Könyvben céljául tűzte ki, hogy 2010-re a teljes energiafelhasználás 12%-át megújuló energiaforrások adják majd. Bár a kitűzött cél nem valósult meg, 2009-ben a felhasznált energia kőolaj-egyenértéken vett 9 %-át adták megújuló energiaforrások, azonban így is jelentősen növekedett, 1990-hez képest megduplázódott a megújuló energiaforrások részaránya a felhasznált energiaforrások között. 2007-ben vette kezdetét az új uniós energiapolitika kidolgozása, melynek célja a közös fellépés megteremtése az energiaellátás biztonsága, fenntarthatósága és versenyképessége érdekében. Ennek érdekében megfogalmazták az ún. 20-20-20 célkitűzéseket, azaz 2020-ig az üvegház hatású gázok kibocsátásának 20%-os csökkentését, a megújuló energiaforrások 8,5%-ról 20%-ra növelését az energiafelhasználáson belül, valamint az energiahatékonyság 20%-os javítását.

A megújuló energiaforrások részarányának növelése elengedhetetlen az ellátásbiztonság növelése, az energetika területén fennálló importfüggőség csökkentése, valamint a fenntartható fejlődési út kialakításához. Jelenleg a megújuló energiaforrások alkalmazásához szükséges beruházás jelentős anyagi áldozatokkal jár, melyhez szükséges az állam anyagi szerepvállalása is. A bemutatott ausztriai és magyarországi példák alapján láthatjuk, hogy e beruházások nemcsak a környezetre gyakorolt kedvező hatásuk miatt támogatandók, hanem a beruházók számára megtérülő befektetést, míg a fogyasztók számára alacsonyabb díjakat eredményeznek.

V. IRODALOM- ÉS HIVATKOZÁSJEGYZÉK

Szakirodalom

- Bohoczky Ferenc (2008): Megújuló energiaforrások szerepe és az energiatakarékosság szükségessége. In: Fülöp László (szerk.): Via Futuri – 2008 A napenergia-hasznosítás, IME, Pécs, pp. 18-19.
- Csávolszky Jenő (1996): Energiafejlesztés, - termelés In: Kassai Miklós (szerk.) Pécs-Baranya 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok történetében 1896-1996, Baranya Megyei Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége, Pécs, 1996. pp. 250-260.
- Cserta Péter (1999): A pécsi erőművek története. (I. rész). In: Romváry Ferenc (szerk.) Pécsi szemle 1999 tél, Pécsi Szemle Várostarténeti Alapítvány, Pécs, pp. 93-108.
- Cserta Péter (1999): A pécsi erőművek története. (II. rész) In: Romváry Ferenc (szerk.) Pécsi szemle 2000 tavasz, Pécsi Szemle Várostarténeti Alapítvány, Pécs, pp. 64-77.
- Laza Tamás & Panninger Antal (2009): Megújuló energiaforrásra alapozott kistérségi energiaellátás lehetősége Magyarországon. In: Kiss Tibor - Somogyvári Márta (szerk.): Via Futuri – 2009 Közösségi tulajdonú energiarendszerek, IME, Pécs, pp. 109-116.
- Ulbert József. & Takács András (2007): Energetikai beruházások társadalmi hasznosságának mérése. In: Kiss Tibor – Somogyvári Márta (szerk.): Via Futuri – 2007 A biomassza-alapú energiatermelés, IME, Pécs, pp. 88-99.
- Vass István: A mecseki kőszénbányászat külfejtési művelése. A külfejtési bányászkodás előzményei (1782–1952). In: Romváry Ferenc (szerk.) 2005 tél, Pécsi Szemle Várostarténeti Alapítvány, Pécs, pp. 26-35.

Források

- Amerikai befektető az erőmű – A Croseus vállalata a mélyművelésű bánya bezárását is. Új Dunántúli Napló 1997. december 18. p. 5.
- Bayernwerk: újra tárgyalásban – A DÉDÁSZ Rt. német tulajdonosa még nem mondott le a Pécsi Erőmű Rt. privatizálásáról se. Új Dunántúli Napló 1997. április 28. p. 6.
- Bányával vagy anélkül? Új Dunántúli Napló 1996. április 3. p. 10.
- Elűszott a 40 milliárdos beruházás – A Pécsi Erőmű Rt. nem nyert a Magyar Villamos Művek tenderén. Új Dunántúli Napló 1999. február 27. p. 1.
- Haffner Tamás (2010): Gazdasági rendszerváltás Pécsen 1990-2000, kézirat, PTE KTK.
- Interjú Illés Lászlóval a Magyar - Therm Kft. ügyvezetőjével elektronikus úton, 2012. augusztus 14.
- Interjú Kovács Zoltánnal a Szigetvári Távhő Szolgáltató Kft. műszaki vezetőjével elektronikus úton, 2012. július 24.
- Interjú Tönkő Péterrel a Szentlőrinci Közülemi Közhasznú Nonprofit Kft. igazgatójával Szentlőrinc, 2012. július 10.
- Privatizáció előtt a Pécsi Erőmű – A német és amerikai jelentkezők új széntüzelési blokkot terveznek. Új Dunántúli Napló 1995. november 25. p. 12.
- Interview mit Frau Katalin Bödi Projektkoordinatorin von Europäisches Zentrum für erneuerbare Energie Güssing GmbH via E-mail, den 2. Juli 2012
- Szén vagy gáz legyen a fűtőanyag? – Milliárdos beruházásra készül a Pécsi Erőmű Rt. Új Dunántúli Napló 1995. január 14. p. 9.
- Új pályázat a pécsi erőműre. Új Dunántúli Napló 1996. július 10. p. 1.

Jogszabályok

A Bizottság közleménye: Európa 2020 – Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája COM(2010) 2020

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:HU:PDF>

A Bizottság közleménye a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek - Megújuló energia-útiterv - Megújuló energiák a XXI. században: egy fenntarthatóbb jövő építése COM(2006) 848

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2006:0848:FIN:HU:PDF>

A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának: Energia 2020: A versenyképes fenntartható és biztonságos energiaellátás és –felhasználás stratégiája COM(2010) 639

<http://register.consilium.europa.eu/pdf/hu/10/st16/st16096.hu10.pdf>

Éves növekedési jelentés 1. melléklet: Az Európa 2020 stratégia keretében elért haladásról szóló jelentés COM(2011) 11/2 1. melléklet

http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/1_hu_annexe_part1.pdf

Internetes források

Europäische Zentrum für erneuerbare Energie honlapja. <http://www.eee-info.net/cms/>
(letöltve: 2012. 09. 12)

Gazdasági és társadalmi megújulás Szentlőrincen tárgyú KEOP-4.2.0/B/09-2009-0026 projekt honlapja. <http://www.szentlorinc-geotermia.hu/alap.php> (letöltve: 2012. 09.14.)

Güssing Város honlapja. <http://www.guessing.co.at/> (letöltve: 2012. 09. 12)

Pannergy Nyrt. honlapja. <http://www.pannergy.com/alap.php> (letöltve: 2012. 09. 14.)

Pannon Power Holding Zrt. honlapja: (letöltve:2012. 09. 16.)

1. <http://www.pannonpower.hu/tagvallalatok/pannon-hoeromu-zrt/tortenetunk>
2. <http://www.pannonpower.hu/tagvallalatok/pannonpower-holding-zrt/tevekenysegunk>
3. <http://www.pannonpower.hu/tagvallalatok/pannon-biomassza-kft/tevekenysegunk>
4. <http://www.pannonpower.hu/tagvallalatok/pannon-hoeromu-zrt/tevekenysegunk>
5. <http://www.pannonpower.hu/tagvallalatok/pannon-hoeromu-zrt/tortenetunk>
6. <http://www.pannonpower.hu/tagvallalatok/pannon-ho-kft/tevekenysegunk>
7. <http://www.pannonpower.hu/hu/tagvallalatok/pannon-ho-kft/hirek/hir:21/ujabb-jelentos-biomassza-fejlesztes-pecsett>

Haffner Tamás, okleveles közgazdasági elemző
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
7622 Pécs, Rákóczi út 80.
haffner.tamas@ktk.pte.hu

A megújuló energiaforrások értékelésekor használt műszaki és gazdasági mutatók

Hartung Katalin

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
Közgazdasági- és Regionális Tudományok Intézete, Pécs

Absztrakt

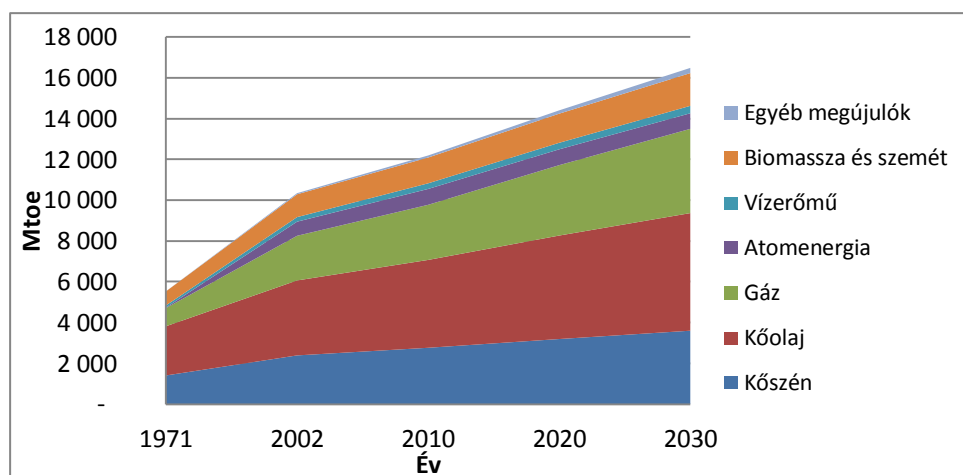
Célom a megújuló energiaforrások gazdasági értékeléséhez szükséges műszaki és gazdasági mutatókat összegyűjteni; megvizsgálni, hogy egyes mutatóknál milyen eltéréseket fedezünk fel energiatípusonként/ szakirodalmanként és végül megnézni, hogy a mutatókat milyen aktuális tényezők befolyásolják. A gazdasági indikátorok nagyban függenek bizonyos műszaki-technológiai indikátoroktól, ezek megismerése és helyes használata elengedhetetlen minden döntéshozó számára, hiszen a beruházások e mutatók eredményeinek vizsgálatával és összehasonlításával valósulnak meg. Az irodalomkutatás elsősorban megújuló energiákra, valamint a hozzájuk kapcsolódó pénzügyi és gazdasági ismeretekre koncentrált. A kutatás a következő energiaforrásokra terjed ki: nap, szél, víz, és geotermikus energia, melyek jelen vannak Magyarországon. Leggyakrabban egy projekt értékelésekor a gazdaságilag is fontos műszaki indikátorok közül a kapacitás faktort, hatásfokot, számolt amortizációt; a gazdasági indikátorok közül az „egy napos” tőkeköltiséget (overnight capital cost), üzemeltetési költséget, beszerelési költséget, és az energia egységköltségét vizsgálják. Azonban további indikátorok elemzése is fontos a fenntarthatósági és a versenyképességi vizsgálatok szempontjából, mint például az energia-befektetés megtérülése (EROI), hálózati paritás.

Kulcsszavak: *gazdasági mutatók, megújuló energia, energia egységköltség, energia megtérülési idő, hálózati paritás.*

I. Bevezetés

Jelenlegi társadalmunk a fosszilis energiák használatára rendezkedett be, mely akadályozza a megújuló energiák elterjedését. Továbbá a régi energiatermelő és közvetítő rendszereink nem kompatibilisek a decentralizált, megújuló energia rendszerekkel (Lovins, 2002). A szükséges változás és átalakulás folyamata lassú, időigényes, költséges folyamat és alapos tervezést igényel. Lovins (2002) szerint 2050-re a centralizált energiatermelést felváltják majd a decentralizált energiatermelő rendszerek. Ebből következik, hogy jelentősen nagyobb lesz a megújuló energia részesedése a termelésben.

A világ energiakeresleti diagramján látható (1. ábra), hogy a megújuló energiaforrások a 2000-es évek után kezdtek el szignifikánsan növekedni az energiaportfoliónkban. Az egyéb megújulókat, mint például a szél, napenergia részesedése 2020-tól látható igazán. Továbbá észrevehetjük, hogy a fosszilis energiák dominálnak és töretlenül növekszik termelésük a megújuló energiákkal szemben. Ez megbízhatóságuknak és folytonos rendelkezésre állásuknak köszönhető.

1. ábra Primerenergia kereslet a világon. Forrás: OECD/IEA, 2004

Gazdasági számítások előzik meg a gazdasági szereplők döntéseit, hogy kellően megfontolják mely megújuló energiarendszerek telepítése éri meg jobban. A tervezést célszerű az ország vagy régió pontos felmérésével kezdeni, és számba venni a rendelkezésre álló helyi energiaforrásokat. Miután a megfelelő adatok rendelkezésre állnak, kiválasztásra kerül a helyi adottságokhoz mérten a legjobb rendszer. A befektetők által gyakran használt gazdasági mutatók az energia egységköltése, az energia megtérülési idő, az energia befektetés megtérülése, és a hálózati paritás (NREL, 2013). Fontos megjegyezni, hogy egy mutató kiragadásával, önmagában nem hozhatunk helyes döntést. A megújuló energiarendszerek értékelésekor több mutató vizsgálatával és összehasonlításával érhetünk el tartós és pozitív változást. Az energiarendszerek megtérülését nagyon sok minden befolyásolja. Például:

- energiarendszer tervezése (csúcsteljesítmény, elhelyezkedés (város/vidék))
- energiaforrás teljesítménye (intermittencia)
- rendszer minősége (alkalmazkodás a helyi viszonyokhoz, korszerű technológia)
- országonként, régióként eltérő projektek, költségek

Fontos megemlíteni, hogy az igény felmerült a gazdasági vezetők részéről, hogy új alapokra helyezték az országok energiaellátását és csökkentették a környezetszennyező tevékenységeket. Ám ebben az esetben a megújuló energiarendszerek nyereségessége és versenyképessége kevésbé fontos a fosszilis energiákkal szemben, hiszen a megújulók gyakran élveznek támogatást életpályájuk elején. Ennek ellenére elengedhetetlen a rendszerek gazdasági elemzése.

BEVÉT	↔	KÖLTSÉG
<u>Áram bevétel</u> (Átvételi tarifa)		<u>Üzemeltetési költség</u>
<u>Szükséges támogatás</u> Prémium Egyéb támogatás		<u>Beruházási költség</u> Műszaki, technológiai Kivitelezés Projektfejlesztés
		<u>Tőkeköltség</u> Kamatláb, adósság/tőke aránya Befektető hozama Kötelezettség időszaka

2. ábra Megújuló energiákkal járó bevételek és költségek, kategóriákra bontva. Forrás: saját szerkesztés Rathmann et al., 2011 munkája alapján.

A megújuló gazdasági vizsgálatánál figyelembe kell venni első sorban a rendszer telepítésével járó bevételeket és kiadásokat (2. ábra). Bevételek alatt a rendszer által előállított áramból származó bevételt értjük, amit a kötelező átvételi tarifa határoz meg szorozva a termelt energia egységgel, valamint a működéshez szükséges támogatások (állami támogatás, felvett hitel, kedvezményes átvételi tarifa). Ezen támogatások a versenyképességi hátrányból adódó veszteségeket segítenek csökkenteni, hogy az energiapolitikai célok megvalósuljanak. Költség oldalon megjelennek a beruházási költségek (projektfejlesztés, anyag költség, kivitelezés), a tőkeköltség (banki hitelhez felvett kamatláb, a befektetés hozama) és az üzemeltetéssel járó költségek (karbantartás, munkaigény, folyamatos monitoring rendszer).

Nagyon sokféle módon végezhetünk gazdasági elemzéseket, hogy összehasonlítsuk a megújuló rendszereket és fosszilis energián alapuló technológiákat. Mindegyik módszernek meg van a sajátos logikája és haszna. Költségek között leggyakrabban összehasonlíthatjuk a rendszer anyagárát (pl.: szélturbina, napelem, napkollektor), pénzügyi kiadásokat, teljes beruházási költséget, fix és változó költségeket, fenntartás és üzemeltetés költségét, üzemanyag költséget, energia egységköltségét... stb. A költségek elemzése nagyon szerteágazó és mélységes, ám az összehasonlíthatóság és átláthatóság miatt célszerű egy egységes mutatórendszer használata. Ez lehetővé teszi, hogy különböző régiók és országok között könnyebben összevethessük a technológiákat és magyarázzuk az eltérések okát. Egyes esetek értékelésekor pontosan meg kell fogalmazni a vizsgált technológia kategóriát, és ki kell hangsúlyozni a betölteni kívánt funkciót. A megújuló energiák gyors elterjedésének egyik hátránya, hogy az energiatermelést befolyásolja az időjárás és a technológia. Ez okozza a költségek és árak nehéz kiszámíthatóságát. Ha a kereslet gyorsabban nő, mint a kínálat, akkor az árnövekedéshez vezet és nagyobb profithoz, míg ez fordítva is igaz. Emiatt nehéz a költségek elemzése (IRENA, 2012). Az elemzés legnagyobb nehézségét az okozza, amikor ugyan arra az időszakra / technológiára eltérő adatokat találunk. Például mivel a befektetési költség nagyon sok helyhez kötött befolyásoló tényezőt tartalmaz, ezért a teljes projekt kiadásához képest a befektetési költség jelentősen változhat, míg a rendszer adott ára változatlan. Ennek vélhető oka, hogy a teljes költség függ a projektől, országtól, régiótól, gazdasági és társadalmi környezettől (IRENA, 2012).

A következő részben megvizsgálom a gyakran használt költség alapú gazdasági mutatókat és azok értelmezését a megújuló energiarendszereken keresztül.

Gazdasági mutatók

Tőkeigény és az „Egynapos” tőkeigény (capital cost/CC és overnight capital cost):

A tőkeigény megmutatja, hogy mennyibe kerül felépíteni egy adott erőművet. A mutató tartalmazza a legfontosabb javítási munkálatokat a rendszer élettartama során (ilyen például az inverter cseréje a napelemeknél). Nem tartoznak ide viszont az általános működéssel, üzemeltetéssel járó kiadások. Ahhoz, hogy a különböző technológiai rendszerek összehasonlíthatók legyenek, a tőke költséget elosztjuk a csúcsteljesítménnyel. Ezzel megkapjuk az egységnyi tőke költségét. Azonban ez a mutató nem fejezi ki a beruházás tőkeigényének időtartamát. A megújuló energiarendszereket gyorsabb felépíteni, míg a fosszilis rendszerek építési ideje sokkal hosszabb. Ezért gyakran az „egynapos” tőkeköltséget szokták a villamos energiatermelésben használni, mivel megmutatja, hogy mennyibe kerül felépíteni „egy nap alatt” egy erőművet. A mutató segítségével eredményesebben össze tudjuk hasonlítani az elhúzódo építés milyen költségnövekedéssel jár. Mivel az overnight capital cost nem veszi figyelembe a hitel felvétellel járó költségeket

és az esetleges áremelkedést. Gyakran a tőkeigény emiatt kétszer, háromszor is nagyobb lehet, az előbb említett többlet költségnövekedés miatt (Rocky Mountain Institute, 2013). Számításának módja:

$$CC = \frac{\text{rendszer teljes kiépítési költsége}}{\text{csúcsteljesítmény}}$$

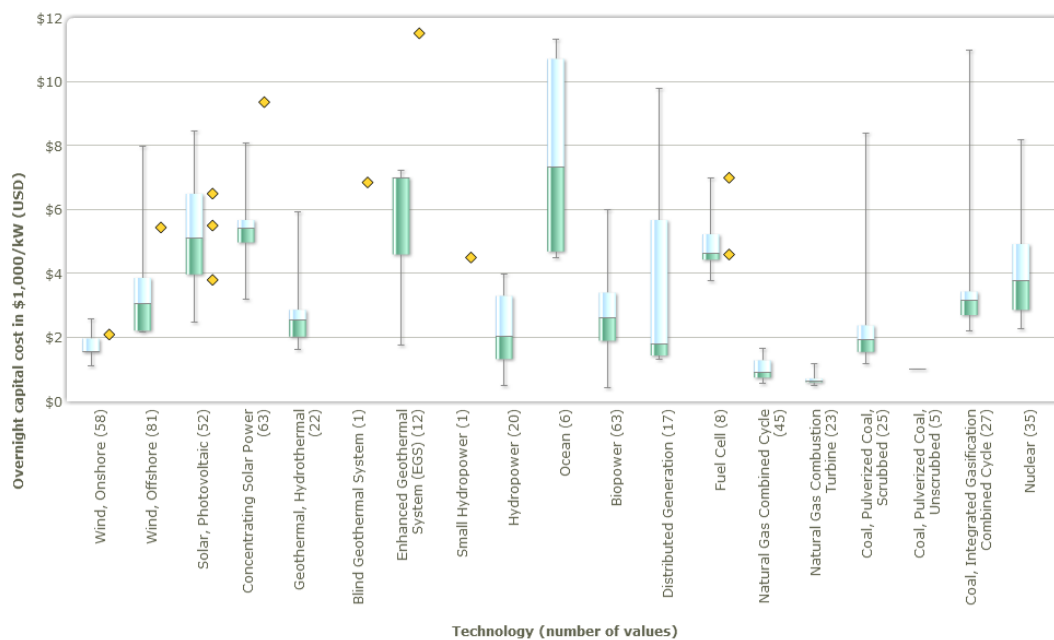
Mivel a teljesítménynövekedéssel arányosan az erőmű költségei is emelkednek, az egységnyi tőke költség összehasonlíthatóvá teszi a beruházás költségeit. Jellemzően mértékegysége egy adott ország pénznemére vetített egység kWh költsége (GreenRhinoEnergy, 2013).

Energiahordozó	Tőkeköltség USD/ kW* 2011	Tőkeköltség USD/ kW* 2010	Változás	Terv. kapacitás (2011) MW
Szén	2.844	2.271	25%	1.300
Gáz (CCGT)	978-1.003	989-1.005	-3% - +1%	940
Nukleáris	5.339	3.902	37%	2.236
Szél (szárazföldi)	2.438	2.007	21%	100
Szél (tengeri)	5.975	4.021	49%	400
Solar thermal	4.692	5.242	-10%	100
Fotovoltaikus (PV)	4.755	6.303	-25%	150

3. ábra Tőkeköltség és technológiák – 2011. Egyesült Államok Forrás: Felsmann, 2012 *Az overnight cost of capital módszer alapján

Az 3. ábra mutatja a különböző energiahordozók tőkeköltségének alakulását 2010 és 2011 között. Látható, hogy a napenergia nagyon gyors technológiai váltáson ment keresztül, annak tőkeköltsége 10-25%-kal csökkent Amerikában. A táblázatban láthatjuk, hogy a szélenergia és napenergia versenyképesebb beruházás, mint a szén és nukleáris energiák. Még mindig egyes technológiáknál szükséges az állam vagy más befektetők pénzügyi támogatása, hogy a kezdeti befektetési költség és a megtérülési idő csökkenjen. A megújuló energiaforrások közül a nap a leginkább tőke-intenzív, de összevetve fosszilis energiákkal egy atomerőmű felépítésének tőke igénye még mindig jóval nagyobb (Tang et al., 2012, UNEP FI, 2006).

Az amerikai Energia Hivatal honlapján található adatbázis összegyűjti az eddig megjelent publikációk adatait és összegzi egy új adattáblában őket. Ez tulajdonképpen egy becsült adatsort tartalmaz. Az 4. ábrán az „overnight capital cost” értékei láthatók majdnem minden energiahordozóra. Fontos megjegyezni, hogy a beruházási költségek évről évre gyors ütemben változnak, így lehetőséget biztosítva a megújulóknak, hogy versenyképesek legyenek a fosszilis energiákkal szemben.

4. ábra Az Amerikai Energia Minisztérium által kiadott becsült Overnight Capital Cost különböző energiategológiákra. Forrás: DOE, 2013.

Üzemeltetési költség (operating cost/OC):

Az üzemeltetési költség megmutatja, hogy mennyibe kerül egy megújuló energia rendszert egy adott évben üzemeltetni.

Számításának módja:

$$OC_i = \frac{VC_{O\&M} + C_{comb}}{\text{megtermelt áram}_i}$$

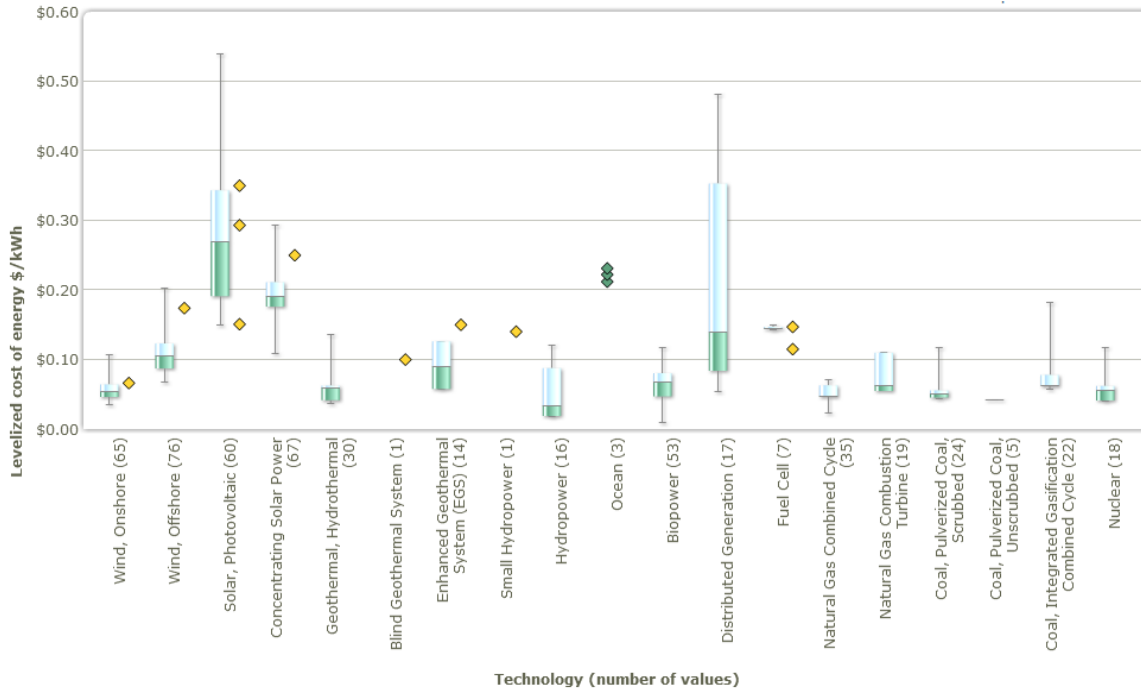
Jelmagyarázat: $VC_{O\&M}$ - változó költségek (üzemeltetési és karbantartási); C_{comb} - ide tartozik az üzemanyag ára és egyéb költségek; megtermelt áram i évben.

Mértékegység: \$/kWh/év.

Ideértjük a változó költségeket, mint például a működési, karbantartási költségeket (biztosítás, javítás, monitoring, közügyek) és amennyiben szükséges az üzemanyag árát. A megújuló energiaforrások üzemeltetési költsége alacsony fosszilis társaikhoz viszonyítva (Pereira et al., 2013). Például egy nappark karbantartási költsége jó esetben az éves felületi tisztítást jelenti, üzemeltetési költsége a monitoring rendszerhez szükséges áramigény.

Energia egységköltsége (levelized cost of energy/LCOE):

Az energia egységköltsége megmutatja a megtermelt egységnyi energia árát, ahol a bevételek megegyeznek a kiadásokkal (nyereség nélküli működést feltételez). Tulajdonképpen, ha az áram eladási ára alacsonyabb az energia egységköltségénél, akkor az erőmű nem termeli meg a kívánt hozamot, akár veszteséget is termelhet. Viszont ha az áram eladási ára magasabb az energia aktualizált költségénél, akkor nyereséges a termelés. Ez nem más, mint az erőmű költségviselőjének mutatója, hiszen megmutatja kinek nyereséges az üzlet.

5. ábra Az Amerikai Energia Minisztérium által kiadott becstelt energia egységköltség különböző energiategológiákra. Forrás: DOE, 2013.

Számításának módja:

$$LCOE_i = \frac{\sum_{i=0}^N \left[\frac{I_i + O_i + F_i - ITC_i - PTC_i}{(1+r)^i} \right]}{d \sum_{i=0}^N \left[\frac{E_i}{(1+r)^i} \right]}$$

Jelmagyarázat: I_i - beruházás költsége i évben; O_i - működés és karbantartás költsége i évben; F_i - üzemanyagköltség i évben; ITC_i - beruházás adójáruléka i évben; PTC_i - termelés adó járuléka i évben; E_i - megtermelt energia i évben; r - átlagos tőkekölség; N - projekt élettartama (évek).

Mértékegysége: \$/kWh

Az egységköltség egy nagyon kifinomult mutató, ami magában foglalja a befektetési költséget, üzemeltetési költséget, tőkekölséget, kapacitásfaktort, megtermelt áramot, és a projekt élettartamát is. Sokan egy összetettebb LCOE mutatóban figyelembe veszik a támogatások, adókedvezmények és egyéb ösztönzők hatását is, ami a számlalóból levonásra kerül. LCOE az egyik legkedveltebb módja a megújuló energia technológiák összehasonlításának, hogy meghatározzák a projekt nyereségességét (Tang et al., 2012, GreenRhinoEnergy, 2013, IRENA, 2012, Gács, 2012, Rathman et al., 2011).

Az 5. ábrán a két szín közötti vonal mutatja a medián költséget és az oszlopok pedig a jellemző költségtartományt energiarendszerenként. Jól lehet látni, hogy a szárazföldön telepített szélturbinák és a geotermikus energiarendszer ugyanazon az áron mozog, mint a szén és földgáz rendszerek.

Habár ha az éves áramtermelést vesszük figyelembe, a költségek gyorsan növekedni kezdenek a szélenergiánál is. Például egy 300MW-os szélerőmű 34%-os kapacitásfaktorial számolva körülbelül 893 520 MWh tud termelni egy évben, ami jóval megnöveli a költségeket 30 éves élettartam alatt (Tang et al., 2012). Az állam válaszul támogatni kezdte a megújuló rendszerek kiépülését, hogy csökkentse a költségeket, azonban ezek torzító hatással vannak az eredményekre. Fontos megjegyezni, hogy minden adat projektfüggő és az optimális megújuló energia rendszer telepítési helye nagy jelentőséggel bír.

Plant Type	Capacity Factor (%)	U.S. Average Levelized Costs (2009 \$/megawatt-hour) for Plants Entering Service in 2016				
		Levelized Capital Cost	Fixed O&M	Variable O&M (including fuel)	Transmission Investment	Total System Levelized Cost
Conventional Coal	85	65.3	3.9	24.3	1.2	94.8
Advanced Coal	85	74.6	7.9	25.7	1.2	109.4
Advanced Coal with CCS	85	92.7	9.2	33.1	1.2	136.2
Natural Gas-fired						
Conventional Combined Cycle	87	17.5	1.9	45.6	1.2	66.1
Advanced Combined Cycle	87	17.9	1.9	42.1	1.2	63.1
Advanced CC with CCS	87	34.6	3.9	49.6	1.2	89.3
Conventional Combustion Turbine	30	45.8	3.7	71.5	3.5	124.5
Advanced Combustion Turbine	30	31.6	5.5	62.9	3.5	103.5
Advanced Nuclear	90	90.1	11.1	11.7	1.0	113.9
Wind	34	83.9	9.6	0.0	3.5	97.0
Wind – Offshore	34	209.3	28.1	0.0	5.9	243.2
Solar PV ¹	25	194.6	12.1	0.0	4.0	210.7
Solar Thermal	18	259.4	46.6	0.0	5.8	311.8
Geothermal	92	79.3	11.9	9.5	1.0	101.7
Biomass	83	55.3	13.7	42.3	1.3	112.5
Hydro	52	74.5	3.8	6.3	1.9	86.4

¹ Costs are expressed in terms of net AC power available to the grid for the installed capacity.

6. ábra Az új generációs megújuló energiaforrások becsült aktualizált költsége 2016-ban. Forrás: EIA, 2010

Mivel az energia egységköltsége egy nagyon átfogó, összetett mutató, különös odafigyeléssel szabad értelmezni, főleg technológia rendszerek összehasonlításainál. A 6. ábrán is jól látszik, hogy a kapacitásfaktor, fix és változó költségek mind hatással vannak a mutatóra. Egyik érték megváltozásával, a végeredmény is módosul (IEA, 2010, Tang et al., 2012).

Kapacitásfaktor (capacity factor/CF):

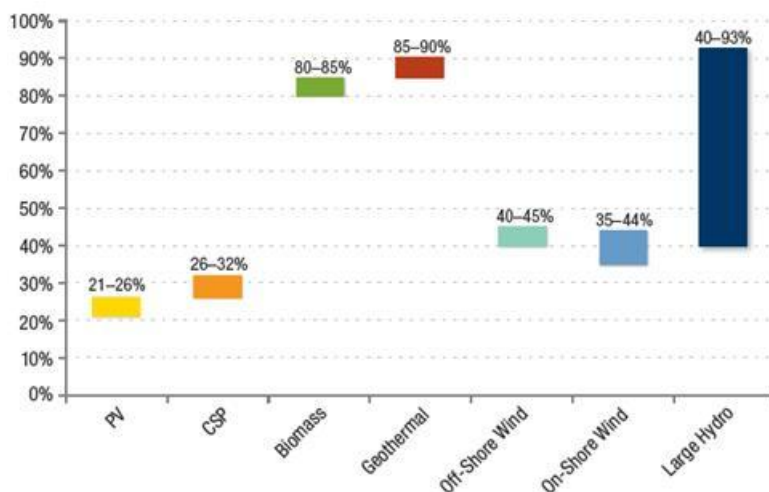
Egy energiatermelő rendszer kapacitásfaktora az átlagosan termelt energiát osztja el az erőmű csúcsteljesítményével. A véletlenszerűen betápláló (intermittens) megújuló energiaforrások, valamint az ebből fakadóan megélt áramkimaradások miatt szükséges karbantartások miatt, a rendszer sohasem működik 100%-os kapacitásfaktorial. Legtöbb megújuló energia 50% alatt teljesít. Európában a napelemek kapacitásfaktora 15-18% között mozog. Hasznosságát abban láthatjuk, hogy nagyobb kapacitásfaktornál kevesebb az ingadozás, illetve a rendszerek tervezhetőségénél figyelembe kell venni a teljesítményt is.

Számításának módja:

$$CF_i = \frac{\text{átlagosan termelt energia}_i}{\text{éves csúcsteljesítmény}}$$

Mértékegysége: %

Például Abed és El-Mallah (1997) megvizsgálták a kapacitás faktor változását különböző szél-turbináknál. Arra a következtetésre jutottak, hogy egy magas átlagos szélességnél növekszik a kapacitásfaktor, ha kisebb csúcsteljesítményű szél-turbinát választunk. Ha a szélesség nagyobb, mint 5 m/s, akkor már nincs különbség a szél-turbinák között.

7. ábra Megújuló energiák kapacitásfaktora 2009-ben. Forrás: Energy Forum, 2011.

Az 7. ábrán látható az eltérő megújuló energia rendszerek kapacitás faktora. Az eredmények technológiánként eltérőek, például egy átlagos szélerőmű kapacitás faktora 35-45% között változik, míg egy biomassza erőműé 85%-kal. Mint Abed és El-Mallah tanulmányából is kiderül, a kapacitás faktor függ az energia rendszer tervezésétől, az energiaforrás rendelkezésre állásától (szélingadozás, szerves hulladék ellátás) és a rendszer megbízhatóságától is (Tang et al., 2012, IRENA, 2012).

Határkölség (marginal cost):

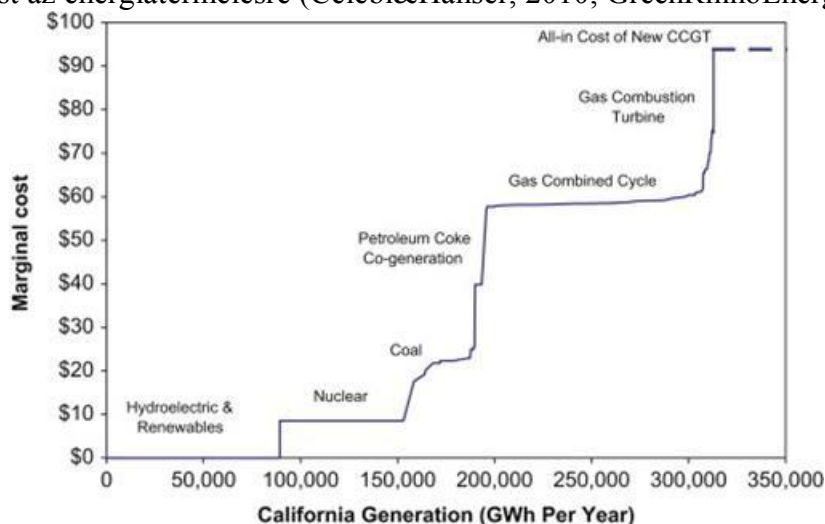
Egy erőmű határkölsége megmutatja hány dollár szükséges 1 kWh energia előállításához, a kapcsolódó kezdeti befektetéssel és működéssel járó fix költségeken túl.

Számításának módja:

$$MC_i = \frac{\text{(energia előállítási költsége - fix költség - fenntartási költség)}}{\text{megtermelt áram}_i}$$

Mértékegység: \$/kWh.

Üzemanyag igény nélkül és kevés karbantartással a napparkok határkölsége közelít az adott csúcsteljesítmény eléréséig, míg az üzemanyag intenzív és magas fenntartási költséggel rendelkező technológiáknál a határkölség egyre magasabb. Esetek összehasonlításánál fontos, hogy minél alacsonyabb legyen a határkölség, így csökkentve a teljes kiadást az energiatermelésre (Celebi&Hanser, 2010; GreenRhinoEnergy, 2013).

8. ábra Meglévő energiatermelő rendszerek határkölsége Kaliforniában. Forrás: Mahone et al. 2009.

A 8. ábra megmutatja, hogy a vízerőmű és egyéb megújuló energiák határkölsége nulla, majd az ábrán látható atomenergia, szén és egyéb fosszilis energiák magas határkölséggel rendelkeznek.

Általános befektetési mutatók:

Diszkontált Cash Flow:

A diszkontált cash flow módszer lényege, hogy a beruházással összefüggő pénzáramokat (kiadásokat és bevételeket) összehasonlítja. Ezek a pénzáramok ellentétes irányúak és eltérő időpontokban merülhetnek fel (MEH, 2012).

Számításának módja:

$$DCF = \sum_{t=1}^{t=n} \frac{CF_t}{(1+r)^t}$$

Jelmagyarázat: CF – az i-edik évi működési pénzáram; r – diszkontráta (WACC)

A vállalat szempontjából a pénzáramokat évekre előre meg kell határozni, mely nagy kockázatot jelent, majd ezután a diszkontfaktor segítségével kell a jelenértékeket kiszámítani. A cég valós értékét e jelenértékek összeadásából kapjuk meg. Ez a módszer nagyon sok kockázatot hordoz magában, azonban elemzéseknél még is előszeretettel használják (Kruschwitz, Löffler, 2006).

Megtérülési ráta:

A megtérülés számításánál a nettó jelenértéket vesszük alapul. Az adott beruházás akkor tekinthető megtérültnek, amikor a nettó jelenérték pozitív értékű lesz. A nettó jelenérték éves bontású. Ha a pozitív érték évközben jelentkezik, a törtév arányosítva kerül meghatározásra.

Számítása:

$$NPV_n = -B_0 \sum_{i=0}^n \frac{CF_i - AF_i}{(1+r)^i} + M\acute{E}_n$$

Jelmagyarázat: B_0 : a kezdeti beruházás aktiválási értéke; CF – az i-edik évi működési pénzáram; AF – a jogszabály szerint fizetendő társasági nyereségadó az i-edik évben; M \acute{E} – piaci villamosenergia-értékesítés melletti jövőbeli hozam alapján számított maradványérték az n-edik évre; r – diszkontráta (WACC)

Mértékegység: év

A Magyar Energia Hivatal tanulmányában található benchmark eredmények alapján a biomassa és biogáz megtérülési ideje 15 év, és a hulladéktárolókból származó gáz megtérülési ideje 5 év. Ezek a megtérülések nem számolnak egyéb támogatással (MEH, 2012).

Átlagos tőkekölség (cost of capital/WACC):

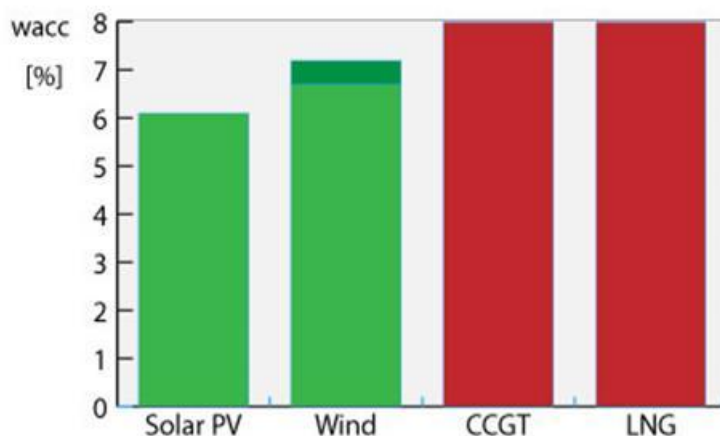
Az átlagos tőkekölség (WACC) megmutatja, hogy a tulajdonosnak mennyi pénzt szükséges fizetni a hitelezőknek és a befektetőknek ahhoz, hogy a vagyon után megkapják a várható hozamukat. Fernandez (2010) szerint a mutató megnevezése helyesen átlagos kölség és várt hozamot jelent. Számításának módja:

$$WACC = E(re) * \left(\frac{E}{D + E}\right) + E(rd) * \left(\frac{D}{D + E}\right) * (1 - tax\ rate)$$

Jelmagyarázat: E(re) - saját tőke várható hozama; E - saját tőke; D - kölcsön; E(rd) - kölcsön várható hozama; Tax rate - adó.

Mértékegység: %.

Az átlagos tőkeköltség kiszámítása, tulajdonképpen a súlyozott összege a különböző pénzügyi forrásoknak, amit a cég használ befektetése során. Ilyen például a saját tőke és az adósság. A befektetők szeretik használni az átlagos tőkeköltség mutatóját legyen az részvény vagy ipari beruházás. A várt hozam megmutatja az üzlet vagy technológia kockázatosságát.

9. ábra Tőkeköltség különböző energiaforrásokra. Forrás: Zelya Energy in GreenRhinoEnergy, 2013.

A tapasztalatok szerint a napelemes rendszerek bizonyulnak a kevésbé kockázatosnak, például a széllel szemben (9. ábra). Az átlagos tőkeköltség függ a technológia fejlettségi szintjétől, az energia hozam kiszámíthatóságától, az elérhető üzemanyag kockázatától, és az eljárás kockázatosságától. Például a napenergia tekintetében pontosak az energia hozam előrejelzések más energiaforrásokhoz képest, így a napelem kevésbé kockázatos (GreenRhinoEnergy, 2013).

Iparági béta:

Az iparági béta számítása az adott szektor alá tartozó vállalatok egyedi béta értékének számtani átlaga. A Magyar Energia Hivatal (2012) kötelező átvételi tarifájára vonatkozó módszertani útmutatójában leírja az iparági béta számításának menetét. Az iparági béta jelentősége a saját tőke költség meghatározását befolyásolja. Az iparági béta számításához az európai vállalatok béta értékeit használta fel. Az iparági szektorok bontásánál az erőművi kategória kiválasztásakor, megkapjuk a vállalatok egyedi béta értékét. Ezek számtani átlaga adja ki az iparági béta értékét, mely jelen esetben 0,68 (MEH, 2012). Az érett vállalatok bétája átlag közeli értéket mutat, míg a növekvő vállalatok piaci kockázatot hordoznak (Fazekas, 2009). A piaci fellendülés a vállalatok forgalmában növekedést hozhat. Ebből következik, hogy a megújuló energiák tekintetében nehéz megbízható iparági bétát találni.

Számviteli amortizáció (amortization):

A megújuló energia rendszerek egyik fontos attribútuma az idő, mialatt a rendszer elhasználódik. Gazdaságilag az amortizáció időszakát a megtérülési időhöz szokták hasonlítani. Ha a megtérülési idő hosszabb, mint az amortizáció időszaka, akkor a projekt veszteséges lesz. Moner-Girona (2008) tanulmányában említi, hogy az akkori támogatási

rendszerben a megújuló energiarendszerek amortizációs időszakát általában meghaladta a beruházás megtérülésének időszaka a fejlődő országokban. Ez egy visszatartó erőt képez a megújuló energiával kapcsolatos befektetéseknél. További kedvező finanszírozással nagyobb lenne a befektetői kedv. Idővel, ahogy a technológia fejlődik a megújuló energia rendszerek (pl.: nap, szél) kedvezőbb megtérüléssel rendelkeznek. Az amortizációs időszak letelte után nagyon nyereségesen termelnek. Gyakorlatilag legtöbb megújuló energia rendszer amortizációs ideje 10 év fölött van (Chaset, 2005).

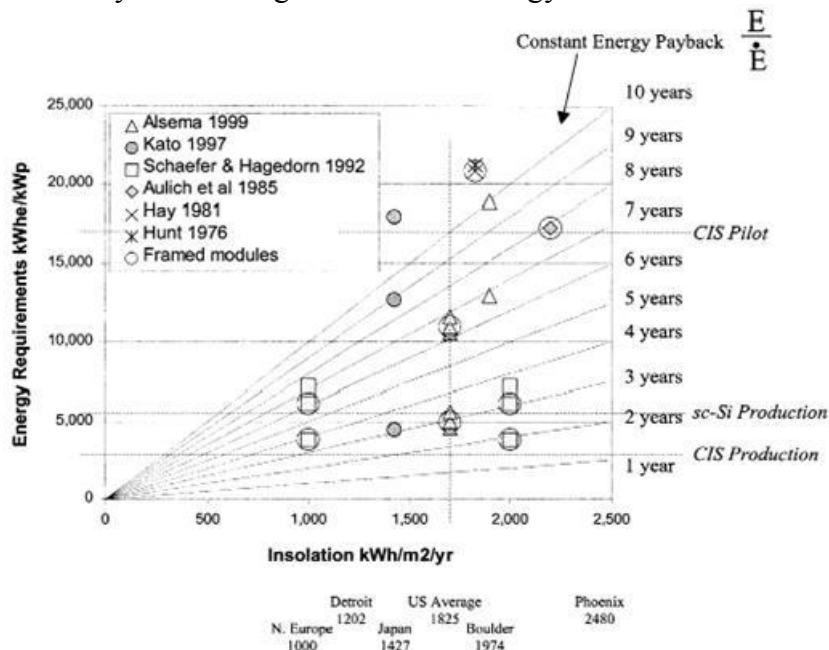
Energia megtérülési idő (energy payback time/EPBT):

Megmutatja, hogy hány év alatt termeli meg azt a mennyiségű energiát, ami ahhoz volt szükséges, hogy a megújuló energia rendszert létrehozzák és telepítsék. A beruházástól eltelt időt jelenti, amikor a megtermelt energiából származó bevétel kiegyenlíti a befektetés összegét (Gács, 2012, Alsema, 2012, Knapp és Jester, 2001). Az eltérő technológiai rendszerek energia fenntarthatóságát vizsgálja. Többféle számítási módja létezik, például Gács (2012) szerint a mutató meghatározható a rendszer élettartama alatt elért bevételek és kiadások különbségeként. Jelen esetben Alsema (2012) munkájából ragadtam ki az energiamegtérülés mutatójának számítását, mivel egy realisabb számítási módot használ. Számítása:

$$EPBT = \frac{\text{összes brutto energiaigény } (E_{in})}{\text{éves energiatermelés évente } (E_{out})}$$

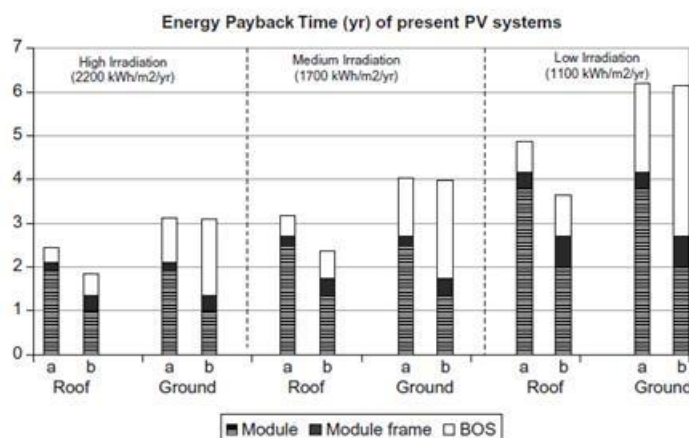
Mértékegység: év

A megtérülési időnél az a kedvező, ha minél kisebb számot kapunk. Knapp és Jester (2001) szerint az energia megtérülési mutató attól függ, a napelem típusától, a határfok nagyságától, és a tájolástól. Alsema (2012) tanulmányában kiszámolta különböző napelem rendszerekre az energia megtérülési idejét és arra a következtetésre jutott, hogy magas napsütötte óráknál (2200 kWh/m²/év) 2-3 év alatt megtérülnek a rendszerek, míg ez kevésbé kedvező környezetben megnövekedhet 4-6 vagy ennél több évre is.

10. ábra Energia, besugárzás és energia megtérülési idő. Diagonális vonalak az energia megtérülési idejét mutatják és azok technológiai fejlődését a szakirodalomban. Forrás: Knapp és Jester, 2001)

A 10. ábra jól szemlélteti a gyors és hatékony technikai fejlődés hatását. A megtérülési idő egyre csökken. Az ábra összegyűjti a témában feldolgozott szakirodalmakat. Az ábrán különböző szimbólumok jelzik az adott szerző által számított energia megtérülések idejét. Azért látjuk a horizontális tengelyen a besugárzást és vertikális tengelyen az összes energia igényt, mert Knapp és Jester az éves energiatermelést a besugárzás és teljesítmény szorzataként határozta meg. Láthatjuk, hogy Alsema 2012-ben már jobb megtérülési időt kapott, mint Knapp és Jester.

11. ábra Energia megtérülési mutató években meghatározva a jelenlegi PV rendszerekre. Két technológia: a) vékonyfilmes amorf rendszerek, b) multi kristályos, valamint a tetőre és nagy teljesítményű talajra telepített rendszereket hasonlítja össze a diagram. Forrás: Alsema, 2012

Az 11. ábrán lehet látni a multi kristályos és vékonyfilmes amorf napelemek energia megtérülési idejét. Ezek a rendszerek hálózatra termelnek. Az oszlopoknál Alsema tanulmánya szétválasztja a költség elemeket három részre: modul, keret rendszer, és az egyéb kiegészítők (kábel, inverter, számítógépes vezérlés). Látható, hogy az amorf technológiát egyrészt rosszabb hatásfoka miatt, valamint magas költségei miatt nem éri meg telepíteni (Arsema, 2012). Gyors energia megtérülési időnek 2-3 év, míg lassú megtérülésű a 20-30 év számít. Az utolsó esetben érdemes elgondolkozni a projekt beruházásán. Beruházási döntésnél nem szabad pusztán az energia megtérülési időre hagyatkozni (Gács, 2012).

Befektetett energia megtérülése (Energy return on investment/EROI):

Megmutatja, hogy egységnyi befektetett energiával hány egység energiát tudunk kinyerni. Több néven is szokták a befektetett energia megtérülését emlegetni, mint például energiatöbblet, energiamérleg (Hall et al., 2009; Vida, 2011). Weißbach (2013) szerint az energia befektetés megtérülése a legfontosabb paraméter egy megújuló energiaforrás értékelésekor, hiszen leírja az áram szolgáltatás teljes életciklusát, függetlenül minden gazdasági változástól vagy politikai döntéstől.

Számításának módja:

$$EROI = \frac{\text{Kinyert energia}}{\text{Befektetett energia}}$$

A mutató egy arányszámot ad meg, mivel a nevezőnek és a számlálónak eltérő a mértékegysége. Bár a mutatót vélhetőleg egyszerű kiszámolni, gyakorlatban még sem így van. Találunk eltérő számítási módokat, ahol az externáliákat is megpróbálják számszerűsíteni, vagy a teljes beruházás költségeinél figyelembe veszik a kitermelést, a szállítást, és az energia felhasználást. Az irodalom hitelesebbnek tekinti azokat a

számításokat, ahol figyelembe vesszük a szállítás és használat közben igényelt többlet energiát. Hall et al. (2009) tanulmánya megvizsgálja például, hogy nyereséges vagy veszteséges energiát nyerni a kukoricából. Ha több energiát nyerünk ki, mint amennyit befektetünk, akkor megéri a beruházás. Az 1-nél nagyobb érték azonban nem mindig jelent jó értéket. Az EROI mutató az olaj kitermelésénél folyamatosan romlott. 1930-ban 100:1, míg 1970-ben csak 30:1 arány volt. Ma körülbelül 10:1 arányban lehet kitermelni. A legfontosabb felvetés az, hogy vajon meddig érdemes kitermelni ezeket az energiaforrásokat. Hall et al. (2009) véleménye szerint, ha az EROI értéke 3 és az alatti, már nem éri meg az energiaforrást kitermelni a társadalomnak. Az EROI magába foglalja az üzemanyag előnyeit és hátrányait és a jövőjét is az iparágak. Ami igazán érdekes, hogy megvizsgáljuk meddig érdemes az olaj kitermelése. Azzal foglalkozni, hogy vannak-e olajmezők felesleges, de tudni, hogy kitermelése megéri-e vagy sem, sokkal izgalmasabb. A mutató különbséget tud tenni két beruházás nyereségessége között. Például a kukoricából előállított etanol EROI mutatója 1.3:1, az atomerőműveké 10:1. A mutató szerint a megújuló energiaforrások nem alkalmasak jelenleg arra, hogy kiváltsák a primer energia felhasználásunkat (Hall et al., 2009, Vida, 2011).

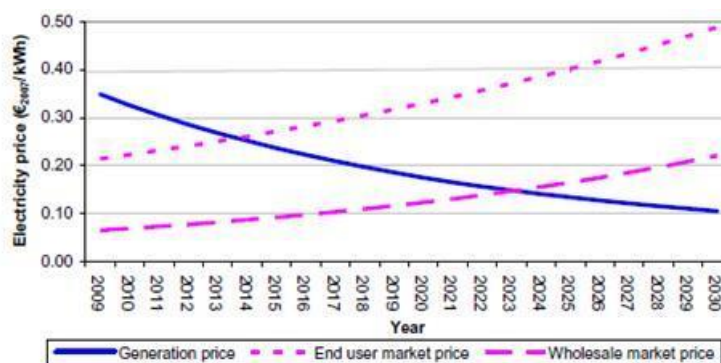
Hálózati paritás (Grid parity/GP):

Azt az időpontot adja meg, mikor a megújuló energia rendszerrel termelt áram kWh ára megegyezik az áramszolgáltató által kínált egységnyi kWh árával. Ezen a ponton megéri a befektetés és a beruházás állami támogatás nélkül is.

Számításának módja:

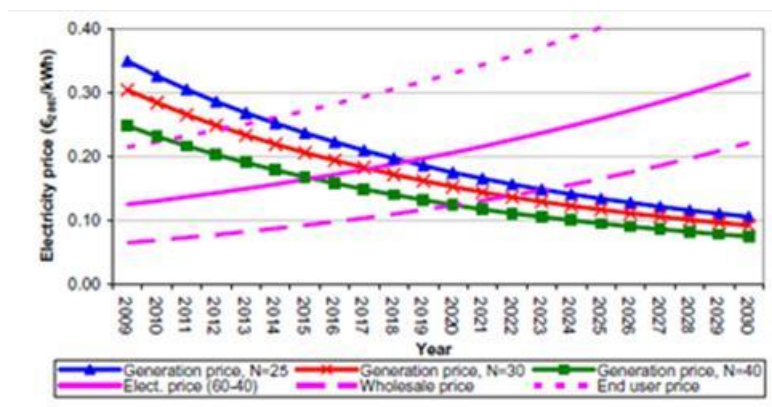
$$GP = \frac{\text{teljes rendszer kiépítési költsége}}{\text{összesen megtermelt energia}} \leq \text{jelenlegi áram ára}$$

Például a napelemes rendszer által előállított energia kWh költségét úgy számoljuk ki, hogy elosztjuk a teljes rendszer költséget a teljes élettartam alatt megtermelt energiával és ezt hasonlítjuk össze a jelenlegi áram árával. A hálózati áramnak két fajtája van, az egyik a termelői ár, a másik pedig a fogyasztói ár. Ha egy háztartás saját maga termeli meg a kívánt energiaszükségletét a saját napelemes rendszerével, akkor megtakarítja az áramtermelőnek járó egységárat. Így a hálózati árparitás az otthon megtermelt áram ára és a fogyasztói ár metszéspontja lesz, például 2013-2014 a napelemes rendszereknél (12. ábra).

12. ábra Hálózati paritás – termelői és fogyasztói ár. Forrás: Bhandari, Stadler, 2009

Ha a fogyasztó úgy dönt, hogy visszatermeli a felesleges áramot a hálózatra, akkor a hálózati ár-egyenlőség az otthon megtermelt áram ára és a termelői ár lesz, ami az említett tanulmányban 2023-2024-re tehető (13. ábra).

13. ábra Hálózati ár-egyenlőség kombinált eseténél. Forrás: Bhandari, Stadler, 2009

Mint láthatjuk lakossági szinten célszerű a saját elektromos áramfogyasztást megtermelni és minél kevesebbet visszatáplálni a hálózatra, hogy legkevesbé növekedjen a hálózati paritás. Az előbbi példában egy hálózatra termelt rendszer ár-egyenlősége 2013 és 2023 közé esik. Jellemzően egy német háztartás 40%-át használja fel azonnal a megtermelt áramnak és 60%-át táplálja vissza. A tanulmányból kiderül, hogy a napelemes rendszerek átlagosan 2015-2019 között érik el a hálózati paritást, a rendszer élettartamától (25-40 év) függően (Bhandari, Stadler, 2009).

Az elmúlt időszakban a megújuló energiarendszerek egyre elterjedtebbek lettek és a technológia gyártása is egyre nagyobb méreteket ölt. Ez elősegíti a technológia költségének csökkenését. Így például a német Deutsche Bank riportjában megjelent, hogy 2013-ban Németország és India elérte a hálózati paritást. Ez azt jelenti, hogy a napenergia versenytársa lett a konvencionális energiahordozóknak, hiszem támogatás nélkül is versenyképesnek bizonyul kivitelezése (EcoSeed, 2013). Az International Energy Agency tanulmányából kiderül, hogy megfelelő szabályozással a lakossági házaknál és vállalkozásoknál telepített napelemek 2020-ra majd minden régióban elérik a hálózati paritást, az áram kereskedelmi árát figyelembe véve (IEA, 2010).

II. Elemzés

A hibrid rendszerek gazdasági mutatóinak eredménye jelentősen jobb, mint a megújuló energiaforrásoké. Hiszen a hibrid rendszerek célja, hogy kettő vagy annál több megújuló energiafajtát kombináljon egy struktúrába. Így a rendszer megbízhatóbb termelővé válik, kisebb lesz az intermittencia, alacsony lesz a káros anyag kibocsátás és akár csökkenhetnek a költségek is. Ez a mutatókban jelentős változást fog okozni. Például a hatásfok és termelékenység egy szél-nap hibrid rendszer esetében duplájára növekszik. A költségek is csökkenni fognak, mivel kevesebb hálózati kiépítésre lesz szükség (vezetékezés, engedélyek beszerzése...), ez befolyásolja a megtérülési mutatókat. Az energia áramtermelés kiegyensúlyozottabb lesz, és nem okoz kihívást az ingadozó áram visszatáplálása a központi rendszerbe. A két energiaforrás kiegészíti egymást, míg a nap többnyire nyáron süt jó időben; addig a szél inkább télen és rossz időben erősödik fel (Ludwig, 2013).

Egy másik példa, mikor a kék gazdaság modellek alkalmazásával érünk el jobb eredményeket a mutatóknál. A kék gazdaság modell egy rendszerszemléletű gondolkodásmód, amit az esetek kivitelezésekor alkalmaznak. A modell igyekszik az egyik folyamatban képződő hulladékot egy másik termelés inputjává tenni és így többszörös bevételt generálni. Ezzel minimalizálja a rendszerben a veszteséget. Az esetek többnyire a helyi erőforrásokat használják fel. Ebből következik, hogy olcsó a szállítási költség, helyi munkahelyeket teremtenek, és mindemellett a helyi gazdaságot élénkítik egyben. Például El Hierro szigetén energiaraționalizálást hajtottak végre 2010-ben a kék gazdaság szemléletmód segítségével. Öt szélkereket telepítettek, ami összesen 7 MW energiát

termel. Egyharmadát az energiának eltárolják, úgy hogy vizet szivattyúznak fel egy fél millió m³ víztározó tóba. Ha a szél nem termel elégséges áramot, akkor a vizet leeresztik két vezetéken keresztül egy 11,3 MWp vízerőműbe, ami megtermeli a szükséges áramot. El Hierro legnagyobb áramfogyasztója a három tengervíz-sótalanító üzem, ami ivóvizet szolgáltat az ott lakó embereknek. Ennek a víz mennyiségnek a 70-80%-át a mezőgazdaságban használják fel, hogy élelmiszert termeljenek maguknak (Blue Economy, 2012). Ez a példa jól szemlélteti, hogy a szélerőmű használata további üzemek, vízerőmű működését teszi lehetővé, amiknek pozitív hatása a költség alapú gazdasági és műszaki mutatókban kevésbé beépíthető. Ezek azok az externáliák és spill-over hatások, amiket a mutatók nem tudnak számszerűsíteni.

III. Összegzés

A tanulmányban bemutatásra kerültek különböző gazdasági és műszaki mutatók, amik vizsgálata fontos alapját képezik majd gazdasági döntéseknek. A mutatókat definiáltam, számítási módjukat, mértékegységüket meghatároztam és az adott mutatóhoz vonatkozatható példákat megnéztem a megújuló energiaforrásoknál. Láthattuk, hogy a tudomány jelenlegi állása szerint a mutatóknál milyen eredményeket kaphatunk és mi az, ami elfogadhatónak számít. Többek között meghatározásra került, hogy milyen nehézségekkel szembesülhetünk az adatgyűjtés során, vagy a mutatók értelmezésekor. Mint ahogy a bevezetőben elhangzott, megbízható döntést csak több mutató együttes használatával érhetünk el. Fontos minél több mutató értelmezése és vizsgálata. Nem létezik jó vagy rossz mutató, általában az esetek ismerete után határozzuk meg, hogy melyek a leginkább alkalmasabb mutatók.

Mutatók összegzése jellege szerint:

Gazdasági mutatók	Műszaki mutatók
<i>Tőkeigény és az „Egynapos” tőkeigény</i>	<i>Energia megtérülési idő</i>
<i>Üzemeltetési költség</i>	<i>Befektetett energia megtérülése</i>
<i>Energia egységköltség</i>	
<i>Határköltség</i>	
<i>Kapacitásfaktor</i>	
<i>Általános befektetési mutatók</i>	

A megújuló energiák piaci jelenlétének intenzitása és a tiszta energia technológiák relevanciája javarészt a költséghatékonyságától függ. Ezek elterjedésének fő oka, hogy csökkentse a fosszilis energiahordozók használata során felhalmozódott környezetszennyező anyagokat, és megelőzzék a klímaváltozással járó extrém időjárási eseményeket (Lund, 2011). Az új energia technológiák bevezetésénél a legnagyobb kihívást a költségek és a teljesítmény jelenti. Ahhoz, hogy elérjük azt, hogy a megújuló energiák széles körben elterjedjenek, csökkenteni kell az árát, a régiókban elérhető energiaforrásokat kell használni és a teljesítményt lehetőleg növelni kell. Az új energia technológiák jellemzően magasabb költséggel járnak, mint már meglévő társaik, ezért gyakran csak anyagi támogatással tudnak paritást elérni. Fontos, hogy a jövőben számszerűsíteni tudjuk az externáliákat (például környezet szennyezést) és az összehasonlító gazdasági elemzések során használni tudjuk őket. Jelenleg a támogatások és extern hatások kizárása egészen más gazdasági eredményt produkál a felhasznált energiaforrásokról. Ezért következő tanulmányom várható témája az externáliák internalizálása lesz.

IV. Irodalomjegyzék

Abed KA, El-Mallah AA (1997): Capacity factor of wind turbines. Energy, Volume 22, Issue 5, p.487-491

Alsema E. (2012): Chapter IV-2 – Energypaybacktime and CO2 emissions of PV systems. Practical Handbook of Photovoltaics, 2nd ed., p.1097-1117

Bhandari R, Stadler I (2009): Grid parity analysis of solar photovoltaic systems in Germany using experience curves.

Blue Economy (2012): Report about El Hierro. Retrieved from www.blueeconomy.eu at 12.06.2013

Celebi M, Hanser PQ (2010): Marginal cost analysis in evolving power markets: the foundation of innovative pricing, energy efficiency programs and net metering rates. The Battle Group Inc, Energy, Issues 2

DOE (2013): Open Energy Info - DOE Program. Retrieved from en.openei.org at 02.05.2013.

EcoSeed (2013): India, Italy reach grid parity – Deutsche Bank. Retrieved from www.ecoseed.org at 12.04.2013

EIA (2010): Levelized cost of new generation resources in the annual energy outlook 2011. Retrieved from www.eia.gov at 23.04.2013

Energy Forum (2011): Capacity factors for electric power generation from renewable resources. Retrieved from <http://energyforumonline.com> at 23.04.2013

Fazekas, G (2009): Az osztalékpolitika vizsgálata Magyarországon. PhD értekezés, Budapest.

Felsmann B (2012): Megújulók és atomenergia a világban és Magyarországon. Az Ökopolisz Alapítvány és Heinrich Böll Alapítvány (Prága) nemzetközi konferenciája. Budapest, 2012.10.10

Gács I. (2012): Villamosenergia-termelés gazdasági értékelése. BME Energetikai Gépek és Rendszerek Tsz, Értekezés.

GreenRhinoEnergy (2013): Economics of RenewableEnergyPlants. Letöltve <http://www.greenrhinoenergy.com/renewable/context/economics.php> 22.14.2013.

Gulliver J.S., Arndt R.E.A. (2003): HydroelectricPowerStations. Encyclopedia of Physical Science and Technology, 3rd ed., p.489-504

Hall CAS, Balogh S, Murphy DJR (2009): What is the minimum EROI that a sustainable society must have? Energies, Volume 2, p25-47

IEA (2010): Technology Roadmap: solar photovoltaic energy. International Energy Agency. Retrieved from www.iea.org at 05.05.2013

IRENA (2012): Biomass for power generation. IRENA Working paper, Renewable Energy Technologies: Cost Analysis Series, Volime 1, Issue 1/5

Knapp K, Jester T (2001): Empirical investigation of the energy payback time for photovoltaic modules. Solar Energy, Volume 71, Issue 3, p.165-172

- Kruschwitz L., Löffler A. (2006): Discounted cash flow: A theory of the valuation of firms. John Wiley & Sons Ltd, London.
- Lovins A. (2002): Small is profitable: the hidden economic benefits of making electrical resources the right size. Rocky Mountain Institute, US,
- Ludwig D (2013): Wind-solar hybrid plants up to twice as efficient. Retrieved from www.pv-magazine.com at 10.06.2013
- Lund PD (2011): Boosting new renewable technologies towards grid parity – Economic and policy aspects. Renewable Energy, Volume 36, p.2776-2784
- Mahone A, Woo CK Williams J, Horowitz I (2009): Renewable portfolio standards and cost-effective energy-efficiency investment. Energy policy, Volume 37, Issue 3, p774-777.
- MEH (2012): Kötelező átvételi tarifa módszertani útmutató. Letöltve: http://www.mekh.hu/gcpdocs/49/kat_modszertani_utmutato2012jan.pdf 2014.02.02.
- Moner-Girona M (2008): A new scheme for the promotion of renewable energies in developing countries: The renewable energy regulated purchase tariff. European Communities, Luxembourg
- NREL (2013): National Renewable Energy Laboratory. Retrieved from www.nrel.gov at 04.04.2013
- OECD/IEA (2004): World Energy Outlook 2004. Published by International Energy Agency.
- Oilprice (2010): Can renewable energy really satisfy our energy needs. Retrieved from oilprice.com at 25.04.2013
- Pablo Fernández (2010) WACC: Definition, Misconceptions, and Errors. Business Valuation Review: Winter 2010, Vol. 29, No. 4, pp. 138-144.
- Pereira AOP, Cunha da Costa R, Vale Costa C, MoreasMArreco J, Rovere EL (2013): Perspectivesfortheexpansion of newrenewableenergysourcesin Brazil. RENEWABLE and SustainableEnergyReviews, Volume 23, p.49-59
- Rathmann et al. (2011): D-16 Report: Towards triple-A policies: More renewable energy at lower cost. Intelligent Energy – Europe, Altener.
- Rocky Mountain Institute (2013): Overnight capital cost for U.S. pressurized-water reactors. Reinventing Fire. Chelsea Green Publishing. Retrieved 02.05.2013
- UNEP FI (2006): Show methemoney: linking environmental, social and governanceissuestocompanyvalue. UNEP FinanceInitiativeAsset Management Working Group.
- Vida G (2011): Globális energiagondok. Biokontroll, Évfolyam 2, Szám 1
- Weißbach D, Ruprecht G, Huke A, Czernski K, Gottlieb A, Hussein A (2013): Energy intensities, EROIs (energy returned on invested), and energy payback times of electricity generating power plants. Energy, Volume 52, p.210-221

Hartung Katalin, doktorandusz hallgató

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Közgazdasági- és
Regionális Tudományok Intézete, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola

Cím: H-7622 Magyarország, Pécs, Rákóczi út 80.

E-mail: hartungk@ktk.pte.hu

Inventory management and competitiveness: a quality-based approach

Hauck Zsuzsanna

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Gazdaságmódszertani
Intézet

Abstract

In this paper we show an approach how inventory management can enhance competitiveness in the sense of improving quality and cost-effectiveness at the same time. We consider Economic Order Quantity models in which all the items have to be screened before selling. Good quality items are sold on a daily basis while defective items leave the warehouse at the end of the screening period. Papers in this field used to determine the optimal lot size, and consider the speed of screening to be given. We show that the latter can be a decision variable, too, and have a significant influence on the total cost of the inventory policy.

Keywords: *inventory management, competitiveness, conformance quality, speed of screening*

I. Introduction

In this paper we consider the role of the operations function in terms of competitiveness gained through quality-based inventory management. We analyze the problem considering the four main competitive priorities. These include speed, flexibility, costs, and quality (Krajewski et al., 2013). They usually can not be improved simultaneously so companies often determine one of them as the strategic priority, and try to improve it without harming the other three. Providing good quality is usually considered to be quite expensive. Even though, we show that this trade-off does not necessarily arise. In addition, costs can even be decreased by choosing the optimal lot size (or Economic Order Quantity) and speed of screening.

As the original Economic Order Quantity (EOQ) model (Harris, 1913) is one hundred years old, there is a lot of literature on determining the optimal lot size. Khan et al. (2011) provide a review on the extensions of the model for imperfect quality items. The main, seminal article of this particular group of extensions is the one written by Salameh and Jaber (2000). They were the first authors who assumed that buyers may receive defective items, so all products have to be screened before sold. Khan et al. (2011) define six categories modifying their model; these include EOQ/EPQ models for imperfect items, shortages backordering, quality, supply chains, fuzzy, and others. Recent papers assume that the fraction of defective items is a probability variable. Vörös (2013) drops the assumptions that ensured the absence of shortages, and defines new lot sizing rules.

The papers mentioned above assume that the speed of screening is given, and can not be influenced by the company. Even though, we think that companies can affect the speed through determining the level of Quality Control capacity. In the next chapter we introduce the main goals and rules of inventory management. Section 3 gives an overview of quality as a competitive priority from the point of view of inventory management, and

shows its importance in inventory modeling. Section 4 contains our model with imperfect quality items where the speed of screening is a decision variable. The last chapter summarizes our conclusions in the topic.

II. Goals and rules of inventory management

All companies have to face the problem that supply and demand do not tend to be equal at a particular time. In order to strike balance between these two, they have to keep a reasonable amount of inventories. Even though, the three main company functions used to have very different opinions about this reasonable amount. From *marketing* point of view, service level should be high in order to reach a high standard of customer satisfaction. From this aspect, it is necessary to keep a lot of safety stock of a wide range of products. In this case the *finance* department would argue that keeping a lot of inventories is costly. If the product is very simple, holding costs are about 25 percent of its price (Vörös, 2010). Besides the disadvantages of overstocking, inventory ties up a lot of capital that could be used for other important purposes like innovation or other investments. *Operations* management has the tools to balance the two competing aspects of marketing and finance, and define the optimal inventory policy.

Slack et al. (2010) mention additional factors that can influence the optimal level of inventories. Besides customer service, they name four more reasons for keeping large inventories; these are ordering/setup costs, labor and equipment utilization, transportation cost, and quantity discounts for ordering in bulk. Small stocks are reasonable not only because of cost of capital, but also because they use space without adding value. Additional reasons include storage and handling costs, taxes, insurance, and shrinkage (pilferage or theft, obsolescence, deterioration).

As reality is always quite complex, models have to make assumptions in order to make them possible to follow. It is not possible to take all the aspects mentioned into account but we have to analyze our solutions knowing them. It is easier to consider quantitative data, so financial, cost-related issues are commonly discussed in papers. Since Haris (1913), inventory-related models used to decide on the Economic Order Quantity by minimizing the sum of setup and holding costs. Decision makers can decide on the service level in advance, so marketing-related issues can also be modeled to some extent.

Applying the philosophy of the Toyota Production System (Liker, 2004; Krajewski et al. 2013), Economic Order Quantity tends to decrease. The reason for this is the lower level of setup costs due to short setup times, and Toyota's special way of thinking about holding costs per unit. In TPS, everything is considered to be waste that does not add value from the customers' point of view. As storage does not add any value, it is a hundred percent waste. That is why inventory is kept at the minimum level necessary to the smooth running of operations. Also, screening and defective items do not add value, and are consequently harming. We agree that imperfect items should be repaired or removed from the system as soon as possible. Even though, we think that in cases when TPS is or can not be applied, screening can be a very effective tool to minimize costs and improve quality at the same time.

III. Quality and Quality Control in inventory management

There are four competitive priorities that operations management is responsible for (Krajewski et al. 2013). We have already discussed the matter of *costs* but the other three are also important in terms of inventory policy. Holding a high amount of stock ensures a higher level of *speed* and *flexibility*, even though *quality*-related issues are more complex.

First of all, there is no generally accepted definition of quality. We use one of the most cited definitions drawn up by Garvin (1987). The author determines eight dimensions

of quality, from which we use conformance quality, which is easy to be measured. Conformance is “the degree to which a product’s design and operating characteristics meet established standards” (Garvin 1987, pp. 105.). Despite the fact that this degree can range from zero to hundred percent, we consider two possible results of quality control: imperfect items (whether they can be repaired or not) and good quality items. The first group leaves the system after the entire lot has been screened; the second one is sold continuously.

There used to be trade-offs between the four main competitive priorities, even though in some cases synergy effects occur. For example improving quality may leads to a reduction in costs. Schonberger and Knod (1991) argue that quality improvement has both market- and cost-route benefits. Higher level of quality improves the company’s competitive position, and leads to increased revenue through higher prices or increased market share. At the same time, it also reduces costs of operations by enhancing the level of defect-free output. Increased revenue and reduced costs of operations make profits increase.

However, we think that besides these benefits one has to consider that quality improvement requires investments and does also induce variable costs. In our model, investment costs are part of the setup costs, and variable costs are called cost of quality control (appraisal costs). Krajewski et al. (2013) mention three additional groups of quality-related costs (prevention, internal failure, and external failure costs); these types are not analyzed directly in this paper.

Since the seminal paper of Harris (1913), articles aim to find the minimum of inventory-related costs by choosing the optimal lot size subject to different conditions. There are extensions of the original model that consider imperfect quality items. These models assume that all the items have to be screened before served to the customers because defections and damages can occur during production, loading, shipment or just by running out of time. For example, machines can fail to produce conformance quality; products like porcelain may be broken during loading; perishable food items may go bad. Models of this type assume that the daily screening rate is given. Even though, we think that the speed of screening should be a decision variable because companies have the opportunity to choose the capacity related to quality control. For example, they can determine the speed by deciding on the number and working hours of employees who screen the items.

We consider Economic Order Quantity (EOQ) models where the retailer company screens hundred percent of the items ordered in lots. Every lot (order quantity) contains Q units, from which p percent is defective. Every day x items are inspected, and in our model this speed of screening is a decision variable. The amount of items in a lot (Q) can either be a decision variable or given to the company (e.g. determined by transportation costs).

Quality control of higher level of speed makes defective items leave the system earlier. As shown in *Figure 1*, at the beginning of every cycle, a lot of Q items arrive at the warehouse. As every day x items are screened, and p percent of which are defective, a number of $x(1-p)$ items of favorable quality can be sold to customers. This amount has to exceed or be equal to demand: $d \leq x(1-p)$. That is why the inventory level decreases by the degree of demand (d) every day. When the screening period is over (at time Q/x), defective items (Qp units) are thrown out, repaired or sold at a lower price. They have to leave the system together because we assume high transportation costs. As there may be good quality items left in the warehouse, the cycle does only end later, when all good quality products are sold. During a cycle, inventory level can be illustrated like in *Figure 1* and be defined algebraically as follows:

$$I = \begin{cases} Q - dt & \text{if } t \leq Q/x \\ Q(1-p) - dt & \text{if } t > Q/x \end{cases} \quad (1)$$

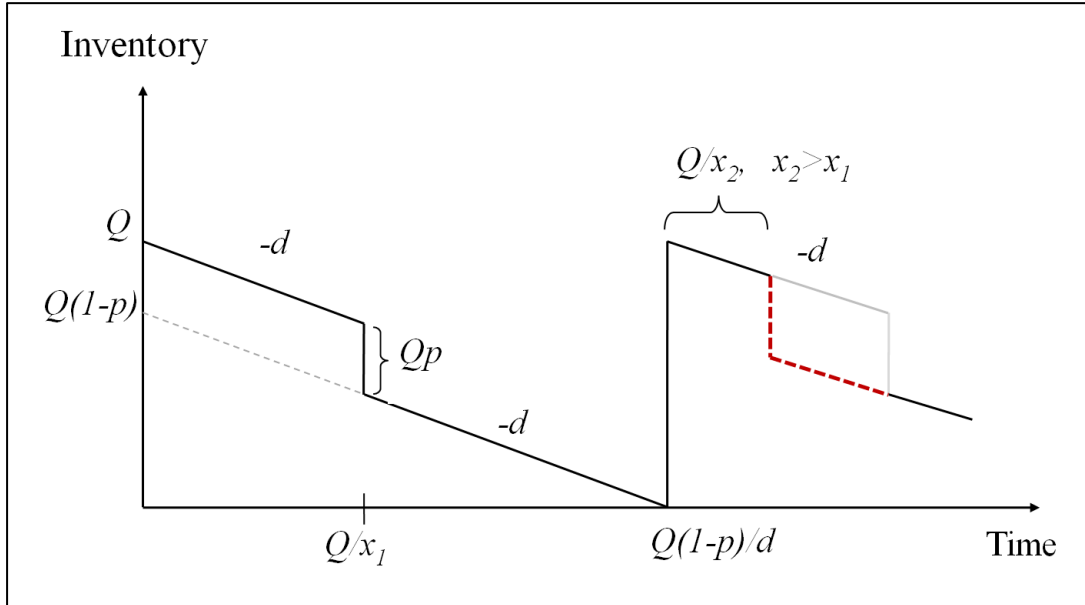

Figure 1. EOQ model with 100% screening and increased speed of screening in the second cycle ($x_2 > x_1$)

In the second cycle of *Figure 1*, we increased the speed of quality control. The proportion of defective items did not change but these leave the system earlier, leading to a reduction in holding costs. On the other hand, increasing the speed may be more expensive. These two opposing effects make us believe that companies should put a great emphasis on finding the optimal speed of screening.

IV. An EOQ model with imperfect quality items and optimal speed of screening

In this section we establish a new total cost function of inventory policy since besides holding and setup costs we also consider screening costs in the EOQ model. We denote the daily screening cost function by $f(x)$. Higher screening speed (x) is more expensive because related capacities have to be enhanced e.g. by overtime or outsourcing.

We assume that the fixed costs related to screening are part of the setup costs. Three different functions are considered. The simplest one is a linear function:

$$f(x) = c \cdot x \quad (2)$$

Applying *Eq. 2* as the daily screening cost function means that if we enhance the screening level by one unit, our daily screening cost grows by c . Eventually, unit screening cost remains the same whatever the speed.

It is more realistic to consider convex and monotonically increasing functions like

$$f(x) = c \cdot x^n, \quad n > 1 \quad (3)$$

$$\text{or } f(x) = c(x) \cdot x, \text{ where } c(x) = kx + l, \text{ so } f(x) = kx^2 + lx \quad (4)$$

In Eq. 3, degree n being greater than one ensures that unit cost grows with the enhanced speed. Eq. 4 defines a daily cost function where unit cost depends on the speed, and it is multiplied by the number of items screened in a day.

To get the sum of screening costs, we have to multiply $f(x)$ by the number of days spent with QC. In our case it is $Nd/x(1-p)$ since every cycle lasts $Q(1-p)/d$ days, so there are $Nd/Q(1-p)$ cycles in a year, Q/x days in it spent with screening. Notations are listed in Table 1.

Table 1 – List of notations

N	number of working days per year
d	daily demand (in units)
s	ordering or setup cost
h	daily holding cost per unit
Q	lot size, decision variable
p	proportion of defective items in a lot (%)
x	speed of screening (number of items screened in a day)
$f(x)$	daily screening cost

Setup costs occur at the beginning of every cycle while holding costs have to be paid every day after every item stocked. All inventory-related measures are to be found in Table 2.

Table 2 – Inventory-related costs

cycle length	$Q(1-p)/d$
number of cycles per year	$Nd/Q(1-p)$
ordering (setup) cost	$Nds/Q(1-p)$
holding costs in a year (EOQ)	$NhQ \left(\frac{dp}{x(1-p)} + \frac{1-p}{2} \right)$
screening costs in a year	$f(x) \cdot \frac{Nd}{x(1-p)}$

The inventory-related total cost in our EOQ model consists of setup, holding, and screening costs:

$$TC = \frac{Nds}{Q(1-p)} + NhQ \left(\frac{dp}{x(1-p)} + \frac{1-p}{2} \right) + f(x) \cdot \frac{Nd}{x(1-p)} \quad (5)$$

The minimum of the total cost is represented by the following levels of order quantity and speed of screening:

$$Q^* = \sqrt{\frac{2ds}{h}} \cdot \sqrt{\frac{1}{\frac{d}{x} \cdot 2p + (1-p)^2}} \quad (6)$$

$$x_1^* = \frac{f(x) + hQp}{f'(x)} \quad (7)$$

The Economic Order Quantity (*Eq. 6*) is the same to be found in literature where imperfect items can occur but speed of screening is not a decision variable. The original Wilson formula ($\sqrt{2ds/h}$) is multiplied by a modifier that follows from the assumption that products may be defective. If we ignore this assumption, then the level of p becomes zero, making the modifier equal to one. Both equations show that a growth in the optimal screening speed (*Eq. 7*) makes the EOQ grow, and vice versa.

We use the general formula of the daily screening cost function in *Eq. 7* because we consider its three types introduced above. If $f(x)$ is linear (*Eq. 2*), the optimal speed tends to infinity because actually all products are screened for the same unit cost, and it is favorable to make imperfect items leave as soon as possible. EOQ in this case is like the Wilson formula modified by a factor which ensures that the lot consists of good quality items only:

$$\lim_{x \rightarrow \infty} Q^* = \sqrt{\frac{2ds}{h}} \cdot \frac{1}{1-p} \quad (8)$$

Considering the convex and monotonically increasing functions in *Eq. 3* and *Eq. 4*, we found that the holding cost of defective items (hQp) has significant influence on the optimal speed:

$$x_2^* = \frac{n \sqrt{hQp}}{\sqrt{c(n-1)}} \quad (9)$$

$$x_3^* = \sqrt{\frac{hQp}{k}} \quad (10)$$

It may seem that ordering (setup) costs do not have to be taken into account, even though they have an important role in determining the EOQ (see *Eq. 6*).

Optimizing both the order quantity and the screening speed at the same time is rather complex when done algebraically but numerical iterations are very simple. First, we calculate the original Wilson formula (without the modifier in *Eq. 6*), and use it in the calculation of x^* (*Eq. 9* and *10*). After that, we substitute x^* into *Eq. 6*, in order to give a more precise approximation for Q^* . As the next step, we use this result again to give a more precise approximation for x^* , and so on. After some iterations, results for x^* and Q^* stop changing significantly, showing us the optimal level of each decision variable and the minimum of inventory-related costs.

Considering the fact that quality control may be included in the process, the time spent on screening tends to zero in our model. Put it in another way, these products are considered to be screened with an infinite speed like in *Eq. 8*. Theoretically, there should be no defective item, which means that the value of the modifier in *Eq. 8* is one because p equals to zero. Toyota Production System is a good example for this situation. In TPS, lot

size is supposed to be one, which can be gained through low setup costs and the high level of unit holding cost following from the Toyota philosophy.

V. Concluding remarks

From the point of view of operations, competitiveness can be gained through competitive priorities like speed, flexibility, costs, and quality. There used to be trade-offs when a company is trying to improve one of them. As shown in the article, the trade-off between quality and costs can be eliminated, and these two competitive priorities may even be improved simultaneously.

Following an inventory policy that is based on the optimal speed of screening can lead to a reduction in costs, and better quality of goods sold. Aspects of this decision include holding, production (purchasing), setup (ordering), backlogging, and screening costs. Enhancing the speed of screening makes related costs grow. Even though, bad effects of this trade-off may be compensated by the costs saved in inventory management, and the improvement in quality of supply. The task of the decision makers is to define an inventory policy that makes the whole supply chain as competitive as possible. Deciding on the speed of screening can be an important milestone in this process.

In this paper we showed how the optimal screening speed can be calculated for three different screening cost functions in EOQ models with imperfect quality items. The problem may be defined for Economic Production Quantity (EPQ) models as well. The difference compared to EOQ models is that the company produces the items itself so quality control can be part of the production process, and the degree of defective items can be affected by improving the production process. The optimal speed of screening would slightly differ from the results in EOQ because it can be interpreted as an EPQ model with infinite production rate.

Further research is also needed to extend the model to the backlogging case. We are currently working on this problem and have already found some interesting facts when there are investments needed to increase the speed of screening and the proportion of defective items is a stochastic measure.

VI. References

- Garvin, David A. (1987). Competing on the Eight Dimensions of Quality, *Harvard Business Review* 65 (6), 101-109
- Harris, F. (1913). How many parts to make at once, *Factory, The Magazine of Management* 10 (152), 135-136
- Khan, M., Jaber, M.Y., Guiffrida, A.L., Zolfaghari, S. (2011). A review of the extensions of a modified EOQ model for imperfect quality items, *International Journal of Production Economics* 132, 1-12.
- Krajewski, Lee J., Ritzman, Larry P. & Malhotra, Manoj K. (2013). Operations management: processes and supply chains, Tenth edition, Pearson
- Liker, Jeffrey K. (2004). The Toyota Way: 14 Management Principles, McGraw-Hill
- Mann, Nancy R. (1987). The keys to excellence. The story of the Deming Philosophy, 2nd ed., Prentice-Hall, Los Angeles
- Salameh, M.K. & M.Y Jaber. (2000). Economic production quantity model for items with imperfect quality, *International Journal of Production Economics* 64 (1): 59-64.
- Schonberger, R. J. - Knod, E. M. (1991). Operations Management, Fourth Edition, Irwin
- Vörös, József. (2010). Termelés- és szolgáltatásmenedzsment, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Vörös, József. (2013). Economic order and production quantity models without constraint on the percentage of defective items, *Central European Journal of Operations Research* 21: (4), 867-885.

Hauck Zsuzsanna, doktorandusz hallgató

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Gazdaságmodszertani Intézet

Cím: H-7622 Magyarország, Pécs, Rákóczi út 80.

Telefon: +3672-501-599/23153

E-mail: hauckzs@ktk.pte.hu

**Issues and solution in obtaining regional data
for renewable systems
A calculation method for estimation
of the regional electricity demand pattern**

Viktor Kiss

*University of Pécs
Faculty of Business and Economics*

Abstract

Creating energy systems that rely heavily on renewable energy seem unavoidable in the near future. Several research groups and software deal with the optimization of renewable energy sources. These are typically designed for countries, regions, or even small cities, communities. A very fundamental part of obtaining a feasible solution is to have high quality input data. These are usually readily available for whole countries, but rarely for smaller regions. In order to create a good quality model for optimizing renewable energy usage, punctual input data is needed for regional studies as well. The three vital part of energy systems are electricity, heat and transportation. When narrowing down an energy system for regional optimization, the energy needs to be determined for the aforementioned segments. The problems include theoretical issues - such as where to allocate the energy usage of a big power plant serving several regions to one region - and practical issues, such as the methodology to determine the energy need for houses that use biomass for heating. While some data is relatively easy to obtain, the regional aggregation of the input data is more difficult. Most renewable energy sources are intermittent, so a careful balancing process needs to be developed, in order not to overload the electricity grid. Electricity demand differs significantly among regions, primarily because the industrial electricity load differs in different areas. The estimation of non-industry specific electricity demand can be obtained through simple calculations. The paper will try to introduce a simple solution in determining electrical load values for regions with different sized industry.

Keywords: *renewable energy systems, regional optimization, sustainability*

I. Introduction

The importance of renewable energy:

The globalization process in the last 50-60 years and the incredible economic growth has been unquestionably fired by fossil fuels. The idea of using the seemingly infinite amount of very concentrated energy has been widely questioned in the last couple of decades. The concept of peak oil¹ has raised the awareness of citizens of the world, that it would be necessary to find an alternative solution for our energy supply. Although the slow, but steady depletion of fossil based fuels has been a center of attention among environmentalists, the solution of the problem is far away. The definition of the problem is

¹ “peak oil” – the point at which the world’s oil supplies go into irreversible decline

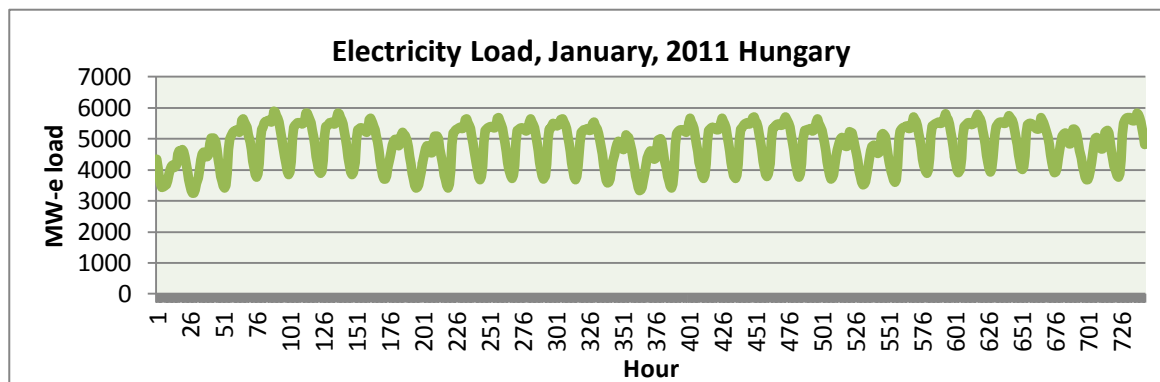
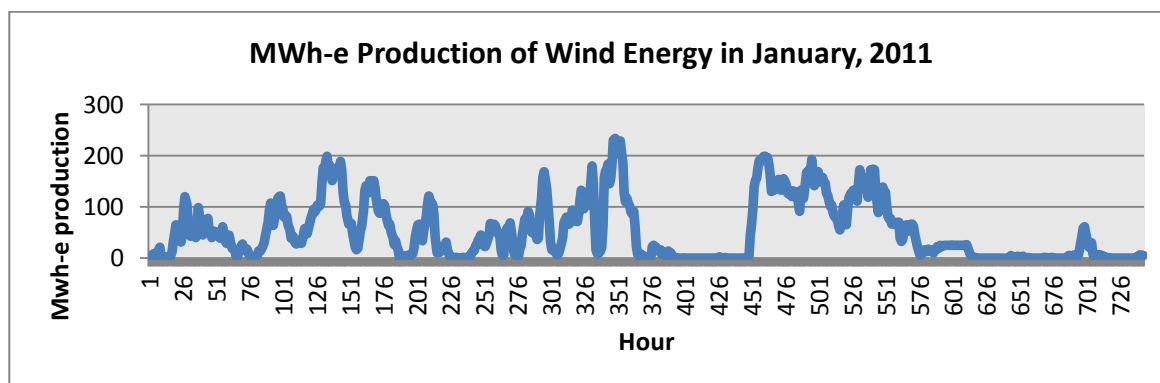
necessary. In brief: our economy is using energy sources that will not renew themselves for thousands of years, and after the depletion, our current economic growth will have to be based on a different type of energy source: An energy source that does not possess the non-renewable characteristic. To use the International Energy Agency’s definition renewable energy is “Energy derived from natural processes (*e.g.* sunlight and wind) that are replenished at a faster rate than they are consumed”(iea.org). This narrows down our choice of energy significantly. On the positive side: we are still left with a wide range of possible energy sources. Ghosh et al. (2011) in the second volume of their book, *Energy Resources and Systems* summarize the types of renewables that is worth considering. Wind, Solar, Hydropower, Geothermal, Ocean, Bio, Ethanol and Hydrogen energy can all be very useful, but there are a few very important issues that emerge when deciding to introduce such energy sources into a system.

II. Issues in the introduction of renewable energy

Intermittency - a major obstacle.

Among renewable energy, we have to make a distinction between sources that are intermittent, and those which are not. Wind and solar energy (both thermal and photovoltaic) are both very good sources of renewable energy. The energy coming from the sun or from the speed of the wind is something that has to be harvested. But the extremely hard prediction of the exact amount of solar radiation or the power of the wind at a given time point makes it a challenge to use optimally.

In order to further investigate the problem of intermittency, please analyze the following graphs.

Graph I.: Electricity production from wind turbines and electrical load values for Hungary (January, 2011)

Source: Information based on: <http://www.mavir.hu/web/mavir/rendszerterheles>

Although the electricity load is significantly higher, than the production of wind energy, the shape and the randomness of the first graph gives a good reflection of the main issue. Since the supply and demand has to be matched exactly in an electric grid, such randomness can cause serious problems. This has been a very widely used „excuse” to postpone the introduction of intermittent energy sources. The following section will analyze whether this intermittency is really an obstacle.

Benjamin Sovacool (2009) analyzes this issue in his article, *The intermittency of wind, solar, and renewable electricity generators: Technical barrier or rhetorical excuse?*, *The conclusion is that the unpredictability is already a major issue in electric grids, and the use of more intermittent renewables actually reduce the unpredictability of such systems.*

The non-intermittent renewable energy sources are much easier to deal with. Biomass and Geothermal energy for example are starting to be widely used in heating and electric systems, because of their steady nature.

III. Obtaining data for regional systems

The introduction of the aforementioned renewable energy sources into energy systems (heat, electric and transportation) are modeled more frequently. One of the main reasons is the European Commission’s aim to get 20% of all of the energy supply based on renewable energy sources (European Commission <http://ec.europa.eu>).

There are several tools used for such modeling purposes. Connolly et al. analyses the different available software in their article, *A review of computer tools for analyzing the integration of renewable energy*. Around 70 software deals with the introduction of renewable energy sources, but after closer examination, only a few will be sufficient.

While these software can save a lot of time, by making the analysis of a system easier, there is one thing that simply cannot be provided under every circumstance: To provide specific data for specific cases every time. Independent of the model one is building, it is highly likely that most of the data has to be manually gathered from different counterparties.

Country, region, city or community?

The scope of the model can vary based on the modeler’s preferences. Depending on the scope of the research (country, region, city, community or other) different issues are encountered. The type of data needed does not differ significantly, but the availability does.

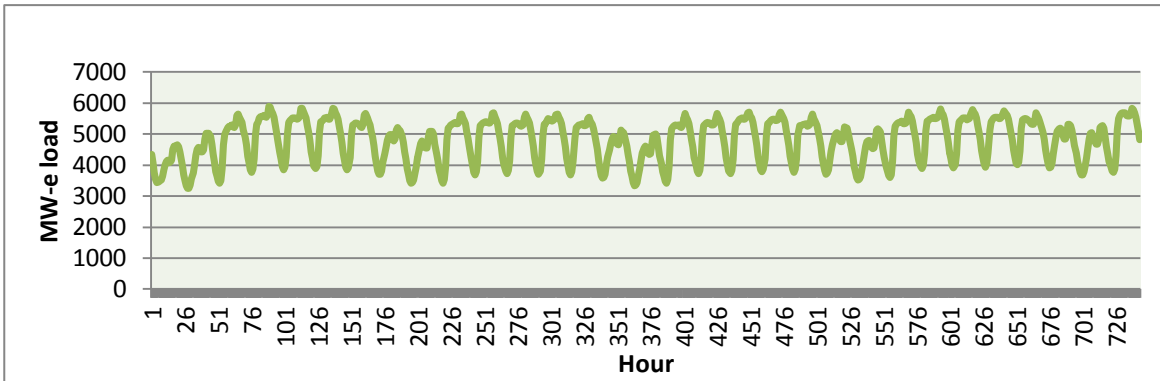
The most common and generally needed data are the aggregated energy demands (heat, electricity and transportation), hourly load data (preferably for each demand) and input capacities. The source of the data can be from a very wide range of institutions or companies. If one is building a model for a country, the aggregated data, and usually the load curves for electric consumption can be obtained from agencies. The International Energy Agency offers the Energy Balance for most countries, which can be downloaded freely or purchased at a reasonable cost. This includes a wide variety of data ranging from aggregated demands to industry specific consumption.

If a research aims to analyze a smaller area - for example a region - new problems are encountered. It is not common to have the aforementioned data readily available in all levels of aggregation.

IV. A common issue in electricity demand and suggestions for possible solution (results)

An assumption for the following part will be that the desired aggregation of data will be smaller than a country, and that the country specific data is available from the International Energy Agency.

The aggregated consumption of electricity is very well documented among OECD countries, and the load curves are also generally available. If we examine Graph I. we can see the pattern of daily usage and weekends:

Graph II.: Load values for Hungary (January, 2011)

If we are to estimate the pattern of usage for smaller area that has its own citizens and (even a relatively small) industry, we face the following issue: The industry usually uses a vast amount of electricity, and does it at an unknown level. As a result the country specific pattern for a smaller region would only be right if the percentage of industry demand would be the same as on the country level. The determination of hourly industry specific loads can be difficult, but necessary. The following suggestion to solve this problem uses a simple process. The method needs to divide the time frame into n time segments, and subtract the industry use for each time segment from the aggregated data. (1)

$$b_i = a_i - k_i \tag{1}$$

where

b_i = non-industry specific electrical load at the ith time segment

a_i = aggregated electrical load at the ith time segment

k_i = industry specific electrical load at the ith time segment

The remaining load values (k_i) will yield the demand pattern of non-industry consumers. These values can be used to calculate the non-industry relative load for a specific region. The next step is to determine the non-industry specific relative load for all time segments. (2)

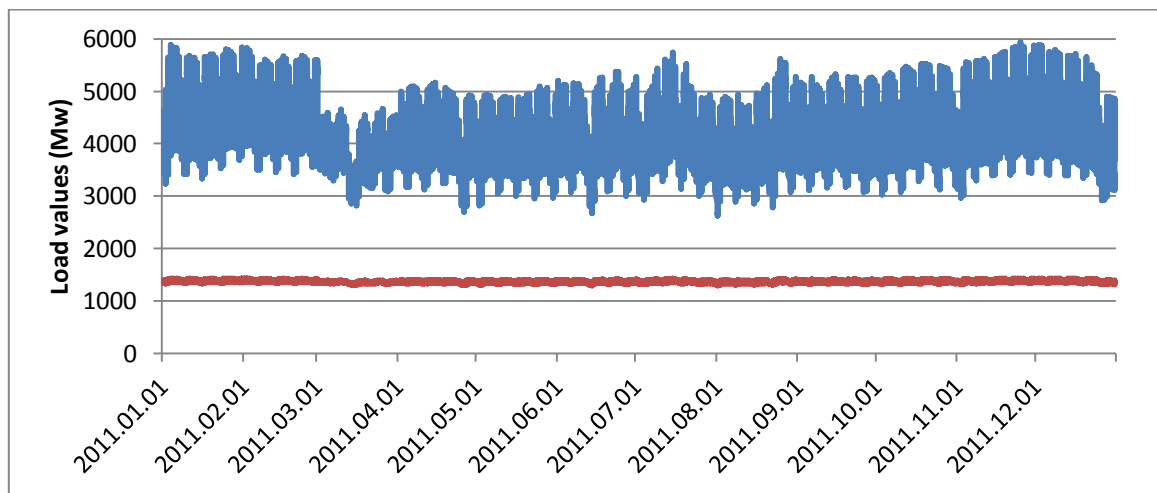
$$p_i = \frac{b_i}{\sum_1^n b_i} \tag{2}$$

where

p_i = non-industry specific relative electrical load at the ith time segment

The resulting load values (p_i) will yield the relative demand pattern of non-industry consumers. The last step is calculating the load values for the researched region, taking into account the regional industry specific electricity usage.

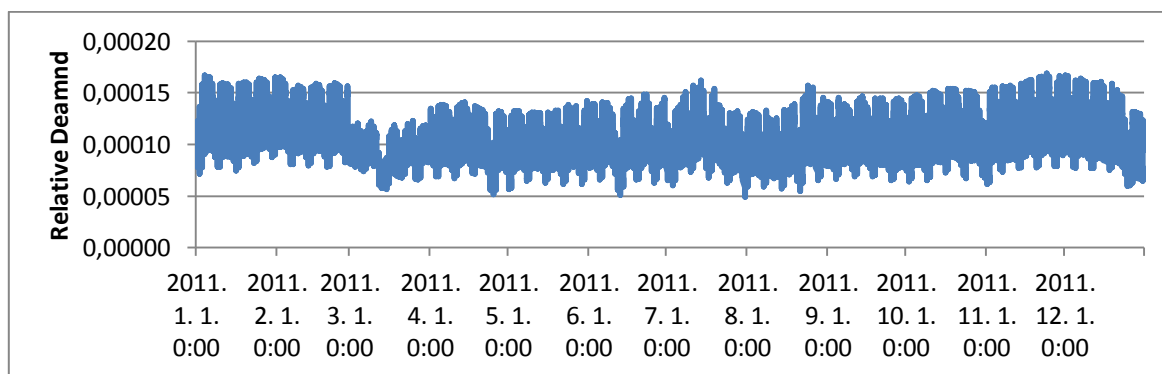
The following case will demonstrate the aforementioned calculations on a simple case. The following hypothetical example uses values for Hungary 2011. The timeframe is one year, and it is divided into $n= 8760$ hours (time segments). The aggregated electricity consumption is 34,5 TWh (blue line). From the IEA’s Energy Balance we know that industrial use was 9,9 TWh. The hourly load values are subtracted according to (1). The following graph can be conducted:

Graph III. : Load values for Hungary (2011)

Subtracting the industry demand for each time segment (hour) (1), we obtain the values associated with non-industry use.

After conducting (2), we can create Graph IV. from p_i values. Since we have no reason to assume that the relative demand pattern for non-industrial use differs in different regions of a given country, the relative values could be a good proxy for any non-industrial electricity demand pattern:

Graph IV. : Relative, non-industry specific load values for Hungary (% of aggregated)

For any given region, this could be a sufficient distribution to use when modeling electricity demand. The region specific electricity demand of the industry has to be built in if we are to obtain proper values.

V. Summary

Determining region specific data from aggregated (usually country specific) data can be difficult. Good knowledge of the region is essential. Electricity demand patterns are an essential part of modeling such regions. Aggregated data in this case can only be used if we adjust for industrial use, since it distorts the relative demand patterns. Non-industrial use is much more alike in different regions, since the habits of citizens do not differ significantly.

VI. References:

Connolly, D., H. Lund, B.V. Mathiesen, and M. Leahy(2010): "A Review of Computer Tools for Analysing the Integration of Renewable Energy into Various Energy Systems." Applied Energy 87.4 (2010): 1059-082. Print.

European Commission – ec.europa.eu: Guidelines:
http://ec.europa.eu/energy/renewables/index_en.htm

Ghosh, Tushar K., and Mark A. Prelas (2011): Energy Resources and Systems. Dordrecht [etc.: Springer, 2011. Print.

International Energy Agency – www.iea.org

[iea.org – Renewable energy definition: http://www.iea.org/aboutus/faqs/renewableenergy/](http://www.iea.org/aboutus/faqs/renewableenergy/)

MAVIR Magyar Villamosenergia-ipari Átviteli Rendszerirányító Zártkörűen Működő Részvénytársaság (MAVIR ZRt.) – www.mavir.hu

Sovacool, Benjamin K (2009): "The Intermittency of Wind, Solar, and Renewable Electricity Generators: Technical Barrier or Rhetorical Excuse?" Utilities Policy 17.3-4 (2009): 288-96. Print.

Peak oil: lexicon.ft.com
http://ec.europa.eu/energy/renewables/index_en.htm

Kiss Viktor Miklós, doktorandusz hallgató
Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Gazdálkodástani Doktori iskola
Cím: Pécs, Rákóczi út 80.
email: kissv@ktk.pte.hu

Dél-Dunántúli régió ipari versenyképességének helyzete, sajátosságai és lehetőségei

Kovács Szilárd

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskola
Pécs

Absztrakt

Napjainkban szinte minden nap olvashatunk, hallhatunk a versenyképességről. A pénzügyi és gazdasági válságot követően kialakult adósságválságból az egyik kiútnak, lehetőségnek a versenyképesség növelését tartják a gazdaságpolitikai szakemberek. A versenyképesség nem csak vállalati vagy nemzeti szinten értelmezhető, hanem regionális és helyi szinten is. Több nemzetközi és hazai kutató szerint is a térbeli diverzifikációk forrásai a versenyképességbeli különbségek.

Egy régió gazdasága akkor tud hosszú távon magas életszínvonalat biztosítani az ott élők számára, ha a változó nemzetközi gazdasági feltételek között mindig vannak olyan szektorai, amelyek képesek a nemzetközi, világkereskedelmi hatékonysági feltételeknek megfelelni. Egy régió gazdasági stratégiájának kulcskérdése a versenyképesség. A versenyképesség nem(csak) adottság, hanem létrehozható, növelhető és megújítható is.

A tanulmány során célom a Dél-Dunántúl sajátos helyzetét figyelembe véve egy versenyképesség-javító fejlesztési irányt bemutatni, mely elősegítheti a régió gazdasági fejlődését és az itt élők életszínvonalának növelését.

Kulcsszavak: *Dél-Dunántúl, regionális versenyképesség, iparfejlesztés*

I. Bevezetés

Porter (2001) szerint a versenyképesség javítása gyakorlatilag a regionális gazdaságfejlesztést foglalja magába, melynek célja az ott élők életminőségének, életszínvonalának javítása. Az ehhez szükséges erőforrások nagyságát és rendelkezésre állását a régió iparágainak versenyképessége, illetve termelékenysége határozza meg. A termelékenység két fő összetevőből áll. Az egyik a termelési hatékonyság magas szintje, mely magában foglalja az előállított termékek értékét és az előállítás hatékonyságát egyaránt. A másik a növekedési ütem mértéke, mely esetén a technológiaváltás és az innováció kidolgozás/alkalmazás kulcsfontosságú, melyek révén versenyelőnyök alakíthatók ki, vagy már meglévő előnyök tarthatók, esetleg növelhetők. Az innovációs képesség vállalati és intézményi szinten egyaránt a versenyképesség alaptényezője (Lengyel, 2003).

A Dél-Dunántúli régió Magyarország és az Európai Unió egyik legfejletlenebb régiója. Az itt élők számára rendkívül fontos lenne a gazdasági fejlődés fellendülése. Porter gondolatait követve, a Dél-Dunántúlon élők számára kellene jobb életminőséget, magasabb életszínvonalat biztosítani. Ehhez elengedhetetlen a gazdaság fejlesztése.

A versenyképesség fokozásához ismerni kell a régió sajátosságait, ezen belül kiemelten azt, hogy milyen versenyelőnyökkel bír a többi régióval szemben. A versenyelőnyök nem

egyik napról a másikra alakulnak ki. Komplex, hosszú távú stratégiát kell kidolgozni a régió vezetői számára, annak érdekében, hogy a helyi érdekeltségű vállalkozások megerősödjenek és nemzetközi szinten is megállják a helyük.

Dél-Dunántúl és főleg Baranya megye annyira kiesik a gazdasági fejlődés fő irányából, hogy jelentősebb nemzetközi cégek telephelynek nem választják. Telephelyül elsősorban csak azok a kisebb vállalkozások választják a régiót, amelyek a jelentős munkaerő kínálatra támaszkodva elsősorban a térségi ellátást tűzik ki célul. A régió kedvezőtlen gazdaságpolitikai helyzetét jól mutatja az is, hogy a térségben nincs egyetlen nemzetközi jelentőségű logisztikai központ sem (Buday-Sántha, 2011).

Már évtizedek óta sem az ország, sem a Dél-dunántúli régió nem rendelkezik határozott iparfejlesztési tervekkel, az iparszerkezetet sokkal inkább a véletlenszerűen megjelenő beruházások határozzák meg. A véletlenszerűen jelentkező beruházási szándékok következtében az iparfejlesztés irányai meghatározhatatlanok (Buday-Sántha, 2011).

A kiszámíthatatlanság az egyik legnagyobb gátja a fejlődésnek, a tőke áramlásának egyik legjelentősebb korlátozó tényezője a bizonytalanság. Szükséges a fejlődéshez egy regionális gazdaságfejlesztési stratégia kidolgozása.

II. A négyfázisú regionális gazdaságfejlesztési stratégia

A négyfázisú regionális gazdaságfejlesztési modell a 1960-as években az Amerikai Egyesült Államokban sikeresen végrehajtott gazdaságfejlesztések összegzése, ugyanakkor az elmaradott régió fejlődési pályára történő lépésében alkalmazhatók (Waits, 1998, 2000), így Magyarország és a Dél-Dunántúli régió számára is.

A versenyképesség meghatározása során két elméleti csoportosítás különíthető el Török (1999) szerint, az egyik a kínálati, míg a másik a keresleti oldalról közelíti meg a versenyképesség kérdését. Az input oldalon a termelékenység, a beruházási ráta, a kutatás-fejlesztési kiadások és az oktatás színvonala a legmeghatározóbb, míg az output oldal esetén a kereskedelmi mérleg alakulása vagy egy adott ország/régió csúcstechnológiai iparágainak világpiaci részesedése jelenti a legfontosabb mutatókat a versenyképesség tekintetében (Bakács, 2003).

A stratégia központi eleme a szerkezetátalakítás, szerkezetváltás, ahol a különböző fázisokban eltérő lépések, eszközök élveznek prioritást, előbb a kínálati lépések kerülnek előtérbe, majd a keresleti oldal (Horváth, 1998; Rechnitzer, 1998). Ezáltal az elméleti, megközelítési vitákat a stratégia kiküszöböli, sőt a gyakorlatban egységesíti.

Négy fázis különböztethető meg (Lengyel, 2003):

1. Iparági „verbuválás”:

A régióban nincs elegendő számú, nemzetközileg is versenyképes vállalat. Ennek következtében a régió nem képes a nemzetközi piacokon megjelenni. Ezért az első lépés során a régió kívüli, döntő többségben külföldi cégek letelepedését kell elősegíteni, támogatni. A helyi- és a regionális kormányzatnak a feladata, hogy olyan egyedi, vállalat specifikus támogatást nyújtson, melynek révén a megfelelő tudással, technológiával, piaci kapcsolatokkal és tapasztalattal rendelkező cégek a régióba csábíthatók. Emellett az üzleti/vállalati környezeten kívül is előtérbe kell helyezni a betelepülő cégek elvárásait.

Azonban a külföldi működő tőke beáramlása nem cél, hanem csak eszköz, annak érdekében, hogy az újonnan alakuló helyi KKV-k számára kedvező hatások jelenjenek meg a régióba. Ezek kihasználása révén a helyi vállalkozások nemzetközi piacra lépése lehetségessé válhat.

2. *Szerkezetátalakítás:*

Ha létrejönnek az új, versenyképes nagyvállalati telephelyek a régióban, akkor az új iparági környezethez kapcsolódó helyi KKV-k támogatását kell előtérbe helyezni. A fő cél a helyi bázisú cégek versenyképességének növelése, mivel a helyi vállalkozások képesek tartósan stabilizálni és növelni a foglalkoztatást.

Már nem az egyedi, speciális támogatásokat kell előtérbe helyezni, hanem az üzleti szolgáltatások rendszerének kiépítését. A helyi KKV-k számára ebben a szakaszban az a cél, hogy beszállító vagy, más jellegű együttműködési kapcsolatot építsen ki a külföldi nagyvállalattal.

3. *Újraszerveződés:*

A globális vállalatokkal együttműködő KKV-k révén kialakul egy új, versenyképes vállalkozói kör. Egy régió nem lehet minden iparágban versenyképes, csak néhány lokális húzóágazat tud kialakulni, melyek képesek gyors növekedést, és versenyképes pozíciót elérni. Ezeket az ágazatokat kell a fejlesztési támogatások révén további előnyökhöz juttatni. Koncentrálni kell a támogatásokat. A kulcságazatok kijelölését a piacra kell hagyni, ebben a kérdésben a kormányzatnak háttérbe kell vonulnia és a KKV-k közti együttműködés elősegítésére kell koncentrálni.

4. *Klaszteralapú gazdaságfejlesztés:*

A kialakult erős helyi bázisú kulcságazatok, klaszterek pozícióinak erősítése élvez prioritást. A kormányzati beavatkozások már csak stratégiai kérdésekben vannak jelen, a támogatások célja már nem az egyedi cégek támogatása, hanem az innovációs intézményrendszer fejlesztése, megszilárdítása.

Globális versenyképességről lehet beszélni, a korábbi fázisok során szerkezetátalakítás volt a cél, aminek eredményeként egy új gazdasági bázis jön létre. Ez az új bázis már olyan cégeket foglal magában, melyek nemzetközi szinten is versenyképesek, gazdasági székhelyük és térségi bázisuk pedig egyaránt a régióban található.

Az eltérő fázisok markánsan eltérő gazdaságpolitikát és fejlesztési stratégiát igényelnek. Az eltérő fázisokhoz eltérő fejlettségű régiók párosíthatók. Az első két fázis esetén a kormányzati beavatkozás és szerepvállalás nagy jelentőségű, míg a későbbi fázisokban már stratégiai fejlesztésekben érdekelt (Waits, 2000).

III. Dél-Dunántúli régió, mint neofordista régió

A magyar régiók, megyék eltérő versenyképességgel bírnak, eltérő a gazdasági fejlettségük. Ebből következik, hogy eltérő fejlődési lehetőségek állnak rendelkezésre régióinkét, adott esetben megyénként. Magyarország régióit három típusba lehet besorolni versenyképességük alapján:

- neofordista (Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország, Észak-Alföld és Dél-Alföld régiók megyéi, továbbá Vas, Zala és Veszprém megyék)
- tudásalkalmazó (Győr-Moson-Sopron, Fejér és Pest megye)
- tudásteremtő (jelenleg nincs Magyarországon, de Budapest esetén már láthatók olyan jellemzők, melyek révén a következő évtizedek során előreléphet ebbe a típusba) (Lengyel, 2003).

A típusok alapján fel lehet vázolni a versenyképességet befolyásoló alaptényezőket, fejlesztési lehetőségeket, melyek révén a régió versenyképessége fokozható. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a modell csak általános, minden azonos típusú régióban azonos

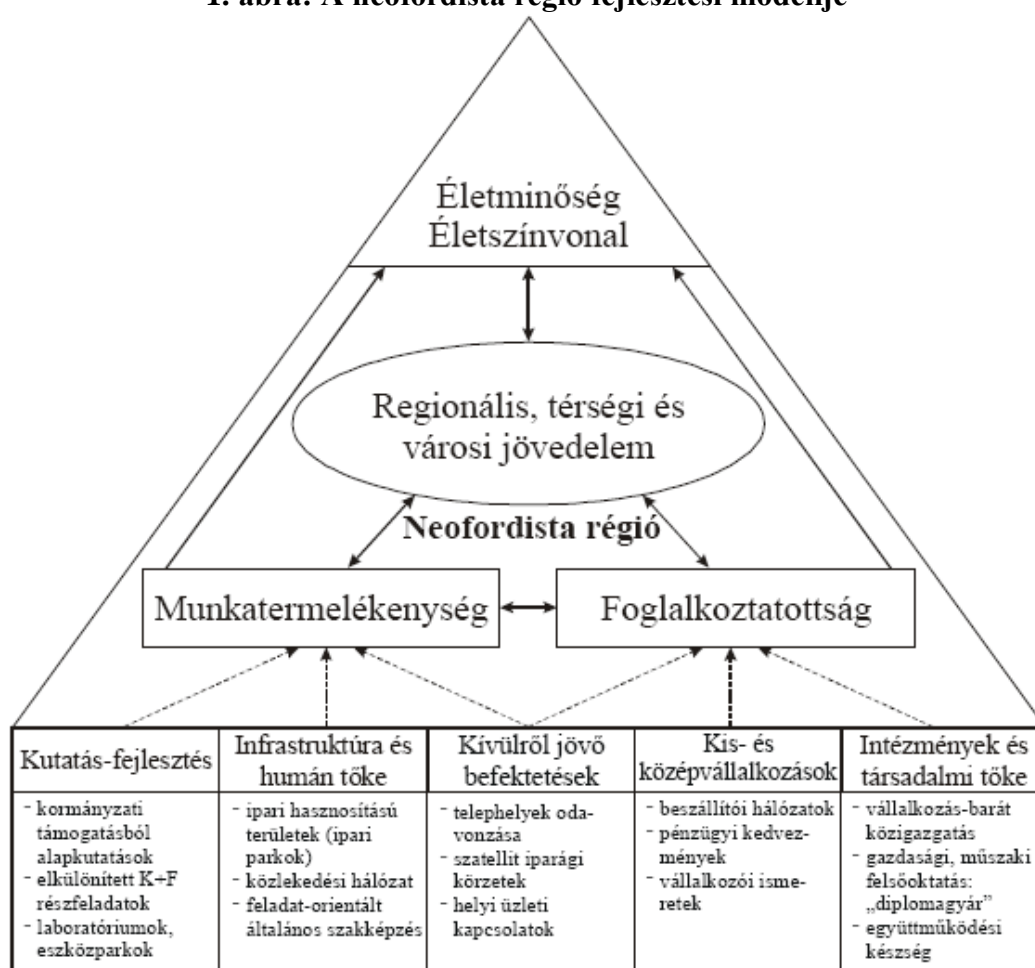
szempontokat, tényezőket emel ki. Az egyes régiók, azon belül a megyék speciális viszonyait nem tárja fel.

1. Neofordista régió bemutatása

A neofordista régiók a fél periferián találhatók, ahol az infrastrukturális hálózatok hiányosak. A humán erőforrás tekintetében az iskolázottsági szint alacsony, a képzett munkaerő döntő többsége elhagyja a régiót. A vállalatok nemzetközi szinten nem versenyképesek, az egy lakosra jutó GDP aránya alacsony.

A régió hiányosságai miatt kínálat-orientált regionális politikára van szükség, melynek fókuszában a működő tőke vonzása áll. Ennek érdekében a műszaki infrastruktúra fejlesztése, az ipari területek kijelölése és a megfelelő ellátottságának biztosítása lehet egy járható út. Emellett kormányzati szinten az alacsony (helyi) adók, a kedvező pénzügyi lehetőségek és a relatív olcsó munkaerő biztosítása a legfőbb feladat (1. ábra) (Lengyel, 2003).

1. ábra: A neofordista régió fejlesztési modellje

Forrás: Lengyel (2003).

A neofordista régióban a munkaerő döntő jelentőségű, mert a külföldi működő tőke beáramlásának egyik kulcstényezője a relatív olcsó munkabér. Ezekben a térségekben a nemzetközi piacokon is megjelenő vállalatok nagyrészt tömegtermékek, - szolgáltatások piacán érdekeltek. A helyi vállalkozások esetén a tőke és a humán erőforrás hiány miatt nem jellemző az önálló fejlesztés, az innováció. A technológiát máshonnan vásárolják, ezért nincs K+F igény, vagy nagyon alacsony. Ebből következik, hogy nincs saját K+F részleg, és nem is állnak szoros kapcsolatban más fejlesztő intézményekkel. A helyi

igények hiánya miatt a helyi kutató és fejlesztő intézmények létrehozása, fenntartása nem oldható meg piaci alapokon, itt a kormányzatnak kell fellépnie helyi, regionális és nemzeti szinten egyaránt. Ezeken a területeken az alap kutatásokat célszerű támogatni, melyhez megfelelő háttérrel a helyi egyetemek biztosíthatnak. Az infrastruktúra fejlesztés esetén az autópályák, vasutak, repülőterek és kikötők mellett a szükséges feltételeket és szolgáltatásokat biztosító logisztikai központok és ipari parkok kialakítása, fejlesztése is rendkívül nagy jelentőséggel bír. A külföldi, vagy legalábbis a régió kívülről származó beruházások esetén arra kell törekedni, hogy új tevékenységet telepítsenek a régióba, melynek révén új munkahelyek jönnek létre. Ezek az újonnan letelepedő cégek lehetnek a kiindulópontjai a gazdasági szerkezetváltásnak. A helyi KKV-k nem képesek ezt a folyamatot elindítani, de a folyamat aktív részeseként sokat profitálhatnak belőle. Az új nagyvállalatoknak eleinte nem lesznek helyi beszállítói, csak alapszolgáltatásokat fognak igénybe venni. A beágyazódás folyamatát rendezvények, konferenciák, fórumok segítségével lehet elindítani, majd a KKV-k a tanulási folyamatuk révén egyre több tudást és szakértelmet gyűjtenek össze, egyrészt oktatási programok másrészt partneri/versenyjátszó kapcsolatokat, harmadrészt a nagyvállalatokkal történő kapcsolatépítés révén (Lengyel, 2003).

2. Dél-Dunántúli régió sajátosságai és lehetőségei

Dél-Dunántúl egyértelműen a neofordista típusba tartozik. A régió a fővárostól távol a félperiférián vagy inkább a periférián található. Az egy főre jutó GDP tekintetében a régió messze elmarad az országos átlagtól, 2008-ban az országos átlag kevesebb, mint 70%-a volt a régiós átlag. A Dél-dunántúli régió gazdasági helyzete nemzetközi tekintetben rendkívül rossz. 2008-ban a gazdasági teljesítmény alapján az Európai Unió 271 NUTS-2 régiója közül az Unió átlagának 44%-os teljesítményével a 253. helyre, az utolsó 20 legkisebb gazdasági teljesítményt nyújtó régiója közé került (1. táblázat).

1. táblázat: Az 1 főre jutó GDP alakulása a Dél-Dunántúli régióban

Megye, régió	Egy főre jutó bruttó hazai termék						Sorrend az 1 főre jutó GDP alapján
	ezer Ft				az országos átlag %-ában	az EU-27 átlagának %-ában (PPS alapján)	
	2000	2006	2007	2008	2008		
Baranya	999	1 698	1 811	1 906	71,5	46,3	11
Somogy	902	1 461	1 556	1 664	62,4	40,5	17
Tolna	1 075	1 576	1 755	1 912	71,7	46,5	10
Dél-Dunántúl	985	1 587	1 711	1 825	68,5	44,4	IV
Országos átlag	1 309	2 356	2 518	2 665	100,0	64,8	-

Forrás: KSH Területi Statikai Évkönyv (2009).

Az infrastruktúra, főként a vonalas infrastruktúra hiányos. Jelentősebb nemzetközi jellegű kapcsolatot jelentő közlekedési folyosók két szélén érintik a régiót. A keleti határán a Duna és egyelőre csak részben elkészült M6-os autópálya, illetve az északi szélén az északkelet – délnyugat (Horvátország-Adria, Szlovénia, Észak-Olaszország) irányú M7-es autópálya, illetve Budapest–Siófok–Nagykanizsa vasútvonal jelenti a közlekedési kapcsolatot. A vasút esetében valamivel jobb a helyzet, mert a Budapest–Dombóvár–Kaposvár–Gyékényes vonal a régió középső részét is bekapcsolja a nemzetközi forgalomba és a Pécs–Magyarbóly vonal pedig déli irányú (Horvátország), bár nem jelentős forgalmú összeköttetést biztosít (Buday-Sántha, 2011).

A neofordista régió egyik kulcstényezője, az olcsó munkaerő is megtalálható a régióban, a magas munkanélküliség jelentős munkaerő kínálatot jelent, melynek következtében a munkabérek az országos átlagnál 15-20%-kal alacsonyabbak. Vagyis a nagyvállalatok számára jelentős költségelőnyöket biztosíthatna a régió ezen a téren.

A régióban található helyi vállalkozások K+F igénye rendkívül alacsony, a technológiát a régió kívülről vásárolja, ezáltal a dél-dunántúli kutató és fejlesztő intézmények az állami megrendelések révén képesek csak talpon maradni. 2004 és 2008 között a K+F források kevesebb, mint 20%-a származott a vállalkozásoktól, míg az országos átlag több mint 40% volt. A kutató helyek és a kutatók számát vizsgálva a régió a 4. helyet foglalja el a hazai régiók rangsorában, de a költségek és beruházások esetén már az utolsó helyen található (2. táblázat).

2. táblázat: Regionális K+F adatok (2010)

<i>Régiók</i>	<i>100 ezer főre jutó K+F hely, db</i>	<i>100 ezer főre jutó K+F létszám, fő</i>	<i>100 ezer főre jutó kutató fejlesztő, fő</i>	<i>egy főre jutó K+F ráfordítás, Ft</i>	<i>egy főre jutó K+F beruházás, Ft</i>
Közép-Magyarország	49,8	1060,2	727,2	68640,7	7657,4
Közép-Dunántúl	18,5	248,6	147,8	14997,4	1513,3
Nyugat-Dunántúl	25,7	316,2	214,5	15588,6	2431,8
Dél-Dunántúl	21,4	338,9	216,1	8362,6	538,9
Észak-Magyarország	15,8	228,6	156,5	9390,4	1144,9
Észak-Alföld	20,6	339,6	205,9	18305,2	2929,0
Dél-Alföld	26,7	437,9	262,6	17915,5	1928,9
Magyarország	29,8	539,1	356,5	31976,7	3544,5
DD helyezése 2010	4	4	3	7	7

Forrás: Kocsis (2011).

A régió K+F intézményi és humán erőforrás adottságai megfelelőek, de a helyi vállalkozások innovációs törekvései annyira alacsony mértékűek, hogy hosszú távon ezek az intézmények nem lesznek fenntarthatóak, pedig a gazdasági fejlődés egyik kulcskérdése az innovációs potenciál mértéke.

A régió fejlődését elősegítené a régió belüli és a határon átnyúló infrastrukturális kapcsolatok erősödése. Így a mohácsi híd megépítése javítaná a Dél-Alfölddel (bácskai térséggel és Szegeddel), az új Dráva-híd (Drávasztára) építése pedig a horvátországi területekkel a gazdasági együttműködés lehetőségét, a Kaposvár–Szekszárd és a Pécs–Kaposvár közötti kapcsolatok javítása pedig a térségen belüli gazdasági kapcsolatok szorosabbá válásához járulhatna hozzá (Buday-Sántha, 2011).

A magyar ipari termelés több mint 80%-át a feldolgozó ipar teszi ki. A Dél-dunántúli régió esetén is hasonló arányok figyelhetők meg, de a megyei elemzések már jelentősebb differenciát mutatnak. Somogy megye a feldolgozóipari termelés és értékesítés majdnem háromnegyed részével rendelkezik a régió belüli, míg a régió feldolgozóipari külkereskedelmének közel 80 %-át bonyolítja, vagyis a nemzetközi piacokon területileg csak Somogy megye tűnik versenyképesnek. A feldolgozóipari teljesítményt az ipari termelési adatokkal összehasonlítva feltűnik, hogy Tolna megye jelentősége e tekintetben jóval kisebb. Ez nyilvánvalóan a Paksi Atomerőműnek köszönhető, hiszen az összipari termelésbe beletartozik Paks, de a feldolgozóiparba értelemszerűen nem.

3. táblázat: A feldolgozóipar termelési és értékesítési adatai (2010)

Terület	Termelés		Belföldi értékesítés		Export		Összes értékesítés	
	millió Ft	%	millió Ft	%	millió Ft	%	millió Ft	%
Magyarország	18 883 544	100	5 644 124	100	13 179 492	100	18 823 616	100
Dél-Dunántúl	854 081	4,5	160 037	2,8	693 897	5,3	853 933	4,5
Baranya	148 470	0,8	46 426	0,8	103 697	0,8	150 123	0,8
Somogy	622 987	3,3	75 431	1,3	545 776	4,1	621 206	3,3
Tolna	82 624	0,4	38 180	0,7	44 424	0,3	82 604	0,4

Forrás: KSH adatok alapján Kovács Szilárd szerkesztése

A feldolgozó ipar ágazati mutatói is vegyes képet mutatnak a régióról. A feldolgozóipari ágazatok területi eloszlása sok tekintetben a hagyományokra épül. A termelési különbségek az egyes ágazatok között sokszor a múltból eredeztethetők, valamint a rendszerváltást követő külföldi tőke beáramlásának térbeli specializációjának köszönhető. Az élelmiszer-, ital- és dohánygyártás esetén Somogy és Baranya megye vezet a megyék közti rangsорт a régióban, míg Tolna megye a textil, ruházat, bőr és bőrtermékek előállításában áll az élen. A pécsi bőr- és kesztyűgyártás nemzetközi szinten is elismert volt, de napjainkra a bőrgyártás megszűnt, a kesztyűgyártás jelentősen lecsökkent. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a textil, bőr és ruházati ágazatban Baranya megye az utolsó helyre szorult. Somogy megye egy ágazati csoportban emelkedik ki a régió megyéi közül, ez pedig a gépipar. A Somogy megye gépipari termelése több mint nyolcszoros Baranya megyéhez és harmincnégyszeres Tolna megyéhez képest. Somogy megye gépipari termelésének értéke nagyobb, mint a régió feldolgozóiparának gépiparon kívüli termelése összesen.

4. táblázat: A Dél-Dunántúl feldolgozóipari termelése ágazatok szerint (2010)

Ágazat/Terület	Baranya		Somogy		Tolna	
	Az ipari termelés értéke, millió Ft	Egy alkalmazásban állóra jutó termelés, ezer Ft	Az ipari termelés értéke, millió Ft	Egy alkalmazásban állóra jutó termelés, ezer Ft	Az ipari termelés értéke, millió Ft	Egy alkalmazásban állóra jutó termelés, ezer Ft
Feldolgozóipar	148 470	13 921	622 987	39 767	82 624	13 937
<i>Ebből:</i>						
Élelmiszer, ital, dohánytermék gyártása	32 485	15 057	41 465	23 222	26 728	27 750
Textília, ruházat, bőr és bőrtermék gyártása	4 700	4 702	6 991	7 985	15 359	10 472
Gumi-, műanyag és nemfém ásványi termék gyártása	17 517	11 417	5 439	16 524	8 488	15 878
Fémalapanyag és fémfeldolgozási termék gyártása	11 792	12 569	13 996	13 879	12 835	13 098
Gépipar	64 565	14 916	549 223	49 684	15 182	10 149

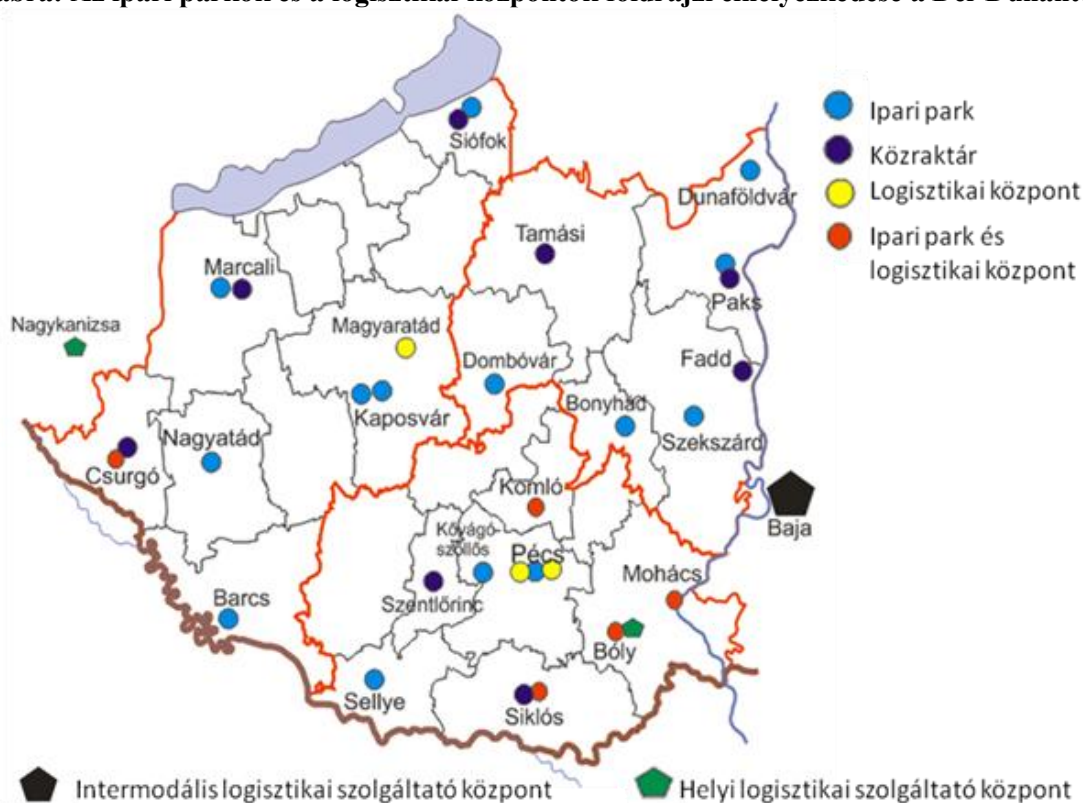
Forrás: KSH adatok alapján Kovács Szilárd szerkesztése

A belföldi és külföldi értékesítés esetén megfigyelhetőek az ágazati specifikációk, míg az élelmiszer, ital és dohánytermékek értékesítése elsősorban a hazai piacokon történik, addig a textil, ruházat és bőr, valamint a gépipari termékek értékesítése esetén egyértelműen látható, hogy exportorientált.

Az ipari hasznosítású (ipari parkok) területekre célszerű a szükséges infrastruktúrát koncentrálni, mert ez részben környezetvédelmi, részben méretgazdaságossági okokból kifolyólag is előnyös lehet. Barta (2002) szerint: „A vállalkozások agglomerálódása még több előnnyel, költségcsökkenéssel jár számukra, ha együttesen vesznek igénybe működésükhöz szükséges szolgáltatásokat”.

Jelenleg a versenyorientált gazdaságfejlesztési szempontból nem az a cél, hogy az ipari parkok száma növekedjen, sokkal inkább a már meglévő intézményrendszer működését kellene bővíteni. Nem előnyös, ha egymáshoz viszonylag közel (30-40 km-es távolságban) található több ipari park is, hiszen azok sok tekintetben az adott régió erőforrásaira támaszkodnak. Olyan rendszerek kialakítására, fejlesztésére van szükség, amelynek központjában az innováció vezérelt területi politika áll. (Rechnitzer, 2002).

2. ábra: Az ipari parkok és a logisztikai központok földrajzi elhelyezkedése a Dél-Dunántúlon

Forrás: DDRIÜ és MLSZK adatai alapján saját szerkesztés

A vállalati szektor elaprózódott, tökeszegény, ezért szükséges egy átfogó, rendszerező és segítő intézmény kialakítása, mely ezekben a válságos térségekben képes lehet fejlődést elősegíteni, generálni. Barta által kihangsúlyozott költségelőnyök különösen nagy jelentőséggel bírhatnak ebben a régióban.

A logisztikai szolgáltató központokat vizsgálva kiderült, hogy jelentős hiányosság található a régióban, hiszen csak egy helyi logisztikai szolgáltató központ található (Bóly) a térségben, míg a legközelebbi Nagykánizsán működik. Regionális szintű központ nem található a régióban. Intermodális logisztikai szolgáltató központ sincs a régióban, de a régió közvetlen szomszédságában, Baján van. Így ez nem jelent olyan jelentős logisztikai problémát, mint a helyi és regionális szintű logisztikai szolgáltató központ hiánya.

A régióban kevés nagyvállalat található. A HVG által összeállított 2010-es TOP500-as listában a Dél-Dunántúli régióból csak 19 vállalat szerepel az árbevétel szerinti besorolásban. A nyereség szerinti rangsorba még kevesebb, mindössze 14 vállalat került be. Ezzel a régiók rangsorában az utolsó helyen áll mindkét esetben. Az árbevétel szerinti rangsorban szereplő 19 vállalat 2010-ben közel 1200 milliárd forintnyi összárbevételt ért el, melynek közel felét a tabi székhelyű Flextronics International Kft. produkálta. Emellett 2010-ben a Paksi Atomerőmű, az FGSZ Földgázszállító Zrt., és az E.On Dél-dunántúli Áramszolgáltató Zrt. együtt 350 milliárd forint árbevétellel rendelkezett 2010-ben. További 15 vállalat osztozik a fennmaradó 250 milliárd forinton. A nyereség tekintetében is számottevő ez a négy vállalat, hiszen a 14, listán szereplő vállalat által realizált nyereség 76,4 milliárd forint, melynek közel 75%-át a fent említett vállalatok gazdálkodják ki.

A négy nagyvállalat közül kettő országos jelentőségű az energiaellátásban (Paksi Atomerőmű, az FGSZ Földgázszállító Zrt.), míg a harmadik regionális jelentőségű (E.On Dél-dunántúli Áramszolgáltató Zrt.), de egy nemzetközi konszern része. Egyedül a Flextronics International Kft. tekinthető nemzetközi jelentőségű feldolgozóipari, elektronikai vállalatnak.

A régió nagyvállalatokban, tőkében és innováció orientált KKV-kban egyaránt szegény. Az infrastruktúra sok tekintetben hiányos. A munkanélküliség jóval meghaladja az országos átlagot, emellett a túlzott munkaerő kínálat következtében a munkabérek alacsonyok országos viszonylatban. A fiatal képzett munkaerő tömegével hagyja el a régiót. A régiós nagyvárosok sem képesek a fiatalokat helyben tartani. Jelenleg a K+F szektor foglalkoztatási szintje és minősége meghaladja a régió gazdasági fejlettségi szintjét, de ez hosszú távon nem fenntartható. A kutatás-fejlesztési források döntően az állami szférából származnak, a vállalati megrendelések minimálisak. Ennek következtében az úgynevezett késői követők a helyi KKV-k, melyek így nemzetközi, sőt országos szinten sem versenyképesek.

IV. Összegzés

A regionális versenyképesség javítása Porter (2001) szerint nem más, mint a regionális gazdaságfejlesztés, melynek célja a helyi lakosok életszínvonalának növelése. A hosszú távon sikeres gazdaságfejlesztés nem képzelhető el megfelelő stratégiák nélkül. A regionális gazdaságfejlesztés egyik legismertebb és leginkább adaptálható modellje a 4 fázisú modell, melynek során a központi feladat a szerkezetátalakítás. A versenyképességi fázisokhoz régió típusok is kapcsolhatók. A neofordista régiók számára az első és a második fázis stratégiája alkalmazható, a tudásalkalmazó régió számára a második és harmadik fázisban vázolt fejlesztési lehetőségek lehetnek célra vezetők. A tudástermelő régiók számára pedig az utolsó két fázis által bemutatott fejlesztési irányok lehetnek a leginkább pozitív hatással a régióban élők számára.

A Dél-Dunántúli régió a neofordista régiók közé tartozik. Vagyis a 4 fázisú regionális gazdaságfejlesztési modell első két fázisában leírt stratégiák mentén kell a régió számára egy saját fejlesztési stratégiát kidolgozni és véghezvinni.

A régióban nem találhatóak megfelelő számban nagyvállalatok, a nemzetközi szinten versenyképes nagyvállalat pedig ritka, mint a fehér holló. Az ország periferiáján található a régió, ennek következtében a korábbi évtizedek során sem volt a központi gazdaság-, infrastruktúrafejlesztés célterülete. Ebből kifolyólag az infrastruktúra hiányos. Ez a hiányosság jelentős gátat szab a működő tőke áramlásának. Szükséges lenne még legalább egy dunai híd megépítése Mohácsnál, valamint a határon átnyúló kapcsolatok erősítésének érdekében egy drávai híd is. A régió nem lesz képes a nemzetközi gazdasági vérkeringésbe bekapcsolódni, míg a jelenlegi „zsákautópályát” be nem kapcsolja valamelyik nemzetközi

közlekedési hálózatba. A régióon belül pedig a megyeszékhelyek közti vasúti és közúti kapcsolatot kell kiépíteni vagy tovább fejleszteni.

A neofordista régió egyik kulcs tényezője az olcsó munkaerő, melyet a magas munkanélküliségből fakadó nagyobb munkaerő kínálat biztosít. Ennek következtében a munkabérek az országos átlagnál 15-20%-kal alacsonyabbak. Vagyis a nagyvállalatok számára jelentős költségelőnyöket biztosíthatna a régió ezen a téren.

A régió versenyelőnye lehet a többi hasonló magyar régióval szemben, hogy a kutatási helyeket és a K+F foglalkoztatottak létszámát tekintve a régió kiemelkedik a neofordista régiók közül, de a kutatás és fejlesztési ráfordításokban már messze elmarad a többi hasonló helyzetű magyar régió mögött. Vagyis a régió K+F intézményi és humán erőforrás adottságai megfelelőek, de a helyi vállalkozások innovációs törekvései annyira alacsonyak, hogy hosszútávon ezek az intézmények nem lesznek fenntarthatóak, pedig a gazdasági fejlődés egyik kulcskérdése az innovációs potenciál mértéke.

Az infrastruktúrafejlesztésben és a kedvező gazdaságpolitikai környezet kialakításában is döntő szerepet játszik a központi és a regionális/helyi kormányzat. Megfelelő gazdaságpolitikai lépések és a kedvező pénzügyi és adó feltételek nélkül az olcsó munkaerő és a viszonylag fejlett K+F intézményi háttér nem lesz elegendő a tőke bevonásához. Tőke hiányában a kutató és fejlesztő intézmények nem lesznek fenntarthatóak, ennek következtében a régió tovább veszít a versenyképességéből. A belső erőforrások nem elegendőek arra, hogy jelentős beruházások révén maga generáljon növekedést a régióban. Hosszú távú, előrelátó gazdaságfejlesztési stratégia nélkül a régió leszakadása tovább fog folytatódni.

V. Irodalomjegyzék

- Bakács A. (2003). Versenyképességi koncepciók. *A hazai közlekedési hálózatok hatékonysága, versenyképessége növelésének lehetőségei a nemzetközi tapasztalatok alapján (HÁVER) című kutatási projekt keretében készült tanulmány*, Budapest.
- Barta Gy. (2002). A területfejlesztés gazdaságot támogató eszközeinek, megoldásainak hatékonysága. Budapest: MTA RKK.
- Buday-Sántha A. (2013). Dél-Dunántúli régió kutatás. *Munkaváltozat*, Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Horváth Gy. (1998). Európai regionális politika. Budapest-Pécs: Dialóg Campus.
- Kocsis T. (2011). Dél-Dunántúli régió innovációs potenciálja. *Prezentációs előadás PhD képzés keretében*. Pécs, 2011. 12.03.
- Központi Statisztikai Hivatal (2009). Területi Statisztikai Évkönyv. Budapest: KSH.
- Lengyel I. (2003). Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon. Szeged: JATEPress.
- Porter, M. E. (2001). Clusters of Innovation: Regional Foundations of U.S. Competitiveness. Washington: Council of Competitiveness.
- Rechnitzer J. (1998). Területi stratégiák. Budapest-Pécs: Dialóg Campus.
- Rechnitzer J. (2002). Az ipari park, mint a regionális politika eszköze. *Buzás N. – Lengyel I. (szerk.) Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek*. SZTE GTK, JATEPress, Szeged, (pp 77–92).
- Török Á. (1999): Verseny a versenyképességért? Budapest: Miniszterelnöki Hivatal.
- Waits, M. J. (1998). Economic Development Strategies in the American States. In: *Liou K. T. (ed.): Handbook of Economic Development*. New York: Marcel Dekker, (pp. 183-213).
- Waits, M. J. (2000). Economic Development of the Industry Cluster Approach to Economic Analysis, Strategy Development, and Service Delivery. *Economic Development Quarterly, 1*, (pp 35-50).

Kovács Szilárd, doktoranduszhallgató, tanársegéd

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Eötvös József Főiskola Műszaki és Közgazdaságtudományi Kar

Cím: 9300, Csorna Kazinczy Ferenc utca 24.

E-mail: k.i.szilard@gmail.com

Interkulturalitás angol, német és magyar nyelvű reklámokban

Lócsi Dóra

Pannon Egyetem
Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola
Veszprém

Abstrakt

Interkulturalität in englisch-, deutsch- und ungarischsprachiger Werbung

Werbung ist häufiges Phänomen in der heutigen Alltagskultur und wird von Wissenschaftlern auch als Spiegel der Gesellschaft bezeichnet. Impulse, wie die Globalisierung der Märkte, die Internationalisierung der Unternehmen und die wachsenden Anstrengungen der globalen Integration zwingen alle Involvierten zu einem stärkeren Bewusstsein um die Bedeutsamkeit kultureller Einflüsse und Gegensätze. Ich untersuche den Sprachgebrauch in englisch-, ungarisch- und deutschsprachigen Werbespots aus interkultureller Sicht.

Schlüsselwörter: *interkulturelle Kommunikation, interkulturelles Marketing, kulturvergleichende Werbeforschung*

I. Bevezetés

A legtöbb nyelvész szerint az interkulturális kommunikáció az eltérő kultúrák képviselőinek interaktív kommunikációja. Az üzenetek olyan megfogalmazása és küldése, hogy azok egy másik kultúrában is értelmet nyerjenek (FÖLDES 2007: 17–39). Ennek legnagyobb példája a reklám, hisz elsődleges (primer) funkciója gazdasági jellegű: az értékesítés előmozdítása érdekében a potenciális fogyasztók befolyásolása, ugyanakkor számos közvetett hatásával (szekunder funkciójával) is számolni kell. Ilyen az ízlésformálás, a nevelés, a hangulatteremtés, a kapcsolati kultúra alakítása stb., amelyeket a reklám mind a nyelvvel tud elérni. A reklámok a nyelvi megformáltsággal igyekeznek hatást gyakorolni a befogadóra. A marketing-kommunikáció eszközei révén a vállalat piaci céljai elérése érdekében kommunikál meglévő és potenciális vevőivel. KOTLER és KELLER (2006) a marketing-kommunikációt a márka hangjaként értelmezi, amelynek segítségével a márka párbeszédet kezd és kapcsolatot épít a fogyasztókkal. Így a reklám tulajdonképpen a társadalmi kommunikáció sajátos formája, amelynél üzenetet juttatnak el a fogyasztóhoz, akár több országba is. Mivel egy nemzetközi reklám mindegyik országba, kultúrába ugyanazt az üzenetet, értékeket kívánja közvetíteni, felettébb érdekes összehasonlításra ad lehetőséget az angol, német és magyar nyelvű reklámok vizsgálata.

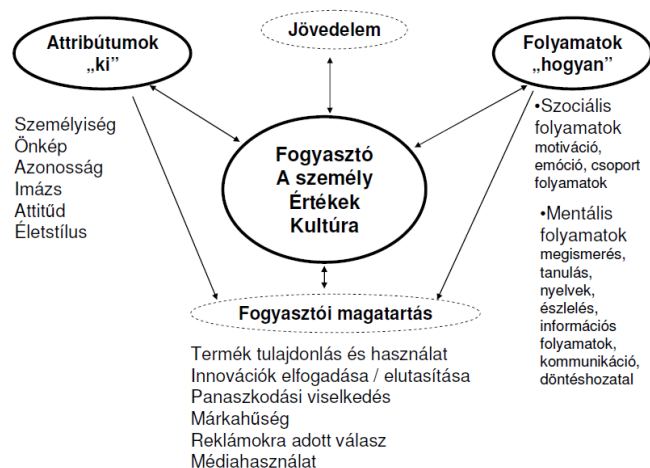
A kutatás célja annak megállapítása, hogyan nyilvánul meg az interkulturalitás a vizsgált angol, német és magyar nyelvű reklámszövegekben, valamint milyen következtetések vonhatók le a vizsgált reklámpéldák nyelvhasználatára vonatkozóan.

II. Irodalmi áttekintés

A reklám olyan appellatív kommunikációnak tekinthető, amelynek közvetett és közvetlen céljai a termék megnevezése, birtoklási vágy keltése, emlékezés optimalizálása és a termék eladása (FORGÁCS 2005: 28–31). SOWINKSI szerint a jó reklámnak három alapevet kell megvalósítania: feltűnőség, eredetiség és az informativitás (SOWINKSI 1998: 36). BROCHAND szerint a reklám „elkötelezett tömegkommunikáció” ugyanis az információ, amit közvetít, egyértelműen elfogult, egyoldalú és szubjektív a reklámozó javára. A reklám mint kommunikáció mindig egyirányú. „Az üzenetek tömörek, rövidek és szelektívek. A reklám mindenekelőtt vonzó és meggyőző próbál lenni. Sajátos arányban keveredik benne a racionalitás és az érzelm. Leginkább utalásokat, kihagyásokat és felvillantásokat alkalmaz” (BROCHAND 2004: 12).

A reklámszakemberek különböző stratégiákkal próbálják elnyerni a vevők érdeklődését és a képi elemek mellett ma már egyre nagyobb szerep jut a nyelvnek. A reklám célja alapvetően a viselkedés befolyásolása, a hozzáállás megváltoztatása az információ-közvetítés mentés és révén. Minden cselekvés így az áru megvásárlása háttérben is motívum, indítóok áll. Ez lehet primer, azaz ösztönös, fiziológiai ok, pl. éhes, szomjúság, fájdalom megszüntetése vagy szekunder ok, amely olyan szükségleteket jelent, amelyet az ember szocializáció útján sajátít el pl. presztízs, hatalom, önmegvalósítás vágya. Az aktiváló pszichés folyamatokhoz tartozik még a beállítódás, amelyet az egyén tapasztalatai, környezete értékrendszere és normái hatása határoz meg. Reklámszakemberek szerint a reklám akkor tud ezeknek a céloknak megfelelni, ha meg tudja valósítani az ún. AIDA-formulát. Ha a forma teljesül, a reklám hatásosnak tekinthető, azonban a kulturális különbségek nagyban befolyásolhatják a formula megvalósulást (KOTHLER–KELLER 2006: 814).

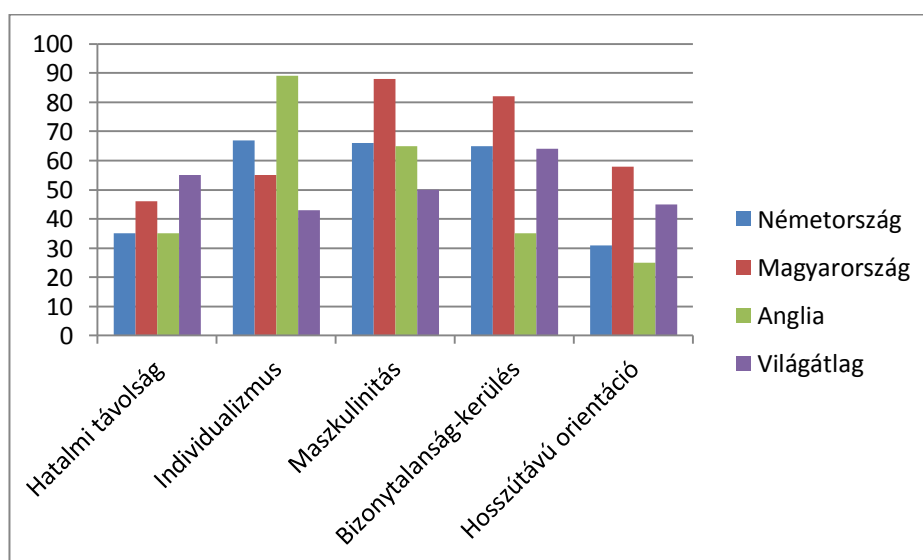
Vizsgálataimhoz Hofstede kultúra-kutatásait veszem alapul, hisz ennek a kutatásnak az adatai nyílt forrásból hozzáférhetők, valamint Hofstede ugyan elsősorban a nemzeti és szervezeti kultúrák közötti összefüggéseket vizsgálta, mégis a fogyasztói-magatartáskutatások területén gyakori a használata (1.ábra).

1.ábra: A kultúra fogyasztói magatartásra gyakorolt hatásmechanizmusa (Hofstede)

HOFSTEDE szerint a kultúra kölcsönhatásban áll a fogyasztó jellemzőivel (személyiség, életstílus, attitűd, stb.), a vásárlási folyamat jellemzőivel (motiváció, csoporthatás, kommunikáció, döntési folyamat, stb.) és a fogyasztói magatartással (márkahűség, reklámozásra adott válasz, média használat, innovációk elfogadása, stb.) (DE MOOIJ – HOFSTEDE 2011). A reklámok kialakítását a kultúra a humoron, a sajátos karaktereken és szerepeken, a vallásokon és a képi megjelenítésen keresztül is befolyásolja. A nemzetközi

kommunikációban a nyelvi különbségek, a hatalmi ellenőrzés, a média megközelíthetlensége, eltérő gazdasági fejlettségi szintek, a helyi disztribútorok, ízlések és vélemények, valamint a képviselő elérhetősége okozhatnak zavarokat (RAFFAY 2005: 8). HOFSTEDE kultúradimenziói (2. ábra) a vizsgált országokra, valamint a korpuszul szolgáló reklámokra összhangban is kivetíthők: A hatalmi távolság (1) a társadalmi egyenlőtlenségeket mutatja. A hierarchia eltérő szintjein elhelyezkedő egyének közötti távolságot jelzi, és azt, hogy a társadalom kevesebb hatalommal rendelkező tagjai mennyire fogadják el a hatalom egyenlőtlen elosztását. A nagy márkák fontossága a magas indexű kultúrákban jelentkezik, mert ezzel jól jelezhető a szociális státusz. Individualizmus – kollektívizmus (2): az egyén és a csoport, illetve a csoport és tagjai közötti kapcsolatot jellemzi, az összetartás, felelősség, döntéshozatal és lojalitás egymáshoz való viszonyát. Individualista kultúrákban a reklámok a meggyőzésre alapoznak, míg a kollektivistákban a bizalomszerzésre. Férfiasság kontra nőiesség (3): az értékek és szerepek megoszlása a társadalomban. A férfias kultúrákban a magas presztízsű termékek és márkák iránt nagyobb a kereslet. A nőies kultúra a másokkal való törődés által pl. a környezetbarát termékeknek jelent nagy lehetőséget. Nőies kultúrákban a férfiak jobban részt vesznek a női feladatokban, például a bevásárlásban. Bizonytalanság kerülés (4): annak mértéke, hogy az egyének mennyire érzik magukra nézve fenyegetőnek a bizonytalan, ellentmondásos helyzeteket, és mennyire próbálják azokat aktívan elkerülni. Fogyasztói magatartás szempontjából a magas bizonytalanságkerülési index azt mutatja, hogy az emberek óvatosabbak az innovációkkal és az ismeretlen márkákkal szemben, és vásárlási döntéseikhez több információt keresnek. Hosszú távú orientáció (5): elsősorban a keleti és nyugati kultúrák eltérő értékeit összegzi. A dinamikus jövőorientáltságot állítja szembe a statikus múlt, jelen orientációval. A hosszú távú orientáció magas értéknél egy gyakorlatias, a távoli jövőre koncentráló, a napi élvezetek helyett hosszútávra befektető kultúrát jelent, amely kevésbé ragaszkodik a múlt hagyományaihoz és a stabilitáshoz, viszont könnyen és gyorsan átveszi az újításokat, vállalkozó szellemű. A hosszútávra orientálódó kultúrákban olyan értékek fontosak, amelyek a távolabbi jövőben térülnek meg, mint például a kitartás és a takarékoság. (<http://geert-hofstede.com>).

2. ábra: Hofstede kultúradimenzió a vizsgált országokban

A reklám akkor tekinthető érthetőnek, ha üzenete az adója és a vevője számára is ugyanazzal a jelentéssel bír. Az interkulturális különbségek manifesztációjának területei a reklámokban:

- kapcsolat a szavak és a képi elemek között
- kultúra-specifikus képek, színek használata
- kommunikációs stílusok (tegezés/magázás)
- idegen elemek (anglicizmusok) használata
- reklámszlogenek nyelvi megformáltsága
- etnikai sztereotípiák figyelembevétele

A sikeres nemzetközi tevékenység érdekében meg kell érteni a hasonlóságokat és különbségeket a kultúra és társadalmi tényezők területén (DANKÓ 1998: 64).

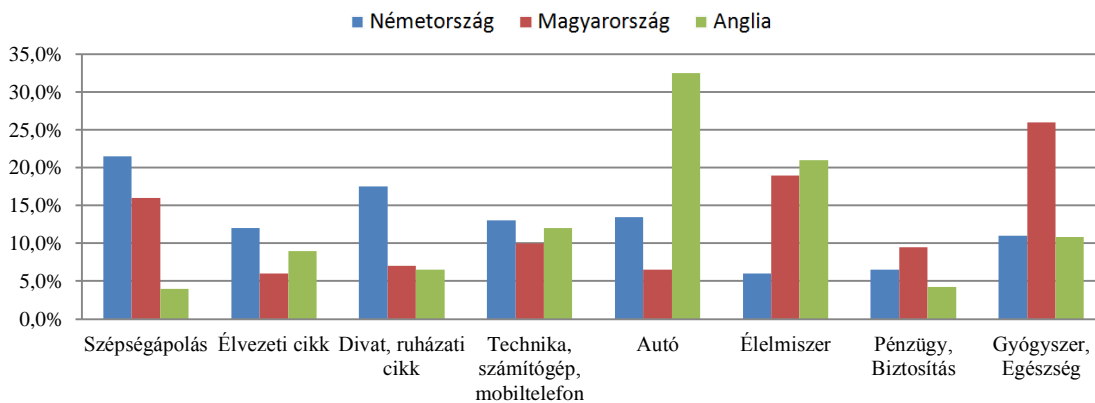
III. Anyag és módszer

Nem mindig sikerül a különböző kultúrákban megjelenő reklámokat ugyanazzal az üzenettel, értékekkel közvetíteni, mivel sok esetben kell számolni a szocio-kulturális tényezőkkel. Kutatásom a kultúrának és az abból adódó nyelvhasználatnak a nemzetközi marketingre, konkrétan a reklámra való hatásait vizsgálja. Vizsgálatom tárgyát a tv-reklámok képezik, hisz a tv az emberek életébe legjobban behatoló médium így széles a célközönség, valamint a tv-reklámok nagy presztízsértékűek és technikai adottságaik kifejezetten jók. A téma sajátossága megkövetelte, hogy szekunder statisztikai adatok szolgáltatassák a korpuszomat, ezért a Nielsen Piackutató Vállalat marketing- és piackutató cég jelentéseit vettem alapul. A holland Nielsen Media Research világvezető pozíciót tölt be a marketing információ, elemzési rendszerek, eszközök és a professzionális ügyfélszolgálat területén. A Nielsen által mért adatok alapján, Angliában, Németországban valamint Magyarországon a tíz legnézettebb tv-csatorna adja a korpuszul szolgáló reklámokat. Ezek a reklámok szolgálnak mintavételül az általános következtetések megállapításához, tendenciák megfogalmazásához a további, kiterjedtebb vizsgálatok érdekében. A kiválasztott háromnyelvű korpuszom 216 db reklámot tartalmaz. A szekunder információk alapján végzett kutatás során tartalomelemzéses módszert alkalmazok, azaz a reklámszövegeket nyelvészeti vizsgálatnak vetem alá, amely során vizsgálom a nyelvalkalmazási kérdéseket: az idegen szavak előfordulását, a beszédmódot, a mondatszerkezetet, valamint a tegezés-magázást a háromnyelvű reklámszövegben.

IV. Eredmények

Kutatásom során 216 db angol, német és magyar nyelvű reklámot vizsgáltam és terméktípustól függően a nyolc hirdeti szektorba soroltam be őket (3. ábra). Domináns különbségek tapasztalhatók országonként a Szépségápolás, az Autó, az Élelmiszer és a Gyógyszer, egészség hirdetési szektorokon belül.

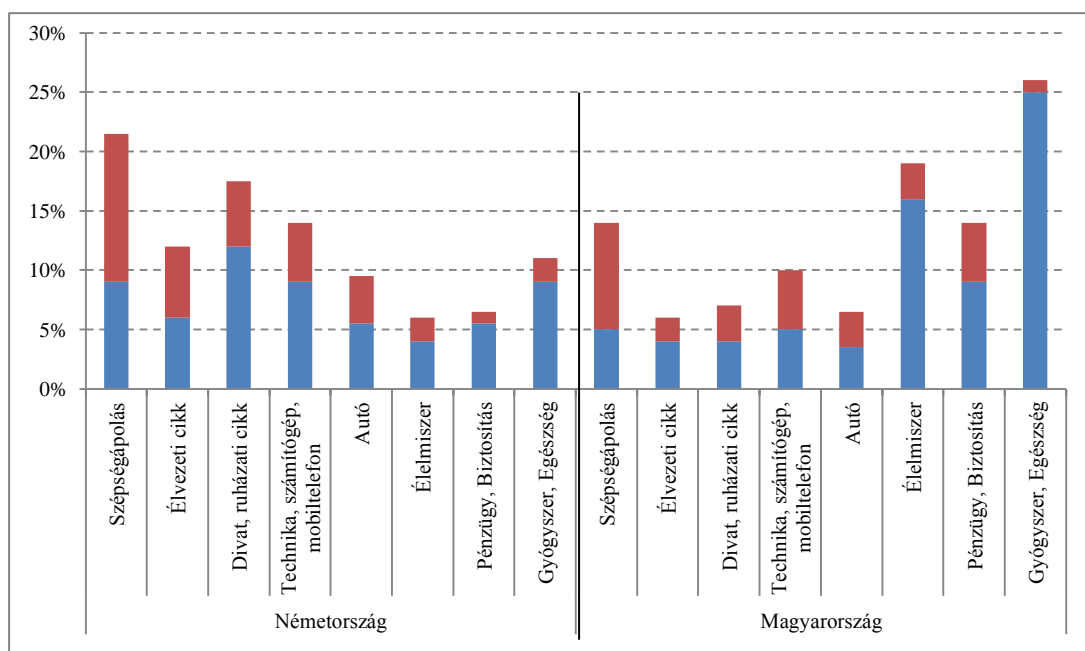
A magasabb presztízsű terméket kínáló hirdetési szektorokban (Technika, Autó) visszatükröződik HOFSTEDE individualizmus kultúradimenziója a vizsgált országokra kivétíve.

3. ábra: A vizsgált 216 reklám megoszlása a hirdetési szektorokban

A kutatás során vizsgált 216 reklám 62%-a nemzetközi reklám, azaz legalább két vizsgált országban megtalálható. A korpuszban több reklámpélda akad a piac sajátosságának figyelembevételére (pl. Axe – Unilever). Az Axe reklám utolsó három másodpercét több verzióban forgatták le és az adott országban a kultúra számára leginkább befogadhatót játszották. Számos példa található a globális reklámra, főként a technika területén (pl. Audi, Ford reklám). Ezeknél a reklámszövegek fordítása, fordíthatósági problematikája kerül előtérbe. Amikor a kommunikáció fordítást igényel, az üzenet torzításnak van kitéve. Egy standard globális reklámkampány tehát a legsérülékenyebb a helyi piaci torzítással szemben, de különbségek a kultúra más területein is találhatóak: anyagi kultúra, termék/szolgáltatás megszerzésére vonatkozó attitűdök; nyelv, nyelvjárások; esztétika (színek, márkanevek, design és a zene attitűdjei); oktatás, képzési lehetőségek; erkölcs - vallás, hiedelmek és attitűdök; társadalmi szerkezet esetleges hierarchiája (nők szerepe a társadalomban) és politikai élet (DANKÓ 1998: 47). A vizsgálati korpuszban akadt olyan reklám, amely nem él az ország nyelvére fordítás lehetőségével (Ford, McDonalds), illetőleg amely csak részben fordít.

Érdekes összehasonlításra adott lehetőséget az anglicizmusok vizsgálata. Az anglicizmus angol szóhasználatot és az angol nyelvre jellemző kifejezőmódot jelent (JANICH 2010: 47). Az anglicizmusok szövegben maradásának oka egyrészt fordíthatósági nehézségük, azaz az adott nyelvben nem vagy csak részben található meg az anglicizmus német- vagy magyarnyelvi megfelelője. Másrészt gyakran tudatosan hagyják a szövegben ezeket a szavakat, hisz modernséget, nyitottságot, trendtudatot sugároznak. Megfigyelhető azonban, hogy a legkevesebb anglicizmus a hazai értéket, bizalmat közvetítő hirdetési szektorokban jelenik meg, mint az Élelmiszer, a Pénzügy és a Gyógyszer, egészség. Gyakori jelenség, főként a Németországban sugározott reklámok szövegeiben a Szépségápolás, Technika és Autó hirdetési szektorokon belül: (pl. Garnier: *Garnier body intensive, intensive 7 days*, Vichy: *liftactiv*, LG: *life's good* McDonalds: *I'm lovin it.*, Vodafone: *Power to you*. (2014-től Magyarországon is ezzel a szlogennel.), Ford: *feel the difference*, KFC: *so good.*, McDonalds: *I'm lovin it*).

4. ábra: Anglicizmusok megoszlása a vizsgált reklámokban

Szintén érdekes összehasonlításra ad lehetőséget vizsgálva a reklámszöveget elbeszélő hang „nemét” (4. ábra). Ez ugyan nyelven kívüli, de interkulturális kommunikációs szempontból fontos tényező. Vizsgálatom során megkülönböztettem énekelve és elmondva közölt reklámszöveget. A zenei elem megfelelő módon és környezetben alkalmazva rendkívül hatékony kiegészítője lehet a reklámszövegnek, azonban könnyen komolytalanná és nevetségessé is teheti azt. A 4. ábra táblázatából kiderül, hogy Németországban a legkevésbé népszerű technika a reklámszöveg/reklámszlogen éneklése, csupán két reklámpéldát hoz rá a korpusz: (Ültje popcorn reklám, egész szöveg énekelve férfi hangon: „*Kaum steh ich hier und singe, kommen sie von nah und fern, und fangen an zu knabbern, sie ham halt Ültje gern. Sie singen und sie tanzen, sie lachen und sie schrei'n und wollen noch mehr Ültje, die leckren Knabberein. Komm auch du, greif zu!*”; Milka reklám, szlogen énekelve női hangon: *Die zarteste Versuchung, seit es Schokolade gibt.*). Magyarországon is kevésbé alkalmazott technika, néhány példa szerepel a korpuszban (*Calgonnal a mosógép is tovább él.* vagy *Story, a sztármagazin.* vagy *CBA*). Ezekkel szemben Angliában gyakori az énekelt reklámszlogen, sokszor az egész reklámszöveg (pl. McDonalds: *Menu song*, Ajax: *Use Ajax The Foaming Cleanser*, Pepsi: *Diet Pepsi song*, KFC: *Saucy song*). Két reklámpélda található a korpuszban, aminél mindhárom országban énekelt reklámszlogen található: („*Calgonnal a mosógép is tovább él/Waschmaschine leben länger mit Calgon/Washing machines live longer with Calgon.* ill. *Gyermek felnőtt kedve jó, édes élet Haribo./Haribo macht Kinder froh, und Erwachsene ebenso./Kids and grown-ups love it so – the happy world of Haribo.*).

A normál beszédhangon elmondott reklámok, reklámszlogenek esetében megállapítható, hogy a férfi hangon megszólaltatott reklámokban gyakoriak a *védelem*, *erős*, *gyors*, *kemény* szavak vagy ezekhez kapcsolódó kifejezések, míg a női beszédhangon megszólaltatott reklámokban a *kíméletes*, *gyengéd* és családdal kapcsolatos szavak és kifejezések a jellemzők. Angliában és Németországban hasonló arányban szerepel a női és a férfi beszélő a reklámokban. Míg az angol vagy német technika-/autóreklám-példákban néhány esetben női hang szerepel, addig erre Magyarországon egy példát sem találtam. A HOFSTEDE-féle férfiasság-nőiesség kultúradimenzió maskulin indexét tükrözi, hogy

Magyarországon a másik két országon túlmutatóan szerepel férfi hangon elmondott reklám.

	Férfi hangon		Női hangon	
	énekelve	elmondva	énekelve	elmondva
Anglia	9%	42%	8%	41%
Németország	1%	45%	1%	43%
Magyarország	1%	63%	2%	34%

5. ábra: A vizsgált reklámszövegek megoszlása beszédmód és a beszélő személye szerint

Mindhárom vizsgált országban a reklámszövegek jelentős része egyszerű, kijelentő mondatokból áll (5. ábra). Második leggyakoribb Angliában és Magyarországon a felszólító, míg Németországban a kérdő mondat. Magyarországon kiemelkedő számban fordul elő még felkiáltó mondat is a reklámokban a másik két vizsgált országhoz képest.

Modalitás	Kijelentő			Kérdő			Felkiáltó			Felszólító			Óhajtó		
	A	N	M	A	N	M	A	N	M	A	N	M	A	N	M
Összesen (db)	63	59	71	11	17	2	4	3	12	19	7	14	3	2	2

6. ábra: A vizsgált reklámszövegek megoszlása modalitás és mondat szerkezet szerint Angliában (A), Németországban (N) és Magyarországon (M)

A tegeződő-magázódó formák megállapításánál a reklámszövegeken belül vizsgáltam, hogy tartalmaz-e a mondat megszólító formulát, személyes névmást, igei vagy birtokos személyragot (6. ábra). A vizsgált reklámszövegekben többször előfordult, hogy a megszólítás típusa nem volt megállapítható, mert ezekben a reklámokban vagy csak a termék vagy szolgáltatás tulajdonságát, hatását, jellemzőit mutatták be, vagy a megszólítás nem volt egyértelműen megállapítható (pl. Milka: *A leggyengédebb kísértés, mióta csokoládé létezik.*, Nagyi titka: *Azoknak, akik szeretnek sütni.*). Angliában a nyelvből adódóan a megszólítások E/2. személyűek. A Németországban sugárzott reklámszövegekben a T/3. személy dominál. A fiatalokat célzó, főként az angol nyelvű szavakat tartalmazó reklámok esetében fordul elő az E/2. A magyar reklámszövegekre is a T/3. a jellemző (Strepsils: *Ha torkán akad a fájdalom.*). Azonban évről-évre nő az E/2. személyű megszólítással bíró reklámok száma (Orbit: *Egyél. Igyál. Rágózz.*, Cheetos: *Megáll az eszed, ha eszed.*). A magyar reklámokban meglepően gyakori a T/1. személyű megszólítás (pl. OTP: *Megbízunk egymásban.* Rubophen: *A mi lázcsillapítónk.* Walbenosen: *Mosolygós, szép napot kívánunk!*) A T/1. „mi” használata a HOFSTEDE-féle individualizmus-kollektívizmus kultúradimenzió kollektivistá indexére erősít rá.

	E/2.	T/3.	T/1	nem megállapítható
Anglia	96%	0%	1%	3%
Németország	20%	72%	2%	4%
Magyarország	29%	38%	22%	11%

7. ábra: Megszólítástípusok megoszlása a vizsgált reklámszövegekben

V. Összefoglalás

A háromnyelvű korpuszom 216 db reklámot tartalmaz. A reklámszövegeket nyelvészeti vizsgálatnak vettem alá, amely során a nyelvalkalmazási kérdéseket figyeltem meg: az idegen szavak előfordulását, a beszédmódot, a mondat szerkezetet, valamint a tegezés-magázást a háromnyelvű reklámszövegben.

Az idegen szavak, angol szavak, kifejezések, azaz anglicizmusok a magyar és német nyelvű reklámszövegekben mutathatók ki. Leggyakoribb jelenség, főként a Németországban sugározott reklámok szövegeiben a Szépségápolás, Technika és Autó hirdetési szektorokon belül, legkevésbé pedig a hazai értéket, bizalmat közvetítő hirdetési szektorokban jelenik meg. Kutatásom során vizsgáltam a férfi vagy női beszédhangon elmondott reklámokat, reklámszlogeneket. Angliában és Németországban hasonló arányban szerepel a női és a férfi beszélő a reklámokban. Azonban Magyarországon a másik két országon túlmutatóan szerepel férfi hangon elmondott reklám, és ez a HOFSTEDE-féle férfiasság-nőiesség kultúradimenzió maszkulin indexét tükrözi. A reklámszövegek jelentős része egyszerű, kijelentő mondatokból áll mindhárom országban. Angliában a nyelvből adódóan a megszólítások E/2. személyűek. A Németországban sugározott reklámszövegekben a T/3. személy dominál. A fiatalokat célzó, főként az angol nyelvű szavakat tartalmazó reklámok esetében fordul elő az E/2. A magyar reklámszövegekre is a T/3. a jellemző. Azonban évről-évre nő az E/2. személyű megszólítással bíró reklámok száma. A magyar reklámokban meglepően gyakori a T/1. személyű megszólítás, amely HOFSTEDE-féle kollektivistista kultúradimenzió mivoltát erősíti meg.

Vizsgálataim során kimutatható, hogy interkulturális különbségek mutatkoznak a reklámok nyelvalkalmazási kérdéseit illetően. A kulturális eltérések nagyban befolyásolhatják a fogyasztók magatartását a piacon, ez pedig nemcsak a marketingstratégia adaptálhatóságát, hanem az adott termék vagy szolgáltatás bevezetését is befolyásolja.

VI. Irodalomjegyzék

- BROCHAND, Bernard (2004): A reklám alapkönyve. KIK Kiadó, Budapest.
- DE MOOIJ, M. - HOFSTEDE, Geert (2011). Cross-cultural consumer behaviour: A review of research findings. *Journal of International Consumer Marketing*, N. 3-4, pp. 181- 192.
- DANKÓ László (1998): Nemzetközi marketing. Pro Marketing, Miskolc.
- FÖLDES, Csaba (2007): Interkulturelle Kommunikation: Positionen zu Forschungsfragen, Methoden und Perspektiven. Veszprém /Wien. (Studia Germanica Universitatis Vesprimiensis, Supplement; 7).
- FORGÁCS, Erzsébet (2005): Nyelvi játékok. Nyelvi kreativitás viccekben, reklámokban és a sajtónyelvben. JGyPK Kiadó. Szeged.
- JANICH, Nina (2010): Werbesprache. Ein Arbeitsbuch. 5. jav. kiadás, Narr Kiadó, Tübingen.
- HOFSTEDE, Geert: <http://geert-hofstede.com/> (2014.01.09.)
- KOSCHNICK, Wolfgang (2003): FOCUS-Lexikon. Werbeplanung. Mediaplanung. Marktforschung. Kommunikationsforschung. Mediaforschung. 3. kiadás. 1-2-3. kötet. Focus Magazin Kiadó. München.
- KOTHLER, Philip – KELLER, Kevin Lane (2006): Marketingmenedzsment. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- LUTHANS, Fred – P. DOH, Johnatan (2011): Intercultural Management. 8. kiadás. McGraw-Hill/Irwin Kiadó, Boston.
- NIELSEN: A reklámok világa – 2012. éves reklámadatok. **AGB Nielsen Médiakutató Kft., Budapest.**
http://www.agbnielsen.com/Uploads/Hungary/stat_reklamokvilaga_havi_reklamadatok_2012.pdf (2013.12.06.)
- RAFFAY Klára (2005): Interkulturális szemléletmód a marketingben. *In: e-tudomány 2005/3.*, 1–12.
- SOWINSKI, Bernhard (1998): Werbung. Grundlage der Medienkommunikation 4., Niemeyer Verlag. Tübingen.
- TÓTH Tamás (2008): Nemzetközi marketing, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Lócsi Dóra, PhD-hallgató
Pannon Egyetem, Germanisztikai és Fordítástudományi Intézet,
Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola
Interkulturális kommunikáció alprogram
8200 Veszprém Egyetem u. 10.
E-mail: locsid@btk.uni-pannon.hu/dora.locsi@gmail.com

Megoldási alternatíva a fenntartható vállalat problémamegoldó folyamatának informatikai támogatására

Nagy Tamás
doktorandusz hallgató

NYME KTK

Absztrakt

Megoldási alternatíva a fenntartható vállalat problémamegoldó folyamatának informatikai támogatására

Egy fenntartható vállalat vezetése nem csupán a gazdasági és a természeti erőforrásokkal, hanem a humán tőkével is a fenntarthatóság paradigmájával összhangban gazdálkodik. Ebből az aspektusból megközelítve tehát a humán erőforrás fenntartható használata is megköveteli az ésszerű tervezést, amint az a gazdasági és természeti erőforrások használatánál már bevált. A fenntarthatóság paradigmája ugyanis az élhető jövő esélyének fenntarthatóságára összpontosítja figyelmét. Egy gazdálkodó szervezet a működése során folyamatosan feladatok, problémák megoldásával, hibák megszüntetésével foglalkozik. Indokolt tehát a vállalati problémamegoldó folyamatot informatikai támogatással ésszerűsíteni. A támogató rendszer elősegíti a munkaadó és a munkavállalók számára egyaránt rendkívül értékes munkaidő hatékony kihasználását. Ezt a redundanciák kiszűrésével, a feleslegesen hosszú várakozási idők lerövidítésével, az információáramlás gyorsításával, az eredmények hatékony értékelésével biztosítja. A problémamegoldás folyamatának kulcstényezője a megoldás bevezetésének gyorsasága, hiszen ezzel jelentős költségeket takaríthat meg a menedzsment. A bemutatásra kerülő saját fejlesztésű problémamegoldás támogató rendszer elsődleges célja a termelés folyamatainak belső auditjai által feltárt eltérések és hibák megoldására megfogalmazott helyesbítő intézkedések informatikai támogatása. Ugyanakkor a fejlesztés során nyilvánvalóvá vált, hogy használata kiterjeszhető a teljes problémamegoldás folyamatára. A tanulmány röviden bemutatja a fenti szempontok alapján fejlesztett LOP Commander (LOP=List of Open Point) problémamegoldó rendszer fenntarthatóságban betöltött szerepét.

Kulcsszavak: *fenntarthatóság, problémamegoldás, LOP*

Abstract

An alternative solution to supporting the problem-solving process of a sustainable company

The management of a sustainable company manages not only the economic and natural resources, but also the human resources according to the sustainability paradigm. Therefore approach the issue from this aspect the use of sustainable human resources also requires the reasonable planning, as it works at the usage of natural and economic resources. The paradigm of sustainability focus onto the sustainability of the chances of the livable future. A business organization continuously dealing with solving tasks and problems, eliminating the errors in its operation. Therefore it is appropriate to rationalize

the corporate problem-solving processes by IT support. The above support system helps to both employer and employees to efficiently use the valuable work time. This is provided by eliminating the redundancy, shortening the unnecessarily long waiting times, acceleration of the information flow and efficient evaluation of the results. The key factor of the problem solving process is the speed of introduction, because the management can save significant costs by it. The primary purpose of this self-developed problem-solving systems is give an IT support to the corrective actions of the explored non-conformities by the internal process audits. However, during development it became evident that it can be expanded to the use of the entire problem solving process. This paper introduces briefly the played role in the sustainability of a problem-solving system named LOP Commander (LOP = List of Open Point), which was developed on the basis of the above considerations.

I. Bevezetés

Napjaink vállalatvezetése kezdi felismerni a fenntarthatóság paradigmájának jelentőségét. Az új felfogás túlmutat a korábbi profitmaximalizáló törekvéseken, hiszen a fenntartható vállalat menedzsmentje már nem csak a gazdasági előnyökre koncentrál, hanem döntései során figyelembe veszi döntéseinek a környezeti és társadalmi következményeit. Minderre azért van égető szükség, mert ma már egyértelmű, hogy a vállalatok által felhasználható erőforrások végesek, a gazdaság által érintett természeti és társadalmi folyamatok változása általában irreverzibilis. A felismerés a természeti erőforrások túlhasználatának, a szűkülő élettér, a biológiai diverzitás csökkenésének, az energiahordozó ásványkincs végeességének felismerésében nyilvánul meg.

Ugyanígy fontos a társadalmi következmények figyelembe vétele. A vállalatok társadalmi folyamatokra gyakorolt hatását elsősorban a foglalkoztatottsági adatokkal, a munkanélküliség mértékével és az életszínvonallal lehet mérni, mikro, makro és globális szinten vizsgálva a változásokat.

Az energiahordozók használatának korlátossága ma már mindenki számára egyértelmű, de még mindig kevesen látják be a humán erőforrás felhasználásának korlátait. Ott, ahol korlátok határolják le a működési területet, nyer létjogosultságot a hatékonyság javítása. Így a munkaerő hatékony felhasználása elemi érdeke a fenntartható vállalat menedzsmentjének, hiszen ez az erőforrás kevésbé hatékony, mint a természeti erőforrások, ugyanakkor irányított használata egyértelmű hatással van a fenntarthatóság mindhárom pillérére.

A tudomány folyamatosan keresi a megoldási alternatívákat. A munka a megfelelő modell megalkotásával kezdődött, de az eltérő megközelítés, az egyes tudományterületek szemléletbeli különbözősége oda vezetett, hogy mára már több fenntarthatósági modell is ismeretes. Ezek attól függően jöttek létre, hogy mely tudományterület kíván megoldást találni a fenntartható fejlődést gátló problémák kezelésére. A fenntartható fejlődés általános három pilléres modelljének kritikája, hogy nem érzékeny az életminőségre. A Wuppertal Institute fenntarthatóság prizmája már az intézményi szerepet is beemeli saját modellébe, melyben az igazságosság, a gondoskodás és az öko-hatékonyság képezi az alapot. [M. Joshi et al, 2007]. A modell segítségével komplex módon képezhető le a felelős vállalat fenntartható fejlődésben vállalt szerepe.

Tanulmányomban a vállalati problémamegoldás egy olyan alternatíváját mutatom be, mely a problémák és megoldandó feladatok strukturált felügyeletén keresztül javítja a vállalati

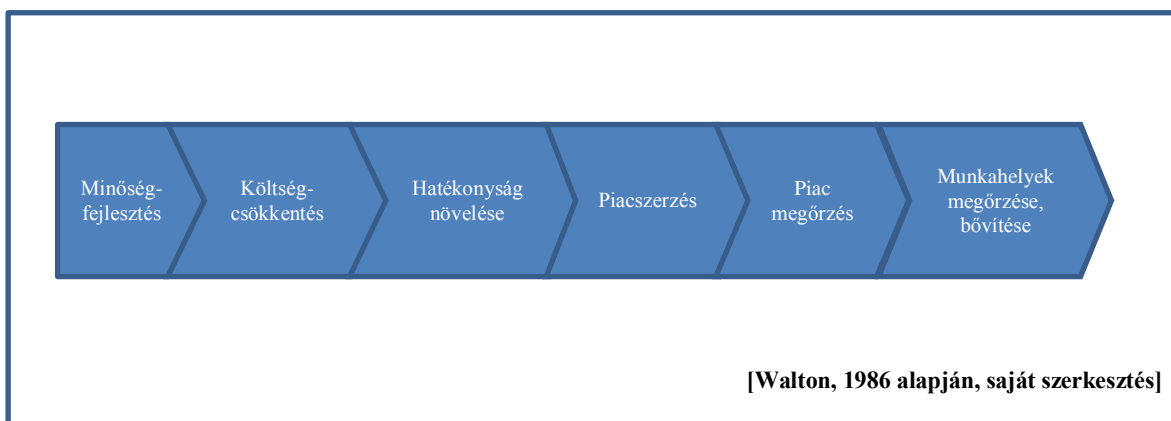
értékteremtő folyamatok hatékonyságát, ezen keresztül pedig kedvező hatással van a vállalat fenntarthatósági teljesítményére.

II. A problémamegoldás folyamata, a javasolt módszertan bemutatása

1. Elméleti alapok

A vállalatok életében nem szokatlan jelenség a probléma felmerülése, ez természetes velejárója a termék vagy szolgáltatás fejlesztésének. Kijelenthető, hogy nem a probléma felmerülése a kritikus, hanem annak megfelelő felismerése, kockázatának azonosítása, kezelésének módszertana, és újbóli felmerülésének elkerülése.

Már Edward Deming is felismerte, hogy a munkahelyek számának növekedésének (az életszínvonal javulása) kulcsa a minőség javítása. Ez egy hosszú folyamat eredményeként érhető el, melyet Deming láncreakciónak nevezünk [M. Walton, 1986]. Amint azt az 1. ábra is mutatja, a minőség fejlesztése nem öncélú: fő célja, hogy a költségek csökkentésével javuljon a termelékenység, mely alapvető kulcsa a piacszerzésnek, a meglévő piac megtartásának. Enélkül nem képzelhető el a munkahelyek számának növelése, ami az életszínvonallal áll arányban.

1. ábra: Deming láncreakciója

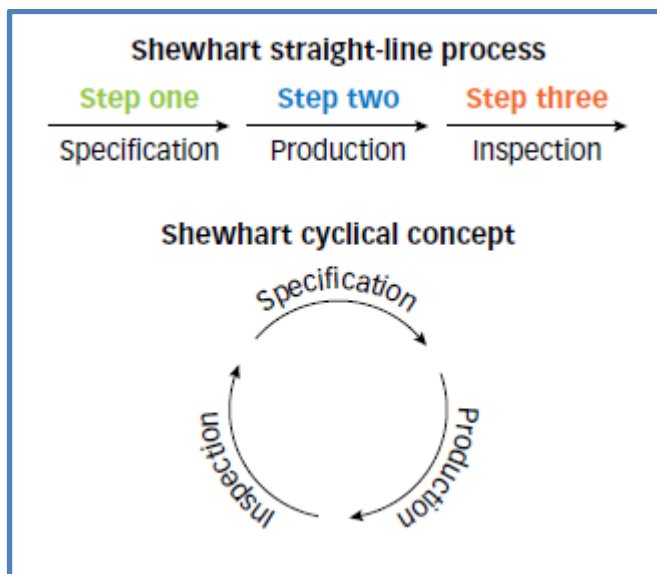
Mint minden fejlesztési folyamat, így a minőség fejlesztése is problémamegoldó lépések sorozatából áll. Ennek okán az egyes lépések egymáshoz való kapcsolata rendkívül fontos szempont, hiszen a problémamegoldás hatékonyságát befolyásolja a megfelelően strukturált megoldás.

A Deming által megfogalmazott P-D-C-A struktúra ma is időtálló koncepciót jelent a változtatásmenedzsment terén.

Deming továbbfejlesztette Walter Shewart gondolatát, melyben a gyártási folyamat modelljét három fázisra osztotta fel:

- specifikáció
- gyártás
- vizsgálat.

Ezt először egy lineáris folyamatként, később, 1939-ben periodikusan ismétlődő ciklikus körfolyamatként ábrázolta, amint az az 2. ábrán látható:

[R. D. Moen, C. L. Norman, 2010]

2. ábra: Shewart eredeti és módosított folyamatelmélete

Edward Deming Shewart munkatársaként ezt a modellt fejlesztette tovább, és 1951-ben kialakította máig is használatos PDCA modelljét.

A modell lényege, hogy a minőségfejlesztés folyamatát négy fázisra osztja. Az első fázis a tervezés (plan, P) fázisa, melyben az elvégzendő feladatok és annak minden kockázata, költsége tervezés által kerül meghatározásra. Meghatározásra és pontosításra kerül az elérendő cél. Kockázatelemzés által kerülnek azonosításra a reális kockázatok, figyelembe véve ezek súlyát, előfordulásának gyakoriságát és észlelhetőségét. A tervezést az alábbi minőségtechnikák segíthetik:

- vevő-beszállító kapcsolat elemzés
- folyamatábra, mely az üzleti folyamat térképet fed le
- Pareto elemzés, mely az értékelő szempontokat rangsorolja
- brainstorming, melynek az új ötletek generálásában van jelentősége
- értéklánc elemzés, mely a vállalatot a stratégiaileg fontos tevékenységek alapján bontja le, ezáltal a költségek képződési folyamatának megértését célozza
- hibaok és hatás elemzés.

A fent vázolt szempontok alapján kellő pontossággal megtervezett változtatási folyamat végrehajtása a Deming-féle végrehajtás (Do, D) fázis, melyet az alábbi minőségtechnikák alkalmazása támogat:

- fadiagram
- mátrixdiagram,
- hálódigram

Ebben a fázisban kerül bevezetésre az elemzések során legjobbnak, leghatékonyabbnak és gazdaságosság szempontjából legkedvezőbbnek ítélt alternatíva.

A végrehajtás során természetesen folyamatos nyomonkövetés szükséges, hiszen reálisan számolni kell hibák okozta problémákkal, valamint a gyakorlati működés során további fejlesztések válhatnak szükségessé.

A harmadik fázis az ellenőrzés (check, C) fázisa, melyben a működés alapos vizsgálata során a bevezetett módszertan hatékonyságát vizsgálják. Ezt a fázist az alábbi technikák segítik:

- ellenőrző lista, mely strukturált, irányított kérdések feltevésével keresi a megfelelés bizonyítékait
- Pareto-diagram, mely segítségével a tényezők rangsorolásával mutatható ki a legjelentősebb
- hisztogram
- ok-okozat diagram, mely a hibaokokat állítja szembe az okozatokkal
- szabályzó kártya módszer, mely az eltérések statisztikai vizsgálatának segítségével mutatja ki az elvárt értéktől való szórást.

Az ellenőrzés fázis által kimutatott hiányosságok javítása, az igazolt megfelelő tapasztalatok szabványosított bevezetése kerül sorra a beavatkozás (act, A) fázisban. Ezt segíti a folyamatábra, mely grafikusán mutat tükröt a kialakított folyamatról. A kedvező gyakorlat szabványosított bevezetése is itt kerül kialakításra.

Természetesen a változtatásmenedzsment folyamata nem ér véget a szabványosított tevékenység végzésével, hiszen a működés során új változások, megváltozott igények, esetleges hibák az egész folyamat újratervezését igénylik. Ilyenkor az egész ciklus újra végigfut, melynek végeredménye a javított folyamat bevezetése lesz. Könnyen belátható, hogy ez egy vég nélküli folyamat, mely szükségszerűen segíti a menedzsmentet a nem kívánatos jelenségek kiiktatásában, a folyamatos hatékonyság – ezen keresztül a vállalati fenntarthatóság- fejlesztésében.

PDCA ciklus	A problémamegoldás lépései	Alkalmazható módszerek
P Tervezd meg!	<ul style="list-style-type: none"> • A probléma meghatározása. Célja, hogy meghatározzuk azt a problémát, amivel szabad és kell foglalkozni, azaz el tudjuk különíteni a lényegeset a lényegtelenektől. • Adatgyűjtés. A probléma megértéséhez szükséges okok keresése. • Az adatok elemzése. A probléma súlyponti kérdéseinek meghatározása. A lényeges okok azonosítása. • Okok elemzése. A probléma, (mint okozat) meghatározó (gyökér)okának megtalálása. 	<ul style="list-style-type: none"> • Pareto-elv • Brainstorming, • KJ módszer • Adatgyűjtő lap • Hisztogram • Szórásdiagram • Ok-okozat diagram, • Folyamatábra
D Csináld!	<ul style="list-style-type: none"> • A javító tevékenység megtervezése és a leghatékonyabb, valamint leggazdaságosabb megoldás bevezetése. • Az elért hatások értékelése. Meg kell győződünk arról, hogy a megoldás milyen eredménnyel jár. 	<ul style="list-style-type: none"> • Fadiagram • Mátrixdiagram, • Hálódigram • Ellenőrző lista • Pareto-diagram • Hisztogram • Ok-okozat diagram • Ellenőrző kártya • Folyamatábra
C Ellenőrizd!		
A Avatkozz be!	<ul style="list-style-type: none"> • Szabványosítás. A megoldás rögzítése, vagy ha a megoldás nem járt a kívánt eredménnyel, akkor visszatérés a 3. ponthoz, vagy új probléma 	

[Vida, 2000 alapján saját szerkesztés]

1. Táblázat: A PDCA ciklus fázisai, és a problémamegoldás 7 lépése, valamint a felhasználható minőségtechnikák

Deming 1993-ban továbbgondolta Shewart ciklusát, és PDSA ciklusnak nevezte el. Ennek oka volt, hogy az új modellt már úgy írta le, mint ami a tanulást és a termék vagy folyamat fejlesztését szolgáló elv. (Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a tanuló vállalat koncepciója ebben az időben kezdett kibontakozni, mint a társadalmi tőke fontos összetevője [V. J. Marsick])

Langley, G., Nolan, K., and Nolan, T. három kérdésre keresve a választ, továbbfejlesztette Deming koncepcióját. A három kulcskérdés az alábbi:

1. Milyen eredményt kívánunk elérni?
2. Honnan tudjuk majd, hogy az előidézett változás közelebb visz a célhoz?
3. A kívánt cél elérése érdekében mit változtathatunk?

A három kérdés köré felépített modell a folyamatos fejlesztést célzó eljárás, de tulajdonképpen a Deming-féle alapokon nyugszik

A fent bemutatott változások az idő során bekövetkező gondolkodásmód fejlődését is tükrözik, ugyanakkor lényegében az iparban ma is Deming négy lépcsős ciklus modelljét alkalmazzák

2. Gyakorlati megoldás

Kutatásom során világossá vált, hogy a fenti elméletnek a gyakorlatban munkahelyemen akkor vesszük igazán hasznát, ha a PDCA elvre épülő alapelvet figyelembe véve olyan vállalati problémamegoldást támogató informatikai rendszert hozunk létre, mely a fenti elvet alkalmazva strukturált támogatást ad a feladatok megoldásához.

A kiinduló ötletet egy minőségügyi auditra való felkészülés adta. Az audit előtt az auditor kérdéseire felkészülve szűrőpróbaszerűen ellenőriztem a belső minőségügyi auditok jelentéseit, és az ezekre indított hibajavító intézkedéseket. Három esetben nem találtam meg a hibajavító intézkedést, így tovább vizsgáltam. Arra a következtetésre jutottam, hogy véletlenül vagy tudatosan a rögzített probléma leírása is hiányzott, nemcsak a megoldás. Mindhárom eset egy felelőshöz volt kapcsolható, de nem lehetett bizonyítani az érintettséget.

Így született meg bennem az elhatározás, hogy egy web alapú adatbáziskezelő rendszert létrehozva kíséreljek megoldást találni a hasonló esetek jövőbeni előfordulásának kiküszöbölésére.

A jól ismert minőségügyi alapelv szerint még egy jól működő folyamat is folyamatosan továbbfejleszhető. A folyamatok auditja pedig folyamatosan feltár olyan hibákat, rendellenességeket, eltéréseket, nem-megfelelőségeket, melyeket az előírt állapot elérése érdekében szükséges javítani, valamint javaslatokat, melyek ugyan nem a normálistól való eltérések miatt kerülnek megfogalmazásra, de azok bevezetését a folyamatos fejlődés érdekében célszerű megfontolni.

Az ALH a fenti folyamatos fejlesztés elv alapján a nyitott feladatok (angolul: LOP = List of Open Point) menedzselésének javítása érdekében a korábbi Excel táblázatos módszert egy adatbázis-szemléletű rendszerrel kívánja fejleszteni. Az LOP Commander rendszer célja, hogy a felhasználókat támogassa a feladatok elvégzésében, mindemellett a munka dokumentálását informatikai eljárások segítségével segítse. [Nagy, Takács, 2012]

A rendszertervet a korábban ismertetett Deming PDCA elvre építettem fel. A rendszer programozását Takács Krisztián informatikus gyakornok vállalta el, aki azóta már kollégánk.

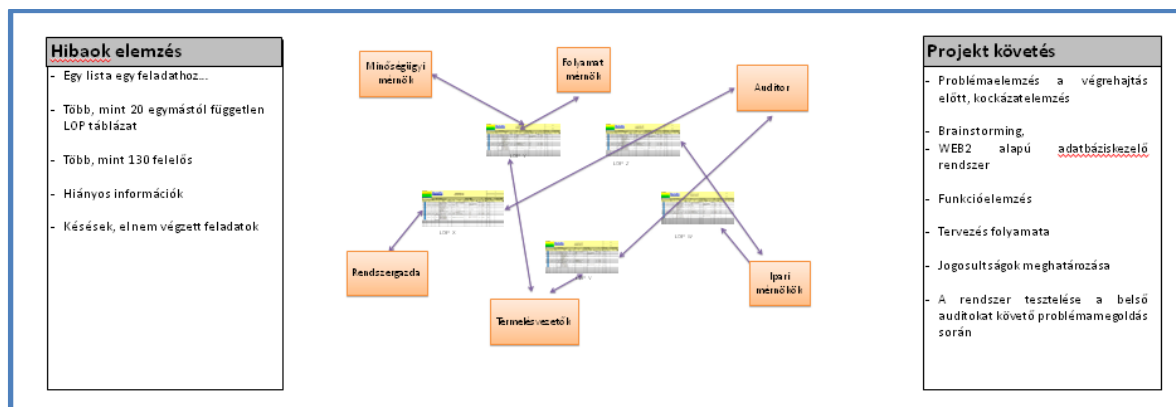
Anélkül, hogy kitérnék a szoftver konkrét és részletes ismertetésére, szeretném vázolni a felépítését, működését.

A rendszerrel szemben támasztott elvárások az alábbiak:

- fontos, hogy a rendszer a Deming által leírt PDCA elv szerint épüljön fel
- az adatbázisban tárolt adatok legyenek minden regisztrált felhasználó számára hozzáférhetők
- rendelkezzen a rendszer jogosultságkezeléssel (autentikációval), hogy az adatbázis műveletek nyomon követhetők és funkcióra szabottak legyenek. Ez azt jelenti, hogy a menedzsernek, aki a feladatot kiadja, kötelessége megnevezni a feladatot, annak felelősét és elvégzésének határidejét. Ennek módosítására csak és kizárólag neki legyen lehetősége, ugyanakkor a nem felelőssége alá tartozó feladatokhoz csak olvasási joga legyen

- a rendszer három szerepkört határoljon el:
 - o az auditor, aki a problémát felismeri és megfogalmazza. Az ő felelőssége, hogy az eltérésről egyeztessen a szakterület felelős vezetőjével, a szükséges információkat rendelkezésre bocsássa
 - o a feladat kiíró szerepkör, ami alá tartoznak a menedzserek, akik az auditor jelzései, és a kapott információk alapján megfogalmazzák az elvégzendő feladatot, kijelölik a feladat elvégzéséért felelős személyt, és rögzítik a feladat elvégzésének határidejét.
 - o a feladat felelőse, aki a kapott feladatot megértve felelős annak határidőig történő maradéktalan elvégzéséért.
- a rendszer beépített automatizmus által küldjön figyelmeztető üzenetet a feladat elvégzésében érintett szereplőnek
- az adatbáziskezelő legyen alkalmas az adatbázis megfelelő alapvető lekérdezéseinek, szűrések és meghatározott szempontok szerinti rendezésének elvégzésére
- biztosítsa a felhasználó által kiválasztott feladatok külső szoftverbe (jelen esetben Microsoft Excel) történő exportálását
- a rendszer adjon vizuális információt a feladatok elvégzésének pillanatnyi státuszáról
- a feladatok elvégzéséért felelős személy egyben láthassa az összes feladatát
- a felelős vezető kaphasson azonnali állapotjelzést a beosztottaira bízott feladatok ellátásának státuszáról

Korábban a feladatok kiadása Excel alapú, önálló és egymástól független táblázatokban történt. Ennek előnye a gyors és azonnal, mindenki által való módosíthatóságában rejlett, azonban ugyanez jelentette az alkalmazott módszer hátrányát is. Tekintettel arra, hogy az egyes feladatokat, azok határidejét, sőt, felelősét is bárki bármilyen áruklódó nyom nélkül módosíthatta, így az adatok sérülékenysége magas volt. Másik nehézséget az jelentette, hogy sem a felelős, sem a vezetője nem látta összefüggéseiben a kapott és kiadott feladatokat. Ennek az volt a következménye, hogy néhány feladat megoldása elmaradt, jobb esetben későbbre halasztódott. Ezt a kiinduló állapotot mutatja a 3. ábra.

[Forrás: Nagy, Gergely, 2013]

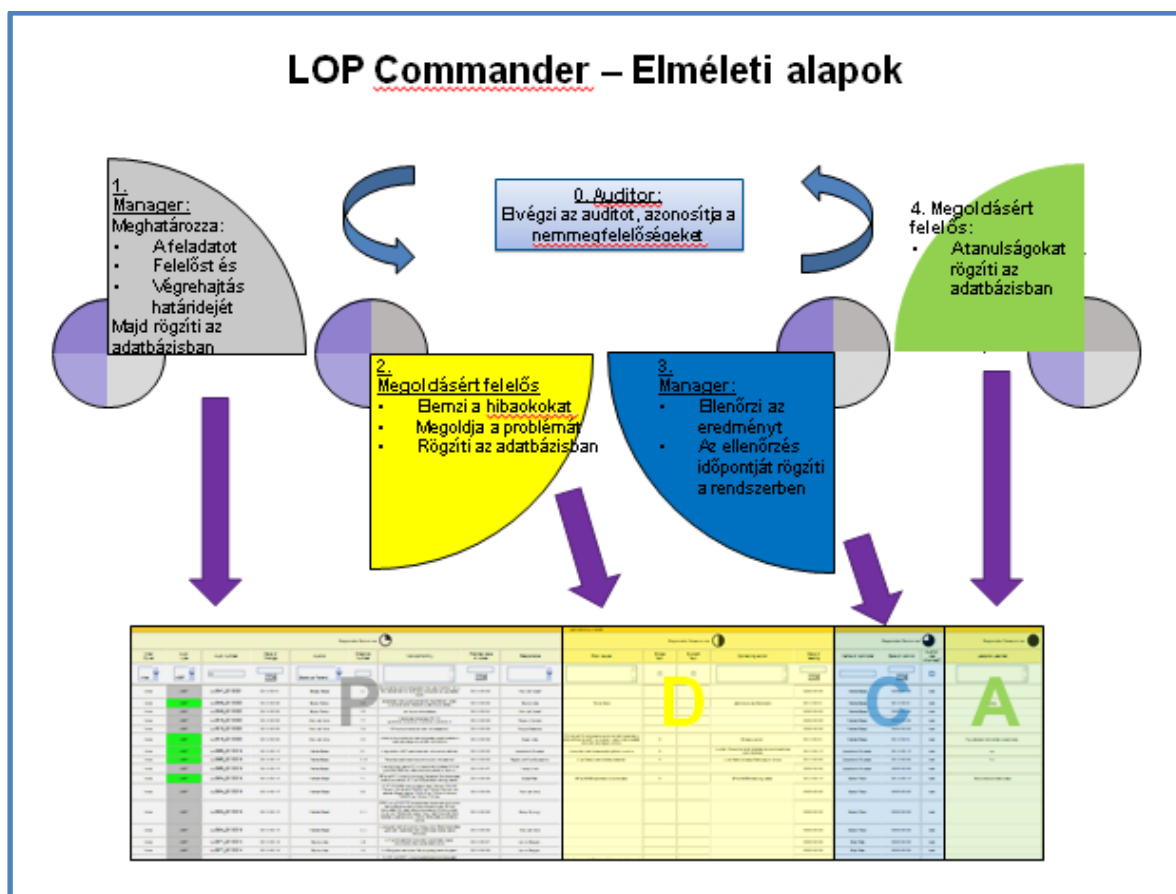
3. ábra: A feladatok megoldásának korábban alkalmazott rendje, és a fejlesztés szempontjai

Az LOP Commander rendszerrel a fenti hiányosságokat kívántam kiküszöbölni. A rendszer Deming PDCA elve alapján került kialakításra, azaz négy részfázisra bontva támogatja a problémamegoldó folyamatot.

Ez a négy fázis az alábbi:

1. Tervezés (P): Feladat meghatározása, az információforrás, a megoldásért felelős személy és a feladat megoldásának határidejének kijelölése
2. Helyesbítés (D): a feladat megoldásáért felelős kijelölt személy elemzi a hibaokokat, azonosítja a gyökérokot (rootcause), majd elvégzi a helyesbítést.
3. Ellenőrzés (C): a feladat kiírója ellenőrzi a megoldás hatékonyságát, igazolja annak határidőre történő elvégzését
4. Szabványosított bevezetés (A): a tanulságok levonása, és a többi területen való megelőző alkalmazás lehetőségének vizsgálata (lessons learned)

A fenti négy fázis egymásra épülését a 4. ábra érzékelteti.

[Forrás: Nagy, Gergely, 2013]

4. ábra: Az LOP Commander egyes fázisainak kapcsolata, az egyes feladatokkal

III. Eredmények bemutatása

A rendszer tesztverzióját 2012. szeptemberben adtuk ki, ekkor kezdődött a kulcsszereplők bevonásával történő tesztfázis. Ennek célja a kezdeti tapasztalatok gyűjtésén túl a továbbfejlesztési irányok kijelölése volt.

A tesztelést terv szerint 2012 év végéig kívántuk végezni, de a gyakorlatban már egy hónapon belül sikerült az indítás óta érkező észrevételekre, javaslatokra megoldást kidolgozni. Így gyakorlatilag 2012 novembere óta nagyobb változtatást nem kellett a rendszeren elvégezni, emiatt a verziószámot sem növeltük.

A rendszer a vállalat szerverén került telepítésre, ahol a tényleges adatbázis műveletek is zajlanak. A felhasználók ehhez az adatbázishoz a vállalati intraneten keresztül tudnak kapcsolódni, megfelelő regisztráció követően az adatokhoz is hozzá tudnak férni.

Az egyes feladatok megoldási státuszát az alábbiak szerinti színkódolással automatikusan jelöli a rendszer:

Feladat rögzítve	Szürke
Feladat bevezetve	Sárga
Feladat bevezetése ellenőrizve	Kék
Feladat lezárva	Zöld

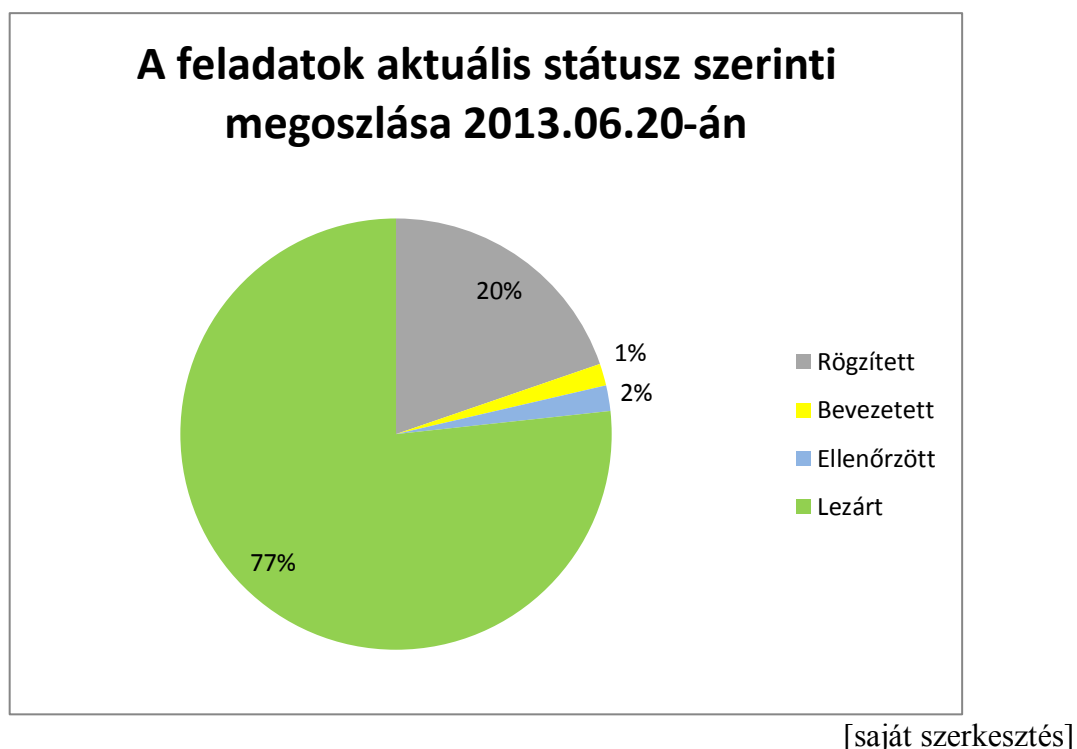
[saját szerkesztés]

5. ábra: A rögzített feladatok státuszának színkódja

Ezzel a felhasználó vizuális tájékoztatást kap a feladat aktuális állapotáról. A rendszer lehetőséget ad arra, hogy az egyes státuszjelzők alapján a kívánt sorokat szűrjük le az adatbázisból.

A tesztek során néhány finomítást kellett elvégeznünk. Ezekre nagyrészt a felhasználói felület közérthetőségének fokozása miatt volt szükség, néhány esetben volt működésbeli hiányosság. Bizonyos esetekben nem sikerült új feladatot rögzíteni, melynek oka a böngésző-szerver közti inkompatibilitásban mutatkoztak meg. A rendszer tesztje és éles körülmények közti használata során rendszerlefagyás nem volt. Adatvesztés nem történt, az exportált adatokat Excel segítségével dolgozzuk fel.

Jelenleg a rendszerben több, mint 400 feladat adatai szerepelnek. 141 felhasználó regisztrált a rendszerben, ami feltétele a rendszer használatának, az adatok megtekintésének.

6. ábra: Az LOP Commander adatbázisban 2013.06.20-án tárolt feladatok státusz szerinti megoszlása

Továbbfejlesztési lehetőségek

A rendszerrel kapcsolatos eddigi pozitív tapasztalatokat figyelembe véve már megfogalmaztam a lehetséges továbbfejlesztés irányát.

A fent vázolt LOP Commander adatbáziskezelő az auditok során feltárt hiányosságok, hibák megszüntetésére irányuló feladatok menedzselésére készült, azonban menetközben felismerte a vállalatvezetés, hogy a szokásos vállalatmenedzsment folyamatok támogatására is használni lehetne a rendszert.

Másik továbbfejlesztési irány lehet, hogy a teljes problémamegoldó folyamatra kiterjesztve a rendszert, kialakításra kerülhet egy input modul, ahol a belső vállalati auditok elvégzésének támogatására az észlelt eltéréseket egy önálló modulban lehetne kezelni. Ez a funkció ma még az audit kérdéslisztákon kerül kezelésre, ami Excel alapon, auditonként egy-egy fájlban kerül tárolásra.

A jövőben a belső vállalati auditok ISO 19011 szabványnak megfelelő alapelvek mentén kialakított rendszerében lehetne az auditok minden dokumentációját kezelni, például az audit kérdésliszták elektronikus kezelésével.

A kialakítandó új modul segítségével történhetne az auditok tapasztalainak egyeztetése az auditor és az auditált terület felelős vezetője között, ezzel csökkentve a tévesen rögzített feladatok számát, és lerövidítve a megoldás időtartamát.

IV. Összefoglalás

Tanulmányomban a kutatásom keretében kialakított LOP Commander vállalati problémamegoldást támogató WEB alapú adatbáziskezelő rendszer elméleti megalapozottságát mutattam be. A rendszer kialakítása a valós életben felmerülő problémák megoldását célozza, ezzel lerövidítve a probléma megoldására fordított időt. Így a helyesbítő folyamatok hatékonysága javítható, mely a vállalat költségeit csökkenti, ezen keresztül a fenntarthatósági teljesítményét javítja. Ezt a selejt csökkentésével, a hibás folyamatok megfelelő időben történő korrekciójával éri el. A bemutatott rendszer a gyakorlatban is tesztelésre került, ma már a mindennapi munkánk során alkalmazzuk.

V. Irodalomjegyzék

M. Joshi, S. Ravindranath, G. Kumar Jain, K. Nazareth: Sustainable Development An Introduction_Volume-I, 2007, Centre for Environment Education, ISBN: 978-81-89587-22-5, <http://www.sayen.org/Volume-I.pdf> letöltve:2013.06.01.

M. Walton: The Deming management method. The Berkeley Publishing Group. New York. 1986. ISBN 0-399-55000-3 p25.

R. Moen, C. Norman: Evolution of the PDCA Cycle. Profound Knowledge Products, Inc. 2011. <http://pkpinc.com/files/NA01MoenNormanFullpaper.pdf> letöltve:2013.06.05.

Vida, Cs.:Vállalatirányítás IV. Módszerek és eszközök. Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki Főiskolai Kar, Mérnöki Menedzsment Tanszék. Pécs. 2000. p9.

Ronald D. Moen, Clifford L. Norman: Circling back. Quality Progress. 2010. November.p.25.

Victoria J. Marsick: Learning Organizations. p.14. <http://www.calpro-online.org/eric/docs/marsick/marsick3.pdf> Letöltve: 2013.06.06.

Nagy Tamás, Takács Krisztián: LOP Commander® Felhasználói útmutató. Autoliv kft. Sopronkövesd. 2012.

Nagy Tamás, Gergely Gábor: Best practice presentation – LOP Commander. Autoliv kft. Sopronkövesd. 2013.

A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

Egy bankfiók szervezeti kultúrájának elemzése

Posza Alexandra

Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaságtudományi Kar

Absztrakt

A szervezeti kultúra, mint a vállalat érintettjei által elfogadott gondolkodásmód és értékek rendszere jelentős szerepet tölt be a vállalati működésben, megismerésével és megértésével teljes képet kaphatunk a vizsgált vállalatról. Egyes szektorok a szervezeti kultúra szempontjából kevésbé vizsgáltak, más aspektusokból kerülnek az elemzések középpontjába. Ezen területek közé tartoznak a bankszektorban tevékenykedő vállalatok is, amelyek a mai gazdasági helyzetben kiemelkedő figyelmet kapnak és gyakran elemzés tárgyai. Az elemzés középpontjába Magyarország legnagyobb lakossági bankjának egyik szervezeti egységét, bankfiókját állítottam, illetve célként tűztem ki szervezeti kultúrájának megismerését szervezeti kultúra-modellek segítségével, azok kultúrátípusaiba való besorolását. A szervezeti kultúra-modellek közül Quinn versengő értékek és Kono szervezeti kultúra-modelljét vettem alapul kutatásomhoz. A modellek segítségével primer kutatást készítettem egy vezetői interjú és egy kérdőíves megkérdezés formájában. Az interjú, mely előre strukturált kérdésekből állt, a vizsgált bankfiók két osztályvezetőjével készült, az okból, hogy az adott egység Quinn szervezeti kultúra-modellje alapján elemezhető legyen. A kérdőíves megkérdezés alapjául szolgáló kérdőívben megfogalmazott kérdésekhez mindkét, korábban említett modell jellemzői és tulajdonságai forrásként szolgáltak. A kérdőíveket a vizsgált bankfiók négy osztályának munkatársai töltötték ki. A válaszok aggregálása és vizsgálata alapján kirajzolódott egy kép az elemzett bankfiók szervezeti kultúrájával kapcsolatban, azonban Kono modellje alapján az egyes jellemzők tekintetében különbségeket lehet felfedezni, vagyis nem besorolható a vizsgált bankfiók egy konkrét szervezeti kultúrátípusba. Quinn versengő értékek modelljébe való besorolást szintén nehezíti, hogy a vezetői interjú és a kérdőíves megkérdezés eltérő kultúraforma meglétét feltételezi. A szervezeti kultúra különböző megítélése alátámasztja azt, hogy a vállalatoknak érdemes megvizsgálni szervezeti kultúrájukat az egységes gondolkodásmód kialakítása és meglétének elemzése érdekében.

Kulcsszavak: *szervezeti kultúra, szervezeti kultúra-modellek, bank*

Abstract

The organizational culture as the company's stakeholders adopted mentality and values system plays an important role in organizational operation. The recognition and realization of organizational culture help us to get a full picture about the analysed company. Some sectors in business are not studied from the view of organizational culture, because in many cases these are analyzed from an other aspect. The companies that operate in the banking sector belong to this circle. Nowadays banks are in the focus of attention and are searched a lot. The aim of my research is to get to know the organizational culture of one branch bank of the largest hungarian residential bank. I want to categorize the branch bank in one form of the organizational culture's studied models. I used two organizational

culture models to my analyses and these were created by Kono and Quinn. With the help of these I made a primer study on the basis of an interview and a questionnaire. The interview was made with two leaders of the branch bank's divisions and it used questions that were made with the help of model of Quinn. These self-made questions were answered by the employees of the branch bank divisions. I aggregated and analyzed the answers and with the help of these. I got data about the branch bank's organizational culture, but the organizational culture was not the same in respect of some parameters in Kono's model that is why I can not sort the branch bank in one cultureform. The sorting in Quinn's model was also harder, because the interview and the questionnaire were not come with the same results. These different results support that the companies need to analyze their organizational culture to make and develop a standard mentality.

Keywords: *corporate culture, organizational culture model, bank*

I. Bevezetés

A szervezeti viselkedést a vállalat által elfogadott és képviselt értékek, illetve gondolkodásmód határozza meg. A szervezeti kultúra, mint a vállalat fontos építőeleme, nagy hatással bír a szervezet működésére, hiánya akár annak ellehetetlenüléséhez is vezethet. Minden szervezet a saját tevékenységének és az őt körülvevő környezetnek leginkább megfelelő szervezeti kultúra kialakítására törekszik, amely a helyes irányba tereli a vállalatot, missziójának figyelembevételével. Ez a piaci versenyben maradás és ezzel együtt az eredmény elérésének alapfeltétele, hiszen a hatékony és versenyképes szervezeti kultúra elengedhetetlen a vállalat sikerességéhez.

A hatékony vállalati működés elérése érdekében szükség van egy, a szervezeten belül mindenki által elfogadott normarendszerre, gondolkodásra, ami erősíti az összetartást és az elszántságot a vállalati célok eléréséhez. Ennek megvalósításához érdemes a szervezeti kultúra vállalaton belüli szerepét vizsgálni, illetve az érintettek bevonásával a hozzáállásuk elemzését elvégezni, ami a szervezeti kultúra vállalaton belüli helyzetének felmérését nagyban elősegíti. Emellett még a stratégiával való kapcsolata is körvonalazódik.

A szervezeti kultúra elemzésének színterül egy olyan szektorban tevékenykedő vállalat szervezeti egységét választottam, amely ebből az aspektusból kevésbé vizsgált, de tevékenységéből adódóan a gazdasági működés fontos részét képezi, illetve napjainkban nagy érdeklődés övezi. A bankszektorban tevékenykedő vállalatok leginkább pénzügyi szempontból kerülnek megvilágításra profiljukból adódóan, azonban a vállalat gondolkodásmódja, értékrendszere kevésbé gyakori vizsgálati szempont. Elemzésem középpontjába Magyarország legnagyobb lakossági bankjának egyik szervezeti egységét, bankfiókját állítottam.

A szervezeti kultúra gyakorlatban történő vizsgálatára megfelelő keretet biztosítanak a téma kutatói által készített modellek és tipológiák, amelyek különböző aspektusból lehetővé teszik a szervezeti kultúra és ezzel együtt a vállalati működés elemzését is. A modellek, mint a valóság leegyszerűsített másai, korábbi tapasztalatok alapján tudnak következtetni a vizsgálat tárgyára, illetve lehetőséget nyújtanak egyedi eredmények megállapításra is, amelyek a végső következtetések megfogalmazása során keletkeznek. A közismert modellek közül az elemzéshez Quinn szervezeti kultúra modelljét választottam, mely a hatékonyság szemszögéből közelíti meg a szerző által kialakított kultúraformákat. A vizsgálathoz a modellek alapján interjú készítettem a bankfiók két osztályvezetőjével, illetve kérdőívet szerkesztettem, mely a korábban említett bankfiók dolgozói által került kitöltésre. A kérdőíves megkérdezés kiegészült olyan kérdésekkel, amelyek Kono

kultúrátípusain alapultak és egyfajta alátámasztást nyújtanak a korábbi következtetésekhez, illetve kiszélesítik az elemzést.

II. A szervezeti kultúra fogalma

A szervezeti kultúra jelentős szerepet tölt be a szervezet működésében, mivel számottevő vállal a vállalat tevékenységének értelmezhetőségében és átláthatóságában. Jávor és Rozgonyi (2007) szerint a vállalati kultúra a szervezeti formák, eljárások, valamint az emberi viselkedés és gondolkodásmód szerves egészét képezi, a szervezet filozófiájának, küldetésének megvalósítása mellett. Tehát, lényegében a vállalati kultúra megértésével teljes kép tárul elénk a szervezet működését és felépítését illetően. A vállalat strukturális jellemzőiből fakadó elemek, a dolgozók által képviselt értékek és morál járulnak hozzá a szervezet kultúrájának fenntartásához.

Más megfogalmazás szerint „*A szervezeti kultúra nem más, mint a szervezet tagjai által elfogadott, közösen értelmezett előfeltevések, értékek, meggyőződések, hiedelmek rendszere.*” (Bakacsi 2002. p. 226.). Az előző kultúra-értelmezéshez hasonlóan jelen meghatározás szerint is a szervezet tagjai azok, akik jelentős részt vállalnak a szervezeti kultúra kialakításában és megtartásában, valamint számukra az értékek, meggyőződések és hiedelmek megőrzése is nagy súllyal bír. A vállalat által képviselt szervezeti kultúrát az új tagok belépésükkor elsajátítják, mivel ez hozzásegíti őket a vállalatba való integrálódáshoz és ezáltal olyan hozzáállást fognak követni, amit adott esetben elvárnak tőlük. Egy idő után már a szervezet tagjai nem fogják érzékelni, hogy egy, a szervezet által diktált viselkedésmódot követnek, mivel egyértelművé válik számukra a vállalat által elvárt minta követése. A vállalati kultúra akceptálásával biztosítanak a vállalat számára egyfajta biztonságot, állandóságot, amely segíti a környezethez való alkalmazkodást és a piaci versenyben való fennmaradást. Ha a vállalati kultúra elfogadása, átvétele nem történik meg a dolgozók részéről, akkor a szervezet formalizáltsága megszűnik és nem lesz mód az egységes kereteken belül való működésre.

III. Aszervezeti kultúra-modellek

A vállalati kultúra elemzésére több modellt is alkottak a téma szakértői, amelyek kiválóan alkalmasak a vállalatok szervezeti kultúrájának elemzésére. Fontos kiemelni ezek közül a teljesség igénye nélkül. Cameron és Freeman (1991), Deal és Kennedy (1982), Handy (1985), Hall (1987), Hofstede (1980), Iwasaki és Tsuyuki (1994), Kono (1990), Ouchi (1981), Pascal és Athos (1982), Peters és Waterman (1982), Schein (1985), Slevin és Covin (1990), Trompenars és Hampden–Turner (1998), valamint Quinn és Rohrbaugh (1983) kultúra felfogásait. A tanulmány keretei nem nyújtanak lehetőséget a felsorolt modellek bővebb ismertetésére, így a későbbi vállalatelemzést figyelembe véve két modell részletes bemutatására kerül sor. Az általam kiválasztott szervezet vizsgálatokor olyan modell kiválasztására törekedtem, amely globális ismertségéből adódóan megállja a helyét és a vállalatot egy olyan aspektusból elemzi, ami leginkább feltárja a vállalat szervezeti kultúráját és ezáltal a vállalat sajátosságait. A szervezeti kultúra fogalmából és vállalaton belüli szerepéből kiindulva a hatékonyság, mint vállalati jellemző szempontjából vonom elemzés alá a vállalatot, amelyhez Quinn és Rohrbaugh által alkotott versengő értékek modell szolgál segítségül. A versengő értékek modell a hatékonyság minden elemét feltárja, így következtetésre ad lehetőséget a vállalat szervezeti kultúrájára vonatkozóan. A modelltől kinyert információk igazolásul szolgálnak Kono kultúrátípusai, amelyek a döntéshozatal szempontjából közelítik meg a szervezeti kultúrát, ezzel alátámasztva a hatékonyság alapján történő besorolást. Mindkét modell a stratégia és a szervezeti kultúra

egymáshoz való viszonyát elemzi, viszont míg Quinn a hatékonyság elérésére helyezi a hangsúlyt, Kono a döntéshozatal aspektusából vizsgálja a fent említett két, a vállalati működést meghatározó tényezőt.

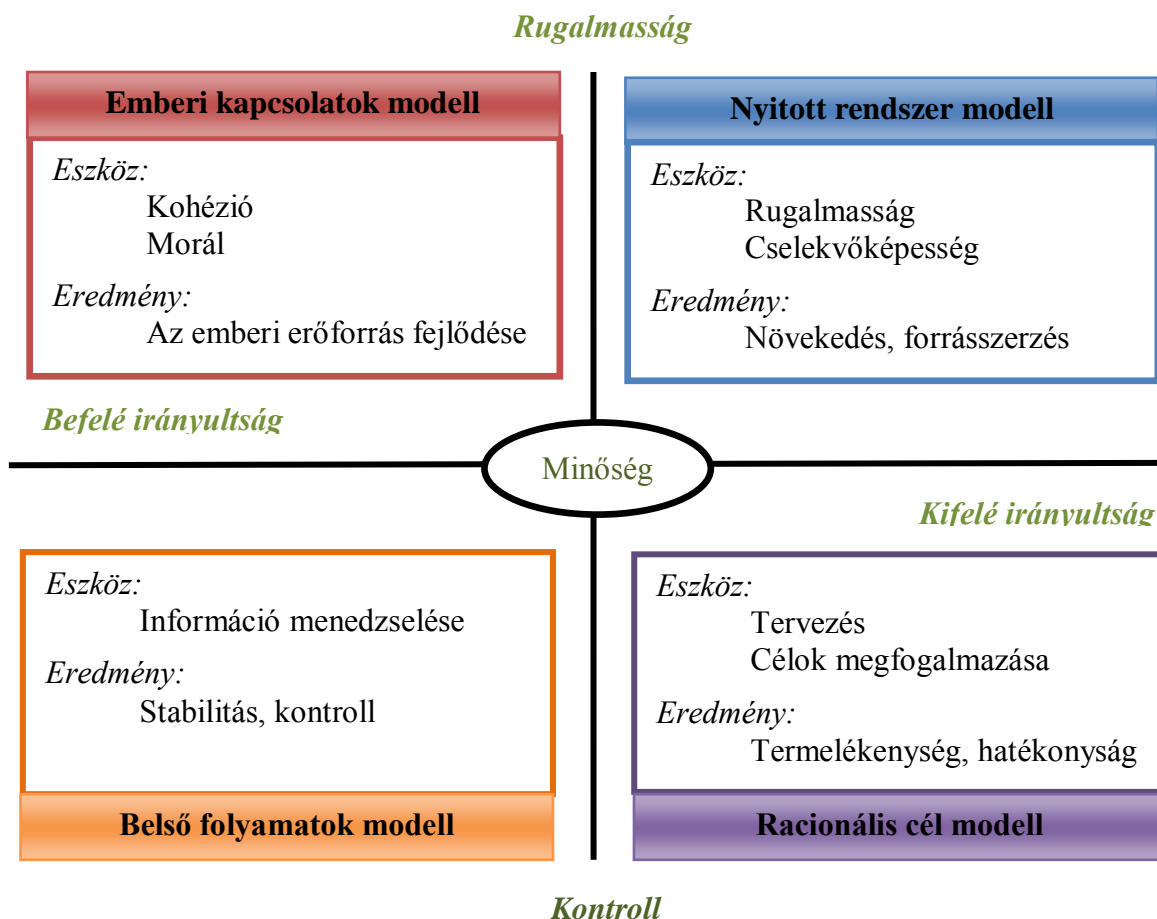
III.1. Quinn kultúramodellje–a versengő modell

A tanulmány primer kutatásának egyik alapját a Quinn által kidolgozott versengő értékek modell képezi, amelynek alapja a hatékonyság, mint a vállalati működés egyik központi kérdése.

Quinn és Rohrbaugh (1983) a vállalati hatékonyság vizsgálatokor Campbell (1977) harminc hatékonysági kritériumát vették alapul, melyek közül tizenhetet emeltek ki és különböztettek meg a kutatásaik során egy megkérdés részeredményeinek köszönhetően. A tizenhét hatékonysági kritérium között szerepelt a morál, a minőség, az emberi erőforrás értéke, a felkészültség, a képzésre és fejlesztésre fektetett hangsúly, a rugalmasság, a növekedés, a környezet kiaknázása, a külső entitások értékelése, az információmenedzsment és kommunikáció, a stabilitás, a kontroll, a tervezés és célmeghatározás, a termelékenység, valamint a hatékonyság. A hatékonysági kritériumok között a szerzők által készített megkérdés során a résztvevők hasonlóságokat és különbségeket véltek a felfedezni, így lehetővé vált, hogy azok mértékét felmérjék.

A szerzőpáros három értékelési dimenziót határozott meg, úgymint rugalmasság–kontroll, külső–belső összpontosítás, illetve a szervezeti célkitűzések és annak eszközei. E három dimenzió mentén kerültek értékelésre a vállalatok, illetve négy, a dimenziók által meghatározott modellbe való besorolás lehetősége nyílt meg ezáltal (1. ábra).

1. ábra: Quinn versengő értékek modellje
 Forrás: Saját szerkesztés Baráth (é. n.) 7. ábrája alapján

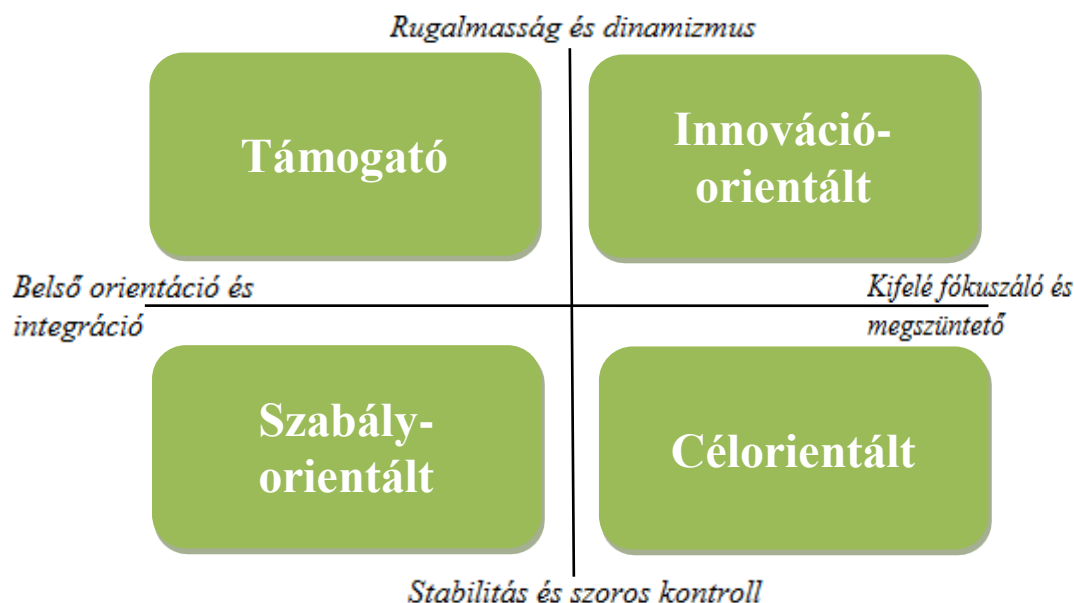
A hatékonysági tényezőket, illetve a kutatás eredményeit figyelembe véve a bal felső negyedben található, rugalmas *emberi kapcsolatok modellbe* tartozó szervezetekre az összetartás és morál jellemző, amelyek a célok elérésének és fenntartásának eszközének tekinthetők, valamint a humán erőforrás menedzsment megvalósítása jelenik meg, mint szervezeti célkitűzés e modellben a szerzők kutatási eredményei alapján. A másik, rugalmasságnak nagy figyelmet szentelő modell, a *nyitott rendszer modell* szervezetei a gyorsan változó külső környezetet folytonosan nyomon követik. E kategóriába tartozó vállalatok célja a rugalmasság és a gyorsaság fenntartása mellett a vállalati növekedés, az erőforrások beszerzése. Az előzőekkel ellentétben a *belső folyamatok modell* vállalatai az információmenedzsment és a kommunikáció révén törekednek a vállalati célok elérésére, ami ez esetben a stabilitás és kontroll megvalósításában és fenntartásában rejlik. A negyedik modell, a *raciónalis cél modell* szervezetei a tervezés és a célok pontos meghatározás révén igyekeznek minél hatékonyabban működni és termelékenységüket növelni (Quinn–Rohrbaugh, 1983).

A versengő értékek modell és annak négy modellje a vállalati viselkedés leírását és elemzését biztosítja a vizsgált dimenziók révén, így egyfajta jellemrajzot adva az adott vállalatról és annak működéséről, jellegzetességeit figyelembe véve.

A *versengő értékek modell* szervezeti kultúra vizsgálatára is alkalmas a fentiek alapján, amelyet Quinn (1988) egy későbbi művében ismertet a korábbi kutatásain alapulva. A modellben párhuzamot lehet vonni a versengő értékek modell alapfeltevéseivel.

A modellben a szervezeti stratégia és a kitűzött célok elérésének mikéntjét hasonlították össze a vállalati kultúrával két tényező, a rugalmasság–kontroll és a belső–külső összpontosítás figyelembevételével. A *rugalmasság–kontroll* esetében a munkavállaló egyéni függetlenségét és munkavégzésük hatókörét, illetve ezek szabályozottságának mértékét és kontrollálását vizsgálják. A *belső–külső összpontosítást* annak függvényében analizálja, hogy a cég a belső teljesítőképességének tökéletesítésére törekszik vagy a külső környezethez próbál alkalmazkodni. A fent említett két, egymással nem összemérhető tényező egybehangolása biztosítja a szervezet számára a hatékony működést (Málovics, 2006). Ezen okból nevezik a modellt a versengő értékek modelljének, amit a 2. ábra szemléltet.

Az egyik, a vizsgálati dimenziók révén létrejött kultúraforma a *támogató szervezet*, mely a vállalat működésére összpontosít a rugalmasság fenntartása mellett. A kategóriába tartozó vállalatok a munkát csoportosan szervezik, amely nagyban hozzájárul egy kölcsönös bizalmon alapuló atmoszféra kialakulásához (Bakacsi, 2002). A vállalaton belüli kommunikáció emellett informálisan és verbálisan történik, kerülnek a formális tárgyalások megtartását (Málovics, 2006). Ez a kultúraforma nem túlformalizált és egyértelműen az együttműködésre épül a rugalmasság fenntartása mellett. Az alkalmazottak csapatban történő és hatékony munkavégzéséhez szükség van a kooperációra való hajlandóságra, mivel hiányában, a csoportban konfliktusok alakulnának ki és nem jutnának megegyezésre. A támogató szervezetben együttműködésben és empátiában nincs hiány.

2. ábra: Quinn versengő értékek szervezeti kultúra modellje
 Forrás: Saját szerkesztés Jarjabka (2009) p. 64. ábrája alapján

A másik kultúraforma az *innovációorientált kultúra*, amelynek vállalatai fejlesztésközpontú szemléletet követnek, segítik az alkotószellemű gondolkodásmódot, az állandó tanulást és szakképzést, valamint a szervezeten belüli újításokat. A szervezet magatartása rugalmas és nagyon formálható, abból eredendően, hogy lételeme a piaci verseny (Jarjabka, 2009). Mivel gyorsan változó környezethez akar alkalmazkodni és újdonságok megalkotására törekszik, magas a kockázatvállalási hajlandósága, viszont ezzel együtt kiaknázza az összes, a piac által nyújtott és az újdonságokban rejlő lehetőségeket.

A *célorientált kultúraforma* vállalatai külső környezeti feltételekhez kívánnak alkalmazkodni, működésük a versenyképesség megtartására irányul. E szervezetek keretei között a dolgozói jutalmak a vállalat piaci versenyben elfoglalt pozíciója, az alkalmazotti hatékonyság, illetve a termelékenység függvényében kerülnek kialakításra (Jarjabka, 2009). Mindemellett jellemző a centralizált célmeghatározás, a racionális tervezés, a vállalat vezetése által betöltött fontos szerep, valamint a korlátozott információáramoltatás (Bakacsi, 2002). Tehát maga a piaci verseny és a versenytársak vannak hatással a szervezet működésére, hatékonyságára.

A Versengő értékekmodell harmadik kultúraformája a *szabályorientált szervezet*. E szervezetek az egész vállalatra kiterjedő stabilitást igyekeznek kialakítani a saját, vállalaton belüli életük organizálásával, ezért bürokratikus és technokratikus szabályzó eszközökkel egyaránt élnek, amelyek jól kiszámíthatóvá teszik a vállalatot. Ebbe a csoportba tartozó vállalatok célja kétséget kizáróan a hatékonyság maximalizálása (Jarjabka, 2009). A hatékony vállalati működés tehát ez esetben csak a szabályokhoz történő alkalmazkodással érhető el, és ahhoz, hogy a szabályoknak kielégítően meg tudjanak felelni, a belső értékek, normák figyelemmel kísérésére van szükség.

III.2. Kono kultúratípusai

A vállalatelemzéshez felhasznált másik szervezeti kultúra modell Kono modellje, amely hét fő, összemérhető sajátosságot különböztet meg, így alkalmas a belső szervezeti élet lendületét alapul vevő kulturális csoportosításra.

A modell megalkotásakor a szerző a szervezeti kultúra vállalati tervezési és stratégiai döntéshozatal folyamatára gyakorolt hatásának vizsgálatára koncentrált. Japán vállalatok

tanulmányozásának révén került sor a kutatásra és a szervezeti kultúra típusok létrehozására, illetve a vállalati kultúrát befolyásoló tényezők felismerésére egyaránt. Kono az érvényben lévő döntéshozatali minták alapján definiálta a szervezeti kultúrát, nem a tagok által elfogadott gondolkodásmódot értette a fogalom alatt, mivel véleménye szerint a döntéshozatali minták biztosítják a mérhetőséget, befolyásolják a szervezet teljesítményét és a tagok elégedettségét (Kono, 1990). Ezt Szeicz (2008) úgy fogalmazta meg, hogy a szerző nem a hatalmi viszonyok vizsgálatát tűzte ki célul, hanem a kollektív viselkedésre és annak eredményeire koncentrált.

Kono (1990) szerint a szervezeti kultúra, melynek mérése lehetséges, a következő csoportokba sorolható elemek összességével jellemezhető:

- értékek, amelyeket a szervezet tagjai elfogadnak.
- a döntéshozatali módszerek vagy a gondolkodásmód.
- nyílt viselkedési minták, amelyek a szervezet tagjain megfigyelhetők.

A fenti csoportok figyelembevételével alkotta meg Kono azokat az általános karakterisztikákat, amelyeket a modell elemeiként tüntet fel, így a tényezők egyaránt leírják a döntéshozatali folyamatot és a szervezeten belüli viselkedési mintákat. Ezek a faktorok szolgáltatják az elemzés alapját és ezzel együtt a meghatározott kultúrátípusokba való kategorizálását teszik lehetővé (1. táblázat).

Típusok/ elemek	(A) Pezsgő	(B) Pezsgő– vezetőt követő	(C) Bürokratikus	(D) Stagnáló	(E) Stagnáló– vezetőt követő
(1) <i>Értékek</i>	Innováció orientált	A vezető követése érték	Eljárás-centrikusság, biztonság	Biztonság mindenek előtt	Egyéni biztonság
(2) <i>Információ</i>	Környezet orientált	Felső vezetőktől jön	Technikai orientáció	Belső orientáció	Felülről–lefelé
(3) <i>Közreadás módja</i>	Spontán, opponáló ötletek	Cselekvés kijelölt irányba	Pontos terv, specializáció	Kevés új ötlet	Nagyon kevés új ötlet
(4) <i>Kockázat</i>	Nincs félelem a kudartól	A vezető felelőssége	Félelem a kudartól	Félelem a kudartól	Félelem a kudartól
(5) <i>Kooperáció</i>	Team-munka, kis szociális távolság	A vezető követése, versengés	Hierarchia, felelősök	Bizalomhiány, elkülönülés	Nagy hatalmi távolság, elkülönülés
(6) <i>Lojalitás</i>	Szélsőségek	Életre szóló alkalmazkodás	Életre szóló alkalmazkodás	Kilép, ha jobb lehetőség	Kilép, ha jobb lehetőség
(7) <i>Motiváció</i>	Magas fokú felelősség	Kisebbségi fokú felelősség	Szabályok követése	Alacsony fokú felelősség	Alacsony fokú felelősség

1. táblázat: Kono kultúrátípusai és azok jellemzői

Forrás: Barakonyi 2000. p. 142.

Az első elemek, amelyek az elemzés tárgyát képezik, maguk az *értékek*, amelyet a szervezetben tevékenykedők magukénak érznek és követik azt. Ezen ismérv vizsgálatokor a vállalat innovációhoz való viszonya, a hagyományok szerepe, az alkalmazottak folyamatokról és szabályokról alkotott véleménye, illetve a vezető szerepéről vélt álláspont az elemzési szempont.

A második ismérv az *információ összegyűjtésével és annak feldolgozásával* van összefüggésben és az orientáció formája, valamint az információáramlás iránya tartozik a fő megválaszolendő kérdései közé. Az *ötletek, célok* kitalálása és a *közreadás módja* azt vizsgálja, hogy azok mennyire kötelező jellegűek és azok megalkotása milyen időközönként történik. A *kockázatvállalás foka és módja* a sikertelenségtől való félelem mértékét és azok következményét hivatott vizsgálni. Az ötödik tényező, a vezetők és a dolgozók közti *együtműködés* a munkavégzés formáját, a szervezet belső tagozódásának erősségét, valamint a szeparáció nagyságát elemzi, míg a hatodik elem, a *szervezethez kapcsolódó lojalitás mértéke*, amely a vállalatról alkotott képet és a munkavállaló hűségét analizálja. A hetedik, egyben utolsó ismérv a *motiváció mértékét*, illetve a felelősségtudat nagyságát vizsgálja a szervezet különböző szintjein (Málovics, 2006). Ezen tényezők segítségével lehetőség nyílik a vállalatok elemzésére akár az alkalmazottak bevonásával.

A szervezeti kultúra mérése három tengely mentén valósulhat meg, úgymint innovatív és a konzervatív gondolkodásmód, az analitikus vagy az intuitív szemlélet, illetve a szociális távolság és a vállalati hierarchiában elfoglalt pozíció. Az említett tengelyek összefüggésbe hozhatók a vállalati teljesítménnyel, valamint az alkalmazottak elégedettségével, így a vállalatról való információgyűjtés lehetőségét biztosítják. E három vizsgálati szempont segítségével *öt kultúrátípust* különböztethetünk meg, amelyek a korábban vázolt hét ismérvvvel alkotják Kono szervezeti kultúra modelljét (Kono, 1990).

A csoportok elnevezései remekül reprezentálják az adott csoportban fellelhető dinamikát, mivel míg a pezsgő kultúrátípus nagy lendületről tesz tanúbizonyságot, addig a stagnáló–vezető követő kultúraforma pont az ellenkezőjét támasztja alá. E két véglet között lévő csoportok átmenetet alkotnak, valamint a vezetők felé mutatott elkötelezettség is fellelhető az egyes csoportok elnevezésében (Jarjabka, 2009). Azonban attól függetlenül, hogy az egyes kultúrátípusok különböznek egymástól, egyikre sem lehet azt mondani, hogy nem megfelelő, hiszen minden vállalatnak saját magának kell eldöntenie, hogy miként képzei el működését és milyen tényezőkre próbál hangsúlyt fektetni.

A *pezsgő típusú vállalatok* számára az innováció képviseli az értéket, az információt az őket körülvevő környezetből nyerik, valamint a spontán ötletek hívei a közreadás módjának tekintetében. Már az első három ismérvből jól látható, hogy a csoport neve remekül tükrözi annak tulajdonságait. Ezt tovább erősíti a csoportba tartozó vállalatok kockázatvállaló magatartása, a csapatmunka fontosságának hangsúlyozása, a szélsőségesnek mondható lojalitás, illetve a magas fokú felelősségvállalási hajlandóság is ezt érzékelteti (Barakonyi, 2000). A kultúrátípusok közül a *pezsgő típusú kultúra a legdinamikusabb*, így ebbe a kultúracsoportba tartozó vállalatoknak van leginkább lehetősége a fejlődésre, ezért az innovációra is nagy hangsúlyt fektetnek. A dinamizmusokból adódóan új stratégiájukat is megfelelően tudják alakítani a változásokhoz és ezzel együtt eredményesen működni.

A második, *pezsgő–vezetői követő* típusú kultúra a pezsgő kultúra egy sajátos változata (Jarjabka, 2009). Ezen kultúrátípusba tartozó vállalatok a vezető által képviselt értékeket követik és a felsővezetőktől származó információk befolyásolják a cég működését. Az adatok közlése is csak az előírt irányba történik, valamint az esetleges kockázatokért a vezető felel. A pezsgő kultúrával ellentétben, itt már nem a csoportmunka támogatása a fontos, hanem a vezető követése és a versengés jellemző, valamint az életre szóló foglalkoztatást képviseli. Kisebb fokú felelősségvállalást definiál, mint a pezsgő típusú

kultúra (Bakacsi, 2000). A versengést a vállalatok érintettjei eltérő módon értékelhetik, mivel vannak olyan szerveztek, amelyek ezt egyfajta motiváló tényezőként látják, mások inkább a szervezet ellehetetlenüléséhez vezető útnak vélik, így az ebbe a kultúratípusba tartozó vállalatok feladata azt eldönteni, hogy miként látják e tényező vállalaton belüli helyzetét.

A vezetőkövetés fontosságát hangsúlyozza, hogy a döntéshozatal és annak eredménye, mivel abban az esetben, ha vezető jó, a vállalat számára előnyös döntést hoz, akkor a szervezet a kultúratípusnak megfelelően működik, azonban ha a döntés negatív következményeket von maga után, akkor a vállalat a későbbiekben ismertetett stagnáló–vezetőt követő kultúratípusba tartozóként szerepeltethető (Kono, 1990).

A *bürokratikus* kategóriába tartozó vállalatok jellemzői már nagyban eltérnek a legelőször említett kultúratípusától. Ezt a feltevést mi sem bizonyítja jobban, mint hogy eljárás–centrikusság, technikai orientáció, illetve pontos terv specializáció karakterizálja a csoport vállalatait. A kudarcgerülő magatartás, a hierarchikus szervezeti felépítés, szabálykövetés és az ezzel együtt járó pontos felelősség, valamint lojalitás szempontjából életre szóló foglalkoztatás tekinthető a bürokratikus kultúra ismérveinek.

A *stagnáló* kultúratípusba tartozó cégek számára a biztonság képvisel értéket, és belső orientáció jellemzi őket az információszerzés szempontjából. Kevés új ötlet születik a vállalaton belül, ami nem tükröz kreativitást, illetve egyben kudarcgerülő magatartást is feltételez, amely a bürokratikus, a stagnáló és a stagnáló–vezetőt követő kultúratípus közös tulajdonsága. A stagnáló vállalatokat a kudarcgerülés mellett bizalomhiány, alacsony szintű lojalitás és alacsony fokú motiváció karakterizálja, ami a stagnáló–vezetőt követő kultúratípussal szintén közös vonásként említhető (Bakacsi, 2000). E kultúratípus szempontjából nincs lehetőség a fejlődésre, mivel a kreatív munkavégzés irányába nem hajlanak, illetve a külső változásokat sem követik figyelemmel.

A stagnáló kultúra variánsa, a *stagnáló–vezetőt követő* kultúratípus vállalatai az egyéni biztonságot tartják erénynek. E szervezetekre nagy hatalmi távolság, az információ felülről lefelé történő áramoltatása jellemző, ezáltal nagyon kevés kreativitást mutatnak (Barakonyi, 2000). A két utolsó szervezeti kultúratípusba tartozó vállalatokat az alkotószellem hiánya hátravetheti a fejlődésben, így eléggé merevvé válnak, és nem tudják felvenni a piaci versenyt más kultúratípusú vállalatokkal.

Sok vállalat indulásakor a pezsgő–vezetőt követő kultúratípusba sorolható, vagyis annak megfelelő tulajdonságokkal rendelkezik, majd az idő múlásával és a vállalati életszakaszokban történő előrehaladással változik a szervezet egyes tényezőkhöz való hozzáállása. A pezsgő–vezetőt követő kultúratípus után a cégek átalakulnak pezsgő kultúrájúvá, majd bürokratikussá válnak és végül stagnálók vagy stagnáló–vezetőt követő kultúratípusúak lesznek. Ennek elkerülése érdekében a vállalatoknak felül kell vizsgálniuk az általuk kialakított szervezeti kultúrát, illetve folyamatosan stratégiájukhoz és működésükhöz kell alakítaniuk (Kono, 1990).

IV. Primer kutatás a vizsgált bankfiók szervezeti kultúráját illetően

A bemutatott szervezeti kultúra–modellek segítségével primer kutatást készítettem a szervezeti kultúra témakörében. Mint már a bevezetésben is említettem a kutatásom alapjául Quinn és Kono szervezeti kultúra–modelljei szolgálnak és ezek alapján alakítottam ki az empirikus kutatás egyes részeit.

Vizsgálatom helyszínéül egy e témában kevésbé vizsgált vállalatot választottam, egy bankot, illetve a bankon belül is annak egyik szervezeti egységét, egy bankfiókot. A bankfiók a bank szervezeti felépítését tekintve a legnagyobb bankfiókok közé sorolható,

mivel itt a legmagasabb a foglalkoztatottak létszáma, a termék, illetve tevékenység skála is ezen szervezeti egységekben a legszélesebb.

Az elemzés két nagyobb szervezeti egységre bontható, mivel egyrészt áll egy előre strukturált interjúból, melyet a bankfiók két osztályvezetőjével készítettem, illetve egy kérdőíves megkérdezésből, mely a négy osztály bevonásával valósult meg. Mind az interjúkérdések, mind a kérdőíves megkérdezés kérdései a fent megnevezett modelleken alapulnak, illetve saját szerkesztésűek.

IV. 1. A bankfiók szervezeti kultúrájának megítélése vezetői nézőpontból

Az interjú a vizsgált bankfiók két osztályvezetőjével készítettem abból a célból, hogy a későbbiekben bemutatásra kerülő alkalmazotti szemlélet mellett a vezetők szervezeti kultúráról kialakított képe felszínre kerüljön. Az interjú kérdései Quinn versengő értékek modelljén alapultak és az interjú négy nagyobb kérdéscsoport mentén készült, melyek az egyéni munkavégzést, a rugalmasságot, a vállalati működés és a munkavégzés szabályozottságát, külső környezethez való viszonyára kérdeztek rá.

A vezetők véleménye szerint dolgozók által elvégzendő feladatok jellegükből adódóan fegyelmet és magas fokú koncentrációt igényelnek, illetve az eltérő karakterisztikák, eltérő vezetői kontrollt is kívánnak. A vezető hatékony irányításával a munkavállalói rugalmasság is fenntartható, amelyet az általam megkérdezett egyik vezető az osztályán átlag felettinek értékel. A rugalmasságot, mint képességet a bankban történő munkavégzés megköveteli az állandóan alakuló piaci helyzethez való alkalmazkodásból adódóan. Az alkalmazottak saját és vállalat által elvárt hozzáállása a vezetők véleménye szerint azért közelít egymáshoz, mert a dolgozók törekednek a vállalati kultúrán keresztül közvetített gondolkodásmód és viselkedés követésére.

A rugalmasság mellett fontos tényező a *szabályozottság* kérdése, amely különösen jelentős szerepet tölt be a vállalat sajátosságaiból, tevékenységéből kiindulva.

A vállalati szabályozás *teljes mértékben körbezárt*, mivel minden üzletág, ezáltal minden termék, maguk a feltételek, a végrehajtás, illetve a folyamatba épített ellenőrzés, engedélyezés szigorú szabályozás alatt áll. Ennek oka egyrészt a törvényi előírásoknak történő megfelelésből fakad, másrészt pedig a kockázatos üzletágak *prudens működésével* indokolható.

A szabályozás mind vállalati szinten, mind fiók szinten teljes körű, áthatja a munkavégzés egészét. A munkavégzés egészére való kiterjedéséből adódóan meghatározza a munkavégzés folyamatára vonatkozó lehetőségeket, amelyet a banki rendszerek, szabályok tartalmával összhangban lévő működése is igazol, illetve az értékesítés volumenére is nagy hatással van a szabályokhoz való alkalmazkodás szükségessége. A szigorú szabályok emellett biztonságot adnak a dolgozók számára a munkavégzés során, így támogatva azt. Emellett a szabályozottság természetesen az dolgozók és ez ügyfelek érdekeit egyaránt szolgálja.

A *szabályozott folyamatok* a vállalat dolgozói számára elfogadottak, a munkavégzés természetes velejárójaként kezelik a szabályozottságot, emellett döntéshozatalkor a szabályok mintául szolgálnak, ezáltal megkönnyítik a nehéz folyamatokat. Fontos kiemelni, hogy a banki tevékenység nem csak értékesítést jelent, hanem szabályos banki szakügyintézői munkáról beszélhetünk, amelyben a szabályzatok támogatást és segítséget nyújtanak.

A *külső környezet*, vagyis elsősorban a gazdaság kormányzati irányítása, prioritást élvez az országban működő vállalatok esetében. A bankok hitelezési politikája, szabályozása az elmúlt években jelentősen megváltozott, illetve az ebből származó jövedelmezőség is átalakult. A gazdasági válság és annak hatásai az elmúlt években erősen éreztették

hatásukat a bankszektorban, ezzel nyomatékosítva a bankok külső környezeti orientációját és befolyásoltságát.

A bank a külső környezeti hatásoknak megfelelően alakítja ki termékportfólióját, kínálatát és figyelembe veszi az abban bekövetkező változásokat. A versenyképesség fenntartása érdekében elengedhetetlen a piaci szereplők tevékenységének figyelemmel kísérése és a lehetőségek kiaknázása.

A két vezetői interjú alapján megállapítható, hogy a vállalat esetében a munkavállalói rugalmasság és pozitív hozzáállás erősen érzékelhető, azonban ez a fajta rugalmasság nem egyenlő a vállalati működés szempontjából vizsgálttal, mivel nem ad teret a dolgozók egyéni ötleteinek és feladatmegoldásainak kibontakozására a folyamatok, illetve a munkavégzés minden szinten és területen való szabályozottságából adódóan. A szabályok és azok betartása fontos a vállalat tevékenységéből fakadóan mind az alkalmazottak, mind az ügyfelek szempontjából, mivel ez jelenti a működés alapját. Az orientáció tekintetében jellemzően külső orientációról beszélhetünk, mivel a külső környezetben bekövetkező változások befolyásolják a vállalaton belüli működést és annak irányait. A piaci verseny erősségéből adódóan figyelemmel kell kísérnie a banknak versenytársait és tevékenységüket a megfelelő termékportfólió kialakítása érdekében.

A fentiek alapján a vizsgált bankfiók a tényezők figyelembe vételével Quinn szervezeti kultúra modelljében a *célorientált kultúraformába* sorolható, vagyis a külső környezeti feltételekhez való alkalmazkodás és a kontroll vállalaton belüli jelentősége a meghatározó. Emellett a célmeghatározás a menedzsment feladatkörébe tartozik, ami igazolja a felsővezetés szervezeten belüli jelentőségét, ami szintén a célorientáltságot tükrözi.

IV. 2. A bankfiók szervezeti kultúrája írásbeli kérdőíves megkérdezés alapján

Az előzőekben bemutatott interjú mellett kvantitatív módszer segítségével is vizsgáltam a bankfiók szervezeti kultúráját.

Írásbeli kérdőíves megkérdezés formájában került sor a primer kutatás említett részére, mely során felhasznált kérdőív olyan saját szerkesztésű kérdéseket tartalmazott, amelyek Kono és Quinn szervezeti kultúra–modelljeibe történő besorolást segítik és jellemzik azokat.

A kérdőívvel az volt a célom, hogy egy átfogó képet kapjak a vállalat kultúrájáról oly módon, hogy a bankfiókot az elemzések után a vizsgált két modell egy–egy kultúrátípusába besoroljam, ezzel is információt nyerve a szervezet kultúrájának sajátosságairól. A kérdőív kitöltésében a vizsgált bankfiók négy osztálya vett részt és a minta elemszáma összesen 32 fő, ami a bankfiók dolgozói létszámának 60%-át teszi ki. A minta elemszámát lekorlátozta a vizsgált terület, mivel a bankfiók létszámát tekintve nem lehet nagy elemszámú mintát előállítani.

A kérdőíves megkérdezéshez használt kérdőív, mint már a fentiekben is említésre került, saját készítésű kérdéseket tartalmazott, melyekhez korábban ismertetett szervezeti kultúra modelleket vettem alapul. A kérdések nem igényeltek önálló válaszadást, mivel előre megadott válaszok tartoztak hozzájuk, melyek közül csak egy, a megítélésük szerint leginkább jellemző, válaszlehetőséget jelölhettek be a kitöltők. A zárt kérdések segítik az elemzést, a kérdőívek kiértékelését, megkönnyítik és lerövidítik a kitöltők munkáját, illetve a válaszlehetőségek biztosítják a válaszok relevanciáját is. A kérdőívek kitöltésére névtelenül került sor, ami még inkább biztosítja a válaszok hitelességét.

A kérdőív összesen 29 kérdést foglalt magába, melyek három nagyobb csoportba kerültek besorolásra. A kérdések konkretizáltak abból a szempontból, hogy a korábban említett kutatók modelljeinek elemeihez közvetlenül kapcsolódóan kerültek nagyító alá és ily módon igyekeznek megfelelő információkat összegyűjteni a szervezet kultúrájáról.

Az első kérdéscsoportban azonban a kitöltők szervezeti kultúrával kapcsolatos kompetenciájának megismerése érdekében általános kérdéseket tettem fel, mely bizonyította, hogy a kitöltők releváns információkkal tudnak szolgálni a vizsgált bankfiók szervezeti kultúráját illetően.

A második kérdéskörben a döntéshozatal szemszögéből közelítették meg a kérdések a szervezeti kultúrát, pontosabban annak elemeit. Ezen kérdések Kono szervezeti kultúra modelljének segítségével kerültek kialakításra, az általa megalkotott öt kultúrátípus figyelembevételével. A tizenkét kérdés egy–egy ismérvre kérdezett rá és a kérdésenkénti válaszlehetőségek pedig egy–egy kultúrátípus jellemzői alapján fogalmazódtak meg. Az ismérvek modellben lévő sorrendjét a kérdések sora nem teljesen követi, úgysis lehet fogalmazni, hogy a kérdések később visszatérnek egyfajta visszaigazolásként, mivel a kérdésekre adott válasz és ezzel együtt a vizsgált kultúrátípus is jobban alátámasztható vagy megcáfolható. A kérdéskörön belül az egyes ismérvekhez tartozó kérdések aránya nem egyenlő, az ismérvtől, illetve a kultúrátípus meghatározásának nehézségéből fakad a vizsgálati elemekhez tartozó kérdések száma.

A harmadik kérdéscsoport tizenegy kérdést tartalmazott és a hatékonyság szempontjából vizsgálták a kategóriába sorolt kérdések a vállalati kultúrát. A kérdések Quinn versengő értékek modelljén alapultak. A modell négy kultúrátípusainak jellemzői szolgáltak a kérdések alapjául, a válaszok pedig elsősorban gyakoriságot fejeztek ki, vagyis a jellemző vállalaton belüli jelenlétét szűrték ki és ezzel engedtek következtetni az adott kultúraformára. Az utolsó kérdés eltért a többi csoportban találhatóétól, mivel egy sorrend kialakítását várta a kérdőív kitöltőjétől a hatékonyság témakörében. Ez a kérdés a korábbi kérdések egyfajta alátámasztásaként is értékelhető, mivel a kialakított sorrend alapján lehet következtetni a vállalaton belüli prioritásokra és emellett a neki leginkább megfelelő kultúraformára is.

A kérdőívben szereplő kérdésekre adott válaszok alapján az IBM SPSS statisztikai programcsomag segítségével egy *adatbázist* készítettem, mely megkönnyítette a válaszok kezelését és segítette azok átláthatóságát. A programot a későbbiekben a válaszok eredményeinek kiértékelésére, elemzésére is felhasználtam. A kérdések kiértékelése kérdéscsoportonként történt, kérdésenként elemezve.

Ha részletes, minden kérdésre kiterjedő elemzés megkezdése előtt fel akarjuk mérni, hogy az adatbázis Kono kultúrátípusaira vonatkozó része, melyik kultúrátípus meglétét feltételezi úgy, hogy *nem különböztetjük meg a modell hét elemét*, akkor érdemes megnézni, hogy a válaszadók melyik kultúrátípusra vonatkozó választ találták a vállalatra leginkább jellemzőnek, vagyis melyik válasz mellett döntöttek a leggyakrabban (2. táblázat).

		Gyakoriság	Megoszlás (%)
Kultúrátípus	<i>Pezsgő</i>	120	31,3%
	<i>Pezsgő–vezetőt követő</i>	90	23,4%
	<i>Bürokratikus</i>	89	23,2%
	<i>Stagnáló</i>	68	17,7%
	<i>Stagnáló–vezetőt követő</i>	17	4,4%
Összesen		384	100%

2. táblázat: Kono modelljére vonatkozó második kérdéscsoport eredményei

Forrás: Saját szerkesztés a kérdőív és az SPSS program eredményei alapján

Mint az 2. táblázatban is látható a kérdőív második kérdéscsoportjának 12 kérdésére a mintában szereplő 32 fő összesen 384 darab választ adott. A kitöltők 120 alkalommal

választották a kérdésekre adható első válaszlehetőséget, ami a pezsgő kultúratípus jellemzőjét szemléltette. A pezsgő–vezetőt követő kultúratípusra vonatkozó második válaszlehetőséget 90 alkalommal, a harmadik, bürokratikus kultúratípushoz kapcsolódó válaszlehetőséget 89 esetben, a stagnáló kultúratípust szemléltető negyedik sorszámú válaszlehetőséget 68 alkalommal, illetve a stagnáló–vezetőt követő kultúratípust jellemző válaszlehetőséget pedig 17 esetben találták a vállalatra leginkább találónak.

A fentiek alapján kijelenthető, hogy abban az esetben, ha a kultúratípusokhoz kapcsolódó válaszok gyakoriságát szemléljük a modell hét jellemzőjének figyelembevétele nélkül, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a válaszadók a *pezsgő kultúratípust* tartják leginkább jellemzőnek a vállalatra.

Az előbb bemutatott elemzéshez hasonlóan úgymint kaphatunk az SPSS programmal kialakított adatbázis segítségével a vállalat kultúratípusára vonatkozóan prediktív eredményeket, ha megvizsgáljuk, hogy a mintában szereplő 32 fő, egyéenként az egyes kérdések esetében milyen válaszlehetőség mellett döntött. Ennek köszönhetően mind a 32 fő esetében kapunk egy–egy 12 elemű vektort, a kérdések számából adódóan, melyek elemei a korábban leírtak alapján egytől ötig terjedően vesznek fel értékeket. Így megállapítható, hogy mely kultúratípusra vonatkozó válaszok szerepelnek a leggyakrabban a kitöltő megítélése alapján és a leggyakoribb válasz a kitöltő egyéni szervezeti kultúráról alkotott véleményeként értékelhető. Ha összevetjük az egyének által jellemzőnek vélt kultúratípusokat, akkor következtethetünk a megkérdezettek összességére által leginkább preferált kultúratípusra.

A megkérdezettek válaszai alapján kijelenthető, hogy 12 fő esetében a pezsgő kultúratípust hozta ki leggyakoribb válaszként, 7 fő a pezsgő–vezetőt követőt, 8 fő pedig a bürokratikus kultúratípus mellett döntött a kultúratípusra vonatkozó válaszlehetőség kiválasztásával. Azonban a 32 elemű mintából 5 fő esetében nem alakult ki egyértelmű válasz, mivel a 12 kérdésre adott válaszok között két kultúratípust azonos gyakorisággal választottak ki. Ha ezeket megvizsgáljuk, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az 5 fő válasza alapján sem alakulna ki más végeredmény, mivel 4 fő esetében az egyik legjellemzőbb kultúratípus a pezsgő kultúratípus volt több kultúratípus mellett. Tehát összességében a válaszadók a fentiek szerint a *pezsgő kultúratípust* találták a vállalatra leginkább jellemzőnek.

A második kérdéscsoport egészének együttes elemzése mellett szükségesnek tartom a *kérdéscsoport kérdésenkénti, részletekbe menő vizsgálatát*, mivel így sokkal világosabb és részletesebb képet kapunk a vizsgált bankfiók szervezeti kultúrájáról. A 12 kérdés külön-külön történő vizsgálata alapján az elemzéskor a legtöbb kitöltő által választott, kultúratípusra utaló válaszlehetőségeket a modell 7 jellemzőjét figyelembe véve összesítettem, így minden elem szempontjából egy kultúratípusnak megfeleltethető a vizsgált bankfiók. Az eredmények illusztrációja és áttekinthetősége érdekében készítettem egy *táblázatot*, ahol a modell elemei és kultúratípusai láthatók, illetve az, hogy a kérdőívre adott válaszok alapján melyik kultúratípus dominál az egyes ismérvek tekintetében (2. táblázat).

Típusok/ elemek	Pezsgő	Pezsgő – vezetőt követő	Bürokratikus	Stagnáló	Stagnáló – vezetőt követő
(1) <i>Értékek</i>	Innováció orientált	A vezető követése érték			
(2) <i>Információ</i>				Belső orientáci ó	
(3) <i>Közreadás módja</i>		Cselekvés kijelölt irányba			
(4) <i>Kockázat</i>				Félelem a kudarctól	
(5) <i>Kooperáció</i>	Teammunka, kis szociális távolság		<i>Hierarchia, felelősök</i>		
(6) <i>Lojalitás</i>			Életre szóló alkalmazkodá s		
(7) <i>Motiváció</i>			Szabályok követése		

3. táblázat: A kérdőív eredményei alapján jellemző kultúratípusok ismérvenkénti csoportosításban

Forrás: Saját szerkesztés Barakonyi 2000, p. 142. ábrája és a kérdőív eredményei alapján

A táblázatban a válaszok alapján megfigyelhető kultúratípusok jellemzői figyelembe véve megneveztem azok tulajdonságait, így hangsúlyozva a vállalati sajátosságokat. Ismérvenként azonban több kultúratípus is feltételező, melyek közül az alacsonyabb prioritással bíró tulajdonságot dőlt betűvel szemléltettem amellet, hogy jelentőségük az objektív kép kialakítása érdekében nem elhanyagolható,

Összességében elmondható, hogy abban az esetben, amikor a kérdéscsoport egészét egyben vizsgáltam értelemszerűen homogén válaszokat kaptam a vizsgált bankfiók szervezeti kultúrájára vonatkozóan, viszont a részletes, kérdésenkénti elemzés rávilágított arra, hogy nem lehet egy kultúratípusba beilleszteni a szervezetet, mivel *ismérvenként eltérő dinamizmus figyelhető meg* a vállalaton belül. A vállalatra a kérdőíves megkérdezés eredményei alapján innovatív szemléletű értékrendszer, belső működésre koncentráló információszerzés, vezetői ötletek alapján történő munkavégzés, kockázatkerülő magatartás, a vezetők és az alkalmazottak közötti alacsony szociális távolság, magas fokú elkötelezettség a vállalat iránt, illetve szabálykövető magatartás jellemző.

A Quinn által alkotott versengő értékek modell négy kultúraformáján alapuló kérdések a harmadik kérdéscsoportban kaptak helyet a kérdőívben belül. A hatékonyság szempontú vizsgálat tizenegy kérdést tartalmazott, melyek közül tíz kérdés esetében hármas skálán kellett a megkérdezetteknek osztályozniuk az adott, kérdésben megfogalmazott jellemző gyakoriságát, illetve egy kérdés egy rangsor felállítását kérte a hatékonyság témakörében tíz hatékonyság jellemző felsorolásával.

A gyakoriságot kifejező kérdések az adott ismérv szervezeten belüli jelentét hivatottak kutatni és ezzel utalni a leginkább jellemző szervezeti kultúraformára, valamint a hatékonysági rangsor visszaigazolással szolgál az egyes tényezőknek tulajdonított prioritás alapján. A kérdéscsoport kérdései a dolgozók vállalati működésben betöltött szerepével, a

továbbképzés és a fejlesztés szerepével, a minőséggel, mint vállalati céllal, az együttműködés és a konfliktus vállalati működésre gyakorolt hatásával, a munkahelyi morállal, a vállalati működés rugalmasságával, a vállalati növekedés mértékével, a vállalati célokkal, a szabályozottság kérdésével, a kommunikáció és információáramlással foglalkoztak. A felsorolt jellemzőkre adott gyakoriságot kifejező válaszok alapján a következő hatékonysági jellemzők kapták a legnagyobb prioritást:

- a kommunikáció és információáramlás támogató szerepe
- a szervezetet átható szabályozottság
- a továbbképzések és fejlesztések rendszeressége

A tizenegyedik, rangsor felállítást kérő kérdés esetében egy tízes rangsort kellett felállítaniuk a megkérdezetteknek tíz, hatékonyság alapjául szolgáló tényező esetében egyéni prioritásaik alapján. A tényezők között szerepelt a munkaerő, a rugalmasság, a profit, a stabilitás, az összetartás és konfliktus, a vállalati növekedés, a továbbképzés és fejlesztés, a termelékenység, az ellenőrzések, valamint a kommunikáció és információáramlás. A megkérdezettek válaszai alapján az egyes hatékonysági tényezők esetében átlagoltam az eredményül kapott értékeket és az így kapott tíz átlag alapján felállítottam egy tízelemű rangsort, amely a következőképpen alakult:

1. Stabilitás
2. Kommunikáció és információ
3. Profit
4. Munkaerő
5. Termelékenység
6. Fejlesztés
7. Összetartás
8. Rugalmasság
9. Növekedés
10. Ellenőrzések

A felsorolásban látható, hogy a kitöltők válaszai alapján mely tényezők milyen prioritást kaptak. A legnagyobb prioritást elért tényezők esetében a *stabilitás* iránt mutatkozott a legnagyobb igény, illetve ezt tartják a hatékonysághoz leginkább hozzájáruló tényezőnek. A *kommunikáció és információáramlás*, mint hatékonyságot támogató tényező és a *profit* egyfajta hatékonyságmaximalizáló képességet rejt, vagyis ez iránt mutatkozik meg leginkább az igény, így e kérdés figyelembevételével *szabályorientált kultúraformájúnak* tekinthető a vállalat.

A vezetői interjú eredményeként, a kérdőívtől eltérően nem a szabályorientált kultúraforma fogalmazódott meg, mint a szervezeti kultúra jellemzője, hanem a célorientált kultúra meglete körvonalazódott. Az eltérés a belső, illetve a külső orientáció kérdésében mutatkozott meg, viszont a kontroll kérdésében mindkét megkérdezés azonos eredményt hozott. A vezetők más szemszögből érzékelik a vállalat piaci jelenlétét és ebből kifolyólag a szervezetre ható külső tényezők jelentőségét is. Az alkalmazottaknak elsősorban az a feladata, hogy megvalósítsák a belső vállalati működés hatékonyságát, amiben a vezetők irányításukkal segítenek nekik és támogatják őket.

Az, hogy melyik kultúraforma érvényességét tartjuk előbbre valónak az szubjektív megítélés kérdése. Mondhatjuk azt, hogy a dolgozók véleményeként szereplő *szabályorientált szervezeti kultúrát* tekintjük a vállalat jellemzőjének, mivel az alkalmazottak nagyobb számban képviseltetik magukat, mint a vezetők, bár a vezetők is részt vettek a kérdőív kitöltésében fiók szinten, azonban az ő számuk elenyésző az alsóbb pozíciókat betöltőkkel szemben. A *célorientált kultúraforma* előbbre helyezése viszont egy olyan csoport véleményét erősíti, akik jobban átlátják a vállalati működést és ezáltal a

hatékonyságot és annak megvalósíthatóságát. A vezetői interjú teret engedett a bővebb, szervezettel kapcsolatos kérdéseknek és magyarázatoknak, így több információval és a vélemények alátámasztásával születtek meg az eredmények, melyre a kérdőív során nem volt lehetőség.

V. Összefoglalás

A szervezeti kultúra összetett és sokoldalú vállalati működést meghatározó elem. Az általa meghatározott értékrendszer és gondolkodásmód áthatja az egész vállalatot és működését irányítja, befolyásolja. Az alkalmazottak jelentős szerepet töltenek be a szervezeti kultúra formálásában, mivel a szervezeti kultúra kialakítása és fenntartása az ő munkájuk révén valósulhat meg. Ennek következtében az alkalmazottaknak van a legteljesebb képük a vállalatot átható érték- és normarendszerről. Amellett, hogy az alkalmazottak legtájékozottabbak a szervezeti kultúrával kapcsolatban, szükség van arra, hogy az általuk birtokolt ismeretek a felszínre kerüljenek, melyhez nagy segítséget nyújtanak az elemző modellek.

A vizsgált bankfiók szervezeti kultúrájáról elmondható, hogy a vezetők véleménye szerint, amennyiben Quinn szervezeti kultúraformáit vesszük alapul, a célorientált kultúraformába sorolható ugyanis a vállalati működésen belül mindent átható és lefedő szabályozottság jellemző, illetve egy külső környezetnek megfelelő és annak változását szem előtt tartó működéssel jellemezhető. Az alkalmazotti szemléletben Kono kultúrátípusait figyelembe véve az egyes ismérvek tekintetében eltérő dinamizmus figyelhető meg és ezáltal elemként eltérő kultúrátípusba sorolható az elemzett szervezeti egység. A szervezeti kultúrájáról elmondható ez alapján, hogy innovatív szemléletű értékrendszer, belső működésre koncentráló információszerzés, vezetői ötletek alapján történő munkavégzés, kockázatkerülő magatartás, a vezetők és az alkalmazottak közötti alacsony szociális távolság, magas fokú vállalat iránti elkötelezettség, illetve szabálykövető magatartás jellemzi. Quinn modelljén alapuló eredmények szerint az alkalmazottak a kommunikáció és információáramlás támogató szerepét, a szervezet teljes körű szabályozottságát, valamint a rendszeres továbbképzések- és fejlesztések szerepét emelték ki, illetve a hatékonyság szempontjából a stabilitást, a kommunikációt és információáramlást, valamint a profitot tartották fontosnak, így a modell kultúraformái közül a szabályorientált kultúraforma tulajdonságaival jellemezhető a vizsgált bankfiók.

VI. Irodalomjegyzék

- Bakacsi Gy. (2002). Szervezeti magatartás és vezetés. Budapest: KJK–KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó.
- Barakonyi K. (2000). Stratégiai menedzsment, 2. kiadás. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Baráth T. (1997). Hatékony iskola. Szegedi Tudományegyetem, <http://www.staff.u-szeged.hu/~barath/tanulm/HATISK4.htm> (Letöltve: 2013.06.20.)
- Cameron, K. S. & Freeman, S. J. (1991). Cultural Congruence, Strength and Type: Relationships to Effectiveness, Research in Organizational Change and Development. JAI Press Inc, 5 (1), 23–58.
- Campbell, J. P. (1977). On the Nature of Organizational Effectiveness. In: P.S. Goodman & J.M.Pennings, New perspectives on organizational effectiveness. San Francisco: Jossey–Bass.
- Deal, T. & Kennedy, A. (1982). Corporate Cultures: The Rites and Rituals of Corporate Life. London: Penguin Books.

- Hall, E. T. (1978). Rejtett dimenziók. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Handy, C. (1985). Understanding Organizations. London: Penguin Book.
- Hofstede, G. (1980). Culture's Consequences: International Differences in Work Related Values. Beverly Hills: Sage Publications.
- Iwasaki, Y. & Tsuyuki, E. (1994). Management of MAYEKAWA Manufacturing Company. A Quality Manufacturing in the Context of Japanese Management. In Makó Cs. & Novoszáth P.(1994): Convergence versus Divergence: the Case of the Corporate Culture. Budapest: Com & Con Co. Ltd.
- Jarjabka Á. (2009). Kultúramenedzselési ismeretek. Pécs: PTE KTK.
- Jávor I. & Rozgonyi T. (2007). A szervezetek és a munka világa. Budapest: L'Hartmann Kiadó.
- Kono, T. (1990). Corporate Culture and Long-range Planning. Long Range Planning, 23 (4) 9–19.
- Málovics É. (2006). Szervezeti Viselkedés II. Szeged: SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Ouchi, W. G. (1981). Theory Z: How American Business Can Meet the Japanese Challenge. Reading, MA: Addison – Wesley.
- Pascal, R. T. & Athos, A. G. (1984). The Art of Japanese Management. Harmondsworth: Penguin Books.
- Peters, T. J. & Waterman, R. H. Jr. (1986). A siker nyomában. Tanulságok a legjobban vezetett amerikai vállalatokról. Budapest: Kossuth–KJK.
- Quinn, R. E & Rohrbaugh, J. (1983). A Spatial Model of Effectiveness Criteria: Towards a Competing Values Approach to Organizational Analysis. Management Science, 29 (3) 363 – 377.
- Quinn, R. E. (1988). Beyond Rational Management, San Francisco: Jossey–Bass.
- Schein, E. H. (1985). Organizational Culture and Leadership: A Dynamic View. San Francisco: Jossey–Bass.
- Slevin, D.P. & Covin, J. G. (1990). Juggling Entrepreneurial And Organizational Structure, How To Get Your Act Together? Sloan Management Review, 31 (2) 43–53.
- Szeicz J. (2008). Szervezeti magatartás – szervezetfejlesztés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- Thompsonaars, F. & Hampden–Turner, C. (1998). Riding The Waves of Culture, Understanding Cultural Diversity in Business. London: Nicholas Brealey Publishing.

Posza Alexandra, doktorandusz hallgató
Munkahely: Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Vállalati Gazdaságtan,
Pénzügyi és Számvitel Tanszék, Gazdálkodástani Doktori Iskola.
Cím: 7622 Pécsi, Rákóczi út 80.
E-mail: poszaa@ktk.pte.hu

Business Presentations – Culture does matter

Pozdena Emese

University of Pannonia, Veszprém, Hungary
Doctoral School of Management Sciences and Business Administration

Abstract

The present pilot study researches how cultural differences are manifest in the literature of preparation for business presentations. The examined corpus has been selected from authentic literature of recommendations to business people on how to prepare and deliver their business presentations. The corpus written by native experts of the topic includes three different languages (English, German and Hungarian) in order to compare the corresponding cultures. The research method is a secondary desk research of related publications and web-sites and the selection method is convenience sampling to conduct a qualitative analysis. The collected data is analyzed using the models of cultural dimensions created by Hofstede and Trompenaars. The result of the study concludes that several features are common to all examined sources (e.g. conducting preliminary research of the topic and the audience, structuring the presentations, body language, visual aids, vocal characteristics, use of examples). However, there are a number of differences which can be attributed to the different cultural backgrounds. The differences detected primarily correspond to the above models of cultural dimensions (e.g. *power distance, uncertainty avoidance, masculinity, achievement* etc.). The study draws the conclusion that in spite of a strong globalizing trend in the world culture does matter in the literature preparing business people for business presentations.

Keywords: *intercultural communication / business presentation / cross-cultural analysis / cultural dimensions / business communication / presentation skills*

I. Introduction

The scope of the research is how **business presentations** differ based on the cultural background of the presenter, and this study focuses on examining advice offered by professionals of the trade to business people on how to enhance their business presentations. Furthermore, the research attempts to detect differences that can be attributed to the various cultural backgrounds of the authors of the target audience. The rationale of the study is that understanding the underlying cultural differences between parties of international business is essential for better cooperation in a globalizing economy.

II. Materials and Methodology

1. The Genre of Business Presentations

Intercultural differences in organizational and behavioural aspects have extensively been dealt with, however, **business presentations** being a relatively new genre have scarcely been addressed. When defining the genre, McGee (1999) refers to business presentations as speech events where the speaker's purpose of communication is to persuade or inform, whereas the listener wishes to obtain information for a business decision. As a follow-up, Szadovska defined the genre as an extended formal talk to an audience with the aim of achieving a commercial advantage (Szadovska 2009 245).

Concerning business presenters, case studies conducted by Pozdena (2010) analysing the features of successful in-service presenters revealed that they pay particular attention to researching the audience and to establishing trust, thus developing these into business advantages. Regarding cultural differences in business presentations Bereczky (2012) examined trainings for international participants where she observed several disputes among different cultures regarding attitudes to the audience.

2. Intercultural Dimensions in the Business Environment - Hofstede's and Trompenaars' models of Cultural Dimensions

Hofstede researched cultures to explain why people from different cultures behave in different ways. He collected data from a large multinational corporation, IBM from forty different countries (Hofstede 1980). He originally identified four cultural dimensions: *power distance*, *uncertainty avoidance*, *individualism*, and *masculinity*. Later Hofstede added a fifth dimension, i.e. *time orientation* which describes the long- versus short-term orientations of cultures. (1) *Power distance* describes how members of a culture are ready to accept that power is distributed unequally, whereas (2) *uncertainty avoidance* describes how members feel threatened by uncertain and ambiguous situations and how they try to avoid them. The (3) *individualism-collectivism* dimension refers to how people value themselves and the groups they belong to, as opposed to self-actualization and career progress. (4) *Masculinity* describes gender roles and attitudes in different cultures. For instance, in high *masculinity* societies very few women can obtain high-level and better-paying jobs (Wu 2006). (5) *Long-term versus short-term orientation* refers to the extent to which a culture's members accept delayed gratification of their material, social, and emotional needs (Hofstede 1991).

Although Hofstede's research was conducted more than 30 years ago and has been criticized (e.g. McSweeney 2002), the model is still considered to be a valid approach and his comprehensive study has provided for additional research and has been used by many scholars as a starting point for cross-cultural management studies.

Trompenaars (1994) analyzed data of over 15,000 managers from 28 countries, and described national cultures using seven dimensions described below, and illustrated their manifestations in business life through real-life examples.

He distinguished between the following dimensions: (1) *Universalism versus particularism*, which describes how people in a certain culture prefer adhering to universal standards versus to particular people based on their relationships. (2) *Individualism versus*

collectivism relates to whether people prefer the individual needs versus the interests of the groups they belong to. (3) *Neutral versus affective* dimension describes the range and quantity of emotions expressed. (4) *Specific versus diffuse nature* refers to preference for precise standards versus preference for pervasive processes. (5) *Achievement versus ascription orientation* describes how status is accorded, whether status earned through success is more influential than status ascribed to a person's potential, e.g. age, family, education. (6) *Sequential or synchronic time management* is related to whether our view of time is a series of passing events, or several events happening at the same time with interrelated past, present, and future. (7) *Inner-directed versus outer-directed dimension* refers to the belief whether control and effective direction comes from inside versus outside. Although, these dimensions have been criticized (e.g. Hofstede 1996), from a business and practical aspect, Trompenaars' study is much appreciated and provides for ample applications.

The present paper attempts to merge the above described two research fields by examining professional literature on business presentations from a cross-cultural aspect applying the selected cultural models.

3. Methodology

The applied method is a secondary desk research of 21 paper-based and/or online publications on the topic of effective business presentations published by authors from Hungary, Germany, the U.K. and the U.S.A. providing seven texts of the examined languages. Web-sites of higher education and academic institutions were consciously excluded since, firstly, they focus on academic presentations, secondly, the target audience is students and not in-service business people. In order to exclude translated US/UK literature, native Hungarian and German experts' works have been examined. A qualitative analysis was carried out on the corpus selected by convenience sampling. The publications were searched with Google search engines based on the key words: *business presentations tips* in English, *Vortrag halten* and *Präsentation Tipps* in German, and *üzleti prezentáció* in Hungarian.

The collected data is analyzed focussing on the content and on the linguistic features of the corpus; subsequently the results are compared and contrasted to selected dimensions of the previously described models to enable a cross-cultural comparison. Since the present paper is a pilot study and is going to be a part of some larger, more comprehensive research, the analysis presented is limited to three dimensions of Hofstede's model and Trompenaars' *Achievement versus Ascription* dimension. As outlined above, although the two cultural models have been criticized over the years, they provide for a valid approach and a practical aspect to carry out the present cross-cultural pilot study.

III. Results and Discussion

1. Similarities in the corpus

After examining the selected research corpus it has been revealed that numerous content-based features are common to all examined sources, i.e. all literature texts emphasize the importance of thoroughly researching the topic and the audience, paying

special attention to structuring the presentations, and starting out with attention-grabbers to engage the audience. Regarding delivering presentations, proper but not excessive body language is recommended, limited text, spectacular and creative visual aids are suggested. As for vocal characteristics and acoustic aspects, clear articulation, medium volume and proper pausing are advised enhancing the talk with personal examples and engaging stories.

As software-supported business presentation are a relatively new genre and a modern way of promoting business, a fundamentally similar, internationally accepted scheme tends to dominate the market. Customer-focused attitude, comprehensive but simple information transmission and clear delivery are expected in the globalized trade, which may be an explanation to the similarities detected in the examined corpora.

2. Differences in the corpus

The researched corpus contained an ample number of the differences that may be attributed to the various cultural backgrounds of the authors. This chapter presents and analyses them based on Hofstede's and Trompenaars' selected dimensions.

2.1. Power Distance

Regarding Hofstede's study, all the examined countries scored in the lower third on the dimension of *power distance*, namely UK and Germany (both 33), US (40), Hungary (45) as seen in *Figure 1*.

If referring to the relationship between the 'author' and the 'reader' in the examined literature as roles of a 'teacher' and a 'learner' correspondingly, the Hungarian publications clearly reflect a more formal, distance-keeping, hierarchy-respecting 'lecture-like teaching'. This 'lecture-giving' approach is clearly manifested in listing numerous definitions and categorizing concepts such as *stage fright* or *types of presentations* (Szabó 2009, p252) in order to give a theoretical overview. These keywords are listed in the glossary in the German and English publications or are not defined explicitly at all. Regarding addressing the reader in the researched Hungarian publications, the addressing is first person plural, which may suggest a collective thinking, however, one must bear in mind that the first person plural is often referred to as a general subject in the Hungarian language, carrying the meaning that 'we' refers to everybody and offers a distance-keeping general addressing.

As opposed to the Hungarian 'lecture-giving' approach, the UK/USA researched texts mostly offer a 'mentor-like coaching' approach when transferring information. Among other facts, this is manifested in the author's communication style and the attitude to the reader, i.e. the UK/USA corpora tend to be written in a personal and conversational style, the reader is addressed as 'you', and a supportive, 'can-do' approach is promoted.

Regarding the researched German literature, the addressing is a 'Sie', a formal, distance-keeping 'you', and an 'advice-giving' approach is emphasized. The German polite and formal 'you' represents some distance-keeping from the reader, however, the approach is more supportive than in the case of the Hungarian texts.

Although, all the examined countries score relatively low on *power distance* dimension, some differences can be detected which may be attributed to the authors' cultural backgrounds.

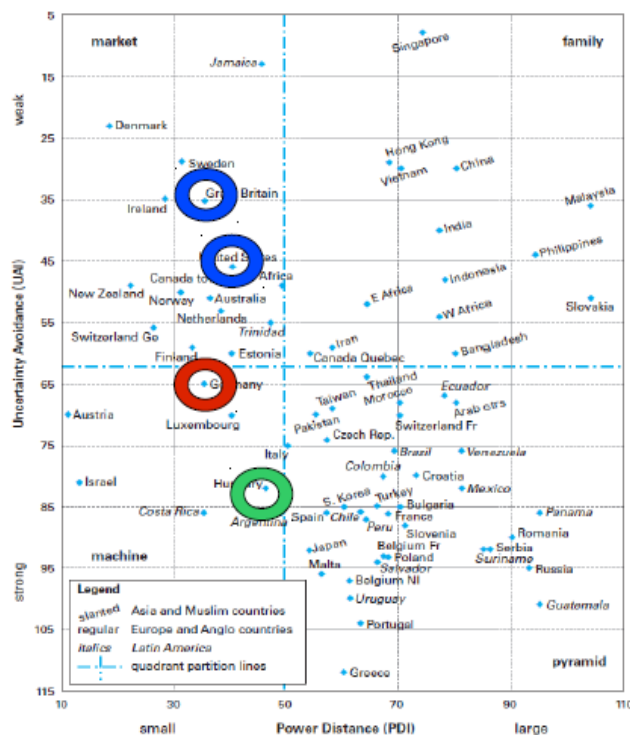

Figure 1. Power Distance versus Uncertainty Avoidance
 (Source: Hofstede 1991 as cited in Luthans-Doh 2011 p121.)
 /UK/US, Germany, Hungary/

2.2. Uncertainty Avoidance

As seen in Figure 1. in Hofstede's research of the cultural dimension of *uncertainty avoidance*, Hungary scored the highest (83), followed by Germany (65), whereas the USA (46) and UK (35) scored relatively low (Luthans and Doh 2011).

When comparing the outcomes emphasized by the researched German and USA/UK websites and publications, Germany's higher scores of *uncertainty avoidance* in Hofstede's study is clearly reflected in the dominant effort of avoiding the possible negative effects, as opposed to the USA/UK texts emphasising the positive outcomes.

Half of the examined German literature started their description by listing the negative outcomes and threats of delivering a presentation in front of an audience, such as **sweating**, **panicking** or having a **blackout** during the talk (see examples, English translations are by the author):

“...kann man schon ganz schön ins **Schwitzen** kommen”
 (“...you can pretty much start to *sweat*”)

“..Sie geraten in **helle Panik**, wenn Sie vor einer Gruppe sprechen sollen”
 (“...you go into a **mad panic** if you have to talk in front of a group.”)
 (Hölscher 2011, on-line)

“Die Nacht vor der Präsentation erleben Sie in **nackter Panik.**”
 (“The night before the presentation you feel like being in a **naked panic.**”)
 (Kopp-Wichmann 2010, on-line)

“Für Schüchterne ist es ein **Alptraum**. Sie haben alle möglichen **Katastrophenideen**, **befürchten** einen **Blackout** oder **Gedächtnisverlust**. Haben **Angst** vor...”

(“*For shy people it's a **nightmare**. They have all sorts of **ideas of a disaster**, **fear a blackout** or a **loss of memory**. They are **afraid** of ...*”)

(Kopp-Wichmann, 2010, on-line)

“...wenn der **gefürchtete Blackout** doch mal kommt”

(“*...when the **dreaded blackout** really comes*”)

(Hölscher, 2011, on-line)

“...selbst wenn Sie einmal einen **Blackout** haben”

(“*...even if you have a **blackout***”)

(VNR Verlag, n.d., on-line)

As opposed to this, most of the researched American and UK literature started by outlining the positive outcomes of learning to present, listing the reasons why acquiring presentation skills is beneficial and what the reader can achieve in his/her career, e.g. “obtaining a job, getting a pay-rise, leading a team, selling a product or service” ... etc. (Leigh - Maynard 2003 3). Moreover, it also recommends to “spend a moment right now, daydreaming about what fun it would be, to excel at presenting.” (Leigh - Maynard 2003 5) in order to further encourage the reader instead of giving techniques how to avoid risks and negative outcomes. Unfortunately, the researched Hungarian literature did not contain references to the outcome or any risks of delivering a business presentation; it only listed situations where it is used.

The above detected differences reveal that cultural values, attitudes, fears and emotions are inherent in publications and are manifested in linguistic features of the researched corpora.

2.3. Masculinity versus Femininity

When examining the dimension of *masculinity* in Hofstede's study, the researched countries score as follows: Hungary (90), Germany and the UK (66), the USA (64), meaning that traditional male-female roles are more respected in Hungary. In all the examined literature there was only one reference to male/female differentiation, i.e. Németh (2002) mentions that “in Hungary it is difficult to convince people that a businessperson is competent if she is a woman, especially if she is young and beautiful, people would think she wants to be successful using her beauty”¹ (p 103).

Having found no reference to male-female differentiation in the English and German researched corpora coincides with the above cited low scores of *masculinity* as opposed to Hungary's relatively high score (90). In Hungary gender issues are also manifest in the low representation of women in leading positions, e.g. women's share in the Hungarian parliament account for 8,8%, as opposed to Germany's 36,5%, the UK's 22,5% and the USA's 17,9% (Inter-Parliamentary Union 2013). However, as Wu (2007) confirms cultures change with time and traditional gender roles may be in transition as economic and societal changes in a country influence cultural values.

2.4. Trompenaars' *achievement/ascription* dimension

¹ Translated by the author of this paper

As for Trompenaars' *achievement versus ascription* dimension, all four examined countries were described as mainly *achievement* focused, however, they score different values as depicted in *Figure 2*. showing a continuum with selected countries. The USA and UK scores by far exceed the Hungarian one of 53 on a 100 scale (Hidasi, 2009), while Germany is located closer to USA/UK although with somewhat lower scores.

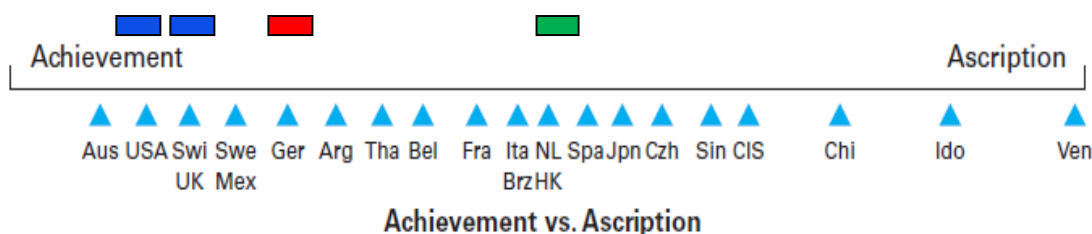

Figure 2. Achievement versus Ascription
 (Source: Hofstede 1991 as cited in Luthans-Doh 2011 p121.)
 /UK/USA, Germany, Hungary/

In order to relate to this specific dimension, content-based references were searched for which are in connection with success, business and personal achievements based on learning to present successfully. What was found in the corpora is that most of the researched Hungarian texts do not emphasize the reasons why presentation skills are beneficial for a businessperson, as opposed to the German ones which outlined the benefits to some extent. However, they were by far less achievement-focussed than UK/US publications that devoted complete chapters to what the reader can achieve by learning these skills. Leigh and Maynard (2003 3) listed as many as eighteen business career promoting opportunities related to learning presentation skills.

IV. Conclusion

The present pilot study of paper-based and online publications of business presentations attempted to reveal inherent cultural differences attributed to the origin of the authors. The results of the study conclude that there are numerous similarities such as preliminary research of the topic and the audience, structuring the presentations, body language, visual aids, vocal characteristics, use of examples etc. However, there are a number of differences detected in the analysed corpus which can be related to Hofstede's and Trompenaars' cultural dimensions (e.g. *power distance*, *uncertainty avoidance*, *masculinity*, *achievement*). These revealed differences mainly correspond to the scores indicated in the previous studies, consequently confirming their validity. Secondly, the findings are relevant as they show that although globalization strongly influences international trade, culture still matters and is inherent in many aspects of international business and management. Thirdly, although the present research is limited to the selected corpora and the findings are tentative, the results show that the selected cultural model dimensions can be utilized in further research in the yet unexplored area of business presentations.

V. References

- Bereczky, Klara. 2012. *Teacher Development for Business English Instructions*. PhD dissertation. Budapest: Eötvös Loránd University.
- Hidasi, Judit and Lukinykh, V. Yulia. 2009. *A comparison of Russian and Hungarian Business Cultures*. BGF Tudományos Évkönyv 2009. [Online] http://elib.kkf.hu/okt_publ/tek_2009_10.pdf (Accessed 12/12/2013)
- Hofstede, Geert. 1980. *Cultures Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills: Sage.
- Hofstede, Geert. 1991. *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. London: McGraw-Hill.
- Hofstede, Geert. 1996. Riding the waves of commerce: A test of Trompenaars' "model" of national culture differences. *International Journal of Intercultural Relations* 20 (2):189-198.
- Inter-Parliamentary Union. 2013. *Women in Parliaments: World Classification*. [Online] <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm> (Accessed 12/12/2013)
- Luthans, Fred and Jonathan Doh. 2011. *International Management: Culture, Strategy, and Behavior*. New York: McGraw-Hill Education.
- McGee, Alan. 1999. The Sociolinguistic Aspects of the Business Presentation and its Importance For the Teaching. *Intercultural Communication* [Online serial] <http://www.immi.se/intercultural/nr2/mcgee.htm> (Accessed 10/5/2013)
- McSweeney, Brendan. 2002. Hofstede's model of national cultural differences and their consequences: A triumph of faith - A failure of analysis. *Human Relations* 55 (1):89-118.
- Pozdena, Emese. 2010. *Business presentations through the eyes of business people: A case study and its implications for teaching presentation skills*. Unpublished master's thesis. Budapest: Eötvös Loránd University.
- Sazdovska, Jasmina. 2009. *The intentionality model of presentations: Towards a speech act and genre analysis of business presentations*. PhD Dissertation, Budapest: Eötvös Loránd University.
- Trompenaars, Fons. 1994. *Riding the Waves of Culture: Understanding Diversity in Global Business*. New York: Irwin.
- Wu, Ming-Yi. 2006. Hofstede's Cultural Dimensions 30 Years Later: A Study of Taiwan and the United States. *Intercultural Communication Studies* 15 (1):33-42.

VI. Appendix

English language literature 	
1	Leigh, A. - Maynard, M. (2003): <i>Perfect presentation : all you need to get it right first time.</i> Random House Business, London.
2	Hull, Raymond (1999): <i>A sikeres nyilvános beszéd alapja.</i> [The Basics of a Successful Public Talk] (In Hungarian). Bagolyvár Könyvkiadó.
3	Joan Van Emden, Lucinda Becker (2010): <i>Presentation skills for students.</i> Palgrave Macmillan, 2010
4	James, G. (2012): Fix Your Presentations: 21 Quick Tips. <i>Inc. Magazine.</i> USA. (On-line)
5	Glen, P. and McManus, M. (2011): A Geek's Guide to Presenting to Business People. <i>Leading Geeks Company.</i> USA. (On-line).
6	Russell, W. (n.d): 12 Tips for Delivering a Knockout Business Presentation. <i>About.com.</i> (On-line)
7	Valentine, C. (2012): Common Speaker Pitfalls. <i>Toastmasters.org.</i> On-line.
German language literature 	
1	Daniela Dangers / (2009): 12 Tipps: Erfolgreich Prähalten. Aufgesang Public Relations GmbH (On-line)
2	Kopp-Wichmann, R. (2010) Sieben Tipps für Schüchterne, um eine Präsentation oder Rede zu halten. (On-line)
3	Absolventa (n.d): Rhetorik pur –Eine Rede halten
4	VNR Verlag (n.d./a): 8 Power-Tipps für die PowerPoint Präsentation
5	VNR Verlag (n.d./a): Sie müssen oder wollen eine Rede halten?
6	Hölscher, L. (2011): "Hilfe, ich muss einen Vortrag halten!" - Schnellanleitung für Vortrags-Debütanten. (On-line)
7	Moesslang, M. (2010): Präsentationstechnik Souverän und spannend Vorträge halten. (On-line)
Hungarian language literature 	
1	Németh, E. (2002): Az önismeret és a kommunikáció fejlesztése. [Developing self-awareness and communication.] BKF, Budapest. (In Hungarian)
2	Szabó, K. (2009): Kommunikáció felsőfokon. [Communication at a higher level.] Kossuth Kiadó, Budapest. (In Hungarian)
3	Montágh, I. (2004): Figyelem vagy fegyelem. [Attention or Discipline.] Holnap Kiadó, Budapest. (In Hungarian)
4	L. Aczél, P. (2001): <i>Retorika. A szóból épült gondolat.</i> [Rhetorics: Thoughts made of words.] Budapest: Krónika Nova Kiadó. (In Hungarian)
5	Gönye, Z. (2010): Milyen hosszú az ideális prezentáció? [How long is the ideal presentation?] (On-line) (In Hungarian)
6	Dr. Németh, Z. (2012): Mennyi idő kell egy jó prezíhez? [How long do you need for a good presentation?] (On-line) (In Hungarian)
7	Gönye, Z. (2010) : Egy előadás - egy cél [One talk – one aim] (On-line) (In Hungarian)

Emese Pozdena PhD student
Pannon Egyetem, Germanisztikai és Fordítástudományi Intézet,
Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola
8200 Magyarország, Veszprém, Egyetem u. 10.
E-mail: pozdenae@btk.uni-pannon.hu

Versenyképesség és stratégia a Toyota termelési rendszerében *

Rideg András **

Absztrakt

A Toyota összetett termelési filozófián alapuló termelési rendszer kialakításával és állandó fejlesztésével szerzett versenyelőnyt ágazati vetélytársaival szemben. A működési hatékonyságra alapozott versenyben szükséges azonban a folyamatosan változó gazdasági környezetből származó hatásokat, a vállalati kulcsképeségeket, a kompetenciákat és a versenyprioritási tényezőket egyaránt figyelembe vevő stratégia kialakítása és következetes alkalmazása is. Jelen tanulmány célja bemutatni a Toyota Termelési Rendszer feltételeit, kulcselemeit és kihívásait a versenyképesség és a stratégiai illeszkedés igényének tükrében.

Kulcsszavak: *Toyota Termelési Rendszer; stratégia; versenyelőny; versenyprioritási tényezők; növekedés; ellátási lánc*

1. Versenyképesség és stratégia

A piacon termékekkel, szolgáltatásokkal megjelenő vállalatok versenybe szállnak egymással a fogyasztók kegyeiért. A versenyképesség hagyományos, vállalatérték maximalizáló gondolkodásmódja mellett stratégiai szempontok érvényesítése is szükséges, hiszen hosszú távon a vállalat jövőképevel és küldetésével összhangban kidolgozott stratégiával rendelkező vállalatok lehetnek sikeresek. E komplex szemléletben a szervezetek létezésének univerzális célja a fenntartható módon történő értékteremtésnek az elérése, megőrzése és fokozása, melyhez szükség van társadalmi elismertségre és a versenyméretben kiépített versenyelőnyökre. „A jó stratégia a szervezetet versenyképesé teszi, termelékenyebbé alakítja versenytársaival szemben.” (Vörös 2010, 29. o.)

Pisano és Shih (2009) szerint az USA gazdaságának versenyképességét a vállalatok vezetése által alkalmazott kiszervezési gyakorlat, valamint az elsősorban rövid távú és pénzügyi kritériumok által meghatározott gondolkodásmód megváltoztatásával lehet javítani. A változást az ellátási láncok egyes szereplői között a hosszú távú partnerség kiépítésének elősegítésével és az ipari közjavak pusztulásának megállításával, aktív kormányzati szerepvállalás képes megfelelően támogatni. Következtetéseikkel jól világítanak rá a versenyelőnyök kiépítésére alkalmas gazdasági környezet fejlesztésében a kormányzat és a vállalatok együttes felelősségére és feladataira.

A versenyelőnyök forrásának feltárásával foglalkozó szakirodalomban az elmúlt évtizedekben több irányzat is megjelent. Az időre alapozott versenystratégia szerint az idő számos szempontból lényeges versenyméret (Stalk – Webber 1993). A szerzők szerint a vállalatok az átfutási idők rövidítésével, az időalapú termelési, értékesítési és innovációs

* Jelen tanulmány a TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0058 – Energiatermelési, energiafelhasználási és hulladékgazdálkodási technológiák vállalati versenyképességi, városi és regionális hatásainak komplex vizsgálata és modellezése – támogatásával valósult meg.

** Rideg András: okl. közgazdász; okl. környezetmérnök – rideg.andras@ejf.hu

doktorhallgató, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Gazdálkodástani Doktori Iskola tanársegéd, Eötvös József Főiskola, Műszaki és Közgazdaságtudományi Kar, Gazdaságtudományi Intézet

rendszerek révén válnak képessé a gyors reagálásra, az adaptív alkalmazkodásra, ezáltal a versenytársak megelőzésére.

A versenyelőnyök erőforrás-alapú megközelítése továbbfejlesztette a komparatív előnyök elméletét. Collis és Montgomery (1995) szerint hosszú távon azok a vállalatok lehetnek sikeresek a versenyben, tehetnek szert tartós versenyelőnyre, amelyek az értékes kézzelfogható és nem kézzelfogható erőforrásokhoz és képességekhez alacsony költségek mellett képesek hozzájutni. Értékes erőforrásoknak tekintik mindazon fizikai és szellemi erőforrásokat, a szervezeti folyamatokban, szokásokban és kultúrában rejlő szervezeti képességeket, melyek befolyásolják, hogy milyen hatékonyan és versenyképesen tudják az egyes szervezetek funkcionális tevékenységüket teljesíteni, a lehetőségekkel élni és a veszélyeket elhárítani. Az értékesség mellett szükséges továbbá az, hogy az erőforrás ritka, nehezen másolható, tartós, nehezen helyettesíthető legyen és a szervezet képes legyen az adott erőforrás hasznosítására. A minden követelménynek megfelelő erőforrás alkalmas tartós versenyelőny építésére.

A versenyelőnyök képesség-alapú megközelítése arra hívja fel a figyelmet, hogy a vállalatnak az olcsón beszerezhető erőforrások helyett olyan egyedi, utánozhatatlan, a vevők számára is értékkel bíró képességekre kell építeniük stratégiájukat, melyekben jobbak, mint versenytársaik (Hayes – Pisano 1994; Stalk – Webber 1992).

Ezen szemléletet alapul véve kiemelendő, hogy az értékteremtésben résztvevő vállalatok közötti kapcsolatok is megszerzhető és hosszú távon fenntartható versenyelőny forrásai lehetnek (Dyler – Singh 1998; Mentzer 2004). A beszállítókkal, értékesítőkkal, vevőkkel kiépített kapcsolatok, együttműködések napjainkban már nem hagyhatóak figyelmen kívül, hiszen hozzájárulnak a vevői igények kielégítéséhez, a belső képességek kiaknázásához és ezáltal a vállalat által elfoglalt versenypiaci pozíció fenntartásához, javításához (Wheelwright – Hayes 1985; Pagh – Cooper 1998; Hill 1993). Az ellátási láncban szinergiapotenciálok kiaknázására is törekednek, de ehhez a termelési tapasztalatok megosztásán túl stratégiai kérdésekben is együttműködés szükséges (Bowersox et al. 2002). Ugyanakkor kiemelendő, hogy a különböző funkciók, tevékenységek stratégiai összhangja a versenyelőny megtartásának szempontjából is nagy jelentőséggel bír. A versenytársak számára rendkívül nehéz feladat az összefonódott, szorosan kapcsolódó tevékenységek rendszerének lemásolása, így a tevékenységek rendszerére épített versenypozíciók tartósabbnak tekinthetők, mint az egyedi tevékenységeken nyugvó változatok (Stalk – Shulman 1992; Porter 1996). A külső integráció ellátási lánc mentén történő fokozása Christopher (2005) szerint azért lényeges, mert a versenyben vállalatok helyett egyre inkább ellátási láncok küzdenek a fogyasztók kegyeiért.

Vörös (2010, 38. o.) szerint „a stratégia alkotásának célja a kulcsképeségek és kompetenciák olyan felhasználása, mely fenntartható versenyprioritáson alapuló gazdasági erőfölényt eredményez”, figyelemmel arra, hogy a megfelelő alkalmazkodás kialakítása egyaránt az ágazat, a vállalat és a termék életciklusának függvénye.

A megkülönböztető kompetenciák és képességek megjelenési formái a versenyelőnyt kifejező dimenziók, a versenyprioritási tényezők. A termelési funkcióra vonatkozó négy versenyprioritási tényező közé a költségek, az idő, a minőség és a flexibilitás sorolható (Krajewski et al. 2013; Vörös 2010). Ezek egyikének javítása gyakran a többi rovására valósítható meg, mégis a vállalatok úgy próbálnak kiválóak lenni valamely versenyprioritási tényező tekintetében, hogy közben a többiben se maradjanak le túlságosan versenytársaiktól, így alakulhat ki tartós versenyelőny. A mind tökéletesebb termelési rendszer fejlesztésének összetett termelési filozófiáját alkalmazza a Toyota, melynek szintén egyik kulcseleme a hosszú távú szemlélet. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy mi teszi versenyképpé a vállalatot.

2. A Toyota termelési filozófiája

A Toyota olyan ágazatban működik, ahol a minőség jelkép, a tevékenység pedig egyaránt K+F+I-, tőke- és munkaigényes. Ilyen jellemzők mellett a valós és nagyjelentőségű eredményekkel kecsegtető fejlesztési elképzelések hosszabb időhorizonton valósulnak meg. A Toyota volt vezérigazgatója, Watanabe úr szerint a vállalat működésének két fő pillére a folyamatos fejlesztés és az emberek tisztelete (Watanabe et al. 2007), a hosszú távú szemlélet mindkettő mögött meghúzódik. Ennek kiváló gyakorlati bizonyítéka az, hogy a vállalat még válságos időkben (pl. szökőár) sem válik meg a dolgozóitól, akik a termelési filozófiát hosszú ideig tanulták és tökéletesítették.

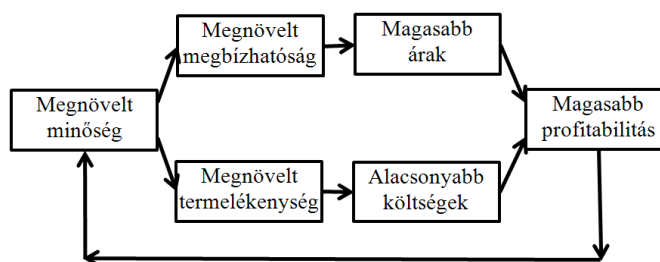
Az 1. táblázat segítségével a Toyota Termelési Rendszer (továbbiakban: TTR) feltételei és kulcselemei tekinthetők át:

1. táblázat: A TTR feltételei és kulcselemei

A TTR FELTÉTELEI	Funkcionális termékek	A termékstabilitás lehetőséget teremt a folyamatos korszerűsítésre.	
	Innovatív termékek	Az egyediség igényt teremt a folyamatos változásra, fejlesztésre.	
	Flexibilis, volumen- és választékgazdaságos termelés	Az alacsony változó költségek mellett működő, specializált gépsorok hátrányának, a rugalmatlanságnak a leküzdése az átállási idők minimalizálásával.	
	Heijunka elv	A termelési vezérterv tökéletes kiegyensúlyozottságának elve.	
	Fókuszált üzem, megnövelt kapacitás	A fókuszált üzemben a folyamatokat könnyebb kézben tartani, felügyelni és fejleszteni. A megnövelt kapacitással a félkésztermékek feltorlódása akadályozható meg, probléma felmerülése esetén.	
	Magasan képzett munkaerő	A multispecialista dolgozók a termelés feltételei és céljai is egyben. Több munkakör betöltésére alkalmasak, ezáltal rugalmasan csoportosíthatóak, jól támogatják a termelés fejlesztését és a zavarok elhárítását.	
A TTR KULCSELEMEI	ALACSONY KÉSZLETEK	Kaizen elv	A tanuló szervezet folyamatos tökéletesítés iránti igényének praktikuma. A felmerülő termelési problémák magasabb készletszinttel történő elfedése helyett azok megoldására koncentrálnak. A minimalizált készletszint következménye a termelési költségek jelentős csökkenése.
		Átállási költségek	A $Q=f(s,d,h)$ gazdaságos sorozatnagyság megállapítása helyett, fordított logikával, az átállási és készletezési költségek minimalizálása érdekében, $Q=1$ db alacsony sorozatnagyságot feltételezve $s=f(h,d)$ függő változó maximális értékét számítják ki és az átállási költségeket igyekeznek a megállapított szint alatt tartani. Az összefüggésrendszerben „Q” az optimális sorozatnagyság, „s” az átállítási költség, „h” a készletezési költség, „d” az éves kereslet.
	MINŐSÉG	Jidoka elv	A felmerülő problémák azonnali feltárásának és kezelésének elve, mellyel a probléma következményeinek tovagyrűzését és a hasonló problémák későbbi felmerülését előzik meg.
		Dolgozók felhatalmazása	A rendszerben az üzemzavarok elhárítása és a folyamatos minőségfejlesztés összetett teendőinek ellátása nem csak vezetői felelősség, hanem a dolgozók bevonásával zajló kollektív feladat.
	TERMELŐ BERENDEZÉSEK ELHELYEZÉSE	Cellás elrendezés	A termelési berendezések cellás elhelyezésével a termelési rendszer rugalmasan reagál az alkatrészcsaládok, illetve a termékstruktúra összetételében bekövetkezett változásokra, mert a cellákban kevésbé specializált gépeket telepítenek.
		Kanban	A kanban manuális, kártyás jelzőrendszer segítségével egyenletes szinten tartható a szerelőszalagon a cellákból kis sorozatnagyságban kikerülő alkatrész mennyisége, így a készlet minimális, a rendelkezésre állás maximális. A kanban a pull rendszer, illetve a just-in-time termelés alapköve.
		Andon-zsinór	Ha a cella munkatársai váratlan nehézség, technológiai probléma vagy üzemzavar esetén az ütemezett feladataikat időben ellátni nem tudják, akkor annak a felmerülés helyén, azonnal történő elhárításáig a teljes folyamat leállítható.
	PULL RENDSZER	A húzó rendszer	Az anyagok és alkatrész beérkezését, termelését és a kapcsolódó információ áramlását a végtermékek termelési üteme alapján határozzák meg és nem fordítva. Mindez a just-in-time rendszer egyik leglényegesebb komponense.
	PARTNERSÉG	Beszállítói kapcsolatok	A vállalat a beszállítóit nem a legjobb ár, hanem a termelési filozófia gyakorlati működtetéséhez való tartós illeszkedéshez és a magas minőségi elvárások teljesítéséhez mérten kialakított legjobb ár alapján választja ki. Ezt követően a szoros, hosszú távú beszállítói kapcsolat kiépítése érdekében – szükség szerint – a partner fejlesztéséhez minden segítséget megad, miközben a partner kezdeményezéseire, fejlesztő javaslataira nyitott.

Forrás: Vörös (2010, 240-256.o.) alapján saját szerkesztés (2013.04.20.)

A TTR kapcsán a versenyprioritási tényezők közül először a minőség juthat eszünkbe, melynek fejlesztése az 1. ábrán látható módon juttatja a vállalatot komplex, folyamatosan megújuló, tartós versenyelőnyhöz.

1. ábra: A minőség (tovább) fejlesztésének következményei
(forrás: saját szerkesztés (2013.04.24.))

A minőséget azonban a termelési filozófia kapukon belül történő alkalmazása önmagában nem garantálja. Kiemelendő ezért az 1. táblázat utolsó elemének jelentősége, mely szerint a Toyota elemi érdeke a beszállítóival szoros kapcsolatot kiépíteni (Spear – Bowen 1999; Liker 2004), hiszen a vállalat termékeinek csaknem 70 százalékát ők állítják elő (Cole 2011). A Toyota partnereitől nemcsak magas minőséget, hanem alacsony költség szintet is elvár. A vállalat nem az ár alapján dönt tehát, hanem a költséghatékony termelési mód alapján, ezért a termelési filozófia egyes elemeinek a kapukon kívül is megfelelő módon kell megvalósulnia.

A partnerkapcsolatokban ezért a folyamatos fejlesztés és a minőség érdekében a tapasztalatcsere rendszeres.

3. Szükségszerűek a trade-offok?

Porter (1996) szerint tartós versenyelőnyt csak alacsony költségekkel és/vagy megnövelt vásárlói értékkel lehet elérni. Az 1980-as évek Japánjában számos vállalat mindkettőt meg tudta valósítani, ezzel bizonyítva, hogy a költség és a minőség közötti szükségszerűnek vélt trade-off megkerülhető (pl. a TQM, JIT, vagy a folyamatos fejlesztések segítségével). A magasabb minőség biztosítása a fókuszált üzemben jellemzően magasabb költségekkel jár, mégis a trade-off nem feltétlenül van jelen, ha arra gondolunk, hogy a just-in-time filozófia alkalmazásának következtében a készletezési költségek jelentősen csökkenhetnek. Az operatív hatékonyság önmagában azonban nem bizonyult elegendőnek. Mára már a japán vállalatok profitja sem kiemelkedő, megfelelő stratégia híján a versenyelőny erodálódott. Megfigyelhető Japán világgazdasági szerepvállalásának változása, a nemzetgazdaság, a munkaerőpiac, a társadalom és a menedzsment kultúra átalakulása (Iyoda 2010; Kiglics 2011). Porter (1996) kiemeli, hogy a működési hatékonyságra épülő verseny egyenesen romboló hatású a vállalatokra, mert a folyamatos teljesítménykényszer miatt a menedzsment a hatékonyságot minden racionális határon túl – a profitmaximumon túlmutatóan – igyekszik növelni, miközben a jövőbeli magasabb jövedelmezőség lehetőségeinek kérdését elhanyagolják. Véleménye szerint az egyesülési és felvásárlási tranzakciók ugyanilyen operatív jellegű előnyök reménye miatt jönnek létre a képesség alapú versenyben és nem stratégiai okokból.

Hayes és Pisano (1994) szerint a vonatkozó trade-offok ismeretében, a termelési rendszer tervezése során megállapított prioritások alapján lehet megfelelő döntéseket hozni a stratégiáról, konfliktus esetén. Meglátásuk szerint a vállalatoknak arra kell törekedniük, hogy a rugalmas és hatékony termelési rendszerek előnyeiket egyaránt elérjék, azok célszerű, a termékportfólió sajátosságaihoz illeszkedő kombinálásával. Ha felidézzük az Allegheny Ludlum Steel Corp. esettanulmányában (Wheelwright 1994) bemutatott, jól kombinált,

hibrid termelési stratégiát, akkor mindebből arra következtethetünk, hogy végső soron a jól kialakított termelési rendszer üzemeltetésével és állandó tökéletesítésével összefüggő képességek megszerzése és fejlesztése jelenti a vállalat számára a versenyelőnyt. Hammer (2004) szerint mindez a működési innováció eszenciája.

4. Problémák a Toyota Termelési Rendszerben

A termelési filozófia kiválósága ellenére a Toyota 2009 októbere és 2011 májusa között minőségi problémák miatt több mint 20 millió jármű visszahívására kényszerült. Ezzel hatalmas kár érte a vállalat jövőbeni értékesítési kilátásait is, hiszen az amerikai és európai vevőpiaci szegmensekben éppen a kiemelkedő minőséget, a megbízhatóságot, a tartósságot és a többletértékeket hangsúlyozó marketingkommunikációval igyekezett termékeit értékesíteni (Rechtin 2010).

Cole (2011) két tényezőben látja a felvázolt problémák okát: a vállalat termékei túl bonyolulttá váltak, valamint a menedzsment a gyors növekedésre koncentrált.

Komplexitás. Napjaink járműveit mind a termékdesign, mind pedig a gyártás oldaláról egyre összetettebb igény- és feltételrendszer mellett állítják elő. (Pl.: szigorodó biztonsági követelmények a jogszabályozásban; az alacsony üzemanyag-fogyasztás igénye; az alacsony károsanyag-kibocsátás szükségessége; a felszerelés egyedi kialakíthatósága, az innovatív kiegészítők és a luxusszolgáltatások iránti igény; az új modell előállítási ideje a tervező íróasztalától az értékesítésig mindössze 20 hónapra csökkent.) Ezen ágazati sajátosságokkal más szereplőknek is meg kellett küzdeniük, de a növekedési aspirációk mentén működő Toyota esetén a kihívások sokkal intenzívebben jelentkeztek. (Fujimoto 2010; Shirouzu 2010)

Növekedés. A Toyota kapacitásai 2003 óta nem voltak képesek követni az értékesítés növekedését, ezért új gyárak létesítése, új beszállítók és munkaerő bevonása vált szükségessé. Az új kapacitás mögött álló emberek azonban nem ismerték, illetve nem tudták egyik napról a másikra elsajátítani a Toyota filozófiájának megfelelő működést és ez minőségromláshoz vezetett. A jelenség kezelésére 2005-ben egy magas képzett, minőséggel összefüggő kérdésekkel foglalkozó csapat felállítására került sor, miközben a vélt és valós nehézségek egyre nagyobb nyilvánosságot kaptak (pl.: Frean 2010; Jensen 2010; Sedgwick 2010). A menedzsment azonban úgy vélekedett, hogy a feszes minőségkontroll már a vállalat DNS-ének része, ezért éppen 2009 elején a csapatot feloszlatták.

A növekedés túlzott erőltetése ráadásul a stratégia egyik alappillérét, a kaizen elv teljesülését is megrengette. Ennek oka, hogy a vállalat 30 százalékot meghaladó arányban foglalkoztatott külsős mérnököket a fejlesztési feladatok ellátására, határozott idejű szerződésekkel (Cole 2011). Ezek a külföldi szakemberek aligha tevékenykedtek a Toyota filozófia elveinek megfelelően. Veszélybe került tehát a vállalat innovációs képessége is, melyet Leong és szerzőtársai (1990) az ötödik versenyprioritási tényezőnek neveznek.

Összességében megállapítható, hogy a Toyota esetén a termelési rendszer kiválóságából fakadó versenyelőny megőrzése mellett növekedés csak megfontolt, szerves fejlődéssel lehetséges, mert a termelési filozófiához illeszkedő praktikum olyan bonyolult, hogy a gyors növekedésre a megfelelő működést hosszú távon ellehetetlenítő diszfunkciókkal reagál. A TTR az erőn felüli növekedésre minőségi problémák tömeges felmerülésével válaszolt, tehát háttérben végső soron a nem megfelelő stratégia és a hibás vezetői döntések álltak. Porter (2008) is megjegyzi, hogy a rossz stratégiai döntések egyik fő oka éppen abból ered, hogy a vezetőség a növekedésre szűkíti stratégiai céljainak spektrumát.

5. Összegzés

A fő vállalati funkciók közül a termelésre, illetve a termelésmenedzsmentre alapozottan lehet tartós, fenntartható versenyelőnyt kiépíteni. A kereslethez igazodó termékportfólióhoz illeszkedően kialakított termelési rendszer, valamint az annak üzemeltetésére és állandó fejlesztésére irányuló szervezeti erőfeszítések azonban önmagukban nem elegendőek. Szükséges a gazdasági környezet változásainak megfelelően elkészített, folyamatosan frissített szervezeti és üzleti stratégia, melyet a vállalat következetesen alkalmaz. A konzisztens, jól illeszkedő, megvalósítható és előnyös stratégia (Rumelt 1984) alapján a vállalatok képessé válnak a megfontolt, szerves növekedésre, melynek során a versenyelőny forrásául szolgáló komplex, dinamikus, megkülönböztető kompetenciák kiépíthetőek, megőrizhetőek és fejleszthetőek. Eközben nem hagyható figyelmen kívül a külső integráció ellátási lánc mentén történő fokozásának, valamint a hosszú távú, kölcsönösen előnyös partnerkapcsolatok kiépítésének a szükségessége (Fisher 1997; Bensaou 1999; Cox 1999; Mason–Jones et al. 2000; Rosenzweig et al. 2003; Lee 2004), mert mára nyilvánvalóvá vált, hogy a szervezetek nem képesek a piaci sikerhez nélkülözhetetlen valamennyi erőforrást egyedül birtokolni és fejleszteni.

Felhasznált irodalom

- Bensaou, M., 1999. *Portfolios of buyer–supplier relationships*, MIT Sloan Management Review
- Bowersox, D.J. Closs, D.J. & Cooper, M.B., 2002. *Supply Chain Logistic Management*, McGraw Hill
- Cole, R.E., 2011. *What Really Happened to Toyota?*, MIT Sloan Management Review
- Cox, A., 1999. *Power, value and supply chain management*, Supply Chain Management
- Collis, D.J. & Montgomery, C.A., 1995. *Competing on Resources: Strategy in the 1990s*, Harvard Business Review
- Cristopher, M., 2005. *Logistics and Supply Chain Management*, Prentice Hall
- Dyer, J. & Singh, H., 1998. *The relational view: Cooperative strategies and sources of interorganizational competitive advantage*, Academy of Management Review
- Fisher, L.M., 1997. *What is the right supply chain for your product?*, Harvard Business Review
- Frean, A., 2010. *Fears Over Potential Toyota Problems Surfaced in 2006, U.S. Senate Told*, Times Online (2010.03.03.)
- Fujimoto, T., 2010. *Toyota Overwhelmed by Demon of Complexity*, Asahi Shimbun, 2010.03.03.
- Hammer, M., 2004. *Deep Change*, Harvard Business Review
- Hayes, R.H. & Pisano, G.P., 1994. *Beyond World-Class: The New Manufacturing Strategy*, Harvard Business Review
- Hill, T., 1993. *Manufacturing Strategy - Text and Cases*, Palgrave
- Iyoda, M., 2010. *Postwar Japanese Economy: Lessons of Economic Growth and the Bubble Economy*, Springer
- Jensen, C., 2010. *Toyota's Image Falls in J.D. Power Survey*, New York Times (2010.06.18.)
- Kiglics I., 2011. *Napkeltétől napnyugtáig - Kísérletek a japán sikergazdasági modell megújítására*, ELTE Eötvös Kiadó
- Krajewski, L.J. Malhotra, M. & Ritzman, L., 2013. *Operations management*, Pearson

- Lee H.P. Padmanabhan V. & Whang S., 1997. *Information Distortion in a Supply Chain: The Bullwhip Effect*, Management Science
- Leong, G.K. Snyder, D.L. & Ward, P.T., 1990. *Research in the process and content of manufacturing strategy*, Omega
- Liker, J.K., 2004. *The Toyota Way: 14 Management Principles*, McGraw-Hill
- Mason-Jones, R. Naylor, J.B. & Towill, D.R., 2000. *Lean, agility or leagile? Matching your supply chain to the marketplace*, International Journal of Production Research
- Mentzer, J.T., 2004. *Fundamentals of Supply Chain Management*, Sage Publication
- Pagh, J.D. & Cooper, M.C., 1998. *Supply Chain Postponement and Speculation Strategies: How to choose the right strategy*, Journal of Business Logistics
- Pisano, G.P. & Shih, W.C., 2009. *Restoring American Competitiveness*, Harvard Business Review
- Rechtin, M., 2010. *Fay in the Fray of Toyota Image Turnaround*, Automotive News (2010.09.13.)
- Porter, M.E., 1996. *What is Strategy?*, Harvard Business Review
- Porter, M.E., 2008. *The five competitive forces that shape strategy*, Harvard Business Review
- Rosenzweig, E.D. Roth, A.V. & Dean, J.W. Jr., 2003. *The influence of an integration strategy on competitive capabilities and business performance: An exploratory study of consumer products manufacturers*, Journal of Operation Management
- Rumelt, R.P., 1984. *Towards a strategic theory of the firm*, in: Lamb, R.B. ed, *Competitive Strategic Management*, Prentice Hall
- Sedgwick, D., 2010. *Toyota Likely to Win Back Consumer Reports 'Recommended Rating'*, autos.aol.com (2010.02.26.)
- Shirouzu, N., 2010. *Inside Toyota, Executives Trade Blame Over Debacle*, Wall Street Journal, 2010.04.13.
- Spear, S. & Bowen, K.H., 1999. *Decoding the DNA of the Toyota Production System*, Harvard Business Review
- Stalk, G. Evans, P. & Shulman, L.E., 1992. *Competing on Capabilities: The New Rules of Corporate Strategy*, Harvard Business Review
- Stalk, G. & Webber, A.M., 1993. *Japan's Dark Side of Time*, Harvard Business Review
- Vörös J., 2010. *Termelés- és szolgáltatásmenedzsment*, Akadémiai Kiadó
- Watanabe, K. Stewart, T.A. & Raman, A.P., 2007. *Lessons from Toyota's long drive*, Harvard Business Review
- Wheelwright, S.C., 1994. *Allegheny Ludlum Steel Corp. Harvard Case Study Solution & Analysis*, Harvard Business School
- Wheelwright, S.C. & Hayes, R.H., 1985. *Competing through manufacturing*, Harvard Business Review

A munkaelégedettséggel kapcsolatos Sipos-modell a DPR alapján

Sipos Norbert

Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaságtudományi Kar
Eötvös József Főiskola
Műszaki és Közgazdaságtudományi Kar

Absztrakt

A felsőoktatási intézményeknek törvényben rögzített feladata az aktív és a végzett hallgatók körében végzett motivációs és pályakövető felmérések lefolytatása. Ehhez nyújt megfelelő platformot az Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. által koordinált és biztosított Diplomás Pályakövető Rendszer, amelyhez jelenleg több mint 30 felsőoktatási intézmény csatlakozott. Az adatok a megfelelő tisztítást, súlyozást követően több szempontból is felhasználhatóak, mivel olyan kérdésblokkok találhatóak meg, amelyek a szociológiai háttértényezők hatásaitól kezdve a tanulmányokon át a munkaerő-piaci szereplésig bezárólag a hallgatók életpályájáról ad releváns információkat. Ezek hasznosíthatóak egyrészt az intézmények részéről a képzés javításával kapcsolatos döntéshozatal során; másrészt a kormány is be tudja építeni a felsőoktatási kínálat, és elsősorban az államilag finanszírozott helyek meghatározásakor; harmadrészt visszajelzést ad az aktív hallgatóknak és a munkaerő-piaci szereplőknek is.

A tanulmány a Diplomás Pályakövető Rendszer 2011-es országos felmérés 2010-ben és 2008-ban végzetek adatait használja fel, amelyet az Educatio Nkft. biztosított. A számos kutatási terület közül elsősorban a munkaerő-piaci teljesítményt leginkább jelző tényezője, azaz az elért átlagkeresetek alakulása került a középpontba. A bérek nagyságrendjét több háttérváltozó befolyásolja, azok azonosítása nem jelen tanulmány fókusza, mivel elsősorban Herzberg kéttényezős modelljének a szerző által továbbfejlesztett változatának alakulását vizsgálja a különböző bérkategóriák mentén. Herzberg higiénés és motivátor tényezők által vezérelt modelljéből képzett M-vezérelt, H-vezérelt, MH-vezérelt és DeMH-vezérelt kategorizálások tendenciáinak azonosítása révén átfogó képet kaphatunk a belső elvárásoknak megfelelő munkaerő-piaci életút megvalósításához szükséges tényezőkről és a tanulmányokon túltekintő tevékenységekről.

Kulcsszavak: *felsőoktatás, Herzberg kéttényezős modellje, Diplomás Pályakövető Rendszer*

Abstract

Higher education institutions have a legal obligation (Higher Education Act) to conduct a motivational and career tracking survey among the active and graduate students. A useful tool, namely the Graduate Tracking System can be used for this task, which is coordinated and provided by the Educatio Public Services Non-profit LLC. Until now more than 30 higher educational institutions joined this program. After a proper cleaning and weighting the data can be used in several ways, because of the survey's structure: it consists in such blocks which provide useful information beginning from the effects of the sociological background factors, through the current and past studies concluding the students' labor

market situation. These data are applicable for different actors: first for the institutions as input information in the formation's improvement decision process; second for the government in shaping the numbers for the higher education supply, more precisely in the determination of the number of the state-financed positions; third it is actually a direct feedback for the current students and for the other labor-market participants.

This study uses the data of national Graduate Tracking System survey 2011 provided by the Educatio, which contains information about the students graduated in 2008 and in 2010. There are a vast variety of research areas, but mainly we focus on the principle factors of the labor-market performance, namely the determining variables of the average wages. The volume of the wage is influenced from several background factors, all of which identification is not in our intention, because we are examining our evolutionary Herzberg two factor model's effects across the different wage categories. Herzberg's hygiene and motivator guided factors was further divided in M-guided, H-guided, MH-guided and DeMH-guided categories. By this identification we can obtain a general overview of the necessary factors and the activities beyond the studies for the realization of the successful labor-market career in accordance with our internal expectancies.

Keywords: *Higher Education, Herzberg's two factors model, Graduate Tracking System*

I. Bevezetés

A felsőoktatási intézmények számára a 2011. évi CCIV. számú törvény a nemzeti felsőoktatásról írja elő kötelezettségként a pályakövetési vizsgálatok évente ismétlődő jellegű megvalósítását. A Diplomás Pályakövető Rendszer (DPR) felméréseinek lebonyolítását Magyarországon az Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. (Educatio Nkft.) segíti központi szervként. Egyrészt útmutatót biztosít az intézmények számára a központi kérdésblokk elkészítéséhez, hiszen ennek köszönhetően lehet országos szinten biztosítani az adatok összehasonlíthatóságát; másrészt elemzéseket készít, amelyek a kormány számára inputként szolgálnak a kormányzati döntések megalapozottsága érdekében.

Számos tényező hatását lehet vizsgálni, a végzetek munkaerő-piaci elhelyezkedési sikerességét, a hazai és külföldi tanulmányokat, a továbbtanulási szándékot vagy a családi hátteret. A Pécsi Tudományegyetemen végzett felmérésből már több kutatás készült (Kuráth et al. 2011a, 2011b, 2012), jelen tanulmány arra fókuszál, hogy a munkával kapcsolatos sikerességek alapján kialakított csoportba tartozást milyen szempontok befolyásolják, illetve mi határozza meg az adott csoportba tartozást.

Az adatbázis kialakítása után a fő modellt ismertetjük, ami Frederik Herzbergnek az 1950-es években kialakított kéttényezős modelljére épül. (Herzberg et al. 1959) Megállapításait egy mélyinterjú-sorozatra alapozta, amely során 203 pittsburghi könyvelővel és mérnökkel beszélgetett el. A feldolgozás során két faktort tudott elkülöníteni, a legfontosabb elemek az egyes tényezőkön belül:

- Higiénés tényezők: biztonság, beosztás, kapcsolat a beosztottakkal, magánélet, kapcsolat a munkatársakkal, munkahelyi körülmény, fizetés, kapcsolat a főnökkel, munkafelügyelet, vállalati szabályzat és vezetés,
- Motivátor tényezők: teljesítmény, elismerés, maga a munka, felelősség, előrelépés, személyes fejlődés. (Herzberg 1987)

Herzberg a két változócsoporttal kapcsolatosan megállapította, hogy a higiénés tényezők nem okoznak munkával kapcsolatos elégedettséget, csupán az elégedetlenséget szüntetik meg, míg a motivátor tényezők az elégedettség kialakításához járulnak hozzá, viszont hiányuk nem jelent feltétlenül elégedetlenséget.

Természetesen a munkával való elégedettség kérdéskörének ez csupán egy kis irányzatát képviseli, hiszen több ezer publikáció született ezzel kapcsolatosan, ahol mindenki megalkotta a saját elégedettséggel kapcsolatos definícióját. Nem lehet objektíven kezelni, mivel mindenki számára mást jelent, és ebből adódóan ugyanazon tényező lehet, hogy elégedetlenséget okoz valakinél, míg másnál elégedettséget. A mai napig alapdefiníciónak tekinthető Locke (1976) megfogalmazása: a munkaelégedettség olyan örömteli vagy pozitív érzelmi állapot, amely a munkához vagy a munkavégzés során tapasztalt körülményekhez kapcsolódóan élünk meg. A munkában magában kell keresni a munkaelégedettséget, vagy a dolgozó fejében vagy a munkás és a munkakörülmények mentén kialakult interakciók mentén. Alapvetően a kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy a munka eredményeképpen elért számszerűsíthető eredmény szorosabb korrelációban áll a munkával való elégedettséggel. Az érzelmek és a munkaelégedettség kapcsolatának tisztázása fontos kérdés, mivel munkaelégedettség kapcsolatban áll azzal, hogy mi az egyén előzetes elvárása a munkától, illetve, hogy mit kap meg ténylegesen. A munka nem értékelhető önmagában, hanem az egyén által fizikai és szociális környezetben végzett tevékenység keretein belül, amiért cserébe pénzügyi és más jutalmat vár. Ebből következően az általános munkaelégedettség az egyes résztevékenységekkel kapcsolatos elégedettségek összessége. Nem egyértelmű, hogyan mérhető (Ewen, 1967), a megfelelő megoldás az lehet, hogy a felmérésben résztvevők értékelik egy Likert-skálán az egyes tényezőket, amelyeket utána súlyozni kell azok relevanciája szerint.

Herzberg elméletével szemben megfogalmazták (House – Wigdor 1967) azt a kritikát, hogy rossz volt a történet formájában alkalmazott kritikus esemény módszertani eszköz; nem volt konzisztens és pontos a kérdezőbiztosok által feltett kérdésekre adott válaszok értékelése, mivel a kérdezőbiztosnak is véleményeznie kellett; valamint, hogy állításuk szerint pozitív összefüggés mutatható ki az elégedettség és a termelékenység között. Többen megkísérelték megismételni a kutatást, és alátámasztani Herzberg állításait, de alapvetően sikertelenül, mivel egyéb tényezők is szerepet játszottak az elemzéseik során.

A más befolyásoló elemek felkutatást célzó főbb kutatások között említhetjük Clark (1996) vizsgálatát, aki úgy találta, hogy a nemek közötti különbség meghatározó (a nők elégedettebbek a munkájukkal). Továbbá számos vizsgálatban megállapították, hogy az elégedettség függ olyan tényezőktől, mint az életkor, a referencia bér nagysága, munkaórák száma, a munkahely vállalati nagysága, szakszövetkezeti tagság, a képzettség szintje (például Borjas 1979, Miller 1990, Meng 1990, Idson 1990, Clark 1996, 1997, Clark – Oswald 1996, Leontaridi – Sloane 2001, Sousa-Poza – Sousa-Poza 2000, Sloane – William 2000). Ezekhez nagymértékben hozzájárultak az újonnan kifejlesztett módszerek (Kahneman naplós módszere, Csíkszentmihályi Élményértékelő Mintavételi Eljárásos megközelítése), és azok a kutatások, amelyek a bérnagyság és az elégedettség közötti összefüggéseket vizsgálták. Clark (1996) megállapította, hogy a relatív fizetési szint elérésének függvénye, hogy elégedett-e valaki a munkával, vagy sem, azaz, hogy ha meghaladja, akkor nő az elégedettség, alatta viszont inkább elégedetlen. A jólét szintje nem magyarázható meg önmagában a jövedelem abszolút nagyságával, a viszonyított jövedelem negatívan korrelál a munkaelégedettséggel. (Hasonló eredményre jutottak Easterlin 1995, Ferrer-i-Carbonell 2005, Kahneman – Krueger 2006, Judge et al. 2010.)

Hackman és Oldhamnek (1976) a munka tulajdonságaival kapcsolatos modellje pedig figyelembe veszi a munkavállaló pszichológiai állapotain, a munkatevékenységeknek ezekhez való hozzájárulásán kívül az egyéni képességeket is és aspirációkat, valamint fejlődési lehetőségeket is. Úgy gondolják, hogy az alapvető munkaköri jellemzőkhöz kapcsolódnak a pszichológiai állapotok, amelyeknek révén kapjuk meg a munkának az outputját. Ezen irányzathoz kapcsolódik a képességek és a betöltött pozíció egyezőségének kérdése is, ahol a bérkülönbségek vizsgálatát a diplomások munkaerő-piaci illeszkedése alapján, túlképzettség-alulképzettség szempontból vizsgálták (Halaby 1994, Chevalier 2003, Garcia-Aracil – Van der Velden 2008).

Jelen tanulmánynak nem célja a munkaelégedettség definíciójának újraalkotása, illetve a különböző irányzatok közötti eltérések feloldása.

I. Módszertan

A kutatás alapjául szolgáló adatbázis az Educatio Nkft. által rendelkezésre bocsátott 2011-es országos felmérés eredményéből áll. 2011-ben 31 intézmény szolgáltatott adatot a 2008-ban és 2010-ben abszolutóriumot szerzett hallgatókra vonatkozóan, akik közül 20 453-an válaszoltak a kérdőívre. Az alapsokaság 100 785 fő, ami szerint 20,29%-os az átlagos válaszadási arány. Az adatbázisok összeállítását és tisztítását az Educatio Nkft. végzi, a reprezentatív súlyozást az intézmények által egységes sablon alapján szolgáltatott adatok alapján alkalmazza, amely módszertant teljes mértékben átvettünk.

Mivel alapvetően a munkaerő-piaci elhelyezkedés sikerességét mutató elégedettségi tényezőkkel foglalkozunk, így csak azokat vontuk bele az elemzésbe, akik rendszeres keresettel rendelkeznek. Továbbá, mivel úgy találtuk, hogy a külföldi munkavállalás jelentős bérkülönbséget eredményezhet, ezért kiszűrtük mindazokat, akiknek a munkahelye jelenleg külföldön van, illetve külföldön laknak. Ezen kívül a túl nagy szórások kiküszöbölése érdekében az átlaghoz képest két szigmánál nagyobb fizetéseket sem vettük figyelembe. Ez azt jelenti, hogy a 149 eFt átlagfizetés és $2 \cdot 90$ eFt szórás, azaz 329 eFt-nál nagyobb fizetéseket kell kiszűrnünk. Mivel a fizetések eloszlása alapján a 332 eFt-os határnál volt tapasztalható egy törés, így ezt vettük figyelembe kemény felső korlátként. Ezen kívül a minimálbér összege 2013-ban bruttó 98 eFt, ami nettó 64,19 eFt-os jövedelmet jelent (további kedvezmények, mint gyermekek után járó nélkül), így alsó korlátként a nettó 64 e Ft feletti válaszadókat hagytuk bent elemzésünkben. Mindezek figyelembe vételével 11 984 fő alkotja a mintánkat.

Jelen tanulmányban Herzberg modelljének megállapításait dolgoztuk tovább törekedve arra, hogy kiküszöböljük annak hibáit. Természetesen egyik – a munkaelégedettséget befolyásoló – tényező sem tartozik tisztán csak a higiénés vagy csak a motivátor csoporthoz, hiszen ilyen szintű egyértelmű hatást – ahogyan a nemzetközi irodalomra való kitekintésnél is látható – nagyon nehéz kimutatni, viszont azt meg lehet állapítani, hogy a felsorolt elemek nagyobb mértékben járulnak hozzá az elégedettség kialakításához vagy az elégedetlenség megszüntetéséhez. Ezek alapján mindkét csoportba tartozó elemeket figyelembe kell venni annak érdekében, hogy a munkával kapcsolatos pozitív hozzáállást kialakítsuk.

A Diplomás Pályakövető Rendszeren belül egy hat kérdésből álló blokkon belül mérték fel a kitöltőknek a munkával kapcsolatos elégedettségi szintjét. ezen tényezőkre végzett faktoranalízis segítségével két fő tényezőt lehetett azonosítani, amelyek Herzberg elkülönítéséhez teljesen illeszkednek. A tényezők faktorsúlyait az 1. táblázat mutatja be. A faktoranalízis teljes magyarázóereje 70,08%, (R^2), a motivátor tényező saját értéke 3,217, a

higiénésé 0,988, ami alapján a második faktort el lehetne hagyni, viszont a könyökszabály szerint érdemes bevonni a változók közé. (A faktoranalízis kiindulásaképpen a Bartlett teszt szignifikancia szintje $p=0,000$, valamint a KMO érték 0,791, amelyek alapján a faktoranalízis magas megbízhatósági szint mellett alkalmazható érvényesen.) A motivátor tényezők közé egyértelműen be lehet sorolni a munka szakmai, tartalmi részét; a szakmai előmenetelt, karrierépítést és a szakmai presztízt, míg a higiénés tényezők közé a jövedelmeket, juttatásokat; a munka személyi és tárgyi körülményeit.

1. táblázat: Herzberg tényezők az adatbázison belül
Table 1: Herzberg factors in the database

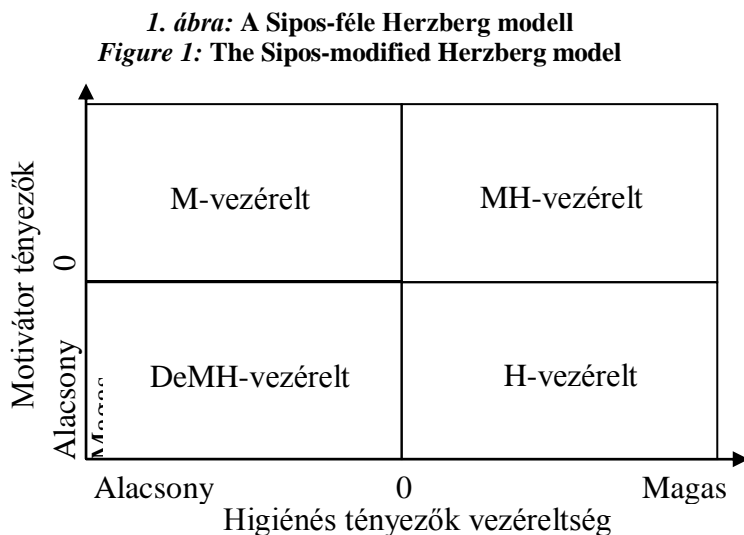
FAKTOROK	MUNKA-ELÉGEDETTSÉGI TÉNYEZŐK	FAKTORSÚLYOK
Motivátor tényezők	A munka szakmai, tartalmi része	0,815
	Szakmai előmenetel, karrierépítés	0,852
	Szakmai presztízs	0,811
Higiénés tényezők	Jövedelmek, juttatások	0,606
	Munka személyi körülményei	0,802
	Munka tárgyi körülményei	0,881

Forrás: Saját szerkesztés

Csupán hat kérdésről van szó, és emiatt korlátozottan kell figyelembe vennünk az eredményekből levonható következtetéseket azok érvényessége szempontjából, főképp, ha megnézzük az egyes tényezők átlagos értékeit. Mivel a kérdésekre 4-es Likert skálán válaszolhattak a kitöltők, így abban nincs lehetőség nagymértékű különbségek kialakítására, továbbá a jövedelemmel kapcsolatos elégedettséget az eddigi DPR eredmények alapján alacsonyabb szintre értékelik a végzetek. Ha száz százalékos skálára vetítjük az eredményeket, akkor a munka szakmai, tartalmi részével 77%-os, a munka személyi körülményeivel 76%-os, a munka tárgyi körülményeivel 74%-os mértékben elégedettek. A többi tényező 70% alatti, a szakmai presztízs 68%, a szakmai előmenetel, karrierépítés 67%, a jövedelmek, juttatások pedig csupán 60%-os elégedettségi szintet értek el. Ezen kívül az elemzésbe nem vontuk bele, viszont érdemes megemlítenünk, hogy egy hetedik kérdésben értékelhették a munka összességével kapcsolatos elégedettségüket is. Az általános értékelés 72%-os nagyságrendű, amennyiben a hat tényezőtől azonos súlyozás mellett átlagot képezünk, és azt összehasonlítjuk a munka összességére adott válasszal, akkor szignifikáns különbséget kapunk, száz százalékra vetítve az eltérés 2,15%, ami azt jelenti, hogy a válaszok konzisztensnek tekinthetők.

A munkával kapcsolatos kérdésekből végzett faktoranalízis eredményét használtuk fel a továbbiakban. Négy csoportot alakítottunk ki a faktorértékeknek egymáshoz való összehasonlítása segítségével. (Sipos 2012, Sipos-Kuráth 2012) A faktoranalízis matematikai értelmezése alapján mindkét faktor átlaga 0, ami alapján az eltérés nagysága esetünkben lényegtelen, csak az irányát kell figyelembe vennünk, még hozzá úgy, hogy a két faktornak a pozitív, illetve negatív tartományát együtt kell értékelni. (Ez azért is valósítható meg, mivel a Varimax rotációval végzett faktoranalízisnek köszönhetően a két változónk egymástól függetlenek.) Az MH-vezérelt azt jelenti, hogy mindkét Herzberg tényező erősen befolyásolja a csoportba tartozó válaszadót, tehát mind a motivátor, mind a higiénés faktor pozitív értékű. (A 0 értéket a negatív tartományban vettük figyelembe.) Az M-vezéreltek inkább a motivátor tényezők által vezéreltek, tehát pozitív motivátor és 0 vagy negatív higiénés tényezőértékkel rendelkeznek. A H-vezéreltek inkább a higiénés

tényezők által vezéreltek, azaz pozitív higiénés és 0 vagy negatív motivátor tényezők jellemzőek rájuk. Az utolsó csoportba, a DeMH-vezéreltekbe azok a végzettek tartoznak, akiknek sem a higiénés, sem a motivátor tényezőjük értéke nem pozitív.

Forrás: Saját szerkesztés

III. Az elemzés eredményei

A kialakított modell érvényességének vizsgálatához a továbbiakban különböző keresztábrás elemzéseken keresztül mutatjuk be a négy kategória közötti különbségeket. A 2. táblázatban a munka során a tanult képességek hasznosításának mértékét ítélték meg (1-5-ös Likert-skálán) a válaszadók önbevallásos alapon. Jól látható, hogy az előzetes várakozásainknak megfelelően az M-vezéreltek esetében látjuk a legnagyobb értéket, ezen kívül a legjellemzőbb értéként 5-öst adtak, míg második helyen az MH-vezéreltek találhatók. Ezen két csoport esetében igaz az, hogy a válaszok megoszlásának közepe a négyes értéknél helyezkedik el. A továbbiakban érdekes módon nem a H-vezéreltek következnek, hanem a mindkét szempontra negatív értékkel bírók, ami arra enged következtetni, hogy a higiénés tényezők által vezéreltek esetében nagyobb hangsúllyal jelenik meg az elérhető fizetés nagysága, valamint az elégedetlenséget mérséklő tényezők szerepe, mint a végzettséghez ténylegesen kapcsolódó munkahelyen történő elhelyezkedés.

2. táblázat: A munka során a megszerzett képesség, tudás hasznosításának mértéke
Table 2: The utilization of the work-related knowledge and skills

Sipos-modell/Használt képesség	Átlag	Medián	Módusz	Szórás
MH-vezérelt	3,52	4	3	1,17
M-vezérelt	3,77	4	5	1,17
H-vezérelt	2,86	3	3	1,24
DeMH-vezérelt	3,16	3	3	1,33
Összesen	3,36	3	3	1,27

Forrás: Saját szerkesztés

Ehhez a kérdéskörhöz szorosan kapcsolódik a munkavégzéshez szükséges végzettség, valamint a pozíció ellátásával összefüggő szakterület értékelése. A felsőfokú tanulmányok hasznosíthatóságának szintje alapján azt várjuk, hogy ugyanaz lesz a sorrend a munkához

szükséges szakterület meghatározása esetében is, azaz az előbb ismertetetteknek megfelelően erősebbnek fogják ítélni az M-vezéreltek a csak saját szakterület hasznosíthatóságát az adott munkakörben.

3. táblázat: A munkához szükséges szakterület értékelése (p=0,000 Cramer's V=0,121 n=11 283)

Table 3: The evaluation of the job-required professional degree

Sipos-modell/ Milyen szakterület	Csak a saját	A saját és kapcsolódó	Egy egészen más	Bármilyen	Összesen
MH-vezérelt	17,61%	67,11%	12,80%	2,48%	100,00%
M-vezérelt	22,87%	66,07%	8,83%	2,23%	100,00%
H-vezérelt	12,42%	57,00%	21,10%	9,48%	100,00%
DeMH-vezérelt	17,54%	58,21%	17,21%	7,03%	100,00%
Összesen	17,73%	62,56%	14,67%	5,03%	100,00%

Forrás: Saját szerkesztés

A 3. táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy konzisztensek a válaszadók, hiszen az M-vezéreltek esetében a legnagyobb a csak saját szakterületnek való megfeleltetés mértéke, míg a legkisebb a higiénés tényezők által vezérelteknél. Érdekes, hogy az MH és a DeMH-vezéreltek hasonló mértékű kizárólagosságról nyilatkoztak, viszont a kibővített válaszadás terén már markánsabban jelennek meg a különbségek. A saját és kapcsolódó területeknek való megfeleltetésnél az M-vezéreltek az MH-vezéreltekkel megegyező arányban (66-67%) nyilatkoztak, míg a DeMH-vezéreltek esetében már jóval kisebb arányt láthatunk. Ha tovább vizsgáljuk, és a felsőfokú tanulmányok sikeressége szempontjából negatív tényezők arányait hasonlítjuk össze, akkor a várakozásoknak megfelelően mind az egészen más, mind a bármilyen szakterületnek való megfeleltetés az M-vezéreltek esetében a legalacsonyabb. Az egészen más szakterület kiugróan magas (21,10%) a H-vezérelteknél, míg nem sokkal marad le a DeMH-vezéreltek csoport. A bármilyen szakterület értékelésnél ugyanezt láthatjuk, azaz mintegy 7-8 százalékponttal magasabb a csak higiénés tényezők által vezéreltek és a mindkét szempont szerint negatívan befolyásoltak csoport esetében az ezt az opciót bejelölők aránya.

Ezek alapján arra számíthatunk, hogy a munkaerőpiac által magasabbra értékelt végzettség szükséges azon munkakörök betöltéséhez, amelyet az M és az MH-vezéreltek esetében láthatunk, valamint bizonyosan kisebb lesz közöttük azon végzettek aránya, akinek a munkaköre nem igényel felsőfokú végzettségű szakembert. A kérdőívben szerepel egy olyan kérdés, amely ennek igazolására használható, mivel a kitöltők nyilatkoztak a munkakör betöltéséhez szükséges végzettségi szintről.

4. táblázat: A munkához szükséges képzési szint értékelése (p=0,000 Cramer's V=0,155 n=11 296)

Table 4: The evaluation of the job-required educational level

Sipos-modell/ Munkához végzettség	PhD és posztgraduális	Egyetemi/ MA/MSc	Főiskolai/ BA/BSc	Nem igényel felsőfokút	Összesen
MH-vezérelt	5,29%	42,68%	43,16%	8,86%	100,00%
M-vezérelt	6,41%	41,05%	44,55%	7,99%	100,00%
H-vezérelt	2,98%	25,64%	43,58%	27,79%	100,00%
DeMH-vezérelt	4,49%	28,36%	40,23%	26,92%	100,00%
Összesen	4,87%	35,19%	42,99%	16,95%	100,00%

Forrás: Saját szerkesztés

A 4. táblázat mutatja meg az előzetes várakozásaink helyességének mértékét. A motivációs tényezők által vezéreltek esetében lényegesen nagyobb arányú a magasabb végzettséget igénylő munkakör betöltése. Az MH-vezérelteknél az egyetemi szintű végzettséget igénylő munka 42,68%-os arányt tesz ki, míg a legfeljebb középfokú szint csupán 8,86%. A PhD és posztgraduális szint 5%-nál magasabb, hasonlóan az M-vezéreltekhez. Érdekes

megfigyelni, hogy a motivációs tényezők által vezérelt két csoport, valamint a higiénés tényezők által vezérelt és a mindkettő szerinti demotivált csoport hasonló jellemzőkkel rendelkezik. Az utóbbiak esetében a különbség annyi, hogy a nem felsőfokú végzettséget igénylő munkakör aránya 27-28% körüli, míg lényegesen kevesebb az egyetemi és a doktori szint.

Ehhez nagyon hasonló a beosztás kérdésköre is. Ebben az esetben a felső- és a középvezetők aránya magasabb mind az M, mind az MH-vezérelteknél, míg a beosztott nem diplomás foglalkoztatási kör alacsonyabb. A higiénés tényezők által vezérelteknél, illetve a demotiváltaknál sokkal magasabb (21-22% körüli) a nem diplomás beosztásúak aránya.

5. táblázat: A munkahely szektorának jellege és a modell kapcsolata (p=0,000 Cramer's V=0,235 n=11 285)

Table 5: The relation of the job sector's characteristics and the model

Sipos-modell/ Munka jellege	Közsféra	Versenyszféra	Összesen
MH-vezérelt	36,93%	63,07%	100,00%
M-vezérelt	62,23%	37,77%	100,00%
H-vezérelt	37,30%	62,70%	100,00%
DeMH-vezérelt	58,29%	41,71%	100,00%
Összesen	48,12%	51,88%	100,00%

Forrás: Saját szerkesztés

Az 5. táblázatban látható az elhelyezkedés szektora. Az M-vezérelteknél a legnagyobb a közsférában dolgozók aránya, utána a DeMH-vezéreltek következnek, végül a H-vezéreltek és az MH-vezéreltek. Az M-vezéreltek esetében tapasztalható magas arányú közsféra felé történő orientálódás azt jelenti, hogy az önmegvalósítás az állami szektorban könnyebben elképzelhető. Ennek ellentmond az, hogy a DeMH-vezérelteknél is magas a közsférában történő munkavégzés, ami viszont inkább a könnyebb munkavégzést jelentheti. Ez a kettősség jellemző az állami szektorra, azaz megtalálják számításukat azok is, akik motivátor tényezők által vezéreltek, és azok is, akiknél egyik tényező sem számít a munkavégzés során. Az MH-vezérelteknél és a H-vezérelteknél látható nagyobb arányú versenyszektorbeli elhelyezkedés arra utal, hogy azok, akiknél a higiénés tényezők számítanak, a magasabb jövedelmet és juttatást nem az állami szektorban kapják meg.

6. táblázat: Nettó keresetek (ezer forintban) a Sipos-modellben évek szerinti bontásban

Table 6: Net wages (in thousands of HUF) in the Sipos-model by years

Sipos-modell/ Nettó kereset	2008				2010			
	Átlag	Medián	Módusz	Szórás	Átlag	Medián	Módusz	Szórás
MH-vezérelt	167,77	156	200	64,03	152,73	145	150	55,90
M-vezérelt	142,27	125	100	55,51	130,22	118	100	48,72
H-vezérelt	150,09	140	150	57,37	134,00	120	100	50,59
DeMH-vezérelt	126,44	115	100	45,41	119,54	108	100	41,03
Összesen	148,02	130	100	58,48	135,72	122	100	51,32

Forrás: Saját szerkesztés

Az utolsó táblázatban az látható, hogy milyen jövedelmet érhetnek el az egyes csoportba tartozó végzettek. A megalapozottabb eredmények érdekében a végzés éve szerint kell vizsgálni az adatokat. A két évfolyam között előny mutatkozik a 2008-ban végzetek javára, ami természetes, hiszen két évvel több időt töltöttek el a munkaerőpiacon. Átlagosan nettó 148 eFt-ot keresnek, a medián 130 eFt, míg a 2010-ben végzeteknél 135,72 eFt-os átlagkeresetet és 122eFt-os mediánt találunk. A legjellemzőbb érték mindkét

csoporthoz 100 eFt, míg a szórás a régebben végzeteknél magasabb (ez mindegyik Sipos-modell féle csoportnál így van), ami arra utal, hogy az idő múlásával növekszik a jövedelmek heterogenitása. A KSH adatai szerint 2011-ben nettó 141 eFt a nemzetgazdaságban az átlagjövedelem nagysága. A 2010-ben végzetek eredménye még nem éri el ezt a szintet, ugyanakkor a 2008-ban abszolútóriummal végzeteknél azt láthatjuk, hogy mintegy 7 eFt-tal meghaladja.

Amennyiben a csoportok szerinti jellemző értékeket vizsgáljuk, akkor a sorrend az MH-vezéreltek, a H-vezéreltek, az M-vezéreltek és a DeMH-vezéreltek mindkét évfolyam esetében. A különbségek nagyobbak a korábban végzetek esetében, azonban a tendencia egyértelműen azt mutatja, hogy mind a belső motivációs tényezők, mind a külső higiénés elemek együttes jelenléte maga után vonja azt, hogy olyan munkát végeznek, amelyhez magasabb jövedelem párosul. A második helyen a higiénés tényezők által vezéreltek állnak, ami természetszerű, hiszen a fizetés és a kapcsolódó egyéb juttatások magasabb szintje meghatározza a csoportba kerülést. Pozitív tényező, hogy az MH-vezéreltek keresete magasabb, ami azt mutatja, hogy a kompetenciáknak megfelelő munkakört betöltők előnnyel rendelkeznek azokkal szemben, akik számára a pénz az egyetlen hajtóerő. Ez az előny akkor is megnyilvánul, ha az M-vezérelteket hasonlítjuk össze a DeMH-vezéreltekkel, hiszen a 2008-ban végzett M-vezéreltek mintegy 16 eFt-tal keresnek többet. A higiénés tényezők által vezéreltekhez képest hátrányban vannak, azonban a kompetenciák fejlesztése és az ennek megfelelő elhelyezkedés fontos önmegvalósítási forma. Ez ellensúlyozhatja a magasabb jövedelem iránti vágyat, valamint hosszú távon fenntarthatóbb. A KSH adatait vizsgálva megállapítható, hogy már a 2010-ben végzeteknél is mintegy 11 eFt-tal többet keresnek az MH-vezéreltek.

V. Összefoglalás

Az Educatio Nkft. adatai képezik jelen tanulmány alapját, amelyben a 2008-ban és 2010-ben legalább abszolútóriumot szerzett felsőoktatási hallgatók szerepelnek. Herzberg kéttényezős modellje arra világít rá, hogy a motivátor és higiénés tényezők eltérő módon befolyásolják az emberek elégedettségi és elégedetlenségi szintjét, ami fontos a motivált munkavégzés során. Az elmélet külön kezeli a két faktort, ennek továbbfejlesztése valósult meg a Sipos-modell kialakítása során, amikor faktoranalízis segítségével négy csoport bontakozott ki. Az MH, M, H és DeMH-vezéreltek sajátosságait több tényező mentén vizsgálta a tanulmány, amelyeknek köszönhetően a négy csoportnak ezen felosztás szerinti megalapozottságát tesztelte.

A tanulmányban bemutatott modell nem értékelhető nemzetközi kontextusban, valamint a nemzetközi szakirodalom által bemutatott különböző – munkaelégedettséget vizsgáló – tényezők hatását sem vizsgálja. Az adatfelvétel jellegéből adódóan objektív elemzés alkalmazható rajta, de a háttérváltozók befolyásának kérdését regresszióelemzés segítségével kell ellenőrizni a továbbiakban. A hat tényező kevésnek mondható, viszont megvalósítható az országos minta alapján be kategorizált válaszadók visszavezetése az egyes intézményi adatfelvételekhez. Ennek révén – ahol erre rákérdeztek – további kutatást lehet végezni a munkához szükséges kompetenciáknak az egyes csoportokon belül való megjelenésének kimutatására. Minden elemzés alátámasztotta a csoportok létezését, a továbbiakban érdemes kutatást folytatni a korlátot jelentő tényezők mentén, amelynek köszönhetően útmutatót tudunk szolgáltatni a végzeteknek, hogy miben kell továbbfejlődniük a sikeres és egyben elégedettséget, önmegvalósítást jelentő munkaválasztás érdekében.

VI. Irodalomjegyzék

- Bauer, T. K. (2002): Educational mismatch and wages: a panel analysis. In: *Economics of Education Review*, Vol. 21., 221-229. p.
- Borjas, G. (1979): Job satisfaction, wages and unions. In: *Journal of Human Resources*, 14., pp. 21-40.
- CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról. Forrás: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100204.TV×hift=1 Letöltve: 2012.06.22.
- Chevalier, A. (2003): Measuring over-education. In: *Economica*, 70., 279., pp. 509-531.
- Clark, A. – Oswald, A. (1996): Satisfaction and comparison income. In: *Journal of Public Economics*, 61., pp. 359-381.
- Clark, A. (1996): Job satisfaction in Britain. In: *British Journal of Industrial Relations*, 34., pp.189-217.
- Clark, A. (1997): Job satisfaction and gender: why are women so happy at work? In: *Labour Economics* 4., pp.341-372.
- Csikszentmihályi, M. – Larson, R. (1987): Validity and reliability of the experience-sampling method. In: *Journal of Nervous and Mental Disease*, 175 (9), pp. 526-536.
- Csikszentmihályi, Mihály – Rathunde, Kevin – Whalen, Samuel: *Tehetséges gyerekek – flow az iskolában*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010.
- Easterlin, R. A. (1995): Will raising the incomes of all increase the happiness of all? In: *Journal of Economic Behavior and Organization*, 27., pp. 35-47.
- Ewen, R. (1967) Wighting components of job satisfaction. In *Journal of Applied Psychology*, 51., pp. 68-73.
- Ferrer-i-Carbonell, A. (2005): Income and well-being: an empirical analysis of the comparison income effect. In: *Journal of Public Economics*, 89., pp. 997-1019.
- Garcia-Aracil, A. – Van der Velden, R. (2008): Competencies for young European higher education graduates: labor market mismatches and their pay offs. In: *HighEduc*, Vol. 55. pp. 219-239.
- Hackman, J. R., – Oldham, G. R. (1976): Motivation through the design of work: Test of a theory. In: *Organizational Behavior and Human Performance*, 16., pp. 250-279.
- Halaby, C. N. (1994): Overeducation and skill mismatch. In: *Sociology of Education*, Vol. 76. No. 1. pp. 47-59.
- Herzberg, F. – Mausner, B. – Snyderman, B. B. (1959): *The Motivation to Work*. New York: John Wiley and Sons.
- Herzberg, F. (1987): *One more time: How do you motivate employees?* In: *Harvard business Review*, 65(5), pp. 109-120.
- House, R. J. – Wigdor, L. A. (1967): Herzberg's Dual-Factor Theory of Job Satisfaction and Motivation: A Review of the Evidence and a Criticism. In: *Personnel Psychology*, 20 (4), pp. 369-390.
- Idson, T. (1990): Establishment size, job satisfaction and the structure of work. In: *Applied Economics* 11., pp. 606-628.
- Judge, T. A. – Piccolo, R. F. – Podsakoff, N. P. – Shaw, J. C. – Rich, B. L. (2010): The relationship between pay and job satisfaction: A meta-analysis of the literature. In: *Journal of Vocational Behavior*, 77., pp. 157-167.

- Kahneman, D. – Krueger, A. B. – Schkade, D. A. – Schwarz, N. – Stone, A. A. (2004): A Survey Method for Characterizing Daily Life Experience: The Day Reconstruction Method. In: *Science*, pp. 1776-1780.
- Kahneman, D. –, Krueger, A. B. (2006): Developments in the measurement of subjective well-being. In: *Journal of Economic Perspectives*, 20., pp. 3–24.
- KSH: *Az alkalmazásban állók havi nettó átlagkeresete a nemzetgazdaságban (2008–)*.
 Forrás: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qli030.html Letöltve: 2013.06.15
- Kuráth, G. – Kovács, Á. – Kiss, T. – Héráné, T. A. –Sipos, N. (2012): Diplomás Pályakövető Rendszer - 2012-es pályakövetési vizsgálat a Pécsi Tudományegyetemen. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 66 p
- Kuráth, G. – Kovács, Á. – Kiss, T. – Héráné, T. A. –Sipos, N. (2011a): Diplomás Pályakövető Rendszer - 2011-es pályakövetési vizsgálat a Pécsi Tudományegyetemen. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 69 p
- Kuráth, G. – Kovács, Á. – Kiss, T. – Szűcs, K. – Tiszberger, M. – Héráné, T. A. – Sipos, N. (2011b): Diplomás Pályakövető Rendszer - 2010-es pályakövetési vizsgálat a Pécsi Tudományegyetemen. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 48 p
- Leontaridi, R. – Sloane, P. (2001): Measuring the quality of jobs. European Low-Wage Employment Research Network (LOWER), Working Paper No. 7.
- Locke, E. A. (1969): What is Job Satisfaction? In: *Organizational Behavior and Human Performance*, 4., pp. 309-336.
- Meng, R. (1990): The relationship between trade unions and job satisfaction. In: *Applied Economics*, 22., pp. 1635–1648.
- Miller, P. (1990): Trade unions and job satisfaction. In: *Australian Economic Papers*, 29., pp. 226–248.
- Sipos, N. – Kuráth, G. (2012): Graduate Follow-Up System Among the Graduates of the University of Pécs. In: Nenad Vunjak (szerk.): 17th International Scientific Symposium SM2012: „Strategic Management and Decision Support System in Strategic Management”. Novi Sad: Faculty of Economics Subotica, cikkszám: 439.
- Sipos, N. (2012): Herzberg tényezők a Pécsiközgázon. In: *A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei*, 4., pp. 99-109.
- Sloane, P. –William, H. (2000): Job satisfaction, comparison earnings and gender. In: *Labour*, 13., pp. 473–501.
- Sousa-Poza, A. – Sousa-Poza, A. (2000): Taking another look at the gender/job satisfaction paradox. In: *Kyklos*, 53., pp. 135–152.

Sipos Norbert, doktorandusz hallgató, tanársegéd

Munkahely: Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Gazdálkodástani
 Doktori Iskola; Eötvös József Főiskola, Műszaki és Közgazdaságtudományi Kar

Cím: 7622 Pécs, Rákóczi út 80.

E-mail: sipos.norbert@pte.hu sipos.norbert@ejf.hu

A marketing felelőségének értelmezése a gyerekeknek szóló reklámok esetében

Szakó Tímea
PhD hallgató

Konzulens: Dr. Dudás Katalin
Pécs, PTE-KTK

I. Bevezetés

A tanulmányban az etika szükségességét és szerepét vizsgálom a marketingben. Definiálom, hogy mit jelent a marketingben etikusnak lenni, és mi az, ami etikátlan magatartásnak minősül. Kitérek a marketing felelőségére is, illetve a marketing felelőségével kapcsolatban megjelölhető legfontosabb területekre, úgy mint a káros termékekre való ösztönzés, a megtévesztő reklámok alkalmazása, túlfogyasztásra való buzdítás, a gyerekeknek szóló reklámok, a negatív politikai reklámok és a faji nemi sztereotípiák alkalmazása. Külön vizsgálom a reklámok kérdését, az etika megjelenését a reklámokban, vagyis, hogy mitől lesz etikus, illetve etikátlan egy reklám. Részletesen pedig a gyerekeknek szóló reklámokra térek ki. Szekunder kutatás keretében megvizsgálom a legfontosabb adatokat a gyerekek tévé nézési szokásáról, és felvázolom a szakirodalom legfontosabb érveit, ellenérveit a gyermekeknek szóló reklámokkal kapcsolatban. Primer kutatás keretén belül pedig a ma Magyarországon futó gyermekreklámokat tekintem át, és elemzem. A kutatás során azt vizsgálom, hogy milyen terméket reklámoznak, milyen hívószavakat, képi megjelenítéseket használnak, amelyek alkalmasak arra, hogy felkeltsék a gyermekek figyelmét.

Munkám célja, hogy felhívjam a figyelmet az etika szükségességére a marketingben, illetve a marketing felelőségére. Szintén szeretném felhívni a figyelmet a gyerekekre, mint a marketing felelőségének értelmezése kapcsán az egyik talán legfontosabb célcsoportra. Munkám során arra keresem a választ, hogy lehet, vagy nem lehet etikusan reklámozni a gyerekeknek.

II. Háttér

II/1. Etika a marketingben

Valaha a közgazdaságtan a morálfilozófia része volt, csak fokozatosan kiszorult az etika a gazdasági vizsgálódásokból. A gazdasági cselekvés elvének sokáig a szigorú önérdékkövetést tartották. Manapság egyre világosabbá válik, hogy az etika teljes mértékben nem zárható ki a gazdasági elméletekből sem, ugyanis az, hogy a gazdasági szereplők soha, semmilyen etikai megfontolással nem élnek, nem fedi a valóságot [Kindler – Zsolnai 1993]. Az etikus viselkedés hosszútávon kifizetődő, ugyanis a nem etikus viselkedés hosszútávon sokkal nagyobb költségeket eredményez. (Itt elég, ha például egy fogyasztók általi bojkottra gondolunk, és a negatív visszhangra, amely azt övezi adott esetben.) Az etikus magatartás tehát a vállalatok részéről is egyre nagyobb hangsúlyt kap [Drummond - Ensor 2005 14].

A marketing etika az üzleti etika szerves része [Sele 2006]. A *marketingben etikusnak lenni* azt jelenti, hogy

- tartjuk magunkat a becsületességhez,
- korrektséghez, és

- alkalmazzuk az erkölcsi jót a marketingdöntésekben és a szervezet életében [Nyíró és társai 2011 58-59].

Kutatással is alátámasztották, hogy az etikus marketing gyakorlata a felső vezetéstől és a marketing koncepciótól függ. Ez nagyban segítheti, de gátolhatja is az etikus magatartás érvényesítését. Az innovációs stratégiák (pl. egy új termék bevezetése) és az etikus magatartás általában kapcsolatban áll az üzleti teljesítménnyel, még ha nem is határozottan [Batory és társai 2005 135].

Arra a kérdésre a válasz, hogy lehet-e a marketing jó, ha nem etikus, sokféle válasz adható, még a marketinges körökben is megoszlik a vélemény. A sikerorientált válasz nyilván az, hogy igen, a cél szentesíti az eszközt. Van, aki azt vallja, ez teljesen mellékes kérdés, van, aki pedig kifejezetten azt állítja, hogy a marketing csak akkor vezet sikerhez, ha nem etikus, stb. Azonban, ha logikailag is végiggondoljuk, akkor a marketing már csak azért sem lehet etikátlan, mert a vásárlók érdekeiből indul ki, és ha tartós sikert akar elérni, akkor nem engedheti meg magának, hogy etikátlan legyen. A marketingetika tehát úgy is felfogható, mint a különböző érdekek összehangolásának a művészete. A különböző érdekek alatt itt értelemszerűen a vevő és eladó között fennálló érdekellentétet kell érteni [Olach 2001 29-31].

II/2. A marketing felelőssége

Felmerül tehát a kérdés, hogy van-e a marketingnek felelőssége? A marketingszemlélet káros vonatkozásai között a következőket nevezhetjük meg:

- Az embereket kiadási versengésre buzdítja
- A vállalatok szemléletmódja átalakul
- Rövidtávon piacorientált vállalkozások – hosszú távú következményeket nem vesznek figyelembe [Dudás 2008].

A marketing felelőssége több területen értelmezhető, én az alábbiakat emelném ki:

- **Megtévesztő reklámok:** Megtévesztő reklám alatt minden olyan reklámot értek, amely valamilyen módon valótlan, „elferdített” tényt közöl, átveri, megtéveszti, manipulálja a fogyasztót, és ezáltal az érintett fogyasztók kárt szenvednek.
- **Gyerekeknek szóló termékek és reklámjaik:** A közvetlenül gyerekeknek szóló reklámok, és a gyerekek szerepeltetése olyan reklámokban, amelyek nem is nekik szólnak, egyre elterjedtebb. Egy kisgyermek azonban nem rendelkezik annyi ismerettel, tudással, viszonyítási alappal, mint egy felnőtt, aki felkészülten dönthet bizonyos vásárlási, fogyasztással kapcsolatos szituációban [Törőcsik 2000]. A gyermekek korábban találkoznak a sokszor önellentmondó marketingüzenetekkel, mintsem hogy a fogalmi gondolkodás kialakulna bennük [Ballai 2000].
- **Túlfogyasztásra buzdítás:** A vállalati marketingmunka egyértelmű célja a fogyasztás növelése, amely azonban együtt jár a hulladékképződés növekedésével, a környezetszennyezés emelkedésével, a túlzott energiaszennyezéssel [Sükösd 2004]. Szakmabeliek és laikusok közül is felmerül az a feltételezés, hogy a marketing nagymértékben hozzájárul az ipari társadalom által okozott környezeti problémákhoz, károkhoz, ugyanis a marketing az embereket kiadási versengésre buzdítja, vagyis, hogy fogyasztási javakkal jelezzék a kívüllátnak, hogy milyen tárgyi javakat birtokolnak, amelyek előállításuk jelentősen terheli a környezetet [Dudás 2008].
- **Káros termékek ösztönzése:** Felmerül a kérdés, hogy mennyire etikus, ha káros termékek ösztönzésére buzdítják a fogyasztókat. Hol ér véget a marketing felelőssége, és hol kezdődik a fogyasztóé? Az emberek racionalitását, szabad döntésképeségét kérdőjelezné meg, amennyiben azt állítjuk, hogy mindenki felelős, csak a fogyasztó nem [Dudás 2008]. Hyman és társai (1994) a káros

termékekre való ösztönzést két területre bontotta, az alkohol reklámozására és a dohánytermékek reklámozására.

- **Negatív politikai reklám:** A negatív kampány a politikai marketingben az ellenfél lejáratásáról, hibáinak felnagyításáról, a gyengepontokra való figyelemfelhívásról szól [Hyman és társai 1994]. Ezek egyaránt lehetnek durva, kemény hangvételűek, vagy humorral fűszerezettek. Hathatnak az érzelmekre és az értelemre egyaránt [Hargitai 2002].
- **Faji, nemi sztereotípiák:** A sztereotípiák alkalmazása a reklámokban különösen kiemelt terület [Hyman és társai 1994], az Európai Unió is foglalkozik a kérdéssel, hiszen szerintük „a megkülönböztető és/vagy lealacsonyító üzeneteket hordozó nem alapuló reklámok és a nemi sztereotípiák valamennyi formája a modern, egyenlőségen alapuló társadalom kialakulásának gátjai”. Különösen fontosnak tartják az egyenlő bánásmód elvét, a reklámok tekintetében is [Az Európai Unió Hivatalos Lapja 2008].

A későbbiekben a gyerekeknek szóló reklámokkal foglalkozom részletesen.

II/3. Etika a reklámokban

A reklám a marketingkommunikáció egyik fontos eszköze. Kotler (2012) szerint reklámozásnak nevezzük „az elképzelések, áruk vagy szolgáltatások bemutatásának és promóciójának minden, nem személyes, azonosítható forrásból származó, a nyomtatott médiában, a sugárzott médiában, a hálózati médiában, az elektronikus médiában, és a kültéri médiában megjelenő, fizetett formáját”. [Kotler, 2012, 550. o.]. „Célja lehet egy termék tartós imázsának felépítése, vagy a forgalomnövekedés elérése” [Kotler, 2012, 566. o.]. Röviden a reklám nem más, mint „próbálkozás a viselkedés és beállítódás megváltoztatására különböző kommunikációs eszközökkel” [Kroeber-Riel – Weinberg, 2003, 605.o.]. Elmondható tehát, hogy a reklám egyrészt fontos az információ közlésénél, hiszen tájékoztat, ugyanakkor valamilyen viselkedés befolyásolására törekszik.

A társadalomtudomány és a kommunikációelmélet a fogyasztók manipulációját szigorúan kezeli. Manipulatív reklám alatt olyan reklámokat értenek, amelyek nem létező, mesterséges fogyasztói igényeket ébresztenek, amelyeket egyre nehezebb kielégíteni, és a fogyasztókat irreális fogyasztásba hajszolja [Pázmándi 2007 22-23].

Mitől lesz egy reklám etikátlan? Klein és Phillips (2008) meghatározása szerint egy **reklám akkor etikus**, ha:

- valóságű,
- fogyasztók javát szolgálja,
- bár motivál a vásárlásra,
- mégsem vezeti félre a fogyasztót,
- nem használja ki a fogyasztók kiszolgáltatott helyzetét.

Ezzel szemben szerintük az **etikátlan reklám**:

- hazudik,
- kihasználja a közönség esetleges kiszolgáltatottságát,
- ezáltal károkat okoz a fogyasztóknak.

Tény, hogy nem könnyű határvonalat húzni az etikus és etikátlan reklámok közé, még az adott támpontok segítségével sem, különös tekintettel a „kiszolgáltatott”, és a „kár” fogalmának tekintetében.

II/4. Gyerekeknek szóló termékek és reklámjaik

Manapság már egyre gyakoribb, hogy valamilyen formában a gyermekeket szólítják meg a reklámokon keresztül. A szakmán belül is egyre többen foglalkoznak ezzel a jelenséggel.

II/4. 1. A gyerekek és a TV reklámok viszonya

A gyerekekkel kapcsolatos reklámokat véleményem szerint 3 kategóriába lehet sorolni.

- **Reklámok, amelyben gyerekek szerepelnek:** Elterjedt a gyerekek szerepeltetése az olyan reklámokban is, ahol nem kifejezetten nekik szóló terméket reklámoznak. Ezekben az esetekben leggyakrabban idilli család ábrázolásánál tűnnek fel a gyerekek. Ilyenkor láthatjuk, ahogyan az idilli élethelyzetben a gyermekek boldogan sütnek az apukával, főznek az anyukával, vagy éppen önfeledten játszanak a kertben. A reklám közben éreztetik, hogy a családi béke, idill csak akkor lehetséges, ha az adott terméket megvásároljuk, hiszen akkor nem kell aggódni a szúnyogok és kullancsok miatt, vagy pedig akkor lesz türelmünk a gyerekekhez a fejfájás, vagy stressz ellenére is. Számos további reklámot lehetne felsorolni, amelyeket hasonló elvek alapján építettek fel.
- **A „gyermekek érdekében” szóló reklámok:** Itt olyan reklámokra gondolok, amelyekben a szülőket célozzák meg ugyan, de azt az érzetet próbálják kelteni bennük a reklám által, hogy ha az adott terméket nem vásárolják meg, akkor ők nem „jó szülők”, ugyanis nem a gyermek egészségi állapota, fejlődése a legfontosabb számukra. Legjobb példa erre talán az a vitamin, amit már a terhesség megkezdése előtt ajánlanak szedni a gyermek biztonsága érdekében. Másik példa a babapopsi kenőcs, ahol szintén azt sugallja a reklám, hogy már generációk óta ezt használják a család női tagjai, a reklámban szereplő anyuka is jó anyukának érzi magát, mert ugyanúgy cselekedett, ahogyan az ő édesanyja. Szülőket ösztönöznek arra továbbá, hogy vegyék meg az adott tejszeletet, mert abban nagyon sok a vitamin, a kalcium, és akkor lesznek „jó szülők”, ha azt megveszik a gyerekeknek.
- **Kifejezetten gyerekeknek szóló reklámok:** Ez alatt azokat a reklámokat értem, amelyek közvetlenül a gyerekeket szólítják meg, kifejezetten nekik szóló termékeket reklámoznak. Az ilyen reklámokban gyakran használt szlogenek: „Gyűjtsd össze”, „Szerezd meg”, stb. Leginkább játékokat, édességeket, sós snackeket szoktak reklámozni a gyerekeknek. Mesék közben, különös tekintettel a tematikus gyerekcsatornákon találkozhat a gyermek az ilyen reklámokkal. Ezekben a reklámokban is boldog gyermekekkel találkozhatunk, akik az adott játéknak köszönhetően önfeledten, boldogan játszanak.

Az, hogy az ilyen reklámok alkalmazása mennyire etikus, mennyire elfogadott, kérdéses, bár az Amerikai Pszichológiai Társaság egyértelműen kimondja a kereskedelmi reklámok gyerekekre gyakorolt hatásának vizsgálatával foglalkozó jelentésében, hogy a gyerekeket megcélzó reklám tisztességtelen, ugyanis visszaél az életkori csoport kognitív korlátozottságával [Wilcox és társai 2004]. Egy másik megfogalmazás szerint a gyerekreklámok akkor különösen etikátlanok, ha a reklám üzenetének összeállításához pszichológusok segítségét is kéri, hogy a gyerekekre minél nagyobb hatással lehessenek [Clay 2000].

Ide kapcsolódó jelenség a gyerekekkel szembeni „márkaterror”, ami azért rejt magában veszélyt, mivel egy kisgyermek nem rendelkezik annyi ismerettel, viszonyítási alappal, hogy felkészülten dönthessen bizonyos vásárlással, fogyasztással kapcsolatos szituációban. Ezekben az esetekben a felnőtt, a szülő csak akkor kap szerepet, ha meg kell vívnia a harcot a gyermekével, ami vagy sikerül, vagy nem. Ez már nevelési kérdés is, de tény, hogy bármennyire is tudatos az adott szülő, a gyermek hatással tud lenni rá, nehéz egy boltban síró gyerekeknek azt mondani, hogy nem kapja meg a hön áhított játékot, édességet.

A gyerekek egymás között nagyon szigorúak, sokszor a népszerűségük múlik azon, hogy kinek milyen játéktárgya van, vagy milyen márkás ruhákban jár. Nyilván minden életkorban más és más terméket, így akár márkát is preferálnak, de tény, hogy az ilyen jellegű magatartás már korán megmutatkozik, nem csak a felnőtteknél van jelen. Ez pedig azért veszélyes, mert a gyermekek személyisége még kiforratlan, befolyásolni is könnyebb őket [Töröcsik 2000]. A marketing tehát hatással lehet a gyerekekre, és befolyásolja a viselkedésüket. Ez lehet, hogy egy termék megvásárlását, vagy meg nem vásárlását jelenti, de lehet, hogy bizonyos szokások felvételét is, amelynek nagyon káros hatásai is lehetnek, különösen az egészségtelen ételek, vagy a dohányzás esetében [Bebawy – Samir n. é.].

A gyerekek körében a tévézés a szabadidős tevékenységek között kiemelkedő szereppel bír. Az elmúlt 10 évet vizsgálva megállapítható, hogy a gyerekek a tévézésnek minden évben átlagosan naponta minimum 3 órát szenteltek [NMHH 2012]. A Nielsen 2011-es közönségméréséből pedig kiderül, hogy 2011-ben átlagosan 3 óra 16 percet töltött televízió előtt a 4-17 éves korosztály, ez 4 perccel több, mint 2010-ben. Amennyiben csak a 4-12 éves korosztályt vizsgáljuk, 2011-ben még többet, 3 óra 39 percet töltöttek televízió előtt [Nielsen 2011].

Egy német felmérés szerint a 4 és 6 évesek 38%-a nem ismeri fel a reklámokat az elválasztó ellenére sem, viszont a 7 és 10 év közöttiek egyötödének is komoly nehézséget okoz a reklámok műsortól való megkülönböztetése [Müller 2001]. Nehezebb a reklámok felismerése akkor, ha abban híres emberek, vagy mesefigurák szerepelnek. A 6-8 év közötti gyerekek több mint a fele érti valamennyire a reklámok gazdasági szerepét. A 8-14 évesek még mindig fogékonyabban reagálnak egy híresség jelenlétére az élőszereplős reklámban, mint az idősebb társaik [Desmond – Carveth 2007]. Sas István megállapítása szerint a gyerekek viszonylag későn jönnek rá a reklámok vásárlás-generáló céljára. A 12 év körüli gyerekek 12 %-a hisz a hirdetőnek, viszont a 16 évesek közül már csak 4 % hisz nekik [Sas 2007]. Preston (2004) szerint azonban a 7-8 éves kor az a határ, ami alatt a gyerek egyáltalán nem érti a reklámot. Ő kifejezetten hangsúlyozza pont ezért a szülők szerepét a reklámokkal kapcsolatban.

A Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság megbízásából az Ipsos Zrt. végzett egy kutatást, amely 2011. szeptember és december között zajlott, és amit Kidcomm 2. névvel illettek. Az általános iskolásokra fókuszálva a kutatásból kiderült, hogy a megkérdezettek 16 %-a elsődleges kikapcsolódási formának tekinti a televíziót, ezen belül is elsősorban a 8-11 éves gyerekek körében, különösen a lányoknál, a fővárosban élőknel fontos kikapcsolódási forma a tévézés. Érdekes, hogy a gyerekek 45 %-a folyamatosan kapcsolgat tévézés közben, vagyis nehéz a figyelmüket lekötni. A 8-11 évesek körében sokkal inkább „menőnek” számítanak a tematikus gyermekadók (Cartoon Network, Minimax, Disney Channel), míg a 12-14 évesek hajlamosabbak „cikinek” minősíteni ezeket a csatornákat. A kutatás során a tematikus gyerekcsatornákat vizsgálták elsősorban. A kutatásból kiderült, hogy a 4-17 éves korosztály 13 percnyi reklámot lát naponta (30 hirdetés), és minden ötödik hirdetést a gyerekcsatornákon látták. Érdekes, hogy a tematikus gyerekcsatornákon különösen magas az ismétlésszám, vagyis a céljuk nem a minél többféle reklám sugárzása, hanem az, hogy egy-egy reklámot alaposan „elültessenek” a kicsik fejében, átlagosan ugyanis 127 alkalommal sugároztak egy reklámot. A hirdetések 15 %-ban hangzott el direkt vagy indirekt felszólítás. Ennek a 83 százaléka kifejezetten gyerekeket célzott meg. A hirdetések többsége indirekt módon („Építsd meg...”, „Fedezd fel...”, „Gyűjtsd össze...”) szólította meg a kicsiket, de akár a tudatosabb megfogalmazás („Gyere és játszunk együtt...!”, „Keresd a boltokban...!”, „Hívd el anyut és aput is!”) sem volt ritka [NMHH 2012].

A Médiatanács egyik korábbi felméréséből kiderül, hogy a kereskedelmi csatornák több reklámot sugároznak a gyerekeknek a gyermekműsor alatt, mint a közszolgálati csatornák. Magának a kutatásnak, amelyet a hatóság Műsorfigyelő- és Elemző Főosztálya készített, az volt a célja, hogy megfigyeljék a kifejezetten kiskorúaknak szóló reklámok jellegét, gyakoriságát és hatását, vagyis hogy milyen termékeket, szolgáltatásokat reklámoznak, és hogy egyáltalán milyen technikát alkalmaznak. A vizsgálat során a következő 5 nagy tévécsatornát figyelték meg: az MTV1, az M2, a Duna TV, a TV2 és az RTL Klub. Összességében elmondható, hogy a Duna TV főként kulturális témájú termékekre és szolgáltatásokra hívta fel a figyelmet, az M2 pedig egyáltalán nem sugárzott kifejezetten gyermekeket megcélzó reklámokat. Ezzel ellentétben viszont a TV2-ön találkozhattak a nézők a legtöbb ilyen hirdetéssel, amelyeknek legnagyobb része valamilyen játékot népszerűsített. Az RTL Klubon sugárzott reklámok több mint 60 százaléka kizárólag a gyerekeket szólította meg, itt volt a legnagyobb aránya például az élelmiszerhirdetéseknél. Az M2 pedig egyáltalán nem sugárzott kifejezetten gyermekeket megcélzó reklámot (Médiainfó 2011).

II/4. 2. A gyerekreklám és a marketing felelőssége

A bemutatott TV nézési szokások, és a gyermekek egészséges fejlődése érdekében vetik fel leginkább a marketing felelősségét a gyerekreklámokkal kapcsolatban. A felelősség leginkább véleményem szerint a kifejezetten gyerekeknek szóló reklámokban jelenik meg, hiszen ezek azok a TV reklámok, amelyek közvetlenül nekik szólnak, őket szólítják meg benne. Azok a televízió reklámok, amelyekben gyerekek szerepelnek, illetve azok, amelyekben azt hangsúlyozzák a hirdető, hogy a gyermeknek arra a termékre szüksége van, többnyire a szülőknek szólnak. A hirdető a gyerekekkel próbálnak egy-egy terméket vagy jobban megkedveltetni, vagy a szülők lelkiismeretére hatva próbálnak bizonyos termékeket eladni. Egy szülő azonban már rendelkezhet akkora ismerettel, tudással, hogy felelősségteljesen tudjon dönteni bizonyos szituációkban, míg egy gyermek nem. Ezért van az, hogy a marketing felelősségét a közvetlenül a gyerekeknek szóló reklámozással kapcsolatban hozza fel a szakirodalom. A továbbiakban a gyerekeknek szóló reklámozással foglalkozom, azon belül is elsősorban a TV reklámokra helyezve a hangsúlyt.

Felmerül a kérdés, hogy a marketingen kívül van-e másnak is felelőssége a gyerekreklámokkal kapcsolatban.

- Egyrészt felmerül az egyéb **vállalati funkciók** felelőssége is. 2007-ben elindult egy kezdeményezés, az EU Pledge Group (Fogadalom Csoport), amelynek tagjai aláírták, hogy televízióban és nyomtatott sajtóban nem fognak 12 éven aluli gyerekeknek egészségtelen ételeket reklámozni, vagy csak a gyerekeknek szóló műsoridőn kívül. 2012-ben ezt a fogadalmat kibővítették a tagok azzal, hogy online felületen sem fognak ilyen reklámokat közzétenni. Olyan nagy világméretű cégek tartoznak ide, mint a Coca Cola, McDonald's, Burger King, a Danone, a Kraft, a Nestlé, a Pepsi, az Intersnack, a Procter & Gamble és a Ferrero. A kezdeményezés eredményeképpen az Európai Unióban 2005 és 2011 között 79 százalékkal csökkent a gyerekeknek szóló, egészségtelen ételeket hirdető reklámok száma, és 29 százalékkal csökkent az ilyen termékek reklámja az össz-reklámidőt figyelembe véve. Ez a program jó példa arra, hogy működik a vállalatok részéről is a felelősségvállalás [Kreatív Online 2011].
- Úgy gondolom, hogy a **szülők** szerepét meg kell említeni. Teljesen megóvni a gyermekeket a reklámoktól természetesen nem lehet, viszont a gyerekek tévénézési szokásában van szerepe a szülőknek. A szülők hatással tudnak lenni arra, hogy mennyit engedik a gyermeket televíziót nézni. Az átlagosan napi több mint 3 óra

televízió előtt töltött idő nagyon sok. Itt jön elő a szülők felelőssége. A Responsible Advertising and Children Programme (2009) véleménye szerint is a szülői útmutatás a fontos. Mivel a gyerekeket nem lehet teljesen elszigetelni a reklámoktól, ezért ők úgy vélik, hogy a szülőnek az is a feladata, hogy a gyermekeket megtanítsák arra, hogy ne hagyják magukat befolyásolni a reklámok által. A GfK végzett egy felmérést, védőnőket kérdeztek meg a hozzájuk tartozó gyerekek étkezési szokásaival kapcsolatban. Többségük azt tapasztalta, hogy a szülők és a reklámok befolyása a gyerekek táplálkozási szokásainak kialakulásában megközelítőleg ugyanakkora, s szintén nagy jelentőséggel bírnak nem csak a barátok, de a filmek, rajzfilmek, sorozatok is (45%-uk vélte így). Ez szintén azt bizonyítja, hogy a szülőknek is van felelősségük [Tudatos Vásárló 2008].

- Ezen kívül úgy gondolom, hogy a **törvényalkotóknak** is van felelősségük, hiszen az, hogy mikor, mennyi reklámot engedélyeznek leadni a televízióban a gyermekeknek, a törvényeken múlik, és ez nagyban befolyásolja azt, hogy a gyermek mennyi reklámmal találkozik, még ha nézi is a televíziót. A következőkben a törvényeket, korlátozásokat mutatom be, amelyek Magyarországon érvényben vannak.

A **Magyarországon hatályos legfontosabb törvények** a gyermekek védelmére a reklámokkal szemben a következők (fontos megjegyezni, hogy a törvény gyermekkorúnak a 14. életévét be nem töltött személyt érti) [2008. évi XLVIII. törvény]:

- Tilos az olyan reklám, amely a gyermek- és fiatalkorúak fizikai, szellemi, érzelmi vagy erkölcsi fejlődését károsíthatja.
- Tilos az olyan gyermek-, illetve fiatalkorúaknak szóló reklám, amely alkalmas a gyermek, illetve fiatalkorúak fizikai, szellemi, érzelmi vagy erkölcsi fejlődésének kedvezőtlen befolyásolására, különösen az erőszakra, szexualitásra utalás által.
- Tilos az olyan reklám, amely gyermek- vagy fiatalkorút veszélyes, erőszakos vagy a szexualitást hangsúlyozó helyzetben mutat be.
- Tilos a reklámtevékenység a gyermekjóléti alapellátást és gyermekvédelmi szakellátást nyújtó intézményben, óvodában, általános iskolában és általános iskolai tanulókat fogadó kollégiumban.
- Tilos a gyermek-, illetve fiatalkorúak szerencsejátékban való részvételére felszólító reklám.

A 2010. évi CLXXXV. törvény a médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról a következőket rögzíti a **gyermekek védelme érdekében**:

- A médiaszolgáltatásban közzétett kereskedelmi közlemény
 - közvetlenül nem szólíthat fel kiskorúakat valamely áru megvásárlására vagy bérbevételére, illetve szolgáltatás igénybevételére,
 - közvetlenül nem szólíthat fel kiskorúakat arra, hogy rábeszéljék szüleiket vagy másokat a reklámozott áru megvásárlására vagy szolgáltatás igénybevételére,
 - nem használhatja ki a kiskorúaknak a szüleik, tanáraik és más személyek iránti bizalmát, továbbá a kiskorúak tapasztalatlanságát és hiszékenységét,
 - indokolatlanul nem ábrázolhat kiskorút veszélyes helyzetekben,
- Az alkoholtartalmú italokra vonatkozó, médiaszolgáltatásban közzétett kereskedelmi közlemény
 - nem célozhat kifejezetten kiskorúakat,
 - nem ábrázolhat alkoholt fogyasztó kiskorút,

- Nem lehet reklámmal vagy televíziós vásárlással megszakítani azt a műsorszámot, amely tizennégy év alatti kiskorúakhoz szól, és időtartama nem haladja meg a harminc percet,
- Nem lehet virtuális vagy osztott képernyős reklámot közzétenni az olyan műsorszámokban, amely tizennégy év alatti kiskorúakhoz szól, és időtartama nem haladja meg a harminc percet.

Érdeemes nemzetközi szinten is kitekinteni, hogy melyik országban milyen mértékig korlátozzák a gyerekeknek szóló reklámokat, ha korlátozzák egyáltalán. A következőkben néhány ország szabályozását mutatom be [NMHH 2011]:

- **Kanada:** A francia nyelvű tartományokban már 1978-ban betiltották a gyerekeknek szóló reklámokat. Az angol nyelvű tartományokban nincs érvényben teljes tilalom, ennek ellenére csak ellenőrzött reklámok adhatók le a televízióban.
- **Az uniós országok:** Többsége felismeri a gyermekek védelmének fontosságát, viszont speciális jogszabállyal csak kevés rendelkezik. Itt különösen fontos kérdés a külföldről sugárzott adások kezelése, hiszen sokszor a gyermekcsatornák székhelye más országba van bejegyezve, és így nem is az adott ország törvényei vonatkoznak rá.
- **Svédország és Norvégia:** Náluk egyértelműen tilos a 12 éven aluli gyermekeknek szóló reklámozás, illetve a gyermekműsorok megszakítása reklámokkal, illetve a hirdetések közzététele a gyermekműsorok előtt és után.
- **Görögország:** Itt 7-22 óra között tilos a játékreklámok közzététele.
- **Németország:** Szintén tilos a gyermekműsorok reklámmal való megszakítása, sőt a gyermeket célzó hirdetések vonatkozásában pedig egy magatartáskódex került kidolgozásra.

Felmerülhet a kérdés, hogy mikor számít egy gyerekreklám etikátlannak. **A gyermekeknek szóló reklámokat akkor tekintjük etikátlannak**, ha [Kajdiné – Kardos 1998 158-160, 236]:

- a szülőkkel szembeszegülésre buzdítanak, aláássák a szülői tekintélyt,
- zsarolásra, negatív magatartásra buzdítanak,
- nem a gyermekek életkorának megfelelő magatartási mintákra buzdítanak,
- a közvéleményt jogosan irritálják,
- visszaél a fiatalok tapasztalatlanságával,
- olyan termékeket ajánl, amely károsak az egészségre,
- az iskola előtt termékmintákat (chipset) osztogatnak,
- azt a tudatot keltik, hogy ha a reklámozott árut nem veszik meg nekik, akkor szégyenkezniük kell,
- félreértést okoz a gyermekek körében az adott termék célja, értéke tekintetében.

Nálunk a törvényi szabályozásokon túl különféle **önkorlátozásokat** említ a szakirodalom, a gyermekeknek és a fiataloknak szóló, valamint a gyermekeket szerepeltető reklámok esetében [Kajdiné – Kardos 1998 158-160, 236]:

- nem szabad kihasználni a gyermek szülei, tanárai, illetve más személyek iránt érzett bizalmát,
- nem szabad kockázatra épülő reklámeszközökkel buzdítani őket (sorsolás, gyűjtés, stb.), hogy idegenekkel kapcsolatot létesítsenek,

- nem utalhat arra, hogy a reklámozott terméket minden család meg tudja venni,
- nem táplálhat agresszív vonásokat,
- tilos gyermekek és fiatalok szerepeltetése az olyan reklámokban, amelyeknek motiválására a termék jellegénél fogva alkalmatlanok.

A Fogyasztóvédelmi Világszervezet (Consumers International) sokszor foglalkozott már a gyorséttermi láncok, illetve az élelmiszeripari cégek reklámozásaival, és több koncepciót is kidolgozott, hogyan lehetne a gyermekeket (tiniket is!) védeni a reklámzajtól. Ez azért fontos, hiszen a gyerekek különösen befolyásolhatóak. Ma már beszélhetünk róluk, mint vásárlóerőről is, de a vásárlási döntésnél mindenképpen nagy szerepük van. Ezért van az, hogy a reklámok egy része közvetlenül rájuk, másik része meg a szülőkre, illetve a lelkiismeretükre akar hatni. A Fogyasztóvédelmi Világszervezet a következőket **javasolja a gyermekek védelmére** [Nagy 2012]:

- Legyen tilos 6 és 21 óra között egészségtelen ételeket reklámozni.
- A gyerekeket célzó reklámok kitiltása az új médiafelületekről (szöveges üzenetek, honlapok, közösségi oldalak).
- A gyerekeket célzó reklámok kitiltása az iskolákból.
- A termékekhez csomagolt ajándékok betiltása.
- Híres emberek és mesefigurák promóciós célú felhasználásának betiltása.

Az 1. táblázatban Preston (2004) cikke alapján sorakoztatom fel az érveket a gyerekreklámok ellen és mellette.

1. táblázat: Gyerekreklám pro –és kontra

Kell a gyerekreklám	Nem kell a gyerekreklám
Profitot jelent a cégnek	Etikátlan
Nem is „árt a gyerekeknek”	Árt a gyerek egészséges fejlődésének
Úgyis a „fogyasztásba” születnek bele	Nem tudja a gyerek, mi a valós, mi nem
Hasznos a reklám, általa megtanulhatja a gyerek, „mi mire való” - önkifejezés	A szüleitől követeli a reklámban látott tárgyat
Szülőnek úgyis nagy szerepe van	

Forrás: Preston (2004) alapján, saját szerkesztés

Összefoglalásként elmondható, hogy azok az érvek, amelyek a gyerekeknek szóló reklámok hasznossága mellett érvelnek, leginkább a cégeknél jelentkező profit oldalról közelítik meg a kérdést, és azzal érvelnek, pontosabban talán mentegetik magukat, hogy manapság már a gyerekek is komoly vásárlóerőt jelentenek, és őket is előnyös megcélolni a nagyobb bevétel reményében. Mivel önálló keresettel ez a célcsoport még attól függetlenül nem rendelkezik, a végszót akkor is a szülő mondja ki.

Ezzel szemben, a leggyakrabban felhozott érvek a gyerekeknek szóló reklámok ellen az etikátlanság, ezen belül is az, hogy árt a gyermek fejlődésének, hiszen nem tudja megkülönböztetni, mi a valós és mi nem. Az pedig, ha követeli a gyermek a reklámban látottakat, akár családon belül feszültséget is okoz, amennyiben nem tudja/akarja a szülő anyagi/erkölcsi okok miatt megvásárolni a terméket.

III. Metodológia

Primer kutatásom **célja** a ma Magyarországon futó gyermekreklámok áttekintése és elemzése. A kutatás különösen arra irányult, hogy a gyerekeknek szóló reklámokban milyen terméket reklámoznak, és milyen hívószavakat, képi megjelenítéseket használnak,

amelyek alkalmasak arra, hogy felkeltsék a gyermekek figyelmét. A *kutatás módszertanát* tekintve egy televíziós megfigyeléses vizsgálatot alkalmaztam, melynek során két munkaszüneti nap délelőttjén futó matinék műsorait tekintettem meg, különös tekintettel az ott elhelyezett reklámblokkokra. Azért választottam ezt a módszert és időpontot, mivel úgy gondolom, segítségével pontos betekintést kaphatok abba, hogy a gyerekeket milyen külső inger éri manapság. A vizsgált *mintába* a két legnézettebb magyar televíziós csatornán¹, az RTL Klubon és a TV2-n matiné közben sugározott reklámok kerültek. Az RTL Klub-ot 2013. október 23-án (ünnepnap) reggel 7.00.-10.30-ig figyeltem, míg a TV2-t 2013. október 27-én vasárnap, 6.30.-9.00-ig. *Kutatási kellékként* egy megfigyelőlapot használtam, amelyet a szakirodalomban megismert szempontok alapján állítottam össze.

IV. Eredmények és következtetések

Közös jellemvonás a két csatorna reklámkínálatában, hogy a matiné alatt, illetve a matinét megelőző reklámblokkban csak és *kizárólag gyerekeknek szóló reklámokat* vetítettek. A matiné után, és a következő műsor előtti reklámblokkban viszont egyetlenegy gyerekeknek szóló reklám sem tűnt fel. Szintén közös jellemvonás volt a reklámok tekintetében, hogy *közvetlen vásárlásra* egyik sem szólította fel a gyerekeket, és nem keltették bennük azt az érzést, hogy ők kevesebbek lesznek akkor, ha az adott terméket nem vásárolják meg nekik a szüleik. Közös jellemző volt, hogy a reklám végén elmondták, hogy a figurák külön vagy szettben kaphatóak, valószínűleg a félreértések elkerülése végett.

Az *RTL Klub* reklámkínálatát tekintve elmondható, hogy 6 leadott reklámblokk volt a matiné alatt, ebben 40 db reklám, összesen 15féle termék reklámja. A csatorna reklámkínálatára jellemző, hogy főként játékokat reklámoztak, 1 db élelmiszerreklám volt, egy puding tehát kijelenthető, hogy kifejezetten egészségtelennek tartott termékeket (pl. chips, cukros üdítőital) nem reklámoztak. A képi megjelenítés tekintetében elmondható, hogy mivel főleg játékokat reklámoztak, így a reklámban játszó gyerekek tűntek fel, akik bemutatják, hogy hogyan kell az adott termékkel játszani, és mi a játék „missziója”. Érdekesség, hogy az RTL Klubon különösen az idősebb gyerekeket szólították meg, az ajánlott termékek a 6-12 éves korosztálynak szóltak többnyire. Olyan termékek tűntek fel, mint a Lego Star Wars figurái, Lego City, Hot Wheels autópályái, Furby, Chi Chi Love Monster kutya lányokanak, Thomas gőzmozdonyfigurák, Nerf fegyverek, Angry Birds madarak. Mesefigurák szerepeltetése sem volt jellemző, csupán Thomas, a gőzmozdony tűnt fel, illetve a Star Wars figurák, és az Én kicsi pónim egyik szereplője. A leggyakrabban alkalmazott hívószavak a reklámban a következők voltak: „Készen állsz a játszámra?”, „Építsd meg az építményt!”, „Garantáltan jó móka!”, „A győzelem rajtad múlik, és a Monsuno szörnyeken!”, „Adj gázt!”, „Játékra fel!”, „Szállj csatába és mentsd meg a várost!”. Érdekesség, hogy az RTL Klubon több reklámban elhangzott az utasítás a reklám végén, hogy „Nézd meg a honlapunkat!”, vagy „Látogass el a Facebook oldalunkra!”.

A *TV2*-n szintén 6 reklámblokk volt a matiné alatt, de sokkal rövidebbek, összesen 16 reklámot adtak le, ez 6 különböző reklámot jelent csupán, és ebből az egyik termék, vállalat, mint támogató tűnt fel a reklámban. Olyan termékeket reklámoztak itt, mint a Chuggington magazinok (Egmond Kiadó), Haribo gumicukor, Pollypocket, Paula puding, Barbie (Mattel), Disney könyvek. A képi megjelenítésre jellemző volt, hogy mivel ezek a termékek a fiatalabb gyerekeknek szóltak többnyire (3-10 évesek) így álmvilágszerű, animált, meseszerűek voltak, bár ismert mesefiguraként inkább csak a Chuggington

¹ Forrás: TV piaci körkép 2013. I. negyedév – Nielsen közönségmérés

mozdonyok tűntek fel. Egy egészségre károsnak ítélt terméket reklámoztak, a Haribo gumicukrot. Alkalmazott hívószavak a reklámban a következők voltak: „*Jó szórakozást kívánunk!*”, „*Vadonatúj!*”, „*Kóstoldtad már?*”.

Összehasonlításképpen elmondható, hogy az RTL Klub sokkal intenzívebben reklámozott, mint a TV2 a matiné alatt, és míg az RTL Klub inkább az idősebbeket szólította meg, addig a TV2 a kisebbeket is, bár volt 2 termék, amelyet mind a két csatornán reklámoztak (Paula puding és a Barbie baba).

A kutatás példa volt arra, hogy az etika és a felelősség a gyermekreklámok területén is tud érvényesülni.

V. Összefoglalás

Munkám során elemeztem az etika fontosságát a marketingben, illetve a marketing felelősségét, nagy hangsúlyt fektetve a gyermekeknek szóló reklámok kérdésére. A gyermekekkel kapcsolatos reklámokat 3 kategóriára osztottam: amikor a gyermekeket csak szerepeltetik a reklámokban, például a családi idill ábrázolása végett; amikor a szülőknek szól a reklám, de azt hangsúlyozva, hogy csak akkor lesz az édesanya, édesapa „jó szülő”, ha az adott terméket megvásárolja a gyermeknek; illetve amikor közvetlenül a gyermekeket célozzák meg a hirdetőik. Ez utóbbi esettel foglalkoztam részletesebben.

Leszögezhető, hogy rendkívül fontos ezzel a kérdéskörrel foglalkozni, hiszen több kutatás kimutatta, hogy a gyerekek rengeteg időt töltenek a televízió előtt. A Nielsen felmérése szerint 2011-ben a 4-17 éves korosztály 3 óra 16 percet töltött naponta a televízió előtt, és ami talán még rémisztőbb adat, hogy a gyerekek többsége úgy tekint a televízióra, mint elsődleges szabadidős tevékenységre. Ez azért probléma, hiszen a 4-6 éves gyerekek 38 %-a egyáltalán nem tud különbséget tenni a reklám és a műsor között, később is csak nehezen.

Egy rövid nemzetközi kitekintést is végeztem, és kiderült, hogy a legszigorúbb szabályozások Kanada francia nyelvű tartományaiban vannak, ahol már 1978-ban beszüntették a gyermekeknek szóló reklámokat. A többi államban, illetve az Európai Unióban is egyéb korlátozások vannak életben, amelynek segítségével próbálják óvni a gyermekeket a reklámzajtól. A Fogyasztóvédelmi Világszervezet is sokat foglalkozik a kérdéssel, ugyanis fontosnak tartja a gyermekek védelmét. Javaslatok között nem csak az szerepel, hogy egy az egyben tiltsák ki a gyermekreklámokat a médiafelületekről, hanem az is, hogy 6 és 21 óra között ne is lehessen egészségtelen ételeket reklámozni, illetve ajándékokat csomagolni a termékekhez.

Munkám során egymás mellé állítottam a gyermekreklámok ellen, és mellette szóló érveket. Van ugyanis mind a kettő. Ha a profit oldaláról közelítjük meg a kérdést, akkor értelemszerűen fontosak a gyermekeknek szóló reklámok, hiszen még ha az adott célcsoport nem is rendelkezik önálló keresettel, befolyásuk lehet a szülők döntésére. Egyre többször kezelik külön célcsoportként a gyerekeket pont ez miatt. Természetesen, ha nem a profit oldaláról közelítünk, hanem azt nézzük, hogy a gyermek személyiségének fejlődése során milyen káros hatása lehet a reklámoknak, akkor a válasz egyértelmű, nem kellene a gyermekeknek szóló reklámok, ugyanis károsak a gyermekre nézve.

A primer kutatás viszont bebizonyította, hogy bár napaság is sok gyermekreklámmal találkozhatnak a gyerekek a televízióban, lehet úgy is reklámozni nekik, hogy a reklámok ne sértsenek etikai normákat.

A gyermekeknek szóló reklámok kérdése további kutatást igényel, kutatási módszerként egy primer kutatást tartok fontosnak. Úgy gondolom, hogy egy mélyinterjú kutatás

kisgyermekes szülők esetében fontos, és a további kutatás szempontjából is értékes információkra deríthet fényt.

VI. Irodalomjegyzék

2008. évi XLVIII. törvény a gazdasági reklámtevékenység alapvető feltételeiről és egyes korlátairól, http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0800048.TV (Letöltve: 2013. 07. 01.)

A 2010. évi CLXXXV. törvény a médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról, http://www.njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=133252.240113 (Letöltve: 2013. 07. 01.)

AGB Nielsen Média kutató Kft.(2011): Nielsen, TV piaci körkép 2011, Nielsen - közönségmérés,

http://www.agbnielsen.com/Uploads/Hungary/res_snapshot_2010_vs_2011_hu.pdf

(Letöltve: 2013. 06. 23.)

Az Európai Unió Hivatalos Lapja (2008): A marketing és a reklám hatása a nők és férfiak közötti egyenlőségre.

<http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:295E:0043:0046:HU:PDF> (Letöltve: 2013. 05. 15.)

Ballai László (2000): A mezítelen marketing, Európa Könyvkiadó, Budapest

Batory, S.S. - Neese, W. - Batory, A.H. (2005): Ethical Marketing Practices: An Investigation of Antecedents, Innovativeness and Business Performance, The Journal of American Academy of Business, Cambridge, Number 2, March 2005 pp. 135–142

Bebawy, Miriam – Samir, Hend (n.é.): Marketing to Kids: The “Born to Buy”: Generation, <http://www.ethicsbasedmarketing.net/6.html> (Letöltve: 2013. 07. 01.)

Clay, Rebecca A. (2000): Advertising to children: Is it ethical?, September 2000, Vol 31, No. 8, p.52, <http://www.apa.org/monitor/sep00/advertising.aspx> (Letöltve: 2013. 07. 01.)

Dankó László (2008): Értékesítés – ösztönzés, Pro Marketing Miskolc Egyesület

Desmond, Roger – Carveth, Rod (2007): The Effect of Advertising on Children and Adolescent. In: R.Preiss/ B.M. Gayle et.al. (eds.): Mass Media Effects Research. Mahwah, NJ

Drummond, G. - Ensor, J. (2005): Introduction to Marketing Concept, Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford

Dudás Katalin (2008): A környezettudatosság többszintű értelmezése és a környezettudatos fogyasztói magatartás vizsgálata, Doktori disszertáció

Fehér Katalin (2008): Reklámhatás, problémamegoldás, intencionalitás, Média kutató, 2008/3. 7-29.

Felser, Georg (2001): Werbe-und Konsumentenpsychologie, Spektrum Akademischer Verlag GmbH Heidelberg, Berlin

Hargitai L. (2002): Érez vagy gondolkodik a magyar választópolgár?, Média kutató. http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_02_nyar/01_magyar_polgar/04.html (Letöltve: 2013. 05. 15.)

Hyman M. R. – Tansey R. - Cark J. W. (1994): Research on Advertising Ethics: Past, Present, and Future. Journal of Advertising, 23 (Fall), 5–15.o.

Kajdiné Suhajda Zsuzsanna – Kardos Lea (1998): Reklámjogi és reklámetikai kézikönyv, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Kindler József – Zsolnai László (1993): Etika a gazdaságban, Keraban Könyvkiadó, Budapest

Kotler, Ph. – Keller, K. (2012): Marketingmenedzsment. Budapest: Akadémiai Kiadó

- Klein, T. A. – Phillips, J. M. (2008): Marketing Ethics, by George G. Brenkert. IVDalden, Mass.: Blackwell Publishing, 2008. Hardcover, XII + 256 pages in: Business Ethics Quarterly
- Kreatív Online (2011): Márkák az online gyerekreklámok ellen, http://www.kreativ.hu/reklam/cikk/markak_az_online_gyerekreklamok_ellen (Letöltve: 2013. 07.01.)
- Kroeber-Riel, W. – Weinberg, P. (2003): Konsumentenverhalten, Verlag Vahlen
- Médiainfó (2011): A gyerekeket is reklámmal bombázzák a kereskedelmi csatornák, http://www.mediainfo.hu/hirek/article.php?id=22040&referer_id=newsletter (Letöltve: 2013. június 23.)
- Misákné Schmidt Enikő (2007): Tiltott reklámok, 12 piszkos trükk, <http://www.pbkik.hu/index.php?id=9543>, (Letöltve: 2012.11.12. 16.43.)
- Müller, Melissa (2001): Az áruvilág kicsi királyai. Budapest, 35. p
- Nagy Melinda (2012): Ételmarketing: Célkeresztben a gyerekek, <http://tudatosvasarlo.hu/cikk/etelmarketig-celkeresztben-gyerekek-1>, Letöltve: 2012.11.14. 18.31.
- Nemzeti Média – és Hírközlési Hatóság (2012): A tematikus gyermekcsatornák reklámkínálata, http://nmhh.hu/dokumentum/155046/Reklamkinalat_a_tematikus_gyermekcsatornakon_tanulmany.pdf (Letöltve: 2013. 06. 23.)
- Nemzeti Média – és Hírközlési Hatóság (2011): Előterjesztés a médiatanács részére, Tárgy: a gyermekcsatornák környezetében közzétett reklámok vizsgálata, http://mediatanacs.hu/dokumentum/1785/1319639544gyermekcsatorna_reklamok.pdf, (Letöltve: 2013. 06. 23.)
- Nyíró Nóra – Ecsedi Anett – Bellér Anna (2011): Fogyasztóvédelmi szemle (V. évf. 1. szám 57-61.o.): Reklámetika, önszabályozás, fogyasztók
- Olach Zoltán (2001): Lehet-e jó a marketing, ha nem etikus? CEO magazin (2. évf. 1. sz. 29-31.o
- Pázmándi Kinga (2007): Modern reklámjog, HVG-Orac Lap-és könyvkiadó Kft.
- Sas István (2007): Reklám és Pszichológia. Budapest, 42.p.
- Preston, Chris (2004): Children's advertising: the ethics of economic socialisation, International Journal of Consumer Studies, 28, 4, September 2004, pp364-370
- Responsible Advertising and Children Programme (2009): Advertising and children, <http://www.responsible-advertising.org/advertisingandchildren.asp> (Letöltve: 2013. 06. 28.)
- Sele, K. (2006): Marketing Ethics in Emerging Markets – Coping with Ethical Dilemmas, IIMB Management Review, March 2006
- Sükösd Miklós (2004): Reklám és ökológia. A marketingkommunikáció környezeti és erkölcsi kérdéseiről. ReklámÉrték, 2 (17) December 1-8. o.
- Töröcsik Mária (2000): Empatikus marketing, Bagolyvár könyvkiadó, Budapest
- Tudatos Vásárló (2008): Reklám, család, tanár: ki befolyásolja leginkább a gyermekek étkezési szokásait?, <http://tudatosvasarlo.hu/cikk/reklam-csalad-tanar-ki-befolyasolja-leginkabb-gyerekek-etkezesi-szokasait> (Letöltve: 2013. 07.01.)
- Wilcox, Brian L. - Kunkel, Dale - Cantor, Joanne - Dowrick, Peter - Linn, Susan - Palmer, Edward (2004): Report of the APA Task Force on Advertising and Children, <http://www.apa.org/pi/families/resources/advertising-children.pdf>, (Letöltve: 2013. június 23.)

Szakó Tímea, doktorandusz hallgató
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Gazdálkodástani Doktori Iskola
7622 Pécs, Rákóczi út 80.
szakot@ktk.pte.hu

Helyi termelés és értékesítés a Sellyei kistérségben¹

Weber Erika

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola
Pécs

Absztrakt

A Sellyei kistérség esetében jelentős probléma a jövedelmek kiáramlása. Ebben nagy szerepe van annak, hogy a pécsi, szigetvári és siklósi nagy- és kiskereskedelmi egységek alacsony árai annyira vonzóak a lakosság számára, hogy azok jövedelmük jelentős részét nem a kistérségben költik el. Emellett a településeken folyamatosan mozgóárusok értékesítik termékeiket, amelyek viszik ki a lakosság fogyasztásra szánt jövedelmét a kistérségből. Ezzel a helyi kiskereskedők nem képesek felvenni a versenyt.

Ennek a problémának az orvoslására lenne célszerű kialakítani egy vagy több helyi, szövetkezeti elven működő felvásárló és értékesítő központot. A kiskereskedelmi központ a helyi termékek felvásárlására szakosodna. Ezzel létre lehetne hozni egy olyan kiskereskedelmi egységet, amely elősegítené a pénzáramlások belső körforgását a folyamatosan kifolyó pénzekkel szemben. Ezt az összes település támogathatná azzal, hogy falubuszaikkal rendszeres járatokat indíthatnának a közeli szövetkezeti kiskereskedelmi egységbe, illetve ahol rendelkezésre áll szabad épület, azt felajánlhatnák a szövetkezet számára, központok kialakítására az önkormányzatok, csökkentve ez által a költségeket.

A jövedelemáramlás mellett pedig a munkanélküliség csökkenéséhez is vezethetne, mert a termelésbe többen be tudnának kapcsolódni, ez által biztosítva lenne éves jövedelmük. Csökkenne a közmunkások és segélyezettek száma, ami az önkormányzatok terhet is csökkentené és elindíthatna egy gazdasági fejlődést a térségben. Természetesen ennek megvannak a korlátai is a kistérségben, melyekre a tanulmány során részletesen kitérek.

Kulcsszavak: *helyi termelés, vidék jövője, gazdasági fejlesztés*

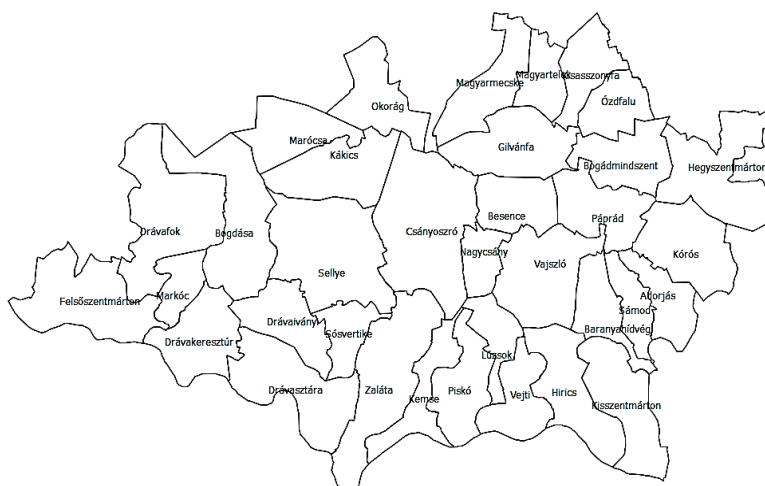
I. Bevezetés

1.1. A Sellyei kistérség bemutatása

A Sellyei kistérség az ország déli részén Baranya megyében, a Dráva folyó mentén helyezkedik el. A kistérséget szinte teljes egészében magába foglalja az Ormánság, mely az ország egyik legelmaradottabb vidéke. 35 településből áll, területe 463 km², népességszáma pedig 13088 fő (2010). (KSH, 2013)

¹ A tanulmány a TÁMOP 4.2.2./B-10/1-2010-0029: Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen pályázat keretében készült

1. ábra: A Sellyei kistérség települései

Forrás: KSH adatok alapján Weber Erika szerkesztése

A leghátrányosabb helyzetű 33 kistérség közül a fejletlenség szempontjából a Sellyei kistérség a harmadik. Alacsony népsűrűség, gyenge idegenforgalmi teljesítmény, magas munkanélküliség, alacsony mobilitás, a vállalkozások alacsony száma és a mezőgazdaság országos átlagot jelentősen meghaladó szerepe jellemzi.

1.2. Néesség

A települések átlagos lakossága nem haladja meg a négyszáz főt (372 fő, KSH adatok alapján). A térségben a népességfogyás általános tendencia, a vándorlási különbözet negatív, a falvak lakossága elöregedő, a fiatalok nagy része elhagyja otthonát. Általában a képzettebb lakosság hagyja el a térséget, magasabb bérek, jobb életkörülmények reményében. Jellemző a külföldre vándorlás is, de kisebb mértékben, mint az ország többi részén. A képzettebb lakosság helyébe pedig a kevésbé képzett, roma lakosság telepedett, ami a népesség összetételét jelentősen megváltoztatta a települések esetében. Az elvándorlások mellett a természetes fogyás is jelentősen hozzájárul a térség népességcsökkenéséhez.

1.3. Foglalkoztatás

Hosszú ideje problémát okoz a térségben a munkanélküliség és a képzetlen humán erőforrás. Emellett megfigyelhető az elöregedés, elvándorlás is a térség településein, ami szintén nem kedvező a munkaerő piaci viszonyok tekintetében. A fiatalok, akik képzettebbek külföldre vándorolnak, vagy nagyobb városokba, a jobb megélhetés reményében. Ennek hatására a munkanélküliség csökkentése különösen nehéz feladat a kistérségben, mert nem áll rendelkezésre képzett munkaerő. A munkanélküliség csökkentésére jelenleg a közmunkaprogram kínál alternatívát, de hosszú távon ez a rendszer nem fenntartható a jelenlegi formájában. A hozzáadott értéke ennek a munkának nagyon alacsony és a munkások is kényszernek érzik, nem tudnak visszakapcsolódni a munka világába általa.

1.4. Mezőgazdaság

Jelentős szerepe van az agrárgazdaságnak a térségben, ami az ipar fejletlenségének is köszönhető. Ebben a térségben az ipar fejletlenségéből és a munkaerő minőségi jellemzőiből adódóan az alacsony technológiájú megoldások lehetnek eredményre vezetőek. Igazodni kell az önkormányzatok finanszírozási, támogatási lehetőségeihez, a környezethez és a társadalmi feltételekhez is. (Reményi - Tóth, 2009)

Az agrárgazdaság esetében a legnagyobb problémát viszont a föld tulajdonszerkezetének átalakulása jelenti. A települések lakosainak kevés föld van a tulajdonában és a mezőgazdaság jelentős része ma már nem is kötődik a falvakhoz szorosan. Ha a vidéki lakosság megtartása és boldogulása a cél, akkor a szociális mezőgazdasági termelés támogatása lenne célszerű. Előnye, hogy a lakosok visszatérnek a munka világába, elsajátíthatják a tapasztalatokat, példa értékű lehet a fiatal generáció számára. A földtulajdon hiányában a telkek bevonása megoldás lehet, ami a falukép javításához is hozzájárulhat, és az önellátást is elősegítheti, ami kevésbé tenné függővé a vidéki lakosságot az élelmiszeráraktól. Emellett az élőkommunka igényes fejlesztési irányok lehetnek még célra vezetőek, és melyek olyan terméket állítanak elő, mely piaci rést céloz meg: gyógynövények, biotermékek, gyógyszerészeti alapanyagok. (Reményi - Tóth, 2009)

Cél a minél magasabb fokú feldolgozottság elérése is, mely által helyi termékek előállítására is megoldható lenne és egy másik irány lehetne még az energetikai növények termesztése is, melyekkel a Pécsi erőmű kiszolgálói lehetnének. Az állattartást a földnélküliség problémája szinte lehetetlenné teszi. Földhöz juttatás kellene, a piaci megjelenésben kellene segíteni a gazdákat, szövetkezeti együttműködésekkel kellene támogatni, a helyi termékeket forgalmazó kereskedők diszkriminációja, információáramlás segítése, oktatás, képzés kellene. A legfontosabb pedig a helyi összefogás lenne. (Reményi - Tóth, 2009)

1.5. Településhálózat, közlekedés

Ezeken kívül jellemző még a térségre az aprófalvas településhálózat. Mindössze három nagyobb település található a térségben (Sellye, Vajszló, Felsőszentmárton). A Sellyei kistérség településsűrűsége az országos átlag felett van, amit az aprófalvas szerkezet is jól szemléltet. Ebből következik az is, hogy a térség közúthálózata is sűrű, azonban sok a zsáktelepülés is.

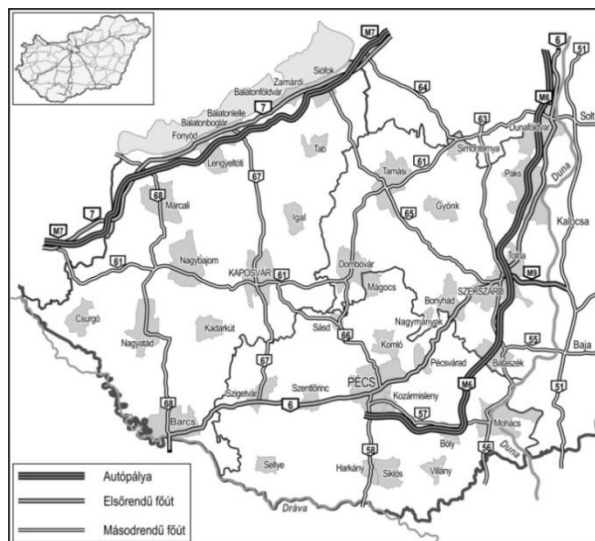
A térségben jellemző településtípusok:

- bokortelepülések (Kemse)
- egy főutcás, hosszútelkes beépítésű települések (Zaláta, Piskó és Vejtí)
- zsáktelepülések (Ózdfalu, Markóc, Besence, Nagycsány, Hirics, Marócsa, Kisszentmárton)
- halmazos szerkezet (Sellye, Vajszló, Csányoszró). (DDRF Rt., 2013)

A közlekedési viszonyokat is meghatározza az aprófalvas szerkezet. Az úthálózat sűrűsödése figyelhető meg a térségben, és a vasúthálózat gyérülése. A térséget három fő közút keresztezi (5804-es, 5805-ös és 5801-es). A települések többségét azonban ennél alacsonyabb rendű utak kötik össze. Az utak többségének állapota rossz, sok a kátyús, balesetveszélyes szakasz. (DDRF Rt., 2013.) A három fő közúttól eltekintve azonban a fő közlekedési útvonalak elkerülik a térséget (2. ábra), ami a fejlesztési lehetőségeket

jelentősen beszűkíti.

2. ábra: A Dél-Dunántúli régió úthálózata

Forrás: Buday-Sántha, 2013.

II. Anyag és módszer

A fenti térségi jellemzés alapján jól láthatók a kistérség problémái. A jelen gazdaság problémáit azonban nem oldja meg sem a külföldi tulajdontöbbségű vállalkozások további aktivizálódása, sem a hazai kvv-k fejlesztése, sem a nagyobb állami szerepvállalás. A súlyos gazdasági problémák közül a területi egyenlőtlenségek növekedése és az alacsony foglalkoztatási szint érinti különösen a vidéki térséget. Mindkettőre jó gyógymód lehet a helyi gazdaságok fejlesztése. Ezen belül a következőkben a helyi termelés és értékesítés témakörével foglalkozom.

A Sellyei kistérség kiválasztásánál szekunder információkat használtunk fel, azonban az adatok elérhetősége, időbeli egyezősége nehézségeket okozott. Főként megyei adatok álltak rendelkezésre, melyek nem voltak alkalmazhatóak a kistérség problémáira, ezért a primer kutatás eszközeihez folyamodtunk, hogy pontosabb képet tudjunk adni a térség gazdasági és társadalmi helyzetéről.

A mélyinterjú megkérdezés mellett döntöttünk, mert a lehető legtöbb információt kívántuk megszerezni a településekre vonatkozóan. Fontosnak tartottuk a személyes megkeresést. A polgármesterek rendelkeznek a legnagyobb rálátással a gazdasági, társadalmi helyzetre az egyes települések esetében. A polgármesterek saját munkájukból adódóan, saját tapasztalataik alapján tudtak válaszolni kérdéseinkre, melyek fontosak a fejlesztési lehetőségek feltárásánál, hiszen a települések helyzete, adottságai mellett a hozzáállásuk is jelentős befolyásoló tényező lehet.

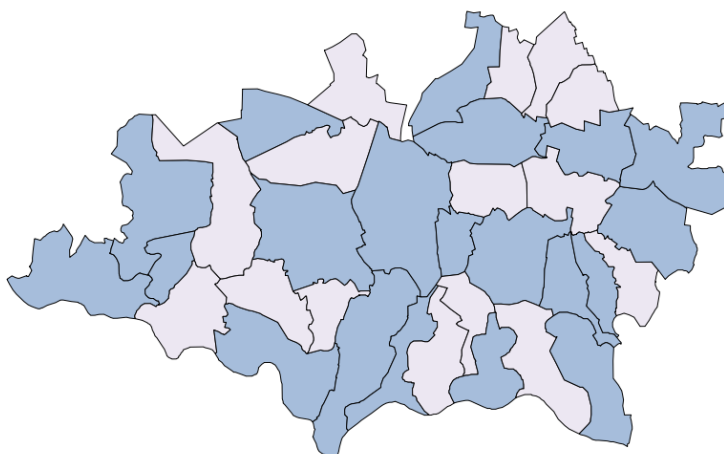
2012.12.07. és 2012.12.19. között a Sellyei kistérség húsz polgármesterével készítettünk interjút, melyek célja a településük és a térség gazdasági viszonyainak feltérképezése volt. Az interjúk készítésében kutatócsapatunk tagjai: dr. Mellár Tamás, Heindl Zsombor, Parázso Tamás és Weber Erika vettek részt. **Az interjúk 40-90 perces beszélgetések voltak, melyek a lentebb olvasható kérdések alapján folytak.**

Az interjúk során az alábbi kérdések mentén haladtunk, de amennyiben felmerült más fontos tényező is, egyéb területekre is kitértünk:

- A kistérség gazdaságának fejlesztésére milyen lehetőségeket lát?
- A közmunkaprogram milyen mértékben van jelen a településen?
- Ez mennyire vált be?
- A falubuszokat milyen célra használják?
- Mi a húzóágazat a térségben?
- Van-e egy vagy több meghatározó vállalkozás a településen vagy a környéken, ami segíthet a térség fellendítésében?
- Milyen típusú együttműködések vannak a települések között?
- Az iskolák fenntartását meg tudja oldani a település vagy több település összedolgozik e téren?
- Az óvodák esetében hasonló a helyzet?
- Ha más településen működik az oktatás, akkor a közlekedést hogy tudják megoldani?
- Mekkora százalékban részesülnek segélyben a helyi lakosok? Mekkora a munkanélküliség?
- A külföldre eljárók száma mekkora? Hogy változott az elmúlt években?
- A keresetüket helyben költik el a lakosok, vagy a közeli városba, nagyvárosba járnak el bevásárolni?
- Az alapszolgáltatások, étel-miszerellátás milyen mértékben megoldott a településen?
- Helyi termékeket állítanak-e elő? (mezőgazdasági vagy egyéb termékek)
- Ezeket hol és hogyan értékesítik?
- Mik ezek a termékek?
- Mi jellemzi a vállalkozói kedvet a településen?
- Ha meg lehetne oldani, hogy ezeket a termékeket közösen értékesítsék, azt vállalnák-e a lakosok?

A kutatás során összesen húsz polgármestert, mint egy-egy település képviselőjét kerestük fel a kistérség 35 településéből. A települések kiválasztása során nem volt alkalmazható a reprezentatív mintavétel, ezért elsősorban arra törekedtünk, hogy többféle ismérv alapján minden településtípus megjelenjen a mintában. A településeket lakosságszám, körjegyzőséghez való tartozás alapján választottuk ki.

3. ábra: A megkérdezett települések elhelyezkedése

Forrás: Interjúk alapján Weber Erika szerkesztése

III. Eredmények

3.1. A Sellyei kistérség helyzete, problémái

A vizsgált szakirodalom alapján alkotott kép nem változott jelentősen 2012-re sem, hasonló képet alkothattunk saját kutatásunk révén is.

Sellyének nincs igazán központi és munkaerő felszívó szerepe, a többi helyre pedig nehéz bejárni a közlekedési viszonyok miatt. Sellye és Vajszló, a két legnagyobb és legfejlettebb település is csak, mint mikro központok jelennek meg a kistérségben.

Már hosszú ideje problémát okoz a képzetlen munkaerő, mivel a kistérség lakóinak jelentős része általános iskolai végzettséggel rendelkezik. A települések többségében problémát okoz az elöregedés, elvándorlás, elnéptelenedés, emiatt egyre több üresen álló ház található a térségben. Leginkább a tanult emberek hagyják el a térséget, gyakorta külföldön vállalnak munkát és telepednek le. A polgármesterek beszámolója szerint szinte minden településen megfigyelhető ez a jelenség, bár mértéke eltérő. Emellett a lakosság összetételében figyelhető meg, mert az elvándorlók helyére kevésbé képzett roma lakosság költözött. A munkanélküliségi ráta rendkívül magas, a sellyei polgármester beszámolója szerint 40% a valós munkanélküliség.

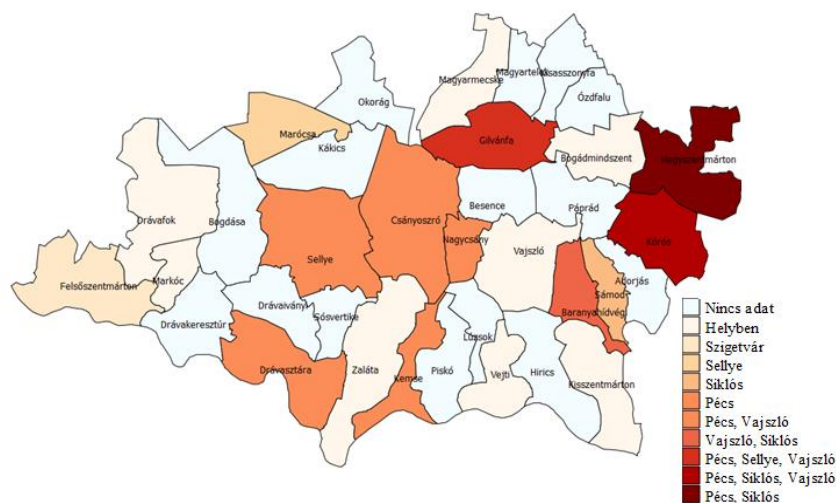
Korábban a kistérség legnagyobb foglalkoztatója a pécsi Elcoteq volt, megközelítőleg 700 embert foglalkoztatott a térségből. A cég üzemének 2011-es megszűnése után a korábbi foglalkoztatottak nem találtak maguknak munkát. Ebből következően a vállalat üzemének bezárása jelentősen hozzájárult a munkanélküliségi ráta megugrásához. További problémát jelent, hogy a mezőgazdaság nem tud felszívni nagyszámú munkaerőt.

A közmunkaprogram meghatározó szerepet tölt be a foglalkoztatásban, megközelítőleg 1700 közmunkás van a kistérségben. A munkások leginkább javításokat (út, mezőgazdasági út, vízelvezetés) végeznek, ezen kívül termelő munka csak a mezőgazdaságban folyik, amit részben a közétkeztetésben tudnak felhasználni, részben pedig a közfoglalkoztatottak között osztanak ki. A közmunkaprogram értékesítésre való használatát tiltják, mert ez versenytorzító hatású lenne, de erre a problémára is valamilyen megoldást kell találni, mert ez által nagyobb hozzáadott értéket lehetne előállítani a közmunkaprogram keretében.

Kevés földterület van a helyiek tulajdonában, amiken az emberek gazdálkodhatnak. Nincs földtulajdon, mert a rendszerváltozáskor a spekulánsok felvásárolták a tulajdonosoktól a földeket, és jelentős koncentráció ment végbe.

A polgármesterekkel folytatott interjúk során kiderült, hogy a vállalkozások létrehozására tett kísérletek nem jártak sok sikerrel. Nem telepednek meg üzemek, a vállalkozói kedv alacsony, emellett a megfelelő mennyiségű tőke is hiányzik hozzá.

4. ábra: A Sellyei kistérség kereskedelmi vonzáskörzetei 2012-ben

Forrás: Interjúk alapján Weber Erika szerkesztése

A kiskereskedelem a helyi drága boltokban, vagy mozgóárusoknál, vagy nagyobb városokban történik. A megkérdezések során kiderült, hogy a térség lakóinak többsége Pécsen, Vajszlón, Sellyén, sőt Siklóson költi el jövedelmének egy részét. Ezt a folyamatot erősíti, hogy falubusz szinte minden kisebb településen található.

3.2. Lehetőségek a Sellyei kistérség számára

A magyar vidék helyzetét vizsgálva a hosszú távú trendek arra mutatnak, hogy a vidéki települések előtt az alábbi lehetőségek állnak:

1. Városi agglomeráció részévé válik,
2. Hatékony agrártermelésre és kapcsolódó iparágakra épít,
3. A természetes környezet és a vidéki jellegből fakadó előnyöket képes kiaknázni,
4. Turisztikai vonzerőre épít,
5. Egy nagyvállalatra alapozza gazdaságát,
6. Elszegényedő, leszakadó térséggé válik.

A Sellyei kistérség településeire az elszegényedés már most is jellemző, és a leszakadás folyamata prognosztizálható, melyet hatékony beavatkozások nélkül nem lehet megoldani.

A vizsgált kistérség folyamatos külső finanszírozásra szorul, amely állami támogatások formájában érkezik, ugyanakkor folyamatos a pénzkiáramlás is, elsősorban a lakosság vásárlásain keresztül.

A kistérség számára fontos lenne a külső függés mérséklése, melyre két lehetőséget tártunk fel. Egyrészt a megoldása lehetne, ha a kistérség belső folyamatait képes lenne megerősíteni. Másrészt olyan helyi vállalatot, vagy vállalat-szövetkezetet lehetne kialakítani, amely folyamatos exporttal a magyar költségvetéstől függetlenül lenne képes külső forrásokat biztosítani a kistérség számára.

A kistérség problémáira egy komplex program kialakítása lenne szükséges. Melynek sarokkövei a következők:

- A közmunkaprogram újszerű, munkaerő kölcsönzésen alapuló felhasználása
- Helyi kiskereskedelem összefogás útján történő megszervezése
- Helyi pénz bevezetése a rendszer pontos megtervezésével

3.3. Helyi termelés - értékesítés összefogás útján történő megszervezése

A tanulmányban részletesen csak a helyi termelés és értékesítés fejlesztési lehetőségeivel foglalkozom.

3.3.1. A térségben felmerülő problémák

A Sellyei kistérség esetében az egyik fő probléma, hogy a pécsi, szigetvári és siklói nagy- és kiskereskedelmi egységek alacsony árai annyira vonzóak a lakosság számára, hogy azok jövedelmük jelentős részét nem a kistérségben költik el. Emellett a településeken folyamatosan mozgóárusok értékesítik termékeiket, amelyek viszik ki a lakosság fogyasztásra szánt jövedelmét a kistérségből. Ezzel a helyi kiskereskedők nem képesek felvenni a versenyt.

Emellett a közmunkások által előállított termékeket az önkormányzatok ingyen osztják ki a lakosságnak, amely szintén csökkenti a hagyományos értelemben vett keresletet. A 2012-es évben még volt lehetőségük az önkormányzatoknak értékesíteni is a megtermelt termékeket, de erre kevés önkormányzat esetében volt példa, főként a fűszerpaprikát tudták értékesíteni feldolgozók felé illetve konzervgyáraknak a zöldség, gyümölcs terményeket.

Egyrészt a megtermelt mennyiségek voltak a korlátai az értékesítésnek, nem tudtak olyan hozamokat elérni, melyekre szükség lett volna, másrészt a termékek minősége sem érte el azt a szintet, hogy akár végső fogyasztásra is értékesíthetők lettek volna. Nagy részük emiatt került feldolgozóüzemekhez. Ez a lehetőség, mely néhány település számára rendelkezésre állt, némi jövedelmet jelentett az önkormányzatoknak, azonban ezt a 2013-as évtől már nem tudják kihasználni, mert törvényileg tiltják a közmunkások által előállított termékek piaci értékesítését.

Ha megoldott lenne a közmunkaprogram keretei közt előállított termékek értékesítése, nem csak szociális juttatásként lenne kiosztva, és látnák a lakosok, hogy a termelésnek van értelme, nem csak a közmunkások tevékenységében jelentene többletet, de a kertek megművelését és a helyi termelés beindítását is eredményezhetné.

3.3.2. Megoldási javaslat: szövetkezeti bolthálózat létrehozása

Ennek a problémának az orvoslására lenne célszerű kialakítani egy vagy több helyi, szövetkezeti elven működő felvásárló és értékesítő központot. Ezt Sellyén és/vagy Vajszlón lenne célszerű létrehozni, de akár több település esetében is lehetne felvásárló központokat létrehozni, különböző méretekben.

A kiskereskedelmi központ a helyi termékek felvásárlására szakosodna. A helyi vállalkozóktól, vagy amennyiben a minőségi előírásoknak képesek megfelelni akár a kertjében termelő lakosoktól is felvásárolnák a megtermelt termékeket. A helyi központ alacsony árréssel, nagy mennyiségekkel dolgozna, és ide kerülne be a közmunkaprogram keretében előállított áruk azon része is, mely nem a közétkeztetés szükségleteit fedezné.

Amellett, hogy felvásárolnák a helyi termelők, lakosok termékeit, a szövetkezeti tagoknak résztulajdona is lehetne a szövetkezetben, így nagyobb lenne a bizalom is a rendszer felé és könnyebben el lehetne indítani a működését.

A szövetkezeti boltok hálózatának kialakításával a termelők és vásárlók helyzetét egyaránt javíthatnák. Egyrészt a termelők számára biztosítani egy állandó felvevő piacot, mely a jelenlegi felvásárlókkal szemben tudná biztosítani számukra a folyamatos felvásárlást, és mivel a résztulajdonnak köszönhetően kialakul a bizalom, nem kellene tartaniuk attól, hogy nem tudják eladni a termékeket, ha megfelelő minőségben állították elő és nem egy kizsákmányolásról lenne szó, mint jelenleg, hogy minimális áron felvásárolják a termelőktől a termékeiket és többszörös haszon mellett árusítják az üzletekben. Szűkülne az árrés, így kedvező lenne a termelőknek, mivel magasabb felvásárlási árat biztosíthatna számukra a szövetkezet, és a vásárlók is kedvezőbb helyzetben lennének, mivel a többszörös árrés megszűnése esetében a fogyasztói árak mérséklése prognosztizálható.

A felvásárolt termékek értékének egy részét le is vásárolhatnák a boltokban a termelők, így a jövedelemáramlás egy része már egy zártabb térben történne és a helyi pénzt is alkalmazhatnák a szövetkezeti boltokban. A helyi termékek mellett pedig egyéb, más üzletláncokban értékesített termékeket is árulnának, hogy tudjon versenyezni a többi piaci szereplővel.

Emellett mozgóárusítást is vállalhatna, akár a felvásárlással összekötve is, hogy akiknek nincs lehetőségük ezekbe a felvásárló vagy értékesítési központokba eljutni, ők is részesülhessenek a szolgáltatásokból. Ez által tudna versenyezni a jelenlegi mozgóárusokkal is, melynek hatására a drágább, nem helyi termékekkel kiszorulhatnak a helyi piacról, vagy alkalmazkodnának az árakkal, és akár őket is rá lehetne bírni a felvásárlásra, ami szintén a helyi termelést segíthetné elő.

3.3.3. Korlátozó tényezők

A Sellyei kistérség esetében ennek legnagyobb korlátja a helyi tulajdonban lévő föld csekély mértéke lehet, viszont kiindulásképpen a kertek is elegendő teret biztosíthatnának a termelésre, akár a nem résztvevő lakosoktól lehetne bérelni is azokat, így a lehető legnagyobb területen tudnának termelni, ami a zöldség-, gyümölcstermesztés esetében elegendő földmennyiséget jelenthetne.

A felvásárlás feltételeinek megteremtéséhez és bolthálózat kialakításához szükséges tőkét pedig a helyi tőkehiány kiküszöböléseként támogatásokból is elő tudják teremteni. Számos támogatás létezik ilyen szövetkezetek számára országos és Európai Unió szinten is.

A termeléshez szükséges azonban a szakképzett munkaerő is, ami jelenleg a kistérség esetében nem áll rendelkezésre. Azok számára, akik részt vennének a szövetkezet működésében és a termelésben, biztosítani kellene egy képzést, ahol elsajátíthatnák az alapvető szaktudást a termeléshez. Ezen kívül egy tanácsadót is alkalmazhatna a térség, aki a magasabb szaktudást igénylő feladatok esetében támogatná a termelőket, hogy nagyobb hozamok legyenek elérhetőek.

IV. Összefoglalás

Ezzel létre lehetne hozni egy olyan kiskereskedelmi egységet, amely elősegítené a pénzáramlások belső körforgását a folyamatosan kifolyó pénzekkel szemben. Ezt az összes település támogathatná azzal, hogy falubuszaiikkal rendszeres járatokat indíthatnának a közeli szövetkezeti kiskereskedelmi egységbe, illetve ahol rendelkezésre áll szabad épület, azt felajánlhatná a szövetkezet számára, központok kialakítására az önkormányzatok, csökkentve ez által a költségeket.

A jövedelemáramlás mellett pedig a munkanélküliség csökkenéséhez is vezethetne, mert a termelésbe többen be tudnának kapcsolódni, ez által biztosítva lenne éves jövedelmük. Csökkenne a közmunkások és segélyezetté száma, ami az önkormányzatok terhére is csökkentené és elindíthatna egy gazdasági fejlődést a térségben.

Ezt a szociális szövetkezeti rendszert ki lehetne bővíteni később megyei, régiós vagy akár országos szintre is, amivel a többi hátrányos helyzetben lévő térséget is ki lehetne zökkenteni a hanyatlásból. A társadalom tagjait pedig ösztönözné, hogy váljanak aktív részeivé a gazdaságnak.

Amennyiben a beavatkozások sikeresen megvalósulnának, akkor a kistérség belső áru és pénzforgalma megerősíthetővé, a külső finanszírozási igény fokozatosan csökkenthetővé válhatna, és a helyi pénz kibocsátása is elválhat a közmunkaprogramtól, amely így nem feltétlenül fog a gazdasági modell alapjaként megjelenni. Jelen helyzetben a külső függés csupán mérsékelhető, a közmunkaprogram további fenntartása szükségeszerű, de a hatékonyság növelésének elősegítése elengedhetetlen.

A komplex rendszer kialakítása több évet vesz igénybe, és a kistérség településeinek együttműködését követeli meg. Véleményem szerint belső keresletösztönző program elindítása lenne célszerű a kistérségben. Ez nagy elhatározást, összefogást, kezdetben komolyabb beruházást igénylő program, amely feltételezi, hogy a kistérség közös erővel képes érdekeit és értékeit megvédeni. Így középtávon biztosíthatja a kistérség részleges függetlenségét a folyamatos külső forrásoktól, és kedvező hosszú távú folyamatokat indíthat el.

V. Irodalomjegyzék

1. Buday-Sántha Attila, 2013. DÉL-DUNÁNTÚLI RÉGIÓ KUTATÁS, TÁMOP – 4.2.1.B – 10/2/KONV – 2010-0002, Munkaváltozat, Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar.
2. Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Rt., 2008. A Sellyei Kistérség Területfejlesztési Koncepciója, Munka változat, Átdolgozta: SKTT Területfejlesztési iroda, Pécs.
3. Központi Statisztikai Hivatal honlapja: <http://www.ksh.hu/> (2013.05.20.)
4. Reményi P. & Tóth J. (szerk.) (2010). Az Ormánság helye és lehetőségei: az Ormánság társadalmi-gazdasági viszonyainak komplex feltárása. Publikon Kiadó.
5. Sellyei kistérség polgármestereivel folytatott interjúk hanganyaga, 2012. Pécs.

Weber Erika, doktorandusz hallgató
Munkahely: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és
Gazdaságtan Doktori Iskola
Cím: 6326, Magyarország, Harta, Rajk László utca 24.
E-mail: w.erika87@gmail.com

MŰSZAKI- ÉS ÉPÍTÉSTUDOMÁNY

The south tower of the Strasbourg Cathedral and the drawings of Hans Hammer

Bereczki Zoltán

Pécsi Tudományegyetem
Pollack Mihály Műszaki és Informatikai Kar
Breuer Marcell Doktori Iskola
Miskolc

Abstract

Although the north tower of the Strasbourg Cathedral is a masterpiece and especially the spire brought fame to the city and its master builders, the south tower was never realised. But the historic sources tell us that the citizens of Strasbourg intended to build it. Beside the written sources, the drawings of Hans Hammer are also very important sources regarding the topic. Hans Hammer was the leader (Werkmeister) of the building of the Strasbourg Cathedral from 1486 until 1489, and again from 1513 until his death in 1519. But his activity in Strasbourg dates back to 1471, when he arrived in the city. He was a member of the stonemason-guild from 1472. He went on a journey from 1478 until 1481, when he visited the southern German lands, Vienna, Hungary, and likely Prague. Shortly after his return to Strasbourg he became the foreman (Parlier) of the construction of the Cathedral.

The completion of the north tower with its elaborate stairs (1439) preceded his first stay in Strasbourg only a few decades. On his journey he drew a lot of stairs in his portfolio: a few of them are real (for example Prague and Meissen), but the majority of this drawings are fictional. There are also drawings in large number of machinery in his portfolio: pulleys, cranes, etc. The known works of him in the Cathedral didn't explain the need for these machines as they are smaller parts of the building: a small treasury, the famous pulpit, the (now destroyed) tabernacle, and the Martinskapelle (now Chapelle-Saint-Laurent). In the Musée de l'Œuvre Notre-Dame (Frauenhaus) in Strasbourg there are detailed drawings by him about the never realised south tower also. Although we don't have written sources about it, it is very likely that he had a commission to build up or at least to design the tower, but is also likely that he was interested in this problem also during his journey, meaning years before he became a foreman. This assumption can explain a lot of his drawings in his portfolio also: the intricate stair systems, the eight-cornered vaultings, the machinery, etc.

Keywords: *Gothic, architecture, Strasbourg, tower, drawings*

I. The north tower of the Strasbourg Cathedral

The north tower of the Strasbourg Cathedral was the world's tallest building for more than two centuries. With its completion in 1439 the citizens and builders of Strasbourg became the final winners of the long 'competition of the towers'. [1] Especially the spire is a masterpiece with its elaborate stair systems. This complex spire is the work of Hans Hültz, and was completed in 1439. [2] The original plan of the spire is kept in the Victoria & Albert Museum in London. [3] Due to this elaborate spire, the Strasbourg lodge became the main lodge of the Holy Roman Empire at the gathering of the master masons in Regensburg in 1459.

II. Hans Hammer, his work in Strasbourg, and his portfolio

Hans Hammer was the leader (Werkmeister) of the Strasbourg Cathedral's construction from 1486 to 1489, and again from 1513 until his death in 1519. He became a member of the stonemason-guild in 1472. He went on a journey from 1478 to 1481, during which time he visited the southern German lands, Vienna, Hungary, and likely Prague. Shortly after his return to Strasbourg he became the foreman (Parlier) of the Cathedral's construction. [4]

His portfolio is archived in the Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. [5] Like Villard de Honnecourt's famous work, Hans Hammer's is also referred by various names: Musterbuch, Werkmeisterbuch, sketchbook. Since the work of Hans Hammer shares a lot of similarity with Villard's, it is best to refer it as a 'portfolio', coincidentally with the latest monograph about Villard. [6]

Lots of different vault patterns are included in it. Scholars suppose that these drawings aren't real plans: according to them, they are only 'variations on a theme', some kind of musters for the patron to choose from. This may be right for the majority of the patterns, but as we will see, it is not true for three of them. These three drawings have the so called 'Prinzipalbogen' drawn next to them, which is necessary to project the 2D-plans into three dimensions. Besides this, each of them shows less or more similarities to the works attributed to Hans Hammer. The drawings on the leaf 18v are the plans of the small treasury's vault in the Strasbourg Cathedral. [7] (Images 1, 2.) The one on the fol 19v is a variation of the vault in the Martinskapelle of the Cathedral (now Chapelle-Saint-Laurent). [8] (Image 3.) Finally, the realised vault of the Trinitatiskapelle in the Jung Peterskirche, Strasbourg is the simplified version of the vault seen on fol 28v. [9] (Images 4, 5.) In contrast with the other two drawings, here the Prinzipalbogen is schematic. It looks like the master had to simplify his elaborate plan right at the beginning of the design work, maybe due to financial reasons.

III. The hints for the designing of the second tower in the portfolio

Although there are no written sources available about it, it is very likely that Hans Hammer had a commission to build up or at least to design the south tower, but he was probably also interested in this problem during his journey, which means years before he became a foreman. As we will see, there are hints about it in his portfolio.

The most important drawings related to this topic can be found on the fol 23r. [10] There are six octagonal drawings on that leaf, of which one shows the realised vault pattern in the second story of the north tower octagon. (Images 6, 7.) The inscription next to it says: 'This vault stands in Strasbourg in the tower of the Cathedral of our Lady'. Some dimensions can also be seen here.

The other drawings have the same contours, but with different vault patterns. There are also some dimensions written next to the drawing on the bottom left.

On the fol 27v there aren't any drawings, but there is a very interesting list. [11] According to its last lines, the list contains the vertical dimensions of the Cathedral from one part to another, and at the same time the whole together. In the Middle Ages it wasn't common to write dimensions on the drawings. The plans could have been constructed in (almost) any size. These dimensions can be considered as proofs for the fact, that these drawings and data are based on the existing building. Image 8 shows Hans Hammers data compared to the existing building. (I used the transcriptions published by Fuchs [12] and the help of Pajtók István.) Hans Hammer gives the numbers in two lists: at first from the tower platform (wehter = Wächter) upward, then the rest from the ground to the 'Wächter'. The last two lines give the horizontal size of the north tower at the square level (interior and exterior). With the exception of the topmost dimension (137.5 feet), all the numbers are related to the existing building parts. Unfortunately, this wrong dimension also distorts the whole: according the Hans Hammer, the height of the tower is 599 feet ('schü'). When we sum his dimensions, we got almost the same: 588.5. So, the topmost dimension is not a mistake made while the writing of the list. While the other dimensions seem to be exact, it is a mystery, why is this one so much larger then the real size of the spire.

There weren't any standard measurement in use in the Middle Ages. Comparing his list with the size of the existing building, it turns out that his 'schü' means cca. 27 cm. On the fol 1v he explains his measurement system in details. [13] With this information the other units which he used in his portfolio can also be converted to metric units.

The completion of the north tower with its elaborate stairs (1439) preceded his first stay in Strasbourg only a few decades. On his journey he drew a lot of stairs in his portfolio: a few of them are said to be real (for example Prague and Meissen), but the majority of these drawings are fictional.

There are also drawings in large number of machinery in his portfolio: pulleys, cranes, etc. (Image 9) The works in the Cathedral attributed to him didn't explain the need for these machines as they were smaller parts of the building: the small treasury (Schatzkammer), the famous pulpit, the (since destroyed) tabernacle, and the Martinskapelle. The assumption that he was working on the second tower of the church, can give an explanation on a lot of his drawings in his portfolio, including the aforementioned intricate stair systems, the eight-cornered vaults, and also the machinery.

IV. The drawings of Hans Hammer in the Frauenhaus

In addition to the portfolio, more drawings of him can be found in the Museum Frauenhaus (Musée de l'Œuvre Notre-Dame) in Strasbourg. [14] There are two, which are the most important to us: drawing 7 and drawing 12. These are detailed drawings of a tower with a spire, related to each other: drawing 7 is the elevation and drawing 12 is the ground plan.

It's certain, that for the elevation Hammer used the so called drawing 8 of the tower, which had been made by Hans Hültz decades ago. Hans Hammer's drawing differs from drawing 8 and also the realised north tower especially from the point of view of the spire and the lantern on the top of the spire. But there are also differences in details: the tracery is more modern, and it has the patterns which are very typical for Hans Hammer, and are also included in the portfolio. Scholars are on a different opinion regarding this drawing. Sauvé supposes that these are only fictional plans, some kind of ideal plans to represent the skills of the architect. His main argument is, that it is very unusual to build or plan a tower almost identical to the one built decades before. [15] In contrast with his opinion, Barbara Schock-Werner assumes, that they are the plans of the second tower. [16]

As we have seen before, these detailed drawings are the final results of years of thinking. Since the north tower was a landmark and the pride of the city, it is not

surprising, that the citizens of Strasbourg and their master builder didn't want to build a very different structure next to it. In the collection of the Gothic plans in Vienna there are contemporary examples for this behavior: the plans from the end of the 15th century about the – never realised – north tower of the Stephanskirche are very similar to the existing south tower, which was completed in 1433. [17] Similarly to the above, Hans Hammer used the drawing of his predecessor, Hans Hültz, made measurements on the existing tower, and with the use of this information he created a similar, but unique plan for the second tower. His portfolio tells us, that he was aware of the masterpieces of the 'historical' architecture: he drew the floor plan of the Cologne Cathedral (fol. 24v) and the Prague staircase (fol 12v). [18] Both of them were built more than one century before his era.

As we have seen before by the example of the vaults, besides the numerous fictional drawings and plans some 'real' plans and sketches can also be found in the portfolio. The inscriptions inform us, that the octagonal ones may also be real plans or drafts, some kind of preliminary study sketches for the second tower.

V. Afterword: Hans Hammer's connections to Hungary

Hans Hammer visited the Kingdom of Hungary during the reign of Matthias Corvinus, around 1480. As Papp Szilárd states in his excellent work, there was a change in the Gothic style of the country starting from about the 80s. Papp locates the source territory of the new stylistic elements in Swabia, with Stuttgart in the centre. He also names the Hospitalkirche and the circle of Aberlin Jörg as important sources for the Hungarian architecture at the end of the century. [19]

Almost two decades before Papp's work Barbara Schock-Werner stated, that Hans Hammer's master had been Aberlin Jörg and that he had received education in Swabia. [20] She also published a drawing of the Fürstenempor of the Hospitalkirche, which has been destroyed by now, with a tracery very similar to Hammer's known works. [21] Hans Hammer's sign appears as a Gesellezeichen on the Stiftskirche in Stuttgart, too. [22]

We saw it before, that since the Regensburg gathering the Strasbourg lodge was the main authority in the architecture of the Holy Roman Empire and its sphere of influence. Historic sources tell us, that the Holy Roman Emperor Frederick III employed the Strasbourg sculptor Nicolaus Gerhaert from 1467 to 1473. [23] Some of Hans Hammer's sculpture works show the influence of him: namely the epitaphs in the Marienkapelle in the Zabern Stiftskirche and in the Trinitatiskapelle in the Strasbourg Jung Sankt Peterkirche. [24]

It is a challenge for the future research to clear whether it is a coincidence or not that Hans Hammer, who was also based in Strasbourg, but educated in Swabia, arrived in Hungary shortly after it, maybe for the invitation of the Hungarian king. It's sure, that Matthias looked upon Frederick III as a main antagonist, and he tried to exceed him in representation. Probably Hans Hammer was an important instrument in this battle, and it is also possible, that the Swabian style arrived in Hungary – at least partly – with him.

But I would like to emphasise, that at the current state of research this is only an assumption.

Images

Image 1 Vault of the small treasury by Hans Hammer. Photo by Roland Burckel. Source: http://www.archi-strasbourg.org/photo-detail-2_place_de_la_cath%E3%A9drale_ellipse_insulaire_-_centre_ville_strasbourg-32590-evenement-idEvenement-21336-adresse33.html

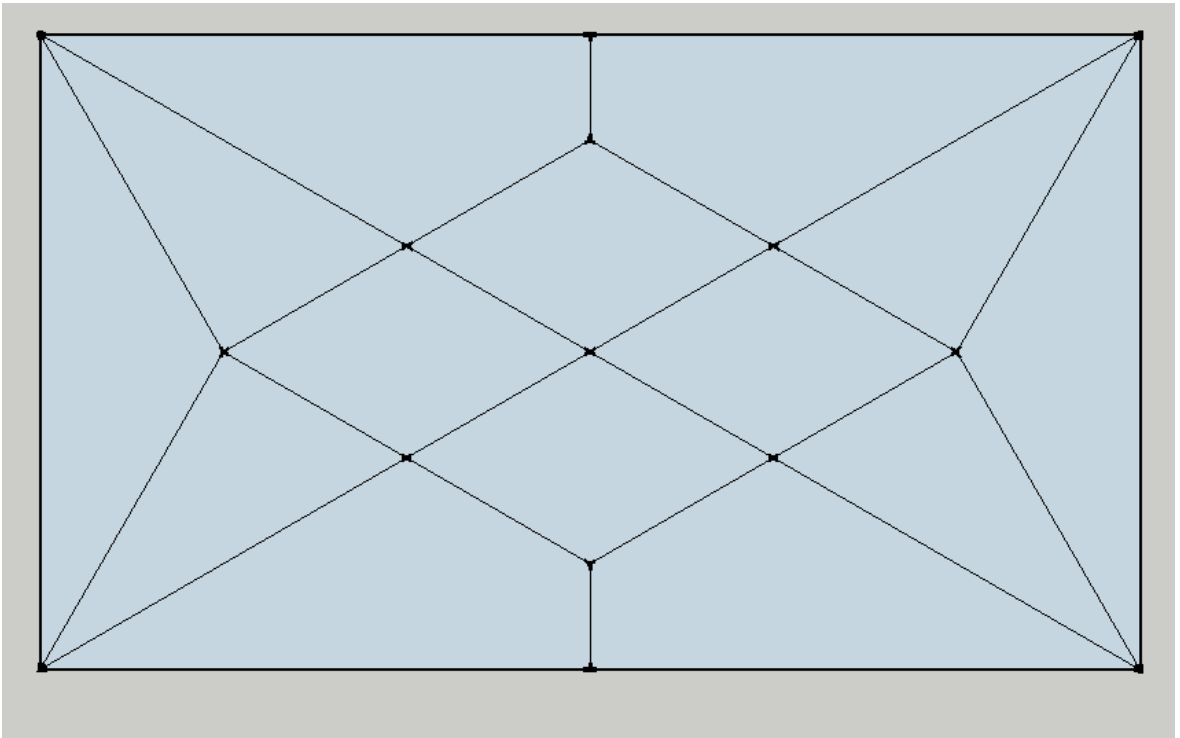

Image 2 The vault on fol 18v. Drawing by the author based on the original.

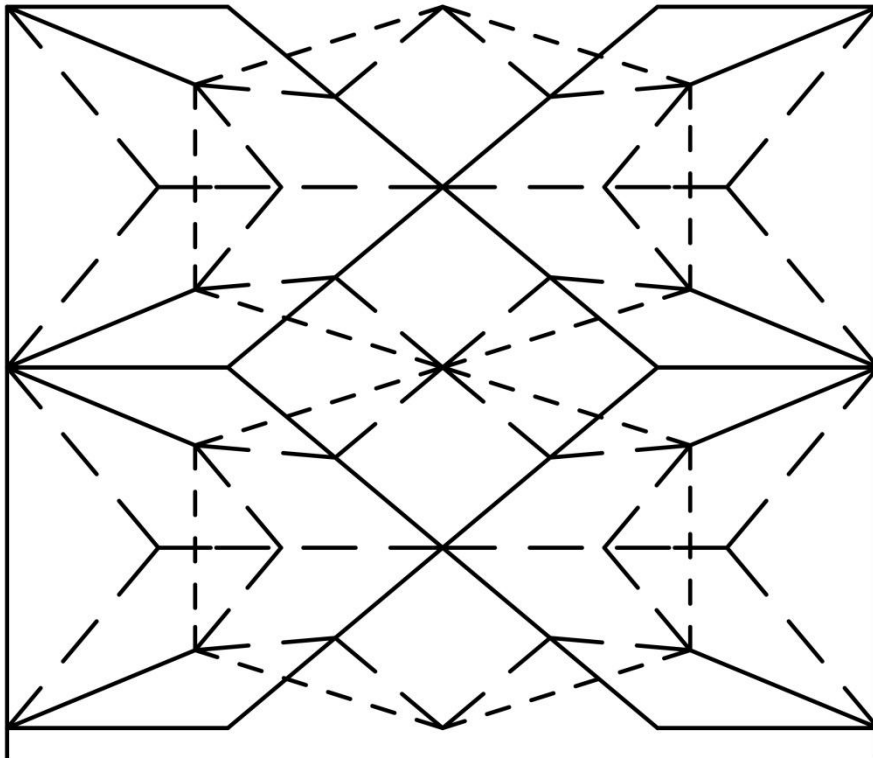

Image 3 The vault plan of the Martinskapelle drawn together with the plan of Hans Hammer (fol 19v). The continuous lines represent ribs which exist on both, the short dashed lines exist only at Hans Hammer while the long dashed lines only at the Martinskapelle. Drawing by the author.

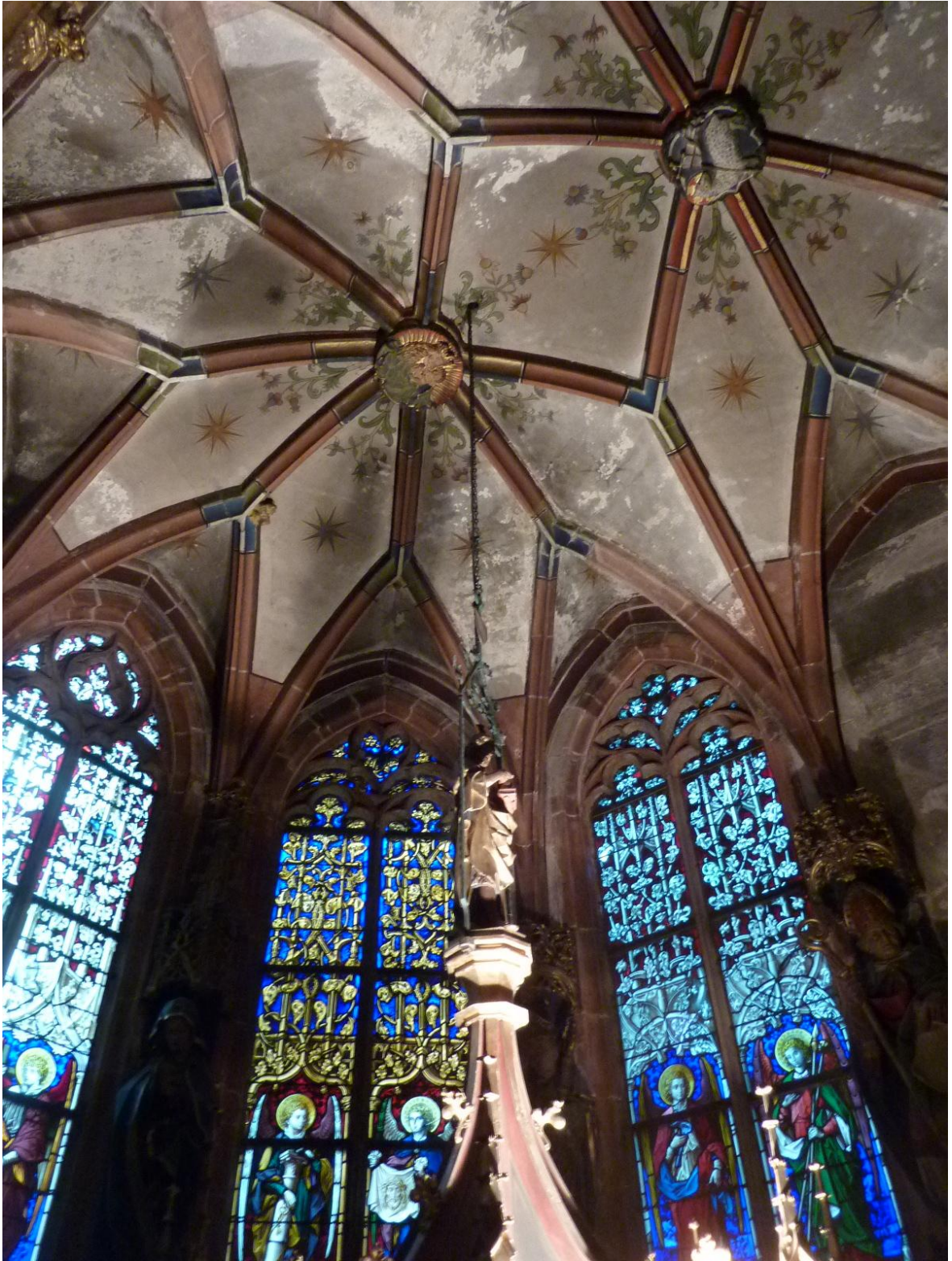

Image 4 Vault of the Trinitatiskapelle of the Jung-Sankt-Peterskirche in Strasbourg. Photo by Roland Burckel. Source: [http://www.archi-strasbourg.org/photo-detail-5_place_saint_pierre_le_jeune_ellipse_insulaire - centre ville strasbourg-21279-evenement-idEvenement-15902-adresse213.html](http://www.archi-strasbourg.org/photo-detail-5_place_saint_pierre_le_jeune_ellipse_insulaire_-_centre_ville_strasbourg-21279-evenement-idEvenement-15902-adresse213.html)

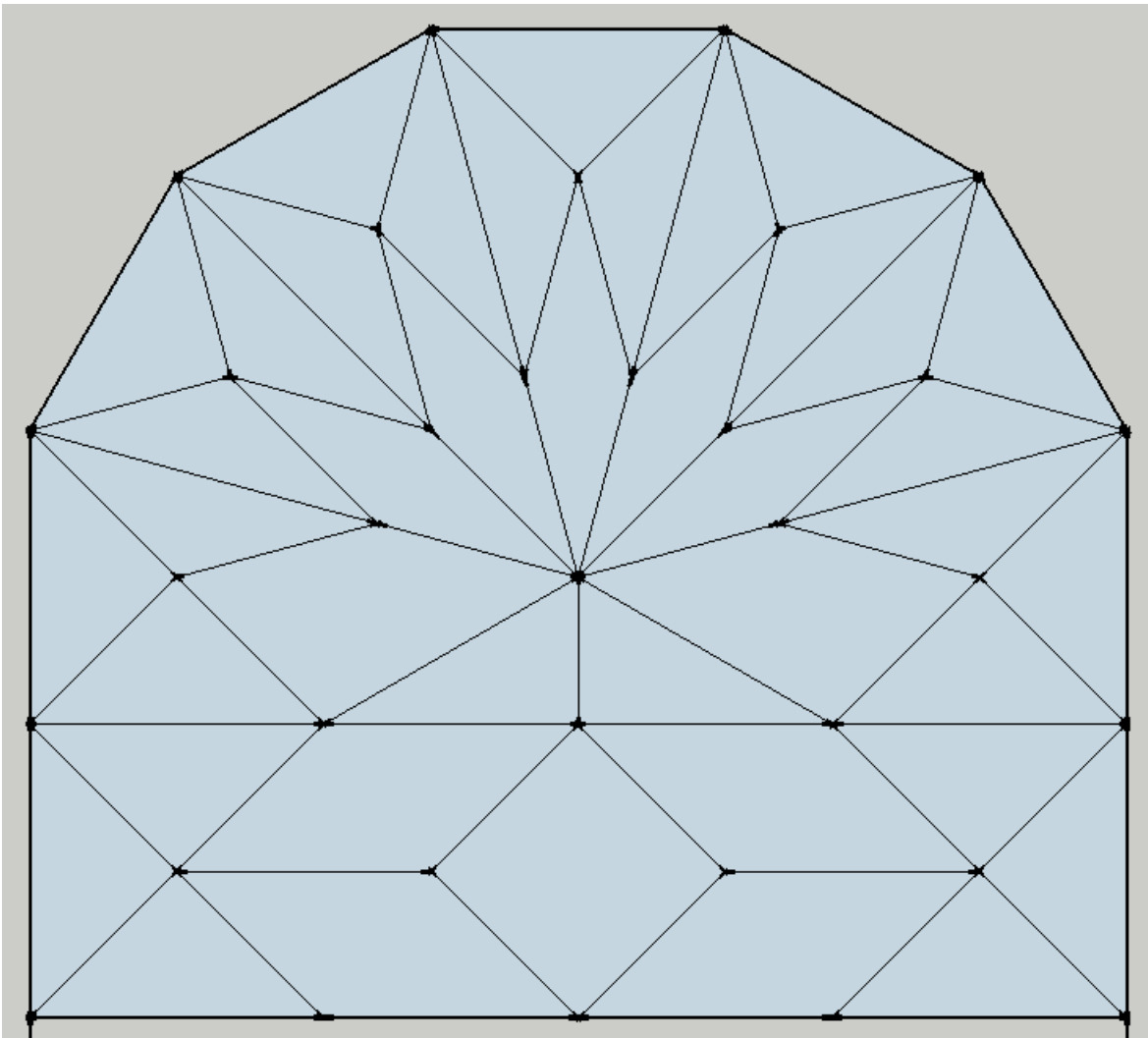

Image 5 The vault on fol 28v. Drawing by the author based on the original.

Image 6 The vault of the tower octagon. Photo by Patrick Boehler. Source: [http://www.strasbourgphoto.com/la-fleche-de-la-cathedrale/#!sxb-\[g5056\]/0/](http://www.strasbourgphoto.com/la-fleche-de-la-cathedrale/#!sxb-[g5056]/0/)

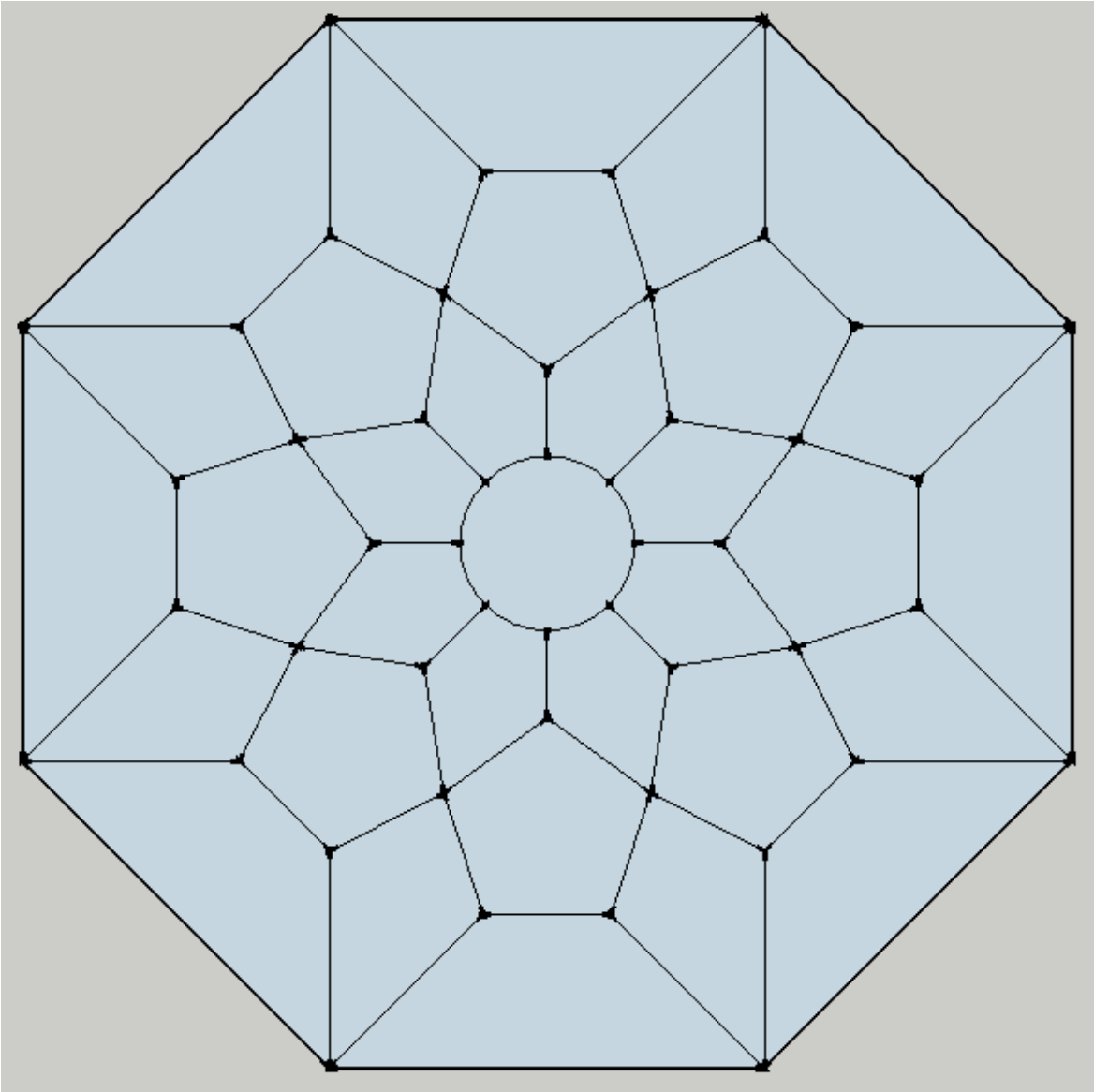

Image 7 One vault on fol 23r. Drawing by the author based on the original.

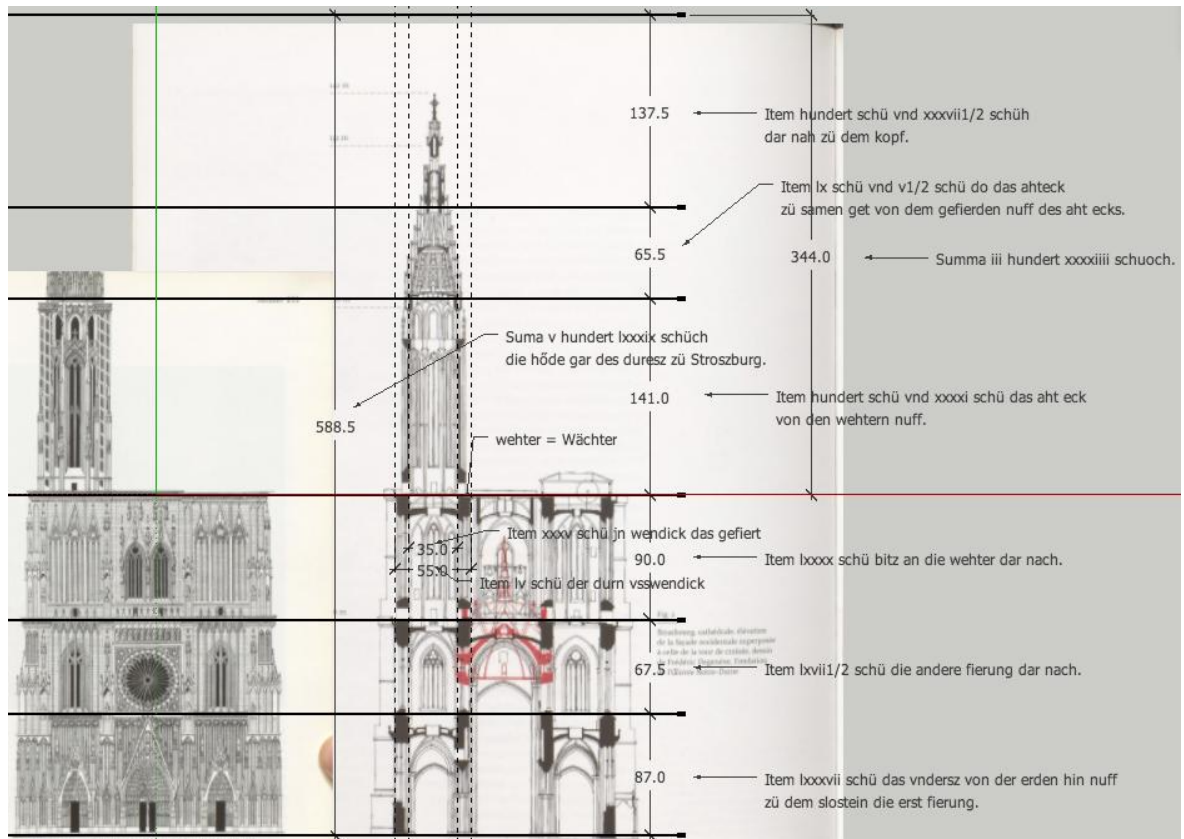

Image 8 The measurements on the fol 27 v compared with the existing building. Drawing by the author with the use of [25] (elevation) and [26] (section).

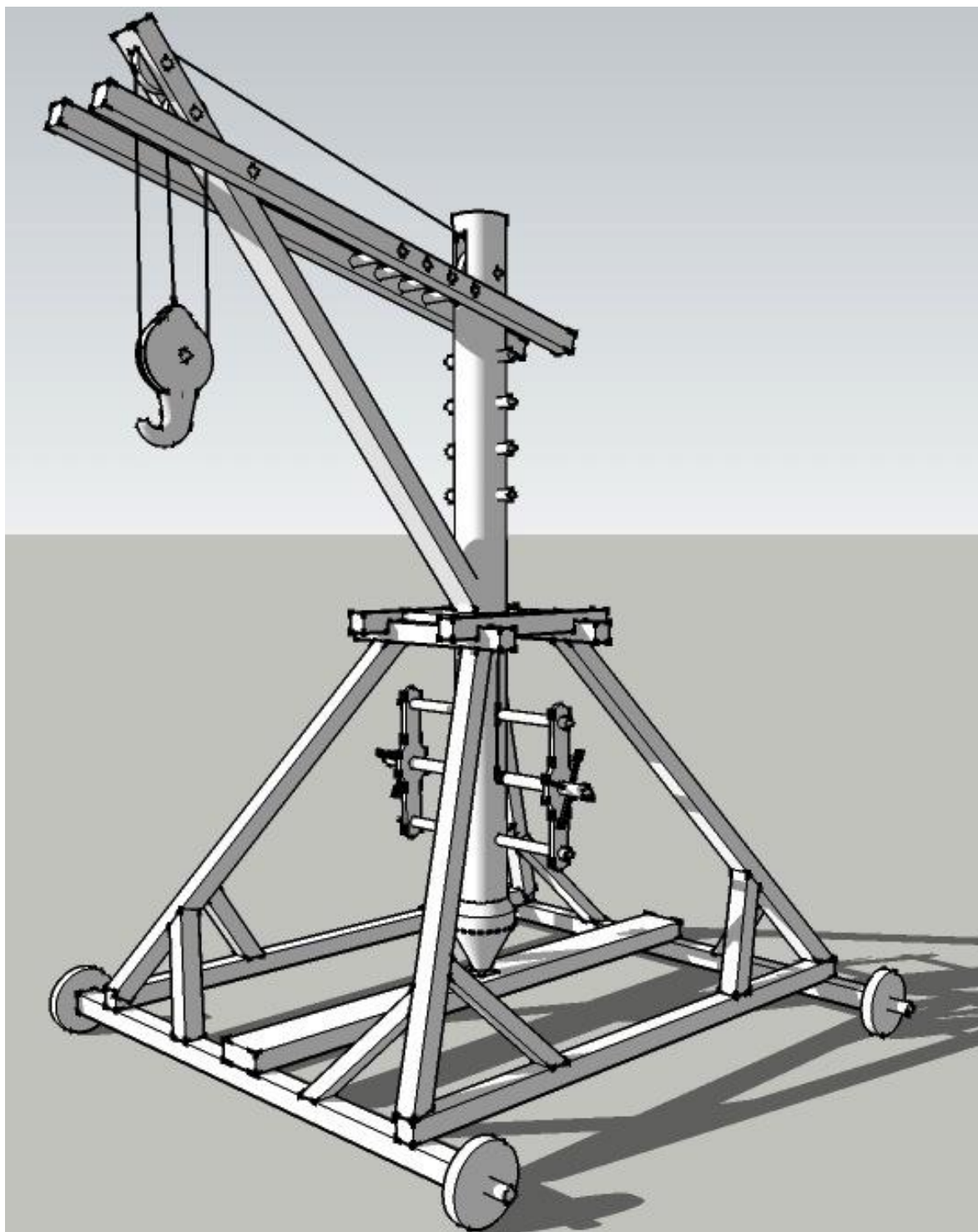

Image 9 3D reconstruction of a crane on fol 4r. Drawing by the author.

Irodalomjegyzék

- [1] Schwarz, Michael Viktor: Hoch Hinaus. Gotische türme in Wettbewerb. In: Kronberger, Michaela (Szerk.): Der Dombau von St. Stephan?. Die Originalpläne aus dem Mittelalter?; [Wien-Museum Karlsplatz, 11. März bis 21. August 2011?; eine Ausstellung in Kooperation mit dem Kupferstichkabinett der Akademie der Bildenden Künste und der Dombauhütte von St. Stephan]. Metroverlag, Wien 2011. 54–57. o.
- [2] Bork, Robert: Into Thin Air: France, Germany, and the Invention of the Openwork Spire. In: The Art Bulletin 2003. évi 1. sz. 37. o.
- [3] Schock-Werner, Barbara: Das Strassburger Münster im 15. Jahrhundert. Stilistische Entwicklung und Hüttenorganisation eines Bürger-Doms. Kunsthistor. Inst., Köln 1983. 373–374. o.
- [4] Meißner, Günter: De Gruyter allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. De Gruyter, Berlin / New York 2011. 519–520. o.
- [5] Hammer, Hans: Zeichnungen. Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 114.1 extrav.
<http://diglib.hab.de/mss/114-1-extrav/start.htm> (2013.07.10.)
- [6] Barnes, Carl Franklin–Hahn, Stacey L.: The Portfolio of Villard de Honnecourt (Paris, Bibliotheque nationale de France, MS Fr 19093). A new critical edition and color facsimile. Ashgate, Burlington 2009.
- [7] Hammer: i. m. 18v
<http://diglib.hab.de/mss/114-1-extrav/start.htm?image=00038> (2013.07.10.)
- [8] Hammer: i. m. 19v
<http://diglib.hab.de/mss/114-1-extrav/start.htm?image=00040> (2013.07.10.)
- [9] Hammer: i. m. 28v
<http://diglib.hab.de/mss/114-1-extrav/start.htm?image=00058> (2013.07.10.)
- [10] Hammer: i. m. 23r
<http://diglib.hab.de/mss/114-1-extrav/start.htm?image=00047> (2013.07.10.)
- [11] Hammer: i. m. 27v
<http://diglib.hab.de/mss/114-1-extrav/start.htm?image=00056> (2013.07.10.)
- [12] Fuchs, François-Joseph: Introduction au “Musterbuch” de Hans Hammer. In: Bulletin de la Cathédrale de Strasbourg 1992. 64. o.
- [13] Hoppe László: Késő gótikus méretrend Hans Hammer vázlatkönyvéből. In: Műemlékvédelmi szemle 1994. évi 2. sz. 5–20. o.
- [14] Schock-Werner: i. m. 306–345. o.
- [15] Sauvé, Jean-Sébastien: Notre-Dame de Strasbourg. Les façades gothiques. Didymos-Verlag, Korb 2012. 235. o.
- [16] Schock-Werner: i. m. 183. o.
- [17] Böker, Johann Josef: Architektur der Gotik. Bestandskatalog der weltgrößten Sammlung an gotischen Baurissen (Legat Franz Jäger) im Kupferstichkabinett der Akademie der Bildenden Künste Wien. Pustet, Salzburg 2005. 416–419. o.

- [18] Böker, Johann Josef: Ein mittelalterlicher Grundriss des Kölner Domchores. In: Kölner Domblatt. Jahrbuch des Zentral-Dombau-Vereins 2009. 268–275. o.
- [19] Papp Szilárd: A királyi udvar építkezései Magyarországon, 1480-1515. Balassi Kiadó, Budapest 2005. 138. o.
- [20] Schock-Werner: i. m. 195–196. o.
- [21] Schock-Werner: i. m. Abb. 118.
- [22] Schock-Werner: i. m. 195. o.
- [23] Papp: i. m. 125. o. 132. lábjegyzet
- [24] Schock-Werner: i. m. 191–192. o.
- [25] Binding, Günther: Was ist Gotik? Eine Analyse der gotischen Kirchen in Frankreich, England und Deutschland 1140–1350. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2000. 253. o.
- [26] Lorentz, Philippe–Borlée, Denise (Szerk.): Strasbourg 1400. Un foyer d’art dans l’Europe gothique; [a l’occasion de l’Exposition “Strasbourg 1400. Un Foyer d’Art dans l’Europe Gothique” présentée au Musée de l’Oeuvre Notre-Dame du 28 mars au 6 juillet 2008]. Eddes Musées de la Ville de Strasbourg, Strasbourg 2008. 96. o.

Bereczki Zoltán, doktorandusz hallgató
Pécsi Tudományegyetem, Pollack Mihály Műszaki és Informatikai Kar, Breuer Marcell
Doktori Iskola
Cím: 3527, Magyarország, Miskolc, Latabár utca, 8
E-mail: zoltan@bereczki.org

Termék-szolgáltatás rendszerek elemzése

Csортán Beáta Zsuzsanna; Dr. Horák Péter

Gép- és Terméktervezés Tanszék, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi
Egyetem, Budapest

Absztrakt

A termék nem csupán egy tárgy, hanem egy komplex megoldás egy valós problémára és a hozzá kapcsolódó szolgáltatásra. A mai társadalom számára a fenntarthatóság igénye a tervezés tekintetében fokozottan jelentkezik. Az elmúlt években nagy teret nyert ezen szemlélet, és rengeteg kezdeményezést ösztönzött. Ezen cikk a PSS (Product-Service System) jelentőségét mutatja be, az utóbbi években megjelent jelentősebb publikációi alapján. Az aktuális irodalmi áttekintésen túlmenően, összehasonlításra kerül néhány, az elmúlt 11 évben megjelent, PSS konceptuális, technológiai és ipari alkalmazása, konkrét példák alapján. Ez az áttekintés adja az alapot az új kutatási irányok megfogalmazásának.

Kulcsszavak: *Termék szolgáltatás rendszer, PSS, Irodalom áttekintés, Szolgáltatás tervezés*

Abstract

Nowadays the sustainability in design is significantly increasing. This approach has spread widely in the past few years, and it has also inspired numerous initiations. This article intends to present the importance of PSS according to the recent years relevant publications. In addition to the overview of essential bibliography, several uses, such as conceptual, technological and industrial, of PSS published in the last 11 years are going to be compared based on exact examples. This overview is establishing the ground for the definition of new directions in research.

I. Bevezető

A Termék-Szolgáltatás rendszer (a továbbiakban PSS) a termékek és a hozzájuk kapcsolt szolgáltatások integrált kombinációjából áll. Magában foglalja a szolgáltatás által generált versenyképes vállalati stratégiát, szem előtt tartja a fenntartható környezet fontosságát, illetve alapul veszi a versenytársaktól való megkülönböztetést, akik csupán csak alacsonyabb árfekvésű termékeket hoznak ki a piacra tudatos célok és megfontolás hiányában.

A termék nem csupán csak egy tárgy lehet, hanem pontosabban mondva egy komplex megoldás egy valós problémára és az ahhoz hozzá kapcsolódó szolgáltatásra. Értékesítési modelljük egyedi, melyben a fizikai tárgy kiegészül a hozzá kapcsolódó szolgáltatások biztosításával. A vállalatok bevételeinek lényeges részét a termékhez kapcsolódó szolgáltatás adja. Míg a hagyományos terméktervezés módszerei az ipari gyakorlatban jól megalapozottak és több évtizedes múltra visszatekinthetők, a szolgáltatások tervezése

még kialakulóban van, ebből fakadóan még gyermekcipőben van. Nem ad kész eszközöket a mérnökök kezébe, akik így már a tervezés kezdeti szakaszaiban be tudják építeni a későbbiekben felmerülő elvárásokat a termék és annak a szolgáltatása felé. [1]

A mai társadalomban a fenntarthatóság igénye fokozottan jelentkezik a tervezők felé. Ez a típusú szemlélet az elmúlt években rengeteg kezdeményezést ösztönzött. A vállalatok közül egyre többen tűznek ki a zászlajukra zöld irányelveket a jövőre vonatkozóan, arra vonatkozóan, hogy mennyire lesznek környezettudatosak a jövőben. Egyre többször találkozni azzal a ténnyel, hogy egész mozgalmak indulnak. Természetesen megkérdőjelezhető, hogy mennyire a környezet érdekében történnek a dolgok, és mennyire a marketing vezérli őket. A lényeg viszont kimutatható, hogy mind a természetnek mind pedig az emberiségnek kedvező irányt vesznek ezek a kezdeményezések.

A felmerülő igényeket dinamikusan kell kielégíteniük a tervezőknek, így újabb tervezést segítő módszerekre és támogató eszközökre van szüksége, hogy a fenntartható szemléletmódot integrálni tudják. A tervezési folyamat kezdeti szakaszaiért is ugyanolyan felelősséggel tartoznak. Követelményként alakult ki számukra, hogy megbízhatóbb technológiákat tanulmányozzanak, használjanak energiahatékony előállítási folyamatokat, valamint hozzanak létre új szolgáltatásokat támogató megoldásokat, amelyek lehetővé teszik a fenntartható fogyasztói magatartást.

A szolgáltatás alapú gazdaságra gyakran utalnak a szakirodalomban úgy, mint funkcionális gazdaság, melyben a fogyasztó nem a kézzelfogható terméket, hanem az általa nyújtott funkciót, szolgáltatást vásárolja meg: a fogyasztó az autóval a mobilitás lehetőségét vásárolja meg, nem hűtőszekrényre van szüksége, hanem arra, hogy ételei sokáig elálljanak, nem fénymásolóra vagy nyomtatóra van szüksége, hanem egy dokumentumokat kezelő és archiváló egységre. [2] Ezen cikk a PSS jelentőségét mutatja be, az utóbbi években megjelent jelentősebb publikációi alapján. A II. fejezetben az irodalmi áttekintés összegzése található, a III. fejezetben összehasonlításra kerül az elmúlt évben megjelent, PSS elméleti, gyakorlati és alkalmazott kutatása, amelyek közül konkrét vállalatok is ki vannak emelve a IV. fejezetben. Ez az áttekintés fogja adni az alapot új kutatási irányok megfogalmazásának.

II. Termék-szolgáltatás rendszer jelentése

A kutatás alapvető kiindulópontja a szakirodalom áttekintése. A szolgáltatás tervezés többek között foglalkoztatott már korábban is németországtól kezdve japánig. Az alábbi táblázat tartalmazza a téma nagyobb képviselőit a tudományterületeik megnevezésével.

1. Táblázat A PSS képviselői

Év	Szerző	Terület
1980	Andreasen	
1981	Stahel&Reday-Mulvey	Service economy
1982	Shostack	Service Blueprint Approach
1987	Andreasen&Hein	
1987	Brundtland	Sustainable
1988	Hubka	Transformation Model
1991	Latour	
1992	Andreasen	Domain Theory
1992	Olesen	DfX, Product Life Think Approach
1992	Cooper	
1993	Nielsen	Operators experience PSS usability

1994	Feldmann	LCA
1994	Hinterberger	Dematerialisation
1996	Mortensen&Andreasen	characteristics, properties
1996	G. Pahl&W. Beitz	Engineering Design
1996	Hubka&Eder	
1996	Edvardsson&Olsson	New Service Development (NSD)
1996	Kimura&Suzuki	
1996	Bierter	Eco-Efficiency Services (EES)
1997	Elkington	Sustainable
1997	Stahel	PSS, sustainable
1998	Reijnders	Factor X debate
1998	Meijkamp	EES
1999	Wise&Baumgartner	
1999	Ropohl	
1999	Latour	
1999	Brezet	ecodesign types
2000	Vandermerwe	Customer Activity Cycles
2000	Rifkin	
2000	Ulrich&Eppinger	NSD
2001	McAloone	Design for Environment Approach
2001	Foote	industrial solutions
2001	Tomiyama	Service Engineering
2001	Ehrenfeld	Sustainable PSS
2002	Callon	
2002	Ehrenfeld	
2002	McAloone&Andreasen	Sustainable
2002	Manzini	Sustainable
2003	Shimomura	Service Engineering
2003	Mont&Lindhqvist	PSS
2003	Morelli	Sustainable
2003	Heiskanen	Sustainable
2004	Weber	Property-Driven Development Approach
2004	Mont	PSS, mapping
2004	Alonso&Rasgado	functional (total care) products
2004	Michelini&Razzoli	Sustainable
2004	McAloone&Andreasen	Sustainable
2004	Tukker	PSS, sustainable
2005	Mont	PSS
2006	Sakao	Service Engineering, RSP
2006	Tukker&Tischner	
2006	Morelli	PSS
2006	Aurich&Fuchs&Wagenknecht	LCA
2007	Davies	
2007	Baines	PSS
2008	Hockerts	PSS, Five property right categories
2008	Andreasen&McAloone	
2010	Selinger&Roy&Meier	Sustainable
2011	Leah	Sustainable
2011	Park	LCA
2011	Sakao	PSS

2012	Pezzotta	Service Engineering
2012	Yoon	PSS
2012	Dongmin	PSS
2012	Garetti&Rosa&Terzi	LCA
2012	Sakao	
2012	Akasaka	Service Engineering
2012	Hussain	PSS

A PSS első hivatalos megfogalmazása megszületett 1999-ben Goedkoop által. [3] Azóta a legtöbb szerző széles körben használja ezt a definíciót, és a PSS-t általánoságban a következő képpen értelmezi. A PSS termékek és szolgáltatások olyan rendszere, mely felhasználói funkciókat fed le, olyan módon mely csökkenti a környezeti ártalmakat. Goedkoop tovább segít tisztázni a PSS fogalmát a kulcs elemek definiálásával:

Termék: Kézelfogható eladásra kínált árucikk.

Szolgáltatás: Másokért végzett gazdasági értékkel bíró tevékenység, gyakran kereskedelmi alapon végezve.

Rendszer: Elemek gyűjteménye a köztük lévő kapcsolatokkal együtt.

2. Táblázat A PSS jelentéseiről különböző korszakokban és különböző nézőpontokból

Szerző (dátum)	A Termék-Szolgáltatás rendszer definíciója
Mont (2001)	Termékek, szolgáltatások, támogató hálózatok és infrastruktúra rendszere, mely úgy van megtervezve hogy versenyképes legyen, kielégítse a felhasználók igényeit és csökkentse a környezeti ártalmakat.
Manzini (2003)	Egy innovatív stratégia, mely a önálló termékek tervezése helyett, termékek és szolgáltatások rendszerének tervezésére és értékesítésére fókuszál, melyek együttesen képesek lefedni specifikus ügyfél igényeket.
Brandsotter (2003)	A PSS fizikai termékeket és szolgáltatásokat tartalmaz, melyek úgy vannak tervezve és kombinálva, hogy együttesen képesek legyenek specifikus felhasználói igényeket lefedni. Emellett a PSS megpróbálja kielégíteni a fenntartható fejlesztés követelményeit.
Wong (2004)	A PSS definiálható egy eladásra kínált megoldásként, mely terméket és szolgáltatást is magába foglal, hogy lefedje a kívánt funkcionalitást.
ELIMA (2005)	A PSS definiálható termékek, szolgáltatások, támogató hálózatok és infrastruktúra rendszereként, mely úgy van megtervezve hogy versenyképes legyen, kielégítse a felhasználók igényeit és csökkentse a környezeti ártalmakat, a hagyományos üzleti modellekhez képest.
Baines (2007)	A PSS termékek és szolgáltatások integrált kombinációja. Ez a nyugati koncepció felöleli a szolgáltatás központú kompetitív stratégiákat és környezeti fenntarthatóságot. Jellemzője, hogy a termék könnyen megkülönböztethető azon versenytársaktól, akik csupán alacsonyabb árú terméket kínálnak.
Garetti (2012)	A szolgáltatási hálózat ahelyett, hogy feltételezi a fizikai modellek használatát, amely összekapcsolódó modulokból épülnek fel, létrehozza a szükséges szolgáltatásmodelleket.

A szolgáltatások ökohatékonyág szerinti osztályozása az alábbi kategóriákat foglalja magában: nem tárgyasult szolgáltatások (Non-material services), termék-szolgáltatás rendszerek (3. táblázat) (PSS, vagy Product-Service System), és szolgáltatásorientált ökodizájn (Ecodesign with a service approach, vagy functional design) [4-5].

3. Táblázat A Termék-Szolgáltatás rendszerek kategóriái [6]

Kategória	Magyarázata
Termék orientált Használat orientált	Termékkel kapcsolatos szolgáltatás és tanácsadás A termék megosztása, bérbeadása, lízingelése, közös használata
Eredmény orientált	Eredmény alapú kompenzáció a fizikai termék bevonása nélkül

A PSS előnyei: Akadály állítása a versenytársaknak a vevő-szállító kölcsönös függőségével. Az ügyfelek felszabadítása a vállalati vagyon tulajdonjogának felelőssége alól. A piaci kínálattól való megkülönböztetés, bevétel növelése az új szolgáltatások megjelenésével. Fenntarthatóbb üzleti megközelítés.

A PSS korlátai: Szükség van a kölcsönös bizalomra a szolgáltató és ügyfél között, mivel a tranzakció egy hosszútávú kapcsolat irányába tolódik el. A gyártó rengeteg kockázatot vállal fel, emellett szervezetében változások lépnek fel.

III. Irodalomkutatás összegzése

A PSS terén a kutatási hiányosságok és a jövőbeli kihívások feltárása érdekében a rendelkezésre álló szakirodalomból kutatási térkép került összeállításra. Ezen fejezetben az elmúlt 11 év megjelent jelentősebb publikációi a 4. táblázatban olvashatóak. A tudományos cikkek az ISI Web of Knowledge tudományos adatbázisából és webes kutatásokból származnak. A kulcsszavak a következők voltak: Product-Services System, PSS, guidelines, Eco-design, sustainable, design methods.

4. Táblázat Cikkek összefoglalása a PSS témában

Fő kategóriák	Alkategóriák			
	Elmélet	Koncepció	Esettanulmány	Ipari példa
Általános	O. Mont, T. Lindqvist (2003)	B. Yoon (2012) Z. Dongmin (2012) T. Sakao (2012)	N. Morelli (2006)	T. S. Baines (2007) T. Sakao (2011) R. Hussain (2012)
Fenntarthatóság	R.C. Micheline, R.P. Razzoli (2004) Leah (2011) Selinger&Roy &Meier (2010)	J. Ehrenfeld (2001) A. Leah (2011)	N. Morelli (2003) T. C. McAloone, M. Myrup Andreasen (2004)	T. C. McAloone, M. Myrup Andreasen (2002)
Életciklus elemzés	Park (2011)	G. Seliger, R. Roy, H. Meier (2010) Y. Park (2011) M. Garetti, P. Rosa, S. Terzi (2012)	J.C. Aurich, C. Fuchs, C. Wagenknecht, (2006)	
Mérnöki szolgáltatás	G. Pezzotta (2012) Sakao (2006)	F. Akasaka (2012) S. Cavalieri (2012)		

A 4. táblázat négy fő kategóriát tartalmaz: a PSS általános áttekintését, a PSS fenntarthatóság értelmezését, a PSS életciklus elemzés kapcsolatát, és a Mérnöki PSS-t tartalmazza. Ezen kategóriák négy alkategóriára vannak bontva: átfogó elméleti áttekintésekre, koncepcionális megközelítésekre, esettanulmányokra és az ipari gyakorlatban alkalmazott módszerekre. A táblázatban található cikkek közül öt kerül rövidebb ismertetésre.

T. S. Baines (2007) [7] A PSS a termékek és szolgáltatások integrált kombinációja. A koncepció magába foglalja a szolgáltatás által vezetett versenyképes stratégiát, fenntartható gondolkodást és a versenytársaktól való megkülönböztetést, akik csak az alacsonyabb árakat tudják produkálni. A cikk bemutatja a lehetséges előnyöket és korlátokat, összefoglalja a rendelkezésre álló eszközöket és módszereket, és meghatározza a jövőbeli kutatási kihívásokat. Eszközöket kell kidolgozni, amely lehetővé lesz a PSS modellezését. Hogyan tudnak erre a hagyományos cégek áttérni? Hogyan lehet a használatban levő értéket értékelni? Hogyan tud a szervezet fenntartható lenni?

J.C. Aurich, C. Fuchs, C. Wagenknecht (2006) [8] A PSS lehetővé teszi az egyedi vevői igények teljesítését. A Design for X metódus biztosítja az általános vagy egyedi tervezési szabályokat az életciklus optimalizálásával. A tervezés és gyártás terén való párhuzamosítás lehetővé teszi a költségek és idő csökkentését, és a minőség növekedését.

Míg a terméktervezés az ipari gyakorlatban jól kifejlett, a szolgáltatások tervezése még egyáltalán nincsen jól rendszerezve. A termék és szolgáltatás folyamatának integrációjában megjelenik a folyamat modularizáció, mint egy ígéretes megközelítés. A folyamatok összeállítása és a feladatok megosztása a partnerekkel egy kiterjesztett értékteremtési hálózatot hoz létre.

M. Garetti, P. Rosa, S. Terzi (2012) [1] Az utóbbi időkben a fenntartható fejlődés lényeges pozícióra tett szert, és sok fenntarthatósági kezdeményezést ösztönzött a társadalomban. Számos kutatás foglalkozik a termék életciklus értékelésével, melyek összefoglalják a hulladék teljes mennyiségét, az energiafelhasználást, bizonyos idő alatt elért bevételt és nyereséget. A cikk célja egy újfajta megközelítés létrehozása a PSS Életciklus elemzése területén, amelyben minden egyes termék valóságnak megfelelően modellezhető, amely idővel önállóan fejlődik és kifejezi a szolgáltatás igényeit az életciklus folyamán. Ezen eszköztár használatával a vállalat értékeln tudja, hogy mely szolgáltatásokra van szüksége a terméknek, és milyen módosításokat kell véghezvinni a termék és szolgáltatás terén, hogy nagyobb piaci részesedésre tegyen szert.

S. Cavalieri (2012) [9] Az elmúlt években jelentek meg a következő fogalmak: New Service Development, Service Design és a Service Engineering, mint a tervezési és fejlesztési szolgáltatás támogatásai, önállóan, vagy a PSS-be integrálva. Kiemeli, hogy a termék funkciói és szolgáltató tevékenységeket integrálni kell már a korai szakaszban. A PSS előnyei: Akadály állítása a versenytársaknak a vevő-szállító kölcsönös függőségével. Az ügyfelek felszabadítása a vállalati vagyontulajdonjogának felelőssége alól. A piaci kínálatból való megkülönböztetés, bevétel növelése az új szolgáltatások megjelenésével. Fenntarthatóbb üzleti megközelítés. A PSS hátrányai: Szükség van a kölcsönös bizalomra a szolgáltató és ügyfél között, mivel a tranzakció egy hosszútávú kapcsolat irányába tolódik el. A PSS piacon alacsony futamidő és az elkötelezettség hiánya van, a fogyasztók nem lelkesednek a gazdátlan fogyasztásért. A gyártó rengeteg kockázatot vállal fel és szervezetében változások lépnek fel; az új árazási politika, illetve a szakértelem hiánya a szolgáltatás tervezés és kivitelezés miatt. A társadalmi és környezeti előnyök nem mindig szignifikánsak. Kijelenti, hogy a Service Engineering még gyermekcipőben jár, az életciklus elemzés és számos definíciós elemek még fejlesztés alatt állnak.

T.C.McAloone, M. Myrup Andreasen (2004) [10] A PSS célja a radikális újítás a szervezet számára, az X faktor növelése, a termék környezeti tényezőinek növelése, a termék hasznosságát fokozzák, társadalmi javulás történik, az anyagi birtoklás áttolódása a funkcionális beteljesülésre. Lehetőségek: nagyobb ellenőrzés az életciklus alatt, fokozott betekintés a termék élethelyzeteibe, új szabadságfokok a tervezés és fejlesztés terén, új üzleti lehetőségek; új típusú tervezés, ahol a termék több mint egy tárgy. Innováció: összetettebb termékfejlesztés, magasabb fokú fenntarthatóság. A cikk összefoglalja a meglévő termékek fejlesztését és a PSS elméleteit, modelljeit és tapasztalatait. Nehézség: az emberek birtoklási kényszere, ami a PSS-nél részlegessé alakul.

A 5. Táblázat tartalmazza azon tudományos elméleteket négy kategóriára bontva, melyeket alkalmaztak a PSS fejlődése során.

5. Táblázat A cikkekben használt tervezést segítő stratégiák, metódusok, iskolák

Machine-to-Machine (M2M)	Integrated Product Policy (IPP)	Design of eco-efficient services (DES)	Kathalys method
Business-to-Business (B2B)	Integration Definition for Function Modelling (IDEFO)	Sustainable Product and Service Development (SPSD)	Three-forces model
Business-to-Customer (B2C)	Integrated Product Development (IPD)	Highly Customerised Solutions (HiCS)	VDI Guideline 2221
	Integrated Product Process Modell (IPPM)	Solution Oriented Partnership (SOP)	Black-box principle MEPSS Handbook KILT-model
	Industrial Product Service System (IPS2)	Factor X	
	Methodology for Product-Service System development (MEPSS)	Design for X (DFX)	TYPUS-metrics
	Sustainable Satisfaction Delivery Systems (SSDS)	Life Cycle Analysis (LCA)	

IV. Szolgáltatástervezés a vállalatoknál

A termékorientált szolgáltatások közös jellemzője, hogy a vállalat profilja továbbra is az adott termékek előállítása, ugyanakkor azokhoz kiegészítő szolgáltatásokat is ajánl. Ilyen szolgáltatás lehet javítás, karbantartás, élettartam lejárt után visszavétel.

Kiváló példa a termék orientált szolgáltatás gyakorlati megvalósítására az amerikai Interface Inc., mely elsősorban szőnyegek gyártásával foglalkozik, de emellett vállalja az elpiszkolódott termék tisztítását, illetve hasznos élettartamának végén visszavásárolja a szőnyegeket és újrahasznosítja azokat. A terméket tudatosan végigkíséri az életútján. Már a tervezésnél odafigyelnek arra, hogy könnyen lehessen a terméket telepíteni és javítani. A mintákat úgy találták ki, hogy könnyedén ki lehessen abból vágni és helyettesíteni, hogy az ne látszódjék a későbbiekben meg.

A 6. táblázat nagyvállalatok találhatóak, melyek sikeresen alkalmazzák a PSS-t.

6. táblázat Vállalatok, melyek sikeresen alkalmazzák a PSS-t [7]

Cég	Leírás
Interface Global	Elsősorban szőnyegek gyártásával foglalkozik, de emellett vállalja az elpiszkolódott termék tisztítását, illetve hasznos élettartamának végén visszavásárolja a szőnyegeket és újrahasznosítja azokat.
Xerox International	Nem csupán egy fénymásoló gyártónak tekinti magát a vállalat, hanem a dokumentumok kezelésében nyújt segítséget a másolás, terjesztés és archiválás területén.
Canon Global	Semmit sem veszített a rugalmas fogékonyságából ebben az állandóan változó környezetben. A növekedés felé vezető úton halad. Aktív szerepet tölt be a globális szinten.
Electrolux (Sweden)	Egy egyszeri díj, majd mosásonkénti fizetés táv-ellenőrzött energiahatékony gépekkel, ide értve a karbantartást, javítást és pénzügyi szolgáltatásokat.

V. Összefoglalás

A legtöbb cikk kihangsúlyozza a szolgáltatások fejlesztését, de nem a konkrét segítséget, hogy hogyan kell azokat beágyazni. Ezen cikk egy többszemponútú kutatási térkép alapján kategorizálja az aktuális publikációkat és elemzi a legfontosabbakat. Az új kutatási irányok megfogalmazása megköveteli a PSS témában publikált cikkek feldolgozását. Ahogy a 4. fejezetben is olvasható, egyre több vállalat alakul át és a hagyományos terméken túl nyújt szolgáltatásokat is, és a jövőben még nagyobb érdeklődés lesz a téma felé, így mindenképp van létjogosultsága a kutatásnak.

VI. Irodalomjegyzék

- [1] Marco Garetti, Paolo Rosa, Sergio Terzi: Life Cycle Simulation for the design of Product-Service Systems. In: CIRP Annals – Manufacturing Technology 2012. 61. 361-369.p.
- [2] Kerekes Sándor, Szirmai Viktória, Székely Mózses: A fenntartható fogyasztás környezeti dimenziói. In: AULA Nyomda 2011. 13-44.p.
- [3] Goedkoop, M.: Product Service-Systems, ecological and economic basics. Report for Dutch Ministries of Environment (VROM) and Economic Affairs (EZ) 1999.
- [4] Heiskanen, E. & Jalas, M.: Can services lead to radical eco-efficiency improvements? - a review of the debate and evidence. In: Corporate Social Responsibility and Environmental Management 2003. 10(4). 186-198.p.
- [5] A. Tukker: Eight types of product–service system eight ways to sustainability Experiences. In: Bus. Strat. Env. 2004. 13. 246–260.p.
- [6] B. Yoon, S. Kim, J. Rhee: An evaluation method for designing a new product-service system. In: Expert Systems with Applications 2012. 39. 3100–3108.p
- [7] T S Baines: State-of-the-art in product service-systems 2007. 221. 1-10.p.
- [8] J.C. Aurich: Life cycle oriented design of technical Product-Service Systems. In: Journal of Cleaner Productio2006. 14. 1480-1494.p.
- [9] Sergio Cavalieri, Giuditta Pezzotta: Product–Service Systems Engineering: State of the art and research challenges. In: Computers in Industry 2012. 63. 278–288.p.
- [10] Timothy Charles McAlone, Mogens Myrup Andreasen: Design for utility, sustainability and societal virtues: Developing Product Service Systems. In: International Design Conference. Dubrovnik: Design 2004. 1545-1552.p.

Csortán Beáta, doktorandusz hallgató

Munkahely: Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gépészmérnöki kar,
Gép- és Terméktervezés Tanszék

Cím: 1111, Magyarország, Budapest, Műegyetem rkp. 3-9.

E-mail: csortan.beata@gt3.bme.hu

Javaslatok az ittas gépjárművezetés eredményesebb megelőzésére

Kiss Diána Sarolta

Széchenyi István Egyetem, 9026 Győr, Egyetem tér 1.

Műszaki Tudományi Kar, Doktori Iskola

Tel: (+36)-20/582-182-4

e-mail: kdiana@sze.hu

Absztrakt

Az ittas gépjárművezetés Európa szerte a „három fő gyilkos” közé tartozik. Az ittasan okozott balesetek számának csökkentésére több kihasználatlan lehetőség kínálkozik. A cikk 2002-től napjainkig elemzi a balesetszámokat, valamint betekintést nyújt a kérdés jogi háttérébe. Javaslatokat ad az ittas vezetés eredményesebb megelőzésére.

Kulcsszavak: ittas vezetés, alkohol, alkoholfogyasztás, alkoholkultúra, gépjárművezetés

I. Bevezetés

A közlekedés, mint veszélyes üzem számos olyan hibalehetőséget rejt magában, ami végzetes következményekkel járhat. A világon az első három halálozási ok: a szív-, és érrendszeri megbetegedések, a rák, valamint a közlekedési balesetek. A halálozási okokat elemezve, megállapítható, hogy az Európai Unióban, élete során, átlagosan minden harmadik ember megsérül közlekedési balesetben. A közúti közlekedési balesetek három leggyakoribb oka: nem megfelelően megválasztott sebesség (hétköznapi nyelven gyorskocsizás), biztonsági öv használatának mellőzése, és az ittas vezetés. Az ittas vezetés közben megtett járműkilométerek száma, becslések szerint az összes járműkilométer 2%-a.[1]. Ha belegondolunk, hogy miközben az autópályán haladva egy átlagos utazás során kb. 600 járművel találkozunk, akkor – ezek szerint - közülük átlagosan 12-en voltak ittas állapotban. Az ittas járművezetés azért is kiemelt kérdéskör, mert az ebből adódó veszélyeztetettséggel sajnos minden közlekedőnek számolnia kell, akár az előbb említett példa alapján.

II. Az alkohol

II.I. Az alkohol, mint a világkultúra része

Az alkohol már évezredek óta az emberiség egyik közkezdvelt pszichoaktív drogja. Az alkoholfogyasztás – változó mértékben és gyakorisággal - szinte minden kultúrában megtalálható. Már az egyiptomi kultúrában is ismerték a sörfőzdék intézményét, illetve

gondoljunk a kolostorok bortermelő tevékenységére, vagy csak egy egyszerű családi összejövetelre. Mindenütt szerepelt az alkohol.

A mai világunkban is a népesség nagy százaléka fogyaszt alkoholt. Vannak társadalmak, ahol még az alkoholizmust is tolerálják. Az alkohol szinte a mindennapi életünk részévé vált, megítélése teljesen eltér a drogokétól. Magyarország az országok alkoholfogyasztási rangsorában a 17. helyet érte el 2007. évben. A 12 liter elfogyasztott égetett szesznek megfelelő alkoholos ital közel fele bor, így a 13. legnagyobb borfogyasztó. Leginkább a fejlett világok problémája az alkohol, ahol a betegségek több, mint 9%-a ebből származik.[2]

Az alkoholfogyasztáshoz tartozik még egy fontos fogalom, az absztinencia. Az absztinencia nem jelent mást, mint az alkoholfogyasztás teljes megtagadását. [3]

II.II. Az alkohol hatásai

Hogyan is kerülhet az alkohol a szervezetbe? A szájon át történő fogyasztás a leginkább jellemző, de felszívódhat a bőrön keresztül is, belélegezve a tüdőn át, sőt végbelen keresztül is (leginkább a gyógyszerekre kell gondolni).

Szájon át történő fogyasztásnál az alkohol felszívódása a száj nyálkahártyáján keresztül megtörténik, majd a gyomron és beleken keresztül is ez a folyamat zajlik le, így bekerülve a véráramba. A felszívódás sebessége több tényezőtől is függ (megivott italmennyiség, nem, kor, testzsír-százalék, stb.), de elmondható, hogy a fogyasztást követően ez a folyamat általában fél-másfél órán belül fejeződik be.

Az alkohol hatásai igen eltérőek lehetnek egyénenként. A központi idegrendszerre való hatása közismert, amely a gátlás feloldásával, és a bódultság állapotával jellemezhető. A központi idegrendszerbe jutva kettős blokkolást idéz elő, így gátolva az érzékelést, az idegsejtek működését, és koordinálatlanná teszi a mozgást. Az alkohol hatása már kis mennyiségben (0,25‰VAK-alatt) is a fenti tüneteket idézi elő, így érthető, hogy akár már egy pohár sör elfogyasztása után is ezekkel a változásokkal kell számolni. [4]

A hatások különböző módon jelenhetnek meg a gépjárművezetés során [4]:

1. Sebesség megválasztása

- Túl óvatos (út-, időjárási, látási, és forgalmi viszonyokhoz képest indokolatlanul kis sebesség) vezetés
- Túl gyors (út-, időjárási, látási, és forgalmi viszonyokhoz képest nagy sebesség) vezetés

2. Pályán történő haladás

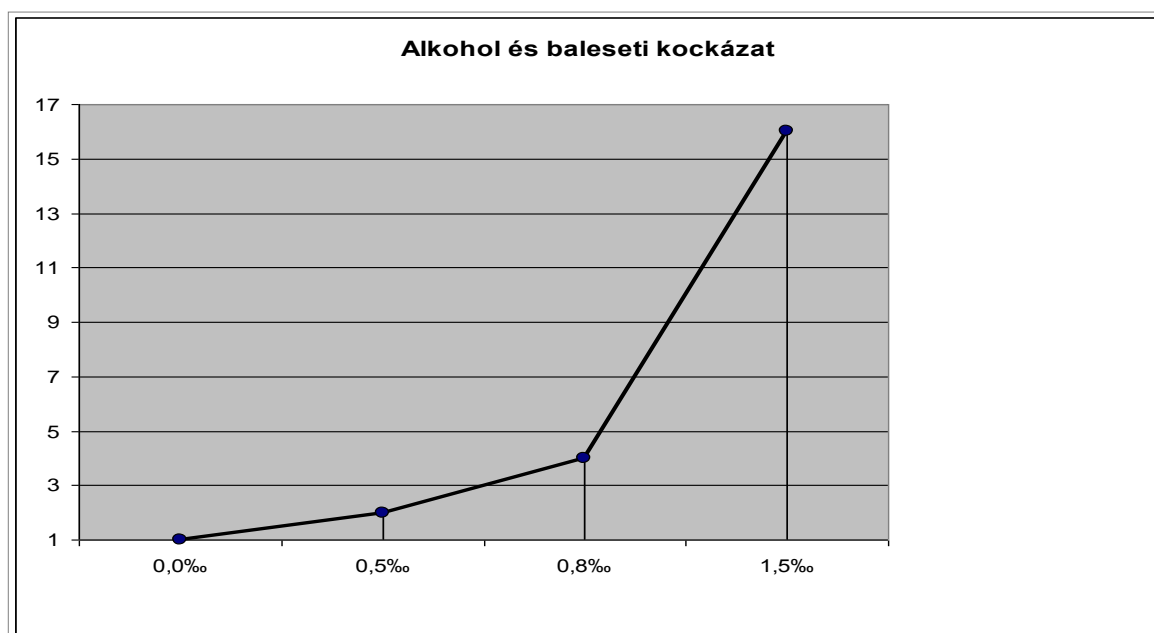
- Pálya közepén történő haladás
- Hullámzó/kígyózó vonalban történő haladás

3. Járműkezelés

- Gyakori sebességváltás
- Pedálok felcserélése
- Hirtelen kormánymozdulatok

III. Az alkohol és a közlekedésbiztonság

Az alkohol nem csak az emberi szervezetre hat, hanem közvetlenül a közlekedésbiztonságra, és személyi biztonságra is. A baleseti kockázat az alkohol hatására drasztikusan megemelkedik. A baleseti kockázat kifejezésére nincs tökéletes számítási módszer, hiszen az összes lehetséges baleset számával kellene osztani a bekövetkezett balesetek számát. Ezt a számot leginkább a relatív baleseti mutató közelíti meg, amely általánosan elfogadott a baleseti kockázat becslésére, közelítésére.

1. ábra: az alkohol és a baleseti kockázat összefüggése

Az 1. sz. ábra alapján látható, hogy az alkoholfogyasztás milyen mértékben növeli a baleseti kockázatot. A baleseti kockázat görbéje a józan állapotnak megfelelő 1 értékről indul. Az 1 érték itt relatív kockázatot, vagyis ún. „alap esetet” jelent. 0,5‰-es véralkohol-koncentráció (VAK: 11 vérben hány ezrelék alkohol található) mellett már kétszeres, míg 0,8‰ VAK-nál négyszeres, és 1,5‰ VAK-nál már tizenhatszoros a baleseti kockázat.

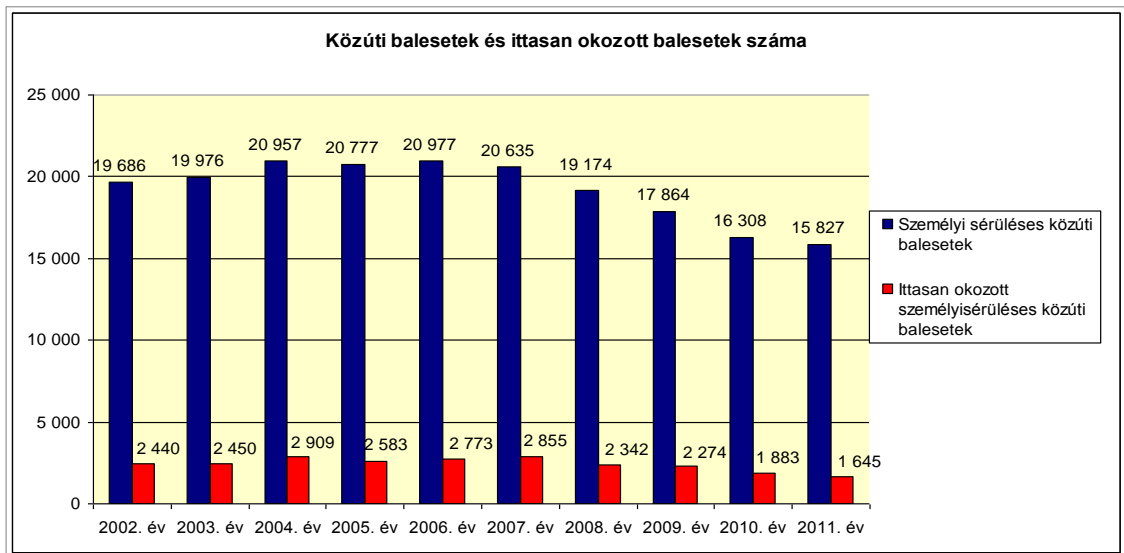
A baleseti kockázat növekedése szoros kapcsolatban van az alkohol emberi szervezetre gyakorolt hatásával. A hatás már az információszerzésnél megfigyelhető, hiszen látás-, és hallászavar lép fel, pedig a látás a legfontosabb érzékelés a gépjárművezetéshez. A viselkedésben is bekövetkeznek változások, az önérzet megnövekedik.

Az információ-feldolgozás során csökken a felfogóképesség, fokozatosan csökken a szellemi éberség. Ezzel egyenes arányban csökken a reakcióbiztonság, és szignifikánsan megnő a reakcióidő, tehát csökken a reakciógyorsaság, amelynek alacsony szinten tartása (tréninggel, stb.) elkerülhetetlen a balesetek elkerüléséhez.

III.I. Balesetek számának alakulása Magyarországon 2002-2012

Az Európai Unióhoz csatlakozva Magyarországon is kiemelt területté vált a közúti közlekedésbiztonság. A Fehér Könyvben meghatározott periódusok (2001-2010, 2011-

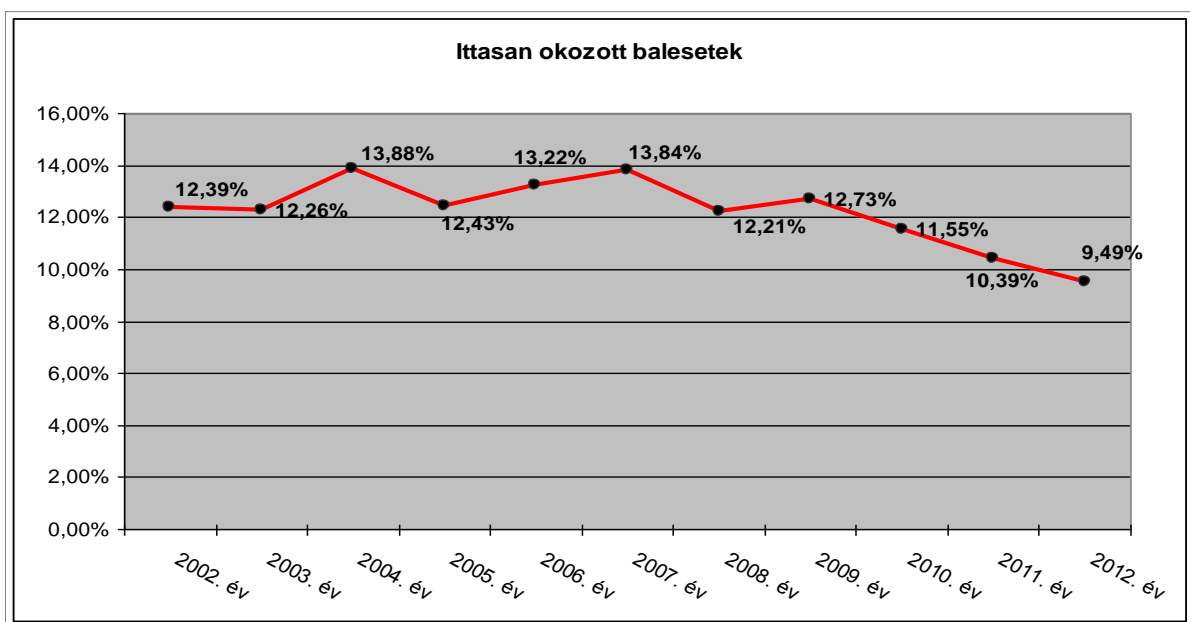
2020) alatt 50-50%-kal kell csökkenteni útjainkon a közúti közlekedési balesetben elhunytak számát. Magyarországon is súlyos veszteségeket okoznak a balesetek, és az itt elemzett ittasan okozott balesetek is. A közúti balesetek, és az ittasan okozott balesetek aránya 2002-től vizsgálva mindig 10% körül alakult.

1. diagram: Közúti balesetek és ittasan okozott balesetek száma

Az 1. diagramon láthatjuk, hogy a közúti balesetek száma 2002-től egészen 2008-ig lényegében egy állandó érték között ingadozott, hiszen szignifikáns csökkenés, és balesetszám emelkedés nem mutatkozott. 2008-tól jelentősen csökken a balesetszám, amely tendencia napjainkig tart.

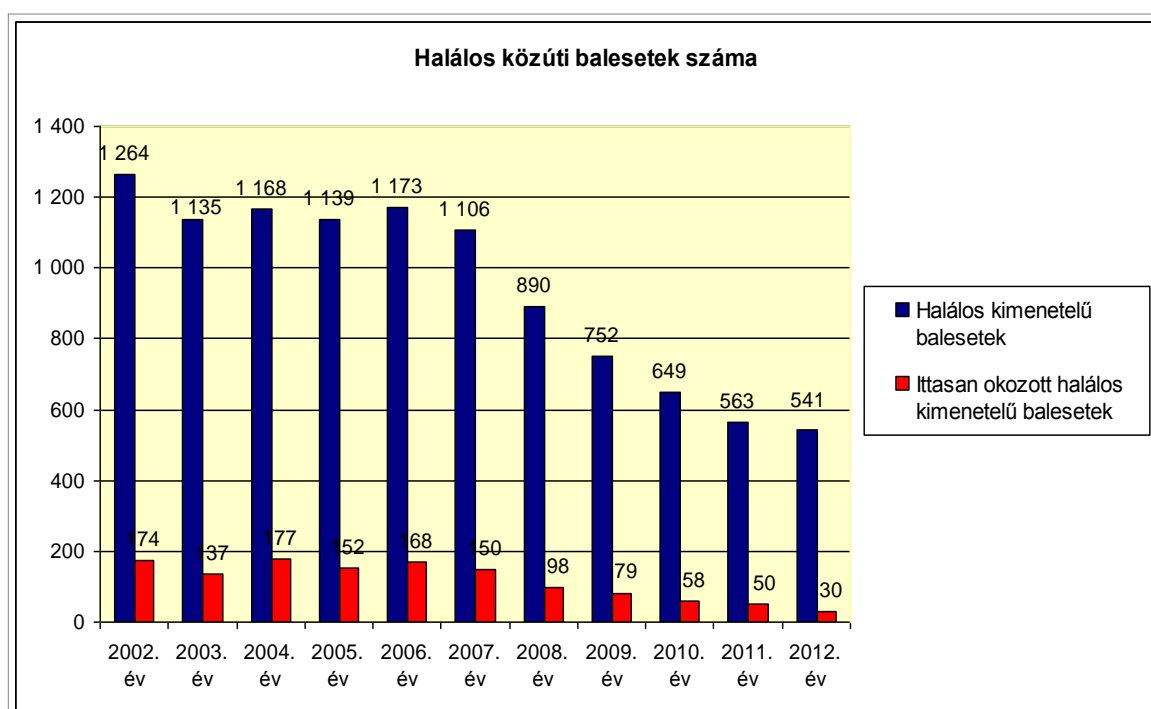
A 2. sz. diagram tartalmazza ugyanezen számokat százalékos kifejezéssel. Az ittasan okozott balesetek százalékos részarányát az összes személysérüléssel közúti baleset számán belül).

2. diagram: Ittasan okozott balesetek

A százalékos értékelésnél megfigyelhetjük, hogy a kezdeti (2002. és 2003. közötti) stabilitást követően (2003.-tól) ingadozó arány figyelhető meg, ami azonban 2009.-től jelentősen csökken. 2012 -ben a „bűvös” 10%-os arány mérséklődött az ittasan okozott balesetek részaránya. A csökkenés oka egy jelentős jogszabályváltozás, mégpedig az ittas vezetés elleni „zéró tolerancia” bevezetése volt. Ez nem az abszolút alkoholtilalmat jelenti, hanem azt a gyakorlatot, hogy az ellenőrzés, vagy baleset helyszínén – legyen bármilyen kicsi is a vér alkoholtartalma, elveszik a gépjárművezetői engedélyt. Sajnos ez a gyakorlat azóta, általunk nem ismert okok miatt megszűnt, noha eredményessége az adatokból is egyértelmű. Most az új Büntető Törvénykönyv ismét szigorítja az ittas vezetés, így már 2013. július 1-től 0,5‰ VAK-nál a helyszínen elvehetik a jogosítványt.

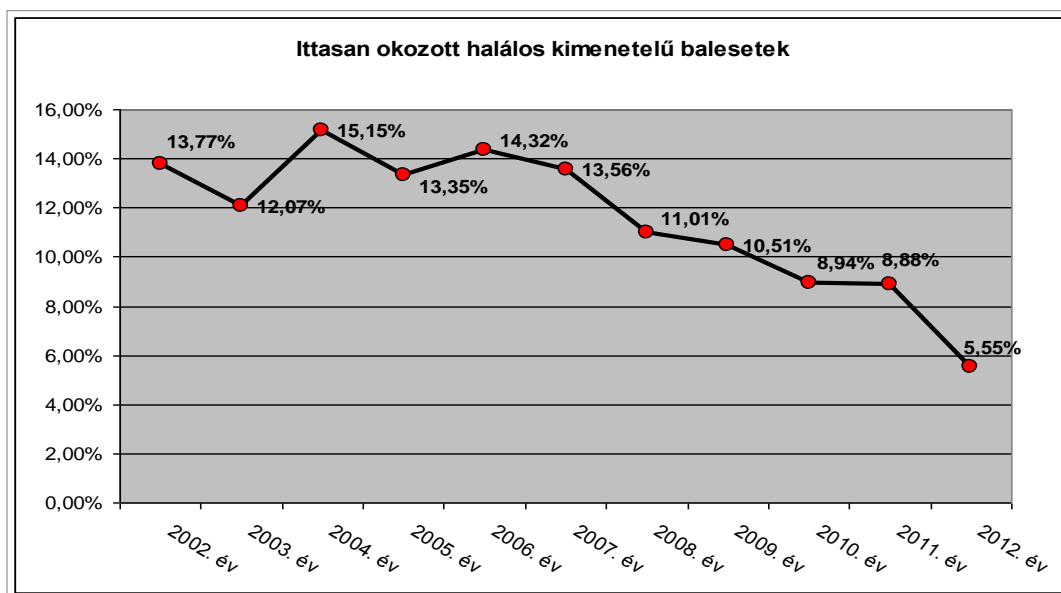
A 3. sz. diagram a halálos közúti balesetek számát tartalmazza. Halálos kimenetelű közúti balesetnek számít az a baleset, amelyben vagy a helyszínen, vagy a balesettől számított 30 napon belül legalább egy személy életét veszti.[5]

3. diagram: Halálos közúti balesetek száma

A fenti diagramon látható, hogy 2003-ban kismértékű csökkenés figyelhető meg 2002-höz képest. A 2003-2007. közötti időszakot közel állandó értékkel jellemezhetjük. Úgy, ahogy a 2. diagramon is, itt is megfigyelhetjük a 2008-as évtől kezdődő drasztikus csökkenést. Itt is a jogszabályváltozásra vezethető vissza a társadalom egésze számára pozitív változás.

Ugyanezen számokat arányként kifejezve a 4. sz. diagram tartalmazza.

4. diagram: Ittasan okozott halálos kimenetelű balesetek

A 4. diagramon látható, hogy az ittasan okozott balesetek legmagasabb aránya 2004-ben fordult elő 15,15%-kal. Ezt követően 2006 után folyamatos csökkenés figyelhető meg, amely tendencia napjainkig megfigyelhető.

III. II. Európai helyzetkép

A 2. ábra mutatja be az Európai országokban megengedett VAK értékeket. Közülük négy (Cseh Köztársaság, Magyarország, Románia, Szlovákia) őrzi az abszolút alkoholtilalom intézményét, így ezekben az országokban mind a kezdő-, mind az általános, és mind a haszongépjármű-vezetőkre 0,0^o% VAK a megengedett. Málta, és az Egyesült Királyság az a két tagállam, amelyben mindenki számára 0,8^o% VAK a megengedett érték (pedig ez – a korábbi elemzések szerint - már négyszeres baleseti kockázatot rejt magában). A megfigyelhető tendenciák és a közzétett kutatási eredmények alapján – egyetértve az ETSC-vel- kijelenthető, hogy a közúti biztonság további javítása szempontjából egyedül az abszolút alkoholtilalom a tökéletes, elfogadható megoldás. Vagyis, az OBB korábbi szlogenje: Ön dönt: iszik, VAGY vezet.

	Általános VAK	VAK haszongépjármű vezetőkre	VAK kezdő gépjármű-vezetőkre
Austria	0.5	0.1	0.1
Belgium	0.5	0.5	0.5
Bulgaria	0.5	0.5	0.5
Cyprus	0.5	0.5	0.5
Czech Republic	0.0	0.0	0.0
Denmark	0.5	0.5	0.5
Estonia	0.2	0.2	0.2
Finland	0.5	0.5	0.5
France	0.5	0.5 (0.2 bus drivers)	0.5
Germany	0.5	0.0	0.0
Greece	0.5	0.2	0.2
Hungary	0.0	0.0	0.0
Ireland	0.5	0.2	0.2
Italy	0.5	0.0	0.0
Latvia	0.5	0.5	0.2
Lithuania	0.4	0.2	0.2
Luxembourg	0.5	0.1	0.1
Malta	0.8	0.8	0.8
Netherlands	0.5	0.2	0.2
Poland	0.2	0.2	0.2
Portugal	0.5	0.5	0.5
Romania	0.0	0.0	0.0
Slovakia	0.0	0.0	0.0
Slovenia	0.2	0.0	0.0
Spain	0.5	0.3	0.3
Sweden	0.2	0.2	0.2
UK	0.8	0.8	0.8

2. ábra: Európai Unió tagállamaiban megengedett VAK [1]

IV. Jogszabályi háttér feltárása

Az első, és egyben legfontosabb jogszabály az 1/1975. (II.5.) KPM-BM együttes rendelet a közúti közlekedés szabályairól. A rendelet kimondja, hogy a közúti közlekedés biztonsága és zavartalansága fontos társadalmi érdek. Alapvető feltétel, hogy a közlekedési szabályokat mindenki betartsa, és elvárhassuk a többi közlekedőtől is, hogy ezeket a szabályokat ők is betartsák. A rendelet 4.§ tartalmazza a járművezetés személyi feltételeit, melynek c) pontja leírja: „a vezetési képességre hátrányosan ható szer befolyása alatt nem áll, és szervezetében nincs szeszes ital fogyasztásából származó alkohol.”[6]

Az ittas vezetés természetesen jogi következményekkel is jár. A Büntetőtörvénykönyvünk 188.§-a tartalmazza az ittas vezetésre vonatkozó szankciókat. A 0,2-0,5‰ közötti VAK a cselekmény ittas vezetés szabálysértését jelenti. „A bírói gyakorlat szerint, ha a VAK meghaladja a 0,8‰ -ot, akkor már bűncselekmény valósul meg. A 0,5-0,8‰ közötti VAK esetén pedig akkor állapítható meg bűncselekmény, amennyiben az alkoholos befolyásoltság tényét akár a klinikai tünetek, akár a vezetés során tanúsított magatartás tükrözik.” A bírói gyakorlat szerint a járművezetés a jármű mozgásba hozását jelenti. Ez alatt értjük a jármű kormányzását, irányítását, elindítását, valamint mozgásban tartását is. Kísérletről beszélünk abban az esetben, ha tényleges motorbeindítás történik, vagy ennek sikertelen próbálkozása, megtolt jármű irányítása. Előkészületről abban az esetben beszélünk (amit a törvény nem büntet), ha az elkövető a fent említett szándékkal a volán mögé ül, és behelyezi az indítókulcsot (de nem tett rá kísérletet, hogy elfordítsa).

A Büntetőtörvénykönyv 188.§-a tartalmazza a bódult állapotban történő vezetést is, azonban nagyon fontos megemlíteni, hogy 2013. július 1-től a két cselekmény külön

paragrafust kap a törvénykönyvben. Ezzel a változással együtt, 2013. július 1-től a 0,5‰ VAK már bűncselekmény elkövetését jelenti (0,25 milligramm/liter ezrelék levegőalkohol-koncentráció).[7]

Az 1988. évi I. törvény a közúti közlekedésről az alábbiakat mondja ki: a törvény célja, hogy a közúti közlekedés alapvető feltételeinek (...) meghatározásával segítse a közúti személy-, és áruszállítás közlekedésbiztonsági kialakítását és működését. A 17.§ alapján a közlekedés biztonságának fokozása érdekében rendszeressé kell tenni az erre irányuló nevelést, oktatást, felvilágosító- és propagandamunkát. A 18.§ alapján pedig utánpótlás képzésen kell részt vennie annak a járművezetőnek, akit a bíróság közlekedési szabálysértés miatt legalább 6 hónapra, vagy közlekedési bűncselekmény elkövetése miatt a járművezetéstől eltiltott, valamint az előéleti pontrendszer alapján a vezetői engedélyét az eljáró hatóság visszavonta.[8]

A 410/2007. (XII.29.) Kormányrendelet a közigazgatási bírsággal sújtandó közlekedési szabályszegések köréről, az e tevékenységekre vonatkozó rendelkezések megsértése esetén kiszabható bírságok összegéről, felhasználásának rendjéről és az ellenőrzésben történő közreműködés feltételeiről c. rendelet foglalja magába az objektív felelősség fogalmát. Az objektív felelősség hétköznapi nyelven nem más, minthogy az üzemben tartót a jogszabály kötelezi a tényleges szabálysértő megnevezésére, s ez alól semmilyen mentességet nem tesz lehetővé. Amennyiben az üzemben tartó nem nevezi meg az elkövetőt, akkor a bírságot, vagy más szankciót vele szemben szabják ki. Így a közlekedési büntetés elkerülése kizárt („bezárult a kiskapu”).[9]

V. Javaslatok az ittas gépjárművezetés eredményesebb megelőzésére

Az alapvető probléma, amellyel most foglalkozunk, nem más, mint egymással szemben álló tények összessége. A mérleg egyik oldalán ott vannak a baráti körök, amikor is mindenki „elnézi”, vagy elfogadja azt, hogy egy pohár sör még „belefér” a gépjárművezetésbe. Beszélhetünk itt akár a kortársi nyomásról is, vagy a bizonyítani akarásról, amellyel főként fiatalok hiszik azt, hogy ilyen viselkedéssel társadalmi rangot nyerhetnek. A mérleg másik oldalán, pedig ott van a társadalom, amely az ittas vezetést teljesen elítéli. A kettő között egyensúlyt kell teremteni, mégpedig az „Iszik, vagy vezet”-et szlogen alapján. Ezzel egy időben tudatosítani kell a társadalomban az alkohol hatását, még minimális mennyiség esetén is (bemutatók, kísérletek, stb.).

A gépjárművezető-képzésben, a közlekedésre nevelésben a „részeg szemüveg” alkalmazását lehetővé kellene tenni. Különböző feladatok (bójakerülés, egyenes vonalon történő haladás) elvégzésével a tanulók tapasztalati úton megismerhetik az alkohol látásra, egyensúlyra gyakorolt hatását, ami a megelőzés szempontjából nagyon fontos.

Elengedhetetlen a „tettenérés valószínűségének” növelése, amely alatt a rendőri ellenőrzést kell érteni. A közlekedésbiztonsági kampányok rendőri ellenőrzések kiegészítésével lehetnek csak igazán sikeresek. Ezzel együtt még több ittas vezetés elleni kampányra lenne szükség, akár plakátok, akár reklám formájában.

Létezik az ittas vezetés társadalom számára történő másfajta bemutatása is. Az ilyen jellegű balesetben megsérültekkel/okozókkal történő találkozás és elbeszélgetés sokkolóan tud hatni az emberre, amely így örök nyomot hagy benne.

Az iskolabuszok-, és a haszongépjárművek vezetőinél az Alkohol interlock alkalmazása egy aktív biztonsági elem lehetne, amely a kifújt levegő alkoholtartalma alapján nem engedi a járművet beindítani.

VI. Következtetés

A cikk alapján elmondhatjuk, hogy minden (ittas) baleset, eggyel több a kelletnél. Magyarország már az ittas vezetés megelőzésének jó útjára lépett, de még vannak kihasználatlan területek, és eszközök, amelyekkel egyre több emberélet menthető meg. Elsősorban a társadalom és az emberek hozzáállását kell megváltoztatni, valamint a tettenérés valószínűségének növelése szintén elengedhetetlen.

Köszönetnyilvánítás

Az cikk megírása nem valósulhatott volna meg prof. Dr. Holló Péter, és Arató Károly nélkül.

Irodalomjegyzék

[1] prof. Dr. Holló Péter: Save Our Life: Alkohol és közúti biztonság, Széchenyi István Egyetem, Győr, 2012.december 5.

[2] http://www.ksh.hu/szamlap/hosszuel_drg.html

2013. június 25.

[3] prof. Dr. Holló Péter: Save Our Life: Az alkohol hatásai, Széchenyi István Egyetem, Győr, 2012.december 5.

[4] Kiss Diána: A közlekedők magatartását befolyásoló állapotok, hatások, szerek és betegségek. Az alkohol és a kábítószer hatásai és következményei. A levont tapasztalatok, Közúti közlekedésbiztonság c. tárgy, Széchenyi István Egyetem, Győr, 2013. március 25.

[5] prof. Dr. Holló Péter: Magyarország közúti közlekedésbiztonsági helyzetének értékelése, Budapest, 2002. május 4.

[6] http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=97500001.KPM

2013. június 25.

[7] http://www.drkovacstamas.hu/ittas_vezetes

2013. június 25.

[8] http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=98800001.TV

2013. június 25.

[9] http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0700410.KOR

2013. június 25.

Folyószabályozás hatása a tájhasználatra

Valánszki István

Budapesti Corvinus Egyetem, Tájépítészeti Kar, Tájtervezési és
Területfejlesztési Tanszék
Budapest

Absztrakt

A kutatás során a Hernád, illetve a folyó szabályozásának tájhasználatra gyakorolt hatását vizsgáltam. A szabályozásának és az ehhez kapcsolódó művi létesítményeknek vitathatatlanul jelentős hatása van a területhasználatra, a tájgazdálkodásra. A változások egy része egyértelműen kedvező, másik része kedvezőtlen, túlnyomó többségük pedig különböző szempontból vizsgálva lehet kedvező, illetve kedvezőtlen is.

A kutatási terület a vízfolyás magyarországi szakaszának körülbelül kétharmadát foglalja magába (az országhatártól Hernádkércsig terjedő szakasz). A Hernád a Sajó mellékfolyója, amely a Tiszába ömlik. A folyó teljes hossza 286 km, magyarországi szakasza 118 km.

A munka során a terület lehatárolását követően történeti feltárást készítettem a jelentősebb térképek, felmérések, valamint a térségre, folyóra vonatkozó irodalmak elemzésével. Második lépésben a kutatási terület vizsgálatakor a Hernád-folyó, illetve a folyóvölgy főbb jellemzőit elemeztem, különös figyelmet fordítva a tájhasználat szempontjából legmeghatározóbb paraméterekre. A munka során a történeti és jelenlegi térképek, felmérések, felvételek elemzésén túl a tématerületre vonatkozó irodalmat, különböző jelentéseket, programokat használtam fel. Az irodalmi kutatást a helyszíni felmérés tapasztalataival egészítettem ki (különösen a bejárás során készített fotók nyújtottak jelentős segítséget).

A Hernád és a kutatási területre eső mellékvízfolyásaihoz kapcsolódó vízrendezési, szabályozási, vízhasznosítási munkák több ütemben zajlottak, sőt még jelenleg is zajlanak. Ezen folyamatok eredményeként az utóbbi másfél évszázadban jelentősen változott a kutatási terület tájhasználat. A munka utolsó harmadában tehát a Hernád tájhasználatra gyakorolt hatását vizsgálom, külön kiemelve a szabályozás területhasználatot és tájgazdálkodást befolyásoló eredményeit.

A kutatás eredményeként a vizsgált szakaszon számos tájhasználatban bekövetkező változást tártam fel, melyek a folyószabályozásokhoz kapcsolhatók: szántóterületek arányának növekedése, ártér jelentős csökkenése, rekreációs területek terjedése, véderdők megjelenése, meder vonalának megváltozása, holtágak, árvízvédelmi töltések megjelenése. A tájgazdálkodásban és a területhasználatban tetten érhető változásokat táj-, természet- és környezetvédelmi szempontból értékeltem, illetve fejlesztési javaslatokat tettem a negatív hatások mérséklésére, megszüntetésére. A kutatási eredmények adaptálhatók más területekre, a javaslatok alkalmazhatók egyéb folyószabályozások negatív hatásainak csökkentésére is.

Kulcsszavak: *folyószabályozás, tájhasználat-változás, tájgazdálkodás*

I. Bevezetés

A kutatás során a Hernád, illetve a folyó szabályozásának tájhasználatra gyakorolt hatását vizsgálom. A tématerület a vízfolyás magyarországi szakaszának körülbelül kétharmadát foglalja magába (az országhatártól Hernádkérszig terjedő szakasz).

A kutatás során a terület lehatárolását követően történeti bemutatást készítek a jelentősebb térképek, felmérések, valamint a térségre, folyóra vonatkozó irodalmak elemzésével. Második lépésben a folyót és a Hernád-völgyet mutatom be, főbb jellemzőiket ismertetem. Külön fejezetben veszem számba a folyó szabályozásnak főbb állomásait, a szabályos eredményeként létrejött tájelemeket, a szabályozáshoz kapcsolódó fontosabb műtárgyakat. A dolgozat utolsó harmadában a Hernád tájhasználatra gyakorolt hatását vizsgálom, külön kiemelve a szabályozás tájhasználatot befolyásoló eredményeit.

A kutatás során a történeti és jelenlegi térképek, felmérések, felvételek elemzésén túl a tématerületre vonatkozó irodalmat, különböző jelentéseket, programokat használtam fel. Az irodalmi kutatást a helyszíni felmérés tapasztalataival egészítettem ki (különösen a bejárás során készített fotók nyújtottak jelentős segítséget).

II. Anyag és módszer

1. A kutatási terület lehatárolása

A Hernád a Sajó mellékfolyója, amely a Tiszába ömlik. A folyó teljes hossza 286 km, magyarországi szakasza 118 km. Szlovákiában, a Király-hegy északi oldalában ered. A teljes vízgyűjtő területe 5436 km². A folyó a 118,4 fkm-nél éri el a magyar határt s innen még 10,4 km-en határfolyó, majd 108 km-t tesz meg a torkolatig (*Fülep – Kiss 1999*). Jelen kutatásban tehát az országhatártól (118,4 fkm) Hernádkérszig terjedő szakaszt, illetve a Hernád-völgynek ehhez a folyószakaszhoz kapcsolódó részét vizsgáltam (*1. ábra*).

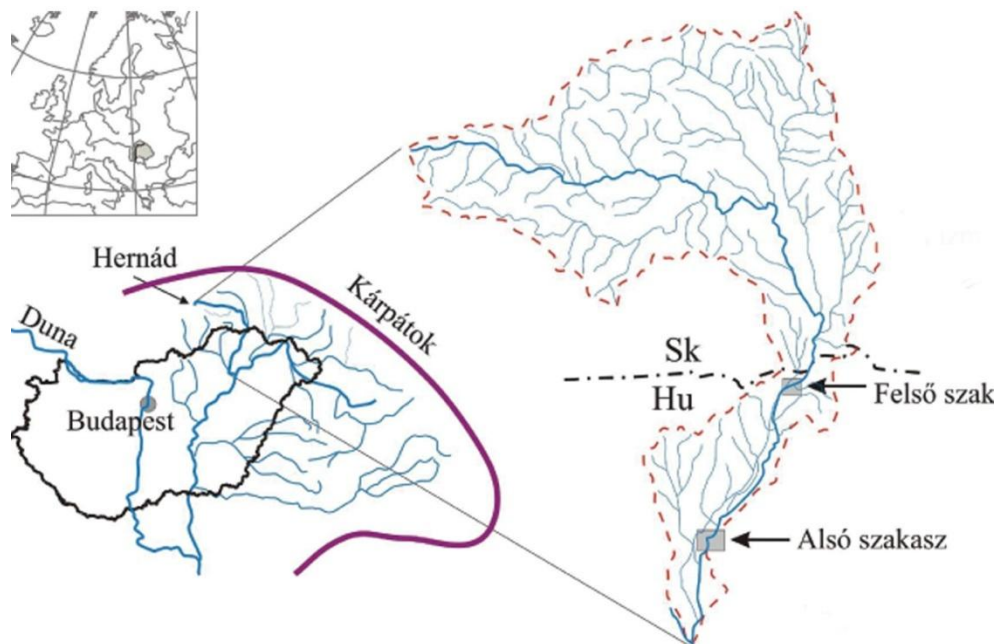
A Hernád magyarországi szakasza két víztestre van felosztva:

- a Hidasnémeti feletti dombvidéki szakasz,
- a Hidasnémeti alatti síkvidéki szakasz (*BME VKKT 2006*).

A Hernád menti területek árvízmentesítésére készült 1940-es évek elején készült tervek alapján a Hidasnémeti alatti völgyet három öblözetre osztották:

- Hidasnémeti – Gibárt,
- Gibárt – Hernádkérs,
- Hernádkérs – Hernádnémeti.

A két felső öblözetre 430 m³/s, az alsóra 450 m³/s mértékadó vízhozamot állapítottak meg (*Sziebert – Zellei 2009*). A felső két öblözet területe megegyezik a kutatásom jelenlegi térségével.

1. ábra: A vizsgált terület elhelyezkedése (Blanka 2009 alapján saját szerkesztés)

2. A vizsgált terület bemutatása

A kutatási terület bemutatásakor a Hernád-folyó vizsgált szakaszának, illetve a folyóvölgy főbb jellemzőit összegzem, különös figyelmet fordítva a tájhasználat szempontjából legmeghatározóbb paraméterekre.

A Hernád vízgyűjtőjének területe 5436 km², mely két ország területét érinti, Szlovákia területén található 4427 km², Magyarországon pedig 1013 km² területet foglal el. A vízgyűjtő legmagasabb pontja a Gölnic/Hnilec-patak forrásának közelében 1943 m A.f., a legalacsonyabb pedig a torkolatnál 100 m A.f. található (Szabó 1997). A Hernád magyarországi szakaszának átlagos esése 55 cm/km (0,00055). A hordalékszállítás jellemzője a vízhozamhoz viszonyítva aránytalanul sok lebegtetett hordalék (Hidasnémetinél 820000 t/év) (Bogárdi 1971). A közepes vízhozam 29 m³/s. Magyarországon a folyómeder átlagos esése 55,7 cm/km, a víz átlagos sebessége 6-2 km/h, átlagos mélysége 1-3 m, a meder szélessége 50-70 m. A part homokos, sok helyen kavicspadokkal szabdalt (Fülöp – Kiss 1999).

A vizsgált folyószakaszon a bal parton néhány jelentéktelen patak torkollik a Hernádba (Nádasdi-patak, Hosdát-patak, Csenkő-patak). A legnagyobb és legalsó közülük a Gönci-patak 21 km hosszával és 63 km² vízgyűjtőjével. A jobboldalon Hidasnémeti alatt a Perényi-patak, majd a Bársonyos malomcsatorna kiágazása következik. A Bársonyos 68 km hosszon, a völgy jobboldalán követi a főfolyót, majd Böcs alatt (a jelen kutatási területtől délre elhelyezkedő településen) torkollik vissza a Hernádba. Útjában a Cserehátról lefutó számos patakot keresztez. Ezek vizét vagy felveszi, vagy bujtatóval megy át alattuk. Az általam vizsgált területen bujtatóval keresztezi a Bársonyos a Garadna-patakot, és a Bélus-patakot (Kis-Hernád) (Sziebert – Zellei 2009). A Cserehát és a Zemplén-Tokaji hegység között ÉK-DNy-i irányban húzódó Hernád-völgy éghajlati vonatkozásban jellegzetes átmeneti terület az Alföld és az északi hegyvidék között.

A Hernád vizsgált szakaszát árterek jellemzik, ahol a talaj felső rétege iszap, tőzeg és néhány területen homok. A völgy jellemző talajfőlesége az öntéstalaj. A völgy bal oldalán főként mezőségi talajok, a jobb oldalán barna erdőtalajok, míg a peremeken fakó erdőtalajok találhatóak. A Hernád magyarországi vízgyűjtőjének 20 %-át erdő borítja, 26 %-án pedig füves mező, illetve rét található. A szántóföldek nagy részét művelik, ezek a teljes terület 41%-át teszik ki. A vízgyűjtő 13%-án beépített területek (települések,

infrastruktúra elemek), valamint vízfolyások, állóvizek és vizenyős területek találhatóak (Sziebert – Zellei 2009).

A Hernád mentén keményfa-ligetet már csak nyomokban találhatunk, szinte teljes mértékben elpusztultak. Az alacsonyabb, a vízhez közelebbi, gyakran elöntött szinteken puha fájú fajokból álló: fűz (*Salix*), nyár (*Populus*) és éger (*Alnus*) alkotta puhafa-liget (*Salicetum albae-fragilis*) a jellemző növénytakarulás. A magyarországi Hernád felső szakaszán, vagyis a vizsgálati területünkön, még nagyobb kiterjedésű puhafa-liget található, amely még őriz valamit a természetes állapotból. Azonban ezt is mezőgazdasági, irtott illetve degradált területek határolják, gyomosodás és akácodosás okoz problémát. A középső és az alsó szakaszán még találunk puhafaligetet, amelynek állapota hasonló az előbb említetthez. Itt azonban már megjelennek a szabályosan ültetett nemes nyárasok és az irtott, erősen degradált, akácodosott területek (Fülep – Kiss 1999).

A Hernád halfaunája változatos, többnyire az áramláskedvelő (rheofil) fajok jelenléte jellemző. Egy 1996-ban végzett vizsgálat során összesen 41 halfaj került elő, melyből 12 védett, 4 nem őshonos. A folyón egyedszám alapján legnagyobb mennyiségben a küsz (*Alburnus alburnus*), szivárványos ökle (*Rhodeus sericeus amarus*), sujtásos küsz (*Alburnoides bipunctatus*) fordul elő. A nagyobb testű, nem csoportos életmódot folytató halak közül a domolykó (*Leuciscus cephalus*), fenékjáró küllő (*Gobio gobio*), márna (*Barbus barbus*), paduc (*Chondrostoma nasus*), és a szilvaorrú keszeg (*Vimba vimba*) fordul elő még nagy számban (Hoitsy 1996).

A vizsgált területen a Hernád mentén összesen öt holtág található.

- Vizsolyi morotva: A holtág 1948-ban folyószabályozás révén keletkezett. Hossza 1 km, átlagos szélessége 50 m, területe 5 ha, átlagos vízmélysége 1 m. A két évtizeden keresztül folytatott víziszárnyas-tenyésztés megszűnt, de hatására a holtág állapot erősen leromlott. Környezetének állapotát a telep maradványai és illegális személtlerakó helyek is rontják. Part menti vegetációja fajokban gazdag, de erőteljesen degradált. A holtág jelenleg használaton kívül van (<http://www.sulinet.hu>).
- Hernádvécsei holtág: A fiatal holtág az 1989-es árvíz alkalmával, keletkezett a Hernád bal parti árterületén helyezkedik el. Hossza 1 km, átlagos szélessége 50 m, területe 5 ha, átlagos vízmélysége 1 m. Vízpótlása árhullámokból és szivárgó vizekből történik, kisvízi időszakban vízének egy része elszivárog a Hernádba. Élővilágát még nem tárták fel kellőképpen (www.holtagak.hu).
- Göncruszkai holtág (Vider-Bereki Holt-Hernád): A holtág 1939-ben alakult ki, a Hernád bal parti hullámterében helyezkedik el. Hossza 1 km, átlagos szélessége 50 m, területe 5 ha, átlagos vízmélysége 80 cm. Élővilága igen gazdag és változatos. A térségre jellemző, eredeti fajta-összetételű ligeterdők szegélyezik, igen fontos táplálkozó helyül szolgál a környékben fészkelő, illetve a vonuló madarak számára. A „szentély” típusú holtágak körébe tartozik (<http://www.sulinet.hu>).
- Hernádszurdoki holtág: A két részre osztott holtág a Hernád 1971-ben végrehajtott szabályozás során alakult ki. Hossza 850 m, átlagos szélessége 60 m, területe 5 ha, átlagos vízmélysége 1,5 m. Funkciói: horgászat, üdülés. A Hernád-völgyi táj jellegzetes része, változatos és gazdag élővilággal, szép vízfelülettel. A kísérő ligeterdőkkel együtt a fészkelő és a vonuló madarak fontos táplálkozó helye (www.holtagak.hu).
- Zug-Zsujtai holtág: A fiatal holtág 1978-ban alakult ki. Hossza 1,7 km, átlagos szélessége 50 m, területe 8 ha, átlagos vízmélysége 1 m. Élővilága gazdag és változatos. A költöző madarak fontos táplálkozó helye (<http://www.sulinet.hu>).

3. Tájéörténeti áttekintés

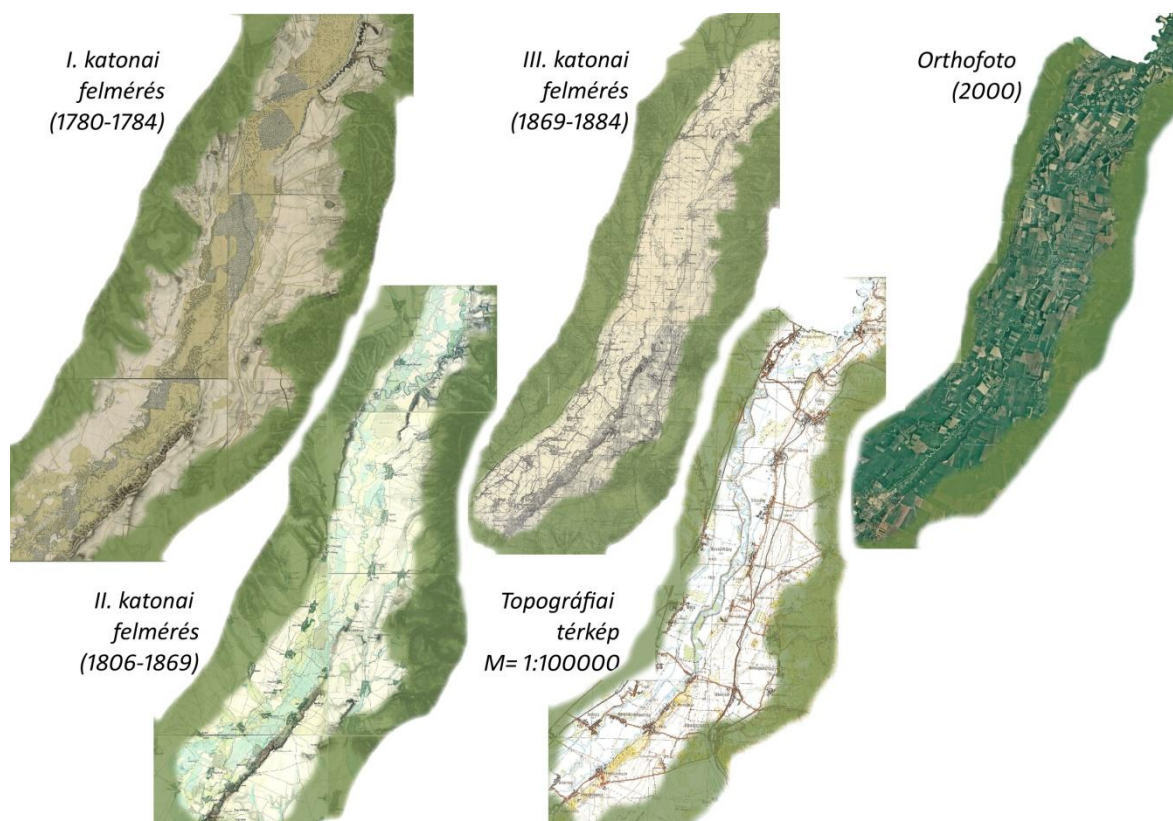
A tájörténeti vizsgálatot történeti írások felhasználásával, valamint térképek, katonai felmérések elemzésével végeztem. Az I., a II., a III. katonai felmérések, valamint a jelenlegi állapotokat mutató topográfiai térkép és 2000-es orthofoto kutatási területre vonatkozó részeit a 2. ábra szemlélteti. A történeti áttekintés során a kutatás szempontjából releváns eseményeket, változásokat tártam fel, egyéb folyamatokat, történéseket csak a szükséges mértékben érintettem.

A Hernád-völgy őstörténete a jelenlegi ismeretek alapján a i. e. 25-20 ezer évvel Hidasnémeti térségében egy természeti gazdálkodást folytató és szerszámkészítéssel is foglalkozó embercsoport tevékenységével kezdődött (*Simán 1986*). A Hernád-völgy tájhasználatát a Honfoglalásig itt élő népek nem vagy csak kis mértékben változtatták meg. A régészek a völgyet termékeny földként írják le, noha az itt előforduló talajok inkább csak legeltető állattenyésztésre voltak kedvezőek. Az őskori kultúrákat vizsgálva elmondható, hogy az ökológiai feltételrendszernek megfelelően a települések és a művelt földek a Hernád-völgy árvízmentes szigeteire és a határoló hegylábtelejtők alá korlátozódtak. Legeltetésre az ártér gyepterületeit és erdősegeit használták (*Frisnyák 2007*).

A kutatási terület mai településeinek döntő többsége az Árpád-kori településhálózat alaprétegéhez tartozik. A Hernád-völgy az Árpád-kortól fontos szerepet töltött be a térszervezésben és a különböző területek gazdasági kapcsolatrendszerében. A 10. században Abaújszínán létesült a Hernád-völgyi magyarság első katonai központja (Óvár), majd a 11. században új védelmi, közigazgatási és egyházi központot alakítottak ki (Újvár). Abaújvár földvára a Hernád partján, a hegylábtelejtő felhasználásával épült (*Wolf 2001*). A vár, a váralja település és a várbirtokhoz tartozó falvak átformálták a természeti környezetet. A völgy peremén több ponton alakultak ki szántóföldek, amelyek a későbbi évszázadokban fokozatosan terjeszkedtek, nyugat felé a Cserehát dombvidékén, kelet felé a Zempléni-hegység hegyláb felszínén. A napsütötte domb- és hegylábakon az Árpád-kor vége felé szőlős- és gyümölcsöskertek is megjelentek (például: Hidasnémeti, Garadna, Vizsoly, Hernádkércs).

A 14-15. században a vizsgált völgyszakaszon a szőlőművelés térhódítása volt jellemző (például: Gönc), a hegylábi szőlőskertek átformálták a tájképet. A Hernád és a Bársonyos vizét ebben az időben már nemcsak halászó- és kenderáztatóhelyként hasznosították, a gabonaőrllő vízimalmok is elterjedtek (*Frisnyák 2007*). A 15-16. században a vizsgált völgyszakaszok több mezővárosa (Gönc, Vizsoly, Forró) a Cserehát és a Zempléni-hegység piacközpontjaként funkcionált. A térség északi része a dinamikusan növekvő Kassa vonzás- és ellátó körzetébe került.

A törökök korában a rabló hadjáratok időnként komoly károkat okoztak az épített környezetben. A népesség nélkül maradt falvak művelt földjei hosszú időre füves-bozótos területté váltak. Tokaj-Hegyalja borát a Hernád-völgy híres borútján fuvarozták Lengyel- és Oroszország felé. A szállítást nagyrészt a fuvaros települések (például Gönc és Vizsoly) szekeresgazdái bonyolították le. A borút Gönc térségéig a Zempléni-hegység hegylábán haladt, majd a Hernád-völgyét átszelve, Hidasnémetinél csatlakozott a folyó jobb partján Kassára vezető Nagyúthoz. A 16-17. században a völgyben a mezővárosi fejlődés alapját a szőlő- és bortermelés, a kereskedelem és a kézművesség képezte (például Gönc és Vizsoly a kor szellemi központjai voltak) (*Frisnyák 2007*).

2. ábra: A tájhasználat változása (I., II., III. katonai felmérések, 1:100 000-es topográfiai térkép és 2000-es Orthofoto alapján saját szerkesztés)

A 18. század végi tájhasználatot az I. katonai felmérés segítségével vizsgáltam (2. ábra). A 18. század végén a Hernád és a Bársonyos 1-2,5 km széles mocsaras sávot szegélyezett, a medrét szabadon változtató Hernád egyes szakaszokon bejárta csaknem az egész völgyet. Ebben az időben a Hernád ártere az állattenyésztés színtere volt. Az állattenyésztés alapját a völgytalp gyeptakarója és a legeltetésre is alkalmas ártéri erdők alkották. A folyót puhafás ligeterdők szegélyezték. Nagyobb összefüggő erdőségek is voltak (például Tornyosnémeti, Hidasnémeti, Encs és Csobád térségében). A szántóföldi művelés a domb- és hegylábakon, -lejtőkön és a teraszokon folyt. A hegylábakon továbbá szőlőskertek és kisebb mértékben gyümölcsösök is voltak.

A II. és a III. katonai felmérések alapján elmondható (2. ábra), hogy a vizsgált terület a 19. század közepéig alig változott, ám azt követően a tájhasználat jelentősen átalakult. 1860-ban megépült a Miskolc és Kassa közti vasút, amely felgyorsította a két megyeközpont fejlődését és csökkentette a távolsági kereskedelem gazdaságfejlesztő hatását a kutatási területen. A két nagy fogyasztópiac nyersanyagigénye viszont fejlesztően hatott a térség agráriumára.

A Hernád-völgy keleti magaspártján a gyakran jelentkező földcsuszamlások a szőlőskerteket, gyümölcsösöket és a települések belterületeit súlyosan károsították, a 18. században Felsődobsza helyváltoztatásra is kényszerült. Ezek miatt a magaspárt lejtővezete egy sajátos, körülbelül 20 km² nagyságú bokros-erdős területsáv, alacsony mezőgazdasági hasznosítással (Frisnyák 2007).

A 19. század második felében jelentősen átalakult a völgy tájhasználat. A völgyperemi és szigettelepek a gyepterületek feltörésével és az erdők irtásával az árterületre is kiterjesztették a szántóföldeket. A vizsgált területen a szántóföldi művelés térhódítását nem előzték meg a folyószabályozó, ármentesítő munkák. Ebben a korszakban a szántóföldek növekedése, a gyeperdős- és az erdő- és a szőlőterületek jelentős csökkenése volt jellemző. A

filoxéra Abaúj vármegyében a szőlők 95 %-át pusztította el. A kutatási területen a szőlőrekonstrukció csak részlegesen valósult meg a későbbiekben. Több településen a szőlők helyét szántóföldek és gyümölcsösök vették át.

Az 1860-as években a Bársonyost szabályozták. A Hernád szabályozása az 1910-es években kezdődött, majd az I. világháború miatt abbamaradt, és később folytatódott. A vizsgált területen végzett folyószabályozásokat részletesen a 4. alfejezetben tárgyalom. A folyóra telepített vízimalmok sorra megszűntek, a térség kereskedelmi központjaiban gőzmalmok létesültek (például Forrón). A Bársonyos gabonaórló és olajütő malmai is sorra megszűntek.

A 19. század végére kialakult területhasználati megoszlás a 20. században már csak kismértékben változott. A vizsgált térség gazdasági életében az országhatár-változás jelentős hanyatlást idézett elő (a tradicionális piacát elvesztette a terület). A határ mentén stagnáló, majd fokozatosan hanyatló területek alakultak ki, elnéptelenedő falvakkal. A 20. századi modernizációs folyamatoknak köszönhetően a lakosság foglalkoztatási helyzete alapvetően megváltozott (a mezőgazdaságból élők aránya nagyságrendekkel csökkent). A kutatási terület települései közül először Encs, majd Szikszó és Gönc is városi rangot kapott. A homok- és kavicsbányák, továbbá az iparterületek térségében a növény- és állatfajok száma csökkent és a parlagon lévő földek aránya növekedett. A határszéli területeken a tájhasznosítás intenzitása csökkent.

4. A Hernád szabályozása, fontosabb műtárgyak

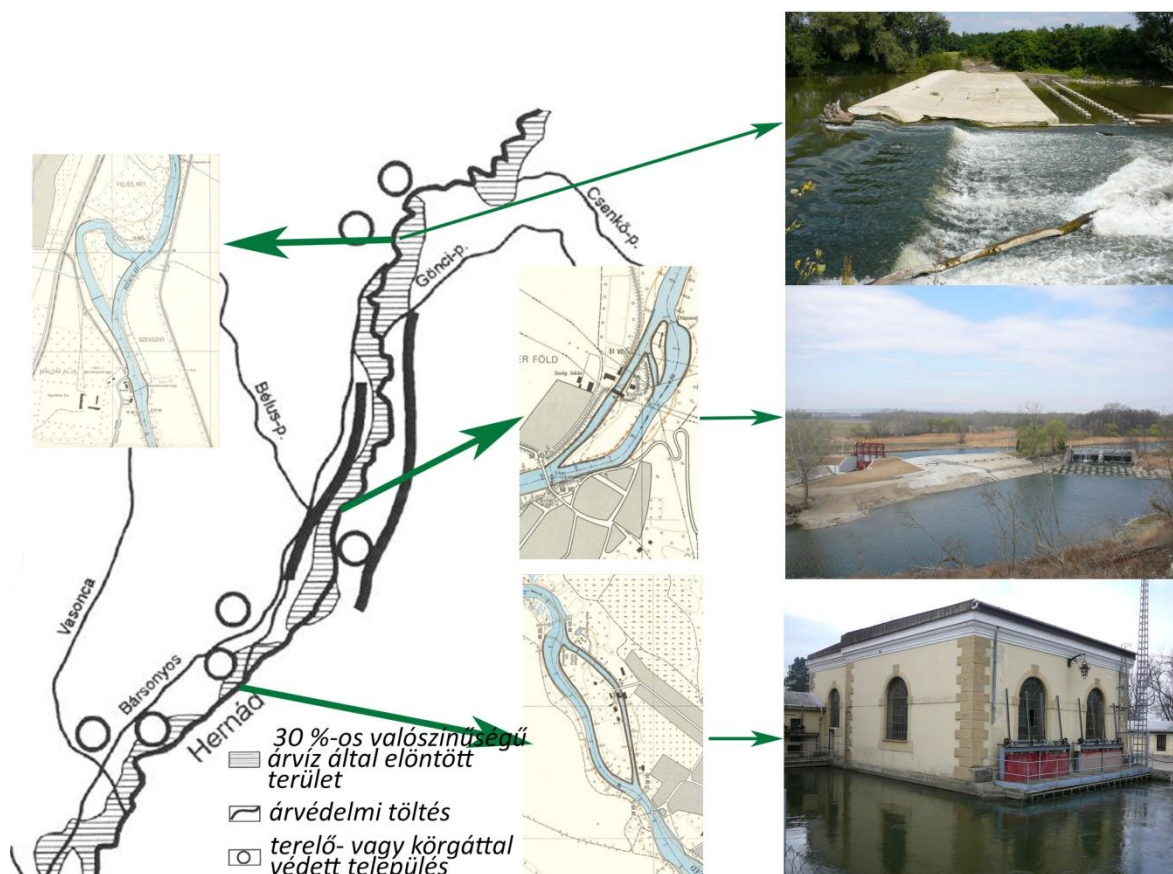
A Hernád és a kutatási területre eső mellékvízfolyásaihoz kapcsolódó vízrendezési, szabályozási, vízhasznosítási munkák több ütemben zajlottak, sőt még jelenleg is zajlanak. Ezen folyamatok eredményeként az utóbbi másfél évszázadban jelentősen változott a kutatási terület tájhasználat.

Ahogy az 3. alfejezetben már ismertetésre került, a 18. század végén a Hernád és a Bársonyos a völgytalpon végighúzódó, 1-2,5 km széles mocsaras sávot szegélyezett. A medrét szabadon változtató Hernád egyes szakaszokon bejárta csaknem az egész völgyet. Kis-Hernádnak ismert ága a 19. század folyamán a Bársonyos medrébe is átcsapott.

A vízhasznosítás a Bársonyos mentén hamarabb megkezdődött, mint a főfolyónál. Ezzel függ össze, hogy a Hernádon az első ismert műtárgy az 1860-as években épült hernádszurdoki fixgát, aminek segítségével a Bársonyos vízjárását kívánták megváltoztatni úgy, hogy közel állandó vízhozamot szállítson.

A Hernád mentén az első mederrendezési munkák az 1900-as évek elején kezdődtek. Ezek a helyi jellegű művek csaknem kizárólag a part menti birtokosok, a vízhasználók, a MÁV és az Államépítészeti Hivatal érdekében és kezdeményezésére épültek. Ugyancsak a század elején épült a gibárti és a felsődobszai duzzasztómű és erőmű. A helyi jellegű nyári gátakat nem számítva, 1947-ben kezdődött meg a Hernád-völgy nagyobb összefüggő öblözeteinek ármentesítése. A két parton 1952-ig mintegy 48 km töltés épült összesen (Sziebert – Zellei 2009).

A kutatási területen összesen 3 duzzasztómű található (3. ábra). Hernádszurdoknál lévő fenékgát, 1860 körül épült a folyó 93,225 fkm szelvényében, duzzasztott szakasz 93,230-95,500 között, a Bársonyosba történő vízátervezés céljából. A vizsgált területen a Hernádból csak itt történik vízkivezetés (Bársonyos-csatorna). Az eredetileg árvízvédelmi célokat szolgáló vízfolyás mentén virágzó malomipar jött létre (a II. világháborúig 14 vízmalmot hajtott). Ezeknek az ipari- és építészeti emlékeknek mára már csak kevés nyomuk maradt a területen. Napjainkban a Bársonyos és a hozzá kapcsolódó öntözőcsatornák 9535 ha öntözését biztosítják. A megmaradt víz Böcsnél (a kutatási területtől délre) jut vissza a Hernádba (Fülepe – Kiss 1999).

3. ábra: A vizsgált szakasz árvízvédelmi rendszere (Frisnyák 2007 alapján saját szerkesztés, saját fotók)

A Gibárti Vízerőmű 1903-ban épült. A Hernád vízenergiáját korszerűen hasznosította báró Harkányi János, így látva el birtokait és a környék településeit villamos energiával. A vízerőmű üzemvízcsatornás elrendezésű. A Hernád medrében épült duzzasztóműből, az árapasztóból, a két műtárgy között létesült árapasztó-surrantóból, az üzemvízcsatornából és a rá telepített gépházból, valamint a gépi berendezésekből áll. A duzzasztómű és az erőmű jellegzetes, klasszicizáló épületének tervezője ismeretlen. Az erőmű ma is működő eredeti főberendezéseit a Ganz és Társa Vasöntő és Gépgyár Rt. szállította, magas technikai színvonalon. Az erőmű létesítményei mára a táj meghatározó elemeivé váltak (muemlekem.hu).

A Felsődobozánál található duzzasztómű a vízi erőműhöz szükséges vízszint biztosítását szolgálja, 1906-ban épült. A duzzasztott szakasz 54,320-62,000 között helyezkedik el. Az erőmű üzemvíz csatornájába történő vízátvétel miatt 1924-ben billenőtáblás szerkezetet építettek, majd ezeket részben emelhető zsilip táblákra cserélték (BME VKKT 2006).

A kutatási szakaszhoz közvetlenül kapcsolódó vízgyűjtő részen két víztározó található. A telkibányai víztározó elsősorban árvízvédelmi célokat töltene be, de műtárgyi meghibásodás miatt leeresztett állapotban van, jelenleg rekreációs célokat szolgál. A tornyosnémeti víztározó a Szartos-patakon lévő vízminőségvédelmi tározó eredeti célja a Kassai Vasmű szennyvizének ülepítése és tisztítása. Ma már a Vasmű nem a Szartosba engedi a szennyvizét, ezért a tározónak havária-elhárító szerepe van (Fülep – Kiss 1999).

A középvízi szabályozáshoz kapcsolódó munkák az 1920-as évek végéig csak elszórtan voltak a kutatási területen, csupán egyedi és közvetlen kárelhárítást szolgáló művek épültek. A munkák zöme 1927-37 között került végrehajtásra. A második világháború közeledtével és alatt (1937-48) nem történtek szabályozási munkák.

A második világháború után újra megindultak a szabályozási munkák, azonban az anyagi források korlátozott volta és az általános szabályozási terv hiánya a mai napig érezteti hatását. Napjainkig sem került sor nagyobb, összefüggő szakaszok egységes elvek alapján történő szabályozására. Hidak, duzzasztóművek, töltések, utak védelméhez szükséges egyedi beavatkozások épültek és épülnek ma is.

Az összesen 108 km hosszú magyarországi szakaszon 24 km tekinthető valamilyen módon szabályozottnak, ami a teljes hossz 22%-a. Ennek 84,5%-án (20,2 km) a művek kifejezetten helyi jellegűek. A középvízi szabályozási művek anyagukat tekintve a következők a Hernád vizsgált szakaszán:

- partbiztosítás kövel, kavicsal bélelt rőzsehengerrel,
- rőzseterítés, kőlabazattal,
- terméskőlabazat és terméskő burkolat,
- terméskőből épült keresztgátak és vezetóművek (*Sziebert – Zellei 2009*).

A Hernád-völgy vizsgált részén az ármentesítésre vonatkozó tervezési munka az 1930-as évek második felében kezdődött. 1947-től megépült a Gibárti-Hernádszurdoki töltésrendszer. Az 1948. évi árvíz során kiderült, hogy a töltések magassága és szélessége elégtelen. Miután 1952-ben Gibárt felett két helyen átszakadt a töltés, a volt miskolci Árvízvédelmi és Folyamszabályozási Hivatal terveket készített a töltések megerősítésére. Ezek alapján 1952-ben elindultak a töltéserősítő munkálatok.

Jelenleg a kutatási területen lévő folyószakasz mentén a bal parton a gibárti híd alatt 1 km hosszban, Abaujkér-Vilmány térségében 10,5 km hosszban, a Gönci-patak és Hidasnémeti vasúti híd között mintegy 6,4 km hosszban van árvédelmi töltés. A jobb parton a gibárti híd és a Gönci-patak között 14,2 km, valamint a hernádszurdoki fixgát felett körülbelül 700 m van töltéssel ellátva (*Sziebert – Zellei 2009*). Egyes települések védelmét terelő- és körgátakkal biztosították (például: Hidasnémeti, Vilmány, Gibárt, Hernádszentandrás, Halmaj, Ináncs).

Jelenleg (2011-2013) Felsődobosza, Hernádkércs és Szentistvánbaksa térségében folyik árvízvédelmi töltések építése.

III. Eredmények

A Hernád szabályozásának és az ehhez kapcsolódó művi létesítményeknek vitathatatlanul jelentős hatása van a tájhasználatra. A változások egy része egyértelműen kedvező, másik része kedvezőtlen, túlnyomó többségük pedig különböző szempontból vizsgálva lehet kedvező, illetve kedvezőtlen is. A következőkben a legjelentősebb tájhasználat-változásokat emelem ki.

A védművek, töltések fő célja a folyó mentén alacsonyabb területeken fekvő település belterületének védelme. Az ármentesítésnek köszönhetően számos település beépített részei biztonságba kerültek a pusztító árhullámokkal szemben, a településszerkezet állandósulhatott (például Hernádszentandrás, Gibárt). A töltések ezzel párhuzamosan a kivett területek terjeszkedésének is gátat szabtak, főként olyan falvak esetében amelyeknél körgátak épültek.

A szabályozások, védművek létesítésének eredményeként a szántóterületek aránya növekedett, hiszen a beavatkozás előtt évente többször is vízjárta területek árvízmentesek lettek. A mezőgazdasági termelés szempontjából ez kedvezőnek ítélnél, ám értékes természetes élőhelyek tűntek el, vagy jelentősen lecsökkent a területük.

Az előbbieket alapján elmondható tehát, hogy az ártér jelentősen lecsökkent, mivel a szabályozás előtt a Hernád sokszor szinte a völgy teljes területét elárasztotta. Megállapítható az is, hogy a természetes, többé-kevésbé érintetlen környezet jelentősen csökkent, egyes esetekben teljesen eltűnt. A kiváló biológiai pufferközegnek, valamint

kiemelten értékes élőhelynek számító mocsaras, lápos, vizenyős területek aránya nagyságrendekkel csökkent. A Hernád mentén elterülő puhafás erdők is összezsugorodtak (például Encs és Hidasnémeti térségében, ahol a szabályozás előtt jelentős kiterjedésű erdőségek voltak).

A kutatási területen – mint a 4. fejezetben ismertetésre került – három erőmű található. Ezen műszaki létesítmények a Hernád áradásakor akadályozzák az árhullám gyors levonulását. A Hernádszurdokon található keresztgát ilyen szempontból kevésbé jelent problémát a létesítmények kis mérete miatt, azonban a gibárti és a felsődobszai duzzasztóművek már jelentősen befolyásolják az árhullámokat a folyó ezen szakaszán.

Az erőművekhez kapcsolódó műtárgyak akadályozzák a Hernádon a hosszirányú mozgást, mely a hallépcsők hiánya miatt jelentős probléma. A duzzasztott szakaszokon a hosszirányú átjárhatósági problémán kívül ökológiai konfliktust eredményez a nem megfelelő hordalék- és sebességviszonyok, vízjárás, vízszint és vízszint-ingadozások, valamint az esetleges lokális medermélyülés és a túlzott feliszapolódás is.

Az erőművek térségében a duzzasztott szakaszok környezetében jelentős területeket rekreációs funkcióra használnak. Legjellemzőbb példa a Felsődobszán található üdülőterület. Az erőmű feletti folyószakaszt horgászatra, csónakázásra használják. Nem ilyen nagy jelentőséggel bír, ám szintén rekreációs funkciót is ellát a Telkibányán található víztározó, melyet jelenleg nem is használnak a tározóként.

A vizsgált területen a Hernád mentén jelentős kavicsbányák találhatóak. Ezen létesítmények rendkívül durva beavatkozásként jelentkeznek a tájban. Nemcsak a bányaterületeken jelentősek az ökológiai károk, hanem a hozzájuk kapcsolódó utak mentén is a megnövekvő teherforgalom következtében (például Zsujta és Hidasnémeti térségében). A bányászat következtében keletkező tavakat szintén rekreációs (elsősorban horgászati) célra hasznosítják (például Vilmány és Pere esetében).

Főként a szabályozások kezdeti szakaszában jelentős beavatkozást jelentett a Hernád medrének kiegyenesítése. Hasonló jellegű tevékenységet a mellékfolyók (patakok) esetében is végeztek. A medervonal kiegyenesítése komoly ökológiai károkat okozott. Megszűnt a folyó természetes dinamikája az érintett szakaszokon, mely hatására a hordalékviszonyok, a vízsebesség is változott. Mindezek miatt a vízfolyáshoz köthető élővilág átalakult, a fajok összetétele, megoszlása módosult. A meder vonalának alakítása jelentős tájképi változást is eredményezett, több helyen eltűnt, vagy csökkent a Hernád meanderező vonalának látványa.

Az árvízvédelmi szabályozások során megépített védművek (töltések, körgátak) környezetében több helyen véderdőket telepítettek (például Gibárt és Encs térségében). Jellemzően gyorsan növekvő, a vízpartok közelségét jól viselő nyár (*Populus*) fajokat alkalmaztak. A beavatkozás a műszaki hatáson kívül (gátak, töltések védelme árvíz esetén, a talaj óvása a vízmosás ellen) ökológiai és vizuális hatással is bír. Az előbbinek kisebb jelentősége, hiszen a rendszerint szabályos elrendezésben, mindenféle tagozódás nélkül (nincs cserjeszint) telepített nyárosok a természetes vagy természet közeli erdőtársulásokhoz képest elenyésző ökológiai hatással rendelkeznek csupán (például párologtatás, ökológiai kiegyenlítő felület, fészkelő hely). A tájképben azonban jelentős pozitív hatással bírnak, mivel a szabályozáshoz, árvízmentesítéshez kapcsolódó markáns művi elemeket részben eltakarják.

Mind a folyószabályozások, mind pedig a Hernád természetes folyó-dinamikájának köszönhetően szakadó partfalakat, magas partokat találhatunk több helyen is a vizsgált térségben (Göncruszka és Pere környezetében). E folyamat több helyen problémát okoz (mezőgazdasági művelés számára a legtöbb esetben). Az utóbbi években az elemzett szakaszon a legnagyobb konfliktus Gibárt belterületének határán tapasztalható, az itteni erőmű közelében. A Gibárt és Abaujkér közötti útszakasz egy részén már a forgalmat is

korlátozni kellett, továbbá a gibárti temetőt újonnan kialakított útról lehet csak megközelíteni, mivel a folyó menti part a két évvel ezelőtti árvíz után jelentősen beszakadt. A folyamat jelenleg is tart, a szakadás nem állt meg. A problémát eddig még nem sikerült feloldani, csupán a közvetlen veszélyt hátrították el, a beomlást lassították kicsit.

Főként a folyószabályozások következtében a Hernád mentén holtágak jöttek létre, melyeket a 2. fejezetben már részletesen bemutatam. Ökológiai és tájképi szempontból is kedvezőnek tekinthető e holtágak kialakulása, hiszen nagyon értékes élőhelyeket jelentenek a mocsaras, lápos területek. Meghatározó a szerepük ökológiai pufferterületként is, továbbá kedvezően befolyásolják a helyi klímát, és diverzebbé teszik a Hernád menti táj képét.

Az előbbi tájhasználati hatáshoz kapcsolódnak konfliktusok is. Az említett holtágak többsége szabályozás útján jött létre, melynek során az ökológiai szempontok háttérbe szorultak. Mindezek miatt a holtágak vízcseréje a legtöbb esetben nem megfelelő, vagy egyáltalán nem is beszélhetünk ilyen folyamatról esetükben. A víz cserélődésnek hiánya jelentős ökológiai károkkal jár. Az előbbihez kapcsolódó, részben abból következő folyamat a holtágak feliszapolódása. Ezen folyamat több, a vizsgált területen elhelyezkedő holtágat is komolyan veszélyeztet. A vízcseré hiánya mellett a feliszapolódás másik fő oka a fokozott szervesanyag-termelődés a holtágakban (például a nádasok, egyéb parti növények agresszív terjedése miatt vagy a vízbe dőlő fák hatására).

A folyószabályozás, az árvízvédelmi munkák következtében a régen a területre jellemző ártéri gazdálkodás szükségszerűen fokozatosan háttérbe szorult, a gazdálkodásra alkalmas terület nagysága leszűkült, végül szinte teljesen eltűnt a kutatási területről. A szabályozás előtt jellemzőek voltak a területre az ártéri gyümölcsösök, valamint jelentős területen legelők helyezkedtek el a folyó mentén, melyek napjainkra nyom nélkül eltűntek.

Az előbbieken már bemutatott nagy árvízvédelmi fejlesztések ellenére a vizsgált területen még található árvízzel veszélyeztetett térségek. A legnagyobb árvizek továbbá a már védett területek, települések egy részét továbbra is veszélyeztetik (például Gibárt, Hernádszentandrás). Mindezek természetesen jelentős hatást gyakorolnak a tájhasználatra is (például a mezőgazdasági művelés szerkezete, az épületek elhelyezése).

Főként a Hernádtól nyugatra fekvő területeken markáns tájalkotó elemek jöttek létre az öntözés elterjedésének következtében. A mezőgazdasági területek vízellátást szolgáló létesítmények közül legjelentősebb a folyóból Hernádszurdoknál kilépő Bársonyoscsatorna (Kis-Hernád). Emellett kisebb-nagyobb öntözőcsatornák hálózják be a vizsgált területen a folyó völgyét, melyeknek azonban már csak töredékét használják eredeti rendeltetésének megfelelően, többségük mára inkább csak árokként jelenik meg a tájban.

A folyó szabályozásához és a mezőgazdasági területek arányának növekedéséhez köthető, hogy a völgyben drasztikusan lecsökkent az erdők aránya. A szabályozásokat követően az utóbbi évtizedekben kisebb-nagyobb erdőfoltokat telepítettek a Hernád mentén. Fontos azonban kiemelnünk, hogy ezen telepített erdők többsége akácos, vagyis az őshonos vegetációtól eltérő társulások jelennek így meg (a vízrendezési munkák előtt a völgyben a puhafás erdők uralkodtak). Mindezek ökológia és vizuális problémát is eredményeznek a térségben.

A korábbiakban már tettem említést az árvízvédelmi töltések markáns tájképi hatásáról. A gátak és körgátak a völgyben több település arculatát is megváltoztatták (például Gibárt). A jellemzően sík térségben messziről láthatók a hosszú, vonalas művi létesítmények. A negatív tájképi hatás további erdő és növénytelepítéssel mérsékelhető lenne. A gátak a tájhasználatra is nagy befolyást gyakoroltak, több helyen a régi parcellás művelést vágta ketté (például Hernádszurdok térségében), illetve a szántóföldi művelés határát is megváltoztatták.

A vizsgált térségben több helyen is jelentős partstabilizációt végeztek, melynek célja a partfalak pusztulásának megakadályozása, a meder vonalának állandósítása. A stabilizáció jellemzően a szabályozási munkákhoz kapcsolódott (erőművek, új töltések környezetében). A korábbiakban már említett gibárti magaspárt szakadásának megállítása végett a területen ideiglenes megoldást is alkalmaztak (zúzottkő és terméskő szórása partfalon).

IV. Összefoglalás

A Hernád magyarországi szakaszának felső kétharmadát és a hozzá kapcsolódó völgyet vizsgálva elmondható, hogy az utóbbi másfél évszázadban jelentős változások mentek végbe a tájhasználatban a folyó szabályozásának következtében. A kutatásba vont szakasz az országhatártól Hernádkérszig tartott. A jelentős változások a 19. század közepétől kezdődtek a területhasználatot illetően, ugyanis a Hernádon ekkoriban jelentek meg az első szabályozási munkák. Kutatásaim során eltártam az érintett szakasz jelentősebb műtárgyait (duzzasztóművek, védművek, partstabilizációs létesítmények stb.).

A tájhasználatban, tájgazdálkodásban bekövetkező számos, jelentős változás került feltárára a munkám során. Ezen változások egy része egyértelműen kedvező, másik része kedvezőtlen, túlnyomó többségük pedig különböző szempontból vizsgálva (környezeti-táji, gazdasági, társadalmi stb.) lehet kedvező, illetve kedvezőtlen is.

Irodalomjegyzék

- Blanka V. (2009). *Hidrológiai paraméterek megváltozására bekövetkező morfológiai átalakulás a Hernádon*. In: Természetföldrajzi folyamatok és formák. Kiss T. (szerk.). Szeged: Geográfus Doktoranduszok IX. Országos Konferenciájának Természetföldrajzos Tanulmányai
- BME Vízi Közmű és Környezetmérnöki Tanszék (2006): *Vállalkozási szerződés a Víz Keretirányelv végrehajtásának elősegítésére II. fázis. 3. Előrehaladási Jelentés*. 21. Melléklet: Az esettanulmány területek jellemzése, az ökológiai felmérés eredményei és intézkedési javaslatok
- Bogárdi J. (1971). *Vízfolyások hordalékszállítására*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Farkas J. (kézirat). *Észak-Magyarország védett növényeinek feltérképezése*
- Frisnyák S. (2007). *A Hernád-völgy történeti földrajza*. In: Földrajzi Értesítő, 2007 LVI. évf. 1-2. füzet, pp. 51-68.
- Fülep T. – Kiss J. (1999). *A Hernád-völgyének turistakalauza*. Miskolc: Holocén Természetvédelmi Egyesület
- Hoitsy Gy. (kézirat). *A Hernád folyó halfaunisztikai felmérése 1995-96*
- Sziebert J. – Zellei L. (2009). *Hernád nagyvízi állapotainak vizsgálata 1D hidraulikai modell alkalmazásával*. In: Magyar Hidrológiai Társaság, XXVII. Országos Vándorgyűlés, Baja 2009. július 1-3.
- Simán K. (1986). *Jelentés a Hidasnémeti-Borházdűlő felsőpaleolitikus telep ásatásáról*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum Közleménye 24. pp. 2-4.
- dr. Szabó J. (1997): *Magaspártok csuszamlásos lejtőfejlődése a Hernádvölgyben*. In: Földrajzi Közlemények CXXI, XLV. kötet, 1997. I. sz.

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/tudomany_es_ismeretterjesztes/Magyarország_holtagai/pages/016_hernad.htm (Látogatva: 2013. 02. 27.)

<http://www.muemlekem.hu/muemlek?id=11428> (Látogatva: 2013. 03. 10.)

www.holtagak.hu (Látogatva: 2013. 03. 02.)

I. katonai felmérés (1780-1784)

II. katonai felmérés (1806-1869)
III. katonai felmérés (1869-1884)
Topográfiai térkép (1:100 000)
Ortofotó (2000)

TERMÉSZETTUDOMÁNY

A magyar honvédség hulladékgazdálkodása korunk kihívásai közepette

Bársony Róbert
doktorandusz hallgató

Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar
Földtudományok Doktori Iskola

Absztrakt

Publikációm készítésekor *a kihívások csúcsán található energiaellátásra* fókuszáltam, valamint a Magyar Honvédség hulladékgazdálkodásáról ejtettem pár szót, természetesen a rendelkezésre álló időkeret figyelembe vételével.

Az elmúlt évtizedekben egyre jobban felismertük, hogy a levegőnk, a vizünk, a talajunk és az ételünk minősége hatással van az egészségünkre és az életminőségünkre. Utaltam arra, hogy a *fenntartható energiagazdálkodás* egy olyan rendszer, amely elsődlegesnek tartja, hogy az energiaigényünket a lehető leggazdaságosabban elégítsük ki, a lehető legkisebb környezetszennyezéssel állítsuk elő, valamint nagy hatékonysággal használjuk fel azt a szükségleteink kielégítésében.

Az elkövetkező évtizedekben nem tartható fenn az erőforrások pazarlása és elhasználódásának jelenlegi üteme, a környezet állapotának veszélyes és drámai romlása és a gazdasági egyenlőtlenségek növekedése.

Ismertettem azokat a veszélyeket, amikkel szembe kell néznünk a kihívások terén és közülük a *fosszilis energiahordozók fogyása, áremelkedése* témakörét részletesebben kifejtettem, keresve a kompenzációs lehetőségeket.

Magyarország az igényeit meghaladó mértékű megújuló energiavagyonnal rendelkezik, ezért a mikrokörnyezetünkben szükséges alternatívákat kell keresnünk a házuk, lakásunk energiaellátására.

A hulladékgazdálkodás témakörében megpróbáltam rávilágítani arra, hogy a természetben egy folyamatból származó hulladék mindig valami fajta tápanyagként, alapanyagként, vagy energiaforrásként szolgál egy másik folyamathoz.

A komplex biztonság katonai és környezeti dimenziója egymást nem kizáró fogalmak.

A katonai dimenzió szerepe békeidőszakban elsősorban a megfelelő katonai erő kiépítése és fenntartása. Cél: elrettentsen az ország elleni katonai támadástól, és kellő súllyal támassza alá az ország érdekeit. Fegyveres konfliktus, illetve háború esetén pedig fő feladata a politikai és hadászati cél elérése.

Ezzel szemben a környezeti (ökológiai) dimenzió szerepe a körülöttünk lévő környezet hosszú távú megóvása, az egészséges élethez szükséges feltételek biztosítása, a talaj, a víz és a levegő szennyezésének csökkentése és a káros következmények megelőzése, felszámolása.

Végül az összefogást szorgalmazva kitértem arra, hogy a Kárpát-medencében két makroregionális fejlesztési irány találkozik, amit csak együttesen lehet hatékonyan lecsapolni.

Abstract

When creating my presentation I was focusing on the *supply of energy, something that is at the peak of challenges* while also mentioning the waste management of the Defence Forces, of course while bearing in mind the limitations in time.

During the past decades we have come to an increasingly clearer observation of how our air, water, soil and the quality of our food impacts the quality of our lives. I implied that *sustainable energy management* is a system that considers us meeting our energy needs in the most economic way and with the least pollution possible to be of utmost importance, while utilizing that with the great efficiency.

During the decades to come the lavishing and the current pace of depletion of resources, the dangerous and risky deterioration of the environment and the increasing of the economical inequalities will not be sustainable.

I have delineated the perils which we will have to face, especially the decrease in fossil energy sources and their price increase, while also looking for ways to compensate.

Hungary possesses such renewable energy sources which are beyond its needs and hence we will have to find alternatives for supplying our houses and flats from within our micro-environment.

Regarding waste management I aimed to shed light on how the waste deriving from nature always means some sort of a nutrition, raw material for another process.

The militarian and environmental and dimensions of complex safety are not contradicting concepts.

The role of the militarian dimension during peace is establishing and maintaining ample military force. The goal: the keep others away from attacking the country and to provide sufficient power for the country to help it enforce its interests. During an armed conflict or war its main purpose is reaching the political and strategical goals.

On the other hand the role of the environmental (ecological) dimension is keeping our surroundings safe in the long run, providing the conditions for a healthy life, reducing the pollution of the soil, the air and the water and preventing any damaging consequences.

Finally while emphasizing the need for cooperation I have mentioned how two ways macro-regional development meet in the Pannonian basin, something that we can utilize only by working together.

BEVEZETÉS

A rendszerváltozáskor 140-150 ezer fős Magyar Honvédség létszáma mára közel 22 ezer főre apadt.

A védelem feladata a nemzet alapvető érdekeinek, értékeinek védelme külső és belső támadásokkal szemben. A védelem kollektív jószág. A piaci javakkal ellentétben a kollektív jószág nem rivális, mivel egy egységének fogyasztása nem teszi más számára lehetetlenné ugyanazon egység fogyasztását. Nem exkluzív, mivel a jószág élvezetéből senki sem zárható ki.

Mindaddig, amíg a fenyegetettség érzése nem jelentős, a védelem iránti kereslet jelentéktelen, gyakran nulla.

Békeidőben a szűkös erőforrásokkal gazdálkodó egyén preferencia-skáláján a védelem hátul jelenik meg. Abban a pillanatban viszont, amikor egy közösség tagjai úgy érzik, hogy a fenyegetettség fokozódik egyből az előzőekhez képest ugrásszerű kereslet támad a jószág

iránt. A közösségi döntés feladata az, hogy a kereslet-kínálat e sajátos szakaszosságát feloldja, biztosítva ezzel a védelem folyamatosságát.

Ha a mikrokozmoszunkból kitekintünk a bolygónkra, tudjuk, hogy 7 milliárd, 2050-re várhatóan 9 milliárd ember fog élni a Földön. Abban az esetben „ha mindenki úgy élne, mint a mai észak-amerikaiak, legalább két további Földre lenne szükség az erőforrások előállításához, a hulladék elnyeléséhez és általában a létfenntartáshoz” (Forrás: Wackernagel - Rees 2001).

„A túllövés és összeomlás egy maradandóan elszegényedett, lepusztult környezetet hagy maga után és egy sokkal alacsonyabb anyagi színvonalat, mint ami elérhető lett volna, ha a környezetet nem érte volna túlságosan nagy stressz. Egy népesség és egy gazdaság akkor kerül a túllövés állapotába, amikor az erőforrás-felhasználásnak, illetve a szennyezőanyag- kibocsátásnak a mértéke már nem fenntartható, de még nem elég nagy ahhoz, hogy a rendszert takarékosagra készítse” (Forrás: Eadows - Randers - Meadows 2004).

Az emberiség ökológiai lábnyoma már meghaladja a fenntartható szintet, ezért a túllövés állapotába került.

A globalizált világ általános jelensége, hogy profitot privatizál, veszteséget szocializál. Az alacsony bérekre és foglalkoztatásra épít, amely szintén az egyensúlytalanságot és a feszültségeket növeli. A világgazdaságot irányító elitek szerint hamarosan már a munkaképes lakosság húsz százaléka elég lesz ahhoz, hogy lendületben tartsa a világgazdaságot. A magyar emberek mobilitásra hajlandósága alacsony, ennek ellenére döntő többsége kénytelen lesz elhagyni lakhelyét, mert a rezsiköltségeit jövedelem híján nem lesz képes fizetni. A munkahellyel rendelkező réteg esetében, pedig a „termelés növekedése állandó stressz forrása. Arra kényszeríti az embereket, hogy keményebben dolgozzanak, ezzel lehetővé téve, hogy megengedhessék maguknak a rendszer által biztosított "új" javak soha véget nem érő áradatának megvásárlását. Azt az illúziót kelti a magasabb GDP, hogy az emberek egyre jobban, gondtalanabban élnek, holott valójában egyre hosszabb ideig dolgoznak. Lemondanak valamiről, aminek "nincs" ára (szabad idő), olyan értékért, aminek ára van (munkaidő)” (Forrás: Kerekes - Szlávik 2003). Elégedettségünk nem a GDP, GNI növekedésének függvénye, ez a mutató nem fokozható a végtelenségig, ráadásul az emberek a növekedés hajszolása közepette a saját élethosszukat rövidítik meg a rohanó életmóddal és a fokozódó környezetterheléssel. Véleményem szerint az emberi létnek ennél magasabb szintű önmegvalósító célokat kellene szolgálnia, ezért érdemes keresni az ehhez vezető út könnyítési lépéseit.

I. ANYAG ÉS MÓDSZER

Tanulmányom feldolgozásához adataim forrásai: korábbi szakdolgozataim, szakirodalmak másodelemzése, eddig elkészített írásaim, adatgyűjtés, fellelhető kapcsolódó írások, könyvtári kutatómunka, témavezetőm ajánlásai, személyes tapasztalatok, interjúk, előadások, konferenciák.

Az összegzett információkból és személyes elképzeléseimből állítottam össze a publikációm, az információk sajnos szűkösen álltak rendelkezésre, ennek ellenére megpróbáltam mozaikszerűen összerakni. A gondokra kerestem a lehetséges megoldásokat - a terjedelem függvényében - a teljességre törekedve.

II. AZ ELKÖVETKEZŐ ÉVTIZEDEK VÁRHATÓ KIHÍVÁSAI

A XXI. század eleje számos komoly kihívást idézett a fejlett demokráciákhoz. Gondoljunk csak a 2001. szeptember 11-i eseményre, vagy akár a 2005. évi késő őszi párizsi robbantásra, vagy a 2006. februári „karikatúra háborúra”.

2012. évben Toulouse-ban is történt vérengzés, mely megdöbbsentette és sokkolta az európai demokráciákat. Ez nem is történhetett volna rosszabbkor, ugyanis az Európai Unió még nem heverte ki a bővítés utáni nehézségeit.

Nógrádi György, biztonságpolitikai szakértőt, a Corvinus Egyetem Védelemgazdasági Tanszék Tanszékvezetőjét, egykor volt tanáromat nemrég megkérdeztem arról, hogy Magyarországon várható e terrorcselekmény a közeljövőben. A következő választ adta: „Magyarország nincs az első vonalban semmilyen terror célpontnak. Ugyanakkor látni kell, hogy abszolút biztonság sehol sincs, így sajnos Magyarország területén sem.”

A véleménye szinkronban van - Egon Bar - a német biztonságpolitika egyik atyja megállapításával: „a biztonság a múltban abszolút, a jelenben relatív, a jövőben kiszámíthatatlan”.

Manapság a társadalmak egyre szélesebb csoportjai érzik úgy, hogy sérülnek alapvető jogaik, amiből helyenként már a levegőben lóg a társadalmi katasztrófa.

Magyarország a szegénység mértékének és mélységének mutatói alapján az Európai Unió tagországai között a középmezőnyben áll a 2010-es adatok alapján - 12%-os szegénységi rátával.

A helyzet azóta rosszabb lett, mivel az alsó és felső jövedelmi tized között nyolcszorosa a keresetbeli különbség, ami nem azonos a vagyoni különbséggel.

A gondok pedig tovább fokozódnak a globális kihívásokkal:

- energia
- víz,
- élelmiszer,
- környezet,
- szegénység,
- terrorizmus, háború,
- betegség
- oktatás,
- demokrácia,
- népesedés.

(Forrás: A „TOPP 10” globális kihívás rangsorolt listája – Richard Smalley, 2004.)

„A kihívások csúcsán az energiaellátás található, miután ennek megoldása nélkül a vízellátó rendszerek működésképtelenek, energia és víz nélkül pedig nincs élelmiszer-termelés, és az élhető környezet mindhárom előző kihívás megválaszolását feltételezi.

Szegénységről pedig akkor beszélünk, ha tömegek számára elérhetetlen az energia, a tiszta víz, az élelmiszer és az egészséges környezet. A szegénység ugyanakkor a terror (és a háborúk), illetve a betegségek melegágya. Az okfejtés szerint mindezek után oldhatók meg az oktatás problémái, és - számos tapasztalat is igazolja - tudatlan tömegek kezében a demokrácia működésképtelen. Végezetül ugyancsak köztudott, hogy a demográfiai robbanás nem a kvalifikált rétegek jellemzője” (Forrás: Dinya 2010). A politika széthúzása és a háborúk helyett a legfontosabb a hídépítés, amit a Fokoláre Mozgalom testesít meg, aminek célja az egyesült világ ideája. Kérdés viszont, hogy egy globalizálódó világban, amelyben az individualizmus, a versenyszellem, a rövid távú szemlélet uralkodik, lehet e egyáltalán még fenntarthatóságról és politikusi érdek nélküli globális környezeti probléma megoldási hajlandóságról beszélni.

Térben és időben folyamatosan adódtak és adódnak olyan veszélyhelyzetek, amelyek világháborúvá válhatnak, közül felsorolok néhányat a teljesség igénye nélkül:

- Koreai háború /1950. június 25. - 1953. július 27./
- Szuezi válság /1956. július 26. - 1957. március/
- Berliini válság /1961. június 4. - november 9./
- Kubai válság /1963. október 15-18./
- Kína - Szovjetunió határkonfliktusa /1969/
- Yom Kippuri háború /1973. október 24./
- Hibás riasztás: /1980. június 2./ (NORAD-hiba: Szovjet rakétatámadás téves jelzése)
- Kasmiri konfliktus – India és Pakisztán között/2001. december 13. - 2002. június 10./
- USA - Terrorista támadások /2001. szeptember 11./

1870 óta évente átlagosan 2%-kal nő a háborúk gyakorisága. A Warwick és a Humbolt Egyetemek tanulmánya (2011) szerint a konfliktusok számának emelkedését a gazdasági növekedés és az új határok szaporodása táplálja. Az 1870-es 47-ről 2001-re 187 országra nőtt ez a szám. Míg 1870 és 1913 között évente átlagosan 6 háború volt, a hidegháború időszakában ez a szám 31-re nőtt. Az 1990-es években, amikor többek között bekövetkezett a Szovjetunió összeomlása is (Jugoszlávia dezintegrációja és destabilizációja), a konfliktusok száma 36-ot is elérte. Jelenleg is több mint 130 háborús és fegyveres konfliktus zajlik, miközben deklarált éhínség, ivóvízhiány, járványok, árvizek pusztítanak, s a fenntartható fejlődés kérdései rendezetlenek.

Magyarok a békeműveletekben 1995. évtől:

- 1995 - : MH/R/HŐR kontingensek: MFO, UNFICYP, IFOR/SFOR/EUFOR és a KFOR, AFOR, MFOR
- 2003 - : US & Koalíciók: Irak, NATO ISAF (NATO International Security Assistance Force): NATO Nemzetközi Biztonsági Együttműködő Erő - Afganisztán – Kabul, Mazar-e Sharif, Khilagay, 2006 - Afganisztán - Pol-e Khomri: magyar vezetésű tartományi újjáépítési csoport Baghlan tartomány (PRT - Provincial Reconstruction Team);
- 2010 - : EUTRA Szomália, Uganda;
- 2013 - : EUTR misszió Mali

A Magyar Honvédség missziós részvételei NATO missziókban:

- Afganisztán: MH PRT (Tartományi Újjáépítési Csoport), MH KAIA ÖBK (Kabuli Nemzetközi Repülőtér Őr és Biztosító Kontingens), MH KMCS/KMK (Különleges Műveleti Csoport), MH OMLT/MAT (Tanácsadó és Összekötő Csoport), MH NTE (Nemzeti Támogató Elem), MH AAT , MH AMT (pilóták helikopterekre kiképzése).
- Koszovó: KFOR Kontingens, KFOR MEL (megelőző egészségügyi laboratórium), KFOR HQ (parancsnokság) törzsbeosztásúak.

A Magyar Honvédség missziós részvételei EU missziókban:

- Bosznia-Hercegovina: MH EUFOR század és egyéni törzsbeosztásúak,
- Uganda: EUTM Somalia, EU szomáliai kiképző művelete,
- Kongó: EUSEC RD Congo misszió, törzsbeosztásban,
- Grúzia/Georgia: EU MM misszió, katonai megfigyelők,
- Mali: EU TM kiképző misszió, 2013. áprilistól.

A Magyar Honvédség missziós részvételei ENSZ missziókban:

- Ciprus: UNFICYP katonai megfigyelők,
- Nyugat-Szahara: MINURSO katonai megfigyelők,
- Libanon: UNIFIL katonai térképészek.

A MH missziós részvételei MFO misszióban:

- Egyiptomban a Sínai-félszigeten Többnemzeti Erő és Megfigyelők (MFO-) misszióban ténykednek katonáink. (Forrás: Szabó B. 2012. 09.)

Az Országgyűlés határozata alapján Magyarország összesen maximum 1000 főt küld a missziókba. 2013-ban összesen 13 milliárd forintot költ az ország ezekre a missziókra, ebből valamivel több, mint 8 milliárdot az afganisztáni feladatokra. (Forrás: MTI 2012).

III. A MAGYAR HONVÉDSÉG HULLADÉKGAZDÁLKODÁSA

Több évtized alatt, illetve a haderőreform végrehajtása során nagy mennyiségű, elsősorban haditechnikai eszköz és anyag vált feleslegessé a honvédelmi tárcánál. Ennek oka a haderő létszámának és objektumainak soha nem látott méretű csökkentése, másrészt az új eszközök, készletek - költségvetési források beszűkülése folytán – beszerzésének és pótlásának elmaradása miatt felgyülemlett, technikailag és fizikailag is elavult, elhasználódott, selejtté vált, de a hadrendből kivonásra nem került, illetve a vagyonkezelésből ki nem vont felszerelések tömege. A honvédelmi tárcát továbbra is terheli a szállítási, tárolási, őrzés-védelmi feladatok továbbtárolásból adódó költségei.

A komplex biztonság katonai és környezeti dimenziója egymást nem kizáró fogalmak.

A katonai dimenzió szerepe békeidőszakban elsősorban a megfelelő katonai erő kiépítése és fenntartása. Cél: elrettentsen az ország elleni katonai támadástól, és kellő súllyal támassza alá az ország érdekeit. Fegyveres konfliktus, illetve háború esetén pedig fő feladata a politikai és hadászati cél elérése.

Ezzel szemben a környezeti (ökológiai) dimenzió szerepe a körülöttünk lévő környezet hosszú távú megóvása, az egészséges élethez szükséges feltételek biztosítása, a talaj, a víz és a levegő szennyezésének csökkentése és a káros következmények megelőzése, felszámolása.

Közel ötven évvel ezelőtt hangzott el Dwight D. Eisenhower elnök mai napig érvényes figyelmeztetése: "A védelem alapkérdése, hogy meddig mehetünk el anélkül, hogy belülről roncsoljuk szét azt, amit kívülről próbálunk megvédeni."

Olyan háborús veszélyt magukban rejtő konfliktusok a múltban is előfordultak és a jövőben sem zárhatók ki, amelyek természeti erőforrások, például energiaforrások, ivóvíz birtoklása, illetve megosztása, vagy éppen a környezet megóvása érdekében robban ki.

Ezek a konfliktusok etnikai diszkriminációval is együtt járhatnak, amelyek akár erőszakos katonai cselekménnyé is átalakulhatnak abban az esetben, ha kettő vagy több etnikai csoport osztozik egy régió környezeti adottságain, és közülük valamelyik csak korlátozottan férhet hozzá az ott fellelhető természeti erőforrásokhoz.

Minden ország fegyveres erőinek legfőbb feladata az ország területi integritásának, függetlenségének, lakosságának, anyagi javainak, a nemzet érdekeinek, értékeinek védelme, és ezáltal a katonai biztonság szavatolása. A katonai biztonság megteremtése közben más biztonsági feltételek sérülhetnek, gondolok itt a környezetbiztonságra.

A modern hadviselés és a környezetszennyezés problémája:

- a) békehelyőrségben: fokozott környezetvédelmi előírások csökkentik a károkat; kiképzéskor és befogadó nemzeti támogatáskor egyaránt;
- b) békemissziós helyszíneken: tetten érhető a 'lábnyom-effektus'; de nemzetközi előírások rögzítik az „ahogy átvetted a tábort – úgy is add vissza!” elvet, s betartását a misszió szakosodott szervei ellenőrzik; [ellenőrzött szállítás a hajón, repülőn, vonaton, illetve szennyezett anyag 'hazaszállítási kényszere' áll fenn];

Magyarország területén folytatott NATO vezetű műveletekből keletkezett hulladékokat a fogadó nemzeti támogatás logisztikai biztosítás keretein belül annak részeként kell kezelni. A nyilvántartást, és a környezetvédelmi hatóság felé előírt adatszolgáltatást az ellátó szervezet végzi.

A NATO vezetű műveletekben Magyarország területén kívül részt vevő katonai szervezetek a keletkezett hulladékokat a hatályos nemzetközi szerződéseknek megfelelően – lehetőleg helyben – kezeltesék. A Magyarország területén kívül feladatot végző katonai szervezetek nem kezelt hulladékait a hulladékok importjára vonatkozó érvényes jogszabályoknak megfelelően kell behozni.

- c) háború/hadműveletek térségében:

nem elsődleges szempont a környezet óvása, sem pedig a régió élővilágának, egészségének védelme ...;

így kerülhetett sor például a Balkánon (1995-1999) többek között a szegényített urániumot tartalmazó lövedékek bevetésére: a nagyon hatásos alkalmazásukkor-becsapódásukkor, a lövedék páncélburkolatának megnyílásakor sajnos radioaktív anyag kerül a légterbe, ami por 'formájában' rátelepszik mindenre, amihez hozzáérve jut be az élővilág szervezetébe a betegséget okozó anyag, ...;

Napjainkban a haderőnek már nemcsak a társadalom katonai biztonsággal kapcsolatos igényeit kell kielégítenie, hanem feladatainak végrehajtása során a környezet biztonságát is szavatolnia kell.

A katonai szervezet parancsnoka (vezetője) minden – objektumon belül, vagy azon kívül végzett – tevékenységet, amely veszélyes hulladékot eredményezhet, fokozott elővigyázattal és körültekintéssel, különösen a Hulladékgazdálkodási törvény és a hulladékokra irányadó egyéb jogszabályok előírásai szerint köteles tervezni, megszervezni és végeztetni.

A hulladékgazdálkodásért a HM, a felső- és középszintű vezető szervek, a parancsnokságok, az anyagnemfelelősök, a beszerzést végző, megrendelő szervezetek, a szakmai irányító szervezetek, és a felhasználók, valamint a hulladékot termelő szervezetek felelősek.

A Honvédelmi Minisztérium feladatai:

-a honvédelmi tárca keretei között folytatott és folyó hulladékgazdálkodás helyzetének feltárása a megelőzés (megelőzés elvének gyakorlati alkalmazása), hasznosítás, ártalmatlanítás, szennyezett régi területek, lerakók kérdéskörének kiemelésével;

-intézményrendszer működési feltételeinek meghatározása a hulladékgazdálkodási feladatok végrehajtásához.

Feladatok:

- tervező- irányító- belső ellenőrző apparátus felállítása (integrált menedzsment, a döntések környezeti megalapozására, valamint az érdekelt felek véleményének figyelembe vétele)

- A környezeti szempontok beépülése a tervezés folyamatába. Minden egyes új tevékenység beindítása előzetes környezetértékeléssel kezdődik.
- A kutatás –fejlesztési tevékenységet megelőzi a környezeti szempontok figyelembe vétele.
- adminisztráció (A környezeti szempontok érvényesítése a kommunikációs tevékenység során)
- a tárca szintű jogharmonizáció végrehajtása a tárca hulladékgazdálkodásának szakterületi szabályozása.

Hulladék kezelési feladatok tervezése és megvalósítása tekintetében:

- személyi, tárgyi feltételek biztosítása, továbbfejlesztése központilag és az egyes szervezeteknél;
- az országos hulladék adatrendszerhez illeszkedő honvédelmi nyilvántartó és adatszolgáltató rendszer kiépítése, üzemeltetése;
- a jogszabályi előírásoknak megfelelő – a hulladékok szelektív gyűjtésére alkalmas – üzemi hulladékgyűjtő helyek telepítése az alakulatoknál, továbbá az üzemeltetés feltételrendszere biztosítása (üzemeltető megbízása) programszerűen;
- munkatársak oktatása, tudatformálás a személyi állomány körében;
- sajtótevékenység, mivel minden környezeti tevékenység nyilvános;
- hulladékgazdálkodási szakemberek felkészítése, továbbképzése a honvédségi szervezetek számára;
- parancsnoki, vezetői állomány minden szintjének felkészítése a hulladékgazdálkodás szervezeti vezetést érintő kérdéseinek kezelésére.

Felső- és középszintű vezető szervek, parancsnokságok feladatai:

- a rájuk és alárendeltjeikre háruló - jogszabályok által előírt - hulladékgazdálkodási feladatok irányítása a végrehajtáshoz szükséges feltételek tervezése, szervezése, tevékenységek támogatása, koordinálása, ellenőrzése;
- alárendeltjeiknél a hulladékgazdálkodási szakemberek tevékenységének irányítása;
- a hulladékgazdálkodási információs rendszer működtetése, alárendeltjeiktől érkező adatok elemzése, értékelése, összefoglaló jelentések kidolgozása;
- a hulladékgazdálkodás követelményei figyelembe vétele a fegyverek, haditechnikai eszközök, anyagok rendszeresítésével, korszerűsítésével, továbbá működtetésével és kivonásával kapcsolatos döntések előkészítésében;
- egyes kiemelt katonai feladatok során a hulladékgazdálkodási alapelvek, a hulladékszegény technológiák szempontjai érvényesítése;
- intézkedések kidolgozása az illegális hulladéklerakók keletkezésének megelőzésére, felszámolására;
- a környezetvédelmi szakhatóságokkal való együttműködés a hulladékgazdálkodással kapcsolatos eljárásokban, kivizsgálásokban, a problémák orvoslásában, részvétel a helyi közvélemény tájékoztatásában;
- alárendeltjeik vonatkozásában a hulladékgazdálkodás eszköz szükségleteinek, költségvetési vonzatainak felmérése, összegzése, a biztosított előírászat felhasználása, a felhasználás szakmai ellenőrzése;
- alárendeltjeiknél a hulladékgazdálkodásban érintett személyek felkészítése, továbbképzése.

Anyagnemfelelősök feladatai:

- gondoskodás a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező hulladékok kezeléséről, ártalmatlanításáról;
- intézkedés kiadása a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező hulladékok csapatoknál történő gyűjtésére, központi begyűjtésére vonatkozóan;
- a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező hulladékok vonatkozásában a hulladékgazdálkodás eszköz szükségleteinek, költségvetési vonzatainak felmérése, összegzése, tervezése, a biztosított előirányzat felhasználása, a felhasználás szakmai ellenőrzése;
- a hulladékgazdálkodás követelményei figyelembe vétele a hatáskörükbe tartozó harcanyagok, haditechnikai eszközök, anyagok, hadtáp anyagok rendszeresítésével, korszerűsítésével, és kivonásával kapcsolatos feladatokban, továbbá működtetésében;
- egyes kiemelt katonai feladatok anyagi- technikai biztosításának tervezése, előkészítése, végrehajtása során a hulladékgazdálkodási alapelvek, a hulladékszegény technológiák szempontjai érvényesítése;
- a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező hulladékok vonatkozásában egyeztetés a központi gazdálkodási irányító szervekkel, együttműködés a vagyionkezelő szervezettel, az általuk támasztott követelmények érvényesítése a könnyebb hulladékkezelés érdekében;
- a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező hulladékok vonatkozásában szükség esetén (a vagyionkezelő, vagy az átvevő szervezet igényei szerint) egyedi, vagy normatív intézkedés kiadása a hulladékok meghatározott anyagminőség szerinti elkülönített gyűjtésére, valamint a hulladékok jellegének megfelelő csomagolására és megjelölésére, továbbá az így előkészített hulladékok átadására a begyűjtést végző szervezetnek, illetőleg hulladékkezelőnek;
- a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező hulladékok vonatkozásában a beérkező adatok elemzése, értékelése, összefoglaló jelentések kidolgozása, felterjesztése;
- a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező veszélyes hulladékok vonatkozásában – jogszabályokban előírt – minősítési igények meghatározása, gyűjtése, minősítések elvégeztetése, a minősítések elvégeztetéséhez pénzügyi források tervezése és biztosítása;
- évente felülvizsgálják a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező hulladékok körét, szakintézkedés keretében pontosítják a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező hulladékok jegyzékét.

Ellátó központok feladatai:

- a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező veszélyes és nem veszélyes hulladékok csapatoktól történő gyűjtése, központi begyűjtés megszervezése, végrehajtása;
- egy éven túli tárolás esetén a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező hulladékok vonatkozásában a szükséges hatósági engedélyek beszerzése, a tárolás jogszabályban, szabványokban előírt feltételeinek megteremtése;

- a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező hulladékok szükség esetén előkezelése, (csomagolás, átcsomagolás, címkézés) az átvevő igényei szerint;
- a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező hulladékok vonatkozásában a hulladékgazdálkodás eszköz szükségleteinek, költségvetési vonzatainak felmérése, összegzése, felterjesztése, a biztosított előirányzat felhasználása;
- a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező hulladékok vonatkozásában hulladékgazdálkodási információs rendszer működtetése, a tárolt hulladékokról adatok gyűjtése, elemzése, értékelése, adatszolgáltatás, összefoglaló jelentések kidolgozása, felterjesztése;
- a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező hulladékok vonatkozásában hulladékgazdálkodási tervek készítése a jogszabályok által előírt formában és tartalommal, a tervek egyeztetése a magasabb szintű katonai irányító szervekkel, az illetékes polgári hatóságokkal;
- a hatáskörükbe tartozó anyagok, eszközök felhasználásából keletkező veszélyes hulladékok vonatkozásában – jogszabályokban előírt – minősítési igények felterjesztése, minősítések kezdeményezése, elvégeztetése.

Hulladéktermelő katonai szervezetek feladatai:

- a hulladékgazdálkodás helyi szintű tervezése, irányítása és végrehajtása;
- az ingatlan tulajdonosára, használójára, a fogyasztóra, a hulladék termelőjére, birtokosára vonatkozó feladatok helyi szintű végrehajtása;
- a környezetvédelmi szakhatóságokkal, felügyeleti szervekkel, települési vezető szervekkel való együttműködés a hulladékgazdálkodással kapcsolatos tervezésben, hatósági eljárásokban, kivizsgálásokban, a problémák orvoslásában, részvétel a helyi közvélemény tájékoztatásában;
- saját hulladékgazdálkodási tervek, cselekvési programok kidolgozása, a vonatkozó jogszabályok, egyéb szabályozók előírásainak megfelelően;
- saját hatáskörű beszerzések alkalmával a hulladékgazdálkodásra vonatkozó alapelvek figyelembe vétele, érvényesítése;
- hulladékgazdálkodásért felelős személy kijelölése, alkalmazása, helyi szintű felkészítése;
- helyi szintű parancsok, intézkedések kiadása, a szabályozók érvényesítése a hulladékgazdálkodás szervezésére, a szervezetnél folyó konkrét tevékenységekhez kapcsolódó követelmények megállapítása, betartása;
- veszélyes hulladékokkal kapcsolatosan – jogszabályokban előírt – minősítési igények meghatározása, felterjesztése, anyagnemfelelősi körbe nem tartozó, illetve ismeretlen eredetű és összetételű hulladék minősítésének elvégeztetése;
- intézkedések az illegális hulladéklerakók keletkezésének megelőzésére, felszámolására;
- hulladékok nyilvántartása, adatszolgáltatás, helyi szintű adatkezelő és nyilvántartó rendszer működtetése;
- a hulladékgazdálkodás eszköz szükségleteinek, költségvetési vonzatainak felmérése, tervezése, felterjesztése, a biztosított előirányzat felhasználása.

IV. EREDMÉNYEK

A kihívások tekintetében az éghajlatváltozás, az édesvízkészletek fogyása még a terrorizmusnál is komolyabb fenyegetést jelent Európa, sőt az egész civilizációnk számára. A jövőre vonatkozó legfontosabb teendőnek az látszik - amit az élővilág és az emberiség fennállása óta mindig is gyakorolt és eddig eredményes magatartás volt - alkalmazkodás a megváltozó klímához, mert az elkövetkezőkben akár meleg, de akár hideg periódus is bekövetkezhet. Nem szabad csak az egyik lehetséges elmozdulásra felfegyverkeznünk, mivel jelenleg egyik lehetőséget sem tudjuk pontosan megbecsülni, hogy mekkora valószínűséggel következik be.

Nagy eredménynek tartom, hogy a Magyar Honvédség az eltelt évtizedekhez képest manapság jobban odafigyel a hulladékgazdálkodás területére is, bár még akarnak kiaknázandó területek.

Gunter Pauli (2010): *A kék gazdaság* - című munkája számtalan olyan innovációt tartalmaz, amely hasznosítható lehet a honvédségen belül keletkezett hulladékok hasznosítására is.

Kifejlesztettek például már olyan technológiát, ahol „gombákat használnak arra, hogy az éttermi hulladékokban található keményítőt szobahőmérsékleten politejsavvá alakítsák át. Valójában olyan eljárást alkalmaznak, amellyel műanyag állítható elő konyhai hulladékból. Bár az alapanyagok megújulók és a mezőgazdaságból származnak, sohasem csökkentik le annyira az élelmiszer-nyersanyagok kínálatát, mint az a kukorica bioüzemanyagként, vagy ökológiailag lebomló műanyagként történő hasznosítása teszi. A hulladék sem a szeméttelen köti ki, ahol metángázt bocsát ki.”

„A természetben egy folyamatból származó hulladék mindig valami fajta tápanyagként, alapanyagként, vagy energiaforrásként szolgál egy másik folyamathoz. Minden megmarad az anyagáramlás rendszerében. Ezért nemcsak a szennyezés környezeti kihívásaira, hanem a szűkösség okozta gazdasági kihívásokra is megoldás olyan modellek bevezetése, melyeket a természetes ökoszisztémákban figyelhetünk meg.” Forrás: Gunter Pauli (2010). Ebben az esetben hulladéktermelés nincs, mivel az egyik rendszer hulladéka a másik tápláléka, a megtakarítás pedig hatalmas.

V. ÖSSZEFOGLALÁS

A természeti és humán (véletlen vagy szándékos) eredetű válságok, katasztrófák ma bárhol a világon történhetnek, s azok közvetlen hatást gyakorolnak az esetleges nagyobb távolságok ellenére is. A Kárpát-medencében két makroregionális fejlesztési irány találkozik, amit csak együttesen lehet hatékonyan lecsapolni, ami nekünk magyaroknak és a társbélőinknek is jó.

A Kárpát-medence jelenleg pangó régióit az itt élő valamennyi nép hasznára együttműködve, fenntartható, de a „kék” gazdasági innovációk felhasználásával és egységes energiarendszerrel, hulladékgazdálkodással és árvízvédelemmel szükségeltetne működtetni és fejleszteni a politikai határokon átívelően.

A határokon átnyúló együttműködésnek terjedése az egész közép-európai térséget felemelheti, mivel mindig azok a makrotérségek tudnak a legstabilabb és legdinamikusabb gazdasági és társadalmi fejlődést felmutatni, amelyekben jellemző a mikrotájak széles összekapcsoltsága.

A nagyon jelentős környezetvédelmi és nemzetbiztonsági kérdéseket hordozó problémák (első fejezetben részletezve) rendezése a HM védelmi célú költségvetését nem terhelő

anyagi háttér megteremtésével, és célzott költségvetési források biztosításával valósítható meg, ami a NGM közreműködésével Kormánylépések megtételét igényli.

A környezetvédelmi és ezen belül a hulladékgazdálkodási feladatok nagyságához képest a jelenleg rendelkezésre álló minimális szakállomány leterheltségének csökkentése és minden területre való fokozottabb odafigyelése, és gyorsabb reagálásának elérése érdekében a létszámot a meglévő feladatokhoz racionalizálni kellene.

Ugyanakkor a leépítések időszakában a környezetvédelem prioritása a honvédségi szakfeladatok tekintetében nincs előkelő helyen, ahogy az állami tárcák között a Honvédelmi Minisztérium sem tartozik a legfontosabbak közé.

Ennek a tendenciának pedig tágabb értelemben a környezet megóvása és a fenntartható fejlődési stratégia láthatja a kárát, mindaddig, amíg a régebbiről felhalmozódott nagy mennyiségű hulladékok ártalmatlanítása, vagy újra hasznosítása-, illetve a döntéseknél a környezeti szempontok elsőbbsége nem valósul meg.

IRODALOMJEGYZÉK

1. D. Eadows – J. Randers – D. Meadows (2004): A növekedés határai harminc év múltán - Budapest, Kossuth Kiadó p. 175, p. 183.
2. Pauli G.(2010): A kék gazdaság – Pécs, PTE KTK Kiadó p. 38., p.40.
3. IPCC (2011): Az Éghajlatváltozási Kormányközi Testület Tematikus Jelentése a szélsőséges éghajlati események kockázatáról és kezeléséről p. 3.
4. Kerekes S., Szlávik J. (2003): A környezeti menedzsment közgazdasági eszközei Budapest, KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft. p. 38., p. 98.
5. Wackernagel M. - Rees W. (2001): Ökológiai lábnyomunk - Hogyan mérsékeljük az ember hatását a Földön? Budapest, Föld Napja Alapítvány p. 29.
6. Szabó B. (2012. 09.): Változó missziók, Magyar Honvéd, XXIII. évf. 9. szám p. 14.
7. www.sg.hu/cikk.php?cid=83235 (2011/06/11) Olcsó és népszerű háború
8. www.gazdasagiradio.hu/cikk/79967 (2012/07/13) MTI, Gazdasági Rádió
9. www.matud.iif.hu/2010/08/03.htm Dinya L.: Biomassza-alapú energiatermelés és fenntartható energiagazdálkodás

Bársony Róbert PhD hallgató

JPTE TTK Földtudományok Doktori Iskola/III. évfolyam

Védelemgazdálkodási, környezetgazdálkodási szakközgazdász

Budapest Főváros Kormányhivatala VII. kerületi Hivatala

Helyi Védelmi Bizottság honvédelmi elnökhelyettese

Cím: 1048 Budapest, Sárpatak utca 16.

Telefon: +36 1 230-0781

Mobil: +36 70/539-1613

E-mail: barsony.robort@freemail.hu

Járműfelhasználás optimalizálási lehetőségek

Fáskerty Péter József

Széchenyi István Egyetem
9026 Győr, Egyetem tér 1.
Tel: +36-96-503-400/3308
e-mail: faskerty@sze.hu

Absztrakt

A járműfelhasználás optimalizálása nem egyszerű feladat. Több módszer ismeretes a legjobb lehetőség kiválasztására, melyek mindegyikéhez készült egy gyakorlatban is bemutatható matematikai modell. Jelen tanulmányban pár ismert lehetőség került bemutatásra.

Kulcsszavak: *forda, jármű felhasználás optimalizálás, járműforduló, hangya kolónia.*

I. Bevezetés

A forda (más néven járműfordulóterv, vagy közlekedési jegyzék) a menetrendi járatokat a járművekhez autóbuszokra lebontva tartalmazza, vagyis a járatokat a járművekhez rendeli hozzá. Egy forda az egy autóbusz által ellátandó járatokat tartalmazza, vagyis a forda egy autóbusz egy napi programja. Különböző fordákat készítenek iskolai oktatási időszaki munkanapokra, tanszüneti munkanapokra, szabadnapokra és munkaszüneti napokra. A menetrend teljesítéséhez annyi autóbuszra van szükség, amennyi a fordák száma. A fordaszám lehetséges minimumát a járatok térbeli fekvése határozza meg.

II. A forda szerepe

A menetrend teljesítéséhez annyi autóbuszra van szükség, amennyi a fordák száma. A fordaszám lehetséges minimumát a járatok térbeli fekvése határozza meg, mivel egy fordába csak olyan járatok csoportosíthatók, amelyek között fennáll a következő összefüggés:

$$A_{ij} = A_{Ei}$$

$$T_{Ei} + T_{pi} \leq T_{Ij},$$

ahol:

A_I indulási állomás (járat kezdete)

A_E érkezési állomás (járat vége)

T_I indulási idő

T_E érkezési idő

i, j két egymást követő járat

T_{pi} i járat érkezése után a szükséges szünet, melynek mértéke 2-5 perc lehet.

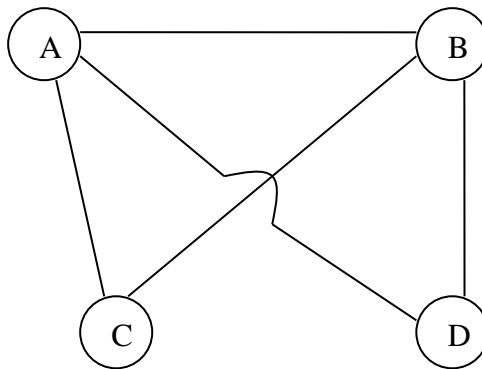
A fordarendszerrel szemben a következő követelményeket támaszthatjuk: [7.]

- a) Legfontosabb követelmény a **fordaszám minimalizálása**, vagyis az, hogy a járatok teljesítése a lehető legkevesebb autóbust igényelje,
- b) A két járat végzése közötti ún. **kiállási idő minimalizálása**, mivel ennek az időnek a nagysága befolyásolja a gépjárművezetői munkaóra szükségletét.
- c) **Egy fordába azonos** befogadóképességű és jellegű autóbust igénylő **járatok kerüljenek** (pl. csuklós-szóló, elővárosi-távolsági).
- d) A **ki- és beállási menetek**, valamint az **átállási menetek minimalizálása**.
- e) A fordák tegyenek eleget a **vezérlés szempontjainak**, vagyis
 - a havi munkaidő ledolgozása szempontjából kedvező napi óraterhelést tartalmazzanak,
 - a napi munkaidőn belül 4,5 óra vezetési idő után az előírt 45 perc pihenőidőt biztosítsák.
- f) A forgalom lebonyolítása és irányítása szempontjából kedvező, ha egy fordában csak egy, vagy néhány szomszédos vonal járatai szerepelnek.
- g) Az egymást követő napok forgalmának lebonyolítása megköveteli, hogy **minden fordulóállomáson (telephelyen) este ugyanannyi autóbust végezzen, mint amennyinek onnan reggel indulnia kell.** (A járatok személyzet szempontjából is előnyös, hogy az autóbuszok naponta visszatérnek a telephelyükre, vagyis a forda első induló állomása megegyezik az utolsó érkező állomással.)
- h) A fordáknak biztosítani kell a **műszaki ellátást**, tankolás lehetőségét, azaz minden autóbusznaponta legalább egyszer érintenie kell a műszaki bázist, lehetőleg úgy, hogy ott számottevő kiállási idő is legyen.

III. Heurisztikus eljárás a fordatervezésben [7]

Adott járatrendszer ellátásához **szükséges autóbuszok számát úgy állapítjuk meg, hogy az érkező és induló járatok időadatait összehasonlítva a járatokat egymáshoz kapcsoljuk.** Akkor van autóbusz beállítására szükség, amikor egy fordulóállomáson induló járatot nem előz meg érkező járat. A tervezés első lépéseként – fordulóállomásonként időrendi sorrendben – felírjuk az érkező és induló járatok érkezési, ill. indulási időpontjait. Az eljárás során az induló járatokhoz keresünk azt megelőző érkező járatot. **Minden induló járat esetében megvizsgáljuk, hogy megelőző érkező járatához kapcsolható-e.** Amennyiben nincs megelőző érkező járat, akkor autóbust kell beállítani, így meghatározhatjuk a beállítandó autóbuszok számát.

Amennyiben egy **induló járatot több érkező járat előz meg**, akkor a járatkapcsolást a **legutolsónak** beérkező járatval kell elvégezni, ez biztosítja az egybefüggő, hosszabb kiállási idő keletkezését. Az 1. ábra egy hálózat egyszerűsített vázlatát tartalmazza, majd az ezt követő 2. ábra, egy példát mutat be arra, hogy kapcsoljuk egymáshoz a járatokat a feladat megoldása során.

1. ábra: Hálózat sematikus rajza

Érkezik	A	Indul
B 7.25		5.10 B ←
<u>C</u> 9.15		5.50 B ←
D 10.05		8.00 C
B 13.05		8.30 D ←
C 13.15		12.00 C
B 20.15		19.00 C
<u>C</u> 20.15		20.00 D
<u>D</u> 21.25		20.30 B

2. ábra: Járatok kapcsolása az A fordulóállomáson

IV. Grafikus fordatervezési módszer

A korábban ismertetett egzakt módszerekkel egyrészt **nehéz az üzemi követelmények megfelelő érvényesítése**, másrészt ezeknek a módszereknek gyakorlati alkalmazása meglehetősen nagy számítástechnikai apparátust igényel. Ezeknek a tényezőknek tulajdonítható, hogy **gyakran alkalmaznak grafikus fordatervezési módszert**.

A grafikus módszerben a járat végállomásokat (fordulóállomások) egy-egy vízszintes tengely reprezentálja, amelynek léptéke az idő. Két fordulóállomás között közlekedő járatot a két tengely között meghúzott egyenessel ábrázolhatunk, amelynek végpontjai az indulási ill. érkezési időpontnak megfelelő pontban érintik a tengelyeket.

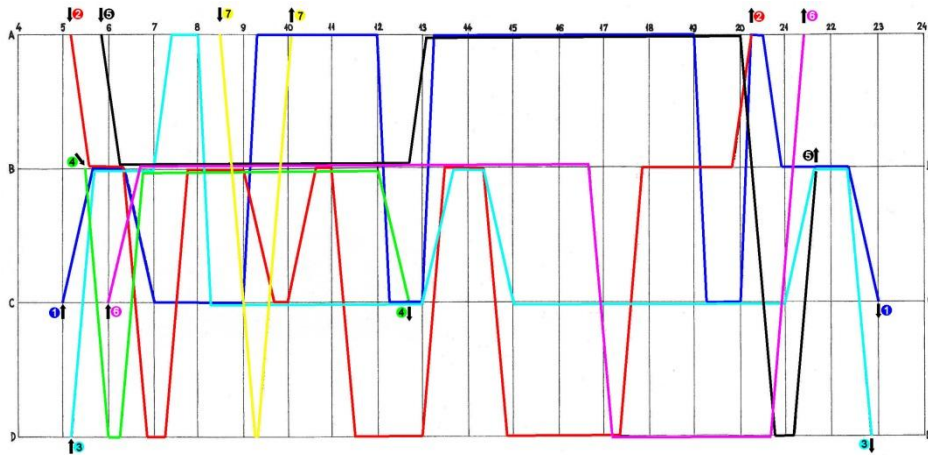
A grafikus módszernél a legkorábban induló járatval kezdjük a tervezést és – ellentétben a heurisztikus eljárásnál tárgyaltakkal – az érkező járához keresünk az adott fordulóállomáson időben legközelebb induló járatot, melyeket összekapcsolunk. Amennyiben már nem található egy érkező járához újabb induló járat, a következő korai szabad járával folytatjuk az eljárást.

A különböző járművek által ellátott járatokat eltérő színnel jelölik. A grafikonra felvitt járatok szemléletessé teszik az adott vonalon a közlekedési helyzetet, így a járműbeosztás könnyebben kialakítható.

A grafikus tervezési módszernek egzakt szabályai nincsenek, az ábrázolásmód révén szembevető lehetőségeket kell intuitív módon felhasználni. A járatok érkezési és indulási időpontjainak bejelölésével pl. megállapítható, hogy hol van szükség új autóbusz

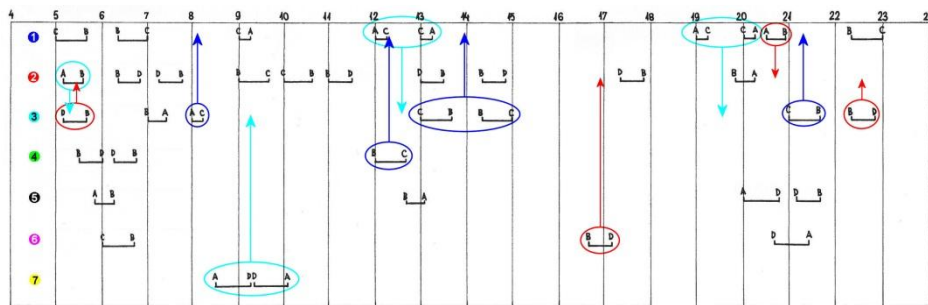
beállítására. A módszer segítségével lehetséges a kiállási idők egyenletes elosztása, az osztott munkaidő alkalmazása, járateltolások végrehajtása, de nem biztosított a lehetséges optimum elérése.

Hátránya a grafikus módszernek, hogy az ábrázolás technikai lehetőségei miatt csak néhány vonal forgalmának áttekintésére alkalmas, vagyis a megoldandó fordatervezési feladatot számos részre osztva, részenként oldja meg, ami törvényszerűen kevésbé hatékony megoldást eredményez. (3. ábra)

3. ábra: Kiinduló fordarendszer

A különböző színek alapján nyomon követhetők az egyes fordák, de a járatok cseréje ebben a diagramban nehezen átlátható, ezért fordánként ábrázoljuk a járatokat. (4. ábra)

4. ábra: Kiinduló fordarendszer fordánként

V. A járműforduló

A járműforduló (Vehicle Scheduling Problem- VSP) tervezésének modelljei az 1960-as években jelentek meg először, melynek lényegét a járatok kapcsolása jelentette. Ennek rövid magyarázata, hogy az induló járatokhoz ki kell választani egy érkező járatot. Ha erre nincs lehetőség, új járművet kell bevonni a kapcsolat kialakításához.

Fő feladat a legkisebb költséget jelentő forduló tervek megtalálása.

Két megoldás létezik:

- egy telephely- egy járműtípus (Single Depot Vehicle Scheduling Problem- SDVSP)
- több telephely- különböző jármű típus (Multi Depot Vehicle Scheduling Problem- MDVSP)

A járatkapcsolási lehetőségeket kapcsolati hálónak nevezzük, mely kétféle módon állítható fel:

- kapcsolat alapú, ahol a járatok képezik a gráf csomópontjait, az élek pedig az összekapcsolási lehetőségeket.
- tér-idő hálózat, ahol minden végállomáshoz és telephelyhez is hozzárendelhető egy időtengely. A tengelyeken jelölhetők ki a járatok indulási és érkezési időpontjai, ezek lesznek a kapcsolati háló csomópontjai.

A fordulótervek végrehajtásához még hozzá tartozik a járművek futásteljesítménye, karbantartási ideje, tankolás, stb.

VI. Hangya kolónia algoritmusok

A hangya kolónia algoritmusok kialakulását a valós élet ihlette. Marco Dorigo és kollégái alkották meg az első hangya kolónia algoritmust az 1990-es évek elején. A természetben a hangyák táplálék keresés közben a táplálék helye és a boly között feromont bocsátanak ki magukból, amit a kolónia többi tagja is követni fog. Azonban a feromon párolog, amíg el nem éri azt a szintet, amíg már nem érezhető ez a kibocsátott illatanyag.

Ha egy táplálékhoz több út is vezet, a hangyák a legrövidebb útvonalon többször is megfordulnak, ezen a részen a feromon szint magasabb lesz, a többi útvonal kiválasztásának a valószínűsége nagymértékben lecsökken.

Első lépésként egy egyszerű algoritmus kerül bemutatásra, a feromon kibocsátás magyarázatáért.

Ezután vizsgáljuk meg mi a különbség a modell és a hangyák valós viselkedése között. A modellünk egy $G = (V, E)$ gráfból áll, ahol V két csomópontból áll, nevezetesen v_s (ez tartalmazza a hangyák lakóhelyét), és v_d (ez az élelem forrását tartalmazza). Továbbá, E -hez tartozik két összeköttetés, e_1 és e_2 , köztük helyezkedik el v_s és v_d . e_1 -hez l_1 hosszúság, e_2 -höz, pedig l_2 hosszúság tartozik, oly módon, hogy $l_2 > l_1$. Másképp, e_1 foglalja magába a rövid útvonalat v_s és v_d között, e_2 pedig a hosszabb útvonalat szimbolizálja. A valóságban a hangyák útvonalát a feromon határozza meg azon az útvonalon, melyen mozognak. A modellben bemutatásra kerül egy mesterséges feromon érték meghatározása, τ_i mely mind a két útvonal lehetőséget magába foglalja e_i , ahol $i=1,2$. Ahol ez az érték a feromon erősségét jelzi, így határozható meg a megfelelő útvonal. Végezetül bevezetésre kerül egy mesterséges hangya, melyet a továbbiakban jelöljünk n -val. Minden hangya a következő képpen viselkedik: Az útvonal a hangyabolytól indul (v_s), egy hangya az alábbi valószínűséggel választja, e_1 és e_2 között az útvonalat, mely az élelemhez vezet el. [1.]

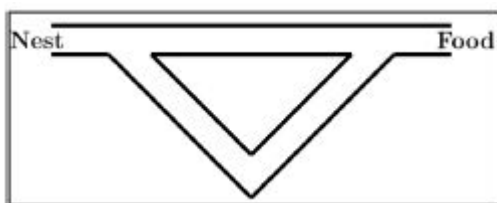
$$p_i = \frac{\tau_i}{\tau_1 + \tau_2}, \quad i = 1, 2, \quad [1.]$$

Nyilvánvalóan, ha $\tau_1 > \tau_2$, az e1 útvonal választásának a lehetősége nagyobb és ugyanez fordítva is igaz. A visszaúton vd és vs között a hangyák ugyanazt az útvonalat fogják választani, ez csak abban az esetben változhat, ha egy másik útvonalon útközben erősebb feromon kibocsátást éreznek. Részletesebben, miután egy hangya ei útvonal élt választja, a mesterséges feromon τ_i értéke a következő lesz: [2]

$$\tau_i \leftarrow \tau_i + \frac{Q}{l_i}, \quad [2.]$$

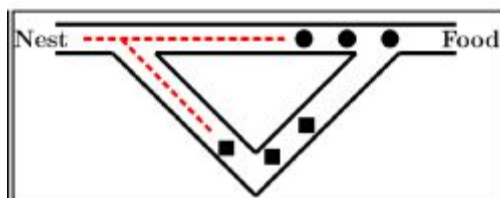
ahol, Q egy pozitív konstans paraméter a modellben. Más szóval, feromon mennyisége függ a választott útvonal hosszától: azaz rövidebb útvonalon magasabb lesz a feromon mennyisége.

A következő négy ábrán a folyamat nyomon követhető, az első lépésektől, a táplálék megszerzésén keresztül, a visszaútig a kiinduló ponthoz, a bolyba.

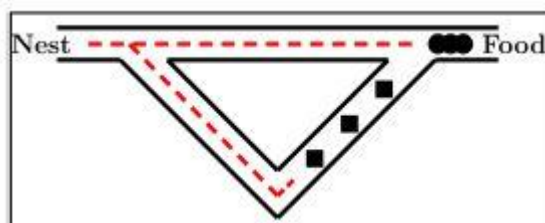
5. ábra: A kiinduló helyzet

Az 4. ábrán látható, az az esemény, mikor még az összes hangya a bolyban van, nem indult el a táplálék keresés folyamata.

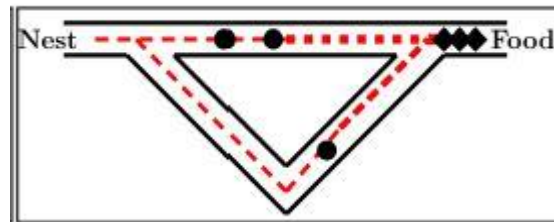
6. ábra: A „táplálék” keresés

A 5. ábrán látható, mikor a hangyák elindulnak táplálékot keresni. A rövidebb és a hosszabb útvonal választás jól megfigyelhető, a fekete pontok a rövidebb-, a fekete négyzetek pedig a hosszabb útvonal választást szimbolizálják.

7. ábra: Az útvonal választás eredménye

A 6. ábrán a képlet szerint is beigazolódott tény mutatja be, mely szerint a rövidebb útvonalat választó hangyák gyorsabban célhoz értek. Továbbá nagy a valószínűsége annak, hogy a visszaútra is ezt a megoldást választják.

8. ábra: A kiinduló ponthoz visszatérés

A 7. ábrán láthatóan a feromon szint magasabb a rövidebb útvonalon, így a megerősítése a jó útvonalnak megnövekszik. A továbbiakban nagy valószínűséggel a hangya kolónia összes tagja ezt az útvonalat fogja választani.

Az élelem szerzés egy hangya kolóniában ebben a modellben a következő képp valósul meg: Minden egyes lépésnél –vagy iterációnál– az összes hangya kezdetben a kiindulási ponton van, ez a pont a vd . Azután minden egyes hangya vs és vd között mozog a feljebb vázoltak szerint (4. ábra)

A természetben a feromon párolgás idővel elmúlik. A modellben mesterséges feromon párolgást szimulálnak a következő képpen:

$$\tau_i \leftarrow (1 - \rho) \cdot \tau_i, \quad i = 1, 2.$$

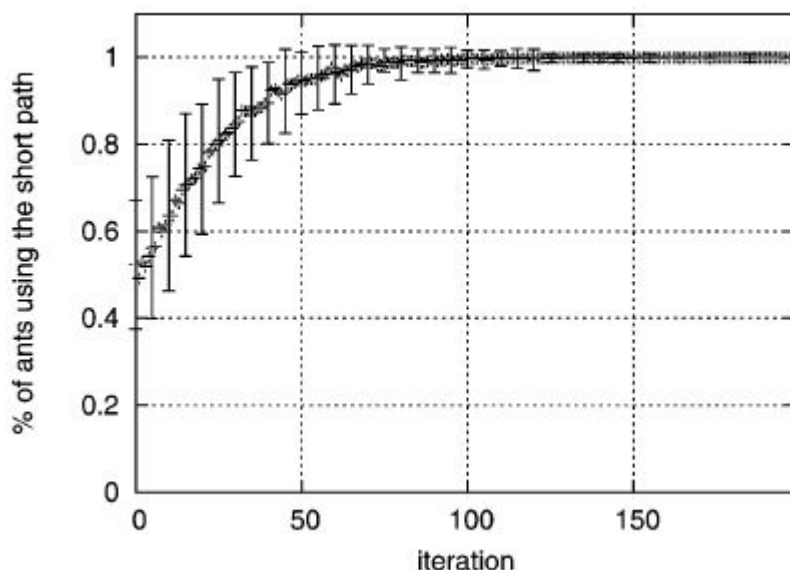
[3.]

Az újonnan bevezetett $\rho \in (0, 1]$ paraméter, az a paraméter mely szabályozza a feromon párolgását, így az összes hangyának szabályozni tudják az útvonal választását.

A megvalósított rendszerben és a megvalósított szimulációk alapján megállapítható: $l_1=1$, $l_2=2$ és $Q=1$.

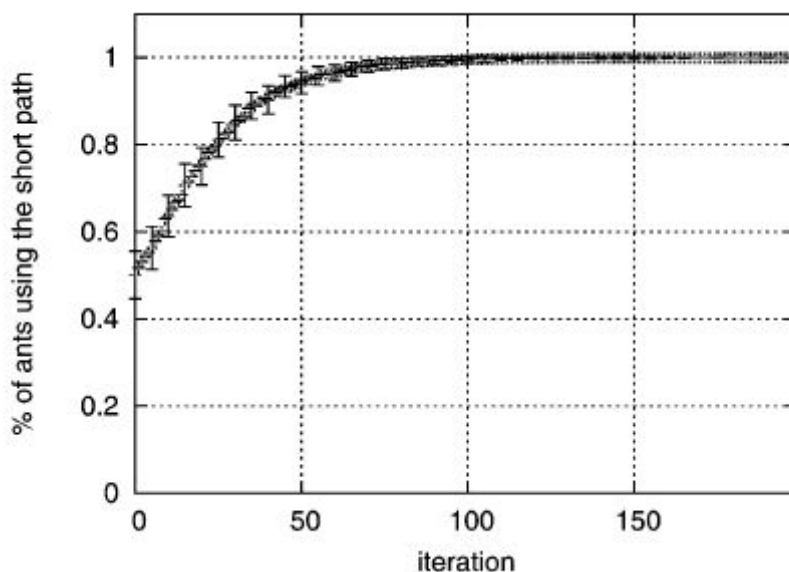
A következő két ábrán bemutatásra kerül az a jelenség, mikor egy hangyaboly nagysága meghatározó szerepet tölt be abban, hogy mennyi időbe (iterációs lépésbe) telik az, hogy a legkedvezőbb útvonalat megtalálják a kiindulás pont és a táplálék között.

Az első esetben a hangyakolónia száma 10db. (8. ábra)

9. ábra: Kolónia mérete 10 db hangya

A második esetben a hangyabolyban élő hangyák száma 100 db. (9. ábra)

10. ábra: Kolónia mérete 100 db hangya

A különbség a való életben megtalálható és a modell által szimulált hangyák viselkedése között:

- míg a való életben a hangyák útvonala szabálytalan a legtöbb esetben, addig a szimulációs modell során a folyamat mindig meghatározott útvonalakon történik.
- míg a valós hangyák otthagyják bárhol a feromont a területen melyen mozognak, addig mesterséges környezetben csak a meghatározott útvonalon hagyhatnak illatanyagot és így találnak vissza a kiinduló pontra.

Egy másik matematikai modell az alábbiak szerint fogalmazza meg a fent leírt problémát és megoldást keres a legrövidebb útvonal megtalálására.

Minden egyes hangya k valószínűséggel $P_k(i,j)$ mozog i és j között, melyet a számítás során figyelembe kell venni:

- τ tartalmazza a lépésenkénti információk problémáját
- η a feromon szintje azt a lépést jelzi, hogy melyik irány volt a megfelelő az úton
- A $Tabu_k$ lista, a nem megengedett mozgásokat mutatja.

A hangya algoritmus eredeti képlete, ahol $P_k(i,j)$:

$$P_k(i,j) = \begin{cases} \frac{[\tau(i,j)]^\alpha [\eta(i,j)]^\beta}{\sum_{(i,z) \notin Tabu_k} [\tau(i,z)]^\alpha [\eta(i,z)]^\beta} & \text{if } (i,j) \notin Tabu_k \\ 0 & \text{if } (i,j) \in Tabu_k \end{cases}$$

[4.]

α és β olyan paraméterek, amelyeket arra használnak, hogy megállapítható legyen η és τ . Amikor τ iterációja teljes, azaz, amikor az összes hangya befejezte a feladatát.

- **Útvonal kiépítése:** Két változat állítható fel az útvonalak meghatározására.
 - *folyamatos:* minden egyes hangya elindul egy meghatározott útvonalon, míg a kapacitás teljes nem lesz. Aztán addig folytatódik tovább a folyamat, míg teljes megoldást nem kapunk.
 - *párhuzamos:* minden egyes tervezett útvonalon a hangyák egyszerre indulnak. Az iteráció minden egyes algoritmusát egy „ügyfél” választotta, az átmeneti szabályozásnak megfelelően.
- **Átmeneti szabályok:**
 - Egy szomszédos kliens véletlenszerűen kiválasztott valószínűség szerint az előzőekben leírt képletet alkalmazza.
 - Pseudo-Random szabály: ez a szabály kiválaszt egy következő kliens, amely megvizsgálja a különféle kombinációk közül a legjobb lehetőséget. $0 \leq q_0 \leq 1$, generálunk egy q_0 számot, melyet a következő kliens j választ, mely szerint:

$$j = \begin{cases} \underset{A}{\operatorname{max}}_{u \in \Gamma(i)} [\tau(i,u)^\alpha][\eta(i,u)^\beta] & \text{if } q \leq q_0 \\ J & \text{if } q > q_0 \end{cases} \quad [5.]$$

- **Aktuális feromon:** különböző alternatívákat követünk, melyek megmutatják a hangya kolónia útvonal kiválasztásának felépítését:
 - **Teljes aktualizáció:**
 - Teljes megoldások, melyet az eredeti verziós algoritmust javasolják, ahol a feromon szintek aktualizálódtak az után, hogy az összes hangya teljesítette az útvonalát.

- *Elit hangyák:* a hangyák a legjobb megoldásokat veszik figyelembe az aktualizáláshoz

$$\tau(i, j) = \varphi \cdot \tau(i, j) + \sum_{\mu}^{\sigma-1} \Delta\tau_{\mu} + \sigma \cdot \Delta\tau^{*}(i, j) \quad [6.]$$

Ahol φ a tartós feromon faktor és σ az elit hangyák száma.

- *Legjobb megoldás:* frissítik a feromon kibocsátást, csak legjobb információkkal látják el az előző iterációt.

- **Helyi aktualizáció:** ez történik minden alkalommal amikor egy hangya i és j között mozog, csökken a feromon szintje egy élnek (i, j) , azon célból, hogy változatos megoldásokat kaphassanak a hangyák.

$$\tau(i, j) = \varphi \cdot \tau(i, j) + (1 - \varphi) \Delta\tau(i, j) \quad [7.]$$

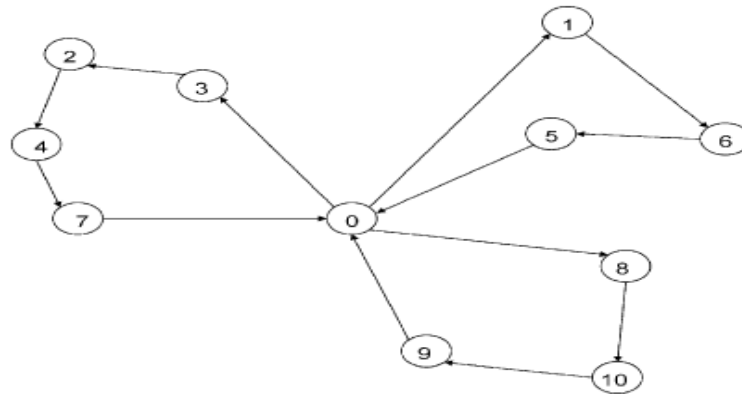
- **Kedvező szomszédos lista:** mikor a probléma túl bonyolult, hogy az összes lehetséges mozgást felfedezze egy hangya, egy listából a legkedvezőbbet alkalmazzák.
- **A javulást elősegítő heurisztikákat** akkor használják, mikor módosítják egy hangya megoldását minden iteráció után.
- **Megállási szabály:** a hangya kolónia eljárás megáll, mikor nincs javulás a megoldásban néhány iteráció után, vagy n_{max} száma elérte az iterációt.

VII. Jármű útvonal problémák

A jármű útvonal probléma a korai 1960-as évektől komoly probléma volt a terület felosztás és logisztika területén. Leírják, hogy található meg a legrövidebb útvonal vagy legkisebb költség az útvonalak kombinálásával, jármű felhasználással. Matematikailag ez a rendszer egy súlyozott gráffal írja le $G=(V, A, d)$, ahol a csúcsokat képezik $V=\{v_0, v_1 \dots v_n\}$, és az íveket képezik $A=\{(v_i, v_j): i \neq j\}$. A telep közepe, ahonnan indulnak a járművek, az útvonalak v_0 és minden egyes csúcsot n ügyfél jelöl. A távolságokhoz kapcsoló ívek képezik a lehetőségeket (d_{ij}) . Minden ügyfélhez hozzárendelnek egy nem negatív igényt q_i , és minden járműhöz hozzárendelnek egy kapacitás korlátot, Q . A probléma megoldódott a következő korlátozásokkal:

- Minden ügyfél csak egyszer használ egy járművet.
- Minden járműnek ugyanazon a telephelyen kell kezdeni és végeznie is. (v_0)
- A teljes kereslet nem haladhatja meg egy jármű kapacitását (Q).

Továbbá, probléma lehet a távolság meghatározása, definiálni a leghosszabb útvonalat, L_m , melyet egyik jármű sem haladhat meg. Ez a maximális útvonalhossz, azt tartalmazza, amíg minden ügyfél az úton van. Egy példa arra, amely egy kiépített útvonalon a jármű útvonali problémát mutatja be. (10. ábra)

11. ábra : Hálózati kialakítás

A vizsgált jármű útvonal probléma itt szimmetrikus, ahol $d_{ij}=d_{ji}$.

Összefoglalás

Jelen cikk rávilágít arra, hogy nem is olyan egyszerű meghatározni az optimális útvonalat A és B pont között. Azonban jó ötleteket ad, arra, hogy is induljon el az, aki ilyen feladat megoldására szánja rá magát. Természetesen a felsoroltakon kívül léteznek még matematikai algoritmusok és megoldások a legjobb eredmény kiszámítására.

A hangya kolónia algoritmus esetében a boly szimbolizálja az utas kiindulópontját, a táplálék helye pedig a célpontot. Magában a kis hangya a közösségi közlekedés járműveit helyettesíti vagy éppen gyalogosok esetén magukat a gyalogosokat.

A valós életben sem találja meg az utas elsöre a legmegfelelőbb útvonalat, melyen időben a leghamarabb céljához ér. Számos más tényező is befolyásolhatja döntését, ez lehet akár, költség vagy távolságot befolyásoló tényező is.

Leggyakrabban ezen három együttes összevetése adja a „legjobb” megoldást, melyen az utas akár nap mint nap utazni fog, míg bevett szokássá nem válik. Ez után már nem keres jobb lehetőséget, megelégszik azzal ami bevált és biztos célba jutást eredményez számára. De tényleg az a legjobb?

Irodalomjegyzék

- [1] J. E. Bell, P. McMullen: *Ant colony Optimization techniques for the vehicle routing problem*, Advanced Engineering Informatics, USA, 2004, pp. 41-48.
- [2] H. C. Lau, M. Sim, K.M. Teo: *Vehicle routing problem with time windows and limited number of vehicles*, European Journal of Operational Research, Singapore, 2003, pp. 559-569.
- [3] S. Mazzeo, I. Loiseau: *An Ant Colony Algorithm for the Capacitated Vehicle Routing*, Electronic Notes in Discrete Mathematics, Argentina, 2004, pp. 181-186.
- [4] Christian Blum: *Ant colony optimization: Introduction and recent trends*, Campus Nord, 8034 Barcelona, Spain, 2005, pp. 353-373.
- [5] J.Rajesh, V.K. Jayaraman, B.D Kulkarni: *Taboo search algorithm for continuous function optimization*, Chemical Engineering Department, Bombay, India, 2000, pp. 845-848.
- [6] Dr. Prileszky István: *Az üzemviteli tervezés kérdései a helyközi autóbusz közlekedésben*, Közlekedéstudományi Konferencia 2011, Győr, pp. 160- 169.
- [7] Dr. Fülöp Gábor, Dr. Horváth Balázs, László György, Dr. Prileszky István, Szabó Lajos: *Közforgalmú közlekedés II*, Széchenyi István Egyetem jegyzet, pp. 47-70

Tanulmányok egy délkelet-ázsiai bodobács (Rhyparochromidae) genuszon

Varga Katinka; Kondorosy Előd

Pannon Egyetem Georgikon Kar
Állat- és Agrárkörnyezet- Tudományi Doktori Iskola
Állattudományi és Állattenyésztési Tanszék, Állattan és Aquakultúra
Csoport
Keszthely, 8360 Deák Ferenc u. 16.
vrgktnk@gmail.com

I. Bevezetés

Irodalmi áttekintés

Kutatásaink során a bodobácsok (Lygaeoidea) Rhyparochromidae családjának Ozophorini nemzetségbe tartozó Délkelet-ázsiai genuszait vizsgáljuk és már több, tudományra új fajra bukkantunk. A rendelkezésre álló *Primierus* genusba tartozó fajok közül szintén több, még leíratlan faj került elő. A genuszt először Distant írta le 1901-ben (*P. indicus*, *P. bispinus*). Zheng 1981-ben tovább bővítette a genusz fajainak számát (*P. tuberculatus*, *P. longispinus*). 1985-ben jelent meg Slater és Zheng revíziója, melyben további új fajokat írtak le a *Primierus* (3 új faj) és a vele rokon *Porta* genuszoból. A vizsgált egyedeket természettudományi múzeumokból kölcsönöztük (Amszterdam, Bécs, Leiden, London). Kutatásaink eredményeképpen 4 új faj leírását adjuk meg.

A bodobácsok (Lygaeidae), rendszertanilag a Pentatomomorpha alrend Lygaeoidea családsorozatába tartoznak. Az egész Földön elterjedtek, a legtöbb helyen találkozhatunk velük. Életmódjuk, élőhelyük, habitusuk, színezetük igen változatos. Az egész Földön, jelenleg közel 650 nembe tartozó közel 4000 fajuk ismert, melyeket 16 alcsaládba sorolnak, ebből a Palearktikumban körülbelül 820, Európában mintegy 370 faj fordul elő.

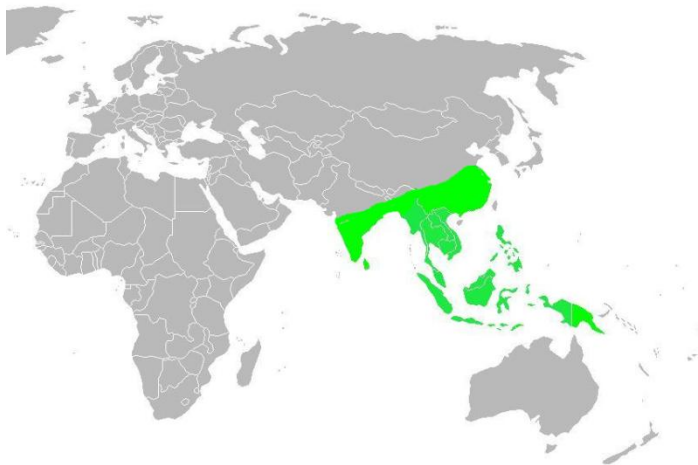
A bodobácsok családját sokáig egységesként kezelték, majd a 19. századtól néhány csoportot leválasztottak. 1997-ben jelent meg Henry cikke, melyben több alcsaládot család rangra emelt.

Öregcsalád: *Lygaeoidea*- *Bodobácsszerűek*

Családok:

• Artheneidae • Berytidae • Blissidae • Colobathristidae • Cryptorhamphidae • Cymidae • Geocoridae • Henicocoridae • Heterogastridae	• Idiostolidae • Lygaeidae • Malcidae • Ninidae • Oxycarenidae • Pachygronthidae • <u>Rhyparochromidae</u> - Nemzetség: Ozophorini

Számos leíratlan faj és genusz szorul leírásra, mivel sok csoport revízióját nem végezték el, vagy évtizedekkel ezelőtt történt. A bodobácsok élőhelyei közül az orientális és a pacifikus régió egy része a legkevésbé kutatott területek közé tartoznak (1.ábra). Kutatásaink során, az orientális régióból gyűjtött példányokat vizsgálunk, melyek közül sok egyed tudományra új faj. A Rhyparochromidae családba tartozó példányokat vizsgáltuk, mely során több, az Ozophorini nemzetségbe tartozó új faj leírását készítettük el. A Rhyparochromidae család a bodobácsok (Lygaeoidea) családsorozatának legnagyobb csoportja, a leírt fajok több mint felét soroljuk ide (SLATER 1964). Az alcsaládba tartozó fajokat jelenleg 14 nemzetségbe osztjuk.

1. ábra: Az orientális régió és Új-Guinea (E1)

Az Ozophorini nemzetségbe tartozó egyedek általános tulajdonságai:

A Sweet által 1967-ben leírt tribuszba tartozó fajok egyik közös tulajdonsága a hosszú, megnyúlt test, lábak és csápok. Nyakuk előrenyúló, a lárvák 2-3. hátlemezőnek varrata Y-alakú. Igen gyakori, hogy a fajok elülső combjain tüskeszerű képleteket figyelhetünk meg. Ezek mennyisége, nagysága, elhelyezkedése fajra jellemző bélyeg. Hasi laterotergiteik hiányoznak. A 4. és 5. hasi lemez összenőtt, hasi varratuk előre nyúlik. Légzőnyílásaik a potroh hasi oldalán helyezkednek el, az előhát oldalszegélye jól látható.

II. Anyag és módszer

A példányokat sztereomikroszkóp segítségével vizsgáltunk. Fényképeink elkészítéséhez a sztereomikroszkóppal kompatibilis ALPHA DCM 510, 5.1 Mpixeles USB kamerát használtunk. Rétegfelvételeket készítettem, melyek összeillesztéséhez a Combine ZM programot használtam.

A különböző fajok, taxonok egymástól való elkülönítése határozóbélyegek alapján történik. Számos faj van, melyek elkülönítése külső bélyegek alapján igen nehéz, vagy lehetetlen, ez esetben pl. ivarszervi preparálás után lehet különbséget tenni két a faj között. A numerikus bélyegek közül az állatok testhossza, a fej, előtor, pajzs és potroh méretei, csápízek, szipóka, lábízek hossza, valamint a szemek közötti távolság kerültek felvételezésre. Az állat testén (fej, tor) elhelyezkedő szörképletek hossza, elhelyezkedése, sűrűsége is segítséget nyújt a faj meghatározásához. A tor, különböző mértékben lehet pontozott, vagy sima felületű. A lábakon elhelyezkedő tüskeszerű képletek nagysága, mennyisége, elhelyezkedése is fontos lehet. A szárny erezete és színe is fajra, genusra jellemző. Az állat színezete a legszembevetőbb

tulajdonság, ám nagyon kell vigyázni, a színezet az egyed fejlődése során változhat, másrészt sok fajnál különböző, genetikailag is eltérő színváltozatok élnek egymás mellett. Ugyanazon faj egyedei különböző szín és méretbeli eltéréseket mutathatnak élőhelyüktől függően. Ezeknek az egyedi tulajdonságoknak a leírásával, összegzésével átfogó képet kaphatunk a vizsgált állatcsoport tulajdonságairól. Az ivarszervi preparálás során a hím állat utolsó potrohszelvényét szedjük ki, majd NaOH oldatban pár percig főzzük, így a kapszula felpuhul és könnyedén kiszedhetőek az ivarszervi paramerek, melyek alakja, szőrözöttsége fajra jellemző bélyeg.

Egyes nemek és fajok rendszertani besorolása még ma is kétséges, a típuspéldányok elvesztek, az egyidejű leírások pedig elégtelenek. Ugyanakkor vannak ismert fajok, amelyek rendszertani helyzete mégis bizonytalan. Kutatásunk célja a meghatározatlan egyedek leírása, besorolása, pontos rendszertani helyük kijelölése, határozó kulcsok elkészítése.

III. Eredmények

A *Primierus* genuszt Slater és Zheng revideálta 1985-ben. A genusból jelenleg 7 faj ismert, azonban a rendelkezésünkre álló múzeumi anyagok vizsgálata során, további 4 faj leírását tudjuk elkészíteni (2. ábra). A fajok, habár igen hasonlóak, néhány morfológiai tulajdonságukban eltérőek, valamint az ivarszervi paramerek különbségei (5. ábra) szintén alapot adnak arra, hogy a vizsgált egyedek tudományra új fajok.

Az új fajok közös tulajdonságai:

- Színük világosbarna, a fej és az előtor sötétebb.
- A fej kissé előrenyúlt, enyhén lapított.
- Az összetett szemek viszonylag nagyok, jól fejlettek.
- Az utolsó csápíz sötétebb.
- Nyakuk rövid, tömzsi.
- Tüskeszerű képlet figyelhető meg az előtoron.
- Hosszú, vékony csáp, az I. csápíz kissé vastagabb.

2. ábra: Az új fajok gyűjtési helyei

Jelmagyarázat:

- **Borneo – Java;** - C. Borneo Mt. Tibang 1400m leg. Mjöberg 1925. Coll. Dr.D.Mac Gillavry♀ / - Indonesia Java, Batavia I. 1950, C.v. Nidek♀
- **India;** - India, W. Bengal Darjeeling Distr. Lopchu leg. Gy. Topál, No. 857. beaten material 20. X. 1976. 2♀ / - India: Meghalaya state Khasi Hills reg., Mawphlang vil. GPS N25°26.7' E91°45.2' (WGS84) 2.-3. VI.1996, 1650-1750m leg. E. Jendek – O. Sausa ♂
- **Java;** - Museum Leiden, W. Java 1450m Mt. Geden Tjibodas, 20.VIII.1953. J.v.d. Vecht♀
- **Kína;** - China W Yunnan 1993 Baoshan env. 5.-8.6.2♂

1. China W Yunnan 1993 Baoshan env. 5.-8.6. 2♂

Habitus. (3.ábra) A fej és a nyak rövidebb, mint a többi fajnál, az utolsó csápíz kissé vastagabb, mint a II. és III. A fejen, az előtoron és a pajzsocskán hosszú szőrök figyelhetők meg. Az előtor első része nem, a potroh felőli része viszont sűrűn pontozott. A pajzsocska részben pontozott, egy „Y”- alakú sávban csak egy-két pontozás látható.

Színezet. A III. csápíz vége, és a IV. csápíz sötétbarna. Az előtoron elhelyezkedő tövisek sötétbarnák. A pajzsocska vörösebb barna. A corium világosbarna, a membrán felőli részen a corium csúcsa sötétebb barna, felette fehér sávval. Az előtor első része sötétebb, vörösebb barna, a hát felőli részénél.

Méretek. Testhossz: 4.65mm-4.9mm. Fejhossz: 0.85mm. Fejszélesség (összetett szemek): 0.75mm. Előtor hossz: 0.75mm-0.85mm. Pajzsocska hossza: 0.65mm-0.75. Pajzsocska szélessége: 0.55mm-0.60mm. Clavus- varrat hossza: 1.20mm-1.45mm. Szipóka hossz: 2.25mm-2.35mm. Csápízek hossza: I. 0.60mm II. 1.45mm III. 1.05mm-1.10 IV. 1.10mm-1.05mm.

3. Ábra: Kínából gyűjtött fajok egyik példánya

2. India, W. Bengal Darjeeling Distr. Lopchu leg. Gy. Topál, No. 857. beaten material 20. X. 1976. 2♀

India: Meghalaya state Khasi Hills reg., Mawphlang vil. GPS N25°26.7' E91°45.2' (WGS84) 2.-3. VI.1996, 1650-1750m leg. E. Jendek – O. Sausa ♂

Habitus. (4.ábra) A fej előrenyúló. A szemek előtti rész hosszabb, mint a szemek mögötti rész. Az I. csápiz kissé vastagodott. A fejen, az előtoron és a pajzsocskán hosszú szőrök figyelhetők meg. Az előtor első és a hátsó, nagyobb része is pontozott, ez utóbbi jobban pontozott. Az egész pajzsocska pontozott. Az elülső combokon 1 nagyobb és egy csökevényesebb tövis figyelhető meg.

Színezet. A IV. csápiz tövén, körülbelül a hosszának az 1/6-od része, a többi csápiz színével megegyező színű, a csáp nagy része viszont sötétbarna. Az előtor elülső fele, az előző fajhoz hasonlóan, sötétebb. Az egész előtoron, közepén, egy világos sáv fut végig. A corium halványbarna, szembetűnő foltozottság nem figyelhető meg, csak néhány fakóbb folt. A membrán világosbarna, a nő ivarú egyedeknél sötétebb, a csúcsi és oldalsó részen világos foltokkal. Az előtoron a tövisek világosbarnák.

Méreték. Testhossz: 5.55mm-6.50mm. Fejhossz: 0.95mm-1.15mm. Fejszélesség (összetett szemek): 0.75mm-0.77mm. Előtor hossz: 0.85mm-1.0mm. Pajzsocska hossza: 0.8mm-0.9mm. Pajzsocska szélessége: 0.65mm-0.80mm. Clavus- varrat hossza: 1.5mm- 1.65mm. Szipóka hossz: 2.80mm-3.50mm. Csápizek hossza: I. 0.55mm II. 1.50mm-1.75 III. 1.10mm-1.25 IV. 1.25mm

4. ábra: Indiából gyűjtött fajok egyik példánya

a.

b.

5. ábra: A Kínából (a) és az Indiából (b) származó fajok ♂ ivarszervi paramerei

**3. C. Borneo Mt. Tibang 1400m leg. Mjöberg 1925. Coll. Dr.D.Mac Gillavry♀
Indonesia Java, Batavia I. 1950, C.v. Nidek ♀**

Habitus. (6. ábra) A fej előrenyúló. A szemek előtti rész hosszabb, mint a szemek mögötti rész. A fej közepén barázda húzódik. Az I. csápíz hosszú, kissé vastagodott. A fejen és előtoron rövid ezüstös szőrök, a pajzsocskán hosszú szőrök és rövidebb szőrök, figyelhetők meg. A borneói faj fejen az ezüstös szőrök hiányoznak. A mellső combokon, az indonéziai fajnál 2 jól látható nagyobb, és egy csökevényes tövis látható, a borneói fajnál 2 kisebb tövis. Az előtor első része nem, a potroh felöli része viszont sűrűn pontozott. A pajzsocska alig láthatóan, pontozott.

Színezet. A test sötétbarna. A II. és III. csápíz az indonéziai fajnál vöröses, a IV. csápíz töve, a hosszának kb. 1/5-e, világos sávval, a nagy része sötétbarna. Az előtor első része sötétebb, vörösebb barna, a hát felöli részénél. Előtoron a tövisek világosbarnák. A pajzsocska sötétbarna, csúcsi részén fehér folt. A fej, és a hasi oldal sötétbarna. A corium barna, a csúcsi részének barna foltja felett „V” alakú fehér folttal. Fehéres foltok figyelhetők meg a corium, clavus varrat melletti részénél, valamint a coriumon, a clavus varrat végénél. A membrán nagy része fakó, rajta kevés sötétebb folttal.

Méreték. Testhossz: 7.70mm-8.30mm. Fejhossz: 1.10mm-1.4mm. Fejszélesség (összetett szemek): 1.0mm-1.13mm. Előtor hossz: 1.25mm-1.21mm. Pajzsocska hossza: 1.25mm-1.40mm. Pajzsocska szélessége: 1.15mm- 1.20mm. Clavus- varrat hossza: 2.30mm-2.40mm. Szipóka hossz: 3.20mm. Csápízek hossza: I. 1.00mm-1.15mm II. 2.35mm-2.50mm III. 1.77mm-1.75mm.

6. ábra: A Borneoról és Javaról gyűjtött faj egy példánya

4. W. Java 1450m Mt. Geden Tjibodas, 20.VIII.1953. J.v.d., Vecht Museum Leiden ♀

Habitus. (7. ábra) A fej előrenyúló. A szemek előtti rész hosszabb, mint a szemek mögötti rész. A csórtól kiindulva „V” alakban a pontszemek közepéig a fej textúrája eltér a szemkörnyéki részektől. Ezen a részen szőrözött, kissé sötétebb, mint a szem környéki sima, szőrtelen részek. Az elülső combokon 1 nagyobb, és egy csökevényes tüske. Az előtor elülső része két foltban nem pontozott, körülötte igen, a pajzsocska felöli rész sűrűn sötétebb pontokkal ellátott. A pajzsocska nem egész felülete pontozott.

Színezet. A teste világosbarna. A hasi oldal sötétbarna. A fej és az előtor fej felöli része vörösebb. Az I. csápíz a vége felé sötétül, a IV. 1/5-e, világos sávval, a nagy része sötétbarna. A lábokról hiányzik, a többi fajnál látható sötét foltozottság, minden láb egyszínű. A pajzsocska sötétebb barna „Y” sávban kissé kidomborodik, itt világosabb barna. A corium világosbarna a csúcsi rész felé fehér folttal. A membrán fakó egy hosszabb és egy rövidebb sötét sáv figyelhető meg.

Méretek. Testhossz: 6.5mm. Fejhossz: 1.00mm. Fejszélesség (összetett szemek): 0.85mm. Előtor hossz: 1.00mm. Pajzsocska hossza: 1.00mm. Pajzsocska szélessége: 0.90mm. Clavus- varrat hossza: 2.00mm. Szípóka hossz: 3.00mm. Csápízek hossza: I. 1.05mm II. 2.10mm III. 2.00mm IV. 1.40mm.

7. ábra: A Javaról származó faj

IV. Összefoglalás

Kutatásaink során a bodobácsok (Lygaeoidea) Rhyparochromidae családjának Ozophorini nemzetségbe tartozó Orientális régióból származó genuszait vizsgáljuk. A rendelkezésünkre álló múzeumokból kölcsönzött egyedek között számos még ismeretlen faj és genus szorul leírásra. Sok csoport revízióját nem végezték el, vagy évtizedekkel ezelőtt történt. A *Primierus* genuszból eddig 7 faj ismert, Vizsgálataink eredményeként 4 tudományra új fajjal tudjuk bővíteni a genuszt. A jellegzetes és jól elkülöníthető csoportokban is sok a leírandó faj. A gyűjtött anyagok még nem teljesen feldolgozottak, további gyűjtőexpedíciókra lenne szükség, az Orientális régióban, és a rokon fajok élőhelyein is.

V. Irodalomjegyzék

Distant, W. L. (1901): Rhynchotal notes. XI. Heteroptera: Family Lygaeidae. *Annals and Magazine of Natural History*, 8, pp. 464-486

Henry, T. J. (1997): Phylogenetic Analysis of Family Groups within the Infraorder Pentatomomorpha (Hemiptera: Heteroptera), with Emphasis on Lygaeoidea. *Annals of the Entomological Society of America* 90 (3): 275-301.

Slater, J. A. (1964): A Catalogue of the Lygaeidae of the World I-II. University of Connecticut Storrs, Conn., New York, 1668 p.

Slater, J. A. & Zheng, L.Y. (1985): Revision of the lygaeid genera *Porta* and *Primierus* (Hemiptera: Heteroptera), with the description of a new genus of Ozophorini from Papua New Guinea (Heteroptera). *Systematic Entomology*, 10, 460-466

Sweet, M. H. (1967): The Tribal Classification of the Rhyparochrominae (Heteroptera, Lygaeidae), *Institute of Life Sciences*, Texas A&M University, pp. 208-226.

Zheng, L. Y. (1981): Lygaeidae in: A handbook for the determination of the Chinese Hemiptera- Heteroptera, Department of Biology, Nankai University, Tianjin, and Tianjin Natural History Museum pp. 597-598

Internetes hivatkozás:

E1-http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b7/ASEAN_members.png
(2013.06.15.)

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönjük a lektoroknak és a szekcióelnököknek a segítségüket:

Dr. Balogh Ágnes
Dr. Bánkúti Gábor
Dr. Barakonyi Károly
Dr. Bélyácz Iván
Dr. Bencsik András
Dr. Borgulya Istvánné
Botka Ildikó
Dr. Buday-Sántha Attila
Dr. Csaba Ders
Dr. Cséplő Péter
Dr. Demeter Tamás
Dr. Deutsch Nikolett
Dr. Dévényi Márta
Dr. Dezső Renáta Anna
Dr. Dudás Katalin
Dr. Fábián Adrián
Dr. Farkas Ferencné
Dr. Fojtik János
Fontányi Eszter
Dr. Fülöp Attila
Dr. Gábrriel Róbert
Dr. Gál István László
Dr. Gál Tamás
Dr. Hetesi Zsolt
Dr. Hornyák Árpád
Dr. Huszár Ágnes
Dr. Kaposi Zoltán
Dr. Karoliny Mártonné
Dr. Kecskés András

Dr. Kenyeres Péter
Dr. Kiss Tibor
Prof. Dr. Koller Ákos
Dr. Komlósi Sándor
Dr. Kurucz Kornélia
Dr. Kuti Mónika
Prof. Dr. Lénárd László
Dr. Márk László
Dr. Mekis János
Dr. Mellár Tamás
Dr. Michalkó Gábor
Dr. Molnár Tamás
Dr. Nochta Tibor
Dr. Orbán Jolán
Dr. Pintér Éva
Dr. Pirisi Gábor
Dr. Póla Péter
Dr. Rekettye Gábor
Dr. Rosner Krisztina
Dr. Somogyvári Márta
Dr. Székely Gábor
Dr. Takáts József
Udvardi Péter
Dr. Vámos Zoltán